MARCI TULLII CICERONIS OPERA

EDIDIT

CAR. FRID. AUG. NOBBE.

EDITIO STEREOTYPA.

TOM. IX.

MARCI TULLII
CICERONIS
OPERA

EX RECENSIONE
IOANN. AUG. ERNESTII
STUDIOSE RECOGNITA
EDIDIT
CAR. FRID. AUG. NOBBE
PHILOS. PROFESS. E. O. IN UNIV. LITT. LIPS.
SCHOL. NICOL. LIPS. RECTOR ETC.

EDITIO STEREOTYPA.

TOMUS IX.

Insunt: *Libri de Natura Deorum, de Divinatione, de Fato, de Legibus, de Officiis.*

LIPSIAE
EX OFFICINA CAR. TAUCHNITII.
1828.

M. TULLII CICERONIS
DE
NATURA DEORUM
AD M. BRUTUM
LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

In his libris C. Velleius (Trib. pl. a. 664. *U. c.), Q. Lucilius Balbus L. ICti frater et C. Aurelius Cotta* (679. *Cos. et Pontifex cf. N. D. II,* 1. *et* 67.) *inducuntur disputantes de natura Deorum, audiente Cicerone. Velleius Epicuream rationem explicat, Balbus Stoicam, et contra utramque disserit Academicus Cotta, sub cuius persona, quamquam dissimulat, et Stoici se rationem probare simulat, tamen latet Cicero. Hic vero sermonem istum, quem a.* 677. *aut* 678. *habitum esse fingit, Caesare V. Antonio Coss.* 710. *scripsisse dicitur. Ac primo quidem in libro Cotta et Velleius disputant, quorum hic, post praefationem, quae est de difficultate quaestionis et de academico philosophandi genere,* 1 — 6. *disputare ita instituit, ut primo rationes reprehendat Platonicam ac Stoicam; quarum illa mundum a Deo tanquam opifice atque aedificatore profectum pugnabat, altera* πρόνοιαν, *providentiam inducebat, a qua mundus effectus esset et administraretur, utraque autem mundum animo et sensibus praeditum, rotundum, volubilem ardentemque faciebat. c.* 8 — 10.

in qua summum bonum Epicurus ponit; neque una doloris vacuitas aut assidua felicitatis suae cogitatio beatos eos efficere potest. Et quum semper pulsentur incursione atomorum, et imagines ex ipsis semper effluant, non possunt non interitum timere, quod beatitudini plane repugnat. c. 37 — 41. Quoniam vero otiosos Deos introducunt Epicurei, nullam rerum humanarum curam habentes, nihil homines iuvantes; omnem sanctitatem et adversus Deos pietatem, quamquam verbis ponunt, tamen re tollunt. c. 42. sqq.

I. 1. Quum multae res in philosophia nequaquam satis adhuc explicatae sunt, tum perdifficilis, Brute, (quod tu minime ignoras,) et perobscura quaestio est de natura Deorum: quae et ad agnitionem animi pulcherrima est, et ad moderandam religionem necessaria. De qua tam variae sunt doctissimorum hominum tamque discrepantes sententiae; ut magno argumento esse debeat, caussam, [id est, principium philosophiae,] esse inscientiam, prudenterque Academicos a rebus incertis assensionem cohibuisse. Quid est enim temeritate turpius? aut quid tam temerarium tamque indignum sapientis gravitate atque constantia, quam aut falsum sentire, aut, quod non satis explorate perceptum sit et cognitum, sine ulla dubitatione defendere? 2. Velut in hac quaestione, plerique (quod maxime verisimile est et quo omnes duce natura vehimur,) Deos esse dixerunt dubitare se Protagoras: nullos esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt Qui vero Deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate ac dissensione, ut eorum molestum sit dinumerare sententias. Nam et de figuris Deorum, et de locis atque sedibus et actione vitae multa dicuntur; deque his summa philosophorum dissensione certatur: quod vero maxime rem caussamque continet, utrum nihi

agant, nihil moliantur, omni curatione et administratione rerum vacent, an contra ab his et a principio omnia facta et constituta sint, et ad infinitum tempus regantur atque moveantur, in primis[que] magna dissensio est: eaque nisi diiudicetur, in summo errore necesse est homines atque in maximarum rerum ignoratione versari. II. 3. Sunt enim philosophi, et fuerunt, qui omnino nullam habere censerent humanarum rerum procurationem Deos. Quorum si vera sententia est, quae potest esse pietas? *quae* sanctitas? quae religio? Haec enim omnia pure ac caste tribuenda Deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab his, et si est aliquid a Diis immortalibus hominum generi tributum. Sin autem Dii neque possunt nos iuvare, neque volunt; nec omnino curant; nec, quid agamus, animadvertunt; nec est, quod ab his ad hominum vitam permanare possit: quid est, quod ullos Diis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus? In specie autem fictae simulationis, *sicut* reliquae virtutes, ita pietas inesse non potest, cum qua simul et sanctitatem et religionem tolli necesse est; quibus sublatis, perturbatio vitae sequ*itur et* magna confusio. 4. Atque haud scio, an pietate adversus Deos sublata, fides etiam et societas generis humani et una excellentissima virtus, iustitia, tollatur. Sunt autem alii philosophi, et hi quidem magni atque nobiles, qui Deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant: neque vero id solum, sed etiam ab iisdem vitae hominum consuli et provideri. Nam et fruges, et reliqua, quae terra pariat, et tempestates ac temporum varietates caelique mutationes, quibus omnia, quae terra gignat, maturata pubescant, a Diis immortalibus tribui generi humano putant: multaque, quae dicentur in his libris, colligunt: quae talia sunt, ut ea ipsa Dii immortales ad usum hominum fabricati

MARCI TULLII
CICERONIS
OPERA

EX RECENSIONE
IOANN. AUG. ERNESTII
STUDIOSE RECOGNITA
EDIDIT
CAR. FRID. AUG. NOBBE
PHILOS. PROFESS. E. O. IN UNIV. LITT. LIPS.
SCHOL. NICOL. LIPS. RECTOR ETC.

EDITIO STEREOTYPA.

TOMUS IX.

Insunt: *Libri de Natura Deorum, de Divinatione, de Fato, de Legibus, de Officiis.*

LIPSIAE
EX OFFICINA CAR. TAUCHNITII.
1828.

M. TULLII CICERONIS

DE

NATURA DEORUM

AD M. BRUTUM

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

In his libris C. Velleius (Trib. pl. a. 664. U. c.), Q. Lucilius Balbus L. ICti frater et C. Aurelius Cotta (679. Cos. et Pontifex cf. N. D. II, 1. et 67.) inducuntur disputantes de natura Deorum, audiente Cicerone. Velleius Epicuream rationem explicat, Balbus Stoicam, et contra utramque disserit Academicus Cotta, sub cuius persona, quamquam dissimulat, et Stoici se rationem probare simulat, tamen latet Cicero. Hic vero sermonem istum, quem a. 677. aut 678. habitum esse fingit, Caesare V. Antonio Coss. 710. scripsisse dicitur. Ac primo quidem in libro Cotta et Velleius disputant, quorum hic, post praefationem, quae est de difficultate quaestionis et de academico philosophandi genere, 1 — 6. *disputare ita instituit, ut primo rationes reprehendat Platonicam ac Stoicam; quarum illa mundum a Deo tanquam opifice atque aedificatore profectum pugnabat, altera πρόνοιαν, providentiam inducebat, a qua mundus effectus esset et administraretur, utraque autem mundum animo et sensibus praeditum, rotundum, volubilem ardentemque faciebat.* c. 8 — 10.

Reliquorum deinde omnium philosophorum, inde a Thalete, de Deo sententiis breviter commemoratis et reprehensis, c. 10 — 15. Epicuream, quam unam probat, explicare aggreditur. Solus Epicurus vidit, primum esse Deos, quod quum in omnium animis notionem eorum impressit natura, et sine doctrina anticipationem quamdam Deorum (πρόληψιν) tum mira est hominum consensio. Sed etiam eam anticipationem habemus sive praenotionem Deorum, ut beatos, immortales, putemus. Ex quo consequitur, ut nihil negotii nec ipsi habeant, nec aliis exhibeant, neque ira neque gratia teneantur, quod, quae talia sunt, imbecilla sunt omnia. Id si ita est, pie colendi sunt Dii, nullo autem modo timendi; quo uno omnis superstitio evertitur. c. 16. 17. Sed ad hanc opinionem confirmandam anquirit animus formam, vitam et actionem mentis atque agitationem in Deo. Et figura quidem nulla alia esse nisi humana potest: primum, quod natura speciem aliam Deorum non habemus; deinde, quod humana forma est pulcherrima; tertio, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse potest. Neque tamen ea species corpus est, sed quasi corpus; eaque mente tantum cernitur, nec soliditate quadam, nec ad numerum, sed imaginibus, similitudine ac transitione perceptis. Vita autem Deorum est beatissima. Nihil enim agunt, sua virtute et sapientia gaudent, et sciunt, semper se fore maximis in voluptatibus. c. 18—20. Contra haec disputat Cotta Academicus: non ut aliquid ipse decernat, sed ut Epicurea dissolvat; neque quod neget, esse Deos, sed, quod rationem, quae adferatur, firmam non putet. Nam argumentum, quod ab omnium hominum consensu petatur, quum leve per se, tum etiam falsum esse, c. 23. Sed, esse Deos, concedi posse. Illud doceri se velle, unde sint, ubi sint, quales sint: ad quae omnia atomis abutantur Epicurei; quae primo nullae sint, quod nullus sit corporibus vacuus locus; deinde si sint,

effici, ut aeterni Dii non sint, et interire possint; quo constituto, beatitudo Deorum tollatur. Ad hanc reprehensionem effugiendam quasi corpus et quasi sanguinem excogitatum esse, quod quid sit, nemo intelligere possit. c. 24 — 26. *Nihil etiam valere eas rationes, quibus humana forma Diis asseratur. Nam quam omnes fere homines, praeter Aegyptios, paucasque alias gentes, Diis cogitatione affingant; eam non a natura esse, sed consilio humano, aut superstitioni, a pictoribus, poetis, artificibus, confirmatae, deberi. Neque ex eo, quod hominibus nil homine pulchrius videatur, consequi, nihil esse eo pulchrius. Denique incertum illud esse, quod nusquam, nisi in figura humana, ratio, virtus, atque adeo beatitudo, locum habere videatur. Neque enim, quod in nulla alia figura rationem vidimus, propterea in nulla esse potest. Quod sensus non docet, ratio docebit. Nam, si nullum Diis negotium, quod membra corporis humani requirat, nil membris opus erit.* c. 27 — 37. *Iam in ceteris etiam quaestionibus, de domicilio, de vita et beatitudine Deorum laborare Epicuream rationem. Nullam in Diis soliditatem esse, nec ad numerum permanere dicunt; sed imaginum similitudine ac transitione percipi. Iam si nulla Deorum est soliditas et eminentia, nihil interest, utrum de Deo, an de hippocentauro disputetur, meritoque Dii ad eas conformationes animi referuntur, quos motus inanes appellant. Quod si imaginibus Deorum pulsantur animi; quamquam tota res nugatoria est: tamen species dumtaxat obiiciuntur animis, non autem cur eae beatae sint, aut aeternae, etsi vel maxime continenter ferantur. Nam illam ἰσονομίαν h. e. aequilibritatem Epicuri, qua, quia natura mortalis sit, ut etiam immortalis sit, effici putat, per se absurda est. Beatus autem quum sine virtute nemo esse possit, nulla autem sine actione virtus; nec otiosi illi Dii esse possunt beati. Neque vero voluptate corporea uti possunt,*

in qua summum bonum Epicurus ponit; neque una doloris vacuitas aut assidua felicitatis suae cogitatio beatos eos efficere potest. Et quum semper pulsentur incursione atomorum, et imagines ex ipsis semper effluant, non possunt non interitum timere, quod beatitudini plane repugnat. c. 37 — 41. Quoniam vero otiosos Deos introducunt Epicurei, nullam rerum humanarum curam habentes, nihil homines iuvantes; omnem sanctitatem et adversus Deos pietatem, quamquam verbis ponunt, tamen re tollunt. c. 42. sqq.

I. 1. Quum multae res in philosophia nequaquam satis adhuc explicatae sunt, tum perdifficilis, Brute, (quod tu minime ignoras,) et perobscura quaestio est de natura Deorum: quae et ad agnitionem animi pulcherrima est, et ad moderandam religionem necessaria. De qua tam variae sunt doctissimorum hominum tamque discrepantes sententiae; ut magno argumento esse debeat, caussam, [id est, principium philosophiae,] esse inscientiam, prudenterque Academicos a rebus incertis assensionem cohibuisse. Quid est enim temeritate turpius? aut quid tam temerarium tamque indignum sapientis gravitate atque constantia, quam aut falsum sentire, aut, quod non satis explorate perceptum sit et cognitum, sine ulla dubitatione defendere? 2. Velut in hac quaestione, plerique (quod maxime verisimile est et quo omnes duce natura vehimur,) Deos esse dixerunt: dubitare se Protagoras: nullos esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt. Qui vero Deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate ac dissensione, ut eorum molestum sit dinumerare sententias. Nam et de figuris Deorum, et de locis atque sedibus et actione vitae multa dicuntur; deque his summa philosophorum dissensione certatur: quod vero maxime rem caussamque continet, utrum nihil

agant, nihil moliantur, omni curatione et administratione rerum vacent, an contra ab his et a principio omnia facta et constituta sint, et ad infinitum tempus regantur atque moveantur, in primis[que] magna dissensio est: eaque nisi diiudicetur, in summo errore necesse est homines atque in maximarum rerum ignoratione versari. II. 3. Sunt enim philosophi, et fuerunt, qui omnino nullam habere censerent humanarum rerum procurationem Deos. Quorum si vera sententia est, quae potest esse pietas? quae sanctitas? quae religio? Haec enim omnia pure ac caste tribuenda Deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab his, et si est aliquid a Diis immortalibus hominum generi tributum. Sin autem Dii neque possunt nos iuvare, neque volunt; nec omnino curant; nec, quid agamus, animadvertunt; nec est, quod ab his ad hominum vitam permanare possit: quid est, quod ullos Diis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus? In specie autem fictae simulationis, *sicut* reliquae virtutes, ita pietas inesse non potest, cum qua simul et sanctitatem et religionem tolli necesse est; quibus sublatis, perturbatio vitae *sequitur* et magna confusio. 4. Atque haud scio, an pietate adversus Deos sublata, fides etiam et societas generis humani et una excellentissima virtus, iustitia, tollatur. Sunt autem alii philosophi, et hi quidem magni atque nobiles, qui Deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant: neque vero id solum, sed etiam ab iisdem vitae hominum consuli et provideri. Nam et fruges, et reliqua, quae terra pariat, et tempestates ac temporum varietates caelique mutationes, quibus omnia, quae terra gignat, maturata pubescant, a Diis immortalibus tribui generi humano putant: multaque, quae dicentur in his libris, colligunt: quae talia sunt, ut ea ipsa Dii immortales ad usum hominum fabricati

paene videantur. Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homines non socordes ad veri investigandi cupiditatem. 5. Res enim nulla est, de qua tantopere non solum indocti, sed etiam docti dissentiant. Quorum opiniones quum tam variae sint tamque inter se dissidentes: alterum fieri profecto potest, ut earum nulla; alterum certe non potest, ut plus una vera sit. III. Qua quidem in caussa et benevolos obiurgatores placare, et invidos vituperatores confutare possumus, ut alteros reprehendisse poeniteat, alteri didicisse se gaudeant. Nam qui admonent amice, docendi sunt: qui inimice insectantur, repellendi. 6. Multum autem fluxisse video de libris nostris, quos complures brevi tempore edidimus, variumque sermonem, partim admirantium, unde hoc philosophandi nobis subito studium exstitisset, partim, quid quaque de re certi haberemus, scire cupientium. Multis etiam sensi mirabile videri, eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae lucem eriperet, et quasi noctem quamdam rebus offunderet, desertaeque disciplinae, et iam pridem relictae, patrocinium nec opinatum a nobis esse susceptum. Nos autem nec subito coepimus philosophari: nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque consumpsimus: et, quum minime videbamur, tum maxime philosophabamur. Quod et orationes declarant, refertae philosophorum sententiis, et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit: et principes illi, Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus. 7. Et, si omnia philosophiae praecepta referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea praestitisse, quae ratio et doctrina praescripserit. IV. Sin autem quis requirit, quae caussa nos impulerit, ut haec tam sero litteris mandaremus, nihil est, quod expedire tam facile pos-

simus. Nam quum otio langueremus, et is esset reipublicae status, ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset: primum ipsius reipublicae caussa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existimans interesse ad decus et ad laudem civitatis, res tam graves, tamque praeclaras Latinis etiam litteris contineri. 8. Eoque me minus instituti mei poenitet, quod facile sentio, quam multorum non modo discendi, sed etiam scribendi studia commoverim. Complures enim Graecis institutionibus eruditi, ea, quae didicerant, cum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quae a Graecis accepissent, Latine dici posse diffiderent. Quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur. 9. Hortata etiam est, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo, fortunae magna et gravi commota iniuria. Cuius si maiorem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc potissimum confugissem. Ea vero ipsa nulla ratione melius frui potui, quam si me non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem. Omnes autem eius partes atque omnia membra tum facillime noscuntur, quum totae quaestiones scribendo explicantur. Est enim admirabilis quaedam continuatio seriesque rerum, ut alia ex alia nexa, et omnes inter se aptae colligataeque videantur. V. 10. Qui autem requirunt, quid quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt, quam necesse est. Non enim tam auctor[itat]es in disputando, quam rationis momenta quaerenda sunt. Quin etiam obest plerumque iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui se docere profitentur. Desinunt enim suum iudicium adhibere: id habent ratum, quod ab eo, quem probant, iudicatum vident. Nec vero probare soleo id, quod de Pythagoreis accepimus: quos ferunt, si quid affirmarent

in disputando, quum ex iis quaereretur, quare ita esset, respondere solitos: *ipse dixit.* *Ipse* autem, erat Pythagoras. Tantum opinio praeiudicata poterat, ut etiam sine ratione valeret auctoritas. 11. Qui autem mirantur, nos hanc potissimum disciplinam secutos, his quattuor Academicis libris satis responsum videtur. Nec vero desertarum derelictarumque rerum patrocinium suscepimus. Non enim hominum interitu sententiae quoque occidunt: sed lucem auctoris fortasse desiderant: ut haec in philosophia ratio contra omnia disserendi, nullamque rem aperte iudicandi, profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade, usque ad nostram viguit aetatem; quam nunc propemodum orbam esse in ipsa Graecia intelligo. Quod non Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror contigisse. Nam si singulas disciplinas percipere magnum est, quanto maius omnes? quod facere iis necesse est, quibus propositum est, veri reperiendi caussa, et contra omnes philosophos, et pro omnibus dicere. Cuius rei tantae tamque difficilis facultatem consecutum esse me non profiteor; secutum esse prae me fero. 12. Nec tamen fieri potest, ut, qui hac ratione philosophentur, ii nihil habeant, quod sequantur. Dictum est omnino hac de re alio loco diligentius: sed quia nimis indociles quidam tardique sunt, admonendi videntur saepius. Non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur: sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut in iis nulla insit certa iudicandi et assentiendi nota. Ex quo exsistit illud, multa esse probabilia: quae quamquam non perciperentur, tamen, quia visum haberent quemdam insignem et illustrem, his sapientis vita regeretur.

VI. 13. Sed iam, ut omni me invidia liberem, ponam in medio sententias philosophorum de natura

Deorum. Quo quidem loco convocandi omnes videantur, qui, quae sit earum vera, iudicent. Tum demum mihi procax Academia videbitur, si aut consenserint omnes, aut erit inventus aliquis, qui, quid verum sit, invenerit. Itaque mihi libet exclamare, ut ille in Synephebis:

Pró Deûm, populárium omnium, ómnium adolescéntium
Clámo, postulo, óbsecro, oro, plóro, atque imploró fidem:

non levissima de re, ut queritur ille, fieri

— — — in cívitate fácinora capitália.
— Ab amico amánte argentum áccipere meretrix nevolt.

14. sed ut adsint, cognoscant, animadvertant, quid de religione, pietate, sanctitate, caerimoniis, fide, iureiurando, quid de templis, delubris, sacrificiisque sollemnibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumus, existimandum sit. Haec enim omnia ad hanc de Diis immortalibus quaestionem referenda sunt. Profecto eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissimorum hominum de maxima re tanta dissensio. 15. Quod quum saepe alias, tum maxime animadverti, quum apud C. Cottam familiarem meum, accurate sane et diligenter de Diis immortalibus disputatum sit. Nam, quum feriis Latinis ad eum ipsius rogatu arcessituque venissem, offendi eum sedentem in exedra, et cum C. Velleio Senatore disputantem: ad quem tum Epicurei primas ex nostris hominibus deferebant. Aderat etiam Q. Lucilius Balbus; qui tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellentibus in eo genere Graecis compararetur. Tum, ut me Cotta vidit, Peropportune, inquit, venis: oritur enim mihi magna de re altercatio cum Velleio: cui, pro tuo studio, non est alienum te interesse. VII. 16. Atqui mihi quo-

que videor, inquam, venisse, ut dicis, opportune. Tres enim trium disciplinarum principes convenistis. M. Piso si adesset, nullius philosophiae, earum quidem, quae in honore sunt, vacaret locus. Tum Cotta, Si, inquit, liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur; nihil est, quod Pisonem, familiarem tuum, desideres. Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere videntur, verbis discrepare: quo de libro velim scire, Balbe, quid sentias. Egone? inquit ille. Miror, Antiochum, hominem in primis acutum, non vidisse, interesse plurimum inter Stoicos, qui honesta a commodis non nomine, sed genere toto disiungerent, et Peripateticos, qui honesta commiscerent cum commodis, ut ea inter se magnitudine et quasi gradibus, non genere differrent. Haec enim est non verborum parva, sed rerum permagna dissensio. 17. Verum haec alias: nunc quod coepimus, si videtur. Mihi vero, inquit Cotta, videtur. Sed, ut hic, qui intervenit, me intuens, ne ignoret, quae res agatur: de natura agebamus Deorum. Quae quum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet, Epicuri ex Velleio sciscitabar sententiam. Quamobrem, inquit, Vellei, nisi molestum est, repete, quae coeperas. Repetam vero: quamquam non mihi, sed tibi hic venit adiutor. Ambo enim, inquit arridens, ab eodem Philone nihil scire didicistis. Tum ego, Quid didicerimus, Cotta viderit: tu autem nolo existimes, me adiutorem huic venisse, sed auditorem, et quidem aequum, libero iudicio, nulla eiusmodi adstrictum necessitate, ut mihi, velim, nolim, sit certa quaedam tuenda sententia.

VIII. 18. Tum Velleius, fidenter sane, ut solent isti, nihil tam verens, quam ne dubitare aliqua de re videretur; tamquam modo ex Deorum concilio et ex Epicuri intermundiis descendisset: Audite, inquit

non futiles commentitiasque sententias, non opificem aedificatoremque mundi, Platonis de Timaeo Deum: nec anum fatidicam, Stoicorum πρόνοιαν, quam Latine licet providentiam dicere: neque vero mundum ipsum, animo et sensibus praeditum, rotundum, volubilem, ardentem Deum, portenta et miracula non disserentium philosophorum, sed somniantium. 19. Quibus enim oculis animi intueri potuit vester Plato fabricam illam tanti operis, qua construi a Deo atque aedificari mundum facit? Quae mòlitio? quae ferramenta? qui vectes? quae machinae? qui ministri tanti muneris fuerunt? Quemadmodum autem obedire et parere voluntati architecti aër, ignis, aqua, terra potuerunt? Unde vero ortae illae quinque formae, ex quibus reliqua formantur, apte cadentes ad animum efficiendum pariendosque sensus? Longum est, ad omnia. Quae talia sunt, ut optata magis, quam inventa videantur. 20. Sed illa palmaris quidem, quod, qui non modo natum mundum introduxerit, sed etiam manu paene factum, is eum dixerit fore sempiternum. Hunc censes primis, ut dicitur, labris gustasse physiologiam, qui quidquam, quod ortum sit, putet aeternum esse posse? Quae est enim coagmentatio non dissolubilis? aut quid est, cuius principium aliquod sit, nihil sit extremum? Pronoea vero si vestra est, Lucili, eadem; requiro, quae paullo ante, ministros, machinas, omnem totius operis designationem atque apparatum: sin alia est, cur mortalem fecerit mundum, non quemadmodum Platonicus Deus, sempiternum. IX. 21. Ab utroque autem sciscitor, cur mundi aedificatores repente exstiterint; innumerabilia saecula dormierint. Non enim si mundus nullus erat, saecula non erant. Saecula nunc dico, non ea, quae dierum noctiumque numero annuis cursibus conficiuntur. Nam fateor, ea sine mundi conversione effici non potuisse. Sed fuit quae-

Reliquorum deinde omnium philosophorum, inde a Thalete, de Deo sententiis breviter commemoratis et reprehensis, c. 10 — 15. *Epicuream, quam unam probat, explicare aggreditur. Solus Epicurus vidit, primum esse Deos, quod quum in omnium animis notionem eorum impressit natura, et sine doctrina anticipationem quamdam Deorum (πρόληψιν) tum mira est hominum consensio. Sed etiam eam anticipationem habemus sive praenotionem Deorum, ut beatos, immortales, putemus. Ex quo consequitur, ut nihil negotii nec ipsi habeant, nec aliis exhibeant, neque ira neque gratia teneantur, quod, quae talia sunt, imbecilla sunt omnia. Id si ita est, pie colendi sunt Dii, nullo autem modo timendi; quo uno omnis superstitio evertitur.* c. 16. 17. *Sed ad hanc opinionem confirmandam anquirit animus formam, vitam et actionem mentis atque agitationem in Deo. Et figura quidem nulla alia esse nisi humana potest: primum, quod natura speciem aliam Deorum non habemus; deinde, quod humana forma est pulcherrima; tertio, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse potest. Neque tamen ea species corpus est, sed quasi corpus; eaque mente tantum cernitur, nec soliditate quadam, nec ad numerum, sed imaginibus, similitudine ac transitione perceptis. Vita autem Deorum est beatissima. Nihil enim agunt, sua virtute et sapientia gaudent, et sciunt, semper se fore maximis in voluptatibus.* c. 18 — 20. *Contra haec disputat Cotta Academicus: non ut aliquid ipse decernat, sed ut Epicurea dissolvat; neque quod neget, esse Deos, sed, quod rationem, quae adferatur, firmam non putet. Nam argumentum, quod ab omnium hominum consensu petatur, quum leve per se, tum etiam falsum esse,* c. 23. *Sed, esse Deos, concedi posse. Illud doceri se velle, unde sint, ubi sint, quales sint: ad quae omnia atomis abutantur Epicurei; quae primo nullae sint, quod nullus sit corporibus vacuus locus; deinde si sint,*

effici, ut aeterni Dii non sint, et interire possint; quo constituto, beatitudo Deorum tollatur. Ad hanc reprehensionem effugiendam quasi corpus et quasi sanguinem excogitatum esse, quod quid sit, nemo intelligere possit. c. 24 — 26. Nihil etiam valere eas rationes, quibus humana forma Diis asseratur. Nam quam omnes fere homines, praeter Aegyptios, paucasque alias gentes, Diis cogitatione affingant; eam non a natura esse, sed consilio humano, aut superstitioni, a pictoribus, poetis, artificibus, confirmatae, deberi. Neque ex eo, quod hominibus nil homine pulchrius videatur, consequi, nihil esse eo pulchrius. Denique incertum illud esse, quod nusquam, nisi in figura humana, ratio, virtus, atque adeo beatitudo, locum habere videatur. Neque enim, quod in nulla alia figura rationem vidimus, propterea in nulla esse potest. Quod sensus non docet, ratio docebit. Nam, si nullum Diis negotium, quod membra corporis humani requirat, nil membris opus erit. c. 27 — 37. Iam in ceteris etiam quaestionibus, de domicilio, de vita et beatitudine Deorum laborare Epicuream rationem. Nullam in Diis soliditatem esse, nec ad numerum permanere dicunt; sed imaginum similitudine ac transitione percipi. Iam si nulla Deorum est soliditas et eminentia, nihil interest, utrum de Deo, an de hippocentauro disputetur, meritoque Dii ad eas conformationes animi referuntur, quos motus inanes appellant. Quod si imaginibus Deorum pulsantur animi; quamquam tota res nugatoria est: tamen species dumtaxat obiiciuntur animis, non autem cur eae beatae sint, aut aeternae, etsi vel maxime continenter ferantur. Nam illam ἰσονομίαν h. e. aequilibritatem Epicuri, qua, quia natura mortalis sit, ut etiam immortalis sit, effici putat, per se absurda est. Beatus autem quum sine virtute nemo esse possit, nulla autem sine actione virtus; nec otiosi illi Dii esse possunt beati. Neque vero voluptate corporea uti possunt,

in qua summum bonum Epicurus ponit; neque una doloris vacuitas aut assidua felicitatis suae cogitatio beatos eos efficere potest. Et quum semper pulsentur incursione atomorum, et imagines ex ipsis semper effluant, non possunt non interitum timere, quod beatitudini plane repugnat. c. 37 — 41. Quoniam vero otiosos Deos introducunt Epicurei, nullam rerum humanarum curam habentes, nihil homines iuvantes; omnem sanctitatem et adversus Deos pietatem, quamquam verbis ponunt, tamen re tollunt. c. 42. sqq.

I. 1. Quum multae res in philosophia nequaquam satis adhuc explicatae sunt, tum perdifficilis, Brute, (quod tu minime ignoras,) et perobscura quaestio est de natura Deorum: quae et ad agnitionem animi pulcherrima est, et ad moderandam religionem necessaria. De qua tam variae sunt doctissimorum hominum tamque discrepantes sententiae; ut magno argumento esse debeat, caussam, [id est, principium philosophiae,] esse inscientiam, prudenterque Academicos a rebus incertis assensionem cohibuisse. Quid est enim temeritate turpius? aut quid tam temerarium tamque indignum sapientis gravitate atque constantia, quam aut falsum sentire, aut, quod non satis explorate perceptum sit et cognitum, sine ulla dubitatione defendere? 2. Velut in hac quaestione, plerique (quod maxime verisimile est et quo omnes duce natura vehimur,) Deos esse dixerunt: dubitare se Protagoras: nullos esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt. Qui vero Deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate ac dissensione, ut eorum molestum sit dinumerare sententias. Nam et de figuris Deorum, et de locis atque sedibus et actione vitae multa dicuntur; deque his summa philosophorum dissensione certatur: quod vero maxime rem caussamque continet, utrum nihil

agant, nihil moliantur, omni curatione et administratione rerum vacent, an contra ab his et a principio omnia facta et constituta sint, et ad infinitum tempus regantur atque moveantur, in primis[que] magna dissensio est: eaque nisi diiudicetur, in summo errore necesse est homines atque in maximarum rerum ignoratione versari. II. 3. Sunt enim philosophi, et fuerunt, qui omnino nullam habere censerent humanarum rerum procurationem Deos. Quorum si vera sententia est, quae potest esse pietas? quae sanctitas? quae religio? Haec enim omnia pure ac caste tribuenda Deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab his, et si est aliquid a Diis immortalibus hominum generi tributum. Sin autem Dii neque possunt nos iuvare, neque volunt; nec omnino curant; nec, quid agamus, animadvertunt; nec est, quod ab his ad hominum vitam permanare possit: quid est, quod ullos Diis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus? In specie autem fictae simulationis, sicut reliquae virtutes, ita pietas inesse non potest, cum qua simul et sanctitatem et religionem tolli necesse est; quibus sublatis, perturbatio vitae sequitur et magna confusio. 4. Atque haud scio, an pietate adversus Deos sublata, fides etiam et societas generis humani et una excellentissima virtus, iustitia, tollatur. Sunt autem alii philosophi, et hi quidem magni atque nobiles, qui Deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant: neque vero id solum, sed etiam ab iisdem vitae hominum consuli et provideri. Nam et fruges, et reliqua, quae terra pariat, et tempestates ac temporum varietates caelique mutationes, quibus omnia, quae terra gignat, maturata pubescant, a Diis immortalibus tribui generi humano putant: multaque, quae dicentur in his libris, colligunt: quae talia sunt, ut ea ipsa Dii immortales ad usum hominum fabricati

paene videantur. Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homines non socordes ad veri investigandi cupiditatem. 5. Res enim nulla est, de qua tantopere non solum indocti, sed etiam docti dissentiant. Quorum opiniones quum tam variae sint tamque inter se dissidentes: alterum fieri profecto potest, ut earum nulla; alterum certę non potest, ut plus una vera sit. III. Qua quidem in caussa et benevolos obiurgatores placare, et invidos vituperatores confutare possumus, ut alteros reprehendisse poeniteat, alteri didicisse se gaudeant. Nam qui admonent amice, docendi sunt: qui inimice insectantur, repellendi. 6. Multum autem fluxisse video de libris nostris, quos complures brevi tempore edidimus, variumque sermonem, partim admirantium, unde hoc philosophandi nobis subito studium exstitisset, partim, quid quaque de re certi haberemus, scire cupientium. Multis etiam sensi mirabile videri, eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae lucem eriperet, et quasi noctem quamdam rebus offunderet, desertaeque disciplinae, et iam pridem relictae, patrocinium nec opinatum a nobis esse susceptum. Nos autem nec subito coepimus philosophari: nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque consumpsimus: et, quum minime videbamur, tum maxime philosophabamur. Quod et orationes declarant, refertae philosophorum sententiis, et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit: et principes illi, Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus. 7. Et, si omnia philosophiae praecepta referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea praestitisse, quae ratio et doctrina praescripserit. IV. Sin autem quis requirit, quae caussa nos impulerit, ut haec tam sero litteris mandaremus, nihil est, quod expedire tam facile pos-

simus. Nam quum otio langueremus, et is esset reipublicae status, ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset: primum ipsius reipublicae caussa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existimans interesse ad decus et ad laudem civitatis, res tam graves, tamque praeclaras Latinis etiam litteris contineri. 8. Eoque me minus instituti mei poenitet, quod facile sentio, quam multorum non modo discendi, sed etiam scribendi studia commoverim. Complures enim Graecis institutionibus eruditi, ea, quae didicerant, cum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quae a Graecis accepissent, Latine dici posse diffiderent. Quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur. 9. Hortata etiam est, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo, fortunae magna et gravi commota iniuria. Cuius si maiorem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc potissimum confugissem. Ea vero ipsa nulla ratione melius frui potui, quam si me non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem. Omnes autem eius partes atque omnia membra tum facillime noscuntur, quum totae quaestiones scribendo explicantur. Est enim admirabilis quaedam continuatio seriesque rerum, ut alia ex alia nexa, et omnes inter se aptae colligataeque videantur. V. 10. Qui autem requirunt, quid quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt, quam necesse est. Non enim tam auctor[itat]es in disputando, quam rationis momenta quaerenda sunt. Quin etiam obest plerumque iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui se docere profitentur. Desinunt enim suum iudicium adhibere: id habent ratum, quod ab eo, quem probant, iudicatum vident. Nec vero probare soleo id, quod de Pythagoreis accepimus: quos ferunt, si quid affirmarent

Reliquorum deinde omnium philosophorum, inde a Thalete, de Deo sententiis breviter commemoratis et reprehensis, c. 10 — 15. *Epicuream, quam unam probat, explicare aggreditur. Solus Epicurus vidit, primum esse Deos, quod quum in omnium animis notionem eorum impressit natura, et sine doctrina anticipationem quamdam Deorum* (πρόληψιν) *tum mira est hominum consensio. Sed etiam eam anticipationem habemus sive praenotionem Deorum, ut beatos, immortales, putemus. Ex quo consequitur, ut nihil negotii nec ipsi habeant, nec aliis exhibeant, neque ira neque gratia teneantur, quod, quae talia sunt, imbecilla sunt omnia. Id si ita est, pie colendi sunt Dii, nullo autem modo timendi; quo uno omnis superstitio evertitur.* c. 16. 17. *Sed ad hanc opinionem confirmandam anquirit animus formam, vitam et actionem mentis atque agitationem in Deo. Et figura quidem nulla alia esse nisi humana potest: primum, quod natura speciem aliam Deorum non habemus; deinde, quod humana forma est pulcherrima; tertio, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse potest. Neque tamen ea species corpus est, sed quasi corpus; eaque mente tantum cernitur, nec soliditate quadam, nec ad numerum, sed imaginibus, similitudine ac transitione perceptis. Vita autem Deorum est beatissima. Nihil enim agunt, sua virtute et sapientia gaudent, et sciunt, semper se fore maximis in voluptatibus.* c. 18—20. *Contra haec disputat Cotta Academicus: non ut aliquid ipse decernat, sed ut Epicurea dissolvat; neque quod neget, esse Deos, sed, quod rationem, quae adferatur, firmam non putet. Nam argumentum, quod ab omnium hominum consensu petatur, quum leve per se, tum etiam falsum esse,* c. 23. *Sed, esse Deos, concedi posse. Illud doceri se velle, unde sint, ubi sint, quales sint: ad quae omnia atomis abutantur Epicurei; quae primo nullae sint, quod nullus sit corporibus vacuus locus; deinde si sint,*

effici, ut aeterni Dii non sint, et interire possint; quo constituto, beatitudo Deorum tollatur. Ad hanc reprehensionem effugiendam quasi corpus et quasi sanguinem excogitatum esse, quod quid sit, nemo intelligere possit. c. 24 — 26. Nihil etiam valere eas rationes, quibus humana forma Diis asseratur. Nam quam omnes fere homines, praeter Aegyptios, paucasque alias gentes, Diis cogitatione affingant; eam non a natura esse, sed consilio humano, aut superstitioni, a pictoribus, poetis, artificibus, confirmatae, deberi. Neque ex eo, quod hominibus nil homine pulchrius videatur, consequi, nihil esse eo pulchrius. Denique incertum illud esse, quod nusquam, nisi in figura humana, ratio, virtus, atque adeo beatitudo, locum habere videatur. Neque enim, quod in nulla alia figura rationem vidimus, propterea in nulla esse potest. Quod sensus non docet, ratio docebit. Nam, si nullum Diis negotium, quod membra corporis humani requirat, nil membris opus erit. c. 27 — 37. Iam in ceteris etiam quaestionibus, de domicilio, de vita et beatitudine Deorum laborare Epicuream rationem. Nullam in Diis soliditatem esse, nec ad numerum permanere dicunt; sed imaginum similitudine ac transitione percipi. Iam si nulla Deorum est soliditas et eminentia, nihil interest, utrum de Deo, an de hippocentauro disputetur, meritoque Dii ad eas conformationes animi referuntur, quos motus inanes appellant. Quod si imaginibus Deorum pulsantur animi; quamquam tota res nugatoria est: tamen species dumtaxat obiiciuntur animis, non autem cur eae beatae sint, aut aeternae, etsi vel maxime continenter ferantur. Nam illam ἰσονομίαν h. e. aequilibritatem Epicuri, qua, quia natura mortalis sit, ut etiam immortalis sit, effici putat, per se absurda est. Beatus autem quum sine virtute nemo esse possit, nulla autem sine actione virtus; nec otiosi illi Dii esse possunt beati. Neque vero voluptate corporea uti possunt,

in qua summum bonum Epicurus ponit; neque una doloris vacuitas aut assidua felicitatis suae cogitatio beatos eos efficere potest. Et quum semper pulsentur incursione atomorum, et imagines ex ipsis semper effluant, non possunt non interitum timere, quod beatitudini plane repugnat. c. 37 — 41. Quoniam vero otiosos Deos introducunt Epicurei, nullam rerum humanarum curam habentes, nihil homines iuvantes; omnem sanctitatem et adversus Deos pietatem, quamquam verbis ponunt, tamen re tollunt. c. 42. sqq.

I. 1. Quum multae res in philosophia nequaquam satis adhuc explicatae sunt, tum perdifficilis, Brute, (quod tu minime ignoras,) et perobscura quaestio est de natura Deorum: quae et ad agnitionem animi pulcherrima est, et ad moderandam religionem necessaria. De qua tam variae sunt doctissimorum hominum tamque discrepantes sententiae; ut magno argumento esse debeat, caussam, [id est, principium philosophiae,] esse inscientiam, prudenterque Academicos a rebus incertis assensionem cohibuisse. Quid est enim temeritate turpius? aut quid tam temerarium tamque indignum sapientis gravitate atque constantia, quam aut falsum sentire, aut, quod non satis explorate perceptum sit et cognitum, sine ulla dubitatione defendere? 2. Velut in hac quaestione, plerique (quod maxime verisimile est et quo omnes duce natura vehimur,) Deos esse dixerunt: dubitare se Protagoras: nullos esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt. Qui vero Deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate ac dissensione, ut eorum molestum sit dinumerare sententias. Nam et de figuris Deorum, et de locis atque sedibus et actione vitae multa dicuntur; deque his summa philosophorum dissensione certatur: quod vero maxime rem caussamque continet, utrum nihil

agant, nihil moliantur, omni curatione et administratione rerum vacent, an contra ab his et a principio omnia facta et constituta sint, et ad infinitum tempus regantur atque moveantur, in primis[que] magna dissensio est: eaque nisi diiudicetur, in summo errore necesse est homines atque in maximarum rerum ignoratione versari. II. 3. Sunt enim philosophi, et fuerunt, qui omnino nullam habere censerent humanarum rerum procurationem Deos. Quorum si vera sententia est, quae potest esse pietas? quae sanctitas? quae religio? Haec enim omnia pure ac caste tribuenda Deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab his, et si est aliquid a Diis immortalibus hominum generi tributum. Sin autem Dii neque possunt nos iuvare, neque volunt; nec omnino curant; nec, quid agamus, animadvertunt; nec est, quod ab his ad hominum vitam permanare possit: quid est, quod ullos Diis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus? In specie autem fictae simulationis, sicut reliquae virtutes, ita pietas inesse non potest, cum qua simul et sanctitatem et religionem tolli necesse est; quibus sublatis, perturbatio vitae sequitur et magna confusio. 4. Atque haud scio, an pietate adversus Deos sublata, fides etiam et societas generis humani et una excellentissima virtus, iustitia, tollatur. Sunt autem alii philosophi, et hi quidem magni atque nobiles, qui Deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant: neque vero id solum, sed etiam ab iisdem vitae hominum consuli et provideri. Nam et fruges, et reliqua, quae terra pariat, et tempestates ac temporum varietates caelique mutationes, quibus omnia, quae terra gignat, maturata pubescant, a Diis immortalibus tribui generi humano putant: multaque, quae dicentur in his libris, colligunt: quae talia sunt, ut ea ipsa Dii immortales ad usum hominum fabricati

paene videantur. Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homines non socordes ad veri investigandi cupiditatem. 5. Res enim nulla est, de qua tantopere non solum indocti, sed etiam docti dissentiant. Quorum opiniones quum tam variae sint tamque inter se dissidentes: alterum fieri profecto potest, ut earum nulla; alterum certe non potest, ut plus una vera sit. III. Qua quidem in caussa et benevolos obiurgatores placare, et invidos vituperatores confutare possumus, ut alteros reprehendisse poeniteat, alteri didicisse se gaudeant. Nam qui admonent amice, docendi sunt: qui inimice insectantur, repellendi. 6. Multum autem fluxisse video de libris nostris, quos complures brevi tempore edidimus, variumque sermonem, partim admirantium, unde hoc philosophandi nobis subito studium exstitisset, partim, quid quaque de re certi haberemus, scire cupientium. Multis etiam sensi mirabile videri, eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae lucem eriperet, et quasi noctem quamdam rebus offunderet, desertaeque disciplinae, et iam pridem relictae, patrocinium nec opinatum a nobis esse susceptum. Nos autem nec subito coepimus philosophari; nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque consumpsimus: et, quum minime videbamur, tum maxime philosophabamur. Quod et orationes declarant, refertae philosophorum sententiis, et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit: et principes illi, Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus. 7. Et, si omnia philosophiae praecepta referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea praestitisse, quae ratio et doctrina praescripserit. IV. Sin autem quis requirit, quae caussa nos impulerit, ut haec tam sero litteris mandaremus, nihil est, quod expedire tam facile pos-

simus. Nam quum otio langueremus, et is esset reipublicae status, ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset: primum ipsius reipublicae caussa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existimans interesse ad decus et ad laudem civitatis, res tam graves, tamque praeclaras Latinis etiam litteris contineri. 8. Eoque me minus instituti mei poenitet, quod facile sentio, quam multorum non modo discendi, sed etiam scribendi studia commoverim. Complures enim Graecis institutionibus eruditi, ea, quae didicerant, cum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quae a Graecis accepissent, Latine dici posse diffiderent. Quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur. 9. Hortata etiam est, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo, fortunae magna et gravi commota iniuria. Cuius si maiorem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc potissimum confugissem. Ea vero ipsa nulla ratione melius frui potui, quam si me non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem. Omnes autem eius partes atque omnia membra tum facillime noscuntur, quum totae quaestiones scribendo explicantur. Est enim admirabilis quaedam continuatio seriesque rerum, ut alia ex alia nexa, et omnes inter se aptae colligataeque videantur. V. 10. Qui autem requirunt, quid quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt, quam necesse est. Non enim tam auctor[itat]es in disputando, quam rationis momenta quaerenda sunt. Quin etiam obest plerumque iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui se docere profitentur. Desinunt enim suum iudicium adhibere: id habent ratum, quod ab eo, quem probant, iudicatum vident. Nec vero probare soleo id, quod de Pythagoreis accepimus: quos ferunt, si quid affirmarent

in disputando, quum ex iis quaereretur, quare ita esset, respondere solitos: *ipse dixit.* *Ipse* autem, erat Pythagoras. Tantum opinio praeiudicata poterat, ut etiam sine ratione valeret auctoritas. 11. Qui autem mirantur, nos hanc potissimum disciplinam secutos, his quattuor Academicis libris satis responsum videtur. Nec vero desertarum derelictarumque rerum patrocinium suscepimus. Non enim hominum interitu sententiae quoque occidunt: sed lucem auctoris fortasse desiderant: ut haec in philosophia ratio contra omnia disserendi, nullamque rem aperte iudicandi, profecta a Socrate, repetita ab Arcesila. confirmata a Carneade, usque ad nostram viguit aetatem; quam nunc propemodum orbam esse in ipsa Graecia intelligo. Quod non Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror contigisse. Nam si singulas disciplinas percipere magnum est, quanto maius omnes? quod facere iis necesse est, quibus propositum est, veri reperiendi caussa, et contra omnes philosophos, et pro omnibus dicere. Cuius rei tantae tamque difficilis facultatem consecutum esse me non profiteor; secutum esse prae me fero. 12. Nec tamen fieri potest, ut, qui hac ratione philosophentur, ii nihil habeant, quod sequantur. Dictum est omnino hac de re alio loco diligentius: sed quia nimis indociles quidam tardique sunt, admonendi videntur saepius. Non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur: sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut in iis nulla insit certa iudicandi et assentiendi nota. Ex quo exsistit illud, multa esse probabilia: quae quamquam non perciperentur, tamen, quia visum haberent quemdam insignem et illustrem, his sapientis vita regeretur.

VI. 13. Sed iam, ut omni me invidia liberem, ponam in medio sententias philosophorum de natura

Deorum. Quo quidem loco convocandi omnes videntur, qui, quae sit earum vera, iudicent. Tum demum mihi procax Academia videbitur, si aut consenserint omnes, aut erit inventus aliquis, qui, quid verum sit, invenerit. Itaque mihi libet exclamare, ut ille in Synephebis:

Pró Deûm, populárium omnium, ómnium adolescéntium
Clámo, postulo, obsecro, oro, plóro, atque imploró fidem:

non levissima de re, ut queritur ille, fieri

— — — in cívitate fácinora capitália.
— Ab amico amánte argentum áccipere meretrix nevolt.

14. sed ut adsint, cognoscant, animadvertant, quid de religione, pietate, sanctitate, caerimoniis, fide, iureiurando, quid de templis, delubris, sacrificiisque sollemnibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumus, existimandum sit. Haec enim omnia ad hanc de Diis immortalibus quaestionem referenda sunt. Profecto eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissimorum hominum de maxima re tanta dissensio. 15. Quod quum saepe alias, tum maxime animadverti, quum apud C. Cottam familiarem meum, accurate sane et diligenter de Diis immortalibus disputatum sit. Nam, quum feriis Latinis ad eum ipsius rogatu arcessituque venissem, offendi eum sedentem in exedra, et cum C. Velleio Senatore disputantem: ad quem tum Epicurei primas ex nostris hominibus deferebant. Aderat etiam Q. Lucilius Balbus; qui tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellentibus in eo genere Graecis compararetur. Tum, ut me Cotta vidit, Peropportune, inquit, venis: oritur enim mihi magna de re altercatio cum Velleio: cui, pro tuo studio, non est alienum te interesse. VII. 16. Atqui mihi quo-

que videor, inquam, venisse, ut dicis, opportune. Tres enim trium disciplinarum principes convenistis. M. Piso si adesset, nullius philosophiae, earum quidem, quae in honore sunt, vacaret locus. Tum Cotta, Si, inquit, liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur; nihil est, quod Pisonem, familiarem tuum, desideres. Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere videntur, verbis discrepare: quo de libro velim scire, Balbe, quid sentias. Egone? inquit ille. Miror, Antiochum, hominem in primis acutum, non vidisse, interesse plurimum inter Stoicos, qui honesta a commodis non nomine, sed genere toto disiungerent, et Peripateticos, qui honesta commiscerent cum commodis, ut ea inter se magnitudine et quasi gradibus, non genere differrent. Haec enim est non verborum parva, sed rerum permagna dissensio. 17. Verum haec alias: nunc quod coepimus, si videtur. Mihi vero, inquit Cotta, videtur. Sed, ut hic, qui intervenit, me intuens, ne ignoret, quae res agatur: de natura agebamus Deorum. Quae quum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet, Epicuri ex Velleio sciscitabar sententiam. Quamobrem, inquit, Vellei, nisi molestum est, repete, quae coeperas. Repetam vero: quamquam non mihi, sed tibi hic venit adiutor. Ambo enim, inquit arridens, ab eodem Philone nihil scire didicistis. Tum ego, Quid didicerimus, Cotta viderit: tu autem nolo existimes, me adiutorem huic venisse, sed auditorem, et quidem aequum, libero iudicio, nulla eiusmodi adstrictum necessitate, ut mihi, velim, nolim, sit certa quaedam tuenda sententia.

VIII. 18. Tum Velleius, fidenter sane, ut solent isti, nihil tam verens, quam ne dubitare aliqua de re videretur; tamquam modo ex Deorum concilio et ex Epicuri intermundiis descendisset: Audite, inquit

non futiles commentitiasque sententias, non opificem aedificatoremque mundi, Platonis de Timaeo Deum: nec anum fatidicam, Stoicorum πρόνοιαν, quam Latine licet providentiam dicere: neque vero mundum ipsum, animo et sensibus praeditum, rotundum, volubilem, ardentem Deum, portenta et miracula non disserentium philosophorum, sed somniantium. 19. Quibus enim oculis animi intueri potuit vester Plato fabricam illam tanti operis, qua construi a Deo atque aedificari mundum facit? Quae molitio? quae ferramenta? qui vectes? quae machinae? qui ministri tanti muneris fuerunt? Quemadmodum autem obedire et parere voluntati architecti aër, ignis, aqua, terra potuerunt? Unde vero ortae illae quinque formae, ex quibus reliqua formantur, apte cadentes ad animum efficiendum pariendosque sensus? Longum est, ad omnia. Quae talia sunt, ut optata magis, quam inventa videantur. 20. Sed illa palmaris quidem, quod, qui non modo natum mundum introduxerit, sed etiam manu paene factum, is eum dixerit fore sempiternum. Hunc censes primis, ut dicitur, labris gustasse physiologiam, qui quidquam, quod ortum *sit*, putet aeternum esse posse? Quae est enim coagmentatio non dissolubilis? aut quid est, cuius principium aliquod sit, nihil sit extremum? Pronoea vero si vestra est, Lucili, eadem; requiro, quae paullo ante, ministros, machinas, omnem totius operis designationem atque apparatum: sin alia est, cur mortalem fecerit mundum, non quemadmodum Platonicus Deus, sempiternum. IX. 21. Ab utroque autem sciscitor, cur mundi aedificatores repente exstiterint; innumerabilia saecula dormierint. Non enim si mundus nullus erat, saecula non erant. Saecula nunc dico, non ea, quae dierum noctiumque numero annuis cursibus conficiuntur. Nam fateor, ea sine mundi conversione effici non potuisse. Sed fuit quae-

dam ab infinito tempore aeternitas, quam nulla temporum circumscriptio metiebatur, spatio tamen, qualis ea fuerit, intelligi non potest: quod ne in cogitationem quidem cadit, ut fuerit tempus aliquod, nullum quum tempus esset. 22. Isto igitur tam immenso spatio quaero, Balbe, cur Pronoea vestra cessaverit. Laboremne fugiebat? At iste nec attingit Deum, nec erat ullus, quum omnes naturae numini divino, caelum, ignes, terrae, maria parerent. Quid autem erat, quod concupisceret Deus, mundum signis et luminibus, tamquam Aedilis, ornare? Si; ut Deus ipse melius habitaret? antea videlicet tempore infinito in tenebris, tamquam in gurgustio, habitaverat. Post autem varietatene eum delectari putamus, qua caelum et terras exornatas videmus? Quae ista potest esse oblectatio Deo? Quae si esset, non ea tamdiu carere potuisset. 23. An haec, ut fere dicitis, hominum caussa a Deo constituta sunt? Sapientumne? propter paucos igitur tanta est facta rerum molitio. An stultorum? at primum caussa non fuit, cur de improbis bene mereretur. Deinde quid est assecutus, quum omnes stulti sint sine dubio miserrimi; maxime quod stulti sunt: miserius enim stultitia quid possumus dicere? deinde, quod ita multa sunt incommoda in vita, ut ea sapientes commodorum compensatione leniant, stulti nec vitare venientia possint, nec ferre praesentia. X. Qui vero mundum ipsum animantem sapientemque esse dixerunt, nullo modo vide[runt] animi naturam** intelligentes, in quam figuram cadere posset: de quo dicam equidem paullo post. 24. Nunc autem hactenus admirabor eorum tarditatem, qui animantem, immortalem, et eumdem beatum, rotundum esse velint, quod ea forma ullam neget esse pulchriorem Plato. At mihi vel cylindri, vel quadrati, vel coni, vel pyramidis videtur esse formosior. Quae vero tribuitur vita isti rotundo Deo? Nempe

ut ea celeritate contorqueatur, cui par nulla ne cogitari quidem possit. In qua non video, ubinam mens constans et vita beata possit insistere: quodque in nostro corpore si minima ex parte significetur, molestum sit: cur hoc idem non habeatur molestum in Deo? Terra enim profecto, quoniam pars mundi est, pars est etiam Dei. Atqui terrae maximas regiones, inhabitabiles atque incultas videmus, quod pars earum appulsu solis exarserit, pars obriguerit nive pruinaque, longinquo solis abscessu. Quae, si mundus est Deus, quoniam partes mundi sunt, Dei membra partim ardentia, partim refrigerata dicenda sunt.

25. Atque haec quidem vestra, Lucili. Qualia vero sint, ab ultimo repetam superiorum. Thales enim Milesius, qui primus de talibus rebus quaesivit, aquam dixit esse initium rerum, Deum autem eam mentem, quae ex aqua cuncta fingeret. Si Dii possunt esse sine sensu, cur aquae mentem* adiunxit, si ipsa mens constare potest vacans corpore? Anaximandri autem opinio est, nativos esse Deos, longis intervallis orientes occidentesque, eosque innumerabiles esse mundos. Sed nos Deum, nisi sempiternum, intelligere qui possumus? 26. Post Anaximenes aëra Deum statuit, eumque gigni, esseque immensum et infinitum et semper in motu: quasi aut aër sine ulla forma Deus esse possit, quum praesertim Deum non modo aliqua, sed pulcherrima specie esse deceat; aut non omne, quod ortum sit, mortalitas consequatur. XI. Inde Anaxagoras, qui accepit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum descriptionem et modum, mentis infinitae vi ac ratione designari et confici voluit: in quo non vidit, neque motum sensui iunctum et continentem, in infinito ullum esse posse: neque sensum omnino, quo non ipsa natura pulsa sentiret. Deinde si mentem istam quasi animal aliquod esse voluit, erit aliquid interius, ex quo illud

paene videantur. Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homines non socordes ad veri investigandi cupiditatem. 5. Res enim nulla est, de qua tantopere non solum indocti, sed etiam docti dissentiant. Quorum opiniones quum tam variae sint tamque inter se dissidentes: alterum fieri profecto potest, ut earum nulla; alterum certe non potest, ut plus una vera sit. III. Qua quidem in caussa et benevolos obiurgatores placare, et invidos vituperatores confutare possumus, ut alteros reprehendisse poeniteat, alteri didicisse se gaudeant. Nam qui admonent amice, docendi sunt: qui inimice insectantur, repellendi. 6. Multum autem fluxisse video de libris nostris, quos complures brevi tempore edidimus, variumque sermonem, partim admirantium, unde hoc philosophandi nobis subito studium exstitisset, partim, quid quaque de re certi haberemus, scire cupientium. Multis etiam sensi mirabile videri, eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae lucem eriperet, et quasi noctem quamdam rebus offunderet, desertaeque disciplinae, et iam pridem relictae, patrocinium nec opinatum a nobis esse susceptum. Nos autem nec subito coepimus philosophari: nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque consumpsimus: et, quum minime videbamur, tum maxime philosophabamur. Quod et orationes declarant, refertae philosophorum sententiis, et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit: et principes illi, Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus. 7. Et, si omnia philosophiae praecepta referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea praestitisse, quae ratio et doctrina praescripserit. IV. Sin autem quis requirit, quae caussa nos impulerit, ut haec tam sero litteris mandaremus, nihil est, quod expedire tam facile pos-

simus. Nam quum otio langueremus, et is esset reipublicae status, ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset: primum ipsius reipublicae caussa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existimans interesse ad decus et ad laudem civitatis, res tam graves, tamque praeclaras Latinis etiam litteris contineri. 8. Eoque me minus instituti mei poenitet, quod facile sentio, quam multorum non modo discendi, sed etiam scribendi studia commoverim. Complures enim Graecis institutionibus eruditi, ea, quae didicerant, cum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quae a Graecis accepissent, Latine dici posse diffiderent. Quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur. 9. Hortata etiam est, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo, fortunae magna et gravi commota iniuria. Cuius si maiorem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc potissimum confugissem. Ea vero ipsa nulla ratione melius frui potui, quam si me non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem. Omnes autem eius partes atque omnia membra tum facillime noscuntur, quum totae quaestiones scribendo explicantur. Est enim admirabilis quaedam continuatio seriesque rerum, ut alia ex alia nexa, et omnes inter se aptae colligataeque videantur. V. 10. Qui autem requirunt, quid quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt, quam necesse est. Non enim tam auctor[itat]es in disputando, quam rationis momenta quaerenda sunt. Quin etiam obest plerumque iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui se docere profitentur. Desinunt enim suum iudicium adhibere: id habent ratum, quod ab eo, quem probant, iudicatum vident. Nec vero probare soleo id, quod de Pythagoreis accepimus: quos ferunt, si quid affirmarent

in disputando, quum ex iis quaereretur, quare ita esset, respondere solitos: *ipse dixit*. *Ipse* autem, erat Pythagoras. Tantum opinio praeiudicata poterat, ut etiam sine ratione valeret auctoritas. 11. Qui autem mirantur, nos hanc potissimum disciplinam secutos, his quattuor Academicis libris satis responsum videtur. Nec vero desertarum derelictarumque rerum patrocinium suscepimus. Non enim hominum interitu sententiae quoque occidunt: sed lucem auctoris fortasse desiderant: ut haec in philosophia ratio contra omnia disserendi, nullamque rem aperte iudicandi, profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade, usque ad nostram viguit aetatem; quam nunc propemodum orbam esse in ipsa Graecia intelligo. Quod non Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror contigisse. Nam si singulas disciplinas percipere magnum est, quanto maius omnes? quod facere iis necesse est, quibus propositum est, veri reperiendi caussa, et contra omnes philosophos, et pro omnibus dicere. Cuius rei tantae tamque difficilis facultatem consecutum esse me non profiteor; secutum esse prae me fero. 12. Nec tamen fieri potest, ut, qui hac ratione philosophentur, ii nihil habeant, quod sequantur. Dictum est omnino hac de re alio loco diligentius: sed quia nimis indociles quidam tardique sunt, admonendi videntur saepius. Non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur: sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut in iis nulla insit certa iudicandi et assentiendi nota. Ex quo exsistit illud, multa esse probabilia: quae quamquam non perciperentur, tamen, quia visum haberent quemdam insignem et illustrem, his sapientis vita regeretur.

VI. 13. Sed iam, ut omni me invidia liberem, ponam in medio sententias philosophorum de natura

Deorum. Quo quidem loco convocandi omnes videntur, qui, quae sit earum vera, iudicent. Tum demum mihi procax Academia videbitur, si aut consenserint omnes, aut erit inventus aliquis, qui, quid verum sit, invenerit. Itaque mihi libet exclamare, ut ille in Synephebis:

Pró Deûm, populárium omnium, ómnium adolescéntium
Clámo, postulo, obsecro, oro, plóro, atque imploró fidem:

non levissima de re, ut queritur ille, fieri

— — — in civitate fácinora capitália.
— Ab amico amánte argentum áccipere meretrix nevolt.

14. sed ut adsint, cognoscant, animadvertant, quid de religione, pietate, sanctitate, caerimoniis, fide, iureiurando, quid de templis, delubris, sacrificiisque sollemnibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumus, existimandum sit. Haec enim omnia ad hanc de Diis immortalibus quaestionem referenda sunt. Profecto eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissimorum hominum de maxima re tanta dissensio. 15. Quod quum saepe alias, tum maxime animadverti, quum apud C. Cottam familiarem meum, accurate sane et diligenter de Diis immortalibus disputatum sit. Nam, quum feriis Latinis ad eum ipsius rogatu arcessituque venissem, offendi eum sedentem in exedra, et cum C. Velleio Senatore disputantem: ad quem tum Epicurei primas ex nostris hominibus deferebant. Aderat etiam Q. Lucilius Balbus; qui tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellentibus in eo genere Graecis compararetur. Tum, ut me Cotta vidit, Peropportune, inquit, venis: oritur enim mihi magna de re altercatio cum Velleio: cui, pro tuo studio, non est alienum te interesse. VII. 16. Atqui mihi quo-

que videor, inquam, venisse, ut dicis, opportune. Tres enim trium disciplinarum principes convenistis. M. Piso si adesset, nullius philosophiae, earum quidem, quae in honore sunt, vacaret locus. Tum Cotta, Si, inquit, liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur; nihil est, quod Pisonem, familiarem tuum, desideres. Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere videntur, verbis discrepare: quo de libro velim scire, Balbe, quid sentias. Egone? inquit ille. Miror, Antiochum, hominem in primis acutum, non vidisse, interesse plurimum inter Stoicos, qui honesta a commodis non nomine, sed genere toto disiungerent, et Peripateticos, qui honesta commiscerent cum commodis, ut ea inter se magnitudine et quasi gradibus, non genere differrent. Haec enim est non verborum parva, sed rerum permagna dissensio. 17. Verum haec alias: nunc quod coepimus, si videtur. Mihi vero, inquit Cotta, videtur. Sed, ut hic, qui intervenit, me intuens, ne ignoret, quae res agatur: de natura agebamus Deorum. Quae quum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet, Epicuri ex Velleio sciscitabar sententiam. Quamobrem, inquit, Vellei, nisi molestum est, repete, quae coeperas. Repetam vero: quamquam non mihi, sed tibi hic venit adiutor. Ambo enim, inquit arridens, ab eodem Philone nihil scire didicistis. Tum ego, Quid didicerimus, Cotta viderit: tu autem nolo existimes, me adiutorem huic venisse, sed auditorem, et quidem aequum, libero iudicio, nulla eiusmodi adstrictum necessitate, ut mihi, velim, nolim, sit certa quaedam tuenda sententia.

VIII. 18. Tum Velleius, fidenter sane, ut solent isti, nihil tam verens, quam ne dubitare aliqua de re videretur; tamquam modo ex Deorum concilio et ex Epicuri intermundiis descendisset: Audite, inquit

non futiles commentitiasque sententias, non opificem aedificatoremque mundi, Platonis de Timaeo Deum: nec anum fatidicam, Stoicorum πρόνοιαν, quam Latine licet providentiam dicere: neque vero mundum ipsum, animo et sensibus praeditum, rotundum, volubilem, ardentem Deum, portenta et miracula non disserentium philosophorum, sed somniantium. 19. Quibus enim oculis animi intueri potuit vester Plato fabricam illam tanti operis, qua construi a Deo atque aedificari mundum facit? Quae mölitio? quae ferramenta? qui vectes? quae machinae? qui ministri tanti muneris fuerunt? Quemadmodum autem obedire et parere voluntati architecti aër, ignis, aqua, terra potuerunt? Unde vero ortae illae quinque formae, ex quibus reliqua formantur, apte cadentes ad animum efficiendum pariendosque sensus? Longum est, ad omnia. Quae talia sunt, ut optata magis, quam inventa videantur. 20. Sed illa palmaris quidem, quod, qui non modo natum mundum introduxerit, sed etiam manu paene factum, is eum dixerit fore sempiternum. Hunc censes primis, ut dicitur, labris gustasse physiologiam, qui quidquam, quod ortum *sit*, putet aeternum esse posse? Quae est enim coagmentatio non dissolubilis? aut quid est, cuius principium aliquod sit, nihil sit extremum? Pronoea vero si vestra est, Lucili, eadem; requiro, quae paullo ante, ministros, machinas, omnem totius operis designationem atque apparatum: sin alia est, cur mortalem fecerit mundum, non quemadmodum Platonicus Deus, sempiternum. IX. 21. Ab utroque autem sciscitor, cur mundi aedificatores repente exstiterint; innumerabilia saecula dormierint. Non enim si mundus nullus erat, saecula non erant. Saecula nunc dico, non ea, qüae dierum noctiumque numero annuis cursibus conficiuntur. Nam fateor, ea sine mundi conversione effici non potuisse. Sed fuit quae-

dam ab infinito tempore aeternitas, quam nulla temporum circumscriptio metiebatur, spatio tamen, qualis ea fuerit, intelligi non potest: quod ne in cogitationem quidem cadit, ut fuerit tempus aliquod, nullum quum tempus esset. 22. Isto igitur tam immenso spatio quaero, Balbe, cur Pronoea vestra cessaverit. Laboremne fugiebat? At iste nec attingit Deum, nec erat ullus, quum omnes naturae numini divino, caelum, ignes, terrae, maria parerent. Quid autem erat, quod concupisceret Deus, mundum signis et luminibus, tamquam Aedilis, ornare? Si; ut Deus ipse melius habitaret? antea videlicet tempore infinito in tenebris, tamquam in gurgustio, habitaverat. Post autem varietatene eum delectari putamus, qua caelum et terras exornatas videmus? Quae ista potest esse oblectatio Deo? Quae si esset, non ea tamdiu carere potuisset. 23. An haec, ut fere dicitis, hominum caussa a Deo constituta sunt? Sapientumne? propter paucos igitur tanta est facta rerum molitio. An stultorum? at primum caussa non fuit, cur de improbis bene mereretur. Deinde quid est assecutus, quum omnes stulti sint sine dubio miserrimi; maxime quod stulti sunt: miserius enim stultitia quid possumus dicere? deinde, quod ita multa sunt incommoda in vita, ut ea sapientes commodorum compensatione leniant, stulti nec vitare venientia possint, nec ferre praesentia. X. Qui vero mundum ipsum animantem sapientemque esse dixerunt, nullo modo vide[runt] animi naturam** intelligentes, in quam figuram cadere posset: de quo dicam equidem paullo post. 24. Nunc autem hactenus admirabor eorum tarditatem, qui animantem, immortalem, et eumdem beatum, rotundum esse velint, quod ea forma ullam neget esse pulchriorem Plato. At mihi vel cylindri, vel quadrati, vel coni, vel pyramidis videtur esse formosior. Quae vero tribuitur vita isti rotundo Deo? Nempe

ut ea celeritate contorqueatur, cui par nulla ne cogitari quidem possit. In qua non video, ubinam mens constans et vita beata possit insistere: quodque in nostro corpore si minima ex parte significetur, molestum sit: cur hoc idem non habeatur molestum in Deo? Terra enim profecto, quoniam pars mundi est, pars est etiam Dei. Atqui terrae maximas regiones, inhabitabiles atque incultas videmus, quod pars earum appulsu solis exarserit, pars obriguerit nive pruinaque, longinquo solis abscessu. Quae, si mundus est Deus, quoniam partes mundi sunt, Dei membra partim ardentia, partim refrigerata dicenda sunt.

25. Atque haec quidem vestra, Lucili. Qualia vero sint, ab ultimo repetam superiorum. Thales enim Milesius, qui primus de talibus rebus quaesivit, aquam dixit esse initium rerum, Deum autem eam mentem, quae ex aqua cuncta fingeret. Si Dii possunt esse sine sensu, cur aquae mentem* adiunxit, si ipsa mens constare potest vacans corpore? Anaximandri autem opinio est, nativos esse Deos, longis intervallis orientes occidentesque, eosque innumerabiles esse mundos. Sed nos Deum, nisi sempiternum, intelligere qui possumus? 26. Post Anaximenes aëra Deum statuit, eumque gigni, esseque immensum et infinitum et semper in motu: quasi aut aër sine ulla forma Deus esse possit, quum praesertim Deum non modo aliqua, sed pulcherrima specie esse deceat; aut non omne, quod ortum sit, mortalitas consequatur. XI. Inde Anaxagoras, qui accepit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum descriptionem et modum, mentis infinitae vi ac ratione designari et confici voluit: in quo non vidit, neque motum sensui iunctum et continentem, in infinito ullum esse posse: neque sensum omnino, quo non ipsa natura pulsa sentiret. Deinde si mentem istam quasi animal aliquod esse voluit, erit aliquid interius, ex quo illud

animal nominetur. Quid autem interius mente? Cingatur igitur corpore externo. 27. Quod quoniam non placet, aperta simplexque mens, nulla re adiuncta, qua sentire possit, fugere intelligentiae nostrae vim et notionem videtur. Crotoniates autem Alcmaeo, qui soli et lunae reliquisque sideribus, animoque praeterea divinitatem dedit, non sensit, sese mortalibus rebus immortalitatem dare. Nam Pythagoras, qui censuit, animum esse per naturam rerum omnem intentum et commeantem, ex quo nostri animi carperentur, non vidit, distractione humanorum animorum discerpi et lacerari Deum: et quum miseri animi essent, quod plerisque contingeret, tum Dei partem esse miseram: quod fieri non potest. 28. Cur autem quidquam ignoraret animus hominis, si esset Deus? Quomodo porro Deus iste, si nihil esset nisi animus, aut infixus aut infusus esset in mundo? Tum Xenophanes, qui mente adiuncta, omne praeterea, quod esset infinitum, Deum voluit esse, de ipsa mente item reprehenditur, ut ceteri: de infinitate autem vehementius, in qua nihil neque sentiens neque coniunctum potest esse. Nam Parmenides commentitium quiddam coronae simil[itudin]e efficit: Stephanen appellat, continentem ardorem lucis orbem, qui cingit caelum; quem appellat Deum. In quo neque figuram divinam, neque sensum quisquam suspicari potest. Multa eiusdem monstra; quippe qui bellum, qui discordiam, qui cupiditatem, ceteraque generis eiusdem ad Deum revocat: quae vel morbo, vel somno, vel oblivione, vel vetustate delentur. Eademque de sideribus; quae, reprehensa iam in alio, in hoc omittantur. XII. 29. Empedocles autem multa alia peccans, in Deorum opinione turpissime labitur. Quattuor enim naturas, ex quibus omnia constare vult, divinas esse censet, quas et nasci et exstingui perspicuum est, et sensu omni carere. Nec vero Pro-

tagoras, qui sese negat omnino de Diis habere, quod liqueat, sint, non sint, qualesve sint, quidquam videtur de natura Deorum suspicari. Quid Democritus, qui tum imagines earumque circuitus in Deorum numero refert, tum illam naturam, quae imagines fundat ac mittat, tum scientiam intelligentiamque nostram, nonne in maximo errore versatur? Quum idem omnino, quia nihil semper suo statu maneat, neget esse quidquam sempiternum: nonne Deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem eius reliquam faciat? Quid aër, quo Diogenes Apolloniates utitur Deo, quem sensum habere potest, aut quam formam Dei? 30. Iam de Platonis inconstantia longum est dicere; qui in Timaeo, partem huius mundi nominari neget posse: in legum autem libris, quid sit omnino Deus, anquiri oportere non censeat. Quod vero sine corpore ullo Deum vult esse, ut Graeci dicunt, *ἀσώματον*; id quale esse possit, intelligi non potest. Careat enim sensu, necesse est, careat etiam prudentia, careat voluptate: quae omnia una cum Deorum notione comprehendimus. Idem et in Timaeo dicit, et in legibus, et mundum Deum esse, et caelum, et astra, et terram, et animos, et eos, quos maiorum institutis accepimus: quae et per se sunt falsa perspicue, et inter sese vehementer repugnantia. 31. Atque etiam Xenophon paucioribus verbis eadem fere peccat. Facit enim in iis, quae a Socrate dicta retulit, Socratem disputantem, formam Dei quaeri non oportere: eumdemque et solem et animum Deum dicere: et modo unum, tum autem plures Deos. Quae sunt iisdem in erratis fere, quibus ea, quae de Platone dicimus. XIII. 32. Atque etiam Antisthenes in eo libro, qui physicus inscribitur, populares Deos multos, naturalem unum esse dicens, tollit vim et naturam Deorum. Nec multo secus Speusippus, Platonem avunculum subsequens, et vim quamdam dicens, qua

omnia regantur, eamque animalem, evellere ex animis conatur cognitionem Deorum. 33. Aristoteles quoque in tertio de philosophia libro multa turbat, a magistro Platone non dissentiens. Modo enim menti tribuit omnem divinitatem: modo mundum ipsum Deum dicit esse: modo quemdam alium praeficit mundo, eique eas partes tribuit, ut replicatione quadam mundi motum regat atque tueatur: tum caeli ardorem Deum dicit esse, non intelligens, caelum mundi esse partem, quem alio loco ipse designarit Deum. Quomodo autem caeli divinus ille sensus in celeritate tanta conservari potest? ubi deinde illi tot Dii, si numeramus etiam caelum Deum? Quum autem sine corpore idem vult esse Deum, omni illum sensu privat et prudentia. Quo porro modo mundum movere, carens corpore; aut quomodo, semper se movens, esse quietus et beatus potest? 34. Nec vero eius condiscipulus Xenocrates in hoc genere prudentior: in cuius libris, qui sunt de natura Deorum, nulla species divina describitur. Deos enim octo esse dicit: quinque eos, qui in stellis vagis nominantur: unum, qui ex omnibus sideribus, quae infixa caelo sunt, ex dispersis quasi membris simplex sit putandus Deus: septimum, Solem adiungit: octavamque, Lunam: qui quo sensu beati esse possint, intelligi non potest. Ex eadem Platonis schola Ponticus Heraclides puerilibus fabulis refersit libros: [et] tum mundum, tum mentem divinam esse putat: errantibus etiam stellis divinitatem tribuit, sensuque Deum privat, et eius formam mutabilem esse vult: eodemque in libro rursus terram et caelum refert in Deos. 35. Nec vero Theophrasti inconstantia ferenda est. Modo enim menti divinum tribuit principatum; modo caelo: tum autem signis sideribusque caelestibus. Nec audiendus eius auditor Strato, is qui physicus appellatur: qui omnem vim divinam in na-

tura sitam esse censet, quae caussas gignendi, augendi, minuendi habeat: sed careat omni sensu et figura. XIV. 36. Zeno autem (ut iam ad vestros, Balbe, veniam) naturalem legem, Deum esse censet, eamque vim obtinere recta imperantem prohibentemque contraria. Quam legem quomodo efficiat animantem, intelligere non possumus. Deum autem animantem certe volumus esse. Atque hic idem alio loco aethera Deum dicit, si intelligi potest nihil sentiens Deus, qui numquam nobis occurrit neque in precibus, neque in optatis, neque in votis. Aliis autem libris rationem quamdam, per omnem naturam rerum pertinentem, vi divina esse affectam putat. Idem astris hoc idem tribuit, tum annis, mensibus, annorumque mutationibus. Quum vero Hesiodi theogoniam interpretatur, tollit omnino insitas praeceptasque cognitiones Deorum. Neque enim Iovem, neque Iunonem, neque Vestam, neque quemquam, qui ita appellatur, in Deorum habet numero: sed rebus inanimis atque mutis, per quamdam significationem haec docet tributa nomina. 37. Cuius discipuli Aristonis non minus magno in errore sententia est: qui neque formam Dei intelligi posse censeat, neque in Diis sensu. ^sse dicat, dubitetque omnino, Deus animans, necne sit. Cleanthes autem, qui Zenonem audivit una cum eo, quem proxime nominavi, tum ipsum mundum Deum dicit esse, tum totius naturae menti atque animo tribuit hoc nomen: tum ultimum et altissimum atque undique circumfusum et extremum omnia cingentem atque complexum ardorem, qui aether nominetur, certissimum Deum iudicat. Idemque, quasi delirans, in iis libris, quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam quamdam et speciem Deorum, tum divinitatem tribuit astris, tum nihil ratione censet esse divinius. Ita fit, ut Deus ille, quem mente noscimus, atque in animi notione, tamquam

in vestigio, volumus reponere, nusquam prorsus appareat. XV. 38. At Persaeus, eiusdem Zenonis auditor, eos dicit esse habitos Deos, a quibus magna utilitas ad vitae cultum esset inventa: ipsasque res utiles et salutares Deorum esse vocabulis nuncupatas: ut ne hoc quidem diceret, illa inventa esse Deorum, sed ipsa divina. Quo quid absurdius, quam aut res sordidas atque deformes Deorum honore afficere, aut homines iam morte deletos, reponere in Deos, quorum omnis cultus esset futurus in luctu? 39. Iam vero Chrysippus, qui Stoicorum somniorum vaferrimus habetur interpres, magnam turbam congregat ignotorum Deorum, atque ita ignotorum, ut eos ne coniectura quidem informare possimus, quum mens nostra quidvis videatur cogitatione posse depingere. Ait enim, vim divinam in ratione esse positam et in universae naturae animo atque mente: ipsumque mundum Deum dicit esse, et eius animi fusionem universam: tum eius ipsius principatum, qui in mente et ratione versetur, communemque rerum naturam universam atque omnia continentem: tum fatalem vim et necessitatem rerum futurarum: ignem praeterea, et eum, quem antea dixi, aethera: tum ea, quae natura fluerent atque manarent, ut et aquam, [et terram,] et aëra; solem, lunam, sidera, universitatemque rerum, qua omnia continerentur; atque homines etiam eos, qui immortalitatem essent consecuti. 40. Idemque disputat, aethera esse eum, quem homines Iovem appellarent: quique aër per maria manaret, eum esse Neptunum: terramque eam esse, quae Ceres diceretur: similique ratione persequitur vocabula reliquorum Deorum. Idemque etiam legis perpetuae et aeternae vim, quae quasi dux vitae et magistra officiorum sit, Iovem dicit esse, eamdemque fatalem necessitatem appellat, sempiternam rerum futurarum veritatem: quorum nihil tale est, ut

in eo vis divina inesse videatur. 41. Et haec quidem in primo libro de natura Deorum: in secundo autem vult Orphei, Musaei, Hesiodi, Homerique fabellas accommodare ad ea, quae ipse primo libro de Diis immortalibus dix[er]it: ut etiam veterrimi poetae, qui haec ne suspicati quidem sint, Stoici fuisse videantur. Quem Diogenes Babylonius consequens in eo libro, qui inscribitur de Minerva, partum Iovis, ortumque virginis ad physiologiam traducens, disiungit a fabula.

XVI. 42. Exposui fere non philosophorum iudicia, sed delirantium somnia. Nec enim multo absurdiora sunt ea, quae, poetarum vocibus fusa, ipsa suavitate nocuerunt: qui et ira inflammatos et libidine furentes induxerunt Deos: feceruntque, ut eorum bella, pugnas, praelia, vulnera videremus; odia praeterea, dissidia, discordias, ortus, interitus, querelas, lamentationes, effusas in omni intemperantia libidines, adulteria, vincula, cum humano genere concubitus, mortalesque ex immortalibus procreatos. 43. Cum poetarum autem errore coniungere licet portenta magorum, Aegyptiorumque in eodem genere dementiam: tum etiam vulgi opiniones, quae in maxima inconstantia, veritatis ignoratione versantur. Ea qui consideret, quam inconsulte ac temere dicantur, venerari Epicurum et in eorum ipsorum numero, de quibus haec quaestio est, habere debeat. Solus enim vidit, primum esse Deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura. Quae est enim gens, aut quod genus hominum, quod non habeat sine doctrina anticipationem quamdam Deorum? quam appellat πρόληψιν Epicurus, id est, anteceptam animo rei quamdam informationem; sine qua nec intelligi quidquam, nec quaeri, nec disputari potest. Cuius rationis vim atque utilitatem ex illo caelesti Epicuri de regula et iudicio volumine acce-

pimus. XVII. 44. Quod igitur fundamentum huius quaestionis est, id praeclare iactum videtis. Quum enim non instituto aliquo, aut more, aut lege sit opinio constituta, maneatque ad unum omnium firma consensio: intelligi necesse est, esse Deos, quoniam insitas eorum, vel potius innatas cognitiones habemus. De quo autem omnium natura consentit, id verum esse necesse est. Esse igitur Deos confitendum est. Quod quoniam fere constat inter omnes non philosophos solum, sed etiam indoctos: fateamur, constare illud etiam, hanc nos habere sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem Deorum. Sunt enim rebus novis nova ponenda nomina, ut Epicurus ipse πρόληψιν appellavit, quam antea nemo eo verbo nominarat. 45. Hanc igitur habemus, ut Deos beatos et immortales putemus. Quae enim nobis natura informationem Deorum ipsorum dedit, eadem insculpsit in mentibus, ut eos aeternos et beatos haberemus. Quod si ita est, vere exposita illa sententia est ab Epicuro: *Quod beatum aeternumque sit, id nec habere ipsum negotii quidquam, nec exhibere alteri: itaque neque ira, neque gratia teneri, quod, quae talia essent, imbecilla essent omnia.* Si nihil aliud quaereremus, nisi ut Deos pie coleremus, et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum. Nam et praestans Deorum natura hominum pietate coleretur, quum et aeterna esset, et beatissima; habet enim venerationem iustam, quidquid excellit: et metus omnis a vi atque ira Deorum pulsus esset; intelligitur enim, a beata immortalique natura et iram et gratiam segregari: quibus remotis, nullos a superis impendere metus. Sed ad hanc confirmandam opinionem anquirit animus et formam et vitam et actionem mentis, atque agitationem in Deo.

XVIII. 46. Ac de forma quidem partim natura nos admonet, partim ratio docet. Nam a natura habe-

mus omnes omnium gentium speciem nullam aliam, nisi humanam, Deorum. Quae enim alia forma occurrit umquam aut vigilanti cuiquam, aut dormienti? Sed, ne omnia revocentur ad primas notiones, ratio hoc idem ipsa declarat. 47. Nam quum praestantissimam naturam, vel quia beata est, vel quia sempiterna, convenire videatur eamdem esse pulcherrimam, quae compositio membrorum, quae conformatio lineamentorum, quae figura, quae species, humana potest esse pulchrior? Vos quidem, Lucili, soletis (nam Cotta meus modo hoc, modo illud) quum artificium effingitis fabricamque divinam, quam sint omnia in hominis figura non modo ad usum, verum etiam ad venustatem apta, describere. 48. Quod si omnium animantium formam vincit hominis figura, Deus autem animans est: ea figura profecto est, quae pulcherrima sit omnium: quoniamque Deos beatissimos esse constat, beatus autem esse sine virtute nemo potest, nec virtus sine ratione constare, nec ratio usquam inesse, nisi in hominis figura: hominis esse specie Deos confitendum est. 49. Nec tamen ea species corpus est, sed quasi corpus: nec habet sanguinem, sed quasi sanguinem. XIX. Haec quamquam et inventa sunt acutius, et dicta subtilius ab Epicuro, quam ut quivis ea possit agnoscere: tamen fretus intelligentia vestra dissero brevius, quam caussa desiderat. Epicurus autem, qui res occultas et penitus abditas non modo viderit animo, sed etiam sic tractet, ut ducat nos manu, eam docet esse vim et naturam Deorum, ut primum non sensu, sed mente cernatur: nec soliditate quadam, nec ad numerum, ut ea, quae ille propter firmitatem στερέμνια appellat, sed imaginibus, similitudine et transitione perceptis: quum infinita simillimarum imaginum species ex innumerabilibus individuis exsistat, et ad Deos affluat, cum maximis voluptatibus in eas imagines

dam ab infinito tempore aeternitas, quam nulla temporum circumscriptio metiebatur, spatio tamen, qualis ea fuerit, intelligi non potest: quod ne in cogitationem quidem cadit, ut fuerit tempus aliquod, nullum quum tempus esset. 22. Isto igitur tam immenso spatio quaero, Balbe, cur Pronoea vestra cessaverit. Laboremne fugiebat? At iste nec attingit Deum, nec erat ullus, quum omnes naturae numini divino, caelum, ignes, terrae, maria parerent. Quid autem erat, quod concupisceret Deus, mundum signis et luminibus, tamquam Aedilis, ornare? Si; ut Deus ipse melius habitaret? antea videlicet tempore infinito in tenebris, tamquam in gurgustio, habitaverat. Post autem varietatene eum delectari putamus, qua caelum et terras exornatas videmus? Quae ista potest esse oblectatio Deo? Quae si esset, non ea tamdiu carere potuisset. 23. An haec, ut fere dicitis, hominum caussa a Deo constituta sunt? Sapientumne? propter paucos igitur tanta est facta rerum molitio. An stultorum? at primum caussa non fuit, cur de improbis bene mereretur. Deinde quid est assecutus, quum omnes stulti sint sine dubio miserrimi; maxime quod stulti sunt: miserius enim stultitia quid possumus dicere? deinde, quod ita multa sunt incommoda in vita, ut ea sapientes commodorum compensatione leniant, stulti nec vitare venientia possint, nec ferre praesentia. X. Qui vero mundum ipsum animantem sapientemque esse dixerunt, nullo modo vide[runt] animi naturam** intelligentes, in quam figuram cadere posset: de quo dicam equidem paullo post. 24. Nunc autem hactenus admirabor eorum tarditatem, qui animantem, immortalem, et eumdem beatum, rotundum esse velint, quod ea forma ullam neget esse pulchriorem Plato. At mihi vel cylindri, vel quadrati, vel coni, vel pyramidis videtur esse formosior. Quae vero tribuitur vita isti rotundo Deo? Nempe

ut ea celeritate contorqueatur, cui par nulla ne cogitari quidem possit. In qua non video, ubinam mens constans et vita beata possit insistere: quodque in nostro corpore si minima ex parte significetur, molestum sit: cur hoc idem non habeatur molestum in Deo? Terra enim profecto, quoniam pars mundi est, pars est etiam Dei. Atqui terrae maximas regiones, inhabitabiles atque incultas videmus, quod pars earum appulsu solis exarserit, pars obriguerit nive pruinaque, longinquo solis abscessu. Quae, si mundus est Deus, quoniam partes mundi sunt, Dei membra partim ardentia, partim refrigerata dicenda sunt.

25. Atque haec quidem vestra, Lucili. Qualia vero sint, ab ultimo repetam superiorum. Thales enim Milesius, qui primus de talibus rebus quaesivit, aquam dixit esse initium rerum, Deum autem eam mentem, quae ex aqua cuncta fingeret. Si Dii possunt esse sine sensu, cur aquae mentem* adiunxit, si ipsa mens constare potest vacans corpore? Anaximandri autem opinio est, nativos esse Deos, longis intervallis orientes occidentesque, eosque innumerabiles esse mundos. Sed nos Deum, nisi sempiternum, intelligere qui possumus? 26. Post Anaximenes aëra Deum statuit, eumque gigni, esseque immensum et infinitum et semper in motu: quasi aut aër sine ulla forma Deus esse possit, quum praesertim Deum non modo aliqua, sed pulcherrima specie esse deceat; aut non omne, quod ortum sit, mortalitas consequatur. XI. Inde Anaxagoras, qui accepit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum descriptionem et modum, mentis infinitae vi ac ratione designari et confici voluit: in quo non vidit, neque motum sensui iunctum et continentem, in infinito ullum esse posse: neque sensum omnino, quo non ipsa natura pulsa sentiret. Deinde si mentem istam quasi animal aliquod esse voluit, erit aliquid interius, ex quo illud

animal nominetur. Quid autem interius mente? Cingatur igitur corpore externo. 27. Quod quoniam non placet, aperta simplexque mens, nulla re adiuncta, qua sentire possit, fugere intelligentiae nostrae vim et notionem videtur. Crotoniates autem Alcmaeo, qui soli et lunae reliquisque sideribus, animoque praeterea divinitatem dedit, non sensit, sese mortalibus rebus immortalitatem dare. Nam Pythagoras, qui censuit, animum esse per naturam rerum omnem intentum et commeantem, ex quo nostri animi carperentur, non vidit, distractione humanorum animorum discerpi et lacerari Deum: et quum miseri animi essent, quod plerisque contingeret, tum Dei partem esse miseram: quod fieri non potest. 28. Cur autem quidquam ignoraret animus hominis, si esset Deus? Quomodo porro Deus iste, si nihil esset nisi animus, aut infixus aut infusus esset in mundo? Tum Xenophanes, qui mente adiuncta, omne praeterea, quod esset infinitum, Deum voluit esse, de ipsa mente item reprehenditur, ut ceteri: de infinitate autem vehementius, in qua nihil neque sentiens neque coniunctum potest esse. Nam Parmenides commentitium quiddam coronae simil[itudin]e efficit: Stephanen appellat, continentem ardorem lucis orbem, qui cingit caelum; quem appellat Deum. In quo neque figuram divinam, neque sensum quisquam suspicari potest. Multa eiusdem monstra; quippe qui bellum, qui discordiam, qui cupiditatem, ceteraque generis eiusdem ad Deum revocat: quae vel morbo, vel somno, vel oblivione, vel vetustate delentur. Eademque de sideribus; quae, reprehensa iam in alio, in hoc omittantur. XII. 29. Empedocles autem multa alia peccans, in Deorum opinione turpissime labitur. Quattuor enim naturas, ex quibus omnia constare vult, divinas esse censet, quas et nasci et exstingui perspicuum est, et sensu omni carere. Nec vero Pro-

tagoras, qui sese negat omnino de Diis habere, quod liqueat, sint, non sint, qualesve sint, quidquam videtur de natura Deorum suspicari. Quid Democritus, qui tum imagines earumque circuitus in Deorum numero refert, tum illam naturam, quae imagines fundat ac mittat, tum scientiam intelligentiamque nostram, nonne in maximo errore versatur? Quum idem omnino, quia nihil semper suo statu maneat, neget esse quidquam sempiternum: nonne Deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem eius reliquam faciat? Quid aër, quo Diogenes Apolloniates utitur Deo, quem sensum habere potest, aut quam formam Dei? 30. Iam de Platonis inconstantia longum est dicere; qui in Timaeo, partem huius mundi nominari neget posse: in legum autem libris, quid sit omnino Deus, anquiri oportere non censeat. Quod vero sine corpore ullo Deum vult esse, ut Graeci dicunt, *ἀσώματον*; id quale esse possit, intelligi non potest. Careat enim sensu, necesse est, careat etiam prudentia, careat voluptate: quae omnia una cum Deorum notione comprehendimus. Idem et in Timaeo dicit, et in legibus, et mundum Deum esse, et caelum, et astra, et terram, et animos, et eos, quos maiorum institutis accepimus: quae et per se sunt falsa perspicue, et inter sese vehementer repugnantia. 31. Atque etiam Xenophon paucioribus verbis eadem fere peccat. Facit enim in iis, quae a Socrate dicta retulit, Socratem disputantem, formam Dei quaeri non oportere: eumdemque et solem et animum Deum dicere: et modo unum, tum autem plures Deos. Quae sunt iisdem in erratis fere, quibus ea, quae de Platone dicimus. XIII. 32. Atque etiam Antisthenes in eo libro, qui physicus inscribitur, populares Deos multos, naturalem unum esse dicens, tollit vim et naturam Deorum. Nec multo secus Speusippus, Platonem avunculum subsequens, et vim quamdam dicens, qua

omnia regantur, eamque animalem, evellere ex animis conatur cognitionem Deorum. 33. Aristoteles quoque in tertio de philosophia libro multa turbat, a magistro Platone non dissentiens. Modo enim menti tribuit omnem divinitatem: modo mundum ipsum Deum dicit esse: modo quemdam alium praeficit mundo, eique eas partes tribuit, ut replicatione quadam mundi motum regat atque tueatur: tum caeli ardorem Deum dicit esse, non intelligens, caelum mundi esse partem, quem alio loco ipse designarit Deum. Quomodo autem caeli divinus ille sensus in celeritate tanta conservari potest? ubi deinde illi tot Dii, si numeramus etiam caelum Deum? Quum autem sine corpore idem vult esse Deum, omni illum sensu privat et prudentia. Quo porro modo mundum movere, carens corpore; aut quomodo, semper se movens, esse quietus et beatus potest? 34. Nec vero eius condiscipulus Xenocrates in hoc genere prudentior: in cuius libris, qui sunt de natura Deorum, nulla species divina describitur. Deos enim octo esse dicit: quinque eos, qui in stellis vagis nominantur: unum, qui ex omnibus sideribus, quae infixa caelo sunt, ex dispersis quasi membris simplex sit putandus Deus: septimum, Solem adiungit: octavamque, Lunam: qui quo sensu beati esse possint, intelligi non potest. Ex eadem Platonis schola Ponticus Heraclides puerilibus fabulis refersit libros: [et] tum mundum, tum mentem divinam esse putat: errantibus etiam stellis divinitatem tribuit, sensuque Deum privat, et eius formam mutabilem esse vult: eodemque in libro rursus terram et caelum refert in Deos. 35. Nec vero Theophrasti inconstantia ferenda est. Modo enim menti divinum tribuit principatum; modo caelo: tum autem signis sideribusque caelestibus. Nec audiendus eius auditor Strato, is qui physicus appellatur: qui omnem vim divinam in na-

tura sitam esse censet, quae caussas gignendi, augendi, minuendi habeat: sed careat omni sensu et figura. XIV. 36. Zeno autem (ut iam ad vestros, Balbe, veniam) naturalem legem, Deum esse censet, eamque vim obtinere recta imperantem prohibentemque contraria. Quam legem quomodo efficiat animantem, intelligere non possumus. Deum autem animantem certe volumus esse. Atque hic idem alio loco aethera Deum dicit, si intelligi potest nihil sentiens Deus, qui numquam nobis occurrit neque in precibus, neque in optatis, neque in votis. Aliis autem libris rationem quamdam, per omnem naturam rerum pertinentem, vi divina esse affectam putat. Idem astris hoc idem tribuit, tum annis, mensibus, annorumque mutationibus. Quum vero Hesiodi theogoniam interpretatur, tollit omnino insitas praeceptasque cognitiones Deorum. Neque enim Iovem, neque Iunonem, neque Vestam, neque quemquam, qui ita appellatur, in Deorum habet numero: sed rebus inanimis atque mutis, per quamdam significationem haec docet tributa nomina. 37. Cuius discipuli Aristonis non minus magno in errore sententia est: qui neque formam Dei intelligi posse censeat, neque in Diis sensu. ~sse dicat, dubitetque omnino, Deus animans, necne sit. Cleanthes autem, qui Zenonem audivit una eum eo, quem proxime nominavi, tum ipsum mundum Deum dicit esse, tum totius naturae menti atque animo tribuit hoc nomen: tum ultimum et altissimum atque undique circumfusum et extremum omnia cingentem atque complexum ardorem, qui aether nominetur, certissimum Deum iudicat. Idemque, quasi delirans, in iis libris, quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam quamdam et speciem Deorum, tum divinitatem tribuit astris, tum nihil ratione censet esse divinius. Ita fit, ut Deus ille, quem mente noscimus, atque in animi notione, tamquam

in vestigio, volumus reponere, nusquam prorsus appareat. XV. 38. At Persaeus, eiusdem Zenonis auditor, eos dicit esse habitos Deos, a quibus magna utilitas ad vitae cultum esset inventa: ipsasque res utiles et salutares Deorum esse vocabulis nuncupatas: ut ne hoc quidem diceret, illa inventa esse Deorum, sed ipsa divina. Quo quid absurdius, quam aut res sordidas atque deformes Deorum honore afficere, aut homines iam morte deletos, reponere in Deos, quorum omnis cultus esset futurus in luctu? 39. Iam vero Chrysippus, qui Stoicorum somniorum vaferrimus habetur interpres, magnam turbam congregat ignotorum Deorum, atque ita ignotorum, ut eos ne coniectura quidem informare possimus, quum mens nostra quidvis videatur cogitatione posse depingere. Ait enim, vim divinam in ratione esse positam et in universae naturae animo atque mente: ipsumque mundum Deum dicit esse, et eius animi fusionem universam: tum eius ipsius principatum, qui in mente et ratione versetur, communemque rerum naturam universam atque omnia continentem: tum fatalem vim et necessitatem rerum futurarum: ignem praeterea, et eum, quem antea dixi, aethera: tum ea, quae natura fluerent atque manarent, ut et aquam, [et terram,] et aëra; solem, lunam, sidera, universitatemque rerum, qua omnia continerentur; atque homines etiam eos, qui immortalitatem essent consecuti. 40. Idemque disputat, aethera esse eum, quem homines Iovem appellarent: quique aër per maria manaret, eum esse Neptunum: terramque eam esse, quae Ceres diceretur: similique ratione persequitur vocabula reliquorum Deorum. Idemque etiam legis perpetuae et aeternae vim, quae quasi dux vitae et magistra officiorum sit, Iovem dicit esse, eamdemque fatalem necessitatem appellat, sempiternam rerum futurarum veritatem: quorum nihil tale est, ut

in eo vis divina inesse videatur. 41. Et haec quidem in primo libro de natura Deorum: in secundo autem vult Orphei, Musaei, Hesiodi, Homerique fabellas accommodare ad ea, quae ipse primo libro de Diis immortalibus dix[er]it: ut etiam veterrimi poetae, qui haec ne suspicati quidem sint, Stoici fuisse videantur. Quem Diogenes Babylonius consequens in eo libro, qui inscribitur de Minerva, partum Iovis, ortumque virginis ad physiologiam traducens, disiungit a fabula.

XVI. 42. Exposui fere non philosophorum iudicia, sed delirantium somnia. Nec enim multo absurdiora sunt ea, quae, poetarum vocibus fusa, ipsa suavitate nocuerunt: qui et ira inflammatos et libidine furentes induxerunt Deos: feceruntque, ut eorum bella, pugnas, praelia, vulnera videremus; odia praeterea, dissidia, discordias, ortus, interitus, querelas, lamentationes, effusas in omni intemperantia libidines, adulteria, vincula, cum humano genere concubitus, mortalesque ex immortalibus procreatos. 43. Cum poetarum autem errore coniungere licet portenta magorum, Aegyptiorumque in eodem genere dementiam: tum etiam vulgi opiniones, quae in maxima inconstantia, veritatis ignoratione versantur. Ea qui consideret, quam inconsulte ac temere dicantur, venerari Epicurum et in eorum ipsorum numero, de quibus haec quaestio est, habere debeat. Solus enim vidit, primum esse Deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura. Quae est enim gens, aut quod genus hominum, quod non habeat sine doctrina anticipationem quamdam Deorum? quam appellat πρόληψιν Epicurus, id est, anteceptam animo rei quamdam informationem; sine qua nec intelligi quidquam, nec quaeri, nec disputari potest. Cuius rationis vim atque utilitatem ex illo caelesti Epicuri de regula et iudicio volumine acce-

pimus. XVII. 44. Quod igitur fundamentum huius quaestionis est, id praeclare iactum videtis. Quum enim non instituto aliquo, aut more, aut lege sit opinio constituta, maneatque ad unum omnium firma consensio: intelligi necesse est, esse Deos, quoniam insitas eorum, vel potius innatas cognitiones habemus. De quo autem omnium natura consentit, id verum esse necesse est. Esse igitur Deos confitendum est. Quod quoniam fere constat inter omnes non philosophos solum, sed etiam indoctos: fateamur, constare illud etiam, hanc nos habere sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem Deorum. Sunt enim rebus novis nova ponenda nomina, ut Epicurus ipse πρόληψιν appellavit, quam antea nemo eo verbo nominarat. 45. Hanc igitur habemus, ut Deos beatos et immortales putemus. Quae enim nobis natura informationem Deorum ipsorum dedit, eadem insculpsit in mentibus, ut eos aeternos et beatos haberemus. Quod si ita est, vere exposita illa sententia est ab Epicuro: *Quod beatum aeternumque sit, id nec habere ipsum negotii quidquam, nec exhibere alteri: itaque neque ira, neque gratia teneri, quod, quae talia essent, imbecilla essent omnia.* Si nihil aliud quaereremus, nisi ut Deos pie coleremus, et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum. Nam et praestans Deorum natura hominum pietate coleretur, quum et aeterna esset, et beatissima; habet enim venerationem iustam, quidquid excellit: et metus omnis a vi atque ira Deorum pulsus esset; intelligitur enim, a beata immortalique natura et iram et gratiam segregari: quibus remotis, nullos a superis impendere metus. Sed ad hanc confirmandam opinionem anquirit animus et formam et vitam et actionem mentis, atque agitationem in Deo.

XVIII. 46. Ac de forma quidem partim natura nos admonet, partim ratio docet. Nam a natura habe-

mus omnes omnium gentium speciem nullam aliam, nisi humanam, Deorum. Quae enim alia forma occurrit umquam aut vigilanti cuiquam, aut dormienti? Sed, ne omnia revocentur ad primas notiones, ratio hoc idem ipsa declarat. 47. Nam quum praestantissimam naturam, vel quia beata est, vel quia sempiterna, convenire videatur eamdem esse pulcherrimam, quae compositio membrorum, quae conformatio lineamentorum, quae figura, quae species, humana potest esse pulchrior? Vos quidem, Lucili, soletis (nam Cotta meus modo hoc, modo illud) quum artificium effingitis fabricamque divinam, quam sint omnia in hominis figura non modo ad usum, verum etiam ad venustatem apta, describere. 48. Quod si omnium animantium formam vincit hominis figura, Deus autem animans est: ea figura profecto est, quae pulcherrima sit omnium: quoniamque Deos beatissimos esse constat, beatus autem esse sine virtute nemo potest, nec virtus sine ratione constare, nec ratio usquam inesse, nisi in hominis figura: hominis esse specie Deos confitendum est. 49. Nec tamen ea species corpus est, sed quasi corpus: nec habet sanguinem, sed quasi sanguinem. XIX. Haec quamquam et inventa sunt acutius, et dicta subtilius ab Epicuro, quam ut quivis ea possit agnoscere: tamen fretus intelligentia vestra dissero brevius, quam caussa desiderat. Epicurus autem, qui res occultas et penitus abditas non modo viderit animo, sed etiam sic tractet, ut ducat nos manu, eam docet esse vim et naturam Deorum, ut primum non sensu, sed mente cernatur: nec soliditate quadam, nec ad numerum, ut ea, quae ille propter firmitatem στερέμνια appellat, sed imaginibus, similitudine et transitione perceptis: quum infinita simillimarum imaginum species ex innumerabilibus individuis exsistat, et ad Deos affluat, cum maximis voluptatibus in eas imagines

mentem intentam infixamque nostram intelligentiam capere, quae sit et beata natura et aeterna. 50. Summa vero vis infinitatis, et magna ac diligenti contemplatione dignissima est: in qua intelligi necesse est, eam esse naturam, ut omnia omnibus paribus paria respondeant. Hanc ἰσονομίαν appellat Epicurus, id est, aequabilem tributionem. Ex hac igitur illud efficitur, si mortalium tanta multitudo sit, esse immortalium non minorem: et, si, quae interimant, innumerabilia sint, etiam ea, quae conservent, infinita esse debere. Et quaerere a nobis, Balbe, soletis, quae vita Deorum sit, quaeque ab iis degatur aetas. 51. Ea videlicet, qua nihil beatius, nihil omnibus bonis affluentius cogitari potest. Nihil enim agit: nullis occupationibus est implicatus: nulla opera molitur: sua sapientia et virtute gaudet: habet exploratum, fore se semper tum in maximis, tum in aeternis voluptatibus. XX. 52. Hunc Deum rite beatum dixerimus; vestrum vero laboriosissimum. Sive enim ipse mundus Deus est, quid potest esse minus quietum, quam nullo puncto temporis intermisso, versari circum axem caeli admirabili celeritate? Nisi quietum autem, nihil beatum est. Sive in ipso mundo Deus inest aliquis, qui regat, qui gubernet, qui cursus astrorum, mutationes temporum, rerum vicissitudines ordinesque conservet, terras et maria contemplans, hominum commoda vitasque tueatur: nae ille est implicatus molestis negotiis et operosis. 53. Nos autem beatam vitam in animi securitate, et in omnium vacatione munerum ponimus. Docuit enim nos idem, qui cetera, natura effectum esse mundum: nihil opus fuisse fabrica; tamque eam rem esse facilem, quam vos effici negetis sine divina posse sollertia, ut innumerabiles natura mundos effectura sit, efficiat, effecerit. Quod quia quemadmodum natura efficere sine aliqua mente possit, non vi-

detis: ut tragici poetae, quum explicare argumenti exitum non potestis, confugitis ad Deum: 54. cuius operam profecto non desideraretis, si immensam et interminatam in omnes partes magnitudinem regionum videretis: in quam se iniiciens animus et intendens, ita late longeque peregrinatur, ut nullam tamen oram ultimi videat, in qua possit insistere. In hac igitur immensitate latitudinum, longitudinum, altitudinum, infinita vis innumerabilium volitat atomorum: quae, interiecto inani, cohaerescunt tamen inter se, et aliae alias apprehendentes continuantur: ex quo efficiuntur hae rerum formae atque figurae: quas vos effici posse sine follibus et incudibus non putatis. Itaque imposuistis in cervicibus nostris sempiternum dominum, quem dies et noctes timeremus. Quis enim non timeat omnia providentem et cogitantem et animadvertentem et omnia ad se pertinere putantem, curiosum et plenum negotii Deum? 55. Hinc vobis exstitit primum illa fatalis necessitas, quam εἱμαρμένην dicitis: ut, quidquid accidat, id ex aeterna veritate caussarumque continuatione fluxisse dicatis. Quanti autem haec philosophia aestimanda est, cui, tamquam aniculis, et iis quidem indoctis, fato fieri videantur omnia? Sequitur μαντικὴ vestra, quae Latine divinatio dicitur: qua tanta imbueremur superstitione, si vos audire vellemus, ut haruspices, augures, harioli, vates et coniectores nobis essent colendi. 56. His terroribus ab Epicuro soluti et in libertatem vindicati, nec metuimus eos, quos intelligimus nec sibi fingere ullam molestiam, nec alteri quaerere: et pie sancteque colimus naturam excellentem atque praestantem. Sed elatus studio, vereor, ne longior fuerim. Erat autem difficile, rem tantam tamque praeclaram inchoatam relinquere. Quamquam non tam dicendi ratio mihi quidem habenda fuit, quam audiendi.

XXI. 57. Tum Cotta, comiter, ut solebat, Atqui, inquit, Vellei, nisi tu aliquid dixisses, nihil sane ex me quidem audire potuisses. Mihi enim non tam facile in mentem venire solet, quare verum sit aliquid, quam quare falsum. Idque quum saepe, tum, quum te audirem paullo ante, contigit. Roges me, qualem Deorum naturam esse dicam: nihil fortasse respondeam. Quaeras, putemne talem esse, qualis modo a te sit exposita: nihil dicam mihi videri minus. Sed antequam aggrediar ad ea, quae a te disputata sunt, de te ipso dicam quid sentiam. 58. Saepe enim de L. Crasso, familiare illo tuo, videor audisse, quum te togatis omnibus sine dubio anteferret, et paucos tecum Epicureos e Graecia compararet. Sed, quod ab eo te mirifice diligi intelligebam, arbitrabar illum propter benevolentiam id uberius dicere. Ego autem, etsi vereor laudare praesentem, iudico tamen, de re obscura atque difficillima a te dictum esse dilucide: neque sententiis solum copiose, sed verbis etiam ornatius, quam solent vestri. 59. Zenonem, quem Philo noster coryphaeum appellare Epicureorum solebat, quum Athenis essem, audiebam frequenter, et quidem ipso auctore Philone: credo, ut facilius iudicarem, quam illa bene refellerentur, quum a principe Epicureorum accepissem, quemadmodum dicerentur. Non igitur ille, ut plerique, sed isto modo, ut tu, distincte, graviter, ornate. Sed quod in illo mihi usu saepe venit, idem modo, quum te audirem, accidebat, ut moleste ferrem, tantum ingenium (bona venia me audies) in tam leves, ne dicam in tam ineptas, sententias incidisse. 60. Nec ego nunc ipse aliquid afferam melius. Ut enim modo dixi, omnibus fere in rebus, et maxime in physicis, quid non sit, citius, quam quid sit, dixerim. XXII. Roges me, quid aut quale sit Deus; auctore utar Simonide: de quo quum quaesivisset hoc idem tyrannus Hiero,

deliberandi sibi unum diem postulavit. Quum idem ex eo postridie quaereret, biduum petivit. Quum saepius duplicaret numerum dierum, admiransque Hiero requireret, cur ita faceret: Quia, quanto, inquit, diutius considero, tanto mihi res videtur obscurior. Sed Simonidem arbitror (non enim poeta solum suavis, verum etiam ceteroqui doctus sapiensque traditur) quia multa venirent in mentem acuta atque subtilia, dubitantem, quid eorum esset verissimum, desperasse omnem veritatem. 61. Epicurus vero tuus (nam cum illo malo disserere, quam tecum) quid dicit, quod non modo philosophia dignum esset, sed mediocri prudentia?

Quaeritur primum in ea quaestione, quae est de natura Deorum, sintne Dii, necne sint. Difficile est negare. Credo, si in concione quaeratur; sed in huiusmodi sermone, et in consessu, facillimum. Itaque ego ipse pontifex, qui caerimonias religionesque publicas sanctissime tuendas arbitror, is hoc, quod primum est, esse Deos, persuaderi mihi non opinione solum, sed etiam ad veritatem plane velim. Multa enim occurrunt, quae conturbent, ut interdum nulli esse videantur. 62. Sed vide, quam tecum agam liberaliter: quae communia sunt vobis cum ceteris philosophis, non attingam, ut hoc ipsum: placet enim omnibus fere, mihique ipsi in primis, Deos esse. Itaque non pugno. Rationem tamen eam, quae a te affertur, non satis firmam puto. XXIII. Quod enim omnium gentium generumque hominibus ita videretur, id satis magnum esse argumentum dixisti, cur esse Deos confiteremur. Quod quum leve per se, tum etiam falsum est. Primum enim unde notae tibi sunt opiniones nationum? Equidem arbitror, multas esse gentes sic immanitate efferatas, ut apud eas nulla suspicio Deorum sit. 63. Quid? Diagoras, ἄθεος qui dictus est, posteaque Theodorus, nonne aperte Deo-

rum naturam sustulerunt? Nam Abderites quidem Protagoras, cuius a te modo mentio facta est, sophistes temporibus illis vel maximus, quum in principio libri sui sic posuisset, *De Diis neque ut sint, neque ut non sint, habeo dicere*, Atheniensium iussu urbe atque agro est exterminatus, librique eius in concione combusti. Ex quo equidem existimo, tardiores ad hanc sententiam profitendam multos esse factos, quippe quum poenam ne dubitatio quidem effugere potuisset. Quid de sacrilegis, quid de impiis periurisque dicemus?

— *Tubulus si Lucius umquam,*
Si Lupus, aut Carbo, aut Neptuni filius, —

ut ait Lucilius, putasset esse Deos, tam periurus aut tam impurus fuisset? 64. Non est igitur tam explorata ista ratio ad id, quod vultis, confirmandum, quam videtur. Sed quia commune est hoc argumentum aliorum etiam philosophorum, omittam hoc tempore; ad vestra propria venire malo.

65. Concedo esse Deos, doce me igitur, unde sint, ubi sint, quales sint corpore, animo, vita. Haec enim scire desidero. Abuteris ad omnia atomorum regno et licentia. Hinc, quodcumque in solum venit, ut dicitur, effingis atque efficis. Quae primum nullae sunt. Nihil est enim, quod vacet corpore: corporibus autem omnis obsidetur locus: ita nullum inane, nihil esse individuum potest. XXIV. 66. Haec ego nunc physicorum oracula fundo: vera, an falsa, nescio: sed veri tamen similiora, quam vestra. Ista enim flagitia Democriti, sive etiam ante Leucippi, esse corpuscula quaedam levia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, curvata quaedam et quasi adunca; ex his effectum esse caelum atque terram, nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito. Hanc tu opinionem, C. Vellei, usque ad hanc aetatem perduxisti, priusque te quis de omni vitae

statu, quam de ista auctoritate, deiecerit. Ante enim iudicasti, Epicureum te esse oportere, quam ista cognovisti. Ita necesse fuit, aut haec flagitia concipere animo, aut susceptae philosophiae nomen amittere. 67. Quid enim mereas, ut Epicureus esse desinas? Nihil equidem, inquis, ut rationem vitae beatae veritatemque deseram. Ista igitur est veritas? Nam de vita beata nihil repugno: quam tu ne in Deo quidem esse censes, nisi plane otio langueat. Sed ubi est veritas? In mundis, credo, innumerabilibus, omnibus minimis temporum punctis, aliis nascentibus, aliis cadentibus: an in individuis corpusculis, tam praeclara opera, nulla moderante natura, nulla ratione, fingentibus? Sed oblitus liberalitatis meae, qua tecum paullo ante uti coeperam, plura complector. Concedam igitur, ex individuis constare omnia: quid ad rem? Deorum enim natura quaeritur. Sint sane ex atomis: non igitur aeterni. 68. Quia enim ex atomis sit, id natum aliquando sit. Si natum, nulli Dii ante, quam nati. Et si ortus est Deorum, interitus sit, necesse est, ut tu paullo ante de Platonis mundo disputabas. Ubi igitur illud vestrum beatum et aeternum? quibus duobus verbis significatis Deum: quod quum efficere vultis, in dumeta correpitis. Ita enim dicebas, non corpus esse in Deo, sed quasi corpus; nec sanguinem, sed quasi sanguinem.

XXV. 69. Hoc persaepe facitis, ut quum aliquid non verisimile dicatis et effugere reprehensionem velitis, afferatis aliquid, quod omnino ne fieri quidem possit: ut satius fuerit, illud ipsum, de quo ambigebatur, concedere, quam tam impudenter resistere: velut Epicurus, quum videret, si atomi ferrentur in locum inferiorem suopte pondere, nihil fore in nostra potestate, quod esset earum motus certus et necessarius; invenit, quo modo necessitatem effugeret, quod videlicet Democritum fugerat. Ait atomum, quum

pondere et gravitate directo deorsus feratur, declinare paullulum. 70. Hoc dicere turpius est, quam illud, quod vult, non posse defendere. Idem facit contra Dialecticos: a quibus quum traditum sit, in omnibus disiunctionibus, in quibus, *aut etiam*, *aut non*, poneretur, alterutrum verum esse: pertimuit, ne, si concessum esset huiusmodi aliquid, Aut vivet cras, aut non vivet Epicurus, alterutrum fieret necessarium: totum hoc, aut etiam aut non, negavit esse necessarium. Quo quid dici potest obtusius? Urgebat Arcesilas Zenonem, quum ipse falsa omnia diceret, quae sensibus viderentur: Zeno autem, nonnulla visa esse falsa, non omnia. Timuit Epicurus, ne, si unum visum esset falsum, nullum esset verum; omnes sensus veri nuntios dixit esse. Nihil horum, nisi callide. Graviorem enim plagam accipiebat, ut leviorem repelleret. 71. Idem facit in natura Deorum. Dum individuorum corporum concretionem fugit, ne interitus et dissipatio consequatur, negat esse corpus Deorum, sed tamquam corpus; nec sanguinem, sed tamquam sanguinem. XXVI. Mirabile videtur, quod non rideat haruspex, quum haruspicem viderit: hoc mirabilius, quod vos inter vos risum tenere possitis. Non est corpus, sed quasi corpus. Hoc intelligerem, quale esset, si id in ceris fingeretur aut fictilibus figuris. 72. In Deo quid sit quasi corpus aut quasi sanguis, intelligere non possum: ne tu quidem, Vellei; sed non vis fateri. Ista enim a vobis quasi dictata redduntur, quae Epicurus oscitans hallucinatus est, quum quidem gloriaretur, ut videmus in scriptis, se magistrum habuisse nullum: quod et non praedicanti, tamen facile equidem crederem: sicut mali aedificii domino glorianti, se architectum non habuisse. Nihil enim olet ex Academia, nihil ex Lyceo, nihil ne e puerilibus quidem disciplinis. Xenocratem audire potuit: quem virum! Dii immorta

les! et sunt, qui putent audivisse: ipse non vult: credo plus nemini. Pamphilum quemdam, Platonis auditorem, ait a se Sami auditum. Ibi enim adolescens habitabat cum patre et fratribus, quod in eam pater eius Neocles agripota venerat. Sed, quum agellus eum non satis aleret, ut opinor, ludi magister fuit. 73. Sed hunc Platonicum mirifice contemnit Epicurus: ita metuit, ne quid umquam didicisse videatur. In Nausiphane Democriteo tenetur: quem quum a se non neget auditum, vexat tamen omnibus contumeliis. Atqui si haec Democritea non audisset, quid audierat? quid enim in physicis Epicuri non a Democrito? Nam etsi quaedam commutavit, ut, quod paullo ante de inclinatione atomorum dixi: tamen pleraque dicit eadem; atomos, inane, imagines, infinitatem locorum, innumerabilitatemque mundorum, eorum ortus, interitus, omnia fere, quibus naturae ratio continetur. Nunc istud quasi corpus et quasi sanguinem, quid sit intelligis? 74. Ego enim scire te ista melius, quam me, non fateor solum, sed etiam facile patior. Quum quidem semel dicta sunt, quid est, quod Velleius intelligere possit, Cotta non possit? Itaque corpus quid sit, sanguis quid sit, intelligo: quasi corpus et quasi sanguis quid sit, nullo prorsus modo intelligo. Neque tu me celas, ut Pythagoras solebat alienos: nec consulto dicis occulte, tamquam Heraclitus: sed, (quod inter nos liceat) ne tu quidem intelligis. XXVII. 75. Illud video pugnare te, species ut quaedam sit Deorum, quae nihil concreti habeat, nihil solidi, nihil expressi, nihil eminentis, sitque pura, levis, perlucida. Dicemus ergo idem, quod in Venere Coa: corpus illud non est, sed simile corpori: nec ille fusus et candore mixtus rubor sanguis est, sed quaedam sanguinis similitudo: sic in Epicureo Deo non res, sed similitudines rerum esse

Fac, id, quod ne intelligi quidem potest, mihi esse persuasum: cedo mihi istorum adumbratorum Deorum lineamenta atque formas. 76. Non deest hoc loco copia rationum, quibus docere velitis, humanas esse formas Deorum: primum, quod ita sit informatum anticipatumque mentibus nostris, ut homini, quum de Deo cogitet, forma occurrat humana: deinde, ut, quoniam rebus omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pulcherrima debeat: nec esse humana ullam pulchriorem. Tertiam rationem affertis, quod nulla [in] alia figura domicilium mentis esse possit. 77. Primum igitur, quidque, consideremus, quale sit. Arripere enim mihi videmini, quasi vestro iure, rem nullo modo probabilem. Etenim quis tam caecus in contemplandis rebus umquam fuit, ut non videret, species istas hominum collatas in Deos, aut consilio quodam sapientum, quo facilius animos imperitorum ad Deorum cultum a vitae pravitate converterent: aut superstitione, ut essent simulacra, quae venerantes, Deos ipsos se adire crederent? Auxerunt autem haec eadem poetae, pictores, opifices. Erat enim non facile, agentes aliquid et molientes Deos, in aliarum formarum imitatione servare. Accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine nihil pulchrius videatur. Sed tu hoc, physice, non vides, quam blanda conciliatrix et quasi sui sit lena natura? An putas ullam esse terra marique belluam, quae non sui generis bellua maxime delectetur? Quod ni ita esset, cur non gestiret taurus equae contrectatione, equus vaccae? An tu aquilam aut leonem aut delphinum ullam anteferre censes figuram suae? Quid igitur mirum, si hoc eodem modo homini natura praescripsit, ut nihil pulchrius, quam hominem putaret, eam esse caussam, cur Deos hominum similes putaremus? XXVIII. 78. Quid censes, si ratio esset in belluis? non suo

quasque generi plurimum tributuras fuisse? At mehercule ego (dicam enim, ut sentio) quamvis amem ipse me, tamen non audeo dicere, pulchriorem esse me, quam ille fuerit taurus, qui vexit Europam. Non enim hoc loco de ingeniis aut de orationibus nostris, sed de specie figuraque quaeritur. Quod si fingere nobis et iungere formas velimus: qualis ille maritimus Triton pingitur, natantibus invehens belluis, adiunctis humano corpori; nolis esse? Difficili in loco versor. Est enim vis tanta naturae, ut homo nemo velit nisi hominis similis esse. 79. Et quidem formica formicae. Sed tamen cuius hominis? Quotus enim quisque formosus est? Athenis quum essem, e gregibus epheborum vix singuli reperiebantur. Video, quid arriseris: sed tamen ita res se habet. Deinde nobis, qui, concedentibus philosophis antiquis, adolescentulis delectamur, etiam vitia saepe iucunda sunt. Naevus in articulo pueri delectat Alcaeum. At est corporis macula, naevus. Illi tamen hoc lumen videbatur. Q. Catulus, huius collegae et familiaris nostri pater, dilexit municipem tuum Roscium: in quem etiam illud est eius:

Constiteram, exorientem auroram forte salutans,
Quum subito a laeva Roscius exoritur.
Pace mihi liceat, caelestes, dicere vestra,
Mortalis visus pulchrior esse Deo.

Huic ille Deo pulchrior: at erat, sicut hodie est, perversissimis oculis. Quid refert? si hoc ipsum salsum illi et venustum videbatur. XXIX. 80. Redeo ad Deos. Ecquos, si non tam strabones, at paetulos esse arbitramur? ecquos naevum habere? ecquos silos, flaccos, frontones, capitones, quae sunt in nobis? An omnia emendata in illis? Detur id vobis. Num etiam est una omnium facies? Nam si plures: aliam esse alia pulchriorem necesse est. Igitur aliquis non pulcherrimus Deus. Si una omnium facies est, flo-

rere in caelo Academiam necesse est. Si enim nihil inter Deum et Deum differt; nulla est apud Deos cognitio, nulla perceptio. 81. Quid, si etiam, Vellei, falsum illud omnino est, nullam aliam nobis de Deo cogitantibus speciem, nisi hominis occurrere, tamenne ista tam absurda defendes? Nobis fortasse sic occurrit, ut dicis: Iovem, Iunonem, Minervam, Neptunum, Vulcanum, Apollinem, reliquos Deos, ea facie novimus, qua pictores fictoresque voluerunt: neque solum facie, sed etiam ornatu, aetate, vestitu. At non Aegyptii, nec Syri, nec fere cuncta barbaria. Firmiores enim videas apud eos opiniones esse de bestiis quibusdam, quam apud nos de sanctissimis templis et simulacris Deorum. 82. Etenim fana multa exspoliata et simulacra Deorum de locis sanctissimis ablata videmus a nostris: at vero ne fando quidem auditum est, crocodilum aut ibim aut felem violatum ab Aegyptio. Quid igitur censes? Apim illum, sanctum Aegyptiorum bovem, nonne Deum videri Aegyptiis? Tam hercle, quam tibi illam nostram Sospitam, quam tu numquam ne in somnis quidem vides, nisi cum pelle caprina, cum hasta, cum scutulo, cum calceolis repandis. At non est talis Argia, nec Romana Iuno. Ergo alia species Iunonis Argivis, alia Lanuvinis, alia nobis. Et quidem alia nobis Capitolini, alia Afris Ammonis Iovis. XXX. 83. Non pudet igitur physicum, id est, speculatorem venatoremque naturae ab animis consuetudine imbutis petere testimonium veritatis? Isto enim modo dicere licebit, Iovem semper barbatum, Apollinem semper imberbem, caesios oculos Minervae, caeruleos esse Neptuni. Et quidem Athenis laudamus Vulcanum eum, quem fecit Alcamenes: in quo stante, atque vestito, leviter apparet claudicatio non deformis. Claudum igitur habebimus Deum, quoniam de Vulcano sic accepimus. Age et his vocabulis Deos esse faciamus

quibus a nobis nominantur. 84. At primum quot hominum linguae, tot nomina Deorum. Non enim, ut tu Velleius, quocumque veneris, sic idem in Italia Vulcanus, idem in Africa, idem in Hispania. Deinde nominum non magnus numerus, ne in pontificiis quidem nostris: Deorum autem innumerabilis. An sine nominibus sunt? Istud quidem ita vobis dicere necesse est. Quid enim attinet, quum una facies sit, plura esse nomina? Quam bellum erat, Vellei, confiteri potius, nescire, quod nescires, quam ista effutientem nauseare, atque ipsum tibi* displicere? An tu mei similem putas esse, aut tui Deum? Profecto non putas. Quid? ergo solem dicam, aut lunam, aut caelum, deum? Ergo etiam beatum? Quibus fruentem voluptatibus? Et sapientem? Qui potest esse in eiusmodi trunco sapientia? Haec vestra sunt. 85. Si igitur nec humano visu, quod docui; nec alio aliquo, quod tibi persuasum est: quid dubitas negare, Deos esse? Non audes. Sapienter id quidem. Etsi hoc loco non populum metuis, sed ipsos Deos. Novi ego Epicureos omnia sigilla numerantes: quamquam video nonnullis videri, Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisse Deos, re sustulisse. Itaque in illis selectis eius brevibusque sententiis, quas appellatis κυρίας δόξας, haec, ut opinor, prima sententia est: *Quod beatum et immortale est, id nec habet, nec exhibet cuiquam negotium.* XXXI. In hac ita exposita sententia, sunt qui existiment, quod ille inscitia plane loquendi fecerit, fecisse consulto. De homine minime vafro male existimant. 86. Dubium est enim, utrum dicat aliquid esse beatum et immortale, an, si quod sit, id esse [immor]tale. Non animadvertunt, hic eum ambigue locutum esse: sed multis aliis locis, et illum et Metrodorum tam aperte, quam paullo ante te. Ille vero Deos esse putat: nec quemquam vidi, qui magis ea, quae timenda esse negaret, timeret.

mortem dico et Deos: quibus mediocres homines non ita valde moventur: his, ille clamat, omnium mortalium mentes esse perterritas. Tot millia latrocinantur, morte proposita. Alii omnia, quae possunt, fana compilant. Credo, aut illos mortis timor terret, aut hos religionis.

87. Sed, quoniam non audes (iam enim cum ipso Epicuro loquar) negare, esse Deos: quid est, quod te impediat, aut solem aut lunam aut mundum aut mentem aliquam sempiternam in Deorum natura ponere? Numquam vidi, inquis, animam rationis consiliique participem in ulla alia, nisi humana figura. Quid? solis numquidnam aut lunae aut quinque errantium siderum simile vidisti? Sol duabus unius orbis ultimis partibus definiens motum, cursus annuos conficit. Huius hanc lustrationem eiusdem incensa radiis menstruo spatio luna complet. Quinque autem stellae eumdem orbem tenentes, aliae propius a terris, aliae remotius, ab iisdem principiis, disparibus temporibus eadem spatia conficiunt. 88. Numquid tale, Epicure, vidisti? Ne sit igitur sol, ne luna, ne stellae: quoniam nihil esse potest, nisi quod attigimus aut vidimus. Quid? Deum ipsum numne vidisti? Cur igitur credis esse? Tollamus ergo omnia, quae aut historia nobis aut ratio nova affert. Ita fit, ut mediterranei mare esse non credant. Quae sunt tantae animi angustiae, ut, si Seriphi natus esses, nec umquam egressus ex insula, in qua lepusculos vulpeculasque saepe vidisses, non crederes leones et pantheras esse, quum tibi, quales essent, diceretur? si vero de elephanto quis diceret, etiam rideri te putares? XXXII. 89. Et tu quidem, Vellei, non vestro more, sed Dialecticorum (quae funditus gens vestra non novit) argumenti sententiam conclusisti: Beatos esse Deos sumpsisti. Concedimus. Beatum autem sine virtute neminem esse posse. Id quoque damus,

et libenter quidem. Virtutem autem sine ratione constare non posse. Conveniat id quoque necesse est. Adiungis, Nec rationem esse, nisi in hominis figura. Quem tibi hoc daturum putas? Si enim ita esset, quid opus erat te gradatim istuc pervenire? sumpsisses tuo iure. Quid autem est istud gradatim? Nam a beatis ad virtutem, a virtute ad rationem video te venisse gradibus. A ratione ad humanam figuram quo modo accedis? Praecipitare istud quidem est, non descendere. 90. Nec vero intelligo, cur maluerit Epicurus Deos hominum similes dicere, quam homines Deorum. Quaeres, quid intersit. Si enim hoc illi simile sit, esse illud huic. Video; sed hoc dico, non ab hominibus formae figuram venisse ad Deos. Dii enim semper fuerunt; nati numquam sunt, si quidem aeterni sunt futuri. At homines nati. Ante igitur humana forma, quam homines, ea, qua erant [forma] Dii immortales. Non ergo illorum humana forma, sed nostra divina dicenda est. Verum hoc quidem, ut voletis: illud quaero, quae fuerit tanta fortuna (nihil enim in rerum natura ratione factum esse vultis) 91. sed tamen quis iste tantus casus? unde tam felix concursus atomorum, ut repente homines Deorum forma nascerentur? Semina Deorum decidisse de caelo in terras putamus, et sic homines patrum similes exstitisse? Vellem diceretis: Deorum cognationem agnoscerem non invitus. Nihil tale dicitis: sed casu esse factum, ut Deorum similes essemus. Et nunc argumenta quaerenda sunt, quibus hoc refellatur? Utinam tam facile vera invenire possem, quam falsa convincere. XXXIII. Etenim enumerasti memoriter et copiose (ut mihi quidem admirari liberet, in homine esse Romano tantam scientiam) usque a Thale Milesio de natura Deorum philosophorum sententias. 92. Omnesne tibi illi delirare visi sunt, qui sine manibus et pedibus constare Deum

posse decreverunt? Ne hoc quidem vos movet, considerantes, quae sit utilitas, quaeque opportunitas in homine membrorum, ut iudicetis, membris humanis Deos non egere? Quid enim pedibus opus est sine ingressu? quid manibus, si nihil comprehendendum? quid reliqua descriptione omnium corporis partium, in qua nihil inane, nihil sine caussa, nihil supervacaneum est? Itaque nulla ars imitari sollertiam naturae potest. Habebit igitur linguam Deus, et non loquetur: dentes, palatum, fauces nullum ad usum: quaeque procreationis caussa natura corpori affinxit, ea frustra habebit Deus: nec externa magis, quam interiora, cor, pulmones, iecur, cetera; 93. quae, detracta utilitate, quid habent venustatis? quandoquidem haec esse in Deo propter pulchritudinem vultis. Istisne fidentes somniis non modo Epicurus et Metrodorus et Hermarchus contra Pythagoram, Platonem, Empedoclemque dixerunt, sed meretricula etiam Leontium contra Theophrastum scribere ausa sit? scito illa quidem sermone et Attico, sed tamen. Tantum Epicuri hortus habuit licentiae. Et soletis queri: Zeno quidem etiam litigabat. Quid dicam Albutium? Nam Phaedro nihil elegantius, nihil humanius. Sed stomachabatur senex, si quid asperius dixeram? quum Epicurus contumeliosissime Aristotelem vexaverit: Phaedoni Socratico turpissime maledixerit: Metrodori, sodalis sui, fratrem, Timocratem, quia nescio quid in philosophia dissentiret, totis voluminibus conciderit: in Democritum ipsum, quem secutus est, fuerit ingratus: Nausiphanem, magistrum suum, a quo non nihil didicerat, tam male acceperit. XXXIV. Zeno quidem non eos solum, qui tum erant, Apollodorum, Syllum, ceteros figebat maledictis; sed Socratem ipsum, parentem philosophiae, Latino verbo utens, scurram Atticum [fuisse] dicebat: 94. Chrysippum numquam nisi Chesippum vocabat. Tu

ipse paullo ante, quum tamquam senatum philosophorum recitares, summos viros desipere, delirare, dementes esse dicebas. Quorum si nemo verum vidit de natura Deorum, verendum est, ne nulla sit omnino. Nam ista, quae vos dicitis, sunt tota commentitia, vix digna lucubratione anicularum. Non enim sentitis, quam multa vobis suscipienda sint, si impetraritis, ut concedamus, eamdem esse hominum et Deorum figuram. Omnis cultus et curatio corporis erit eadem adhibenda Deo, quae adhibetur homini: ingressus, cursus, accubitio, inclinatio, sessio, comprehensio; ad extremum etiam sermo et oratio. Nam quod et mares Deos, et feminas esse dicitis, quid sequatur, videtis. 95. Equidem mirari satis non possum, unde ad istas opiniones vester ille princeps venerit. Sed clamare non desinitis, retinendum hoc esse, Deus ut beatus immortalisque sit. Quid autem obstat, quo minus sit beatus, si non sit bipes? aut ista, sive beatitas sive beatitudo dicenda est, (utrumque omnino durum; sed usu mollienda nobis verba sunt) verum ea, quaecumque est, cur aut in solem illum aut in hunc mundum, aut in aliquam mentem aeternam, figura membrisque corporis vacuam, cadere non potest? 96. Nihil aliud dicis, nisi, numquam vidi solem aut mundum beatum. Quid? mundum, praeter hunc, umquamne vidisti? Negabis. Cur igitur non sexcenta millia esse mundorum, sed innumerabilia ausus es dicere? Ratio, inquis, docuit. Ergo hoc te ratio non docebit, quum praestantissima natura quaeratur, eaque beata et aeterna, quae sola divina natura sunt, ut immortalitate vincamur ab ea natura, sic animi praestantia vinci: atque ut animi, item corporis? Cur igitur, quum ceteris rebus inferiores simus, forma pares sumus? Ad similitudinem enim Deo propius accedebat humana virtus, quam figura. XXXV. 97. An quidquam tam puerile dici potest (ut eumdem

pondere et gravitate directo deorsus feratur, declinare paullulum. 70. Hoc dicere turpius est, quam illud, quod vult, non posse defendere. Idem facit contra Dialecticos: a quibus quum traditum sit, in omnibus disiunctionibus, in quibus, *aut etiam*, *aut non*, poneretur, alterutrum verum esse: pertimuit, ne, si concessum esset huiusmodi aliquid, Aut vivet cras, aut non vivet Epicurus, alterutrum fieret necessarium: totum hoc, aut etiam aut non, negavit esse necessarium. Quo quid dici potest obtusius? Urgebat Arcesilas Zenonem, quum ipse falsa omnia diceret, quae sensibus viderentur: Zeno autem, nonnulla visa esse falsa, non omnia. Timuit Epicurus, ne, si unum visum esset falsum, nullum esset verum; omnes sensus veri nuntios dixit esse. Nihil horum, nisi callide. Graviorem enim plagam accipiebat, ut leviorem repelleret. 71. Idem facit in natura Deorum. Dum individuorum corporum concretionem fugit, ne interitus et dissipatio consequatur, negat esse corpus Deorum, sed tamquam corpus; nec sanguinem, sed tamquam sanguinem. XXVI. Mirabile videtur, quod non rideat haruspex, quum haruspicem viderit: hoc mirabilius, quod vos inter vos risum tenere possitis. Non est corpus, sed quasi corpus. Hoc intelligerem, quale esset, si id in ceris fingeretur aut fictilibus figuris. 72. In Deo quid sit quasi corpus aut quasi sanguis, intelligere non possum: ne tu quidem, Vellei; sed non vis fateri. Ista enim a vobis quasi dictata redduntur, quae Epicurus oscitans hallucinatus est, quum quidem gloriaretur, ut videmus in scriptis, se magistrum habuisse nullum: quod et non praedicanti, tamen facile equidem crederem: sicut mali aedificii domino glorianti, se architectum non habuisse. Nihil enim olet ex Academia, nihil ex Lyceo, nihil ne e puerilibus quidem disciplinis. Xenocratem audire potuit: quem virum! Dii immorta

les! et sunt, qui putent audivisse: ipse non vult: credo plus nemini. Pamphilum quemdam, Platonis auditorem, ait a se Sami auditum. Ibi enim adolescens habitabat cum patre et fratribus, quod in eam pater eius Neocles agripota venerat. Sed, quum agellus eum non satis aleret, ut opinor, ludi magister fuit. 73. Sed hunc Platonicum mirifice contemnit Epicurus: ita metuit, ne quid umquam didicisse videatur. In Nausiphane Democriteo tenetur: quem quum a se non neget auditum, vexat tamen omnibus contumeliis. Atqui si haec Democritea non audisset, quid audierat? quid enim in physicis Epicuri non a Democrito? Nam etsi quaedam commutavit, ut, quod paullo ante de inclinatione atomorum dixi: tamen pleraque dicit eadem; atomos, inane, imagines, infinitatem locorum, innumerabilitatemque mundorum, eorum ortus, interitus, omnia fere, quibus naturae ratio continetur. Nunc istud quasi corpus et quasi sanguinem, quid sit intelligis? 74. Ego enim scire te ista melius, quam me, non fateor solum, sed etiam facile patior. Quum quidem semel dicta sunt, quid est, quod Velleius intelligere possit, Cotta non possit? Itaque corpus quid sit, sanguis quid sit, intelligo: quasi corpus et quasi sanguis quid sit, nullo prorsus modo intelligo. Neque tu me celas, ut Pythagoras solebat alienos: nec consulto dicis occulte, tamquam Heraclitus: sed, (quod inter nos liceat) ne tu quidem intelligis. XXVII. 75. Illud video pugnare te, species ut quaedam sit Deorum, quae nihil concreti habeat, nihil solidi, nihil expressi, nihil eminentis, sitque pura, levis, perlucida. Dicemus ergo idem, quod in Venere Coa: corpus illud non est, sed simile corpori: nec ille fusus et candore mixtus rubor sanguis est, sed quaedam sanguinis similitudo: sic in Epicureo Deo non res, sed similitudines rerum esse

Fac, id, quod ne intelligi quidem potest, mihi esse persuasum: cedo mihi istorum adumbratorum Deorum lineamenta atque formas. 76. Non deest hoc loco copia rationum, quibus docere velitis, humanas esse formas Deorum: primum, quod ita sit informatum anticipatumque mentibus nostris, ut homini, quum de Deo cogitet, forma occurrat humana: deinde, ut, quoniam rebus omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pulcherrima debeat: nec esse humana ullam pulchriorem. Tertiam rationem affertis, quod nulla [in] alia figura domicilium mentis esse possit. 77. Primum igitur, quidque, consideremus, quale sit. Arripere enim mihi videmini, quasi vestro iure, rem nullo modo probabilem. Etenim quis tam caecus in contemplandis rebus umquam fuit, ut non videret, species istas hominum collatas in Deos, aut consilio quodam sapientum, quo facilius animos imperitorum ad Deorum cultum a vitae pravitate converterent: aut superstitione, ut essent simulacra, quae venerantes, Deos ipsos se adire crederent? Auxerunt autem haec eadem poetae, pictores, opifices. Erat enim non facile, agentes aliquid et molientes Deos, in aliarum formarum imitatione servare. Accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine nihil pulchrius videatur. Sed tu hoc, physice, non vides, quam blanda conciliatrix et quasi sui sit lena natura? An putas ullam esse terra marique belluam, quae non sui generis bellua maxime delectetur? Quod ni ita esset, cur non gestiret taurus equae contrectatione, equus vaccae? An tu aquilam aut leonem aut delphinum ullam anteferre censes figuram suae? Quid igitur mirum, si hoc eodem modo homini natura praescripsit, ut nihil pulchrius, quam hominem putaret, eam esse caussam, cur Deos hominum similes putaremus? XXVIII. 78. Quid censes, si ratio esset in belluis? non suo

quasque generi plurimum tributuras fuisse? At mehercule ego (dicam enim, ut sentio) quamvis amem ipse me, tamen non audeo dicere, pulchriorem esse me, quam ille fuerit taurus, qui vexit Europam. Non enim hoc loco de ingeniis aut de orationibus nostris, sed de specie figuraque quaeritur. Quod si fingere nobis et iungere formas velimus: qualis ille maritimus Triton pingitur, natantibus invehens belluis, adiunctis humano corpori; nolis esse? Difficili in loco versor. Est enim vis tanta naturae, ut homo nemo velit nisi hominis similis esse. 79. Et quidem formica formicae. Sed tamen cuius hominis? Quotus enim quisque formosus est? Athenis quum essem, e gregibus epheborum vix singuli reperiebantur. Video, quid arriseris: sed tamen ita res se habet. Deinde nobis, qui, concedentibus philosophis antiquis, adolescentulis delectamur, etiam vitia saepe iucunda sunt. Naevus in articulo pueri delectat Alcaeum. At est corporis macula, naevus. Illi tamen hoc lumen videbatur. Q. Catulus, huius collegae et familiaris nostri pater, dilexit municipem tuum Roscium: in quem etiam illud est eius:

Constiteram, exorientem auroram forte salutans,
Quum subito a laeva Roscius exoritur.
Pace mihi liceat, caelestes, dicere vestra,
Mortalis visus pulchrior esse Deo.

Huic ille Deo pulchrior: at erat, sicut hodie est, perversissimis oculis. Quid refert? si hoc ipsum salsum illi et venustum videbatur. XXIX. 80. Redeo ad Deos. Ecquos, si non tam strabones, at paetulos esse arbitramur? ecquos naevum habere? ecquos silos, flaccos, frontones, capitones, quae sunt in nobis? An omnia emendata in illis? Detur id vobis. Num etiam est una omnium facies? Nam si plures: aliam esse alia pulchriorem necesse est. Igitur aliquis non pulcherrimus Deus. Si una omnium facies est, flo-

rere in caelo Academiam necesse est. Si enim nihil inter Deum et Deum differt; nulla est apud Deos cognitio, nulla perceptio. 81. Quid, si etiam, Vellei, falsum illud omnino est, nullam aliam nobis de Deo cogitantibus speciem, nisi hominis occurrere, tamenne ista tam absurda defendes? Nobis fortasse sic occurrit, ut dicis: Iovem, Iunonem, Minervam, Neptunum, Vulcanum, Apollinem, reliquos Deos, ea facie novimus, qua pictores fictoresque voluerunt: neque solum facie, sed etiam ornatu, aetate, vestitu. At non Aegyptii, nec Syri, nec fere cuncta barbaria. Firmiores enim videas apud eos opiniones esse de bestiis quibusdam, quam apud nos de sanctissimis templis et simulacris Deorum. 82. Etenim fana multa exspoliata et simulacra Deorum de locis sanctissimis ablata videmus a nostris: at vero ne fando quidem auditum est, crocodilum aut ibim aut felem violatum ab Aegyptio. Quid igitur censes? Apim illum, sanctum Aegyptiorum bovem, nonne Deum videri Aegyptiis? Tam hercle, quam tibi illam nostram Sospitam, quam tu numquam ne in somnis quidem vides, nisi cum pelle caprina, cum hasta, cum scutulo, cum calceolis repandis. At non est talis Argia, nec Romana Iuno. Ergo alia species Iunonis Argivis, alia Lanuvinis, alia nobis. Et quidem alia nobis Capitolini, alia Afris Ammonis Iovis. XXX. 83. Non pudet igitur physicum, id est, speculatorem venatoremque naturae ab animis consuetudine imbutis petere testimonium veritatis? Isto enim modo dicere licebit, Iovem semper barbatum, Apollinem semper imberbem, caesios oculos Minervae, caeruleos esse Neptuni. Et quidem Athenis laudamus Vulcanum eum, quem fecit Alcamenes: in quo stante, atque vestito, leviter apparet claudicatio non deformis. Claudum igitur habebimus Deum, quoniam de Vulcano sic accepimus. Age et his vocabulis Deos esse faciamus,

quibus a nobis nominantur. 84. At primum quot hominum linguae, tot nomina Deorum. Non enim, ut tu Velleius, quocumque veneris, sic idem in Italia Vulcanus, idem in Africa, idem in Hispania. Deinde nominum non magnus numerus, ne in pontificiis quidem nostris: Deorum autem innumerabilis. An sine nominibus sunt? Istud quidem ita vobis dicere necesse est. Quid enim attinet, quum una facies sit, plura esse nomina? Quam bellum erat, Vellei, confiteri potius, nescire, quod nescires, quam ista effutientem nauseare, atque ipsum tibi* displicere? An tu mei similem putas esse, aut tui Deum? Profecto non putas. Quid? ergo solem dicam, aut lunam, aut caelum, deum? Ergo etiam beatum? Quibus fruentem voluptatibus? Et sapientem? Qui potest esse in eiusmodi trunco sapientia? Haec vestra sunt. 85. Si igitur nec humano visu, quod docui; nec alio aliquo, quod tibi persuasum est: quid dubitas negare, Deos esse? Non audes. Sapienter id quidem. Etsi hoc loco non populum metuis, sed ipsos Deos. Novi ego Epicureos omnia sigilla numerantes: quamquam video nonnullis videri, Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisse Deos, re sustulisse. Itaque in illis selectis eius brevibusque sententiis, quas appellatis κυρίας δόξας, haec, ut opinor, prima sententia est: *Quod beatum et immortale est, id nec habet, nec exhibet cuiquam negotium.* XXXI. In hac ita exposita sententia, sunt qui existiment, quod ille inscitia plane loquendi fecerit, fecisse consulto. De homine minime vafro male existimant. 86. Dubium est enim, utrum dicat aliquid esse beatum et immortale, an, si quod sit, id esse [immor]tale. Non animadvertunt, hic eum ambigue locutum esse: sed multis aliis locis, et illum et Metrodorum tam aperte, quam paullo ante te. Ille vero Deos esse putat: nec quemquam vidi, qui magis ea, quae timenda esse negaret, timeret.

mortem dico et Deos: quibus mediocres homines non ita valde moventur: his, ille clamat, omnium mortalium mentes esse perterritas. Tot millia latrocinantur, morte proposita. Alii omnia, quae possunt, fana compilant. Credo, aut illos mortis timor terret, aut hos religionis.

87. Sed, quoniam non audes (iam enim cum ipso Epicuro loquar) negare, esse Deos: quid est, quod te impediat, aut solem aut lunam aut mundum aut mentem aliquam sempiternam in Deorum natura ponere? Numquam vidi, inquis, animam rationis consiliique participem in ulla alia, nisi humana figura. Quid? solis numquidnam aut lunae aut quinque errantium siderum simile vidisti? Sol duabus unius orbis ultimis partibus definiens motum, cursus annuos conficit. Huius hanc lustrationem eiusdem incensa radiis menstruo spatio luna complet. Quinque autem stellae eumdem orbem tenentes, aliae propius a terris, aliae remotius, ab iisdem principiis, disparibus temporibus eadem spatia conficiunt. 88. Numquid tale, Epicure, vidisti? Ne sit igitur sol, ne luna, ne stellae: quoniam nihil esse potest, nisi quod attigimus aut vidimus. Quid? Deum ipsum numne vidisti? Cur igitur credis esse? Tollamus ergo omnia, quae aut historia nobis aut ratio nova affert. Ita fit, ut mediterranei mare esse non credant. Quae sunt tantae animi angustiae, ut, si Seriphi natus esses, nec umquam egressus ex insula, in qua lepusculos vulpeculasque saepe vidisses, non crederes leones et pantheras esse, quum tibi, quales essent, diceretur? si vero de elephanto quis diceret, etiam rideri te putares? XXXII. 89. Et tu quidem, Vellei, non vestro more, sed Dialecticorum (quae funditus gens vestra non novit) argumenti sententiam conclusisti: Beatos esse Deos sumpsisti. Concedimus. Beatum autem sine virtute neminem esse posse. Id quoque damus,

et libenter quidem. Virtutem autem sine ratione constare non posse. Conveniat id quoque necesse est. Adiungis, Nec rationem esse, nisi in hominis figura. Quem tibi hoc daturum putas? Si enim ita esset, quid opus erat te gradatim istuc pervenire? sumpsisses tuo iure. Quid autem est istud gradatim? Nam a beatis ad virtutem, a virtute ad rationem video te venisse gradibus. A ratione ad humanam figuram quo modo accedis? Praecipitare istud quidem est, non descendere. 90. Nec vero intelligo, cur maluerit Epicurus Deos hominum similes dicere, quam homines Deorum. Quaeres, quid intersit. Si enim hoc illi simile sit, esse illud huic. Video; sed hoc dico, non ab hominibus formae figuram venisse ad Deos. Dii enim semper fuerunt; nati numquam sunt, si quidem aeterni sunt futuri. At homines nati. Ante igitur humana forma, quam homines, ea, qua erant [forma] Dii immortales. Non ergo illorum humana forma, sed nostra divina dicenda est. Verum hoc quidem, ut voletis: illud quaero, quae fuerit tanta fortuna (nihil enim in rerum natura ratione factum esse vultis) 91. sed tamen quis iste tantus casus? unde tam felix concursus atomorum, ut repente homines Deorum forma nascerentur? Semina Deorum decidisse de caelo in terras putamus, et sic homines patrum similes exstitisse? Vellem diceretis: Deorum cognationem agnoscerem non invitus. Nihil tale dicitis: sed casu esse factum, ut Deorum similes essemus. Et nunc argumenta quaerenda sunt, quibus hoc refellatur? Utinam tam facile vera invenire possem, quam falsa convincere. XXXIII. Etenim enumerasti memoriter et copiose (ut mihi quidem admirari liberet, in homine esse Romano tantam scientiam) usque a Thale Milesio de natura Deorum philosophorum sententias. 92. Omnesne tibi illi delirare visi sunt, qui sine manibus et pedibus constare Deum

posse decreverunt? Ne hoc quidem vos movet, considerantes, quae sit utilitas, quaeque opportunitas in homine membrorum, ut iudicetis, membris humanis Deos non egere? Quid enim pedibus opus est sine ingressu? quid manibus, si nihil comprehendendum? quid reliqua descriptione omnium corporis partium, in qua nihil inane, nihil sine caussa, nihil supervacaneum est? Itaque nulla ars imitari sollertiam naturae potest. Habebit igitur linguam Deus, et non loquetur: dentes, palatum, fauces nullum ad usum: quaeque procreationis caussa natura corpori affinxit, ea frustra habebit Deus: nec externa magis, quam interiora, cor, pulmones, iecur, cetera; 93. quae, detracta utilitate, quid habent venustatis? quandoquidem haec esse in Deo propter pulchritudinem vultis. Istisne fidentes somniis non modo Epicurus et Metrodorus et Hermarchus contra Pythagoram, Platonem, Empedoclemque dixerunt, sed meretricula etiam Leontium contra Theophrastum scribere ausa sit? scito illa quidem sermone et Attico, sed tamen. Tantum Epicuri hortus habuit licentiae. Et soletis queri: Zeno quidem etiam litigabat. Quid dicam Albutium? Nam Phaedro nihil elegantius, nihil humanius. Sed stomachabatur senex, si quid asperius dixeram? quum Epicurus contumeliosissime Aristotelem vexaverit: Phaedoni Socratico turpissime maledixerit: Metrodori, sodalis sui, fratrem, Timocratem, quia nescio quid in philosophia dissentiret, totis voluminibus conciderit: in Democritum ipsum, quem secutus est, fuerit ingratus: Nausiphanem, magistrum suum, a quo non nihil didicerat, tam male acceperit. XXXIV. Zeno quidem non eos solum, qui tum erant, Apollodorum, Syllum, ceteros figebat maledictis; sed Socratem ipsum, parentem philosophiae, Latino verbo utens, scurram Atticum [fuisse] dicebat: 94. Chrysippum numquam nisi Chesippum vocabat. Tu

ipse paullo ante, quum tamquam senatum philosophorum recitares, summos viros desipere, delirare, dementes esse dicebas. Quorum si nemo verum vidit de natura Deorum, verendum est, ne nulla sit omnino. Nam ista, quae vos dicitis, sunt tota commentitia, vix digna lucubratione anicularum. Non enim sentitis, quam multa vobis suscipienda sint, si impetraritis, ut concedamus, eamdem esse hominum et Deorum figuram. Omnis cultus et curatio corporis erit eadem adhibenda Deo, quae adhibetur homini: ingressus, cursus, accubitio, inclinatio, sessio, comprehensio; ad extremum etiam sermo et oratio. Nam quod et mares Deos, et feminas esse dicitis, quid sequatur, videtis. 95. Equidem mirari satis non possum, unde ad istas opiniones vester ille princeps venerit. Sed clamare non desinitis, retinendum hoc esse, Deus ut beatus immortalisque sit. Quid autem obstat, quo minus sit beatus, si non sit bipes? aut ista, sive beatitas sive beatitudo dicenda est, (utrumque omnino durum; sed usu mollienda nobis verba sunt) verum ea, quaecumque est, cur aut in solem illum aut in hunc mundum, aut in aliquam mentem aeternam, figura membrisque corporis vacuam, cadere non potest? 96. Nihil aliud dicis, nisi, numquam vidi solem aut mundum beatum. Quid? mundum, praeter hunc, umquamne vidisti? Negabis. Cur igitur non sexcenta millia esse mundorum, sed innumerabilia ausus es dicere? Ratio, inquis, docuit. Ergo hoc te ratio non docebit, quum praestantissima natura quaeratur, eaque beata et aeterna, quae sola divina natura sunt, ut immortalitate vincamur ab ea natura, sic animi praestantia vinci: atque ut animi, item corporis? Cur igitur, quum ceteris rebus inferiores simus, forma pares sumus? Ad similitudinem enim Deo propius accedebat humana virtus, quam figura. XXXV. 97. An quidquam tam puerile dici potest (ut eumdem

locum diutius urgeam) quam si ea genera belluarum, quae in rubro mari Indiave gignantur, nulla esse dicamus? Atqui ne curiosissimi quidem homines exquirendo audire tam multa possunt, quam sunt multa, quae terra, mari, paludibus, fluminibus exsistunt: quae negemus esse, quia numquam vidimus. Ipsa vero quam nihil ad rem pertinet, quae vos delectat maxime, similitudo? Quid? canis nonne similis lupo? Atque, ut Ennius,

Simia quam similis, turpissima bestia, nobis!

At mores in utroque dispares. Elephanto belluarum nulla prudentior. At figura quae vastior? 98. De bestiis loquor. Quid? inter ipsos homines nonne et simillimis formis dispares mores, et moribus simillimis figura dissimilis? Etenim si semel, Vellei, suscipimus genus hoc argumenti, attende quo serpat. Tu enim sumebas, nisi in hominis figura, rationem inesse non posse. Sumet alius, nisi in terrestri: nisi in eo, qui natus sit: nisi in eo, qui adoleverit: nisi in eo, qui didicerit: nisi in eo, qui ex animo constet et corpore caduco et infirmo: postremo nisi in homine atque mortali. Quod si in omnibus his rebus obsistis, quid est, quod te una forma non* turbet? His enim omnibus, quae proposui, adiunctis, in homine rationem esse et mentem videbas. Quibus detractis, Deum tamen nosse te dicis, modo lineamenta maneant. Hoc est non considerare, sed quasi sortiri, quid loquare. 99. Nisi forte ne hoc quidem attendis, non modo in homine, sed etiam in arbore, quidquid supervacaneum sit aut usum non habeat, obstare. Quam molestum est, uno digito plus habere! Quid ita? Quia nec ad speciem, nec ad usum alium quinque desiderant. Tuus autem Deus non digito uno redundat, sed capite, collo, cervicibus, lateribus, alvo, tergo, poplitibus, manibus, pedibus, feminibus, cruribus. Si, ut immortalis sit, quid haec ad vitam mem-

bra pertinent? quid ipsa facies? Magis illa, cerebrum, cor, pulmones, iecur. Haec enim sunt domicilia vitae. Oris quidem habitus ad vitae firmitatem nihil pertinet. XXXVI. 100. Et eos tu vituperabas, qui ex operibus magnificis atque praeclaris, quum ipsum mundum, quum eius membra, caelum, terras, maria, quumque horum insignia, solem, lunam, stellasque vidissent, quumque temporum maturitates, mutationes, vicissitudinesque cognovissent, suspicati essent, aliquam excellentem esse praestantemque naturam, quae haec fecisset, moveret, regeret, gubernaret. Qui etiam si aberrant coniectura, video tamen quid sequantur. Tu quod opus tandem magnum et egregium habes, quod effectum divina mente videatur, ex quo, esse Deos, suspicere? Habebam, inquis, in animo insitam informationem quamdam Dei; et barbati quidem Iovis, et galeatae Minervae. Num igitur esse tales putas? 101. Quanto melius haec vulgus imperitorum! qui non membra solum hominis Deo tribuunt, sed usum etiam membrorum. Dant enim arcum, sagittas, hastam, clypeum, fuscinam, fulmen: et, si, actiones quae sint Deorum, non vident, nihil agentem tamen Deum non queunt cogitare. Ipsi, qui irridentur, Aegyptii, nullam belluam, nisi ob aliquam utilitatem, quam ex ea caperent, consecraverunt; velut ibes, maximam vim serpentium conficiunt, quum sint aves excelsae, cruribus rigidis, corneo proceroque rostro: avertunt pestem ab Aegypto, quum volucres angues ex vastitate Libyae vento Africo invectas interficiunt atque consumunt. Ex quo fit, ut illae nec morsu vivae noceant, nec odore mortuae. Possum de ichneumonum utilitate, de crocodilorum, de felium dicere: sed nolo esse longus. Ita concludam, tamen belluas a barbaris propter beneficium consecratas: vestrorum Deorum non modo beneficium nullum exstare, sed ne factum quidem omnino.

102. Nihil habet, inquit, negotii. Profecto Epicurus, quasi pueri delicati, nihil cessatione melius existimat. XXXVII. At ipsi tamen pueri, etiam quum cessant, exercitatione aliqua ludicra delectantur: Deum sic feriatum volumus cessatione torpere, ut, si se commoverit, vereamur ne beatus esse non possit. Haec [o]ratio non modo Deos spoliat motu et actione divina, sed etiam homines inertes efficit; si quidem agens aliquid, ne Deus quidem, esse beatus potest.

103. Verum sit sane, ut vultis, Deus, effigies hominis et imago. Quod eius est domicilium? quae sedes? qui locus? quae deinde actio vitae? quibus rebus, id quod vultis, beatus est? Utatur enim suis bonis oportet, et fruatur, qui beatus futurus est. Nam locus quidem iis etiam naturis, quae sine animis sunt, suus est cuique proprius, ut terra infimum teneat, hanc inundet aqua; superior aeri*; ignibus altissima ora reddatur. Bestiarum autem terrenae sunt aliae, partim aquatiles, aliae quasi ancipites, in utraque sede viventes: sunt quaedam etiam, quae igni nasci putentur, appareantque in ardentibus fornacibus saepe volitantes. 104. Quaero igitur, vester Deus primum ubi habitet: deinde quae caussa eum loco moveat; si modo movetur aliquando: post[remo], quum hoc proprium sit animantium, ut aliquid appetant, quod sit eorum naturae accommodatum; Deus quid appetat: ad quam denique rem motu mentis ac ratione utatur; postremo, quo modo beatus sit, quo modo aeternus. Quidquid enim horum attigeris, ulcus est. Ita male instituta ratio exitum reperire non potest. 105. Sic enim dicebas, speciem Dei percipi cogitatione, non sensu: nec esse in ea ullam soliditatem, neque eamdem ad numerum permanere, eamque esse eius visionem, ut similitudine et transitione cernatur, neque deficiat umquam ex infinitis corporibus similium accessio: ex eoque fieri, ut

in haec intenta mens nostra, beatam illam naturam et sempiternam putet. XXXVIII. Hoc, per ipsos Deos, de quibus loquimur! quale tandem est? Nam si tantummodo ad cogitationem valent, nec ullam habent soliditatem nec eminentiam: quid interest, utrum de hippocentauro, an de Deo cogitemus? omnem enim talem conformationem animi ceteri philosophi motum inanem vocant: vos autem adventum in animos et introitum imaginum dicitis. 106. Ut igitur, Ti. Gracchum quum videor concionantem in Capitolio videre, de M. Octavio deferentem sitellam, tum eum motum animi dico esse inanem: tu autem, et Gracchi et Octavii imagines remanere, quae, in Capitolium quum pervenerim, tum ad animum meum referantur: hoc idem fieri in Deo, cuius crebra facie pellantur animi; ex quo esse beati atque aeterni intelligantur. 107. Fac imagines esse, quibus pulsentur animi. Species dumtaxat obiicitur quaedam. Num etiam cur ea beata sit? cur aeterna? Quae autem istae imagines vestrae, aut unde? A Democrito omnino haec licentia. Sed et ille reprehensus a multis est, nec vos exitum reperitis: totaque res vacillat et claudicat. Nam quid est, quod minus probari possit, quam omnium in me incidere imagines, Homeri, Archilochi, Romuli, Numae, Pythagorae, Platonis, nec ex forma, qua illi fuerunt? Quae ergo illae? et quorum imagines? Orpheum poetam docet Aristoteles numquam fuisse, et hoc Orphicum carmen Pythagorei ferunt cuiusdam fuisse Cercopis. At Orpheus, id est, imago eius, ut vos vultis, in animum meum saepe incurrit. 108. Quid, quod eiusdem hominis in meum aliae, aliae in tuum? quid, quod earum rerum, quae numquam omnino fuerunt neque esse potuerunt, ut Scyllae, ut Chimaerae? quid, quod hominum, locorum, urbium earum, quas numquam vidimus? quid, quod, simulac mihi collibitum est, praesto est imago?

quid, quod etiam ad dormientem veniunt invocatae? XXXIX. Tota res, Vellei, nugatoria est. Vos autem non modo oculis imagines, sed etiam animis inculcatis. Tanta est impunitas garriendi. 109. At quam licenter! Fluentium frequenter transitio fit visionum, ut e multis una videatur. Puderet me dicere non intelligere, si vos ipsi intelligeretis, qui ista defenditis. Quo modo enim probas, continenter imagines ferri? aut, si continenter, quo modo aeternae? Innumerabilitas, inquis, suppeditat atomorum. Num eadem ergo ista faciet, ut sint omnia sempiterna? Confugis ad aequilibritatem: sic enim *ἰσονομίαν*, si placet, appellemus: et ais, quoniam sit natura mortalis, immortalem etiam esse oportere. Isto modo, quoniam homines mortales sunt, sint aliqui immortales: et quoniam nascuntur in terra, nascantur et in aqua: „et quia sunt, quae interimant, sunt, quae conservent.“ Sint sane: sed ea quae conservent, quae sunt? 110. Deos istos esse non sentio. Omnis tamen ista rerum effigies ex individuis quo modo corporibus oritur? quae etiam si essent, quae nulla sunt; pellere se ipsa et agitari inter se concursu fortasse possent: formare, figurare, colorare, animare non possent. Nullo igitur modo immortalem Deum efficitis. XL. Videamus nunc de beato. Sine virtute certe nullo modo. Virtus autem actuosa: et Deus vester nihil agens: expers virtutis igitur: ita ne beatus quidem. 111. Quae ergo vita? Suppeditatio, inquis, bonorum, nullo malorum interventu. Quorum tandem bonorum? Voluptatum, credo: nempe ad corpus pertinentium. Nullam enim novistis, nisi profectam a corpore et redeuntem ad corpus, animi voluptatem. Non arbitror te, Vellei, similem esse Epicureorum reliquorum: quos non* pudeat earum Epicuri vocum, quibus ille testatur, se ne intelligere quidem ullum bonum, quod sit seiunctum a delicatis et

obscenis voluptatibus: quas quidem non erubescens, persequitur omnes nominatim. 112. Quem cibum igitur, aut quas potiones, aut quas vocum aut colorum varietates, aut quos tactus, quos odores adhibebis ad Deos, ut eos perfundas voluptatibus? Ac poetae quidem nectar ambrosiamque epulis comparant, et aut Iuventatem aut Ganymedem pocula ministrantem: tu autem, Epicure, quid facies? Neque enim, unde habeat ista Deus tuus, video: nec, quomodo utatur. Locupletior igitur hominum natura ad beate vivendum est, quam Deorum, quod pluribus generibus fruitur voluptatum. 113. At has leviores dicis voluptates, quibus quasi titillatio (Epicuri enim hoc verbum est) sensibus adhibetur. Quousque ludis? Nam Philo etiam noster ferre non poterat, aspernari Epicureos molles et delicatas voluptates. Summa enim memoria pronuntiabat plurimas Epicuri sententias, his ipsis verbis, quibus erant scriptae. Metrodori vero, qui est Epicuri collega sapientiae, multa impudentiora recitabat. Accusat enim Timocratem, fratrem suum, Metrodorus, quod dubitet omnia, quae ad beatam vitam pertineant, ventre metiri: neque id semel dicit: sed saepius. Annuere te video. Nota enim tibi sunt. Proferrem libros, si negares. Neque nunc reprehendo, quod ad voluptatem omnia referantur: alia est ea quaestio: sed doceo, Deos vestros esse voluptatis expertes: ita vestro iudicio ne beatos quidem. XLI. At dolore vacant. Satin' est id ad illam abundantem bonis vitam beatissimam? 114. Cogitat, inquiunt, assidue beatum esse se: habet enim nihil aliud, quod agitet in mente. Comprehende igitur animo et propone ante oculos, Deum nihil aliud in omni aeternitate, nisi, *Mihi pulchre est:* et, *Ego beatus sum*, cogitantem. Nec tamen video, quo modo non vereatur iste Deus beatus, ne intereat, quum sine ulla intermissione pulsetur agiteturque

incursione atomorum sempiterna, quumque ex ipso imagines semper effluant. Ita nec beatus est vester Deus, nec aeternus.

115. At etiam de sanctitate, de pietate adversus Deos, libros scripsit Epicurus. At quo modo in his loquitur? Ut Coruncanium, aut Scaevolam, Pontifices maximos, te audire dicas: non eum, qui sustulerit omnem funditus religionem: nec manibus, ut Xerxes; sed rationibus, Deorum immortalium templa et aras everterit. Quid est enim, cur Deos ab hominibus colendos dicas, quum Dii non modo homines non colant, sed omnino nihil curent, nihil agant? 116. At est eorum eximia quaedam praestansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se colendam allicere sapientem. An quidquam eximium potest esse in ea natura, quae, sua voluptate laetans, nihil nec actura sit umquam, neque agat, neque egerit? Quae porro pietas ei debetur, a quo nihil acceperis? aut quid omnino, cuius nullum meritum sit, ei deberi potest? Est enim pietas iustitia adversum Deos: cum quibus quid potest nobis esse iuris, quum homini nulla cum Deo sit communitas? Sanctitas autem est scientia colendorum Deorum: qui quamobrem colendi sunt, non intelligo, nullo nec accepto ab iis, nec sperato bono. XLII. 117. Quid est autem, quod Deos veneremur propter admirationem eius naturae, in qua egregium nihil videmus? Nam superstitione, quod gloriari soletis, facile est liberari, quum sustuleris omnem vim Deorum. Nisi forte Diagoram aut Theodorum, qui omnino Deos esse negabant, censes superstitiosos esse potuisse. Ego ne Protagoram quidem: cui neutrum licuerit, nec esse Deos, nec non esse. Horum enim sententiae omnium non modo superstitionem tollunt, in qua inest timor inanis Deorum; sed etiam religionem, quae Deorum cultu pio continetur. 118. Quid? ii, qui dixerunt, totam

Diis immortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus reipublicae caussa, ut, quos ratio non posset, eos ad officium religio duceret, nonne omnem religionem funditus sustulerunt? Quid? Prodicus Ceus? qui ea, quae prodessent hominum vitae, Deorum in numero habita esse dixit, quam tandem religionem reliquit? 119. Quid? qui aut fortes aut claros aut potentes viros tradunt post mortem ad Deos pervenisse, eosque esse ipsos, quos nos colere, precari, venerarique soleamus, nonne expertes sunt religionum omnium? quae ratio maxime tractata ab Euhemero est: quem noster et interpretatus et secutus est praeter ceteros Ennius. Ab Euhemero autem et mortes et sepulturae demonstrantur Deorum. Utrum igitur hic confirmasse religionem videtur, an penitus totam sustulisse? Omitto Eleusina, sanctam illam et augustam,

— ubi ínitiantur géntes orarum últimae:

praetereo Samothraciam, eaque,

— quae Lemni,
Noctúrno aditu occultá, coluntur,
Silvéstribu' saepibu' dénsa.

Quibus explicatis ad rationemque revocatis, rerum magis natura cognoscitur, quam Deorum. XLIII. 120. Mihi quidem etiam Democritus, vir magnus in primis, cuius fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit, nutare videtur in natura Deorum. Tum enim censet imagines divinitate praeditas inesse in universitate rerum: tum principia mentis, quae sunt in eodem universo, Deos esse dicit: tum animantes imagines, quae vel prodesse nobis solent, vel nocere: tum ingentes quasdam imagines, tantasque, ut universum mundum complectantur extrinsecus. Quae quidem omnia sunt patriâ Democriti, quam Democrito digniora. 121. Quis enim istas imagines comprehendere animo potest? quis admirari? quis aut cultu aut

religione dignas iudicare? Epicurus vero ex animis hominum extraxit radicitus religionem, quum Diis immortalibus et opem et gratiam sustulit. Quum enim optimam et praestantissimam naturam Dei dicat esse, negat idem esse in Deo gratiam. Tollit id, quod maxime proprium est optimae praestantissimaeque naturae. Quid enim est melius, aut quid praestantius bonitate et beneficentia? Qua quum carere Deum vultis, neminem Deo nec Deum nec hominem carum; neminem ab eo amari, neminem diligi vultis. Ita fit, ut non modo homines a Diis, sed ipsi Dii inter se ab aliis alii negligantur. XLIV. Quanto Stoici melius, qui a vobis reprehenduntur? Censent autem, sapientes sapientibus etiam ignotis esse amicos. Nihil est enim virtute amabilius. Quam qui adeptus erit, ubicumque erit gentium, a nobis diligetur. 122. Vos autem quid mali datis, quum in imbecillitate gratificationem et benevolentiam ponitis? Ut enim omittam vim et naturam Deorum: ne homines quidem censetis, nisi imbecilli essent, futuros beneficos, et benignos fuisse? Nulla est caritas naturalis inter bonos? *Carum* ipsum, verbum est amoris; ex quo amicitiae nomen est ductum; quam si ad fructum nostrum referemus, non ad illius commoda, quèm diligimus, non erit ista amicitia, sed mercatura quaedam utilitatum suarum. Prata et arva et pecudum greges diliguntur isto modo, quod fructus ex eis capiuntur. Hominum caritas et amicitia gratuita est. Quanto igitur magis Deorum? qui, nulla re egentes, et inter se diligunt et hominibus consulunt. Quod ni ita sit, quid veneramur, quid precamur Deos? cur sacris pontifices, cur auspiciis augures praesunt? quid optamus a Diis immortalibus? quid vovemus? At etiam liber est Epicuri de sanctitate. 123. Ludimur ab homine non tam faceto, quam ad scribendi licentiam libero. Quae enim potest esse sanctitas,

si Dii humana non curant? quae autem animans natura, nihil curans? Verius est igitur nimirum illud, quod familiaris omnium nostrûm Posidonius disseruit in libro quinto de natura Deorum, nullos esse Deos, Epicuro videri: quaeque is de Diis immortalibus dixerit, invidiae detestandae gratia dixisse. Neque enim tam desipiens fuisset, ut homunculi similem Deum fingeret, lineamentis dumtaxat extremis, non habitu solido, membris hominis praeditum omnibus, usu membrorum ne minimo quidem, exilem quemdam atque perlucidum, nihil cuiquam tribuentem, nihil gratificantem, omnino nihil curantem, nihil agentem. Quae natura primum nulla esse potest: idque videns Epicurus, re tollit, oratione relinquit Deos. 124. Deinde, si maxime talis est Deus, ut nulla gratia, nulla hominum caritate teneatur; valeat. Quid enim dicam, propitius sit? Esse enim propitius potest nemini, quoniam, ut dicitis, omnis in imbecillitate est et gratia et caritas.

M. TULLII CICERONIS
DE
NATURA DEORUM
AD M. BRUTUM
LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Hic liber continet Balbi de natura Deorum disputationem, ex mente Stoicorum; qui totam istam quae-

stionem in partes quattuor dividebant. Primum enim docebant esse Deos: deinde, quales essent: tum, mundum ab his administrari: postremo, consulere eos rebus humanis. His igitur quattuor tamquam capitibus tota Balbi disputatio continetur. Et prima quidem pars, quamquam ne egere quidem oratione videri poterat, tamen argumentis confirmatur. Nam primo, quod omnium consentiens est de Diis opinio, natura evidens sit necesse est: deinde, Dii ipsi praesentia sua et adventu eam rem confirmarunt; praedictiones item et praesensiones rerum futurarum, esse Deos, clamant; omnium maxime autem mira totius mundi varietas, pulchritudo, ordo, rerumque omnium ad utilitatem humanam conspiratio. Quin ex ipsa hominum sollertia colligi potest, esse aliquam mentem divinam. Nam si cetera, quae in corpore sunt, sumpsimus aliunde, aliud a terra, aliud ab humore, aliud ab aëre, aliud ab igni; rationem etiam aliunde habeamus necesse est: et quum cetera omnia mundus habeat, quod est omnium optimum, id quoque cur non habeat, nulla est ratio. Omnes porro concedunt, nil non modo esse mundo melius, sed ne cogitari quidem posse: quare, quum ratione nihil sit melius, ea quoque mundo insit necesse est; qui profecto non posset ita omnibus partibus consentire, nisi uno divino et continuato spiritu contineretur. c. 2-8. His rationibus subiiciuntur demonstrationes physicae. Prima huiusmodi est: omnia quae aluntur et crescunt, ea temperatione caloris oriuntur et augentur, omnesque partes mundi calore fultae sustinentur; itaque et mundus simili parique natura servatur. Est igitur natura, quae omnem mundum continet eumque tuetur; quae quoniam mundi principatum, (ἡγεμονικόν,) ut in homine mens, obtinet, et est adeo omnium optima, sensus quoque et ratio huic naturae insint necesse est, quae in partibus mundi sunt, et multo quidem acriora atque maiora; ex quo mundum Deum es-

se concluditur. Est praeterea animans mundus; quod motu suo cietur, qui, vel Platone auctore, tantum in animos cadit. c. 9-12. Altera ratio est huiuscemodi: In omni rerum institutione est aliquid extremum atque perfectum, nisi quaedam vis obsistat. Igitur in omni natura s. universo, ac multo etiam magis, necesse est absolvi aliquid ac perfici; quod nil, ut in ceteris naturis, obsistere potest. Ergo quum in his, quae gignuntur ex terra, nil sit praeter nutritionem; bestiae praeterea sensum et motum habent et appetitum: homini addita etiam est ratio, qua appetitus regantur. Ex quo efficitur, esse etiam quartum et altissimum gradum eorum, qui natura boni sapientesque gignantur, quibus ab initio insit recta constansque ratio, quae Deo tribuenda sit, hoc est mundo. Eodem fere modo efficitur, esse in mundo summam virtutem et sapientiam. c. 12-14. Sed mundi divinitate perspecta, astris etiam divinitas est tribuenda. Gignuntur enim ex mobilissima et purissima aetheris parte, nulla alia admixta natura, totaque sunt calida et pellucida. Absurdum autem esset, si res aëre ortae rationem haberent, quae in multo puriore aethere nascuntur, sensu aut ratione carerent, quae ibi multo acriora sint necesse est, et vel ordine eorum et constantia, motuque voluntario declarantur, c. 15. s. Sed maxime astrorum sensum et intelligentiam divinitatemque declarat mirabilis ordo eorum et constantia, quae neque naturam significat, quod est plena rationis, neque fortunam, quae constantiam respuit. In quo Epicurus ridicule errat, qui humanam figuram Diis attribuit, negatque rotundum et volubilem Deum cogitari posse. c. 16. sq. Sed multae aliae naturae Deorum ex magnis eorum beneficiis constitutae sunt. Nam primo quod est a Deo natum, id nomine ipsius Dei nuncupatur; deinde res ipsa, in qua est vis maior aliqua, sic appellatur; beneficiis porro excellentes viri in caelum fama

102. Nihil habet, inquit, negotii. Profecto Epicurus, quasi pueri delicati, nihil cessatione melius existimat. XXXVII. At ipsi tamen pueri, etiam quum cessant, exercitatione aliqua ludicra delectantur: Deum sic feriatum volumus cessatione torpere, ut, si se commoverit, vereamur ne beatus esse non possit. Haec [o]ratio non modo Deos spoliat motu et actione divina, sed etiam homines inertes efficit; si quidem agens aliquid, ne Deus quidem, esse beatus potest.

103. Verum sit sane, ut vultis, Deus, effigies hominis et imago. Quod eius est domicilium? quae sedes? qui locus? quae deinde actio vitae? quibus rebus, id quod vultis, beatus est? Utatur enim suis bonis oportet, et fruatur, qui beatus futurus est. Nam locus quidem iis etiam naturis, quae sine animis sunt, suus est cuique proprius, ut terra infimum teneat, hanc inundet aqua; superior aeri * ; ignibus altissima ora reddatur. Bestiarum autem terrenae sunt aliae, partim aquatiles, aliae quasi ancipites, in utraque sede viventes: sunt quaedam etiam, quae igni nasci putentur, appareantque in ardentibus fornacibus saepe volitantes. 104. Quaero igitur, vester Deus primum ubi habitet: deinde quae caussa eum loco moveat; si modo movetur aliquando: post[remo], quum hoc proprium sit animantium, ut aliquid appetant, quod sit eorum naturae accommodatum; Deus quid appetat: ad quam denique rem motu mentis ac ratione utatur; postremo, quo modo beatus sit, quo modo aeternus. Quidquid enim horum attigeris, ulcus est. Ita male instituta ratio exitum reperire non potest. 105. Sic enim dicebas, speciem Dei percipi cogitatione, non sensu: nec esse in ea ullam soliditatem, neque eamdem ad numerum permanere, eamque esse eius visionem, ut similitudine et transitione cernatur, neque deficiat umquam ex infinitis corporibus similium accessio: ex eoque fieri, ut

in haec intenta mens nostra, beatam illam naturam et sempiternam putet. XXXVIII. Hoc, per ipsos Deos, de quibus loquimur! quale tandem est? Nam si tantummodo ad cogitationem valent, nec ullam habent soliditatem nec eminentiam: quid interest, utrum de hippocentauro, an de Deo cogitemus? omnem enim talem conformationem animi ceteri philosophi motum inanem vocant: vos autem adventum in animos et introitum imaginum dicitis. 106. Ut igitur, Ti. Gracchum quum videor concionantem in Capitolio videre, de M. Octavio deferentem sitellam, tum eum motum animi dico esse inanem: tu autem, et Gracchi et Octavii imagines remanere, quae, in Capitolium quum pervenerim, tum ad animum meum referantur: hoc idem fieri in Deo, cuius crebra facie pellantur animi; ex quo esse beati atque aeterni intelligantur. 107. Fac imagines esse, quibus pulsentur animi. Species dumtaxat obiicitur quaedam. Num etiam cur ea beata sit? cur aeterna? Quae autem istae imagines vestrae, aut unde? A Democrito omnino haec licentia. Sed et ille reprehensus a multis est, nec vos exitum reperitis: totaque res vacillat et claudicat. Nam quid est, quod minus probari possit, quam omnium in me incidere imagines, Homeri, Archilochi, Romuli, Numae, Pythagorae, Platonis, nec ex forma, qua illi fuerunt? Quae ergo illae? et quorum imagines? Orpheum poetam docet Aristoteles numquam fuisse, et hoc Orphicum carmen Pythagorei ferunt cuiusdam fuisse Cercopis. At Orpheus, id est, imago eius, ut vos vultis, in animum meum saepe incurrit. 108. Quid, quod eiusdem hominis in meum aliae, aliae in tuum? quid, quod earum rerum, quae numquam omnino fuerunt neque esse potuerunt, ut Scyllae, ut Chimaerae? quid, quod hominum, locorum, urbium earum, quas numquam vidimus? quid, quod, simulac mihi collibitum est, praesto est imago?

quid, quod etiam ad dormientem veniunt invocatae? XXXIX. Tota res, Vellei, nugatoria est. Vos autem non modo oculis imagines, sed etiam animis inculcatis. Tanta est impunitas garriendi. 109. At quam licenter! Fluentium frequenter transitio fit visionum, ut e multis una videatur. Puderet me dicere non intelligere, si vos ipsi intelligeretis, qui ista defenditis. Quo modo enim probas, continenter imagines ferri? aut, si continenter, quo modo aeternae? Innumerabilitas, inquis, suppeditat atomorum. Num eadem ergo ista faciet, ut sint omnia sempiterna? Confugis ad aequilibritatem: sic enim ἰσονομίαν, si placet, appellemus: et ais, quoniam sit natura mortalis, immortalem etiam esse oportere. Isto modo, quoniam homines mortales sunt, sint aliqui immortales: et quoniam nascuntur in terra, nascantur et in aqua: „et quia sunt, quae interimant, sunt, quae conservent.“ Sint sane: sed ea quae conservent, quae sunt? 110. Deos istos esse non sentio. Omnis tamen ista rerum effigies ex individuis quo modo corporibus oritur? quae etiam si essent, quae nulla sunt; pellere se ipsa et agitari inter se concursu fortasse possent: formare, figurare, colorare, animare non possent. Nullo igitur modo immortalem Deum efficitis. XL. Videamus nunc de beato. Sine virtute certe nullo modo. Virtus autem actuosa: et Deus vester nihil agens: expers virtutis igitur: ita ne beatus quidem. 111. Quae ergo vita? Suppeditatio, inquis, bonorum, nullo malorum interventu. Quorum tandem bonorum? Voluptatum, credo: nempe ad corpus pertinentium. Nullam enim novistis, nisi profectam a corpore et redeuntem ad corpus, animi voluptatem. Non arbitror te, Vellei, similem esse Epicureorum reliquorum: quos non* pudeat earum Epicuri vocum, quibus ille testatur, se ne intelligere quidem ullum bonum, quod sit seiunctum a delicatis et

obscenis voluptatibus: quas quidem non erubescens, persequitur omnes nominatim. 112. Quem cibum igitur, aut quas potiones, aut quas vocum aut colorum varietates, aut quos tactus, quos odores adhibebis ad Deos, ut eos perfundas voluptatibus? Ac poetae quidem nectar ambrosiamque epulis comparant, et aut Iuventatem aut Ganymedem pocula ministrantem: tu autem, Epicure, quid facies? Neque enim, unde habeat ista Deus tuus, video: nec, quomodo utatur. Locupletior igitur hominum natura ad beate vivendum est, quam Deorum, quod pluribus generibus fruitur voluptatum. 113. At has leviores dicis voluptates, quibus quasi titillatio (Epicuri enim hoc verbum est) sensibus adhibetur. Quousque ludis? Nam Philo etiam noster ferre non poterat, aspernari Epicureos molles et delicatas voluptates. Summa enim memoria pronuntiabat plurimas Epicuri sententias, his ipsis verbis, quibus erant scriptae. Metrodori vero, qui est Epicuri collega sapientiae, multa impudentiora recitabat. Accusat enim Timocratem, fratrem suum, Metrodorus, quod dubitet omnia, quae ad beatam vitam pertineant, ventre metiri: neque id semel dicit: sed saepius. Annuere te video. Nota enim tibi sunt. Proferrem libros, si negares. Neque nunc reprehendo, quod ad voluptatem omnia referantur: alia est ea quaestio: sed doceo, Deos vestros esse voluptatis expertes: ita vestro iudicio ne beatos quidem. XLI. At dolore vacant. Satin' est id ad illam abundantem bonis vitam beatissimam? 114. Cogitat, inquiunt, assidue beatum esse se: habet enim nihil aliud, quod agitet in mente. Comprehende igitur animo et propone ante oculos, Deum nihil aliud in omni aeternitate, nisi, *Mihi pulchre est:* et, *Ego beatus sum,* cogitantem. Nec tamen video, quo modo non vereatur iste Deus beatus, ne intereat, quum sine ulla intermissione pulsetur agiteturque

incursione atomorum sempiterna, quumque ex ipso imagines semper effluant. Ita nec beatus est vester Deus, nec aeternus.

115. At etiam de sanctitate, de pietate adversus Deos, libros scri[illegible]t Epicurus. At quo modo in his loquitur? Ut Coruncanium, aut Scaevolam, Pontifices maximos, te audire dicas: non eum, qui sustulerit omnem funditus religionem: nec manibus, ut Xerxes; sed rationibus, Deorum immortalium templa et aras everterit. Quid est enim, cur Deos ab hominibus colendos dicas, quum Dii non modo homines non colant, sed omnino nihil curent, nihil agant? 116. At est eorum eximia quaedam praestansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se colendam allicere sapientem. An quidquam eximium potest esse in ea natura, quae, sua voluptate laetans, nihil nec actura sit umquam, neque agat, neque egerit? Quae porro pietas ei debetur, a quo nihil acceperis? aut quid omnino, cuius nullum meritum sit, ei deberi potest? Est enim pietas iustitia adversum Deos: cum quibus quid potest nobis esse iuris, quum homini nulla cum Deo sit communitas? Sanctitas autem est scientia colendorum Deorum: qui quamobrem colendi sunt non intelligo, nullo nec accepto ab iis, nec sperato bono. XLII. 117. Quid est autem, quod Deos veneremur propter admirationem eius naturae, in qua egregium nihil videmus? Nam superstitione, quod gloriari soletis, facile est liberari, quum sustuleris omnem vim Deorum. Nisi forte Diagoram aut Theodorum, qui omnino Deos esse negabant, censes superstitiosos esse potuisse. Ego ne Protagoram quidem: cui neutrum licuerit, nec esse Deos, nec non esse. Horum enim sententiae omnium non modo superstitionem tollunt, in qua inest timor inanis Deorum; sed etiam religionem, quae Deorum cultu pio continetur. 118. Quid? ii, qui dixerunt, totam d

Diis immortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus reipublicae caussa, ut, quos ratio non posset, eos ad officium religio duceret, nonne omnem religionem funditus sustulerunt? Quid? Prodicus Ceus? qui ea, quae prodessent hominum vitae, Deorum in numero habita esse dixit, quam tandem religionem reliquit? 119. Quid? qui aut fortes aut claros aut potentes viros tradunt post mortem ad Deos pervenisse, eosque esse ipsos, quos nos colere, precari, venerarique soleamus, nonne expertes sunt religionum omnium? quae ratio maxime tractata ab Euhemero est: quem noster et interpretatus et secutus est praeter ceteros Ennius. Ab Euhemero autem et mortes et sepulturae demonstrantur Deorum. Utrum igitur hic confirmasse religionem videtur, an penitus totam sustulisse? Omitto Eleusina, sanctam illam et augustam,

— *ubi initiantur géntes orarum últimae:*

praetereo Samothraciam, eaque,

— *quae Lemni,*
Noctúrno aditu occultá, coluntur,
Silvéstribu' saepibu' dénsa.

Quibus explicatis ad rationemque revocatis, rerum magis natura cognoscitur, quam Deorum. XLIII. 120. Mihi quidem etiam Democritus, vir magnus in primis, cuius fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit, nutare videtur in natura Deorum. Tum enim censet imagines divinitate praeditas inesse in universitate rerum: tum principia mentis, quae sunt in eodem universo, Deos esse dicit: tum animantes imagines, quae vel prodesse nobis solent, vel nocere: tum ingentes quasdam imagines, tantasque, ut universum mundum complectantur extrinsecus. Quae quidem omnia sunt patria Democriti, quam Democrito digniora. 121. Quis enim istas imagines comprehendere animo potest? quis admirari? quis aut cultu aut

religione dignas iudicare? Epicurus vero ex animis hominum extraxit radicitus religionem, quum Diis immortalibus et opem et gratiam sustulit. Quum enim optimam et praestantissimam naturam Dei dicat esse, negat idem esse in Deo gratiam. Tollit id, quod maxime proprium est optimae praestantissimaeque naturae. Quid enim est melius, aut quid praestantius bonitate et beneficentia? Qua quum carere Deum vultis, neminem Deo nec Deum nec hominem carum; neminem ab eo amari, neminem diligi vultis. Ita fit, ut non modo homines a Diis, sed ipsi Dii inter se ab aliis alii negligantur. XLIV. Quanto Stoici melius, qui a vobis reprehenduntur? Censent autem, sapientes sapientibus etiam ignotis esse amicos. Nihil est enim virtute amabilius. Quam qui adeptus erit, ubicumque erit gentium, a nobis diligetur. 122. Vos autem quid mali datis, quum in imbecillitate gratificationem et benevolentiam ponitis? Ut enim omittam vim et naturam Deorum: ne homines quidem censetis, nisi imbecilli essent, futuros beneficos, et benignos fuisse? Nulla est caritas naturalis inter bonos? *Carum* ipsum, verbum est amoris; ex quo amicitiae nomen est ductum; quam si ad fructum nostrum referemus, non ad illius commoda, quem diligimus, non erit ista amicitia, sed mercatura quaedam utilitatum suarum. Prata et arva et pecudum greges diliguntur isto modo, quod fructus ex eis capiuntur. Hominum caritas et amicitia gratuita est. Quanto igitur magis Deorum? qui, nulla re egentes, et inter se diligunt et hominibus consulunt. Quod ni ita sit, quid veneramur, quid precamur Deos? cur sacris pontifices, cur auspiciis augures praesunt? quid optamus a Diis immortalibus? quid vovemus? At etiam liber est Epicuri de sanctitate. 123. Ludimur ab homine non tam faceto, quam ad scribendi licentiam libero. Quae enim potest esse sanctitas,

si Dii humana non curant? quae autem animans natura, nihil curans? Verius est igitur nimirum illud, quod familiaris omnium nostrûm Posidonius disseruit in libro quinto de natura Deorum, nullos esse Deos, Epicuro videri: quaeque is de Diis immortalibus dixerit, invidiae detestandae gratia dixisse. Neque enim tam desipiens fuisset, ut homunculi similem Deum fingeret, lineamentis dumtaxat extremis, non habitu solido, membris hominis praeditum omnibus, usu membrorum ne minimo quidem, exilem quemdam atque perlucidum, nihil cuiquam tribuentem, nihil gratificantem, omnino nihil curantem, nihil agentem. Quae natura primum nulla esse potest: idque videns Epicurus, re tollit, oratione relinquit Deos. 124. Deinde, si maxime talis est Deus, ut nulla gratia, nulla hominum caritate teneatur; valeat. Quid enim dicam, propitius sit? Esse enim propitius potest nemini, quoniam, ut dicitis, omnis in imbecillitate est et gratia et caritas.

M. TULLII CICERONIS
DE
NATURA DEORUM
AD M. BRUTUM
LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Hic liber continet Balbi de natura Deorum disputationem, ex mente Stoicorum; qui totam istam quae-

stionem in partes quattuor dividebant. Primum enim docebant esse Deos: deinde, quales essent: tum, mundum ab his administrari: postremo, consulere eos rebus humanis. His igitur quattuor tamquam capitibus tota Balbi disputatio continetur. Et prima quidem pars, quamquam ne egere quidem oratione videri poterat, tamen argumentis confirmatur. Nam primo, quod omnium consentiens est de Diis opinio, natura evidens sit necesse est: deinde, Dii ipsi praesentia sua et adventu eam rem confirmarunt; praedictiones item et praesensiones rerum futurarum, esse Deos, clamant; omnium maxime autem mira totius mundi varietas, pulchritudo, ordo, rerumque omnium ad utilitatem humanam conspiratio. Quin ex ipsa hominum sollertia colligi potest, esse aliquam mentem divinam. Nam si cetera, quae in corpore sunt, sumpsimus aliunde, aliud a terra, aliud ab humore, aliud ab aëre, aliud ab igni; rationem etiam aliunde habeamus necesse est: et quum cetera omnia mundus habeat, quod est omnium optimum, id quoque cur non habeat, nulla est ratio. Omnes porro concedunt, nil non modo esse mundo melius, sed ne cogitari quidem posse: quare, quum ratione nihil sit melius, ea quoque mundo insit necesse est; qui profecto non posset ita omnibus partibus consentire, nisi uno divino et continuato spiritu contineretur. c. 2–8. *His rationibus subiiciuntur demonstrationes physicae. Prima huiusmodi est: omnia quae aluntur et crescunt, ea temperatione caloris oriuntur et augentur, omnesque partes mundi calore fultae sustinentur; itaque et mundus simili parique natura servatur. Est igitur natura, quae omnem mundum continet eumque tuetur; quae quoniam mundi principatum, (ἡγεμονικόν,) ut in homine mens, obtinet, et est adeo omnium optima, sensus quoque et ratio huic naturae insint necesse est, quae in partibus mundi sunt, et multo quidem acriora atque maiora; ex quo mundum Deum es-*

se concluditur. Est praeterea animans mundus; quod motu suo cietur, qui, vel Platone auctore, tantum in animos cadit. c. 9-12. Altera ratio est huiuscemodi: In omni rerum institutione est aliquid extremum atque perfectum, nisi quaedam vis obsistat. Igitur in omni natura s. universo, ac multo etiam magis, necesse est absolvi aliquid ac perfici; quod nil, ut in ceteris naturis, obsistere potest. Ergo quum in his, quae gignuntur ex terra, nil sit praeter nutritionem; bestiae praeterea sensum et motum habent et appetitum: homini addita etiam est ratio, qua appetitus regantur. Ex quo efficitur, esse etiam quartum et altissimum gradum eorum, qui natura boni sapientesque gignantur, quibus ab initio insit recta constansque ratio, quae Deo tribuenda sit, hoc est mundo. Eodem fere modo efficitur, esse in mundo summam virtutem et sapientiam. c. 12-14. Sed mundi divinitate perspecta, astris etiam divinitas est tribuenda. Gignuntur enim ex mobilissima et purissima aetheris parte, nulla alia admixta natura, totaque sunt calida et pellucida. Absurdum autem esset, si res aëre ortae rationem haberent, quae in multo puriore aethere nascuntur, sensu aut ratione carerent, quae ibi multo acriora sint necesse est, et vel ordine eorum et constantia, motuque voluntario declarantur, c. 15. s. Sed maxime astrorum sensum et intelligentiam divinitatemque declarat mirabilis ordo eorum et constantia, quae neque naturam significat, quod est plena rationis, neque fortunam, quae constantiam respuit. In quo Epicurus ridicule errat, qui humanam figuram Diis attribuit, negatque rotundum et volubilem Deum cogitari posse. c. 16. sq. Sed multae aliae naturae Deorum ex magnis eorum beneficiis constitutae sunt. Nam primo quod est a Deo natum, id nomine ipsius Dei nuncupatur; deinde res ipsa, in qua est vis maior aliqua, sic appellatur; beneficiis porro excellentes viri in caelum fama

ac voluntate sublati sunt; ac denique ex physica ratione multi fluxerunt poetici Dii. c. 23. seq. Ubi haec duo constituta sunt, Deos esse, et qualis eorum natura sit, sequitur disputatio de providentia Deorum. Ea tribus argumentis asseritur. Primum ab eo ipso, quod Dii sunt, ducitur; c. 30. 31. sq. alterum inde, quod omnes res subiectae sunt naturae sentienti, ab eaque omnia pulcherrime geruntur; c. 32. tertium autem ex admiratione rerum caelestium et terrestrium arcessitur. Tertiae huic disputationis parti subiicitur tandem ea, quae istam tantam rerum molitionem hominis caussa factam esse, demonstrat, hominumque commodis mirifice esse a Deo provisum: idque quattuor argumentis; quorum primum ductum est a corporis humani structura; alterum a perfectionibus animi; tertium ab utilitate, quam res quum caelestes tum terrestres hominibus adferunt; quartum denique ab illustrium, quibus Dii consuluerunt, hominum exemplis.

I 1. Quae quum Cotta dixisset, tum Velleius, Nae ego, inquit, incautus, qui cum Academico, et eodem rhetore, congredi conatus sim. Nam neque indisertum Academicum pertimuissem, nec sine ista philosophia rhetorem, quamvis eloquentem. Neque enim flumine conturbor inanium verborum, nec subtilitate sententiarum, si orationis est siccitas. Tu autem, Cotta, utraque re valuisti: corona tibi et iudices defuerunt. Sed ad ista alias. Nunc Lucilium, si ipsi commodum est, audiamus. 2. Tum Balbus, Eumdem equidem mallem audire Cottam, dum, qua eloquentia falsos Deos sustulit, eadem veros inducat. Est enim et philosophi, et pontificis, et Cottae, de Diis immortalibus habere non errantem et vagam, ut Academici, sed, ut nostri, stabilem certamque sententiam. Nam contra Epicurum satis superque di-

ctum est. Sed aveo audire, tu ipse, Cotta, quid sentias. An, inquit, oblitus es, quid initio dixerim, facilius me, talibus praesertim de rebus, quid non sentirem, quam quid sentirem, posse dicere? 3. Quod si haberem aliquid, quod liqueret: tamen te vicissim audire vellem, quum ipse tam multa dixissem. Tum Balbus, Geram igitur tibi morem, et agam quam brevissime potero. Etenim convictis Epicuri erroribus, longa de mea disputatione detracta oratio est. Omnino dividunt nostri totam [istam] de Diis immortalibus quaestionem in partes quattuor. Primum docent, esse Deos: deinde, quales sint: tum, mundum ab his administrari: postremo, consulere eos rebus humanis. Nos autem hoc sermone, quae priora duo sunt, sumamus: tertium et quartum, quia maiora sunt, puto esse in aliud tempus differenda. Minime vero, inquit Cotta: nam et otiosi sumus, et iis de rebus agimus, quae sunt etiam negotiis anteponendae.

II. 4. Tum Lucilius, Ne egere quidem videtur, inquit, oratione prima pars. Quid enim potest esse tam apertum tamque perspicuum, quum caelum suspeximus, caelestiaque contemplati sumus, quam, esse aliquod numen praestantissimae mentis, quo haec regantur? Quod ni ita esset, qui potuisset assensu omnium dicere Ennius:

Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Iovem;

illum vero et Iovem, et dominatorem rerum, et omnia nutu regentem, et, ut idem Ennius,

— patrem divûmque, hominumque,

et praesentem ac praepotentem Deum? Quod qui dubitet, haud sane intelligo, cur non idem, sol sit an nullus sit, dubitare possit. 5. Quid enim est hoc illo evidentius? Quod nisi cognitum comprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret, nec confirmaretur diuturnitate temporis, nec

una cum saeculis aetatibusque hominum inveterari potuisset. Etenim videmus, ceteras opiniones fictas atque vanas diuturnitate extabuisse. Quis enim hippocentaurum fuisse, aut chimaeram putat? quaeve anus tam excors inveniri potest, quae illa, quae quondam credebantur apud inferos portenta, extimescat? Opinionum enim commenta delet dies: naturae iudicia confirmat. Itaque et in nostro populo, et in ceteris, Deorum cultus religionumque sanctitates exsistunt in dies maiores atque meliores. 6. Idque evenit non temere nec casu, sed quod praesentiam saepe Divi suam declarant: ut et apud Regillum bello Latinorum, quum A. Postumius Dictator cum Octavio Mamilio Tusculano praelio dimicaret, in nostra acie Castor et Pollux ex equis pugnare visi sunt: et recentiore memoria iidem Tyndaridae Persen victum nuntiaverunt. P. enim Vatinius, avus huius adolescentis, quum e praefectura Reatina Romam venienti noctu duo iuvenes cum equis albis dixissent, Regem Persen illo die captum, Senatuique nuntiavisset: primo, quasi temere de republica locutus, in carcerem coniectus est: post, a Paullo litteris allatis, quum idem dies constitisset; et agro a Senatu, et vacatione donatus est. Atque etiam quum ad fluvium Sagram Crotoniatas Locri maximo praelio devicissent, eo ipso die auditam esse eam pugnam ludis Olympiae, memoriae proditum est. Saepe Faunorum voces exauditae, saepe visae formae Deorum, quemvis non aut hebetem, aut impium, Deos praesentes esse confiteri coegerunt. III. 7. Praedictiones vero, et praesensiones rerum futurarum quid aliud declarant, nisi hominibus ea, quae sint, ostendi, monstrari, portendi, praedici? ex quo illa ostenta, monstra, portenta, prodigia dicuntur. Quod si ea ficta credimus licentia fabularum, Mopsum, Tiresiam, Amphiaraum, Calchantem, Helenum; quos tamen augures ne ipsae

quidem fabulae adscivissent, si res omnino repudiarent: ne domesticis quidem exemplis docti, numen Deorum comprobabimus? Nihil nos P. Claudii, bello Punico primo, temeritas movebit, qui etiam per io cum Deos irridens, quum cavea liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aquam iussit, ut biberent, quoniam esse nollent. Qui risus, classe devicta, multas ipsi lacrimas, magnam populo Romano cladem attulit. 8. Quid? collega eius Iunius eodem bello nonne tempestate classem amisit, quum auspiciis non paruisset? Itaque Claudius a populo condemnatus est: Iunius necem sibi ipse conscivit. * C. Flaminium Caelius religione neglecta cecidisse apud Thrasimenum scribit cum magno reipublicae vulnere. Quorum exitio intelligi potest, eorum imperiis rempublicam amplificatam, qui religionibus paruissent. Et, si conferre volumus nostra cum externis, ceteris rebus aut pares aut etiam inferiores reperiemur: religione, id est, cultu Deorum, multo superiores. 9. An Attii Navii lituus ille, quo ad investigandum suem regiones vineae terminavit, contemnendus est? Crederem, nisi eius augurio Rex Hostilius maxima bella gessisset. Sed negligentia nobilitatis, augurii disciplina omissa, veritas auspiciorum spreta est, species tantum retenta. Itaque maximae reipublicae partes, in his bella, quibus reipublicae salus continetur, nullis auspiciis administrantur; nulla peremnia servantur, nulla ex acuminibus; nulli viri vocantur[, ex quo in procinctu testamenta perierunt]. Tum enim bella gerere nostri duces incipiunt, quum auspicia posuerunt. 10. At vero apud maiores tanta religionis vis fuit, ut quidam Imperatores etiam sesipsos Diis immortalibus capite velato verbis certis pro republica devoverent. Multa ex Sibyllinis vaticinationibus, multa ex haruspicum responsis commemorare possum, quibus ea confirmentur, quae dubia

nemini debent esse. IV. Atqui et nostrorum augurum, et Etruscorum haruspicum disciplinam P. Scipione, C. Figulo Consulibus, res ipsa probavit: quos quum Ti. Gracchus, Consul iterum, crearet, primus rogatorum, ut eos retulit, ibidem est repente mortuus. Gracchus quum comitia nihilominus peregisset, remque illam in religionem populo venisse sentiret, ad Senatum retulit. Senatus, quos ad soleret, referendum censuit. Haruspices introducti, responderunt, non fuisse iustum comitiorum rogatorem. 11. Tum Gracchus, ut e patre audiebam, incensus ira, Itane vero? ego non iustus, qui et Consul rogavi, et augur, et auspicato? an vos, Tusci ac barbari, auspiciorum populi Romani ius tenetis et interpretes esse comitiorum potestis? Itaque tum illos exire iussit. Post autem ex provincia litteras ad collegium misit, se, quum legeret libros, recordatum esse, vitio sibi tabernaculum captum fuisse, hortos Scipionis, quod, quum pomoerium postea intrasset, habendi Senatus caussa, in redeundo, quum idem pomoerium transiret, auspicari esset oblitus: itaque vitio creatos Consules esse. Augures rem ad Senatum: Senatus, ut abdicarent Consules; abdicaverunt. Quae quaerimus exempla maiora? Vir sapientissimus atque haud scio an omnium praestantissimus, peccatum suum, quod celari posset, confiteri maluit, quam haerere in republica religionem: Consules summum imperium statim deponere, quam id tenere punctum temporis contra religionem. 12. Magna augurum auctoritas. Quid? Haruspicum ars nonne divina? Haec et innumerabilia ex eodem genere qui videat, nonne cogatur confiteri Deos esse? Quorum enim interpretes sunt, eos ipsos esse certe necesse est. Deorum autem interpretes sunt: Deos igitur esse fateamur. At fortasse non omnia eveniunt, quae praedicta sunt. Ne aegri quidem quia non omnes convalescunt

idcirco ars nulla medicina est. Signa ostenduntur a Diis rerum futurarum. In his si qui erraverunt, non Deorum natura, sed hominum coniectura peccavit. Itaque inter omnes omnium gentium sententia constat. Omnibus enim innatum est et in animo quasi insculptum, esse Deos. V. 13. Quales sint, varium est: esse, nemo negat. Cleanthes quidem noster quattuor de caussis dixit in animis hominum informatas Deorum esse notiones. Primam posuit eam, de quà modo dixi, quae orta esset ex praesensione rerum futurarum: alteram, quam ceperimus ex magnitudine commodorum, quae percipiuntur caeli temperatione, fecunditate terrarum, aliarumque commoditatum complurium copia: 14. tertiam, quae terreret animos fulminibus, tempestatibus, nimbis, nivibus, grandinibus, vastitate, pestilentia, terrae motibus, et saepe fremitibus, lapideisque imbribus, et guttis imbrium quasi cruentis: tum labibus *, aut repentinis terrarum hiatibus: tum, praeter naturam, hominum pecudumque portentis: tum facibus visis caelestibus: tum stellis iis, quas Graeci cometas, nostri crinitas vocant: quae nuper bello Octaviano magnarum fuerunt calamitatum praenuntiae: tum sole geminato, quod, ut e patre audivi, Tuditano et Aquillio Consulibus evenerat: quo quidem anno P. Africanus sol alter exstinctus est. Quibus exterriti homines vim quamdam esse caelestem et divinam suspicati sunt. 15. Quartam caussam esse, eamque vel maximam, aequabilitatem motus, conversionem caeli: solis, lunae, siderumque omnium distinctionem, varietatem, pulchritudinem, ordinem: quarum rerum adspectus ipse satis indicaret, non esse ea fortuita. Ut si quis in domum aliquam aut in gymnasium aut in forum venerit; quum videat omnium rerum rationem, modum, disciplinam, non possit ea sine caussa fieri iudicare, sed esse aliquem intelligat, qui prae-

sit, et cui pareatur: multo magis in tantis motionibus, tantisque vicissitudinibus, tam multarum rerum atque tantarum ordinibus, in quibus nihil unquam immensa et infinita vetustas mentita sit, statuat necesse est, ab aliqua mente tantos naturae motus gubernari. VI. 16. Chrysippus quidem, quamquam est acerrimo ingenio, tamen ea dicit, ut ab ipsa natura didicisse, non ut ipse reperisse videatur. *Si enim, inquit, est aliquid in rerum natura, quod hominis mens, quod ratio, quod vis, quod potestas humana efficere non possit: est certe id, quod illud efficit, homine melius. Atqui res caelestes, omnesque eae, quarum est ordo sempiternus, ab homine confici non possunt. Est igitur id, quo illa conficiuntur, homine melius. Id autem quid potius dixeris, quam Deum? Etenim si Dii non sunt, quid esse potest in rerum natura homine melius? In eo enim solo ratio est, qua nihil potest esse praestantius. Esse autem hominem, qui nihil in omni mundo melius* [*esse*], *quam se putet, desipientis arrogantiae est. Ergo est aliquid melius. Est igitur profecto Deus.* 17. An vero, si domum magnam pulchramque videris, non possis adduci, ut, etiam si dominum non videas, muribus illam et mustelis aedificatam putes: tantum vero ornatum mundi, tantam varietatem pulchritudinemque rerum caelestium, tantam vim et magnitudinem maris atque terrarum, si tuum, ac non Deorum immortalium domicilium putes, nonne plane desipere videare? An ne hoc quidem intelligimus, omnia supera esse meliora? terram autem esse infimam, quam crassissimus circumfundat aer? ut ob eam ipsam caussam, quod etiam quibusdam regionibus atque urbibus contingere videmus, hebetiora ut sint hominum ingenia propter caeli pleniorem naturam, hoc idem generi humano evenerit, quod in terra, hoc est, in crassissima regione mundi collocati sint. VII. 18. Et tamen ex ipsa

hominum sollertia esse aliquam mentem, et eam quidem acriorem et divinam, existimare debemus. *Unde enim hanc homo arripuit?* ut ait apud Xenophontem Socrates. Quin et humorem, et calorem, qui est fusus in corpore, et terrenam ipsam viscerum soliditatem, animum denique illum spirabilem, si quis quaerat, unde habeamus, apparet: quod aliud a terra sumpsimus, aliud ab humore, aliud ab igne, aliud ab aëre eo, quem spiritu ducimus: illud autem, quod vincit haec omnia, rationem dico, et, si placet pluribus verbis, mentem, consilium, cogitationem, prudentiam, ubi invenimus? unde sustulimus? An cetera mundus habebit omnia, hoc unum, quod plurimi est, non habebit? Atqui certe nihil omnium rerum melius est mundo, nihil praestabilius, nihil pulchrius: nec solum nihil est, sed ne cogitari quidem quidquam melius potest. Et, si ratione et sapientia nihil est melius, necesse est haec inesse in eo, quod optimum esse concedimus. 19. Quid vero? tanta rerum consentiens, conspirans, continuata cognatio, quem non coget, ea, quae dicuntur a me, comprobare? Possetne uno tempore florere, deinde vicissim horrere terra? aut, tot rebus ipsis se immutantibus, solis accessus discessusque solstitiis brumisque cognosci; aut aestus maritimi, fretorumque angustiae ortu aut obitu lunae commoveri? aut una totius caeli conversione cursus astrorum dispares conservari? Haec ita fieri omnibus inter se concinentibus mundi partibus profecto non possent, nisi ea uno divino et continuato spiritu continerentur. 20. Atque haec quum uberius disputantur et fusius, ut mihi est in animo facere, facilius effugiunt Academicorum calumniam. Quum autem, ut Zeno solebat, brevius angustiusque concluduntur: tum apertiora sunt ad reprehendendum. Nam ut profluens amnis aut vix aut nullo modo, conclusa autem aqua facile corrumpitur: sic ora-

tionis flumine reprehensoris vitia diluuntur; angustia autem conclusae orationis non facile seipsa tutatur. VIII. 21. Haec enim, quae dilatantur a nobis, Zeno sic premebat: *Quod ratione utitur, id melius est, quam id, quod ratione non utitur. Nihil autem mundo melius. Ratione igitur mundus utitur.* Similiter effici potest, sapientem esse mundum: similiter, beatum: similiter, aeternum. Omnia enim haec meliora sunt, quam ea, quae sunt his carentia: nec mundo quidquam melius: ex quo efficitur, esse mundum Deum. 22. Idemque hoc modo: *Nullius sensu carentis pars aliqua potest esse sentiens. Mundi autem partes sentientes sunt. Non igitur caret sensu mundus.* Pergit idem, et urget angustius: *Nihil,* inquit, *quod animi, quodque rationis est expers, id generare ex se potest animantem compotemque rationis. Mundus autem generat animantes compotesque rationis. Animans est igitur mundus composque rationis.* Idemque similitudine, ut saepe solet, rationem conclusit hoc modo: *Si ex oliva modulate canentes tibiae nascerentur: num dubitares, quin inesset in oliva tibiciniiquaedam scientia? Quid, si platani fidiculas ferrent numerose sonantes? idem scilicet censeres, in platanis inesse musicam. Cur igitur mundus non animans sapiensque iudicetur, quum ex se procreet animantes atque sapientes?*

IX. 23. Sed quoniam coepi secus agere, atque initio dixeram: negaram enim hanc primam partem egere oratione, quod esset omnibus perspicuum, Deos esse: tamen id ipsum rationibus physicis confirmare volo. Sic enim res se habet, ut omnia, quae alantur et crescant, contineant in se vim caloris: sine qua neque ali possent, neque crescere. Nam omne, quod est calidum et igneum, cietur et agitur motu suo. Quod autem alitur et crescit, motu quodam utitur certo et aequabili: qui quamdiu remanet in nobis,

tamdiu sensus et vita remanet; refrigerato autem et exstincto calore, occidimus ipsi et exstinguimur. 24. Quod quidem Cleanthes his etiam argumentis docet, quanta vis insit caloris in omni córpore. Negat enim ullum esse cibum tam gravem, quin is die et nocte concoquatur: cuius etiam in reliquiis inest calor iis, quas natura respuerit. Iam vero venae et arteriae micare non desinunt, quasi quodam igneo motu: animadversumque saepe est, quum cor animantis alicuius evulsum ita mobiliter palpitaret, ut imitaretur igneam celeritatem. Omne igitur, quod vivit, sive animal, sive terra editum, id vivit propter inclusum in eo calorem. Ex quo intelligi debet, eam caloris naturam vim habere in se vitalem per omnem mundum pertinentem. 25. Atque id facilius cernemus, toto genere hoc igneo, quod tranat omnia, subtilius explicato. Omnes igitur partes mundi (tangam autem maximas) calore fultae sustinentur. Quod primum in terrena natura perspici potest. Nam et lapidum conflictu atque tritu elici ignem videmus: et recenti fossione, *terram fumare calentem;* atque etiam ex puteis iugibus aquam calidam trahi, et id maxime hibernis fieri temporibus, quod magna vis caloris terrae cavernis contineatur: eaque hieme sit densior, ob eamque caussam calorem, insitum in terris, contineat arctius. X. 26. Longa est oratio, multaeque rationes, quibus doceri possit, omnia, quae terra concipiat, semina, quaeque ipsa ex se generata stirpibus infixa contineat, ea temperatione caloris et oriri, et augescere. Atque aquae etiam admixtum esse calorem, primum ipse liquor aquae declarat et effusio: quae neque conglaciaret frigoribus, neque nive pruinaque concresceret, nisi eadem se, admixto calore, liquefacta et dilapsa diffunderet. Itaque et aquilonibus reliquisque frigoribus [adiectis] durescit humor, et idem vicissim mollitur tepefactus et tabe-

scit calore. Atque etiam maria agitata ventis ita tepescunt, ut intelligi facile possit, in tantis illis humoribus inclusum esse calorem. Nec enim ille externus et adventitius habendus est tepor, sed ex intimis maris partibus agitatione excitatus: quod nostris quoque corporibus contingit, quum motu atque exercitatione recalescunt. Ipse vero aer, qui natura est maxime frigidus, minime est expers caloris. 27. Ille vero, et multo quidem, calore admixtus est. Ipse enim oritur ex respiratione aquarum. Earum enim quasi vapor quidam aer habendus est. Is autem exsistit motu eius caloris, qui aquis continetur. Quam similitudinem cernere possumus in iis aquis, quae effervescunt subditis ignibus. Iam vero reliqua quarta pars mundi, ea et ipsa tota natura fervida est, et ceteris naturis omnibus salutarem impertit et vitalem calorem. 28. Ex quo concluditur, quum omnes mundi partes sustineantur calore, mundum etiam ipsum simili parique natura in tanta diuturnitate servari: eoque magis, quod intelligi debet, calidum illud atque igneum ita in omni fusum esse natura, ut in eo insit procreandi vis, et caussa gignendi, a quo et animantia omnia, et ea, quorum stirpes terra continentur, et nasci sit necesse, et augescere. XI. 29. Natura est igitur, quae contineat mundum omnem, eumque tueatur, et ea quidem non sine sensu atque ratione. Omnem enim naturam necesse est, quae non solitaria sit neque simplex, sed cum alio iuncta atque connexa, habere aliquem in se principatum, ut in homine mentem, in bellua quiddam simile mentis, unde oriantur rerum appetitus. In arborum autem et earum rerum, quae gignuntur e terra, radicibus inesse principatus putatur. Principatum autem id dico, quod Graeci ἡγεμονικὸν vocant: quo nihil in quoque genere nec potest nec debet esse praestantius. Itaque necesse est, illud etiam, in quo sit totius

naturae principatus, esse omnium optimum, omniumque rerum potestate dominatuque dignissimum.

30. Videmus autem, in partibus mundi (nihil est enim in omni mundo, quod non pars universi sit) inesse sensum et rationem. In ea parte igitur, in qua mundi inest principatus, haec inesse necesse est, et acriora quidem atque maiora. Quocirca sapientem esse mundum necesse est: naturamque eam, quae res omnes complexa teneat, perfectione rationis excellere, eoque Deum esse mundum, omnemque vim mundi natura divina contineri. Atque est etiam mundi ille fervor purior, perlucidior, mobiliorque multo, ob easque caussas aptior ad sensus commovendos, quam hic noster calor, quo haec, quae nota nobis sunt, retinentur et vigent. 31. Absurdum est igitur dicere, quum homines bestiaeque hoc calore teneantur, et propterea moveantur ac sentiant, mundum esse sine sensu; qui integro et puro et libero, eodemque acerrimo et mobilissimo ardore teneatur: praesertim quum is ardor, qui est mundi, non agitatus ab alio, neque externo pulsu, sed per se ipse, ac sua sponte moveatur. Nam quid potest esse mundo valentius, quod pellat atque moveat calorem eum, quo ille teneatur? XII. 32. Audiamus enim Platonem, quasi quemdam Deum philosophorum: cui duo placet esse motus, unum suum, alterum externum: esse autem divinius, quod ipsum ex se sua sponte moveatur, quam quod pulsu agitetur alieno. Hunc autem motum in solis animis esse ponit, ab hisque principium motus esse ductum putat. Quapropter quoniam ex mundi ardore motus omnis oritur, is autem ardor non alieno impulsu, sed sua sponte movetur: animus sit necesse est. Ex quo efficitur animantem esse mundum. Atque ex hoc quoque intelligi poterit, in eo inesse intelligentiam, quod certe est mundus melior, quam ulla natura. Ut enim nulla pars est

corporis nostri, quae non sit minoris, quam nosmetipsi sumus: sic mundum universum pluris esse necesse est, quam partem aliquam universi. Quod si ita est, sapiens sit mundus necesse est. Nam ni ita esset, hominem, qui est mundi pars, quoniam rationis est particeps, pluris esse quam mundum omnem, oporteret.

33. Atque etiam si a primis inchoatisque naturis ad ultimas perfectasque volumus procedere, ad Deorum naturam perveniamus necesse est. Primo enim animadvertimus, a natura sustineri ea, quae gignantur e terra, quibus natura nihil tribuit amplius, quam ut ea alendo atque augendo tueretur. 34. Bestiis autem et sensum et motum dedit, et cum quodam appetitu accessum ad res salutares, a pestiferis recessum: homini hoc amplius, quod addidit rationem, qua regerentur animi appetitus, qui tum remitterentur, tum continerentur. XIII. Quartus autem gradus et altissimus est eorum, qui natura boni sapientesque gignuntur: quibus a principio innascitur ratio recta constansque, quae supra hominem putanda est, Deoque tribuenda, id est, mundo: in quo necesse est perfectam illam atque absolutam inesse rationem. 35. Neque enim dici potest, in ulla rerum institutione non esse aliquid extremum atque perfectum. Ut enim in vite, ut in pecude (nisi quae vis obstitit) videmus, naturam suo quodam itinere ad ultimum pervenire; atque ut pictura et fabrica ceteraeque artes habent quemdam absoluti operis effectum: sic in omni natura, ac multo etiam magis, necesse est absolvi aliquid ac perfici. Etenim ceteris naturis multa externa, quo minus perficiantur, possunt obsistere: universam autem naturam nulla res potest impedire, propterea quod omnes naturas ipsa cohibet et continet. Quocirca necesse est esse quartum illum et altissimum gradum, quo nulla vis possit accedere.

36. Is autem est gradus, in quo rerum omnium natura ponitur: quae quoniam talis est, ut praesit omnibus, et eam nulla res possit impedire, necesse est, intelligentem esse mundum, et quidem etiam sapientem. Quid autem est inscitius, quam eam naturam, quae omnes res sit complexa, non optimam dici: aut, quum sit optima, non primum animantem esse, deinde rationis et consilii compotem, postremo sapientem? Qui enim aliter potest esse optima? Neque enim, si stirpium similis sit, aut etiam bestiarum, optima putanda sit potius, quam deterrima: nec vero, si rationis particeps sit, nec sit tamen a principio sapiens, non sit deterior mundi potius, quam humana conditio. Homo enim sapiens fieri potest: mundus autem, si in aeterno praeteriti temporis spatio fuit insipiens, numquam profecto sapientiam consequetur. Ita erit homine deterior. Quod quoniam absurdum est, et sapiens a principio mundus, et Deus habendus est. 37. Neque enim est quidquam aliud praeter mundum, cui nihil absit, quodque undique aptum atque perfectum expletumque sit omnibus suis numeris et partibus. XIV. Scite enim Chrysippus, ut clypei caussa, involucrum; vaginam autem, gladii: sic, praeter mundum, cetera omnia aliorum caussa esse generata, ut eas fruges atque fructus, quos terra gignat, animantium caussa; animantes autem, hominum; ut equum, vehendi caussa; arandi, bovem; venandi et custodiendi, canem. Ipse autem homo ortus est ad mundum contemplandum et imitandum, nullo modo perfectus, sed est quaedam particula perfecti. 38. Sed mundus, quoniam omnia complexus est, nec est quidquam, quod non insit in eo, perfectus undique est. Quid igitur? potest ei deesse, quod est optimum? Nihil est autem mente et ratione melius. Ergo haec mundo deesse non possunt. Bene igitur idem Chrysippus, qui similitudines adiungens, omnia in

perfectis et maturis docet esse meliora, ut in equo, quam in equuleo; in cane, quam in catulo; in viro, quam in puero: item, quod in omni mundo optimum sit, id in perfecto aliquo atque absoluto esse debere. 39. Est autem mundo nihil perfectius: nihil virtute melius. Igitur mundi est propria virtus. Nec vero hominis natura perfecta est: et efficitur tamen in homine virtus. Quanto igitur in mundo facilius? Est ergo in eo virtus. Sapiens est igitur; et propterea Deus.

XV. Atque hac mundi divinitate perspecta, tribuenda est sideribus eadem divinitas: quae ex mobilissima purissimaque aetheris parte gignuntur; neque ulla praeterea sunt admixta natura, totaque sunt calida atque perlucida: ut ea quoque rectissime et animantia esse, et sentire atque intelligere dicantur. 40. Atque ea quidem tota esse ignea, duorum sensuum testimonio confirmari Cleanthes putat, tactus et oculorum. Nam solis candor illustrior est, quam ullius ignis, quippe qui immenso mundo tam longe lateque colluceat: et is eius tactus est, non ut tepefaciat solum, sed etiam saepe comburat. Quorum neutrum faceret, nisi esset igneus. „Ergo, inquit, quum sol igneus sit Oceanique alatur humoribus, quia nullus ignis sine pastu aliquo possit permanere: necesse est, aut ei similis sit igni, quem adhibemus ad usum atque ad victum, aut ei, qui corporibus animantium continetur. 41. Atqui hic noster ignis, quem usus vitae requirit, confector est et consumptor omnium; idemque, quocumque invasit, cuncta disturbat ac dissipat. Contra ille corporeus, vitalis et salutaris, omnia conservat, alit, auget, sustinet, sensuque afficit." Negat ergo esse dubium, horum ignium sol utri similis sit, quum is quoque efficiat, ut omnia floreant, et in suo quaeque genere pubescant. Quare quum solis ignis similis eorum ignium sit, qui sunt

in corporibus animantium: solem quoque animantem esse oportet, et quidem reliqua astra, quae oriantur in ardore caelesti, qui aether, vel caelum nominatur. 42. Quum enim aliorum animantium ortus in terra sit, aliorum in aqua, in aëre aliorum: absurdum esse Aristoteli videtur, in ea parte, quae sit ad gignenda animalia aptissima, animal gigni nullum putare. Sidera autem aethereum locum obtinent: qui quoniam tenuissimus est et semper agitatur et viget, necesse est, quod animal in eo gignatur, id et sensu acerrimo, et mobilitate celerrima esse. Quare quum in aethere astra gignantur, consentaneum est, in iis sensum inesse et intelligentiam. Ex quo efficitur, in Deorum numero astra esse ducenda. XVI. Etenim licet videre acutiora ingenia et ad intelligendum aptiora eorum, qui terras incolant eas, in quibus aer sit purus ac tenuis, quam illorum, qui utantur crasso caelo atque concreto. 43. Quin etiam, cibo quo utare, interesse aliquid ad mentis aciem putant. Probabile est igitur, praestantem intelligentiam in sideribus esse, quae et aetheream mundi partem incolant, et marinis terrenisque humoribus longo intervallo extenuatis alantur. Sensum autem astrorum atque intelligentiam maxime declarat ordo eorum atque constantia. Nihil est enim, quod ratione et numero moveri possit sine consilio: in quo nihil est temerarium, nihil varium, nihil fortuitum. Ordo autem siderum, et in omni aeternitate constantia, neque naturam significat; est enim plena rationis: neque fortunam, quae amica varietati constantiam respuit. Sequitur ergo, ut ipsa sua sponte, suo sensu ac divinitate moveantur. 44. Nec vero Aristoteles non laudandus in eo, quod omnia, quae moventur, aut natura moveri censuit, aut vi, aut voluntate: moveri autem solem et lunam et sidera omnia: quae autem natura moverentur, haec aut pondere deorsum, aut levitate

in sublime ferri: quorum neutrum astris contingeret, propterea quod eorum motus in orbem circumquaque ferretur. Nec vero dici potest vi quadam maiore fieri, ut contra naturam astra moveantur. Quae enim potest esse maior? Restat igitur, ut motus astrorum sit voluntarius. Quae qui videat, non indocte solum, verum etiam impie faciat, si Deos esse neget. Nec sane multum interest, utrum id neget, an eos omni procuratione atque actione privet. Mihi enim, qui nihil agit, esse omnino non videtur. Esse igitur Deos ita perspicuum est, ut, id qui neget, vix eum sanae mentis existimem. XVII. 45. Restat, ut, qualis eorum natura sit, consideremus. In quo nihil est difficilius, quam a consuetudine oculorum aciem mentis abducere. Ea difficultas induxit et vulgo imperitos et similes philosophos imperitorum, ut, nisi figuris hominum constitutis, nihil possent de Diis immortalibus cogitare. Cuius opinionis levitas confutata a Cotta non desiderat orationem meam. Sed quum talem esse Deum certa notione animi praesentiamus, primum, ut sit animans, deinde, ut in omni natura nihil eo sit praestantius: ad hanc praesensionem notionemque nostram, nihil video, quod potius accommodem, quam ut primum hunc ipsum mundum, quo nihil fieri excellentius potest, animantem esse et Deum iudicem. 46. Hic quam volet Epicurus iocetur, homo non aptissimus ad iocandum, minimeque resipiens patriam: et dicat, se non posse intelligere qualis sit volubilis et rotundus Deus: tamen ex hoc quod ipse etiam probat, numquam me movebit. Placet enim illi, esse Deos, quia necesse sit praestantem esse aliquam naturam, qua nihil sit melius. Mundo autem certe nihil est melius. 47. Nec dubium, quin quod animans sit habeatque sensum et rationem et mentem, id sit melius, quam id, quod his careat. Ita efficitur, animantem, sensus, mentis, rationis mun-

dum esse compotem. Qua ratione, Deum esse mundum, concluditur. Sed haec paullo post facilius cognoscentur ex iis rebus ipsis, quas mundus efficit. XVIII. Interea, Vellei, noli, quaeso, prae te ferre, vos plane expertes esse doctrinae. Conum tibi ais et cylindrum et pyramidem pulchriorem, quam sphaeram, videri. Novum etiam oculorum iudicium habetis. Sed sint ista pulchriora, dumtaxat adspectu: quod mihi tamen ipsum non videtur: quid enim pulchrius ea figura, quae sola omnes alias figuras complexa continet, quaeque nihil asperitatis habere, nihil offensionis potest, nihil incisum angulis, nihil anfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum? quumque duae formae praestantes sint, ex solidis globus, (sic enim σφαῖραν interpretari placet); ex planis autem circulus aut orbis, qui κύκλος Graece dicitur: his duabus formis contingit solis, ut omnes earum partes sint inter se simillimae, a medioque tantum absit extremum, quantum medium* a summo: quo nihil fieri potest aptius. 48. Sed si haec non videtis, quia numquam eruditum illum pulverem attigistis: ne hoc quidem physici intelligere potuistis, hanc aequalitatem motus constantiamque ordinum in alia figura non potuisse servari? Itaque nihil potest esse indoctius, quam quod a vobis affirmari solet. Nec enim hunc ipsum mundum pro certo rotundum esse dicitis. Nam posse fieri, ut alia sit figura: innumerabilesque mundos, alios aliarum esse formarum. 49. Quae, si, bis bina quot essent, didicisset Epicurus, certe non diceret. Sed dum, palato quid sit optimum, iudicat, caeli palatum, (ut ait Ennius) non suspexit. XIX. Nam, quum duo sint genera siderum: quorum alterum, spatiis immutabilibus ab ortu ad occasum commeans, nullum umquam cursus sui vestigium inflectat: alterum autem continuas conversiones duas iisdem spatiis cursibusque conficiat: ex utraque re et mundi

temporum, non possumus intelligere sine mente, ratione, consilio. Quae quum in sideribus inesse videamus, non possumus ea ipsa non in Deorum numero reponere. Nec vero stellae eae, quae inerrantes vocantur, non significant eamdem mentem atque prudentiam; quarum est quotidiana, conveniens, constansque conversio: nec habent aethereos cursus, neque caelo inhaerentes, ut plerique dicunt physicae rationis ignari. Non est enim aetheris ea natura, ut vi sua stellas complexa contorqueat. Nam tenuis ac perlucens et aequabili calore suffusus aether non satis aptus ad stellas continendas videtur. 55. Habent igitur suam sphaeram stellae inerrantes, ab aetherea coniunctione secretam et liberam. Earum autem peremnes cursus atque perpetui, cum admirabili incredibilique constantia, declarant in his vim et mentem esse divinam: ut, haec ipsa qui non sentiat Deorum vim habere, is nihil omnino sensurus esse videatur. 56. Nulla igitur in caelo nec fortuna nec temeritas nec erratio nec varietas inest; contraque omnis ordo, veritas, ratio, constantia. Quaeque his vacant, ementita et falsa, plenaque erroris, ea circum terras, infra lunam, quae omnium ultima est, in terrisque versantur. Caelestium ergo admirabilem ordinem incredibilemque constantiam, ex qua conservatio et salus omnium omnis oritur, qui vacare mente putat, is ipse mentis expers habendus est. 57. Haud ergo, ut opinor, erravero, si a principe investigandae veritatis, huius disputationis principium duxero. XXII. Zeno igitur naturam ita definit, ut eam dicat ignem esse artificiosum, ad gignendum progredientem via. Censet enim artis maxime proprium esse, creare et gignere; quodque in operibus nostrarum artium manus efficiat, id multo artificiosius naturam efficere, id est, ut dixi, ignem artificiosum, magistrum artium reliquarum. Atque hac quidem

ratione omnis natura artificiosa est, quod habet quasi viam quamdam et sectam, quam sequatur. 58. Ipsius vero mundi, qui omnia complexu suo coercet et continet, natura non artificiosa solum, sed plane artifex ab eodem Zenone dicitur, consultrix, et provida utilitatum opportunitatumque omnium. Atque ut ceterae naturae suis seminibus quaeque gignuntur, augescunt, continentur: sic natura mundi omnes motus habet voluntarios, conatusque et appetitiones, quas ὁρμάς Graeci vocant, et his consentaneas actiones sic adhibet, ut nosmetipsi, qui animis movemur et sensibus. Talis igitur mens mundi quum sit, ob eamque caussam vel prudentia vel providentia appellari recte possit, (Graece enim πρόνοια dicitur) haec potissimum providet, et in his maxime est occupata, primum ut mundus quam aptissimus sit ad permanendum, deinde ut nulla re egeat, maxime autem ut in eo eximia pulchritudo sit, atque omnis ornatus. XXIII. 59. Dictum est de universo mundo: dictum est etiam de sideribus: ut iam propemodum appareat multitudo nec cessantium Deorum, nec ea, quae agant, molientium cum labore operoso ac molesto. Non enim venis et nervis et ossibus continentur, nec iis escis aut potionibus vescuntur, ut aut nimis acres, aut nimis concretos humores colligant: nec iis corporibus sunt, ut casus aut ictus extimescant, aut morbos metuant ex defatigatione membrorum. Quae verens Epicurus monogrammos Deos et nihil agentes commentus est. 60. Illi autem pulcherrima forma praediti, purissimaque in regione caeli collocati, ita feruntur, moderanturque cursus, ut ad omnia conservanda et tuenda consensisse videantur.

Multae autem aliae naturae Deorum ex magnis beneficiis eorum non sine caussa, et a Graeciae sapientissimis, et a maioribus nostris constitutae nominataeque sunt. Quidquid enim magnam utilita-

tem generi afferret humano, id non sine divina bonitate erga homines fieri arbitrabantur. Itaque tum illud, quod erat a Deo donatum, nomine ipsius Dei nuncupabant: ut quum fruges Cererem appellamus, vinum autem Liberum; ex quo illud Terentii,

— *Sine Cerere et Libero friget Venus:*

61. tum autem res ipsa, in qua vis inest maior aliqua, sic appellatur, ut ea ipsa nominetur Deus, ut Fides, ut Mens: quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Aemilio Scauro; ante autem ab Attilio Calatino erat Spes* consecrata. Vides Virtutis templum, vides Honoris a M. Marcello renovatum: quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. Maximo dedicatum. Quid Opis? quid Salutis? quid Concordiae? Libertatis? Victoriae? quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine Deo regi non posset, ipsa res Deorum nomen obtinuit. Quo ex genere Cupidinis et Voluptatis et Lubentinae Veneris vocabula consecrata sunt, vitiosarum rerum, neque naturalium: quamquam Velleius aliter existimat: sed tamen ea ipsa vitia naturam vehementius saepe pulsant. 62. Utilitatum igitur magnitudine constituti sunt ii Dii, qui utilitates quasque gignebant. Atque his quidem nominibus, quae paullo ante dicta sunt, quae vis sit, in quoque declaratur Deo. XXIV. Suscepit autem vita hominum consuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in caelum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor et Pollux, hinc Aesculapius, hinc Liber etiam: hunc dico Liberum Semele natum, non eum, quem nostri maiores auguste sancteque cum Cerere et Libera consecraverunt: quod quale sit, ex mysteriis intelligi potest. Sed quod ex nobis natos liberos appellamus, idcirco Cerere nati, nominati sunt Liber et Libera: quod in Libera servant, in Libero non item. Hinc etiam Romulus, quem quidem eumdem esse Quirinum putant,

quorum quum remanerent animi, atque aeternitate fruerentur, Dii rité sunt habiti; quum et optimi essent et aeterni.

63. Alia quoque ex ratione, et quidem physica, magna fluxit multitudo Deorum: qui induti specie humana fabulas poetis suppeditaverunt, hominum autem vitam superstitione omni referserunt. Atque hic locus a Zenone tractatus, post a Cleanthe et Chrysippo pluribus verbis explicatus est. Nam vetus haec opinio Graeciam opplevit, exsectum Caelum a filio Saturno, vinctum autem Saturnum ipsum a filio Iove. 64. Physica ratio non inelegans inclusa est in impias fabulas. Caelestem enim, altissimam aetheream que naturam, id est, igneam, quae per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quae coniunctione alterius egeret ad procreandum. XXV. Saturnum autem eum esse voluerunt, qui cursum et conversionem spatiorum ac temporum contineret, qui Deus Graece id ipsum nomen habet: Κρόνος enim dicitur; qui est idem χρόνος, id est, spatium temporis: Saturnus autem est appellatus, quod saturaretur annis: ex se enim natos comesse fingitur solitus, quia consumit aetas temporum spatia, annisque praeteritis insaturabiliter expletur: vinctus autem a Iove, ne immoderatos cursus haberet, atque ut eum siderum vinculis alligaret. Sed ipse Iuppiter, id est, *iuvans pater*, quem conversis casibus appellamus a *iuvando* Iovem, a poetis *pater Divômque hominumque* dicitur: a maioribus autem nostris *optimus maximus*; et quidem ante *optimus*, id est, beneficentissimus, quam *maximus*, quia maius est, certeque gratius, prodesse omnibus, quam opes magnas habere. 65. Hunc igitur Ennius, ut supra dixi, nuncupat ita dicens,

Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Iovem:

planius, quam alio loco idem,

perfectis et maturis docet esse meliora, ut in equo, quam in equuleo; in cane, quam in catulo; in viro, quam in puero: item, quod in omni mundo optimum sit, id in perfecto aliquo atque absoluto esse debere. 39. Est autem mundo nihil perfectius: nihil virtute melius. Igitur mundi est propria virtus. Nec vero hominis natura perfecta est: et efficitur tamen in homine virtus. Quanto igitur in mundo facilius? Est ergo in eo virtus. Sapiens est igitur; et propterea Deus.

XV. Atque hac mundi divinitate perspecta, tribuenda est sideribus eadem divinitas: quae ex mobilissima purissimaque aetheris parte gignuntur; neque ulla praeterea sunt admixta natura, totaque sunt calida atque perlucida: ut ea quoque rectissime et animantia esse, et sentire atque intelligere dicantur. 40. Atque ea quidem tota esse ignea, duorum sensuum testimonio confirmari Cleanthes putat, tactus et oculorum. Nam solis candor illustrior est, quam ullius ignis, quippe qui immenso mundo tam longe lateque colluceat: et is eius tactus est, non ut tepefaciat solum, sed etiam saepe comburat. Quorum neutrum faceret, nisi esset igneus. „Ergo, inquit, quum sol igneus sit Oceanique alatur humoribus, quia nullus ignis sine pastu aliquo possit permanere: necesse est, aut ei similis sit igni, quem adhibemus ad usum atque ad victum, aut ei, qui corporibus animantium continetur. 41. Atqui hic noster ignis, quem usus vitae requirit, confector est et consumptor omnium; idemque, quocumque invasit, cuncta disturbat ac dissipat. Contra ille corporeus, vitalis et salutaris, omnia conservat, alit, auget, sustinet, sensuque afficit." Negat ergo esse dubium, horum ignium sol utri similis sit, quum is quoque efficiat, ut omnia floreant, et in suo quaeque genere pubescant. Quare quum solis ignis similis eorum ignium sit, qui sunt

in corporibus animantium: solem quoque animantem esse oportet, et quidem reliqua astra, quae oriantur in ardore caelesti, qui aether, vel caelum nominatur. 42. Quum enim aliorum animantium ortus in terra sit, aliorum in aqua, in aëre aliorum: absurdum esse Aristoteli videtur, in ea parte, quae sit ad gignenda animalia aptissima, animal gigni nullum putare. Sidera autem aethereum locum obtinent: qui quoniam tenuissimus est et semper agitatur et viget, necesse est, quod animal in eo gignatur, id et sensu acerrimo, et mobilitate celerrima esse. Quare quum in aethere astra gignantur, consentaneum est, in iis sensum inesse et intelligentiam. Ex quo efficitur, in Deorum numero astra esse ducenda. XVI. Etenim licet videre acutiora ingenia et ad intelligendum aptiora eorum, qui terras incolant eas, in quibus aer sit purus ac tenuis, quam illorum, qui utantur crasso caelo atque concreto. 43. Quin etiam, cibo quo utare, interesse aliquid ad mentis aciem putant. Probabile est igitur, praestantem intelligentiam in sideribus esse, quae et aetheream mundi partem incolant, et marinis terrenisque humoribus longo intervallo extenuatis alantur. Sensum autem astrorum atque intelligentiam maxime declarat ordo eorum atque constantia. Nihil est enim, quod ratione et numero moveri possit sine consilio: in quo nihil est temerarium, nihil varium, nihil fortuitum. Ordo autem siderum, et in omni aeternitate constantia, neque naturam significat; est enim plena rationis: neque fortunam, quae amica varietati constantiam respuit. Sequitur ergo, ut ipsa sua sponte, suo sensu ac divinitate moveantur. 44. Nec vero Aristoteles non laudandus in eo, quod omnia, quae moventur, aut natura moveri censuit, aut vi, aut voluntate: moveri autem solem et lunam et sidera omnia: quae autem natura moverentur, haec aut pondere deorsum, aut levitate

in sublime ferri: quorum neutrum astris contingeret, propterea quod eorum motus in orbem circumquaque ferretur. Nec vero dici potest vi quadam maiore fieri, ut contra naturam astra moveantur. Quae enim potest esse maior? Restat igitur, ut motus astrorum sit voluntarius. Quae qui videat, non indocte solum, verum etiam impie faciat, si Deos esse neget. Nec sane multum interest, utrum id neget, an eos omni procuratione atque actione privet. Mihi enim, qui nihil agit, esse omnino non videtur. Esse igitur Deos ita perspicuum est, ut, id qui neget, vix eum sanae mentis existimem. XVII. 45. Restat, ut, qualis eorum natura sit, consideremus. In quo nihil est difficilius, quam a consuetudine oculorum aciem mentis abducere. Ea difficultas induxit et vulgo imperitos et similes philosophos imperitorum, ut, nisi figuris hominum constitutis, nihil possent de Diis immortalibus cogitare. Cuius opinionis levitas confutata a Cotta non desiderat orationem meam. Sed quum talem esse Deum certa notione animi praesentiamus, primum, ut sit animans, deinde, ut in omni natura nihil eo sit praestantius: ad hanc praesensionem notionemque nostram, nihil video, quod potius accommodem, quam ut primum hunc ipsum mundum, quo nihil fieri excellentius potest, animantem esse et Deum iudicem. 46. Hic quam volet Epicurus iocetur, homo non aptissimus ad iocandum, minimeque resipiens patriam: et dicat, se non posse intelligere, qualis sit volubilis et rotundus Deus: tamen ex hoc, quod ipse etiam probat, numquam me movebit. Placet enim illi, esse Deos, quia necesse sit praestantem esse aliquam naturam, qua nihil sit melius. Mundo autem certe nihil est melius. 47. Nec dubium, quin, quod animans sit habeatque sensum et rationem et mentem, id sit melius, quam id, quod his careat. Ita efficitur, animantem, sensus, mentis, rationis mun-

dum esse compotem. Qua ratione, Deum esse mundum, concluditur. Sed haec paullo post facilius cognoscentur ex iis rebus ipsis, quas mundus efficit. XVIII. Interea, Vellei, noli, quaeso, prae te ferre, vos plane expertes esse doctrinae. Conum tibi ais et cylindrum et pyramidem pulchriorem, quam sphaeram, videri. Novum etiam oculorum iudicium habetis. Sed sint ista pulchriora, dumtaxat adspectu: quod mihi tamen ipsum non videtur: quid enim pulchrius ea figura, quae sola omnes alias figuras complexa continet, quaeque nihil asperitatis habere, nihil offensionis potest, nihil incisum angulis, nihil anfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum? quumque duae formae praestantes sint, ex solidis globus, (sic enim σφαῖραν interpretari placet); ex planis autem circulus aut orbis, qui κύκλος Graece dicitur: his duabus formis contingit solis, ut omnes earum partes sint inter se simillimae, a medioque tantum absit extremum, quantum medium* a summo: quo nihil fieri potest aptius. 48. Sed si haec non videtis, quia numquam eruditum illum pulverem attigistis: ne hoc quidem physici intelligere potuistis, hanc aequalitatem motus constantiamque ordinum in alia figura non potuisse servari? Itaque nihil potest esse indoctius, quam quod a vobis affirmari solet. Nec enim hunc ipsum mundum pro certo rotundum esse dicitis. Nam posse fieri, ut alia sit figura: innumerabilesque mundos, alios aliarum esse formarum. 49. Quae, si, bis bina quot essent, didicisset Epicurus, certe non diceret. Sed dum, palato quid sit optimum, iudicat, caeli palatum, (ut ait Ennius) non suspexit. XIX. Nam, quum duo sint genera siderum: quorum alterum, spatiis immutabilibus ab ortu ad occasum commeans, nullum umquam cursus sui vestigium inflectat: alterum autem continuas conversiones duas iisdem spatiis cursibusque conficiat: ex utraque re et mundi

volubilitas, quae nisi in globosa forma esse non posset, et stellarum rotundi ambitus cognoscuntur: primusque sol, qui astrorum obtinet principatum, ita movetur, ut, quum terras larga luce compleverit, easdem modo his, modo illis ex partibus opacet. Ipsa enim umbra terrae soli officiens, noctem efficit: nocturnorum autem spatiorum eadem est aequabilitas, quae diurnorum: eiusdemque solis tum accessus modici tum recessus et frigoris et caloris modum temperant: circuitus enim solis orbium V et LX et CCC, quarta fere diei parte addita, conversionem conficiunt annuam: inflectens autem sol cursum tum ad septem triones, tum ad meridiem, aestates et hiemes efficit, et ea duo tempora, quorum alterum hiemi senescenti adiunctum est, alterum aestati. Ita ex quattuor temporum mutationibus, omnium, quae terra marique gignuntur, initia caussaeque ducuntur. 50. Iam solis annuos cursus spatiis menstruis luna consequitur; cuius tenuissimum lumen facit proximus accessus ad solem, digressus autem longissimus quisque plenissimum. Neque solum eius species ac forma mutatur tum crescendo, tum defectibus in initia recurrendo, sed etiam regio, quae tum est aquilonia, tum australis. In lunae quoque cursu est et brumae quaedam et solstitii similitudo: multaque ab ea manant et fluunt, quibus et animantes alantur augescantque; et pubescant maturitatemque assequantur, quae oriuntur e terra. XX. 51. Maxime vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum, quae falso vocantur errantes. Nihil enim errat, quod in omni aeternitate conservat progressus et regressus, reliquosque motus constantes et ratos. Quod eo est admirabilius in his stellis, quas dicimus, quia tum occultantur, tum rursus aperiuntur, tum adeunt, tum recedunt, tum antecedunt, tum subsequuntur, tum celerius moventur, tum tardius, tum omnino ne mo-

ventur quidem, sed ad quoddam tempus insistunt. Quarum ex disparibus motionibus magnum annum mathematici nominaverunt, qui tum efficitur, quum solis et lunae et quinque errantium ad eamdem inter se comparationem confectis omnium spatiis est facta conversio. 52. Quae quam longa sit, magna quaestio est: esse vero certam et definitam, necesse est. Nam ea, quae Saturni stella dicitur, Φαίνωνque a Graecis nominatur, quae a terra abest plurimum, xxx fere annis cursum suum conficit. In quo cursu multa mirabiliter efficiens, tum antecedendo, tum retardando, tum vespertinis temporibus delitescendo, tum matutinis rursum se aperiendo, nihil immutat sempiternis saeculorum aetatibus, quin eadem iisdem temporibus efficiat. Infra autem hanc propius a terra Iovis stella fertur, quae Φαέθων dicitur: eaque eumdem xii signorum orbem annis xii conficit, easdemque, quas Saturni stella, efficit in cursu varietates. 53. Huic autem proximum inferiorem orbem tenet Πυρόεις, quae stella Martis appellatur: eaque iv et xx mensibus, vi, ut opinor, diebus minus, eumdem lustrat orbem, quem duae superiores. Infra hanc autem stella Mercurii est: ea Στίλβων appellatur a Graecis: quae anno fere vertente signiferum lustrat orbem, neque a sole longius umquam unius signi intervallo discedit, tum antevertens tum subsequens. Infima est quinque errantium, terraeque proxima, stella Veneris; Φωσφόρος Graece, Latine Lucifer dicitur, quum antegreditur solem, quum subsequitur autem, Hesperos. Ea cursum anno conficit, et latitudinem lustrans signiferi orbis, et longitudinem: quod idem faciunt stellae superiores: neque umquam ab sole duorum signorum intervallo longius discedit, tum antecedens tum subsequens. XXI. 54. Hanc igitur in stellis constantiam, hanc tantam tam variis cursibus in omni aeternitate convenientiam

temporum, non possumus intelligere sine mente, ratione, consilio. Quae quum in sideribus inesse videamus, non possumus ea ipsa non in Deorum numero reponere. Nec vero stellae eae, quae inerrantes vocantur, non significant eamdem mentem atque prudentiam; quarum est quotidiana, conveniens, constansque conversio: nec habent aethereos cursus, neque caelo inhaerentes, ut plerique dicunt physicae rationis ignari. Non est enim aetheris ea natura, ut vi sua stellas complexa contorqueat. Nam tenuis ac perlucens et aequabili calore suffusus aether non satis aptus ad stellas continendas videtur. 55. Habent igitur suam sphaeram stellae inerrantes, ab aetherea coniunctione secretam et liberam. Earum autem peremnes cursus atque perpetui, cum admirabili incredibilique constantia, declarant in his vim et mentem esse divinam: ut, haec ipsa qui non sentiat Deorum vim habere, is nihil omnino sensurus esse videatur. 56. Nulla igitur in caelo nec fortuna nec temeritas nec erratio nec varietas inest; contraque omnis ordo, veritas, ratio, constantia. Quaeque his vacant, ementita et falsa, plenaque erroris, ea circum terras, infra lunam, quae omnium ultima est, in terrisque versantur. Caelestium ergo admirabilem ordinem incredibilemque constantiam, ex qua conservatio et salus omnium omnis oritur, qui vacare mente putat, is ipse mentis expers habendus est. 57. Haud ergo, ut opinor, erravero, si a principe investigandae veritatis, huius disputationis principium duxero. XXII. Zeno igitur naturam ita definit, ut eam dicat ignem esse artificiosum, ad gignendum progredientem via. Censet enim artis maxime proprium esse, creare et gignere; quodque in operibus nostrarum artium manus efficiat, id multo artificiosius naturam efficere, id est, ut dixi, ignem artificiosum, magistrum artium reliquarum. Atque hac quidem

ratione omnis natura artificiosa est, quod habet quasi viam quamdam et sectam, quam sequatur. 58. Ipsius vero mundi, qui omnia complexu suo coercet et continet, natura non artificiosa solum, sed plane artifex ab eodem Zenone dicitur, consultrix, et provida utilitatum opportunitatumque omnium. Atque ut ceterae naturae suis seminibus quaeque gignuntur, augescunt, continentur: sic natura mundi omnes motus habet voluntarios, conatusque et appetitiones, quas ὁρμάς Graeci vocant, et his consentaneas actiones sic adhibet, ut nosmetipsi, qui animis movemur et sensibus. Talis igitur mens mundi quum sit, ob eamque caussam vel prudentia vel providentia appellari recte possit, (Graece enim πρόνοια dicitur) haec potissimum providet, et in his maxime est occupata, primum ut mundus quam aptissimus sit ad permanendum, deinde ut nulla re egeat, maxime autem ut in eo eximia pulchritudo sit, atque omnis ornatus. XXIII. 59. Dictum est de universo mundo: dictum est etiam de sideribus: ut iam propemodum appareat multitudo nec cessantium Deorum, nec ea, quae agant, molientium cum labore operoso ac molesto. Non enim venis et nervis et ossibus continentur, nec iis escis aut potionibus vescuntur, ut aut nimis acres, aut nimis concretos humores colligant: nec iis corporibus sunt, ut casus aut ictus extimescant, aut morbos metuant ex defatigatione membrorum. Quae verens Epicurus monogrammos Deos et nihil agentes commentus est. 60. Illi autem pulcherrima forma praediti, purissimaque in regione caeli collocati, ita feruntur, moderanturque cursus, ut ad omnia conservanda et tuenda consensisse videantur.

Multae autem aliae naturae Deorum ex magnis beneficiis eorum non sine caussa, et a Graeciae sapientissimis, et a maioribus nostris constitutae nominataeque sunt. Quidquid enim magnam utilita-

tem generi afferret humano, id non sine divina bonitate erga homines fieri arbitrabantur. Itaque tum illud, quod erat a Deo donatum, nomine ipsius Dei nuncupabant: ut quum fruges Cererem appellamus, vinum autem Liberum; ex quo illud Terentii,

— Sine Cerere et Libero friget Venus:

61. tum autem res ipsa, in qua vis inest maior aliqua, sic appellatur, ut ea ipsa nominetur Deus, ut Fides, ut Mens: quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Aemilio Scauro; ante autem ab Attilio Calatino erat Spes* consecrata. Vides Virtutis templum, vides Honoris a M. Marcello renovatum: quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. Maximo dedicatum. Quid Opis? quid Salutis? quid Concordiae? Libertatis? Victoriae? quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine Deo regi non posset, ipsa res Deorum nomen obtinuit. Quo ex genere Cupidinis et Voluptatis et Lubentinae Veneris vocabula consecrata sunt, vitiosarum rerum, neque naturalium: quamquam Velleius aliter existimat: sed tamen ea ipsa vitia naturam vehementius saepe pulsant. 62. Utilitatum igitur magnitudine constituti sunt ii Dii, qui utilitates quasque gignebant. Atque his quidem nominibus, quae paullo ante dicta sunt, quae vis sit, in quoque declaratur Deo. XXIV. Suscepit autem vita hominum consuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in caelum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor et Pollux, hinc Aesculapius, hinc Liber etiam: hunc dico Liberum Semele natum, non eum, quem nostri maiores auguste sancteque cum Cerere et Libera consecraverunt: quod quale sit, ex mysteriis intelligi potest. Sed quod ex nobis natos liberos appellamus, idcirco Cerere nati, nominati sunt Liber et Libera: quod in Libera servant, in Libero non item. Hinc etiam Romulus, quem quidem eumdem esse Quirinum putant,

quorum quum remanerent animi, atque aeternitate fruerentur, Dii rite sunt habiti; quum et optimi essent et aeterni.

63. Alia quoque ex ratione, et quidem physica, magna fluxit multitudo Deorum: qui induti specie humana fabulas poetis suppeditaverunt, hominum autem vitam superstitione omni referserunt. Atque hic locus a Zenone tractatus, post a Cleanthe et Chrysippo pluribus verbis explicatus est. Nam vetus haec opinio Graeciam opplevit, exsectum Caelum a filio Saturno, vinctum autem Saturnum ipsum a filio Iove. 64. Physica ratio non inelegans inclusa est in impias fabulas. Caelestem enim, altissimam aetheream que naturam, id est, igneam, quae per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quae coniunctione alterius egeret ad procreandum. XXV. Saturnum autem eum esse voluerunt, qui cursum et conversionem spatiorum ac temporum contineret, qui Deus Graece id ipsum nomen habet: Κρόνος enim dicitur; qui est idem χρόνος, id est, spatium temporis: Saturnus autem est appellatus, quod saturaretur annis: ex se enim natos comesse fingitur solitus, quia consumit aetas temporum spatia, annisque praeteritis insaturabiliter expletur: vinctus autem a Iove, ne immoderatos cursus haberet, atque ut eum siderum vinculis alligaret. Sed ipse Iuppiter, id est, *iuvans pater,* quem conversis casibus appellamus a *iuvando* Iovem, a poetis *pater Divûmque hominumque* dicitur: a maioribus autem nostris *optimus maximus;* et quidem ante *optimus*, id est, beneficentissimus, quam *maximus*, quia maius est, certeque gratius, prodesse omnibus, quam opes magnas habere. 65. Hunc igitur Ennius, ut supra dixi, nuncupat ita dicens,

Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Iovem:

planius, quam alio loco idem,

Cui, quod in me est, exsecrabor hoc, quod lucet, quidquid est:

hunc etiam augures nostri, quum dicunt, *Iove fulgente, tonante:* dicunt enim, *caelo fulgente, tonante.* Euripides autem, ut multa praeclare, sic hoc [breviter],

Vidés sublime fúsum, immoderatum aéthera,
Qui ténero terram circumiectu ampléctitur:
Hunc súmmum habeto Divôm: hunc perhibetó Iovem.

XXVI. 66. Aer autem, ut Stoici disputant, interiectus inter mare et caelum, Iunonis nomine consecratur; quae est soror et coniux Iovis, quod ei similitudo est aetheris, et cum eo summa coniunctio. Effeminarunt autem eum, Iunonique tribuerunt, quod nihil est eo mollius. Sed Iunonem a *iuvando* credo nominatam. Aqua restabat, et terra, ut essent ex fabulis tria regna divisa. Datum est igitur Neptuno, altero Iovis, ut volunt, fratri, maritimum omne regnum: nomenque productum, ut Portunus a *portu*, sic Neptunus a *nando*, paullum primis litteris immutatis. Terrena autem vis omnis atque natura Diti patri dedicata est: qui *Dives*, ut apud Graecos *Πλούτων*, quia et recidant omnia in terras, et oriantur e terris. Is rapuit Proserpinam, quod Graecorum nomen est: ea enim est, quae *Περσεφόνη* Graece nominatur: quam frugum semen esse volunt, absconditamque quaeri a matre fingunt. 67. Mater autem est a *gerendis* frugibus Ceres, tamquam *Geres:* casuque prima littera itidem immutata, ut a Graecis. Nam ab illis quoque *Δημήτηρ,* quasi *Γημήτηρ,* nominata est. Iam qui *magna verteret,* Mavors: Minerva autem, quae vel *minueret,* vel *minaretur.* XXVII. Quumque in omnibus rebus vim haberent maximam prima et extrema, principem in sacrificando Ianum esse voluerunt: quod ab *eundo* nomen est ductum; ex quo transitiones perviae, *Iani:* foresque in liminibus profanarum aedium, *ianuae* nominantur. Nam Vestae nomen a

Graecis est: ea est enim, quae ab illis *Ἑστία* dicitur. Vis autem eius ad aras et focos pertinet. Itaque in ea Dea, quae est rerum custos intimarum, omnis et precatio et sacrificatio extrema est. 68. Nec longe absunt ab hac vi Dii Penates, sive a *penu* ducto nomine, (est enim omne, quo vescuntur homines, penus) sive ab eo, quod *penitus* insident: ex quo etiam penetrales a poetis vocantur. Iam Apollinis nomen est Graecum; quem solem esse volunt: Dianam autem et Lunam eamdem esse putant: quum Sol dictus sit, vel quia *solus* ex omnibus sideribus est tantus, vel quia, quum est exortus, obscuratis omnibus *solus* apparet: Luna a *lucendo* nominata sit: eadem est enim Lucina: itaque, ut apud Graecos Dianam, eamque Luciferam, sic apud nostros Iunonem Lucinam in pariendo invocant: quae eadem Diana omnivaga dicitur, non a *venando*, sed quod in septem numeratur tamquam *vagantibus*. 69. Diana dicta, quia noctu quasi diem efficeret. Adhibetur autem ad partus, quod ii maturescunt aut septem nonnumquam, aut, ut plerumque, novem lunae cursibus: qui quia mensa spatia conficiunt, *menses* nominantur. Concinneque, ut multa, Timaeus: qui quum in historia dixisset, qua nocte natus esset Alexander, eadem Dianae Ephesiae templum deflagravisse, adiunxit, minime id esse mirandum, quod Diana, quum in partu Olympiadis adesse voluisset, abfuisset domo. Quae autem Dea ad res omnes *veniret*, Venerem nostri nominaverunt, atque ex ea potius venustas, quam Venus ex venustate. XXVIII. 70. Videtisne igitur, ut a physicis rebus, bene atque utiliter inventis, tracta ratio sit ad commentitios et fictos Deos? quae res genuit falsas opiniones erroresque turbulentos et superstitiones paene aniles. Et formae enim nobis Deorum, et aetates, et vestitus, ornatusque noti sunt; genera praeterea, coniugia, cognationes, omniaque traducta ad simili-

tudinem imbecillitatis humanae. Nam et perturbatis animis inducuntur: accipimus enim Deorum cupiditates, aegritudines, iracundias: nec vero, ut fabulae ferunt, [Dii] bellis praeliisque caruerunt: nec solum, ut apud Homerum, quum duo exercitus contrarios alii Dii ex alia parte defenderent, sed etiam, ut eum Titanis, ut cum Gigantibus, sua propria bella gesserunt. Haec et dicuntur et creduntur stultissime, et plena sunt futilitatis summaeque levitatis. 71. Sed tamen, his fabulis spretis ac repudiatis, Deus pertinens per naturam cuiusque rei, per terras Ceres, per maria Neptunus, alii per alia poterunt intelligi, qui qualesque sint, quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit, hos Deos venerari et colere debemus. Cultus autem Deorum est optimus idemque castissimus atque sanctissimus plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente et voce veneremur. Non enim philosophi solum, verum etiam maiores nostri superstitionem a religione separaverunt. 72. Nam qui totos dies precabantur et immolabant, ut sui sibi liberi superstites essent, superstitiosi sunt appellati: quod nomen postea latius patuit. Qui autem omnia, quae ad cultum Deorum pertinerent, diligenter retractarent et tamquam relegerent, sunt dicti religiosi, ex *relegendo*, ut elegantes ex *eligendo*, itemque ex *diligendo* diligentes, ex *intelligendo* intelligentes. His enim in verbis omnibus inest vis legendi, eadem quae in religioso. Ita factum est [in superstitioso et religioso,] alterum vitii nomen, alterum laudis. Ac mihi videor satis, et esse Deos et quales essent, ostendisse.

XXIX. 73. Proximum est, ut doceam, Deorum providentia mundum administrari. Magnus sane locus, et a vestris, Cotta, vexatus: ac nimirum vobiscum omne certamen est. Nam vobis, Vellei, minus notum est, quemadmodum quidque dicatur. Vestra

enim solum legitis, vestra amatis: ceteros caussa incognita condemnatis. Velut a te ipso, hesterno die, dictum est, anum fatidicam πρόνοιαν a Stoicis induci, [id est, providentiam]. Quod eo errore dixisti, quia existimas ab his providentiam fingi quasi quamdam Deam singularem, quae mundum omnem gubernet et regat: sed id praecise dicitur. 74. Ut, si quis dicat, Atheniensium rempublicam consilio regi, desit illud, Areopagi: sic, quum dicimus, providentia mundum administrari, deesse arbitrator, Deorum. Plene autem et perfecte sic dici existimato, providentia Deorum mundum administrari. Ita salem istum, quo caret vestra natio, in irridendis nobis nolitote consumere: et mehercle, si me audiatis, ne experiamini quidem. Non decet: non datum est: non potestis. Nec vero hoc in te unum convenit, moribus domesticis ac nostrorum hominum urbanitate limatum: sed quum in reliquos vestros, tum in eum maxime, qui ista peperit, hominem sine arte, sine litteris, insultantem in omnes, sine acumine ullo, sine auctoritate, sine lepore. XXX. 75. Dico igitur providentia Deorum mundum et omnes mundi partes et initio constitutas esse, et omni tempore administrari: eamque disputationem tres in partes fere dividunt nostri; quarum pars prima est, quae ducitur ab ea ratione, quae docet esse Deos: quo concesso, confitendum est, eorum consilio mundum administrari. Secunda est autem, quae docet, omnes res subiectas esse naturae sentienti, ab eaque omnia pulcherrime geri. Quo constituto, sequitur ab animantibus principiis omnia esse generata. Tertius est locus, qui ducitur ex admiratione rerum caelestium atque terrestrium.

76. Primum igitur aut negandum est esse Deos, quod et Democritus, simulacra, et Epicurus, imagines inducens, quodam pacto negat: aut, qui Deos esse concedant, iis fatendum est, eos aliquid agere, id-

que praeclarum. Nihil est autem praeclarius mundi administratione. Deorum igitur consilio administratur. Quod si aliter est, aliquid profecto necesse est esse melius et maiore vi praeditum, quam Deos, quale id cumque est, sive inanima natura, sive necessitas vi magna incitata, haec pulcherrima opera efficiens, quae videmus. 77. Non est igitur natura Deorum praepotens neque excellens, siquidem ea subiecta est ei vel necessitati vel naturae, qua caelum, terra mariaque regantur. Nihil est autem praestantius Deo. Ab eo igitur necesse est mundum regi. Nulli est igitur naturae obediens aut subiectus Deus. Omnem ergo regit ipse naturam. Etenim si concedimus, intelligentes esse Deos, concedimus etiam, providentes, et rerum quidem maximarum. Ergo utrum ignorant, quae res maximae sint, quoque hae modo tractandae et tuendae; an vim non habent, qua tantas res sustineant et gerant? At et ignoratio rerum aliena naturae Deorum est; et sustinendi muneris propter imbecillitatem difficultas minime cadit in maiestatem Deorum. Ex quo efficitur id, quod volumus, Deorum providentia mundum administrari. XXXI. 78. Atqui necesse est, quum sint Dii, si modo sunt, ut profecto sunt, animantes esse, nec solum animantes, sed etiam rationis compotes, inter seque quasi civili conciliatione et societate coniunctos, unum mundum, ut communem rempublicam atque urbem aliquam regentes. 79. Sequitur, ut eadem sit in his, quae humano in genere, ratio, eadem veritas utrobique sit, eademque lex: quae est recti praeceptio pravique depulsio. Ex quo intelligitur, prudentiam quoque et mentem a Diis ad homines pervenisse: ob eamque caussam maiorum institutis mens, fides, virtus, concordia, consecratae et publice dedicatae sunt. Quae qui convenit penes Deos esse negare, quum eorum augusta et sancta simulacra veneremur? Quod

si inest in hominum genere mens, fides, virtus, concordia: unde haec in terras, nisi a superis, defluere potuerunt? Quumque sint in nobis consilium, ratio, prudentia; necesse est, Deos haec ipsa habere maiora; nec habere solum, sed etiam his uti in maximis et optimis rebus. 80. Nihil autem est nec maius, nec melius mundo. Necesse est ergo, Deorum consilio et providentia eum administrari. Postremo quum satis docuerimus, hos esse Deos, quorum insignem vim et illustrem faciem videremus, solem dico et lunam, et vagas stellas et inerrantes, et caelum, et mundum ipsum, et earum rerum vim, quae inessent in omni mundo, cum magno usu et commoditate generis humani: efficitur, omnia regi divina mente atque prudentia. Ac de prima quidem parte satis dictum est.

XXXII. 81. Sequitur, ut doceam, omnia subiecta esse naturae, eaque ab ea pulcherrime geri. Sed quid sit ipsa natura, explicandum est ante breviter, quo facilius id, quod docere volumus, intelligi possit. Namque alii naturam censent esse vim quamdam sine ratione, cientem motus in corporibus necessarios: alii autem, vim participem rationis atque ordinis; tamquam via progredientem, declarantemque, quid cuiusque rei caussa efficiat, quid sequatur, cuius sollertiam nulla ars, nulla manus, nemo opifex consequi possit imitando. Seminis enim vim esse tantam, ut id, quamquam sit perexiguum, tamen si inciderit in concipientem comprehendentemque naturam, nactumque sit materiam, qua ali augerique possit, ita effingat et efficiat in suo quidque genere; partim ut tantummodo per stirpes alantur suas, partim ut moveri etiam, et sentire, et appetere possint, et ex sese similia sui gignere. 82. Sunt autem, qui omnia naturae nomine appellent, ut Epicurus, qui ita dividit, omnium, quae sint, naturam esse corpora et inane, quae-

que his accidant. Sed nos quum dicimus, Natura constare administrarique mundum; non ita dicimus, ut glebam aut fragmentum lapidis, aut aliquid eiusmodi, nulla cohaerendi natura; sed ut arborem, ut animal, in quibus nulla temeritas, sed ordo apparet et artis quaedam similitudo. XXXIII. 83. Quod si ea, quae a terra stirpibus continentur, arte naturae vivunt et vigent: profecto ipsa terra eadem vi continetur [et arte] naturae; quippe quae gravidata seminibus, omnia pariat et fundat ex sese, stirpes amplexa alat et augeat, ipsaque alatur vicissim a superis externisque naturis. Eiusdemque exspirationibus et aer alitur, et aether, et omnia supera. Ita, si terra natura tenetur et viget, eadem ratio in reliquo mundo est. Stirpes enim terrae inhaerent: animantes autem adspiratione aëris sustinentur: ipseque aer nobiscum videt, nobiscum audit, nobiscum sonat. Nihil enim eorum sine eo fieri potest. Quin etiam movetur nobiscum. Quacumque enim imus, quacumque movemur, videtur quasi locum dare et cedere. 84. Quaeque in medium locum mundi, qui est infimus, et quae a medio in superum, quaeque conversione rotunda circum medium feruntur, ea continentem mundi efficiunt unamque naturam. Et quum quattuor sint genera corporum, vicissitudine eorum mundi continuata natura est. Nam ex terra aqua; ex aqua oritur aer: ex aëre aether: deinde retrorsum vicissim ex aethere aer; ex aëre aqua; ex aqua terra infima. Sic naturis his, ex quibus omnia constant, sursum, deorsum, ultro citroque commeantibus, mundi partium coniunctio continetur. 85. Quae aut sempiterna sit necesse est, hoc eodem ornatu, quem videmus: aut certe perdiuturna, permanens ad longinquum et immensum paene tempus. Quorum utrumvis ut sit, sequitur, natura mundum administrari. Quae enim classium navigatio, aut quae instructio

exercitus, aut rursus (ut ea, quae natura efficit, conferamus) quae procreatio vitis aut arboris, quae porro animantis figura conformatioque membrorum tantam naturae sollertiam significat, quantam ipse mundus? Aut igitur nihil est, quod sentiente natura regatur: aut mundum regi confitendum est. 86. Etenim qui reliquas naturas omnes, earumque semina contineat, qui potest ipse non natura administrari? ut, si qui dentes et pubertatem natura dicat exsistere; ipsum autem hominem, cui ea exsistant, non constare natura: non intelligat, ea, quae efferant aliquid ex sese, perfectiores habere naturas, quam ea, quae ex iis efferantur. XXXIV. Omnium autem rerum, quae natura administrantur, seminator et sator et parens, ut ita dicam, atque educator et altor est mundus: omniaque, sicut membra et partes suas, nutricatur et continet. Quod si mundi partes natura administrantur, necesse est mundum ipsum natura administrari: cuius quidem administratio nihil habet in se, quod reprehendi possit. Ex iis enim naturis, quae erant, quod effici optimum potuit, effectum est. 87. Doceat ergo aliquis potuisse melius. Sed nemo umquam docebit: et, si quis corrigere aliquid volet, aut deterius faciet, aut id, quod fieri non potuerit, desiderabit. Quod si omnes mundi partes ita constitutae sunt, ut neque ad usum meliores potuerint esse, neque ad speciem pulchriores: videamus, utrum ea fortuitane sint, an eo statu, quo cohaerere nullo modo potuerint, nisi sensu moderante divinaque providentia. Si ergo meliora sunt ea, quae natura, quam illa, quae arte perfecta sunt: nec ars efficit quidquam sine ratione: ne natura quidem rationis expers est habenda. Qui igitur convenit, signum aut tabulam pictam quum adspexeris, scire adhibitam esse artem: quumque procul cursum navigii videris, non dubitare, quin id ratione atque arte moveatur: aut quum

solarium vel descriptum, aut ex aqua, contemplere, intelligere declarari horas arte, non casu: mundum autem, qui et has ipsas artes, et earum artifices, et cuncta complectatur, consilii et rationis esse expertem putare? 88. Quod si in Scythiam aut in Britanniam sphaeram aliquis tulerit hanc, quam nuper familiaris noster effecit Posidonius, cuius singulae conversiones idem efficiunt in sole et in luna et in quinque stellis errantibus, quod efficitur in caelo singulis diebus et noctibus: quis in illa barbarie dubitet, quin ea sphaera sit perfecta ratione? XXXV. Hi autem dubitant de mundo, ex quo et oriuntur et fiunt omnia, casune ipse sit effectus aut necessitate aliqua, an ratione ac mente divina: et Archimedem arbitrantur plus valuisse in imitandis sphaerae conversionibus, quam naturam in efficiendis, praesertim quum multis partibus sint perfecta illa, quam haec simulata, sollertius. 89. Atqui ille apud Accium pastor, qui navem numquam ante vidisset, ut procul divinum et novum vehiculum Argonautarum e monte conspexit, primo admirans et perterritus, hoc modo loquitur:

— tánta moles lábitur,
Fremebúnda ex alto, ingénti sónitu et spíritu:
Prae se úndas volvit: vórtices vi súscitat,
Ruit prolapsa: pélagus respergit, reflat.
Ita num interruptum crédas nimbum vólvier,
Num quód sublime véntis expulsúm rapi
Saxum, aút procellis, vél globosos túrbines
Exsistere ictos úndis concursántibus?
Num quás terrestres Póntus strages cónciet:
Aut fórte Triton, fúscina evertens specus,
Subter radíces pénitus úndante in freto
Molem ex profúndo sáxeam ad caelum érruit?

Dubitat primo, quae sit ea natura, quam cernit igno-

tam:. idemque, iuvenibus visis, auditoque nautico cantu,

Sic incitati et álacres rostris pérfremunt
Delphíni. —

Item alia multa.

— *Silvaní melo*
Consímilem ad aures cántum et auditúm refert.

90. Ergo ut hic primo adspectu inanimum quiddam sensuque vacuum se putat cernere; post autem signis certioribus, quale sit id, de quo dubitaverat, incipit suspicari: sic philosophi debuerunt, si forte eos primus adspectus mundi conturbaverat, postea, quum vidissent motus eius finitos et aequabiles, omniaque ratis ordinibus moderata, immutabilique constantia, intelligere inesse aliquem non solum habitatorem in hac caelesti ac divina domo, sed etiam rectorem et moderatorem, et tamquam architectum tanti operis tantique muneris. XXXVI. Nunc autem mihi videntur ne suspicari quidem, quanta sit admirabilitas caelestium rerum atque terrestrium.

91. Principio enim terra sita in media parte mundi, circumfusa undique est hac anima[bi]li spirabilique natura, cui nomen est aer, Graecum illud quidem, sed perceptum iam tamen usu a nostris: tritum est enim pro Latino. Hunc rursus amplectitur immensus aether, qui constat ex altissimis ignibus. Mutuemur hoc quoque verbum, dicaturque tam aether Latine, quam dicitur aer: etsi interpretatur Pacuvius;

Hóc, quod memoro, nóstri caelum, Gráii perhibent aéthera.

Quasi vero non Graius hoc dicat. At Latine loquitur. Siquidem nos non quasi Graece loquentem audiamus. Docet idem alio loco:

Graiúgena de istoc áperit ipsa orátio.*

92. Sed ad maiora redeamus. Ex aethere igitur in-

numerabiles flammae siderum exsistunt: quorum est princeps sol, omnia clarissima luce collustrans, multis partibus maior atque amplior, quam terra universa: deinde reliqua sidera magnitudinibus immensis. Atque hi tanti ignes tamque multi non modo nihil nocent terris rebusque terrestribus, sed ita prosunt, ut, si mota loco sint, conflagrare terras necesse sit a tantis ardoribus, moderatione et temperatione sublata. XXXVII. 93. Hic ego non mirer esse quemquam, qui sibi persuadeat, corpora quaedam solida atque individua vi et gravitate ferri, mundumque effici ornatissimum et pulcherrimum ex eorum corporum concursione fortuita? Hoc qui existimet fieri potuisse, non intelligo, cur non idem putet, si innumerabiles unius et viginti formae litterarum vel aureae, vel quales libet, aliquo coniiciantur, posse ex his in terram excussis annales Ennii, ut deinceps legi possint, effici: quod nescio an ne in uno quidem versu possit tantum valere fortuna. 94. Isti autem quemadmodum asseverant, ex corpusculis non colore, non qualitate aliqua, quam *ποιότητα* Graeci vocant, non sensu praeditis, sed concurrentibus temere atque casu, mundum esse perfectum? vel innumerabiles potius in omni puncto temporis alios nasci, alios interire? Quod si mundum efficere potest concursus atomorum, cur porticum, cur templum, cur domum, cur urbem non potest? quae sunt minus operosa et multo quidem faciliora. Certe ita temere de mundo effutiunt, ut mihi quidem numquam hunc admirabilem caeli ornatum, qui locus est proximus, suspexisse videantur. 95. Praeclare ergo Aristoteles, *si essent*, inquit, *qui sub terra semper habitavissent, bonis et illustribus domiciliis, quae essent ornata signis atque picturis, instructaque rebus iis omnibus, quibus abundant ii, qui beati putantur, nec tamen exissent umquam supra terram: accepissent autem fama et audi-*

tione, esse quoddam numen et vim Deorum: deinde aliquo tempore, patefactis terrae faucibus, ex illis abditis sedibus evadere in haec loca, quae nos incolimus, atque exire potuissent: quum repente terram et maria caelumque vidissent; nubium magnitudinem, ventorumque vim cognovissent, adspexissentque solem, eiusque tum magnitudinem pulchritudinemque, tum etiam efficientiam cognovissent, quod is diem efficeret, toto caelo luce diffusa: quum autem terras nox opacasset, tum caelum totum cernerent astris distinctum et ornatum, lunaeque luminum varietatem tum crescentis, tum senescentis, eorumque omnium ortus et occasus, atque in omni aeternitate ratos immutabilesque cursus: haec quum viderent, profecto et esse Deos, et haec tanta opera Deorum esse arbitrarentur. XXXVIII. 96. Atque haec quidem ille. Nos autem tenebras cogitemus tantas, quantae quondam eruptione Aetnaeorum ignium finitimas regiones obscuravisse dicuntur, ut per biduum nemo hominem homo agnosceret: quum autem tertio die sol illuxisset, tum ut revixisse sibi viderentur. Quod si hoc idem ex aeternis tenebris contingeret, ut subito lucem adspiceremus: quaenam species caeli videretur? Sed assiduitate quotidiana et consuetudine oculorum assuescunt animi: neque admirantur neque requirunt rationes earum rerum, quas semper vident: proinde quasi novitas nos magis, quam magnitudo rerum debeat ad exquirendas caussas excitare. 97. Quis enim hunc hominem dixerit, qui quum tam certos caeli motus, tam ratos astrorum ordines, tamque omnia inter se connexa et apta viderit, neget in his ullam inesse rationem, eaque casu fieri dicat, quae quanto consilio gerantur, nullo consilio assequi possumus? An quum machinatione quadam moveri aliquid videmus, ut sphaeram, ut horas, ut alia permulta, non dubitamus, quin illa opera sint rationis; quum autem impetum

caeli admirabili cum celeritate moveri vertique videamus, constantissime conficientem vicissitudines anniversarias, cum summa salute et conservatione rerum omnium: dubitamus, quin ea non solum ratione fiant, sed etiam excellenti [quadam] divinaque ratione? 98. Licet enim iam, remota subtilitate disputandi, oculis quodammodo contemplari pulchritudinem rerum earum, quas divina providentia dicimus constitutas.

XXXIX. Ac principio terra universa cernatur, locata in media mundi sede, solida et globosa, et undique ipsa in sese nutibus suis conglobata, vestita floribus, herbis, arboribus, frugibus. Quorum omnium incredibilis multitudo, insatiabili varietate distinguitur. Adde huc fontium gelidas perennitates, liquores perlucidos amnium, riparum vestitus viridissimos, speluncarum concavas altitudines, saxorum asperitates, impendentium montium altitudines, immensitatesque camporum: adde etiam reconditas auri argentique venas, infinitamque vim marmoris. 99. Quae vero, et quam varia genera bestiarum vel cicurum vel ferarum! qui volucrum lapsus atque cantus! qui pecudum pastus! quae vita silvestrium! Quid iam de hominum genere dicam? qui quasi cultores terrae constituti, non patiuntur eam nec immanitate belluarum efferari, nec stirpium asperitate vastari: quorumque operibus agri, insulae, littoraque collucent, distincta tectis et urbibus. Quae si, ut animis, sic oculis videre possemus, nemo, cunctam intuens terram, de divina ratione dubitaret. 100. At vero quanta maris est pulchritudo! quae species universi! quae multitudo et varietas insularum! quae amoenitates orarum et littorum! quot genera, quamque disparia partim submersarum, partim fluitantium et innantium belluarum, partim ad saxa nativis testis inhaerentium! Ipsum autem mare sic terram

appetens littoribus alludit, ut una ex duabus naturis conflata videatur. 101. Exinde mari finitimus aer die et nocte distinguitur: isque tum fusus et extenuatus sublime fertur, tum autem concretus in nubes cogitur, humoremque colligens terram auget imbribus: tum effluens huc et illuc, ventos efficit. Idem annuas frigorum et calorum facit varietates: idemque et volatus alitum sustinet, et spiritu ductus alit et sustentat animantes. XL. Restat ultimus, et a domiciliis nostris altissimus, omnia cingens et coercens, caeli complexus, qui idem aether vocatur, extrema ora et determinatio mundi: in quo cum admirabilitate maxima igneae formae cursus ordinatos definiunt. 102. E quibus sol, cuius magnitudine multis partibus terra superatur, circum eam ipsam volvitur. Isque oriens et occidens, diem noctemque conficit et, modo accedens, tum autem recedens, binas in singulis annis reversiones ab extremo contrarias facit: quarum intervallo tum quasi tristitia quadam contrahit terram, tum vicissim laetificat, ut cum caelo hilarata videatur. 103. Luna autem, quae est, ut ostendunt mathematici, maior, quam dimidia pars terrae, iisdem spatiis vagatur, quibus sol: sed tum congrediens cum sole, tum digrediens, et eam lucem, quam a sole accepit, mittit in terras, et varias ipsa mutationes lucis habet: atque etiam tum subiecta atque opposita soli, radios eius et lumen obscurat, tum ipsa incidens in umbram terrae, quum est e regione solis, interpositu interiectuque terrae, repente deficit. Iisdemque spatiis hae stellae, quas vagas dicimus, circum terram feruntur, eodemque modo oriuntur et occidunt: quarum motus tum incitantur, tum retardantur; saepe etiam insistunt. 104. Quo spectaculo nihil potest admirabilius esse, nihil pulchrius. Sequitur stellarum inerrantium maxima multitudo: quarum ita descripta distinctio est, ut ex nota figu-

rarum similitudine nomina invenerint. XLI. Atque hoc loco me intuens, Utar, inquit, carminibus Arati, eis, quae a te admodum adolescentulo conversa ita me delectant, quia Latina sunt, ut multa ex his memoria teneam. Ergo, ut oculis assidue videmus, sine ulla mutatione aut varietate

Cetera labuntur celeri caelestia motu,
Cum caeloque simul noctesque diesque feruntur:

105. quorum contemplatione nullius expleri potest animus, naturae constantiam videre cupientis.

Extremusque adeo duplici de cardine vertex
Dicitur esse polus.

Hunc circum ἄρκτοι duae feruntur, numquam occidentes.

(Ex his altera apud Graios Cynosura vocatur,
Altera dicitur esse Helice;)

cuius quidem clarissimas stellas totis noctibus cernimus,

Quas nostri septem soliti vocitare Triones.

106. Paribusque stellis similiter distinctis eumdem caeli verticem lustrat parva Cynosura.

Hac fidunt duce nocturna Phoenices in alto.
Sed prior illa magis stellis distincta refulget,
Et late prima confestim a nocte videtur:
Haec vero parva est: sed nautis usus in hac est.
Nam cursu interiore brevi convertitur orbe.

XLII. Et quo sit earum stellarum admirabilior adspectus,

Has inter, veluti rapido cum gurgite flumen,
Torvu' Draco serpit, subter superaque revolvens
Sese, conficiensque sinus e corpore flexos.

107. Eius quum totius est praeclara species, tum * in primis suspicienda est figura capitis atque ardor oculorum.

Huic non una modo caput ornans stella relucet,
Verum tempora sunt duplici fulgore notata,

E trucibusque oculis duo fervida lumina flagrant
Atque uno mentum radianti sidere lucet:
Obstipumque caput, tereti cervice reflexum,
Obtutum in cauda maioris figere dicas.

108. Et reliquum quidem corpus draconis totis noctibus cernimus;

Hoc caput hic paullum sese, subitoque recondit,
Ortus ubi atque obitus parte admiscentur in una.

Id autem caput,

Attingens defessa velut maerentis imago
Vertitur;

quam quidem Graeci

Engonasin vocitant, genibus quia nixa feratur.
Hic illa eximio posita est fulgore Corona.

109. Atque haec quidem a tergo: propter caput autem Anguitenens:

Quem claro perhibent Ophiuchum nomine Graii.
Hic pressu duplici palmarum continet anguem,
Atque eius ipse manet religatus corpore toto:
Namque virum medium serpens sub pectora cingit.
Ille tamen nitens graviter vestigia ponit,
Atque oculos urget pedibus, pectusque Nepai.

Septem autem triones sequitur

Arctophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes:
Quod quasi temone adiunctam prae se quatit Arctum.

110. Dein quae sequitur, huic Booti

— Subter praecordia fixa videtur
Stella micans radiis Arcturus nomine claro:

cui subiecta fertur

Spicum illustre tenens splendenti corpore Virgo.

XLIII. Atque ita demetata signa sunt, ut in tantis descriptionibus divina sollertia appareat.

Et natos Geminos invises sub caput Arcti.
Subiectus media est cancer, pedibusque tenetur
Magnu' Leo, tremulam quatiens e corpore flammam.

Auriga

Sub laeva Geminorum obductus parte feretur.
Adversum caput huic Helice truculenta tuetur.
At Capra laevum humerum clara obtinet.

Tum quae sequuntur,

Verum haec est magno atque illustri praedita signo.
Contra Haedi exiguum iaciunt mortalibus ignem;

cuius sub pedibus

Corniger est valido connexus corpore Taurus.

111. Eius caput stellis conspersum est frequentibus.

Has Graeci stellas Hyadas vocitare suerunt:

a pluendo; ὕειν enim est pluere. Nostri imperite suculas; quasi a subus essent, non ab imbribus nominatae. Minorem autem Septemtrionem Cepheus passis palmis a tergo subsequitur.

Namque ipse ad tergum Cynosurae vertitur Arcti.

Hunc antecedit

Obscura specie stellarum Cassiopea.
Hanc autem illustri versatur corpore propter
Andromede, fugiens adspectum maesta parentis.
Huic Equus ille, iubam quatiens fulgore micanti,
Summum contingit caput alvo: stellaque iungens
Una, tenet duplices communi lumine formas,
Aeternum ex astris cupiens connectere nodum.
Exin contortis Aries cum cornibus haeret.

Quem propter

Pisces, quorum alter paullum praelabitur ante,
Et magis horriferis aquilonis tangitur auris.

XLIV. 112. Ad pedes Andromedae Perseus describitur,

Quem summa ab regione aquilonis flamina pulsant.

Cuius propter laevum genu

— Vergilias tenui cum luce videbis.
Inde Fides leviter posita et convexa videtur.
Inde est ales avis lato sub tegmine caeli.

Capiti autem Equi proxima Aquarii dextra, tótusque deinceps Aquarius.

Tum gelidum valido de pectore frigus anhelans,
Corporè semifero magno Capricornus in orbe.
Quem quum perpetuo vestivit lumine Titan,
Brumali flectens contorquet tempore currum.

113. Hinc autem adspicitur,

Ut sese ostendens emergit Scorpios àlte,
Posteriore trahens plexum vi corporis arcum,
Quem propter nitens pennis convolvitur ales.
At propter se Aquila ardenti cum corpore portat.

Deinde Delphinus.

Exinde Orion obliquo corpore nitens.

114. Quem subsequens,

Fervidus ille Canis stellarum luce refulget.

Post Lepus [sub] sequitur,

Curriculum numquam defecto corpore sedans.
At Canis ad caudam serpens prolabitur Argo.

* * *

Hanc Aries tegit et squamoso corpore Pisces,
Fluminis illustri tangentem corpore ripas.

Quem longe serpentem et manantem

— adspicies; proceraque Vincla videbis,
Quae retinent Pisces caudarum a parte locata.
Inde Nepae cernes propter fulgentis acumen
Aram, quam flatu permulcet spiritus austri.

Propter quae Centaurus

Cedit, Equi partes properans submergere chelis.
Hic dextram porgens, quadrupes qua vasta tenetur,
Tendit, et illustrem truculentus caedit ad aram,
Hic sese infernis de partibus erigit Hydra:

cuius longe corpus est fusum;

In medioque sinu fulgens Cratera relucet.
Extremam nitens plumato corpore Corvus
Rostro tundit: et hic Geminis est ille sub ipsis
Ante Canem, Procyon Graio qui nomine fertur.

115. Haec omnis descriptio siderum atque hic tantus caeli ornatus ex corporibus, huc et illuc casu et temere cursantibus, potuisse effici, cuiquam sano videri potest? An vero alia quae natura, mentis et rationis expers, haec efficere potuit, quae non modo ut fierent, ratione eguerunt, sed intelligi, qualia sint, sine summa ratione non possunt?

XLV. Nec vero haec solum admirabilia, sed nihil magis*, quam quod ita stabilis est mundus, atque ita cohaeret ad permanendum, ut nihil ne excogitari quidem possit aptius. Omnes enim partes eius undique medium locum capessentes nituntur aequaliter. Maxime autem corpora inter se iuncta permanent, quum quodam quasi vinculo circumdato colligantur: quod facit ea natura, quae per omnem mundum, omnia mente et ratione conficiens, funditur, et ad medium rapit, et convertit extrema. 116. Quocirca si mundus globosus est, ob eamque caussam omnes eius partes undique aequabiles, ipsae per se atque inter se continentur: contingere idem terrae necesse est, ut, omnibus eius partibus in medium vergentibus, (id autem medium infimum in sphaera est) nihil interrumpat, quo labefactari possit tanta contentio gravitatis et ponderum. Eademque ratione mare, quum supra terram sit, medium tamen terrae locum expetens, conglobatur undique aequabiliter, neque redundat umquam, neque effunditur. 117. Huic autem continens aer, fertur ille quidem levitate sublimis, sed tamen in omnes partes se ipse fundit. Itaque et mari continuatus et iunctus est, et natura fertur ad caelum: cuius tenuitate et calore temperatus, vitalem et salutarem spiritum praebet animantibus. Quem complexa summa pars caeli, quae aether dicitur, et suum retinet ardorem tenuem et nulla admixtione concretum, et cum aëris extremitate coniungitur. XLVI. In aethere autem astra volvuntur; quae se et

nixu suo conglobata continent: et forma ipsa figuraque sua momenta sustentant: sunt enim rotunda: quibus formis, ut ante dixisse videor, minime noceri potest. 118. Sunt autem stellae natura flammeae: quocirca terrae, maris, aquarum vaporibus aluntur iis, qui a sole ex agris tepefactis et ex aquis excitantur: quibus altae renovataeque stellae atque omnis aether refundunt eadem et rursum trahunt indidem, nihil ut fere intereat, aut admodum paullulum, quod astrorum ignis et aetheris flamma consumat. Ex quo eventurum nostri putant id, de quo Panaetium addubitare dicebant, ut ad extremum omnis mundus ignesceret, quum, humore consumpto, neque terra ali posset, neque remearet aer; cuius ortus, aqua omni exhausta, esse non posset: ita relinqui nihil praeter ignem; a quo rursum animante ac Deo renovatio mundi fieret, atque idem ornatus oriretur. 119. Nolo in stellarum ratione multus vobis videri, maximeque earum, quae errare dicuntur. Quarum tantus est concentus ex dissimillimis motibus, ut, quum summa Saturni refrigeret, media Martis incendat, his interiecta Iovis illustret et temperet, infraque Martem duae Soli obediant, ipse Sol mundum omnem sua luce compleat, ab eoque Luna illuminata graviditates et partus afferat, maturitatesque gignendi. Quae copulatio rerum, et quasi consentiens ad mundi incolumitatem coagmentatio naturae, quem non movet, hunc horum nihil umquam reputavisse certo scio.

XLVII. 120. Age ut a caelestibus rebus ad terrestres veniamus; quid est in his, in quo non naturae ratio intelligentis appareat? Principio, eorum, quae gignuntur e terra, stirpes et stabilitatem dant iis, quae sustinent, et ex terra succum trahunt, quo alantur ea, quae radicibus continentur; obducunturque libro aut cortice trunci, quo sint a frigoribus et caloribus tutiores. Iam vero vites sic claviculis admi-

nicula, tamquam manibus, apprehendunt, atque ita se erigunt, ut animantes. Quin etiam a caulibus [brassicisque], si propter sati sint, ut a pestiferis et nocentibus, refugere dicuntur, nec eos ulla ex parte contingere. 121. Animantium vero quanta varietas est! quanta ad eam rem vis, ut in suo quaeque genere permaneant! Quarum aliae coriis tectae sunt, aliae villis vestitae, aliae spinis hirsutae: pluma alias, alias squama videmus obductas: alias esse cornibus armatas, alias habere effugia pennarum. Pastum autem animantibus large et copiose natura eum, qui cuique aptus erat, comparavit. Enumerare possum, ad eum pastum capessendum conficiendumque quae sit in figuris animantium, et quam sollers subtilisque descriptio partium, quamque admirabilis fabrica membrorum. Omnia enim, quae quidem intus inclusa sunt, ita nata atque ita locata sunt, ut nihil eorum supervacaneum sit, nihil ad vitam retinendam non necessarium. 122. Dedit autem eadem natura belluis et sensum et appetitum; ut altero conatum haberent ad naturales pastus capessendos, altero secernerent pestifera a salutaribus. Iam vero alia animalia gradiendo, alia serpendo ad pastum accedunt, alia volando, alia nando: cibumque partim oris hiatu et dentibus ipsis capessunt, partim unguium tenacitate arripiunt, partim aduncitate rostrorum: alia sugunt, alia carpunt, alia vorant, alia mandunt. Atque etiam aliorum ea est humilitas, ut cibum terrestrem rostris facile contingant. 123. Quae autem altiora sunt, ut anseres, ut cygni, ut grues, ut cameli; adiuvantur proceritate collorum. Manus etiam data elephantis, quia propter magnitudinem corporis difficiles aditus habebant ad pastum. XLVIII. At, quibus bestiis erat is cibus, ut alius generis bestiis vescerentur, aut vires natura dedit, aut celeritatem. Data est quibusdam etiam machinatio quaedam at-

que sollertia: ut in araneolis, aliae quasi rete texunt, ut, si quid inhaeserit, conficiant: aliae autem ex inopinato observant et, si quid incidit, arripiunt, idque consumunt. Pina vero, (sic enim Graece dicitur), duabus grandibus patula conchis, cum parva squilla quasi societatem coit comparandi cibi: itaque quum pisciculi parvi in concham hiantem innataverunt, tum admonita squillae pina morsu comprimit conchas. Sic dissimillimis bestiolis communiter cibus quaeritur. 124. In quo admirandum est, congressune aliquo inter se, an iam inde ab ortu naturae ipsae congregatae sint. Est etiam admiratio nonnulla in bestiis aquatilibus iis, quae gignuntur in terra: veluti crocodili fluviatilesque testudines, quaedamque serpentes ortae extra aquam, simul ac primum niti possunt, aquam persequuntur. Quin etiam anatum ova gallinis saepe supponimus; e quibus pulli orti primum aluntur ab his, ut a matribus, a quibus exclusi fotique sunt: deinde eas relinquunt, et effugiunt sequentes, quum primum aquam, quasi naturalem domum, videre potuerunt. Tantam ingenuit animantibus conservandi sui natura custodiam. XLIX. Legi etiam scriptum, esse avem quamdam, quae Platalea nominaretur: eam sibi cibum quaerere advolantem ad eas aves, quae se in mari mergerent: quae quum emersissent, piscemque cepissent, usque eo premere earum capita mordicus, dum illae captum amitterent; id quod ipsa invaderet. Eademque haec avis scribitur conchis se solere complere, easque, quum stomachi calore concoxerit, evomere, atque ita eligere ex iis, quae sunt esculenta. 125. Ranae autem marinae dicuntur obruere sese arena solere, et moveri prope aquam: ad quas, quasi ad escam, pisces quum accesserint, confici a ranis, atque consumi. Milvo est quoddam bellum quasi naturale cum corvo. Ergo alter alterius, ubicumque nactus est,

ova frangit. Illud vero ab Aristotele animadversum, a quo pleraque, quis potest non mirari? grues, quum loca calidiora petentes maria transmittant, trianguli efficere formam: eius autem summo angulo aer ab iis adversus pellitur: deinde sensim ab utroque latere, tamquam remis, ita pennis cursus avium levatur. Basis autem trianguli, quam grues efficiunt, ea tamquam a puppi, ventis adiuvatur: haeque in tergo praevolantium colla et capita reponunt. Quod quia ipse dux facere non potest, quia non habet cui innitatur, revolat, ut ipse quoque quiescat; et in eius locum succedit ex iis, quae acquierunt: eaque vicissitudo in omni cursu conservatur. 126. Multa eiusmodi proferre possum: sed genus ipsum videtis. Iam vero illa etiam notiora, quanto se opere custodiant bestiae, ut in pastu circumspectent, ut in cubilibus delitescant. Atque illa mirabilia. L. Quid ea, quae nuper, id est paucis ante saeculis, medicorum ingeniis reperta sunt? vomitione canes; purgatu autem alvos ibes Aegyptiae curant. Auditum est, pantheras, quae in barbaria venenata carne caperentur, remedium quoddam habere, quo quum essent usae, non morerentur: capras autem in Creta feras, quum essent confixae venenatis sagittis, herbam quaerere, quae dictamnus vocaretur; quam quum gustavissent, sagittas excidere dicunt e corpore. 127. Cervaeque paullo ante partum perpurgant se quadam herbula, quae Seselis dicitur. Iam illa cernimus, ut contra metum et vim suis se armis quaeque defendat. Cornibus tauri, apri dentibus, morsu leones; aliae fuga se, aliae occultatione tutantur: atramenti effusione sepiae, torpore torpedines: multae etiam insectantes odoris intolerabili foeditate depellunt. LI. Ut vero perpetuus mundi esset ornatus, magna adhibita cura est a providentia Deorum, ut semper essent et bestiarum genera, et arborum, omniumque rerum,

quae altae aut radicibus a terra, aut stirpibus continerentur. Quae quidem omnia eam vim seminis habent in se, ut ex uno plura generentur: idque semen inclusum est in intima parte earum baccarum, quae ex quaque stirpe funduntur: iisdemque seminibus et homines affatim vescuntur, et terrae eiusdem generis stirpium renovatione complentur. 128. Quid loquar, quanta ratio in bestiis ad perpetuam conservationem generis earum appareat? Nam primum aliae mares, aliae feminae sunt: quod perpetuitatis caussa machinata natura est. Deinde partes corporis et ad procreandum, et ad concipiendum aptissimae: et in mare et in femina commiscendorum corporum mirae libidines. Quum autem in locis semen insedit, rapit omnem fere cibum ad sese, eoque septum fingit animal: quod quum ex utero elapsum excidit; in iis animantibus, quae lacte aluntur, omnis fere cibus matrum lactescere incipit: eaque, quae paullo ante nata sunt, sine magistro, duce natura, mammas appetunt, earumque ubertate saturantur. Atque, ut intelligamus, nihil horum esse fortuitum, et haec omnia esse opera providae sollertisque naturae; quae multiplices fetus procreant, ut sues, ut canes, his mammarum data est multitudo: quas easdem paucas habent eae bestiae, quae pauca gignunt. 129. Quid dicam, quantus amor bestiarum sit in educandis custodiendisque iis, quae procreaverunt, usque ad eum finem, dum possint se ipsa defendere? Etsi pisces, ut aiunt, ova quum genuerunt, relinquunt. Facile enim illa aqua et sustinentur, et fetum fundunt. LII. Testudines autem et crocodilos dicunt, quum in terra partum ediderint, obruere ova, deinde discedere. Ita et nascuntur et educantur ipsa per sese. Iam gallinae avesque reliquae et quietum requirunt ad pariendum locum, et cubilia sibi nidosque construunt, eosque quam possunt mollissime subster-

nunt, ut quam facillime ova serventur: ex quibus pullos quum excluserunt, ita tuentur, ut et pennis foveant, ne frigore laedantur; et, si est calor a sole, se opponant. Quum autem pulli pennulis uti possunt, tum volatus eorum matres prosequuntur; reliqua cura liberantur. 130. Accedit autem ad nonnullorum animantium et earum rerum, quas terra gignit, conservationem et salutem hominum etiam sollertia et diligentia. Nam multae et pecudes et stirpes sunt, quae sine procuratione hominum salvae esse non possunt. Magnae etiam opportunitates ad cultum hominum atque abundantiam aliae aliis in locis reperiuntur. Aegyptum Nilus irrigat, et, quum tota aestate obrutam oppletamque tenuit, tum recedit, mollitosque et oblimatos agros ad serendum relinquit. Mesopotamiam fertilem efficit Euphrates: in quam quotannis quasi novos agros invehit. Indus vero, qui est omnium fluminum maximus, non aqua solum agros laetificat et mitigat, sed eos etiam conserit. Magnam enim vim seminum secum frumenti et similium dicitur deportare. 131. Multaque alia in aliis locis commemorabilia proferre possum: multos fertiles agros, alios aliorum fructuum. LIII. Sed illa quanta benignitas naturae, quod tam multa ad vescendum, tam varia, tamque iucunda gignit: neque ea uno tempore anni: ut semper et novitate delectemur et copia! Quam tempestivos autem dedit, quam salutares non modo hominum, sed etiam pecudum generi, iis denique omnibus, quae oriuntur e terra, ventos Etesias; quorum flatu nimii temperantur calores. Ab iisdem etiam maritimi cursus celeres et certi diriguntur. Multa praetereunda sunt: et tamen multa dicuntur. 132. Enumerari enim non possunt fluminum opportunitates: aestus maritimi, tum accedentes, tum recedentes: montes vestiti atque silvestres: salinae ab ora maritima remotissimae:

medicamentorum salutarium plenissimae terrae: artes denique innumerabiles, ad victum et ad vitam necessariae. Iam diei noctisque vicissitudo conservat animantes, tribuens aliud agendi tempus, aliud quiescendi. Sic undique omni ratione concluditur, mente consilioque divino omnia in hoc mundo ad salutem omnium conservationemque admirabiliter administrari.

133. Hic quaerat quispiam, cuiusnam caussa tantarum rerum molitio facta sit: arborumne et herbarum? quae quamquam sine sensu sunt, tamen a natura sustinentur. At id quidem absurdum est. An bestiarum? Nihilo probabilius, Deos mutorum et nihil intelligentium caussa tantum laborasse. Quorum igitur caussa quis dixerit effectum esse mundum? Eorum scilicet animantium, quae ratione utuntur. Hi sunt Dii et homines, quibus profecto nihil est melius. Ratio est enim, quae praestat omnibus. Ita fit credibile, Deorum et hominum caussa factum esse mundum, quaeque in eo sint, omnia. LIV. Faciliusque intelligetur, a Diis immortalibus hominibus esse provisum, si erit tota hominis fabricatio perspecta, omnisque humanae naturae figura atque perfectio. 134. Nam quum tribus rebus animantium vita teneatur, cibo, potione, spiritu: ad haec omnia percipienda os est aptissimum: quod adiunctis naribus spiritu augetur. Dentibus autem in ore constructis manditur, atque ab his extenuatur et molitur cibus. Eorum adversi acuti morsu dividunt escas, intimi autem conficiunt, qui genuini vocantur: quae confectio etiam a lingua adiuvari videtur. 135. Linguam autem ad radices eius haerens excipit stomachus: quo primum illabuntur ea, quae accepta sunt: oris utraque ex parte tonsillas attingens, palato extremo atque intimo terminatur. Atque is, agitatione et motibus linguae quum depulsum et quasi detrusum cibum acce-

pit, depellit. Ipsius autem partes eae, quae sunt infra id, quod devoratur, dilatantur: quae autem supra, contrahuntur. 136. Sed quum aspera arteria, (sic enim a medicis appellatur) ostium habeat, adiunctum linguae radicibus, paullo supra, quam ad linguam stomachus annectitur, eaque ad pulmones usque pertineat, excipiatque animam eam, quae ducta sit spiritu, eamdemque a pulmonibus respiret et reddat: tegitur quodam quasi operculo: quod ob eam caussam datum est, ne, siquid in eam cibi forte incidisset, spiritus impediretur. Sed quum alvi natura, subiecta stomacho, cibi et potionis sit receptaculum: pulmones autem et cor extrinsecus spiritum adducant: in alvo multa sunt mirabiliter effecta; quae constat fere e nervis. Est autem multiplex et tortuosa, arcetque et continet, sive illud aridum est, sive humidum, quod recipit, ut id mutari et concoqui possit; eaque tum adstringitur, tum relaxatur, atque omne, quod accipit, cogit et confundit: ut facile et calore, quem multum habet, exterendo cibo et praeterea spiritu omnia cocta atque confecta in reliquum corpus dividantur. LV. In pulmonibus autem inest raritas quaedam et assimilis spongiis mollitudo, ad hauriendum spiritum aptissima: qui tum se contrahunt adspirantes, tum respiritu dilatant, ut frequenter ducatur cibus animalis, quo maxime aluntur animantes. 137. Ex intestinis autem et alvo, secretus a reliquo cibo, succus is, quo alimur, permanat ad iecur, per quasdam a medio intestino usque ad portas iecoris, (sic enim appellantur) ductas et directas vias, quae pertinent ad iecur, eique adhaerent. Atque inde aliae pertinentes sunt, per quas cadit cibus a iecore delapsus. Ab eo cibo quum est secreta bilis, iique humores, qui ex renibus profunduntur: reliqua se in sanguinem vertunt, ad easdemque portas iecoris confluunt, ad quas omnes eius viae pertinent: per

quas lapsus cibus, in hoc ipso loco in eam venam, quae cava appellatur, confunditur, perque eam ad cor confectus iam coctusque perlabitur: a corde autem in totum corpus distribuitur per venas admodum multas, in omnes partes corporis pertinentes. 138. Quemadmodum autem reliquiae cibi depellantur tum adstringentibus se intestinis, tum relaxantibus, haud sane difficile dictu est: sed tamen praetereundum est, ne quid habeat iniucunditatis oratio. Illa potius explicetur incredibilis fabrica naturae. Nam quae spiritu in pulmones anima ducitur, ea calescit primum ipso ab spiritu, deinde coagitatione pulmonum: ex eaque pars redditur respirando, pars concipitur cordis parte quadam, quem ventriculum cordis appellant: cui similis alter adiunctus est, in quem sanguis a iecore per venam illam cavam influit. Eoque modo ex his partibus et sanguis per venas in omne corpus diffunditur, et spiritus per arterias. Utraeque autem crebrae multaeque toto corpore intextae vim quamdam incredibilem artificiosi operis divinique testantur. 139. Quid dicam de ossibus? quae subiecta corpori, mirabiles commissuras habent, et ad stabilitatem aptas, et ad artus finiendos accommodatas, et ad motum et ad omnem corporis actionem. Huc adde nervos, a quibus artus continentur; eorumque implicationem toto corpore pertinentem: qui, sicut venae et arteriae, a corde tracti et profecti, in corpus omne ducuntur. LVI. 140. Ad hanc providentiam naturae tam diligentem tamque sollertem adiungi multa possunt, e quibus intelligatur, quantae res hominibus a Deo, quamque eximiae tributae sint: qui primum eos humo excitatos celsos et erectos constituit, ut Deorum cognitionem, caelum intuentes, capere possent. Sunt enim e terra homines non ut incolae atque habitatores, sed quasi spectatores superarum rerum atque caelestium, qua-

rum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinet. Sensus autem, interpretes ac nuntii rerum, in capite, tamquam in arce, mirifice ad usus necessarios et facti et collocati sunt. Nam oculi, tamquam speculatores, altissimum locum obtinent: ex quo plurima conspicientes, fungantur suo munere. 141. Et aures quum sonum percipere debeant, qui natura sublime fertur; recte in altis corporum partibus collocatae sunt. Itemque nares, eo quod omnis odor ad supera fertur, recte sursum sunt: et quod cibi et potionis iudicium magnum earum est, non sine caussa vicinitatem oris secutae sunt. Iam gustatus, qui sentire eorum, quibus vescimur, genera debet, habitat in ea parte oris, qua esculentis et potulentis iter natura patefecit. Tactus autem toto corpore aequabiliter fusus est, ut omnes ictus omnesque nimios et frigoris et caloris appulsus sentire possemus. Atque, ut in aedificiis architecti avertunt ab oculis et naribus dominorum ea, quae profluentia necessario taetri essent aliquid habitura: sic natura res similes procul amandavit a sensibus. LVII. 142. Quis vero opifex, praeter naturam, qua nihil potest esse callidius, tantam sollertiam persequi potuisset in sensibus? quae primum oculos membranis tenuissimis vestivit et sepsit: quas primum perlucidas fecit, ut per eas cerni posset; firmas autem, ut continerentur. Sed lubricos oculos fecit, et mobiles, ut et declinarent, si quid noceret, et adspectum, quo vellent, facile converterent: aciesque ipsa, qua cernimus, quae pupilla vocatur, ita parva est, ut ea, quae nocere possint, facile vitet: palpebraeque, quae sunt tegmenta oculorum, mollissimae tactu, ne laederent aciem, aptissime factae et ad claudendas pupillas, ne quid incideret, et ad aperiendas: idque providit, ut identidem fieri posset cum maxima celeritate: 143. munitaeque sunt palpebrae tamquam vallo pilorum:

quibus, et apertis oculis, si quid incideret, repelleretur; et somno conniventibus, quum oculis ad cernendum non egeremus, ut qui, tamquam involuti, quiescerent. Latent praeterea utiliter, et excelsis undique partibus sepiuntur. Primum enim superiora, superciliis obducta, sudorem a capite et a fronte defluentem repellunt. Genae deinde ab inferiore parte tutantur subiectae, leniterque* eminentes. Nasusque ita locatus est, ut quasi murus oculis interiectus esse videatur. 144. Auditus autem semper patet: eius enim sensu etiam dormientes egemus: a quo quum sonus est acceptus, etiam a somno excitamur. Flexuosum iter habet, ne quid intrare possit, quod posset, si simplex et directum pateret. Provisum etiam, ut si qua minima bestiola conaretur irrumpere, in sordibus aurium, tamquam in visco, inhaeresceret. Extra autem eminent, quae appellantur aures, et tegendi caussa factae tutandique sensus, et ne adiectae voces laberentur atque errarent, priusquam sensus ab his pulsus esset. Sed duros et quasi corneolos habent introitus, multisque cum flexibus; quod his naturis relatus amplificatur sonus: quocirca et in fidibus testudine resonatur aut cornu, et ex tortuosis locis et inclusis soni referuntur ampliores. 145. Similiter nares, quae semper propter necessarias utilitates patent, contractiores habent introitus, ne quid in eas, quod noceat, possit pervadere: humoremque semper habent, ad pulverem multaque alia depellenda non inutilem. Gustatus praeclare septus est. Ore enim continetur, et ad usum apte, et ad incolumitatis custodiam. LVIII. Omnisque sensus hominum multo antecellit sensibus bestiarum. Primum enim oculi in iis artibus, quarum iudicium est oculorum, in pictis, fictis, caelatisque formis, in corporum etiam motione atque gestu multa cernunt subtilius. Colorum etiam et figurarum [tum] venustatem atque

ordinem, et, ut ita dicam, decentiam oculi iudicant: atque etiam alia maiora. Nam et virtutes et vitia cognoscunt: iratum, propitium: laetantem, dolentem: fortem, ignavum: audacem, timidumque cognoscunt. 146. Auriumque item est admirabile quoddam artificiosumque iudicium, quo iudicatur et in vocis, et in tibiarum nervorumque cantibus varietas sonorum, intervalla, distinctio, et vocis genera permulta: candidum*, fuscum: leve, asperum: grave, acutum: flexibile, durum: quae hominum solum auribus iudicantur. Nariumque item et gustandi pariter et tangendi magna iudicia sunt. Ad quos sensus capiendos et perfruendos, plures etiam, quam vellem, artes repertae sunt. Perspicuum est enim, quo compositiones unguentorum, quo ciborum conditiones, quo corporum lenocinia processerint. LIX. 147. Iam vero animum ipsum mentemque hominis, rationem, consilium, prudentiam, qui non divina cura perfecta esse perspicit, is his ipsis rebus mihi videtur carere. De quo dum disputarem, tuam mihi dari vellem, Cotta, eloquentiam. Quo enim tu illa modo diceres! Quanta primum intelligentia; deinde consequentium rerum cum primis coniunctio et comprehensio esset in nobis: ex quo videlicet, quid ex quibusque rebus efficiatur, idque ratione, concludimus: singulasque res definimus circumscripteque complectimur: ex quo scientia intelligitur quam vim habeat, qualis sit: qua ne in Deo quidem est res ulla praestantior. Quanta vero illa sunt, quae vos Academici infirmatis et tollitis, quod et sensibus et animo ea, quae extra sunt, percipimus atque comprehendimus! 148. Ex quibus collatis inter se et comparatis artes quoque efficimus, partim ad usum vitae, partim ad oblectationem necessarias. Iam vero domina rerum, (ut vos soletis dicere), eloquendi vis, quam est praeclara, quamque divina! quae primum efficit, ut ea, quae ignoramus,

discere, et ea, quae scimus, alios docere possimus. Deinde hac cohortamur, hac persuademus, hac consolamur afflictos, hac deducimus perterritos a timore, hac gestientes comprimimus, hac cupiditates iracundiasque restinguimus. Haec nos iuris, legum, urbium societate devinxit: haec a vita immani et fera segregavit. 149. Ad usum autem orationis, incredibile est, nisi diligenter attenderis, quanta opera machinata natura sit. Primum enim a pulmonibus arteria usque ad os intimum pertinet, per quam vox, principium a mente ducens, percipitur et funditur. Deinde in ore sita lingua est, finita dentibus. Ea vocem, immoderate profusam, fingit et terminat: quae sonos vocis distinctos et pressos efficit, quum et ad dentes, et ad alias partes pellit oris. Itaque plectri similem linguam nostri solent dicere, chordarum dentes, nares cornibus iis, qui ad nervos resonant in cantibus. LX. 150. Quam vero aptas, quamque multarum artium ministras manus natura homini dedit! Digitorum enim contractio facilis, facilisque porrectio, propter molles commissuras et artus, nullo in motu laborat. Itaque ad pingendum, ad fingendum, ad scalpendum, ad nervorum eliciendos sonos, ac tibiarum, apta manus est, admotione digitorum. Atque haec oblectationis: illa necessitatis; cultus dico agrorum, exstructionesque tectorum, tegumenta corporum vel texta vel suta, omnemque fabricam aeris et ferri: ex quo intelligitur, ad inventa animo, percepta sensibus, adhibitis opificum manibus omnia nos consecutos, ut tecti, ut vestiti, ut salvi esse possemus; urbes, muros, domicilia, delubra haberemus. 151. Iam vero operibus hominum, id est, manibus, cibi etiam varietas invenitur, et copia. Nam et agri multa ferunt manu quaesita, quae vel statim consumantur, vel mandentur condita vetustati. Et praeterea vescimur bestiis et terrenis et aquatilibus et

volatilibus, partim capiendo, partim alendo. Efficimus etiam domitu nostro quadrupedum vectiones: quorum celeritas atque vis nobis ipsis affert vim et celeritatem. Nos onera quibusdam bestiis, nos iuga imponimus: nos elephantorum acutissimis sensibus, nos sagacitate canum ad utilitatem nostram abutimur: nos e terrae cavernis ferrum elicimus, rem ad colendos agros necessariam: nos aeris, argenti, auri venas, penitus abditas, invenimus, et ad usum aptas, et ad ornatum decoras: arborum autem consectione, omnique materia, et culta et silvestri, partim ad calefaciendum corpus, igni adhibito, et ad mitigandum cibum utimur, partim ad aedificandum, ut, tectis septi, frigora caloresque pellamus. 152. Magnos vero usus affert ad navigia facienda, quorum cursibus suppeditantur omnes undique ad vitam copiae: quasque res violentissimas natura genuit, earum moderationem nos soli habemus; maris atque ventorum, propter nauticarum rerum scientiam; plurimisque maritimis rebus fruimur atque utimur. Terrenorum item commodorum omnis est in homine dominatus. Nos campis, nos montibus fruimur: nostri sunt amnes, nostri lacus: nos fruges serimus, nos arbores: nos aquarum inductionibus terris fecunditatem damus; nos flumina arcemus, dirigimus, avertimus: nostris denique manibus in rerum natura quasi alteram naturam efficere conamur. LXI. 153. Quid vero? hominum ratio non in caelum usque penetravit? Soli enim ex animantibus nos astrorum ortus, obitus, cursusque cognovimus: ab hominum genere finitus est dies, mensis, annus: defectiones solis et lunae cognitae, praedictaeque in omne posterum tempus, quae, quantae, quando futurae sint. Quae contuens animus, accipit ab his cognitionem Deorum; ex qua oritur pietas: cui coniuncta iustitia est reliquaeque virtutes: e quibus vita beata exsistit par et simili

Deorum; nulla re, nisi immortalitate, quae nihil ad bene vivendum pertinet, cedens caelestibus. Quibus rebus expositis, satis docuisse videor, hominis natura quanto omnes anteiret animantes. Ex quo debet intelligi, nec figuram situmque membrorum, nec ingenii mentisque vim, talem effici potuisse fortuna.

LXII. 154. Restat, ut doceam, atque aliquando perorem, omnia, quae sint in hoc mundo, quibus utantur homines, hominum caussa facta esse et parata. Principio ipse mundus Deorum hominumque caussa factus est: quaeque in eo sunt, ea parata ad fructum hominum et inventa sunt. Est enim mundus quasi communis Deorum atque hominum domus aut urbs utrorumque. Soli enim ratione utentes, iure ac lege vivunt. Ut igitur Athenas et Lacedaemonem, Atheniensium Lacedaemoniorumque caussa putandum est conditas esse: omniaque, quae sint in his urbibus, eorum populorum recte esse dicuntur: sic, quaecumque sunt in omni mundo, Deorum atque hominum putanda sunt. 155. Iam vero circuitus solis et lunae, reliquorumque siderum, quamquam etiam ad mundi cohaerentiam pertinent, tamen et spectaculum hominibus praebent: nulla est enim insatiabilior species, nulla pulchrior et ad rationem sollertiamque praestantior: eorum enim cursus dimetati, maturitates temporum et varietates mutationesque cognovimus. Quae si hominibus solis nota sunt, hominum facta esse caussa iudicandum est. 156. Terra vero feta frugibus et vario leguminum genere, quae cum maxima largitate fundit, ea ferarumne, an hominum caussa gignere videtur? Quid de vitibus olivetisque dicam? quarum uberrimi laetissimique fructus nihil omnino ad bestias pertinent. Neque enim serendi, neque colendi, nec tempestive demetendi percipiendique fructus, neque condendi ac reponendi ulla pecudum scientia est: earumque omnium rerum,

hominum est et usus et cura. LXIII. 157. Ut fides igitur et tibias eorum caussa factas dicendum est, qui illis uti possunt; sic ea, quae diximus, solis iis confitendum est esse parata, qui utuntur. Nec si quae bestiae furantur aliquid ex his, aut rapiunt, illarum quoque caussa ea nata esse dicemus. Neque enim homines murium aut formicarum caussa frumentum condunt, sed coniugum et liberorum et familiarum suarum. Itaque bestiae furtim, ut dixi, fruuntur: domini palam et libere. 158. Hominum igitur caussa eas rerum copias comparatas esse fatendum est: nisi forte tanta ubertas et varietas pomorum, eorumque iucundus non gustatus solum, sed odoratus etiam et adspectus dubitationem affert, quin hominibus solis ea natura donaverit. Tantumque abest; ut haec bestiarum etiam caussa parata sint, ut ipsas bestias hominum gratia generatas esse videamus. Quid enim oves aliud afferunt, nisi ut earum villis confectis atque contextis homines vestiantur? Quae quidem neque ali, neque sustentari, neque ullum fructum edere ex se sine cultu hominum et curatione possent. Canum vero tam fida custodia, tamque amans dominorum adulatio, tantumque odium in externos, et tam incredibilis ad investigandum sagacitas narium, tanta alacritas in venando, quid significat aliud, nisi se ad hominum commoditates esse generatos? 159. Quid de bobus loquar? quorum ipsa terga declarant non esse se ad onus accipiendum figurata: cervices autem natae ad iugum: tum vires humerorum et latitudines, ad aratra [ex]trahenda. Quibus quum terrae subigerentur fissione glebarum, ab illo aureo genere, ut poetae loquuntur, vis numquam ulla afferebatur.

Ferrea tum vero proles exorta repente est,
Ausaque funestum prima est fabricarier ensem,
Et gustare manu victum domitumque iuvencum.

Tanta putabatur utilitas percipi ex bobus, ut eorum visceribus vesci scelus haberetur. LXIV. Longum est mulorum persequi utilitates, et asinorum; quae certe ad hominum usum paratae sunt. 160. Sus vero quid habet, praeter escam? Cui quidem, ne putresceret, animam ipsam pro sale datam dicit esse Chrysippus. Qua pecude, quod erat ad vescendum hominibus apta, nihil genuit natura fecundius. Quid multitudinem suavitatemque piscium dicam? quid avium? ex quibus tanta percipitur voluptas, ut interdum Pronoea nostra, Epicurea fuisse videatur. Atque hae ne caperentur quidem, nisi hominum ratione atque sollertia. Quamquam aves quasdam, et alites, et oscines, ut nostri augures appellant, rerum augurandarum caussa esse natas putamus. 161. Iam vero immanes et feras belluas nanciscimur venando, ut et vescamur iis, et exerceamur in venando ad similitudinem bellicae disciplinae, et utamur domitis et condocefactis, ut elephantis: multaque ex earum corporibus remedia morbis et vulneribus eliciamus, sicut ex quibusdam stirpibus et herbis, quarum utilitates longinqui temporis usu et periclitatione percepimus. Totam licet animis, tamquam oculis, lustrare terram, mariaque omnia? cernes iam spatia frugifera atque immensa camporum, vestitusque densissimos montium, pecudum pastus, tum incredibili cursus maritimos celeritate. 162. Nec vero supra terram, sed etiam in intimis eius tenebris plurimarum rerum latet utilitas, quae, ad usum hominum orta, ab hominibus solis invenitur.

LXV. Illud vero, quod uterque vestrum fortasse arripiet ad reprehendendum: Cotta, quia Carneades libenter in Stoicos invehebatur: Velleius, quia nihil tam irridet Epicurus, quam praedictionem rerum futurarum: mihi videtur vel maxime confirmare, Deorum providentia consuli rebus humanis. Est enim

profecto divinatio, quae multis locis, [rebus,] temporibus apparet, tum in privatis, tum maxime in publicis. 163. Multa cernunt haruspices: multa augures provident: multa oraculis declarantur, multa vaticinationibus, multa somniis, multa portentis: quibus cognitis, multae saepe res ex hominum sententia atque utilitate partae, multa etiam pericula depulsa sunt. Haec igitur sive vis, sive ars, sive natura, ad scientiam rerum futurarum homini profecto est, nec alii cuiquam a Diis immortalibus data. Quae si singula vos forte non movent, universa certe tamen inter se connexa atque coniuncta movere debebunt.

164. Nec vero universo generi hominum solum, sed etiam singulis a Diis immortalibus consuli et provideri solet. Licet enim contrahere universitatem generis humani, eamque gradatim ad pauciores, postremo deducere ad singulos. LXVI. Nam si omnibus hominibus, qui ubique sunt, quacumque in ora ac parte terrarum, ab huiusce terrae, quam nos incolimus, continuatione distantium, Deos consulere censemus ob eas caussas, quas ante diximus: his quoque hominibus consulunt, qui has nobiscum terras ab oriente ad occidentem colunt. 165. Sin autem his consulunt, qui quasi magnam quamdam insulam incolunt, quam nos orbem terrae vocamus: etiam illis consulunt, qui partes eius insulae tenent, Europam, Asiam, Africam. Ergo et earum partes diligunt, ut Romam, Athenas, Spartam, Rhodum: et earum urbium separatim ab universis singulos diligunt, ut Pyrrhi bello Curium, Fabricium, Coruncanium; primo Punico Calatinum, Duellium, Metellum, Lutatium; secundo Maximum, Marcellum, Africanum; post hos, Paullum, Gracchum, Catonem, patrumve memoria Scipionem, Laelium: multosque praeterea et nostra civitas et Graecia tulit singulares viros; quorum neminem, nisi iuvante Deo, talem fuisse cre-

dendum est. 166. Quae ratio poetas, maximeque Homerum, impulit, ut principibus heroum, Ulixi, Diomedi, Agamemnoni, Achilli, certos Deos, discriminum et periculorum comites, adiungeret. Praeterea ipsorum Deorum saepe praesentiae, quales supra commemoravi, declarant, ab his et civitatibus et singulis hominibus consuli. Quod quidem intelligitur etiam significationibus rerum futurarum, quae tum dormientibus, tum vigilantibus portenduntur. Multa praeterea ostentis, multa extis admonemur, multisque rebus aliis: quas diuturnus usus ita notavit, ut artem divinationis efficeret. 167. Nemo igitur vir magnus sine aliquo afflatu divino umquam fuit. Nec vero ita refellendum est, ut, si segetibus vel vinetis cuiuspiam tempestas nocuerit, aut si quid e vitae commodis casus abstulerit, eum, cui quid horum acciderit, aut invisum Deo, aut neglectum a Deo iudicemus. Magna Dii curant, parva negligunt. Magnis autem viris prospere semper eveniunt omnes res: si quidem satis a nostris et a principe philosophorum Socrate dictum est de ubertatibus virtutis et copiis.

LXVII. 168. Haec mihi fere in mentem veniebant, quae dicenda putarem de natura Deorum. Tu autem Cotta, si me audias, eamdem caussam agas, teque et principem civem, et pontificem esse cogites, et, quoniam in utramque partem vobis licet disputare, hanc potius sumas: eamque facultatem disserendi, quam tibi a rhetoricis exercitationibus acceptam amplificavit Academia, huc potius conferas. Mala enim et impia consuetudo est, contra Deos disputandi, sive ex animo id fit, sive simulate.

M. TULLII CICERONIS
DE
NATURA DEORUM
AD M. BRUTUM
LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro continetur Cottae Academici contra Stoicam de Diis rationem disputatio. Ea, ut superior liber, in quattuor partes distributa est. Nam prima parte respondet c. 3 — 7. ad ea, quibus Balbus docere voluerat, esse Deos. Ac primo quidem negat argumentis eam partem rationis Stoicae confirmandam esse, si quidem verum sit, quod Stoici dicant, esse deos, atque inter omnes constet; deinde vero agit de argumento a divinatione petito, et Cleanthis et Chrysippi argumenta breviter reprehendit: quamquam ea pars non integra ad nos pervenit. Secunda parte c. 8 — 25. omnia ea impugnantur, quae de Diis ipsis, quales essent, disputata erant. Itaque primo non ea argumenta solum dissolvit, quibus mundo, soli, lunae, sideribusque divinitas asserta erat, sed etiam ea opinio quam absurda sit, pluribus argumentis demonstrat: quorum facile primarium est, quo Carneades uti solebat contra Stoicos, Nullum, neque corpus, neque animal, quod patibilem naturam habeat, immortale et aeternum esse posse; immortalitate autem et aeternitate sublata, ipsam divinitatem tolli. Deinde poeticos Deos, et quos plebs superstitiosa venerabatur σωρειτικαῖς ἐρωτήσεσι, *quibus Carneades in hac disputatione uti solebat, aliisque*

argumentis tollit. Tertia pars autem disputationis cum partibus duabus quartae intercidit. Nam quarta disputationis Stoicae pars, quae, Deos providisse et consuluisse hominibus, contendebat, quattuor argumentis nitebatur (v. argum. L. II. in fine): horum secundo et quarto quae respondisse Cotta fingitur, ea sola supersunt: c. 26 — 40. Ostendit enim primo, quibus rebus hominibus consuluisse Dii dicantur, eorum pleraque, in primis rationem, ad hominum perniciem converti; summosque homines et virtutis amantissimos plerumque mala fortuna usos esse.

I. 1. Quae quum Balbus dixisset, tum arridens Cotta, Sero, inquit, mihi, Balbe, praecipis, quid defendam. Ego enim, te disputante, quid contra dicerem, mecum ipse meditabar, neque tam refellendi tui caussa, quam ea, quae minus intelligebam, requirendi. Quum autem suo cuique iudicio sit utendum, difficile factu est, me id sentire, quod tu velis. 2. Hic Velleius, Nescis, inquit, quanta cum exspectatione, Cotta, sim te auditurus. Iucundus enim Balbo nostro sermo tuus contra Epicurum fuit. Praebebo igitur me ego tibi vicissim attentum contra Stoicos auditorem. Spero enim, te, ut soles, bene paratum venire. 3. Tum Cotta, Sum mehercule, inquit, Vellei. Neque enim mihi par ratio cum Lucilio est, ac tecum fuit. Quî tandem, inquit ille? Quia mihi, inquit, videtur Epicurus vester de Diis immortalibus non magnopere pugnare. Tantummodo negare Deos esse non audet, ne quid invidiae subeat, aut criminis. Quum vero Deos nihil agere, nihil curare confirmat, membrisque humanis esse praeditos, sed eorum membrorum usum nullum habere: ludere videtur, satisque putare, si dixerit, esse quamdam beatam naturam, et aeternam. 4. A Balbo autem animadvertisti, credo, quam multa dicta sint, quamque, etiam si mi-

nus vera, tamen apta inter se et cohaerentia. Itaque cogito, ut dixi, non tam refellere eius orationem, quam ea, quae minus intellexi, requirere. Quare, Balbe, tibi permitto, responderene mihi malis, de singulis rebus quaerenti ex te ea, quae parum accepi, an universam audire orationem meam. Tum Balbus: Ego vero, si quid explanari tibi voles, respondere malo. Sin me interrogare, non tam intelligendi caussa, quam refellendi; utrum voles, faciam: vel ad singula, quae requires, statim respondebo, vel, quum peroraris, ad omnia. 5. Tum Cotta, Optime, inquit. Quamobrem sic agamus, ut nos ipsa ducit ratio. II. Sed antequam de re, pauca de me. Non enim mediocriter moveor auctoritate tua, Balbe, orationeque ea, quae me in perorando cohortabatur, ut meminissem, me et Cottam esse, et pontificem. Quod eo, credo, valebat, ut opiniones, quas a maioribus accepimus de Diis immortalibus, sacra, caerimonias, religionesque defenderem. Ego vero eas defendam semper, semperque defendi: nec me ex ea opinione, quam a maioribus accepi de cultu Deorum immortalium, ullius umquam oratio aut docti aut indocti movebit. Sed quum de religione agitur, Ti. Coruncanium, P. Scipionem, P. Scaevolam, pontifices maximos, non Zenonem, aut Cleanthem, aut Chrysippum sequor: habeoque C. Laelium augurem, eumdemque sapientem; quem potius audiam de religione dicentem in illa oratione nobili, quam quemquam principem Stoicorum. Quumque omnis populi Romani religio in sacra et in auspicia divisa sit, et tertium adiunctum sit, si quid praedictionis caussa ex portentis et monstris Sibyllae interpretes haruspicesve monuerunt: harum ego religionum nullam umquam contemnendam putavi; mihique ita persuasi, Romulum auspiciis, Numam sacris constitutis, fundamenta iecisse nostrae civitatis: quae numquam

profecto sine summa placatione Deorum immortalium tanta esse potuisset. Habes, Balbe, quid Cotta, quid pontifex sentiat: fac nunc ergo intelligam, tu quid sentias. 6. A te enim philosopho rationem accipere debeo religionis; maioribus autem nostris, etiam nulla ratione reddita, credere. III. Tum Balbus, Quam igitur a me rationem, inquit, Cotta, desideras? Et ille, Quadripartita, inquit, fuit divisio tua: primum ut velles docere, Deos esse: deinde, quales essent: tum, ab his mundum regi: postremo, consulere eos rebus humanis. Haec, si recte memini, partitio fuit. Rectissime, inquit Balbus: sed exspecto, quid requiras.

7. Tum Cotta, Primum quidem videamus, inquit? Et si id est primum, quod inter omnes, nisi admodum impios, convenit, mihi quidem ex animo exui non potest, esse Deos. Id tamen ipsum, quod mihi persuasum est auctoritate maiorum, cur ita sit, nihil tu me doces. Quid est, inquit Balbus, si tibi persuasum est, cur a me velis discere? Tum Cotta, Quia sic aggredior, inquit, ad hanc disputationem, quasi nihil umquam audierim de Diis immortalibus, nihil cogitaverim, rudem me discipulum et integrum accipe, et ea, quae requiro, doce. 8. Dic igitur, quid requiras. Egone? primum illud, cur, quod [perspicuum in istam partem,] ne egere quidem oratione dixisses, quod esset perspicuum et inter omnes constaret, de eo ipso tam multa dixeris. Quia te quoque, inquit, animadverti, Cotta, saepe, quum in foro diceres, quam plurimis posses, argumentis onerare iudicem, si modo eam facultatem tibi daret caussa. Atque hoc idem et philosophi faciunt, et ego, ut potui, feci. Tu autem, qui id quaeris, similiter facis, ac si me roges, cur te duobus contuear oculis, et non altero tantum, cum idem uno assequi possim. IV. 9. Tum Cotta, Quam simile istud sit, inquit, tu videris. Nam ego

neque in caussis, si quid est evidens, de quo inter omnes conveniat, argumentari soleo: perspicuitas enim argumentatione elevatur: nec, si id facerem in caussis forensibus, idem facerem in hac subtilitate sermonis. Cur contuerere autem altero oculo, caussa non esset; quum idem obtutus esset amborum, et quum rerum natura, quam tu sapientem esse vis, duo lumina ab animo ad oculos perforata nos habere voluisset. Sed quia non confidebas, tam esse id perspicuum, quam tu velles*; propterea multis argumentis Deos esse docere voluisti. Mihi enim unum satis erat, ita nobis maiores nostros tradidisse. Sed tu auctoritates contemnis, ratione pugnas. 10. Patere igitur, rationem meam cum tua ratione contendere. Affers haec omnia argumenta, cur Dii sint: remque, mea sententia minime dubiam, argumentando dubiam facis. Mandavi enim memoriae non numerum solum, sed etiam ordinem argumentorum tuorum. Primum fuit, quum caelum suspexissemus, statim nos intelligere, esse aliquod numen, quo haec regantur. Ex hoc illud etiam,

Adspice hoc sublíme candens, quem ínvocant omnes Iovem.

11. Quasi vero quisquam nostrûm istum potius, quam Capitolinum, Iovem appellet; aut hoc perspicuum sit constetque inter omnes, eos esse Deos, quos tibi Velleius, multique praeterea, ne animantes quidem esse concedant. Grave etiam argumentum tibi videbatur, Quod opinio de Diis immortalibus et omnium esset, et quotidie cresceret. Placet igitur, tantas res opinione stultorum iudicari, vobis praesertim, qui illos insanos esse dicatis? V. At enim praesentes vidimus Deos, ut apud Regillum Postumius, in Salaria Vatinius: nescio quid etiam de Locrorum apud Sagram praelio. Quos igitur tu Tyndaridas appellabas, id est, homines homine natos, et quos Home

rus, qui recens ab illorum aetate fuit, sepultos esse dicit Lacedaemone: eos tu cantheriis albis, nullis calonibus, obviam Vatinio venisse existimas, et victoriam populi Romani Vatinio potius, homini rustico, quam M. Catoni, qui tum erat princeps, nuntiavisse? Ergo et illud in silice, quod hodie apparet apud Regillum, tamquam vestigium ungulae, Castoris equi credis esse? 12. Nonne mavis illud credere, quod probari potest, animos praeclarorum hominum, quales isti Tyndaridae fuerunt, divinos esse et aeternos, quam eos, qui semel cremati essent, equitare et in acie pugnare potuisse? aut si hoc fieri potuisse dicis, doceas oportet, quomodo; nec fabellas aniles proferas. 13. Tum Lucilius, An tibi, inquit, fabellae videntur? Nonne ab A. Postumio aedem Castori et Polluci in foro dedicatam: nonne Senatus consultum de Vatinio vides? Nam de Sagra, Graecorum etiam est vulgare proverbium: qui, quae affirmant, certiora esse dicunt, quam illa, quae apud Sagram. His igitur auctoribus nonne debes moveri? Tum Cotta, Rumoribus, inquit, mecum pugnas, Balbe: ego autem a te rationes requiro.

* * *

VI. 14. Sequuntur, quae futura sunt. Effugere enim nemo id potest, quod futurum est. Saepe autem ne utile quidem est scire, quid futurum sit. Miserum est enim, nihil proficientem angi, nec habere ne spei quidem extremum, et tamen commune solatium: praesertim quum vos iidem fato fieri dicatis omnia: quod autem semper ex omni aeternitate verum fuerit, id esse fatum. Quid igitur iuvat, aut quid affert ad cavendum, scire aliquid futurum, quum id certe futurum sit? Unde porro ista divinatio? Quis invenit fissum iecoris? quis cornicis cantum notavit? quis sortes? quibus ego credo: nec possum Attii Navii, quem commemorabas, lituum contemnere. Sed, qui

ista intellecta sint, a philosophis debeo discere, praesertim quum plurimis de rebus isti divini mentiantur. 15 At medici quoque (ita enim dicebas) saepe falluntur. Quid simile medicina, cuius ego rationem video, et divinatio? quae unde oriatur, non intelligo. Tu autem etiam Deciorum devotionibus placatos Deos esse censes. Quae fuit eorum tanta iniquitas, ut placari populo Romano non possent, nisi viri tales occidissent? Consilium illud Imperatorum fuit, quod Graeci στρατήγημα appellant, sed eorum Imperatorum, qui patriae consulerent, vitae non parcerent. Rebantur enim fore, ut exercitus Imperatorem, equo incitato se in hostes immittentem, persequeretur: id quod evenit. Nam Fauni vocem equidem numquam audivi. Tibi, si audisse te dicis, credam: etsi, Faunus omnino quid sit, nescio. VII. Non igitur adhuc, quantum quidem in te, Balbe, est, intelligo Deos esse: quos equidem credo esse, sed nihil docent Stoici. 16. Nam Cleanthes, ut dicebas, quattuor modis formatas in animis hominum putat Deorum esse notiones. Unus is modus est, de quo satis dixi, qui est susceptus ex praesensione rerum futurarum. Alter ex perturbationibus tempestatum et reliquis motibus. Tertius ex commoditate rerum, quas percipimus, et copia. Quartus ex astrorum ordine caelique constantia. De praesensione diximus. De perturbationibus caelestibus et maritimis et terrenis non possumus dicere, quum ea fiant, non esse multos, qui illa metuant, et a Diis immortalibus fieri existiment. 17. Sed non id quaeritur, sintne aliqui, qui Deos esse putent: Dii utrum sint, necne, quaeritur. Nam reliquae caussae, quas Cleanthes affert, quarum una est de commodorum, quae capimus, copia; altera de temporum ordine, caelique constantia, tum tractabuntur a nobis, quum disputabimus de providentia Deorum; de qua plurima a te, Balbe, dicta sunt: eodem-

que illa etiam differemus, quod Chrysippum dicere aiebas, quoniam esset aliquid in rerum natura, quod ab homine effici non posset, esse homine aliquid melius: 18. quaeque in domo pulchra cum pulchritudine mundi comparabas, et quum totius mundi convenientiam consensumque afferebas, Zenonisque breves et acutulas conclusiones in eam partem sermonis, quam modo dixi, differemus: eodemque tempore illa omnia, quae a te physice dicta sunt de vi ignea, deque eo calore, ex quo omnia generari dicebas, loco suo quaerentur: omniaque, quae a te nudiustertius dicta sunt, — quum docere velles, Deos esse — quare et mundus universus, et sol, et luna, et stellae sensum ac mentem haberent, in idem tempus reservabo. 19. A te autem idem illud etiam atque etiam quaeram, quibus rationibus tibi persuadeas, Deos esse. VIII. Tum Balbus, Equidem attulisse rationes mihi videor: sed eas tu ita refellis, ut, quum me interrogaturus esse videare, et ego me ad respondendum compararim, repente avertas orationem, nec des respondendi locum. Itaque maximae res tacitae praeterierunt, de divinatione, de fato: quibus de quaestionibus tu quidem strictim, nostri autem multa solent dicere; sed ab hac eae* quaestione, quae nunc in manibus est, separantur. Quare, si videtur, noli agere confuse; ut hoc explicemus hac disputatione, quod quaeritur.

20. Optime, inquit Cotta. Itaque quoniam quattuor in partes totam quaestionem divisisti, de primaque diximus; consideremus secundam. Quae mihi talis videtur fuisse, ut, quum ostendere velles, quales Dii essent, ostenderes nullos esse. A consuetudine enim oculorum animum abducere difficillimum dicebas: sed, quum Deo nihil praestantius esset, non dubitabas, quin mundus esset Deus, quod nihil in rerum natura melius esset; modo possemus eum ani-

mantem cogitare, vel potius, ut cetera oculis, sic animo hoc cernere. 21. Sed quum mundo negas quidquam esse melius, quid dicis melius? Si pulchrius, assentior: si aptius ad utilitates nostras, id quoque assentior: sin autem id dicis, nihil esse mundo sapientius: nullo modo prorsus assentior; non quod difficile sit, mentem ab oculis sevocare: sed quo magis sevoco, eo minus id, quod tu vis, possum mente comprehendere. IX. Nihil est mundo melius in rerum natura. Ne in terris quidem urbe nostra. Num igitur idcirco in urbe esse rationem, cogitationem, mentem putas? aut, quoniam non sit, num idcirco existimas, formicam anteponendam esse huic pulcherrimae urbi, quod in urbe sensus sit nullus, in formica non modo sensus, sed etiam mens, ratio, memoria? Videre oportet, Balbe, quid tibi concedatur, non te ipsum, quod velis, sumere. 22. Istum enim locum totum illa vetus Zenonis brevis, et, ut tibi videbatur, acuta conclusio dilatavit. Zeno enim ita concludit. *Quod ratione utitur, melius est, quam id, quod ratione non utitur. Nihil autem mundo melius: ratione igitur mundus utitur.* 23. Hoc si placet, iam efficies, ut mundus optime librum legere videatur. Zenonis enim vestigiis hoc modo rationem poteris concludere. *Quod litteratum est, id est melius, quam quod non est litteratum: nihil autem mundo melius: litteratus igitur est mundus.* Isto modo etiam disertus, et quidem mathematicus, musicus, omni denique doctrina eruditus, postremo philosophus erit mundus. Saepe dixisti, nihil fieri sine Deo, nec ullam vim esse naturae, ut sui dissimilia posset effingere. Concedam non modo animantem et sapientem esse mundum, sed fidicinem etiam et tibicinem, quoniam earum quoque artium homines ex eo procreantur. Nihil igitur affert pater iste Stoicorum, quare mundum ratione uti putemus, ne cur animantem qui-

dem esse. Non est igitur mundus Deus: et tamen nihil est eo melius. Nihil est enim eo pulchrius, nihil nobis salutarius, nihil ornatius adspectu, motuque constantius. Quod si mundus universus non est Deus, ne stellae quidem, quas tu innumerabiles in Deorum numero reponebas. Quarum te cursus aequabiles aeternique delectabant: nec mehercule iniuria. Sunt enim admirabili incredibilique constantia. 24. Sed non omnia, Balbe, quae cursus certos et constantes habent, ea Deo potius tribuenda sunt, quam naturae. X. Quid Chalcidico Euripo in motu idemtidem reciprocando putas fieri posse constantius? quid freto Siciliensi? quid Oceani fervore illis in locis,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda?

Quid? aestus maritimi, vel Hispanienses vel Britannici, eorumque certis temporibus vel accessus vel recessus, sine Deo fieri nonne possunt? Vide, quaeso, si omnis motus, omniaque, quae certis temporibus ordinem suum conservant, divina dicimus, ne tertianas quidem febres et quartanas divinas esse dicendum sit; quarum reversione et motu quid potest esse constantius? Sed omnium talium rerum ratio reddenda est. 25. Quod vos quum facere non potestis, tamquam in aram, confugitis ad Deum.

Et Chrysippus tibi acute dicere videbatur, homo sine dubio versutus et callidus: (versutos eos appello, quorum celeriter mens versatur: callidos autem, quorum, tamquam manus opere, sic animus usu concalluit:) is igitur, *si aliquid est*, inquit, *quod homo efficere non possit, qui id efficit, melior est homine. Homo autem haec, quae in mundo sunt, efficere non potest. Qui potuit igitur, is praestat homini. Homini autem praestare quis possit, nisi Deus? Est igitur Deus.* Haec omnia in eodem, quo illa Zenonis, errore versantur. 26. Quid enim sit melius, quid

praestabilius, quid inter naturam et rationem intersit, non distinguitur. Idemque si Dei non sint, negat esse in omni natura quidquam homine melius. Id autem putare quemquam hominem, nihil homine esse melius, summae arrogantiae censet esse. Sit sane arrogantis, pluris se putare, quam mundum. At illud non modo non arrogantis, sed potius prudentis, intelligere, se habere sensum et rationem; haec eadem Orionem et Caniculam non habere. Et, *si domus pulchra sit, intelligamus eam dominis*, inquit, *aedificatam esse, non muribus. Sic igitur mundum Deorum domum existimare debemus.* Ita prorsus existimarem, si illum aedificatum, non, quemadmodum docebo, a natura conformatum putarem.

XI. 27. At enim quaerit apud Xenophontem Socrates, unde animum arripuerimus, si nullus fuerit in mundo. Et ego quaero, unde orationem, unde numeros, unde cantus. Nisi vero loqui solem cum luna putamus, quum propius accesserit, aut ad harmoniam canere mundum, ut Pythagoras existimat. Naturae ista sunt, Balbe, naturae, non artificiose ambulantis, ut ait Zeno, quod quidem quale sit, iam videbimus, sed omnia cientis et agitantis motibus et mutationibus suis. 28. Itaque illa mihi placebat oratio de convenientia consensuque naturae, quam quasi cognatione continuatam conspirare dicebas. Illud non probabam, quod negabas id accidere potuisse, nisi ea uno divino spiritu contineretur. Illa vero cohaeret et permanet naturae viribus, non Deorum: estque in ea iste quasi consensus, quam *συμπάθειαν* Graeci vocant: sed ea, quo sua sponte maior est, eo minus divina ratione fieri existimanda est.

XII. 29. Illa autem, quae Carneades afferebat, quemadmodum dissolvitis? Si nullum corpus immortale sit, nullum esse corpus sempiternum. Corpus autem immortale nullum esse, ne individuum qui-

dem, nec quod dirimi distrahive non possit. Quumque omne animal patibilem naturam habeat, nullum est eorum, quod effugiat accipiendi aliquid extrinsecus, id est, quasi ferendi et patiendi necessitatem. Et, si omne animal [mor]tale est, immortale nullum est. Ergo itidem si omne animal secari ac dividi potest, nullum est eorum individuum, nullum aeternum. Atqui omne animal ad accipiendam vim externam et ferendam paratum est: mortale igitur omne animal, et dissolubile, et dividuum sit necesse est. 30. Ut enim, si omnis cera commutabilis esset, nihil esset cereum, quod commutari non posset: item nihil argenteum, nihil aeneum, si commutabilis esset natura argenti et aeris. Similiter igitur, si omnia, e quibus, quae sunt*, cuncta constant, mutabilia sunt: nullum corpus potest esse non mutabile. Mutabilia autem sunt illa, ex quibus omnia constant, ut vobis videtur: omne igitur corpus mutabile est. At si esset corpus aliquod immortale, non esset omne mutabile. Ita efficitur, ut omne corpus mortale sit. Etenim omne corpus aut aqua aut aer aut ignis aut terra est, aut id, quod est concretum ex his, aut ex aliqua parte eorum. Horum autem nihil est, quin intereat. 31. Nam et terrenum omne dividitur, et humor ita mollis est, ut facile comprimi collidique possit. Ignis vero et aer omni impulsu facillime pellitur, naturaque cedens est maxime, et dissipabilis. Praeterea omnia haec tum intereunt, quum in naturam aliam convertuntur: quod fit, quum terra in aquam se vertit, et quum ex aqua oritur aer, et quum ex aëre aether, quumque eadem vicissim retro commeant. Quodsi ea intereunt, ex quibus constat omne animal, nullum est animal sempiternum. XIII. 32. Et, ut haec omittamus, tamen animal nullum inveniri potest, quod neque natum umquam sit, et semper sit futurum. Omne enim animal sensus habet.

Sentit igitur et calida et frigida, et dulcia et amara, nec potest ullo sensu iucunda accipere, et non accipere contraria. Si igitur voluptatis sensum capit, doloris etiam capit. Quod autem dolorem accipit, id accipiat etiam interitum necesse est. Omne igitur animal confitendum est esse mortale. 33. Praeterea, si quid est, quod nec voluptatem sentiat, nec dolorem, id animal esse non potest. Sin autem, quod animal est, id illa necesse est sentiat: et quod ea sentiat, non potest esse aeternum: et omne animal sentit: nullum igitur animal est aeternum. Praeterea nullum potest esse animal, in quo non et appetitio sit, et declinatio naturalis. Appetuntur autem, quae secundum naturam sunt; declinantur contraria: et omne animal appetit quaedam, et fugit a quibusdam. Quod autem refugit, id contra naturam est: et quod est contra naturam, id habet vim interimendi. Omne ergo animal intereat necesse est. 34. Innumerabilia sunt, ex quibus effici cogique possit, nihil esse, quod sensum habeat, quin id intereat. Etenim necesse est ea ipsa, quae sentiuntur, ut frigus, ut calor, ut voluptas, ut dolor et cetera, quum amplificata sint, interimant. Nec ullum animal est sine sensu. Nullum igitur animal est aeternum. XIV. Etenim aut simplex est natura animantis, ut vel terrena sit, vel ignea, vel animalis, vel humida; quod quale sit, ne intelligi quidem potest: aut concreta est ex pluribus naturis, quarum suum quaeque locum habeat, quo naturae vi feratur: alia infimum, alia summum, alia medium. Haec ad quoddam tempus cohaerere possunt: semper autem nullo modo possunt. Necesse est enim, suum quaeque in locum natura rapiatur. Nullum igitur animal est sempiternum.

35. Sed omnia vestri, Balbe, solent ad igneam vim referre, Heraclitum, ut opinor, sequentes: quem ipsum non omnes interpretantur uno modo. Qui quo-

nlam, quid diceret, intelligi noluit, omittamus. Vos autem ita dicitis, omnem vim esse ignem: itaque et animantes, quum calor defecerit, tum interire; et in omni natura rerum id vivere, id vigere, quod caleat. Ego autem non intelligo, quo modo, calore exstincto, corpora intereant; non intereant, humore aut spiritu amisso, praesertim quum intereant etiam nimio calore. 36. Quamobrem id quidem commune est de calido: verumtamen videamus exitum. Ita vultis, opinor, nihil esse animal [extrinsecus] in natura atque mundo, praeter ignem. Qui magis, quam praeter animam, unde animantium quoque constet animus, ex quo anima dicitur? Quo modo autem hoc, quasi concedatur, sumitis, nihil esse animum, nisi ignem? probabilius enim videtur, tale quiddam esse animum, ut sit ex igne atque anima temperatum. Quod si ignis ex sese ipse animal est, nulla se alia admiscente natura, quoniam is, quum inest in corporibus nostris, efficit, ut sentiamus: non potest ipse esse sine sensu. Rursus eadem dici possunt. Quidquid est enim, quod sensum habeat, id necesse est sentiat et voluptatem et dolorem: ad quem autem dolor veniat, ad eumdem etiam interitum venire. Ita fit, ut ne ignem quidem efficere possitis aeternum. 37. Quid enim? non eisdem vobis placet, omnem ignem pastus indigere? nec permanere ullo modo posse, nisi alatur: ali autem solem, lunam, reliqua astra, aquis, alia dulcibus, alia marinis? eamque caussam Cleanthes affert, cur se sol referat, nec longius progrediatur solstitiali orbe, itemque brumali, ne longius discedat a cibo. Hoc totum quale sit. mox. Nunc autem concludatur illud, quod interire possit, id aeternum non esse natura: ignem autem interiturum esse, nisi alatur; non esse igitur natura ignem sempiternum.

XV. 38. Qualem autem Deum intelligere nos

possumus nulla virtute praeditum? Quid enim? Prudentiamne Deo tribuemus? quae constat ex scientia rerum bonarum et malarum, et nec bonarum, nec malarum. Cui mali nihil est nec esse potest, quid huic opus est delectu bonorum et malorum? quid autem ratione? quid intelligentia? quibus utimur ad eam rem, ut apertis obscura assequamur. At obscurum Deo nihil potest esse. Nam iustitia, quae suum cuique distribuit, quid pertinet ad Deos? Hominum enim societas et communitas, ut vos dicitis, iustitiam procreavit. Temperantia autem constat ex praetermittendis voluptatibus corporis: cui si locus in caelo est, est etiam voluptatibus. Nam fortis Deus intelligi qui potest? in dolore, an in labore, an in periculo? Quorum Deum nihil attingit. 39. Nec ratione igitur utentem, nec virtute ulla praeditum Deum intelligere qui possumus?

Nec vero vulgi atque imperitorum inscitiam despicere possum, quum ea considero, quae dicuntur a Stoicis. Sunt enim illa imperitorum. Piscem Syri venerantur. Omne fere genus bestiarum Aegyptii consecraverunt. Iam vero in Graecia multos habent ex hominibus Deos, Alabandum Alabandei*: Tenedii Tenem: Leucotheam, quae fuit Ino, et eius Palaemonem filium, cuncta Graecia; Herculem, Aesculapium, Tyndaridas: Romulum nostri, aliosque complures: quos quasi novos et adscriptitios cives in caelum receptos putant. XVI. 40. Haec igitur indocti Quid vos philosophi? qui meliora? Omitto illa: sunt enim praeclara. Sit sane Deus ipse mundus. Hoc credo illud esse

— *sublime candens, quem invocant omnes Iovem.*

Quare igitur plures adiungimus Deos? quanta autem est eorum multitudo? Mihi quidem sane multi videntur. Singulas enim stellas numeratis Deos, eosque aut belluarum nomine appellatis, ut Capram, ut

Nepam, ut Taurum, ut Leonem: aut rerum inanimatarum, ut Argo, ut Aram, ut Coronam. 41. Sed ut haec concedantur, reliqua qui tandem non modo concedi, sed omnino intelligi possunt? Quum fruges Cererem, vinum Liberum dicimus, genere nos quidem sermonis utimur usitato: sed ecquem tam amentem esse putas, qui illud, quo vescatur, Deum credat esse? Nam quos ab hominibus pervenisse dicis ad Deos, tu redde rationem, quemadmodum id fieri potuerit, aut cur fieri desierit, et ego discam libenter. Quomodo nunc quidem est, non video, quo pacto ille, cui *in monte Oetaeo illatae lampades fuerunt*, ut ait Accius, *in domum aeternam patris* ex illo ardore pervenerit: quem tamen Homerus apud inferos conveniri facit ab Ulixe, sicut ceteros, qui excesserant vita. 42. Quamquam, quem potissimum Herculem colamus, scire sane velim. Plures enim tradunt nobis ii, qui interiores scrutantur et reconditas litteras: antiquissimum, Iove natum, sed item Iove antiquissimo. Nam Ioves quoque plures in priscis Graecorum litteris invenimus. Ex eo igitur et Lisyto est is Hercules, quem concertavisse cum Apolline de tripode accepimus. Alter traditur Nilo natus, Aegyptius: quem aiunt Phrygias litteras conscripsisse. Tertius est ex Idaeis Digitis: cui inferias afferunt. Quartus est Iovis et Asteriae, Latonae sororis, qui Tyri maxime colitur; cuius Karthaginem filiam ferunt. Quintus in India, qui Belus dicitur. Sextus hic ex Alcumena, quem Iuppiter genuit, sed tertius Iuppiter: quoniam, ut iam docebo, plures Ioves etiam accepimus.

XVII. 43. Quando enim me in hunc locum deduxit oratio, docebo, meliora me didicisse de colendis Diis immortalibus iure pontificio et maiorum more, capedunculis, quas Numa nobis reliquit, de quibus in illa aureola oratiuncula dicit Laelius, quam rationi

bus Stoicorum. Si enim vos sequar, dic, quid ei respondeam, qui me sic roget; Si Dii sunt, suntne etiam Nymphae Deae? si Nymphae, Panisci etiam, et Satyri? Hi autem non sunt: ne Nymphae quidem Deae igitur. At earum templa sunt publice vota et dedicata. Quid igitur? Ne ceteri quidem ergo Dii, quorum templa sunt dedicata. Age porro: Iovem et Neptunum Deos numeras: ergo etiam Orcus, frater eorum, Deus, et illi, qui fluere apud inferos dicuntur, Acheron, Cocytus, Styx, Pyriphlegethon, tum Charon, tum Cerberus, Dii putandi. 44. At id quidem repudiandum. Ne Orcus quidem Deus igitur? Quid dicitis ergo de fratribus? Haec Carneades aiebat, non ut Deos tolleret: quid enim philosopho minus conveniens? sed ut Stoicos nihil de Diis explicare convinceret. Itaque insequebatur. Quid enim? aiebat, si hi fratres sunt in numero Deorum, num de patre eorum Saturno negari potest, quem vulgo maxime colunt ad Occidentem? Qui si est Deus, patrem quoque eius, Caelum, esse Deum confitendum est. Quod si ita est, Caeli quoque parentes Dii habendi sunt, Aether et Dies, eorumque fratres et sorores: qui a genealogis antiquis sic nominantur, Amor, Dolor, Metus, Labor, Invidentia, Fatum, Senectus, Mors, Tenebrae, Miseria, Querela, Gratia, Fraus, Pertinacia, Parcae, Hesperides, Somnia: quos omnes Erebo et Nocte natos ferunt. Aut igitur haec monstra probanda sunt, aut prima illa tollenda. XVIII. 45. Quid? Apollinem, Vulcanum, Mercurium, ceteros, Deos esse dices: de Hercule, Aesculapio, Libero, Castore, Polluce dubitabis? At hi quidem coluntur aeque, atque illi; apud quosdam etiam multo magis. Ergo hi Dii sunt habendi, mortalibus nati matribus? Quid? Aristaeus, qui olivae dicitur inventor, Apollinis filius: Theseus Neptuni: reliqui, quorum patres Dii, non erunt in Deorum numero? Quid, quorum matres

Deae? Opinor etiam magis. Ut enim in iure civili, qui est matre libera, liber est: item iure naturae, qui Dea matre est, Deus sit necesse est. Itaque Achillem Astypalaeenses insulani sanctissime colunt. Qui si Deus est, et Orpheus et Rhesus Dii sunt, Musa matre nati: nisi forte maritimae nuptiae terrenis anteponuntur. Si hi Dii non sunt, quia nusquam coluntur: quo modo illi sunt? 46. Vide igitur, ne virtutibus hominum isti honores habeantur, non immortalitatibus: quod tu quoque, Balbe, visus es dicere. Quo modo autem potes, si Latonam Deam putas, Hecatam non putare, quae matre Asteria est, sorore Latonae? An haec quoque Dea est? Vidimus enim eius aras delubraque in Graecia. Sin haec Dea est, cur non Eumenides? Quae si Deae sunt, quarum et Athenis fanum est, et apud nos, ut ego interpretor, lucus Furinae: Furiae Deae sunt, speculatrices, credo, et vindices facinorum et scelerum. 47. Quod si tales Dii sunt, ut rebus humanis intersint: Natio quoque Dea putanda est: cui, quum fana circuimus in agro Ardeati, rem divinam facere solemus: quae quia partus matronarum tueatur, a nascentibus Natio nominata est. Ea si Dea est; Dii omnes illi, qui commemorabantur a te, Honos, Fides, Mens, Concordia. Ergo etiam Spes, Moneta, omniaque, quae cogitatione nobismet ipsi possumus fingere. Quod si verisimile non est: ne illud quidem est, haec unde fluxerunt. XIX. Quid autem dicis? Si Dii sunt illi, quos colimus et accipimus: cur non eodem in genere Serapim Isimque numeremus? Quod si facimus, cur barbarorum Deos repudiemus? Boves igitur, et equos, ibes, accipitres, aspidas, crocodilos, pisces, canes, lupos, feles, multas praeterea belluas, in Deorum numero reponemus. Quae si reiiciamus, illa quoque, unde haec nata sunt, reiiciemus. 48. Quid deinde? Ino Dea dicetur, quae Leucothea a Graecis, a nobis

Matuta dicitur, quum sit Cadmi filia? Circe autem et Pasiphaë e Perseide, Oceani filia, natae, patre Sole, in Deorum numero non habebuntur? Quamquam Circen quoque coloni nostri Circeienses religiose colunt. Ergo hanc Deam dicis. Quid Medeae respondebis? quae duobus avis, Sole et Oceano, Aeeta patre, matre Idyia procreata est. Quid huius Absyrto fratri, qui est apud Pacuvium Aegialeus? Sed illud nomen veterum litteris usitatius. Qui si Dii non sunt, vereor quid agat Ino. Haec enim omnia ex eodem fonte fluxerunt. 49. An Amphiaraus Deus erit, et Trophonius? Nostri quidem publicani, quum essent agri in Boeotia Deorum immortalium excepti lege censoria, negabant immortales esse ullos, qui aliquando homines fuissent. Sed si sunt hi Dii; est certe Erechtheus, cuius Athenis et delubrum vidimus, et sacerdotem. Quem si Deum facimus, quid aut de Codro dubitare possumus, aut de ceteris, qui pugnantes pro patriae libertate ceciderunt? quod si probabile non est: ne illa quidem superiora, unde haec manant, probanda sunt. 50. Atqui in plerisque civitatibus intelligi potest, augendae virtutis gratia, quo libentius reipublicae caussa periculum adiret optimus quisque, virorum fortium memoriam honore Deorum immortalium consecratam. Ob eam enim ipsam caussam Erechtheus Athenis filiaeque eius in numero Deorum sunt. Itemque Leo natarum est delubrum Athenis, quod Leocorion nominatur. Alabandenses quidem sanctius Alabandum colunt, a quo est urbs illa condita, quam quemquam nobilium Deorum: apud quos non inurbane Stratonicus, ut multa, quum quidam ei molestus Alabandum Deum esse confirmaret, Herculem negaret: Ergo, inquit, mihi Alabandus, tibi Hercules sit iratus. XX. 51. Illa autem, Balbe, quae tu a caelo astrisque ducebas, quam longe serpant, non vides: Solem Deum esse,

Lunamque, quorum alterum Apollinem Graeci, alteram Dianam putant. Quod si Luna Dea est: ergo etiam Lucifer; ceteraeque errantes numerum Deorum obtinebunt. Igitur etiam inerrantes. Cur autem Arci species non in Deorum numero reponatur? Est enim pulcher, et ob eam caussam, quia speciem habet admirabilem, Thaumante dicitur esse natus. Cuius si divina natura est, quid facies nubibus? Arcus enim ipse ex nubibus efficitur quodam modo coloratis. Quarum una etiam Centauros peperisse dicitur. Quod si nubes retuleris in Deos, referendae certe erunt tempestates, quae populi Romani ritibus consecratae sunt. Ergo imbres, nimbi, procellae, turbines, Dii putandi. Nostri quidem duces, mare ingredientes, immolare hostiam fluctibus consueverunt. 52. Iam si est Ceres a gerendo (ita enim dicebas) terra ipsa Dea est, et ita habetur: quae est enim alia Tellus? Sin terra: mare etiam; quem Neptunum esse dicebas: ergo et flumina et fontes. Itaque et Fontis delubrum Maso ex Corsica dedicavit; et in augurum precatione Tiberinum, Spinonem, Almonem, Nodinum, alia propinquorum fluminum nomina videmus. Ergo hoc aut in immensum serpet, aut nihil horum recipiemus, nec illa infinita ratio superstitionis probabitur. Nihil ergo horum probandum est.

XXI. 53. Dicamus igitur, Balbe, oportet contra illos etiam, qui hos Deos ex hominum genere in caelum translatos, non re, sed opinione esse dicunt, quos auguste omnes sancteque veneramur. Principio Ioves tres numerant ii, qui theologi nominantur: ex quibus primum et secundum natos in Arcadia: alterum patre Aethere, ex quo etiam Proserpinam natam ferunt, et Liberum: alterum patre Caelo, qui genuisse Minervam dicitur, quam principem et inventricem belli ferunt: tertium Cretensem, Saturni filium: cuius in illa insula sepulcrum ostenditur. Διόσκουροι

etiam apud Graios multis modis nominantur. Primi tres, qui appellantur Anaces, Athenis ex Iove, Rege antiquissimo, et Proserpina nati, Tritopatres, Zagreus*, Eubuleus, Dionysus: secundi duo, Iove tertio nati ex Leda, Castor et Pollux: tertii dicuntur a nonnullis Alco, Melampus, et Tmolus*, Atrei filii, qui Pelope natus fuit. 54. Iam Musae primae quattuor, natae Iove altero, Thelxinoe, Aoede, Arche, Melete: secundae, Iove tertio et Mnemosyne, procreatae novem: tertiae, Piero natae et Antiopa, quas Pieridas et Pierias solent poetae appellare, iisdem nominibus, eodem numero, quo proxime superiores. Quumque tu Solem, quia solus esset, appellatum esse dicas: Soles ipsi quam multi a theologis proferuntur! Unus eorum Iove natus, nepos Aetheris: alter Hyperione: tertius Vulcano, Nili filio; cuius urbem Aegyptii volunt esse eam, quae Heliopolis appellatur: quartus is, quem heroicis temporibus Achanto Rhodi peperisse dicitur, Ialysi, Camiri, et Lindi: quintus, qui Colchis fertur Aeetam et Circen procreavisse. XXII. 55. Vulcani item complures: primus Caelo natus, ex quo et Minerva Apollinem eum, cuius in tutela Athenas antiqui historici esse voluerunt: secundus Nilo natus, Phthas, ut Aegyptii appellant, quem custodem esse Aegypti volunt: tertius ex tertio Iove et Iunone, qui Lemni fabricae traditur praefuisse: quartus Menalio natus, qui tenuit insulas propter Siciliam, quae Vulcaniae nominantur. 56. Mercurius unus Caelo patre, Die matre natus: cuius obscenius excitata natura traditur, quod adspectu Proserpinae commotus sit: alter Valentis et Coronidis* filius, is, qui sub terris habetur; idem Trophonius: tertius Iove tertio natus et Maia, ex quo et Penelopa Pana natum ferunt: quartus Nilo patre, quem Aegyptii nefas habent nominare: quintus, quem colunt Pheneatae, qui Argum dicitur interemisse, ob eamque caussam in Aegyptum

profugisse atque Aegyptiis leges et litteras tradidisse. Hunc Aegyptii Thoth appellant: eodemque nomine anni primus mensis apud eos vocatur. 57. Aesculapiorum primus, Apollinis, quem Arcades colunt; qui specillum invenisse, primusque vulnus dicitur obligavisse: secundus, secundi Mercurii frater. Is, fulmine percussus, dicitur humatus esse Cynosuris: tertius, Arsippi et Arsinoae; qui primus purgationem alvi, dentisque evulsionem, ut ferunt, invenit: cuius in Arcadia non longe a Lusio flumine sepulcrum et lucus ostenditur. XXIII. Apollinum antiquissimus is, quem paullo ante ex Vulcano natum esse dixi, custodem Athenarum: alter Corybantis filius, natus in Creta; cuius de illa insula cum Iove ipso certamen fuisse traditur: tertius Iove tertio natus et Latona: quem ex Hyperboreis Delphos ferunt advenisse: quartus in Arcadia, quem Arcades Nomion[em] appellant, quod ab eo se leges ferunt accepisse. 58. Dianae item plures: prima Iovis et Proserpinae, quae pinnatum Cupidinem genuisse dicitur: secunda notior, quam Iove tertio et Latona natam accepimus: tertiae pater Upis traditur, Glauce mater. Eam Graeci saepe Upim paterno nomine appellant. Dionysos multos habemus: primum Iove et Proserpina natum: secundum Nilo, qui Nysam dicitur condidisse: tertium, Caprio patre, eumque Regem Asiae praefuisse dicunt; cui Sabazia sunt instituta: quartum Iove et Luna, cui sacra Orphica putantur confici: quintum Niso natum et Thyone, a quo Trieterides constitutae putantur. 59. Venus prima Caelo et Die nata; cuius Elide delubrum vidimus: altera, spuma procreata, ex qua et Mercurio Cupidinem secundum natum accepimus: tertia, Iove nata et Diona; quae nupsit Vulcano. Sed ex ea et Marte natus Anteros dicitur: quarta, Syria Tyroque concepta; quae Astarte vocatur; quam Adonidi nupsisse proditum est.

Minerva prima, quam Apollinis matrem supra diximus: secunda orta Nilo, quam Aegyptii Saitae colunt: tertia illa, quam Iove generatam supra diximus: quarta Iove nata et Coryphe, Oceani filia; quam Arcades Coriam nominant, et quadrigarum inventricem ferunt: quinta Pallantis, quae patrem dicitur interemisse, virginitatem suam violare conantem: cui pinnarum talaria affigunt. 60. Cupido primus, Mercurio et Diana prima natus dicitur: secundus, Mercurio et Venere secunda: tertius qui idem* est Anteros, Marte et Venere tertia. Atque haec quidem et eiusmodi ex vetere Graeciae fama collecta sunt: quibus intelligis resistendum esse, ne perturbentur religiones. Vestri autem non modo haec non refellunt, verum etiam confirmant, interpretando, quorsum quidque pertineat. Sed eo iam, unde huc degressi sumus, revertamur.

XXIV. 61. Num censes igitur subtiliore ratione opus esse ad haec refellenda? Nam mentem, fidem, spem, virtutem, honorem, victoriam, salutem, concordiam, ceteraque huiusmodi rerum vim habere videmus, non Deorum. Aut enim in nobismet insunt ipsis, ut mens, ut fides, ut spes, ut virtus, ut concordia: aut optandae nobis sunt, ut honos, ut salus, ut victoria: quarum rerum utilitatem video; video etiam consecrata simulacra. Quare autem in his vis Deorum insit, tum intelligam, quum cognovero. Quo in genere vel maxime est Fortuna numeranda: quam nemo ab inconstantia et temeritate seiunget: quae digna certe non sunt Deo. 62. Iam si quidem vos illa delectat explicatio fabularum et enodatio nominum, exsectum a filio Caelum, vinctum itidem a filio Saturnum: haec et alia generis eiusdem vos ita defenditis, ut ii, qui ista finxerunt, non modo non insani, sed etiam fuisse sapientes videantur. In enodandis autem nominibus, quod miserandum sit, laboratis.

Saturnus, quia se saturat annis: Mavors, quia magna vertit: Minerva, quia minuit, aut quia minatur: Venus, quia venit ad omnia: Ceres, a gerendo. Quam periculosa consuetudo! In multis enim nominibus haerebitis. Quid Veiovi facies? quid Vulcano? quamquam, quoniam Neptunum a nando appellatum putas, nullum erit nomen, quod non possis una littera explicare, unde ductum sit. In quo quidem magis tu mihi natare visus es, quam ipse Neptunus. 63. Magnam molestiam suscepit, et minime necessariam primus Zeno, post Cleanthes, deinde Chrysippus, commentitiarum fabularum reddere rationem: vocabulorum, cur quique ita appellati sint, caussas explicare. Quod quum facitis, illud profecto confitemini, longe aliter rem habere, atque hominum opinio sit: eos enim, qui Dii appellentur, rerum naturas esse, non figuras Deorum. XXV. Qui tantus error fuit, ut perniciosis etiam rebus non modo nomen Deorum tribueretur, sed etiam sacra constituerentur. Febris enim fanum in Palatio, et Orbonae ad aedem Larum, et aram Malae Fortunae Esquiliis consecratam videmus. 64. Omnis igitur talis a philosophia pellatur error, ut, quum de Diis immortalibus disputemus, dicamus digna Diis immortalibus: de quibus habeo ipse, quod sentiam; non habeo autem, quod tibi assentiar. Neptunum esse dicis, animum cum intelligentia per mare pertinentem. Idem de Cerere. Istam autem intelligentiam aut maris, aut terrae, non modo comprehendere animo, sed ne suspicione quidem possum attingere. Itaque aliunde mihi quaerendum est, ut et esse Deos, et quales sint Dii, discere possim; quam quales tu eos esse vis.

65. Videamus ea, quae sequuntur: primum, Deorumne providentia mundus regatur: deinde, consulantne rebus humanis. Haec enim mihi ex tua partitione restant duo. De quibus si vobis videtur, ac-

curatius disserendum puto. Mihi vero, inquit Velleius, valde videtur: nam et maiora exspecto; et his, quae dicta sunt, vehementer assentior. Tum Balbus, Interpellare te, inquit, Cotta, nolo. Sed sumemus tempus aliud. Efficiam profecto ut fateare. Sed * * *

Néquaquam istuc istac ibit: mágna inest certátio.
Nám ut ego illis súpplicarem tánta blandiloquéntia?

XXVI. 66. [Niobe] parumne ratiocinari videtur, et sibi ipsa nefariam pestem machinari? Illud vero quam callida ratione!

Quí volt esse, quód volt: ita dat sé res, ut operám dabit.

Qui est versus omnium seminator malorum.

'Ille transversa ménte mihi hodie trádidit repágula:
Quíbus ego iram omném recludam, atque ílli perniciém dabo:
Míhi maerores, ílli luctum: exítium illi, exsiliúm mihi.

Hanc videlicet rationem, quam vos divino beneficio homini solum tributam dicitis, bestiae non habent. 67. Videsne igitur, quanto munere Deorum simus affecti? Atque eadem Medea, patrem patriamque fugiens:

— postquám pater
'Appropinquat, iámque, paene ut cómprehendatúr, parat,
Púerum interea obtrúncat, membraque árticulatím dividit,
Pérque agros passím dispergit córpus: id ea grátia,
Ut, dum nati díssipatos ártus captarét parens,
'Ipsa interea effúgeret; illum ut maéror tardarét sequi;
Síbi salutem ut fámiliari páreret parricídio.

68. Huic, ut scelus, sic ne ratio quidem defuit. Quid? ille funestas epulas fratri comparans, nonne versat huc et illuc cogitatione rationem?

Maiór mihi moles, máius miscendúm 'st malum,
Quí illíus acerbum cór contundam et cómprimam.

XXVII. Nec tamen ille ipse est praetereundus, qui
— *nón sat habuit cóniugem illexe in stuprum:*
de quo recte et verissime loquitur Atreus:
Quod in re summa súmmum esse periclum árbitror,
Matrés coinquinári Regum, régiam*
Contáminari stirpem, admisceri genus.

At id ipsum quam callide, qui regnum adulterio quaereret!
Addo (inquit) *húc, quod mihi porténto caelestúm pater*
Prodígium misit régni stabilimén mei,
Agnum inter pecudes aúrea clarúm coma,
Quem clám Thyestem clépere ausum esse e régia:
Qua in re ádiutricem cóniugem cepit sibi.

69. Videturne summa improbitate usus non sine summa esse ratione? Nec vero scena solum referta est his sceleribus, sed multo vita communis paene maioribus. Sentit domus unius cuiusque, sentit forum, sentit curia, campus, socii, provinciae, ut, quemadmodum ratione recte fiat, sic ratione peccetur. Alterumque et a paucis, et raro; alterum et saepe, et a plurimis: ut satius fuerit nullam omnino nobis a Diis immortalibus datam esse rationem, quam tanta cum pernicie datam. Ut vinum aegrotis, quia prodest raro, nocet saepissime, melius est non adhibere omnino, quam spe dubiae salutis in apertam perniciem incurrere: sic haud scio, an melius fuerit, humano generi motum istum celerem cogitationis, acumen, sollertiam, quam rationem vocamus, quoniam pestifera sunt multis, admodum paucis salutaria, non dari omnino, quam tam munifice et tam large dari. 70. Quamobrem si mens voluntasque divina idcirco consuluit hominibus, quod iis largita est rationem: iis

solis consuluit, quos bona ratione donavit: quos videmus, si modo ulli sunt, esse perpaucos. Non placet autem paucis a Diis immortalibus esse consultum; sequitur ergo, ut nemini consultum sit.

XXVIII. Huic loco sic soletis occurrere: non idcirco non optime nobis a Diis esse provisum, quod multi eorum beneficio perverse uterentur. Etiam patrimoniis multos male uti: nec ob eam caussam eos beneficium a patribus nullum habere. Quisquamne istud negat? aut quae est in collatione ista similitudo? Nec enim Herculi Deianira nocere voluit, quum ei tunicam, sanguine Centauri tinctam, dedit: nec prodesse Pheraeo Iasoni is, qui gladio vomicam eius aperuit, quam sanare medici non potuerant. Multi enim, et quum obesse vellent, profuerunt, et quum prodesse, obfuerunt. Ita non fit, ex eo, quod datur, ut voluntas eius, qui dederit, appareat: nec, si is, qui accepit, bene utitur, idcirco is, qui dedit, amice dedit. 71. Quae enim libido, quae avaritia, quod facinus aut scelus suscipitur nisi consilio capto, aut sine animi motu et cogitatione, id est, ratione, perficitur? Nam omnis opinio ratio est, et quidem bona ratio, si vera: mala autem, si falsa est opinio. Sed a Deo tantum rationem habemus, si modo habemus: bonam autem rationem, aut non bonam, a nobis. Non enim, ut patrimonium relinquitur, sic ratio homini est beneficio Deorum data. Quid enim potius hominibus dedissent, si iis nocere voluissent? Iniustitiae autem, intemperantiae, timiditatis quae semina essent, si his vitiis ratio non subesset? XXIX. Medea modo et Atreus commemorabantur a nobis, heroicae personae, inita subductaque ratione, nefaria scelera meditantes. 72. Quid? levitates comicae, parumne semper in ratione versantur? Parumne subtiliter disputat ille in Eunucho?

Quid igitur faciam? — —
Exclúsit; revocat. Rédeam? Non, si me óbsecret.

Ille vero in Synephebis Academicorum more contra communem opinionem non dubitat pugnare ratione, qui *in amore summo summaque inopia suave esse* dicit,

Paréntem habere avárum, illepidum, in liberos
Difficilem, qui te néc amet, nec studeát tui.

73. Atque huic incredibili sententiae ratiunculas suggerit:

Aut tu illum fructu fállas: aut per lítteras
Avértas aliquod nómen: aut per sérvolum
Percútias pavidum. Póstremo, a parcó patre
Quod súmas, quanto díssipas libéntius!

Idemque facilem et liberalem patrem, incommodum esse amanti filio disputat:

Quem néque quo pacto fállam, neque quid inde aúferam,
Nec quém dolum ad eum, aut máchinam commólíar,
Scio quídquam: ita omnes méos dolos, falláciae,
Praestígias praestrínxit commoditás patris.

Quid ergo isti doli? quid machinae? quid fallaciae praestigiaeque? num sine ratione esse potuerunt? O praeclarum munus Deorum! ut Phormio possit dicere,

Cédo senem. Iam instrúcta sunt mi in córde consilia ómnia.

XXX. 74. Sed exeamus e theatro: veniamus in forum. Sessum it Praetor. Quid? ut iudicetur, qui tabularium incenderit. Quod facinus occultius! At se Q. Sosius, splendidus eques Romanus ex agro Piceno, fecisse confessus est. Qui transscripserit tabulas publicas? Id quoque L. Alenus fecit, quum chirographum Sex-primorum imitatus est. Quid hoc homine sollertius? Cognosce alias quaestiones, auri Tolosani, coniurationis Iugurthinae. Repete supe-

riora: Tubuli de pecunia capta ob rem iudicandam: posteriora, de incestu rogatione Peducaea: tum haec quotidiana, sicae, veneni, peculatus, testamentorum etiam lege nova quaestiones. Inde illa actio, OPE CONSILIOQUE TUO FURTUM AIO FACTUM ESSE: inde tot iudicia de fide mala, tutelae, mandati, pro socio, fiduciae; reliqua, quae ex empto aut vendito aut conducto aut locato contra fidem fiunt: inde iudicium publicum rei privatae lege [P]laetoria: inde everriculum malitiarum omnium, iudicium de dolo malo: quod C. Aquillius, familiaris noster, protulit; quem dolum idem Aquillius tum teneri putat, quum aliud sit simulatum, aliud actum. 75. Hanc igitur tantam a Diis immortalibus arbitramur malorum sementem esse factam? Si enim rationem hominibus Dii dederunt, malitiam dederunt. Est enim malitia versuta et fallax nocendi ratio. Iidem etiam Dii fraudem dederunt, facinus, ceteraque, quorum nihil nec suscipi sine ratione, nec effici potest. Utinam igitur, ut illa anus optat,

— ne in nemore Pélio secúribus
Caesá cecidisset ábiegna ad terrám trabes,

sic istam calliditatem hominibus Dii ne dedissent! qua perpauci bene utuntur; qui tamen ipsi saepe a male utentibus opprimuntur: innumerabiles autem improbe utuntur: ut donum hoc divinum rationis et consilii ad fraudem hominibus, non ad bonitatem impertitum esse videatur.

XXXI. 76. Sed urgetis idemtidem, hominum esse istam culpam, non Deorum: ut si medicus gravitatem morbi, gubernator vim tempestatis accuset: etsi hi quidem homunculi; sed tamen ridiculi. Quis enim te adhibuisset, dixerit quispiam, si ista non essent? contra Deum licet disputare liberius? In hominum vitiis, ais, esse culpam. Eam dedisses hominibus rationem, quae vitia culpamque excluderet. Ubi

igitur locus fuit errori Deorum? Nam patrimonia spe bene tradendi relinquimus; qua possumus falli: Deus falli qui potuit? An ut Sol, in currum quum Phaethontem filium sustulit: aut ut Neptunus, quum Theseus Hippolytum perdidit, quum ter optandi a Neptuno patre habuisset potestatem? 77. Poetarum ista sunt: nos autem philosophi esse volumus, rerum auctores, non fabularum. Atque ii tamen ipsi Dii poetici si scissent, perniciosa fore illa filiis, peccasse in beneficio putarentur. Et, si verum est, quod Aristo Chius dicere solebat, nocere audientibus philosophos iis, qui bene dicta male interpretarentur: posse enim asotos ex Aristippi, acerbos e Zenonis schola exire: prorsus, si, qui audierunt, vitiosi essent discessuri, quod perverse philosophorum disputationes interpretarentur: tacere praestaret philosophis, quam iis, qui se audissent, nocere. 78. Sic, si homines rationem, bono consilio a Diis immortalibus datam, in fraudem malitiamque convertunt: non dari illam, quam dari humano generi melius fuit. Ut, si medicus sciat, eum aegrotum, qui iussus sit vinum sumere, meracius sumpturum, statimque periturum; magna sit in culpa: sic vestra ista providentia reprehendenda: quae rationem dederit iis, quos scierit ea perverse et improbe usuros. Nisi forte dicitis, eam nescisse. Utinam quidem! Sed non audebitis. Non enim ignoro, quanti eius nomen putetis.

XXXII. 79. Sed hic quidem locus concludi iam potest. Nam si stultitia, consensu omnium philosophorum, maius est malum, quam si omnia mala et fortunae et corporis ex altera parte ponantur: sapientiam autem nemo assequitur: in summis malis omnes sumus, quibus vos optime consultum a Diis immortalibus dicitis. Nam ut nihil interest, utrum nemo valeat, an nemo possit valere: sic non intelligo, quid intersit, utrum nemo sit sapiens, an nemo

esse possit. Ac nos quidem nimis multa de re apertissima. Telamo autem uno versu locum totum conficit, cur Dii homines negligant:

Nám si curent, béne bonis sit, mále malis: quod núnc abest.

Debebant illi quidem omnes bonos efficere, si quidem hominum generi consulebant. 80. Sin id minus: bonis quidem certe consulere debebant. Cur igitur duo Scipiones, fortissimos et optimos viros, in Hispania Poenus oppressit? Cur Maximus extulit filium Consularem? Cur Marcellum Hannibal interemit? Cur Paullum Cannae sustulerunt? Cur Poenorum crudelitati Reguli corpus est praebitum? Cur Africanum domestici parietes non texerunt? Sed haec vetera, et alia permulta. Propiora videamus. Cur avunculus meus, vir innocentissimus, idemque doctissimus, P. Rutilius in exsilio est? cur sodalis meus interfectus domi suae, Drusus? cur temperantiae prudentiaeque specimen, ante simulacrum Vestae, Pontifex maximus est Q. Scaevola trucidatus? cur ante etiam tot civitatis principes a Cinna interempti? cur omnium perfidiosissimus, C. Marius, Q. Catulum, praestantissima dignitate virum, mori potuit iubere? 81. Dies deficiat, si velim numerare, quibus bonis male evenerit: nec minus, si commemorem, quibus improbis optime. Cur enim Marius tam feliciter, septimum Consul, domi suae senex est mortuus? cur omnium crudelissimus tam diu Cinna regnavit? At dedit poenas. XXXIII. Prohiberi melius fuit, impedirique, ne tot summos viros interficeret, quam ipsum aliquando poenas dare. Summo cruciatu supplicioque Q. Varius, homo importunissimus, periit: si, quia Drusum ferro, Metellum veneno sustulerat; illos conservari melius fuit, quam poenas sceleris Varium pendere. Duodequadraginta annos Dionysius tyrannus fuit opulentissimae et beatissimae civitatis. 82. Quam multos

ante hunc, in ipso Graeciae flore, Pisistratus! At Phalaris, at Apollodorus poenas sustulit. Multis quidem ante cruciatis et necatis. Et praedones multi saepe poenas dant: nec tamen possumus dicere, non plures captivos acerbe, quam praedones necatos. Anaxarchum Democriteum a Cyprio tyranno excarnificatum accepimus: Zenonem Eleae in tormentis necatum. Quid dicam de Socrate? cuius morti illacrimari soleo, Platonem legens. Videsne igitur, Deorum iudicio, si vident res humanas, discrimen esse sublatum? XXXIV. 83. Diogenes quidem Cynicus dicere solebat, Harpalum, qui temporibus illis praedo in Pamphylia felix habebatur, contra Deos testimonium dicere, quod in illa fortuna tam diu viveret. Dionysius, de quo ante dixi, quum fanum Proserpinae Locris expilavisset, navigabat Syracusas: isque quum secundissimo vento cursum teneret, ridens: Videtisne, inquit, amici, quam bona a Diis immortalibus navigatio sacrilegis detur? Idque* homo acutus quum bene planeque percepisset, in eadem sententia perseverabat: qui, quum ad Peloponnesum classem appulisset, et in fanum venisset Iovis Olympii, aureum ei detraxit amiculum, grandi pondere, quo Iovem ornarat ex manubiis Karthaginiensium tyrannus Gelo. Atque in eo etiam cavillatus est, aestate grave esse aureum amiculum, hieme frigidum: eique laneum pallium iniecit, quum id esse aptum ad omne anni tempus diceret. Idemque Aesculapii Epidauri barbam auream demi iussit. Neque enim convenire, barbatum esse filium, quum in omnibus fanis pater imberbis esset. 84. Iam mensas argenteas de omnibus delubris iussit auferri: in quibus quod more veteris Graeciae inscriptum esset, BONORUM DEORUM, uti se eorum bonitate velle dicebat. Idem Victoriolas aureas, et pateras, et coronas, quae simulacrorum porrectis manibus sustine-

bantur, sine dubitatione tollebat: eaque se accipere, non auferre, dicebat. Esse enim stultitiam, a quibus bona precaremur, ab iis porrigentibus et dantibus nolle sumere. Eumdemque ferunt haec omnia, quae dixi, sublata de fanis in forum protulisse, et per praeconem vendidisse; exactaque pecunia edixisse, ut, quod quisque a sacris haberet, id ante diem certam in suum quodque fanum referret. Ita ad impietatem in Deos in homines adiunxit iniuriam. XXXV. Hunc igitur nec Olympius Iuppiter fulmine percussit, nec Aesculapius misero diuturnoque morbo tabescentem interemit: atque, in suo lectulo mortuus, in Tympanidis rogum illatus est: eamque potestatem, quam ipse per scelus erat nactus, quasi iustam et legitimam, hereditatis loco filio tradidit. 85. Invita in hoc loco versatur oratio. Videtur enim auctoritatem afferre peccandi. Et recte videretur; nisi et virtutis, et vitiorum, sine ulla divina ratione, grave ipsius conscientiae pondus esset. Qua sublata, iacent omnia. Ut enim nec domus nec respublica ratione quadam et disciplina designata videatur, si in ea nec recte factis praemia exstent ulla, nec supplicia peccatis: sic mundi divina in homines moderatio profecto nulla est, si in ea discrimen nullum est bonorum et malorum.

86. At enim minora Dii negligunt, neque agellos singulorum, nec viticulas persequuntur: nec, si uredo aut grando quippiam nocuit, id Iovi animadvertendum fuit. Ne in regnis quidem Reges omnia minima curant. Sic enim dicitis, quasi ego paullo ante d fundo Formiano P. Rutilii sim questus, non de amis sa salute. XXXVI. Atque hoc quidem omnes mo tales sic habent, externas commoditates, vineta, s getes, oliveta, ubertatem frugum et fructuum; omne denique commoditatem prosperitatemque vitae, Diis se habere: virtutem autem nemo umquam De

acceptam retulit. 87. Nimirum recte. Propter virtutem enim iure laudamur, et in virtute recte gloriamur. Quod non contingeret, si id donum a Deo, non a nobis haberemus. At vero aut honoribus aucti, aut re familiari, aut si aliud quippiam nacti sumus fortuiti boni aut depulimus mali, quum Diis gratias agimus, tum nihil nostrae laudi assumptum arbitramur. Num quis, quod bonus vir esset, gratias Diis egit umquam? At quod dives, quod honoratus, quod incolumis. Iovemque optimum, maximum, ob eas res appellant, non quod nos iustos, temperatos, sapientes efficiat, sed quod salvos, incolumes, opulentos, copiosos. 88. Neque Herculi quisquam decumam vovit umquam, si sapiens factus esset. Quamquam Pythagoras, quum in geometria quiddam novi invenisset, Musis bovem immolasse dicitur. Sed id quidem non credo, quoniam ille ne Apollini quidem Delio hostiam immolare voluit, ne aram sanguine adspergeret. Ad rem autem ut redeam, iudicium hoc omnium mortalium est, fortunam a Deo petendam, a se ipso sumendam esse sapientiam. Quamvis licet Menti delubra, et Virtuti, et Fidei consecremus; tamen haec in nobis ipsis sita videmus: Spei, Salutis, Opis, Victoriae facultas a Diis expetenda est. Improborum igitur prosperitates secundaeque res redarguunt (ut Diogenes dicebat) vim omnem Deorum ac potestatem. XXXVII. 89. At nonnumquam bonos exitus habent boni. Eos quidem arripimus attribuimusque sine ulla ratione Diis immortalibus. At Diagoras, quum Samothraciam venisset, Atheos ille qui dicitur, atque ei quidam amicus, „Tu, qui Deos putas humana negligere, nonne animadvertis ex tot tabulis pictis, quam multi votis vim tempestatis effugerint in portumque salvi pervenerint?“ Ita fit, inquit. Illi enim nusquam picti sunt, qui naufragia fecerunt in marique perierunt. Idemque, quum ei naviganti vectores, adversa

tempestate timidi et perterriti, dicerent, non iniuria sibi illud accidere, qui illum in eamdem navem recepissent: ostendit eis in eodem cursu multas alias laborantes, quaesivitque, num etiam in iis navibus Diagoram vehi crederent. Sic enim se res habet, ut ad prosperam adversamve fortunam, qualis sis aut quemadmodum vixeris, nihil intersit. 90. Non animadvertunt, inquit, omnia Dii: ne Reges quidem. Quid est simile? Reges enim si scientes praetermittunt, magna culpa est. At Deo ne excusatio quidem est inscientiae. XXXVIII. Quem vos praeclare defenditis, quum dicitis, eam vim Deorum esse, ut, etiam si quis morte poenas sceleris effugerit, expetantur eae poenae a liberis, a nepotibus, a posteris. O miram aequitatem Deorum! Ferretne ulla civitas latorem istiusmodi legis, ut condemnaretur filius aut nepos, si pater aut avus deliquisset?

Quinám Tantalidarum ínternecioní modus
Parétur? aut quaenam úmquam ob mortem Mýrtili
Poenís luendis dábitur satias súpplicii?

91. Utrum poetae Stoicos depravarint, an Stoici poetis dederint auctoritatem, non facile dixerim. Portenta enim et flagitia ab utrisque dicuntur. Neque enim, quem Hipponactis iambus laeserat, aut qui erat Archilochi versu vulneratus, a Deo immissum dolorem, non conceptum a se ipso, continebat: nec, quum Aegisthi libidinem, aut quum Paridis videmus, a Deo caussam requirimus, quum culpae paene vocem audiamus: nec ego multorum aegrorum salutem non ab Hippocrate potius, quam ab Aesculapio datam iudico: nec Lacedaemoniorum disciplinam dicam umquam ab Apolline potius Spartae, quam a Lycurgo datam. Critolaus, inquam, evertit Corinthum; Karthaginem Hasdrubal. Hi duo illos oculos orae maritimae effoderunt, non iratus aliqui, quem omnino irasci posse negatis, Deus. XXXIX. 92. At subve-

nire certe potuit, et conservare urbes tantas atque tales. Vos enim ipsi dicere soletis, nihil esse, quod Deus non possit efficere, et quidem sine labore ullo. Ut enim hominum membra nulla contentione, mente ipsa ac voluntate moveantur: sic numine Deorum omnia fingi, moveri, mutarique posse. Neque id dicitis superstitiose atque aniliter, sed physica constantique ratione. Materiam enim rerum, ex qua et in qua omnia sint, totam esse flexibilem et commutabilem, ut nihil sit, quod non ex ea quamvis sub ito fingi convertique possit. Eius autem universae fictricem et moderatricem divinam esse providentiam. Hanc igitur, quocumque se moveat, efficere posse, quidquid velit. Itaque aut nescit, quid possit: aut negligit res humanas: aut, quid sit optimum, non potest iudicare. Non curat singulos homines. Non mirum: ne civitates quidem. 93. Non eas? ne nationes quidem et gentes. Quod si has etiam contemnit, quid mirum est, omne ab ea genus humanum esse contemptum? Sed, quo modo iidem dicitis, non omnia Deos persequi, iidem vultis, a Diis immortalibus hominibus dispartiri ac dividi somnia? Idcirco haec tecum, quia vestra est de somniorum veritate sententia. Atque iidem etiam vota suscipi dicitis oportere. Nempe singuli vovent: audit igitur mens divina etiam de singulis. Videtis ergo, eam non esse tam occupatam, quam putabatis? Fac esse distentam, caelum versantem, terram tuentem, maria moderantem: cur tam multos Deos nihil agere et cessare patitur? cur non rebus humanis aliquos otiosos Deos praeficit? qui a te, Balbe, innumerabiles explicati sunt. Haec fere dicere habui de natura Deorum, non ut eam tollerem, sed ut intelligeretis, quam esset obscura, et quam difficiles explicatus haberet.

XL. 94. Quae quum dixisset, Cotta finem. Lucilius autem, Vehementius, inquit, Cotta, tu quidem

invectus es in eam Stoicorum rationem, quae de providentia Deorum ab illis sanctissime et providentissime constituta est. Sed quoniam advesperascit, dabis diem nobis aliquem, ut contra ista dicamus. Est enim mihi tecum pro aris et focis certamen, et pro Deorum templis atque delubris, proque Urbis muris, quos vos, pontifices, sanctos esse dicitis, diligentiusque Urbem religione, quam ipsis moenibus cingitis. Quae deseri a me, dum quidem spirare potero, nefas iudico. 95. Tum Cotta: Ego vero et opto redargui me, Balbe: et ea, quae disputavi, disserere malui, quam iudicare: et facile me a te vinci posse, certo scio. Quippe, inquit Velleius, qui etiam somnia putet ad nos mitti ab Iove. Quae ipsa tamen tam levia non sunt, quam est Stoicorum de natura Deorum [o]ratio. Haec quum essent dicta, ita discessimus, ut Velleio Cottae disputatio verior, mihi Balbi ad veritatis similitudinem videretur esse propensior.

M. TULLII CICERONIS
DE
DIVINATIONE
LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

In his de Divinatione libris, qui tribus de natura Deorum libris quasi in supplementum paullo post sunt scripti, M. Cicero primo Q. fratrem inducit omne divinationis genus e Stoicorum sententia defendentem, contra cuius sententiam ipse deinceps libro secundo disputat. Ac complurium quidem populorum et philosophorum opinionibus de divinationis veritate et decretis in libri I. prooemio c. 1—4. praemissis, ipsum colloquium exponit, cum fratre in Tusculano habitum. Hic antiquissimam se sententiam sequi profitetur, omnium populorum gentiumque consensu comprobatam. Esse enim duo divinandi genera, unum artificiosum, quod partim constet ex coniectura, partim ex observatione diuturna: alterum naturale, quod animus arripiat aut excipiat extrinsecus ex divinitate, unde omnes haustos animos libatosque habeamus. Nullam autem esse civitatem aut gentem, quae non astrologorum, sortium, somniorum praedictione moveri soleat. Atque in his omnino magis eventa rerum spectari, quam caussas quaeri oportere arbitratur. Multa enim in rerum natura accidere, quae nemo dubitet quin vera sint, etiamsi, cur ita eveniant, ignoret. c. 5 — 13. Neque

vero propterea tollendam esse divinationem, quod quaedam falsa sint, quaedam non ita, uti praedicta sint, eveniant. Multas enim praedictiones eventum habuisse, quod negare nemo possit, nisi omnem annalibus fidem detrahat. c. 14 — 17. *Itaque se iis assentiri, qui duo divinationis genera esse dixerint, artis unum particeps, expers alterum. Carere autem arte eos, qui non ratione aut coniectura, observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi aut animo a curis vacuo liberoque praesentiant. Huc igitur referendas esse praedictiones per oracula* c. 18. 19. *per somnia* c. 20 — 30. *itemque vaticinationes furentium* c. 31. *Extremae huic disputationi Chrysippi argumentatio adiicitur, haec divinandi genera vera esse statuentis.* c. 32.

Deinde perlustrantur divinationis artificialis genera, ad quae haruspices, augures coniectoresque pertinent. Eorumdem alia esse in disciplina et monumentis posita, alia in subita coniectura c. 33 — 37. *Tum exponit, quibus Stoici rationibus confirmaverint, esse re vera divinationem.* c. 38. *sq. Iam, qui divinationem esse negent, quod nulla sit eius ratio et caussa, eos errare: nam quaerendum esse, sitne divinatio necne, non, quomodo fiat. Neque vero aut in vita communi, aut a philosophis dubitari, quin vere sit divinatio* c. 40. *Recte etiam moveri animos hominum antiquitate, clarissimis testimoniis testata et consignata:* c. 41. *et in optima quaque republica quum cetera divinandi genera, tum auspicia semper valuisse* c. 42 — 48. *Omnem vero divinationis vim et originem referendam esse ad Deum* c. 49 — 55. *ad fatum* c. 56. *et ad naturam* c. 57. 58.

I. 1. Vetus opinio est, iam usque ab heroicis ducta temporibus, eaque et populi Romani et omnium gentium firmata consensu, versari quamdam inter homi-

nes divinationem, quam Graeci μαντικὴν appellant, id est, praesensionem et scientiam rerum futurarum. Magnifica quidem res, et salutaris, si modo est ulla: quaque proxime ad Deorum vim natura mortalis possit accedere. Itaque ut alia nos melius multa, quam Graeci, sic huic praestantissimae rei nomen nostri a Divis, Graeci, ut Plato interpretatur, a furore duxerunt. 2. Gentem quidem nullam video neque tam humanam atque doctam, neque tam immanem tamque barbaram, quae non significari futura et a quibusdam intelligi praedicique posse censeat. Principio Assyrii, ut ab ultimis auctoritatem repetam, propter planitiem magnitudinemque regionum, quas incolebant, quum caelum ex omni parte patens atque apertum intuerentur, traiectiones motusque stellarum observaverunt: quibus notatis, quid cuique significaretur, memoriae prodiderunt. Qua in natione Chaldaei, non ex artis, sed ex gentis vocabulo nominati, diuturna observatione siderum, scientiam putantur effecisse, ut praedici posset, quid cuique eventurum, et quo quisque fato natus esset. Eamdem artem etiam Aegyptii longinquitate temporum innumerabilibus paene saeculis consecuti putantur. Cilicum autem et Pisidarum gens et his finitima Pamphylia, quibus nationibus praefuimus ipsi, volatibus avium cantibusque, ut certissimis signis, declarari res futuras putant. 3. Quam vero Graecia coloniam misit in Aeoliam, Ioniam, Asiam, Siciliam, Italiam, sine Pythio aut Dodonaeo aut Ammonis oraculo? aut quod bellum susceptum ab ea sine consilio Deorum est? II. Nec unum genus est divinationis publice privatimque celebratum. Nam, ut omittam ceteros populos; noster, quam multa genera complexus est! Principio, huius urbis parens, Romulus, non solum auspicato Urbem condidisse, sed ipse etiam optimus augur fuisse traditur. Deinde auguribus et reliqui

esse possit. Ac nos quidem nimis multa de re apertissima. Telamo autem uno versu locum totum conficit, cur Dii homines negligant:

Nám si curent, béne bonis sit, mále malis: quod núnc abest.

Debebant illi quidem omnes bonos efficere, si quidem hominum generi consulebant. 80. Sin id minus: bonis quidem certe consulere debebant. Cur igitur duo Scipiones, fortissimos et optimos viros, in Hispania Poenus oppressit? Cur Maximus extulit filium Consularem? Cur Marcellum Hannibal interemit? Cur Paullum Cannae sustulerunt? Cur Poenorum crudelitati Reguli corpus est praebitum? Cur Africanum domestici parietes non texerunt? Sed haec vetera, et alia permulta. Propiora videamus. Cur avunculus meus, vir innocentissimus, idemque doctissimus, P. Rutilius in exsilio est? cur sodalis meus interfectus domi suae, Drusus? cur temperantiae prudentiaeque specimen, ante simulacrum Vestae, Pontifex maximus est Q. Scaevola trucidatus? cur ante etiam tot civitatis principes a Cinna interempti? cur omnium perfidiosissimus, C. Marius, Q. Catulum, praestantissima dignitate virum, mori potuit iubere? 81. Dies deficiat, si velim numerare, quibus bonis male evenerit: nec minus, si commemorem, quibus improbis optime. Cur enim Marius tam feliciter, septimum Consul, domi suae senex est mortuus? cur omnium crudelissimus tam diu Cinna regnavit? At dedit poenas. XXXIII. Prohiberi melius fuit, impedirique, ne tot summos viros interficeret, quam ipsum aliquando poenas dare. Summo cruciatu supplicioque Q. Varius, homo importunissimus, periit: si, quia Drusum ferro, Metellum veneno sustulerat; illos conservari melius fuit, quam poenas sceleris Varium pendere. Duodequadraginta annos Dionysius tyrannus fuit opulentissimae et beatissimae civitatis. 82. Quam multos

ante hunc, in ipso Graeciae flore, Pisistratus! At Phalaris, at Apollodorus poenas sustulit. Multis quidem ante cruciatis et necatis. Et praedones multi saepe poenas dant: nec tamen possumus dicere, non plures captivos acerbe, quam praedones necatos. Anaxarchum Democriteum a Cyprio tyranno excarnificatum accepimus: Zenonem Eleae in tormentis necatum. Quid dicam de Socrate? cuius morti illacrimari soleo, Platonem legens. Videsne igitur, Deorum iudicio, si vident res humanas, discrimen esse sublatum? XXXIV. 83. Diogenes quidem Cynicus dicere solebat, Harpalum, qui temporibus illis praedo in Pamphylia felix habebatur, contra Deos testimonium dicere, quod in illa fortuna tam diu viveret. Dionysius, de quo ante dixi, quum fanum Proserpinae Locris expilavisset, navigabat Syracusas: isque quum secundissimo vento cursum teneret, ridens: Videtisne, inquit, amici, quam bona a Diis immortalibus navigatio sacrilegis detur? Idque* homo acutus quum bene planeque percepisset, in eadem sententia perseverabat: qui, quum ad Peloponnesum classem appulisset, et in fanum venisset Iovis Olympii, aureum ei detraxit amiculum, grandi pondere, quo Iovem ornarat ex manubiis Karthaginiensium tyrannus Gelo. Atque in eo etiam cavillatus est, aestate grave esse aureum amiculum, hieme frigidum: eique laneum pallium iniecit, quum id esse aptum ad omne anni tempus diceret. Idemque Aesculapii Epidauri barbam auream demi iussit. Neque enim convenire, barbatum esse filium, quum in omnibus fanis pater imberbis esset. 84. Iam mensas argenteas de omnibus delubris iussit auferri: in quibus quod more veteris Graeciae inscriptum esset, BONORUM DEORUM, uti se eorum bonitate velle dicebat. Idem Victoriolas aureas, et pateras, et coronas, quae simulacrorum porrectis manibus sustine-

bantur, sine dubitatione tollebat: eaque se accipere, non auferre, dicebat. Esse enim stultitiam, a quibus bona precaremur, ab iis porrigentibus et dantibus nolle sumere. Eumdemque ferunt haec omnia, quae dixi, sublata de fanis in forum protulisse, et per praeconem vendidisse; exactaque pecunia edixisse, ut, quod quisque a sacris haberet, id ante diem certam in suum quodque fanum referret. Ita ad impietatem in Deos in homines adiunxit iniuriam. XXXV. Hunc igitur nec Olympius Iuppiter fulmine percussit, nec Aesculapius misero diuturnoque morbo tabescentem interemit: atque, in suo lectulo mortuus, in Tympanidis rogum illatus est: eamque potestatem, quam ipse per scelus erat nactus, quasi iustam et legitimam, hereditatis loco filio tradidit. 85. Invita in hoc loco versatur oratio. Videtur enim auctoritatem afferre peccandi. Et recte videretur; nisi et virtutis, et vitiorum, sine ulla divina ratione, grave ipsius conscientiae pondus esset. Qua sublata, iacent omnia. Ut enim nec domus nec respublica ratione quadam et disciplina designata videatur, si in ea nec recte factis praemia exstent ulla, nec supplicia peccatis: sic mundi divina in homines moderatio profecto nulla est, si in ea discrimen nullum est bonorum et malorum.

86. At enim minora Dii negligunt, neque agellos singulorum, nec viticulas persequuntur: nec, si uredo aut grando quippiam nocuit, id Iovi animadvertendum fuit. Ne in regnis quidem Reges omnia minima curant. Sic enim dicitis, quasi ego paullo ante de fundo Formiano P. Rutilii sim questus, non de amissa salute. XXXVI. Atque hoc quidem omnes mortales sic habent, externas commoditates, vineta, segetes, oliveta, ubertatem frugum et fructuum; omnem denique commoditatem prosperitatemque vitae, a Diis se habere: virtutem autem nemo umquam Deo

acceptam retulit. 87. Nimirum recte. Propter virtutem enim iure laudamur, et in virtute recte gloriamur. Quod non contingeret, si id donum a Deo, non a nobis haberemus. At vero aut honoribus aucti, aut re familiari, aut si aliud quippiam nacti sumus fortuiti boni aut depulimus mali, quum Diis gratias agimus, tum nihil nostrae laudi assumptum arbitramur. Num quis, quod bonus vir esset, gratias Diis egit umquam? At quod dives, quod honoratus, quod incolumis. Iovemque optimum, maximum, ob eas res appellant, non quod nos iustos, temperatos, sapientes efficiat, sed quod salvos, incolumes, opulentos, copiosos. 88. Neque Herculi quisquam decumam vovit umquam, si sapiens factus esset. Quamquam Pythagoras, quum in geometria quiddam novi invenisset, Musis bovem immolasse dicitur. Sed id quidem non credo, quoniam ille ne Apollini quidem Delio hostiam immolare voluit, ne aram sanguine adspergeret. Ad rem autem ut redeam, iudicium hoc omnium mortalium est, fortunam a Deo petendam, a se ipso sumendam esse sapientiam. Quamvis licet Menti delubra, et Virtuti, et Fidei consecremus; tamen haec in nobis ipsis sita videmus: Spei, Salutis, Opis, Victoriae facultas a Diis expetenda est. Improborum igitur prosperitates secundaeque res redarguunt (ut Diogenes dicebat) vim omnem Deorum ac potestatem. XXXVII. 89. At nonnumquam bonos exitus habent boni. Eos quidem arripimus attribuimusque sine ulla ratione Diis immortalibus. At Diagoras, quum Samothraciam venisset, Atheos ille qui dicitur, atque ei quidam amicus, „Tu, qui Deos putas humana negligere, nonne animadvertis ex tot tabulis pictis, quam multi votis vim tempestatis effugerint in portumque salvi pervenerint?“ Ita fit, inquit. Illi enim nusquam picti sunt, qui naufragia fecerunt in marique perierunt. Idemque, quum ei naviganti vectores, adversa

tempestate timidi et perterriti, dicerent, non iniuria sibi illud accidere, qui illum in eamdem navem recepissent: ostendit eis in eodem cursu multas alias laborantes, quaesivitque, num etiam in iis navibus Diagoram vehi crederent. Sic enim se res habet, ut ad prosperam adversamve fortunam, qualis sis aut quemadmodum vixeris, nihil intersit. 90. Non animadvertunt, inquit, omnia Dii: ne Reges quidem. Quid est simile? Reges enim si scientes praetermittunt, magna culpa est. At Deo ne excusatio quidem est inscientiae. XXXVIII. Quem vos praeclare defenditis, quum dicitis, eam vim Deorum esse, ut, etiam si quis morte poenas sceleris effugerit, expetantur eae poenae a liberis, a nepotibus, a posteris. O miram aequitatem Deorum! Ferretne ulla civitas latorem istiusmodi legis, ut condemnaretur filius aut nepos, si pater aut avus deliquisset?

Quinám Tantalidarum ínternecioní modus
Parétur? aut quaenam úmquam ob mortem Mýrtili
Poenís luendis dábitur satias súpplicii?

91. Utrum poetae Stoicos depravarint, an Stoici poetis dederint auctoritatem, non facile dixerim. Portenta enim et flagitia ab utrisque dicuntur. Neque enim, quem Hipponactis iambus laeserat, aut qui erat Archilochi versu vulneratus, a Deo immissum dolorem, non conceptum a se ipso, continebat: nec, quum Aegisthi libidinem, aut quum Paridis videmus, a Deo caussam requirimus, quum culpae paene vocem audiamus: nec ego multorum aegrorum salutem non ab Hippocrate potius, quam ab Aesculapio datam iudico: nec Lacedaemoniorum disciplinam dicam umquam ab Apolline potius Spartae, quam a Lycurgo datam. Critolaus, inquam, evertit Corinthum; Karthaginem Hasdrubal. Hi duo illos oculos orae maritimae effoderunt, non iratus aliqui, quem omnino irasci posse negatis, Deus. XXXIX. 92. At subve-

nire certe potuit, et conservare urbes tantas atque tales. Vos enim ipsi dicere soletis, nihil esse, quod Deus non possit efficere, et quidem sine labore ullo. Ut enim hominum membra nulla contentione, mente ipsa ac voluntate moveantur: sic numine Deorum omnia fingi, moveri, mutarique posse. Neque id dicitis superstitiose atque aniliter, sed physica constantique ratione. Materiam enim rerum, ex qua et in qua omnia sint, totam esse flexibilem et commutabilem, ut nihil sit, quod non ex ea quamvis sub ito fingi convertique possit. Eius autem universae fictricem et moderatricem divinam esse providentiam. Hanc igitur, quocumque se moveat, efficere posse, quidquid velit. Itaque aut nescit, quid possit: aut negligit res humanas: aut, quid sit optimum, non potest iudicare. Non curat singulos homines. Non mirum: ne civitates quidem. 93. Non eas? ne nationes quidem et gentes. Quod si has etiam contemnit, quid mirum est, omne ab ea genus humanum esse contemptum? Sed, quo modo iidem dicitis, non omnia Deos persequi, iidem vultis, a Diis immortalibus hominibus dispartiri ae dividi somnia? Idcirco haec tecum, quia vestra est de somniorum veritate sententia. Atque iidem etiam vota suscipi dicitis oportere. Nempe singuli vovent: audit igitur mens divina etiam de singulis. Videtis ergo, eam non esse tam occupatam, quam putabatis? Fac esse distentam, caelum versantem, terram tuentem, maria moderantem: cur tam multos Deos nihil agere et cessare patitur? cur non rebus humanis aliquos otiosos Deos praeficit? qui a te, Balbe, innumerabiles explicati sunt. Haec fere dicere habui de natura Deorum, non ut eam tollerem, sed ut intelligeretis, quam esset obscura, et quam difficiles explicatus haberet.

XL. 94. Quae quum dixisset, Cotta finem. Lucilius autem, Vehementius, inquit, Cotta, tu quidem

invectus es in eam Stoicorum rationem, quae de providentia Deorum ab illis sanctissime et providentissime constituta est. Sed quoniam advesperascit, dabis diem nobis aliquem, ut contra ista dicamus. Est enim mihi tecum pro aris et focis certamen, et pro Deorum templis atque delubris, proque Urbis muris, quos vos, pontifices, sanctos esse dicitis, diligentiusque Urbem religione, quam ipsis moenibus cingitis. Quae deseri a me, dum quidem spirare potero, nefas iudico. 95. Tum Cotta: Ego vero et opto redargui me, Balbe: et ea, quae disputavi, disserere malui, quam iudicare: et facile me a te vinci posse, certo scio. Quippe, inquit Velleius, qui etiam somnia putet ad nos mitti ab Iove. Quae ipsa tamen tam levia non sunt, quam est Stoicorum de natura Deorum [o]ratio. Haec quum essent dicta, ita discessimus, ut Velleio Cottae disputatio verior, mihi Balbi ad veritatis similitudinem videretur esse propensior.

M. TULLII CICERONIS
DE
DIVINATIONE
LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

In his de Divinatione libris, qui tribus de natura Deorum libris quasi in supplementum paullo post sunt scripti, M. Cicero primo Q. fratrem inducit omne divinationis genus e Stoicorum sententia defendentem, contra cuius sententiam ipse deinceps libro secundo disputat. Ac complurium quidem populorum et philosophorum opinionibus de divinationis veritate et decretis in libri I. prooemio c. 1 — 4. praemissis, ipsum colloquium exponit, cum fratre in Tusculano habitum. Hic antiquissimam se sententiam sequi profitetur, omnium populorum gentiumque consensu comprobatam. Esse enim duo divinandi genera, unum artificiosum, quod partim constet ex coniectura, partim ex observatione diuturna: alterum naturale, quod animus arripiat aut excipiat extrinsecus ex divinitate, unde omnes haustos animos libatosque habeamus. Nullam autem esse civitatem aut gentem, quae non astrologorum, sortium, somniorum praedictione moveri soleat. Atque in his omnino magis eventa rerum spectari, quam caussas quaeri oportere arbitratur. Multa enim in rerum natura accidere, quae nemo dubitet quin vera sint, etiamsi, cur ita eveniant, ignoret. c. 5 — 13. Neque

vero propterea tollendam esse divinationem, quod quaedam falsa sint, quaedam non ita, uti praedicta sint, eveniant. Multas enim praedictiones eventum habuisse, quod negare nemo possit, nisi omnem annalibus fidem detrahat. c. 14 — 17. Itaque se iis assentiri, qui duo divinationis genera esse dixerint, artis unum particeps, expers alterum. Carere autem arte eos, qui non ratione aut coniectura, observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi aut animo a curis vacuo liberoque praesentiant. Huc igitur referendas esse praedictiones per oracula c. 18. 19. per somnia c. 20 — 30. itemque vaticinationes furentium c. 31. Extremae huic disputationi Chrysippi argumentatio adiicitur, haec divinandi genera vera esse statuentis. c. 32.

Deinde perlustrantur divinationis artificialis genera, ad quae haruspices, augures coniectoresque pertinent. Eorumdem alia esse in disciplina et monumentis posita, alia in subita coniectura c. 33 — 37. Tum exponit, quibus Stoici rationibus confirmaverint, esse re vera divinationem. c. 38. sq. Iam, qui divinationem esse negent, quod nulla sit eius ratio et caussa, eos errare: nam quaerendum esse, sitne divinatio necne, non, quomodo fiat. Neque vero aut in vita communi, aut a philosophis dubitari, quin vere sit divinatio c. 40. Recte etiam moveri animos hominum antiquitate, clarissimis testimoniis testata et consignata: c. 41. et in optima quaque republica quum cetera divinandi genera, tum auspicia semper valuisse c. 42 — 48. Omnem vero divinationis vim et originem referendam esse ad Deum c. 49 — 55. ad fatum c. 56. et ad naturam c. 57. 58.

I. 1. Vetus opinio est, iam usque ab heroicis ducta temporibus, eaque et populi Romani et omnium gentium firmata consensu, versari quamdam inter homi-

nes divinationem, quam Graeci μαντικὴν appellant, id est, praesensionem et scientiam rerum futurarum. Magnifica quidem res, et salutaris, si modo est ulla: quaque proxime ad Deorum vim natura mortalis possit accedere. Itaque ut alia nos melius multa, quam Graeci, sic huic praestantissimae rei nomen nostri a Divis, Graeci, ut Plato interpretatur, a furore duxerunt. 2. Gentem quidem nullam video neque tam humanam atque doctam, neque tam immanem tamque barbaram, quae non significari futura et a quibusdam intelligi praedicique posse censeat. Principio Assyrii, ut ab ultimis auctoritatem repetam, propter planitiem magnitudinemque regionum, quas incolebant, quum caelum ex omni parte patens atque apertum intuerentur, traiectiones motusque stellarum observaverunt: quibus notatis, quid cuique significaretur, memoriae prodiderunt. Qua in natione Chaldaei, non ex artis, sed ex gentis vocabulo nominati, diuturna observatione siderum, scientiam putantur effecisse, ut praedici posset, quid cuique eventurum, et quo quisque fato natus esset. Eamdem artem etiam Aegyptii longinquitate temporum innumerabilibus paene saeculis consecuti putantur. Cilicum autem et Pisidarum gens et his finitima Pamphylia, quibus nationibus praefuimus ipsi, volatibus avium cantibusque, ut certissimis signis, declarari res futuras putant. 3. Quam vero Graecia coloniam misit in Aeoliam, Ioniam, Asiam, Siciliam, Italiam, sine Pythio aut Dodonaeo aut Ammonis oraculo? aut quod bellum susceptum ab ea sine consilio Deorum est? II. Nec unum genus est divinationis publice privatimque celebratum. Nam, ut omittam ceteros populos; noster, quam multa genera complexus est! Principio, huius urbis parens, Romulus, non solum auspicato Urbem condidisse, sed ipse etiam optimus augur fuisse traditur. Deinde auguribus et reliqui

Reges usi: et, exactis Regibus, nihil publice sine auspiciis, nec domi nec militiae, gerebatur. Quumque magna vis videretur esse et in impetrandis consulendisque rebus, et in monstris interpretandis ac procurandis in haruspicum disciplina; omnem hanc ex Etruria scientiam adhibebant, ne genus esset ullum divinationis, quod neglectum ab iis videretur. 4. Et, quum duobus modis animi, sine ratione et scientia, motu ipsi suo, soluto et libero incitarentur; uno furente, altero somniante: furoris divinationem Sibyllinis maxime versibus contineri arbitrati, eorum decem interpretes delectos e civitate esse voluerunt. Ex quo genere saepe hariolorum etiam et vatum furibundas praedictiones, ut Octaviano bello Cornelii Culleoli, audiendas putaverunt. Nec vero somnia graviora, si quae ad rempublicam pertinere visa sunt, a summo consilio neglecta sunt. Quin etiam memoria nostra templum Iunonis Sospitae L. Iulius, qui cum P. Rutilio Consul fuit, de Senatus sententia refecit ex Caeciliae, Balearici filiae, somnio. III. 5. Atque haec, ut ego arbitror, veteres, rerum magis eventis moniti, quam ratione docti, probaverunt. Philosophorum vero exquisita quaedam argumenta, cur esset vera divinatio, collecta sunt. E quibus, ut de antiquissimis loquar, Colophonius Xenophanes, unus, qui Deos esse diceret, divinationem funditus sustulit. Reliqui vero omnes, praeter Epicurum, balbutientem de natura Deorum, divinationem probaverunt; sed non uno modo. Nam quum Socrates, omnesque Socratici, Zenoque, et hi, qui ab eo essent profecti, manerent in antiquorum philosophorum sententia, vetere Academia et Peripateticis consentientibus; quumque huic rei magnam auctoritatem Pythagoras iam ante tribuisset, qui etiam ipse augur vellet esse, plurimisque locis gravis auctor Democritus praesensionem rerum futurarum comprobaret:

Dicaearchus Peripateticus cetera divinationis genera sustulit, somniorum et furoris reliquit: Cratippusque familiaris noster, quem ego parem summis Peripateticis iudico, iisdem rebus fidem tribuit, reliqua divinationis genera reiecit. 6. Sed quum Stoici omnia fere illa defenderent, quod et Zeno in suis commentariis quasi semina quaedam sparsisset, et ea Cleanthes paullo uberiora fecisset: accessit acerrimo vir ingenio Chrysippus, qui totam de divinatione duobus libris explicavit sententiam, uno praeterea de oraculis, uno de somniis: quem subsequens, unum librum Babylonius Diogenes edidit, eius auditor: duo Antipater: quinque noster Posidonius. Sed a Stoicis, vel princeps eius disciplinae, Posidonii doctor, discipulus Antipatri, degeneravit Panaetius: nec tamen ausus est negare, vim esse divinandi, sed dubitare se dixit. Quod illi in aliqua re, invitissimis Stoicis, Stoico facere licuit, id, nos ut in reliquis rebus faciamus, a Stoicis non concedetur? praesertim quum id, de quo Panaetio non liquet, reliquis eiusdem disciplinae solis luce videatur clarius. 7. Sed haec quidem laus Academiae praestantissimi philosophi iudicio et testimonio comprobata est. IV. Etenim nobismet ipsis quaerentibus, quid sit de divinatione iudicandum, quod a Carneade multa acute et copiose contra Stoicos disputata sint, verentibusque, ne temere vel falsae rei, vel non satis cognitae assentiamur: faciendum videtur, ut diligenter etiam atque etiam argumenta cum argumentis comparemus, ut fecimus in his tribus libris, quos de natura Deorum scripsimus. Nam quum omnibus in rebus temeritas in assentiendo errorque turpis est, tum in eo loco maxime, in quo iudicandum est, quantum auspiciis rebusque divinis religionique tribuamus; est enim periculum, ne aut, neglectis iis, impia fraude, aut, susceptis, anili superstitione obligemur.

V. 8. Quibus de rebus et alias saepe, et paullo accuratius nuper, quum essem cum Q. fratre in Tusculano, disputatum est. Nam quum ambulandi caussa in Lyceum venissemus: (id enim superiori Gymnasio nomen est) Perlegi, ille inquit, tuum paullo ante tertium de natura Deorum; in quo disputatio Cottae, quamquam labefactavit sententiam meam, non funditus tamen sustulit. Optime vero, inquam. Etenim ipse Cotta sic disputat, ut Stoicorum magis argumenta confutet, quam hominum deleat religionem. Tum Quintus, Dicitur quidem istud, inquit, a Cotta, et vero saepius: credo, ne communia iura migrare videatur: sed studio contra Stoicos disserendi Deos mihi videtur funditus tollere. 9. Eius orationi, non sane desidero, quid respondeam: satis enim defensa religio est in secundo libro a Lucilio: cuius disputatio tibi ipsi, ut in extremo tertio scribis, ad veritatem est visa propensior. Sed, quod praetermissum est in illis libris, credo, quia commodius arbitratus es, separatim id quaeri, deque eo disseri, id est, de divinatione, quae est earum rerum, quae fortuitae putantur, praedictio atque praesensio, id, si placet, videamus, quam habeat vim, et quale sit. Ego enim sic existimo: si sint ea genera divinandi vera, de quibus accepimus quaeque colimus, esse Deos: vicissimque, si Dii sint, esse, qui divinent. VI. 10. Arcem tu quidem Stoicorum, inquam, Quinte, defendis, si quidem ista sic reciprocantur; ut et, si divinatio sit, Dii sint, et, si Dii sint, sit divinatio. Quorum neutrum tam facile, quam tu arbitraris, conceditur. Nam et natura significari futura sine Deo possunt: et, ut sint Dii, potest fieri, ut nulla ab iis divinatio generi humano tributa sit. Atque ille, Mihi vero, inquit, satis est argumenti, et esse Deos, et eos consulere rebus humanis; quod esse clara et perspicua divinationis genera iudico.

De quibus quid ipse sentiam, si placet, exponam, ita tamen, si vacas animo, neque habes aliquid, quod huic sermoni praevertendum putes. 11. Ego vero, inquam, philosophiae, Quinte, semper vaco. Hoc autem tempore, quum sit nihil aliud, quod libenter agere possim, multo magis aveo audire, de divinatione quid sentias.

Nihil, inquit, equidem novi, nec, quod praeter ceteros ipse sentiam. Nam quum antiquissimam sententiam, tum omnium populorum et gentium consensu comprobatam sequor. Duo sunt enim divinandi genera; quorum alterum artis est, alterum naturae. 12. Quae est autem gens aut quae civitas, quae non aut extis pecudum, aut monstra aut fulgura interpretantium, aut augurum, aut astrologorum, aut sortium, (ea enim fere artis sunt) aut somniorum, aut vaticinationum, (haec enim duo naturalia putantur) praedictione moveatur? Quarum quidem rerum eventa magis, arbitror, quam caussas quaeri oportere. Est enim vis et natura quaedam, quae tum observatis longo tempore significationibus, tum aliquo instinctu inflatuque divino futura praenuntiat. VII. Quare omittat urgere Carneades: quod faciebat etiam Panaetius, requirens, Iuppiterne cornicem a laeva, corvum a dextra canere iussisset. Observata sunt haec tempore immenso, et in significatione eventus animadversa et notata. Nihil est autem, quod longinquitas temporum excipiente memoria prodendisque monumentis efficere atque assequi non possit. 13. Mirari licet, quae sint animadversa a medicis herbarum genera, quae radicum ad morsus bestiarum, ad oculorum morbos, ad vulnera: quorum vim atque naturam ratio numquam explicavit, utilitate et ars est et inventor probatus. Age, ea, quae, quamquam ex alio genere sunt, tamen divinationi sunt similiora, videamus.

Atque etiam ventos praemonstrat saepe futuros
Inflatum mare, quum subito penitusque tumescit,
Saxaque cana, salis niveo spumata liquore,
Tristificas certant Neptuno reddere voces:
Aut, densus stridor quum celso e vertice montis
Ortus, adaugescit scopulorum saepe repulsus.

VIII. Atque his rerum praesensionibus prognostica tua referta sunt. Quis igitur elicere caussas praesensionum potest? Etsi video Boëthum Stoicum esse conatum: qui hactenus aliquid egit, ut earum rationem rerum explicaret, quae in mari caelove fierent. 14. Illa vero cur eveniant, quis probabiliter dixerit?

Rava fulix itidem, fugiens e gurgite ponti,
Nuntiat horribiles clamans instare procellas,
Haud modicos tremulo fundens e gutture cantus.
Saepe etiam pertriste canit de pectore carmen
Et matutinis acredula vocibus instat,
Vocibus instat, et assiduas iacit ore querelas,
Quum primum gelidos rores aurora remittit.
Fuscaque nonnumquam cursans per littora cornix
Demersit caput, et fluctum cervice recepit.

IX. 15. Videmus haec signa numquam fere ementientia: nec tamen, cur ita fiat, videmus.

Vos quoque signa videtis, aquai dulcis alumnae,
Quum clamore paratis inanes fundere voces,
Absurdoque sono fontes et stagna cietis.

Quis est, qui ranunculos hoc videre suspicari possit? Sed inest in rivis et ranunculis natura quaedam significans aliquid, per se ipsa satis certa, cognitioni autem hominum obscurior.

Mollipedesque boves, spectantes lumina caeli,
Naribus humiferum duxere ex aëre succum.

Non quaero, cur; quoniam, quid eveniat, intelligo.

Iam vero, semper viridis semperque gravata,

Lentiscus, triplici solita grandescere fetu,
Ter fruges fundens, tria tempora monstrat arandi.

16. Nec hoc quidem quaero, cur haec arbor una ter floreat, aut cur arandi maturitatem ad signum floris accommodet. Hoc sum contentus, quod, etiam si, quomodo quidque fiat, ignorem, quid fiat, intelligo. Pro omni igitur divinatione idem, quod pro iis rebus, quas commemoravi, respondebo. X. Quid scammoneae radix ad purgandum, quid aristolochia ad morsus serpentum possit, quae nomen ex inventore reperit, rem ipsam inventor ex somnio, video, quod satis est; cur possit, nescio. Sic ventorum et imbrium signa, quae dixi, rationem quam habeant, non satis perspicio: vim et eventum agnosco, scio, approbo. Similiter, quid fissum in extis, quid fibra valeat, accipio: quae caussa sit, nescio. Atque horum quidem plena vita est: extis enim omnes fere utuntur. Quid? de fulgurum vi dubitare num possumus? Nonne quum multa alia mirabilia, tum illud in primis? quum Summanus in fastigio Iovis optimi maximi, qui tum erat fictilis, e caelo ictus esset, nec usquam eius simulacri caput inveniretur, haruspices in Tiberim id depulsum esse dixerunt, idque inventum est eo loco, qui esset ab haruspicibus demonstratus. XI. 17. Sed quo potius utar aut auctore aut teste, quam te? cuius edidici etiam versus, et libenter quidem, quos in secundo Consulatus Urania musa pronuntiat:

Principio aetherio flammatus Iuppiter igni
Vertitur, et totum collustrat lumine mundum,
Menteque divina caelum terrasque petessit;
Quae penitus sensus hominum vitasque retentat,
Aetheris aeterni septa atque inclusa cavernis.
Et, si stellarum motus cursusque vagantes
Nosse velis, quae sint signorum in sede locatae,
Quae verbo et falsis Graiorum vocibus errant,
Re vera certo lapsu spatioque feruntur:

Omnia iam cernes divina mente notata.
18. *Nam primum astrorum volucres, te Consule, motus*
Concursusque graves stellarum ardore micantes
Tu quoque, quum tumulos Albano in monte nivales
Lustrasti et laeto mactasti lacte Latinas,
Vidisti et claro tremulos ardore cometas,
Multaque misceri nocturna strage putasti:
Quod ferme dirum in tempus cecidere Latinae,
Quum claram speciem concreto lumine luna
Abdidit, et subito stellanti nocte perempta est.
Quid vero Phoebi fax, tristis nuntia belli,
Quae, magnum ad columen, flammato ardore volabat,
Praecipites caeli partes obitusque petisset:
Aut quum terribili perculsus fulmine civis
Luce serenanti vitalia lumina liquit:
Aut quum se gravido tremefecit corpore tellus?
Iam vero variae, nocturno tempore visae,
Terribiles formae bellum motusque monebant:
Multaque per terras vates oracla furenti
Pectore fundebant, tristes minitantia casus:
19. *Atque ea, quae lapsu tandem cecidere vetusto,*
Haec fore, perpetuis signis clarisque frequentans
Ipse Deûm genitor caelo terrisque canebat.
XII. *Nunc ea, Torquato quae quondam et Consule Cotta*
Lydius ediderat Tyrrhenae gentis haruspex,
Omnia fixa tuus glomerans determinat annus.
Nam pater altitonans, stellanti nixus Olympo,
Ipse suos quondam tumulos ac templa petivit,
Et Capitolinis iniecit sedibus ignes.
Tum species ex aere vetus generosaque Nattae*
Concidit, elapsaeque vetusto numine leges;
Et Divûm simulacra peremit fulminis ardor.
20. *Hic silvestris erat, Romani nominis altrix,*
Martia, quae parvos Mavortis semine natos
Uberibus gravidis vitali rore rigabat:

Quae tum cum pueris flammato fulminis ictu
Concidit, atque avulsa pedum vestigia liquit.
Tum quis non, artis scripta ac monumenta volutans,
Voces tristificas chartis promebat Etruscis?
Omnes civili generosa stirpe profectam
Vitare ingentem cladem pestemque monebant;
Vel legum exitium constanti voce ferebant;
Templa Deûmque adeo flammis urbesque iubebant
Eripere, et stragem horribilem caedemque vereri:
Atque haec fixa gravi fato ac fundata teneri;
Ni post, excelsum ad columen formata decore,
Sancta Iovis species claros spectaret in ortus:
Tum fore, ut occultos populus sanctusque Senatus
Cernere conatus posset, si, solis ad ortum
Conversa, inde patrum sedes populique videret.
21. *Haec, tardata diu species, multumque morata,*
Consule te tandem celsa est in sede locata:
Atque una fixi ac signati temporis hora
Iuppiter excelsa clarabat sceptra columna;
Et clades patriae, flamma ferroque parata,
Vocibus Allobrogum patribus populoque patebat.
XIII. *Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis,*
Qui populos urbesque modo ac virtute regebant,
Rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque
Praestitit et longe vicit sapientia cunctos,
Praecipue coluere vigenti numine Divos.
Haec adeo penitus cura videre sagaci,
Otia qui studiis laeti tenuere decoris,
22. *Inque Academia umbrifera nitidoque Lyceo*
Fuderunt claras fecundi pectoris artes.
E quibus ereptum primo iam a flore iuventae,
Te patria in media virtutum mole locavit.
Tu tamen anxiferas curas requiete relaxas,
Quod patriae vocis studiis nobisque sacrasti.

Tu igitur animum poteris inducere contra ea, quae a me disputantur de divinatione, dicere, qui et ges-

seris ea, quae gessisti, et ea, quae pronuntiavi, accuratissime scripseris? 23. Quid? quaeris, Carneades, cur haec ita fiant, aut qua arte perfici possint? Nescire me fateor: evenire autem, te ipsum dico videre. Casu, inquis. Itane vero? Quidquam potest casu esse factum, quod omnes habet in se numeros veritatis? Quattuor tali iacti, casu Venereum efficiunt. Num etiam centum Venereos, si cccc talos ieceris, casu futuros putas? Adspersa temere pigmenta in tabula, oris lineamenta effingere possunt; num etiam Veneris Coae pulchritudinem effingi posse adspersione fortuita putas? Sus rostro si humi A litteram impresserit, num propterea suspicari poteris, Andromacham Ennii ab ea posse describi? Fingebat Carneades, in Chiorum lapicidinis saxo diffisso caput exstitisse Panisci. Credo, aliquam non dissimilem figuram, sed certe non talem, ut eam factam a Scopa diceres. Sic enim profecto se res habet, ut numquam perfecte veritatem casus imitetur.

XIV. 24. At nonnumquam ea, quae praedicta sunt, minus eveniunt. Quae tandem id ars non habet? earum dico artium, quae coniectura continentur, et sunt opinabiles. An medicina ars non putanda est? quam tamen multa fallunt. Quid? gubernatores nonne falluntur? An Achivorum exercitus et tot navium rectores non ita profecti sunt ab Ilio,

Ut profectióne laeti píscium lascíviam
'Intuerentur, ut ait Pacuvius, *néc tuendi cápere posset sátietas?*
'Interea prope iam óccidente sóle inhorrescít mare:
Ténebrae conduplicántur, noctisque ét nimbûm occaecát nigror.

Num igitur tot clarissimorum ducum Regumque naufragium sustulit artem gubernandi? aut num Imperatorum scientia nihil est, quia summus Imperator nuper fugit, amisso exercitu? aut num propterea

nulla est reipublicae gerendae ratio atque prudentia, quia multa Cn. Pompeium, quaedam M. Catonem, nonnulla etiam te ipsum fefellerunt? Similis est haruspicum responsio, omnisque opinabilis divinatio. Coniectura enim nititur, ultra quam progredi non potest. 25. Ea fallit fortasse nonnumquam: sed tamen ad veritatem saepissime dirigit. Est enim ab omni aeternitate repetita: in qua quum paene innumerabiliter res eodem modo evenirent, iisdem signis antegressis, ars est effecta, eadem saepe animadvertendo ac notando. XV. Auspicia vero vestra quam constant? quae quidem nunc a Romanis auguribus ignorantur: (bona hoc tua venia dixerim:) a Cilicibus, Pamphyliis, Pisidis, Lyciis tenentur. 26. Nam quid ego hospitem nostrum, clarissimum atque optimum virum, Deiotarum Regem, commemorem? qui nihil umquam nisi auspicato gerit: qui, quum ex itinere quodam proposito et constituto revertisset, aquilae admonitus volatu; conclave illud, ubi erat mansurus, si ire perrexisset, proxima nocte corruit. 27 Itaque, ut ex ipso audiebam, persaepe revertit ex itinere, quum iam progressus esset multorum dierum viam. Cuius quidem hoc praeclarissimum est, quod, posteaquam a Caesare tetrarchia*, regno pecuniaque mulctatus est, negat se tamen eorum auspiciorum, quae sibi ad Pompeium proficiscenti secunda evenerint, poenitere. Senatus enim auctoritatem, et populi Romani libertatem atque imperii dignitatem suis armis esse defensam: sibique eas aves, quibus auctoribus officium et fidem secutus esset, bene consuluisse. Antiquiorem enim sibi fuisse possessionibus suis gloriam. Ille mihi videtur igitur vere augurari. Nam nostri quidem magistratus auspiciis utuntur coactis. Necesse enim est, offa obiecta, cadere frustum ex pulli ore, quum pascitur. 28. Quod autem scriptum habetis, aut tripudium fieri, si ex ea quid in solum

ceciderit: hoc quoque, quod dixi, coactum, tripudium solistimum dicitis. Itaque multa auguria, multa auspicia, quod Cato ille sapiens queritur, negligentia collegii amissa plane et deserta sunt.

XVI. Nihil fere quondam maioris rei, nisi auspicato, ne privatim quidem, gerebatur: quod etiam nunc nuptiarum auspices declarant, qui, re omissa, nomen tantum tenent. Nam ut nunc extis: quamquam id ipsum aliquanto minus, quam olim: sic tum avibus magnae res impetriri* solebant. Itaque, sinistra dum non exquirimus, in dira et in vitiosa incurrimus. 29. Ut P. Claudius Appii Caeci filius, eiusque collega, L. Iunius, classes maximas perdiderunt, quum vitio navigassent. Quod eodem modo evenit Agamemnoni: qui, quum Achivi coepissent

Intér sese strépere, aperteque ártem obterere extíspicum;*
Sólvere imperát, secundo rúmore, adversáque avi.

Sed quid vetera? M. Crasso quid acciderit, videmus, dirarum obnuntiatione neglecta. In quo Appius, collega tuus, bonus augur, ut ex te audire soleo, non satis scienter virum bonum et civem egregium Censor C. Ateium notavit, quod ementitum auspicia subscripserit. Esto: fuerit hoc Censoris, si iudicabat ementitum. At illud minime auguris, quod adscripsit, ob eam caussam populum Romanum calamitatem maximam cepisse. Si enim ea caussa calamitatis fuit: non in eo est culpa, qui obnuntiavit; sed in eo, qui non paruit. Veram enim fuisse obnuntiationem, ut ait idem augur et Censor, exitus approbavit: quae si falsa fuisset, nullam afferre potuisset caussam calamitatis. Etenim dirae, sicut cetera auspicia, ut omina, ut signa, non caussas afferunt, cur quid eveniat, sed nuntiant ventura, nisi provideris. 30. Non igitur obnuntiatio Ateii caussam finxit calamitatis, sed signo obiecto monuit Crassum, quid eventurum

esset, nisi cavisset. Ita aut illa obnuntiatio nihil valuit: aut si, ut Appius iudicat, valuit, id valuit, ut peccatum haereret non in eo, qui monuerit, sed in eo, qui non obtemperarit. XVII. Quid? lituus iste vester, quod clarissimum est insigne auguratus, unde vobis est traditus? Nempe eo Romulus regiones direxit tum, quum Urbem condidit. Qui quidem Romuli lituus, [id est, incurvum et leviter a summo inflexum bacillum, quod ab eius litui, quo canitur, similitudine nomen invenit] quum situs esset in curia Saliorum, quae est in Palatio, eaque deflagravisset, inventus est integer. 31. Quid? multis annis post Romulum, Prisco regnante Tarquinio, quis veterum scriptorum non loquitur, quae sit ab Attio Navio per lituum regionum facta descriptio? Qui quum propter paupertatem sues puer pasceret, una ex his amissa, vovisse dicitur, si recuperasset, uvam se Deo daturum, quae maxima esset in vinea. Itaque sue inventa, ad meridiem spectans in vinea media dicitur constitisse: quumque in quattuor partes vineam divisisset, tresque partes aves abdixissent, quarta parte, quae erat reliqua in regione distributa, mirabili magnitudine uvam, ut scriptum videmus, invenit. Qua re celebrata, quum vicini omnes ad unum de rebus suis referrent, erat in magno nomine et gloria. 32. Ex quo factum est, ut eum ad se Rex Priscus arcesseret. Cuius quum tentaret scientiam auguratus, dixit ei, cogitare se quiddam; id possetne fieri, consuluit. Ille, augurio acto, posse, respondit. Tarquinius autem dixit, se cogitasse, cotem novacula posse praecidi. Tum Attium iussisse experiri. Ita cotem, in comitium allatam, inspectante et Rege et populo, novacula esse discissam. Ex eo evenit, ut et Tarquinius augure Attio Navio uteretur, et populus de suis rebus ad eum referret. 33. Cotem autem illam et novaculam defossam in comitio, supraque impositum

puteal accepimus. Negemus omnia: comburamus annales; ficta haec esse dicamus: quidvis denique potius, quam Deos res humanas curare, fateamur. Quid? quod scriptum apud te est de Ti. Graccho, nonne et augurum et haruspicum comprobat disciplinam? Qui, quum tabernaculum vitio cepisset imprudens, quod inauspicato pomoerium transgressus esset: comitia Consulibus rogandis habuit. Nota res est, et a te ipso mandata monumentis. Sed et ipse augur Ti. Gracchus auspiciorum auctoritatem confessione errati sui comprobavit, et haruspicum disciplinae magna accessit auctoritas, qui, recentibus comitiis in Senatum introducti, negaverunt, iustum comitiorum rogatorem fuisse.

XVIII. 34. Iis igitur assentior, qui duo genera divinationum esse dixerunt: unum, quod particeps esset artis; alterum, quod arte careret. Est enim ars in iis, qui novas res coniectura persequuntur; veteres observatione didicerunt. Carent autem arte ii, qui, non ratione aut coniectura, observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi, aut soluto liberoque motu futura praesentiunt: (quod et somniantibus saepe contingit, et nonnumquam vaticinantibus per furorem) ut Bacis Boeotius, ut Epimenides Cres, ut Sibylla Erythraea. Cuius generis oracula etiam habenda sunt, non ea, quae aequatis sortibus ducuntur, sed illa, quae instinctu divino afflatuque funduntur. Etsi ipsa sors contemnenda non est, si auctoritatem habet vetustatis, ut eae sunt sortes, quas e terra editas accepimus: quae tamen ductae ut in rem apte cadant, fieri credo posse divinitus. Quorum omnium interpretes, ut Grammatici poetarum, proxime ad eorum, quos interpretantur, divinationem videntur accedere. 35. Quae est igitur ista calliditas, res vetustate robustas calumniando velle pervertere? Non reperio caussam. Latet fortasse obscu-

ritate involuta naturae. Non enim me Deus ista scire, sed his tantummodo uti voluit. Utar igitur, nec adducar ut rear, aut in extis totam Etruriam delirare, aut eamdem gentem in fulguribus errare, aut fallaciter portenta interpretari, quum terrae saepe fremitus, saepe mugitus, saepe motus multa nostrae reipublicae, multa ceteris civitatibus gravia et vera praedixerint. 36. Quid? qui irridetur, partus hic mulae, nonne, quia fetus exstitit in sterilitate naturae, praedictus est ab haruspicibus incredibilis partus malorum? Quid? Ti. Gracchus, P. F., qui bis Consul et Censor fuit, idemque et summus augur et vir sapiens civisque praestans, nonne (ut C. Gracchus, filius eius, scriptum reliquit) duobus anguibus domi comprehensis, haruspices convocavit? Qui quum respondissent, si marem emisisset, uxori brevi tempore esse moriendum; si feminam, ipsi: aequius esse censuit, se maturam oppetere mortem, quam P. Africani filiam adolescentem. Feminam emisit: ipse paucis post diebus est mortuus. XIX. Irrideamus haruspices: vanos, futiles esse dicamus: quorumque disciplinam et sapientissimus vir, et eventus ac res comprobavit, contemnamus: contemnamus etiam Babylonios et eos, qui e Caucaso caeli signa servantes, numeris stellarum cursus et motus* persequuntur: condemnemus, inquam, hos aut stultitiae, aut vanitatis, aut imp[r]udentiae, qui cccc LXX millia annorum, ut ipsi dicunt, monumentis comprehensa continent, et mentiri iudicemus, nec saeculorum reliquorum iudicium quod de ipsis futurum sit, pertimescere. 37. Age, Barbari vani atque fallaces: num etiam Graiorum historia mentita est? quae Croeso Pythius Apollo, ut de naturali divinatione dicam, quae Atheniensibus, quae Lacedaemoniis, quae Tegeatis, quae Argivis, quae Corinthiis responderit, quis ignorat? Collegit innumerabilia oracula Chrysippus, nec ullum

Atque etiam ventos praemonstrat saepe futuros
Inflatum mare, quum subito penitusque tumescit,
Saxaque cana, salis niveo spumata liquore,
Tristificas certant Neptuno reddere voces:
Aut, densus stridor quum celso e vertice montis
Ortus, adaugescit scopulorum saepe repulsus.

VIII. Atque his rerum praesensionibus prognostica tua referta sunt. Quis igitur elicere caussas praesensionum potest? Etsi video Boëthum Stoicum esse conatum: qui hactenus aliquid egit, ut earum rationem rerum explicaret, quae in mari caelove fierent. 14. Illa vero cur eveniant, quis probabiliter dixerit?

Rava fulix itidem, fugiens e gurgite ponti,
Nuntiat horribiles clamans instare procellas,
Haud modicos tremulo fundens e gutture cantus.
Saepe etiam pertriste canit de pectore carmen
Et matutinis acredula vocibus instat,
Vocibus instat, et assiduas iacit ore querelas,
Quum primum gelidos rores aurora remittit.
Fuscaque nonnumquam cursans per littora cornix
Demersit caput, et fluctum cervice recepit.

IX. 15. Videmus haec signa numquam fere ementientia: nec tamen, cur ita fiat, videmus.

Vos quoque signa videtis, aquai dulcis alumnae,
Quum clamore paratis inanes fundere voces,
Absurdoque sono fontes et stagna cietis.

Quis est, qui ranunculos hoc videre suspicari possit? Sed inest in rivis et ranunculis natura quaedam significans aliquid, per se ipsa satis certa, cognitioni autem hominum obscurior.

Mollipedesque boves, spectantes lumina caeli,
Naribus humiferum duxere ex aëre succum.

Non quaero, cur; quoniam, quid eveniat, intelligo.

Iam vero, semper viridis semperque gravata,

Lentiscus, triplici solita grandescere fetu,
Ter fruges fundens, tria tempora monstrat arandi.

16. Nec hoc quidem quaero, cur haec arbor una ter floreat, aut cur arandi maturitatem ad signum floris accommodet. Hoc sum contentus, quod, etiam si, quomodo quidque fiat, ignorem, quid fiat, intelligo. Pro omni igitur divinatione idem, quod pro iis rebus, quas commemoravi, respondebo. X. Quid scammoneae radix ad purgandum, quid aristolochia ad morsus serpentum possit, quae nomen ex inventore reperit, rem ipsam inventor ex somnio, video, quod satis est; cur possit, nescio. Sic ventorum et imbrium signa, quae dixi, rationem quam habeant, non satis perspicio: vim et eventum agnosco, scio, approbo. Similiter, quid fissum in extis, quid fibra valeat, accipio: quae caussa sit, nescio. Atque horum quidem plena vita est: extis enim omnes fere utuntur. Quid? de fulgurum vi dubitare num possumus? Nonne quum multa alia mirabilia, tum illud in primis? quum Summanus in fastigio Iovis optimi maximi, qui tum erat fictilis, e caelo ictus esset, nec usquam eius simulacri caput inveniretur, haruspices in Tiberim id depulsum esse dixerunt, idque inventum est eo loco, qui esset ab haruspicibus demonstratus. XI. 17. Sed quo potius utar aut auctore aut teste, quam te? cuius edidici etiam versus, et libenter quidem, quos in secundo Consulatus Urania musa pronuntiat:

Principio aetherio flammatus Iuppiter igni
Vertitur, et totum collustrat lumine mundum,
Menteque divina caelum terrasque petessit;
Quae penitus sensus hominum vitasque retentat,
Aetheris aeterni septa atque inclusa cavernis.
Et, si stellarum motus cursusque vagantes
Nosse velis, quae sint signorum in sede locatae,
Quae verbo et falsis Graiorum vocibus errant,
Re vera certo lapsu spatioque feruntur:

Omnia iam cernes divina mente notata.
18. *Nam primum astrorum volucres, te Consule, motus*
Concursusque graves stellarum ardore micantes
Tu quoque, quum tumulos Albano in monte nivales
Lustrasti et laeto mactasti lacte Latinas,
Vidisti et claro tremulos ardore cometas,
Multaque misceri nocturna strage putasti:
Quod ferme dirum in tempus cecidere Latinae,
Quum claram speciem concreto lumine luna
Abdidit, et subito stellanti nocte perempta est.
Quid vero Phoebi fax, tristis nuntia belli,
Quae, magnum ad columen, flammato ardore volabat,
Praecipites caeli partes obitusque petisset:
Aut quum terribili perculsus fulmine civis
Luce serenanti vitalia lumina liquit:
Aut quum se gravido tremefecit corpore tellus?
Iam vero variae, nocturno tempore visae,
Terribiles formae bellum motusque monebant:
Multaque per terras vates oracla furenti
Pectore fundebant, tristes minitantia casus:
19. *Atque ea, quae lapsu tandem cecidere vetusto,*
Haec fore, perpetuis signis clarisque frequentans
Ipse Deûm genitor caelo terrisque canebat.
XII. *Nunc ea, Torquato quae quondam et Consule Cotta*
Lydius ediderat Tyrrhenae gentis haruspex,
Omnia fixa tuus glomerans determinat annus.
Nam pater altitonans, stellanti nixus Olympo,
Ipse suos quondam tumulos ac templa petivit,
Et Capitolinis iniecit sedibus ignes.
Tum species ex aere vetus generosaque * *Nattae*
Concidit, elapsaeque vetusto numine leges;
Et Divûm simulacra peremit fulminis ardor.
20. *Hic silvestris erat, Romani nominis altrix,*
Martia, quae parvos Mavortis semine natos
Uberibus gravidis vitali rore rigabat:

Quae tum cum pueris flammato fulminis ictu
Concidit, atque avulsa pedum vestigia liquit.
Tum quis non, artis scripta ac monumenta volutans,
Voces tristificas chartis promebat Etruscis?
Omnes civili generosa stirpe profectam
Vitare ingentem cladem pestemque monebant;
Vel legum exitium constanti voce ferebant;
Templa Deûmque adeo flammis urbesque iubebant
Eripere, et stragem horribilem caedemque vereri:
Atque haec fixa gravi fato ac fundata teneri;
Ni post, excelsum ad columen formata decore,
Sancta Iovis species claros spectaret in ortus:
Tum fore, ut occultos populus sanctusque Senatus
Cernere conatus posset, si, solis ad ortum
Conversa, inde patrum sedes populique videret.
21. *Haec, tardata diu species, multumque morata,*
Consule te tandem celsa est in sede locata:
Atque una fixi ac signati temporis hora
Iuppiter excelsa clarabat sceptra columna;
Et clades patriae, flamma ferroque parata,
Vocibus Allobrogum patribus populoque patebat.
XIII. *Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis,*
Qui populos urbesque modo ac virtute regebant,
Rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque
Praestitit et longe vicit sapientia cunctos,
Praecipue coluere vigenti numine Divos.
Haec adeo penitus cura videre sagaci,
Otia qui studiis laeti tenuere decoris,
22. *Inque Academia umbrifera nitidoque Lyceo*
Fuderunt claras fecundi pectoris artes.
E quibus ereptum primo iam a flore iuventae,
Te patria in media virtutum mole locavit.
Tu tamen anxiferas curas requiete relaxas,
Quod patriae vocis studiis nobisque sacrasti.

Tu igitur animum poteris inducere contra ea, quae a me disputantur de divinatione, dicere, qui et ges-

seris ea, quae gessisti, et ea, quae pronuntiavi, accuratissime scripseris? 23. Quid? quaeris, Carneades, cur haec ita fiant, aut qua arte perfici possint? Nescire me fateor: evenire autem, te ipsum dico videre. Casu, inquis. Itane vero? Quidquam potest casu esse factum, quod omnes habet in se numeros veritatis? Quattuor tali iacti, casu Venereum efficiunt. Num etiam centum Venereos, si cccc talos ieceris, casu futuros putas? Adspersa temere pigmenta in tabula, oris lineamenta effingere possunt; num etiam Veneris Coae pulchritudinem effingi posse adspersione fortuita putas? Sus rostro si humi A litteram impresserit, num propterea suspicari poteris, Andromacham Ennii ab ea posse describi? Fingebat Carneades, in Chiorum lapicidinis saxo diffisso caput exstitisse Panisci. Credo, aliquam non dissimilem figuram, sed certe non talem, ut eam factam a Scopa diceres. Sic enim profecto se res habet, ut numquam perfecte veritatem casus imitetur.

XIV. 24. At nonnumquam ea, quae praedicta sunt, minus eveniunt. Quae tandem id ars non habet? earum dico artium, quae coniectura continentur, et sunt opinabiles. An medicina ars non putanda est? quam tamen multa fallunt. Quid? gubernatores nonne falluntur? An Achivorum exercitus et tot navium rectores non ita profecti sunt ab Ilio,

Ut profectióne laeti píscium lascíviam
'Intuerentur, ut ait Pacuvius, *néc tuendi cápere*
posset sátietas?
'Interea prope iam óccidente sóle inhorrescít mare:
Ténebrae conduplicántur, noctisque ét nimbûm occaecát nigror.

Num igitur tot clarissimorum ducum Regumque naufragium sustulit artem gubernandi? aut num Imperatorum scientia nihil est, quia summus Imperator nuper fugit, amisso exercitu? aut num propterea

nulla est reipublicae gerendae ratio atque prudentia, quia multa Cn. Pompeium, quaedam M. Catonem, nonnulla etiam te ipsum fefellerunt? Similis est haruspicum responsio, omnisque opinabilis divinatio. Coniectura enim nititur, ultra quam progredi non potest. 25. Ea fallit fortasse nonnumquam: sed tamen ad veritatem saepissime dirigit. Est enim ab omni aeternitate repetita: in qua quum paene innumerabiliter res eodem modo evenirent, iisdem signis antegressis, ars est effecta, eadem saepe animadvertendo ac notando. XV. Auspicia vero vestra quam constant? quae quidem nunc a Romanis auguribus ignorantur: (bona hoc tua venia dixerim:) a Cilicibus, Pamphyliis, Pisidis, Lyciis tenentur. 26. Nam quid ego hospitem nostrum, clarissimum atque optimum virum, Deiotarum Regem, commemorem? qui nihil umquam nisi auspicato gerit: qui, quum ex itinere quodam proposito et constituto revertisset, aquilae admonitus volatu; conclave illud, ubi erat mansurus, si ire perrexisset, proxima nocte corruit. 27 Itaque, ut ex ipso audiebam, persaepe revertit ex itinere, quum iam progressus esset multorum dierum viam. Cuius quidem hoc praeclarissimum est, quod, posteaquam a Caesare tetrarchia*, regno pecuniaque mulctatus est, negat se tamen eorum auspiciorum, quae sibi ad Pompeium proficiscenti secunda evenerint, poenitere. Senatus enim auctoritatem, et populi Romani libertatem atque imperii dignitatem suis armis esse defensam: sibique eas aves, quibus auctoribus officium et fidem secutus esset, bene consuluisse. Antiquiorem enim sibi fuisse possessionibus suis gloriam. Ille mihi videtur igitur vere augurari. Nam nostri quidem magistratus auspiciis utuntur coactis. Necesse enim est, offa obiecta, cadere frustum ex pulli ore, quum pascitur. 28. Quod autem scriptum habetis, aut tripudium fieri, si ex ea quid in solum

ceciderit: hoc quoque, quod dixi, coactum, tripudium solistimum dicitis. Itaque multa auguria, multa auspicia, quod Cato ille sapiens queritur, negligentia collegii amissa plane et deserta sunt.

XVI. Nihil fere quondam maioris rei, nisi auspicato, ne privatim quidem, gerebatur: quod etiam nunc nuptiarum auspices declarant, qui, re omissa, nomen tantum tenent. Nam ut nunc extis: quamquam id ipsum aliquanto minus, quam olim: sic tum avibus magnae res impetriri* solebant. Itaque, sinistra dum non exquirimus, in dira et in vitiosa incurrimus. 29. Ut P. Claudius Appii Caeci filius, eiusque collega, L. Iunius, classes maximas perdiderunt, quum vitio navigassent. Quod eodem modo evenit Agamemnoni: qui, quum Achivi coepissent

Intèr sese strépere, aperteque ártem obterere extíspicum;*
Sólvere imperát, secundo rúmore, adversáque avi.

Sed quid vetera? M. Crasso quid acciderit, videmus, dirarum obnuntiatione neglecta. In quo Appius, collega tuus, bonus augur, ut ex te audire soleo, non satis scienter virum bonum et civem egregium Censor C. Ateium notavit, quod ementitum auspicia subscripserit. Esto: fuerit hoc Censoris, si iudicabat ementitum. At illud minime auguris, quod adscripsit, ob eam caussam populum Romanum calamitatem maximam cepisse. Si enim ea caussa calamitatis fuit: non in eo est culpa, qui obnuntiavit; sed in eo, qui non paruit. Veram enim fuisse obnuntiationem, ut ait idem augur et Censor, exitus approbavit: quae si falsa fuisset, nullam afferre potuisset caussam calamitatis. Etenim dirae, sicut cetera auspicia, ut omina, ut signa, non caussas afferunt, cur quid eveniat, sed nuntiant ventura, nisi provideris. 30. Non igitur obnuntiatio Ateii caussam finxit calamitatis, sed signo obiecto monuit Crassum, quid eventurum

esset, nisi cavisset. Ita aut illa obnuntiatio nihil valuit: aut si, ut Appius iudicat, valuit, id valuit, ut peccatum haereret non in eo, qui monuerit, sed in eo, qui non obtemperarit. XVII. Quid? lituus iste vester, quod clarissimum est insigne auguratus, unde vobis est traditus? Nempe eo Romulus regiones direxit tum, quum Urbem condidit. Qui quidem Romuli lituus, [id est, incurvum et leviter a summo inflexum bacillum, quod ab eius litui, quo canitur, similitudine nomen invenit] quum situs esset in curia Saliorum, quae est in Palatio, eaque deflagravisset, inventus est integer. 31. Quid? multis annis post Romulum, Prisco regnante Tarquinio, quis veterum scriptorum non loquitur, quae sit ab Attio Navio per lituum regionum facta descriptio? Qui quum propter paupertatem sues puer pasceret, una ex his amissa, vovisse dicitur, si recuperasset, uvam se Deo daturum, quae maxima esset in vinea. Itaque sue inventa, ad meridiem spectans in vinea media dicitur constitisse: quumque in quattuor partes vineam divisisset, tresque partes aves abdixissent, quarta parte, quae erat reliqua in regione distributa, mirabili magnitudine uvam, ut scriptum videmus, invenit. Qua re celebrata, quum vicini omnes ad unum de rebus suis referrent, erat in magno nomine et gloria. 32. Ex quo factum est, ut eum ad se Rex Priscus arcesseret. Cuius quum tentaret scientiam auguratus, dixit ei, cogitare se quiddam; id possetne fieri, consuluit. Ille, augurio acto, posse, respondit. Tarquinius autem dixit, se cogitasse, cotem novacula posse praecidi. Tum Attium iussisse experiri. Ita cotem, in comitium allatam, inspectante et Rege et populo, novacula esse discissam. Ex eo evenit, ut et Tarquinius augure Attio Navio uteretur, et populus de suis rebus ad eum referret. 33. Cotem autem illam et novaculam defossam in comitio, supraque impositum

puteal accepimus. Negemus omnia: comburamus annales; ficta haec esse dicamus: quidvis denique potius, quam Deos res humanas curare, fateamur. Quid? quod scriptum apud te est de Ti. Graccho, nonne et augurum et haruspicum comprobat disciplinam? Qui, quum tabernaculum vitio cepisset imprudens, quod inauspicato pomoerium transgressus esset: comitia Consulibus rogandis habuit. Nota res est, et a te ipso mandata monumentis. Sed et ipse augur Ti. Gracchus auspiciorum auctoritatem confessione errati sui comprobavit, et haruspicum disciplinae magna accessit auctoritas, qui, recentibus comitiis in Senatum introducti, negaverunt, iustum comitiorum rogatorem fuisse.

XVIII. 34. Iis igitur assentior, qui duo genera divinationum esse dixerunt: unum, quod particeps esset artis; alterum, quod arte careret. Est enim ars in iis, qui novas res coniectura persequuntur; veteres observatione didicerunt. Carent autem arte ii, qui, non ratione aut coniectura, observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi, aut soluto liberoque motu futura praesentiunt: (quod et somniantibus saepe contingit, et nonnumquam vaticinantibus per furorem) ut Bacis Boeotius, ut Epimenides Cres, ut Sibylla Erythraea. Cuius generis oracula etiam habenda sunt, non ea, quae aequatis sortibus ducuntur, sed illa, quae instinctu divino afflatuque funduntur. Etsi ipsa sors contemnenda non est, si auctoritatem habet vetustatis, ut eae sunt sortes, quas e terra editas accepimus: quae tamen ductae ut in rem apte cadant, fieri credo posse divinitus. Quorum omnium interpretes, ut Grammatici poetarum, proxime ad eorum, quos interpretantur, divinationem videntur accedere. 35. Quae est igitur ista calliditas, res vetustate robustas calumniando velle pervertere? Non reperio caussam. Latet fortasse obscu-

ritate involuta naturae. Non enim me Deus ista scire, sed his tantummodo uti voluit. Utar igitur, nec adducar ut rear, aut in extis totam Etruriam delirare, aut eamdem gentem in fulguribus errare, aut fallaciter portenta interpretari, quum terrae saepe fremitus, saepe mugitus, saepe motus multa nostrae reipublicae, multa ceteris civitatibus gravia et vera praedixerint. 36. Quid? qui irridetur, partus hic mulae, nonne, quia fetus exstitit in sterilitate naturae, praedictus est ab haruspicibus incredibilis partus malorum? Quid? Ti. Gracchus, P. F., qui bis Consul et Censor fuit, idemque et summus augur et vir sapiens civisque praestans, nonne (ut C. Gracchus, filius eius, scriptum reliquit) duobus anguibus domi comprehensis, haruspices convocavit? Qui quum respondissent, si marem emisisset, uxori brevi tempore esse moriendum; si feminam, ipsi: aequius esse censuit, se maturam oppetere mortem, quam P. Africani filiam adolescentem. Feminam emisit: ipse paucis post diebus est mortuus. XIX. Irrideamus haruspices: vanos, futiles esse dicamus: quorumque disciplinam et sapientissimus vir, et eventus ac res comprobavit, contemnamus: contemnamus etiam Babylonios et eos, qui e Caucaso caeli signa servantes, numeris stellarum cursus et motus* persequuntur: condemnemus, inquam, hos aut stultitiae, aut vanitatis, aut imp[r]udentiae, qui cccc LXX millia annorum, ut ipsi dicunt, monumentis comprehensa continent, et mentiri iudicemus, nec saeculorum reliquorum iudicium quod de ipsis futurum sit, pertimescere. 37. Age, Barbari vani atque fallaces: num etiam Graiorum historia mentita est? quae Croeso Pythius Apollo, ut de naturali divinatione dicam, quae Atheniensibus, quae Lacedaemoniis, quae Tegeatis; quae Argivis, quae Corinthiis responderit, quis ignorat? Collegit innumerabilia oracula Chrysippus, nec ullum

sine locuplete auctore atque teste. Quae quia nota tibi sunt, relinquo. Defendo unum hoc. Numquam illud oraculum Delphis tam celebre et tam clarum fuisset, neque tantis donis refertum omnium populorum atque Regum, nisi omnis aetas oraculorum illorum veritatem esset experta. Iamdiu idem non facit. 38. Ut igitur nunc minore gloria est, quia minus oraculorum veritas excellit: sic tum, nisi summa veritate, in tanta gloria non fuisset. Potest autem vis illa terrae, quae mentem Pythiae divino afflatu concitabat, evanuisse vetustate, ut quosdam exaruisse amnes, aut in alium cursum contortos et deflexos videmus. Sed, ut vis, acciderit; magna enim quaestio est: modo maneat id, quod negari non potest, nisi omnem historiam perverterimus, multis saeculis ferax fuisse id oraculum.

XX. 39. Sed omittamus oracula: veniamus ad somnia. De quibus disputans Chrysippus, multis et minutis somniis colligendis facit idem, quod Antipater, ea conquirens, quae Antiphontis interpretatione explicata, declarant illa quidem acumen interpretis; sed exemplis grandioribus decuit uti. Dionysii mater, eius, qui Syracusiorum tyrannus fuit, ut scriptum apud Philistum est, et doctum hominem et diligentem et aequalem temporum illorum, quum praegnans hunc ipsum Dionysium alvo contineret, somniavit se peperisse Satyriscum. Huic interpretes portentorum, qui Galeotae tum in Sicilia nominabantur, responderunt, (ut ait Philistus) eum, quem illa peperisset, clarissimum Graeciae diuturna cum fortuna fore. 40. Num te ad fabulas revoco vel nostrorum vel Graecorum poetarum? Narrat enim et apud Ennium Vestalis illa:

Excita quum tremulis anus attulit artubu' lumen,
Talia commemorat lacrumans, exterrita somno:
Eurydica prognata, pater quam noster amavit,

Vires vitaque corpu' meum nunc deserit omne.
Nam me visus homo pulcher per amoena salicta
Et ripas raptare, locosque novos. Ita sola
Postilla, germana soror, errare videbar,
Tardaque vestigare, et quaerere te, neque posse
Corde capessere: semita nulla pedem stabilibat.
41. *Exin compellare pater me voce videtur*
His verbis: O gnata, tibi sunt ante gerendae
Aerumnae: post ex fluvio fortuna resistet.
Haec effatu' pater, germana, repente recessit,
Nec sese dedit in conspectum corde cupitus,
Quamquam multa manus ad caeli caerula templa
Tendebam lacrumans, et blanda voce vocabam.
Vix aegro tum corde meo me somnu' reliquit.

XXI. 42. Haec, etiam si ficta sunt a poeta, non absunt tamen a consuetudine somniorum. Sit sane etiam illud commentitium, quo Priamus est conturbatus.

Quia máter gravida párere se ardentém facem
Visa ést in somnis Hécuba: quo factó pater
Rex ípse Priamus, sómnio mentís metu
Percúlsus, curis súmptus suspirántibus,
Exsácrificabat hóstiis balántibus.
Tum cóniectorem póstulat, pacém petens,
Ut se édoceret óbsecrans Apóllinem,
Quo sése vertant tántae sortes sómnium.
Ibi éx oraclo vóce divina édidit
Apóllo; puerum, primus Príamo quí foret
Post ílla natus, témperaret tóllere.
Eum ésse exitium Tróiae, pestem Pérgamo.

43. Sint haec, ut dixi, somnia fabularum: hisque adiungatur etiam Aeneae somnium: quod in Numerii Fabii Pictoris Graecis annalibus eiusmodi est, ut omnia, quae ab Aenea gesta sunt, quaeque illi acciderunt, ea fuerint, quae ei secundum quietem visa sunt. XXII. Sed propiora videamus. Cuiusnam modi

est Superbi Tarquinii somnium, de quo in Bruto Accii loquitur ipse?

44. *Quum iám quieti córpus nocturno ímpetu*
Dedí, sopore plácans artus lánguidos;
Visú'st in somnis, pástorem ad me appéllere
Pecús lanigerum exímia pulchritúdine:
Duos cónsanguineos árietes inde éligi,
Praeclárioremque álterum immoláre me:
Deinde éius germanum córnibus connítier
In me árietare, eoque íctu me ad casúm dari:
Exín prostratum térra, graviter saúcium,
Resupínum, in caelo cóntueri máximum ac
Miríficum facinus; déxtrorsum orbem flámmeum
Radiátum solis líquier cursú novo.

45. Eius igitur somnii a coniectoribus quae sit interpretatio facta, videamus.

Réx, quae in vita usúrpant homines, cógitant, curánt, vident,
Quaéque agunt vigilántes, agitantque, éa si cui in somno áccidunt,
Mínus mirum est. Sed ín re tanta haud témere visa se ófferunt.
Proín vide, ne, quem tu ésse hebetem députes aeque ác pecus,
Is sapientiá munitum péctus egregiúm gerat,
Téque regno expéllat. Nam id, quod dé sole ostentúm est tibi,
Pópulo commutátionem rérum portendít fore
Pérpropinquam: haec béne verruncent pópulo. Nam quod ad déxteram
Coépit cursum ab laéva signum praépotens; pulchérrime
Aúguratum est, rém Romanam públicam summám fore.

XXIII. 46. Age nunc ad externa redeamus. Matrem Phalaridis scribit Ponticus Heraclides, doctus vir,

auditor et discipulus Platonis, visam esse videre in somnis simulacra Deorum, quae ipse Phalaris domi consecravisset: ex his Mercurium e patera, quam dextra manu teneret, sanguinem visum esse fundere: qui quum terram attigisset, refervescere videretur sic, ut tota domus sanguine redundaret. Quod matris somnium immanis filii crudelitas comprobavit. Quid ego, quae magi Cyro illi principi interpretati sunt, ex Dinonis Persicis [libris] proferam? Nam quum dormienti ei sol ad pedes visus esset, ter eum, scribit, frustra appetivisse manibus, quum se convolvens sol elaberetur, et abiret: ei magos dixisse (quod genus sapientum et doctorum habebatur in Persis) ex triplici appetitione solis, XXX annos Cyrum regnaturum esse, portendi. Quod ita contigit. Nam ad septuagesimum pervenit, quum XL natus annos regnare coepisset. 47. Est profecto quiddam etiam in barbaris gentibus praesentiens atque divinans: siquidem ad mortem proficiscens Calanus Indus, quum adscenderet in rogum ardentem. „O praeclarum discessum, inquit, e vita! quum, ut Herculi contigit, mortali corpore cremato, in lucem animus excesserit.“ Quumque Alexander eum rogaret, si quid vellet, ut diceret; „Optime, inquit: propediem te videbo.“ Quod ita contigit. Nam Babylone paucis post diebus Alexander est mortuus. Discedo parumper a somniis: ad quae mox revertar. Qua nocte templum Ephesiae Dianae deflagravit, eadem constat ex Olympiade natum esse Alexandrum, atque, ubi lucere coepisset, clamitasse magos, pestem ac perniciem Asiae proxima nocte natam. Haec de Indis et Magis. XXIV. 48. Redeamus ad somnia. Hannibalem Caelius scribit, quum columnam auream, quae esset in fano Iunonis Laciniae, auferre vellet, dubitaretque, utrum ea solida esset, an extrinsecus inaurata, perterebravisse: quumque solidam invenis-

set, statuissetque tollere, ei secundum quietem visam esse Iunonem praedicere, ne id faceret, minarique, si id fecisset, se curaturam, ut eum quoque oculum, quo bene videret, amitteret: idque ab homine acuto non esse neglectum: itaque ex eo auro, quod exterebratum esset, buculam curasse faciendam, et eam in summa columna collocavisse. 49. Hoc idem in Sileni, quem Caelius sequitur, Graeca historia est: is autem diligentissime res Hannibalis persecutus est: Hannibalem, quum cepisset Saguntum, visum esse in somnis a Iove in Deorum concilium vocari: quo quum venisset, Iovem imperasse, ut Italiae bellum inferret, ducemque ei unum e concilio datum: quo illum utentem, cum exercitu progredi coepisse: tum ei ducem illum praecepisse, ne respiceret: illum autem id diutius facere non potuisse, elatumque cupiditate respexisse: tum visam belluam vastam et immanem, circumplicatam serpentibus, quacumque incederet, omnia arbusta, virgulta, tecta pervertere: et eum admiratum quaesisse de Deo, quodnam illud esset tale monstrum: et Deum respondisse, vastitatem esse Italiae, praecepisseque, ut pergeret protinus; quid retro atque a tergo fieret, ne laboraret. 50. Apud Agathoclem scriptum in historia est, Hamilcarem Karthaginiensem, quum oppugnaret Syracusas, visum esse audire vocem, se postridie caenaturum Syracusis: quum autem is dies illuxisset, magnam seditionem in castris eius inter Poenos et Siculos milites esse factam: quod quum sensissent Syracusani, improviso eos in castra irrupisse, Hamilcaremque ab iis vivum esse sublatum. Ita res somnium comprobavit. Plena exemplorum est historia, tum referta vita communis. 51. At vero P. Decius ille, Q. F. qui primus e Deciis Consul fuit, quum esset tribunus militum M. Valerio, A. Cornelio Consulibus, a Samnitibusque premeretur noster exercitus, quum pericula

praeliorum iniret audacius, moneretur que, ut cautior esset, dixit, quod exstat in annalibus: sibi in somnis visum esse, quum in mediis hostibus versaretur, occidere cum maxima gloria. Et tum quidem incolumis exercitum obsidione liberavit. Post triennium autem, quum Consul esset, devovit se, et in aciem Latinorum irrupit armatus. Quo eius facto superati sunt et deleti Latini. Cuius mors ita gloriosa fuit, ut eamdem concupisceret filius. XXV. 52. Sed veniamus nunc, si placet, ad somnia philosophorum. Est apud Platonem Socrates, quum esset in custodia publica, dicens Critoni, suo familiari, sibi post tertium diem esse moriendum: vidisse se in somnis pulchritudine eximia feminam, quae se nomine appellans diceret Homericum quemdam eiusmodi versum:

Tertia te Phthiae tempestas laeta locabit.

Quod ut est dictum, sic scribitur contigisse. Xenophon Socraticus, qui vir et quantus! in ea militia, qua cum Cyro minore perfunctus est, sua scribit somnia; quorum eventus mirabiles exstiterunt. Mentiri Xenophontem, an delirare dicemus? 53. Quid? singulari vir ingenio Aristoteles, et paene divino, ipsene errat, an alios vult errare? quum scribit, Eudemum Cyprium, familiarem suum, iter in Macedoniam facientem Pheras venisse; quae erat urbs in Thessalia tum admodum nobilis, ab Alexandro autem tyranno crudeli dominatu tenebatur: in eo igitur oppido ita graviter aegrum Eudemum fuisse, ut omnes medici diffiderent: ei visum in quiete egregia facie iuvenem dicere, fore, ut perbrevi convalesceret, paucisque diebus interiturum Alexandrum tyrannum, ipsum autem Eudemum quinquennio post domum esse rediturum. Atque ita quidem prima statim, scribit Aristoteles, consecuta; et convaluisse Eudemum; et ab uxoris fratribus interfectum tyrannum: quinto

autem anno exeunte, quum esset spes ex illo somnio in Cyprum illum ex Sicilia esse rediturum, praeliantem eum ad Syracusas occidisse: ex quo ita illud somnium esse interpretatum, ut, quum animus Eudemi e corpore excesserit, tum domum revertisse videatur. 54. Adiungamus philosophis doctissimum hominem, poetam quidem divinum, Sophoclem: qui, quum ex aede Herculis patera aurea gravis surrepta esset, in somnis vidit ipsum Deum dicentem, qui id fecisset. Quod semel ille, iterumque neglexit. Ubi idem saepius, adscendit in Areopagum: detulit rem. Areopagitae comprehendi iubent eum, qui a Sophocle erat nominatus. Is, quaestione adhibita, confessus est, pateramque retulit. Quo facto, fanum illud Indicis Herculis nominatum est. XXVI. 55. Sed quid ego Graecorum? Nescio, quo modo me magis nostra delectant. Omnes hoc historici, Fabii, Gellii, sed proxime Caelius. Quum bello Latino ludi votivi maximi primum fierent, civitas ad arma repente est excitata. Itaque, ludis intermissis, instaurativi constituti sunt. Qui antequam fierent, quumque iam populus consedisset, servus per circum, quum virgis caederetur, furcam ferens ductus est. Exin cuidam rustico Romano dormienti visus est venire, qui diceret, praesulem sibi non placuisse ludis, idque ab eodem iussum esse eum Senatui nuntiare: illum non esse ausum. Iterum esse idem visum, et monitum, ne vim suam experiri vellet: ne tum quidem esse ausum. Exin filium eius esse mortuum: eamdem in somnis admonitionem fuisse tertiam. Tum illum etiam debilem factum, rem ad amicos detulisse, quorum de sententia lecticula in curiam esse delatum, quumque Senatui somnium enarravisset, pedibus suis domum revertisse. Itaque somnio comprobato a Senatu, ludos illos iterum instauratos, memoriae proditum est. 56. C. vero Gracchus multis dixit, ut

scriptum apud eumdem Caelium est, sibi in somnis Quaesturam petenti Ti. fratrem visum esse dicere, quam vellet cunctaretur, tamen eodem sibi leto, quo ipse interisset, esse pereundum. Hoc, antequam Tribunus plebi C. Gracchus factus esset, et se audisse scribit Caelius, et dixisse multis. Quo somnio quid inveniri potest certius? XXVII. Quid? illa duo somnia, quae creberrime commemorantur a Stoicis, quis tandem potest contemnere? unum de Simonide: qui quum ignotum quemdam proiectum mortuum vidisset, eumque humavisset, haberetque in animo navem conscendere, moneri visus est, ne id faceret, ab eo, quem sepultura affecerat: si navigasset, eum naufragio esse periturum: itaque Simonidem redisse: perisse ceteros, qui tum navigassent. 57. Alterum ita traditum, clarum admodum somnium. Quum duo quidam Arcades familiares iter una facerent, et Megaram venissent, alterum ad cauponem devertisse; ad hospitem, alterum. Qui ut caenati quiescerent, concubia nocte visum esse in somnis ei, qui erat in hospitio, illum alterum orare, ut subveniret, quod sibi a caupone interitus pararetur; eum primo perterritum somnio surrexisse: dein quum se collegisset; idque visum pro nihilo habendum esse duxisset, recubuisse: tum ei dormienti eumdem illum visum esse rogare, ut, quoniam sibi vivo non subvenisset, mortem suam ne inultam esse pateretur; se interfectum in plaustrum a caupone esse coniectum, et supra stercus iniectum: petere, ut mane ad portam adesset, priusquam plaustrum ex oppido exiret. Hoc vero somnio eum commotum, mane bubulco praesto ad portam fuisse: quaesisse ex eo, quid esset in plaustro: illum perterritum fugisse, mortuum erutum esse: cauponem, re patefacta, poenas dedisse. Quid hoc somnio dici potest divinius? XXVIII. 58. Sed quid aut plura, aut vetera quaerimus? Saepe tibi

meum narravi; saepe ex te audivi tuum somnium: Me, quum Asiae Proconsul praeessem, vidisse in quiete, quum tu equo advectus ad quamdam magni fluminis ripam, provectus subito atque delapsus in flumen, nusquam apparuisses, me contremuisse, timore perterritum: tum te repente laetum exstitisse, eodemque equo adversam adscendisse ripam, nosque inter nos esse complexos. Facilis coniectura huius somnii: mihique a peritis in Asia praedictum est, fore eos eventus rerum, qui acciderunt. 59. Venio nunc ad tuum; audivi equidem ex te ipso, sed mihi saepius noster Sallustius narravit: quum in illa fuga, nobis gloriosa, patriae calamitosa, in villa quadam campi Atinatis maneres, magnamque partem noctis vigilasses, ad lucem denique arcte et graviter dormi[ta]re te* coepisse. Itaque, quamquam iter instaret, se* tamen silentium fieri iussisse, neque esse passum te excitari: quum autem experrectus esses hora secunda fere, te sibi somnium narravisse: visum tibi esse, quum in locis solis maestus errares, C. Marium cum fascibus laureatis quaerere ex te, quid tristis esses: quumque tu te tua patria vi pulsum esse dixisses, prehendisse eum dextram tuam, et bono animo te iussisse esse, lictorique proximo tradidisse, ut te in monumentum suum deduceret: et dixisse, in eo tibi salutem fore. Tum et se exclamasse, Sallustius narrat, reditum tibi celerem et gloriosum paratum, et te ipsum visum somnio delectari. Nam illud mihi ipsi celeriter nuntiatum est, ut audivisses, in monumento Marii de tuo reditu magnificentissimum illud Senatus consultum esse factum, referente optimo et clarissimo viro Consule, idque frequentissimo theatro, incredibili clamore et plausu comprobatum: dixisse te, nihil illo Atinati somnio fieri posse divinius.

XXIX. 60. At multa falsa. Immo obscura fortasse nobis. Sed sint falsa quaedam; contra vera

quid dicimus? quae quidem multo plura evenirent, si ad quietem integri iremus. Nunc, onusti cibo et vino, perturbata et confusa cernimus. Vide, quid Socrates in Platonis Politia loquatur. Dicit enim: *Quum dormientibus ea pars animi, quae mentis et rationis sit particeps, sopita langueat: illa autem, in qua feritas quaedam sit, atque agrestis immanitas, quum sit immoderato obstupefacta potu atque pastu, exsultare eam in somno immoderateque iactari. Itaque huic omnia visa obiiciuntur, a mente ac ratione vacua: ut aut cum matre corpus miscere videatur, aut cum quovis alio vel homine, vel Deo, saepe bellua; atque etiam trucidare aliquem, et impie cruentari, multaque facere impure atque taetre, cum temeritate et impudentia.* 61. *At qui salubri et moderato cultu atque victu quieti se tradiderit, ea parte animi, quae mentis et consilii est, agitata et erecta, saturataque bonarum cogitationum epulis: eaque parte animi, quae voluptate alitur, nec inopia enecta, nec satietate affluenti, (quorum utrumque praestringere aciem mentis solet, sive deest naturae quippiam, sive abundat atque affluit) illa etiam tertia parte animi, in qua irarum exsistit ardor, sedata atque restincta: tum eveniet, duabus animi temerariis partibus compressis, ut illa tertia pars rationis et mentis eluceat, et se vegetam ad somniandum, acremque praebeat: tum ei visa quietis occurrent tranquilla atque veracia.* XXX. 62. Haec verba ipsa Platonis expressi. Epicurum igitur audiemus potius? Namque Carneades concertationis studio, modo ait hoc, modo illud. At ille quid sentit? Sentit autem nihil umquam elegans, nihil decorum. Hunc ergo antepones Platoni et Socrati? qui ut rationem non redderent, auctoritate tamen hos minutos philosophos vincerent. Iubet igitur Plato, sic ad somnum proficisci corporibus affectis, ut nihil sit, quod errorem animis, perturbatio-

nemque afferat. Ex quo etiam Pythagoricis interdictum putatur, ne faba vescerentur, quod habet inflationem magnam is cibus, tranquillitati mentis, quaerentis vera, contrariam. 63. Quum ergo est somno sevocatus animus a societate et a contagione corporis, tum meminit praeteritorum, praesentia cernit, futura praevidet. Iacet enim corpus dormientis, ut mortui: viget autem et vivit animus. Quod multo magis faciet post mortem, quum omnino corpore excesserit. Itaque appropinquante morte multo est divinior. Nam et id ipsum vident, qui sunt morbo gravi et mortifero affecti, instare mortem; itaque his occurrunt plerumque imagines mortuorum: tumque vel maxime laudi student: eosque qui secus, quam decuit, vixerunt, peccatorum suorum tum maxime poenitet. 64. Divinare autem morientes, etiam illo exemplo confirmat Posidonius, quo affert, Rhodium quemdam morientem sex aequales nominasse, et dixisse, qui primus eorum, qui secundus, qui deinde, qui deinceps moriturus esset. Sed tribus modis censet Deorum appulsu homines somniare: uno, quod praevideat animus ipse per sese, quippe qui Deorum cognatione teneatur: altero, quod plenus aer sit immortalium animorum, in quibus tamquam insignitae notae veritatis appareant: tertio, quod ipsi Dii cum dormientibus colloquantur: idque, ut modo dixi, facilius evenit appropinquante morte, ut animi futura augurentur. 65. Ex quo et illud est Calani, de quo ante dixi, et Homerici Hectoris, qui moriens propinquam Achilli mortem denuntiat. XXXI. Neque enim illud verbum temere consuetudo approbavisset, si ea res nulla esset omnino:

Praésagibat ánimus, frustra me íre, quum exirém domo.

Sagire enim sentire acute est: ex quo sagae anus, quia multa scire volunt: et sagaces dicti canes Is

igitur, qui ante sagit, quam oblata res est, dicitur praesagire, id est, futura ante sentire.

66. Inest igitur in animis praesagitio extrinsecus iniecta atque inclusa divinitus. Ea si exarsit acrius, furor appellatur, quum a corpore animus abstractus divino instinctu concitatur.

H. Séd quid oculis rábere visa est dérepente ardéntibus?
Ubi illa paullo ánte sapiens, vírginali modéstia?
C. Máter, optumátum multo múlier melior múlierum;
Míssa sum supérstitiosis háriolatiónibus:
Nám me Apollo fátis fandis démentem invitám ciet.*
Virgines vero aéquales, patri' méi, meûm factúm pudet,
'Optimi viri: mea mater, túi me miseret, méi piget.
'Optumam progéniem Priamo péperisti extra me: hóc dolet,
Méd obesse, illós prodesse, me óbstare, illos óbsequi.

O poema tenerum et moratum atque molle! Sed hoc minus ad rem. 67. Illud, quod volumus, expressum est, ut vaticinari furor vera soleat.

Adest, adest fax óbvoluta sánguine atque incéndio:
Múltos annos látuit. Cives, férte opem, et restínguite.

Deus inclusus corpore humano iam, non Cassandra loquitur:

Iámque mari magnó classis cita
Téxitur: exitiûm éxamen rapit:
'Advenit, et fera vélivolantibus
Návibu' complevít manu' littora.

XXXII. 68. Tragoedias loqui videor, et fabulas. At ex te ipso non commentitiam rem, sed factam, eiusdem generis audivi: C. Coponium ad te venisse Dyr-

rhachio, quum Praetorio imperio classis Rhodiae praeesset, cum primis hominem prudentem atque doctum: eumque dixisse, remigem quemdam e quinqueremi Rhodiorum vaticinatum, madefactum iri minus xxx diebus Graeciam sanguine: rapinas Dyrrhachii et conscensionem in naves cum fuga; fugientibusque miserabilem respectum incendiorum fore: sed Rhodiorum classi propinquum reditum ac domum itionem dari: tum neque te ipsum non esse commotum: Marcumque Varronem et M. Catonem, qui tum ibi erant, doctos homines, vehementer esse perterritos: paucis sane post diebus ex Pharsalica fuga venisse Labienum; qui quum interitum exercitus nuntiavisset, reliqua vaticinationis brevi esse confecta. 69. Nam et ex horreis direptum effusumque frumentum vias omnes angiportusque constraverat: et naves subito perterriti metu conscendistis; et noctu ad oppidum respicientes, flagrantes onerarias, quas incenderant milites, quia sequi noluerant, videbatis: postremo a Rhodia classe deserti, verum vatem fuisse sensistis.

70. Exposui, quam brevissime potui, somnii et furoris oracula, quae carere arte dixeram. Quorum amborum generum una ratio est, qua Cratippus noster uti solet: animos hominum quadam ex parte extrinsecus esse tractos et haustos. Ex quo intelligitur, esse extra divinum animum, humanus unde ducatur: humani autem animi eam partem, quae sensum, quae motum, quae appetitum habeat, non esse ab actione corporis seiugatam: quae autem pars animi, rationis atque intelligentiae sit particeps, eam tum maxime vigere, quum plurimum absit a corpore. 71. Itaque expositis exemplis verarum vaticinationum et somniorum, Cratippus solet rationem concludere hoc modo. „Si sine oculis non potest exstare officium et munus oculorum; possunt autem aliquan-

do oculi non fungi suo munere: qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cerneret; is habet sensum oculorum vera cernentium. Item igitur, si sine divinatione non potest officium et munus divinationis exstare; potest autem quis, quum divinationem habeat, errare aliquando, nec vera cernere: satis est ad confirmandam divinationem, semel aliquid esse ita divinatum, ut nihil fortuito cecidisse videatur. Sunt autem eius generis innumerabilia: esse igitur divinationem, confitendum est."

XXXIII. 72. Quae vero aut coniectura explicantur, aut eventis animadversa et notata sunt, ea genera divinandi, ut supra dixi, non naturalia, sed artificiosa dicuntur. In quo haruspices, augures, coniectoresque numerantur. Haec improbantur a Peripateticis; a Stoicis defenduntur. Quorum alia sunt posita in monumentis et disciplina: quod Etruscorum declarant et haruspicini, et fulgurales, et tonitruales libri, vestri etiam augurales: alia autem subito ex tempore coniectura explicantur, ut apud Homerum Calchas, qui ex passerum numero belli Troiani annos auguratus est: et ut in Sullae scriptum historia videmus, quod, te inspectante, factum est, ut, quum ille in agro Nolano immolaret ante Praetorium, ab infima ara subito anguis emergeret; quum quidem C. Postumius haruspex oraret illum, ut in expeditionem exercitum educeret: id quum Sulla fecisset, tum ante oppidum Nolam florentissima Samnitium castra cepit. 73. Facta coniectura etiam in Dionysio est paullo ante, quam regnare coepit: qui quum per agrum Leontinum iter faciens, equum ipse demisisset in flumen, submersus equus voraginibus, non exstitit: quem quum maxima contentione non potuisset extrahere, discessit, ut ait Philistus, aegre ferens. Quum autem aliquantulum progressus esset, subito exaudivit hinnitum, respexitque, et equum alacrem

laetus adspexit, cuius in iuba examen apum consederat. Quod ostentum habuit hanc vim, ut Dionysius paucis post diebus regnare coeperit. XXXIV. 74. Quid? Lacedaemoniis, paullo ante Leuctricam calamitatem, quae significatio facta est, quum in Herculis fano arma sonuerunt, Herculisque simulacrum multo sudore manavit? At eodem tempore Thebis, ut ait Callisthenes, in templo Herculis valvae, clausae repagulis, subito se ipsae aperuerunt: armaque, quae fixa in parietibus fuerant, ea sunt humi inventa. Quumque eodem tempore apud Lebadiam Trophonio res divina fieret, gallos gallinaceos in eo loco sic assidue canere coepisse, ut nihil intermitterent: tum augures dixisse Boeotios, Thebanorum esse victoriam, propterea quod avis illa victa silere soleret, canere, si vicisset. 75. Eademque tempestate multis signis Lacedaemoniis Leuctricae pugnae calamitas denuntiabatur. Namque et Lysandri, qui Lacedaemoniorum clarissimus fuerat, statuae, quae Delphis stabat, in capite corona subito exstitit ex asperis herbis et agrestibus: stellaeque aureae, quae Delphis erant a Lacedaemoniis positae post navalem illam victoriam Lysandri, qua Athenienses conciderunt, (qua in pugna quia Castor et Pollux cum Lacedaemoniorum classe visi esse dicebantur, eorum insignia Deorum, stellae aureae, quas dixi, Delphis positae,) paullo ante Leuctricam pugnam deciderunt, neque repertae sunt. 76. Maximum vero illud portentum iisdem Spartiatis fuit, quod, quum oraculum ab Iove Dodonaeo petivissent, de victoria sciscitantes, legatique illud, in quo inerant sortes, collocavissent: simia, quam Rex Molossorum in deliciis habebat, et sortes ipsas, et cetera, quae erant ad sortem parata, disturbavit, et aliud alio dissipavit. Tum ea, quae praeposita erat oraculo, sacerdos dixisse dicitur, de salute Lacedae-

moniis esse, non de victoria cogitandum. XXXV. 77. Quid? bello Punico secundo, nonne C. Flaminius, Consul iterum, neglexit signa rerum futurarum magna cum clade reipublicae? Qui, exercitu lustrato, quum Arretium versus castra movisset, et contra Hannibalem legiones duceret: et ipse et equus eius ante signum Iovis Statoris sine caussa repente concidit, nec eam rem habuit religioni, obiecto signo, ut peritis videbatur, ne committeret praelium. Idem quum tripudio auspicaretur, pullarius diem praelii committendi differebat. Tum Flaminius ex eo quaesivit, si ne postea quidem pulli pascerentur, quid faciendum censeret. Quum ille quiescendum respondisset: Flaminius, „Praeclara vero auspicia, si esurientibus pullis res geri poterit, saturis nihil geretur.“ Itaque signa convelli, et se sequi iussit. Quo tempore, quum signifer primi hastati signum non posset movere loco, nec quidquam proficeretur, plures quum accederent; Flaminius re nuntiata, suo more neglexit. Itaque tribus horis concisus exercitus, atque ipse interfectus est. 78. Magnum illud etiam, quod addidit Caelius, eo tempore ipso, quum hoc calamitosum fieret praelium, tantos terrae motus in Liguribus, Gallia, compluribusque insulis, totaque in Italia factos esse, ut multa oppida corruerint, multis locis labes factae sint, terraeque desederint, fluminaque in contrarias partes fluxerint; atque in amnes mare influxerit. XXXVI. Fiunt certe divinationum coniecturae a peritis. Midae illi Phrygio, quum puer esset, dormienti formicae in os tritici grana congesserunt. Divitissimum fore, praedictum est: quod evenit. At Platoni, quum in cunis parvulo dormienti apes in labellis consedissent, responsum est, singulari illum suavitate orationis fore. Ita futura eloquentia provisa in infante est. 79. Quid? amores ac deliciae tuae, Roscius, num aut ipse, aut

pro eo Lanuvium totum mentiebatur? Qui quum esset in cunabulis, educareturque in Solonio, qui est campus agri Lanuvini; noctu, lumine apposito, experrecta nutrix animadvertit puerum dormientem circumplicatum serpentis amplexu: quo adspectu exterrita, clamorem sustulit. Pater autem Roscii ad haruspices retulit. Qui responderunt, nihil illo puero clarius, nihil nobilius fore. Atque hanc speciem Praxiteles caelavit argento, et noster expressit Archias versibus. Quid igitur exspectamus? an dum in foro nobiscum Dii immortales, dum in viis versentur, dum domi? qui quidem ipsi se nobis non offerunt, vim autem suam longe lateque diffundunt: quam quum terrae cavernis includunt, tum hominum naturis implicant. Nam terrae vis Pythiam Delphis incitabat, naturae Sibyllam. Quid enim? non videmus, quam sint varia terrarum genera; ex quibus et mortifera quaedam pars est, ut et Ampsancti in Hirpinis, et in Asia Plutonia, quae vidimus: et sunt partes agrorum aliae pestilentes, aliae salubres, aliae, quae acuta ingenia gignant, aliae, quae retusa. Quae omnia fiunt et ex caeli varietate, et ex disparili adspiratione terrarum.

80. Fit etiam saepe specie quadam, saepe vocum gravitate et cantibus, ut pellantur animi vehementius: saepe etiam cura et timore: qualis est illa,

Flexánima tamquam lýmphata, ut Bacchi sacris
Commóta: in tumulis Teúcrum commemoráns suum.

XXXVII. Atque etiam illa concitatio declarat vim in animis esse divinam. Negat enim, sine furore, Democritus, quemquam poetam magnum esse posse: quod idem dicit Plato. Quem, si placet, appellet furorem, dummodo is furor ita laudetur, ut in Phaedro Platonis laudatus est. Quid? vestra oratio in caussis; quid? ipsa actio, potest esse vehemens et gravis et copiosa, nisi est animus ipse commotior?

Equidem etiam in te saepe vidi; et (ut ad leviora veniamus) in Aesopo, familiari tuo, tantum ardorem vultuum atque motuum, ut eum vis quaedam abstraxisse a sensu mentis videretur.

81. Obiiciuntur etiam saepe formae, quae reapse nullae sunt: speciem autem offerunt. Quod contigisse Brenno dicitur, eiusque Gallicis copiis, quum fano Apollinis Delphici nefarium bellum intulisset. Tum enim ferunt, ex oraculo effatam esse Pythiam,

Ego próvidebo rem ístam, et albae vírgines.

Ex quo factum, ut et viderentur virgines ferre arma contra, et nive Gallorum obrueretur exercitus. Aristoteles quidem eos etiam, qui valetudinis vitio furerent et melancholici dicerentur, censebat habere aliquid in animis praesagiens atque divinum. XXXVIII. Ego autem haud scio, an nec cardiacis hoc tribuendum sit, nec phreneticis. Animi enim integri, non vitiosi corporis, est divinatio.

82. Quam quidem esse re vera, hac Stoicorum ratione concluditur. „Si sunt Dii, neque ante declarant hominibus, quae futura sunt: aut non diligunt homines; aut, quid eventurum sit, ignorant; aut existimant, nihil interesse hominum, scire, quid futurum sit; aut non censent, esse suae maiestatis, praesignificare hominibus, quae sunt futura; aut ea ne ipsi quidem Dii significare possunt. At neque non diligunt nos; sunt enim benefici generique hominum amici: neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta et designata sunt: neque nostra nihil interest, scire ea, quae eventura sunt; erimus enim cautiores, si sciemus: 83. neque hoc alienum ducunt maiestate sua; nihil est enim beneficentia praestantius: neque non possunt futura praenoscere: non igitur sunt Dii, nec significant futura. Sunt autem Dii: significant ergo. Et, non si significant, nullas vias dant nobis ad significationis scientiam: frustra enim significa-

rent: nec, si dant vias, non est divinatio: est igitur divinatio." Hac ratione et Chrysippus et Diogenes et Antipater utitur. XXXIX. 84. Quid est igitur, cur dubitandum sit, quin sint ea, quae disputavi, verissima? Si ratio mecum facit, si eventa, si populi, si nationes, si Graeci, si barbari, si maiores etiam nostri, si denique hoc semper ita putatum est? Si summi philosophi, si poetae, si sapientissimi viri, qui respublicas constituerunt, qui urbes condiderunt? an, dum bestiae loquantur, exspectamus; hominum consentiente auctoritate contenti non sumus?

85. Nec vero quidquam aliud affertur, cur ea, quae dico, divinandi genera, nulla sint: nisi, quod difficile dictu videtur, quae cuiusque divinationis ratio, quae caussa sit. Quid enim habet haruspex, cur pulmo incisus etiam in bonis extis dirimat tempus, et proferat diem? quid augur, cur a dextra corvus, a sinistra cornix faciat ratum? quid astrologus, cur stella Iovis aut Veneris coniuncta cum Luna ad ortus puerorum salutaris sit: Saturni Martisve contraria? Cur autem Deus dormientes nos moneat, vigilantes negligat? Quid deinde caussae est, cur Cassandra furens futura prospiciat, Priamus sapiens hoc idem facere non queat? 86. Cur fiat quidque, quaeris? Recte omnino. Sed non nunc id agitur. Fiat, necne fiat, id quaeritur. Ut si magnetem lapidem esse dicam, qui ferrum ad se alliciat et attrahat; rationem, cur id fiat, afferre nequeam: fieri omnino neges. Quod idem facis in divinatione: quam et cernimus ipsi, et audimus, et legimus, et a patribus accepimus: neque ante philosophiam patefactam, quae nuper inventa est, hac de re communis vita dubitavit: et postea, quam philosophia processit, nemo aliter philosophus sensit, in quo modo esset auctoritas. 87. Dixi de Pythagora, de Democrito, de Socrate: excepi de antiquis, praeter Xenophanem, neminem: adiunxi ve-

terem Academiam, Peripateticos, Stoicos. Unus dissentit Epicurus. Quid vero? hoc turpius, quam quod idem nullam sensit gratuitam esse virtutem? XL. Quis est autem, quem non moveat clarissimis monumentis testata consignataque antiquitas? Calchantem augurem scribit Homerus longe optimum, eumque ducem classis fuisse ad Ilium*, auspiciorum credo scientia, non locorum. 88. Amphilochus et Mopsus Argivorum Reges fuerunt, sed iidem augures: iique urbes in ora maritima Ciliciae Graecas condiderunt. Atque etiam ante hos Amphiaraus et Tiresias, non humiles et obscuri, neque eorum similes, ut apud Ennium est,

Quí sui quaestus caússa fictas súscitant senténtias: sed clari et praestantes viri, qui, avibus et signis admoniti, futura dicebant. Quorum de altero etiam apud inferos Homerus ait, solum sapere, ceteros umbrarum vagari modo. Amphiaraum autem sic honoravit fama Graeciae, Deus ut haberetur, atque ut ab eius solo, in quo est humatus, oracula peterentur. 89. Quid Asiae Rex Priamus, nonne et Helenum filium et Cassandram filiam divinantes habebat, alterum auguriis, alteram mentis incitatione et permotione divina? Quo in genere Marcios quosdam fratres, nobili loco natos, apud maiores nostros fuisse, scriptum videmus. Quid? Polyidum Corinthium nonne Homerus et aliis multa, et filio ad Troiam proficiscenti mortem praedixisse commemorat? Omnino apud veteres, qui rerum potiebantur, iidem auguria tenebant. Ut enim sapere, sic divinare regale ducebant, ut testis est nostra civitas: in qua et Reges augures, et postea privati eodem sacerdotio praediti rempublicam religionum auctoritate rexerunt. XLI. 90. Eaque divinationum ratio ne in barbaris quidem gentibus neglecta est. Si quidem et in Gallia Druidae sunt, e quibus ipse Divitiacum Aeduum, hospi-

tem tuum laudatoremque, cognovi: qui et naturae rationem, quam physiologiam Graeci appellant, notam esse sibi profitebatur, et partim auguriis, partim coniectura, quae essent futura, dicebat: et in Persis augurantur et divinant Magi, qui congregantur in fano commentandi caussa, atque inter se colloquendi: quod etiam idem vos quondam facere Nonis solebatis. 91. Nec quisquam Rex Persarum potest esse, qui non ante Magorum disciplinam scientiamque perceperit. Licet autem videre et genera quaedam, et nationes huic scientiae deditas. Telmessus in Caria est: qua in urbe excellit haruspicum disciplina. Itemque Elis in Peloponneso familias duas certas habet, Iamidarum unam, alteram Clytidarum, haruspicinae nobilitate praestantes. In Syria Chaldaei cognitione astrorum sollertiaque ingeniorum antecellunt. 92. Etruria autem de caelo tacta scientissime animadvertit: eademque interpretatur, quid quibusque ostendatur monstris atque portentis. Quocirca bene apud maiores nostros Senatus, tum, quum florebat imperium, decrevit, ut de principum filiis sex singulis Etruriae populis in disciplinam traderentur, ne ars tanta, propter tenuitatem hominum, a religionis auctoritate abduceretur ad mercedem atque quaestum. Phryges autem et Pisidae et Cilices et Arabum natio avium significationibus plurimum obtemperant: quod idem factitatum in Umbria accepimus.

XLII. 93. Ac mihi quidem videntur e locis quoque ipsis, qui a quibusque incolebantur, divinationum opportunitates esse ductae. Etenim Aegyptii et Babylonii, in camporum patentium aequoribus habitantes, quum ex terra nihil emineret, quod contemplationi caeli officere posset, omnem curam in siderum cognitione posuerunt: Etrusci autem, quod religione imbuti studiosius et crebrius hostias immolabant, extorum cognitioni se maxime dediderunt: quodque

propter aëris crassitudinem de caelo apud eos multa fiebant, et quod ob eamdem caussam multa inusitata partim e caelo, alia ex terra oriebantur, quaedam etiam ex hominum pecudumve conceptu [et satu] portentorum exercitatissimi interpretes exstiterunt. Quorum quidem vim, ut tu soles dicere, verba ipsa prudenter a maioribus posita declarant. Quia enim ostendunt, portendunt, monstrant, praedicunt: ostenta, portenta, monstra, prodigia dicuntur. 94. Arabes autem et Phryges et Cilices, quod pastu pecudum maxime utuntur, campos et montes hieme et aestate peragrantes, propterea facilius cantus avium et volatus notaverunt: eademque et Pisidiae caussa fuit, et huic nostrae Umbriae. Tum Caria tota, praecipueque Telmesses, quos ante dixi, quod agros uberrimos maximeque fertiles incolunt, in quibus multa propter fecunditatem fingi gignique possunt, in ostentis animadvertendis diligentes fuerunt.

XLIII. 95. Quis vero non videt, in optima quaque republica plurimum auspicia et reliqua divinandi genera valuisse? Quis Rex umquam fuit, quis populus, qui non uteretur praedictione divina? neque solum in pace, sed in bello multo etiam magis, quo maius erat certamen et discrimen salutis. Omitto nostros, qui nihil in bello sine extis agunt, nihil sine auspiciis domi [habent]. [Auspicia] externa videamus. Nam et Athenienses omnibus semper publicis consiliis divinos quosdam sacerdotes, quos μάντεις vocant, adhibuerunt: et Lacedaemonii Regibus suis augurem assessorem dederunt; itemque senibus (sic enim consilium publicum appellant) augurem interesse voluerunt: iidemque de rebus maioribus semper aut Delphis oraculum, aut ab Ammone, aut a Dodona petebant. 96. Lycurgus quidem, qui Lacedaemoniorum rempublicam temperavit, leges suas auctoritate Apollinis Delphici confirmavit. Quas quum vel-

let Lysander commutare, eadem est prohibitus religione. Atque etiam, qui praeerant Lacedaemoniis, non contenti vigilantibus curis, in Pasiphaae fano, quod est in agro propter urbem, somniandi caussa incubabant, quia vera quietis oracula ducebant. 97. Ad nostra iam redeo. Quoties Senatus decemviros ad libros ire iussit! quantis in rebus, quamque saepe responsis haruspicum paruit! Nam et quum duo visi soles essent, et quum tres lunae, et quum faces, et quum sol nocte visus esset, et quum e caelo fremitus auditus, et quum caelum discessisse visum est atque in eo animadversi globi. Delata etiam ad Senatum labes agri Privernatis, quum ad infinitam altitudinem terra desedisset, Apuliaque maximis terrae motibus conquassata esset: quibus portentis magna populo Romano bella perniciosaeque seditiones denuntiabantur: inque his omnibus responsa haruspicum cum Sibyllae versibus congruebant. 98. Quid quum Cumis Apollo sudavit, Capuae Victoria? quid ortus androgyni? nonne fatale quoddam monstrum fuit? Quid, quod fluvius atratus sanguine fluxit? quid, quum saepe lapidum, sanguinis nonnumquam, terrae interdum, quondam etiam lactis imber defluxit? quid, quum in Capitolio ictus Centaurus e caelo est? in Aventino portae et homines? Tusculi aedes Castoris et Pollucis, Romaeque Pietatis? nonne et haruspices ea responderunt, quae evenerunt, et in Sibyllae libris eaedem repertae praedictiones sunt? XLIV. 99. Caeciliae, Q. filiae, somnio, modo, Marsico bello, templum est a Senatu Iunoni Sospitae restitutum. Quod quidem somnium Sisenna quum disputavisset mirifice ad verbum cum re convenisse, tamen insolenter, credo ab Epicureo aliquo inductus, disputat, somniis credi non oportere. Idem contra ostenta nihil disputat, exponitque initio belli Marsici et Deorum simulacra sudavisse, et sanguinem fluxisse, et disces-

sisse caelum, et ex occulto auditas esse voces, quae pericula belli nuntiarent; et Lanuvii clypeos, quod haruspicibus tristissimum visum esset, a muribus esse derosos. 100. Quid, quod in annalibus habemus, Veienti bello, quum lacus Albanus praeter modum crevisset, Veientem quemdam ad nos hominem nobilem profugisse, eumque dixisse, ex fatis, quae Veientes scripta haberent, Veios capi non posse, dum lacus is redundaret: et, si lacus emissus, lapsu et cursu suo ad mare profluxisset, perniciosum populo Romano; sin autem ita esset eductus, ut ad mare pervenire non posset, tum salutare nostris fore. Ex quo illa admirabilis a maioribus Albanae aquae facta deductio est. Quum autem Veientes bello fessi legatos ad Senatum misissent, tum ex his quidam dixisse dicitur, non omnia illum transfugam ausum esse Senatui dicere: in iisdem enim fatis scriptum Veientes habere, *Fore, ut brevi a Gallis Roma caperetur:* quod quidem sexennio post Veios captos esse factum videmus. XLV. 101. Saepe etiam et in praeliis Fauni auditi; et in rebus turbidis veridicae voces ex occulto missae esse dicuntur: cuius generis duo sunt ex multis exempla, sed maxima. Nam non multo ante Urbem captam exaudita vox est a luco Vestae, qui a Palatii radice in novam viam devexus est. „Ut muri et portae reficerentur; futurum esse, nisi provisum esset, ut Roma caperetur.“ Quod neglectum, quum caveri poterat, post acceptam illam maximam cladem explicatum est. Ara enim Aio Loquenti, quam septam videmus, exadversus eum locum consecrata est. Atque etiam scriptum a multis est, quum terrae motus factus esset, *Ut sue plena procuratio fieret,* vocem ab aede Iunonis ex arce exstitisse: quocirca Iunonem illam appellatam Monetam. Haec igitur et a Diis significata, et a nostris maioribus iudicata contemnimus?

102. Neque solum Deorum voces Pythagorei observitaverunt, sed etiam hominum, quae vocant omina. Quae maiores nostri quia valere censebant, idcirco omnibus rebus agendis, *Quod bonum, faustum, felix, fortunatumque esset*, praefabantur: rebusque divinis, quae publice fierent, ut *faverent linguis*, imperabatur; inque feriis imperandis, *ut litibus et iurgiis se abstinerent*. Itemque in lustranda colonia, ab eo, qui eam deduceret; et quum Imperator exercitum, Censor populum lustraret, bonis nominibus, qui hostias ducerent, eligebantur. Quod idem in delectu Consules observant, ut primus miles fiat bono nomine. 103. Quae quidem a te scis et Consule, et Imperatore summa religione esse servata. Praerogativam etiam maiores omen iustorum comitiorum esse voluerunt. XLVI. Atque ego exempla ominum nota proferam. L. Paullus Consul iterum, quum ei, bellum ut cum Rege Perse gereret, obtigisset: ut ea ipsa die domum ad vesperam rediit, filiolam suam Tertiam, quae tum erat admodum parva, osculans animadvertit tristiculam. *Quid est*, inquit, *mea Tertia? quid tristis es? Mi pater*, inquit, *Persa periit*. Tum ille arctius puellam complexus, *Accipio*, inquit, *mea filia, omen;* erat autem mortuus catellus eo nomine. 104. L. Flaccum, flaminem Martialem, ego audivi, quum diceret, Caeciliam Metelli, quum vellet sororis suae filiam in matrimonium collocare, exisse in quoddam sacellum ominis capiendi caussa: quod fieri more veterum solebat. Quum virgo staret, et Caecilia in sella sederet, neque diu ulla vox exstitisset, puellam defatigatam petiisse a matertera, ut sibi concederet paullisper, ut in eius sella requiesceret: illam autem dixisse, *Vero, mea puella, tibi concedo meas sedes*. Quod omen res consecuta est. Ipsa enim brevi mortua est; virgo autem nupsit, cui Caecilia nupta fuerat. Haec posse contemni vel etiam

rideri, praeclare intelligo: sed id ipsum est, Deos non putare: quae ab iis significantur, contemnere.

XLVII. 105. Quid de auguribus loquar? Tuae partes sunt: tuum, inquam, auspiciorum patrocinium debet esse. Tibi App. Claudius augur Consuli nuntiavit, addubitato Salutis augurio, bellum domesticum triste ac turbulentum fore: quod paucis post mensibus exortum, paucioribus a te est diebus oppressum. Cui quidem auguri vehementer assentior. Solus enim multorum annorum memoria, non decantandi augurii, sed divinandi tenuit disciplinam. Quem irridebant collegae tui, eumque tum Pisidam, tum Soranum augurem esse dicebant. Quibus nulla videbatur in auguriis aut auspiciis praesensio [aut scientia] veritatis futurae; sapienter, aiebant, ad opinionem imperitorum esse fictas religiones. Quod longe secus est. Neque enim in pastoribus illis, quibus Romulus praefuit, nec in ipso Romulo haec calliditas esse potuit, ut ad errorem multitudinis religionis simulacra fingerent: sed difficultas laborque discendi disertam negligentiam reddidit. Malunt enim disserere, nihil esse in auspiciis, quam, quid sit, ediscere. 106. Quid est illo auspicio divinius, quod apud te in Mario est? ut utar potissimum te auctore:

Hic Iovis altisoni subito pinnata satelles,
Arboris e trunco serpentis saucia morsu,
Subigit ipsa, feris transfigens unguibus, anguem
Semianimum et varia graviter cervice micantem.
Quem se intorquentem lanians rostroque cruentans,
Iam satiata animos, iam duros ulta dolores,
Abiicit efflantem, et laceratum affligit in unda,
Seque obitu a solis nitidos convertit ad ortus.
Hanc ubi, praepetibus pinnis lapsuque volantem,
Conspexit Marius, divini numinis augur
Faustaque signa suae laudis reditusque notavit.

Partibus intonuit caeli pater ipse sinistris.
Sic aquilae clarum firmavit Iuppiter omen.

XLVIII. 107. Atque ille Romuli auguratus pastoralis, non urbanus fuit: nec fictus ad opiniones imperitorum, sed a certis acceptus, et posteris traditus. Itaque Romulus augur, ut apud Ennium est, cum fratre item augure,

Curantes magna cum cura, concupientes
Regni, dant operam simul auspicio augurioque.
Hinc Remus auspicio se devovet, atque secundam
Solus avem servat. At Romulus pulcher in alto
Quaerit Aventino, servans genus altivolantum.
Certabant, urbem Romam Remoramne vocarent.
Omnibus cura viris, uter esset induperator.
Exspectant; veluti, Consul quum mittere signum
Volt, omnes avidi spectant ad carceris oras,
108. *Quam mox emittat pictis ex faucibu' currus:*
Sic exspectabat populus, atque ore timebat
Rebus, utri magni victoria sit data regni.
Interea sol albu' recessit in infera noctis:
Exin candida se radiis dedit icta foras lux;
Et simul ex alto longe pulcherrima praepes
Laeva volavit avis: simul aureus exoritur sol.
Cedunt de caelo ter quattuor corpora sancta
Avium, praepetibus sese pulchrisque locis dant.
Conspicit inde sibi data Romulus esse priora,
Auspicio regni stabilita, scamna solumque.

XLIX. 109. Sed unde huc digressa est, eodem redeat oratio. Si nihil queam disputare, quamobrem quidque fiat; et tantummodo, fieri ea, quae commemoravi, doceam: parumne Epicuro Carneadive respondeam? Quid, si etiam ratio exstat artificiosae praesensionis facilis, divinae autem paullo obscurior? Quae enim extis, quae fulguribus, quae portentis, quae astris praesentiuntur, haec notata sunt observatione diuturna. Affert autem vetustas omnibus

in rebus longinqua observatione incredibilem scientiam: quae potest esse etiam sine motu atque impulsu Deorum, quum, quid ex quoque eveniat, et quid quamque rem significet, crebra animadversione perspectum est. 110. Altera divinatio est naturalis, ut ante dixi: quae physica disputandi subtilitate referenda est ad naturam Deorum: a qua, ut doctissimis sapientissimisque placuit, haustos animos et libatos habemus: quumque omnia completa et referta sint aeterno sensu et mente divina, necesse est cognatione divinorum animorum animos humanos commoveri. Sed vigilantes animi vitae necessitatibus serviunt, disiunguntque se a societate divina, vinclis corporis impediti. 111. Rarum est quoddam genus eorum, qui se a corpore avocent, et ad divinarum rerum cognitionem cura omni studioque rapiantur. Horum sunt auguria non divini impetus, sed rationis humanae. Nam et natura futura praesentiunt, ut aquarum fluxiones et deflagrationem futuram aliquando caeli atque terrarum. Alii autem, in republica exercitati, ut de Atheniensi Solone accepimus, orientem tyrannidem multo ante prospiciunt; quos prudentes possumus dicere, id est, providentes; divinos nullo modo possumus, non plus, quam Milesium Thalem, qui, ut obiurgatores suos convinceret, ostenderetque, etiam philosophum, si ei commodum esset, pecuniam facere posse, omnem oleam, antequam florere coepisset, in agro Milesio coemisse dicitur. Animadverterat fortasse quadam scientia, olearum ubertatem fore. L. 112. Et quidem idem primus defectionem solis, quae Astyage regnante facta est, praedixisse fertur. Multa medici, multa gubernatores, agricolae etiam multa praesentiunt: sed nullam eorum divinationem voco, ne illam quidem, qua ab Anaximandro physico moniti Lacedaemonii sunt, ut urbem et tecta linquerent, armatique in agro

excubarent, quod terrae motus instaret, tum, quum et urbs tota corruit, et ex monte Taygeto extrema montis quasi puppis avulsa est. Ne Pherecydes quidem, ille Pythagorae magister, potius divinus habebitur, quam physicus: qui quum vidisset haustam aquam de iugi puteo, terrae motus dixit instare. 113. Nec vero umquam animus hominis naturaliter divinat, nisi quum ita solutus est et vacuus, ut ei plane nihil sit cum corpore: quod aut vatibus contingit, aut dormientibus. Itaque ea duo genera a Dicaearcho probantur, et, ut dixi, a Cratippo nostro, si propterea, quod ea proficiscuntur a natura, sint summa sane, modo ne sola. Sin autem nihil esse in observatione putant: multa tollunt, quibus vitae ratio continetur. Sed quoniam dant aliquid, idque non parvum, vaticinationes cum somniis: nihil est, quod cum his magnopere pugnemus, praesertim quum sint, qui omnino nullam divinationem probent. 114. Ergo et ii, quorum animi, spretis corporibus, evolant atque excurrunt foras, ardore aliquo inflammati atque incitati, cernunt illa profecto, quae vaticinantes praenuntiant: multisque rebus inflammantur tales animi, qui corporibus non inhaerent; ut ii, qui sono quodam vocum et Phrygiis cantibus incitantur: multos nemora silvaeque; multos amnes aut maria commovent: quorum furibunda mens videt ante multo, quae sunt futura. Quo de genere illa sunt,

Eheú, vidéte; iúdicavit inclytum
Iudícium inter deas trés aliquis:
Quo iúdicio Lacedaémonia
Muliér, furiarum una, ádveniet.

Eodem enim modo multa a vaticinantibus saepe praedicta sunt, neque solum verbis, sed etiam

Versibu', quos olim Fauni vatesque canebant.

115. Similiter Marcius et Publicius vates cecinisse dicuntur. Quo e genere Apollinis operta prolata

sunt. Credo etiam anhelitus quosdam fuisse terrarum, quibus inflatae mentes oracula funderent.
LI. Atque haec quidem vatum ratio est: nec dissimilis sane somniorum. Nam quae vigilantibus accidunt vatibus, eadem nobis dormientibus. Viget enim animus in somnis, liberque est sensibus et* omni impeditione curarum, iacente et mortuo paene corpore. Qui quia vixit ab omni aeternitate, versatusque est cum innumerabilibus animis, omnia, quae in natura rerum sunt, videt, si modo temperatis escis modicisque potionibus ita est affectus, ut sopito corpore ipse vigilet. Haec somniantis est divinatio. 116. Hic magna quaedam exoritur, neque ea naturalis, sed artificiosa somniorum Antiphontis interpretatio: eodemque modo et oraculorum et vaticinationum. Sunt enim explanatores, ut Grammatici poetarum. Nam ut aurum et argentum, aes, ferrum frustra natura divina genuisset, nisi eadem docuisset, quemadmodum ad eorum venas perveniretur: nec fruges terrae baccasve arborum cum utilitate ulla generi humano dedisset, nisi earum cultus et conditiones tradidisset: materia deinde quid iuvaret, nisi confectionis eius fabricam haberemus? sic cum omni utilitate, quam Dii hominibus dederunt, ars aliqua coniuncta est, per quam illa utilitas percipi possit. Item igitur somniis, vaticinationibus, oraculis, quod erant multa obscura, multa ambigua, explanationes adhibitae sunt interpretum.

117. Quo modo autem aut vates aut somniantes ea videant, quae nusquam etiam tunc sint, magna quaestio est. Sed explorata si sint ea, quae ante quaeri debeant: sint haec, quae quaerimus, faciliora. Continet enim totam hanc quaestionem ea ratio, quae est *de natura Deorum*, quae a te secundo libro est explicata dilucide. Quam si obtinemus, stabit illud quidem, quod locum hunc continet, de quo agimus,

Esse Deos, et eorum providentia mundum administrari, eosdemque consulere rebus humanis, nec solum universis, verum etiam singulis. Haec si tenemus, quae mihi quidem non videntur posse convelli: profecto hominibus a Diis futura significari necesse est. Sed distinguendum videtur, quonam modo. LII. 118. Nam non placet Stoicis, singulis iecorum fissis aut avium cantibus interesse Deum: neque enim decorum est nec Diis dignum, nec fieri ullo pacto potest: sed ita a principio inchoatum esse mundum, ut certis rebus certa signa praecurrerent, alia in extis, alia in avibus, alia in fulguribus, alia in ostentis, alia in stellis, alia in somniantium visis, alia in furentium vocibus. Ea quibus bene percepta sunt, ii non saepe falluntur: male coniecta maleque interpretata, falsa sunt, non rerum vitio, sed interpretum inscientia. Hoc autem posito atque concesso, esse quamdam vim divinam, hominum vitam continentem: non difficile est, quae fieri certe videmus, ea qua ratione fiant, suspicari. Nam et ad hostiam deligendam potest dux esse vis quaedam sentiens, quae est toto confusa mundo: et tum, ipsam quum immolare velis, extorum fieri mutatio potest, ut aut absit aliquid, aut supersit. Parvis enim momentis multa natura aut affingit, aut mutat, aut detrahit. 119. Quod ne dubitare possimus, maximo est argumento, quod paullo ante interitum Caesaris contigit: qui quum immolaret illo die, quo primum in sella aurea sedit, et cum purpurea veste processit, in extis bovis opimi cor non fuit. Num igitur censes ullum animal, quod sanguinem habeat, sine corde esse posse? Qua ille rei novitate percussus, quum Spurinna diceret, timendum esse, ne et consilium et vita deficeret; earum enim rerum utrumque a corde proficisci: postero die caput in iecore non fuit. Quae quidem illi portendebantur a Diis immortalibus, ut videret in-

teritum, non ut caveret. Quum igitur eae partes in extis non reperiuntur, sine quibus victima illa vivere nequisset; intelligendum est, in ipso immolationis tempore eas partes, quae absint, interisse. LIII. 120. Eademque efficit in avibus divina mens; ut tum huc, tum illuc volent alites: tum in hac, tum in illa parte se occultent: tum a dextra, tum a sinistra parte canant oscines. Nam si animal omne, ut vult, ita utitur motu sui corporis, prono, obliquo, supino, membraque quocumque vult flectit, contorquet, porrigit, contrahit; eaque ante efficit paene, quam cogitat: quanto id Deo est facilius, cuius numini parent omnia? 121. Idemque mittit et signa nobis eius generis, qualia permulta historia tradidit; quale scriptum illud videmus: si luna paullo ante solis ortum defecisset in signo leonis, fore, ut armis Darius et Persae ab Alexandro et Macedonibus praelio vincerentur, Dariusque moreretur: et, si puella nata biceps esset, seditionem in populo fore, corruptelam et adulterium domi: et, si mulier leonem peperisse visa esset, fore, ut ab exteris gentibus vinceretur ea respublica, in qua id contigisset. Eiusdem generis etiam illud est, quod scribit Herodotus: Croesi filium, quum esset infans, locutum: quo ostento regnum patris et domum funditus concidisse. Caput arsisse Servio Tullio dormienti, quae historia non prodidit? Ut igitur, qui se tradet quieti, praeparato animo quum bonis cogitationibus, tum rebus ad tranquillitatem accommodatis, certa et vera cernit in somnis: sic castus animus purusque vigilantis et ad astrorum, et ad avium reliquorumque signorum, et ad extorum veritatem est paratior. LIV. 122. Hoc nimirum est illud, quod de Socrate accepimus, quodque ab ipso in libris Socraticorum saepe dicitur, esse divinum quiddam, quod daemonion appellat, cui semper ipse paruerit, numquam impellenti, saepe revo-

canti. Et Socrates quidem, quo quem auctorem meliorem quaerimus? Xenophonti consulenti, sequereturne Cyrum, postea quam exposuit, quae sibi videbantur, *Et nostrum quidem*, inquit, *humanum est consilium; sed de rebus et obscuris et incertis ad Apollinem censeo referendum: ad quem etiam Athenienses publice de maioribus rebus semper retulerunt.* 123. Scriptum est item, quum Critonis, sui familiaris, oculum alligatum vidisset, quaesivisse, quid esset: quum autem ille respondisset, in agro ambulanti ramulum adductum, ut remissus esset, in oculum recidisse: tum Socrates: „Non enim paruisti mihi revocanti, quum uterer, qua soleo, praesagitione divina.“ Idem etiam Socrates, quum apud Delium male pugnatum esset, Lachete praetore, fugeretque cum ipso Lachete: ut ventum est in trivium, eadem, qua ceteri, fugere noluit. Quibus quaerentibus, cur non eadem via pergeret, deterreri se a Deo dixit. Tum quidem ii, qui alia via fugerant, in hostium equitatum inciderunt. Permulta collecta sunt ab Antipatro, quae mirabiliter a Socrate divinata sunt: quae praetermittam. Tibi enim nota sunt: mihi ad commemorandum non necessaria. 124. Illud tamen eius philosophi magnificum ac paene divinum, quod, quum impiis sententiis damnatus esset, aequissimo animo se dixit mori. Neque enim domo egredienti, neque illud suggestum, in quo caussam dixerat, adscendenti, signum sibi ullum, quod consuesset, a Deo, quasi mali alicuius impendentis, datum. LV. Equidem sic arbitror, etiam si multa fallant eos, qui aut arte aut coniectura divinare videantur, esse tamen divinationem: homines autem, ut in ceteris artibus, sic in hac posse falli. Potest accidere, ut aliquod signum dubie datum pro certo sit acceptum: potest aliquod latuisse aut ipsum, aut quod esset illi contrarium. Mihi autem ad hoc, de quo disputo, probandum satis

est, non modo plura, sed pauciora, divine praesensa et praedicta reperiri. 125. Quin etiam hoc non dubitans dixerim: si unum aliquid ita sit praedictum praesensumque, ut quum evenerit, ita cadat, ut praedictum sit, neque in eo quidquam casu et fortuito factum esse appareat: esse certe divinationem, idque esse omnibus confitendum.

Quocirca primum mihi videtur, ut Posidonius facit, a Deo, de quo satis dictum est, deinde a fato, deinde a natura, vis omnis divinandi ratioque repetenda. Fieri igitur omnia fato, ratio cogit fateri. Fatum autem id appello, quod Graeci εἱμαρμένην, id est, ordinem seriemque caussarum, quum caussa caussae nexa rem ex se gignat. Ea est ex omni aeternitate fluens veritas sempiterna. Quod quum ita sit, nihil est factum, quod non futurum fuerit, eodemque modo nihil est futurum, cuius non caussas id ipsum efficientes natura contineat. 126. Ex quo intelligitur, ut fatum sit non id, quod superstitiose, sed id, quod physice dicitur, caussa aeterna rerum, cur et ea, quae praeterierunt, facta sint, et, quae instant, fiant, et, quae sequuntur, futura sint. Ita fit, ut observatione notari possit, quae res quamque caussam plerumque consequatur, etiam si non semper. Nam id quidem affirmare difficile est. Easdemque caussas verisimile est rerum futurarum cerni ab iis, qui aut per furorem eas, aut in quiete videant. LVI. 127. Praeterea quum fato omnia fiant (id quod alio loco ostendetur,) si quis mortalis possit esse, qui colligationem caussarum omnium perspiciat animo, nihil eum profecto fallat. Qui enim teneat caussas rerum futurarum, idem necesse est omnia teneat, quae futura sint. Quod quum nemo facere, nisi Deus, possit, relinquendum est homini, ut signis quibusdam, consequentia declarantibus, futura praesentiat. Non enim illa, quae futura sunt, subito exsistunt, sed est,

quasi rudentis explicatio, sic traductio temporis nihil novi efficientis et primum quidque replicantis. Quod et ii vident, quibus naturalis divinatio data est: et ii, quibus cursus rerum observando notatus est. Qui etsi caussas ipsas non cernunt, signa tamen caussarum et notas cernunt: ad quas, adhibita memoria et diligentia, ex monumentis superiorum efficitur ea divinatio, quae artificiosa dicitur, extorum, fulgurum, ostentorum, signorumque caelestium. 128. Non est igitur, ut mirandum sit, ea praesentiri a divinantibus, quae nusquam sint. Sunt enim omnia, sed tempore absunt. Atque ut in seminibus vis inest earum rerum, quae ex iis progignuntur: sic in caussis conditae sunt res futurae, quas esse futuras aut concitata mens, aut soluta somno cernit, aut ratio aut coniectura praesentit. Atque ut ii, qui solis et lunae reliquorumque siderum ortus, obitus, motusque cognorunt, quo quidque tempore eorum futurum sit, multo ante praedicunt: sic qui cursum rerum, eventorumque consequentiam diuturnitate pertractata notaverunt, aut semper, aut, si id difficile est, plerumque; quod si ne id quidem conceditur, nonnumquam certe, quid futurum sit, intelligunt. Atque haec quidem, et quaedam huiusmodi argumenta, cur sit divinatio, ducuntur a fato.

LVII. 129. A natura autem alia quaedam ratio est: quae docet, quanta sit animi vis, seiuncta a corporis sensibus: quod maxime contingit aut dormientibus aut mente permotis. Ut enim Deorum animi sine oculis, sine auribus, sine lingua sentiunt inter se, quid quisque sentiat; ex quo fit, ut homines, etiam quum taciti optent quid aut voveant, non dubitent, quin Dii illud exaudiant: sic animi hominum, quum aut somno soluti vacant corpore, aut mente permoti per se ipsi liberi incitati moventur, cernunt ea, quae permixti cum corpore animi videre non possunt.

130. Atque hanc quidem rationem naturae difficile est fortasse traducere ad id genus divinationis, quod ex arte profectum dicimus: sed tamen id quoque rimatur, quantum potest, Posidonius: esse censet in natura signa quaedam rerum futurarum. Etenim Ceos accepimus ortum caniculae diligenter quotannis solere servare, coniecturamque capere, ut scribit Ponticus Heraclides, salubrisne an pestilens annus futurus sit. Nam si obscurior et quasi caliginosa stella exstiterit, pingue et concretum esse caelum, ut eius adspiratio gravis et pestilens futura sit: sin illustris et perlucida stella apparuerit, significari, caelum esse tenue purumque, et propterea salubre. 131. Democritus autem censet, sapienter instituisse veteres, ut hostiarum immolatarum inspicerentur exta, quorum ex habitu atque ex colore tum salubritatis, tum pestilentiae signa percipi; nonnumquam etiam, quae sit vel sterilitas agrorum vel fertilitas futura. Quae si a natura profecta, observatio atque usus agnovit; multa afferre potuit dies, quae animadvertendo notarentur: ut ille Pacuvianus, qui in Chryse Physicus inducitur, minime naturam rerum cognosse videatur.

— — *Nam istos, qui linguam avium intélligunt,*
Plusque éx alieno iécore sapiunt, quam éx suo,
Magis aúdiendum, quam aúscultandum cénseo.

Cur quaeso? quum ipse, paucis interpositis versibus, dicas satis luculente:

Quídquid est hoc, ómnia animat, fórmat, alit, augét, creat,
Sépelit, recipitque ín sese omnia: ómniumque idem ést pater:
Indidémque eadém, quae oriuntur de íntegro, atque eodem óccidunt.

Quid est igitur, cur, quum domus sit omnium una, eaque communis, quumque animi hominum semper fuerint futurique sint, cur ii, quid ex quoque eveniat

et quid quamque rem significet, perspicere non possint? LVIII. 132. Haec habui, [inquit,] de divinatione quae dicerem.

Nunc illa testabor, non me sortilegos, neque eos, qui quaestus caussa hariolentur, ne psychomantia quidem, quibus Appius amicus tuus uti solebat, agnoscere. *Non habeo* denique *nauci Marsum augurem, non haruspices vicanos, non de circo astrologos, non Isiacos coniectores, non interpretes somniorum.* Non enim sunt ii aut scientia, aut arte divini,

Séd superstitiósi vates, ímpudentesque hárioli,
Aút inertes, aút insani, aut quibus egestas ímperat:
Quí sibi semitám non sapiunt, álteri monstránt viam:
Quíbu' divitias póllicentur, áb iis drachmam ipsí petunt.
De hís divitiis síbi deducant dráchmam, reddant cétera.

Atque haec quidem Ennius, qui paucis ante versibus *esse Deos* censet, *sed eos non curare* opinatur, *quid agat humanum genus.* Ego autem, qui et curare arbitror, et monere etiam, ac multa praedicere, levitate, vanitate, malitia exclusa, divinationem probo. Quae quum dixisset Quintus, Praeclare tu quidem, inquam, paratus.

Desunt pauca quaedam.

M. TULLII CICERONIS
DE
DIVINATIONE
LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro Cicero de libris ante hos de Divinatione scriptis praefatus C. 1. sq. contra rationem Stoicam a Q. fratre libro superiore explanatam et defensam disputat. Initium facit a Carneadis argumento, nullam esse divinationem censentis, quod nulla sit divinationis tamquam materies. Nullam enim esse divinationem, nec earum rerum, quae sensibus percipiantur, nec earum, quae arte tractentur, nec earum, quae in republica versentur. C. 3. 4. Praeterea non concedendum videri, divinationem esse praedictionem et praesensionem rerum fortuitarum: primum enim ventos, eventus morborum, multa alia esse fortuita, non tamen e Stoicorum mente divinationi subiecta: deinde si fortuita dicantur, quae nec ratione nec arte provideri possint, quod in fortuna positae sint; nullam posse earum rerum esse praesensionem. Sin autem Stoici negent esse fortunam, et omnia quae sint quaeque futura sint, ex omni aeternitate fataliter definita esse iudicent, nihil prodesse divinationem, C. 5-8. et vero inutilem hominibus esse futurarum rerum scientiam C. 9.: et quod dicant mala omnia ad ferendum leviora fore, rebus divinis procuratis, nihil id esse, quod, si nihil fiat extra fatum, nihil levari re divina pos-

sit. C. 10. *Deinceps singula divinationis genera, quae C.* 11. *denuo partitur, refutare aggreditur. Ac de haruspicina quidem disputat, i. e. de extis C.* 12-16. *de fulguribus C.* 17-21. *de ostentis C.* 22-32. *Deinde monstrat, quam vana sint auspicia C.* 33-40. *Tum de sortibus agit C.* 41. *et de Chaldaeorum praedictionibus astrologicis earumque vanitate. C.* 42-47. *Quae reliqua sunt duo naturalis divinationis genera C.* 48. *alterum praedictionis furore quodam natae, ad quod etiam librorum Sibyllinorum aliorumque oraculorum sortes et vaticinia refert, C.* 49-57. *somniorum alterum C.* 58-71. *attingit. In disputationis conclusione religionem tuendam, sed confutandam superstitionem esse graviter admonet C.* 72.

I. 1. Quaerenti mihi, multumque et diu cogitanti, quanam re possem prodesse quam plurimis, ne quando intermitterem consulere reipublicae; nulla maior occurrebat, quam si optimarum artium vias traderem meis civibus: quod compluribus iam libris me arbitror consecutum. Nam et cohortati sumus, ut maxime potuimus, ad philosophiae studium eo libro, qui est inscriptus *Hortensius*, et, quod genus philosophandi minime arrogans, maximeque et constans et elegans arbitraremur, quattuor *Academicis* libris ostendimus. 2. Quumque fundamentum esset philosophiae positum in finibus bonorum et malorum, perpurgatus est is locus a nobis quinque libris, ut, quid a quoque, et quid contra quemque philosophum diceretur, intelligi posset. Totidem subsecuti libri *Tusculanarum disputationum*, res ad beate vivendum maxime necessarias aperuerunt. Primus enim est de contemnenda morte: secundus de tolerando dolore: de aegritudine lenienda tertius: quartus de reliquis animi perturbationibus: quintus eum locum compl-

xus est, qui totam philosophiam maxime illustrat; docet enim, ad beate vivendum virtutem se ipsa esse contentam. 3. Quibus rebus editis, tres libri perfecti sunt *de natura Deorum:* in quibus omnis eius loci quaestio continetur. Quae ut plene esset cumulateque perfecta, de divinatione ingressi sumus his libris scribere. Quibus (ut est in animo) de fato si adiunxerimus, erit abunde satisfactum toti huic quaestioni. Atque his libris adnumerandi sunt sex *de Republica,* quos tunc scripsimus, quum gubernacula reipublicae tenebamus. Magnus locus, philosophiaeque proprius, a Platone, Aristotele, Theophrasto, totaque Peripateticorum familia tractatus uberrime. Nam quid ego *de Consolatione* dicam? quae mihi quidem ipsi sane aliquantum medetur: ceteris item multum illam profuturam puto. Interiectus est etiam nuper liber is, quem ad nostrum Atticum *de Senectute* misimus. In primisque, quoniam philosophia vir bonus efficitur et fortis, *Cato* noster in horum librorum numero ponendus est. 4. Quumque Aristoteles, itemque Theophrastus, excellentes viri quum subtilitate tum copia, cum philosophia dicendi etiam praecepta coniunxerint, nostri quoque oratorii libri in eumdem numerum referendi videntur. Ita tres erunt *de Oratore:* quartus *Brutus:* quintus *Orator.* II. Adhuc haec erant. Ad reliqua alacri tendebamus animo, sic parati, ut, nisi quae caussa gravior obstitisset, nullum philosophiae locum esse pateremur, qui non Latinis litteris illustratus pateret. Quod enim munus reipublicae afferre maius meliusve possumus, quam si docemus atque erudimus iuventutem? his praesertim moribus atque temporibus: quibus ita prolapsa est, ut omnium opibus refrenanda ac coercenda sit. 5. Nec vero id effici posse confido, quod ne postulandum quidem est, ut omnes adolescentes se ad haec studia convertant. Pauci utinam! quo-

rum tamen in republica late patere poterit industria. Equidem ex his etiam fructum capio laboris mei, qui, iam aetate provecti, in nostris libris acquiescunt: quorum studio legendi meum scribendi studium vehementius indies incitatur; quos quidem plures, quam rebar, esse cognovi. Magnificum illud etiam, Romanisque hominibus gloriosum, ut Graecis de philosophia litteris non egeant: 6. Quod assequar profecto, si instituta perfecero. Ac mihi quidem explicandae philosophiae caussam attulit gravis casus civitatis, quum in armis civilibus nec tueri meo more rempublicam, nec nihil agere poteram; nec, quid potius, quod quidem me dignum esset, agerem, reperiebam. Dabunt igitur mihi veniam mei cives, vel gratiam potius habebunt, quod, quum esset in unius potestate respublica, neque ego me abdidi, neque deserui, neque afflixi, neque ita gessi, quasi homini aut temporibus iratus: neque ita porro aut adulatus, aut admiratus fortunam sum alterius, ut me meae poeniteret. Id enim ipsum a Platone philosophiaque didiceram, naturales esse quasdam conversiones rerum publicarum, ut eae tum a principibus tenerentur, tum a populis, aliquando a singulis. 7. Quod quum accidisset nostrae reipublicae, tum, pristinis orbati muneribus, haec studia renovare coepimus, ut et animus molestiis hac potissimum re levaretur, et prodessemus civibus nostris, qua re cumque possemus. In libris enim sententiam dicebamus, concionabamur, philosophiam nobis pro reipublicae procuratione substitutam putabamus. Nunc, quoniam de republica consuli coepti sumus, tribuenda est opera reipublicae, vel omnis potius in ea cogitatio et cura ponenda: tantum huic studio relinquendum, quantum vacabit a publico officio et munere. Sed haec alias pluribus. nunc ad institutam disputationem revertamur.

III. 8. Nam quum de divinatione Quintus frater ea disseruisset, quae superiore libro scripta sunt, satisque ambulatum videretur, tum in bibliotheca, quae in Lyceo est, assedimus. Atque ego, Accurate tu quidem, inquam, Quinte, et Stoice Stoicorum sententiam defendisti: quodque me maxime delectat, plurimis nostris exemplis usus es, et iis quidem claris et illustribus. Dicendum est mihi igitur ad ea, quae sunt a te dicta, sed ita, nihil ut affirmem, quaeram omnia, dubitans plerumque, et mihi ipse diffidens. Si enim aliquid certi haberem, quod dicerem; ego ipse divinarem, qui esse divinationem nego. 9. Etenim me movet illud, quod in primis Carneades quaerere solebat, quarumnam rerum divinatio esset: earumne, quae sensibus perciperentur? At eas quidem cernimus, audimus, gustamus, olfacimus, tangimus. Numquid ergo in iis rebus est, quod provisione aut permotione mentis magis, quam natura ipsa sentiamus? ut* nescio qui ille divinus, si oculis captus sit, ut Tiresias fuit, possit, quae alba sint, quae nigra, dicere? aut, si surdus sit, varietates vocum aut modos noscere? Ad nullam igitur earum rerum, quae sensu accipiuntur, divinatio adhibetur. Atqui ne in iis quidem rebus, quae arte tractantur, divinatione opus est. Etenim ad aegros non vates aut hariolos, sed medicos solemus adducere. Nec vero, qui fidibus aut tibiis uti volunt, ab haruspicibus accipiunt earum tractationem, sed a musicis. 10. Eadem in litteris ratio est, reliquisque rebus, quarum est disciplina. Num censes eos, qui divinare dicuntur, posse respondere, sol maiorne, quam terra sit? an tantus, quantus videatur? luna suo lumine, an solis, utatur? sol, luna, quem motum habeant? quem quinque stellae, quae errare dicuntur? Nec haec, qui divini habentur, profitentur se esse dicturos; nec eorum, quae in geometria describuntur, quae vera, quae falsa sint; sunt

enim ea mathematicorum, non hariolorum. IV. De illis vero rebus, quae in philosophia versantur, numquid est, quod quisquam divinorum aut respondere soleat aut consuli, quid bonum sit, quid malum, quid neutrum? Sunt enim haec propria philosophorum. 11. Quid de officio? num quis haruspicem consulit, quemadmodum sit cum parentibus, cum fratribus, cum amicis vivendum? quemadmodum utendum pecunia? quemadmodum honore? quemadmodum imperio? Ad sapientes haec, non ad divinos referri solent. Quid? quae a Dialecticis aut physicis tractantur, num quis eorum divinare potest, unusne mundus sit, an plures? quae sint initia rerum, ex quibus nascuntur omnia? Physicorum est ista prudentia. Quomodo autem mentientem, quem ψευδόμενον vocant, dissolvas? aut quemadmodum soriti resistas? quem si necesse sit, Latino verbo liceat acervalem appellare: sed nihil opus est: ut enim ipsa philosophia, et multa verba Graecorum, sic sorites satis Latino sermone tritus est. Ergo haec quoque Dialectici dicent, non divini. Quid? quum quaeritur, qui sit optimus reipublicae status, quae leges, qui mores aut utiles aut inutiles, haruspicesne ex Etruria arcessentur, an principes statuent, et delecti viri, periti rerum civilium? 12. Quod si nec earum rerum, quae subiectae sensibus sunt, ulla divinatio est; nec earum, quae artibus continentur; nec earum, quae in philosophia disseruntur; nec earum, quae in republica versantur: quarum rerum sit, nihil prorsus intelligo. Nam aut omnium debet esse, aut aliqua ei materia danda est, in qua versari possit. Sed nec omnium divinatio est, ut ratio docuit: nec locus, nec materia invenitur, cui divinationem praeficere possimus. Vide igitur, ne nulla sit divinatio. V. Est quidam Graecus vulgaris in hanc sententiam versus:

Bene qui coniiciet, vátem hunc perhibebo óptimum.

Num igitur, aut quae tempestas impendeat, vates melius coniiciet, quam gubernator; aut morbi naturam acutius, quam medicus; aut belli administrationem prudentius, quam Imperator, coniectura assequetur?

13. Sed animadverti, Quinte, te caute et ab iis coniecturis, quae haberent artem atque prudentiam, et ab iis rebus, quae sensibus [aut artificiis] perciperentur, abducere divinationem; eamque ita definire, Divinationem esse earum rerum praedictionem et praesensionem, quae essent fortuitae. Primum eodem revolveris. Nam et medici, et gubernatoris, et Imperatoris praesensio est rerum fortuitarum. Num igitur aut haruspex, aut augur, aut vates quis, aut somnians melius coniecerit, aut e morbo evasurum aegrotum, aut e periculo navem, aut ex insidiis exercitum; quam medicus, quam gubernator, quam Imperator? 14. Atqui ne illa quidem divinantis esse dicebas: ventos aut imbres impendentes quibusdam praesentire signis. In quo nostra quaedam Aratea memoriter a te pronuntiata sunt. Etsi haec ipsa fortuita sunt: plerumque enim, non semper eveniunt. Quae est igitur, aut ubi versatur fortuitarum rerum praesensio, quam divinationem vocas? Quae enim praesentiri aut arte, aut ratione, aut usu, aut coniectura possunt, ea non divinis tribuenda putas, sed peritis. Ita relinquitur, ut ea fortuita divinari possint, quae nulla nec arte nec sapientia provideri possunt: ut, si quis M. Marcellum illum, qui ter Consul fuit, multis annis ante dixisset naufragio esse periturum; divinasset profecto. Nulla enim arte alia id, nec sapientia scire potuisset. Talium ergo rerum, quae in fortuna positae sunt, praesensio divinatio est. VI. 15. Potestne igitur earum rerum, quae nihil habent rationis, quare futurae sint, ulla esse praesensio? Quid est enim aliud fors, quid fortuna, quid casus, quid eventus, nisi quum sic aliquid cecidit, sic evenit,

ut vel non cadere atque evenire, vel aliter cadere atque evenire potuerit? Quo modo ergo id, quod temere fit caeco casu et volubilitate fortunae, praesentiri et praedici potest? 16. Medicus morbum ingravescentem ratione providet, insidias Imperator, tempestates gubernator: et tamen hi ipsi saepe falluntur, qui nihil sine certa ratione opinantur: [ut] agricola, quum florem oleae videt, baccam quoque se visurum putat: non sine ratione ille quidem; sed nonnumquam tamen fallitur. Quod si falluntur ii, qui nihil sine aliqua probabili coniectura ac ratione dicunt: quid existimandum est de coniectura eorum, qui extis aut avibus aut ostentis aut oraculis aut somniis futura praesentiunt? Nondum dico, quam haec signa nulla sint, fissum iecoris, corvi cantus, volatus aquilae, stellae traiectio, voces furentium, sortes, somnia: de quibus singulis dicam suo loco: nunc de universis. 17. Qui potest provideri, quidquam futurum esse, quod neque caussam habet ullam neque notam, cur futurum sit? Solis defectiones, itemque lunae, praedicuntur in multos annos ab iis, qui siderum cursus et motus numeris persequuntur. Ea enim praedicunt; quae naturae necessitas perfectura est. Vident ex constantissimo motu lunae, quando illa e regione solis facta incurrat in umbram terrae, quae est meta noctis, ut eam obscurari necesse sit: quandoque eadem luna subiecta atque opposita soli, nostris oculis eius lumen obscuret: quo in signo quaeque errantium stellarum, quoque tempore futura sit: qui exortus quoque die signi alicuius, aut qui occasus futurus sit. Haec qui ante dicunt, quam rationem sequantur, vides. VII. 18. Qui thesaurum inventum iri*, aut hereditatem venturam dicunt, quid sequuntur? aut in qua rerum natura inest, id futurum? Quod si haec, eaque quae sunt eiusdem generis, habent aliquam talem necessitatem; quid est tandem, quod casu fieri

aut forte fortuna putemus? Nihil enim est tam contrarium rationi et constantiae, quam fortuna: ut mihi ne in Deum quidem cadere videatur, ut sciat, quid casu et fortuito futurum sit. Si enim scit, certe illud eveniet. Sin certe eveniet, nulla fortuna est. Est autem fortuna. Rerum igitur fortuitarum nulla est praesensio. 19. Aut si negas esse fortunam, et omnia, quae fiunt quaeque futura sunt, ex omni aeternitate definita dicis esse fataliter; muta definitionem divinationis, quam dicebas praesensionem esse rerum fortuitarum, VIII. 20. Si enim nihil fieri potest, nihil accidere, nihil evenire, nisi quod ab omni aeternitate certum fuerit, esse futurum rato tempore: quae potest esse fortuna? Qua sublata, qui locus est divinationi? quae a te fortuitarum rerum est dicta praesensio. Quamquam dicebas, omnia, quae fierent futurave essent, fato contineri. Anile sane et plenum superstitionis fati nomen ipsum. Sed tamen apud Stoicos de isto fato multa dicuntur, de quo alias: nunc, quod necesse est. Si omnia fato: quid mihi divinatio prodest? Quod enim is, qui divinat, praedicit, id vero futurum est: ut ne illud quidem sciam, quale sit, quod Deiotarum, familiarem nostrum et necessarium, ex itinere aquila revocavit. Qui nisi revertisset, in eo conclavi ei cubandum fuisset, quod proxima nocte corruit. Ruina igitur oppressus esset. At id neque, si fatum fuerat, effugisset: nec, si non fuerat, in eum casum incidisset. Quid ergo adiuvat divinatio? aut quid est, quod me moveant aut sortes, aut exta, aut ulla praedictio? Si enim fatum fuit, classes populi Romani bello Punico primo, alteram naufragio, alteram a Poenis depressam interire: etiam si tripudium solistimum pulli fecissent, L. Iunio et P. Clodio Consulibus classes tamen interissent. Sin, quum auspiciis obtemperatum esset, interiturae classes non fuerunt, non interie-

runt fato. Vultis autem omnia fato. Nulla igitur est divinatio. 21. Quod si fatum fuit, bello Punico secundo exercitum populi Romani ad lacum Thrasimenum interire: num id vitari potuit, si Flaminius Consul iis signis iisque auspiciis, quibus pugnare prohibebatur, paruisset? [Certe potuit.] Aut igitur non fato interiit exercitus: mutari enim fata non possunt: aut, si fato; quod certe vobis ita dicendum est: etiam si obtemperasset auspiciis, idem eventurum fuisset. Ubi est igitur divinatio ista Stoicorum? quae, si fato omnia fiunt, nihil nos admonere potest, ut cautiores simus. Quoquo enim modo nos gesserimus, fiet tamen illud, quod futurum est. Sin autem id potest flecti, nullum est fatum. Ita ne divinatio quidem, quoniam ea rerum futurarum est. Nihil autem est pro certo futurum, quod potest aliqua procuratione accidere, ne fiat.

IX. 22. Atque ego ne utilem quidem arbitror esse nobis futurarum rerum scientiam. Quae enim vita fuisset Priamo, si ab adolescentia scisset, quos eventus senectutis esset habiturus? Abeamus a fabulis: propiora videamus. Clarissimorum hominum nostrae civitatis gravissimos exitus in *Consolatione* collegimus. Quid igitur? Ut omittamus superiores, Marcone Crasso, putas, utile fuisse, tum, quum maximis opibus fortunisque florebat, scire, sibi, interfecto Publio filio, exercituque deleto, trans Euphratem cum ignominia et dedecore esse pereundum? An Cn. Pompeium censes tribus suis Consulatibus, tribus triumphis, maximarum rerum gloria laetaturum fuisse, si sciret, se in solitudine Aegyptiorum trucidatum iri, amisso exercitu: post mortem vero ea consecutura, quae sine lacrimis non possumus dicere? 23. Quid vero Caesarem putamus? Si divinasset fore, ut in eo Senatu, quem maiore ex parte ipse cooptasset, in curia Pompeia, ante ipsius Pompeii st

mulacrum, tot centurionibus suis inspectantibus, a nobilissimis civibus, partim etiam a se omnibus rebus ornatis, trucidatus ita iaceret, ut ad eius corpus non modo amicorum, sed ne servorum quidem quisquam accederet; quo cruciatu animi vitam acturum fuisse? Certe igitur ignoratio futurorum malorum utilior est, quam scientia. 24. Nam illud quidem dici, praesertim a Stoicis, nullo modo potest: Non isset ad arma Pompeius: non transisset Crassus Euphratem: non suscepisset bellum civile Caesar. Non igitur fatales exitus habuerunt. Vultis autem evenire omnia fato; nihil ergo illis profuisset divinare: atque etiam omnem fructum vitae superioris perdidissent. Quid enim posset iis esse laetum, exitus suos cogitantibus? Ita, quoquo se verterint Stoici, iaceat necesse est omnis eorum sollertia. Si enim id, quod eventurum est, vel hoc modo, vel illo potest evenire: fortuna valet plurimum. Quae autem fortuita sunt, certa esse non possunt. Sin autem certum est, quid quaque de re, quoque tempore futurum sit: quid est, quod me adiuvent haruspices, quum res tristissimas portendi dixerint?

X. 25. Addunt ad extremum, omnia levius casura, rebus divinis procuratis. Si enim nihil fit extra fatum, nihil levari re divina potest. Hoc sentit Homerus, quum querentem Iovem inducit, quod Sarpedonem filium a morte contra fatum eripere non posset. Hoc idem significat Graecus ille in eam sententiam versus:

Quod fore paratum est, id summum exsuperat Iovem.

Totum omnino fatum etiam Atellanio versu iure mihi esse irrisum videtur. Sed in rebus tam severis non est iocandi locus. Concludatur igitur ratio. Si enim provideri nihil potest futurum esse eorum, quae casu fiunt, quia esse certa non possunt: divinatio

nulla est. Sin autem idcirco possunt provideri, quia certa sunt et fatalia: rursus divinatio nulla est. Eam enim tu fortuitarum rerum esse dicebas. 26. Sed haec fuerit nobis tamquam levis armaturae prima orationis excursio: nunc cominus agamus, experiamurque, si possimus cornua commovere disputationis tuae.

XI. Duo enim genera divinandi esse dicebas, unum artificiosum, alterum naturale. Artificiosum constare partim ex coniectura, partim ex observatione diuturna: naturale, quod animus arriperet aut exciperet extrinsecus ex divinitate, unde omnes animos haustos aut acceptos aut libatos haberemus. Artificiosae divinationis illa fere genera ponebas, extispicum, eorumque, qui ex fulguribus ostentisque praedicerent, tum augurum, eorumque, qui signis aut ominibus uterentur, omneque genus coniecturale in hoc fere genere ponebas. 27. Illud autem naturale, aut concitatione mentis edi et quasi fundi videbatur, aut animo, per somnum sensibus et curis vacuo, provideri. Duxisti autem divinationem omnem a tribus rebus, a Deo, a fato, a natura. Sed tamen quum explicare nihil posses, pugnasti commentitiorum exemplorum mirifica copia. De quo primum hoc libet dicere. Hoc ego philosophi non esse arbitror, testibus uti: qui aut casu veri, aut malitia falsi fictique esse possunt. Argumentis et rationibus oportet, quare quidque ita sit, docere, non eventis, iis praesertim, quibus mihi liceat non credere.

XII. 28. Ut ordiar ab haruspicina, quam ego reipublicae caussa communisque religionis colendam censeo: sed soli sumus: licet verum exquirere sine invidia, mihi praesertim de plerisque dubitanti. Inspiciamus, si placet, exta primum. Persuaderi igitur cuiquam potest, ea, quae significari dicuntur extis, cognita esse ab haruspicibus observatione diuturna?

Quam diuturna ista fuit? aut quam longinquo tempore observari potuit? aut quomodo est collata inter ipsos, quae pars inimici, quae pars familiaris esset? quod fissum, periculum, quod commodum aliquod ostenderet? An haec inter se haruspices Etrusci, Elii, Aegyptii, Poeni contulerunt? At id, praeterquam quod fieri non potuit; ne fingi quidem potest. Alios enim alio more videmus exta interpretari, nec esse unam omnium disciplinam. 29. Et certe, si est in extis aliqua vis, quae declaret futura, necesse est, eam aut cum rerum natura esse coniunctam, aut conformari quodam modo numine Deorum. Atqui divina cum rerum natura, tanta tamque praeclara in omnes partes motusque diffusa, quid habere potest commune? Non dicam gallinaceum fel, (sunt enim, qui vel argutissima haec exta esse dicant) sed tauri opimi iecur, aut cor, aut pulmo, quid habet naturale, quo declarari possit, quid futurum sit? XIII. 30. Democritus tamen non inscite nugatur, ut physicus: quo genere nihil arrogantius.

Quód 'st ante pedes, némo spectat: caéli scrutantúr plagas.

Verum is tamen habitu extorum et colore declarari censet, haec dumtaxat, pabuli genus, et earum rerum, quas terra procreet, vel ubertatem vel tenuitatem; salubritatem etiam aut pestilentiam extis significari putat. O mortalem beatum! cui certo scio ludum numquam defuisse. Hunccine hominem tantis delectatum esse nugis, ut non videret, tum futurum id verisimile, si omnium pecudum exta eodem tempore in eumdem habitum se coloremque converterent? Sed si eadem hora aliae pecudis iecur nitidum atque plenum est, aliae horridum et exile: quid est, quod declarari possit habitu extorum et colore? 31. an hoc eiusdem modi est, quale Pherecydeum illud, quod est a te dictum? qui quum aquam vidisset ex

puteo haustam, terrae motum dixit futurum. Parum, credo, impudenter, quod, quum factus esset motus, dicere audent, quae vis id effecerit: etiamne futurum esse, aquae iugis colore praesentiunt? Multa istiusmodi dicuntur in scholis: sed credere omnia, vide, ne non sit necesse. 32. Verum sint sane ista Democritea vera: quando ea nos extis exquirimus? aut quando aliquid eiusmodi ab haruspice, inspectis extis, audivimus? Ab aqua aut ab igni pericula monent: tum hereditates, tum damna denuntiant: fissum familiare et vitale tractant: caput iecoris ex omni parte diligentissime considerant: si vero id non est inventum, nihil putant accidere potuisse tristius. XIV. Haec observari certe non potuerunt, ut supra docui. Sunt igitur artis inventa, non vetustatis, si est ars ulla rerum incognitarum. 33. Cum rerum autem natura quam cognationem habent? quae ut uno consensu iuncta sit et continens, quod video placuisse Physicis, eisque maxime, qui omne, quod esset, unum esse dixerunt: quid habere mundus potest cum thesauri inventione coniunctum? Si enim extis pecuniae mihi amplificatio ostenditur, idque fit natura: primum exta sunt coniuncta mundo: deinde meum lucrum natura rerum continetur. Nonne pudet Physicos haec dicere? Ut enim iam sit aliqua in natura rerum cognatio, quam esse concedo: multa enim Stoici colligunt: nam et musculorum iecuscula bruma dicuntur augeri, et puleium aridum florescere ipso brumali die, et inflatas rumpi vesiculas, et semina malorum, quae in iis mediis inclusa sint, in contrarias partes se vertere: iam nervos in fidibus, aliis pulsis, resonare alios: ostreisque et conchyliis omnibus contingere, ut cum luna pariter crescant, pariterque decrescant: arboresque ut hiemali tempore, cum luna simul senescentes, quia tum exsiccatae sint, tempestive caedi putentur.

34. Quid de fretis aut de marinis aestibus plura dicam? quorum accessus et recessus lunae motu gubernantur. Sexcenta licet eiusmodi proferri, ut distantium rerum cognatio naturalis appareat. XV. Demus hoc. (Nihil enim huic disputationi adversatur.) Num etiam, si fissum cuiusdammodi fuerit in iecore, lucrum ostenditur? Qua ex cognatione naturae, et quasi concentu atque consensu, quam συμπάθειαν Graeci appellant, convenire potest, aut fissum iecoris cum lucello meo, aut meus quaesticulus cum caelo, terra, rerumque natura? Concedam hoc ipsum, si vis; etsi magnam iacturam caussae fecero, si ullam esse convenientiam naturae cum extis concessero. 35. Sed tamen, eo concesso, qui evenit, ut is qui impetrire* velit, convenientem hostiam rebus suis immolet? Hoc erat, quod ego non rebar posse dissolvi. At quam festive dissolvitur! Pudet me non tui quidem, cuius etiam memoriam admiror, sed Chrysippi, Antipatri, Posidonii, qui idem istud quidem dicunt, quod est dictum a te, ad hostiam diligendam ducem esse vim quamdam sentientem atque divinam, quae toto confusa mundo sit. Illud vero multo etiam melius, quod et a te usurpatum est, et dicitur ab illis: quum immolare quispiam velit, tum fieri extorum mutationem, ut aut absit aliquid, aut supersit: Deorum enim numini parere omnia. 36. Haec iam, mihi crede, ne aniculae quidem existimant. An censes, eumdem vitulum, si alius delegerit, sine capite iecur inventurum: si alius, cum capite? Haec decessio capitis aut accessio subitone fieri potest, ut se exta ad immolatoris fortunam accommodent? Non perspicitis, aleam quamdam esse in hostiis deligendis, praesertim quum res ipsa doceat? Quum enim tristissima exta sine capite fuerunt, quibus nihil videtur esse dirius: proxima hostia litatur saepe pulcherrime. Ubi igitur illae minae superiorum extorum? aut quae tam subito fa-

enim ea mathematicorum, non hariolorum. IV. De illis vero rebus, quae in philosophia versantur, numquid est, quod quisquam divinorum aut respondere soleat aut consuli, quid bonum sit, quid malum, quid neutrum? Sunt enim haec propria philosophorum. 11. Quid de officio? num quis haruspicem consulit, quemadmodum sit cum parentibus, cum fratribus, cum amicis vivendum? quemadmodum utendum pecunia? quemadmodum honore? quemadmodum imperio? Ad sapientes haec, non ad divinos referri solent. Quid? quae a Dialecticis aut physicis tractantur, num quis eorum divinare potest, unusne mundus sit, an plures? quae sint initia rerum, ex quibus nascuntur omnia? Physicorum est ista prudentia. Quomodo autem mentientem, quem ψευδόμενον vocant, dissolvas? aut quemadmodum soriti resistas? quem si necesse sit, Latino verbo liceat acervalem appellare: sed nihil opus est: ut enim ipsa philosophia, et multa verba Graecorum, sic sorites satis Latino sermone tritus est. Ergo haec quoque Dialectici dicent, non divini. Quid? quum quaeritur, qui sit optimus reipublicae status, quae leges, qui mores aut utiles aut inutiles, haruspicesne ex Etruria arcessentur, an principes statuent, et delecti viri, periti rerum civilium? 12. Quod si nec earum rerum, quae subiectae sensibus sunt, ulla divinatio est; nec earum, quae artibus continentur; nec earum, quae in philosophia disseruntur; nec earum, quae in republica versantur: quarum rerum sit, nihil prorsus intelligo. Nam aut omnium debet esse, aut aliqua ei materia danda est, in qua versari possit. Sed nec omnium divinatio est, ut ratio docuit: nec locus, nec materia invenitur, cui divinationem praeficere possimus. Vide igitur, ne nulla sit divinatio. V. Est quidam Graecus vulgaris in hanc sententiam versus:

Bene qui coniiciet, vatem hunc perhibebo optimum.

Num igitur, aut quae tempestas impendeat, vates melius coniiciet, quam gubernator; aut morbi naturam acutius, quam medicus; aut belli administrationem prudentius, quam Imperator, coniectura assequetur?

13. Sed animadverti, Quinte, te caute et ab iis coniecturis, quae haberent artem atque prudentiam, et ab iis rebus, quae sensibus [aut artificiis] perciperentur, abducere divinationem; eamque ita definire, Divinationem esse earum rerum praedictionem et praesensionem, quae essent fortuitae. Primum eodem revolveris. Nam et medici, et gubernatoris, et Imperatoris praesensio est rerum fortuitarum. Num igitur aut haruspex, aut augur, aut vates quis, aut somnians melius coniecerit, aut e morbo evasurum aegrotum, aut e periculo navem, aut ex insidiis exercitum; quam medicus, quam gubernator, quam Imperator? 14. Atqui ne illa quidem divinantis esse dicebas: ventos aut imbres impendentes quibusdam praesentire signis. In quo nostra quaedam Aratea memoriter a te pronuntiata sunt. Etsi haec ipsa fortuita sunt: plerumque enim, non semper eveniunt. Quae est igitur, aut ubi versatur fortuitarum rerum praesensio, quam divinationem vocas? Quae enim praesentiri aut arte, aut ratione, aut usu, aut coniectura possunt, ea non divinis tribuenda putas, sed peritis. Ita relinquitur, ut ea fortuita divinari possint, quae nulla nec arte nec sapientia provideri possunt: ut, si quis M. Marcellum illum, qui ter Consul fuit, multis annis ante dixisset naufragio esse periturum; divinasset profecto. Nulla enim arte alia id, nec sapientia scire potuisset. Talium ergo rerum, quae in fortuna positae sunt, praesensio divinatio est. VI. 15. Potestne igitur earum rerum, quae nihil habent rationis, quare futurae sint, ulla esse praesensio? Quid est enim aliud fors, quid fortuna, quid casus, quid eventus, nisi quum sic aliquid cecidit, sic evenit,

ut vel non cadere atque evenire, vel aliter cadere atque evenire potuerit? Quo modo ergo id, quod temere fit caeco casu et volubilitate fortunae, praesentiri et praedici potest? 16. Medicus morbum ingravescentem ratione providet, insidias Imperator, tempestates gubernator: et tamen hi ipsi saepe falluntur, qui nihil sine certa ratione opinantur: [ut] agricola, quum florem oleae videt, baccam quoque se visurum putat: non sine ratione ille quidem; sed nonnumquam tamen fallitur. Quod si falluntur ii, qui nihil sine aliqua probabili coniectura ac ratione dicunt: quid existimandum est de coniectura eorum, qui extis aut avibus aut ostentis aut oraculis aut somniis futura praesentiunt? Nondum dico, quam haec signa nulla sint, fissum iecoris, corvi cantus, volatus aquilae, stellae traiectio, voces furentium, sortes, somnia: de quibus singulis dicam suo loco: nunc de universis. 17. Qui potest provideri, quidquam futurum esse, quod neque caussam habet ullam neque notam, cur futurum sit? Solis defectiones, itemque lunae, praedicuntur in multos annos ab iis, qui siderum cursus et motus numeris persequuntur. Ea enim praedicunt; quae naturae necessitas perfectura est. Vident ex constantissimo motu lunae, quando illa e regione solis facta incurrat in umbram terrae, quae est meta noctis, ut eam obscurari necesse sit: quandoque eadem luna subiecta atque opposita soli, nostris oculis eius lumen obscuret: quo in signo quaeque errantium stellarum, quoque tempore futura sit: qui exortus quoque die signi alicuius, aut qui occasus futurus sit. Haec qui ante dicunt, quam rationem sequantur, vides. VII. 18. Qui thesaurum inventum iri *, aut hereditatem venturam dicunt, quid sequuntur? aut in qua rerum natura inest, id futurum? Quod si haec, eaque quae sunt eiusdem generis, habent aliquam talem necessitatem; quid est tandem, quod casu fieri

aut forte fortuna putemus? Nihil enim est tam contrarium rationi et constantiae, quam fortuna: ut mihi ne in Deum quidem cadere videatur, ut sciat, quid casu et fortuito futurum sit. Si enim scit, certe illud eveniet. Sin certe eveniet, nulla fortuna est. Est autem fortuna. Rerum igitur fortuitarum nulla est praesensio. 19. Aut si negas esse fortunam, et omnia, quae fiunt quaeque futura sunt, ex omni aeternitate definita dicis esse fataliter; muta definitionem divinationis, quam dicebas praesensionem esse rerum fortuitarum. VIII. 20. Si enim nihil fieri potest, nihil accidere, nihil evenire, nisi quod ab omni aeternitate certum fuerit, esse futurum rato tempore: quae potest esse fortuna? Qua sublata, qui locus est divinationi? quae a te fortuitarum rerum est dicta praesensio. Quamquam dicebas, omnia, quae fierent futurave essent, fato contineri. Anile sane et plenum superstitionis fati nomen ipsum. Sed tamen apud Stoicos de isto fato multa dicuntur, de quo alias: nunc, quod necesse est. Si omnia fato: quid mihi divinatio prodest? Quod enim is, qui divinat, praedicit, id vero futurum est: ut ne illud quidem sciam, quale sit, quod Deiotarum, familiarem nostrum et necessarium, ex itinere aquila revocavit. Qui nisi revertisset, in eo conclavi ei cubandum fuisset, quod proxima nocte corruit. Ruina igitur oppressus esset. At id neque, si fatum fuerat, effugisset: nec, si non fuerat, in eum casum incidisset. Quid ergo adiuvat divinatio? aut quid est, quod me moveant aut sortes, aut exta, aut ulla praedictio? Si enim fatum fuit, classes populi Romani bello Punico primo, alteram naufragio, alteram a Poenis depressam interire: etiam si tripudium solistimum pulli fecissent, L. Iunio et P. Clodio Consulibus classes tamen interissent. Sin, quum auspiciis obtemperatum esset, interiturae classes non fuerunt, non interie-

runt fato. Vultis autem omnia fato. Nulla igitur est divinatio. 21. Quod si fatum fuit, bello Punico secundo exercitum populi Romani ad lacum Thrasimenum interire: num id vitari potuit, si Flaminius Consul iis signis iisque auspiciis, quibus pugnare prohibebatur, paruisset? [Certe potuit.] Aut igitur non fato interiit exercitus: mutari enim fata non possunt: aut, si fato; quod certe vobis ita dicendum est: etiam si obtemperasset auspiciis, idem eventurum fuisset. Ubi est igitur divinatio ista Stoicorum? quae, si fato omnia fiunt, nihil nos admonere potest, ut cautiores simus. Quoquo enim modo nos gesserimus, fiet tamen illud, quod futurum est. Sin autem id potest flecti, nullum est fatum. Ita ne divinatio quidem, quoniam ea rerum futurarum est. Nihil autem est pro certo futurum, quod potest aliqua procuratione accidere, ne fiat.

IX. 22. Atque ego ne utilem quidem arbitror esse nobis futurarum rerum scientiam. Quae enim vita fuisset Priamo, si ab adolescentia scisset, quos eventus senectutis esset habiturus? Abeamus a fabulis: propiora videamus. Clarissimorum hominum nostrae civitatis gravissimos exitus in *Consolatione* collegimus. Quid igitur? Ut omittamus superiores, Marcone Crasso, putas, utile fuisse, tum, quum maximis opibus fortunisque florebat, scire, sibi, interfecto Publio filio, exercituque deleto, trans Euphratem cum ignominia et dedecore esse pereundum? An Cn. Pompeium censes tribus suis Consulatibus, tribus triumphis, maximarum rerum gloria laetaturum fuisse, si sciret, se in solitudine Aegyptiorum trucidatum iri, amisso exercitu: post mortem vero ea consecutura, quae sine lacrimis non possumus dicere? 23. Quid vero Caesarem putamus? Si divinasset fore, ut in eo Senatu, quem maiore ex parte ipse cooptasset, in curia Pompeia, ante ipsius Pompeii si-

mulacrum, tot centurionibus suis inspectantibus, a nobilissimis civibus, partim etiam a se omnibus rebus ornatis, trucidatus ita iaceret, ut ad eius corpus non modo amicorum, sed ne servorum quidem quisquam accederet; quo cruciatu animi vitam acturum fuisse? Certe igitur ignoratio futurorum malorum utilior est, quam scientia. 24. Nam illud quidem dici, praesertim a Stoicis, nullo modo potest: Non isset ad arma Pompeius: non transisset Crassus Euphratem: non suscepisset bellum civile Caesar. Non igitur fatales exitus habuerunt. Vultis autem evenire omnia fato; nihil ergo illis profuisset divinare: atque etiam omnem fructum vitae superioris perdidissent. Quid enim posset iis esse laetum, exitus suos cogitantibus? Ita, quoquo se verterint Stoici, iaceat necesse est omnis eorum sollertia. Si enim id, quod eventurum est, vel hoc modo, vel illo potest evenire: fortuna valet plurimum. Quae autem fortuita sunt, certa esse non possunt. Sin autem certum est, quid quaque de re, quoque tempore futurum sit: quid est, quod me adiuvent haruspices, quum res tristissimas portendi dixerint?

X. 25. Addunt ad extremum, omnia levius casura, rebus divinis procuratis. Si enim nihil fit extra fatum, nihil levari re divina potest. Hoc sentit Homerus, quum querentem Iovem inducit, quod Sarpedonem filium a morte contra fatum eripere non posset. Hoc idem significat Graecus ille in eam sententiam versus:

Quod fóre paratum est, íd summum exsuperát Iovem.

Totum omnino fatum etiam Atellanio versu iure mihi esse irrisum videtur. Sed in rebus tam severis non est iocandi locus. Concludatur igitur ratio. Si enim provideri nihil potest futurum esse eorum, quae casu fiunt, quia esse certa non possunt: divinatio

nulla est. Sin autem idcirco possunt provideri, quia certa sunt et fatalia: rursus divinatio nulla est. Eam enim tu fortuitarum rerum esse dicebas. 26. Sed haec fuerit nobis tamquam levis armaturae prima orationis excursio: nunc cominus agamus, experiamurque, si possimus cornua commovere disputationis tuae.

XI. Duo enim genera divinandi esse dicebas, unum artificiosum, alterum naturale. Artificiosum constare partim ex coniectura, partim ex observatione diuturna: naturale, quod animus arriperet aut exciperet extrinsecus ex divinitate, unde omnes animos haustos aut acceptos aut libatos haberemus. Artificiosae divinationis illa fere genera ponebas, extispicum, eorumque, qui ex fulguribus ostentisque praedicerent, tum augurum, eorumque, qui signis aut ominibus uterentur, omneque genus coniecturale in hoc fere genere ponebas. 27. Illud autem naturale, aut concitatione mentis edi et quasi fundi videbatur, aut animo, per somnum sensibus et curis vacuo, provideri. Duxisti autem divinationem omnem a tribus rebus, a Deo, a fato, a natura. Sed tamen quum explicare nihil posses, pugnasti commentitiorum exemplorum mirifica copia. De quo primum hoc libet dicere. Hoc ego philosophi non esse arbitror, testibus uti; qui aut casu veri, aut malitia falsi fictique esse possunt. Argumentis et rationibus oportet, quare quidque ita sit, docere, non eventis, iis praesertim, quibus mihi liceat non credere.

XII. 28. Ut ordiar ab haruspicina, quam ego reipublicae caussa communisque religionis colendam censeo: sed soli sumus: licet verum exquirere sine invidia, mihi praesertim de plerisque dubitanti. Inspiciamus, si placet, exta primum. Persuaderi igitur cuiquam potest, ea, quae significari dicuntur extis, cognita esse ab haruspicibus observatione diuturna?

Quam diuturna ista fuit? aut quam longinquo tempore observari potuit? aut quomodo est collata inter ipsos, quae pars inimici, quae pars familiaris esset? quod fissum, periculum, quod commodum aliquod ostenderet? An haec inter se haruspices Etrusci, Elii, Aegyptii, Poeni contulerunt? At id, praeterquam quod fieri non potuit, ne fingi quidem potest. Alios enim alio more videmus exta interpretari, nec esse unam omnium disciplinam. 29. Et certe, si est in extis aliqua vis, quae declaret futura, necesse est, eam aut cum rerum natura esse coniunctam, aut conformari quodam modo numine Deorum. Atqui divina cum rerum natura, tanta tamque praeclara in omnes partes motusque diffusa, quid habere potest commune? Non dicam gallinaceum fel, (sunt enim, qui vel argutissima haec exta esse dicant) sed tauri opimi iecur, aut cor, aut pulmo, quid habet naturale, quo declarari possit, quid futurum sit? XIII. 30. Democritus tamen non inscite nugatur, ut physicus: quo genere nihil arrogantius.

Quód 'st ante pedes, néme spectat: caéli scrutantúr plagas.

Verum is tamen habitu extorum et colore declarari censet, haec dumtaxat, pabuli genus, et earum rerum, quas terra procreet, vel ubertatem vel tenuitatem; salubritatem etiam aut pestilentiam extis significari putat. O mortalem beatum! cui certo scio ludum numquam defuisse. Hunccine hominem tantis delectatum esse nugis, ut non videret, tum futurum id verisimile, si omnium pecudum exta eodem tempore in eumdem habitum se coloremque converterent? Sed si eadem hora aliae pecudis iecur nitidum atque plenum est, aliae horridum et exile: quid est, quod declarari possit habitu extorum et colore? 31. an hoc eiusdem modi est, quale Pherecydeum illud, quod est a te dictum? qui quum aquam vidisset ex

puteo haustam, terrae motum dixit futurum. Parum, credo, impudenter, quod, quum factus esset motus, dicere audent, quae vis id effecerit: etiamne futurum esse, aquae iugis colore praesentiunt? Multa istiusmodi dicuntur in scholis: sed credere omnia, vide, ne non sit necesse. 32. Verum sint sane ista Democritea vera: quando ea nos extis exquirimus? aut quando aliquid eiusmodi ab haruspice, inspectis extis, audivimus? Ab aqua aut ab igni pericula monent: tum hereditates, tum damna denuntiant: fissum familiare et vitale tractant: caput iecoris ex omni parte diligentissime considerant: si vero id non est inventum, nihil putant accidere potuisse tristius. XIV. Haec observari certe non potuerunt, ut supra docui. Sunt igitur artis inventa, non vetustatis, si est ars ulla rerum incognitarum. 33. Cum rerum autem natura quam cognationem habent? quae ut uno consensu iuncta sit et continens, quod video placuisse Physicis, eisque maxime, qui omne, quod esset, unum esse dixerunt: quid habere mundus potest cum thesauri inventione coniunctum? Si enim extis pecuniae mihi amplificatio ostenditur, idque fit natura: primum exta sunt coniuncta mundo: deinde meum lucrum natura rerum continetur. Nonne pudet Physicos haec dicere? Ut enim iam sit aliqua in natura rerum cognatio, quam esse concedo: multa enim Stoici colligunt: nam et musculorum iecuscula bruma dicuntur augeri, et puleium aridum florescere ipso brumali die, et inflatas rumpi vesiculas, et semina malorum, quae in iis mediis inclusa sint, in contrarias partes se vertere: iam nervos in fidibus, aliis pulsis, resonare alios: ostreisque et conchyliis omnibus contingere, ut cum luna pariter crescant, pariterque decrescant: arboresque ut hiemali tempore, cum luna simul senescentes, quia tum exsiccatae sint, tempestive caedi putentur.

34. Quid de fretis aut de marinis aestibus plura dicam? quorum accessus et recessus lunae motu gubernantur. Sexcenta licet eiusmodi proferri, ut distantium rerum cognatio naturalis appareat. XV. Demus hoc. (Nihil enim huic disputationi adversatur.) Num etiam, si fissum cuiusdammodi fuerit in iecore, lucrum ostenditur? Qua ex cognatione naturae, et quasi concentu atque consensu, quam συμπάθειαν Graeci appellant, convenire potest, aut fissum iecoris cum lucello meo, aut meus quaesticulus cum caelo, terra, rerumque natura? Concedam hoc ipsum, si vis; etsi magnam iacturam caussae fecero, si ullam esse convenientiam naturae cum extis concessero. 35. Sed tamen, eo concesso, qui evenit, ut is qui impetrire* velit, convenientem hostiam rebus suis immolet? Hoc erat, quod ego non rebar posse dissolvi. At quam festive dissolvitur! Pudet me non tui quidem, cuius etiam memoriam admiror, sed Chrysippi, Antipatri, Posidonii, qui idem istud quidem dicunt, quod est dictum a te, ad hostiam diligendam ducem esse vim quamdam sentientem atque divinam, quae toto confusa mundo sit. Illud vero multo etiam melius, quod et a te usurpatum est, et dicitur ab illis: quum immolare quispiam velit, tum fieri extorum mutationem, ut aut absit aliquid, aut supersit: Deorum enim numini parere omnia. 36. Haec iam, mihi crede, ne aniculae quidem existimant. An censes, eumdem vitulum, si alius delegerit, sine capite iecur inventurum: si alius, cum capite? Haec decessio capitis aut accessio subitone fieri potest, ut se exta ad immolatoris fortunam accommodent? Non perspicitis, aleam quamdam esse in hostiis deligendis, praesertim quum res ipsa doceat? Quum enim tristissima exta sine capite fuerunt, quibus nihil videtur esse dirius: proxima hostia litatur saepe pulcherrime. Ubi igitur illae minae superiorum extorum? aut quae tam subito fa-

cta est Deorum tanta placatio? XVI. Sed affers, in tauri opimi extis, immolante Caesare, cor non fuisse; id quia non potuerit accidere, ut sine corde victima illa viveret, iudicandum esse, tum interisse cor, quum immolaretur. 37. Qui fit, ut alterum intelligas, sine corde non potuisse bovem vivere: alterum non videas, cor subito non potuisse, nescio quo, avolare? Ego enim possum vel nescire, quae vis sit cordis ad vivendum, vel suspicari, contactum aliquo morbo, bovis exile et exiguum, vel vietum cor et dissimile cordis fuisse. Tu vero quid habes, quare putes, si paullo ante cor fuerit in tauro opimo, subito id in ipsa immolatione interisse? An, quod adspexit vestitu purpureo excordem Caesarem, ipse corde privatus est? Urbem philosophiae, mihi crede, proditis, dum castella defenditis. Nam, dum haruspicinam veram esse vultis, physiologiam totam pervertitis. Caput est in iecore, cor in extis: iam abscedet, simul ac molam et vinum insperseris: deus id eripiet, vis aliqua conficiet aut exedet. Non ergo omnium interitus atque ortus* natura conficiet: et erit aliquid, quod aut ex nihilo oriatur, aut in nihilum subito occidat. Quis hoc Physicus dixit umquam? Haruspices dicunt. His igitur, quam Physicis, potius credendum existimas? XVII. 38. Quid, quum pluribus Diis immolatur, qui tandem evenit, ut litetur aliis, aliis non litetur? Quae autem inconstantia Deorum est, ut primis minentur extis, bene promittant secundis? aut tanta inter eos dissensio, saepe etiam inter proximos, ut Apollinis exta bona sint, Dianae non bona? Quid est tam perspicuum, quam, quum fortuito hostiae adducantur, talia cuique exta esse, qualis cuique obtigerit hostia? At enim id ipsum habet aliquid divini, quae cuique hostia obtingat, tamquam in sortibus, quae cui ducatur. Mox de sortibus. Quamquam tu quidem non hostiarum casum confirmas sortium simili-

tudine, sed infirmas sortes collatione hostiarum. 39. An, quum in Aequimelium misimus, qui afferat agnum, quem immolemus; is mihi agnus affertur, qui habet exta rebus accommodata, et ad eum agnum non casu, sed duce Deo servus deducitur? Nam si casum in eo quoque dicis esse, quasi sortem quamdam cum Deorum voluntate coniunctam; doleo tantam Stoicos nostros Epicureis irridendi sui facultatem dedisse. Non enim ignoras, quam ista derideant. 40. Et quidem illi facilius facere possunt. Deos enim ipsos iocandi caussa induxit Epicurus perlucidos et perflabiles, et habitantes, tamquam inter duos lucos, sic inter duos mundos, propter metum ruinarum: eosque habere putat eadem membra, quae nos, nec usum ullum habere membrorum. Ergo is circuitione quadam Deos tollens, recte non dubitat divinationem tollere. Sed non, ut hic sibi constat, item Stoici. Illius enim Deus „nihil habens nec sui, nec alieni negotii," non potest hominibus divinationem impertire. Vester autem Deus potest non impertire, ut nihilominus mundum regat et hominibus consulat. 41. Cur igitur vos induitis in eas captiones, quas numquam explicetis? Ita enim, quum magis properant, concludere solent: Si Dii sunt, est divinatio. Sunt autem Dii: est ergo divinatio. Multo est probabilius; non est autem divinatio: non sunt ergo Dii. Vide, quam temere committant, ut, si nulla sit divinatio, nulli sint Dii. Divinatio enim perspicue tollitur. Deos esse, retinendum est.

XVIII. 42. Atque hac extispicum divinatione sublata, omnis haruspicina sublata est. Ostenta enim sequuntur, et fulgura. Valet autem in fulguribus observatio diuturna; in ostentis ratio plerumque coniecturaque adhibetur. Quid est igitur, quod observatum sit in fulgure? Caelum in XVI partes diviserunt Etrusci. Facile id quidem fuit, quattuor, quas nos

aut aera legum de caelo tacta, quid habent observatum ac vetustum? Pinarii Nattae nobiles: a nobilitate igitur periculum: hoc tam callide Iuppiter cogitavit. Romulus lactens fulmine ictus: Urbi igitur periculum ostenditur, ei, quam ille condidit. Quam scite per notas nos certiores facit Iuppiter! At eodem tempore signum Iovis collocabatur, quo coniuratio indicabatur. Et tu scilicet mavis, numine Deorum id factum, quam casu, arbitrari? et redemptor, qui columnam illam de Cotta et de Torquato conduxerat faciendam, non inertia aut inopia tardior fuit, sed a Diis immortalibus ad istam horam reservatus est? 48. Non equidem plane despero ista esse vera, sed nescio, et discere a te volo. Nam quum mihi quaedam casu viderentur sic evenire, ut praedicta essent a divinantibus: dixisti multa de casu, ut, Venerium iaci posse casu, quattuor talis iactis; quadringentis centum Venerios non posse casu consistere. Primum nescio, cur non possint: sed non pugno: abundas enim similibus: habes et respersionem pigmentorum, et rostrum suis, et alia permulta. Idem Carneadem fingere dicis de capite Panisci. Quasi non potuerit id evenire casu, et non in omni marmore necesse sit inesse vel Praxitelia capita. Illa enim ipsa efficiuntur detractione: nec quidquam illuc affertur a Praxitele: sed quum multa sunt detracta, et ad lineamenta oris perventum est, tum intelligas, illud, quod iam expolitum sit, intus fuisse. 49. Potest igitur tale aliquid etiam sua sponte in lapicidinis Chiorum exstitisse. Sed sit hoc fictum: quid? in nubibus numquam animadvertisti leonis formam, aut hippocentauri? Potest igitur, quod modo negabas, veritatem casus imitari.

XXII. Sed quoniam de extis et fulguribus satis est disputatum, ostenta restant, ut tota haruspicina sit pertractata. Mulae partus prolatus est a te: res

mirabilis, propterea quia non saepe fit: sed si fieri non potuisset, facta non esset. Atque hoc contra omnia ostenta valeat; numquam, quod fieri non potuerit, esse factum: sin potuerit, non esse mirandum. Caussarum enim ignoratio in re nova mirationem facit. Eadem ignoratio si in rebus usitatis est; non miramur. Nam qui mulam peperisse miratur, is, quo modo equa pariat, aut omnino quae natura partum animantis faciat, ignorat. Sed, quod crebro videt, non miratur, etiam si, cur fiat, nescit. Quod ante non vidit, id si evenerit, ostentum esse censet. Utrum igitur, quum concepit mula, an quum peperit, ostentum est? 50. Conceptio contra naturam fortasse: sed partus prope necessarius. Sed quid plura? ortum videamus haruspicinae: sic facillime, quid habeat auctoritatis, iudicabimus. XXIII. Tages quidam dicitur in agro Tarquiniensi, quum terra araretur, et sulcus altius esset impressus, exstitisse repente, et eum affatus esse, qui arabat. Is autem Tages, ut in libris est Etruscorum, puerili specie dicitur visus, sed senili fuisse prudentia. Eius adspectu quum obstupuisset bubulcus, clamoremque maiorem cum admiratione edidisset; concursum esse factum, totamque brevi tempore in eum locum Etruriam convenisse: tum illum plura locutum multis audientibus, qui omnia eius verba exceperint litterisque mandaverint: omnem autem orationem fuisse eam, qua haruspicinae disciplina contineretur: eam postea crevisse rebus novis cognoscendis, et ad eadem illa principia referendis. Haec accepimus ab ipsis: haec scripta conservant: hunc fontem habent disciplinae. 51. Num ergo opus est ad haec refellenda Carneade? num Epicuro? Estne quisquam ita desipiens, qui credat exaratum esse, Deum dicam, an hominem? Si Deus, cur se contra naturam in terram abdiderit, ut patefactus aratro lucem adspiceret? Quid? idem non-

ne poterat Deus hominibus disciplinam superiore e loco tradere? Si autem homo ille Tages fuit, quonam modo potuit terra oppressus vivere? Unde porro illa potuit, quae docebat alios, ipse didicisse? Sed ego insipientior, quam illi ipsi, qui ista credunt, qui quidem contra eos tam diu disputem. XXIV. Vetus autem illud Catonis admodum scitum est, qui mirari se aiebat, quod non rideret haruspex haruspicem quum vidisset. 52. Quota enim quaeque res evenit praedicta ab istis? aut si evenit quippiam, quid afferri potest, cur non casu id evenerit? Rex Prusias, quum Hannibali apud eum exsulanti depugnari placeret, negabat se audere, quod exta prohiberent. An tu, inquit, carunculae vitulinae mavis, quam Imperatori veteri credere? Quid? ipse Caesar, quum a summo haruspice moneretur, ne in Africam ante brumam transmitteret, nonne transmisit? Quod ni fecisset, uno in loco omnes adversariorum copiae convenissent. Quid ego haruspicum responsa commemorem, (possum equidem innumerabilia) quae aut nullos habuerunt exitus, aut contrarios? 53. Hoc civili bello, Dii immortales! quam multa luserunt! quae nobis in Graeciam Roma responsa haruspicum missa sunt! quae dicta Pompeio! Etenim ille admodum extis et ostentis movebatur. Non lubet commemorare, nec vero necesse est, tibi praesertim, qui interfuisti. Vides tamen, omnia fere contra, ac dicta sint, evenisse. XXV. 54. Sed haec hactenus. Nunc ad ostenta veniamus. Multa me Consule a me ipso scripta recitasti: multa ante Marsicum bellum a Sisenna collecta attulisti: multa ante Lacedaemoniorum malam pugnam in Leuctris a Callisthene commemorata dixisti. De quibus dicam equidem singulis, quoad videbitur: sed dicendum etiam est de universis. Quae est enim ista a Diis profecta significatio, et quasi denuntiatio calamitatum? Quid autem volunt ea Dii

immortales primum significantes, quae sine interpretibus non possimus intelligere: deinde ea, quae cavere nequeamus? At hoc ne homines quidem probi faciunt, ut amicis impendentes calamitates praedicant, quas illi effugere nullo modo possint: ut medici, quamquam intelligunt saepe, tamen numquam aegris dicunt illo morbo eos esse morituros. Omnis enim praedictio mali tum probatur, quum ad praedictionem cautio adiungitur. 55. Quid igitur aut ostenta aut eorum interpretes vel Lacedaemonios olim, vel nuper nostros adiuverunt? Quae si signa Deorum putanda sunt, cur tam obscura fuerunt? Si enim, ut intelligeremus, quid esset eventurum: aperte declarari oportebat, aut ne occulte quidem, si ea sciri nolebant. XXVI. Iam vero coniectura omnis, in qua nititur divinatio, ingeniis hominum in multas ac diversas aut etiam contrarias partes saepe deducitur. Ut enim in caussis iudicialibus alia est coniectura accusatoris, alia defensoris, et tamen utriusque credibilis: sic in omnibus iis rebus, quae coniectura investigari videntur, anceps reperitur oratio. Quas autem res tum natura, tum casus affert, nonnumquam etiam errorem creat similitudo: magna stultitia est, earum rerum Deos facere effectores, caussas rerum non quaerere. 56. Tu vates Boeotios, credis, Lebadiae vidisse ex gallorum gallinaceorum cantu, victoriam esse Thebanorum, quia galli victi silere solent, canere victores. Hoc igitur per gallinas Iuppiter tantae civitati signum dabat? An illae aves, nisi quum vicerint, canere non solent? At tum canebant, nec vicerant. Id enim, inquies, ostentum. Magnum vero: quasi pisces, non galli cecinerint. Quod autem est tempus, quo illi non cantent, vel nocturnum, vel diurnum? Quod si victores alacritate, et quasi laetitia, ad canendum excitantur: potuit accidisse alia quoque laetitia, qua ad cantum moverentur. 57. Demo-

critus quidem optimis verbis caussam explicat, cur ante lucem galli canant. Depulso enim de pectore et in omne corpus diviso et mitificato cibo, cantus edere, quiete satiatos: qui quidem *silentio noctis*, ut ait Ennius,

— — favent faucibus russis
Cantu, plausuque premunt alas.

Quum igitur hoc animal tam sit canorum sua sponte, quid in mentem venit Callistheni dicere, Deos gallis signum dedisse cantandi, quum id vel natura, vel casus efficere potuisset? XXVII. 58. Sanguinem pluisse Senatui nuntiatum est, atratum etiam fluvium fluxisse sanguine; Deorum sudasse simulacra: num censes his nuntiis Thalen aut Anaxagoram aut quemquam Physicum crediturum fuisse? Nec enim sanguis nec sudor, nisi e corpore est. Sed et decoloratio quaedam ex aliqua contagione terrena maxime potest sanguinis similis esse, et humor allapsus extrinsecus, ut in tectoriis videmus austro, sudorem imitari. Atque haec in bello plura et maiora videntur timentibus: eadem non tam animadvertuntur in pace. Accedit illud etiam, quod in metu et periculo quum creduntur facilius, tum finguntur impunius. 59. Nos autem ita leves atque inconsiderati sumus, ut, si mures corroserint aliquid, quorum est opus hoc unum, monstrum putemus. Ante vero Marsicum bellum, quod clypeos Lanuvii, ut a te est dictum, mures rosissent, maximum id portentum haruspices esse dixerunt. Quasi vero quidquam intersit, mures, diem noctem aliquid rodentes, scuta, an cribra corroserint. Nam si ista sequimur, quod Platonis Politiam nuper apud me mures corroserunt, de republica debui pertimescere: aut, si Epicuri de Voluptate liber rosus esset, putarem annonam in macello cariorem fore. XXVIII. 60. An vero illa nos terrent, si quando aliqua portentosa aut ex pecude aut ex homine

nata dicuntur? Quorum omnium, ne sim longior, una ratio est. Quidquid enim oritur, qualecumque est, caussam habeat a natura necesse est: ut etiam si praeter consuetudinem exstiterit, praeter naturam tamen non possit exsistere. Caussam igitur investigato in re nova atque admirabili, si potes. Si nullam reperies: illud tamen exploratum habeto, nihil fieri potuisse sine caussa: eumque terrorem, quem tibi rei novitas attulerit, naturae ratione depellito. Ita te nec terrae fremitus, nec caeli discessus, nec lapideus aut sanguineus imber, nec traiectio stellae, nec faces visae terrebunt. 61. Quorum omnium caussas si a Chrysippo quaeram, ipse ille divinationis auctor numquam illa dicet facta fortuito, naturalemque rationem omnium reddet. Nihil enim fieri sine caussa potest: nec quidquam fit, quod fieri non potest. Nec, si id factum est, quod potuit fieri, portentum debet videri. Nulla igitur portenta sunt. Nam si, quod raro fit, id portentum putandum est, sapientem esse, portentum est. Saepius enim mulam peperisse arbitror, quam sapientem fuisse. Illa igitur ratio concluditur, nec id, quod non potuerit fieri, factum umquam esse: nec, quod potuerit, id portentum esse, ita omnino nullum esse portentum. 62. Quod etiam coniector quidam et interpres portentorum non inscite respondisse dicitur ei, qui ad eum retulisset, quasi ostentum, quod anguis domi vectem circumiectus fuisset, „tum esset, inquit, ostentum, si anguem vectis circumplicavisset.“ Hoc ille responso satis aperte declaravit, nihil habendum esse portentum, quod fieri posset. XXIX. C. Gracchus ad M. Pomponium scripsit, duobus anguibus domi comprehensis, haruspices a patre convocatos. Qui magis anguibus, quam lacertis, quam muribus? Quia sunt haec quotidiana, angues non item. Quasi vero referat, quod fieri potest, quam id saepe fiat. Ego

tamen miror, si emissio feminae anguis mortem afferebat Ti. Graccho; emissio autem maris anguis erat mortifera Corneliae, cur alterutram emiserit. Nihil enim scribit respondisse haruspices, si neuter anguis emissus esset, quid esset futurum. At mors insecuta Gracchum est, caussa quidem, credo, aliqua morbi gravioris, non emissione serpentis. Neque enim tanta est infelicitas haruspicum, ut ne casu quidem umquam fiat, quod futurum illi esse dixerint. 63. Nam illud mirarer, si crederem, quod apud Homerum Calchantem dixisti ex passerum numero belli Troiani annos auguratum: de cuius coniectura sic apud Homerum, ut nos otiosi convertimus, loquitur Agamemnon:

XXX. *Ferte viri, et duros animo tolerate labores,*
Auguris ut nostri Calchantis fata queamus
Scire, ratosne habeant, an vanos pectoris orsus.
Namque omnes memori portentum mente retentant,
Qui non funestis liquerunt lumina fatis.
Argolicis primum ut vestita est classibus Aulis,
Quae Priamo cladem, et Troiae, pestemque ferebant:
Nos, circum latices gelidos fumantibus aris,
Aurigeris divûm placantes numina tauris,
Sub platano umbrifera, fons unde emanat aquai,
Vidimus immani specie tortuque draconem
Terribilem, Iovis ut pulsu penetrabat ab ara:
Qui platani in ramo foliorum tegmine septos
Corripuit pullos: quos quum consumeret octo,
Nona super tremulo genitrix clangore volabat:
Cui ferus immani laniavit viscera morsu.
64. *Hunc, ubi tam teneros volucres matremque peremit,*
Qui luci ediderat, genitor Saturnius idem
Abdidit, et duro formavit tegmina saxo.
Nos autem timidi stantes mirabile monstrum
Vidimus in mediis divûm versarier aris.
Tum Calchas haec est fidenti voce locutus.

Quidnam torpentes subito obstupuistis Achivi?
Nobis haec portenta Deûm dedit ipse creator,
Tarda et sera nimis: sed fama ac laude perenni.
Nam quot aves taetro mactatas dente videtis,
Tot nos ad Troiam belli exanclabimus annos:
Quae decimo cadet, et poena satiabit Achivos.
Edidit haec Calchas: quae iam matura videtis.

65. Quae tandem ista auguratio est ex passeribus, annorum potius, quam aut mensium aut dierum? Cur autem de passerculis coniecturam facit, in quibus nullum erat monstrum, de dracone silet, qui, id quod fieri non potuit, lapideus dicitur factus? Postremo quid simile habet passer annis? Nam de angue illo, qui Sullae apparuit immolanti, utrumque memini, et Sullam, quum in expeditionem educturus esset, immolavisse, et anguem ab ara exstitisse, eoque die rem praeclare esse gestam, non haruspicis consilio, sed Imperatoris. XXXI. 66. Atque haec ostentorum genera mirabile nihil habent. Quae quum facta sunt, tum ad coniecturam aliqua interpretatione revocantur: ut illa tritici grana in os pueri Midae congesta; aut apes, quas dixisti in labris Platonis consedisse pueri, non tam mirabilia sint, quam coniecta belle: quae tamen vel ipsa falsa esse, vel ea quae praedicta sunt, fortuito cecidisse potuerunt. De ipso Roscio potest illud quidem esse falsum, ut circumligatus fuerit angui: sed ut in cunis fuerit anguis, non tam est mirum, in Solonio praesertim, ubi ad focum angues nundinari solent. Nam quod haruspices responderunt, nihil illo clarius, nihil nobilius fore: miror, Deos immortales histrioni futuro claritatem ostendisse, nullam ostendisse Africano. 67. Atque etiam a te Flaminiana ostenta collecta sunt, quod ipse et equus eius repente conciderit. Non sane mirabile hoc quidem, quod evelli primi hastati signum non potuerit. Timide fortasse signifer evellebat, quod fiden-

ter infixerat. Nam Dionysii equus, quid attulit admirationis, quod emersit ex flumine? quodque habuit apes in iuba? Sed quia brevi tempore regnare coepit, quod acciderat casu, vim habuit ostenti. At Lacedaemoniis in Herculis fano arma sonuerunt, eiusdemque Dei Thebis valvae clausae, subito se aperuerunt: eaque scuta, quae fuerant sublime fixa, sunt humi inventa. Horum quum fieri nihil potuerit sine aliquo motu, quid est cur divinitus ea potius, quam casu facta esse dicamus? XXXII. 68. At in Lysandri statuae capite Delphis exstitit corona ex asperis herbis, et quidem subita. Itane censes, ante coronam herbae exstitisse, quam conceptum esse semen? herbam autem asperam, credo, avium congestu, non humano satu. Iam quidquid in capite est, id coronae simile videri potest. Nam quod eodem tempore stellas aureas Castoris et Pollucis, Delphis positas, decidisse, neque eas usquam repertas esse dixisti: furum id magis factum, quam Deorum videtur. 69. Simiae vero Dodoneae improbitatem historiis Graecis mandatam esse demiror. Quid minus mirum, quam illam monstruosissimam bestiam urnam evertisse, sortes dissipavisse? Et negant historici, Lacedaemoniis ullum ostentum hoc tristius accidisse. Nam illa praedicta Veientium, si lacus Albanus redundasset, isque in mare fluxisset, Romam perituram; si repressus esset, Veios: ita aqua Albana deducta, ad utilitatem agri suburbani, non ad arcem Urbemque retinendam. At paullo post audita vox est monentis, ut providerent, ne a Gallis Roma caperetur: ex eo Aio Loquenti aram in nova via consecratam. Quid ergo? Aius iste Loquens, quum eum nemo norat, aiebat, et loquebatur, et ex eo nomen invenit: posteaquam et sedem et aram et nomen invenit, obmutuit? Quod idem dici de Moneta potest: a qua, praeterquam de sue plena, quid umquam moniti sumus? Satis multa de ostentis.

XXXIII. 70. Auspicia restant, et sortes eae, quae ducuntur, non illae, quae vaticinatione funduntur, quae oracula verius dicimus: de quibus tum dicemus, quum ad naturalem divinationem venerimus. Restat etiam de Chaldaeis; sed primum auspicia videamus. Difficilis auguri locus ad contra dicendum: Marso fortasse, sed Romano facillimus. Non enim sumus ii nos augures, qui avium reliquorumve signorum observatione futura dicamus: et tamen credo, Romulum, qui Urbem auspicato condidit, habuisse opinionem, esse in providendis rebus augurandi scientiam. Errabat enim multis in rebus antiquitas: quam vel usu iam, vel doctrina, vel vetustate immutatam videmus. Retinetur autem, et ad opinionem vulgi et ad magnas utilitates, reipublicae mos, religio, disciplina, ius augurum, collegii auctoritas. 71. Nec vero non omni supplicio digni P. Claudius, L. Iunius, Consules, qui contra auspicia navigarunt. Parendum enim fuit religioni, nec patrius mos tam contumaciter repudiandus. Iure igitur alter populi iudicio damnatus est: alter mortem sibi ipse conscivit. Flaminius non paruit auspiciis: itaque periit cum exercitu. At anno post Paullus paruit. Num minus cecidit in Cannensi pugna cum exercitu? Etenim, ut sint auspicia, quae nulla sunt; haec certe, quibus utimur, sive tripudio, sive de caelo, simulacra sunt auspiciorum, auspicia nullo modo. XXXIV. Q. FABI, TE MIHI IN AUSPICIO ESSE VOLO; respondet, AUDIVI. Hic apud maiores nostros adhibebatur peritus, nunc quilibet. Peritum autem esse necesse est eum, qui, silentium quid sit, intelligat. Id enim silentium dicimus in auspiciis, quod omni vitio caret. 72. Hoc intelligere, perfecti auguris est. Illi autem, qui in auspicium adhibetur, quum ita imperavit is, qui auspicatur, DICITO, SI SILENTIUM ESSE VIDEBITUR; nec suspicit, nec circumspicit: statim respondet, SI-

LENTIUM ESSE VIDERI. Tum ille, DICITO, SI PASCUNTUR. PASCUNTUR. Quae aves? aut ubi? Attulit, inquit, in cavea pullos is, qui ex eo ipso nominatur pullarius. Hae sunt igitur aves internuntiae Iovis: quae pascantur, necne, quid refert? Nihil ad auspicia: sed quia, quum pascuntur, necesse est, aliquid ex ore cadere, et terram pavire, terripavium primo, post terripudium dictum est: hoc quidem iam tripudium dicitur. Quum igitur offa cecidit ex ore pulli, tum auspicanti tripudium solistimum nuntiant. XXXV. 73. Ergo hoc auspicium divini quidquam habere potest, quod tam sit coactum et expressum? Quo antiquissimos augures non esse usos, argumento est, quod decretum collegii vetus habemus, omnem avem tripudium facere posse. Tum igitur esset auspicium, si modo ei esset liberum, se ostendisse; tum avis illa videri posset interpres et satelles Iovis. Nunc vero, inclusa in cavea et fame enecta, si in offam pultis invadit, et si aliquid ex ore cecidit, hoc tu auspicium, aut hoc modo Romulum auspicari solitum putas? 74. Iam de caelo servare non ipsos censes solitos, qui auspicabantur? Nunc imperant pullario. Ille renuntiat. Fulmen sinistrum auspicium optimum habemus ad omnes res, praeterquam ad comitia: quod quidem institutum reipublicae caussa est, ut comitiorum, vel in iudiciis populi, vel in iure legum, vel in creandis magistratibus, principes civitatis essent interpretes. At Ti. Gracchi litteris Scipio et Figulus Coss., quum augures iudicassent, eos vitio creatos esse, magistratu se abdicaverunt. Quis negat augurum disciplinam esse? Divinationem nego. At haruspices divini: quos quum Ti. Gracchus propter mortem repentinam eius, qui in praerogativa referenda subito concidisset, in Senatum introduxisset, non iustum rogatorem fuisse dixerunt. 75. Primum vide, ne in eum dixerint, qui rogator centuriae fuis-

set. Is enim erat mortuus. Id autem sine divinatione, coniectura poterant dicere: deinde fortasse casu; qui nullo modo est ex hoc genere tollendus. Quid enim scire Etrusci haruspices aut de tabernaculo recte capto aut de pomoerii iure potuerunt? Equidem assentior C. Marcello potius, quam App. Claudio: qui ambo mei collegae fuerunt: existimoque ius augurum, etsi divinationis opinione principio constitutum sit, tamen postea reipublicae caussa conservatum ac retentum. XXXVI. 76. Sed de hoc loco plura in aliis: nunc haetenus. Externa enim auguria, quae sunt non tam artificiosa, quam superstitiosa, videamus. Omnibus fere avibus utuntur: nos admodum paucis: alia illis sinistra sunt, alia nostris. Solebat ex me Deiotarus percunctari nostri augurii disciplinam, ego ex illo sui. Dii immortales! quantum differebat! ut quaedam essent etiam contraria. Atque ille iis semper utebatur: nos, nisi dum a populo auspicia accepta habemus, quam multum iis utimur? Bellicam rem administrari maiores nostri, nisi auspicato, noluerunt. Quam multi anni sunt, quum bella a Proconsulibus et Propraetoribus administrantur? qui auspicia non habent. 77. Itaque nec amnes transeunt auspicato, nec tripudio auspicantur. Nam ex acuminibus quidem, quod totum auspicium militare est, iam M. Marcellus, ille quinquies Consul, totum omisit, idem Imperator, idem augur optimus. Ubi ergo avium divinatio? quae, quoniam ab iis, qui auspicia nulla habent, bella administrantur, ab urbanis retenta videtur, a bellicis esse sublata. Et quidem ille dicebat: si quando rem agere vellet, ne impediretur auspiciis, lectica operta facere iter se solere. Huic simile est, quod nos augures praecipimus, ne iuge auspicium obveniat, ut iumenta iubeant disiungere. XXXVII. 78. Quid est aliud nolle moneri a Iove, nisi efficere, ut aut ne fieri possit auspicium, aut, si fiat, videri? Nam

illud admodum ridiculum, quod negas Deiotarum, auspiciorum, quae sibi ad Pompeium proficiscenti facta sunt, poenitere, quod, fidem secutus amicitiamque populi Romani, functus sit officio: antiquiorem enim sibi fuisse laudem et gloriam, quam regnum et possessiones suas. Credo id quidem; sed hoc nihil ad auspicia, nec enim ei cornix canere potuit, recte eum facere: quod populi Romani libertatem defendere pararet. Ipse hoc sentiebat, sicuti sensit. 79. Aves eventus significant aut adversos aut secundos: virtutis auspiciis video esse usum Deiotarum: quae vetat spectare fortunam, dum praestetur fides. Aves vero si prosperos eventus ostenderunt, certe fefellerunt. Fugit e praelio cum Pompeio: grave tempus. Discessit ab eo: luctuosa res. Caesarem eodem tempore hostem et hospitem vidit: quid hoc tristius? Is quum ei Troginorum tetrarchiam eripuisset, et asseclae suo Pergameno, nescio cui, dedisset, eidemque detraxisset Armeniam a Senatu datam: quumque ab eo magnificentissimo hospitio acceptus esset; spoliatum reliquit et hospitem et Regem. Sed labor longius. Ad propositum revertar. Si eventa quaerimus, quae exquiruntur avibus: nullo modo prospera Deiotaro. Sin officia: a virtute ipsius, non ab auspiciis petita sunt. XXXVIII. 80. Omitte igitur lituum Romuli, quem in maximo incendio negas potuisse comburi: contemne cotem Attii Navii. Nihil debet esse in philosophia commentitiis fabellis loci. Illud erat philosophi, totius augurii primum naturam ipsam videre, deinde inventionem, deinde constantiam. Quae est igitur natura, quae volucres huc et illuc passim vagantes efficiat ut significent aliquid, et tum vetent agere, tum iubeant, aut cantu, aut volatu? Cur autem aliis a laeva, aliis a dextra datum est avibus, ut ratum auspicium facere possint? Quomodo autem haec, aut quando, aut a quibus inventa dicemus?

Etrusci tamen habent exaratum puerum auctorem disciplinae suae: nos quem? Attiumne Navium? At aliquot annis antiquior Romulus et Remus, ambo augures, ut accepimus. An Pisidarum, aut Cilicum, aut Phrygum ista inventa dicemus? Placet igitur, humanitatis expertes habere divinitatis auctores? XXXIX. 81. At omnes Reges, populi, nationes utuntur auspiciis. Quasi vero quidquam sit tam valde, quam nihil sapere, vulgare; aut quasi tibi ipsi in iudicando placeat multitudo. Quotus quisque est, qui voluptatem neget esse bonum? Plerique etiam summum bonum dicunt. Num igitur eorum frequentia Stoici de sententia deterrentur? aut num plerisque in rebus sequitur eorum auctoritatem multitudo? Quid mirum igitur, si in auspiciis et in omni divinatione imbecilli animi superstitiosa ista concipiant, verum dispicere non possint? 82. Quae autem est inter augures conveniens et coniuncta constantia? Ad nostri augurii consuetudinem dixit Ennius,

Quum tonuit laevum bene tempestate serena.

At Homericus Ulixes apud Achillem querens de ferocitate Troianorum, nescio quid, hoc modo nuntiat:

Prospera Iuppiter his dextris fulgoribus edit.

Ita nobis sinistra videntur, Graiis et barbaris dextra, meliora. Quamquam haud ignoro, quae bona sint, sinistra nos dicere: etiam si dextra sint. Sed certe nostri sinistrum nominaverunt, externique dextrum, quia plerumque melius id videbatur. 83. Haec quanta dissensio est! Quid, quod aliis avibus utuntur, aliis signis? aliter observant, alia respondent? Non necesse est fateri, partim horum errore susceptum esse; partim superstitione multa fallendo? XL. Atque his superstitionibus non dubitasti etiam omina adiungere. Aemilia Paullo, Persam perisse; quod pater omen accepit: Caecilia sororis filiae sedes suas tradere. Iam illa, *Favete linguis:* et praerogativam,

omen comitiorum: hoc est, ipsum esse contra se copiosum et disertum. Quando enim, illa observans, quieto et libero animo esse poteris, ut ad rem gerendam non superstitionem habeas, sed rationem ducem? Itane? Si quis aliquid ex sua re atque ex suo sermone dixerit, et eius verbum aliquod apte ceciderit ad id, quod ages aut cogitabis, ea res tibi aut timorem afferet, aut alacritatem? 84. Quum M. Crassus exercitum Brundisii imponeret, quidam in portu, caricas Cauno advectas vendens, *Cauneas*, clamitabat. Dicamus, si placet, monitum ab eo Crassum, caveret, ne iret: non fuisse periturum, si omini paruisset. Quae si suscipiamus, pedis offensio nobis et abruptio corrigiae et sternutamenta erunt observanda.

Sortes restant, et Chaldaei: ut ad vates veniamus, et ad somnia. XLI. 85. Dicendum igitur putas de sortibus. Quid enim sors est? Idem propemodum, quod micare, quod talos iacere, quod tesseras: quibus in rebus temeritas et casus, non ratio nec consilium valet. Tota res est inventa fallaciis, aut ad quaestum, aut ad superstitionem, aut ad errorem. Atque, ut in haruspicina fecimus, sic videamus, clarissimarum sortium quae tradatur inventio. Numerium Suffucium, Praenestinorum monumenta declarant, honestum hominem et nobilem, somniis crebris, ad extremum etiam minacibus, quum iuberetur certo in loco silicem caedere, perterritum visis, irridentibus suis civibus, id agere coepisse: itaque perfracto saxo sortes erupisse, in robore insculptas priscarum litterarum notis. Is est hodie locus septus religiose propter Iovis pueri, qui lactens cum Iunone Fortunae in gremio sedens, mammam appetens, castissime colitur a matribus. 86. Eodemque tempore, in eo loco, ubi Fortunae nunc sita est aedes, mel ex olea fluxisse dicunt, haruspicesque dixisse, summa nobilitate illas sortes futuras, eorumque iussu ex illa olea ar-

eam esse factam, eaque conditas sortes, quae hodie Fortunae monitu tolluntur. Quid igitur in his potest esse certi, quae Fortunae monitu pueri manu miscentur atque ducuntur? Quo modo autem istae positae in illo loco? quis robur illud cecidit, dolavit, inscripsit? Nihil est, inquiunt, quod Deus efficere non possit. Utinam sapientes Stoicos effecisset, ne omnia superstitiosa sollicitudine et miseria crederent! Sed hoc quidem genus divinationis vita iam communis explosit. Fani pulchritudo et vetustas, Praenestinarum etiam nunc retinet sortium nomen, atque id in vulgus. 87. Quis enim magistratus, aut quis vir illustrior utitur sortibus? Ceteris vero in locis sortes plane refrixerunt. Quod Carneadem Clitomachus scribit dicere solitum, nusquam se fortunatiorem, quam Praeneste, vidisse Fortunam. Ergo hoc divinationis genus omittamus.

XLII. Ad Chaldaeorum monstra veniamus: de quibus Eudoxus, Platonis auditor, in astrologia iudicio doctissimorum hominum facile princeps, sic opinatur, id quod scriptum reliquit: Chaldaeis in praedictione et in notatione cuiusque vitae ex natali die, minime esse credendum. 88. Nominat etiam Panaetius, qui unus e Stoicis astrologorum praedicta reiecit, Archelaum et Cassandrum, summos astrologos illius aetatis, qua erat ipse, quum in ceteris astrologiae partibus excellerent, hoc praedictionis genere non usos. Scylax Halicarnasseus, familiaris Panaetii, excellens in astrologia, idemque in regenda sua civitate princeps, totum hoc Chaldaicum praedicendi genus repudiavit. 89. Sed ut ratione utamur, omissis testibus, sic isti disputant, qui haec Chaldaeorum natalicia praedicta defendunt. Vim quamdam esse aiunt signifero in orbe, qui Graece ζωδιακός dicitur, talem, ut eius orbis una quaeque pars alia alio modo moveat immutetque caelum, perinde ut quaeque stel-

lae in iis finitimisque partibus sint quoque tempore: eamque vim varie moveri ab iis sideribus, quae vocantur errantia. Quum autem in eam ipsam partem orbis venerint, in qua sit ortus eius, qui nascatur; aut in eam, quae coniunctum aliquid habeat, aut consentiens: (ea triangula illi et quadrata nominant.) Etenim quum temporum* anni tempestatumque caeli conversiones commutationesque tantae fiant accessu stellarum et recessu; quumque ea vi solis efficiantur, quae videmus: non verisimile solum, sed etiam verum esse censent, perinde, utcumque temperatus sit aer, ita pueros orientes animari atque formari, ex eoque ingenia, mores, animum, corpus, actionem vitae, casus cuiusque eventusque fingi. XLIII. 90. O delirationem incredibilem! Non enim omnis error stultitia est dicenda. Quibus etiam Diogenes Stoicus concedit, aliquid ut praedicere possint, dumtaxat quali quisque natura, et ad quam quisque maxime rem aptus futurus sit. Cetera, quae profiteantur, negat ullo modo posse sciri: etenim geminorum formas esse similes, vitam atque fortunam plerumque disparem. Procles et Eurysthenes, Lacedaemoniorum Reges, gemini fratres fuerunt. At hi nec totidem annos vixerunt: anno enim Procli vita brevior fuit, multumque is fratri rerum gestarum gloria praestitit. 91. At ego id ipsum, quod vir optimus Diogenes Chaldaeis, quasi quadam praevaricatione, concedit, nego posse intelligi. Etenim quum, ut ipsi dicunt, ortus nascentium luna moderetur, eaque animadvertant, et notent sidera natalicia Chaldaei, quaecumque lunae iuncta videantur: oculorum fallacissimo sensu iudicant ea, quae ratione atque animo videre debebant. Docet enim ratio mathematicorum, quam istis notam esse oportebat, quanta humilitate luna feratur, terram paene contingens, quantum absit a proxima Mercurii stella, multo autem longius a Veneris,

deinde alio intervallo distet a sole, cuius lumine collustrari putatur. Reliqua vero tria intervalla, infinita et immensa, a sole ad Martis, inde ad Iovis, ab eo ad Saturni stellam, inde ad caelum ipsum, quod extremum atque ultimum mundi est. 92. Quae potest igitur contagio ex infinito paene intervallo pertinere ad lunam, vel potius ad terram? XLIV. Quid? quum dicunt id, quod iis dicere necesse est, omnes omnium ortus, quicumque gignantur in omni terra, quae incolatur, eosdem esse, eademque omnibus, qui eodem statu caeli et stellarum nati sint, accidere necesse esse: nonne eiusmodi sunt, ut ne caeli quidem naturam interpretes istos caeli nosse appareat? Quum enim illi orbes, qui caelum quasi medium dividunt, et adspectum nostrum definiunt, qui a Graecis ὁρίζοντες nominantur, a nobis finientes rectissime nominari possunt: varietatem maximam habeant, aliique in aliis locis sint, necesse est, ortus occasusque siderum non fieri eodem tempore apud omnes. 93. Quod si eorum vi caelum modo hoc, modo illo modo temperatur: qui potest eadem vis esse nascentium, quum caeli tanta sit dissimilitudo? In his locis, quae nos incolimus, post solstitium Canicula exoritur, et quidem aliquot diebus: apud Troglodytas, ut scribitur, ante solstitium: ut, si iam concedamus, aliquid vim caelestem ad eos, qui in terra gignuntur, pertinere, confitendum sit illis, eos, qui nascantur* eodem tempore, posse in dissimiles incidere naturas propter caeli dissimilitudinem. Quod minime illis placet. Volunt enim illi, omnes eodem tempore ortos, qui ubique sint nati, eadem conditione nasci. XLV. 94. Sed quae tanta dementia est, ut in maximis motibus mutationibusque caeli, nihil intersit, qui ventus, qui imber, quae tempestas ubique sit? quarum rerum in proximis locis tantae dissimilitudines saepe sunt, ut alia Tusculi, alia Romae eveniat saepe tempestas

Quod, qui navigant, maxime animadvertunt, quum in flectendis promontoriis, ventorum mutationes maximas saepe sentiant. Haec igitur quum sit tum serenitas, tum perturbatio caeli: estne sanorum hominum, hoc ad nascentium ortus pertinere non dicere: quod non certe pertinet: illud nescio quid tenue, quod sentiri nullo modo, intelligi autem vix potest, quae a luna ceterisque sideribus caeli temperatio fiat, dicere ad puerorum ortus pertinere? Quid? quod non intelligunt, seminum vim, quae ad gignendum procreandumque plurimum valeat, funditus tolli, mediocris erroris est? Quis enim non videt, et formas, et mores, et plerosque status ac motus effingere a parentibus liberos? quod non contingeret, si hoc non vis et natura gignentium efficeret, sed temperatio lunae caelique moderatio. 95. Quid? quod uno et eodem temporis puncto nati, dissimiles et naturas et vitas et casus habent: parumne declarat, nihil ad agendam vitam nascendi tempus pertinere? nisi forte putamus, neminem eodem tempore ipso et conceptum et natum, quo Africanum. Num quis igitur talis fuit? XLVI. 96. Quid? illudne dubium est, quin multi, quum ita nati essent, ut quaedam contra naturam depravata haberent, restituerentur et corrigerentur ab natura, quum se ipsa revocasset, aut arte atque medicina? ut*, quorum linguae sic inhaererent, ut loqui non possent, eae scalpello resectae liberarentur? Multi etiam naturae vitium meditatione atque exercitatione sustulerunt; ut Demosthenem scribit Phalereus, quum RHO dicere nequiret, exercitatione fecisse, ut planissime diceret. Quod si haec astro ingenerata et tradita essent, nulla res ea mutare posset. Quid? dissimilitudo locorum nonne dissimiles hominum procreationes habet? quas quidem percurrere oratione facile est: quid inter Indos et Persas, Aethiopas et Syros differat, corporibus, animis: ut

incredibilis varietas dissimilitudoque sit. 97. Ex quo intelligitur, plus terrarum situs, quam lunae tactus ad nascendum valere. Nam, quod aiunt, quadringenta et septuaginta millia annorum in periclitandis experiundisque pueris, quicumque essent nati, Babylonios posuisse, fallunt. Si enim esset factitatum, non esset desitum. Neminem autem habemus auctorem, qui aut fieri dicat, aut factum sciat. XLVII. Videsne, me non ea dicere, quae Carneades, sed ea, quae princeps Stoicorum Panaetius dixerit? Ego autem etiam hoc requiro, omnesne, qui Cannensi pugna ceciderunt, uno astro fuerint. Exitus quidem omnium unus et idem fuit. Quid? qui ingenio atque animo singulares, num astro quoque uno? Quod enim tempus, quo non innumerabiles nascantur? At certe similis nemo Homeri. 98. Et, si ad rem pertinet, quomodo caelo affecto compositisque sideribus quodque animal oriatur: valeat id necesse est etiam in rebus inanimis: quo quid dici potest absurdius? L. quidem Tarutius Firmanus, familiaris noster, in primis Chaldaicis rationibus eruditus, urbis etiam nostrae natalem diem repetebat ab iis Parilibus, quibus eam a Romulo conditam accepimus; Romamque, in iugo quum esset luna, natam esse dicebat, nec eius fata canere dubitabat. 99. O vim maximam erroris! Etiamne Urbis natalis dies ad vim stellarum et lunae pertinebat? Fac in puero referre, ex qua affectione caeli primum spiritum duxerit: num hoc in latere, aut in caemento, ex quibus Urbs affecta est, potuit valere? Sed quid plura? Quotidie refelluntur. Quam multa ego Pompeio, quam multa Crasso, quam multa huic ipsi Caesari a Chaldaeis dicta memini, neminem eorum nisi in senectute, nisi domi, nisi cum claritate esse moriturum! ut mihi permirum videatur, quemquam exstare, qui etiam nunc credat iis, quorum praedicta quotidie videat re et eventis refelli.

XLVIII. 100. Restant duo divinandi genera: quae habere dicimur a natura, non ab arte; vaticinandi et somniandi. De quibus, Quinte, inquam, si placet, disseramus. Mihi vero, inquit, placet. His enim, quae adhuc disputasti, prorsus assentior: et, vere ut loquar, quamquam tua me oratio confirmavit, tamen etiam mea sponte nimis superstitiosam de divinatione Stoicorum sententiam iudicabam; ac me Peripateticorum ratio magis movebat, et veteris Dicaearchi et eius, qui nunc floret, Cratippi, qui censent esse in mentibus hominum tamquam oraculum aliquod, ex quo futura praesentiant, si aut furore divino incitatus animus, aut somno relaxatus, solute moveatur ac libere. His de generibus quid sentias, et quibus ea rationibus infirmes, audire sane velim.

101. Quae quum ille dixisset, tum ego rursus, quasi ab alio principio, sum exorsus dicere. Non ignoro, inquam, Quinte, te semper ita sensisse, ut de ceteris divinandi generibus dubitares: ista duo, furoris et somnii, quae a libera mente fluere viderentur, probares. XLIX. Dicam igitur, de istis ipsis duobus generibus mihi quid videatur, si prius, et Stoicorum conclusio rationis, et Cratippi nostri, quid valeat, videro. Dixisti enim, et Chrysippum et Diogenem et Antipatrum concludere hoc modo: „Si sunt Dii, neque ante declarant hominibus, quae futura sint: aut non diligunt homines: aut, quid eventurum sit, ignorant: aut existimant nihil interesse hominum, scire, quid sit futurum: aut non censent esse suae maiestatis, praesignificare hominibus, quae sint futura: aut ea ne ipsi quidem Dii significare possunt. 102. At neque non diligunt nos: sunt enim benefici, generique hominum amici: neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta et designata sunt: neque nostra nihil interest, scire ea, quae futura sint; erimus enim cautiores, si sciemus: neque hoc alienum ducunt maiestate

sua; nihil est enim beneficentia praestantius: neque non possunt futura praenoscere. Non igitur Dii sunt, nec significant nobis futura: sunt autem Dii: significant ergo. Et non, si significant futura, nullas dant nobis vias ad significationum scientiam: frustra enim significarent: neque, si dant vias, non est divinatio: est igitur divinatio." 103. O acutos homines! Quam paucis verbis negotium confectum putant! Ea sumunt ad concludendum, quorum iis nihil conceditur. Conclusio autem rationis ea probanda est, in qua ex rebus non dubiis id, quod dubitatur, efficitur. L. Videsne Epicurum, quem hebetem et rudem dicere solent Stoici, quemadmodum, quod in natura rerum omne esse dicimus, id infinitum esse concluserit? *Quod finitum est*, inquit, *habet extremum.* Quis hoc non dederit? *Quod autem habet extremum, id cernitur ex alio extrinsecus.* Hoc quoque est concedendum. *At, quod omne est, id non cernitur ex alio extrinsecus.* Ne hoc quidem negari potest. 104. *Nihil igitur quum habeat extremum, infinitum sit necesse est.* Videsne, ut ad rem dubiam concessis rebus pervenerit? Hoc vos Dialectici non facitis: nec solum ea non sumitis ad concludendum, quae ab omnibus concedantur: sed ea sumitis, quibus concessis, nihilo magis efficiatur, quod velitis. Primum enim hoc sumitis: *Si sunt Dii, benefici in homines sunt.* Quis hoc vobis dabit? Epicurusne, qui negat, quidquam Deos nec alieni curare, nec sui? an noster Ennius, qui magno plausu loquitur, assentiente populo:

'Ego Deûm genus ésse semper díxi et dicam caelitum;
Séd eos non curáre opinor, quíd agat humanúm genus.

Et quidem, cur sic opinetur, rationem subiicit. Sed nihil est necesse, dicere, quae sequuntur. Tantum

sat est intelligi, id sumere istos pro certo, quod dubium controversumque sit. LI. 105. Sequitur porro, *Nihil Deos ignorare, quod omnia sint ab iis constituta.* Hic vero quanta pugna est doctissimorum hominum, negantium esse haec a Diis immortalibus constituta! At *nostra interest scire,* quae ventura sint. Magnus Dicaearchi liber est, nescire ea melius esse, quam scire. Negant *id esse alienum maiestate Deorum,* scilicet casas omnium introspicere, ut videant, quid cuique conducat. 106. Neque non possunt *futura praenoscere.* Negant posse ii, quibus non placet esse certum, quid futurum sit. Videsne igitur, quae dubia sint, ea sumi pro certis atque concessis? Deinde contorquent, et ita concludunt: *Non igitur sunt Dii, nec significant futura:* id enim iam perfectum arbitrantur. Deinde assumunt: *Sunt autem Dii:* quod ipsum non ab omnibus conceditur. *Significant ergo.* Ne id quidem sequitur: possunt enim non significare, et tamen esse Dii. *Nec, si significent, non dant vias aliquas ad scientiam significationis.* At id quoque potest, ut non dent homini; ipsi habeant. Cur enim Tuscis potius, quam Romanis darent? *Nec, si dant vias, nulla est divinatio.* Fac dare Deos: quod absurdum est: quid refert, si accipere non possumus? Extremum est: *Est igitur divinatio.* Sit extremum: effectum tamen non est. Ex falsis enim, ut ab ipsis didicimus, verum effici non potest. Iacet igitur tota conclusio.

LII. 107. Veniamus nunc ad optimum virum, familiarem nostrum, Cratippum. „Si sine oculis, inquit, non potest exstare officium et munus oculorum, possunt autem aliquando oculi non fungi suo munere: qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cerneret, is habet sensum oculorum, vera cernentium. Item igitur, si sine divinatione non potest officium et munus divinationis exstare, potest autem, quum

quis divinationem habeat, errare aliquando, nec vera cernere: satis est ad confirmandam divinationem, semel aliquid ita esse divinatum, nihil ut fortuito cecidisse videatur. Sunt autem eius generis innumerabilia. Esse igitur divinationem confitendum est. Festive et breviter. Sed quum bis sumpsit, quod voluit, etiam si faciles nos ad concedendum habuerit: id tamen, quod assumit, concedi nullo modo potest." 108. Si, inquit, aliquando oculi peccent, tamen, quia recte aliquando viderint, inest in iis vis videndi." Item, „si quis semel aliquid viderit, is, etiam quum peccet, tamen existimandus sit habere vim divinandi." LIII. Vide, quaeso, Cratippe noster, quam sint ista similia. Nam mihi non videntur. Oculi enim vera cernentes, utuntur natura atque sensu: animi, si quando vel vaticinando vel somniando vera viderunt, usi sunt fortuna atque casu. Nisi forte concessuros tibi existimas eos, qui somnia pro somniis habent, si quando aliquod somnium verum evaserit, non id fortuito accidisse. Sed demus tibi istas duas sumptiones, ea, quae λήμματα appellant Dialectici: sed nos Latine loqui malumus: assumptio tamen, quam πρόςληψιν iidem vocant, non dabitur. 109. Assumit autem Cratippus hoc modo: „Sunt autem innumerabiles praesensiones non fortuitae." At ego dico nullam. Vide, quanta sit controversia. Iam, assumptione non concessa, nulla conclusio est. At impudentes sumus, qui, quum tam perspicuum sit, non concedamus. Quid est perspicuum? Multa vera, inquit, evadere. Quid, quod multo plura falsa? Nonne ipsa varietas, quae est propria fortunae, fortunam esse caussam, non naturam, docet? Deinde, si tua ista conclusio, Cratippe, vera est: (tecum enim mihi res est) nonne intelligis, eadem uti posse et haruspices, et fulguratores, et interpretes ostentorum, et augures, et sortilegos, et

Chaldaeos? quorum generum nullum est, ex quo non aliquid, sicut praedictum sit, evaserit. Ergo aut ea quoque genera divinandi sunt: quae tu rectissime improbas: aut, si ea non sunt, non intelligo, cur haec duo sint, quae relinquis. Qua ergo ratione haec inducis, eâdem illa possunt esse, quae tollis.

LIV. 110. Quid vero habet auctoritatis furor iste, quem divinum vocatis, ut, quae sapiens non videat, ea videat insanus, et is, qui humanos sensus amiserit, divinos assecutus sit? Sibyllae versus observamus, quos illa furens fudisse dicitur: quorum interpres nuper falsa quadam hominum fama dicturus in Senatu putabatur, eum, quem re vera Regem habebamus, appellandum quoque esse Regem, si salvi esse vellemus. Hoc si est in libris, in quem hominem et in quod tempus est? Callide enim, qui illa composuit, perfecit, ut, quodcumque accidisset, praedictum videretur, hominum et temporum definitione sublata. 111. Adhibuit etiam latebram obscuritatis, ut iidem versus alias in aliam rem posse accommodari viderentur. Non esse autem illud carmen furentis, quum ipsum poema declarat (est enim magis artis et diligentiae, quam incitationis et motus) tum vero ea, quae ἀκροστιχὶς dicitur, quum deinceps ex primis versuum litteris aliquid connectitur, ut in quibusdam Ennianis: id certe magis est attenti animi, quam furentis. 112. Atque in Sibyllinis ex primo versu cuiusque sententiae primis litteris illius sententiae carmen omne praetexitur. Hoc scriptoris est, non furentis; adhibentis diligentiam, non insani. Quamobrem Sibyllam quidem sepositam et conditam habeamus, ut, id quod proditum est a maioribus, iniussu Senatus ne legantur quidem libri, valeantque ad deponendas potius, quam ad suscipiendas religiones: cum antistitibus agamus, ut quidvis potius ex illis libris, quam Regem proferant: quem Romae posthace

nec Dii, nec homines esse patientur. LV. At multi saepe vera vaticinati, ut Cassandra,

Iámque mari magnó. —

Eademque paullo post:

Eheú videte. —

113. Num igitur me cogis etiam fabulis credere? quae delectationis habeant, quantum voles: verbis, sententiis, numeris, cantibus adiuventur: auctoritatem quidem nullam debemus nec fidem commentitiis rebus adiungere. Eodemque modo nec ego Publicio nescio cui, nec Marciis vatibus, nec Apollinis opertis credendum existimo: quorum partim ficta aperte, partim effutita temere, numquam ne mediocri quidem cuiquam, non modo prudenti, probata sunt. 114. Quid? inquies: remex ille de classe Coponii, nonne ea praedixit, quae facta sunt? Ille vero, et ea quidem, quae omnes eo tempore, ne acciderent, timebamus. Castra enim in Thessalia castris collata audiebamus; videbaturque nobis exercitus Caesaris et audaciae plus habere, quippe qui patriae bellum intulisset, et roboris, propter vetustatem. Casum autem praelii, nemo nostrum erat, quin timeret: sed ita, ut constantibus hominibus par erat, non aperte. Ille autem Graecus, quid mirum, si magnitudine timoris, ut plerumque fit, a constantia, atque a mente, atque a se ipse discessit? qua perturbatione animi, quae, sanus quum esset, timebat, ne evenirent, ea demens eventura esse dicebat. Utrum tandem, per Deos atque homines! magis verisimile est, vesanum remigem, an aliquem nostrûm, qui ibi tum eramus, me, Catonem, Varronem, Coponium ipsum, consilia Deorum immortalium perspicere potuisse? LVI. 115. Sed iam ad te venio,

[O] sáncte Apollo, qui úmbilicum cértum terrarum óbsides,
Unde superstitiósa primum saéva evasit vóx fera.

Tuis enim oraculis Chrysippus totum volumen implevit, partim falsis, ut ego opinor, partim casu veris, ut fit in omni oratione saepissime; partim flexiloquis et obscuris, ut interpres egeat interprete et sors ipsa ad sortes referenda sit, partim ambiguis et quae ad Dialecticum deferenda sint. Nam quum sors illa edita est opulentissimo Regi Asiae,

Croesus Halym penetrans magnam pervertet opum vim:

hostium vim sese perversurum putavit, pervertit autem suam. 116. Utrum igitur eorum accidisset, verum oraculum fuisset. Cur autem hoc credam umquam editum Croeso? aut Herodotum cur veraciorem ducam Ennio? Num minus ille potuit de Croeso, quam de Pyrrho fingere Ennius? Quis enim est, qui credat, Apollinis ex oraculo Pyrrho esse responsum,

Aio, te, Aeacida, Romanos vincere posse.

Primum Latine Apollo numquam locutus est. Deinde ista sors inaudita Graecis est. Praeterea Pyrrhi temporibus iam Apollo versus facere desierat. Postremo, quamquam semper fuit, ut apud Ennium est,

— stolidum genus Aeacidarum;

Bellipotentes sunt magi', quam sapientipotentes:

tamen hanc amphiboliam versus intelligere potuisset, *vincere te Romanos*, nihilo magis in se, quam in Romanos valere. Nam illa amphibolia, quae Croesum decepit, vel Chrysippum potuisset fallere: haec vero ne Epicurum quidem. LVII. 117. Sed, quod caput est, cur isto modo iam oracula Delphis non eduntur, non modo nostra aetate, sed iamdiu, iam ut nihil possit esse contemptius? Hoc loco quum urgentur, evanuisse, aiunt, vetustate vim loci eius, unde anhelitus ille terrae fieret, quo Pythia mente incitata oracula ederet. De vino aut salsamento putes loqui, quae evanescunt vetustate. De vi loci agitur, neque solum naturali, sed etiam divina; quae quo tandem mo-

de evanuit? Vetustate, inquies. Quae vetustas est, quae vim divinam conficere possit? quid tam divinum autem, quam afflatus ex terra mentem ita movens, ut eam providam rerum futurarum efficiat, ut ea non modo cernat multo ante, sed etiam numero versuque pronuntiet? Quando autem ista vis evanuit? An postquam homines minus creduli esse coeperunt? 118. Demosthenes quidem, qui abhinc annos prope ccc fuit, iam tum φιλιππίζειν Pythiam dicebat [, id est, quasi cum Philippo facere]. Hoc autem eo spectabat, ut eam a Philippo corruptam diceret. Quo licet existimare, in aliis quoque oraculis Delphicis aliquid non sinceri fuisse. Sed nescio, quomodo isti philosophi superstitiosi et paene fanatici quidvis malle videntur, quam se non ineptos. Evanuisse mavultis et exstinctum esse id, quod, si umquam fuisset, certe aeternum esset, quam ea, quae non sunt credenda, non credere.

LVIII. 119. Similis est error in somniis: quorum quidem defensio repetita quam longe est! Divinos animos censent esse nostros, eosque esse tractos extrinsecus, animorumque consentientium multitudine completum esse mundum: hac igitur mentis et ipsius divinitate, et coniunctione cum externis mentibus, cerni, quae sint futura. Contrahi autem animum Zeno, et quasi labi putat atque concidere, et id* ipsum esse dormire. Iam Pythagoras et Plato, locupletissimi auctores, quo in somnis certiora videamus, praeparatos quodam cultu atque victu proficisci ad dormiendum iubent. Faba quidem Pythagorei utique abstinuere: quasi vero eo cibo mens, non venter infletur. Sed, nescio quomodo, nihil tam absurde dici potest, quod non dicatur ab aliquo philosophorum. 120. Utrum igitur censemus dormientium animos per semet ipsos in somniando moveri, an, ut Democritus censet, externa et adventitia visione pulsari? Sive

Ita si pleraque somnia aut ignorantur aut negliguntur; aut nescit hoc Deus, aut frustra somniorum significatione utitur. Sed horum neutrum in Deum cadit. Nihil igitur a Deo somniis significari fatendum est. LXI. 126. Illud etiam requiro, cur, si Deus ista visa nobis providendi caussa dat, non vigilantibus potius det, quam dormientibus. Sive enim externus et adventitius pulsus animos dormientium commovet, sive per se ipsi animi moventur, sive quae caussa alia est, cur secundum quietem aliquid videre, audire, agere videamur, eadem caussa vigilantibus esse poterat: idque si nostra caussa Dii secundum quietem facerent, vigilantibus idem facerent; praesertim quum Chrysippus, Academicos refellens, permulto clariora et certiora esse dicat, quae vigilantibus videantur, quam quae somniantibus. Fuit igitur divina beneficentia dignius, quum consulerent nobis, clariora visa dare vigilantibus, quam obscuriora per somnium. Quod quoniam non fit, somnia divina putanda non sunt. 127. Iam vero quid opus est circuitione et amfractu, ut sit utendum interpretibus somniorum potius, quam directo? Deus, si quidem nobis consulebat, *Hoc facito*, *Hoc ne feceris*, diceret? idque visum vigilanti potius, quam dormienti daret? Iam vero quis dicere audeat, vera omnia esse somnia? *Aliquot somnia vera*, inquit Ennius; *sed omnia non est necesse.* LXII. Quae est tandem ista distinctio? quae vera, quae falsa habet? Et si vera a Deo mittuntur, falsa unde nascuntur? Nam si ea quoque divina, quid inconstantius Deo? quid inscitius autem est, quam mentes mortalium falsis et mendacibus visis concitare? Sin vera visa divina sunt; falsa autem et inania humana: quae est ista designandi licentia, ut hoc Deus, hoc natura fecerit potius, quam aut omnia Deus, quod negatis, aut omnia natura? quod quoniam istud negatis, hoc necessario confitendum

est. 128. Naturam autem eam dico, qua numquam animus insistens agitatione et motu esse vacuus potest. Is quum languore corporis nec membris uti nec sensibus potest, incidit in visa varia et incerta ex reliquiis, ut ait Aristoteles, inhaerentibus earum rerum, quas vigilans gesserit aut cogitarit. Quarum perturbatione mirabiles interdum exsistunt species somniorum. Quae si alia falsa, alia vera: qua nota internoscantur, scire sane velim. Si nulla est: quid istos interpretes audiamus? Sin quaepiam est, aveo audire, quae sit. Sed haerebunt. LXIII. 129. Venit enim iam in contentionem, utrum sit probabilius, Deosne immortales, rerum omnium praestantia excellentes, concursare omnium mortalium, qui ubique sunt, non modo lectos, verum etiam grabatos, et, quum stertentes aliquos viderint, obiicere his visa quaedam tortuosa et obscura, quae illi exterriti somnio ad coniectorem mane deferant; an natura fieri, ut mobiliter animus agitatus, quod vigilans viderit, dormiens videre videatur. Utrum philosophia dignius, sagarum superstitione ista interpretari, an explicatione naturae? Ut, si iam fieri possit coniectura vera somniorum, tamen isti, qui profitentur, eam facere non possint: ex levissimo enim et indoctissimo genere constant. Stoici autem tui negant quemquam, nisi sapientem, divinum esse posse. 130. Chrysippus quidem divinationem definit his verbis, *Vim cognoscentem et videntem et explicantem signa, quae a Diis hominibus portendantur:* officium autem esse eius, praenoscere, Dii erga homines mente qua sint, quidque significent, quemadmodumque ea procurentur atque expientur. Idemque somniorum coniectionem definit hoc modo, Esse *vim cernentem et explanantem, quae a Diis hominibus significentur in somnis.* Quid ergo, ad haec mediocri opus est prudentia, an et ingenio praestanti et eruditione perfe-

cta? Talem autem cognovimus neminem. LXIV. 131. Vide igitur, ne, etiam si divinationem tibi esse concessero, quod numquam faciam, neminem tamen divinum reperire possimus. Qualis autem ista mens est Deorum, si neque ea nobis significant in somnis, quae ipsi per nos intelligamus, neque ea, quorum interpretes habere possimus? Similes enim sunt Dii, si ea nobis obiiciunt, quorum nec scientiam, neque explanatorem habeamus, tamquam si Poeni aut Hispani in Senatu nostro loquerentur sine interprete. 132. Iam vero quo pertinent obscuritates et aenigmata somniorum? Intelligi enim a nobis Dii velle debebant ea, quae nostra caussa nos monerent. Quid? poeta nemo, nemo Physicus obscurus? Ille vero nimis etiam obscurus Euphorion. At non Homerus. 133. Uter igitur melior? Valde Heraclitus obscurus: minime Democritus. Num igitur conferendi? Mea caussa me mones, quod non intelligam. Quid me igitur mones? Ut si quis medicus aegroto imperet, ut sumat

Terrigenam, herbigradam, domiportam, sanguine cassam,

potius, quam hominum more, cochleam [, dicere]. Nam Pacuvianus Amphion,

Quadrupés tardigrada, agréstis, humilis, áspera,
Capité brevi, cervice ánguina, adspectú truci,
Eviscerata, inánima, cum animalí sono,

quum dixisset obscurius, tum Attici respondent: *non intelligimus, nisi aperte dixeris.* At ille uno verbo, *Testudo.* LXV. Non potueras hoc igitur a principio, citharista, dicere? Defert ad coniectorem quidam, somniasse se, ovum pendere ex fascia lecti sui cubicularis. 134. Est hoc in Chrysippi libro somnium. Respondit coniector, thesaurum defossum esse sub lecto. Fodit: invenit auri aliquantum, idque circumdatum argento. Misit coniectori, quantulum

visum est, de argento. Tum ille, Nihilne, inquit, de vitello? Id enim ei ex ovo videbatur aurum declarasset; reliquum, argentum. Nemone igitur umquam alius ovum somniavit? Cur ergo hic nescio qui thesaurum solus invenit? Quam multi inopes, digni praesidio Deorum, nullo somnio ad thesaurum reperiendum admonentur? Quam autem ob caussam tam est obscure admonitus, ut ex ovo nosceretur* thesauri similitudo potius, quam aperte thesaurum quaerere iuberetur, sicut aperte Simonides vetitus est navigare? LXVI. 135. Ergo obscura somnia minime consentanea sunt maiestati Deorum. Ad aperta et clara veniamus, quale est de illo interfecto a caupone Megaris: quale de Simonide, qui ab eo, quem humarat, vetitus est navigare: quale etiam de Alexandro: quod a te praeteritum esse miror: qui, quum Ptolemaeus, familiaris eius, in praelio telo venenato ictus esset, eoque vulnere summo cum dolore moreretur; Alexander assidens, somno est consopitus. Tum secundum quietem visus ei dicitur draco is, quem mater Olympias alebat, radiculam ore ferre, et simul dicere, quo illa loci nasceretur, (neque is longe aberat ab eo loco) eius autem esse vim tantam, ut Ptolemaeum facile sanaret. Quum Alexander experrectus narrasset amicis somnium, emisisse, qui illam radiculam quaererent. Qua inventa, et Ptolemaeus sanatus dicitur, et multi milites, qui erant eodem genere teli vulnerati. 136. Multa etiam sunt a te ex historiis prolata somnia, matris Phalaridis, Cyri superioris, matris Dionysii, Poeni Hamilcaris, Hannibalis, P. Decii: pervulgatum iam illud de praesule: Gracchi etiam: et recens Caeciliae, Balearici filiae, somnium. Sed haec externa, ob eamque caussam ignota nobis sunt: nonnulla etiam ficta fortasse. Quis enim auctor istorum? De nostris somniis quid habemus dicere? tu de merso

me et equo ad ripam? ego de Mario cum fascibus laureatis me in suum deduci iubente monumentum? LXVII. Omnium somniorum, Quinte, una ratio est: quae, per Deos immortales! videamus, ne nostra superstitione et depravatione superetur. 137. Quem enim tu Marium visum a me putas? Speciem, credo, eius, et imaginem, ut Democrito videtur. Unde profectam imaginem? A corporibus enim solidis et a certis figuris vult fluere imagines. Quod igitur Marii corpus erat? Ex eo, inquit, quod fuerat. Plena sunt imaginum omnia. Ista igitur me imago Marii in campum Atinatem persequebatur. Nulla enim species cogitari potest, nisi pulsu imaginum. 138. Quid ergo? istae imagines ita nobis dicto audientes sunt, ut simul atque velimus, accurrant? Etiamne earum rerum, quae nullae sunt? Quae est enim forma tam invisitata, tam nulla, quam non sibi ipse animus possit effingere? ut, quae numquam vidimus, ea tamen informata habeamus, oppidorum situs, hominum figuras. 139. Num igitur, quum aut muros Babylonis, aut Homeri faciem cogito, imago illorum me aliqua pellit? Omnia igitur, quae volumus, nota nobis esse possunt. Nihil est enim, de quo cogitare nequeamus. Nullae ergo imagines obrepunt in animos dormientium extrinsecus, nec omnino fluunt illae: nec cognovi quemquam, qui maiore auctoritate nihil diceret. Animorum est ea vis, eaque natura, ut vigeant vigilantes, nullo adventitio pulsu, sed suo motu, incredibili quadam celeritate. Hi quum sustinentur membris [et corpore] et sensibus, omnia certiora cernunt, cogitant, sentiunt. Quum autem haec subtracta sunt, desertusque animus languore corporis, tum agitur ipse per sese. Itaque in eo et formae versantur, et actiones: et multa audiri, multa dici videntur. 140. Haec scilicet in imbecillo remissoque animo, multa omnibus modis confusa et

variata versantur, maximeque reliquiae earum rerum moventur in animis et agitantur, de quibus vigilantes aut cogitavimus aut egimus: ut mihi temporibus illis multum in animo Marius versabatur, recordanti, quam ille gravem suum casum magno animo, quam constanti tulisset. Hanc credo caussam de illo somniandi fuisse. LXVIII. Tibi autem, de me cum sollicitudine cogitanti, subito sum visus emersus e flumine. Inerant enim in utriusque nostrûm animis vigilantium cogitationum vestigia. At quaedam adiuncta sunt: ut mihi de monumento Marii; tibi, quod equus, in quo ego vehebar, mecum una demersus rursus apparuit. 141. An tu censes ullam anum tam deliram futuram fuisse, ut somniis crederet, nisi ista casu nonnumquam, forte, temere concurrerent? Alexandro draco loqui visus est. Potest omnino hoc esse falsum, potest verum: sed utrum sit, non est mirabile. Non enim audivit ille draconem loquentem, sed est visus audire: et quidem, quo maius sit, quum radicem ore teneret, locutus est. Sed nihil est magnum somnianti. Quaero autem, cur Alexandro tam illustre somnium, tam certum, nec huic eidem alias, nec multa ceteris. Mihi quidem, praeter hoc Marianum, nihil sane, quod meminerim. Frustra igitur consumptae tot noctes tam longa in aetate. 142. Nunc quidem propter intermissionem forensis operae et lucubrationes detraxi, et meridiationes addidi, quibus uti antea non solebam: nec tam multum dormiens, ullo somnio sum admonitus, tantis praesertim de rebus: nec mihi magis umquam videor, quam quum aut in foro magistratus, aut in curia Senatum video, somniare.

LXIX. Etenim (ex divisione hoc secundum est) quae est continuatio coniunctioque naturae (quam, ut dixi, vocant *συμπάθειαν*) eiusmodi, ut thesaurus ex ovo intelligi debeat? Nam medici ex quibusdam

rebus et advenientes et crescentes morbos intelligunt: nonnullae etiam valetudinis significationes, ut hoc ipsum, *pleni enectine simus*, ex quodam genere somniorum intelligi posse dicuntur. Thesaurus vero, et hereditas, et honos, et victoria, et multa generis eiusdem, qua cum somniis naturali cognatione iunguntur? 143. Dicitur quidam, quum in somnis complexu Venerio iungeretur, calculos eiecisse. Video sympathiam. Visum est enim tale obiectum dormienti, ut id, quod evenit, naturae vis, non opinio erroris effecerit. Quae igitur natura obtulit illam speciem Simonidi, a qua vetaretur navigare? aut quid naturae copulatum habuit Alcibiadis, quod scribitur, somnium? qui paullo ante interitum visus est in somnis amicae esse amictus amiculo. Is quum esset proiectus inhumatus, ab omnibusque desertus iaceret: amica corpus eius texit suo pallio. Ergo hoc inerat in rebus futuris: et caussas naturales habebat: an, et ut videretur et ut eveniret, casus effecit? LXX. 144. Quid? ipsorum interpretum coniecturae, nonne magis ingenia declarant eorum, quam vim consensumque naturae? Cursor ad Olympia proficisci cogitans, visus est in somnis curru quadrigarum vehi. Mane ad coniectorem. At ille, Vinces, inquit. Id enim celeritas significat et vis equorum. Post idem ad Antiphontem. Is autem, Vincare, inquit, necesse est. An non intelligis, quattuor ante te cucurrisse? Ecce alius cursor: (atque horum somniorum, et talium plenus est Chrysippi liber, plenus Antipatri.) Sed ad cursorem redeo. Ad interpretem detulit, aquilam se in somnis visum esse factum. At ille, Vicisti. Ista enim avi volat nulla vehementius. Huic quidem Antipho, Baro, inquit, te victum esse non vides? Ista enim avis insectans alias aves et agitans, semper ipsa postrema est. 145. Parere quaedam matrona cupiens, dubitans essetne praegnans,

visa est in quiete obsignatam habere naturam. Retulit. Negavit, eam, quoniam obsignata fuisset, concipere potuisse. At alter, praegnantem esse dixit. Nam inane obsignari nihil solere. Quae est ista ars coniectoris, eludentis ingenio? An ea, quae dixi, et innumerabilia, quae collecta habent Stoici, quidquam significant, nisi acumen hominum, ex similitudine aliqua, coniecturam modo huc, modo illuc ducentium? Medici signa quaedam habent ex venis et ex spiritu aegroti: multisque ex aliis futura praesentiunt. Gubernatores quum exsultantes loligines viderint, aut delphinos se in portum coniicientes, tempestatem significari putant. Haec ratione explicari, et ad naturam facile revocari possunt: ea vero, quae paullo ante dixi, nullo modo.

LXXI. 146. At enim observatio diuturna, (haec enim pars una restat) notandis rebus fecit artem. An tandem somnia observari possunt? Quonam modo? Sunt enim innumerabiles varietates. Nihil tam praepostere, tam incondite, tam monstruose cogitari potest, quod non possimus somniare. Quo modo igitur haec infinita et semper nova aut memoria complecti, aut observando notare possumus? Astrologi motus errantium stellarum notaverunt. Inventus est enim ordo in iis stellis, qui non putabatur. Cedo tandem, qui sit ordo, aut quae concursatio somniorum? Quo modo autem distingui possunt vera somnia a falsis, quum eadem et aliis aliter evadant, et iisdem non semper eodem modo? ut mihi mirum videatur, quum mendaci homini, ne verum quidem dicenti, credere soleamus, quo modo isti, si somnium verum evasit aliquod, non ex multis potius uni fidem derogant, quam ex uno innumerabilia confirmant.

147. Si igitur neque Deus est effector somniorum, neque naturae societas ulla cum somniis, neque observatione inveniri potuit scientia: effectum est, ut

nihil prorsus somniis tribuendum sit: praesertim quum illi ipsi, qui ea vident, nihil divinent; ii, qui interpretantur, coniecturam adhibeant, non naturam: casus autem innumerabilibus paene saeculis in omnibus plura mirabilia, quam in somniorum visis effecerit: neque coniectura, quae in varias partes duci potest, nonnumquam etiam in contrarias, quidquam sit incertius. LXXII. 148. Explodatur haec quoque somniorum divinatio pariter cum ceteris. Nam ut vere loquamur, superstitio, fusa per gentes, oppressit omnium fere animos, atque hominum imbecillitatem occupavit. Quod et in iis libris dictum est, qui sunt *de natura Deorum:* et hac disputatione id maxime egimus. Multum enim et nobismet ipsis, et nostris profuturi videbamur, si eam funditus sustulissemus. Nec vero (id enim diligenter intelligi volo) superstitione tollenda religio tollitur. Nam et, maiorum instituta tueri sacris caerimoniisque retinendis, sapientis est: et esse praestantem aliquam aeternamque naturam, et eam suspiciendam admirandamque hominum generi, pulchritudo mundi ordoque rerum caelestium cogit confiteri. 149. Quamobrem, ut religio propaganda etiam est, quae est iuncta cum cognitione naturae: sic superstitionis stirpes omnes eiiciendae. Instat enim et urget et, quo te cumque verteris, persequitur; sive tu vatem, sive tu omen audieris; sive immolaris, sive avem adspexeris; si Chaldaeum, si haruspicem videris; si fulserit, si tonuerit, si tactum aliquid erit de caelo; si ostenti simile natum factumve quippiam; quorum necesse est plerumque aliquid eveniat: ut numquam liceat quieta mente consistere. 150. Perfugium videtur omnium laborum et sollicitudinum esse somnus. At ex eo ipso plurimae curae metusque nascuntur. Qui quidem ipsi per se minus valerent, et magis contemnerentur, nisi somniorum patrocinium philosophi su-

scepissent, nec ii quidem contemptissimi, sed in primis acuti, et consequentia et repugnantia videntes: qui prope iam absoluti et perfecti putantur. Quorum licentiae nisi Carneades restitisset, haud scio, an soli iam philosophi iudicarentur. Cum quibus omnis fere nobis disceptatio contentioque est; non quod eos maxime contemnamus, sed quod videntur acutissime sententias suas prudentissimeque defendere. Quum autem proprium sit Academiae, iudicium suum nullum interponere; ea probare, quae simillima veri videantur; conferre caussas, et quid in quamque sententiam dici possit, exprimere; nulla adhibita sua auctoritate, iudicium audientium relinquere integrum ac liberum: tenebimus hanc consuetudinem a Socrate traditam; eaque inter nos, si tibi, Quinte frater, placebit, quam saepissime utemur. Mihi vero, inquit ille, nihil potest esse iucundius. Quae quum essent dicta, surreximus.

M. TULLII CICERONIS
DE FATO
LIBER SINGULARIS.

ARGUMENTUM.

Hunc de Fato sermonem Cicero post Caesaris interitum (710. U.) se in Puteolano, unde tum etiam epistolas ad Att. XIV, 9. *sqq. misit, cum Hirtio Cos. des. habuisse fingit. Hic autem sermo, pariter ac Plutarchi illa περὶ εἱμαρμένης Commentatio (Tom. IV. Moral. ed. Tauchn.), ad nos non pervenit integer. Sunt etiam, qui duos huius disputationis libros, quorum alterius supersit pars, olim fuisse opinentur magis, quam ostendant. In hac igitur, cuius principium desideratur, parte disputationis adversus Posidonium Cicero docere conatus est, si fati nullum esset nomen, nulla natura et vis, si forte, temere, casu aut pleraque fierent aut omnia, non aliter ac nunc, omnia eventura; nihil igitur attinere inculcare fatum, quo sublato ratio rerum omnium ad naturam fortunamve referatur. C.* 1–3. *Deinde sequitur disputatio cum Chrysippo de contagione rerum seu de naturae coniunctione, quam συμπάθειαν vocant: Qua Cicero docet effici, ut alii ad alia propensiores sint ob caussas naturales et rerum antecessiones, non vero ut voluntatum nostrarum atque appetitionum tales sint caussae. C.* 4–8. *Iam ad Diodori περὶ δυνατῶν sententiam se vertit, nihil posse fieri censentis nisi quod verum sit aut verum futurum sit C.* 9. *Tum ad Chrysippum pergit ita ratiocinantem: si sit motus sine caussa, non omnem*

enuntiationem aut veram aut falsam fore; nam quod non habeat caussas efficientes, id nec verum nec falsum fore: motum igitur sine caussa nullum esse: quod si ita sit, rerum antecessionibus fieri omnia; id si ita sit, fato fieri omnia. Ad haec Cicero concedit quidem motum nullum sine caussa esse, non vero, quaecumque fiant, fieri omnia caussis antecedentibus. Voluntatis enim nostrae non esse caussas externas et antecedentes. C. 10–12. *Hic disserit etiam de ignava ratione (s. ἀργῷ λόγῳ), qua admissa omnem e vita tolli actionem liberam docet, Chrysippi et Carneadis rationes sequens.* C. 13-16. *Denique quum duae fuissent veterum philosophorum sententiae, una eorum, qui censerent, omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis afferret; altera eorum, qui sine ullo fato esse animorum motus voluntarios putarent, Chrysippum ait medium ferire voluisse, sed tamen magis ad eorum accedere sententiam, qui necessitate motus animos liberos esse arbitrentur* C. 17 - 19. *Utcumque se res habeat, hoc certe modo hanc caussam disceptandam non ab atomis errantibus et de via declinantibus Epicureo more praesidium petendum videri.* C. 20.

Deest principium.

I. 1. * * quia pertinet ad mores, quod ἦθος illi vocant, nos eam partem philosophiae „de moribus“ appellare solemus: sed decet augentem linguam Latinam, nominare moralem. Explicandaque vis est ratioque enuntiationum, quae Graeci ἀξιώματα vocant: quae de re futura quum aliquid dicunt, deque eo, quod possit fieri aut non possit, quam vim habeant, obscura quaestio est: quam περὶ δυνατῶν philosophi appellant: totaque est λογική, quam rationem disserendi voco. Quod autem in aliis libris feci, qui sunt *de natura Deorum*: itemque in iis, quos *de divinatio-*

ne edidi, ut in utramque partem perpetua explicaretur oratio, quo facilius id a quoque probaretur, quod cuique maxime probabile videretur, id in hac disputatione *de fato* casus quidam, ne facerem, impedivit. 2. Nam quum essem in Puteolano, Hirtiusque noster, Consul designatus, iisdem in locis, vir nobis amicissimus, et iis studiis, in quibus nos a pueritia viximus, deditus: multum una eramus; maxime nos quidem exquirentes ea consilia, quae ad pacem et ad concordiam civium pertinerent. Quum enim omnes post interitum Caesaris novarum perturbationum caussae quaeri viderentur, hisque esse occurrendum putaremus: omnis fere nostra in iis deliberationibus consumebatur oratio; idque et saepe alias, et quodam liberiore, quam solebat, et magis vacuo ab interventoribus die, quum ille ad me venisset, primo illa, quae erant quotidiana et quasi legitima nobis, de pace et de otio. II. 3. Quibus actis, Quid ergo? inquit ille, quoniam oratorias exercitationes non tu quidem, ut spero, reliquisti, sed certe philosophiam illis anteposuisti, possumne aliquid audire? Tu vero, inquam, vel audire vel dicere. Nec enim (id quod recte existimas) oratoria illa studia deserui; quibus etiam te incendi, quamquam flagrantissimum acceperam: nec ea, quae nunc tracto, minuunt, sed augent potius illam facultatem. Nam cum hoc genere philosophiae, quod nos sequimur, magnam habet orator societatem. Subtilitatem enim ab Academia mutuatur, et ei vicissim reddit ubertatem orationis et ornamenta dicendi. Quamobrem, inquam, quoniam utriusque studii nostra possessio est, hodie, utro frui malis, optio sit tua. Tum Hirtius, Gratissimum, inquit, et tuorum omnium simile. Nihil enim umquam abhorruit meo studio voluntas tua. 4. Sed quoniam rhetorica mihi vestra sunt nota, teque in iis et audivimus saepe, et audiemus, atque hanc Academicorum contra propositum

disputandi consuetudinem indicant te suscepisse *Tusculanae disputationes;* ponere aliquid, ad quod audiam, si tibi non est molestum, volo. An mihi, inquam, potest quidquam esse molestum, quod tibi gratum futurum sit? Sed ita audies, ut Romanum hominem, ut timide ingredientem ad hoc genus disputandi, ut longo intervallo haec studia repetentem. Ita, inquit, audiam te disputantem, ut ea lego, quae scripsisti. Proinde ordire.

* * *

III. 5. Consideramus hic: ** quorum in aliis, ut in Antipatro poeta, ut in brumali die natis, ut in simul aegrotantibus fratribus, ut in urina, ut in unguibus, ut in reliquis eiusmodi, naturae contagio valet: quam ego non tollo: vis est nulla fatalis, in aliis autem fortuita quaedam esse possunt, ut in illo naufrago, ut in Icadio, ut in Daphita. Quaedam etiam Posidonius (pace magistri dixerim) comminisci videtur. Sunt, inquam, quidem absurda. Quid enim? Si Daphitae fatum fuit ex equo cadere atque ita perire? ex hocne equo, qui, quum equus non esset, nomen habebat alienum? aut Philippus hasce in capulo quadrigulas vitare monebatur? Quasi vero capulo sit occisus. Quid autem magnum, [et] naufragum illum sine nomine in rivo esse lapsum? quamquam huic quidem hic scribit praedictum, in aqua esse pereundum. Ne hercule Icadii quidem praedonis video fatum ullum. Nihil enim scribit ei praedictum. 6. Quid mirum igitur, ex spelunca saxum in crura eius incidisse? Puto enim, etiam si Icadius tum in spelunca non fuisset, saxum tamen illud casurum fuisse. Nam aut nihil est omnino fortuitum, aut hoc ipsum potuit evenire fortuna. Quaero igitur, (atque hoc late patebit) si fati omnino nullum nomen, nulla natura, nulla vis esset, et forte, temere, casu, aut pleraque fierent, aut omnia: num aliter, ac nunc

eveniunt, evenirent? Quid ergo attinet inculcare fatum, quum sine fato ratio omnium rerum ad naturam fortunamve referatur?

IV. 7. Sed Posidonium, sicut aequum est, cum bona gratia dimittamus: ad Chrysippi laqueos revertamur. Cui primum quidem de ipsa rerum contagione respondeamus: reliqua postea persequemur. Inter locorum naturas quantum intersit, videmus: alios esse salubres, alios pestilentes: in aliis esse pituitosos et quasi redundantes, in aliis exsiccatos atque aridos: multaque sunt alia, quae inter locum et locum plurimum differunt. Athenis tenue caelum, ex quo acutiores etiam putantur Attici, crassum Thebis; itaque pingues Thebani et valentes. Tamen neque illud tenue caelum efficiet, ut aut Zenonem quis, aut Arcesilam, aut Theophrastum audiat; neque crassum, ut Nemea potius, quam Isthmo victoriam petat. 8. Disiungo longius. Quid enim? loci natura afferre potest, ut in porticu Pompeii potius, quam in campo ambulemus? tecum, quam cum alio? Idibus potius, quam Kalendis? Ut igitur ad quasdam res natura loci pertinet aliquid, ad quasdam autem nihil: sic affectio astrorum valeat, si vis, ad quasdam res; ad omnes certe non valebit. At enim quoniam in naturis hominum dissimilitudines sunt, ut alios dulcia, alios subamara delectent; alii libidinosi, alii iracundi aut crudeles aut superbi sint; alii talibus vitiis abhorreant, quoniam igitur, inquit, tantum natura a natura distat, quid mirum est, has dissimilitudines ex differentibus caussis esse factas?

V. 9. Haec disserens, qua de re agatur, et in quo caussa consistat, non videt. Non enim, si alii ad alia propensiores sint propter caussas naturales et antecedentes, idcirco etiam nostrarum voluntatum atque appetitionum sunt caussae naturales et antecedentes. Nam nihil esset in nostra potestate, si res ita se ha-

beret. Nunc vero fatemur, acuti hebetesne; valentes imbecilline simus, non esse id in nobis. Qui autem ex eo cogi putat, ne ut sedeamus quidem aut ambulemus, voluntatis esse, is non videt, quae quamque rem res consequatur. Ut enim et ingeniosi et tardi ita nascantur antecedentibus caussis, itemque valentes et imbecilli: non sequitur tamen, ut etiam sedere et ambulare et rem agere aliquam, principalibus caussis definitum et constitutum sit. 10. Stilponem, Megaricum philosophum, acutum sane hominem et probatum temporibus illis accepimus. Hunc scribunt ipsius familiares et ebriosum et mulierosum fuisse: neque hoc scribunt vituperantes, sed potius ad laudem; vitiosam enim naturam ab eo sic edomitam et compressam esse doctrina, ut nemo umquam vinolentum illum, nemo in eo libidinis vestigium viderit. Quid? Socratem nonne legimus, quemadmodum notarit Zopyrus, physiognomon, qui se profitebatur hominum mores naturasque ex corpore, oculis, vultu, fronte pernoscere? stupidum esse Socratem dixit, et bardum, quod iugula concava non haberet: obstructas eas partes et obturatas esse dicebat; addidit etiam, mulierosum: in quo Alcibiades cachinnum dicitur sustulisse. 11. Sed haec ex naturalibus caussis vitia nasci possunt: exstirpari autem et funditus tolli, ut is ipse, qui ad ea propensus fuerit, a tantis vitiis avocetur, non est positum in naturalibus caussis, sed in voluntate, studio, disciplina. Quae tolluntur omnia, si vis et natura fati ex divinationis ratione firmabitur. VI. Etenim si est divinatio, qualibusnam a perceptis artis proficiscitur? percepta appello, quae dicuntur Graece *θεωρήματα*. Non enim credo, nullo percepto aut ceteros artifices versari in suo munere, aut eos, qui divinatione utantur, futura praedicere. 12. Sunt igitur astrologorum percepta huiusmodi. Si quis, verbi caussa, oriente Canicula

natus est, is in mari non morietur. Vigila, Chrysippe, ne tuam caussam, in qua tibi cum Diodoro, valente Dialectico, magna luctatio est, deseras. Si enim verum est, quod ita connectitur, „Si quis oriente Canicula natus est, in mari non morietur:" illud quoque verum est, „Si Fabius oriente Canicula natus est, Fabius in mari non morietur." Pugnant ergo haec inter se, Fabium oriente Canicula natum esse, et in mari Fabium moriturum: et quoniam certum in Fabio ponitur, ortum esse eum Canicula oriente; haec quoque pugnant, et esse Fabium, et in mari moriturum. Ergo haec quoque coniunctio est ex repugnantibus, „et est Fabius, et in mari Fabius morietur:" quod ut propositum est, ne fieri quidem potest. Ergo illud, Morietur in mari Fabius, ex eo genere est, quod fieri non potest. Omne igitur, quod falsum dicitur in futuro, id fieri non potest. VII. 13. At hoc, Chrysippe, minime vis: maximeque tibi de hoc ipso cum Diodoro certamen est. Ille enim id solum fieri posse dicit, quod aut sit verum, aut futurum sit verum: et, quidquid futurum sit, id dicit fieri necesse esse, et, quidquid non sit futurum, id negat fieri posse. Tu, et quae non sint futura, posse fieri dicis, ut frangi hanc gemmam, etiam si id numquam futurum sit: neque necesse fuisse Cypselum regnare Corinthi, quamquam id millesimo ante anno Apollinis oraculo editum esset. At si ista comprobabis divina praedicta; et quae falsa in futuris dicentur, in his habebis, ut ea fieri non possint: ut, si dicatur, Africanum Karthagine potiturum: et si vere dicatur de futuro, idque ita futurum sit, dicas esse necessarium. Quae est tota Diodori vobis inimica sententia. 14. Etenim si illud vere connectitur, „Si oriente Canicula natus es, in mari non morieris:" primumque quod in connexo, „Natus es oriente Canicula," necessarium est: omnia enim vera in praeteritis neces-

saria sunt, ut Chrysippo placet, dissentienti a magistro Cleanthe, quia sunt immutabilia, nec in falsum e vero praeterita possunt converti: si igitur, quod primum in connexo est, necessarium est: fit etiam, quod sequitur, necessarium. Quamquam hoc Chrysippo non videtur valere in omnibus. Sed tamen, si naturalis est caussa, cur in mari Fabius non moriatur, in mari Fabius mori non potest. VIII. 15. Hoc loco Chrysippus aestuans, falli sperat Chaldaeos ceterosque divinos, neque eos usuros esse coniunctionibus, ut in sua percepta pronuntient, „Si quis natus est oriente Canicula, is in mari non morietur:“ sed potius ita dicant, Non et natus est quis oriente Canicula, et is in mari morietur. O licentiam iocularem! Ne ipse incidat in Diodorum, docet Chaldaeos, quo pacto eos exponere percepta oporteat. Quaero enim, si Chaldaei ita loquantur, ut negationes infinitarum coniunctionum potius, quam infinita connexa ponant: cur idem medici, cur geometrae, cur reliqui facere non possint? Medicus in primis, quod erit ei perspectum in arte, non ita proponet: „Si cui venae sic moventur, is habet febrem:“ sed potius illo modo, „Non ei venae sic moventur, et febrem is non habet.“ Itemque geometres non ita dicet, „In sphaera maximi orbes, medii inter se dividuntur:“ sed potius illo modo, „Non et sunt in sphaera maximi orbes, et hi non medii inter se dividuntur.“ 16. Quid est, quod non possit isto modo ex connexo transferri ad coniunctionum negationem? Et quidem aliis modis easdem res efferre possumus. Modo dixi, „In sphaera maximi orbes, medii inter se dividuntur:“ possum dicere, „Si in sphaera maximi orbes erunt;“ possum dicere, „Quia in sphaera maximi orbes erunt.“ Multa genera sunt enuntiandi, nec ullum distortius, quam hoc, quo Chrysippus sperat Chaldaeos contentos Stoicorum caussa

fore. Illorum tamen nemo ita loquitur: maius est enim, has contortiones orationis, quam signorum ortus obitusque perdiscere.

IX. 17. Sed ad illam Diodori contentionem, quam περὶ δυνατῶν appellant, revertamur: in qua, quid valeat id, quod fieri possit, anquiritur. Placet igitur Diodoro, id solum fieri posse, quod aut verum sit, aut verum futurum sit. Qui locus attingit hanc quaestionem, Nihil fieri, quod non necesse fuerit: et, Quidquid fieri possit, id aut esse iam, aut futurum esse: nec magis commutari ex veris in falsa ea posse, quae futura sunt, quam ea, quae facta sunt: sed in factis immutabilitatem apparere; in futuris quibusdam, quia non apparent, ne inesse quidem videri: ut in eo, qui mortifero morbo urgeatur, verum sit, „Hic morietur hoc morbo:“ at hoc idem si vere dicatur in eo, in quo vis morbi tanta non appareat, nihilo minus futurum sit. Ita fit, ut commutatio ex vero in falsum ne in futuro quidem ulla fieri possit. Nam, „Morietur Scipio,“ talem vim habet, ut, quamquam de futuro dicitur, tamen id non possit converti in falsum. De homine enim dicitur, cui necesse est mori. 18. Sic si diceretur, „Morietur noctu in cubiculo suo Scipio vi oppressus,“ vere diceretur. Id enim fore diceretur, quod esset futurum: futurum autem fuisse, ex eo, quia factum est, intelligi debet. Nec magis erat verum, „Morietur Scipio,“ quam, „Morietur illo modo:“ nec minus necesse mori Scipionem, quam illo modo mori: nec magis immutabile ex vero in falsum, „Necatus est Scipio,“ quam Necabitur Scipio:“ nec, quum haec ita sint, est caussa, cur Epicurus fatum extimescat, et ab atomis petat praesidium easque de via deducat, et uno tempore suscipiat res duas inenodabiles; unam, ut sine caussa fiat aliquid, ex quo exsistet, ut de nihilo quippiam fiat, quod nec ipsi nec cuiquam Physico

placet, alteram, ut, quum duo individua per inanitatem ferantur, alterum e regione moveatur, alterum declinet. 19. Licet enim Epicuro, concedenti, omne enuntiatum aut verum aut falsum esse, non vereri, ne omnia fato fieri sit necesse: non enim aeternis caussis, naturae necessitate manantibus, verum est id, quod ita enuntiatur: Descendit in Academiam Carneades: nec tamen sine caussis: sed interest inter caussas fortuito antegressas et inter caussas cohibentes in se efficientiam naturalem. Ita et semper verum fuit, Morietur Epicurus, quum duo et septuaginta annos vixerit, Archonte Pytharato; neque tamen erant caussae fatales, cur ita accideret: sed, quod ita cecidisset, certe casurum, sicut cecidit, fuit. 20. Nec ii, qui dicunt immutabilia esse, quae futura sint, nec posse verum futurum converti in falsum, fati necessitatem confirmant, sed verborum vim interpretantur. At, qui introducunt caussarum seriem sempiternam, ii mentem hominis voluntate libera spoliatam, necessitate fati devinciunt. Sed haec hactenus. Alia videamus.

X. Concludit enim Chrysippus hoc modo, „Si est motus sine caussa, non omnis enuntiatio, quod ἀξίωμα Dialectici appellant, aut vera aut falsa erit. Caussas enim efficientes quod non habebit, id nec verum nec falsum erit. Omnis autem enuntiatio aut vera aut falsa est. Motus ergo sine caussa nullus est. 21. Quod si ita est, omnia, quae fiunt, caussis fiunt antegressis. Id si ita est, omnia fato fiunt. Efficitur igitur, fato fieri, quaecumque fiant. Hic primum si mihi libeat assentiri Epicuro et negare omnem enuntiationem aut veram esse aut falsam: eam plagam potius accipiam, quam fato omnia fieri comprobem. Illa enim sententia aliquid habet disputationis, haec vero non est tolerabilis. Itaque contendit omnes nervos Chrysippus, ut persuadeat, omne

ἀξίωμα aut verum esse aut falsum. Ut enim Epicurus veretur, ne, si hoc concesserit, concedendum sit, fato fieri, quaecumque fiant: (si enim alterutrum ex aeternitate verum sit, esse id etiam certum: et, si certum, etiam necessarium: ita et necessitatem et fatum confirmari putat) sic Chrysippus metuit, ne, si non obtinuerit, omne, quod enuntietur aut verum esse aut falsum, non teneat, omnia fato fieri et ex caussis aeternis rerum futurarum. 22. Sed Epicurus declinatione atomi vitari fati necessitatem putat. Itaque tertius quidam motus oritur extra pondus et plagam, quum declinat atomus intervallo minimo. Id appellat ἐλάχιστον. Quam declinationem sine caussa fieri si minus verbis, re cogitur confiteri. Non enim atomus ab atomo pulsa declinat. Nam qui potest pelli alia ab alia, si gravitate feruntur ad perpendiculum corpora individua, rectis lineis, ut Epicuro placet? Sequitur enim, ut, si alia ab alia numquam depellatur, ne contingat quidem alia aliam. Ex quo efficitur, ut iam si sit atomus, eaque declinet, declinare sine caussa. 23. Hanc rationem Epicurus induxit ob eam rem, quod veritus est, ne, si semper atomus gravitate ferretur naturali ac necessaria, nihil liberum nobis esset, quum ita moveretur animus, ut atomorum motu cogeretur. Hinc Democritus, auctor atomorum, accipere maluit, necessitate omnia fieri, quam a corporibus individuis naturales motus avellere. XI. Acutius Carneades, qui docebat, posse Epicureos suam caussam sine hac commentitia declinatione defendere. Nam quum doceret, esse posse quemdam animi motum voluntarium, id fuit defendi melius, quam introducere declinationem, cuius praesertim caussam reperire non possunt. Quo defenso, facile Chrysippo possent resistere. Quum enim concessissent, motum nullum esse sine caussa, non concederent, omnia quae fie-

rent, fieri caussis antecedentibus. Voluntatis enim nostrae non esse caussas externas et antecedentes. 24. Communi igitur consuetudine sermonis abutimur, quum ita dicimus, velle aliquid quempiam aut nolle sine caussa. Ita enim dicimus, sine caussa, ut dicamus, sine externa et antecedenti caussa, non sine aliqua. Ut quum vas inane dicimus, non ita loquimur, ut Physici, quibus inane esse nihil placet: sed ita, ut, verbi caussa, sine aqua, sine vino, sine oleo vas esse dicamus: sic, quum sine caussa animum moveri dicimus, sine antecedente et externa caussa moveri, non omnino sine caussa, dicimus. De ipsa atomo dici potest, quum per inane moveatur gravitate et pondere, sine caussa moveri, quia nulla caussa accedat extrinsecus. 25. Rursus autem, ne omnes a Physicis irrideamur, si dicamus, quidquam fieri sine caussa, distinguendum est, et ita dicendum, ipsius individui hanc esse naturam, ut pondere et gravitate moveatur, eamque ipsam esse caussam, cur ita feratur. Similiter ad animorum motus voluntarios non est requirenda externa caussa. Motus enim voluntarius eam naturam in se ipse continet, ut sit in nostra potestate nobisque pareat: nec id sine caussa. Eius enim rei caussa ipsa natura est. 26. Quod quum ita sit, quid est, cur non omnis pronuntiatio aut vera aut falsa sit, nisi concesserimus fato fieri, quaecumque fiant? Quia futura vera, inquit, non possunt esse ea, quae caussas, cur futura sint, non habent: habeant igitur caussas necesse est ea, quae vera sunt: ita quum evenerint, fato evenerint. XII. Confectum negotium, si quidem tibi concedendum est, aut fato omnia fieri; aut quidquam posse fieri sine caussa. 27. An aliter haec enuntiatio vera esse non potest, „Capiet Numantiam Scipio," nisi ex aeternitate caussa caussam serens hoc erit effectura? An hoc falsum potuisset esse, si esset sexcentis sae-

culis ante dictum? Et, si tum non esset vera haec enuntiatio, „Capiet Numantiam Scipio:“ ne illâ quidem eversâ vera est haec enuntiatio, „Cepit Numantiam Scipio.“ Potest igitur quidquam factum esse, quod non verum fuerit futurum esse? Nam ut praeterita ea vera dicimus, quorum superiore tempore vera fuerit instantia: sic futura, quorum consequenti tempore vera erit instantia, ea vera dicemus. 28. Nec si omne enuntiatum aut verum aut falsum est, sequitur illico, esse caussas immutabiles easque aeternas, quae prohibeant quidquam secus cadere, atque casurum sit. Fortuitae sunt caussae, quae efficiant, ut vere dicantur, quae ita dicentur, Veniet Cato in Senatum, non inclusae in rerum natura atque mundo. Et tamen tam est immutabile venturum, quum est verum, quam venisse: nec ob eam caussam fatum aut necessitas extimescenda est. Etenim erit confiteri necesse, si haec enuntiatio, Veniet in Tusculanum Hortensius, vera non est: sequitur, ut falsa sit. Quorum isti neutrum volunt. Quod fieri non potest.

Nec nos impediet illa ignava ratio, quae dicitur. Appellatur enim quidam a philosophis ἀργὸς λόγος, cui si pareamus, nihil omnino agamus in vita. Sic enim interrogant: Si fatum tibi est, ex hoc morbo convalescere; sive medicum adhibueris, sive non adhibueris, convalesces. 29. Item: Si fatum tibi est, ex hoc morbo non convalescere; sive tu medicum adhibueris, sive non adhibueris, non convalesces. Et alterutrum fatum est. Medicum ergo adhibere nihil attinet. XIII. Recte genus hoc interrogationis ignavum atque iners nominatum est, quod eadem ratione omnis e vita tolletur actio. Licet etiam immutare, ut fati nomen ne adiungas, et eamdem tamen teneas sententiam, hoc modo: Si ex aeternitate verum hoc fuit, Ex isto morbo convalesces; sive adhibueris me-

dicum, sive non adhibueris, convalesces. Itemque: Si ex aeternitate hoc falsum fuit, Ex isto morbo (non) convalesces; sive adhibueris medicum, sive non adhibueris, non convalesces: deinde cetera. 30. Haec ratio a Chrysippo reprehenditur. Quaedam enim sunt, inquit, in rebus simplicia, quaedam copulata. Simplex est: Morietur eo die Socrates. Huic, sive quid fecerit, sive non fecerit, finitus est moriendi dies. At si ita fatum sit: Nascetur Oedipus Laio: non poterit dici, sive fuerit Laius cum muliere, sive non fuerit; copulata enim res est, et confatalis: sic enim appellat: quia ita fatum sit, et concubiturum cum uxore Laium, et ex ea Oedipum procreaturum. Ut si esset dictum: Luctabitur Olympiis Milo; et referret aliquis: Ergo, sive habuerit adversarium, sive non habuerit, luctabitur: erraret. Est enim copulatum: Luctabitur, quia sine adversario nulla luctatio est. Omnes igitur istius generis captiones eodem modo refelluntur: Sive tu adhibueris medicum, sive non adhibueris, convalesces: captiosum. Tam enim est fatale, medicum adhibere, quam convalescere. Haec ut dixi, confatalia ille appellat.

XIV. 31. Carneades hoc totum genus non probabat, et nimis inconsiderate concludi hanc rationem putabat. Itaque premebat alio modo, nec ullam adhibebat calumniam: cuius erat haec conclusio: Si omnia antecedentibus caussis fiunt, omnia naturali colligatione conserte contexteque fiunt. Quod si ita est, omnia necessitas efficit. Id si verum est, nihil est in nostra potestate. Est autem aliquid in nostra potestate. At, si omnia fato fiunt, omnia caussis antecedentibus fiunt. Non igitur fato fiunt, quaecumque fiunt. 32. Haec arctius adstringi ratio non potest. Nam si quis velit idem referre, atque ita dicere: Si omne futurum, ex aeternitate verum est, ut ita certe eveniat, quemadmodum sit futurum, omnia necesse

est colligatione naturali conserte contexteque fieri: nihil dicat. Multum enim differt, utrum caussa naturalis ex aeternitate futura vera efficiat, an etiam sine aeternitate naturali, futura quae sint, ea vera esse possint intelligi. Itaque dicebat Carneades, ne Apollinem quidem futura posse dicere, nisi ea, quorum caussas natura ita contineret, ut ea fieri necesse esset. 33. Quid enim spectans Deus ipse diceret, Marcellum, eum, qui ter Consul fuit, in mari esse periturum? Erat quidem hoc verum ex aeternitate, sed caussas id efficientes non habebat. Ita ne praeterita quidem ea, quorum nulla signa, tamquam vestigia, exstarent, Apollini nota esse censebat: quo minus futura. Caussis enim efficientibus quamque rem cognitis, posse denique sciri, quid futurum esset. Ergo nec de Oedipode potuisse Apollinem praedicere, nullis in rerum natura caussis praepositis, cur ab eo patrem interfici necesse esset: nec quidquam huiusmodi. XV. Quocirca si Stoicis, qui omnia fato fieri dicunt, consentaneum est, huiusmodi oracula, ceteraque, quae ad divinationem pertinent, comprobare: iis autem, qui, quae futura sunt, ea vera esse ex aeternitate dicunt, non idem dicendum est: vide, ne non eadem sit illorum caussa et Stoicorum. Hi enim urgentur angustius; illorum ratio soluta ac libera est. 34. Quod si concedatur, nihil posse evenire, nisi caussa antecedente; quid proficiatur, si ea caussa non ex aeternis caussis apta dicatur? Caussa autem ea est, quae id efficit, cuius est caussa; ut vulnus, mortis; cruditas, morbi; ignis, ardoris. Itaque non sic caussa intelligi debet, ut, quod cuique antecedat, id ei caussa sit, sed quod cuique efficienter antecedat: nec, quod in campum descenderim, id fuisse caussae, cur pila luderem: nec Hecubam caussam interitus fuisse Troianis, quod Alexandrum genuerit: nec Tyndareum Agamemno-

ni, quod Clytaemnestram. Hoc enim modo viator quoque bene vestitus caussa grassatori fuisse dicetur, cur ab eo spoliaretur. 35. Ex hoc genere illud est Ennii,

Utinám ne in nemore Pélio secúribus
Caesá cecidisset ábiegna ad terrám trabes!

Licuit vel altius, *Utinam ne in Pelio nata ulla unquam esset arbor!* etiam supra, *Utinam ne esset mons ullus Pelius!* similiterque superiora repetentem regredi infinite licet:

Neve inde navis ínchoandae exórdium
Coepísset.

Quorsum haec praeterita? Quia sequitur illud,

Nam númquam hera errans méa domo efferrét pedem,
Medéa, animo aegro, amóre saevo saúcia,

non, ut eae res caussam afferrent amoris. XVI. 36. Interesse autem aiunt, utrum eiusmodi quid sit, sine quo aliquid effici non possit, an eiusmodi, quo aliquid effici necesse sit. Nulla igitur earum est caussa, quoniam nulla eam rem sua vi efficit, cuius dicitur caussa; nec id, sine quo quippiam non fit, caussa est: sed id, quod quum accessit, id, cuius caussa est, efficit necessario. Nondum enim ulcerato serpentis morsu Philocteta, quae caussa in rerum natura continebatur, fore, ut is in insula Lemno linqueretur? Post autem caussa fuit propior, et cum exitu iunctior. 37. Ratio igitur eventus aperit caussam. Sed ex aeternitate vera fuit haec enuntiatio: Relinquetur in insula Philoctetes: nec hoc ex vero in falsum poterat converti. Necesse est enim in rebus contrariis duabus (contraria autem hoc loco ea dico, quorum alterum ait quid, alterum negat); ex his igitur necesse est, invito Epicuro, alterum verum esse, alterum falsum: ut, Sauciabitur Philocteta, omnibus ante saeculis verum fuit: Non sauciabitur: falsum. Nisi forte volumus Epicureorum opinionem sequi,

qui tales enuntiationes nec veras nec falsas esse dicunt: aut, quum id pudet, illud tamen dicunt, quod est impudentius, veras esse ex contrariis disiunctiones: sed quae in his enuntiata essent, eorum neutrum esse verum. 38. O admirabilem licentiam, et miserabilem inscitiam disserendi! Si enim aliquid in eloquendo nec verum nec falsum est, certe id verum non est. Quod autem verum non est, qui potest non falsum esse? aut quod falsum non est, qui potest non verum esse? Tenebitur ergo id, quod a Chrysippo defenditur: Omnem enuntiationem aut veram aut falsam esse: ratio ipsa coget, et ex aeternitate quaedam vera esse, et ea non esse nexa caussis aeternis, et a fati necessitate esse libera.

XVII. 39. Ac mihi quidem videtur, quum duae sententiae fuissent veterum philosophorum, una eorum, qui censerent omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis afferret, in qua sententia Democritus, Heraclitus, Empedocles, Aristoteles fuit; altera eorum, quibus viderentur sine ullo fato esse animorum motus voluntarii: Chrysippus, tamquam arbiter honorarius, medium ferire voluisse: sed applicat se ad eos potius, qui necessitate motus animos liberatos volunt. Dum autem verbis utitur suis, delabitur in eas difficultates, ut necessitatem fati confirmet invitus. 40. Atque hoc, si placet, quale sit, videamus in assensionibus, quas prima oratione tractavi. Eas enim veteres illi, quibus omnia fato fieri videbantur, vi effici et necessitate dicebant. Qui autem ab his dissentiebant, fato assensiones liberabant, negabantque, fato assensionibus adhibito, necessitatem ab his posse removeri: iique ita disserebant: Si omnia fato fiunt, omnia fiunt caussa antecedente: et, si appetitus; illa etiam, quae appetitum sequuntur. Ergo etiam assensiones. At, si caussa appetitus non est sita in nobis, ne ipse quidem appetitus

est in nostra potestate. Quod si ita est, ne illa quidem, quae appetitu efficiuntur, sunt sita in nobis. Non sunt igitur neque assensiones, neque actiones in nostra potestate. Ex quo efficitur, ut nec laudationes iustae sint, nec vituperationes, nec honores, nec supplicia. Quod quum vitiosum sit, probabiliter concludi putant, non omnia fato fieri, quaecumque fiant. XVIII. 41. Chrysippus autem quum et necessitatem improbaret, et nihil vellet sine praepositis caussis evenire, caussarum genera distinguit, ut et necessitatem effugiat, et retineat fatum. Caussarum enim, inquit, aliae sunt perfectae et principales: aliae adiuvantes et proximae. Quamobrem quum dicimus, omnia fato fieri caussis antecedentibus, non hoc intelligi volumus, caussis perfectis et principalibus, sed caussis adiuvantibus, antecedentibus et proximis. Itaque illi rationi, quam paullo ante conclusi, sic occurrit, Si omnia fato fiant, sequi illud quidem, ut omnia caussis fiant antepositis; verum non principalibus et perfectis, sed adiuvantibus et proximis. Quae si ipsae non sint in nostra potestate, non sequitur, ut ne appetitus quidem sit in nostra potestate. At hoc sequeretur, si omnia perfectis et principalibus caussis fieri diceremus, ut, quum hae caussae non essent in nostra potestate, ne ille quidem esset in nostra potestate. 42. Quamobrem qui ita fatum introducunt, ut necessitatem adiungant, in eos valebit illa conclusio. Qui autem caussas antecedentes non dicent perfectas neque principales, in eos nihil valebit. Quod enim dicantur assensiones fieri caussis antepositis, id quale sit, facile a se explicari puta[n]t. Nam quamquam assensio non possit fieri nisi commota viso: tamen quum id visum proximam caussam habeat, non principalem, hanc habet rationem (ut Chrysippus vult) quam dudum diximus, non, ut illa quidem fieri possit nulla vi ex-

trinsecus excitata, (necesse est enim, assensionem viso commoveri) sed revertitur ad cylindrum et ad turbinem suum, quae moveri incipere, nisi pulsa, non possunt: id autem quum accidit, suapte natura, quod superest, et cylindrum volvi, et versari turbinem putat. XIX. 43. Ut igitur, inquit, qui protrusit cylindrum, dedit ei principium motionis, volubilitatem autem non dedit: sic visum obiectum imprimet illud quidem, et quasi signabit in animo suam speciem, sed assensio nostra erit in potestate: eaque, quemadmodum in cylindro dictum est, extrinsecus pulsa, quod reliquum est, suapte vi et natura movebitur. Quod si aliqua res efficeretur sine caussa antecedente, falsum esset, omnia fato fieri: sin omnibus, quaecumque fiunt, verisimile est caussam antecedere; quid afferri poterit, cur non omnia fato fieri fatendum sit? modo intelligatur, quae sit caussarum distinctio ac dissimilitudo. 44. Haec quum ita sint a Chrysippo explicata, si illi, qui negant assensiones fato fieri, fateantur tamen, eas non sine viso antecedente fieri; alia ratio est. Sed si concedunt, anteire visa, nec tamen fato fieri assensiones, quod proxima illa et continens caussa non moveat assensionem: vide, ne idem dicant. Neque enim Chrysippus concedens, assensionis proximam et continentem caussam esse in viso positam, neque eam caussam ad assentiendum necessariam esse, concedet, ut, si omnia fato fiant, omnia fiant caussis antecedentibus et necessariis: itemque illi, qui ab hoc dissentiunt, confitentes non fieri assensiones sine praecursione visorum, dicent, si omnia fato fierent eiusmodi, ut nihil fieret, nisi praegressione caussae, confitendum esse, fato fieri omnia: ex quo facile intellectu est, quoniam utrique, patefacta atque explicata sententia sua, ad eumdem exitum veniant, verbis eos, non re dissidere. 45. Omninoque quum haec sit distinctio,

ut quibusdam in rebus vere dici possit, quum hae caussae antegressae sint, non esse in nostra potestate, quin illa eveniant, quorum caussae fuerint. Quibusdam autem in rebus, caussis antegressis, in nostra tamen esse potestate, ut aliud aliter eveniat: hanc distinctionem utrique approbant: sed alteri censent, quibus in rebus quum caussae antecesserint, ita, ut nôn sit in nostra potestate, ut aliter illa eveniant, illas fato fieri: quae autem in nostra potestate sint, ab his fàtum abesse.

* * *

XX. 46. Hoc modo hanc caussam disceptari oportet, non ab atomis errantibus et de via declinantibus praesidium petere. Declinat, inquit, atomus. Primum cur? Aliam enim quamdam vim motus habebunt a Democrito impulsionis, quam plagam ille appellat: a te, Epicure, gravitatis et ponderis. Quae ergo nova caussa in natura est, quae declinet atomum? aut num sortiuntur inter se, quae declinet, quae non? aut cur minimo declinent intervallo, maiore non? aut cur declinent uno minimo, non declinent duobus aut tribus? Optare hoc quidem est, non disputare. 47. Nam neque extrinsecus impulsam atomum loco moveri et declinare dicis: neque in illo inani, per quod feratur atomus, quidquam fuisse caussae, cur ea non e regione ferretur: nec in ipsa atomo mutationis aliquid factum est, quamobrem naturalem sui ponderis motum non teneret. Ita quum attulisset nullam caussam, quae istam declinationem efficeret: tamen aliquid sibi dicere videtur; quum id dicat, quod omnium mentes aspernentur ac respuant. 48. Nec vero quisquam magis confirmare mihi videtur non modo fatum, verum etiam necessitatem et vim omnium rerum, sustulisseque motus animi voluntarios, quam hic, qui aliter obsistere fato fatetur se non potuisse, nisi ad has commentitias

declinationes confugisset. Nam, ut essent atomi, quas quidem esse, mihi probari nullo modo potest: tamen declinationes istae numquam explicarentur. Nam si atomis, ut gravitate ferantur, tributum est necessitate naturae, quod omne pondus nulla re impediente moveatur et feratur necesse est: illud quoque necesse est, declinare, quibusdam atomis, vel, si volunt, omnibus naturaliter * * *

M. TULLII CICERONIS
DE LEGIBUS
LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Quum Cicero in libris de Republica magnam partem deperditis de optimo reipublicae statu exposuisset, scribendum etiam de optimis Legibus putavit, quibus respublica carere non potest. Hinc nati sunt de Legibus libri, nec omnes, (Macrobius enim VI, 4. quintum laudat, et Goerenzius e libr. de Legg. III, 20. sex fuisse libros docet, horumque quartum de potestate, quintum de iure publico, sextum de iure privato) nec integri ad nostram aetatem servati, quibus ita complecti instituit caussam universam iuris ac legum, ut hoc civile, quod dicebatur, in parvum quemdam et angustum locum concluderetur. Nam primo naturam iuris explicavit, eamque ab hominis repetiit natura: deinde consideravit leges, quibus civitates regi debent: tandem vero haec tractavit, quae composita et descripta erant iura et iussa populorum, in quibus ne Romani quidem populi praetermisit, quae vocantur, iura civilia. c. 5. *In hac autem disputatione usus est philosophorum more, non veterum illorum, Socraticorum, Academicorum et Peripateticorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae. Nam quae veteres illi fuse ac libere disputare consueverant, ea Ciceronis temporibus a Stoicis in primis, articulatim distincteque dicebantur, quod negabant satisfieri huic*

de legibus loco posse, nisi separatim de singulis capitibus disputaretur. c. 13. Primus liber tamquam fontes omnium legum omnisque iuris aperit, et ultimam legem dicit esse mentem Dei Optimi Maximi, omnia ratione iubentis et vetantis, a qua hominum vera lex proficiscitur, quae est ratio sapientis, apta ad iubendum et vetandum. cf. II, 4. Atque hoc est argumentum huius libri, eamque scholam certis capitibus distinguit. Primo igitur docet, a Deo, cuius numine ac mente omnia regantur, praeclara quadam conditione generatum esse hominem: praeter alia enim bona, soli ex omnium animantium generibus ac naturis attributam esse rationem; quae, quum adoleverit atque perfecta sit, sapientia nominetur, ut homini cum Deo rationis societas sit, et, quia ratio lex sit, communio iuris, et quasi quaedam agnatio; quod a Deo ratio sit ingenerata, c. 7 – 9. Deinde ostendit c. 10. 11. hominum inter ipsos esse, propter summam similitudinem et aequalitatem, summam societatem, coniunctionemque: ex quo sequitur tertium, ad participandum alium ab alio, communicandumque inter omnes ius, nos natura esse factos, efficiturque, quod quibusdam incredibile videtur, est autem necessarium, uti nihilo sese plus quisquam, quam alterum diligat. c. 12. Ex his tribus, tamquam principiis, sua sponte intelligere quisque potest, natura ius, non opinione et iudicio humano contineri. c. 13 – 17. Sed de eodem peculiaris est, multisque argumentis confirmata disputatio, cuius tamen particula quaedam, statim ab initio, interiit. Eam sequitur alia brevis, qua efficitur, ius et omne honestum sua sponte esse expetendum. c. 18. seq. Conclusio libri est de laudibus philosophiae et de Academicorum veterum Peripateticorumque et Stoicorum de bono et malo controversiis, in quibus magis de verbis quam de rebus concertari putat. Sermo autem, quem Cicero se cum Q. fratre et Attico in Arpinati suo habuisse

fingit, incidit in aestatem anni p. U. c. 702. Scripti sunt autem hi de legibus libri, ut videtur, interfecto iam Clodio, sed ante bella civilia; ab ipso autem Cicerone nec editi, et ne absoluti quidem, sed eo demum occiso publicati.

I. 1. ATTICUS. Lucus quidem ille, et haec Arpinatium quercus agnoscitur, saepe a me lectus in *Mario*. Si manet illa quercus, haec est profecto. Etenim est sane vetus. QUINTUS. Manet vero, Attice noster, et semper manebit. Sata est enim ingenio. Nullius autem agricolae cultu stirps tam diuturna, quam poetae versu seminari potest. ATT. Quo tandem modo, Quinte? aut quale est istud, quod poetae serunt? Mihi enim videris, fratrem laudando, suffragari tibi. Q. Sit ita sane. Verum tamen, dum Latinae loquentur litterae, quercus huic loco non deerit, quae Mariana dicatur: eaque, ut ait Scaevola de fratris mei Mario,

Canescet saeclis innumerabilibus.

2. Nisi forte Athenae tuae sempiternam in arce oleam tenere potuerunt, aut, quod Homericus Ulixes Deli se proceram et teneram palmam vidisse dixit, hodie monstrant eamdem: multaque alia multis locis diutius commemoratione manent, quam natura stare potuerunt. Quare glandifera illa quercus, ex qua olim evolavit

Nuntia fulva Iovis, miranda visa figura,

nunc sit haec. Sed quum eam tempestas vetustasve consumpserit, tamen erit his in locis quercus, quam Marianam quercum vocent. 3. ATT. Non dubito id quidem: sed hoc iam non ex te, Quinte, quaero, verum ex ipso poeta, tuine versus hanc quercum severint, an ita factum de Mario, ut scribis, acceperis. MARCUS. Respondebo tibi equidem, sed non ante, quam mihi tu ipse responderis, Attice: num non

longe a tuis aedibus inambulans, post excessum suum Romulus Proculo Iulio dixerit, se Deum esse et Quirinum vocari, templumque sibi dedicari in eo loco iusserit: et Athenis, non longe item a tua illa antiqua domo, Orithyiam Aquilo sustulerit: sic enim est traditum. 4. Att. Quorsum tandem, aut cur ista quaeris? M. Nihil sane, nisi ne nimis diligenter inquiras in ea, quae isto modo memoriae sint prodita. Att. Atqui multa quaeruntur in Mario, fictane, an vera sint: et a nonnullis, quod et in recenti memoria, et in Arpinati homine, vel severitas a te postulatur. M. Et me hercule, ego me cupio non mendacem putari: sed tamen nonnulli isti, Tite, faciunt imperite, qui in isto periculo non ut a poeta, sed ut a teste, veritatem exigant. Nec dubito, quin iidem, et cum Egeria collocutum Numam, et ab aquila Tarquinio apicem impositum putent. Q. Intelligo, te, frater, alias in historia leges observandas putare, alias in poemate. 5. M. Quippe quum in illa ad veritatem quaeque referantur, in hoc ad delectationem pleraque. Quamquam et apud Herodotum, patrem historiae, et apud Theopompum sunt innumerabiles fabulae.

II. Att. Teneo, quam optabam, occasionem, neque omittam. M. Quam tandem, Tite? Att. Postulatur a te iamdiu, vel flagitatur potius historia. Sic enim putant, te illam tractante, effici posse, ut in hoc etiam genere Graeciae nihil cedamus. Atque, ut audias, quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum studiis, qui litteris delectantur, sed etiam patriae debere hoc munus; ut ea, quae salva per te est, per te eumdem sit ornata. Abest enim historia litteris nostris, ut et ipse intelligo, et ex te persaepe audio. Potes autem tu profecto satisfacere in ea, quippe quum sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc oratorium maxime. 6. Quamobrem aggredere, quaesumus, et sume ad hanc rem tempus,

quae est a nostris hominibus adhuc aut ignorata, aut relicta. Nam post annales Pontificum maximorum, quibus nihil potest esse iucundius: si aut ad Fabium, aut ad eum, qui tibi semper in ore est, Catonem, aut ad Pisonem, aut ad Fannium, aut ad Vennonium venias: quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile, quam isti omnes? Fannii autem aetati coniunctus Antipater paullo inflavit vehementius, habuitque vires agrestes ille quidem atque horridas, sine nitore ac palaestra, sed tamen admonere reliquos potuit, ut accuratius scriberent. Ecce autem successere huic Gellii, Clodius, Asellio, nihil ad Caelium, sed potius ad antiquorum languorem atque inscitiam. 7. Nam quid Macrum numerem? cuius loquacitas habet aliquid argutiarum; — nec id tamen ex illa erudita Graecorum copia, sed ex librariolis Latinis: — in orationibus autem multas ineptias; elatio summam imprudentiam. Sisenna, eius amicus, omnes adhuc nostros scriptores, nisi qui forte nondum ediderunt, de quibus existimare non possumus, facile superavit. Is tamen neque orator in numero vestro umquam est habitus, et in historia puerile quiddam consectatur: ut unum Clitarchum, neque praeterea quemquam, de Graecis legisse videatur: eum tamen velle dumtaxat imitari: quem si assequi posset, aliquantum ab optimo tamen abesset. Quare tuum est munus: hoc a te exspectatur: nisi quid Quinto videtur secus. III. 8. Q. Mihi vero nihil: et saepe de isto collocuti sumus. Sed est quaedam inter nos parva dissensio. Att. Quae tandem? Q. A quibus temporibus scribendi capiat exordium. Ego enim ab ultimis censeo, quoniam illa sic scripta sunt, ut ne legantur quidem: ipse autem aequalem aetatis suae memoriam deposcit, ut ea complectatur, quibus ipse interfuit. Att. Ego vero huic potius assentior. Sunt enim maximae res in hac me-

moria atque aetate nostra: tum autem hominis amicissimi, Cn. Pompeii, laudes illustrabit. Incurret etiam in illummet memorabilem annum suum. Quae ab isto malo praedicari, quam ut aiunt, de Remo et Romulo. M. Intelligo equidem a me istum laborem iamdiu postulari, Attice: quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus et liberum. Neque enim occupata opera, neque impedito animo, res tanta suscipi potest. Utrumque opus est, et cura vacare, et negotio. 9. Att. Quid? ad cetera (quae scripsisti plura, quam quisquam e nostris) quod tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? M. Subseciva quaedam tempora incurrunt, quae ego perire non patior: ut si qui dies ad rusticandum dati sint, ad eorum numerum accommodentur, quae scribimus. Historia vero nec institui potest, nisi praeparato otio; nec exiguo tempore absolvi: et ego animi pendere soleo, quum, semel quid orsus, traducor alio; neque tam facile interrupta contexo, quam absolvo instituta. 10. Att. Legationem aliquam nimirum oratio ista postulat, aut eiusmodi quampiam cessionem liberam atque otiosam. M. Ego vero aetatis potius vacationi confidebam, quum praesertim non recusarem, quo minus, more patrio sedens in solio, consulentibus responderem, senectutisque non inertis grato atque honesto fungerer munere. Sic enim mihi liceret et isti rei, quam desideras, et multis uberioribus atque maioribus, operae, quantum vellem, dare. IV. 11. Att. Atqui vereor, ne istam caussam nemo noscat: tibique semper dicendum sit, et eo magis, quod te ipse mutasti, et aliud dicendi instituisti genus: ut quemadmodum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros in cantu ceciderat, ipsasque tardiores fecerat tibias: sic tu a contentionibus, quibus summis uti solebas, quotidie relaxes aliquid, ut iam oratio tua non multum a philosophorum lenitate absit. Quod susti-

nere quum vel summa senectus posse videatur, nullam tibi a caussis vacationem video dari. 12. Q. At mehercule ego arbitrabar posse id populo nostro probari, si te ad ius respondendum dedisses. Quamobrem, quum placebit, experiendum tibi censeo. M. Id, siquidem, Quinte, nullum esset in experiendo periculum. Sed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam, atque ad illam caussarum operam, ad quam ego numquam, nisi paratus et meditatus accedo, adiungatur haec iuris interpretatio, quae non tam mihi molesta sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem auferat, sine qua ad nullam maiorem umquam caussam sum ausus accedere. 13. Att. Quin igitur ista ipsa explicas nobis his subsecivis, ut ais, temporibus, et conscribis de iure civili subtilius, quam ceteri? Nam a primo tempore aetatis iuri studere te memini, quum ipse etiam ad Scaevolam ventitarem: neque umquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut ius civile contemneres. M. In longum sermonem me vocas, Attice: quem tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult, suscipiam: et, quoniam vacui sumus, dicam. Q. Ego vero libenter audierim. Quid enim agam potius? aut in quo melius hunc consumam diem? 14. M. Quin igitur ad illa spatia nostra sedesque pergimus? ubi, quum satis erit ambulatum, requiescemus. Nec profecto nobis delectatio deerit, aliud ex alio quaerentibus. Att. Nos vero: et hac quidem adire, si placet, per ripam et umbram. Sed iam ordire explicare, quaeso, de iure civili quid sentias. M. Egone? summos fuisse in civitate nostra viros, qui id interpretari populo, et responsitare soliti sint: sed eos magna professos, in parvis esse versatos. Quid enim est tantum, quantum ius civitatis? quid autem tam exiguum, quam est munus hoc eorum, qui consuluntur, quamquam est populo necessarium? Nec vero

eos, qui ei muneri praefuerunt, universi iuris expertes fuisse existimo, sed hoc civile quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populum praestare voluerunt. Id autem incognitum est minus, quam in usu necessarium. Quamobrem quo me vocas? aut quid hortaris? ut libellos conficiam de stillicidiorum ac de parietum iure? aut ut stipulationum et iudiciorum formulas componam? quae et scripta sunt a multis diligenter, et sunt humiliora, quam illa, quae a vobis exspectari puto. V. 15. Att. Atqui, si quaeres, ego quid exspectem: quoniam scriptum est a te de optimo reipublicae statu, consequens esse videtur, ut scribas tu idem de legibus. Sic enim fecisse video Platonem illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponis, quem maxime diligis. M. Visne igitur, ut ille Crete cum Clinia, et cum Lacedaemonio Megillo, aestivo, quemadmodum describit, die, in cupressetis Cnosiorum et spatiis silvestribus, crebro insistens, interdum acquiescens, de institutis rerum publicarum ac de optimis legibus disputat: sic nos inter has procerissimas populos, in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes, quaeramus iisdem de rebus aliquid uberius, quam forensis usus desiderat? 16. Att. Ego vero ista audire cupio. M. Quid ait Quintus? Q. Nulla de re magis. M. Et recte quidem. Nam sic habetote, nullo in genere disputandi magis honeste patefieri, quid sit homini tributum natura, quantam vim rerum optimarum mens humana contineat, cuius muneris colendi efficiendique caussa nati et in lucem editi simus, quae sit coniunctio hominum, quae naturalis societas inter ipsos. His enim explicatis, fons legum et iuris inveniri potest. 17. Att. Non ergo a Praetoris edicto, ut plerique nunc, neque a XII tabulis, ut superiores, sed penitus ex intima philosophia hauriendam iuris disciplinam putas. M. Non enim id quaerimus

hoc sermone, Pomponi, quemadmodum caveamus in iure, aut quid de quaque consultatione respondeamus. Sit ista res magna, sicut est: quae quondam a multis claris viris, nunc ab uno summa auctoritate et scientia sustinetur: sed nobis ita complectenda in hac disputatione tota caussa universi iuris est ac legum, ut hoc, civile quod dicimus, in parvum quemdam et angustum locum concludatur [naturae]. Natura enim iuris explicanda est nobis, eaque ab hominis repetenda natura: considerandae leges, quibus civitates regi debeant: tum haec tractanda, quae composita sunt et descripta, iura et iussa populorum, in quibus ne nostri quidem populi latebunt, quae vocantur iura civilia. VI. 18. Q. Alte vero, et, ut oportet, a capite, frater, repetis quod quaerimus: et qui aliter ius civile tradunt, non tam iustitiae, quam litigandi tradunt vias. M. Non est ita, Quinte: ac potius ignoratio iuris litigiosa est, quam scientia. Sed haec posterius. Nunc iuris principia videamus.

Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege: haud scio an recte, si modo, ut iidem definiunt, *Lex* est ratio summa, insita in natura, quae iubet ea, quae facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio quum est in hominis mente confirmata et confecta, lex est. 19. Itaque arbitrantur, prudentiam esse legem, cuius ea vis sit, ut recte facere iubeat, vetet delinquere: eamque rem illi Graeco putant nomine, a suum cuique tribuendo appellatam: ego nostro a legendo. Nam ut illi aequitatis, sic nos delectus vim in lege ponimus, et proprium tamen utrumque legis est. Quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque videri solet: a lege ducendum est iuris exordium. Ea est enim naturae vis: ea mens ratioque prudentis: ea iuris atque iniuriae regula. Sed quoniam in populari ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit, et eam

legem, quae scripto sancit quod vult, aut iubendo aut vetando, ut vulgus, appellare. Constituendi vero iuris ab illa summa lege capiamus exordium, quae saeculis omnibus ante nata est, quam scripta lex ulla, aut quam omnino civitas constituta. 20. Q. Commodius vero et ad rationem instituti sermonis sapientius. M. Visne ergo, ipsius iuris ortum a fonte repetamus? quo invento, non erit dubium, quo sint haec referenda, quae quaerimus. Q. Ego vero ita faciendum esse censeo. Att. Me quoque adscribito fratris sententiae. M. Quoniam igitur eius reipublicae, quam optimam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus status, omnesque leges accommodandae ad illud civitatis genus, serendi etiam mores, nec scriptis omnia sancienda: repetam stirpem iuris a natura, qua duce est nobis omnis disputatio explicanda. Att. Rectissime: et quidem ista duce errari nullo pacto potest.

VII. 21. M. Dasne igitur hoc nobis, Pomponi, (nam Quinti novi sententiam de Deorum immortalium vi et natura) ratione, potestate, mente, numine, sive quod est aliud verbum, quo planius significem quod volo, naturam omnem regi? Nam si hoc non probas, ab eo nobis caussa ordienda est potissimum. Att. Do sane, si postulas. Etenim propter hunc concentum avium strepitumque fluminum, non vereor, condiscipulorum nequis exaudiat. M. Atqui cavendum est. Solent enim, id quod virorum bonorum est, admodum irasci. Nec vero ferent, si audierint, te primum caput viri optimi prodidisse: in quo scripsit, *Nihil curare Deum, nec sui, nec alieni.* 22. Att. Perge, quaeso; nam id, quod tibi concessi, quorsum pertineat, exspecto. M. Non faciam longius. Huc enim pertinet: animal hoc providum, sagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis et consilii, quem vocamus *hominem*, praeclara quadam

conditione generatum esse a supremo Deo. Solum est enim ex tot animantium generibus atque naturis particeps rationis et cogitationis, quum cetera sint omnia expertia. Quid est autem, non dicam in homine, sed in omni caelo atque terra, ratione divinius? Quae quum adolevit atque perfecta est, nominatur rite Sapientia. 23. Est igitur, quoniam nihil est ratione melius, eaque et in homine et in Deo, prima homini cum Deo rationis societas. Inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio communis est. Quae quum sit lex, lege quoque consociati homines cum Diis putandi sumus. Inter quos porro est communio legis, inter eos communio iuris est. Quibus autem haec sunt inter eos communia, et civitatis eiusdem habendi sunt. Si vero iisdem imperiis et potestatibus parent; multo etiam magis. Parent autem huic caelesti descriptioni mentique divinae, et praepotenti Deo: ut iam universus hic mundus una civitas sit communis Deorum atque hominum existimanda, et, quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicetur idoneo loco, agnationibus familiarum distinguuntur status, id in rerum natura tanto est magnificentius tantoque praeclarius; ut homines Deorum agnatione et gente teneantur. VIII. 24. Nam quum de natura omni quaeritur, disputari solet (et nimirum ita sunt, ut disputantur) perpetuis cursibus conversionibusque caelestibus exstitisse quamdam maturitatem serendi generis humani: quod sparsum in terras atque satum, divino auctum sit animorum munere. Quumque alia, quibus cohaerent homines, e mortali genere sumpserint, quae fragilia essent et caduca; animum tamen esse ingeneratum a Deo: ex quo vere vel agnatio nobis cum caelestibus, vel genus, vel stirps appellari potest. Itaque ex tot generibus nullum est animal, praeter hominem, quod habeat notitiam aliquam Dei: ipsisque in hominibus

nulla gens est neque tam [im]mansueta, neque tam fera, quae non, etiam si ignoret, qualem habere Deum deceat, tamen habendum sciat. 25. Ex quo efficitur illud, ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur ac noscat. Iam vero virtus eadem in homine, ac Deo est, neque ullo alio ingenio praeterea. Est autem virtus nihil aliud, quam in se perfecta et ad summum perducta natura. Est igitur homini cum Deo similitudo. Quod quum ita sit, quae tandem potest esse propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum commoditates et usus tantam rerum ubertatem natura largita est, ut ea, quae gignuntur, donata consulto nobis, non fortuito nata videantur: nec solum ea, quae frugibus atque baccis terrae foetu profunduntur, sed etiam pecudes: quod perspicuum sit, partim esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescendum procreatas. 26. Artes vero innumerabiles repertae sunt, docente natura. Quam imitata ratio, res ad vitam necessarias sollerter consecuta est. IX. Ipsum autem hominem eadem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed etiam sensus, tamquam satellites attribuit, ac nuntios: et rerum plurimarum obscurarum necessarias intelligentias enodavit, quasi fundamenta quaedam scientiae: figuramque corporis habilem et aptam ingenio humano dedit. Nam quum ceteras animantes abiecisset ad pastum, solum hominem erexit, ad caelique, quasi cognationis domiciliique pristini conspectum excitavit: tum speciem ita formavit oris, ut in ea penitus reconditos mores effingeret. 27. Nam et oculi nimis arguti, quemadmodum animo affecti sumus, loquuntur: et is, qui appellatur vultus, qui nullo in animante esse, praeter hominem, potest, indicat mores: cuius vim Graeci norunt, nomen omnino non habent. Omitto opportunitates, habilitatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis

vim, quae conciliatrix est humanae maxime societatis. Neque enim omnia sunt huius disputationis ac temporis: et hunc locum satis, ut mihi videtur, in his libris, quos legistis, expressit Scipio. Nunc quoniam hominem, quod principium reliquarum rerum esse voluit, generavit et ornavit Deus, perspicuum sit illud (ne omnia disserantur) ipsam per se naturam longius progredi: quae etiam nullo docente profecta ab iis, quorum, ex prima et inchoata intelligentia, genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem, et perficit.

X. 28. Att. Dii immortales, quam tu longe iuris principia repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non properem, quae exspectabam a te de iure civili, sed facile patiar, te hunc diem vel totum in isto sermone consumere. Sunt enim haec maiora, quae aliorum caussa fortasse complecteris, quam ipsa illa, quorum haec caussa praeparantur. M. Sunt haec quidem magna, quae nunc breviter attinguntur: sed omnium, quae in doctorum hominum disputatione versantur, nihil est profecto praestabilius, quam plane intelligi, nos ad iustitiam esse natos, neque opinione, sed natura constitutum esse ius. Id iam patebit, si hominum inter ipsos societatem coniunctionemque perspexeris. 29. Nihil est enim unum uni tam simile, tam par, quam omnes inter nosmetipsos sumus. Quod si depravatio consuetudinum, si opinionum vanitas non imbecillitatem animorum torqueret et flecteret, quocumque coepisset: sui nemo ipse tam similis esset, quam omnes sunt omnium. Itaque quaecumque est hominis definitio, una in omnes valet. 30. Quod argumenti satis est, nullam dissimilitudinem esse in genere. Quae si esset, non una omnes definitio contineret. Etenim ratio, qua una praestamus belluis, per quam coniectura valemus, argumentamur, refellimus, disserimus, conficị-

longe a tuis aedibus inambulans, post excessum suum Romulus Proculo Iulio dixerit, se Deum esse et Quirinum vocari, templumque sibi dedicari in eo loco iusserit: et Athenis, non longe item a tua illa antiqua domo, Orithyiam Aquilo sustulerit: sic enim est traditum. 4. ATT. Quorsum tandem, aut cur ista quaeris? M. Nihil sane, nisi ne nimis diligenter inquiras in ea, quae isto modo memoriae sint prodita. ATT. Atqui multa quaeruntur in Mario, fictane, an vera sint: et a nonnullis, quod et in recenti memoria, et in Arpinati homine, vel severitas a te postulatur. M. Et me hercule, ego me cupio non mendacem putari: sed tamen nonnulli isti, Tite, faciunt imperite, qui in isto periculo non ut a poeta, sed ut a teste, veritatem exigant. Nec dubito, quin iidem, et cum Egeria collocutum Numam, et ab aquila Tarquinio apicem impositum putent. Q. Intelligo, te, frater, alias in historia leges observandas putare, alias in poemate. 5. M. Quippe quum in illa ad veritatem quaeque referantur, in hoc ad delectationem pleraque. Quamquam et apud Herodotum, patrem historiae, et apud Theopompum sunt innumerabiles fabulae.

II. ATT. Teneo, quam optabam, occasionem, neque omittam. M. Quam tandem, Tite? ATT. Postulatur a te iamdiu, vel flagitatur potius historia. Sic enim putant, te illam tractante, effici posse, ut in hoc etiam genere Graeciae nihil cedamus. Atque, ut audias, quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum studiis, qui litteris delectantur, sed etiam patriae debere hoc munus; ut ea, quae salva per te est, per te eumdem sit ornata. Abest enim historia litteris nostris, ut et ipse intelligo, et ex te persaepe audio. Potes autem tu profecto satisfacere in ea, quippe quum sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc oratorium maxime. 6. Quamobrem aggredere, quaesumus, et sume ad hanc rem tempus,

quae est a nostris hominibus adhuc aut ignorata, aut relicta. Nam post annales Pontificum maximorum, quibus nihil potest esse iucundius: si aut ad Fabium, aut ad eum, qui tibi semper in ore est, Catonem, aut ad Pisonem, aut ad Fannium, aut ad Vennonium venias: quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile, quam isti omnes? Fannii autem aetati coniunctus Antipater paullo inflavit vehementius, habuitque vires agrestes ille quidem atque horridas, sine nitore ac palaestra, sed tamen admonere reliquos potuit, ut accuratius scriberent. Ecce autem successere huic Gellii, Clodius, Asellio, nihil ad Caelium, sed potius ad antiquorum languorem atque inscitiam. 7. Nam quid Macrum numerem? cuius loquacitas habet aliquid argutiarum; — nec id tamen ex illa erudita Graecorum copia, sed ex librariolis Latinis: — in orationibus autem multas ineptias; elatio summam imprudentiam. Sisenna, eius amicus, omnes adhuc nostros scriptores, nisi qui forte nondum ediderunt, de quibus existimare non possumus, facile superavit. Is tamen neque orator in numero vestro umquam est habitus, et in historia puerile quiddam consectatur: ut unum Clitarchum, neque praeterea quemquam, de Graecis legisse videatur: eum tamen velle dumtaxat imitari: quem si assequi posset, aliquantum ab optimo tamen abesset. Quare tuum est munus: hoc a te exspectatur: nisi quid Quinto videtur secus. III. 8. Q. Mihi vero nihil: et saepe de isto collocuti sumus. Sed est quaedam inter nos parva dissensio. Att. Quae tandem? Q. A quibus temporibus scribendi capiat exordium. Ego enim ab ultimis censeo, quoniam illa sic scripta sunt, ut ne legantur quidem: ipse autem aequalem aetatis suae memoriam deposcit, ut ea complectatur, quibus ipse interfuit. Att. Ego vero huic potius assentior. Sunt enim maximae res in hac me-

moria atque aetate nostra: tum autem hominis amicissimi, Cn. Pompeii, laudes illustrabit. Incurret etiam in illummet memorabilem annum suum. Quae ab isto malo praedicari, quam ut aiunt, de Remo et Romulo. M. Intelligo equidem a me istum laborem iamdiu postulari, Attice: quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus et liberum. Neque enim occupata opera, neque impedito animo, res tanta suscipi potest. Utrumque opus est, et cura vacare, et negotio. 9. Att. Quid? ad cetera (quae scripsisti plura, quam quisquam e nostris) quod tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? M. Subseciva quaedam tempora incurrunt, quae ego perire non patior: ut si qui dies ad rusticandum dati sint, ad eorum numerum accommodentur, quae scribimus. Historia vero nec institui potest, nisi praeparato otio; nec exiguo tempore absolvi: et ego animi pendere soleo, quum, semel quid orsus, traducor alio; neque tam facile interrupta contexo, quam absolvo instituta. 10. Att. Legationem aliquam nimirum oratio ista postulat, aut eiusmodi quampiam cessionem liberam atque otiosam. M. Ego vero aetatis potius vacationi confidebam, quum praesertim non recusarem, quo minus, more patrio sedens in solio, consulentibus responderem, senectutisque non inertis grato atque honesto fungerer munere. Sic enim mihi liceret et isti rei, quam desideras, et multis uberioribus atque maioribus, operae, quantum vellem, dare. IV. 11. Att. Atqui vereor, ne istam caussam nemo noscat: tibique semper dicendum sit, et eo magis, quod te ipse mutasti, et aliud dicendi instituisti genus: ut quemadmodum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros in cantu ceciderat, ipsasque tardiores fecerat tibias: sic tu a contentionibus, quibus summis uti solebas, quotidie relaxes aliquid, ut iam oratio tua non multum a philosophorum lenitate absit. Quod susti-

nere quum vel summa senectus posse videatur, nullam tibi a caussis vacationem video dari. 12. Q. At mehercule ego arbitrabar posse id populo nostro probari, si te ad ius respondendum dedisses. Quamobrem, quum placebit, experiendum tibi censeo. M. Id, siquidem, Quinte, nullum esset in experiendo periculum. Sed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam, atque ad illam caussarum operam, ad quam ego numquam, nisi paratus et meditatus accedo, adiungatur haec iuris interpretatio, quae non tam mihi molesta sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem auferat, sine qua ad nullam maiorem umquam caussam sum ausus accedere. 13. Att. Quin igitur ista ipsa explicas nobis his subsecivis, ut ais, temporibus, et conscribis de iure civili subtilius, quam ceteri? Nam a primo tempore aetatis iuri studere te memini, quum ipse etiam ad Scaevolam ventitarem: neque umquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut ius civile contemneres. M. In longum sermonem me vocas, Attice: quem tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult, suscipiam: et, quoniam vacui sumus, dicam. Q. Ego vero libenter audierim. Quid enim agam potius? aut in quo melius hunc consumam diem? 14. M. Quin igitur ad illa spatia nostra sedesque pergimus? ubi, quum satis erit ambulatum, requiescemus. Nec profecto nobis delectatio deerit, aliud ex alio quaerentibus. Att. Nos vero: et hac quidem adire, si placet, per ripam et umbram. Sed iam ordire explicare, quaeso, de iure civili quid sentias. M. Egone? summos fuisse in civitate nostra viros, qui id interpretari populo, et responsitare soliti sint: sed eos magna professos, in parvis esse versatos. Quid enim est tantum, quantum ius civitatis? quid autem tam exiguum, quam est munus hoc eorum, qui consuluntur, quamquam est populo necessarium? Nec vero

eos, qui ei muneri praefuerunt, universi iuris expertes fuisse existimo, sed hoc civile quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populum praestare voluerunt. Id autem incognitum est minus, quam in usu necessarium. Quamobrem quo me vocas? aut quid hortaris? ut libellos conficiam de stillicidiorum ac de parietum iure? aut ut stipulationum et iudiciorum formulas componam? quae et scripta sunt a multis diligenter, et sunt humiliora, quam illa, quae a vobis exspectari puto. V. 15. Att. Atqui, si quaeres, ego quid exspectem: quoniam scriptum est a te de optimo reipublicae statu, consequens esse videtur, ut scribas tu idem de legibus. Sic enim fecisse video Platonem illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponis, quem maxime diligis. M. Visne igitur, ut ille Crete cum Clinia, et cum Lacedaemonio Megillo, aestivo, quemadmodum describit, die, in cupressetis Cnosiorum et spatiis silvestribus, crebro insistens, interdum acquiescens, de institutis rerum publicarum ac de optimis legibus disputat: sic nos inter has procerissimas populos, in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes, quaeramus iisdem de rebus aliquid uberius, quam forensis usus desiderat? 16. Att. Ego vero ista audire cupio. M. Quid ait Quintus? Q. Nulla de re magis. M. Et recte quidem. Nam sic habetote, nullo in genere disputandi magis honeste patefieri, quid sit homini tributum natura, quantam vim rerum optimarum mens humana contineat, cuius muneris colendi efficiendique caussa nati et in lucem editi simus, quae sit coniunctio hominum, quae naturalis societas inter ipsos. His enim explicatis, fons legum et iuris inveniri potest. 17. Att. Non ergo a Praetoris edicto, ut plerique nunc, neque a XII tabulis, ut superiores, sed penitus ex intima philosophia hauriendam iuris disciplinam putas. M. Non enim id quaerimus

hoc sermone, Pomponi, quemadmodum caveamus in iure, aut quid de quaque consultatione respondeamus. Sit ista res magna, sicut est: quae quondam a multis claris viris, nunc ab uno summa auctoritate et scientia sustinetur: sed nobis ita complectenda in hac disputatione tota caussa universi iuris est ac legum, ut hoc, civile quod dicimus, in parvum quemdam et angustum locum concludatur [naturae]. Natura enim iuris explicanda est nobis, eaque ab hominis repetenda natura: considerandae leges, quibus civitates regi debeant: tum haec tractanda, quae composita sunt et descripta, iura et iussa populorum, in quibus ne nostri quidem populi latebunt, quae vocantur iura civilia. VI. 18. Q. Alte vero, et, ut oportet, a capite, frater, repetis quod quaerimus: et qui aliter ius civile tradunt, non tam iustitiae, quam litigandi tradunt vias. M. Non est ita, Quinte: ac potius ignoratio iuris litigiosa est, quam scientia. Sed haec posterius. Nunc iuris principia videamus.

Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege: haud scio an recte, si modo, ut iidem definiunt, *Lex* est ratio summa, insita in natura, quae iubet ea, quae facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio quum est in hominis mente confirmata et confecta, lex est. 19. Itaque arbitrantur, prudentiam esse legem, cuius ea vis sit, ut recte facere iubeat, vetet delinquere: eamque rem illi Graeco putant nomine, a suum cuique tribuendo appellatam: ego nostro a legendo. Nam ut illi aequitatis, sic nos delectus vim in lege ponimus, et proprium tamen utrumque legis est. Quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque videri solet: a lege ducendum est iuris exordium. Ea est enim naturae vis: ea mens ratioque prudentis: ea iuris atque iniuriae regula. Sed quoniam in populari ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit, et eam

legem, quae scripto sancit quod vult, aut iubendo aut vetando, ut vulgus, appellare. Constituendi vero iuris ab illa summa lege capiamus exordium, quae saeculis omnibus ante nata est, quam scripta lex ulla, aut quam omnino civitas constituta. 20. Q. Commodius vero et ad rationem instituti sermonis sapientius. M. Visne ergo, ipsius iuris ortum a fonte repetamus? quo invento, non erit dubium, quo sint haec referenda, quae quaerimus. Q. Ego vero ita faciendum esse censeo. Att. Me quoque adscribito fratris sententiae. M. Quoniam igitur eius reipublicae, quam optimam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus status, omnesque leges accommodandae ad illud civitatis genus, serendi etiam mores, nec scriptis omnia sancienda: repetam stirpem iuris a natura, qua duce est nobis omnis disputatio explicanda. Att. Rectissime: et quidem ista duce errari nullo pacto potest.

VII. 21. M. Dasne igitur hoc nobis, Pomponi, (nam Quinti novi sententiam de Deorum immortalium vi et natura) ratione, potestate, mente, numine, sive quod est aliud verbum, quo planius significem quod volo, naturam omnem regi? Nam si hoc non probas, ab eo nobis caussa ordienda est potissimum. Att. Do sane, si postulas. Etenim propter hunc concentum avium strepitumque fluminum, non vereor, condiscipulorum nequis exaudiat. M. Atqui cavendum est. Solent enim, id quod virorum bonorum est, admodum irasci. Nec vero ferent, si audierint, te primum caput viri optimi prodidisse: in quo scripsit, *Nihil curare Deum, nec sui, nec alieni*. 22. Att. Perge, quaeso; nam id, quod tibi concessi, quorsum pertineat, exspecto. M. Non faciam longius. Huc enim pertinet: animal hoc providum, sagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis et consilii, quem vocamus *hominem*, praeclara quadam

conditione generatum esse a supremo Deo. Solum est enim ex tot animantium generibus atque naturis particeps rationis et cogitationis, quum cetera sint omnia expertia. Quid est autem, non dicam in homine, sed in omni caelo atque terra, ratione divinius? Quae quum adolevit atque perfecta est, nominatur rite Sapientia. 23. Est igitur, quoniam nihil est ratione melius, eaque et in homine et in Deo, prima homini cum Deo rationis societas. Inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio communis est. Quae quum sit lex, lege quoque consociati homines cum Diis putandi sumus. Inter quos porro est communio legis, inter eos communio iuris est. Quibus autem haec sunt inter eos communia, et civitatis eiusdem habendi sunt. Si vero iisdem imperiis et potestatibus parent; multo etiam magis. Parent autem huic caelesti descriptioni mentique divinae, et praepotenti Deo: ut iam universus hic mundus una civitas sit communis Deorum atque hominum existimanda, et, quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicetur idoneo loco, agnationibus familiarum distinguuntur status, id in rerum natura tanto est magnificentius tantoque praeclarius; ut homines Deorum agnatione et gente teneantur. VIII. 24. Nam quum de natura omni quaeritur, disputari solet (et nimirum ita sunt, ut disputantur) perpetuis cursibus conversionibusque caelestibus exstitisse quamdam maturitatem serendi generis humani: quod sparsum in terras atque satum, divino auctum sit animorum munere. Quumque alia, quibus cohaerent homines, e mortali genere sumpserint, quae fragilia essent et caduca; animum tamen esse ingeneratum a Deo: ex quo vere vel agnatio nobis cum caelestibus, vel genus, vel stirps appellari potest. Itaque ex tot generibus nullum est animal, praeter hominem, quod habeat notitiam aliquam Dei: ipsisque in hominibus

nulla gens est neque tam [im]mansueta, neque tam fera, quae non, etiam si ignoret, qualem habere Deum deceat, tamen habendum sciat. 25. Ex quo efficitur illud, ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur ac noscat. Iam vero virtus eadem in homine, ac Deo est, neque ullo alio ingenio praeterea. Est autem virtus nihil aliud, quam in se perfecta et ad summum perducta natura. Est igitur homini cum Deo similitudo. Quod quum ita sit, quae tandem potest esse propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum commoditates et usus tantam rerum ubertatem natura largita est, ut ea, quae gignuntur, donata consulto nobis, non fortuito nata videantur: nec solum ea, quae frugibus atque baccis terrae foetu profunduntur, sed etiam pecudes: quod perspicuum sit, partim esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescendum procreatas. 26. Artes vero innumerabiles repertae sunt, docente natura. Quam imitata ratio, res ad vitam necessarias sollerter consecuta est. IX. Ipsum autem hominem eadem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed etiam sensus, tamquam satellites attribuit, ac nuntios: et rerum plurimarum obscurarum necessarias intelligentias enodavit, quasi fundamenta quaedam scientiae: figuramque corporis habilem et aptam ingenio humano dedit. Nam quum ceteras animantes abiecisset ad pastum, solum hominem erexit, ad caelique, quasi cognationis domiciliique pristini conspectum excitavit: tum speciem ita formavit oris, ut in ea penitus reconditos mores effingeret. 27. Nam et oculi nimis arguti, quemadmodum animo affecti sumus, loquuntur: et is, qui appellatur vultus, qui nullo in animante esse, praeter hominem, potest, indicat mores: cuius vim Graeci norunt, nomen omnino non habent. Omitto opportunitates, habilitatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis

vim, quae conciliatrix est humanae maxime societatis. Neque enim omnia sunt huius disputationis ac temporis: et hunc locum satis, ut mihi videtur, in his libris, quos legistis, expressit Scipio. Nunc quoniam hominem, quod principium reliquarum rerum esse voluit, generavit et ornavit Deus, perspicuum sit illud (ne omnia disserantur) ipsam per se naturam longius progredi: quae etiam nullo docente profecta ab iis, quorum, ex prima et inchoata intelligentia, genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem, et perficit.

X. 28. Att. Dii immortales, quam tu longe iuris principia repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non properem, quae exspectabam a te de iure civili, sed facile patiar, te hunc diem vel totum in isto sermone consumere. Sunt enim haec maiora, quae aliorum caussa fortasse complecteris, quam ipsa illa, quorum haec caussa praeparantur. M. Sunt haec quidem magna, quae nunc breviter attinguntur: sed omnium, quae in doctorum hominum disputatione versantur, nihil est profecto praestabilius, quam plane intelligi, nos ad iustitiam esse natos, neque opinione, sed natura constitutum esse ius. Id iam patebit, si hominum inter ipsos societatem coniunctionemque perspexeris. 29. Nihil est enim unum uni tam simile, tam par, quam omnes inter nosmetipsos sumus. Quod si depravatio consuetudinum, si opinionum vanitas non imbecillitatem animorum torqueret et flecteret, quocumque coepisset: sui nemo ipse tam similis esset, quam omnes sunt omnium. Itaque quaecumque est hominis definitio, una in omnes valet. 30. Quod argumenti satis est, nullam dissimilitudinem esse in genere. Quae si esset, non una omnes definitio contineret. Etenim ratio, qua una praestamus belluis, per quam coniectura valemus, argumentamur, refellimus, disserimus, confici-

mus aliquid, concludimus, certe est communis, doctrinâ differens, discendi quidem facultate par. Nam et sensibus eadem omnia comprehenduntur: et ea, quae movent sensus, itidem movent omnium: quaeque in animis imprimuntur, de quibus ante dixi, inchoatae intelligentiae, similiter in omnibus imprimuntur: interpresque est mentis oratio, verbis discrepans, sententiis congruens. 31. Nec est quisquam gentis ullius, qui, ducem naturam nactus, ad virtutem pervenire non possit. XI. Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus, insignis est humani generis similitudo. Nam et voluptate capiuntur omnes: quae etsi illecebra turpitudinis, tamen habet quiddam simile naturalis boni; lenitatis est enim suavitate delectans: sic ab errore mentis, tamquam salutare aliquid, adsciscitur: similique inscitia mors fugitur, quasi dissolutio naturae: vita expetitur, quia nos, in quo nati sumus, continet: dolor in maximis malis ducitur, quum sua asperitate, tum quod naturae interitus videtur sequi. 32. Propterque honestatis et gloriae similitudinem, beati, qui honorati sunt, videntur: miseri autem, qui inglorii. Molestiae, laetitiae, cupiditates, timores, similiter omnium mentes pervagantur: nec, si opiniones aliae sunt apud alios, idcirco, qui canem et felem, ut Deos, colunt, non eadem superstitione, qua ceterae gentes, conflictantur. Quae autem natio non comitatem, non benignitatem, non gratum animum et beneficii memorem diligit? quae superbos, quae maleficos, quae crudeles, quae ingratos non aspernatur, non odit? quibus ex rebus quum omne genus hominum sociatum inter se esse intelligatur, illud extremum est, quod recte vivendi ratio meliores efficit. Quae si approbatis, pergam ad reliqua: sin quid requiritis, id explicemus prius. Att. Nos vero nihil: ut pro utroque respondeam.

XII. 33. M. Sequitur igitur, ad participandum alium ab alio, communicandumque inter omnes ius, homines natura esse factos — atque hoc in omni hac disputatione sic intelligi volo, ius quod dicam, naturam esse — tantam autem esse corruptelam malae consuetudinis, ut ab ea tamquam igniculi exstinguantur a natura dati, exorianturque et confirmentur vitia contraria. Quod si, quo modo est natura, sic iudicio homines, *humani* (ut ait poeta) *nihil a se alienum putarent*, coleretur ius aeque ab omnibus. Quibus enim ratio a natura data est, iisdem etiam recta ratio data est: ergo et lex, quae est recta ratio in iubendo et vetando: si lex, ius quoque. At omnibus ratio. Ius igitur datum est omnibus: recteque Socrates exsecrari eum solebat, qui primus utilitatem a natura seiunxisset. 34. Id enim querebatur caput esse exitiorum omnium: unde est illa Pythagorea vox, [*Τὰ τῶν φίλων κοινά, καὶ φιλίαν ἰσότητα*]. Ex quo perspicitur, quum hanc benevolentiam tam late longeque diffusam vir sapiens in aliquem pari virtute praeditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam incredibile videatur, sit autem necessarium, ut nihilo sese plus, quam alterum diligat. Quid enim est, quod differat, quum sint cuncta paria? Quod si interesse quippiam tantulum modo potuerit, iam amicitiae nomen occiderit: cuius est ea vis, ut, simul atque sibi aliquid, quam alteri, maluerit, nulla sit. Quae praemuniuntur omnia reliquo sermoni, disputationique nostrae, quo facilius ius in natura esse positum, intelligi possit. De quo quum perpauca dixero, tum ad ius civile veniam, ex quo haec omnis nata est oratio.

XIII. 35. Q. Tu vero iam perpauca scilicet. Ex iis enim, quae dixisti, Attico videtur, mihi quidem certe, ex natura ortum esse ius. ATT. An mihi aliter videri possit, quum haec iam perfecta sint: primum

quasi muneribus Deorum nos esse instructos et ornatos: secundo autem, unum esse hominum inter ipsos vivendi parem communemque rationem: deinde omnes inter se naturali quadam indulgentia et benevolentia, tum etiam societate iuris contineri? Quae quum vera esse recte, ut arbitror, concesserimus, qui iam licet nobis a natura leges et iura seiungere? 36. M. Recte dicis: et res sic se habet. Verum philosophorum more, non veterum quidem illorum; sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae: quae fuse olim disputabantur ac libere, ea nunc articulatim distincteque dicuntur. Nec enim satisfieri censent huic loco, qui nunc est in manibus, nisi separatim hoc ipsum, naturae esse ius, disputarint. Att. Et scilicet tua libertas disserendi amissa est: aut tu is es, qui in disputando non tuum iudicium sequare, sed auctoritati aliorum pareas? 37. M. Non semper, Tite: sed iter huius sermonis quod sit, vides. Ad respublicas firmandas, et ad stabiliendas vires, sanandos populos, omnis nostra pergit oratio. Quocirca vereor committere, ut non bene provisa et diligenter explorata principia ponantur: nec tamen ut omnibus probentur, (nam id fieri non potest) sed ut iis, qui omnia recta atque honesta, per se expetenda duxerunt, et aut nihil omnino in bonis numerandum, nisi quod per seipsum laudabile esset, aut certe nullum habendum magnum bonum, nisi quod vere laudari sua sponte posset: his omnibus (sive in Academia vetere cum Speusippo, Xenocrate, Polemone manserunt: 38. sive Aristotelem et Theophrastum, cum illis re congruentes, genere docendi paullum differentes, secuti sunt: sive, ut Zenoni visum est, rebus non commutatis, immutaverunt vocabula: sive etiam Aristonis difficilem atque arduam, sed iam tamen fractam et convictam sectam secuti sunt, ut, virtutibus exceptis atque vitiis, cetera in summa aequa-

litate ponerent) his omnibus haec, quae dixi, probantur. 39. Sibi autem indulgentes, et corpori deservientes, atque omnia, quae sequantur in vita, quaeque fugiant, voluptatibus et doloribus ponderantes, etiam si vera dicunt, (nihil enim opus est hoc loco litibus) in hortulis suis iubeamus dicere, atque etiam ab omni societate reipublicae, cuius partem nec norunt ullam, nec umquam nosse voluerunt, paullisper facessant, rogemus. Perturbatricem autem harum omnium rerum Academiam, hanc ab Arcesila et Carneade recentem, exoremus, ut sileat. Nam si invaserit in haec, quae satis scite nobis instructa et composita videntur, nimias edet ruinas. Quam quidem ego placare cupio, submovere non audeo.

(Desunt hic fortasse nonnulla de peccati conscientia et scelerum poenis.)

XIV. 40. *** nam et in iis sine illius suffimentis expiati sumus. At vero scelerum in homines atque impietatum nulla expiatio est. Itaque poenas luunt non tam iudiciis, (quae quondam nusquam erant, hodie multifariam nulla sunt; ut sint tamen, persaepe falsa sunt) sed ut eos agitent insectenturque furiae, non *ardentibus taedis*, sicut in fabulis, sed angore conscientiae, fraudisque cruciatu. Quod si homines ab iniuria poena, non natura arcere deberet, quaenam sollicitudo vexaret impios, sublato suppliciorum metu? Quorum tamen nemo tam audax umquam fuit, quin aut abnueret a se commissum esse facinus, aut iusti sui doloris caussam aliquam fingeret, defensionemque facinoris a naturae iure aliquo quaereret. Quae si appellare audent impii, quo tandem studio colentur a bonis? Quod si poena, si metus supplicii, non ipsa turpitudo, deterret ab iniuriosa facinorosaque vita: nemo est iniustus; aut incauti potius habendi sunt improbi. 41. Tum autem qui non ipso honesto movemur, ut boni viri simus, sed utilitate aliqua atque fru-

etu, callidi sumus, non boni. Nam quid faciet is homo in tenebris, qui nihil timet nisi testem et iudicem? quid, in deserto quo loco naetus, quem multo auro spoliare possit, imbecillum atque solum? Noster quidem hic natura iustus vir ac bonus, etiam colloquetur, iuvabit, in viam deducet: is vero, qui nihil alterius caussa facit, et metitur suis commodis omnia, videtis, credo, quid sit acturus. Quod si negabit, se illi vitam erepturum et aurum ablaturum; numquam ob eam caussam negabit, quod id natura turpe iudicet, sed quod metuat, ne emanet, id est, ne malum habeat. O rem dignam, in qua non modo docti, verum etiam agrestes erubescant! XV. 42. Iam vero illud stultissimum, existimare omnia iusta esse, quae scita sint in populorum institutis aut legibus. Etiamne, si quae leges sint tyrannorum? si triginta illi Athenis leges imponere voluissent? aut, si omnes Athenienses delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco hae leges iustae haberentur? Nihilo, credo, magis illa, quam interrex noster tulit, ut Dictator, quem vellet civium, vel indicta caussa impune posset occidere. Est enim unum ius, quo devincta est hominum societas, et quod lex constituit una. Quae lex est recta ratio imperandi atque prohibendi: quam qui ignorat, is est iniustus, sive est illa scripta uspiam, sive nusquam. Quod si iustitia est obtemperatio scriptis legibus institutisque populorum, et si, ut iidem dicunt, utilitate omnia metienda sunt: negliget leges, easque perrumpet, si poterit, is, qui sibi eam rem fructuosam putabit fore. Ita fit, ut nulla sit omnino iustitia; si neque natura est, et ea, quae propter utilitatem constituitur, utilitate alia convellitur. 43. Atque, si natura confirmatura ius non erit, virtutes omnes tollentur. Ubi enim liberalitas, ubi patriae caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero, aut referendae gratiae voluntas poterit exsi-

stere? Nam haec nascuntur ex eo, quia natura propensi sumus ad diligendos homines: quod fundamentum iuris est: neque solum in homines obsequia, sed etiam in Deos caerimoniae religionesque tollentur: quas non metu, sed ea coniunctione, quae est homini cum Deo, conservandas puto. XVI. Quod si populorum iussis, si principum decretis, si sententiis iudicum, iura constituerentur; ius esset latrocinari: ius, adulterare: ius, testamenta falsa supponere, si haec suffragiis aut scitis multitudinis probarentur. 44. Quae si tanta potestas est stultorum sententiis atque iussis, ut eorum suffragiis rerum natura vertatur: cur non sanciunt, ut, quae mala perniciosaque sunt, habeantur pro bonis ac salutaribus? aut cur, quum ius ex iniuria lex facere possit, bonum eadem facere non possit ex malo? Atqui nos legem bonam a mala, nulla alia nisi naturae norma dividere possumus. Nec solum ius et iniuria a natura diiudicantur, sed omnino omnia honesta ac turpia. Nam et communis intelligentia nobis notas res efficit eas, quas* in animis nostris inchoavit, ut honesta in virtute ponantur, in vitiis turpia. 45. Haec autem in opinione existimare, non in natura posita, dementis est. Nam nec arboris, nec equi virtus, quae dicitur, (in quo abutimur nomine) in opinione sita est, sed in natura. Quod si [ita] est, honesta quoque et turpia natura diiudicanda sunt. Nam si opinione universa virtus, eadem eius etiam partes probarentur. Quis igitur prudentem et, ut ita dicam, catum non ex ipsius habitu, sed ex aliqua re externa iudicet? Est enim virtus perfecta ratio. Quod certe in natura est. Igitur omnis honestas eodem modo. XVII. Nam ut vera et falsa, ut consequentia et contraria, sua sponte, non aliena iudicantur: sic constans et perpetua ratio vitae, quae est virtus, itemque inconstantia, quod est vitium, sua natura probatur. 46. Nos ingenia

iuvenum non item? at ingenia natura: virtutes et vitia, quae exsistunt ab ingeniis, aliter iudicabuntur? an ea, aliter quam honesta et turpia, non ad naturam referri necesse erit? Quod laudabile bonum est, in se habeat quod laudetur necesse est. Ipsum enim bonum non est opinionibus, sed natura. Nam ni ita esset, beati quoque opinione essent. Quo quid dici potest stultius? Quare quum et bonum et malum natura iudicetur, et ea sint principia naturae: certe honesta quoque et turpia simili ratione diiudicanda et ad naturam referenda sunt. 47. Sed perturbat nos opinionum varietas hominumque dissensio: et quia non idem contingit in sensibus, hos natura certos putamus: illa, quae aliis sic, aliis secus, nec iisdem semper uno modo videntur, ficta esse ducimus. Quod est longe aliter. Nam sensus nostros non parens, non nutrix, non magister, non poeta, non scena depravat, non multitudinis consensus abducit a vero. Animis omnes tenduntur insidiae, vel ab iis, quos modo enumeravi, qui teneros et rudes quum acceperunt, inficiunt et flectunt, ut volunt, vel ab ea, quae penitus in omni sensu implicata insidet, imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium: cuius blanditiis corrupti, quae natura bona sunt, quia dulcedine hac et scabie carent, non cernimus satis.

XVIII. 48. Sequitur, ut conclusa mihi iam haec sit omnis ratio, (id quod ante oculos ex iis est, quae dicta sunt) et ius et omne honestum sua sponte esse expetendum. Etenim omnes viri boni ipsam aequitatem et ius ipsum amant, nec est viri boni, errare et diligere, quod per se non sit diligendum. Per se igitur ius est expetendum et colendum. Quod si ius, etiam iustitia: sic reliquae quoque virtutes per se colendae sunt. Quid? liberalitas gratuitane est, an mercenaria? Si sine praemio benigna est, gratuita: si cum mercede, conducta: nec est dubium, quin is,

qui liberalis benignusve dicitur, officium, non fructum sequatur. Ergo item iustitia nihil expetit praemii: nihil pretii. Per se igitur expetitur. Eademque omnium virtutum caussa atque sententia est. 49. Atque etiam si emolumentis, non suapte natura virtus expetitur, una erit virtus, quae malitia rectissime dicetur. [illegible] quisque maxime ad suum commodum ref[illegible] quaecumque agit, ita minime est vir bonus; ut, qui virtutem praemio metiuntur, nullam virtutem, nisi malitiam putent. Ubi enim beneficus, si nemo alterius caussa benigne facit? ubi gratus, si non eum ipsum cernunt grati, cui referunt gratiam? ubi illa sancta amicitia, si non ipse amicus per se amatur toto pectore, ut dicitur? qui etiam deserendus et abiiciendus est, desperatis emolumentis et fructibus. Quo quid potest dici immanius? Quod si amicitia per se colenda est, societas quoque hominum, et aequalitas, et iustitia, per se expetenda. 50. Quod ni ita est, omnino iustitia nulla est. Id enim iniustissimum ipsum est, iustitiae mercedem quaerere. XIX. Quid vero de modestia, quid de temperantia, quid de continentia, quid de verecundia, pudore, pudicitiaque dicemus? Infamiaene metu non esse petulantes: an legum et iudiciorum? Innocentes ergo et verecundi sunt, ut bene audiant, et ut rumorem bonum colligant? Erubescunt pudici etiam loqui de pudicitia. Ac me nimis istorum philosophorum pudet, qui nullum vitium vitare, nisi iudicio ipso notatum, putant. 51. Quid enim? possumus eos, qui a stupro arcentur infamiae metu, pudicos dicere, quum ipsa infamia propter rei turpitudinem consequatur? Nam quid aut laudari rite, aut vituperari potest, si ab eius natura recesseris, quod aut laudandum aut vituperandum putes? an corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis: animi deformitas non habebit? cuius turpitudo ex ipsis vitiis

facillime perspici potest. Quid enim foedius avaritia, quid immanius libidine, quid contemptius timiditate, quid abiectius tarditate et stultitia dici potest? Quid ergo? eos, qui singulis vitiis excellunt, aut etiam pluribus; propter damna aut detrimenta aut cruciatus aliquos, miseros esse dicimus, an propter vim turpitudinemque vitiorum? quod item ad contrariam laudem in virtutem dici potest. 52. Postremo, si propter alias res virtus expetitur, melius esse aliquid, quam virtutem, necesse est. Pecuniamne igitur? an honores? an formam? an valetudinem? Quae et, quum adsunt, perparva sunt; et, quam diu adfutura sint, certum sciri nullo modo potest. An, (quod turpissimum dictu est) voluptatem? At in ea quidem spernenda et repudianda virtus vel maxime cernitur.

Videtisne, quanta series rerum sententiarumque sit: atque ut ex alio alia nectantur? Quin labebar longius, nisi me retinuissem. XX. Q. Quo tandem? Libenter enim, frater, ad istam orationem tecum prolaberer. M. Ad finem bonorum, quo referuntur, et cuius apiscendi caussa sunt facienda omnia: controversam rem, et plenam dissensionis inter doctissimos, sed aliquando tamen iudicandam. 53. Att. Qui istud fieri potest, L. Gellio mortuo? M. Quid tandem id ad rem? Att. Quia me Athenis audire ex Phaedro meo memini, Gellium, familiarem tuum, quum Proconsule ex Praetura in Graeciam venisset, Athenis philosophos, qui tum erant, in locum unum convocasse, ipsisque magnopere auctorem fuisse, ut aliquando controversiarum aliquem facerent modum. Quod si essent eo animo, ut nollent aetatem in litibus conterere; posse rem convenire: et simul operam suam illis esse pollicitum, si posset inter eos aliquid convenire. M. Ioculare istuc quidem, Pomponi, et a multis saepe derisum. Sed ego plane vellem me ar-

bitrum inter antiquam Academiam et Zenonem datum. Att. Quo tandem istud modo? M. Quia de re una solum dissident, de ceteris mirifice congruunt. Att. Ain tandem? Una de re est solum dissensio? 54. M. Quae quidem ad rem pertineat, una: quippe quum antiqui omnes, quod secundum naturam esset, quo iuvaremur in vita, bonum esse decreverint: hic, nisi quod honestum esset, nihil putarit bonum. Att. Perparvam vero controversiam dicis, ac non eam, quae dirimat omnia. M. Probe quidem sentis, si re, ac non verbis dissiderent. XXI. Att. Ergo assentiris Antiocho familiari meo (magistro enim non audeo dicere) quocum vixi, et qui me ex nostris paene convellit hortulis, deduxitque in Academiam perpauculis passibus. M. Vir iste fuit ille quidem prudens et acutus et in suo genere perfectus, mihique, ut scis, familiaris: cui tamen ego assentiar in omnibus, necne, mox videro: hoc dico, controversiam totam istam posse sedari. 55. Att. Qui istud tandem vides? M. Quia si, ut Chius Aristo dixit, solum bonum esse, quod honestum esset, malumque, quod turpe, ceteras res omnes plane pares, ac ne minimum quidem, utrum adessent, an abessent, interesse: valde a Xenocrate et Aristotele et ab illa Platonis familia discreparet, essetque inter eos de re maxima et de omni vivendi ratione dissensio. Nunc vero, quum, quod decus antiqui summum bonum esse dixerunt, hic solum bonum dicat: item dedecus, quod illi summum malum, hic solum: divitias, valetudinem, pulchritudinem, commodas res appellet, non bonas: paupertatem, debilitatem, dolorem, incommodas, non malas: sentit idem, quod Xenocrates, quod Aristoteles; loquitur alio modo. Ex hac autem non rerum, sed verborum discordia, controversia nata est de finibus: in qua quoniam usucapionem XII tabulae intra quinque pedes esse noluerunt, depasci

veterem possessionem Academiae ab hoc acuto homine non sinemus; nec Mamilia lege singuli, sed ex iis tres arbitri fines regemus. 56. Q. Quamnam igitur sententiam dicemus? M. Requiri placere terminos, quos Socrates pegerit, iisque parere. Q. Praeclare, frater, iam nunc a te verba usurpantur civilis iuris et legum, quo de genere exspecto disputationem tuam. Nam ista quidem magna diiudicatio est, ut ex te ipso saepe cognovi. Sed certe res ita se habet, ut, ex natura vivere, summum bonum sit, id est, vita modica et apta virtute perfrui: aut naturam sequi, et eius quasi lege vivere, id est, nihil, quantum in ipso sit, praetermittere, quo minus ea, quae natura postulet, consequatur, quod inter haec velit virtute tamquam lege vivere. Quapropter hoc diiudicari nescio an numquam, sed hoc sermone certe non potest, si quidem id, quod suscepimus, perfecturi simus. Att. At ego huc declinabam nec invitus. XXII. 57. Q. Licebit alias: nunc id agamus, quod coepimus, quum praesertim ad id nihil pertineat haec de summo malo bonoque dissensio. M. Prudentissime, Quinte, dicis. Nam quae a me adhuc dicta sunt, * * * Q. Nec Lycurgi leges, nec Solonis, neque Charondae, neque Zaleuci, nec nostras XII tabulas, nec plebiscita desidero: sed te existimo quum populis, tum etiam singulis hodierno sermone leges vivendi et disciplinam daturum. 58. M. Est huius vero disputationis, Quinte, proprium id, quod exspectas: atque utinam esset etiam facultatis meae! Sed profecto ita se res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem legem esse oportet, commendatricemque virtutum, ab ea vivendi doctrina ducatur. Ita fit, ut mater omnium bonarum rerum sapientia sit, a cuius amore Graeco verbo philosophia nomen invenit: qua nihil a Diis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil praestabilius hominum vitae datum est. Haec

enim una nos quum ceteras res omnes, tum, quod est difficillimum, docuit, ut nosmet ipsos nosceremus: cuius praecepti tanta vis, tanta sententia est, ut ea non homini cuipiam, sed Delphico Deo tribueretur. 59. Nam qui se ipse norit, primum aliquid se habere sentiet divinum, ingeniumque in se suum, sicut simulacrum aliquod, dedicatum putabit; tantoque munere Deorum semper dignum aliquid et faciet et sentiet: et, quum se ipse perspexerit totumque tentarit, intelliget, quemadmodum a natura subornatus in vitam venerit, quantaque instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam: quoniam principia rerum omnium, quasi adumbratas intelligentias, animo ac mente conceperit: quibus illustratus, sapientia duce, bonum virum, et ob eam ipsam caussam cernat se beatum fore. XXIII. 60. Nam quum animus, cognitis perceptisque virtutibus, a corporis obsequio indulgentiaque discesserit, voluptatemque, sicut labem aliquam dedecoris, oppresserit, omnemque mortis dolorisque timorem effugerit, societatemque caritatis coierit cum suis, omnesque natura coniunctos, suos duxerit, cultumque Deorum et puram religionem susceperit, et exacuerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem, ad bona deligenda et reiicienda contraria: quae virtus ex providendo est appellata Prudentia: quid eo dici aut cogitari poterit beatius? 61. Idemque quum caelum, terras, maria, rerumque omnium naturam perspexerit, eaque unde generata, quo recurrant, quando, quo modo obitura, quid in iis mortale et caducum, quid divinum aeternumque sit, viderit, ipsumque ea moderantem et regentem paene prehenderit, seseque non unius circumdatum moenibus loci, sed civem totius mundi, quasi unius urbis, agnoverit: in hac ille magnificentia rerum atque in hoc conspectu et cognitione naturae, Dii immortales! quam ipse se noscet!

62. quod Apollo praecepit Pythius: quam contemnet, quam despiciet, quam pro nihilo putabit ea, quae vulgo dicuntur amplissima! Atque haec omnia, quasi sepimento aliquo, vallabit disserendi ratione, veri et falsi iudicandi scientia, et arte quadam intelligendi, quid quamque rem sequatur, et quid sit cuique contrarium. Quumque se ad civilem societatem natum senserit, non solum illa subtili disputatione sibi utendum putabit, sed etiam fusa latius perpetua oratione, qua regat populos, qua stabiliat leges, qua castiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros viros: qua praecepta salutis et laudis apte ad persuadendum edat suis civibus: qua hortari ad decus, revocare a flagitio, consolari possit afflictos, factaque et consulta fortium et sapientum, cum improborum ignominia, sempiternis monumentis prodere. Quae quum tot res tantaeque sint, quae inesse in homine perspiciantur ab iis, qui seipsi velint nosse; earum parens est educatrixque sapientia. Att. Laudata quidem a te graviter et vere. Sed quorsus haec pertinent? 63. M. Primum ad ea, Pomponi, de quibus acturi iam sumus: quae tanta esse volumus: non enim erunt, nisi ea fuerint, unde illa manant, amplissima. Deinde facio et libenter, et, ut spero, recte, quod eam, cuius studio teneor, quaeque me eum, quicumque sum, effecit, non possum silentio praeterire. Att. Vero facis et merito, [et ipse]: fuitque id, ut dicis, in hoc sermone faciundum.

M. TULLII CICERONIS

DE LEGIBUS

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Quum ius omne vel divinum sit vel humanum; divini autem prima necessario debeat esse cura: ab hoc merito initium fecit Cicero, totamque religionem *hoc libro constituit. Repetit autem disputationem ab aeterna illa et summa lege, quae est ratio divina et humana, apta ad vetandum et iubendum. c.* 4. *Deinde ipsam proponit legem, e legibus Numae et moribus Romanis ductam c.* 8. 9. *praemisso prooemio de legis laudibus, iisque propriis generis sui. c.* 7. *Reliqua autem pars libri versatur in ista lege explicanda et tamquam suadenda, ut, quibus de caussis quaeque legis pars placeat, intelligatur. In quo non solum Platonem aliosque Graecos philosophos imitatur, qui de legibus scripsere (v. III.* 5. 6.)*; sed etiam consuetudinem magistratuum Romanorum, qui in ferendis rogandisque legibus, primum de laude et necessitate legis in universum disserere, deinde a praecone, scriba subiiciente, recitari legem, et, ubi docendo, explicando, rationibusque afferendis eam suasere, populum discedere et, datis tabellis, in sua quemque tribu ferre suffragium iubere consueverunt. III.* 4. *in fin.*

I. 1. ATTICUS. Sed visne, quoniam et satis iam ambulatum est, et tibi aliud dicendi initium sumendum est, locum mutemus, et in insula, quae est in Fi-

breno, (nam opinor** illi alteri flumini nomen esse) sermoni reliquo demus operam, sedentes? M. Sane quidem. Nam illo loco libentissime soleo uti, sive quid mecum ipse cogito, sive quid aut scribo aut lego. 2. Att. Equidem, qui nunc potissimum huc venerim, satiari non queo: magnificasque villas et pavimenta marmorea et laqueata tecta contemno. Ductus vero aquarum, quos isti nilos et euripos vocant, quis non, quum haec videat, irriserit? Itaque, ut tu paullo ante de lege et iure disserens, ad naturam referebas omnia; sic in his ipsis rebus, quae ad requietem animi delectationemque quaeruntur, natura dominatur. Quare antea mirabar, (nihil enim his in locis, nisi saxa et montes, cogitabam: idque ut facerem, et orationibus inducebar tuis, et versibus) sed mirabar, ut dixi, te tam valde hoc loco delectari: nunc contra miror, te, quum Roma absis, usquam potius esse. 3. M. Ego vero, quum licet plures dies abesse, praesertim hoc tempore anni, et amoenitatem hanc et salubritatem sequor; raro autem licet. Sed nimirum me alia quoque caussa delectat, quae te non attingit ita. Att. Quae tandem ista caussa est? M. Quia, si verum dicimus, haec est mea et huius fratris mei germana patria: hinc enim orti stirpe antiquissima sumus: hic sacra, hic genus, hic maiorum multa vestigia. Quid plura? hanc vides villam, ut nunc quidem est, latius aedificatam patris nostri studio: qui quum esset infirma valetudine, hic fere aetatem egit in litteris. Sed hoc ipso in loco, quum avus viveret, et antiquo more parva esset villa, ut illa Curiana in Sabinis, me scito esse natum. Quare inest nescio quid, et latet in animo ac sensu meo, quo me plus hic locus fortasse delectet: siquidem etiam ille sapientissimus vir, Ithacam ut videret, immortalitatem scribitur repudiasse. II. 4. Att. Ego vero istam tibi iustam caussam puto, cur huc liben-

tius venias atque hunc locum diligas. Quin ipse, vere dicam, sum illi villae amicior modo factus, atque huic omni solo, in quo tu ortus et procreatus es. Movemur enim nescio quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus aut admiramur, adsunt vestigia. Me quidem ipsae illae nostrae Athenae non tam operibus magnificis exquisitisque antiquorum artibus delectant, quam recordatione summorum virorum, ubi quisque habitare, ubi sedere, ubi disputare sit solitus: studioseque eorum etiam sepulcra contemplor. Quare istum, ubi tu es natus, plus amabo posthac locum. M. Gaudeo igitur, me incunabula paene mea tibi ostendisse. 5. Att. Equidem me cognosse admodum gaudeo. Sed illud tamen quale est, quod paullo ante dixisti; hunc locum (idem ego te accipio dicere Arpinum) germanam patriam esse vestram? numquid duas habetis patrias? an est illa una patria communis? Nisi forte sapienti illi Catoni fuit patria non Roma, sed Tusculum. M. Ego me hercule et illi et omnibus municipibus duas esse censeo patrias: unam naturae: alteram, civitatis: ut ille Cato, quum esset Tusculi natus, in populi Romani civitatem susceptus est. Ita, quum ortu Tusculanus esset, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram iuris: ut vestri Attici, postquam Theseus eos demigrare ex agris, et in astu, quod appellatur, omnes se conferre iussit, et simul φράτορες* iidem et Attici: sic nos et eam patriam dicimus, ubi nati, et illam, qua excepti sumus. Sed necesse est, caritate eam praestare, qua reipublicae nomen universae civitatis est: pro qua mori, et cui nos totos dedere, et in qua nostra omnia ponere et quasi consecrare debemus. Dulcis autem non multo secus est ea, quae genuit, quam illa, quae excepit. Itaque ego hanc meam esse patriam prorsus numquam negabo [, dum illa sit maior, et haec in ea contineatur]. III. 6. Att. Recte

igitur Magnus ille noster, me audiente, posuit in iudicio, quum pro Balbo tecum simul diceret, rempublicam nostram iustissimas huic municipio gratias agere posse, quod ex eo duo sui conservatores exstitissent: ut iam videar adduci, hanc quoque, quae te procreavit, esse patriam [tuam]. Q. Sed ventum in insulam est. Hac vero nihil est amoenius. Ut enim hoc quasi rostro finditur Fibrenus, et divisus aequaliter in duas partes latera haec alluit, rapideque dilapsus cito in unum confluit, et tantum complectitur, quod satis sit modicae palaestrae, loci: quo effecto, tamquam id habuerit operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret sedem ad disputandum, statim praecipitat in Lirem, et, quasi in familiam patriciam venerit, amittit nomen obscurius, Liremque multo gelidiorem facit. Nec enim ullum hoc frigidius flumen attigi, quum ad multa accesserim, ut vix pede tentare id possim: quod in Phaedro Platonis facit Socrates. 7. M. Est vero ita: sed tamen huic amoenitati, quam ex Quinto saepe audio, Thyamis Epirotes tuus ille nihil, opinor, concesserit. Q. Est ita, ut dicis. Cave enim putes, Attici nostri Amaltheo platanisque illis quidquam esse praeclarius. Sed, si videtur, considamus hic in umbra, atque ad eam partem sermonis, ex qua egressi sumus, revertamur. M. Praeclare exigis, Quinte: (at ego effugisse arbitrabar:) et tibi horum nihil deberi potest. Q. Ordire igitur: nam hunc tibi totum dicamus diem.

M. *A Iove Musarum primordia*, —

sicut in Aratio carmine orsi sumus. Q. Quorsum istud? M. Quia nunc itidem ab eodem et a ceteris Diis immortalibus sunt nobis agendi capienda primordia. Q. Optime vero, frater: et fieri sic decet. IV. 8. M. Videamus igitur rursus, priusquam aggrediamur ad leges singulas, vim naturamque legis, ne, quum referenda sint ad eam nobis omnia, labamur

interdum errore sermonis, ignoremusque vim sermonis eius, quo iura nobis definienda sint. Q. Sane quidem, hercule: et est ista recta docendi via. M. Hanc igitur video sapientissimorum fuisse sententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam, nec scitum aliquod esse populorum, sed aeternum quiddam, quod universum mundum regeret, imperandi prohibendique sapientia. Ita principem legem illam et ultimam, mentem esse dicebant, omnia ratione aut cogentis aut vetantis Dei: ex qua illa lex, quam Dii humano generi dederunt, recte est laudata. Est enim ratio mensque sapientis, ad iubendum et ad deterrendum idonea. 9. Q. Aliquoties iam iste locus a te tactus est: sed ante quam ad populares leges venias, vim istius caelestis legis explana, si placet: ne aestus nos consuetudinis absorbeat et ad sermonis morem usitati trahat. M. A parvis enim, Quinte, didicimus, SI IN IUS VOCAT, atque eiusmodi alias leges nominare. Sed vero intelligi sic oportet, et hoc et alia iussa ac vetita populorum vim non habere ad recte facta vocandi et a peccatis avocandi: quae vis non modo senior est, quam aetas populorum et civitatum, sed aequalis illius caelum atque terras tuentis et regentis Dei.

10. Neque enim esse mens divina sine ratione potest, nec ratio divina non hanc vim in rectis pravisque sanciendis habere: nec, quia nusquam erat scriptum, ut contra omnes hostium copias in ponte unus assisteret, a tergoque pontem interscindi iuberet, idcirco minus, Coclitem illum rem gessisse tantam, fortitudinis lege atque imperio, putabimus: nec, si regnante Tarquinio nulla erat Romae scripta lex de stupris, idcirco non contra illam legem sempiternam Sex. Tarquinius vim Lucretiae, Tricipitini filiae, attulit. Erat enim ratio profecta a rerum natura, et ad recte faciendum impellens et a delicto avocans: quae

non tam denique incipit lex esse, quum scripta est, sed tum, quum orta est. Orta autem simul est cum mente divina. Quamobrem lex vera atque princeps, apta ad iubendum et ad vetandum, ratio est recta summi Iovis. V. 11. Q. Assentior, frater, ut, quod est rectum, verum quoque sit, neque cum litteris, quibus scita scribuntur, aut oriatur aut occidat. M. Ergo ut illa divina mens, summa lex est; item, quum in homine est, perfecta est in mente sapientis. Quae sunt autem varie et ad tempus descripta populis, favore magis, quam re, legum nomen tenent. Omnem enim legem, quae quidem recte lex appellari possit, esse laudabilem, quibusdam talibus argumentis docent. Constat profecto, ad salutem civium civitatumque incolumitatem vitamque hominum quietam et beatam inventas esse leges: eosque, qui primum eiusmodi scita sanxerint, populis ostendisse, ea se scripturos atque laturos, quibus illi adscitis susceptisque, honeste beateque viverent: quaeque ita composita sanctaque essent, eas leges videlicet nominarunt. Ex quo intelligi par est, eos, qui perniciosa et iniusta populis iussa descripserint, quum contra fecerint, quam polliciti professique sint, quidvis potius tulisse, quam leges: ut perspicuum esse possit, in ipso nomine legis interpretando inesse vim et sententiam iusti et iuris legendi. 12. Quaero igitur a te, Quinte, sicut illi solent: Quo si civitas careat, ob eam ipsam caussam, quod eo careat, pro nihilo habenda sit, id estne numerandum in bonis? Q. Ac maximis quidem. M. Lege autem carens civitas, anne ob id ipsum habenda nullo loco? Q. Dici aliter non potest. M. Necesse est igitur, legem haberi in rebus optimis. 13. Q. Prorsus assentior. M. Quid? quod multa perniciose, multa pestifere sciscuntur in populis, quae non magis legis nomen attingunt, quam si latrones aliqua consessu suo sanxerint?

Nam neque medicorum praecepta dici vere possint, si quae inscii imperitique pro salutaribus mortifera conscripserint, neque in populo lex, cuicuimodi fuerit illa, [etiam] si perniciosum aliquid populus acceperit. Ergo est lex, iustorum iniustorumque distinctio, ad illam antiquissimam et rerum omnium principem expressa naturam, ad quam leges hominum diriguntur, quae supplicio improbos afficiunt, defendunt ac tuentur bonos. VI. Q. Praeclare intelligo: nec vero iam aliam esse ullam legem puto non modo habendam, sed ne appellandam quidem. 14. M. Igitur tu Titias et Appuleias leges nullas putas? Q. Ego vero ne Livias quidem. M. Et recte, quae praesertim uno versiculo Senatus, puncto temporis sublatae sint: lex autem illa, cuius vim explicavi, neque tolli, neque abrogari potest. Q. Eas tu igitur leges rogabis videlicet, quae numquam abrogentur. M. Certe, si modo acceptae a vobis duobus erunt.

Sed, ut vir doctissimus fecit Plato, atque idem gravissimus philosophorum omnium, qui princeps de republica conscripsit, idemque separatim de legibus eius, id mihi credo esse faciendum, ut priusquam ipsam legem recitem, de eius legis laude dicam. Quod idem et Zaleucum et Charondam fecisse video; quum quidem illi non studii et delectationis, sed reipublicae caussa leges civitatibus suis conscripserunt. Quos imitatus Plato, videlicet hoc quoque legis putavit esse, persuadere aliquid, non omnia vi ac minis cogere. 15. Q. Quid, quod Zaleucum istum negat ullum fuisse Timaeus? M. At Theophrastus auctor haud deterior, mea quidem sententia; meliorem multi nominant: commemorant vero ipsius cives, nostri clientes, Locri. Sed sive fuit, sive non fuit, nihil ad rem. Loquimur, quod traditum est. VII. Sit igitur hoc a principio persuasum civibus, dominos esse omnium rerum ac moderatores Deos, eaque, quae

gerantur, eorum geri iudicio ac numine; eosdemque optime de genere hominum mereri, et, qualis quisque sit, quid agat, quid in se admittat, qua mente, qua pietate colat religiones, intueri, piorumque et impiorum habere rationem. 16. His enim rebus imbutae mentes, haud sane abhorrebunt ab utili ac vera sententia. Quid est enim verius, quam neminem esse oportere tam stulte arrogantem, ut in se rationem et mentem putet inesse, in caelo mundoque non putet? aut ut ea, quae vix summa ingenii ratione comprehendat, nulla ratione moveri putet? Quem vero astrorum ordines, quem dierum noctiumque vicissitudines, quem mensium temperatio, quemque ea, quae gignuntur nobis ad fruendum, non gratum esse cogant; hunc hominem omnino numerare qui decet? Quumque omnia, quae rationem habent, praestent iis, quae sint rationis expertia, nefasque sit dicere, ullam rem praestare naturae omnium rerum: rationem inesse in ea, confitendum est. Utiles esse autem opiniones has, quis neget, quum intelligat, quam multa firmentur iureiurando, quantae salutis sint foederum religiones? quam multos divini supplicii metus a scelere revocarit? quamque sancta sit societas civium inter ipsos, Diis immortalibus interpositis tum iudicibus, tum testibus? 17. Habes legis prooemium: sic enim hoc appellat Plato. Q. Habeo vero, frater: et in hoc admodum delector, quod in aliis rebus aliisque sententiis versaris, atque ille. Nihil enim tam dissimile, quam vel ea, quae ante dixisti, vel hoc ipsum legis exordium. Unum illud mihi videris imitari, orationis genus. M. Vellem fortasse. Quis enim id potest, aut umquam poterit imitari? Nam sententias interpretari perfacile est. Quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus. Quid enim negotii est, eadem, prope verbis iisdem conversa, dicere? Q. Prorsus assentior. Verum, ut modo

tute dixisti, te esse malo tuum. Sed iam exprome, si placet, istas leges de religione. 18. M. Expromam equidem, ut potero: et, quoniam et locus et sermo familiaris est, legum leges voce proponam. Q. Quidnam id est? M. Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca, ut in veteribus XII sacratisque legibus; et tamen, quo plus auctoritatis habeant, paullo antiquiora, quam hic sermo est. Eum morem igitur cum brevitate, si potero, consequar. Leges autem a me edentur non perfectae: nam esset infinitum: sed ipsae summae rerum atque sententiae. 19. Q. Ita vero necesse est. Quare audiamus:

VIII. M. *Ad Divos adeunto caste. Pietatem adhibento: opes amovento. Qui secus faxit, Deus ipse vindex erit. Separatim nemo habessit Deos; neve novos, sive advenas, nisi publice adscitos, privatim colunto. Constructa a patribus delubra in urbibus habento, lucos in agris habento et Larum sedes. Ritus familiae patrumque servanto. Divos, et eos, qui caelestes semper habiti, colunto, et ollos, quos endo caelo merita locaverunt, Herculem, Liberum, Aesculapium, Castorem, Pollucem, Quirinum: ast olla, propter quae datur homini adscensus in caelum, Mentem, Virtutem, Pietatem, Fidem: earumque laudum delubra sunto: neve ulla vitiorum sacra sollemnia obeunto. Feriis iurgia amovento, easque in famulis, operibus patratis, habento: itaque ut cadant in annuis amfractibus, descriptum esto: certasque fruges, certasque baccas sacerdotes publice libanto: hoc certis sacrificiis ac diebus.* 20. *Itemque alios ad dies ubertatem lactis feturaeque servanto. Idque ne committi possit, ad eam rem, rationem, cursus annuos sacerdotes finiunto: quaeque quoique Divo decorae grataeque sint hostiae, providento: Divisque aliis alii sacerdotes, omnibus pontifices, singulis flamines sunto. Virginesque Vestales in Urbe custodiunto ignem foci publici sempi-*

ternum. Quoque haec privatim et publice modo rituque fiant, discunto ignari a publicis sacerdotibus. Eorum autem duo genera sunto; unum, quod praesit caerimoniis et sacris: alterum, quod interpretetur fatidicorum et vatum effata incognita, quo[ru]m Senatus populusque adsciverit. Interpretes autem Iovis optimi maximi, publici augures, signis et auspiciis postea vidento, disciplinam tenento. 21. *Sacerdotesque vineta virgetaque et salutem populi auguranto, quique agent rem duelli, quique popularem, auspicium praemonento, ollique obtemperanto: divorumque iras providento, iisque apparento: caelique fulgura regionibus ratis temperanto: Urbemque, et agros, et templa liberata et effata habento: quaeque augur iniusta, nefasta, vitiosa, dira defixerit, inrita infectaque sunto: quique non paruerit, capital esto.* IX. *Foederum, pacis, belli, induciarum oratores, fetiales, iudices duo sunto. Bella disceptanto. Prodigia, portenta ad Etruscos haruspices, si Senatus iuss[er]it, deferunto: Etruriaeque principes disciplinam docento. Quibus Divis creverint, procuranto: iidemque fulgura atque obstita pianto. Nocturna mulierum sacrificia ne sunto, praeter olla, quae pro populo rite fient: neve [quem] initianto, nisi, ut assolet Cereri, Graeco sacro. Sacrum commissum, quod neque expiari poterit, impie commissum esto*: quod expiari poterit, publici sacerdotes expianto. Ludis publicis, quod sine curriculo et sine certatione corporum fiat, popularem laetitiam in cantu et fidibus et tibiis moderanto, eamque cum Divûm honore iungunto. Ex patriis ritibus optuma colunto. Praeter Idaeae matris famulos, eosque iustis diebus, nequis stipem cogito.* 22. *Sacrum, sacrove commendatum qui cleperit, rapsitque, parricida esto. Periurii poena divina exitium; humana dedecus. Incestum pontifices supremo supplicio sanciunto. Impius ne audeto placare donis iram Deorum. Caute vota*

reddunto. Poena violati iuris esto. Quocirca ne quis agrum consecrato. Auri, argenti, eboris sacrandi modus esto. Sacra privata, perpetua manento. Deorum manium iura, sancta sunto. Sos leto datos, Divos habento: sumptum in ollos luctumque minuunto.*

X. 23. Att. Conclusa quidem est a te tam magna lex, sane quam brevi: et, ut mihi quidem videtur, non multum discrepat ista constitutio religionum a legibus Numae nostrisque moribus. M. An censes, quum in illis de republica libris persuadere videatur Africanus, omnium rerumpublicarum nostram, veterem illam, fuisse optimam, non necesse esse optimae reipublicae leges dare consentaneas? Att. Immo prorsus ita censeo. M. Ergo adeo exspectate leges, quae genus illud optimum reipublicae contineant; et, si quae forte a me hodie rogabuntur, quae non sint in nostra republica, nec fuerint, tamen erunt fere in more maiorum: qui tum, ut lex, valebat. 24. Att. Suade igitur, si placet, istam ipsam legem, ut ego, *utei tu rogas*, possim dicere. M. Ain' tandem, Attice, non es dicturus aliter? Att. Prorsus maiorem quidem rem nullam sciscam aliter. In minoribus, si voles, remittam hoc tibi. Q. Atque haec mea quidem sententia est. M. At ne longum fiat, videte. Att. Utinam quidem! Quid enim agere malumus?

M. Caste iubet lex adire ad Deos, animo videlicet, in quo sunt omnia: nec tollit castimoniam corporis: sed hoc oportet intelligi, quum multum animus corpori praestet; observeturque, ut casta corpora adhibeantur, multo esse in animis id servandum magis. Nam illud [incestum] vel adspersione aquae, vel dierum numero tollitur: animi labes nec diuturnitate evanescere, nec amnibus ullis elui potest. Quod autem pietatem adhiberi, opes amoveri iubet, significat, probitatem gratam esse Deo, sumptum esse removendum. Quid est enim, quum paupertatem divi-

tiis etiam inter homines esse aequalem velimus, cur eam, sumptu ad sacra addito, Deorum aditu arceamus? praesertim quum ipsi Deo nihil minus gratum futurum sit, quam non omnibus patere ad se placandum et colendum viam. 25. Quod autem non homo iudex, sed Deus ipse vindex constituitur; praesentis poenae metu religio confirmari videtur. Suosque Deos, aut novos, aut alienigenas coli, confusionem habet religionum, et ignotas caerimonias [nostris] sacerdotibus. 26. Nam a patribus acceptos Deos ita placet coli, si huic legi paruerint ipsi. Patrum delubra esse in urbibus censeo: nec sequor magos Persarum; quibus auctoribus Xerxes inflammasse templa Graeciae dicitur, quod parietibus includerent Deos, quibus omnia deberent esse patentia ac libera, quorumque hic mundus omnis templum esset et domus. XI. Melius Graeci atque nostri: qui, ut augerent pietatem in Deos, easdem illos, quas nos, urbes incolere voluerunt. Affert enim haec opinio religionem utilem civitatibus: si quidem et illud bene dictum est a Pythagora, doctissimo viro, tum maxime et pietatem et religionem versari in animis, quum rebus divinis operam daremus: et quod Thales, qui sapientissimus in septem fuit, homines existimare oportere, omnia quae cernerentur, Deorum esse plena: fore enim omnes castiores, veluti qui in fanis essent maxime religiosis. Est enim quadam opinione species Deorum in oculis, non solum in mentibus. 27. Eamdemque rationem luci habent in agris. Neque ea, quae a maioribus prodita est quum dominis, tum famulis, posita in fundi villaeque conspectu, religio Larum, repudianda est. Iam ritus familiae patrumque servare, id est (quoniam antiquitas proxime accedit ad Deos) a Diis quasi traditam religionem tueri. Quod autem ex hominum genere consecratos, sicut Herculem et ceteros, coli lex iubet, indicat omni-

um quidem animos immortales esse, sed fortium bonorumque divinos. 28. Bene vero, quod Mens, Pietas, Virtus, Fides, consecratur manu: quarum omnium Romae dedicata publice templa sunt, ut illa qui habeant (habent autem omnes boni) Deos ipsos in animis suis collocatos putent. Nam illud vitiosum, Athenis quod, Cylonio scelere expiato, Epimenide Crete suadente, fecerunt Contumeliae fanum et Impudentiae. Virtutes enim, non vitia consecrare decet. Araque quae vetustissima est in Palatio, Febris: et altera Esquiliis, Malae Fortunae, detestataeque, quae omnia eiusmodi repudianda sunt. Quod si fingenda nomina, Vicepotae potius [vincendi] atque [potiundi], Statae* [standi] cognominaque Statoris, et Invicti Iovis: rerumque expetendarum nomina, Salutis, Honoris, Opis, Victoriae. Quoniamque exspectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam a Calatino Spes consecrata est: Fortunaque sit vel Huiusce diei, nam valet in omnes dies, vel Respiciens, ad opem ferendam; vel Fors, in quo incerti casus significantur magis, vel Primigenia a gignendo, Comes. Tum ***

XII. 29. Feriarum festorumque dierum ratio in liberis requietem habet litium et iurgiorum; in servis, operum et laborum: quas compositor anni conferre debet et ad perfectionem operum rusticorum. Quod tempus, ut sacrificiorum libamenta serventur, fetusque pecorum, quae dicta in lege sunt, diligenter habenda ratio intercalandi est. Quod, institutum perite a Numa, posteriorum pontificum negligentia dissolutum est. Iam illud ex institutis pontificum et haruspicum, non mutandum est, quibus hostiis immolandum cuique Deo, cui maioribus, cui lactentibus, cui maribus, cui feminis. Plures autem Deorum omnium, singuli singulorum sacerdotes, et respondendi iuris, et confitendarum religionum facultatem

afferunt. Quumque Vesta, quasi focum Urbis, ut Graeco nomine est appellata (quod nos prope idem Graecum [interpretatum] nomen, tenemus) complexa sit; ei colendae virgines praesint, ut advigiletur facilius ad custodiam ignis, et sentiant mulieres in natura feminarum omnem castitatem pati.

30. Quod sequitur vero, non solum ad religionem pertinet, sed etiam ad civitatis statum, ut sine his, qui sacris publice praesint, religioni privatae satisfacere non possint. Continet enim, reipublicae consilio, et auctoritate optimatium, semper populum indigere. Descriptioque sacerdotum nullum iustae religionis genus praetermittit. Nam sunt ad placandos Deos alii constituti, qui sacris praesint sollemnibus: ad interpretanda alii praedicta vatum; neque multorum, ne esset infinitum, neque ut ea ipsa, quae suscepta publice essent, quisquam extra collegium nosset. 31. Maximum autem et praestantissimum in republica ius est augurum cum auctoritate coniunctum. Neque vero hoc, quia sum ipse augur, ita sentio, sed quia sic existimare nos est necesse. Quid enim maius est, si de iure quaerimus, quam posse a summis imperiis, et summis potestatibus comitiatus et concilia, vel instituta dimittere, vel habita rescindere? Quid gravius, quam rem susceptam dirimi, si unus augur *alio die* dixerit? quid magnificentius, quam posse decernere, ut magistratu se abdicent Consules? quid religiosius, quam cum populo, cum plebe agendi ius, aut dare, aut non dare? quid? legem, si non iure rogata est, tollere? ut Titiam decreto collegii; ut Livias, consilio Philippi, Consulis et Auguris: nihil domi, nihil militiae, per magistratus gestum, sine eorum auctoritate posse cuiquam probari? XIII. 32. Att. Age, iam ista video fateorque esse magna: sed est in collegio vestro inter Marcellum et Appium, optimos augures, magna dissensio: nam eorum ego

in libros incidi: quum alteri placeat, auspicia ista ad utilitatem esse reipublicae composita: alteri disciplina vestra quasi divinare videatur prorsus posse. Hac tu de re, quaero, quid sentias. M. Egone? Divinationem, quam Graeci μαντικήν appellant, esse censeo, et huius hanc ipsam partem, quae est in avibus ceterisque signis disciplinae nostrae; quod, quum summos Deos esse concedamus, eorumque mente mundum regi, et eorumdem benignitatem hominum consulere generi, et posse nobis signa rerum futurarum ostendere, non video cur esse divinationem negem. 33. Sunt autem ea, quae posui, ex quibus id, quod volumus, efficitur et cogitur. Iam vero permultorum exemplorum et nostra est plena respublica, et omnia regna, omnesque populi, cunctaeque gentes, augurum praedictis multa incredibiliter vera cecidisse. Neque enim Polyidi, neque Melampodis, neque Mopsi, neque Amphiarai, neque Calchantis, neque Heleni tantum nomen fuisset, neque tot nationes id ad hoc tempus retinuissent, Arabum, Phrygum, Lycaonum, Cilicum, maximeque Pisidarum, nisi vetustas ea certa esse docuisset. Nec vero Romulus noster auspicato Urbem condidisset, neque Attii Navii nomen memoria floreret tam diu, nisi hi omnes multa ad veritatem admirabilia dixissent. Sed dubium non est, quin haec disciplina et ars augurum evanuerit iam et vetustate, et negligentia. Itaque neque illi assentior, qui hanc scientiam negat umquam in nostro collegio fuisse: neque illi, qui esse etiam nunc putat. Quae mihi videtur apud maiores fuisse dupliciter, ut ad reipublicae tempus nonnumquam, ad agendi consilium saepissime pertineret. 34. Att. Credo, hercle, ita esse, istique rationi potissimum assentior. Sed redde cetera.

XIV. M. Reddam vero, et, si potero, brevi. Sequitur enim de iure belli: in quo et suscipiendo, et

gerendo, et deponendo, ius plurimum valet, et fides: horumque ut publici interpretes essent, lege sanximus. Iam de haruspicum religione, de expiationibus et procurationibus satis superque in ipsa lege dictum puto. Att. Assentior, quoniam omnis haec in religione versatur oratio. M. At vero, quod sequitur, quomodo aut tu assentiare, aut ego reprehendam, sane quaero, Tite. 35. Att. Quid tandem id est? M. De nocturnis sacrificiis mulierum. Att. Ego vero assentior; excepto praesertim in ipsa lege sollemni sacrificio ac publico. M. Quid ergo aget Iacchus, Eumolpidaeque vestri, et augusta illa mysteria, siquidem sacra nocturna tollimus? Non enim populo Romano, sed omnibus bonis firmisque populis leges damus. 36. Att. Excipis, credo, illa, quibus ipsi initiati sumus. M. Ego vero excipiam? Nam mihi quum multa eximia divinaque videntur Athenae tuae peperisse atque in vita hominum attulisse, tum nihil melius illis mysteriis, quibus ex agresti immanique vita exculti ad humanitatem et mitigati sumus: Initiaque ut appellantur, ita re vera principia vitae cognovimus: neque solum cum laetitia vivendi rationem accepimus, sed etiam cum spe meliore moriendi. Quid autem mihi displiceat in nocturnis, poetae indicant Comici. Qua licentia Romae data, quidnam egisset ille, qui in sacrificium cogitatam libidinem intulit, quo ne imprudentiam quidem oculorum adiici fas fuit? Att. Tu vero istam Romae legem rogato. Nobis nostras ne ademeris. XV. 37. M. Ad nostras igitur revertor: quibus profecto diligentissime sanciendum est, ut mulierum famam multorum oculis lux clara custodiat, initienturque eo ritu Cereri, quo Romae initiantur. Quo in genere severitatem maiorum Senatus vetus auctoritas de Bacchanalibus, et Consulum, exercitu adhibito, quaestio animadversioque declarat. Atque omnia nocturna, ne nos

duriores forte videamur, in media Graecia Diagondas Thebanus lege perpetua sustulit. Novos vero Deos, et in his colendis nocturnas pervigilationes sic Aristophanes, facetissimus poeta veteris comoediae, vexat, ut apud eum Sabazius et quidam alii Dii peregrini iudicati e civitate eiiciantur: publicus autem sacerdos, imprudentiam consilio expiatam metu liberet; audaciam in admittendis religionibus foedis damnet atque impiam iudicet.

38. Iam ludi publici, quoniam sunt cavea circoque divisi, sint corporum certationes, cursu et pugilatione, luctatione, curriculisque equorum usque ad certam victoriam in circo constitutis: in* cavea, cantu, voce, ac fidibus, et tibiis; dum modo ea moderata sint, ut lege praescribitur. Assentior enim Platoni, nihil tam facile in animos teneros atque molles influere, quam varios canendi sonos: quorum, dici vix potest, quanta sit vis in utramque partem. Namque et incitat languentes, et languefacit excitatos, et tum remittit animos, tum contrahit: civitatumque hoc multarum in Graecia interfuit, antiquum vocum conservare modum: quarum mores lapsi ad mollitiem, pariter sunt immutati cum cantibus: aut hac dulcedine corruptelaque depravati, ut quidam putant; aut, quum severitas eorum ob alia vitia cecidisset, tum fuit in auribus, animis mutatis, etiam huic mutationi locus. 39. Quamobrem ille quidem sapientissimus Graeciae vir, longeque doctissimus, valde hanc labem veretur. Negat enim mutari posse musicas leges sine immutatione legum publicarum. Ego autem nec tam valde id timendum, nec plane contemnendum puto. Illa quidem, quae solebant quondam compleri severitate iucunda Livianis et Naevianis modis; nunc, ut eadem exsultant! cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torquent! Graviter olim ista vindicabat vetus illa Graecia, lon-

ge providens, quam sensim pernicies illapsa civium animos, malis studiis malisque doctrinis repente totas civitates everteret: si quidem illa severa Lacedaemon nervos iussit, quod plures quam septem haberet in Timothei fidibus, demi.

XVI. 40. Deinceps in lege est, ut de ritibus patriis colantur optimi: de quo quum consulerent Athenienses Apollinem Pythium, quas potissimum religiones tenerent, oraculum editum est, eas, quae essent in more maiorum. Quo quum iterum venissent, maiorumque morem dixissent saepe esse mutatum, quaesivissentque, quem morem potissimum sequerentur e variis: respondit, optimum. Et profecto ita est, ut id habendum sit antiquissimum et Deo proximum, quod sit optimum. Stipem sustulimus, nisi eam, quam ad paucos dies propriam Idaeae Matris excepimus. Implet enim superstitione animos, et exhaurit domos. Sacrilego poena est, neque ei soli, qui sacrum abstulerit, sed etiam ei, qui sacro commendatum. Quod et nunc multis fit in fanis. 41. Alexander in Cilicia deposuisse apud Solos in delubro pecuniam dicitur; et Atheniensis Clisthenes Iunoni Samiae, civis egregius, quum rebus timeret suis, filiarum dotes credidit. Sed iam de periuriis: de incestis nihil sane hoc quidem loco disputandum est. Donis impii ne placare audeant Deos: Platonem audiant; qui vetat dubitare, qua sit mente futurus Deus, quum vir nemo bonus ab improbo se donari velit. Diligentia votorum satis in lege dicta est, ac voti sponsio, qua obligamur Deo. Poena vero violatae religionis iustam recusationem non habet. Quid ego hic sceleratorum utar exemplis? quorum sunt plenae tragoediae. Quae ante oculos sunt, ea potius attingantur. Etsi haec commemoratio vereor ne supra hominis fortunam esse videatur: tamen, quoniam mihi sermo est apud vos, nihil reticebo: velimque

hoc, quod loquar, Diis immortalibus gratum potius videri, quam grave. — XVII. 42. Omnia tum perditorum civium scelere, discessu meo, religionum iura polluta sunt: vexati nostri Lares familiares: in eorum sedibus exaedificatum templum Licentiae: pulsus a delubris is, qui illa servarat. Circumspicite celeriter animo, (nihil enim attinct quemquam nominari) qui sint rerum exitus consecuti. Nos, qui illam custodem Urbis, omnibus ereptis nostris rebus ac perditis, violari ab impiis passi non sumus, eamque ex nostra domo in ipsius patris domum detulimus, iudicia Senatus, Italiae, gentium denique omnium, conservatae patriae consecuti sumus. Quo quid accidere potuit homini praeclarius? Quorum scelere religiones tum prostratae afflictaeque sunt; partim ex illis distracti ac dissipati iacent: qui vero ex his et horum scelerum principes fuerunt, et praeter ceteros in omni religione impii; non solum vita cruciati, [atque] dedecore, verum etiam sepultura ac iustis exsequiarum caruerunt. 43. Q. Equidem ista agnosco, frater, et meritas Diis gratias ago: sed nimis saepe secus aliquanto videmus evadere. M. Non enim, Quinte, recte existimamus, quae poena divina sit: et opinionibus vulgi rapimur in errorem, nec vera cernimus: morte, aut dolore corporis, aut luctu animi, aut offensione iudicii, hominum miserias ponderamus: quae fateor humana esse, et multis bonis viris accidisse: sceleris est poena, tristis: et praeter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est. Vidimus eos, qui, nisi odissent patriam, numquam inimici nobis fuissent, ardentes tum cupiditate, tum metu, tum conscientia: quid agerent, modo timentes; vicissim contemnentes religiones; iudicia perrupta ab iisdem; corrupta hominum, non Deorum. 44. Reprimam iam, et non insequar longius, eoque minus, quo plus poenarum habeo, quam petivi. Tantum

bonis, quae eius fuerint, quum moritur, usu ceperit plurimum [possidendo]. Quarto, si nemo sit, qui ullam rem ceperit, de creditoribus eius, qui plurimum servet. 49. Extrema illa persona est, ut is, qui ei, qui mortuus sit, pecuniam debuerit, neminique eam solverit, proinde habeatur, quasi eam pecuniam ceperit. XX. Haec nos a Scaevola didicimus; non ita descripta ab antiquis. Nam illi quidem his verbis docebant, tribus modis sacris adstringi: hereditate: aut si maiorem partem pecuniae capiat: aut si maior pars pecuniae legata est, si inde quippiam ceperit. 50. Sed pontificem sequamur. Videtis igitur, omnia pendere ex uno illo, quod pontifices pecuniam sacris coniungi volunt: iisdemque ferias, et caerimonias adscribendas putant. Atque etiam dant hoc Scaevolae, quod est partitio: ut, si in testamento deducta, scripta non sit, ipsique minus ceperint, quam omnibus heredibus relinquatur, sacrisne alligentur. In donatione hoc iidem secus interpretantur: et quod paterfamilias in eius donatione, qui in ipsius potestate esset, approbavit, ratum est: quod eo insciente factum est, si id is non approbat, ratum non est. His propositis, quaestiunculae multae nascuntur: 51. quas qui intelligat, non si ad caput referat, per se ipse facile perspiciat? veluti, si minus quis cepisset, ne sacris alligaretur: ac post de eius heredibus aliquis exegisset pro sua parte id, quod ab eo, cuius ipse heres esset, praetermissum fuisset: eaque pecunia non minor esset facta cum superiore exactione, quam heredibus omnibus esset relicta: qui eam pecuniam exegisset, solum sine coheredibus, sacris alligari. Quin etiam cavent, ut, cui plus legatum sit, quam sine religione capere liceat, is per aes et libram heredem testamenti solvat, propterea quod eo loco res est, ita soluta hereditate, quasi ea pecunia legata non esset. XXI. 52. Hoc ego loco, multisque aliis

quaero a vobis, Scaevolae, Pontifices maximi et homines meo quidem iudicio acutissimi, quid sit, quod ad ius pontificium civile appetatis. Civilis enim iuris scientia pontificium quodam modo tollitis. Nam sacra cum pecunia, pontificum auctoritate, nulla lege, coniuncta sunt. Itaque si vos tantummodo pontifices essetis, pontificalis maneret auctoritas: sed quod iidem iuris civilis estis peritissimi, hac scientia illam eluditis. Placuit P. Scaevolae et Coruncanio, pontificibus maximis, itemque ceteris, qui tantumdem caperent, quantum omnes heredes, sacris alligari. 53. Habeo ius pontificium. Quid huc accessit ex iure civili? partitionis caput scriptum caute, ut centum nummi deducerentur. Inventa est ratio, cur pecunia sacrorum molestia liberaretur. Quod si hoc, qui testamentum faciebat, cavere noluisset, admonet iurisconsultus hic quidem ipse Mucius, pontifex idem, ut minus capiat, quam omnibus heredibus relinquatur. Superiores* dicebant, qui quid cepisset, adstringi. Rursus sacris liberantur. Hoc vero nihil ad pontificium ius, et e medio est iure civili, ut per aes et libram heredem testamenti solvant, et eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non esset, si is, cui legatum est, stipulatus est id ipsum, quod legatum est, ut ea pecunia ex stipulatione debeatur, sitque ea {*sacris non alligata.*

54. *Venio ad manium iura, quae maiores nostri et sapientissime instituerunt, et religiosissime coluerunt. Februario autem mense, qui tum extremus anni mensis erat, mortuis parentari voluerunt: quod tamen D. Brutus, ut scriptum a Sisenna est, Decembri facere solebat. Cuius ego rei caussam quum mecum quaererem, Brutum reperiebam idcirco a more maiorum discessisse, (nam Sisennam video caussam, cur is vetus institutum non servarit, ignorare. Brutum autem maiorum nostrorum institutum temere neglexisse, non fit*

mihi verisimile] doctum hominem sane: cuius fuit Accius perfamiliaris:) sed mensem, credo, extremum anni, ut veteres Februarium, sic hic Decembrem sequebatur. - Hostia autem maxima parentare, pietati esse adiunctum putabat. XXII. 55. Iam tanta religio est sepulcrorum, ut extra sacra et gentem inferri fas negent esse: idque apud maiores nostros A. Torquatus in gente Popilia iudicavit. Nec vero tam denicales, quae a nece appellatae sunt, quia resident[ur] mortui, quam ceterorum caelestium quieti dies, feriae nominarentur, nisi maiores eos, qui ex hac vita migrassent, in Deorum numero esse voluissent. Eas in eos dies conferre ius, ut ne ipsius, neque publicae feriae sint: totaque huius iuris compositio pontificalis magnam religionem caerimoniamque declarat. Neque necesse est edisseri a nobis, quae finis funestae familiae, quod genus sacrificii lare vervecibus fiat; quemadmodum os resectum* terrae obtegatur; quaeque in porca contracta iura sint; quo tempore incipiat sepulcrum esse, et religione teneatur. 56. At mihi quidem antiquissimum sepulturae genus illud fuisse videtur, quo apud Xenophontem Cyrus utitur. Redditur enim terrae corpus, et ita locatum ac situm quasi operimento matris obducitur. Eodemque ritu in eo sepulcro, quod [procul] ad Fontis aras, Regem nostrum Numam conditum accepimus: gentemque Corneliam usque ad memoriam nostram hac sepultura scimus esse usam. C. Marii sitas reliquias apud Anienem dissipari iussit Sulla victor, acerbiore odio incitatus, quam si tam sapiens fuisset, quam fuit vehemens. 57. Quod haud scio an timens suo corpori posse accidere, primus e patriciis Corneliis igni voluit cremari. Declarat etenim Ennius de Africano, *Hic est ille situs*. Vere. Nam siti dicuntur ii, qui conditi sunt. Nec tamen eorum ante sepulcrum est, quam iusta facta, et corpus incensum est.

Et quod nunc communiter in omnibus sepultis ponitur, ut* humati dicantur: id erat proprium tum in iis, quos humus iniecta contegeret: eumque morem ius pontificale confirmat. Nam priusquam in os iniecta gleba est, locus ille, ubi crematum est corpus, nihil habet religionis. Iniecta gleba tum et illic humatus est, et gleba vocatur: ac tum denique multa religiosa iura complectitur. Itaque in eo, qui in navi necatus, deinde in mare proiectus esset, decrevit P. Mucius, familiam puram, quod os supra terram non exstaret: porcam heredi esse contractam, [et] habendas triduum ferias, et porco femina piaculum pati. Si in mari mortuus esset, eadem, praeter piaculum et ferias.

XXIII. 58. Att. Video, quae sint in pontificio iure. Sed quaero, quidnam sit in legibus. M. Pauca sane, Tite, et, uti arbitror, non ignota vobis. Sed ea non tam ad religionem spectant, quam ad ius sepulcrorum. *Hominem mortuum*, inquit lex in XII tabulis, *in Urbe ne sepelito, neve urito.* Credo, vel propter ignis periculum. Quod autem addit, *neve urito*, indicat, non qui uratur, sepeliri, sed qui humetur. Att. Quid, qui post XII in Urbe sepulti sunt, clari viri? M. Credo, Tite, fuisse; aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis caussa tributum est, ut Publicolae, ut Tuberto, quod eorum posteri iure tenuerunt: aut eos, si qui hoc, ut C. Fabricius, virtutis caussa, soluti legibus, consecuti sunt. Sed in Urbe sepeliri lex vetat. Sic decretum a pontificum collegio, non esse ius, in loco publico fieri sepulcrum. Nostis extra portam Collinam aedem Honoris: et aram in eo loco fuisse, memoriae proditum est. Ad eam quum lamina esset inventa, et in ea scriptum, [DO]MINA HONORIS: ea caussa fuit aedis huius dedicandae. Sed quum multa in eo loco sepulcra fuissent, exarata sunt. Statuit enim collegium, locum publicum non

potuisse privata religione obligari. 59. Iam cetera in XII, minuendi sumptus, lamentationesque funeris, translata de Solonis fere legibus. *Hoc plus*, inquit, *ne facito, rogum ascia ne polito.* Nostis quae sequuntur. Discebamus enim pueri XII, ut carmen necessarium: quas iam nemo discit. Extenuato igitur sumptu, tribus riciniis, et vinculis purpurae, et decem tibicinibus, tollit etiam lamentationem, *Mulieres genas ne radunto, neve lessum funeris ergo habento.* Hoc veteres interpretes, Sex. Aelius, L. Acilius non satis se intelligere dixerunt, sed suspicari vestimenti aliquod genus funebris: L. Aelius, lessum, quasi lugubrem eiulationem, ut vox ipsa significat. Quod eo magis iudico verum esse, quia lex Solonis id ipsum vetat. Haec laudabilia, et locupletibus fere cum plebe communia. Quod quidem maxime e natura est, tolli fortunae discrimen in morte. XXIV. 60. Cetera item funebria, quibus luctus augetur, duodecim sustulerunt. *Homini*, inquit, *mortuo ne ossa legito, quo post funus faciat.* Excipit bellicam peregrinamque mortem. Haec praeterea sunt in legibus de unctura; quibus *servilis unctura* tollitur, omnisque *circumportatio*. Quae et recte tolluntur: neque tollerentur, nisi fuissent: *ne sumptuosa respersio; ne longae coronae, nec acerrae* praetereantur. Illa iam significatio est, laudis ornamenta ad mortuos pertinere, quod *coronam virtute partam*, et ei, qui peperisset, et eius parenti, sine fraude esse lex impositam iubet: (credo, quod erat factitatum, ut uni plura fierent, lectique plures sternerentur, idque ne fieret, lege sanctum est.) Qua in lege quum esset, *neve aurum addito*, quam humane excipit altera lex *quoi auro dentes vincti escunt, ast im cum illo sepelire urereve, se fraude esto.* Et simul illud videtote, aliud habitum esse, sepelire, et urere. 61. Duae sunt praeterea leges de sepulcris: quarum altera privatorum aedificiis, alte-

ra ipsis sepulcris cavet. Nam quod *rogum bustumve novum* vetat *propius sexaginta pedes adiici aedes alienas, invito domino:* incendium veretur acerbum. Quod autem *forum*, id est, vestibulum sepulcri, *bustumve usucapi* vetat, tuetur ius sepulcrorum. Haec habemus in Duodecim, sane secundum naturam: quae norma legis est. Reliqua sunt in more: funus ut indicatur, si quid ludorum; dominusque funeris utatur accenso atque lictoribus. 62. *Honoratorum virorum laudes in concione memorentur, easque etiam cantus ad tibicinem prosequitor:* cui nomen neniae: quo vocabulo etiam Graecis cantus lugubres nominantur. XXV. Q. Gaudeo nostra iura ad naturam accommodari: maiorumque sapientia admodum delector. M. Sed credo, Quinte, ut ceteri sumptus, sic etiam sepulcrorum modum recte requiri. Quos enim ad sumptus progressa iam ista res sit, in C. Figuli sepulcro vides. Sed credo minimam olim istius rei fuisse cupiditatem. Alioquin multa exstarent exempla maiorum. Nostrae quidem legis interpretes, quo capite iubentur sumptus, et luctum removere a Deorum manium iure, hoc intelligunt, in primis sepulcrorum magnificentiam esse minuendam. 63. Nec haec a sapientissimis legum scriptoribus neglecta sunt. Nam et Athenis iam ille mos a Cecrope, ut aiunt, permansit, ocius terra humandi: quam quum proximi iniecerant, obductaque terra erat, frugibus obserebatur, ut sinus et gremium quasi matris mortuo tribueretur, solum autem frugibus expiatum ut vivis redderetur. Sequebantur epulae, quas inibant propinqui coronati: apud quas de mortui laude, quum, quid veri, erat praedicatum, (nam mentiri nefas habebatur) iusta confecta erant. 64. Postea, quum *, ut scribit Phalereus, sumptuosa fieri funera, et lamentabilia coepissent, Solonis lege sublata sunt. Quam legem eisdem prope verbis nostri decemviri in

decimam tabulam coniecerunt. Nam de tribus riciniis, et pleraque illa Solonis sunt. De lamentis vero expressa verbis sunt: *Mulieres genas ne radunto, neve lessum, funeris ergo, habento.* XXVI. De sepulcris autem nihil est apud Solonem amplius, quam, *ne quis ea deleat, neve alienum inferat:* poenaque est, *si quis bustum* (nam id puto appellari τύμβον) *aut monumentum,* inquit, *aut columnam violarit, deiecerit, fregerit.* Sed post aliquanto, propter has amplitudines sepulcrorum, quas in Ceramico videmus, lege sanctum est, *ne quis sepulcrum faceret operosius, quam quod decem homines effecerint triduo.* 65. Neque id opere tectorio exornari: nec Hermas hos, quos vocant, licebat imponi: nec de mortui laude, nisi in publicis sepulturis; nec ab alio, nisi si qui publice ad eam rem constitutus esset, dici licebat. Sublata etiam erat celebritas virorum ac mulierum, quo lamentatio minueretur. Habet enim luctum concursus hominum. 66. Quocirca Pittacus omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum. Sed ait rursus idem Demetrius, increbruisse eam funerum sepulcrorumque magnificentiam, quae nunc fere Romae est. Quam consuetudinem lege minuit ipse. Fuit enim hic vir, ut scitis, non solum eruditissimus, sed etiam civis e republica maxime, [tuendaeque civitatis peritissimus]. Iste igitur sumptum minuit non solum poena, sed etiam tempore. Ante lucem enim iussit efferri. Sepulcris autem novis finivit modum. Nam super terrae tumulum noluit quid statui, nisi columellam, tribus cubitis ne altiorem, aut mensam, aut labellum: et huic procurationi certum magistratum praefecerat. XXVII. 67. Haec igitur Athenienses tui. Sed videamus Platonem, qui iusta funerum reiicit ad interpretes religionum. Quem nos morem tenemus. De sepulcris autem dicit haec: Vetat ex agro culto, eove, qui coli possit, ullam partem sumi

sepulcro: sed, quae natura agri tantummodo efficere possit, ut mortuorum corpora sine detrimento vivorum recipiat, ea potissimum ut compleatur: quae autem terra fruges ferre, et, ut mater, cibos suppeditare possit, eam ne quis nobis minuat, neve vivus, neve mortuus. 68. Exstrui autem vetat sepulcrum altius, quam quod quinque diebus homines quinque absolverint, nec e lapide excitari amplius* nec imponi, quam quod capiat laudem mortui, incisam ne plus quattuor herois versibus; quos longos appellat Ennius. Habemus igitur huius quoque auctoritatem de sepulcris summi viri: a quo ite[ru]m funerum sumptus praefinitur ex censibus, a minis quinque usque ad minam. [Deinceps dicit eadem illa de immortalitate animorum, et reliqua post mortem tranquillitate bonorum, poenis impiorum.]

69. Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionum locum. Q. Nos vero, frater, et copiose quidem: sed perge [ad] cetera. M. Pergam equidem: et quoniam libitum est vobis, me ad haec impellere, hodierno sermone conficiam, [spero]; hoc praesertim die. Video enim Platonem idem fecisse, omnemque orationem eius de legibus peroratam esse uno aestivo die. Sic igitur faciam, et dicam de magistratibus. Id enim est profecto, quod, constituta religione, rempublicam contineat maxime. Att. Tu vero dic, et istam rationem, quam coepisti, tene.

M. TULLII CICERONIS
DE LEGIBUS
LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Diis immortalibus proximi et dignitate et potestate sunt magistratus. Itaque constituta religione, statim Cicero de magistratibus leges, eodem modo prooemio et explicatione adiectis, subiecit, quibus eorum genera, potestas imperiumque definiuntur. Ita autem sapienter a maioribus tota haec reipublicae pars constituta videbatur, ut non multum in ea novandum putaret. Itaque descriptionem magistratuum Romanam retinuit, et parum attulit novi. Explicationis magna pars interiit: in ea autem, quae restat, egregiae et sapientes de Legationibus liberis, de potestate Tribunicia, de Senatus sanctitate et integritate, de legibus tabellariis etc. disputationes reperiuntur. In Epilogo significantur librorum qui interciderunt consequentium summaria.

I. 1. Marcus. Sequar igitur, ut institui, divinum illum virum: quem quadam admiratione commotus, saepius fortasse laudo, quam necesse est. Att. Platonem videlicet dicis. M. Istum ipsum, Attice. Att. Tu vero eum nec nimis valde umquam, nec nimis saepe laudaveris. Nam hoc mihi etiam nostri illi, qui neminem, nisi suum, laudari volunt, concedunt, ut eum arbitratu meo diligam. M. Bene hercle

faciunt. Quid enim est elegantia tua dignius? cuius et vita, et oratio consecuta mihi videtur difficillimam illam societatem gravitatis cum humanitate. ATT. Sane gaudeo, quod te interpellavi, quandoquidem tam praeclarum mihi dedisti iudicii tui testimonium. 2. Sed perge, ut coeperas. M. Laudemus igitur prius legem ipsam veris et propriis generis sui laudibus. ATT. Sane quidem, sicut de religionum lege fecisti. M. Videtis igitur, magistratus hanc esse vim, ut praesit praescribatque recta et utilia et coniuncta cum legibus: (ut enim magistratibus leges, ita populo praesunt magistratus:) vereque dici, magistratum legem esse loquentem; legem autem, mutum magistratum. 3. Nihil porro tam aptum est ad ius conditionemque naturae: (quod quum dico, legem a me dici, nihilque aliud intelligi volo,) quam imperium, sine quo nec domus ulla, nec civitas, nec gens, nec hominum universum genus stare, nec rerum natura omnis, nec ipse mundus potest. Nam et hic Deo paret, et huic obediunt maria terraeque, et hominum vita iussis supremae legis obtemperat. II. 4. Atque, ut ad haec citeriora veniam et notiora nobis, omnes antiquae gentes Regibus quondam paruerunt. Quod genus imperii primum ad homines iustissimos et sapientissimos deferebatur: idque in republica nostra maxime valuit, quoad ei regalis potestas praefuit: deinde etiam deinceps posteris prodebatur: quod et in his etiam, qui nunc regnant, manet. Quibus autem regia potestas non placuit, non ii nemini, sed non semper uni parere voluerunt. Nos autem, quoniam leges damus liberis populis; quaeque de optima republica sentiremus, in sex libris ante diximus: accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus, civitatis statum. 5. Magistratibus igitur opus est: sine quorum prudentia ac diligentia esse civitas non potest: quorumque descri-

ptione omnis reipublicae moderatio continetur. Neque solum his praescribendus est imperandi, sed etiam civibus obtemperandi modus. Nam et qui bene imperat, paruerit aliquando necesse est: et qui modeste paret, videtur, qui aliquando imperet, dignus esse. Itaque oportet et eum, qui paret, sperare, se aliquo tempore imperaturum: et illum, qui imperat, cogitare, brevi tempore sibi esse parendum. Nec vero solum, ut obtemperent obediantque magistratibus, sed etiam ut eos colant diligantque, praescribimus, ut Charondas in suis facit legibus. Noster vero Plato Titanum e genere statuit eos, qui, ut illi caelestibus, sic hi adversentur magistratibus. Quae quum ita sint, ad ipsas iam leges veniamus, si placet. ATT. Mihi vero et istud, et ordo iste rerum placet.

III. 6. M. *Iusta imperia sunto; iisque cives modeste ac sine recusatione parento. Magistratus nec obedientem et noxium civem muleta, vinculis verberibusve coërceto, ni par maiorve potestas populusve prohibessit: ad quos provocatio esto. Quum magistratus iudicassit inrogassitve; per populum multae, poenae certatio esto. Militiae ab eo, qui imperabit, provocatio ne esto: quodque is, qui bellum gerat, imperassit, ius ratumque esto. Minores magistratus, partiti iuris, plures in plera* sunto. Militiae, qui iussi erunt, imperanto; eorumque tribuni sunto. Domi pecuniam publicam custodiunto: vincula sontium servanto: capitalia vindicanto: aes, argentum, aurumve publice signanto: lites contractas iudicanto: quodcumque Senatus creverit, agunto. 7. Suntoque Aediles, coeratores Urbis, annonae, ludorumque sollemnium: olliisque ad honoris amplioris gradum is primus adscensus esto. Censores, populi aevitates, soboles, familias, pecuniasque censento: Urbis templa, vias, aquas, aerarium, vectigalia tuento: populique partes in tribus distribuunto: exin pecunias, aevitates, ordines partiunto: equi-*

tum peditumque prolem describunto: caelibes esse prohibento: mores populi regunto: probrum in Senatu ne relinquunto: bini sunto: magistratum quinquennium habento: reliqui magistratus annui sunto: eaque potestas semper esto. 8. *Iuris disceptator, qui privata iudicet iudicarive iubeat, Praetor esto. Is iuris civilis custos esto. Huic potestate pari quotcumque Senatus creverit populusve iusserit, tot sunto. Regio imperio duo sunto: iique praeeundo, iudicando, consulendo Praetores, iudices, Consules appellantor. Militiae summum ius habento, nemini parento. Ollis salus populi suprema lex esto. Eumdem magistratum, ni interfuerint decem anni, nequis capito.* 9. *Aevitatem annali lege servanto. Ast quando duellum gravius discordiaeve civium escunt, oenus, ne amplius sex menses, si Senatus creverit, idem iuris, quod duo Consules, teneto: isque ave sinistra dictus, populi magister esto. Equitemque qui regat, habeto pari iure cum eo, quicumque erit iuris disceptator. Ast quando [Consul is] est, magister populi; reliqui magistratus ne sunto. Auspicia patrum sunto: ollique ex se produnto, qui comitiatu creare Consules rite possint. Imperia, potestates, legationes, quum Senatus creverit populusve iusserit, ex Urbe exeunto: duella iusta iuste gerunto: sociis parcunto: se et servos continento: populi sui gloriam augento: domum cum laude redeunto. Rei suae ergo ne quis legatus esto. Plebes quos pro se contra vim, auxilii ergo, decem creassit, Tribuni eius sunto: quodque ii prohibessint, quodque plebem rogassint, ratum esto: sanctique sunto: neve plebem orbam Tribunis relinquunto.* 10. *Omnes magistratus auspicium iudiciumque habento: ex quois Senatus esto: eius decreta rata sunto. Ast ni potestas par maiorve prohibessit, Senatus consulta perscripta servanto. Is ordo vitio vacato: ceteris specimen esto. Creatio magistratuum, iudicia, populi iussa, vetita, quum suffra-*

gio consciscentur, optimatibus nota, plebi libera sunto. IV. *At si quid erit, quod extra magistratus coeratore oesus sit; qui coeret, populus creato, eique ius coerandi dato. Cum populo patribusque agendi ius esto Consuli, Praetori, magistro populi equitumque, eique, quem produnt patres Consulum rogandorum ergo, Tribunisque, quos sibi plebes rogassit, ius esto cum patribus agendi: iidem ad plebem, quod oesus erit, ferunto. Quae cum populo, quaeque in patribus agentur, modica sunto. Senatori, qui nec aderit, aut caussa aut culpa esto.* 11. *Loco Senator, et modo orato: caussas populi teneto. Vis in populo abesto. Par maiorve potestas plus valeto. Ast qui turbassit in agendo, fraus auctoris esto. Intercessor rei malae, salutaris civis esto. Qui agent, auspicia servanto: auguri* [*publico*] *parento: promulgata, proposita, in aerario cognita, agunto: nec plus, quam de singulis rebus* [*semel*] *consulunto: rem populum docento: doceri a magistratibus privatisque patiunto. Privilegia ne irroganto: de capite civis, nisi per maximum comitiatum ollosque, quos Censores in partibus populi locassint, ne ferunto: donum ne capiunto neve danto, neve petenda neve gerenda neve gesta potestate. Quod quis earum rerum migrassit, noxiae poena par esto. Censores fide legem custodiunto. Privati ad eos acta referunto: nec eo magis lege liberi sunto.* V. Lex recitata est. Disce rem, et tabellam iubebo dari.

12. Q. Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratuum descriptio: sed ea paene nostrae civitatis: etsi a te paullum allatum est novi. M. Rectissime, Quinte, animadvertis. Haec est enim, quam Scipio laudat in libris et quam maxime probat temperationem reipublicae: quae effici non potuisset, nisi tali descriptione magistratuum. Nam sic habetote; magistratibus, iisque, qui praesunt, contineri rempublicam, et ex eorum compositione, quod cuius-

que Reipublicae genus sit, intelligi. Quae res quum sapientissime moderatissimeque constituta esset a maioribus nostris, nihil habui, sane non modo multum, quod putarem novandum in legibus. 13. Att. Reddes igitur nobis, ut in religionis lege fecisti, admonitu et rogatu meo, sic de magistratibus, ut disputes, quibus de caussis maxime placeat ista descriptio. M. Faciam, Attice, ut vis: et locum istum totum, ut a doctissimis Graeciae quaesitum et disputatum est, explicabo: et, ut institui, nostra iura attingam. Att. Istud maxime exspecto disserendi genus. M. Atqui pleraque sunt dicta in illis libris: [quod faciendum fuit,] quum de optima republica quaereretur. 14. Sed huius loci de magistratibus sunt propria quaedam, a Theophrasto primum, deinde a Dione Stoico quaesita subtilius. VI. Att. Ain' tandem? etiam a Stoicis ista tractata sunt? M. Non sane, nisi ab eo, quem modo nominavi, et postea a magno homine et in primis erudito, Panaetio. Nam veteres verbo tenus, acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem, de republica disserebant. Ab hac familia magis ista manarunt, Platone principe. Post Aristoteles illustravit omnem hunc civilem in disputando locum, Heraclidesque Ponticus, profectus ab eodem Platone. Theophrastus vero, institutus ab Aristotele, habitavit, ut scitis, in eo genere rerum, ab eodemque Aristotele doctus Dicaearchus huic rationi studioque non defuit. Post a Theophrasto Phalereus ille Demetrius, de quo feci supra mentionem, mirabiliter doctrinam ex umbraculis eruditorum otioque, non modo in solem atque pulverem, sed in ipsum discrimen aciemque produxit. Nam et mediocriter doctos magnos in republica viros, et doctissimos homines non nimis in republica versatos multos commemorare possumus. Qui vero utraque re excelleret, ut et doctrinae studiis et regenda civitate

princeps esset, quis facile, praeter hunc, inveniri potest? Att. Puto posse, et quidem aliquem de tribus nobis. VII. 15. Sed perge, ut coeperas.

M. Quaesitum igitur ab illis [est], placeretne unum in civitate esse magistratum, cui reliqui parerent: quod exactis Regibus intelligo placuisse nostris maioribus. Sed quoniam regale civitatis genus, probatum quondam, postea, non tam regni, quam Regis vitiis, repudiatum est, nomen tantum videbitur Regis repudiatum, res manebit, si unus omnibus reliquis magistratibus imperabit. 16. Quare nec Ephori Lacedaemone sine caussa a Theopompo oppositi Regibus, nec apud nos Consulibus Tribuni. Nam illud quidem ipsum, quod in iure positum est, habet Consul, ut ei reliqui magistratus omnes pareant, excepto Tribuno, qui post exstitit, ne id, quod fuerat, esset: hoc enim primum minuit Consulare ius, quod exstitit ipse, qui eo non teneretur: deinde quod attulit auxilium reliquis non modo magistratibus, sed etiam privatis, Consuli non parentibus. 17. Q. Magnum dicis malum. Nam, ista potestate nata, gravitas optimatium cecidit, convaluitque ius multitudinis. M. Non est ita, Quinte. Non enim ius illud solum superbius populo, sed violentius videri necesse erat: quo posteaquam modica et sapiens temperatio accessit, conversa lex in omnes est.

(Deest omnium huius legis capitum explicatio a principio usque ad hoc caput, Domum cum l.)

VIII. 18. *Domum cum laude redeunto.* Nihil enim, praeter laudem, bonis atque innocentibus, neque ex hostibus neque a sociis reportandum. Iam illud apertum profecto est, nihil esse turpius, quam quemquam legari nisi reipublicae caussa. Omitto, quemadmodum isti se gerant atque gesserint, qui legatione hereditates aut syngraphas suas persequuntur.

in hominibus est hoc fortasse vitium. Sed quaero, quid reapse sit turpius, quam sine procuratione Senator legatus, sine mandatis, sine ullo reipublicae munere? Quod quidem genus legationis ego Consul, quamquam ad commodum Senatus pertinere videatur, tamen, approbante Senatu frequentissimo, nisi mihi levis Tribunus plebis tum intercessisset, sustulissem. Minui tamen tempus, et, quod erat infinitum, annuum feci. Ita turpitudo manet, diuturnitate sublata. Sed iam, si placet, de provinciis decedatur, in Urbemque redeatur. ATT. Nobis vero placet: sed iis, qui in provinciis sunt, minime placet. 19. M. At vero, Tite, si parebunt his legibus, nihil erit his urbe, nihil domo sua dulcius: nec laboriosius molestiusque provincia.

Sed sequitur lex, quae sancit eam Tribunorum plebis potestatem, quae in republica nostra: de qua disseri nihil necesse est. Q. At mehercule ego, frater, quaero, de ista potestate quid sentias. Nam mihi quidem pestifera videtur, quippe quae in seditione, et ad seditionem nata sit: cuius primum ortum, si recordari volumus, inter arma civium, et occupatis et obsessis Urbis locis, procreatum videmus. Deinde quum esset cito letatus*, tamquam ex XII tabulis, insignis ad deformitatem puer, brevi tempore [re]creatus, multoque taetrior et foedior natus est. IX. Quae enim ille non edidit? qui primum, ut impio dignum fuit, patribus omnem honorem eripuit, omnia infima summis paria fecit, turbavit, miscuit: quum afflixisset principum gravitatem, numquam tamen conquievit. 20. Atque ut C. Flaminium, atque ea, quae iam prisca videntur, propter vetustatem, relinquam: quid iuris bonis viris Ti. Gracchi Tribunatus reliquit? etsi quinquennio ante, D. Brutum et P. Scipionem Consules, (quos et quantos viros!) homo omnium infimus et sordidissimus, Tribunus plebis C. Curiatius in vin-

cula coniecit: quod ante factum non erat. C. vero Gracchus runis, et sicis iis, quas ipse se proiecisse in forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne omnem reipublicae statum permutavit? Quid iam de Saturnino, Sulpicio*, reliquis[que] dicam? quos ne depellere quidem a se sine ferro potuit respublica? 21. Cur autem aut vetera aut aliena proferam potius, quam et nostra et recentia? Quis umquam tam audax, tam inimicus nobis fuisset, ut cogitaret umquam de statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem Tribunicium exacuisset in nos? quem quum homines scelerati ac perditi, non modo ulla in domo, sed nulla in gente reperirent, gentes sibi in tenebris reipublicae perturbandas putaverunt. Quod nobis quidem egregium et ad immortalitatem memoriae gloriosum, neminem in nos mercede ulla Tribunum potuisse reperiri, nisi cui ne esse quidem licuisset Tribuno. 22. Sed ille quas strages edidit! eas videlicet, quas sine ratione ac sine ulla spe bona furor edere potuit impurae belluae, multorum inflammatus furoribus. Quamobrem in ista quidem re vehementer Sullam probo, qui Tribunis plebis sua lege iniuriae faciendae potestatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit: Pompeiumque nostrum ceteris rebus omnibus, semper amplissimis summisque effero laudibus; de Tribunicia potestate taceo: nec enim reprehendere libet, nec laudare possum. X. 23. M. Vitia quidem Tribunatus praeclare, Quinte, perspicis. Sed est iniqua in omni re accusanda, praetermissis bonis, malorum enumeratio vitiorumque selectio. Nam isto quidem modo vel Consulatus vituperabilis est, si Consulum, quos enumerare nolo, peccata collegeris. Ego enim fateor in ista ipsa potestate inesse quiddam mali. Sed bonum, quod est quaesitum in ea, sine isto malo non haberemus. Nimia potestas est Tribunorum plebis: quis negat? sed

vis populi multo saevior multoque vehementior, quae, ducem quod habet, interdum lenior est, quam si nullum haberet. Dux enim suo periculo progredi cogitat: populi impetus periculi rationem sui non habet. 24. At aliquando incenditur; et quidem saepe sedatur. Quod enim est tam desperatum collegium, in quo nemo e decem sana mente sit? Quin ipsum Ti. Gracchum non solum vetitus, sed etiam sublatus intercessor straverat*. Quid enim illum aliud perculit, nisi quod potestatem intercedendi collegae abrogavit: sed tu sapientiam maiorum in illo vide. Concessa plebi a patribus ista potestate, arma ceciderunt: restincta seditio est: inventum est temperamentum, quo tenuiores cum principibus aequari se putarent: in quo uno fuit civitatis salus. At duo Gracchi fuerunt. Et praeter eos quamvis enumeres multos licet; quum deni creantur, nonnullos in omni memoria reperies perniciosos Tribunos; leves, etiam non bonos fortasse plures. Invidia quidem summus ordo caret: plebes de suo iure periculosas contentiones nullas facit. 25. Quamobrem aut exigendi Reges non fuerunt: aut plebi re, non verbo danda libertas: quae tamen sic data est, ut multis praeclarissimis addiceretur, ut auctoritati principum cederet. XI. Nostra autem caussa, quae, optime et dulcissime frater, incidit in Tribuniciam potestatem, nihil habuit contentionis cum Tribunatu. Non enim plebes incitata nostris rebus invidit: sed vincula soluta sunt, et servitia incitata, adiuncto terrore etiam militari. Neque nobis cum illa tum peste certamen fuit, sed cum gravissimo reipublicae tempore: cui si non cessissem, non diuturnum beneficii mei patria fructum tulisset. Atque hoc rei exitus indicavit. Quis enim non modo liber, sed etiam servus, libertate dignus, fuit, cui nostra salus cara non esset? 26. Quod si is casus fuisset rerum, quas pro salute reipublicae ges-

simus, ut non omnibus gratus esset: et, si nos multitudinis vis furentis inflammata invidia pepulisset; si Tribunus aliquis in me populum, sicut Gracchus in Laenatem, Saturninus in Metellum, incitasset: ferremus, o Quinte frater: consolarenturque nos non tam philosophi, qui Athenis fuerunt, qui hoc facere debent, quam clarissimi viri, qui illa urbe pulsi carere ingrata civitate, quam manere in improba maluerunt. Pompeium vero quod una ista in re non ita valde probas, vix satis mihi illud videris attendere, non solum ei, quid esset optimum, videndum fuisse, sed etiam quid necessarium. Sensit enim deberi non posse huic civitati illam potestatem: quippe quam tantopere populus noster ignotam expetisset, qui posset carere cognita? Sapientis autem civis fuit, caussam nec perniciosam, et ita popularem, ut non posset obsisti, perniciose populari civi non relinquere. Scis solere, frater, in huiusmodi sermone, ut transiri alio possit, *admodum*, dici, aut *prorsus ita est*. Q. Haud equidem assentior; tu tamen ad reliqua pergas velim. M. Perseveras tu quidem, et in tua vetere sententia permanes. Q. Nunc mehercule. Att. Ego sane a Quinto nostro dissentio. Sed ea, quae restant, audiamus.

XII. 27. M. Deinceps igitur omnibus magistratibus auspicia et iudicia dantur: iudicia, ut esset populi potestas, ad quam provocaretur: auspicia, ut multos inutiles comitiatus probabiles impedirent morae: saepe enim populi impetum iniustum auspiciis Dii immortales represserunt. Ex his autem, qui magistratum ceperunt, quod Senatus efficitur, populare[m] sane, neminem in summum locum, nisi per populum, venire, sublata cooptatione Censoria. Sed praesto est huius vitii temperatio, quod Senatus lege nostra confirmatur auctoritas. 28. Sequitur enim: *eius decreta rata sunto.* Nam ita se res habet, ut, si

Senatus dominus sit publici consilii, quodque is creverit, defendant omnes; et, si ordines reliqui, principis ordinis consilio rempublicam gubernari velint, possit, ex temperatione iuris, quum potestas in populo, auctoritas in Senatu sit, teneri ille moderatus et concors civitatis status, praesertim si proximae legi parebitur. Nam proximum est: *Is ordo vitio careto, ceteris specimen esto.* Q. Praeclara vero, frater, ista lex est et late patet, ut vitio careat ordo et Censorem quaerat interpretem. 29. Att. Ille vero, etsi est totus tuus ordo, gratissimamque memoriam retinet Consulatus tui, pace tua dixerim, non modo Censores, sed etiam iudices omnes potest defatigare. XIII. M. Omitte ista, Attice. Non enim de hoc Senatu, nec his de hominibus, qui nunc sunt, sed de futuris, si qui forte his legibus parere voluerint, haec habetur oratio. Nam quum omni vitio carere lex iubeat, ne veniet quidem in eum ordinem unquam vitii particeps. Id autem difficile factu est, nisi educatione quadam et disciplina: de qua dicemus aliquid fortasse, si quid fuerit loci aut temporis. 30. Att. Locus certe non deerit, quoniam tenes ordinem legum: tempus vero largitur longitudo diei. Ego autem, etiamsi praeterieris, repetam a te istum de educatione et de disciplina locum. M. Tu vero et istum, Attice, et si quem alium praeterii. *Ceteris specimen esto.* Quod si est, tenemus omnia. Ut enim cupiditatibus principum et vitiis infici solet tota civitas: sic emendari et corrigi continentia. Vir magnus et nobis omnibus amicus, L. Lucullus, [ef]ferebatur, quasi commodissime respondisset, quum esset obiecta magnificentia villae Tusculanae, duo se habere vicinos: superiorem, equitem Romanum; inferiorem, libertinum: quorum quum essent magnificae villae, concedi sibi oportere, quod his, qui tenuioris ordinis essent, liceret. Non vides, Luculle, a te id ipsum

natum, ut illi cuperent? quibus id, si tu non faceres, non liceret. 31. Quis enim ferret istos, quum videret eorum villas signis et tabulis refertas, partim publicis, partim etiam sacris et religiosis? quis non frangeret eorum libidines, nisi illi ipsi, qui eas frangere deberent, cupiditatis eiusdem tenerentur? XIV. Nec enim tantum mali est peccare principes (quamquam est magnum hoc per se ipsum malum) quantum illud, quod permulti imitatores principum exsistunt. Nam licet videre, si velis replicare memoriam temporum, qualescumque summi civitatis viri fuerint, talem civitatem fuisse: quaecumque mutatio morum in principibus exstiterit, eamdem in populo secutam. 32. Idque haud paullo est verius, quam quod Platoni nostro placet, qui, musicorum cantibus, ait, mutatis, mutari civitatum status. Ego autem nobilium vita victuque mutato, mores mutari civitatum puto. Quo perniciosius de republica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem: neque solum obsunt, ipsi quod corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt, plusque exemplo, quam peccato nocent. Atque haec lex dilatata in ordinem cunctum, coangustari etiam potest. Pauci enim, atque admodum pauci, honore et gloria amplificati, vel corrumpere mores civitatis, vel corrigere possunt. Sed haec et nunc satis, et in illis libris tractata sunt diligentius. Quare ad reliqua veniamus.

33. Proximum autem est de suffragiis: quae iubeo nota esse optimatibus, populo libera. Att. Ita mehercule attendi, nec satis intellexi, quid sibi lex, aut quid verba ista vellent. XV. M. Dicam, Tite, et versabor in re difficili ac multum et saepe quaesita: suffragia [in] magistratu mandando, aut reo iudicando, aut lege aut rogatione sciscenda, clam, an palam ferre melius esset. Att. An etiam id dubium est?

Q. Vereor, ne a te rursus dissentiam. M. Non facies, Quinte. Nam ego in ista sum sententia, qua te fuisse semper scio, nihil ut fuerit in suffragiis voce melius, sed, obtineri an possit, videndum est. 34. Q. Frater, bona tua venia dixerim, ista sententia maxime et fallit imperitos, et obest saepissime reipublicae, quum aliquid verum et rectum esse dicitur, sed obtineri, id est, obsisti posse populo, negatur. Primum enim obsistitur, quum agitur severe: deinde vi opprimi in bona caussa, est melius, quam malae cedere. Quis autem non sentit, auctoritatem omnem optimatium tabellariam legem abstulisse? quam populus liber numquam desideravit: idem oppressus dominatu ac potentia principum, flagitavit. Itaque graviora iudicia de potentissimis hominibus exstant vocis, quam tabellae. Quamobrem suffragandi nimia libido in non bonis caussis eripienda fuit potentibus, non latebra danda populo, in qua, bonis ignorantibus, quid quisque sentiret, tabella vitiosum occultaret suffragium. XVI. 35. Itaque isti rationi neque lator quisquam est inventus, nec auctor umquam bonus. Sunt enim quattuor leges tabellariae: quarum prima de magistratibus mandandis: ea est Gabinia, lata ab homine ignoto et sordido. Secuta biennio post Cassia est, de populi iudicio. Ea a nobili homine lata, L. Cassio, sed, pace familiae dixerim, dissidente a bonis atque omnes rumusculos populares ratione aucupante. Carbonis est tertia de iubendis legibus ac vetandis, seditiosi atque improbi civis: cui ne reditus quidem ad bonos salutem a bonis potuit afferre. 36. Uno in genere relinqui videbatur vocis suffragium, quod ipse Cassius exceperat, perduellionis. Dedit huic quoque iudicio C. Caelius tabellam, doluitque, quoad vixit, se, ut opprimeret C. Popilium, nocuisse [et] reipublicae. Et avus quidem noster singulari virtute in hoc municipio, quoad vixit,

restitit M. Gratidio, cuius in matrimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferenti legem tabellariam. Excitabat enim fluctus in simpulo, ut dicitur, Gratidius, quos post filius eius Marius in Aegaeo excitavit mari. Ac nostro quidem, quum res esset ad se delata, Scaurus Consul, Utinam, inquit, M. Cicero, isto animo atque virtute in summa republica nobiscum versari, quam in municipali maluisses! 37. Quamobrem, quoniam non recognoscimus nunc leges populi Romani, sed aut repetimus ereptas, aut novas scribimus: non quid hoc populo obtineri possit, sed quid optimum sit, tibi dicendum puto. Nam Cassiae legis culpam Scipio tuus sustinet, quo auctore lata esse dicitur. Tu, si tabellariam tuleris, ipse praestabis. Nec enim mihi placet, nec Attico nostro, quantum e vultu eius intelligo. XVII. Att. Mihi vero nihil umquam populare placuit: eamque optimam rempublicam esse duco, quam hic Consul constituerat, quae sit in potestatem optimorum. 38. M. Vos demum, ut video, legem antiquastis sine tabella. Sed ego, etsi satis dixit pro se in illis libris Scipio, tamen libertatem istam largior populo, ut auctoritate et valeant et utantur boni. Sic enim a me recitata lex est de suffragiis. *Optimatibus nota, plebi libera sunto*. Quae lex hanc sententiam continet, ut omnes leges tolleret, quae postea latae sunt, quae tegunt omni ratione suffragium, ne quis inspiciat tabellam, ne roget, ne appellet. Pontes etiam lex Maria fecit angustos. 39. Quae si opposita sunt ambitiosis, ut sunt fere, non reprehendo: sin valuerint tantum leges, ut ne sint ambitus; habeat sane populus tabellam, quasi vindicem libertatis, dum modo haec optimo cuique et gravissimo civi ostendatur ultroque offeratur, uti [in eo] sit ipsa libertas, in quo populo potestas honeste bonis gratificandi datur. Eoque nunc fit illud, quod a te modo, Quinte, dictumest, ut mi-

sus multos tabella condemnet, quam solebat vox, quia populo licere satis est. Hoc retento, reliqua voluntas auctoritati aut gratiae traditur. Itaque, ut omittam largitione corrupta suffragia, non vides, si quando ambitus sileat, quaeri in suffragiis, quid optimi viri sentiant? Quamobrem lege nostra libertatis species datur, auctoritas bonorum retinetur, contentionis caussa tollitur.

XVIII. 40. Deinde sequitur, quibus ius sit cum populo agendi, aut cum Senatu. Gravis, et, ut arbitror, praeclara lex. *Quae cum populo, quaeque in patribus agentur, modica sunto:* id est, modesta atque sedata. Actor enim et moderatur, et fingit non modo mentem ac voluntates, sed paene vultus eorum, apud quos agit. Quod in Senatu non difficile est. Est enim Senator is, cuius non ad aotorem referatur animus, sed qui per se ipse spectari velit. Huic iussa tria sunt: ut adsit: nam gravitatem res habet, quum frequens ordo est: ut loco dicat, id est, rogatus: ut modo, ne sit infinitus: nam brevitas, non modo Senatoris, sed etiam oratoris, magna laus est in sententia. Nec est umquam longa oratione utendum, nisi aut peccante Senatu, quod fit ambitione saepissime, nullo magistratu adiuvante, tolli diem utile est: aut quum tanta caussa est, ut opus sit oratoris copia vel ad hortandum, vel ad docendum: quorum generum in utroque magnus noster Cato est. 41. Quodque addit, *caussas populi teneto*, est Senatori necessarium, nosse rempublicam. Idque late patet: quid habeat militum, quid valeat aerario, quos socios respublica habeat, quos amicos, quos stipendiarios, qua quisque sit lege, conditione, foedere: tenere consuetudinem decernendi, nosse exempla maiorum. Videtis iam, genus hoc omne scientiae, diligentiae, memoriae esse, sine quo paratus esse Senator nullo pacto potest. 42. Deinceps sunt cum po-

pulo actiones: in quibus primum et maximum, *Vis abesto.* Nihil est enim exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium iuri et legibus, nihil minus et civile et humanum, quam, composita et constituta republica, quidquam agi per vim. Parere iubet intercessori: quo nihil praestantius. Impediri enim bonam rem melius, quam concedi malae. XIX. Quod vero *actoris* iubeo esse *fraudem*, id totum dixi ex Crassi, sapientissimi hominis, sententia: quem est Senatus consecutus, quum decrevisset, C. Claudio Consule de C. Carbonis seditione referente, invito eo, qui cum populo ageret, seditionem non posse fieri, quippe cui liceat concilium, simulatque intercessum turbarique coeptum sit, dimittere. Quod qui permovet, quum agi nihil potest, vim quaerit: Cuius impunitatem amittit hac lege. Sequitur illud: *Intercessor rei malae, salutaris civis esto.* 43. Quis non studiose reipublicae subvenerit, hac tam praeclara legis voce laudatus? Sunt deinde posita deinceps, quae habemus etiam in publicis institutis atque legibus: *auspicia servanto, augури parento.* Est autem boni auguris, meminisse, se maximis reipublicae temporibus praesto esse debere: Iovique optimo maximo se consiliarium atque administrum datum, ut sibi eos, quos in auspicio esse iusserit: caelique partes sibi definitas esse traditas, de quibus saepe opem [re]ferre possit. Deinde de promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis magistratibusve audiendis. 44. Tum leges praeclarissimae de XII tabulis tralatae duae: quarum altera privilegia tollit; altera de capite civis rogari, nisi maximo comitiatu, vetat. Et nondum natis* seditiosis Tribunis plebis, ne cogitatis quidem, admirandum, tantum maiores in posterum providisse: in privos homines leges ferri noluerunt: id est enim privilegium: quo quid est iniustius? quum legis haec vis sit, scitum est iussum in omnes?

Ferri de singulis nisi centuriatis comitiis noluerunt. Descriptus enim populus censu, ordinibus, aetatibus, plus adhibet ad suffragium consilii, quam fuse in tribus convocatus. 45. Quo verius in nostra caussa vir magni ingenii summaque prudentia, L. Cotta, dicebat, nihil omnino actum esse de nobis. Praeter enim quam quod comitia illa essent armis gesta servilibus, praeterea neque tributa capitis comitia rata esse posse[nt], neque ulla privilegii: quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus. Sed visum est et nobis et clarissimis viris, melius, de quo servi et latrones scivisse se aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam, quid sentiret, ostendere.

XX. 46. Sequuntur de captis pecuniis, et de ambitu leges. Quae quum magis iudiciis, quam verbis sanciendu sint, adiungitur, *noxiae poena par esto*, ut in suo vitio quisque plectatur: vis, capite; avaritia, mulcta; honoris cupiditas, ignominia sanciatur. Extremae leges sunt nobis non usitatae: reipublicae necessariae. Legum custodiam nullam habemus. Itaque hae leges sunt, quas apparitores nostri volunt: a librariis petimus, publicis litteris consignatam memoriam publicam nullam habemus. Graeci hoc diligentius, apud quos *νομοφύλακες* creantur: nec hi solum litteras (nam id quidem etiam apud maiores nostros erat) sed etiam facta hominum observabant ad legesque revocabant. 47. Haec detur cura Censoribus: quandoquidem eos in republica semper volumus esse. Apud eosdem, qui magistratu abierint, edant et exponant, quid in magistratu gesserint: deque iis Censores praeiudicent. Hoc in Graecia fit, publice constitutis accusatoribus. Qui quidem graves esse non possunt, nisi sint voluntarii. Quocirca melius est, rationes referri caussamque exponi Censoribus; integram tamen legem accusatori iudicioque servari.

cula coniecit: quod ante factum non erat. C. vero Gracchus ruinis, et sicis iis, quas ipse se proiecisse in forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne omnem reipublicae statum permutavit? Quid iam de Saturnino, Sulpicio*, reliquis[que] dicam? quos ne depellere quidem a se sine ferro potuit respublica? 21. Cur autem aut vetera aut aliena proferam potius, quam et nostra et recentia? Quis umquam tam audax, tam inimicus nobis fuisset, ut cogitaret umquam de statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem Tribunicium exacuisset in nos? quem quum homines scelerati ac perditi, non modo ulla in domo, sed nulla in gente reperirent, gentes sibi in tenebris reipublicae perturbandas putaverunt. Quod nobis quidem egregium et ad immortalitatem memoriae gloriosum, neminem in nos mercede ulla Tribunum potuisse reperiri, nisi cui ne esse quidem licuisset Tribuno. 22. Sed ille quas strages edidit! eas videlicet, quas sine ratione ac sine ulla spe bona furor edere potuit impurae belluae, multorum inflammatus furoribus. Quamobrem in ista quidem re vehementer Sullam probo, qui Tribunis plebis sua lege iniuriae faciendae potestatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit: Pompeiumque nostrum ceteris rebus omnibus, semper amplissimis summisque effero laudibus; de Tribunicia potestate taceo: nec enim reprehendere libet, nec laudare possum. X. 23. M. Vitia quidem Tribunatus praeclare, Quinte, perspicis. Sed est iniqua in omni re accusanda, praetermissis bonis, malorum enumeratio vitiorumque selectio. Nam isto quidem modo vel Consulatus vituperabilis est, si Consulum, quos enumerare nolo, peccata collegeris. Ego enim fateor in ista ipsa potestate inesse quiddam mali. Sed bonum, quod est quaesitum in ea, sine isto malo non haberemus. Nimia potestas est Tribunorum plebis: quis negat? sed

vis populi multo saevior multoque vehementior, quae, ducem quod habet, interdum lenior est, quam si nullum haberet. Dux enim suo periculo progredi cogitat: populi impetus periculi rationem sui non habet. 24. At aliquando incenditur; et quidem saepe sedatur. Quod enim est tam desperatum collegium, in quo nemo e decem sana mente sit? Quin ipsum Ti. Gracchum non solum vetitus, sed etiam sublatus intercessor straverat*. Quid enim illum aliud perculit, nisi quod potestatem intercedendi collegae abrogavit: sed tu sapientiam maiorum in illo vide. Concessa plebi a patribus ista potestate, arma ceciderunt: restincta seditio est: inventum est temperamentum, quo tenuiores cum principibus aequari se putarent: in quo uno fuit civitatis salus. At duo Gracchi fuerunt. Et praeter eos quamvis enumeres multos licet; quum deni creantur, nonnullos in omni memoria reperies perniciosos Tribunos; leves, etiam non bonos fortasse plures. Invidia quidem summus ordo caret: plebes de suo iure periculosas contentiones nullas facit. 25. Quamobrem aut exigendi Reges non fuerunt: aut plebi re, non verbo danda libertas: quae tamen sic data est, ut multis praeclarissimis addiceretur, ut auctoritati principum cederet. XI. Nostra autem caussa, quae, optime et dulcissime frater, incidit in Tribuniciam potestatem, nihil habuit contentionis cum Tribunatu. Non enim plebes incitata nostris rebus invidit: sed vincula soluta sunt, et servitia incitata, adiuncto terrore etiam militari. Neque nobis cum illa tum peste certamen fuit, sed cum gravissimo reipublicae tempore: cui si non cessissem, non diuturnum beneficii mei patria fructum tulisset. Atque hoc rei exitus indicavit. Quis enim non modo liber, sed etiam servus, libertate dignus, fuit, cui nostra salus cara non esset? 26. Quod si is casus fuisset rerum, quas pro salute reipublicae ges-

simus, ut non omnibus gratus esset: et, si nos multitudinis vis furentis inflammata invidia pepulisset; si Tribunus aliquis in me populum, sicut Gracchus in Laenatem, Saturninus in Metellum, incitasset: ferremus, o Quinte frater: consolarenturque nos non tam philosophi, qui Athenis fuerunt, qui hoc facere debent, quam clarissimi viri, qui illa urbe pulsi carere ingrata civitate, quam manere in improba maluerunt. Pompeium vero quod una ista in re non ita valde probas, vix satis mihi illud videris attendere, non solum ei, quid esset optimum, videndum fuisse, sed etiam quid necessarium. Sensit enim deberi non posse huic civitati illam potestatem: quippe quam tantopere populus noster ignotam expetisset, qui posset carere cognita? Sapientis autem civis fuit, caussam nec perniciosam, et ita popularem, ut non posset obsisti, perniciose populari civi non relinquere. Scis solere, frater, in huiusmodi sermone, ut transiri alio possit, *admodum*, dici, aut *prorsus ita est*. Q. Haud equidem assentior; tu tamen ad reliqua pergas velim. M. Perseveras tu quidem, et in tua vetere sententia permanes. Q. Nunc mehercule. Att. Ego sane a Quinto nostro dissentio. Sed ea, quae restant, audiamus.

XII. 27. M. Deinceps igitur omnibus magistratibus auspicia et iudicia dantur: iudicia, ut esset populi potestas, ad quam provocaretur: auspicia, ut multos inutiles comitiatus probabiles impedirent morae: saepe enim populi impetum iniustum auspiciis Dii immortales represserunt. Ex his autem, qui magistratum ceperunt, quod Senatus efficitur, populare[m] sane, neminem in summum locum, nisi per populum, venire, sublata cooptatione Censoria. Sed praesto est huius vitii temperatio, quod Senatus lege nostra confirmatur auctoritas. 28. Sequitur enim: *eius decreta rata sunto*. Nam ita se res habet, ut, si

Senatus dominus sit publici consilii, quodque is creverit, defendant omnes; et, si ordines reliqui, principis ordinis consilio rempublicam gubernari velint, possit, ex temperatione iuris, quum potestas in populo, auctoritas in Senatu sit, teneri ille moderatus et concors civitatis status, praesertim si proximae legi parebitur. Nam proximum est: *Is ordo vitio careto, ceteris specimen esto.* Q. Praeclara vero, frater, ista lex est et late patet, ut vitio careat ordo et Censorem quaerat interpretem. 29. Att. Ille vero, etsi est totus tuus ordo, gratissimamque memoriam retinet Consulatus tui, pace tua dixerim, non modo Censores, sed etiam iudices omnes potest defatigare. XIII. M. Omitte ista, Attice. Non enim de hoc Senatu, nec his de hominibus, qui nunc sunt, sed de futuris, si qui forte his legibus parere voluerint, haec habetur oratio. Nam quum omni vitio carere lex iubeat, ne veniet quidem in eum ordinem umquam vitii particeps. Id autem difficile factu est, nisi educatione quadam et disciplina: de qua dicemus aliquid fortasse, si quid fuerit loci aut temporis. 30. Att. Locus certe non deerit, quoniam tenes ordinem legum: tempus vero largitur longitudo diei. Ego autem, etiamsi praeterieris, repetam a te istum de educatione et de disciplina locum. M. Tu vero et istum, Attice, et si quem alium praeterii. *Ceteris specimen esto.* Quod si est, tenemus omnia. Ut enim cupiditatibus principum et vitiis infici solet tota civitas: sic emendari et corrigi continentia. Vir magnus et nobis omnibus amicus, L. Lucullus, [ef]ferebatur, quasi commodissime respondisset, quum esset obiecta magnificentia villae Tusculanae, duo se habere vicinos: superiorem, equitem Romanum; inferiorem, libertinum: quorum quum essent magnificae villae, concedi sibi oportere, quod his, qui tenuioris ordinis essent, liceret. Non vides, Luculle, a te id ipsum

natum, ut illi cuperent? quibus id, si tu non faceres, non liceret. 31. Quis enim ferret istos, quum videret eorum villas signis et tabulis refertas, partim publicis, partim etiam sacris et religiosis? quis non frangeret eorum libidines, nisi illi ipsi, qui eas frangere deberent, cupiditatis eiusdem tenerentur? XIV. Nec enim tantum mali est peccare principes (quamquam est magnum hoc per se ipsum malum) quantum illud, quod permulti imitatores principum exsistunt. Nam licet videre, si velis replicare memoriam temporum, qualescumque summi civitatis viri fuerint, talem civitatem fuisse: quaecumque mutatio morum in principibus exstiterit, eamdem in populo secutam. 32. Idque haud paullo est verius, quam quod Platoni nostro placet, qui, musicorum cantibus, ait, mutatis, mutari civitatum status. Ego autem nobilium vita victuque mutato, mores mutari civitatum puto. Quo perniciosius de republica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem: neque solum obsunt, ipsi quod corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt, plusque exemplo, quam peccato nocent. Atque haec lex dilatata in ordinem cunctum, coangustari etiam potest. Pauci enim, atque admodum pauci, honore et gloria amplificati, vel corrumpere mores civitatis, vel corrigere possunt. Sed haec et nunc satis, et in illis libris tractata sunt diligentius. Quare ad reliqua veniamus.

33. Proximum autem est de suffragiis: quae iubeo nota esse optimatibus, populo libera. Att. Ita mehercule attendi, nec satis intellexi, quid sibi lex, aut quid verba ista vellent. XV. M. Dicam, Tite, et versabor in re difficili ac multum et saepe quaesita: suffragia [in] magistratu mandando, aut reo iudicando, aut lege aut rogatione sciscenda, clam, an palam ferre melius esset. Att. An etiam id dubium est?

Q. Vereor, ne a te rursus dissentiam. M. Non facies, Quinte. Nam ego in ista sum sententia, qua te fuisse semper scio, nihil ut fuerit in suffragiis voce melius, sed, obtineri an possit, videndum est. 34. Q. Frater, bona tua venia dixerim, ista sententia maxime et fallit imperitos, et obest saepissime reipublicae, quum aliquid verum et rectum esse dicitur, sed obtineri, id est, obsisti posse populo, negatur. Primum enim obsistitur, quum agitur severe: deinde vi opprimi in bona caussa, est melius, quam malae cedere. Quis autem non sentit, auctoritatem omnem optimatium tabellariam legem abstulisse? quam populus liber numquam desideravit: idem oppressus dominatu ac potentia principum, flagitavit. Itaque graviora iudicia de potentissimis hominibus exstant vocis, quam tabellae. Quamobrem suffragandi nimia libido in non bonis caussis eripienda fuit potentibus, non latebra danda populo, in qua, bonis ignorantibus, quid quisque sentiret, tabella vitiosum occultaret suffragium. XVI. 35. Itaque isti rationi neque lator quisquam est inventus, nec auctor umquam bonus. Sunt enim quattuor leges tabellariae: quarum prima de magistratibus mandandis: ea est Gabinia, lata ab homine ignoto et sordido. Secuta biennio post Cassia est, de populi iudicio. Ea a nobili homine lata, L. Cassio, sed, pace familiae dixerim, dissidente a bonis atque omnes rumusculos populares ratione aucupante. Carbonis est tertia de iubendis legibus ac vetandis, seditiosi atque improbi civis: cui ne reditus quidem ad bonos salutem a bonis potuit afferre. 36. Uno in genere relinqui videbatur vocis suffragium, quod ipse Cassius exceperat, perduellionis. Dedit huic quoque iudicio C. Caelius tabellam, doluitque, quoad vixit, se, ut opprimeret C. Popilium, nocuisse [et] reipublicae. Et avus quidem noster singulari virtute in hoc municipio, quoad vixit,

restitit M. Gratidio, cuius in matrimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferenti legem tabellariam. Excitabat enim fluctus in simpulo, ut dicitur, Gratidius, quos post filius eius Marius in Aegaeo excitavit mari. Ac nostro quidem, quum res esset ad se delata, Scaurus Consul, Utinam, inquit, M. Cicero, isto animo atque virtute in summa republica nobiscum versari, quam in municipali maluisses! 37. Quamobrem, quoniam non recognoscimus nunc leges populi Romani, sed aut repetimus ereptas, aut novas scribimus: non quid hoc populo obtineri possit, sed quid optimum sit, tibi dicendum puto. Nam Cassiae legis culpam Scipio tuus sustinet, quo auctore lata esse dicitur. Tu, si tabellariam tuleris, ipse praestabis. Nec enim mihi placet, nec Attico nostro, quantum e vultu eius intelligo. XVII. Att. Mihi vero nihil umquam populare placuit: eamque optimam rempublicam esse duco, quam hic Consul constituerat, quae sit in potestatem optimorum. 38. M. Vos demum, ut video, legem antiquastis sine tabella. Sed ego, etsi satis dixit pro se in illis libris Scipio, tamen libertatem istam largior populo, ut auctoritate et valeant et utantur boni. Sic enim a me recitata lex est de suffragiis. *Optimatibus nota, plebi libera sunto.* Quae lex hanc sententiam continet, ut omnes leges tolleret, quae postea latae sunt, quae tegunt omni ratione suffragium, ne quis inspiciat tabellam, ne roget, ne appellet. Pontes etiam lex Maria fecit angustos. 39. Quae si opposita sunt ambitiosis, ut sunt fere, non reprehendo: sin valuerint tantum leges, ut ne sint ambitus; habeat sane populus tabellam, quasi vindicem libertatis, dum modo haec optimo cuique et gravissimo civi ostendatur ultroque offeratur, uti [in eo] sit ipsa libertas, in quo populo potestas honeste bonis gratificandi datur. Eoque nunc fit illud, quod a te modo, Quinte, dictumest, ut mi-

nus multos tabella condemnet, quam solebat vox, quia populo licere satis est. Hoc retento, reliqua voluntas auctoritati aut gratiae traditur. Itaque, ut omittam largitione corrupta suffragia, non vides, si quando ambitus sileat, quaeri in suffragiis, quid optimi viri sentiant? Quamobrem lege nostra libertatis species datur, auctoritas bonorum retinetur, contentionis caussa tollitur.

XVIII. 40. Deinde sequitur, quibus ius sit cum populo agendi, aut cum Senatu. Gravis, et, ut arbitror, praeclara lex. *Quae cum populo, quaeque in patribus agentur, modica sunto:* id est, modesta atque sedata. Actor enim et moderatur, et fingit non modo mentem ac voluntates, sed paene vultus eorum, apud quos agit. Quod in Senatu non difficile est. Est enim Senator is, cuius non ad actorem referatur animus, sed qui per se ipse spectari velit. Huic iussa tria sunt: ut adsit: nam gravitatem res habet, quum frequens ordo est: ut loco dicat, id est, rogatus: ut modo, ne sit infinitus: nam brevitas, non modo Senatoris, sed etiam oratoris, magna laus est in sententia. Nec est umquam longa oratione utendum, nisi aut peccante Senatu, quod fit ambitione saepissime, nullo magistratu adiuvante, tolli diem utile est: aut quum tanta caussa est, ut opus sit oratoris copia vel ad hortandum, vel ad docendum: quorum generum in utroque magnus noster Cato est. 41. Quodque addit, *caussas populi teneto*, est Senatori necessarium, nosse rempublicam. Idque late patet: quid habeat militum, quid valeat aerario, quos socios respublica habeat, quos amicos, quos stipendiarios, qua quisque sit lege, conditione, foedere: tenere consuetudinem decernendi, nosse exempla maiorum. Videtis iam, genus hoc omne scientiae, diligentiae, memoriae esse, sine quo paratus esse Senator nullo pacto potest. 42. Deinceps sunt cum po-

pulo actiones: in quibus primum et maximum, *Vis abesto.* Nihil est enim exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium iuri et legibus, nihil minus et civile et humanum, quam, composita et constituta republica, quidquam agi per vim. Parere iubet intercessori: quo nihil praestantius. Impediri enim bonam rem melius, quam concedi malae. XIX. Quod vero *actoris* iubeo esse *fraudem*, id totum dixi ex Crassi, sapientissimi hominis, sententia: quem est Senatus consecutus, quum decrevisset, C. Claudio Consule de C. Carbonis seditione referente, invito eo, qui cum populo ageret, seditionem non posse fieri, quippe cui liceat concilium, simulatque intercessum turbarique coeptum sit, dimittere. Quod qui permovet, quum agi nihil potest, vim quaerit: Cuius impunitatem amittit hac lege. Sequitur illud: *Intercessor rei malae, salutaris civis esto.* 43. Quis non studiose reipublicae subvenerit, hac tam praeclara legis voce laudatus? Sunt deinde posita deinceps, quae habemus etiam in publicis institutis atque legibus: *auspicia servanto, auguri parento.* Est autem boni auguris, meminisse, se maximis reipublicae temporibus praesto esse debere: Iovique optimo maximo se consiliarium atque administrum datum, ut sibi eos, quos in auspicio esse iusserit: caelique partes sibi definitas esse traditas, de quibus saepe opem [re]ferre possit. Deinde de promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis magistratibusve audiendis. 44. Tum leges praeclarissimae de XII tabulis tralatae duae: quarum altera privilegia tollit; altera de capite civis rogari, nisi maximo comitiatu, vetat. Et nondum natis* seditiosis Tribunis plebis, ne cogitatis quidem, admirandum, tantum maiores in posterum providisse: in privos homines leges ferri noluerunt: id est enim privilegium: quo quid est iniustius? quum legis haec vis sit, scitum est iussum in omnes?

Ferri de singulis nisi centuriatis comitiis noluerunt. Descriptus enim populus censu, ordinibus, aetatibus, plus adhibet ad suffragium consilii, quam fuse in tribus convocatus. 45. Quo verius in nostra caussa vir magni ingenii summaque prudentia, L. Cotta, dicebat, nihil omnino actum esse de nobis. Praeter enim quam quod comitia illa essent armis gesta servilibus, praeterea neque tributa capitis comitia rata esse posse[nt], neque ulla privilegii: quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus. Sed visum est et nobis et clarissimis viris, melius, de quo servi et latrones scivisse se aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam, quid sentiret, ostendere.

XX. 46. Sequuntur de captis pecuniis, et de ambitu leges. Quae quum magis iudiciis, quam verbis sancienda sint, adiungitur, *noxiae poena par esto*, ut in suo vitio quisque plectatur: vis, capite; avaritia, mulcta; honoris cupiditas, ignominia sanciatur. Extremae leges sunt nobis non usitatae: reipublicae necessariae. Legum custodiam nullam habemus. Itaque hae leges sunt, quas apparitores nostri volunt: a librariis petimus, publicis litteris consignatam memoriam publicam nullam habemus. Graeci hoc diligentius, apud quos νομοφύλακες creantur: nec hi solum litteras (nam id quidem etiam apud maiores nostros erat) sed etiam facta hominum observabant ad legesque revocabant. 47. Haec detur cura Censoribus: quandoquidem eos in republica semper volumus esse. Apud eosdem, qui magistratu abierint, edant et exponant, quid in magistratu gesserint: deque iis Censores praeiudicent. Hoc in Graecia fit, publice constitutis accusatoribus. Qui quidem graves esse non possunt, nisi sint voluntarii. Quocirca melius est, rationes referri caussamque exponi Censoribus; integram tamen legem accusatori iudicioque servari.

Sed satis iam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideratis.

Att. Quid? si nos tacemus, locus ipse non admonet, quid tibi sit deinde dicendum? M. Mihine? de iudiciis arbitror, Pomponi: id est enim iunctum magistratibus. 48. Att. Quid? de iure populi Romani, quemadmodum instituisti, dicendum nihil putas? M. Quid tandem hoc loco est, quod requiras? Att. Egone? quod ignorari ab iis, qui in republica versantur, turpissimum puto. Nam, ut modo a te dictum est, leges a librariis lego: sic animadverto, quosque in magistratibus ignoratione iuris sui tantum sapere, quantum apparitores velint. Quamobrem, si de sacrorum alienatione dicendum putasti, quoniam de religione leges proposueras: faciendum tibi est, ut, magistratibus lege constitutis, de potestate, tum de iure disputes. 49. M. Faciam breviter, si consequi potuero: nam pluribus verbis scripsit ad patrem tuum M. Iunius sodalis, perite, meo quidem iudicio, et diligenter. At de iure naturae cogitare per nos atque dicere debemus; de iure populi Romani, quae relicta sunt et tradita. Att. Sic profecto censeo: et id ipsum, quod dicis, exspecto.

M. TULLII CICERONIS
DE OFFICIIS
AD MARCUM FILIUM
LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Quum Cicero, reipublicae libertate sublata, se ad philosophiae studium retulisset, multosque illustres eius locos latinis litteris illustrasset; suscepit (mensibus Nov. et Dec. anni p. U. C. 710.) ad filium, Athenis studiis litterarum operam dantem, de officiis scribere, secutus potissimum Stoicos. Tradita officii et definitione et divisione, tria facit genera deliberationis in consilio capiendo: primum, honestumne factu sit an turpe: alterum, conducatne an noceat: tertium vero, ubi cum honesto pugnat id quod videtur utile, et quum aliud alio honestius aut utilius videtur, utrum alteri sit praeponendum. In tres igitur partes totam disputationem distribuit, quarum prima est de honesto, (L. I.) altera de utili, (L. II.) tertia de comparatione eorum. (L. III.) c. 3. Primum formam quamdam honesti exhibet a natura humana ductam, eiusque quattuor partes facit, sapientiam, iustitiam, temperantiam, et fortitudinem seu magnitudinem animi, ex quibus singulis certa quaedam officia nascuntur. c. 4. Ac de his quattuor partibus accurate disputat, et quomodo ab iis officia ducantur, ostendit.

c. 5 – 42. Huic disputationi subiicit de comparatione honesti, de duobus honestis utrum honestius. c. 43. s.

I. 1. Quamquam te, Marce fili, annum iam audientem Cratippum, idque Athenis, abundare oportet praeceptis institutisque philosophiae, propter summam et doctoris auctoritatem et urbis, quorum alter te scientia augere potest, altera exemplis, tamen, ut ipse ad meam utilitatem semper cum Graecis Latina coniunxi, neque id in philosophia solum, sed etiam in dicendi exercitatione feci, idem tibi censeo faciendum, ut par sis in utriusque orationis facultate. Quam quidem ad rem nos ut videmur magnum attulimus adiumentum hominibus nostris, ut non modo Graecarum litterarum rudes, sed etiam docti, aliquantum se arbitrentur adeptos et ad dicendum et ad iudicandum. 2. Quamobrem disces tu quidem a principe huius aetatis philosophorum, et disces, quamdiu voles: tamdiu autem velle debebis, quoad te, quantum proficias, non poenitebit. Sed tamen nostra legens, non multum a Peripateticis dissidentia, quoniam utrique, et Socratici, et Platonici esse volumus, de rebus ipsis utere tuo iudicio; nihil enim impedio; orationem autem Latinam efficies profecto legendis nostris pleniorem. Nec vero arroganter hoc dictum existimari velim. Nam philosophandi scientiam concedens multis; quod est oratoris proprium, apte, distincte, ornate dicere, quoniam in eo studio aetatem consumpsi, si id mihi assumo, videor id meo iure quodam modo vindicare. 3. Quamobrem magnopere te hortor, mi Cicero, ut non solum orationes meas, sed hos etiam de philosophia libros, qui iam illos fere aequarunt, studiose legas. Vis enim maior in illis dicendi; sed hoc quoque colendum est aequabile et temperatum orationis genus.

Et id quidem nemini video Graecorum contigisse, ut idem utroque in genere elaboraret, sequereturque et illud forense dicendi, et hoc quietum disputandi genus: nisi forte Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator parum vehemens; dulcis tamen, ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit iudicium: utrumque certe secuti sumus. 4. Equidem et Platonem existimo, si genus forense dicendi tractare voluisset, gravissime et copiosissime potuisse dicere: et Demosthenem, si illa, quae a Platone didicerat, tenuisset et pronuntiare voluisset, ornate splendideque facere potuisse. Eodemque modo de Aristotele et Isocrate iudico: quorum uterque, suo studio delectatus, contempsit alterum. II. Sed quum statuissem scribere ad te aliquid hoc tempore, et multa posthac, ab eo ordiri volui maxime, quod et aetati tuae esset aptissimum, et auctoritati meae. Nam quum multa sint in philosophia, et gravia et utilia, accurate copioseque a philosophis disputata, latissime patere videntur ea, quae de officiis tradita ab illis et praecepta sunt. Nulla enim vitae pars neque publicis neque privatis, neque forensibus neque domesticis in rebus, neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, vacare officio potest: in eoque colendo sita vitae est honestas omnis, et in negligendo turpitudo. 5. Atque haec quidem quaestio communis est omnium philosophorum. Quis est enim, qui nullis officii praeceptis tradendis philosophum se audeat dicere? Sed sunt nonnullae disciplinae, quae propositis bonorum et malorum finibus, officium omne pervertunt. Nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute coniunctum, idque suis commodis, non honestate metitur, hic, si sibi ipse consentiat et non interdum naturae bonitate vincatur, neque amicitiam

colere possit, nec iustitiam, nec liberalitatem: fortis vero, dolorem summum malum iudicans, aut temperans, voluptatem summum bonum statuens, esse certe nullo modo potest. 6. Quae quamquam ita sunt in promptu, ut res disputatione non egeat, tamen sunt a nobis alio loco disputata. Hae disciplinae igitur si sibi consentaneae esse velint, de officio nihil queant dicere: neque ulla officii praecepta firma, stabilia, coniuncta naturae, tradi possunt, nisi aut ab iis, qui solam, aut ab iis, qui maxime honestatem propter se dicant expetendam. Ita propria est ea praeceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum: quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli, iam pridem explosa sententia est: qui tamen haberent ius suum disputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. Sequimur igitur hoc quidem tempore et hac in quaestione potissimum Stoicos, non ut interpretes; sed, ut solemus, e fontibus eorum, iudicio arbitrioque nostro, quantum quoque modo videbitur, hauriemus.

7. Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, ante definire, quid sit officium: quod a Panaetio praetermissum esse miror. Omnis enim quae [a] ratione suscipitur de aliqua re institutio, debet a definitione proficisci, ut intelligatur, quid sit id, de quo disputetur. III. Omnis de officio duplex est quaestio. Unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum: alterum, quod positum est in praeceptis, quibus in omnes partes usus vitae conformari possit. Superioris generis huiusmodi exempla sunt: Omniane officia perfecta sint: numquid officium aliud alio maius sit: et quae sunt generis eiusdem. Quorum autem officiorum praecepta traduntur, ea quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen minus id apparet, quia magis ad institutionem vitae

communis spectare videntur: de quibus est nobis his libris explicandum. 8. Atque etiam alia divisio est officii. Nam et *medium* quoddam *officium* dicitur, et *perfectum*. Perfectum officium *rectum*, opinor, vocemus, quod Graeci κατόρθωμα, hoc autem commune [officium] καθῆκον vocant. Atque ea sic definiunt, ut, *rectum* quod sit, id *perfectum officium* esse definiant: *medium* autem *officium* id esse dicant, quod, cur factum sit, ratio probabilis reddi possit. 9. Triplex igitur est, ut Panaetio videtur, consilii capiendi deliberatio. Nam, honestumne factu sit, an turpe, dubitant, id, quod in deliberationem cadit. In quo considerando saepe animi in contrarias sententias distrahuntur. Tum aut anquirunt, aut consultant, ad vitae commoditatem iucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se possint iuvare, et suos, conducat id, necne, de quo deliberant. Quae deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus est, quum pugnare videtur cum honesto id, quod videtur esse utile. Quum enim utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad se videtur, fit, ut distrahatur deliberando animus, afferatque ancipitem curam cogitandi. 10. Hac divisione, (quum praeterire aliquid maximum vitium in dividendo sit) duo praetermissa sunt. Nec enim solum, utrum honestum an turpe sit, deliberari solet, sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius: itemque, duobus propositis utilibus, utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit esse rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. Primum est igitur de *honesto*, sed dupliciter; tum pari ratione de *utili*; post de *comparatione eorum* disserendum.

IV. 11. Principio generi animantium omni est a natura tributum, ut se, vitam, corpusque tueatur, declinetque ea, quae nocitura videantur, omniaque,

quae ad vivendum sint necessaria, anquirat et paret, ut pastum, ut latibula, ut alia eiusdem generis. Commune autem animantium omnium est coniunctionis appetitus procreandi caussa, et cura quaedam eorum, quae procreata sunt. Sed inter hominem et belluam hoc maxime interest, quod haec tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod adest, quodque praesens est, se accommodat, paullum admodum sentiens praeteritum aut futurum. Homo autem, quod rationis est particeps, per quam consequentia cernit, caussas rerum videt, earumque progressus et quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat, et rebus praesentibus adiungit atque annectit futuras: facile totius vitae cursum videt, ad eamque degendam praeparat res necessarias. 12. Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini et ad orationis, et ad vitae societatem; ingeneratque in primis praecipuum quemdam amorem in eos, qui procreati sunt; impellitque, ut hominum coetus et celebrationes et esse et a se obiri velit, ob easque caussas studeat parare ea, quae suppeditent et ad cultum, et ad victum; nec sibi soli, sed coniugi, liberis, ceterisque, quos caros habeat tuerique debeat. Quae cura exsuscitat etiam animos, et maiores ad rem gerendam facit. 13. Inprimisque hominis est propria veri inquisitio atque investigatio. Itaque quum sumus necessariis negotiis curisque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiscere; cognitionemque rerum aut occultarum aut admirabilium ad beate vivendum necessariam ducimus. Ex quo intelligitur, quod verum, simplex, sincerumque sit, id esse naturae hominis aptissimum. Huic veri videndi cupiditati adiuncta est appetitio quaedam principatus, ut nemini parere animus bene a natura informatus velit, nisi praecipienti aut docenti, aut utilitatis caussa iuste et legitime imperanti: ex quo

magnitudo animi exsistit, humanarumque rerum contemptio. 14. Nec vero illa parva vis naturae est rationisque, quod unum hoc animal sentit, quid sit ordo; quid sit, quod deceat; in factis dictisque qui modus. Itaque eorum ipsorum, quae adspectu sentiuntur, nullum aliud animal pulchritudinem, venustatem, convenientiam partium sentit. Quam similitudinem natura ratioque ab oculis ad animum transferens, multo etiam magis pulchritudinem, constantiam, ordinem in consiliis factisque conservandum putat; cavetque, ne quid indecore effeminateve faciat; tum in omnibus et opinionibus et factis, ne quid libidinose aut faciat aut cogitet. Quibus ex rebus conflatur et efficitur id, quod quaerimus, *honestum:* quod etiam si nobilitatum non sit, tamen honestum sit; quodque vere dicimus, etiam si a nullo laudetur, natura esse laudabile.

V. Formam quidem ipsam, Marce fili, et tamquam faciem honesti vides: *quae si oculis cerneretur, mirabiles amores*, ut ait Plato, *excitaret sapientiae.* Sed omne, quod est honestum, id *quattuor partium* oritur ex aliqua. Aut enim in perspicientia veri sollertiaque versatur; aut in hominum societate tuenda, tribuendoque suum cuique, et rerum contractarum fide; aut in animi excelsi atque invicti magnitudine ac robore; aut in omnium, quae fiunt, quaeque dicuntur, ordine et modo, in quo inest modestia et temperantia. 15. Quae quattuor quamquam inter se colligata atque implicata sunt, tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur; velut ex ea parte, quae prima descripta est, in qua sapientiam et prudentiam ponimus, [inest] indagatio atque inventio veri; eiusque virtutis hoc munus est proprium. 16. Ut enim quisque maxime perspicit, quid in re quaque verissimum sit, quique acutissime et celerrime potest et videre et explicare rationem, is prudentissimus et

sapientissimus rite haberi solet. Quocirca huic, quasi materia, quam tractet et in qua versetur, subiecta est veritas. 17. Reliquis autem tribus virtutibus necessitates propositae sunt ad eas res parandas tuendasque, quibus actio vitae continetur: ut et societas hominum coniunctioque servetur, et animi excellentia magnitudoque quum in augendis opibus utilitatibusque et sibi et suis comparandis, tum multo magis in his ipsis despiciendis eluceat. Ordo autem et constantia et moderatio, et ea quae sunt his similia, versantur in eo genere, ad quod adhibenda est actio quaedam, non solum mentis agitatio. 18. His enim rebus, quae tractantur in vita, modum quemdam et ordinem adhibentes, honestatem et decus conservabimus.

VI. Ex quattuor autem locis, in quos honesti naturam vimque divisimus, primus ille, qui in *veri cognitione* consistit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur et ducimur ad cognitionis et scientiae cupiditatem: in qua excellere pulchrum putamus: labi autem, errare, nescire, decipi, et malum et turpe ducimus. In hoc genere, et naturali et honesto, duo vitia vitanda sunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus, hisque temere assentiamur: quod vitium effugere qui volet, (omnes autem velle debent) adhibebit ad considerandas res et tempus et diligentiam. 19. Alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium multamque operam in res obscuras atque difficiles conferunt, easdemque non necessarias: quibus vitiis declinatis, quod in rebus honestis et cognitione dignis operae curaeque ponetur, id iure laudabitur: ut in astrologia C. Sulpicium audivimus: in geometria Sex. Pompeium ipsi cognovimus: multos in dialecticis, plures in iure civili. Quae omnes artes in veri investigatione versantur: cuius studio a rebus gerendis ab-

duci, contra officium est. Virtutis enim laus omnis in actione consistit: a qua tamen fit intermissio saepe, multique dantur ad studia reditus: tum agitatio mentis, quae numquam acquiescit, potest nos in studiis cogitationis, etiam sine opera nostra, continere. Omnis autem cogitatio motusque animi aut in consiliis capiendis de rebus honestis et pertinentibus ad bene beateque vivendum, aut in studiis scientiae cognitionisque versatur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

VII. 20. De tribus autem reliquis latissime patet ea ratio, qua societas hominum inter ipsos, et vitae quasi communitas continetur. Cuius partes duae sunt: *iustitia*, in qua virtutis splendor est maximus: ex qua boni viri nominantur; et huic coniuncta *beneficientia*, quam eamdem vel *benignitatem* vel *liberalitatem* appellari licet. Sed iustitiae primum munus est, ut ne cui quis noceat, nisi lacessitus iniuria: deinde ut communibus utatur pro communibus, privatis ut suis. 21. Sunt autem privata nulla naturâ, sed aut veteri occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt; aut victoria, ut qui bello potiti sunt; aut lege, pactione, conditione, sorte. Ex quo fit, ut ager Arpinas Arpinatium dicatur: Tusculanus Tusculanorum; similisque est privatarum possessionum descriptio. Ex quo, quia suum cuiusque fit, eorum, quae natura fuerant communia, quod cuique obtigit, id quisque teneat: [eo] si qui sibi plus appetet, violabit ius humanae societatis. 22. Sed quoniam, (ut praeclare scriptum est a Platone) non nobis solum nati sumus, ortusque nostri partem patria vindicat, partem amici; atque, ut placet Stoicis, quae in terris gignantur, ad usum hominum omnia creari, homines autem hominum caussa esse generatos, ut ipsi inter se aliis alii prodesse possent: in hoc naturam debemus ducem sequi, communes utilitates in me-

dium afferre, mutatione officiorum, dando, accipiendo, tum artibus, tum opera, tum facultatibus devincire hominum inter homines societatem. 23. Fundamentum autem iustitiae est *fides;* id est, dictorum conventorumque constantia et veritas. Ex quo, quamquam hoc videbitur fortasse cuipiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiose exquirunt, unde verba sint ducta, credamusque, quia *fiat,* quod dictum est, appellatam *fidem.*

Sed iniustitiae genera duo sunt: unum eorum, qui inferunt; alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si possunt, non propulsant iniuriam. Nam qui iniuste impetum in quempiam facit, aut ira aut aliqua perturbatione incitatus, is quasi manus afferre videtur socio: qui autem non defendit nec obsistit, si potest, iniuriae, tam est in vitio, quam si parentes aut amicos aut patriam deserat. 24. Atque illae quidem iniuriae, quae nocendi caussa de industria inferuntur, saepe a metu proficiscuntur; quum is, qui nocere alteri cogitat, timet, ne, nisi id fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. Maximam autem partem ad iniuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiscantur ea, quae concupiverunt; in quo vitio latissime patet avaritia. VIII. Expetuntur autem divitiae quum ad usus vitae necessarios, tum ad perfruendas voluptates. 25. In quibus autem maior est animus, in iis pecuniae cupiditas spectat ad opes et ad gratificandi facultatem: ut nuper M. Crassus negabat, ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in republica princeps vellet esse, cuius fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus, vitaeque cultus cum elegantia et copia: quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniae cupiditas esset. Nec vero rei familiaris amplificatio, nemini nocens, vituperanda: sed fugienda semper iniuria est. 26. Maxime autem adducuntur plerique,

ut eos iustitiae capiat oblivio, quum in imperiorum, honorum, gloriae cupiditatem inciderunt. Quod enim est apud Ennium,

— — *Nulla sancta societas,*
Nec fides regni est:

id latius patet. Nam, quidquid eiusmodi est, in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit, sanctam servare societatem. Declaravit id modo temeritas C. Caesaris, qui omnia iura divina atque humana pervertit, propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. Est autem in hoc genere molestum, quod in maximis animis splendidissimisque ingeniis plerumque exsistunt honoris, imperii, potentiae, gloriae cupiditates. Quo magis cavendum est, ne quid in eo genere peccetur. 27. Sed in omni iniustitia permultum interest, utrum perturbatione aliqua animi, quae plerumque brevis est, et ad tempus, an consulto et cogitata fiat iniuria. Leviora enim ea sunt, quae repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quae meditata et praeparata inferuntur. Ac de inferenda quidem iniuria satis dictum est. IX. 28. Praetermittendae autem defensionis deserendique officii plures solent esse caussae. Nam aut inimicitias, aut laborem, aut sumptus suscipere nolunt: aut etiam negligentia, pigritia, inertia; aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est, ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum: quod in veri investigatione versentur, quodque ea, quae plerique vehementer expetunt, de quibus inter se digladiari solent, contemnant et pro nihilo ducant, propterea iustos esse. Nam alterum genus assequuntur, inferenda ne cui noceant iniuria: in alterum incidunt. Discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. Ita-

que eos ad rempublicam ne accessuros quidem putat, nisi coactos. Aequius autem erat id voluntate fieri. Nam hoc ipsum ita iustum est, quod recte fit, si est voluntarium. 29. Sunt etiam, qui aut studio rei familiaris tuendae, aut odio quodam hominum, suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur iniuriam: qui altero iniustitiae genere vacant; in alterum incurrunt. Deserunt enim vitae societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operae, nihil facultatum.

Quoniam igitur, duobus generibus iniustitiae propositis, adiunximus caussas utriusque generis, easque res ante constituimus, quibus iustitia continetur: facile, quod cuiusque temporis officium sit, poterimus, nisi nosmetipsos valde amabimus, iudicare. 30. Est enim difficilis cura rerum alienarum; quamquam Terentianus ille Chremes *humani nihil a se alienum putat*: sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quae nobis ipsis aut prospera aut adversa eveniunt, quam illa, quae ceteris, quae, quasi longo intervallo interiecto, videmus: aliter de illis, ac de nobis, iudicamus. Quocirca bene praecipiunt, qui vetant quidquam agere, quod dubites, aequum sit an iniquum. Aequitas enim lucet ipsa per se: dubitatio cogitationem significat iniuriae. X. 31. Sed incidunt saepe tempora, quum ea, quae maxime videntur digna esse iusto homine eoque, quem virum bonum dicimus, commutantur fiuntque contraria: ut reddere depositum, promissum facere; quaeque pertinent ad veritatem et ad fidem, ea migrare interdum et non servare sit iustum. Referri enim decet ad ea, quae [pre]posui in principio, fundamenta iustitiae: primum, ut ne cui noceatur: deinde, ut communi utilitati serviatur. Ea quum tempore commutantur, commutatur officium et non semper est idem. 32. Potest enim accidere promissum aliquod et conventum,

ut id effici sit inutile vel ei, cui promissum sit, vel ei, qui promiserit. Nam, si, ut in fabulis est, Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus filio Hippolyto non esset orbatus. Ex tribus enim optatis, ut scribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit: quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quae sint iis, quibus promiseris, inutilia: nec, si plus tibi noceant, quam illi prosint, cui promiseris, contra officium est, maius anteponi minori: ut si constitueris, te cuipiam advocatum in rem praesentem esse venturum, atque interim graviter aegrotare filius coeperit, non sit contra officium, non facere, quod dixeris: magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Iam illis promissis standum non esse, quis non videt, quae coactus quis metu, quae deceptus dolo promiserit? 33. Quae quidem pleraque iure Praetorio liberantur; nonnulla legibus.

Exsistunt etiam saepe iniuriae calumnia quadam, et nimis callida, sed malitiosa iuris interpretatione. Ex quo illud: *summum ius summa iniuria*, factum est iam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in republica multa peccantur: ut ille, qui, quum triginta dierum essent cum hoste pactae induciae, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactae, non noctium induciae. Ne noster quidem probandus, si verum est, Q. Fabium Labeonem, seu quem alium (nihil enim praeter auditum habeo) arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a Senatu datum, quum ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ut ne cupide quid agerent, ne appetenter, atque ut regredi, quam progredi mallent. Id quum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminavit: in medio relictum quod erat, po-

pulo Romano adiudicavit. Decipere hoc quidem est, non iudicare. Quocirca in omni re fugienda est talis sollertia.

XI. Sunt autem quaedam officia etiam adversus eos servanda, a quibus iniuriam acceperis. Est enim ulciscendi et puniendi modus. Atque haud scio, an satis sit, eum, qui lacessierit, iniuriae suae poenitere: ut et ipse ne quid tale posthac, et ceteri sint ad iniuriam tardiores. 34. Atque in republica maxime conservanda sunt iura belli. Nam quum sint duo genera decertandi; unum per disceptationem, alterum per vim: quumque illud proprium sit hominis, hoc belluarum: confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. 35. Quare suscipienda quidem bella sunt ob eam caussam, ut sine iniuria in pace vivatur: parta autem victoria, conservandi ii, qui non crudeles in bello, non immanes fuerunt: ut maiores nostri Tusculanos, Aequos, Volscos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt: at Karthaginem et Numantiam funditus sustulerunt: nollem Corinthum: sed credo aliquid secutos, opportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ad bellum faciendum locus ipse adhortari. Mea quidem sententia, paci, quae nihil habitura sit insidiarum, semper est consulendum. In quo si mihi esset obtemperatum; si non optimam, at aliquam rempublicam, quae nunc nulla est, haberemus. Et quum iis, quos vi deviceris, consulendum est; tum ii, qui, armis positis, ad Imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percusserit, recipiendi sunt. In quo tantopere apud nostros iustitia culta est, ut ii, qui civitates aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent more maiorum. 36. Ac belli quidem aequitas sanctissime fetiali populi Romani iure perscripta est. Ex quo intelligi potest, nullum bellum esse iustum, nisi quod aut rebus repetitis geratur,

aut denuntiatum ante sit et indictum. Popilius Imperator tenebat provinciam: in cuius exercitu Catonis filius tiro militabat. Quum autem Popilio videretur, unam dimittere legionem; Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. Sed quum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Popilium scripsit, ut, si eum pateretur in exercitu remanere, secundo [eum] obligaret militiae sacramento; quia, priore amisso, iure cum hostibus pugnare non poterat. — 37. Adeo summa erat observatio in bello movendo. — M. quidem Catonis senis epistola est ad M. filium, in qua scripsit, se audisse, eum missum factum esse a Consule [, quum in Macedonia Persico bello miles esset]. Monet igitur, ut caveat, ne praelium ineat. Negat enim ius esse, qui miles non sit, cum hoste pugnare. XII. Equidem illud etiam animadverto, quod, qui proprio nomine *perduellis* esset, is *hostis* vocaretur, lenitate verbi tristitiam rei mitigatam. *Hostis* enim apud maiores nostros is dicebatur, quem nunc *peregrinum* dicimus. Indicant duodecim tabulae; ut: STATUS DIES CUM HOSTE: itemque, ADVERSUS HOSTEM AETERNA AUCTORITAS. Quid ad hanc mansuetudinem addi potest? eum, quicum bellum geras, tam molli nomine appellare? Quamquam id nomen durius iam effecit vetustas: a peregrino enim recessit, et proprie in eo, qui arma contra ferret, remansit. 38. Quum vero de imperio decertatur belloque quaeritur gloria, caussas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paullo ante iustas caussas esse bellorum. Sed ea bella, quibus imperii proposita gloria est, minus acerbe gerenda sunt. Ut enim quum civi aliter contendimus, aliter, si est inimicus, aliter, si competitor; cum altero certamen honoris et dignitatis est, cum altero capitis et famae: sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum, ut cum inimicis, gerebatur, uter es-

set, non uter imperaret; cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Poenis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Poeni foedifragi, crudelis Hannibal; reliqui iustiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis, illa praeclara:

Nec mi aurum posco, nec mi pretium dederitis;
Nec cauponantes bellum, sed belligerantes,
Ferro, non auro vitam cernamus utrique.
Vosne velit, an me regnare, hera quidve ferat fors,
Virtute experiamur. Et hoc simul accipe dictum:
Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
Eorumdem me libertati parcere certum est:
Dono, ducite, doque, volentibu' cum magnis Diis.

XIII. 39. Regalis sane, et digna Aeacidarum genere sententia. Atque etiam si quid singuli, temporibus adducti, hosti promiserunt, est in eo ipso fides conservanda. Ut primo Punico bello, Regulus captus a Poenis, quum de captivis commutandis Romam missus esset, iurassetque se rediturum: primum, ut venit, captivos reddendos in Senatu non censuit; deinde, quum retineretur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit, quam fidem hosti datam fallere. [40. Secundo autem Punico bello, post Cannensem pugnam, quos decem Hannibal Romam adstrictos misit iureiurando se redituros esse, nisi de redimendis iis, qui capti erant, impetrassent: eos omnes Censores, quoad quisque eorum vixit, qui peierassent, in aerariis reliquerunt; nec minus illum, qui iurisiurandi fraude culpam invenerat. Quum enim Hannibalis permissu exisset de castris, rediit paullo post, quod se oblitum nescio quid diceret. Deinde egressus e castris, iureiurando se solutum putabat: et erat verbis, re non erat. Semper autem in fide, quid senseris, non quid dixeris, cogitandum. Maximum autem exemplum est iustitiae in hostem a maioribus nostris constitutum. Quum a Pyrrho perfuga Senatui est pollicitus, se venenum Regi da-

turum, et eum necaturum: Senatus et C. Fabricius perfugam Pyrrho dedit. Ita ne hostis quidem, et potentis et bellum ultro inferentis, interitum cum scelere approbavit.] 41. Ac de bellicis quidem officiis satis dictum est.

Meminerimus autem, etiam adversus infimos iustitiam esse servandam. Est autem infima conditio et fortuna servorum: quibus, non male praecipiunt, qui ita iubent uti, ut mercenariis; operam exigendam, iusta praebenda. Quum autem duobus modis, id est, aut vi aut fraude fiat iniuria: fraus quasi vulpeculae, vis leonis videtur: utrumque homine alienissimum: sed fraus odio digna maiore. Totius autem iniustitiae nulla capitalior est, quam eorum, qui quum maxime fallunt, id agunt, ut viri boni esse videantur. De iustitia satis dictum est.

XIV. 42. Deinceps, ut erat propositum, de *beneficientia* ac de *liberalitate* dicatur: qua quidem nihil est naturae hominis accommodatius. Sed habet multas cautiones. Videndum est enim primum, ne obsit benignitas et iis ipsis, quibus benigne videbitur fieri, et ceteris: deinde, ne maior benignitas sit, quam facultates: tum, ut pro dignitate cuique tribuatur. Id enim est iustitiae fundamentum, ad quam [haec] referenda sunt omnia. Nam et qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi, cui prodesse velle videantur, non benefici neque liberales, sed perniciosi assentatores iudicandi sunt: et qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt iniustitia, ut si in suam rem aliena convertant. 43. Sunt autem multi, et quidem cupidi splendoris et gloriae, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur: hique arbitrantur se beneficos in suos amicos visum iri, si locupletent eos quacumque ratione. Id autem tantum abest officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium. Videndum est igitur, ut ea liberalitate utamur, quae prosit amicis,

sapientissimus rite haberi solet. Quocirca huic, quasi materia, quam tractet et in qua versetur, subiecta est veritas. 17. Reliquis autem tribus virtutibus necessitates propositae sunt ad eas res parandas tuendasque, quibus actio vitae continetur: ut et societas hominum coniunctioque servetur, et animi excellentia magnitudoque quum in augendis opibus utilitatibusque et sibi et suis comparandis, tum multo magis in his ipsis despiciendis eluceat. Ordo autem et constantia et moderatio, et ea quae sunt his similia, versantur in eo genere, ad quod adhibenda est actio quaedam, non solum mentis agitatio. 18. His enim rebus, quae tractantur in vita, modum quemdam et ordinem adhibentes, honestatem et decus conservabimus.

VI. Ex quattuor autem locis, in quos honesti naturam vimque divisimus, primus ille, qui in *veri cognitione* consistit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur et ducimur ad cognitionis et scientiae cupiditatem: in qua excellere pulchrum putamus: labi autem, errare, nescire, decipi, et malum et turpe ducimus. In hoc genere, et naturali et honesto, duo vitia vitanda sunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus, hisque temere assentiamur: quod vitium effugere qui volet, (omnes autem velle debent) adhibebit ad considerandas res et tempus et diligentiam. 19. Alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium multamque operam in res obscuras atque difficiles conferunt, easdemque non necessarias: quibus vitiis declinatis, quod in rebus honestis et cognitione dignis operae curaeque ponetur, id iure laudabitur: ut in astrologia C. Sulpicium audivimus: in geometria Sex. Pompeium ipsi cognovimus: multos in dialecticis, plures in iure civili. Quae omnes artes in veri investigatione versantur: cuius studio a rebus gerendis ab-

duci, contra officium est. Virtutis enim laus omnis in actione consistit: a qua tamen fit intermissio saepe, multique dantur ad studia reditus: tum agitatio mentis, quae numquam acquiescit, potest nos in studiis cogitationis, etiam sine opera nostra, continere. Omnis autem cogitatio motusque animi aut in consiliis capiendis de rebus honestis et pertinentibus ad bene beateque vivendum, aut in studiis scientiae cognitionisque versatur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

VII. 20. De tribus autem reliquis latissime patet ea ratio, qua societas hominum inter ipsos, et vitae quasi communitas continetur. Cuius partes duae sunt: *iustitia*, in qua virtutis splendor est maximus: ex qua boni viri nominantur; et huic coniuncta *beneficientia*, quam eamdem vel *benignitatem* vel *liberalitatem* appellari licet. Sed iustitiae primum munus est, ut ne cui quis noceat, nisi lacessitus iniuria: deinde ut communibus utatur pro communibus, privatis ut suis. 21. Sunt autem privata nulla naturâ, sed aut veteri occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt; aut victoria, ut qui bello potiti sunt; aut lege, pactione, conditione, sorte. Ex quo fit, ut ager Arpinas Arpinatium dicatur: Tusculanus Tusculanorum; similisque est privatarum possessionum descriptio. Ex quo, quia suum cuiusque fit, eorum, quae natura fuerant communia, quod cuique obtigit, id quisque teneat: [eo] si qui sibi plus appetet, violabit ius humanae societatis. 22. Sed quoniam, (ut praeclare scriptum est a Platone) non nobis solum nati sumus, ortusque nostri partem patria vindicat, partem amici; atque, ut placet Stoicis, quae in terris gignantur, ad usum hominum omnia creari, homines autem hominum caussa esse generatos, ut ipsi inter se aliis alii prodesse possent: in hoc naturam debemus ducem sequi, communes utilitates in me-

dium afferre, mutatione officiorum, dando, accipiendo, tum artibus, tum opera, tum facultatibus devincire hominum inter homines societatem. 23. Fundamentum autem iustitiae est *fides;* id est, dictorum conventorumque constantia et veritas. Ex quo, quamquam hoc videbitur fortasse cuipiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiose exquirunt, unde verba sint ducta, credamusque, quia *fiat,* quod dictum est, appellatam *fidem.*

Sed iniustitiae genera duo sunt: unum eorum, qui inferunt; alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si possunt, non propulsant iniuriam. Nam qui iniuste impetum in quempiam facit, aut ira aut aliqua perturbatione incitatus, is quasi manus afferre videtur socio: qui autem non defendit nec obsistit, si potest, iniuriae, tam est in vitio, quam si parentes aut amicos aut patriam deserat. 24. Atque illae quidem iniuriae, quae nocendi caussa de industria inferuntur, saepe a metu proficiscuntur; quum is, qui nocere alteri cogitat, timet, ne, nisi id fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. Maximam autem partem ad iniuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiscantur ea, quae concupiverunt; in quo vitio latissime patet avaritia. VIII. Expetuntur autem divitiae quum ad usus vitae necessarios, tum ad perfruendas voluptates. 25. In quibus autem maior est animus, in iis pecuniae cupiditas spectat ad opes et ad gratificandi facultatem: ut nuper M. Crassus negabat, ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in republica princeps vellet esse, cuius fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus, vitaeque cultus cum elegantia et copia: quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniae cupiditas esset. Nec vero rei familiaris amplificatio, nemini nocens, vituperanda: sed fugienda semper iniuria est. 26. Maxime autem adducuntur plerique,

ut eos iustitiae capiat oblivio, quum in imperiorum, honorum, gloriae cupiditatem inciderunt. Quod enim est apud Ennium,

— — *Nulla sancta societas,*
Nec fides regni est:

id latius patet. Nam, quidquid eiusmodi est, in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit, sanctam servare societatem. Declaravit id modo temeritas C. Caesaris, qui omnia iura divina atque humana pervertit, propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. Est autem in hoc genere molestum, quod in maximis animis splendidissimisque ingeniis plerumque exsistunt honoris, imperii, potentiae, gloriae cupiditates. Quo magis cavendum est, ne quid in eo genere peccetur. 27. Sed in omni iniustitia permultum interest, utrum perturbatione aliqua animi, quae plerumque brevis est, et ad tempus, an consulto et cogitata fiat iniuria. Leviora enim ea sunt, quae repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quae meditata et praeparata inferuntur. Ac de inferenda quidem iniuria satis dictum est. IX. 28. Praetermittendae autem defensionis deserendique officii plures solent esse caussae. Nam aut inimicitias, aut laborem, aut sumptus suscipere nolunt: aut etiam negligentia, pigritia, inertia; aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est, ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum: quod in veri investigatione versentur, quodque ea, quae plerique vehementer expetunt, de quibus inter se digladiari solent, contemnant et pro nihilo ducant, propterea iustos esse. Nam alterum genus assequuntur, inferenda ne cui noceant iniuria: in alterum incidunt. Discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. Ita-

que eas ad rempublicam ne accessuros quidem putat, nisi coactos. Aequius autem erat id voluntate fieri. Nam hoc ipsum ita iustum est, quod recte fit, si est voluntarium. 29. Sunt etiam, qui aut studio rei familiaris tuendae, aut odio quodam hominum, suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur iniuriam: qui altero iniustitiae genere vacant; in alterum incurrunt. Deserunt enim vitae societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operae, nihil facultatum.

Quoniam igitur, duobus generibus iniustitiae propositis, adiunximus caussas utriusque generis, easque res ante constituimus, quibus iustitia continetur: facile, quod cuiusque temporis officium sit, poterimus, nisi nosmetipsos valde amabimus, iudicare. 30. Est enim difficilis cura rerum alienarum; quamquam Terentianus ille Chremes *humani nihil a se alienum putat*: sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quae nobis ipsis aut prospera aut adversa eveniunt, quam illa, quae ceteris, quae, quasi longo intervallo interiecto, videmus: aliter de illis, ac de nobis, iudicamus. Quocirca bene praecipiunt, qui vetant quidquam agere, quod dubites, aequum sit an iniquum. Aequitas enim lucet ipsa per se: dubitatio cogitationem significat iniuriae. X. 31. Sed incidunt saepe tempora, quum ea, quae maxime videntur digna esse iusto homine eoque, quem virum bonum dicimus, commutantur fiuntque contraria: ut reddere depositum, promissum facere; quaeque pertinent ad veritatem et ad fidem, ea migrare interdum et non servare sit iustum. Referri enim decet ad ea, quae [pro]posui in principio, fundamenta iustitiae: primum, ut ne cui noceatur: deinde, ut communi utilitati serviatur. Ea quum tempore commutantur, commutatur officium et non semper est idem. 32. Potest enim accidere promissum aliquod et conventum,

ut id effici sit inutile vel ei, cui promissum sit, vel ei, qui promiserit. Nam, si, ut in fabulis est, Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus filio Hippolyto non esset orbatus. Ex tribus enim optatis, ut scribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit: quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quae sint iis, quibus promiseris, inutilia: nec, si plus tibi noceant, quam illi prosint, cui promiseris, contra officium est, maius anteponi minori: ut si constitueris, te cuipiam advocatum in rem praesentem esse venturum, atque interim graviter aegrotare filius coeperit, non sit contra officium, non facere, quod dixeris: magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Iam illis promissis standum non esse, quis non videt, quae coactus quis metu, quae deceptus dolo promiserit? 33. Quae quidem pleraque iure Praetorio liberantur; nonnulla legibus.

Exsistunt etiam saepe iniuriae calumnia quadam, et nimis callida, sed malitiosa iuris interpretatione. Ex quo illud: *summum ius summa iniuria*, factum est iam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in republica multa peccantur: ut ille, qui, quum triginta dierum essent cum hoste pactae induciae, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactae, non noctium induciae. Ne noster quidem probandus, si verum est, Q. Fabium Labeonem, seu quem alium (nihil enim praeter auditum habeo) arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a Senatu datum, quum ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ut ne cupide quid agerent, ne appetenter, atque ut regredi, quam progredi mallent. Id quum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminavit: in medio relictum quod erat, po-

pulo Romano adiudicavit. Decipere hoc quidem est, non iudicare. Quocirca in omni re fugienda est talis sollertia.

XI. Sunt autem quaedam officia etiam adversus eos servanda, a quibus iniuriam acceperis. Est enim ulciscendi et puniendi modus. Atque haud scio, an satis sit, eum, qui lacessierit, iniuriae suae poenitere: ut et ipse ne quid tale posthac, et ceteri sint ad iniuriam tardiores. 34. Atque in republica maxime conservanda sunt iura belli. Nam quum sint duo genera decertandi; unum per disceptationem, alterum per vim: quumque illud proprium sit hominis, hoc belluarum: confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. 35. Quare suscipienda quidem bella sunt ob eam caussam, ut sine iniuria in pace vivatur: parta autem victoria, conservandi ii, qui non crudeles in bello, non immanes fuerunt: ut maiores nostri Tusculanos, Aequos, Volscos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt: at Karthaginem et Numantiam funditus sustulerunt: nollem Corinthum: sed credo aliquid secutos, opportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ad bellum faciendum locus ipse adhortari. Mea quidem sententia, paci, quae nihil habitura sit insidiarum, semper est consulendum. In quo si mihi esset obtemperatum; si non optimam, at aliquam rempublicam, quae nunc nulla est, haberemus. Et quum iis, quos vi deviceris, consulendum est; tum ii, qui, armis positis, ad Imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percusserit, recipiendi sunt. In quo tantopere apud nostros iustitia culta est, ut ii, qui civitates aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent more maiorum. 36. Ac belli quidem aequitas sanctissime fetiali populi Romani iure perscripta est. Ex quo intelligi potest, nullum bellum esse iustum, nisi quod aut rebus repetitis geratur,

aut denuntiatum ante sit et indictum. Popilius Imperator tenebat provinciam: in cuius exercitu Catonis filius tiro militabat. Quum autem Popilio videretur, unam dimittere legionem; Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. Sed quum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Popilium scripsit, ut, si eum pateretur in exercitu remanere, secundo [eum] obligaret militiae sacramento; quia, priore amisso, iure cum hostibus pugnare non poterat. — 37. Adeo summa erat observatio in bello movendo. — M. quidem Catonis senis epistola est ad M. filium, in qua scripsit, se audisse, eum missum factum esse a Consule [, quum in Macedonia Persico bello miles esset]. Monet igitur, ut caveat, ne praelium ineat. Negat enim ius esse, qui miles non sit, cum hoste pugnare. XII. Equidem illud etiam animadverto, quod, qui proprio nomine *perduellis* esset, is *hostis* vocaretur, lenitate verbi tristitiam rei mitigatam. *Hostis* enim apud maiores nostros is dicebatur, quem nunc *peregrinum* dicimus. Indicant duodecim tabulae; ut: STATUS DIES CUM HOSTE: itemque, ADVERSUS HOSTEM AETERNA AUCTORITAS. Quid ad hanc mansuetudinem addi potest? eum, quicum bellum geras, tam molli nomine appellare? Quamquam id nomen durius iam effecit vetustas: a peregrino enim recessit, et proprie in eo, qui arma contra ferret, remansit. 38. Quum vero de imperio decertatur belloque quaeritur gloria, caussas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paullo ante iustas caussas esse bellorum. Sed ea bella, quibus imperii proposita gloria est, minus acerbe gerenda sunt. Ut enim quum civi aliter contendimus, aliter, si est inimicus, aliter, si competitor; cum altero certamen honoris et dignitatis est, cum altero capitis et famae: sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum, ut cum inimicis, gerebatur, uter es-

set, non uter imperaret; cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Poenis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Poeni foedifragi, crudelis Hannibal; reliqui iustiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis, illa praeclara:

Nec mi aurum posco, nec mi pretium dederitis;
Nec cauponantes bellum, sed belligerantes,
Ferro, non auro vitam cernamus utrique.
Vosne velit, an me regnare, hera quidve ferat fors,
Virtute experiamur. Et hoc simul accipe dictum:
Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
Eorumdem me libertati parcere certum est:
Dono, ducite, doque, volentibu' cum magnis Diis.

XIII. 39. Regalis sane, et digna Aeacidarum genere sententia. Atque etiam si quid singuli, temporibus adducti, hosti promiserunt, est in eo ipso fides conservanda. Ut primo Punico bello, Regulus captus a Poenis, quum de captivis commutandis Romam missus esset, iurassetque se rediturum: primum, ut venit, captivos reddendos in Senatu non censuit; deinde, quum retineretur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit, quam fidem hosti datam fallere. [40. Secundo autem Punico bello, post Cannensem pugnam, quos decem Hannibal Romam adstrictos misit iureiurando se redituros esse, nisi de redimendis iis, qui capti erant, impetrassent: eos omnes Censores, quoad quisque eorum vixit, qui peierassent, in aerariis reliquerunt; nec minus illum, qui iurisiurandi fraude culpam invenerat. Quum enim Hannibalis permissu exisset de castris, rediit paullo post, quod se oblitum nescio quid diceret. Deinde egressus e castris, iureiurando se solutum putabat: et erat verbis, re non erat. Semper autem in fide, quid senseris, non quid dixeris, cogitandum. Maximum autem exemplum est iustitiae in hostem a maioribus nostris constitutum. Quum a Pyrrho perfuga Senatui est pollicitus, se venenum Regi da-

turum, et eum necaturum: Senatus et C. Fabricius perfugam Pyrrho dedit. Ita ne hostis quidem, et potentis et bellum ultro inferentis, interitum cum scelere approbavit.] 41. Ac de bellicis quidem officiis satis dictum est.

Meminerimus autem, etiam adversus infimos iustitiam esse servandam. Est autem infima conditio et fortuna servorum: quibus, non male praecipiunt, qui ita iubent uti, ut mercenariis; operam exigendam, iusta praebenda. Quum autem duobus modis, id est, aut vi aut fraude fiat iniuria: fraus quasi vulpeculae, vis leonis videtur: utrumque homine alienissimum: sed fraus odio digna maiore. Totius autem iniustitiae nulla capitalior est, quam eorum, qui quum maxime fallunt, id agunt, ut viri boni esse videantur. De iustitia satis dictum est.

XIV. 42. Deinceps, ut erat propositum, de *beneficientia* ac de *liberalitate* dicatur: qua quidem nihil est naturae hominis accommodatius. Sed habet multas cautiones. Videndum est enim primum, ne obsit benignitas et iis ipsis, quibus benigne videbitur fieri, et ceteris: deinde, ne maior benignitas sit, quam facultates: tum, ut pro dignitate cuique tribuatur. Id enim est iustitiae fundamentum, ad quam [haec] referenda sunt omnia. Nam et qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi, cui prodesse velle videantur, non benefici neque liberales, sed perniciosi assentatores iudicandi sunt: et qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt iniustitia, ut si in suam rem aliena convertant. 43. Sunt autem multi, et quidem cupidi splendoris et gloriae, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur: hique arbitrantur se beneficos in suos amicos visum iri, si locupletent eos quacumque ratione. Id autem tantum abest officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium. Videndum est igitur, ut ea liberalitate utamur, quae prosit amicis,

noceat nemini. Quare L. Sullae et C. Caesaris pecuniarum translatio a iustis dominis ad alienos non debet liberalis videri: nihil enim liberale, quod non idem iustum. 44. Alter erat locus cautionis, ne benignitas maior esset, quam facultates: quod, qui benigniores volunt esse, quam res patitur, primum in eo peccant, quod iniuriosi sunt in proximos. Quas enim copias his et suppeditari aequius est, et relinqui, eas transferunt ad alienos. Inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi et auferendi per iniuriam, ut ad largiendum suppetant copiae. Videre etiam licet plerosque, non tam natura liberales, quam quadam gloria ductos, ut benefici videantur, facere multa, quae proficisci ab ostentatione magis, quam a voluntate videantur. Talis autem simulatio vanitati est coniunctior, quam aut liberalitati aut honestati. 45. Tertium est propositum, ut in beneficientia delectus esset dignitatis: in quo et mores eius erunt spectandi, in quem beneficium conferetur, et animus erga nos, et communitas ac societas vitae, et ad nostras utilitates officia ante collata: quae ut concurrant omnia, optabile est; sin minus, plures caussae maioresque ponderis plus habebunt. XV. 46. Quoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus planeque sapientibus, sed cum iis, in quibus praeclare agitur, si sunt simulacra virtutis: etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino esse negligendum, in quo aliqua significatio virtutis appareat: colendum autem esse ita quemque maxime, ut quisque maxime his virtutibus lenioribus erit ornatus, modestia, temperantia, hac ipsa, de qua iam multa dicta sunt, iustitia. Nam fortis animus et magnus in homine non perfecto nec sapiente ferventior plerumque est: illae virtutes virum bonum videntur potius attingere. 47. Atque haec in moribus. De benevolentia autem, quam quisque habeat erga nos, primum illud est in

officio, ut ei plurimum tribuamus, a quo plurimum diligimur: sed benevolentiam non adolescentulorum more, ardore quodam amoris, sed stabilitate potius et constantia iudicemus: sin erunt merita, ut non ineunda, sed referenda sit gratia, maior quaedam cura adhibenda est: nullum enim officium referenda gratia magis necessarium est. 48. Quod si ea, quae utenda acceperis, maiore mensura, si modo possis, iubet reddere Hesiodus: quidnam beneficio provocati facere debemus? an non imitari agros fertiles, qui multo plus efferunt, quam acceperunt? Etenim si in eos, quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre: quales in eos esse debemus, qui iam profuerunt? Nam quum duo genera liberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum reddendi; demus, necne, in nostra potestate est: non reddere, viro bono non licet, modo id facere possit sine iniuria. 49. Acceptorum autem beneficiorum sunt delectus habendi. Nec dubium, quin maximo cuique plurimum debeatur. In quo tamen in primis, quo quisque animo, studio, benevolentia fecerit, ponderandum est. Multi enim faciunt multa temeritate quadam, sine iudicio vel modo in omnes, vel repentino quodam, quasi vento, impetu animi incitati: quae beneficia aeque magna non sunt habenda, atque ea, quae iudicio, considerate constanterque delata sunt. Sed in collocando beneficio et in referenda gratia, si cetera paria sunt, hoc maxime officii est, ut quisque maxime opis indigeat, ita ei potissimum opitulari: quod contra fit a plerisque. A quo enim plurimum sperant, etiamsi is non eget, tamen ei potissimum inserviunt. XVI. 50. Optime autem societas hominum coniunctioque servabitur, si, ut quisque erit coniunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed quae natura principia sint communitatis et societatis humanae, repetendum videtur altius. Est enim pri-

mum, quod cernitur in universi generis humani societate. Eius autem vinculum est ratio et oratio; quae docendo, discendo, communicando, disceptando, iudicando, conciliat inter se homines coniungitque naturali quadam societate. Neque ulla re longius absumus a natura ferarum, in quibus inesse fortitudinem saepe dicimus, ut in equis, in leonibus: iustitiam, aequitatem, bonitatem non dicimus. Sunt enim rationis et orationis expertes. 51. Ac latissime quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes, societas haec est: in qua omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas: ut quae descripta sunt legibus et iure civili, haec ita teneantur, ut sit constitutum: e quibus ipsis cetera sic observentur, ut in Graecorum proverbio est: *Amicorum esse communia omnia.* Omnia autem communia hominum videntur ea, quae sunt generis eius, quod ab Ennio positum in una re, transferri in multas potest.

Homó, qui erranti cómiter monstrát viam,
Quasi lúmen de suo lúmine accendát, facit:
Nihilóminus ipsi lúcet, quum illi accénderit.

Una ex re satis praecipitur, ut, quidquid sine detrimento possit commodari, id tribuatur vel ignoto. 52. Ex quo sunt illa communia, Non prohibere aqua profluente; Pati ab igne ignem capere, si quis velit; Consilium fidele deliberanti dare: quae sunt iis utilia, qui accipiunt, danti non molesta. Quare et his utendum est, et semper aliquid ad communem utilitatem afferendum. Sed quoniam copiae parvae singulorum sunt; eorum autem, qui his egeant, infinita est multitudo: vulgaris liberalitas referenda est ad illum Ennii finem, *Nihilóminus ipsi lúcet:* ut facultas sit, qua in nostros simus liberales. Gradus autem plures sunt societatis hominum. XVII. 53. Ut enim ab illa discedatur infinita, propior est eiusdem gen-

tis, nationis, linguae; qua maxime homines coniunguntur: interius etiam est, eiusdem esse civitatis. Multa enim sunt civibus inter se communia: forum, fana, porticus, viae, leges, iura, iudicia, suffragia, consuetudines praeterea, et familiaritates, multisque cum multis res rationesque contractae. Arctior vero colligatio est societatis propinquorum. Ab illa enim immensa societate humani generis in exiguum angustumque concluditur. 54. Nam quum sit hoc natura commune animantium, ut habeant libidinem procreandi, prima societas in ipso coniugio est: proxima in liberis: deinde una domus, communia omnia. Id autem est principium Urbis, et quasi seminarium reipublicae. Sequuntur fratrum coniunctiones: post consobrinorum sobrinorumque: qui quum una domo iam capi non possint, in alias domos, tamquam in colonias, exeunt. Sequuntur connubia et affinitates; ex quibus etiam plures propinqui. Quae propagatio et soboles origo est rerum publicarum. Sanguinis autem coniunctio benevolentia devincit homines et caritate. 55. Magnum est enim, eadem habere monumenta maiorum, iisdem uti sacris, sepulcra habere communia. Sed omnium societatum nulla praestantior est, nulla firmior, quam quum viri boni, moribus similes, sunt familiaritate coniuncti. Illud enim honestum, quod saepe dicimus, etiam si in alio cernimus, tamen nos movet, atque illi, in quo id inesse videtur, amicos facit. 56. Et quamquam omnis virtus nos ad se allicit, facitque, ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur, tamen iustitia et liberalitas id maxime efficit. Nihil autem est amabilius nec copulatius, quam morum similitudo bonorum. In quibus enim eadem studia sunt eaedemque voluntates, in his fit, ut aeque quisque altero delectetur, ac seipso; efficiturque id, quod Pythagoras vult in amicitia, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa

communitas est, quae conficitur ex beneficiis ultro citro datis acceptis: quae et mutua et grata dum sunt, inter quos ea sunt, firma devinciuntur societate. 57. Sed quum omnia ratione, animoque lustraris, omnium societatum nulla est gravior, nulla carior, quam ea, quae cum republica est uni cuique nostrum. Cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares: sed omnes omnium caritates patria una complexa est: pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? Quo est detestabilior istorum immanitas, qui lacerarunt omni scelere patriam, et in ea funditus delenda occupati et sunt et fuerunt. 58. Sed si contentio quaedam et comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum sit officii: principes sint patria et parentes, quorum beneficiis maximis obligati sumus: proximi liberi, totaque domus, quae spectat in nos solos, neque aliud ullum potest habere perfugium: deinceps bene convenientes propinqui, quibuscum etiam communis plerumque fortuna est. Quamobrem necessaria praesidia vitae debentur iis maxime, quos ante dixi: vita autem, victusque communis, consilia, sermones, cohortationes, consolationes, interdum etiam obiurgationes in amicitiis vigent maxime: estque ea iucundissima amicitia, quam similitudo morum coniugavit. XVIII. 59. Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum erit, quid cuique maxime necesse sit, et quid quisque vel sine nobis aut possit consequi, aut non possit. Ita non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum; suntque officia, quae aliis magis, quam aliis debeantur: ut vicinum citius adiuveris in fructibus percipiendis, quam aut fratrem aut familiarem. At, si lis in iudicio sit, propinquum potius et amicum, quam vicinum defenderis. Haec igitur et talia circumspicienda sunt in omni officio [et consuetudo exercitatioque capienda], ut boni ratiocinatores officiorum esse pos-

simus, et addendo deducendoque videre, quae reliqui summa fiat: ex quo, quantum cuique debeatur, intelligas. 60. Sed ut nec medici, nec Imperatores, nec oratores, quamvis artis praecepta perceperint, quidquam magna laude dignum sine usu et exercitatione consequi possunt: sic officii conservandi praecepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi: sed rei magnitudo usum quoque exercitationemque desiderat. Atque ab iis rebus, quae sunt in iure societatis humanae, quemadmodum ducatur honestum, ex quo aptum est officium, satis fere diximus.

61. Intelligendum est autem, quum proposita sint genera quattuor, e quibus honestas officiumque manaret, splendidissimum videri, quod *animo magno elatoque, humanasque res despiciente* factum sit. Itaque in probris maxime in promptu est, si quid tale dici potest:

Vos etenim, iuvenes, animum geritis muliebrem;
Illa virago viri:

et si quid eiusmodi:

Salmáci, da spolia, sine sudore et sánguine.

Contraque in laudibus, quae magno animo et fortiter excellenterque gesta sunt, ea nescio quomodo quasi pleniore ore laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Plataeis, Thermopylis, Leuctris: hinc noster Cocles, hinc Decii, hinc Cn. et P. Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabiles alii: maximeque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem studium bellicae gloriae, quod statuas quoque videmus ornatu fere militari. XIX. 62. Sed ea animi elatio, quae cernitur in periculis et laboribus, si iustitia vacat, pugnatque non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est. Non enim modo id virtutis non est, sed potius immanitatis, omnem humanitatem repellentis. Itaque probe definitur a Stoicis *fortitudo*, quum eam

virtutem esse dicunt *propugnantem pro aequitate.* Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est insidiis et malitia, laudem est adeptus. Nihil enim honestum esse potest, quod iustitia vacet. 63. Praeclarum igitur Platonis illud: *Non solum*, inquit, *scientia, quae est remota ab iustitia, calliditas potius, quam sapientia est appellanda: verum etiam animus paratus ad periculum, si sua cupiditate, non utilitate communi impellitur, audaciae potius nomen habeat, quam fortitudinis.* Itaque viros fortes, magnanimos, eosdem bonos et simplices, veritatis amicos, minimeque fallaces esse volumus: quae sunt ex media laude iustitiae. 64. Sed illud odiosum est, quod in hac elatione et magnitudine animi facillime pertinacia et nimia cupiditas principatus innascitur. Ut enim apud Platonem est, *omnem morem Lacedaemoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi:* sic, ut quisque animi magnitudine maxime excellit, ita maxime vult princeps omnium, vel potius solus esse. Difficile est autem, quum praestare omnibus concupieris, servare aequitatem, quae est iustitiae maxime propria. Ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se, nec ullo publico ac legitimo iure patiantur: exsistuntque in republica plerumque largitores et factiosi, ut opes quam maximas consequantur, et sint vi potius superiores, quam iustitia pares. Sed quo difficilius, hoc praeclarius. Nullum est enim tempus, quod iustitia vacare debeat. 65. Fortes igitur et magnanimi sunt habendi, non, qui faciunt, sed qui propulsant iniuriam. Vera autem et sapiens animi magnitudo, honestum illud, quod maxime natura sequitur, in factis positum, non in gloria iudicat; principemque se esse mavult, quam videri. Etenim qui ex errore imperitae multitudinis pendet, hic in magnis viris non est habendus. Facillime autem ad res iniustas impellitur, ut quisque altissimo animo est,

gloriae cupiditate. Qui locus est sane lubricus, quod vix invenitur, qui, laboribus susceptis, periculisque aditis, non quasi mercedem rerum gestarum desideret gloriam.

XX. 66. Omnino fortis animus et magnus duabus rebus maxime cernitur: quarum una in rerum externarum despicientia ponitur, quum persuasum sit, nihil hominem, nisi quod honestum decorumque sit, aut admirari aut optare aut expetere oportere, nullique neque homini neque perturbationi animi nec fortunae succumbere. Altera est res, ut, quum ita sis affectus animo, ut supra dixi, res geras magnas illas quidem et maxime utiles, sed ut vehementer arduas plenasque laborum et periculorum, tum vitae, tum multarum aliarum rerum, quae ad vitam pertinent. 67. Harum rerum duarum splendor omnis et amplitudo, addo etiam utilitatem, in posteriore est: caussa autem et ratio efficiens magnos viros, est in priore. In eo est enim illud, quod excellentes animos et humana contemnentes facit. Id autem ipsum cernitur in duobus, si et solum id, quod honestum sit, bonum iudices, et omni animi perturbatione liber sis. Nam et ea, quae eximia plerisque et praeclara videntur, parva ducere, eaque ratione stabili firmaque contemnere, fortis animi magnique ducendum est: et ea, quae videntur acerba, quae multa et varia in hominum vita fortunaque versantur, ita ferre, ut nihil a statu naturae discedas, nihil a dignitate sapientis, robusti animi est magnaeque constantiae. 68. Non est autem consentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate: nec, qui invictum se a labore praestiterit, vinci a voluptate. Quamobrem et haec videnda, et pecuniae fugienda cupiditas. Nihil enim est tam angusti animi tamque parvi, quam amare divitias: nihil honestius magnificentiusque, quam pecuniam contemnere, si non habeas: si habeas, ad

beneficientiam liberalitatemque conferre. Cavenda est etiam gloriae cupiditas, ut supra dixi. Eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet esse contentio. Nec vero imperia expetenda, ac potius aut non accipienda interdum, aut deponenda nonnumquam. 69. Vacandum autem omni est animi perturbatione, tum cupiditate et metu, tum etiam aegritudine et voluptate [animi] et iracundia; ut tranquillitas et securitas adsit, quae affert quum constantiam, tum etiam dignitatem. Multi autem et sunt et fuerunt, qui eam, quam dico, tranquillitatem expetentes, a negotiis publicis se removerunt ad otiumque perfugerunt: in his et nobilissimi philosophi longeque principes, et quidam homines severi et graves, qui nec populi nec principum mores ferre potuerunt, vixeruntque nonnulli in agris, delectati re sua familiari. 70. His idem propositum fuit, quod Regibus, ut ne qua re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur: cuius proprium est, sic vivere, ut velis. XXI. Quare, quum hoc commune sit potentiae cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis: alteri se adipisci id posse arbitrantur, si opes magnas habeant; alteri, si contenti sint et suo, et parvo. In quo neutrorum omnino contemnenda est sententia: sed et facilior et tutior et minus aliis gravis aut molesta vita est otiosorum: fructuosior autem hominum generi, et ad claritatem amplitudinemque aptior eorum, qui se ad rempublicam et ad magnas res gerendas accommodaverunt. 71. Quapropter et iis forsitan concedendum sit, rempublicam non capessentibus, qui excellenti ingenio, doctrinae sese dediderunt: et iis, qui aut valetudinis imbecillitate, aut aliqua graviore caussa impediti, a republica recesserunt, quum eius administrandae potestatem aliis laudemque concederent. Quibus autem talis nulla sit caussa, si despicere se dicant ea, quae plerique

mirentur, imperia et magistratus, iis non modo non laudi, verum etiam vitio dandum puto. Quorum iudicium in eo, quod gloriam contemnant et pro nihilo putent, difficile factu est non probare: sed videntur labores et molestias, tum offensionum, tum repulsarum, quasi quamdam ignominiam timere et infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis parum sibi constent: voluptatem severissime contemnant, in dolore sint molliores; gloriam negligant, frangantur infamia: atque ea quidem non satis constanter. 72. Sed iis, qui habent a natura adiumenta rerum gerendarum, abiecta omni cunctatione, adipiscendi magistratus et gerenda respublica est. Nec enim aliter aut regi civitas, aut declarari animi magnitudo potest. Capessentibus autem rempublicam nihilo minus, quam philosophis, haud scio an magis etiam et magnificentia et despicientia adhibenda sit rerum humanarum, et ea, quam saepe dico, et tranquillitas animi atque securitas; si quidem nec anxii futuri sunt, et cum gravitate constantiaque victuri. 73. Quae [eo] faciliora sunt philosophis, quo minus multa patent in eorum vita, quae fortuna feriat, et quo minus multis rebus egent; et quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere non possunt. Quocirca non sine caussa maiores motus animorum concitantur, maiorque cura efficiendi rempublicam gerentibus, quam quietis; quo magis his et magnitudo animi est adhibenda, et vacuitas ab angoribus. Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modo consideret, quam illa res honesta sit, sed etiam, ut habeat efficiendi facultatem. In quo ipso considerandum est, ne aut temere desperet, propter ignaviam, aut nimis confidat, propter cupiditatem. In omnibus autem negotiis, prius, quam aggrediare, adhibenda est praeparatio diligens.

XXII. 74. Sed quum plerique arbitrentur, res bel-

licas maiores esse, quam urbanas, minuenda est haec opinio. Multi enim bella saepe quaesierunt propter gloriae cupiditatem: atque id in magnis animis ingeniisque plerumque contingit, eoque magis, si sunt ad rem militarem apti et cupidi bellorum gerendorum. Vere autem si volumus iudicare, multae res exstiterunt urbanae maiores clarioresque, quam bellicae. 75. Quamvis enim Themistocles iure laudetur, et sit eius nomen, quam Solonis, illustrius, citeturque Salamis clarissimae testis victoriae, quae anteponatur consilio Solonis ei, quo primum constituit Areopagitas: non minus praeclarum hoc, quam illud, iudicandum est. Illud enim semel profuit, hoc semper proderit civitati: hoc consilio leges Atheniensium, hoc maiorum instituta servantur. Et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adiuverit: at ille reapse adiuvit Themistoclem. Est enim bellum gestum consilio Senatus eius, qui a Solone erat constitutus. 76. Licet eadem de Pausania Lysandroque dicere: quorum rebus gestis quamquam imperium Lacedaemonis dilatatum putatur; tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus et disciplinae conferendi sunt. Quin etiam ob has ipsas caussas et parentiores habuerunt exercitus, et fortiores. Mihi quidem neque pueris nobis, M. Scaurus C. Mario, neque, quum versaremur in republica, Q. Catulus Cn. Pompeio cedere videbatur.

Párvi enim forís sunt arma, nisi sit consiliúm domi.

Nec plus Africanus, singularis et vir et Imperator, in excidenda Numantia reipublicae profuit, quam eodem tempore P. Nasica privatus, quum Ti. Gracchum interemit: quamquam haec quidem res non solum ex domestica est ratione: (attingit enim bellicam, quoniam vi manuque confecta est:) sed tamen id ipsum gestum est consilio urbano, sine exercitu. 77. Illud

autem optimum est, in quod invadi solere ab improbis et invidis audio:

Cedant arma togae, concedat laurea linguae.

Ut enim alios omittam, nobis rempublicam gubernantibus, nonne togae arma cessere? Neque enim in republica periculum fuit gravius umquam, nec maius otium. Ita consiliis diligentiaque nostra celeriter de manibus audacissimorum civium delapsa arma ipsa ceciderunt. Quae res igitur gesta umquam in bello tanta? qui triumphus conferendus? 78. Licet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad quem et hereditas huius gloriae, et factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certe vir abundans bellicis laudibus, Cn. Pompeius, multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, frustra se triumphum tertium deportaturum fuisse, nisi meo in rempublicam beneficio, ubi triumpharet, esset habiturus. Sunt ergo domesticae fortitudines non inferiores militaribus: in quibus plus etiam, quam in his, operae studiique ponendum est. XXIII. 79. Omnino illud honestum, quod ex animo excelso magnificoque quaerimus, animi efficitur, non corporis viribus. Exercendum tamen corpus, et ita afficiendum est, ut obedire consilio rationique possit in exsequendis negotiis et in labore tolerando. Honestum autem id, quod exquirimus, totum est positum in animi cura et cogitatione: in quo non minorem utilitatem afferunt, qui togati reipublicae praesunt, quam qui bellum gerunt. Itaque eorum consilio saepe aut non suscepta aut confecta bella sunt; nonnumquam etiam illata: ut M. Catonis bellum Punicum tertium; in quo etiam mortui valuit auctoritas. 80. Quare expetenda quidem magis est decernendi ratio, quam decertandi fortitudo: sed cavendum, ne id bellandi magis fuga, quam utilitatis ratione faciamus.

Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud, nisi pax, quaesita videatur. Fortis vero et constantis est,

non perturbari in rebus asperis, nec tumultuantem de gradu deiici, ut dicitur; sed praesenti animo uti et consilio, nec a ratione discedere. 81. Quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni est, praecipere cogitatione futura, et aliquanto ante constituere, quid accidere possit in utramque partem: et, quid agendum sit, quum quid evenerit; nec committere, ut aliquando dicendum sit: *Non putaram.* Haec sunt opera magni animi et excelsi et prudentia consilioque fidentis. Temere autem in acie versari, et manu cum hoste confligere, immane quiddam et belluarum simile est. Sed quum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est, et mors servituti turpitudinique anteponenda. XXIV. 82. De evertendis autem diripiendisque urbibus, valde considerandum est, ne quid temere, ne quid crudeliter. Idque est viri magni, rebus agitatis, punire sontes, multitudinem conservare, in omni fortuna, recta atque honesta retinere. Ut enim sunt, quemadmodum supra dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponant: sic reperies multos, quibus periculosa et calida consilia quietis et cogitatis et splendidiora et maiora videantur. 83. Numquam omnino periculi fuga committendum est, ut imbelles timidique videamur: sed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis sine caussa: quo nihil potest esse stultius. Quapropter in adeundis periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter aegrotantes leniter curant, gravioribus autem morbis periculosas curationes et ancipites adhibere coguntur. Quare in tranquillo tempestatem adversam optare, dementis est: subvenire autem tempestati quavis ratione, sapientis: eoque magis, si plus adipiscare, re explicata, boni, quam addubitata, mali. Periculosae autem rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim reipublicae. Itemque alii de vita, alii de gloria et benevolentia civium in dis-

crimen vocantur. Promptiores igitur debemus esse ad nostra pericula, quam ad communia, dimicareque paratius de honore et gloria, quam de ceteris commodis.

84. Inventi autem multi sunt, qui non modo pecuniam, sed vitam etiam profundere pro patria parati essent: iidem gloriae iacturam ne minimam quidem facere vellent, ne republica quidem postulante: ut Callicratidas, qui quum Lacedaemoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello, multaque fecisset egregie, vertit ad extremum omnia, quum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginussis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. Quibus ille respondit, Lacedaemonios, classe illa amissa, aliam parare posse, se fugere sine suo dedecore non posse. Atque haec quidem Lacedaemoniis plaga mediocris: illa pestifera, qua, quum Cleombrotus, invidiam timens, temere cum Epaminonda conflixisset, Lacedaemoniorum opes corruerunt. Quanto Q. Maximus melius! de quo Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem.
Non hic ponebat rumores ante salutem.
Ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

XXV. 85. Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. Sunt enim, qui, quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiae metu non audent dicere.

Omnino qui reipublicae praefuturi sunt, duo Platonis praecepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut, quaecumque agunt, ad eam referant, obliti commodorum suorum: alterum, ut totum corpus reipublicae curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Ut enim tutela, sic procuratio reipublicae ad utilitatem eorum, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est. Qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt,

seditionem atque discordiam: ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi optimi cuiusque videantur, pauci universorum. 86. Hinc apud Athenienses magnae discordiae; in nostra republica non solum seditiones, sed pestifera etiam bella civilia: quae gravis et fortis civis et in republica dignus principatu, fugiet atque oderit, tradetque se totum reipublicae, neque opes aut potentiam consectabitur; totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. Nec vero criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vocabit: omninoque ita iustitiae honestatique adhaerescet, ut, dum ea conservet, quamvis graviter offendat, mortemque oppetat potius, quam deserat illa, quae dixi. 87. Miserrima est omnino ambitio honorumque contentio: de qua praeclare apud eumdem est Platonem: *Similiter facere eos, qui inter se contenderent, uter potius rempublicam administraret, ut si nautae certarent, quis eorum potissimum gubernaret.* Idemque praecipit, ut *eos adversarios existimemus, qui arma contra ferant; non eos, qui suo iudicio tueri rempublicam velint:* qualis fuit inter P. Africanum et Q. Metellum sine acerbitate dissensio.

88. Nec vero audiendi, qui graviter irascendum inimicis putabunt, idque magnanimi et fortis viri esse censebunt. Nihil enim laudabilius, nihil magno et praeclaro viro dignius placabilitate atque clementia. In liberis vero populis, et in iuris aequabilitate exercenda est etiam facilitas et altitudo animi, quae dicitur: ne, si irascamur aut intempestive accedentibus aut impudenter rogantibus, in morositatem inutilem et odiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia, ut adhibeatur, reipublicae caussa, severitas, sine qua administrari civitas non potest. Omnis autem et animadversio et castigatio contumelia vacare debet; neque ad eius, qui punitur aliquem aut verbis castigat, sed ad rei-

publicae utilitatem referri. 89. Cavendum est etiam, ne maior poena, quam culpa sit: et ne iisdem de caussis alii plectantur, alii ne appellentur quidem. Prohibenda autem maxime est ira in puniendo. Nunquam enim, iratus qui accedet ad poenam, mediocritatem illam tenebit, quae est inter nimium et parum; quae placet Peripateticis, et recte placet, modo ne laudarent iracundiam et dicerent utiliter a natura datam. Illa vero omnibus in rebus repudianda est; optandumque, ut ii, qui praesunt reipublicae, legum similes sint, quae ad puniendum non iracundia, sed aequitate ducuntur.

XXVI. 90. Atque etiam in rebus prosperis et ad voluntatem nostram fluentibus, superbiam, fastidium, arrogantiamque magno opere fugiamus. Nam ut adversas res, sic secundas immoderate ferre, levitatis est: praeclaraque est aequabilitas in omni vita, et idem semper vultus eademque frons; ut de Socrate, itemque de C. Laelio accepimus. Philippum quidem, Macedonum Regem, rebus gestis et gloria superatum a filio; facilitate et humanitate video superiorem fuisse. Itaque alter semper magnus, alter saepe turpissimus: ut recte praecipere videantur, qui monent, ut, quanto superiores simus, tanto nos geramus submissius. Panaetius quidem *Africanum, auditorem et familiarem suum, solitum,* ait, *dicere, ut equos, propter crebras contentiones praeliorum ferocitate exsultantes, domitoribus tradere soleant, ut his facilioribus possint uti: sic homines, secundis rebus effrenatos sibique praefidentes, tamquam in gyrum rationis et doctrinae duci oportere, ut perspicerent rerum humanarum imbecillitatem varietatemque fortunae.* 91. Atque etiam in secundissimis rebus maxime est utendum consilio amicorum, hisque maior etiam, quam ante, tribuenda auctoritas. Iisdemque temporibus cavendum est, ne assentatoribus patefa-

ciamus aures, nec adulari nos sinamus: in quo falli facile est. Tales enim nos esse putamus, ut iure laudemur. Ex quo nascuntur innumerabilia peccata; quum homines inflati opinionibus turpiter irridentur, et in maximis versantur erroribus. Sed haec quidem hactenus.

92. Illud autem sic est iudicandum, maximas geri res, et maximi animi ab iis, qui respublicas regant, quod earum administratio latissime pateat ad plurimosque pertineat. Esse autem magni animi et fuisse multos etiam in vita otiosa, qui aut investigarent aut conarentur magna quaedam, seseque suarum rerum finibus continerent: aut interiecti inter philosophos et eos, qui rempublicam administrarent, delectarentur re sua familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab eius usu suos; potiusque et amicis impertientes, et reipublicae, si quando usus esset. Quae primum bene parta sit, nullo neque turpi quaestu neque odioso; tum quam plurimis, modo dignis, se utilem praebeat; deinde augeatur ratione, diligentia, parsimonia; nec libidini potius luxuriaeque, quam liberalitati et beneficientiae pateat. Haec praescripta servantem licet magnifice, graviter, animoseque vivere, atque etiam simpliciter, fideliter, vitaeque hominum amice.

XXVII. 93. Sequitur, ut de una reliqua parte honestatis dicendum sit: in qua *verecundia*, et quasi quidam ornatus vitae, *temperantia et modestia, omnisque sedatio perturbationum animi, et rerum modus* cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici Latine *decorum* potest: Graece enim πρέπον dicitur. Huius vis ea est, ut ab honesto non queat separari. Nam et quod decet, honestum est: et quod honestum est, decet. 94. Qualis autem differentia sit honesti et decori, facilius intelligi, quam explanari potest. Quidquid est enim, quod deceat, id tum apparet,

quum antegressa est honestas. Itaque non solum in hac parte honestatis, de qua hoc loco disserendum est, sed etiam in tribus superioribus, quid deceat, apparet. Nam et ratione uti atque oratione prudenter; et agere, quod agas, considerate; omnique in re quid sit veri, videre et tueri decet; contraque falli, errare, labi, decipi tam dedecet, quam delirare et mente esse captum: et iusta omnia, decora sunt; iniusta contra, ut turpia, sic indecora. Similis est ratio fortitudinis. Quod enim viriliter animoque magno fit, id dignum viro et decorum videtur: quod contra, id ut turpe, sic indecorum. 95. Quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum, et ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cernatur, sed sit in promptu. Est enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat; quod cogitatione magis a virtute potest, quam re, separari. Ut venustas et pulchritudo corporis secerni non potest a valetudine: sic hoc, de quo loquimur, decorum, totum illud quidem est cum virtute confusum; sed mente et cogitatione distinguitur. 96. Est autem eius descriptio duplex. Nam et generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur; et aliud huic subiectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic fere definiri solet: *Decorum* id esse, *quod consentaneum sit hominis excellentiae, in eo, in quo natura eius a reliquis animantibus differat.* Quae autem pars subiecta generi est, eam sic definiunt, ut id *decorum* velint esse, *quod ita naturae consentaneum sit, ut in eo moderatio et temperantia appareat cum specie quadam liberali.* XXVIII. 97. Haec ita intelligi, existimare possumus ex eo decoro, quod poetae sequuntur: de quo alio loco plura dici solent. Sed tum servare illud poetas, quod deceat, dicimus,

quum id, quod quaque persona dignum est, et fit et dicitur. Ut, si Aeacus aut Minos diceret,

'Oderint, dum métuant: --- aut,

— — *natis sepulcro ipse ést parens:*

indecorum videretur, quod eos fuisse iustos accepimus: at Atreo dicente, plausus excitantur: est enim digna persona oratio. Sed poetae, quid quemque deceat, ex persona iudicabunt: nobis autem personam imposuit ipsa natura, magna cum excellentia praestantiaque animantium reliquarum. 98. Quocirca poetae in magna varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat et quid deceat, videbunt; nobis autem quum a natura constantiae, moderationis, temperantiae, verecundiae partes datae sint, quumque eadem natura doceat, non negligere, quemadmodum nos adversus homines geramus: efficitur, ut et illud, quod ad omnem honestatem pertinet, decorum, quam late fusum sit, appareat; et hoc, quod spectatur in uno quoque genere virtutis. Ut enim pulchritudo corporis apta compositione membrorum movet oculos et delectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt: sic hoc decorum, quod elucet in vita, movet approbationem eorum, quibuscum vivitur, ordine et constantia et moderatione dictorum omnium atque factorum. 99. Adhibenda est igitur quaedam reverentia adversus homines, et optimi cuiusque et reliquorum. Nam negligere, quid de se quisque sentiat, non solum arrogantis est, sed [etiam] omnino dissoluti. Est autem quod differat in hominum ratione habenda inter iustitiam et verecundiam. Iustitiae partes sunt, non violare homines; Verecundiae, non offendere: in quo maxime perspicitur vis decori. His igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

100. Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc

primum habet viam, quae deducit ad convenientiam conservationemque naturae: quam si sequemur ducem, numquam aberrabimus; assequemurque et id, quod acutum et perspicax natura est, et id, quod ad hominum consociationem accommodatum, et id, quod vehemens atque forte. Sed maxima vis decori in hac inest parte, de qua disputamus. Neque enim solum corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multo etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati sunt. 101. Duplex est enim vis animorum atque natura: una pars in appetitu posita est, quae est ὁρμή Graece, quae hominem huc et illuc rapit; altera in ratione, quae docet et explanat, quid faciendum fugiendumve sit. Ita fit, ut ratio praesit, appetitus obtemperet. XXIX. Omnis autem ratio vacare debet temeritate et negligentia: nec vero agere quidquam, cuius non possit caussam probabilem reddere. 102. Haec est enim fere descriptio officii. Efficiendum autem est, ut appetitus rationi obediant, eamque neque praecurrant, nec propter pigritiam aut ignaviam deserant, sintque tranquilli, atque omni perturbatione animi careant. Ex quo elucebit omnis constantia omnisque moderatio. Nam qui appetitus longius evagantur et, tamquam exsultantes sive cupiendo sive fugiendo, non satis a ratione retinentur, hi sine dubio finem et modum transeunt: relinquunt enim et abiiciunt obedientiam, nec rationi parent, cui sunt subiecti lege naturae: a quibus non modo animi perturbantur, sed etiam corpora. Licet ora ipsa cernere iratorum, aut eorum, qui aut libidine aliqua aut metu commoti sunt, aut voluptate nimia gestiunt: quorum omnium vultus, voces, motus, statusque mutantur. 103. Ex quibus illud intelligitur, (ut ad officii formam revertamur), appetitus omnes contrahendos sedandosque esse, excitandamque animadversionem et diligentiam, ut ne quid temere ac for-

tuitu, inconsiderate, negligenterque agamus. Neque enim ita generati a natura sumus, ut ad ludum et iocum facti esse videamur, [sed] ad severitatem potius, et ad quaedam studia graviora atque maiora. Ludo autem et ioco uti illo quidem licet: sed sicut somno et quietibus ceteris, tum, quum gravibus seriisque rebus satisfecerimus. Ipsumque genus iocandi non profusum nec immodestum, sed ingenuum et facetum esse debet. Ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam, quae ab honestis actionibus non sit aliena: sic in ipso ioco aliquod probi ingenii lumen eluceat. 104. Duplex est omnino iocandi genus: unum illiberale, petulans, flagitiosum, obscenum; alterum, elegans, urbanum, ingeniosum, facetum: quo genere non modo Plautus noster et Atticorum antiqua comoedia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt: multaque multorum facete dicta: ut ea, quae a sene Catone collecta sunt; quae vocant ἀποφθέγματα. Facilis igitur est distinctio ingenui et illiberalis ioci. Alter est, si tempore fit, remisso homine dignus; alter ne libero quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscenitas. Ludendi est etiam quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus, elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem et campus noster et studia venandi honesta exempla ludendi.

XXX. 105. Sed pertinet ad omnem officii quaestionem, semper in promptu habere, quantum natura hominis pecudibus reliquisque belluis antecedat. Illae nihil sentiunt, nisi voluptatem, ad eamque feruntur omni impetu: hominis autem mens discendo alitur et cogitando, semper aliquid aut anquirit aut agit, videndique et audiendi delectatione ducitur. Quin etiam, si quis est paullo ad voluptates propensior, modo ne sit ex pecudum genere, (sunt enim qui-

dam homines non re, sed nomine:) sed si quis est paullo erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat et dissimulat appetitum voluptatis, propter verecundiam. 106. Ex quo intelligitur, corporis voluptatem non satis esse dignam hominis praestantia, eamque contemni et reiici oportere: sin sit quispiam, qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse eius fruendae modum. Itaque victus cultusque corporis ad valetudinem refera[n]tur et ad vires, non ad voluptatem. Atque etiam, si considerare volumus, quae sit in natura hominis excellentia et dignitas, intelligemus, quam sit turpe, diffluere luxuria, et delicate ac molliter vivere; quamque honestum, parce, continentur, severe, sobrie.

107. Intelligendum est etiam, duabus quasi nos a natura indutos esse personis: quarum una est communis, ex eo, quod omnes participes sumus rationis, praestantiaeque eius, qua antecellimus bestiis, a qua omne honestum decorumque trahitur, et ex qua ratio inveniendi officii exquiritur: altera autem, quae proprie singulis est tributa. Ut enim in corporibus magnae dissimilitudines sunt: (alios [enim] videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere: itemque in formis aliis dignitatem inesse, aliis venustatem:) sic in animis exsistunt maiores etiam varietates. 108. Erat in L. Crasso et in L. Philippo multus lepos: maior etiam, magisque de industria, in C. Caesare, L. F. At iisdem temporibus in M. Scauro et in M. Druso adolescente singularis severitas: in C. Laelio multa hilaritas: in eius familiari Scipione ambitio maior, vita tristior. De Graecis autem, dulcem et facetum, festivique sermonis, atque in omni oratione simulatorem, quem εἴρωνα Graeci nominaverunt, Socratem accepimus: contra, Pythagoram et Periclem summam auctoritatem consecutos, sine ulla hilaritate. Callidum Hannibalem, ex

Poenorum; ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus: facile celare, tacere, dissimulare, insidiari, praecipere hostium consilia. In quo genere Graeci Themistoclem et Pheraeum Iasonem ceteris anteponunt: in primisque versutum et callidum factum Solonis: qui, quo et tutior vita eius esset, et plus aliquando reipublicae prodesset, furere se simulavit. 109. Sunt his alii multum dispares, simplices et aperti: qui nihil ex occulto, nihil ex insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici; itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuivis deserviant, dum, quod velint, consequantur: ut Sullam et M. Crassum videbamus. Quo in genere versutissimum et patientissimum Lacedaemonium Lysandrum accepimus: contraque Callicratidam, qui praefectus classis proximus post Lysandrum fuit: itemque in sermonibus alium, quamvis praepotens sit, efficere, ut unus de multis esse videatur. Quod in Catulo, et in patre et in filio: idemque in Q. Mucio Mancia vidimus. Audivi ex maioribus natu, hoc idem fuisse in P. Scipione Nasica: contraque patrem eius, illum, qui Ti. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis; [ne] Xenocratem quidem, severissimum philosophorum, ob eamque rem ipsam magnum et clarum fuisse. Innumerabiles aliae dissimilitudines sunt naturae morumque, minime tamen vituperandorum. XXXI. 110. Admodum autem tenenda sunt sua cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quaerimus, retineatur. Sic enim est faciendum, ut contra universam naturam nihil contendamus; ea tamen conservata, propriam naturam sequamur: ut, etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos studia nostra nostrae naturae regula metiamur. Neque enim attinet repugnare naturae, nec quidquam sequi, quod assequi non queas. Ex quo magis emergit, quale sit

decorum illud, ideo, quia nihil decet invita (ut aiunt) Minerva, id est, adversante et repugnante natura. 111. Omnino si quidquam est decorum, nihil est profecto magis, quam aequabilitas universae vitae, tum singularum actionum: quam conservare non possis, si, aliorum naturam imitans, omittas tuam. Ut enim sermone eo debemus uti, qui notus est nobis, ne, ut quidam, Graeca verba inculcantes iure optimo rideamur: sic in actiones omnemque vitam, nullam discrepantiam conferre debemus. 112. Atque haec differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnumquam mortem sibi ipse consciscere aliquis debeat, alius in eadem caussa non debeat. Num enim alia in caussa M. Cato fuit, alia ceteri, qui se in Africa Caesari tradiderunt? Atqui ceteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quod lenior eorum vita, et mores fuerant faciliores: Catoni autem quum incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque ipse perpetua constantia roborasset, semperque in proposito susceptoque consilio permansisset, moriundum potius, quam tyranni vultus adspiciendus fuit. 113. Quam multa passus est Ulixes in illo errore diuturno, quum et mulieribus, (si Circe et Calypso mulieres appellandae sunt,) inserviret, et in omni sermone omnibus affabilem se esse vellet! Domi vero etiam contumelias servorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. At Aiax, quo animo traditur, millies oppetere mortem, quam illa perpeti, maluisset. Quae contemplantes expendere oportebit, quid quisque habeat sui; eaque moderari, nec velle experiri, quam se aliena deceant. Id enim maxime quemque decet, quod est cuiusque maxime suum. 114. Suum igitur quisque noscat ingenium, acremque se et bonorum et vitiorum suorum iudicem praebeat: ne scenici plus, quam nos, videantur habere prudentiae. Illi enim

non optimas, sed sibi accommodatissimas fabulas eligunt. Qui voce freti sunt, Epigonos Medumque: qui gestu, Menalippam, Clytaemnestram: semper Rupilius, quem ego memini, Antiopam: non saepe Aesopus Aiacem. Ergo histrio hoc videbit in scena, non videbit vir sapiens in vita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimus. Sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit, quae nostri ingenii non erunt: omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, si non decore, at quam minime indecore facere possimus. Nec tam est e..itendum, ut bona, quae nobis data non sint, sequamur, quam ut vitia fugiamus. XXXII. 115. Ac duabus iis personis, quas supra dixi, tertia adiungitur, quam casus aliqui, aut tempus imponit: quarta etiam, quam nobismetipsi iudicio nostro accommodamus. Nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiae, opes, eaque, quae sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur. Ipsi autem gerere quam personam velimus, a nostra voluntate proficiscitur. Itaque se alii ad philosophiam, alii ad ius civile, alii ad eloquentiam applicant: ipsarumque virtutum in alia alius mavult excellere. 116. Quorum vero patres aut maiores aliqua gloria praestiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere: ut Q. Mucius, P. F., in iure civili; Paulli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam: ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit bellicam gloriam. Quod idem fecit Timotheus, Cononis filius, qui, quum belli laude non inferior fuisset, quam pater, ad eam laudem, doctrinae et ingenii gloriam adiecit. Fit autem interdum, ut nonnulli, omissa imitatione maiorum, suum quoddam institutum consequantur: maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt, obscuris orti maioribus. 117. Haec

igitur omnia, quum quaerimus quid deceat, complecti animo et cogitatione debemus. In primis autem constituendum est, quos nos et quales esse velimus, et in quo genere vitae: quae deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adolescentia, quum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus aetatis degendae constituit, quod maxime adamavit. Itaque ante implicatur aliquo certo genere cursuque vivendi, quam potuit, quod optimum esset, iudicare. 118. Nam quod Herculem Prodicium dicunt, ut est apud Xenophontem, quum primum pubesceret, — quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est, — exisse in solitudinem, atque ibi sedentem, diu secum multumque dubitasse, quum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset: hoc Herculi, Iovis satu edito, potuit fortasse contingere: nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia institutaque impellimur: plerumque autem parentium praeceptis imbuti, ad eorum consuetudinem moremque deducimur. Alii multitudinis iudicio feruntur; quaeque maiori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant: nonnulli tamen sive felicitate quadam, sive bonitate naturae, sive parentium disciplina, rectam vitae secuti sunt viam. XXXIII. 119. Illud autem maxime rarum genus est eorum, qui aut excellentis ingenii magnitudine, aut praeclara eruditione atque doctrina, aut utraque re ornati, spatium deliberandi habuerunt, quem potissimum vitae cursum sequi vellent: qua in deliberatione ad suam cuiusque naturam consilium est omne revocandum. Nam quum in omnibus, quae aguntur ex eo modo, quo quisque natus est, ut supra dictum est, quid deceat, exquirimus; tum in tota vita constituenda multo est ei rei cura maior adhibenda, ut constare in vitae per-

petuitate possimus nobismetipsis, nec in ullo officio claudicare. 120. Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam: utriusque omnino habenda ratio est in deligendo genere vitae, sed naturae magis. Multo enim et firmior est et constantior: ut fortuna nonnumquam ipsa, mortalis cum immortali natura pugnare videatur. Qui igitur ad naturae suae non vitiosae genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat. Id enim maxime decet: nisi forte se intellexerit errasse in deligendo genere vitae. Quod si acciderit (potest autem accidere) facienda morum institutorumque mutatio est. Eam mutationem, si tempora adiuvabunt, facilius commodiusque faciemus: sin minus, sensim erit pedetentimque facienda: ut amicitias, quae minus delectent, et minus probentur, magis decere censent sapientes sensim dissuere, quam repente praecidere. 121. Commutato autem genere vitae, omni ratione curandum est, ut id bono consilio fecisse videamur. Sed quoniam paullo ante dictum est, imitandos esse maiores: primum illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda: deinde, si natura non feret, ut quaedam imitari possi[n]t, ut superioris Africani filius, qui hunc Paullo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui. Si igitur non poterit sive caussas defensitare, sive populum concionibus tenere, sive bella gerere: illa tamen praestare debebit, quae erunt in ipsius potestate, iustitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quo minus ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem hereditas a patribus traditur liberis, omnique patrimonio praestantior, gloria virtutis rerumque gestarum: cui dedecori esse, nefas et impium iudicandum est.

XXXIV. 122. Et quoniam officia non eadem dis-

paribus aetatibus tribuuntur, aliaque sunt iuvenum, alia seniorum: aliquid etiam de hac distinctione dicendum est. Est igitur adolescentis, maiores natu vereri, exque his deligere optimos et probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur. Ineuntis enim aetatis inscitia, senum constituenda et regenda prudentia est. Maxime autem haec aetas à libidinibus arcenda est, exercendaque in labore patientiaque et animi et corporis: ut eorum et in bellicis et in civilibus officiis vigeat industria. Atque etiam quum relaxare animos et dare se iucunditati volent, caveant intemperantiam, meminerint verecundiae; quod erit facilius, si in eiusmodi [quidem] rebus maiores natu interesse velint. 123. Senibus autem labores corporis minuendi, exercitationes animi etiam augendae videntur; danda vero opera, ut et amicos, et iuventutem, et maxime rempublicam consilio et prudentia quam plurimum adiuvent. Nihil autem magis cavendum est senectuti, quam ne languori se desidiaeque dedat. Luxuria vero quum omni aetati turpis, tum senectuti foedissima est. Sin autem libidinum etiam intemperantia accesserit, duplex malum est; quod et ipsa senectus concipit dedecus, et facit adolescentium impudentiorem intemperantiam. 124. Ac ne illud quidem alienum est, de magistratuum, de privatorum civium, de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium munus magistratus, intelligere, se gerere personam civitatis, debereque eius dignitatem et decus sustinere, servare leges, iura describere, ea fidei suae commissa meminisse. Privatum autem oportet aequo et pari cum civibus iure vivere, neque submissum et abiectum, neque se efferentem: tum in republica ea velle, quae tranquilla et honesta sint. Talem enim et sentire bonum civem, et dicere solemus. 125. Peregrini autem atque incolae officium est, nihil praeter suum negotium

agere, nihil de alieno anquirere, minimeque in aliena esse republica curiosum. Ita fere officia reperientur, quum quaeretur, quid deceat, et quid aptum sit personis, temporibus, aetatibus. Nihil est autem, quod tam deceat, quam in omni re gerenda consilioque capiendo servare constantiam.

XXXV. 126. Sed quoniam decorum illud in omnibus factis, dictis, in corporis denique motu et statu cernitur, idque positum est in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto; difficilibus ad eloquendum; sed satis erit intelligi; in his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuscum, apud quosque vivamus: his quoque de rebus pauca dicantur. Principio, corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem: quae formam nostram reliquamque figuram, in qua esset species honesta, eam posuit in promptu: quae partes autem corporis, ad naturae necessitatem datae, adspectum essent deformem habiturae atque turpem, eas contexit atque abdidit. 127. Hanc naturae tam diligentem fabricam imitata est hominum *verecundia*. Quae enim natura occultavit, eadem omnes, qui sana mente sunt, removent ab oculis; ipsique necessitati, dant operam, ut quam occultissime pareant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus suis nominibus appellant: quodque facere turpe non est, modo occulte; id dicere obscenum est. Itaque nec aperta actio rerum illarum petulantia vacat, nec orationis obscenitas. 128. Nec vero audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoici paene Cynici, qui reprehendunt et irrident, quod ea, quae turpia re non sint, verbis flagitiosa ducamus: illa autem, quae turpia sint, nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterare, re turpe est; sed dicitur non obscene: liberis dare operam, re honestum est, nomine obsce-

num: pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem naturam sequamur, et ab omni, quod abhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus. 129. Status, incessus, sessio, accubitio, vultus, oculi, manuum motus, teneant illud decorum. Quibus in rebus duo maxime sunt fugienda; ne quid effeminatum aut molle, et ne quid durum aut rusticum sit. Nec vero histrionibus oratoribusque concedendum est, ut iis haec apta sint, nobis dissoluta. Scenicorum quidem mos tantam habet veteri disciplina verecundiam, ut in scenam sine subligaculo prodeat nemo. Verentur enim, ne, si quo casu evenerit, ut corporis partes quaedam aperiantur, adspiciantur non decore. Nostro quidem more cum parentibus puberes filii, cum soceris generi non lavantur. Retinenda est igitur huius generis verecundia, praesertim natura ipsa magistra et duce. XXXVI. 130. Quum autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas; venustatem muliebrem ducere debemus; dignitatem virilem. Ergo et a forma removeatur omnis viro non dignus *ornatus*; et huic simile vitium in *gestu motuque* caveatur. Nam et palaestrici motus saepe sunt odiosiores, et histrionum nonnulli gestus inepti non vacant offensione; et in utroque genere, quae sunt recta et simplicia, laudantur. Formae autem dignitas coloris bonitate tuenda est; color exercitationibus corporis. Adhibenda est praeterea munditia non odiosa, neque exquisita nimis; tantum quae fugiat agrestem et inhumanam negligentiam. Eadem ratio est habenda vestitus; in quo (sicut in plerisque rebus) mediocritas optima est. 131. Cavendum est autem, ne aut tarditatibus utamur in ingressu mollioribus, ut pomparum ferculis similes esse videamur; aut in festinationibus suscipiamus nimias celeritates; quae quum

fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur: ex quibus magna significatio fit, non adesse constantiam. Sed multo etiam magis elaborandum est, ne animi motus a natura recedant: quod assequemur, si cavebimus, ne in perturbationes atque exanimationes incidamus; et, si attentos animos ad decoris conservationem tenebimus. 132. Motus autem animorum duplices sunt; alteri cogitationis; alteri appetitus. Cogitatio in vero exquirendo maxime versatur: appetitus impellit ad agendum. Curandum est igitur, ut cogitatione ad res quam optimas utamur: appetitum rationi obedientem praebeamus. XXXVII. Et quoniam magna vis orationis est, eaque duplex; altera contentionis, altera sermonis: contentio disceptationibus tribuatur iudiciorum, concionum, Senatus; *sermo* in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium versetur, sequatur etiam convivia. Contentionis praecepta rhetorum sunt; nulla sermonis: quamquam haud scio, an possint haec quoque esse. Sed discentium studiis inveniuntur magistri: huic autem qui studeant, sunt nulli: rhetorum turba referta omnia: quamquam quae verborum sententiarumque praecepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt. 133. Sed quum orationis indicem vocem habeamus; in voce autem duo sequamur, ut clara sit, ut suavis: utrumque omnino a natura petendum est: verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio presse loquentium et leniter. Nihil fuit in Catulis, ut eos exquisito iudicio putares uti litterarum: — quamquam erant litterati: sed ut* alii —: hi autem optime uti lingua Latina putabantur. Sonus erat dulcis: litterae neque expressae neque oppressae, ne aut obscurum esset aut putidum. Sine contentione vox, nec languens nec canora. Uberior oratio L. Crassi, nec minus faceta: sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. Sale vero et fa-

cetiis Caesar, Catuli patris frater, vicit omnes; ut in ipso illo forensi genere dicendi contentiones aliorum sermone vinceret. In omnibus igitur his elaborandum est, si in omni re, quid deceat, exquirimus. 134. Sit ergo hic sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis minimeque pertinax: insit in eo lepos. Nec vero, tamquam in possessionem suam venerit, excludat alios; sed quum reliquis in rebus, tum in sermone communi, vicissitudinem non iniquam putet; ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat; si iocosis, leporem: inprimisque provideat, ne sermo vitium aliquod indicet inesse in moribus; quod maxime tum solet evenire, quum studiose de absentibus, detrahendi caussa, aut per ridiculum, aut severe, maledice contumelioseque dicitur. 135. Habentur autem plerumque sermones aut de domesticis negotiis, aut de republica, aut de artium studiis atque doctrina. Danda igitur opera est, ut, etiam si aberrare ad alia coeperit, ad haec revocetur oratio: sed, utcumque aderunt; neque enim omnes iisdem de rebus, nec omni tempore, nec similiter delectamur. Animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat: et, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus. XXXVIII. 136. Sed quomodo in omni vita rectissime praecipitur, ut perturbationes fugiamus, id est, motus animi nimios, rationi non obtemperantes: sic eiusmodi motibus sermo debet vacare, ne aut ira exsistat, aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid appareat: maximeque curandum est, ut eos, quibuscum sermonem conferemus, et vereri et diligere videamur. Obiurgationes etiam nonnumquam incidunt necessariae, in quibus utendum est fortasse et vocis contentione maiore, et verborum gravitate acriore. Id agendum etiam, ut ea facere videamur irati. Sed, ut ad urendum et se-

Poenorum; ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus: facile celare, tacere, dissimulare, insidiari, praecipere hostium consilia. In quo genere Graeci Themistoclem et Pheraeum Iasonem ceteris anteponunt: in primisque versutum et callidum factum Solonis: qui, quo et tutior vita eius esset, et plus aliquando reipublicae prodesset, furere se simulavit. 109. Sunt his alii multum dispares, simplices et aperti: qui nihil ex occulto, nihil ex insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici; itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuivis deserviant, dum, quod velint, consequantur: ut Sullam et M. Crassum videbamus. Quo in genere versutissimum et patientissimum Lacedaemonium Lysandrum accepimus: contraque Callicratidam, qui praefectus classis proximus post Lysandrum fuit: itemque in sermonibus alium, quamvis praepotens sit, efficere, ut unus de multis esse videatur. Quod in Catulo, et in patre et in filio: idemque in Q. Mucio Mancia vidimus. Audivi ex maioribus natu, hoc idem fuisse in P. Scipione Nasica: contraque patrem eius, illum, qui Ti. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis; [ne] Xenocratem quidem, severissimum philosophorum, ob eamque rem ipsam magnum et clarum fuisse. Innumerabiles aliae dissimilitudines sunt naturae morumque, minime tamen vituperandorum. XXXI. 110. Admodum autem tenenda sunt sua cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quaerimus, retineatur. Sic enim est faciendum, ut contra universam naturam nihil contendamus; ea tamen conservata, propriam naturam sequamur: ut, etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos studia nostra nostrae naturae regula metiamur. Neque enim attinet repugnare naturae, nec quidquam sequi, quod assequi non queas. Ex quo magis emergit, quale sit

decorum illud, ideo, quia nihil decet invita (ut aiunt) Minerva, id est, adversante et repugnante natura. 111. Omnino si quidquam est decorum, nihil est profecto magis, quam aequabilitas universae vitae, tum singularum actionum: quam conservare non possis, si, aliorum naturam imitans, omittas tuam. Ut enim sermone eo debemus uti, qui notus est nobis, ne, ut quidam, Graeca verba inculcantes iure optimo rideamur: sic in actiones omnemque vitam, nullam discrepantiam conferre debemus. 112. Atque haec differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnumquam mortem sibi ipse consciscere aliquis debeat, alius in eadem caussa non debeat. Num enim alia in caussa M. Cato fuit, alia ceteri, qui se in Africa Caesari tradiderunt? Atqui ceteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quod lenior eorum vita, et mores fuerant faciliores: Catoni autem quum incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque ipse perpetua constantia roborasset, semperque in proposito susceptoque consilio permansisset, moriundum potius, quam tyranni vultus adspiciendus fuit. 113. Quam multa passus est Ulixes in illo errore diuturno, quum et mulieribus, (si Circe et Calypso mulieres appellandae sunt,) inserviret, et in omni sermone omnibus affabilem se esse vellet! Domi vero etiam contumelias servorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. At Aiax, quo animo traditur, millies oppetere mortem, quam illa perpeti, maluisset. Quae contemplantes expendere oportebit, quid quisque habeat sui; eaque moderari, nec velle experiri, quam se aliena deceant. Id enim maxime quemque decet, quod est cuiusque maxime suum. 114. Suum igitur quisque noscat ingenium, acremque se et bonorum et vitiorum suorum iudicem praebeat: ne scenici plus, quam nos, videantur habere prudentiae. Illi enim

non optimas, sed sibi accommodatissimas fabulas eligunt. Qui voce freti sunt, Epigonos Medumque: qui gestu, Menalippam, Clytaemnestram: semper Rupilius, quem ego memini, Antiopam: non saepe Aesopus Aiacem. Ergo histrio hoc videbit in scena, non videbit vir sapiens in vita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimus. Sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit, quae nostri ingenii non erunt: omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, si non decore, at quam minime indecore facere possimus. Nec tam est enitendum, ut bona, quae nobis data non sint, sequamur, quam ut vitia fugiamus. XXXII. 115. Ac duabus iis personis, quas supra dixi, tertia adiungitur, quam casus aliqui, aut tempus imponit: quarta etiam, quam nobismetipsi iudicio nostro accommodamus. Nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiae, opes, eaque, quae sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur. Ipsi autem gerere quam personam velimus, a nostra voluntate proficiscitur. Itaque se alii ad philosophiam, alii ad ius civile, alii ad eloquentiam applicant: ipsarumque virtutum in alia alius mavult excellere. 116. Quorum vero patres aut maiores aliqua gloria praestiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere: ut Q. Mucius, P. F., in iure civili; Paulli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam: ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit bellicam gloriam. Quod idem fecit Timotheus, Cononis filius, qui, quum belli laude non inferior fuisset, quam pater, ad eam laudem, doctrinae et ingenii gloriam adiecit. Fit autem interdum, ut nonnulli, omissa imitatione maiorum, suum quoddam institutum consequantur: maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt, obscuris orti maioribus. 117. Haec

igitur omnia, quum quaerimus quid deceat, complecti animo et cogitatione debemus. In primis autem constituendum est, quos nos et quales esse velimus, et in quo genere vitae: quae deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adolescentia, quum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus aetatis degendae constituit, quod maxime adamavit. Itaque ante implicatur aliquo certo genere cursuque vivendi, quam potuit, quod optimum esset, iudicare. 118. Nam quod Herculem Prodicium dicunt, ut est apud Xenophontem, quum primum pubesceret, — quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est, — exisse in solitudinem, atque ibi sedentem, diu secum multumque dubitasse, quum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset: hoc Herculi, Iovis satu edito, potuit fortasse contingere: nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia institutaque impellimur: plerumque autem parentium praeceptis imbuti, ad eorum consuetudinem moremque deducimur. Alii multitudinis iudicio feruntur; quaeque maiori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant: nonnulli tamen sive felicitate quadam, sive bonitate naturae, sive parentium disciplina, rectam vitae secuti sunt viam. XXXIII. 119. Illud autem maxime rarum genus est eorum, qui aut excellentis ingenii magnitudine, aut praeclara eruditione atque doctrina, aut utraque re ornati, spatium deliberandi habuerunt, quem potissimum vitae cursum sequi vellent: qua in deliberatione ad suam cuiusque naturam consilium est omne revocandum. Nam quum in omnibus, quae aguntur ex eo modo, quo quisque natus est, ut supra dictum est, quid deceat, exquirimus; tum in tota vita constituenda multo est ei rei cura maior adhibenda, ut constare in vitae per-

petuitate possimus nobismetipsis, nec in ullo officio claudicare. 120. Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam: utriusque omnino habenda ratio est in deligendo genere vitae, sed naturae magis. Multo enim et firmior est et constantior: ut fortuna nonnumquam ipsa, mortalis cum immortali natura pugnare videatur. Qui igitur ad naturae suae non vitiosae genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat. Id enim maxime decet: nisi forte se intellexerit errasse in deligendo genere vitae. Quod si acciderit (potest autem accidere) facienda morum institutorumque mutatio est. Eam mutationem, si tempora adiuvabunt, facilius commodiusque faciemus: sin minus, sensim erit pedetentimque facienda: ut amicitias, quae minus delectent, et minus probentur, magis decere censent sapientes sensim dissuere, quam repente praecidere. 121. Commutato autem genere vitae, omni ratione curandum est, ut id bono consilio fecisse videamur. Sed quoniam paullo ante dictum est, imitandos esse maiores: primum illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda: deinde, si natura non feret, ut quaedam imitari possi[n]t, ut superioris Africani filius, qui hunc Paullo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui. Si igitur non poterit sive caussas defensitare, sive populum concionibus tenere, sive bella gerere: illa tamen praestare debebit, quae erunt in ipsius potestate, iustitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quo minus ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem hereditas a patribus traditur liberis, omnique patrimonio praestantior, gloria virtutis rerumque gestarum: cui dedecori esse, nefas et impium iudicandum est.

XXXIV. 122. Et quoniam officia non eadem dis-

paribus aetatibus tribuuntur, aliaque sunt iuvenum, alia seniorum: aliquid etiam de hac distinctione dicendum est. Est igitur adolescentis, maiores natu vereri, exque his deligere optimos et probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur. Ineuntis enim aetatis inscitia, senum constituenda et regenda prudentia est. Maxime autem haec aetas à libidinibus arcenda est, exercendaque in labore patientiaque et animi et corporis: ut eorum et in bellicis et in civilibus officiis vigeat industria. Atque etiam quum relaxare animos et dare se iucunditati volent, caveant intemperantiam, meminerint verecundiae; quod erit facilius, si in eiusmodi [quidem] rebus maiores natu interesse velint. 123. Senibus autem labores corporis minuendi, exercitationes animi etiam augendae videntur; danda vero opera, ut et amicos, et iuventutem, et maxime rempublicam consilio et prudentia quam plurimum adiuvent. Nihil autem magis cavendum est senectuti, quam ne languori se desidiaeque dedat. Luxuria vero quum omni aetati turpis, tum senectuti foedissima est. Sin autem libidinum etiam intemperantia accesserit, duplex malum est; quod et ipsa senectus concipit dedecus, et facit adolescentium impudentiorem intemperantiam. 124. Ac ne illud quidem alienum est, de magistratuum, de privatorum civium, de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium munus magistratus, intelligere, se gerere personam civitatis, debereque eius dignitatem et decus sustinere, servare leges, iura describere, ea fidei suae commissa meminisse. Privatum autem oportet aequo et pari cum civibus iure vivere, neque submissum et abiectum, neque se efferentem: tum in republica ea velle, quae tranquilla et honesta sint. Talem enim et sentire bonum civem, et dicere solemus. 125. Peregrini autem atque incolae officium est, nihil praeter suum negotium

agere, nihil de alieno anquirere, minimeque in aliena esse republica curiosum. Ita fere officia reperientur, quum quaeretur, quid deceat, et quid aptum sit personis, temporibus, aetatibus. Nihil est autem, quod tam deceat, quam in omni re gerenda consilioque capiendo servare constantiam.

XXXV. 126. Sed quoniam decorum illud in omnibus factis, dictis, in corporis denique motu et statu cernitur, idque positum est in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto; difficilibus ad eloquendum; sed satis erit intelligi; in his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuscum, apud quosque vivamus: his quoque de rebus pauca dicantur. Principio, corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem: quae formam nostram reliquamque figuram, in qua esset species honesta, eam posuit in promptu: quae partes autem corporis, ad naturae necessitatem datae, adspectum essent deformem habiturae atque turpem, eas contexit atque abdidit. 127. Hanc naturae tam diligentem fabricam imitata est hominum *verecundia.* Quae enim natura occultavit, eadem omnes, qui sana mente sunt, removent ab oculis; ipsique necessitati, dant operam, ut quam occultissime pareant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus suis nominibus appellant: quodque facere turpe non est, modo occulte; id dicere obscenum est. Itaque nec aperta actio rerum illarum petulantia vacat, nec orationis obscenitas. 128. Nec vero audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoici paene Cynici, qui reprehendunt et irrident, quod ea, quae turpia re non sint, verbis flagitiosa ducamus: illa autem, quae turpia sint, nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterare, re turpe est; sed dicitur non obscene: liberis dare operam, re honestum est, nomine obsce-

num: pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem naturam sequamur, et ab omni, quod abhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus. 129. Status, incessus, sessio, accubitio, vultus, oculi, manuum motus, teneant illud decorum. Quibus in rebus duo maxime sunt fugienda; ne quid effeminatum aut molle, et ne quid durum aut rusticum sit. Nec vero histrionibus oratoribusque concedendum est, ut iis haec apta sint, nobis dissoluta. Scenicorum quidem mos tantam habet veteri disciplina verecundiam, ut in scenam sine subligaculo prodeat nemo. Verentur enim, ne, si quo casu evenerit, ut corporis partes quaedam aperiantur, adspiciantur non decore. Nostro quidem more cum parentibus puberes filii, cum soceris generi non lavantur. Retinenda est igitur huius generis verecundia, praesertim natura ipsa magistra et duce. XXXVI. 130. Quum autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas; venustatem muliebrem ducere debemus; dignitatem virilem. Ergo et a forma removeatur omnis viro non dignus *ornatus*: et huic simile vitium in *gestu motuque* caveatur. Nam et palaestrici motus saepe sunt odiosiores, et histrionum nonnulli gestus inepti non vacant offensione; et in utroque genere, quae sunt recta et simplicia, laudantur. Formae autem dignitas coloris bonitate tuenda est; color exercitationibus corporis. Adhibenda est praeterea munditia non odiosa, neque exquisita nimis; tantum quae fugiat agrestem et inhumanam negligentiam. Eadem ratio est habenda vestitus; in quo (sicut in plerisque rebus) mediocritas optima est. 131. Cavendum est autem, ne aut tarditatibus utamur in ingressu mollioribus, ut pomparum ferculis similes esse videamur; aut in festinationibus suscipiamus nimias celeritates; quae quum

fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur: ex quibus magna significatio fit, non adesse constantiam. Sed multo etiam magis elaborandum est, ne animi motus a natura recedant: quod assequemur, si cavebimus, ne in perturbationes atque exanimationes incidamus; et, si attentos animos ad decoris conservationem tenebimus. 132. Motus autem animorum duplices sunt; alteri cogitationis; alteri appetitus. Cogitatio in vero exquirendo maxime versatur: appetitus impellit ad agendum. Curandum est igitur, ut cogitatione ad res quam optimas utamur: appetitum rationi obedientem praebeamus. XXXVII. Et quoniam magna vis orationis est, eaque duplex; altera contentionis, altera sermonis: contentio disceptationibus tribuatur iudiciorum, concionum, Senatus; *sermo* in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium versetur, sequatur etiam convivia. Contentionis praecepta rhetorum sunt; nulla sermonis: quamquam haud scio, an possint haec quoque esse. Sed discentium studiis inveniuntur magistri: huic autem qui studeant, sunt nulli: rhetorum turba referta omnia: quamquam quae verborum sententiarumque praecepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt. 133. Sed quum orationis indicem vocem habeamus; in voce autem duo sequamur, ut clara sit, ut suavis: utrumque omnino a natura petendum est: verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio presse loquentium et leniter. Nihil fuit in Catulis, ut eos exquisito iudicio putares uti litterarum: — quamquam erant litterati: sed ut* alii —: hi autem optime uti lingua Latina putabantur. Sonus erat dulcis: litterae neque expressae neque oppressae, ne aut obscurum esset aut putidum. Sine contentione vox, nec languens nec canora. Uberior oratio L. Crassi, nec minus faceta: sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. Sale vero et fa-

cetiis Caesar, Catuli patris frater, vicit omnes; ut in ipso illo forensi genere dicendi contentiones aliorum sermone vinceret. In omnibus igitur his elaborandum est, si in omni re, quid deceat, exquirimus. 134. Sit ergo hic sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis minimeque pertinax: insit in eo lepos. Nec vero, tamquam in possessionem suam venerit, excludat alios; sed quum reliquis in rebus, tum in sermone communi, vicissitudinem non iniquam putet; ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat; si iocosis, leporem: inprimisque provideat, ne sermo vitium aliquod indicet inesse in moribus; quod maxime tum solet evenire, quum studiose de absentibus, detrahendi caussa, aut per ridiculum, aut severe, maledice contumelioseque dicitur. 135. Habentur autem plerumque sermones aut de domesticis negotiis, aut de republica, aut de artium studiis atque doctrina. Danda igitur opera est, ut, etiam si aberrare ad alia coeperit, ad haec revocetur oratio: sed, utcumque aderunt; neque enim omnes iisdem de rebus, nec omni tempore, nec similiter delectamur. Animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat: et, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus. XXXVIII. 136. Sed quomodo in omni vita rectissime praecipitur, ut perturbationes fugiamus, id est, motus animi nimios, rationi non obtemperantes: sic eiusmodi motibus sermo debet vacare, ne aut ira exsistat, aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid appareat: maximeque curandum est, ut eos, quibuscum sermonem conferemus, et vereri et diligere videamur. Obiurgationes etiam nonnumquam incidunt necessariae, in quibus utendum est fortasse et vocis contentione maiore, et verborum gravitate acriore. Id agendum etiam, ut ea facere videamur irati. Sed, ut ad urendum et se-

candum, sic et ad hoc genus castigandi raro invitique veniemus; nec umquam, nisi necessario, si nulla reperietur alia medicina. Sed tamen ira procul absit, cum qua nihil recte fieri, nihil considerate potest. 137. Magnam autem partem* clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adiuncta, ut et severitas adhibeatur, et contumelia repellatur. Atque etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet obiurgatio, significandum est, ipsius id caussa, qui obiurgetur, susceptum esse. Rectum est autem, etiam in illis contentionibus, quae cum inimicissimis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam repellere. Quae enim cum aliqua perturbatione fiunt, nec constanter fieri possunt, nec [ab] iis, qui adsunt, probari. Deforme est etiam, de se ipso praedicare, falsa praesertim, et, cum irrisione audientium, imitari *militem gloriosum*. XXXIX. 138. Et quoniam omnia persequimur, volumus quidem certe, dicendum est etiam, qualem hominis honorati et principis *domum* placeat esse: cuius finis est usus; ad quem accommodanda est aedificandi descriptio; et tamen adhibenda dignitatis commoditatisque diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illa familia Consul factus est, honori fuisse accepimus, quod praeclaram aedificasset in Palatio, et plenam dignitatis domum: quae quum vulgo viseretur, suffragata domino, novo homini, ad Consulatum putabatur. Hanc Scaurus demolitus, accessionem adiunxit aedibus. Itaque ille in suam domum Consulatum primus attulit: hic, summi et clarissimi viri filius, in domum multiplicatam, non repulsam solum retulit, sed ignominiam et calamitatem. 139. Ornanda est enim dignitas domo, non ex domo tota quaerenda: nec domo dominus, sed domino domus honestanda est. Et ut in ceteris habenda ratio non sui solum, sed etiam aliorum: sic in domo clari hominis, in quam et hospi-

tes multi recipiendi, et admittenda hominum cuiusque modi multitudo, adhibenda est cura laxitatis. Aliter ampla domus dedecori saepe domino fit, si est in ea solitudo; et maxime, si aliquando, alio domino, solita est frequentari. Odiosum est enim, quum a praetereuntibus dicitur:

— — o domus antiqua, heu, quam dispari
Dominare domino!

quod quidem his temporibus in multis licet dicere. 140. Cavendum est autem, praesertim si ipse aedifices, ne extra modum sumptu et magnificentia prodeas: quo in genere multum mali etiam in exemplo est. Studiose enim plerique, praesertim in hanc partem, facta principum imitantur: ut L. Luculli, summi viri, virtutem, quis? at quam multi villarum magnificentiam imitati sunt! Quarum quidem certe est adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus. 141. Eademque mediocritas ad omnem usum cultumque vitae transferenda est. Sed haec hactenus. In omni autem actione suscipienda tria sunt tenenda: primum, ut appetitus rationi pareat; quo nihil est ad officia conservanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus; ut neve maior, neve minor cura et opera suscipiatur, quam caussa postulet: tertium est, ut caveamus, ut ea, quae pertinent ad liberalem speciem et dignitatem, moderata sint. Modus autem est optimus, decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum tamen trium praestantissimum est, appetitum obtemperare rationi.

XL. 142. Deinceps de ordine rerum et temporum opportunitate dicendum est. Haec autem scientia continentur ea, quam Graeci εὐταξίαν nominant, non hanc, quam interpretamur *modestiam;* quo in verbo *modus* inest: sed illa est εὐταξία, in qua intel-

ligitur ordinis conservatio. Itaque, ut eamdem nos *modestiam* appellemus, sic definitur a Stoicis, ut *modestia* sit *scientia earum rerum, quae agentur aut dicentur, loco suo collocandarum.* Ita videtur eadem vis *ordinis* et *collocationis* fore. Nam et *ordinem* sic definiunt, *compositionem rerum aptis et accommodatis locis.* *Locum* autem *actionis*, *opportunitatem temporis* esse dicunt. *Tempus* autem *actionis opportunum*, Graece εὐκαιρία, Latine appellatur *occasio.* Sic fit, ut *modestia* haec, quam ita interpretamur, ut dixi, *scientia* sit *opportunitatis idoneorum ad agendum temporum.* 143. Sed potest eadem esse *prudentiae definitio*, de qua principio diximus. Hoc autem loco de moderatione et temperantia, et earum similibus virtutibus quaerimus. Itaque, quae erant prudentiae propria, suo loco dicta sunt. Quae autem harum virtutum, de quibus iamdiu loquimur, quae pertinent ad verecundiam, et ad eorum approbationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt. 144. Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut, quemadmodum in oratione constanti, sic in vita omnia sint apta inter se et convenientia. Turpe est enim valdeque vitiosum, in re severa convivii dicta aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, quum haberet collegam in praetura Sophoclem poetam, hique de communi officio convenissent, et casu formosus puer praeteriret, dixissetque Sophocles: „O puerum pulchrum, Pericle!" *At enim praetorem, Sophocle, decet non solum manus, sed etiam oculos abstinentes habere.* Atque hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixisset, iusta reprehensione caruisset: tanta vis est et loci, et temporis. Ut si qui, [quum] caussam [sit] acturus, in itinere aut in ambulatione secum ipse meditetur aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur: at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus vi-

deatur, inscitia temporis. 145. Sed ea, quae multum ab humanitate discrepant, ut, si quis in foro cantet, aut si qua est alia magna perversitas, facile apparent, nec magnopere admonitionem et praecepta desiderant. Quae autem parva videntur esse delicta neque a multis intelligi possunt, ab iis [est] diligentius declinandum: ut in fidibus aut in tibiis, quamvis paullum discrepent, tamen id a sciente animadverti solet: sic videndum est in vita, ne forte quid discrepet; vel multo etiam magis, quo maior et melior actionum, quam sonorum, concentus est. XLI. 146. Itaque, ut in fidibus musicorum aures vel minima sentiunt: sic nos, si acres ac diligentes esse volumus animadversores vitiorum, magna saepe intelligemus ex parvis. Ex oculorum obtutu, ex superciliorum aut remissione aut contractione, ex maestitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis et submissione, ex ceteris similibus, facile iudicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab officio naturaque discrepet. Quo in genere non est incommodum, quale quidque eorum sit, ex aliis iudicare, ut, si quid dedeceat in illis, vitemus [et] ipsi. Fit enim, nescio quo modo, ut magis in aliis cernamus, quam in nobismetipsis, si quid delinquitur. Itaque facillime corriguntur in discendo, quorum vitia imitantur, emendandi caussa, magistri. 147. Nec vero alienum est, ad ea eligenda, quae dubitationem afferunt, adhibere doctos homines vel etiam usu peritos, et, quid his de quoque officii genere placeat, exquirere. Maior enim pars eo fere deferri solet, quo a natura ipsa deducitur. In quibus videndum est, non modo quid quisque loquatur, sed etiam, quid quisque sentiat, atque etiam, qua de caussa [quisque sentiat]. Ut enim pictores et ii, qui signa fabricantur, et vero etiam poetae, suum quisque opus a vulgo considerari vult, ut, si quid reprehen-

pletur: tamen, si solitudo tanta sit, ut hominem videre non possit, excedat e vita. Princepsque omnium virtutum est illa sapientia, quam σοφίαν Graeci vocant: *prudentiam* enim, quam Graeci φρόνησιν dicunt, aliam quamdam intelligimus; quae est *rerum expetendarum fugiendarumque scientia.* Illa autem *sapientia*, quam principem dixi, *rerum* est *divinarum atque humanarum scientia*: in qua continetur Deorum et hominum communitas et societas inter ipsos. Ea si maxima est, ut est certe; necesse est, quod a communitate ducatur officium, id esse maximum. Etenim cognitio contemplatioque naturae, manca quodam modo atque inchoata sit, si nulla actio rerum consequatur. Ea autem actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur. 154. Pertinet igitur ad societatem generis humani. Ergo haec cognitioni anteponenda est; atque id optimus quisque re ipsa ostendit et iudicat. Quis est enim tam cupidus in perspicienda cognoscendaque rerum natura, ut, si ei, tractanti contemplantique res cognitione dignissimas, subito sit allatum periculum discrimenque patriae, cui subvenire opitularique possit, non illa omnia relinquat atque abiiciat, etiam si dinumerare se stellas aut metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? Atque hoc idem in parentis, in amici re aut periculo fecerit. 155. Quibus rebus intelligitur, studiis officiisque scientiae praeponenda esse officia iustitiae, quae pertinent ad hominum caritatem; qua nihil homini esse debet antiquius. XLIV. Atque illi, quorum studia vitaque omnis in rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus et commodis non recesserunt. Nam et erudiverunt multos, quo meliores cives utilioresque rebus suis publicis essent: ut Thebanum Epaminondam Lysis Pythagoreus, Syracusium Dionem Plato, multique multos: nosque ipsi, quidquid ad rempublicam

attulimus, (si modo aliquid attulimus,) a doctoribus atque a doctrina instructi ad eam et ornati accessimus. 156. Neque solum vivi atque praesentes studiosos discendi erudiunt atque docent: sed hoc idem etiam post mortem monumentis litterarum assequuntur. Nec enim locus ullus praetermissus est ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam reipublicae pertineret; ut otium suum ad nostrum negotium contulisse videantur. Ita illi ipsi doctrinae studiis et sapientiae dediti, ad hominum utilitatem suam intelligentiam prudentiamque potissimum conferunt. Ob eamque caussam eloqui copiose, modo prudenter, melius est, quam vel acutissime sine eloquentia cogitare: quod cogitatio in se ipsa vertitur, eloquentia complectitur eos, quibuscum communitate iuncti sumus. 157. Atque ut apum examina non fingendorum favorum caussa congregantur, sed, quum congregabilia natura sint, fingunt favos: sic homines, ac multo etiam magis, natura congregati, adhibent agendi congregandique sollertiam. Itaque nisi ea virtus, quae constat ex hominibus tuendis, id est, ex societate generis humani, attingat cognitionem rerum, solivaga cognitio et ieiuna videatur. Itemque *magnitudo animi*, remota communitate coniunctioneque humana, feritas sit quaedam et immanitas. Ita fit, ut vincat cognitionis studium consociatio hominum atque communitas. 158. Nec verum est, quod dicitur a quibusdam, propter necessitatem vitae, quod ea, quae natura desideraret, consequi sine aliis atque efficere non possemus, idcirco initam esse cum hominibus communitatem et societatem. Quod si omnia nobis, quae ad victum cultumque pertinent, quasi virgula divina, ut aiunt, suppeditarentur, tum optimo quisque ingenio, negotiis omnibus omissis, totum se in cognitione et scientia collocaret? Non est ita. Nam et solitudinem fuge-

ret, et socium studii quaereret: tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo omne officium, quod ad coniunctionem hominum et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione et scientia continetur. XLV. 159. Illud forsitan quaerendum sit, num haec communitas, quae maxime est apta naturae, sit etiam *moderationi modestiaeque* semper anteponenda. Non placet. Sunt enim quaedam partim ita foeda, partim ita flagitiosa, ut ea, ne conservandae quidem patriae caussa, sapiens facturus sit. Ea Posidonius collegit permulta, sed ita taetra quaedam, ita obscena, ut dictu quoque videantur turpia. Haec igitur non suscipiet reipublicae caussa; nec res publica, pro se suscipi, volet. Sed hoc commodius se res habet, quod non potest accidere tempus, ut intersit reipublicae, quidquam illorum facere sapientem. 160. Quare hoc quidem effectum sit, in officiis deligendis id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate. Etenim cognitionem prudentiamque sequitur considerata actio. Ita fit, ut agere considerate pluris sit, quam cogitare prudenter. Atque haec quidem hactenus. Patefactus est enim locus ipse, ut non sit difficile in exquirendo officio, quid cuique sit praeponendum, videre. In ipsa autem communitate sunt gradus officiorum; ex quibus, quid cuique praestet, intelligi possit: ut prima Diis immortalibus; secunda patriae; tertia parentibus, deinceps gradatim reliqua reliquis debeantur. 161. Quibus ex rebus breviter disputatis intelligi potest, non solum id homines solere dubitare, honestumne an turpe sit: sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. Hic locus a Panaetio est, ut supra dixi, praetermissus. Sed iam ad reliqua pergamus.

M. TULLII CICERONIS
DE OFFICIIS
AD MARCUM FILIUM
LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro post praefationem Cicero agit de Utili, quae erat altera pars totius de officiis disputationis constituta. Utile autem est vel opinatum, quod ab honesto discrepat, vel verum, quod cum honesto est coniunctum, et natura confusum, et totum in virtute a Cicerone constituitur. Sed quoniam quaecumque ad vitam hominum tuendam et ad utilitatem nostram pertinent, aut sunt hominum opere perfecta, aut sine eorum auxilio comparari non possunt; hominesque hominibus plurimum obesse et prodesse possunt: relictis omnibus, docet, conciliandos esse animos hominum, et ad usus nostros adiungendos; quod quomodo fieri possit, fuse demonstrat, sed ita, ut omnem amorem atque benevolentiam hominum a virtute et honestate repetendam esse dicat, ut a iustitia, sapientia, liberalitate, fide, humanitate, hospitalitate. c. 3–24. Ad utilitatem vero quoniam pertinet etiam valetudo, pecuniaeque curatio; quomodo valetudo sustentetur et pecunia honeste quaeratur, ostendit. c. 24. extr. In comparatione autem utilitatum, quum vel externa commoda cum commodis corporis, vel corporis commoda cum externis, aut commoda corporis inter se, aut externa cum externis comparentur, non dubium

esse pronuntiat, quin maior utilitas minori sit anteponenda, hac tamen lege, ne ab honesto deflectatur. cap. 25.

I. 1. Quemadmodum officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. Sequitur, ut haec officiorum genera persequar, quae pertinent ad vitae cultum, et ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultates, ad opes, ad copias: [in quo tum quaeri dixi, quid utile, quid inutile: tum ex utilibus quid utilius, aut quid maxime utile.] De quibus dicere aggrediar, si pauca prius de instituto ac de iudicio meo dixero. 2. Quamquam enim libri nostri complures non modo ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt: tamen interdum vereor, ne quibusdam bonis viris philosophiae nomen sit invisum; mirenturque, in ea tantum me operae et temporis ponere. Ego autem quamdiu respublica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam: quum autem dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio aut auctoritati locus; socios denique tuendae reipublicae, summos viros, amisissem: nec me angoribus dedidi, quibus eram confectus, nisi iis restitissem; nec rursum indignis homine docto voluptatibus. 3. Atque utinam respublica stetisset, quo coeperat, statu, nec in homines non tam commutandarum rerum, quam evertendarum cupidos, incidisset! Primum enim, ut stante republica facere solebamus, in agendo plus, quam in scribendo, operae poneremus: deinde ipsis scriptis non ea, quae nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut saepe fecimus. Quum autem respublica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino, illae scilicet litterae conticuerunt, forenses et

Senatoriae. 4. Nihil agere autem quum animus non posset, in his studiis ab initio versatus aetatis, existimavi, honestissime molestias posse deponi, si me ad philosophiam retulissem. Cui quum multum adolescens, discendi caussa, temporis tribuissem: postea quam honoribus inservire coepi, meque totum reipublicae tradidi; tantum erat philosophiae loci, quantum superfuerat amicorum et reipublicae temporibus. Id autem omne consumebatur in legendo: scribendi otium non erat. II. 5. Maximis igitur in malis hoc tamen boni assecuti videmur, ut ea litteris mandaremus, quae nec satis erant nota nostris, et erant cognitione dignissima. Quid est enim, per Deos! optabilius sapientia? quid praestantius? quid [homini] melius? quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt, *philosophi* nominantur: nec quidquam aliud est *philosophia*, si interpretari velis, praeter *studium sapientiae. Sapientia* autem est, (ut a veteribus philosophis definitum est) *rerum divinarum et humanarum, caussarumque, quibus hae res continentur, scientia:* cuius studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. 6. Nam sive oblectatio quaeritur animi, requiesque curarum: quae conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? sive ratio constantiae virtutisque ducitur: aut haec ars est, aut nulla omnino, per quam eas assequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, quum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, quum ab hoc discendi genere discesseris? Sed haec, quum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent: quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur, orbati

reipublicae muneribus, ad hoc nos studium potissimum contulissemus. 7. Occurritur autem nobis, et quidem a doctis et eruditis, quaerentibus, satisne constanter facere videamur, qui, quum percipi nihil posse dicamus, tamen et aliis de rebus disserere soleamus, et hoc ipso tempore praecepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia. Non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore, nec habeat umquam, quod sequatur. Quae enim esset ista mens, vel quae vita potius, non modo disputandi sed vivendi ratione sublata? Nos autem, ut ceteri alia certa, alia incerta esse dicunt, sic, ab his dissentientes, *alia probabilia, contra alia* esse dicimus. 8. Quid est igitur, quod me impediat, ea, quae mihi probabilia videantur, sequi; quae contra, improbare: atque, affirmandi arrogantiam vitantem, fugère temeritatem, quae a sapientia dissidet plurimum? Contra autem omnia disputatur a nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non possit, nisi ex utraque parte, caussarum esset facta contentio. Sed haec explanata sunt in *Academicis* nostris satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima nobilissimaque philosophia, Cratippo auctore, versaris, iis simillimo, qui ista praeclara pepererunt: tamen haec nostra, finitima vestris, ignota esse nolui. Sed iam ad instituta pergamus.

III. 9. *Quinque* igitur *rationibus* propositis *officii persequendi*, quarum duae ad *decus honestatemque* pertinent, duae ad *commoda vitae, copias, opes, facultates;* quinta ad *eligendi iudicium, si quando ea*, quae dixi, *pugnare inter se viderentur:* honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipsum est, quod *utile* appellatur. In quo lapsa consuetudo deflexit de via, sensimque eo deducta est,

ut, honestatem ab utilitate secernens, et constitueret, honestum esse aliquid, quod utile non esset, et utile, quod non honestum: qua nulla pernicies maior hominum vitae potuit afferri. 10. Summa quidem auctoritate philosophi, severe sane atque honeste haec tria, genere confusa, cogitatione distinguunt. Quidquid enim iustum sit, id etiam utile esse censent: itemque quod honestum, idem iustum. Ex quo efficitur, ut, *quidquid honestum sit, idem sit utile.* Quod qui parum perspiciunt, hi saepe, versutos homines et callidos admirantes, malitiam sapientiam iudicant. Quorum error eripiendus est, opinioque omnis ad eam spem traducenda, ut honestis consiliis iustisque factis, non fraude et malitia se intelligant ea, quae velint, consequi posse. 11. Quae ergo *ad vitam hominum tuendam pertinent*, partim sunt *inanima*, ut aurum, argentum, ut ea, quae gignuntur e terra, ut alia eiusdem generis: partim *animalia*, quae habent suos impetus et rerum appetitus. Eorum autem alia *rationis expertia* sunt, alia *ratione utentia.* Expertes rationis, equi, boves, reliquae pecudes, [apes,] quarum opere efficitur aliquid ad hominum usum atque vitam. Ratione autem utentium duo genera ponunt: *Deorum* unum; alterum *hominum. Deos* placatos pietas efficiet et sanctitas: *proxime* autem *et secundum Deos homines hominibus maxime utiles esse possunt.* 12. Earumque *rerum, quae noceant et obsint,* eadem divisio est. Sed quia Deos nocere non putant, his exceptis, *homines hominibus obesse plurimum* arbitrantur. Ea enim ipsa, quae inanima diximus, pleraque sunt hominum operis effecta, quae nec haberemus, nisi manus et ars accessissent, nec his sine hominum administratione uteremur. Neque enim valetudinis curatio, [neque navigatio,] neque agricultura, neque frugum fructuumque reliquorum perceptio et conservatio sine hominum opera, ulla

esse potuisset. 13. Iam vero et earum rerum, quibus abundaremus, exportatio, et earum, quibus egeremus, invectio certe nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur. Eademque ratione nec lapides e terra exciderentur ad usum nostrum necessarii: nec

— — *férrum, aes, aurum, argéntum* effoderetur,
penitus ábditum,

sine hominum labore et manu. IV. Tecta vero, quibus et frigorum vis pelleretur, et calorum molestiae sedarentur, unde aut initio generi humano dari potuissent, aut postea subveniri, si aut vi tempestatis, aut terrae motu, aut vetustate cecidissent, nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? 14. Adde ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos, quae unde sine hominum opera habere possemus? Ex quibus multisque aliis perspicuum est, qui fructus, quaeque utilitates ex rebus iis, quae sunt inanimae, percipiantur, eas nos nullo modo sine hominum manu atque opera capere potuisse. Qui denique ex bestiis fructus, aut quae commoditas, nisi homines adiuvarent, percipi posset? Nam et qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque bellua usum habere possemus, homines certe fuerunt: nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas aut domare aut tueri aut tempestivos fructus ex his capere possemus: ab eisdemque et eae, quae nocent, interficiuntur, et quae usui possunt esse, capiuntur. 15. Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? Qui enim aegris subveniretur, quae esset oblectatio valentium, qui victus aut cultus, nisi tam multae nobis artes ministrarent? Quibus rebus exculta hominum vita tantum distat a victu et cultu bestiarum. Urbes vero sine hominum coetu non po-

tuissent nec aedificari nec frequentari: ex quo leges moresque constituti: tum iuris aequa descriptio, certaque vivendi disciplina. Quas res et mansuetudo animorum consecuta, et verecundia est: effectumque, ut esset vita munitior; atque ut dando et accipiendo mutuandisque facultatibus et commodandis nulla re egeremus. V. 16. Longiores hoc loco sumus, quam necesse est. Quis est enim, cui non perspicua sint illa, quae pluribus verbis a Panaetio commemorantur, neminem neque ducem belli nec principem domi magnas res et salutares sine hominum studiis gerere potuisse? Commemoratur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaus, Alexander, quos negat sine adiumentis hominum tantas res efficere potuisse. Utitur in re non dubia testibus non necessariis. Atque ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum atque consensu, sic nulla tam detestabilis pestis est, quae non homini ab homine nascatur. Est Dicaearchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi: qui, collectis ceteris caussis, eluvionis, pestilentiae, vastitatis, belluarum etiam repentinae multitudinis, quarum impetu docet quaedam hominum genera esse consumpta: deinde comparat, quanto plures deleti sint homines hominum impetu, id est, bellis aut seditionibus, quam omni reliqua calamitate.

17. Quum igitur hic locus nihil habeat dubitationis, quin homines plurimum hominibus et prosint et obsint: *proprium hoc* statuo *esse virtutis, conciliare animos hominum, et ad usus suos adiungere.* Itaque, quae in rebus inanimis, quaeque in usu et tractatione belluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operosis: *hominum* autem *studia ad amplificationem nostrarum rerum prompta ac parata, virorum praestantium sapientia et virtute excitantur.* 18. [Etenim virtus omnis *tribus* in rebus fere vertitur:

ret, et socium studii quaereret: tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo omne officium, quod ad coniunctionem hominum et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione et scientia continetur. XLV. 159. Illud forsitan quaerendum sit, num haec communitas, quae maxime est apta naturae, sit etiam *moderationi modestiaeque* semper anteponenda. Non placet. Sunt enim quaedam partim ita foeda, partim ita flagitiosa, ut ea, ne conservandae quidem patriae caussa, sapiens facturus sit. Ea Posidonius collegit permulta, sed ita taetra quaedam, ita obscena, ut dictu quoque videantur turpia. Haec igitur non suscipiet reipublicae caussa; nec res publica, pro se suscipi, volet. Sed hoc commodius se res habet, quod non potest accidere tempus, ut intersit reipublicae, quidquam illorum facere sapientem. 160. Quare hoc quidem effectum sit, in officiis deligendis id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate. Etenim cognitionem prudentiamque sequitur considerata actio. Ita fit, ut agere considerate pluris sit, quam cogitare prudenter. Atque haec quidem hactenus. Patefactus est enim locus ipse, ut non sit difficile in exquirendo officio, quid cuique sit praeponendum, videre. In ipsa autem communitate sunt gradus officiorum; ex quibus, quid cuique praestet, intelligi possit: ut prima Diis immortalibus; secunda patriae; tertia parentibus, deinceps gradatim reliqua reliquis debeantur. 161. Quibus ex rebus breviter disputatis intelligi potest, non solum id homines solere dubitare, honestumne an turpe sit: sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. Hic locus a Panaetio est, ut supra dixi, praetermissus. Sed iam ad reliqua pergamus.

M. TULLII CICERONIS
DE OFFICIIS
AD MARCUM FILIUM
LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro post praefationem Cicero agit de Utili, quae erat altera pars totius de officiis disputationis constituta. Utile autem est vel opinatum, quod ab honesto discrepat, vel verum, quod cum honesto est coniunctum, et natura confusum, et totum in virtute a Cicerone constituitur. Sed quoniam quaecumque ad vitam hominum tuendam et ad utilitatem nostram pertinent, aut sunt hominum opere perfecta, aut sine eorum auxilio comparari non possunt; hominesque hominibus plurimum obesse et prodesse possunt: relictis omnibus, docet, conciliandos esse animos hominum, et ad usus nostros adiungendos; quod quomodo fieri possit, fuse demonstrat, sed ita, ut omnem amorem atque benevolentiam hominum a virtute et honestate repetendam esse dicat, ut a iustitia, sapientia, liberalitate, fide, humanitate, hospitalitate. c. 3–24. Ad utilitatem vero quoniam pertinet etiam valetudo, pecuniaeque curatio; quomodo valetudo sustentetur et pecunia honeste quaeratur, ostendit. c. 24. extr. In comparatione autem utilitatum, quum vel externa commoda cum commodis corporis, vel corporis commoda cum externis, aut commoda corporis inter se, aut externa cum externis comparentur, non dubium

esse pronuntiat, quin maior utilitas minori sit anteponenda, hac tamen lege, ne ab honesto deflectatur. cap. 25.

I. 1. Quemadmodum officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. Sequitur, ut haec officiorum genera persequar, quae pertinent ad vitae cultum, et ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultates, ad opes, ad copias: [in quo tum quaeri dixi, quid utile, quid inutile: tum ex utilibus quid utilius, aut quid maxime utile.] De quibus dicere aggrediar, si pauca prius de instituto ac de iudicio meo dixero. 2. Quamquam enim libri nostri complures non modo ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt: tamen interdum vereor, ne quibusdam bonis viris philosophiae nomen sit invisum; mirenturque, in ea tantum me operae et temporis ponere. Ego autem quamdiu respublica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam: quum autem dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio aut auctoritati locus; socios denique tuendae reipublicae, summos viros, amisissem: nec me angoribus dedidi, quibus eram confectus, nisi iis restitissem; nec rursum indignis homine docto voluptatibus. 3. Atque utinam respublica stetisset, quo coeperat, statu, nec in homines non tam commutandarum rerum, quam evertendarum cupidos, incidisset! Primum enim, ut stante republica facere solebamus, in agendo plus, quam in scribendo, operae poneremus: deinde ipsis scriptis non ea, quae nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut saepe fecimus. Quum autem respublica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino, illae scilicet litterae conticuerunt, forenses et

Senatoriae. 4. Nihil agere autem quum animus non posset, in his studiis ab initio versatus aetatis, existimavi, honestissime molestias posse deponi, si me ad philosophiam retulissem. Cui quum multum adolescens, discendi caussa, temporis tribuissem: postea quam honoribus inservire coepi, meque totum reipublicae tradidi; tantum erat philosophiae loci, quantum superfuerat amicorum et reipublicae temporibus. Id autem omne consumebatur in legendo: scribendi otium non erat. II. 5. Maximis igitur in malis hoc tamen boni assecuti videmur, ut ea litteris mandaremus, quae nec satis erant nota nostris, et erant cognitione dignissima. Quid est enim, per Deos! optabilius sapientia? quid praestantius? quid [homini] melius? quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt, *philosophi* nominantur: nec quidquam aliud est *philosophia*, si interpretari velis, praeter *studium sapientiae*. *Sapientia* autem est, (ut a veteribus philosophis definitum est) *rerum divinarum et humanarum, caussarumque, quibus hae res continentur, scientia:* cuius studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. 6. Nam sive oblectatio quaeritur animi, requiesque curarum: quae conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? sive ratio constantiae virtutisque ducitur: aut haec ars est, aut nulla omnino, per quam eas assequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, quum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, quum ab hoc discendi genere discesseris? Sed haec, quum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent: quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur, orbati

reipublicae muneribus, ad hoc nos studium potissimum contulissemus. 7. Occurritur autem nobis, et quidem a doctis et eruditis, quaerentibus, satisne constanter facere videamur, qui, quum percipi nihil posse dicamus, tamen et aliis de rebus disserere soleamus, et hoc ipso tempore praecepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia. Non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore, nec habeat umquam, quod sequatur. Quae enim esset ista mens, vel quae vita potius, non modo disputandi sed vivendi ratione sublata? Nos autem, ut ceteri alia certa, alia incerta esse dicunt, sic, ab his dissentientes, *alia probabilia, contra alia* esse dicimus. 8. Quid est igitur, quod me impediat, ea, quae mihi probabilia videantur, sequi; quae contra, improbare: atque, affirmandi arrogantiam vitantem, fugère temeritatem, quae a sapientia dissidet plurimum? Contra autem omnia disputatur a nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non possit, nisi ex utraque parte, caussarum esset facta contentio. Sed haec explanata sunt in *Academicis* nostris satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima nobilissimaque philosophia, Cratippo auctore, versaris, iis simillimo, qui ista praeclara pepererunt: tamen haec nostra, finitima vestris, ignota esse nolui. Sed iam ad instituta pergamus.

III. 9. *Quinque* igitur *rationibus* propositis *officii persequendi*, quarum duae ad *decus honestatemque* pertinent, duae ad *commoda vitae, copias, opes, facultates;* quinta ad *eligendi iudicium, si quando ea,* quae dixi, *pugnare inter se viderentur:* honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipsum est, quod *utile* appellatur. In quo lapsa consuetudo deflexit de via, sensimque eo deducta est,

ut, honestatem ab utilitate secernens, et constitueret, honestum esse aliquid, quod utile non esset, et utile, quod non honestum: qua nulla pernicies maior hominum vitae potuit afferri. 10. Summa quidem auctoritate philosophi, severe sane atque honeste haec tria, genere confusa, cogitatione distinguunt. Quidquid enim iustum sit, id etiam utile esse censent: itemque quod honestum, idem iustum. Ex quo efficitur, ut, *quidquid honestum sit, idem sit utile.* Quod qui parum perspiciunt, hi saepe, versutos homines et callidos admirantes, malitiam sapientiam iudicant. Quorum error eripiendus est, opinioque omnis ad eam spem traducenda, ut honestis consiliis iustisque factis, non fraude et malitia se intelligant ea, quae velint, consequi posse. 11. Quae ergo *ad vitam hominum tuendam pertinent*, partim sunt *inanima*, ut aurum, argentum, ut ea, quae gignuntur e terra, ut alia eiusdem generis: partim *animalia*, quae habent suos impetus et rerum appetitus. Eorum autem alia *rationis expertia* sunt, alia *ratione utentia.* Expertes rationis, equi, boves, reliquae pecudes, [apes,] quarum opere efficitur aliquid ad hominum usum atque vitam. Ratione autem utentium duo genera ponunt: *Deorum* unum; alterum *hominum. Deos* placatos pietas efficiet et sanctitas: *proxime* autem *et secundum Deos homines hominibus maxime utiles esse possunt.* 12. Earumque *rerum, quae noceant et obsint,* eadem divisio est. Sed quia Deos nocere non putant, his exceptis, *homines hominibus obesse plurimum* arbitrantur. Ea enim ipsa, quae inanima diximus, pleraque sunt hominum operis effecta, quae nec haberemus, nisi manus et ars accessissent, nec his sine hominum administratione uteremur. Neque enim valetudinis curatio, [neque navigatio,] neque agricultura, neque frugum fructuumque reliquorum perceptio et conservatio sine hominum opera, ulla

esse potuisset. 13. Iam vero et earum rerum, quibus abundaremus, exportatio, et earum, quibus egeremus, invectio certe nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur. Eademque ratione nec lapides e terra exciderentur ad usum nostrum necessarii: nec

— — *férrum, aes, aurum, argéntum* effoderetur, *penitus ábditum*,

sine hominum labore et manu. IV. Tecta vero, quibus et frigorum vis pelleretur, et calorum molestiae sedarentur, unde aut initio generi humano dari potuissent, aut postea subveniri, si aut vi tempestatis, aut terrae motu, aut vetustate cecidissent, nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? 14. Adde ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos, quae unde sine hominum opera habere possemus? Ex quibus multisque aliis perspicuum est, qui fructus, quaeque utilitates ex rebus iis, quae sunt inanimae, percipiantur, eas nos nullo modo sine hominum manu atque opera capere potuisse. Qui denique ex bestiis fructus, aut quae commoditas, nisi homines adiuvarent, percipi posset? Nam et qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque bellua usum habere possemus, homines certe fuerunt: nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas aut domare aut tueri aut tempestivos fructus ex his capere possemus: ab eisdemque et eae, quae nocent, interficiuntur, et quae usui possunt esse, capiuntur. 15. Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? Qui enim aegris subveniretur, quae esset oblectatio valentium, qui victus aut cultus, nisi tam multae nobis artes ministrarent? Quibus rebus exculta hominum vita tantum distat a victu et cultu bestiarum. Urbes vero sine hominum coetu non po-

tuissent nec aedificari nec frequentari: ex quo leges moresque constituti: tum iuris aequa descriptio, certaque vivendi disciplina. Quas res et mansuetudo animorum consecuta, et verecundia est: effectumque, ut esset vita munitior; atque ut dando et accipiendo mutuandisque facultatibus et commodandis nulla re egeremus. V. 16. Longiores hoc loco sumus, quam necesse est. Quis est enim, cui non perspicua sint illa, quae pluribus verbis a Panaetio commemorantur, neminem neque ducem belli nec principem domi magnas res et salutares sine hominum studiis gerere potuisse? Commemoratur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaus, Alexander, quos negat sine adiumentis hominum tantas res efficere potuisse. Utitur in re non dubia testibus non necessariis. Atque ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum atque consensu, sic nulla tam detestabilis pestis est, quae non homini ab homine nascatur. Est Dicaearchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi: qui, collectis ceteris caussis, eluvionis, pestilentiae, vastitatis, belluarum etiam repentinae multitudinis, quarum impetu docet quaedam hominum genera esse consumpta: deinde comparat, quanto plures deleti sint homines hominum impetu, id est, bellis aut seditionibus, quam omni reliqua calamitate.

17. Quum igitur hic locus nihil habeat dubitationis, quin homines plurimum hominibus et prosint et obsint: *proprium hoc* statuo *esse virtutis, conciliare animos hominum, et ad usus suos adiungere.* Itaque, quae in rebus inanimis, quaeque in usu et tractatione belluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operosis: *hominum* autem *studia ad amplificationem nostrarum rerum prompta ac parata, virorum praestantium sapientia et virtute excitantur.* 18. [Etenim virtus omnis *tribus* in rebus fere vertitur:

quarum *una* est in perspiciendo, quid in quaque re verum sincerumque sit, quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quaeque gignantur, quae cuiusque rei caussa sit: *alterum*, cohibere motus animi turbatos, quos Graeci πάθη nominant; appetitionesque, quas illi ὁρμάς, obedientes efficere rationi: *tertium*, iis, quibuscum congregamur, uti moderate et scienter, quorum studiis ea, quae natura desiderat, expleta cumulataque habeamus; per eosdemque, si quid importetur nobis incommodi, propulsemus, ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati sunt, tantaque poena afficiamus, quanta aequitas humanitasque patitur.] VI. 19. Quibus autem rationibus hanc facultatem assequi possimus, ut hominum studia complectamur eaque teneamus, dicemus; neque ita multo post: sed pauca ante dicenda sunt. Magnam vim esse in *fortuna* in utramque partem, vel secundas ad res vel adversas, quis ignorat? Nam et quum prospero flatu eius utimur, ad exitus pervehimur optatos: et quum reflavit, affligimur. Haec igitur ipsa fortuna ceteros casus rariores habet, primum ab inanimis procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia: deinde, a bestiis ictus, morsus, impetus. 20. Haec ergo, ut dixi, rariora. At vero interitus exercituum, ut proxime trium, saepe multorum, clades Imperatorum, ut nuper summi ac singularis viri: invidiae praeterea multitudinis, atque ob eas bene meritorum saepe civium expulsiones, calamitates, fugae: rursusque secundae res, honores, imperia, victoriae, quamquam fortuita sunt, tamen sine hominum opibus et studiis neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito, dicendum est, *quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possimus.* Quae si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur. Ita fortassis etiam brevior videbitur.

21. Quaecumque igitur homines homini tribuunt *ad eum augendum atque honestandum*, aut benevolentiae gratia faciunt, quum aliqua de caussa quempiam diligunt; aut honoris, si cuius virtutem suspiciunt, quemque dignum fortuna quam amplissima putant; aut cui fidem habent et bene rebus suis consulére arbitrantur; aut cuius opes metuunt; aut contra, a quibus aliquid exspectant: ut quum Reges popularesve homines largitiones aliquas proponunt; aut postremo, pretio ac mercede ducuntur; quae sordidissima est illa quidem ratio et inquinatissima, et his, qui ea tenentur, et illis, qui ad eam confugere conantur. 22. Male enim se res habet, quum, quod virtute effici debet, id tentatur pecunia. Sed quoniam nonnumquam hoc subsidium necessarium est: quemadmodum sit utendum eo, dicemus, si prius iis de rebus, quae virtuti propiores sunt, dixerimus. Atque etiam *subiiciunt se homines imperio alterius et potestati* de caussis pluribus. Ducuntur enim aut benevolentia, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis praestantia, aut spe, sibi id utile futurum, aut metu, ne vi parere cogantur, aut spe largitionis promissisque capti: aut postremo, ut saepe in nostra republica videmus, mercede conducti. VII. 23. Omnium autem rerum nec aptius est quidquam ad opes tuendas ac tenendas, quam *diligi*: nec alienius, quam *timeri*. Praeclare enim Ennius:

Quém metuunt, odére: quem quisque ódit, periisse éxpetit.

Multorum autem odiis nullas opes posse obsistere, si antea fuit ignotum, nuper est cognitum. Nec vero huius tyranni solum, quem armis oppressa pertulit civitas, paretque quum maxime mortuo, interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad pestem; sed reliquorum similes exitus tyrannorum; quorum haud fere quisquam interitum [talem] effugit. Ma

lus enim custos diuturnitatis metus; contraque benevolentia fidelis [est] vel ad perpetuitatem. 24. Sed iis, qui vi oppressos imperio coercent, sit sane adhibenda saevitia, ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt: qui vero in libera civitate ita se instruunt, ut metuantur; his nihil esse potest dementius. Quamvis enim demersae sint leges alicuius opibus, quamvis timefacta libertas, emergunt tamen haec aliquando aut iudiciis tacitis, aut occultis de honore suffragiis. Acriores autem morsus sunt intermissae libertatis, quam retentae. Quod igitur latissime patet, neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes et potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur. Ita facillime, quae volemus, et privatis in rebus et in republica consequemur. Etenim, qui se metui volent, a quibus metuentur, eosdem metuant ipsi necesse est. 25. Quid enim censemus superiorem illum Dionysium, quo cruciatu timoris angi solitum? qui, cultros metuens tonsorios, candente carbone [sibi] adurebat capillum? Quid? Alexandrum Pheraeum, quo animo vixisse arbitramur? qui, ut scriptum legimus, quum uxorem Theben admodum diligeret, tamen, ad eam ex epulis in cubiculum veniens, barbarum, et eum quidem, ut scriptum est, compunctum notis Threiciis, destricto gladio iubebat anteire; praemittebatque de stipatoribus suis, qui scrutarentur arculas muliebres, et, ne quod in vestimentis occultaretur telum, exquirerent. O miserum, qui fideliorem et barbarum et stigmatiam putaret, quam coniugem! Nec eum fefellit. Ab ea est enim ipsa, propter pellicatus suspicionem, interfectus. Nec vero ulla vis imperii tanta est, quae, premente metu, possit esse diuturna. 26. Testis est Phalaris, cuius est praeter ceteros nobilitata crudelitas; qui non ex insidiis interiit, ut is, quem modo dixi, Alexander; non a pau

cis, ut hic noster, sed in quem universa Agrigentinorum multitudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt, universique se ad Pyrrhum contulerunt? Quid? Lacedaemonios iniuste imperantes nonne repente omnes fere socii deseruerunt, spectatoresque se otiosos praebuerunt Leuctricae calamitatis? VIII. Externa libentius in tali re, quam domestica, recordor. Verumtamen quamdiu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non iniuriis, bella aut pro sociis, aut de imperio gerebantur: exitus erant bellorum aut mites aut necessarii. Regum, populorum, nationum portus erat et refugium Senatus. 27. Nostri autem magistratus Imperatoresque ex hac una re maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios aequitate et fide defendissent. Itaque illud patrocinium orbis terrae verius, quam imperium poterat nominari. Sensim hanc consuetudinem et disciplinam iam antea minuebamus: post vero Sullae victoriam penitus amisimus. Desitum est enim videri quidquam in socios iniquum, quum exstitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo secuta est honestam caussam non honesta victoria. Est enim ausus dicere, hasta posita, quum bona in foro venderet et bonorum virorum et locupletium et certe civium, *praedam se suam vendere.* Secutus est, qui in caussa impia, victoria etiam foediore, non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis iure comprehenderet. 28. Itaque, vexatis et perditis exteris nationibus, ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus, et ex ea urbe triumphari, sine qua numquam nostri Imperatores ex Transalpinis [bellis] triumpharunt. Multa praeterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno quidquam sol vidisset indignius. Iure igitur plectimur. Nisi enim multorum impunitates scelerum

tulissemus, numquam ad unum tanta pervenisset licentia: a quo quidem rei familiaris, ad paucos; cupiditatum, ad multos improbos venit hereditas. 29. Nec vero umquam bellorum civilium semen et caussa deerit, dum homines perditi hastam illam cruentam et meminerint et sperabunt, quam P. Sulla quum vibrasset, Dictatore propinquo suo, idem, sexto tricesimo anno post, a sceleratiore hasta non recessit: alter autem, qui in illa Dictatura scriba fuerat, in hac fuit Quaestor urbanus. Ex quo debet intelligi, talibus praemiis propositis, numquam defutura bella civilia. Itaque parietes modo Urbis stant et manent, iique ipsi iam extrema scelera metuentes: rem vero publicam penitus amisimus: atque in has clades incidimus (redeundum est enim ad propositum) dum metui, quam cari esse et diligi maluimus. Quae si populo Romano iniuste imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? Quod quum perspicuum sit, benevolentiae vim esse magnam, metus imbecillam, sequitur, ut disseramus, quibus rebus possimus facillime eam, quam volumus, adipisci cum honore et fide caritatem. 30. Sed ea non pariter omnes egemus. Nam ad cuiusque vitam institutam accommodandum est, a multisne opus sit, an satis, a paucis diligi. Certum igitur hoc sit, idque et primum et maxime necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, et nostra mirantium. Haec enim est una res prorsus, ut non multum differat inter summos et mediocres viros; eaque utrisque est propemodum comparanda. 31. Honore et gloria et benevolentia civium fortasse non aeque omnes egent, sed tamen si cui haec suppetunt, adiuvant aliquantum tum ad cetera, tum ad amicitias comparandas. IX. Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur *Laelius*. Nunc dicamus *de gloria:* quamquam ea quoque de re duo sunt nostri libri: sed at-

tingamus, quandoquidem ea in rebus maioribus administrandis adiuvat plurimum.

Summa igitur et perfecta *gloria* constat ex tribus his: *si diligit multitudo: si fidem habet: si cum admiratione quadam honore dignos putat.* Haec autem, si est simpliciter breviterque dicendum, quibus rebus pariuntur a singulis, eisdem fere a multitudine. Sed est alius quoque quidam *aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tamquam influere possimus.* 32. Ac primum de illis tribus, quae ante dixi *benevolentiae* praecepta, videamus: quae quidem beneficiis capitur maxime: secundo autem loco voluntate benefica benevolentia movetur, etiam si res forte non suppetit. Vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsa fama et opinione liberalitatis, beneficientiae, iustitiae, fidei, omniumque earum virtutum, quae pertinent ad mansuetudinem morum ac facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet, animosque omnium natura et specie sua commovet, maximeque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi, virtutibus: idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a natura ipsa diligere cogimur. Atque hae quidem caussae diligendi gravissimae: possunt enim praeterea nonnullae esse leviores. 33. *Fides* autem *ut habeatur*, duabus rebus effici potest: si existimabimur adepti coniunctam cum iustitia prudentiam. Nam et iis fidem habemus, quos plus intelligere, quam nos, arbitramur, quosque et futura prospicere credimus, et quum res agatur, in discrimenque ventum sit, expedire rem et consilium ex tempore capere posse. Hanc enim utilem omnes existimant veramque prudentiam. Iustis autem et fidis hominibus, id est, [viris] bonis, ita fides habetur, ut nulla sit in his fraudis iniuriaeque suspicio. Itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos rectissime committi

arbitramur. 34. Harum igitur duarum ad fidem faciendam iustitia plus pollet: quippe quum ea sine prudentia satis habeat auctoritatis, prudentia sine iustitia nihil valeat ad faciendam fidem. Quo enim quis versutior et callidior [est], hoc invisior et suspectior, detracta opinione probitatis. Quamobrem intelligentiae iustitia coniuncta, quantum volet, habebit ad faciendam fidem virium. Iustitia sine prudentia multum poterit: sine iustitia nihil valebit prudentia. X. 35. Sed, ne quis sit admiratus, cur, quum inter omnes philosophos constet, a meque ipso saepe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes, nunc ita seiungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, iustus esse: alia est illa, quum veritas ipsa limatur in disputatione, subtilitas; alia, quum ad opinionem communem omnis accommodatur, oratio. Quamobrem, ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios bonos viros, alios prudentes dicamus. Popularibus enim verbis est agendum et usitatis, quum loquimur de opinione populari, idque eodem modo fecit Panaetius. 36. Sed ad propositum revertamur. Erat igitur ex tribus, quae ad gloriam pertinent, hoc tertium, *ut cum admiratione hominum, honore ab iis digni iudicaremur.* Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quae magna et praeter opinionem suam animadverterunt: separatim autem in singulis, si perspiciunt nec opinata quaedam bona. Itaque eos viros suspiciunt maximisque efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam et singulares virtutes perspicere; despiciunt autem eos et contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant. Non enim omnes eos contemnunt, de quibus male existimant. Nam quos improbos, maledicos, fraudulentos putant, et ad faciendam iniuriam instructos, eos haud contemnunt quidem: neutiquam;

sed de his male existimant. Quamobrem, ut ante dixi, contemnuntur ii, qui *nec sibi, nec alteri*, ut dicitur; in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura est. 37. Admiratione quadam afficiuntur ii, qui anteire ceteris virtute putantur, et quum omni carere dedecore, tum vero iis vitiis, quibus alii non facile possunt obsistere. Nam et voluptates, blandissimae dominae, maioris partis animos* a virtute detorquent; et dolorum quum admoventur faces, praeter modum plerique exterrentur: vita, mors, divitiae, paupertas, omnes homines vehementissime permovent. Quae qui in utramque partem excelso animo magnoque despiciunt, quumque aliqua his ampla et honesta res obiecta est, totos ad se convertit et rapit, tum quis non admiretur splendorem pulchritudinemque virtutis? XI. 38. Ergo et haec animi despicientia admirabilitatem magnam facit: et maxime iustitia, ex qua una virtute *viri boni* appellantur, mirifica quaedam multitudini videtur: nec iniuria. Nemo enim iustus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exsilium, qui egestatem timet, aut qui ea, quae his sunt contraria, aequitati anteponit. Maximeque admirantur eum, qui pecunia non movetur: quod in quo viro perspectum sit, hunc igni spectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quae proposita sunt ad gloriam, omnia iustitia conficit: et benevolentiam, quod prodesse vult plurimis: et ob eamdem caussam, fidem: et admirationem, quod eas res spernit et negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur.

39. Ac mea quidem sententia omnis ratio atque institutio vitae adiumenta hominum desiderat: in primisque, ut habeas, quibuscum possis familiares conferre sermones: quod est difficile, nisi speciem prae te boni viri feras. Ergo etiam solitario homini atque in agro vitam agenti opinio iustitiae necessaria est; eoque etiam magis, quod, si eam non habe-

bunt, iniusti habebuntur; nullis praesidiis septi, multis afficientur iniuriis. 40. Atque iis etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendisque negotiis implicantur, iustitia ad rem gerendam necessaria est. Cuius tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio et scelere pascuntur, possint sine ulla particula iustitiae vivere. Nam qui eorum cuipiam, qui una latrocinantur, furatur aliquid aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum: ille autem, qui archipirata dicitur, nisi aequabiliter praedam dispertiat, aut interficiatur a sociis aut relinquatur. Quin etiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque propter aequabilem praedae partitionem et Bardylis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit, et multo maiores Viriatus Lusitanus: cui quidem etiam exercitus nostri Imperatoresque cesserunt; quem C. Laelius, is, qui sapiens usurpatur, Praetor fregit et comminuit, ferocitatemque eius ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Quum igitur tanta vis iustitiae sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam eius vim inter leges et iudicia in constituta republica fore putamus? XII. 41. Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud maiores nostros, iustitiae fruendae caussa videntur olim bene morati Reges constituti. Nam quum premeretur inops multitudo ab iis, qui maiores opes habebant: ad unum aliquem confugiebant, virtute praestantem; qui quum prohiberet iniuria tenuiores, aequitate constituenda summos cum infimis pari iure retinebat. Eademque constituendarum legum fuit caussa, quae Regum. 42. Ius enim semper quaesitum est aequabile: neque enim aliter esset ius. Id si ab uno iusto et bono viro consequebantur, erant eo contenti. Quum id minus contingeret, leges sunt inventae, quae cum omnibus

semper una atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de iustitia magna esset opinio multitudinis. Adiuncto vero, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines his auctoribus non posse consequi se arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda et retinenda iustitia est, tum ipsa propter sese; nam aliter iustitia non esset: tum propter amplificationem honoris et gloriae. Sed ut pecuniae non quaerendae solum ratio est, sed etiam collocandae, quae perpetuos sumptus suppeditet, nec solum necessarios, sed etiam liberales: sic gloria et quaerenda et collocanda ratione est. 43. Quamquam praeclare Socrates *hanc viam ad gloriam proximam et quasi compendiariam* dicebat *esse*, *si quis id ageret*, *ut*, *qualis haberi vellet*, *talis esset*. Quod si qui simulatione et inani ostentatione, et ficto non modo sermone, sed etiam vultu, stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit, atque etiam propagatur: ficta omnia celeriter, tamquam flosculi, decidunt, nec simulatum potest quidquam esse diuturnum. Testes sunt permulti in utramque partem: sed brevitatis caussa, familia erimus contenti una. Ti. enim Gracchus, P. F. tamdiu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit: at eius filii nec vivi probabantur bonis, et mortui numerum obtinent iure caesorum. XIII. Qui igitur adipisci veram gloriam volet, iustitiae fungatur officiis. Ea quae essent, dictum est in libro superiore.

44. Sed, *ut facillime, quales simus, tales esse videamur*, etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii, qui haberi velimus, tamen quaedam praecepta danda sunt. Nam si quis ab ineunte aetate habet caussam celebritatis et nominis, aut a patre acceptam, (quod tibi, mi Cicero, arbitror contigisse) aut aliquo casu

atque fortuna: in hunc oculi omnium coniiciuntur, atque in eum, quid agat, quemadmodum vivat, inquiritur: et, tamquam in clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum eius esse nec factum. 45. Quorum autem prima aetas propter humilitatem et obscuritatem in hominum ignoratione versatur: hi simul ac iuvenes esse coeperunt, magna spectare, et ad ea rectis studiis debent contendere: quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi aetati, verum etiam favetur. Prima est igitur adolescenti commendatio ad gloriam, si qua ex *bellicis rebus* comparari potest; in qua multi apud maiores nostros exstiterunt: semper enim fere bella gerebantur. Tua autem aetas incidit in id bellum, cuius altera pars sceleris nimium habuit, altera felicitatis parum. Quo tamen in bello, quum te Pompeius alae alteri praefecisset, magnam laudem et a summo viro et ab exercitu consequebare equitando, iaculando, omni militari labore tolerando. Atque ea quidem tua laus pariter cum republica cecidit. Mihi autem haec oratio suscepta non de te est, sed de genere toto. Quamobrem pergamus ad ea, quae restant. 46. Ut igitur in reliquis rebus multo maiora sunt opera animi, quam corporis: sic hae res, quas *ingenio ac ratione* persequimur, gratiores sunt, quam illae, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur *a modestia, tum pietate in parentes, tum in suos benevolentia.* Facillime autem et in optimam partem cognoscuntur *adolescentes, qui se ad claros et sapientes viros, bene consulentes reipublicae, contulerunt:* quibuscum si frequentes sunt, opinionem afferunt populo, eorum fore [se] similes, quos sibi ipsi delegerint ad imitandum. 47. P. Rutilii adolescentiam ad opinionem et innocentiae et iuris scientiae, P. Mucii commendavit domus. Nam L. quidem Crassus, quum esset admodum adolescens, non aliunde

mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa accusatione nobili et gloriosa. Et, qua aetate qui exercentur, laude affici solent, ut Demosthenem accepimus, ea aetate L. Crassus ostendit, id se in foro optime iam facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari. XIV. 48. Sed quum duplex ratio sit *orationis*, quarum in altera *sermo* sit, in altera *contentio*: non est id quidem dubium, quin contentio orationis maiorem vim habeat ad gloriam. Ea est enim, quam *eloquentiam* dicimus. Sed tamen difficile dictu est, quantopere conciliet animos hominum *comitas affabilitasque sermonis*. Exstant epistolae, et Philippi ad Alexandrum, et Antipatri ad Cassandrum, et Antigoni ad Philippum [filium], trium prudentissimorum, (sic enim accepimus,) quibus praecipiunt, *ut oratione benigna multitudinis animos ad benevolentiam alliciant, militesque blande appellando deleniant.* Quae autem in multitudine cum *contentione* habetur oratio, ea saepe universam excitat. Magna est enim admiratio copiose sapienterque dicentis: quem qui audiunt, intelligere etiam et sapere plus, quam ceteros, arbitrantur. Si vero inest in oratione mixta modestiae gravitas, nil admirabilius fieri potest; eoque magis, si ea sunt in adolescente. 49. Sed, quum sint plura caussarum genera, quae eloquentiam desiderant, multique in nostra republica adolescentes et apud iudices et apud Senatum dicendo laudem assecuti sint; maxima admiratio est in iudiciis; quorum ratio duplex est. Nam ex accusatione et defensione constat: quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata persaepe est. Dixi paullo ante de Crasso. Idem fecit adolescens M. Antonius. Etiam P. Sulpicii eloquentiam accusatio illustravit, quum seditiosum et inutilem civem, C. Norbanum, in iudicium vocavit. 50. Sed hoc quidem non est saepe faciendum, nec umquam,

nisi aut reipublicae caussa, ut ii, quos ante dixi; aut ulciscendi, ut duo Luculli; aut patrocinii, ut nos pro Siculis; pro Sardis in Propraetore* Albucio Iulius. In accusando etiam M' Aquillio L. Fufii cognita industria est. Semel igitur, aut non saepe certe. Sin erit, cur faciendum sit saepius, reipublicae tribuatur hoc muneris, cuius inimicos ulcisci saepius, non est reprehendendum. Modus tamen adsit. Duri enim hominis, vel potius vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis. Id quum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam, committere, ut accusator nominere: quod contigit M. Bruto, summo genere nato, illius filio, qui iuris civilis in primis peritus fuit. 51. Atque etiam hoc praeceptum officii diligenter tenendum est, ne quem umquam innocentem iudicio capitis arcessas: id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum, quam eloquentiam, a natura ad salutem hominum et ad conservationem datam, ad bonorum pestem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, item habendum est religioni, nocentem aliquando, modo ne nefarium impiumque, defendere. Vult hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. Iudicis est, semper in caussis verum sequi: patroni, nonnumquam verisimile, etiam si minus sit verum, defendere: quod scribere, praesertim quum de philosophia scriberem, non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panaetio. Maxime autem et gloria paritur et gratia defensionibus, eoque maior, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicuius opibus circumveniri urgerique videatur; ut nos et saepe alias, et adolescentes, contra L. Sullae dominantis opes pro S. Roscio Amerino fecimus: quae, ut scis, exstat oratio.

XV. 52. Sed expositis adolescentium officiis,

quae valeant ad gloriam adipiscendam, deinceps de *beneficientia* ac de *liberalitate* dicendum est. Cuius est ratio duplex. Nam aut *opera* benigne fit indigentibus, aut *pecunia*. Facilior est haec posterior, locupleti praesertim: sed illa lautior ac splendidior, et viro forti claroque dignior. Quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arca, altera ex virtute depromitur: largitioque, quae fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit. Ita benignitate benignitas tollitur: qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis. 53. At qui opera, id est, virtute et industria, benefici et liberales erunt, primum, quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adiutores habebunt: deinde consuetudine beneficientiae paratiores erunt, et tamquam exercitatiores ad bene de multis promerendum. Praeclare epistola quadam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benevolentiam Macedonum consectetur. *Quae te, malum,* inquit, *ratio in istam spem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecunia corrupisses? An tu id agis, ut Macedones non te Regem suum, sed ministrum et praebitorem sperent fore?* Bene *ministrum et praebitorem;* quia sordidum Regi: melius etiam, quod *largitionem corruptelam* dixit esse. Fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem semper exspectandum paratior. 54. Hoc ille filio: sed praeceptum putemus omnibus. Quamobrem id quidem non dubium est, quin illa benignitas, quae constat ex opera et industria, et honestior sit et latius pateat et possit prodesse pluribus. Nonnumquam tamen est *largiendum,* nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum est, et saepe idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendum; sed diligenter atque moderate. Multi enim patrimonia effuderunt inconsulte largiendo. Quid

autem est stultius, quam, quod libenter facias, curare, ut id diutius facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem rapinae. Quum enim dando egere coeperunt, alienis bonis manus afferre coguntur. Ita, quum benevolentiae comparandae caussa benefici esse velint, non tanta studia assequuntur eorum, quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ademerunt. 55. Quamobrem nec ita claudenda res est familiaris, ut eam benignitas aperire non possit: nec ita reseranda, ut pateat omnibus. Modus adhibeatur, isque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus id, quod a nostris hominibus saepissime usurpatum, iam in proverbii consuetudinem venit, *largitionem fundum non habere*. Etenim quis potest modus esse, quum et idem qui consuerunt, et idem illud alii desiderent? XVI. Omnino duo sunt *genera largorum*: quorum alteri prodigi, alteri liberales. *Prodigi*, qui epulis et viscerationibus et gladiatorum muneribus, ludorum venationumque apparatu pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem aut nullam omnino sint relicturi. 56. *Liberales* autem, qui suis facultatibus aut captos a praedonibus redimunt, aut aes alienum suscipiunt amicorum, aut in filiarum collocatione adiuvant, aut opitulantur vel in re quaerenda vel augenda. Itaque miror, quid in mentem venerit Theophrasto in eo libro, quem de divitiis scripsit: in quo multa praeclare; illud absurde. Est enim multus in laudanda magnificentia et apparatione popularium munerum; taliumque sumptuum facultatem fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis, cuius pauca exempla posui, multo et maior videtur, et certior. Quanto Aristo[teles] gravius et verius nos reprehendit, qui has pecuniarum effusiones non admiremur, quae fiunt ad multitudinem deleniendam: *at ii, qui ab hoste obsidentur, si emere aquae sextarium*

mina cogantur, hoc primo incredibile nobis videri, omnesque mirari: sed, quum attenderint, veniam necessitati dare: in his immanibus iacturis infinitisque sumptibus nihil nos magnopere mirari; quum praesertim nec necessitati subveniatur, nec dignitas augeatur; ipsaque illa delectatio multitudinis sit ad breve exiguumque tempus; eaque a levissimo quoque: in quo tamen ipso, una cum satietate, memoria quoque moriatur voluptatis. 57. Bene etiam colligit, haec pueris et mulierculis et servis et servorum simillimis liberis esse grata: gravi vero homini, et ea, quae fiunt, iudicio certo ponderanti, probari posse nullò modo. Quamquam intelligo, in nostra civitate inveterasse, et iam a bonis temporibus, ut splendor Aedilitatum ab optimis viris postuletur. Itaque et P. Crassus, quum cognomine dives, tum copiis, functus est aedilicio maximo munere: et paullo post L. Crassus cum omnium hominum moderatissimo Q. Mucio, magnificentissima Aedilitate functus est: deinde C. Claudius, Appii filius: multi post, Luculli, Hortensius, Silanus. Omnes autem P. Lentulus, me Consule, vicit superiores. Hunc est Scaurus imitatus. Magnificentissima vero nostri Pompeii munera secundo Consulatu: in quibus omnibus quid mihi placeat, vides. XVII. 58. Vitanda tamen suspicio est avaritiae. Mamerco, homini divitissimo, praetermissio Aedilitatis Consulatus repulsam attulit. Quare et, si postulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, attamen approbantibus, faciendum est, modo pro facultatibus; nos ipsi ut fecimus: et, siquando aliqua res maior atque utilior populari largitione acquiritur; ut Oresti nuper prandia in semitis decumae nomine magno honori fuerunt. Ne M. quidem Seio vitio datum est, quod in [annonae] caritate asse modium populo dedit. Magna enim se, et inveterata invidia, nec turpi iactura, quando erat

Aedilis, nec maxima liberavit. Sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, quod gladiatoribus emptis reipublicae caussa, quae salute nostra continebatur, omnes P. Clodii conatus furoresque compressit. Caussa igitur largitionis est, si aut necesse est, aut utile. 59. In his autem ipsis mediocritatis regula optima est. L. quidem Philippus, Q. F., magno vir ingenio in primisque clarus, gloriari solebat, se sine ullo munere adeptum esse omnia, quae haberentur amplissima. Dicebat idem Cotta, Curio. Nobis quoque licet in hoc quodammodo gloriari. Nam pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus, nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos modo nominavi, sane exiguus sumptus Aedilitatis fuit. 60. Atque etiam illae impensae meliores, muri, navalia, portus, aquarum ductus, omniaque, quae ad usum reipublicae pertinent. Quamquam, quod praesens tamquam in manum datur, iucundius est: tamen haec in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa verecundius reprehendo, propter Pompeium: sed doctissimi non probant, ut et hic ipse Panaetius, quem multum in his libris secutus sum, non interpretatus: et Phalereus Demetrius, qui Periclem, principem Graeciae, vituperat, quod tantam pecuniam in praeclara illa propylaea coniecerit. Sed de hoc genere toto in iis libris, quos *de republica* scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum, genere vitiosa est, temporibus necessaria; et tum ipsa et ad facultates accommodanda, et mediocritate moderanda est. XVIII. 61. In illo autem altero genere largiendi, quod *a liberalitate* proficiscitur, non uno modo in disparibus caussis affecti esse debemus. Alia caussa est eius, qui calamitate premitur, et eius, qui res meliores quaerit, nullis suis rebus adversis. 62. Propensior benignitas esse debebit in calamitosos, nisi

forte erunt digni calamitate. In iis tamen, qui se adiuvari volent, non ut ne affligantur, sed ut altiorem gradum adscendant, restricti omnino esse nullo modo debemus: sed in deligendis idoneis iudicium et diligentiam adhibere. Nam praeclare Ennius:

Benefácta male locáta, malefacta árbitror.

63. Quod autem tributum est bono viro et grato, in eo quum ex ipso fructus est, tum etiam ex ceteris. Temeritate enim remota, gratissima est liberalitas: eoque eam studiosius plerique laudant, quod summi cuiusque bonitas commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est, ut his beneficiis quam plurimos afficiamus, quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratis esse non liceat. Omnes enim immemorem beneficii oderunt; eamque iniuriam in deterrenda liberalitate sibi etiam fieri, eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum putant. Atque haec benignitas etiam reipublicae utilis est, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores: quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro in oratione Crassi scriptum copiose videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe antepono. Haec est gravium hominum atque magnorum: illa quasi assentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium.

64. Conveniet autem, quum in dando munificum esse, tum in exigendo non acerbum: in omnique re contrahenda, vendendo, emendo, conducendo, locando; vicinitatibus et confiniis aequum et facilem; multa multis de iure suo cedentem; a litibus vero, quantum liceat, et nescio an paullo plus etiam, quam liceat, abhorrentem. Est enim non modo liberale, paullum nonnumquam de suo iure decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda autem est ratio rei familiaris; quam quidem dilabi sinere, flagitiosum est: sed ita, ut illiberalitatis avaritiaeque absit

suspicio. Posse enim liberalitate uti, non spoliantem se patrimonio, nimirum is est pecuniae fructus maximus. Recte etiam a Theophrasto est laudata *hospitalitas.* Est enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum, patere domos hominum illustrium illustribus hospitibus: idque etiam reipublicae est ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non egere. Est autem etiam vehementer utile iis, qui honeste posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus et gratia. Theophrastus quidem scribit, *Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitalem fuisse. Ita enim instituisse et villicis imperavisse, ut omnia praeberentur, quicumque Laciades in villam suam devertisset.* XIX. 65. Quae autem *opera,* non largitione, beneficia dantur, haec tum in universam rempublicam, tum in singulos cives conferuntur. Nam in iure cavere, consilio iuvare, atque hoc scientiae genere prodesse quam plurimis, vehementer et ad opes augendas pertinet, et ad gratiam. Itaque quum multa praeclara maiorum, tum quod optime constituti iuris civilis summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio. Quam quidem ante hanc confusionem temporum in possessione sua principes retinuerunt. Nunc, ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic huius scientiae splendor deletus est: idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, quum is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientia facile vicisset. Haec igitur opera grata multis et ad beneficiis obstringendos homines accommodata. 66. Atque huic arti finitima est dicendi gravior facultas, [et gratior] et ornatior. Quid enim eloquentia praestabilius, vel admiratione audientium, vel spe indigentium, vel eorum, qui defensi sunt, gratia? Huic [quoque] ergo a maioribus nostris est in toga dignitatis principatus datus. Diserti igitur

hominis, et facile laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum caussas et non gravate et gratuito defendentis, beneficia et patrocinia late patent. 67. Admonebat me res, ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiae, ne dicam interitum, deplorarem; ni vererer, ne de me ipso aliquid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus exstinctis oratoribus, quam in paucis spes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. Quum autem non possint omnes, ne multi quidem, aut iurisperiti esse aut diserti, licet tamen opera prodesse multis, beneficia petentem, commendantem iudicibus et magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consuluntur aut defendunt, rogantem: quod qui faciunt, plurimum gratiae consequuntur, latissimeque eorum manat industria. 68. Iam illud non sunt admonendi, (est enim in promptu) ut animum advertant, quum iuvare alios velint, ne quos offendant. Saepe enim aut eos laedunt, quos non debent; aut eos, quos non expedit. Si imprudentes, negligentiae est: si scientes, temeritatis. Utendum est etiam excusatione adversus eos, quos invitus offendas, quacumque possit, quare id, quod feceris, necesse fuerit, nec aliter facere potueris: ceterisque operis et officiis erit, id quod violatum est, compensandum. XX. 69. Sed quum in hominibus iuvandis aut mores spectari, aut fortuna soleat: dictu quidem est proclive, itaque vulgo loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam sequi. Honesta oratio est. Sed quis est tandem, qui inopis et optimi viri caussae non anteponat in opera danda gratiam fortunati et potentis? A quo enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius, quae natura rerum sit. Nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si referre gratiam non potest,

habere certe potest. Commode autem, quicumque dixit, *pecuniam qui habeat, non reddidisse: qui reddiderit, non habere: gratiam autem et qui retulerit, habere: et qui habeat, retulisse.* At, qui se locupletes, honoratos, beatos putant, hi ne obligari quidem beneficio volunt. Quin etiam beneficium se dedisse arbitrantur, quum ipsi quamvis magnum aliquod acceperint; atque etiam a se postulari aut exspectari aliquid suspicantur: patrocinio vero se usos, et clientes appellari, mortis instar putant. 70. At vero ille tenuis, quum, quidquid factum sit, se spectatum, non fortunam putet, non modo illi, qui est meritus, sed etiam illis, a quibus exspectat, (eget enim multis,) gratum se videri studet. Neque vero verbis auget suum munus, si quo forte fungitur, sed etiam extenuat. Videndumque illud est, quod, si opulentum fortunatumque defenderis, in uno illo aut forte in liberis eius manet gratia: sin autem inopem, probum tamen et modestum, omnes non improbi humiles, quae magna in populo multitudo est, praesidium sibi paratum vident. Quamobrem melius apud bonos, quam apud fortunatos, beneficium collocari puto. 71. Danda omnino opera est, ut omni generi satisfacere possimus. Sed si res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus; qui quum consuleretur, utrum bono viro pauperi, an minus probato diviti filiam collocaret: *Ego vero*, inquit, *malo virum, qui pecunia egeat, quam pecuniam, quae viro.* Sed corrupti mores depravatique sunt admiratione divitiarum. Quarum magnitudo quid ad unum quemque nostrûm pertinet? Illum fortasse adiuvat, qui habet: ne id quidem semper: sed fac iuvare: utentior sane sit; honestior vero quomodo? Quod si etiam bonus erit vir, ne impediant divitiae, quo minus iuvetur, modo ne adiuvent: sitque omne iudicium, non quam locuples, sed qualis quisque sit. Ex-

tremum autem praeceptum in beneficiis operaque danda est, ne quid contra aequitatem contendas, ne quid pro iniuria. Fundamentum enim perpetuae commendationis et famae est iustitia; sine qua nihil potest esse laudabile.

XXI. 72. Sed quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quae ad singulos spectant: deinceps de iis, *quae ad universos, quaeque ad rempublicam pertinent*, disputandum est. Eorum autem ipsorum partim eiusmodi sunt, ut ad universos cives pertineant, partim singulos ut attingant; quae sunt etiam gratiora. Danda est opera omnino, si possit, utrisque; nec minus, ut etiam singulis consulatur, sed ita, ut ea res aut prosit, aut certe non obsit reipublicae. C. Gracchi frumentaria magna largitio: exhauriebat igitur aerarium: modica M. Octavii, et reipublicae tolerabilis, et plebi necessaria: ergo et civibus et reipublicae salutaris. 73. In primis autem videndum erit ei, qui rempublicam administrabit, ut suum quisque teneat, neque de bonis privatorum publice deminutio fiat. Perniciose enim Philippus in Tribunatu, quum legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facile passus est, et in eo [vehementer] se moderatum praebuit: sed quum in agendo multa populariter, tum illud male: *non esse in civitate duo millia hominum, qui rem haberent.* Capitalis oratio, et ad aequationem bonorum pertinens: qua peste quae potest esse maior? Hanc enim ob caussam maxime, ut sua tenerent, respublicae civitatesque constitutae sunt. Nam etsi, duce natura, congregabantur homines, tamen, spe custodiae rerum suarum, urbium praesidia quaerebant. 74. Danda etiam opera est, ne, quod apud maiores nostros saepe fiebat propter aerarii tenuitatem assiduitatemque bellorum, tributum sit conferendum; idque ne eveniat, multo ante erit providendum. Sin quae necessitas huius muneris alicui

reipublicae obvenerit: (malo enim [alteri], quam nostrae, ominari; neque tamen de nostra, sed de omni republica disputo:) danda erit opera, ut omnes intelligant, si salvi esse velint, necessitati esse parendum. Atque etiam omnes, qui rempublicam gubernabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quae sunt necessariae. Quarum qualis comparatio fieri soleat et debeat, non est necesse disputare: est enim in promptu: tantum locus attingendus fuit. 75. Caput autem est in omni procuratione negotii et muneris publici, ut avaritiae pellatur etiam minima suspicio. *Utinam*, inquit C. Pontius Samnis, *ad illa tempora me fortuna reservasset et tum essem natus, siquando Romani dona accipere coepissent! Non essem passus diutius eos imperare.* Nae illi multa saecula exspectanda fuerunt. Modo enim hoc malum in hanc rempublicam invasit. Itaque facile patior tum potius Pontium fuisse, siquidem in illo tantum fuit [roboris]. Nondum centum et decem anni sunt, quum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata est lex, nulla antea quum fuisset. At vero postea tot leges, et proximae quaeque duriores: tot rei, tot damnati, tantum Italicum bellum propter iudiciorum metum excitatum: tanta, sublatis legibus et iudiciis, expilatio direptioque sociorum, ut imbecillitate aliorum, non nostra virtute valeamus. XXII. Laudat Africanum Panaetius, quod fuerit abstinens. Quid ni laudet? Sed in illo alia maiora. 76. Laus abstinentiae non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gaza, quae fuit maxima, potitus est Paullus: tantum in aerarium pecuniae invexit, ut unius Imperatoris praeda finem attulerit tributorum. At hic nihil domum suam praeter memoriam nominis sempiternam detulit. Imitatus patrem Africanus, nihilo locupletior Karthagine eversa. Quid? qui eius collega in Censura fuit L. Mummius,

numquid copiosior, quum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare, quam domum suam, maluit. Quamquam Italia ornata, domus ipsa mihi videtur ornatior. 77. Nullum igitur vitium taetrius, ut eo, unde degressa est, referat se oratio, quam avaritia, praesertim in principibus rempublicam gubernantibus. Habere enim quaestui rempublicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium. Itaque quod Apollo Pythius oraculo edidit,

Spartam nulla re, nisi avaritia perituram,

id videtur non solum Lacedaemoniis, sed et omnibus opulentis populis praedixisse. Nulla autem re conciliare facilius benevolentiam multitudinis possunt ii, qui reipublicae praesunt, quam abstinentia et continentia. 78. Qui vero populares se esse volunt, ob eamque caussam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant, ii labefactant fundamenta reipublicae; concordiam primum, quae esse non potest, quum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniae: deinde aequitatem, quae tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. Id enim est proprium, ut supra dixi, civitatis atque urbis, ut sit libera et non sollicita suae rei cuiusque custodia. 79. Atque in hac pernicie reipublicae ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam. Nam cui res erepta est, est inimicus: cui data, etiam dissimulat se accipere voluisse: et maxime in pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille, qui accipit iniuriam, et meminit et prae se fert dolorem suum: nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam illi, quibus iniuste ademptum est, idcirco plus etiam valent. Non enim numero haec iudicantur, sed pondere. Quam autem habet aequitatem, ut agrum, multis annis aut etiam saeculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat,

qui autem habuit, amittat? XXIII. 80. Ac propter hoc iniuriae genus Lacedaemonii Lysandrum ephorum expulerunt: Agin Regem, quod numquam antea apud eos acciderat, necaverunt: exque eo tempore tantae discordiae secutae sunt, ut et tyranni exsisterent et optimates exterminarentur, et praeclarissime constituta respublica dilaberetur. Nec vero solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Graeciam evertit contagionibus malorum, quae, a Lacedaemoniis profecta, manarunt latius. Quid? nostros Gracchos, Ti. Gracchi, summi viri, filios, Africani nepotes, nonne agrariae contentiones perdiderunt? 81. At vero Aratus Sicyonius iure laudatur, qui, quum eius civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem, clandestino introitu urbe est potitus. Quumque tyrannum Nicoclem improviso oppressisset, sexcentos exsules, qui fuerant eius civitatis locupletissimi, restituit, remque publicam adventu suo liberavit. Sed quum magnam animadverteret in bonis et possessionibus difficultatem, quod et eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum arbitrabatur, et quinquaginta annorum possessiones moveri non nimis aequum putabat, propterea quod tam longo spatio multa hereditatibus, multa emptionibus, multa dotibus tenebantur sine iniuria: iudicavit, neque illis adimi, neque his non satisfieri, quorum illa fuerant, oportere. 82. Quum igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecunia, Alexandriam se proficisci velle dixit, remque integram ad reditum suum iussit esse: isque celeriter ad Ptolemaeum, suum hospitem, venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam: cui quum exposuisset, patriam se liberare velle, caussamque docuisset; a Rege opulento vir summus facile impetravit, ut grandi pecunia adiuvaretur. Quam quum Sicyonem attu-

lisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus caussas cognovit et eorum, qui aliena tenebant, et eorum, qui sua amiserant: perfecitque aestimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent, possessionibus cederent; aliis, ut commodius putarent, numerari sibi, quod tanti esset, quam suum recuperare. Ita perfectum est, ut omnes, concordia constituta, sine querela discederent. 83. O virum magnum, dignumque, qui in nostra republica natus esset! Sic par est agere cum civibus, non, (ut bis iam vidimus,) hastam in foro ponere, et bona civium voci subiicere praeconis. At ille Graecus, (id quod fuit sapientis et praestantis viri,) omnibus consulendum putavit: eaque est summa ratio et sapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes aequitate eadem continere. Habitent gratis in alieno? Quid ita? Ut, quum ego emerim, aedificarim, tuear, impendam, tu, me invito, fruare meo? Quid est aliud, aliis sua eripere, aliis dare aliena? 84. Tabulae vero novae quid habent argumenti, nisi, ut emas mea pecunia fundum: eum tu habeas, ego non habeam pecuniam? XXIV. Quamobrem, ne sit aes alienum, quod reipublicae noceat, providendum est; quod multis rationibus caveri potest: non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum. Nec enim ulla res vehementius rempublicam continet, quam fides: quae esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Numquam vehementius actum est, quam me Consule, ne solveretur. Armis et castris tentata res est ab omni genere hominum et ordine: quibus ita restiti, ut hoc tantum malum de republica tolleretur. Numquam nec maius aes alienum fuit: nec melius nec facilius dissolutum est. Fraudandi enim spe sublata, solvendi necessitas consecuta est. At vero hic nunc victor, tum quidem victus, quae cogitarat, ea perfecit, quum

eius iam nihil interesset. Tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, peccare, etiam si caussa non esset. 85. Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rempublicam tuebuntur: in primisque operam dabunt, ut iuris, ut iudiciorum aequitate suum quisque teneat: et neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur, neque locupletibus ad sua vel tenenda vel recuperanda obsit invidia: praeterea, quibuscumque rebus vel belli vel domi poterunt, rempublicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Haec magnorum hominum sunt: haec apud maiores nostros factitata: haec genera officiorum qui persequuntur, cum summa utilitate reipublicae magnam ipsi adipiscentur et gratiam et gloriam.

86. *In his* autem *utilitatum praeceptis* Antipater Tyrius, Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, *duo praeterita censet esse a Panaetio, valetudinis curationem et pecuniae.* Quas res a summo philosopho praeteritas arbitror, quod essent faciles: sunt certe utiles. Sed valetudo sustentatur notitia sui corporis, et observatione, quae res aut prodesse soleant aut obesse; et continentia in victu omni atque cultu, corporis tuendi caussa; et praetermittendis voluptatibus; postremo arte eorum, quorum ad scientiam haec pertinent. 87. *Res* autem *familiaris* quaeri debet iis rebus, a quibus abest turpitudo; conservari autem diligentia et parsimonia; iisdem etiam rebus augeri. Has res commodissime Xenophon Socraticus persecutus est in eo libro, qui *Oeconomicus* inscribitur: quem nos, ista fere aetate quum essemus, qua es tu nunc, e Graeco in Latinum convertimus.

XXV. 88. Sed *utilitatum comparatio*, quoniam hic locus erat quartus a Panaetio praetermissus, saepe est necessaria. Nam et corporis commoda cum externis, et externa cum corporis, et ipsa inter se cor-

poris, et externa cum externis comparari solent. Cum externis corporis hoc modo [comparantur]: Valere ut malis, quam dives esse. Cum corporis externa, hoc modo: Dives esse potius, quam maximis corporis viribus. Ipsa inter se corporis sic: ut bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati. Externorum autem, ut gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis. 89. Ex quo genere comparationis illud est Catonis senis: a quo quum quaereretur, *quid maxime in re familiari expediret*, respondit: „*Bene pascere.*" *Quid secundum?* „*Satis bene pascere.*" *Quid tertium?* „*Male pascere.*" *Quid quartum?* „*Arare.*" Et, quum ille, qui quaesierat, dixisset: *Quid fenerari?* tum Cato: „Quid hominem," [inquit,] „occidere"? Ex quo et multis aliis intelligi debet, utilitatum comparationes fieri solere, recteque hoc adiunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus. 90. Sed toto hoc de genere, de quaerenda, de collocanda pecunia, vellem etiam de utenda, commodius a quibusdam optimis viris, ad Ianum medium sedentibus, quam ab ullis philosophis ulla in schola disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda. Pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est. Reliqua deinceps persequemur.

M. TULLII CICERONIS
DE OFFICIIS
AD MARCUM FILIUM
LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro Cicero accedit ad tertium commentationis locum de honestatis et utilitatis comparatione. Negat vero, aut dubitandum esse, aut umquam dubitari, an id, quod utile videatur, honesto sit anteponendum; sed tempora incidere, quibus, quod turpe haberi soleat, honestum videatur: ut occidere hominem, qui tyrannus esse coeperit; in quo non utile honesto, sed hoc illi anteponitur. Itaque, ut sine ullo errore diiudicari possit, si quando cum illo, quod honestum intelligitur, pugnare id videbitur, quod appellamus utile, formulam quamdam e Stoicorum disciplina constituit, quam si quis in comparatione rerum sequatur, numquam ab officio recedat. Ea est autem huiuscemodi: quidquid sit honestum, idem esse utile; nec utile quidquam, quod non sit honestum; ex quo consequitur, unum debere omnibus esse propositum, ut eadem sit utilitas unius cuiusque et universorum 1 — 7. *Ex hac formula deinceps multas quaestiones proponit, quibus officium ex temporibus exquiritur, ad extremum usque explicat.*

I. 1. *Publium Scipionem*, Marce fili, *eum, qui primus Africanus appellatus est, dicere solitum* scripsit Cato,

qui fuit fere eius aequalis. „*Numquam se minus otiosum esse, quam quum otiosus, nec minus solum, quam quum solus esset.*“ Magnifica vero vox, et magno viro ac sapiente digna: quae declarat, illum et in otio de negotiis cogitare, et in solitudine secum loqui solitum; ut neque cessaret umquam, et interdum colloquio alterius non egeret. Ita[que] duae res, quae languorem afferunt ceteris, illum acuebant, otium et solitudo. Vellem nobis hoc idem vere dicere liceret: sed si minus imitatione tantam ingenii praestantiam consequi possumus, voluntate certe proxime accedimus: nam et, a republica forensibusque negotiis armis impiis vique prohibiti, otium persequimur; et ob eam caussam, Urbe relicta, rura peragrantes, saepe soli sumus. 2. Sed nec hoc otium cum Africani otio, nec haec solitudo cum illa comparanda est. Ille enim requiescens a reipublicae pulcherrimis muneribus otium sibi sumebat aliquando, et a coetu hominum frequentiaque interdum, tamquam in portum, se in solitudinem recipiebat: nostrum autem otium negotii inopia, non requiescendi studio, constitutum est. Exstincto enim Senatu deletisque iudiciis, quid est, quod dignum nobis aut in curia aut in foro agere possimus? 3. Ita qui in maxima celebritate atque in oculis civium quondam viximus, nunc, fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, et saepe soli sumus. Sed quia sic ab hominibus doctis accepimus, *non solum ex malis eligere minima oportere, sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni*: propterea et otio fruor, non illo quidem, quo debe[b]at is, qui quondam peperisset otium civitati; nec eam solitudinem languere patior, quam mihi adfert necessitas, non voluntas. 4. Quamquam Africanus maiorem laudem meo iudicio assequebatur. Nulla enim eius ingenii monumenta mandata litteris, nullum opus otii, nul-

lum solitudinis munus exstat. Ex quo intelligi debet, illum mentis agitatione, investigationeque earum rerum, quas cogitando consequebatur, nec otiosum nec solum umquam fuisse. Nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacita a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore, eversa, quam multis annis, stante republica, scripsimus. II. 5. Sed quum tota philosophia, mi Cicero, frugifera et fructuosa, nec ulla pars eius inculta ac deserta sit: tum nullus feracior in ea locus est nec uberior, quam de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi praecepta ducuntur. Quare quamquam a Cratippo nostro, principe huius memoriae philosophorum, haec te assidue audire atque accipere confido: tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circumsonare, nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire. 6. Quod quum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant, tum haud scio, an nemini potius, quam tibi. Sustines enim non parvam exspectationem imitandae industriae nostrae, magnam honorum, nonnullam fortasse nominis. Suscepisti onus praeterea grave et Athenarum, et Cratippi: ad quos quum tamquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est, dedecorantem et urbis auctoritatem et magistri. Quare, quantum coniti animo potes, quantum labore contendere, (si discendi labor est potius, quam voluptas,) tantum fac ut efficias; neve committas, ut, quum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. Sed haec hactenus. Multa enim saepe ad te cohortandi gratia scripsimus. Nunc ad reliquam partem propositae divisionis revertamur.

7. Panaetius igitur, qui sine controversia de officiis accuratissime disputavit, quemque nos, corre-

ctione quadam adhibita, potissimum secuti sumus, *tribus generibus* propositis, *in quibus deliberare homines et consultare de officio solerent, uno, quum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe: altero, utilene, an inutile: tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret*, de duobus generibus primis, tribus libris explicavit; de *tertio* autem *genere deinceps se* scripsit *dicturum*, nec exsolvit, quod promiserat. 8. Quod eo magis miror, quia scriptum a discipulo eius Posidonio est, *triginta annis vixisse Panaetium, posteaquam eos libros edidisset.* Quem locum miror a Posidonio breviter esse tactum in quibusdam commentariis; praesertim quum scribat, *nullum esse locum in tota philosophia tam necessarium.* 9. Minime vero assentior iis, qui negant, *eum locum a Panaetio praetermissum, sed consulto relictum, nec omnino scribendum fuisse, quia numquam posset utilitas cum honestate pugnare:* de quo alterum potest habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in divisione Panaetii tertium est, an plane omittendum: alterum dubitari non potest, quin a Panaetio susceptum sit, sed relictum. Nam qui e divisione tripartita duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. Praeterea in extremo libro tertio *de hac parte* pollicetur *se deinceps esse dicturum.* 10. Accedit eodem testis locuples, Posidonius, qui etiam scribit in quadam epistola, *P. Rutilium Rufum dicere solere*, qui Panaetium audierat, „*Ut nemo pictor esset inventus, qui Coae Veneris eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret,*" (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat:) „*sic ea, quae Panaetius praetermisisset* [et non perfecisset], *propter eorum, quae perfecisset, praestantiam, neminem esse persecutum.*"

III. 11. Quamobrem de iudicio Panaetii dubitari

reipublicae obvenerit: (malo enim [alteri], quam nostrae, ominari; neque tamen de nostra, sed de omni republica disputo:) danda erit opera, ut omnes intelligant, si salvi esse velint, necessitati esse parendum. Atque etiam omnes, qui rempublicam gubernabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quae sunt necessariae. Quarum qualis comparatio fieri soleat et debeat, non est necesse disputare: est enim in promptu: tantum locus attingendus fuit. 75. Caput autem est in omni procuratione negotii et muneris publici, ut avaritiae pellatur etiam minima suspicio. *Utinam,* inquit C. Pontius Samnis, *ad illa tempora me fortuna reservasset et tum essem natus, siquando Romani dona accipere coepissent! Non essem passus diutius eos imperare.* Nae illi multa saecula exspectanda fuerunt. Modo enim hoc malum in hanc rempublicam invasit. Itaque facile patior tum potius Pontium fuisse, siquidem in illo tantum fuit [roboris]. Nondum centum et decem anni sunt, quum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata est lex, nulla antea quum fuisset. At vero postea tot leges, et proximae quaeque duriores: tot rei, tot damnati, tantum Italicum bellum propter iudiciorum metum excitatum: tanta, sublatis legibus et iudiciis, expilatio direptioque sociorum, ut imbecillitate aliorum, non nostra virtute valeamus. XXII. Laudat Africanum Panaetius, quod fuerit abstinens. Quid ni laudet? Sed in illo alia maiora. 76. Laus abstinentiae non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gaza, quae fuit maxima, potitus est Paullus: tantum in aerarium pecuniae invexit, ut unius Imperatoris praeda finem attulerit tributorum. At hic nihil domum suam praeter memoriam nominis sempiternam detulit. Imitatus patrem Africanus, nihilo locupletior Karthagine eversa. Quid? qui eius collega in Censura fuit L. Mummius,

numquid copiosior, quum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare, quam domum suam, maluit. Quamquam Italia ornata, domus ipsa mihi videtur ornatior. 77. Nullum igitur vitium taetrius, ut eo, unde degressa est, referat se oratio, quam avaritia, praesertim in principibus rempublicam gubernantibus. Habere enim quaestui rempublicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium. Itaque quod Apollo Pythius oraculo edidit,

Spartam nulla re, nisi avaritia perituram,

id videtur non solum Lacedaemoniis, sed et omnibus opulentis populis praedixisse. Nulla autem re conciliare facilius benevolentiam multitudinis possunt ii, qui reipublicae praesunt, quam abstinentia et continentia. 78. Qui vero populares se esse volunt, ob eamque caussam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant, ii labefactant fundamenta reipublicae; concordiam primum, quae esse non potest, quum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniae: deinde aequitatem, quae tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. Id enim est proprium, ut supra dixi, civitatis atque urbis, ut sit libera et non sollicita suae rei cuiusque custodia. 79. Atque in hac pernicie reipublicae ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam. Nam cui res erepta est, est inimicus: cui data, etiam dissimulat se accipere voluisse: et maxime in pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille, qui accipit iniuriam, et meminit et prae se fert dolorem suum: nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam illi, quibus iniuste ademptum est, idcirco plus etiam valent. Non enim numero haec iudicantur, sed pondere. Quam autem habet aequitatem, ut agrum, multis annis aut etiam saeculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat,

qui autem habuit, amittat? XXIII. 80. Ac propter hoc iniuriae genus Lacedaemonii Lysandrum ephorum expulerunt: Agin Regem, quod numquam antea apud eos acciderat, necaverunt: exque eo tempore tantae discordiae secutae sunt, ut et tyranni exsisterent et optimates exterminarentur, et praeclarissime constituta respublica dilaberetur. Nec vero solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Graeciam evertit contagionibus malorum, quae, a Lacedaemoniis profecta, manarunt latius. Quid? nostros Gracchos, Ti. Gracchi, summi viri, filios, Africani nepotes, nonne agrariae contentiones perdiderunt? 81. At vero Aratus Sicyonius iure laudatur, qui, quum eius civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem, clandestino introitu urbe est potitus. Quumque tyrannum Nicoclem improviso oppressisset, sexcentos exsules, qui fuerant eius civitatis locupletissimi, restituit, remque publicam adventu suo liberavit. Sed quum magnam animadverteret in bonis et possessionibus difficultatem, quod et eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum arbitrabatur, et quinquaginta annorum possessiones moveri non nimis aequum putabat, propterea quod tam longo spatio multa hereditatibus, multa emptionibus, multa dotibus tenebantur sine iniuria: iudicavit, neque illis adimi, neque his non satisfieri, quorum illa fuerant, oportere. 82. Quum igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecunia, Alexandriam se proficisci velle dixit, remque integram ad reditum suum iussit esse: isque celeriter ad Ptolemaeum, suum hospitem, venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam: cui quum exposuisset, patriam se liberare velle, caussamque docuisset; a Rege opulento vir summus facile impetravit, ut grandi pecunia adiuvaretur. Quam quum Sicyonem attu-

lisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus caussas cognovit et eorum, qui aliena tenebant, et eorum, qui sua amiserant: perfecitque aestimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent, possessionibus cederent; aliis, ut commodius putarent, numerari sibi, quod tanti esset, quam suum recuperare. Ita perfectum est, ut omnes, concordia constituta, sine querela discederent.
83. O virum magnum, dignumque, qui in nostra republica natus esset! Sic par est agere cum civibus, non, (ut bis iam vidimus,) hastam in foro ponere, et bona civium voci subiicere praeconis. At ille Graecus, (id quod fuit sapientis et praestantis viri,) omnibus consulendum putavit: eaque est summa ratio et sapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes aequitate eadem continere. Habitent gratis in alieno? Quid ita? Ut, quum ego emerim, aedificarim, tuear, impendam, tu, me invito, fruare meo? Quid est aliud, aliis sua eripere, aliis dare aliena?
84. Tabulae vero novae quid habent argumenti, nisi, ut emas mea pecunia fundum: eum tu habeas, ego non habeam pecuniam? XXIV. Quamobrem, ne sit aes alienum, quod reipublicae noceat, providendum est; quod multis rationibus caveri potest: non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum. Nec enim ulla res vehementius rempublicam continet, quam fides: quae esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Numquam vehementius actum est, quam me Consule, ne solveretur. Armis et castris tentata res est ab omni genere hominum et ordine: quibus ita restiti, ut hoc tantum malum de republica tolleretur. Numquam nec maius aes alienum fuit: nec melius nec facilius dissolutum est. Fraudandi enim spe sublata, solvendi necessitas consecuta est. At vero hic nunc victor, tum quidem victus, quae cogitarat, ea perfecit, quum

eius iam nihil interesset. Tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, peccare, etiam si caussa non esset. 85. Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rempublicam tuebuntur: in primisque operam dabunt, ut iuris, ut iudiciorum aequitate suum quisque teneat: et neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur, neque locupletibus ad sua vel tenenda vel recuperanda obsit invidia: praeterea, quibuscumque rebus vel belli vel domi poterunt, rempublicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Haec magnorum hominum sunt: haec apud maiores nostros factitata: haec genera officiorum qui persequuntur, cum summa utilitate reipublicae magnam ipsi adipiscentur et gratiam et gloriam.

86. *In his* autem *utilitatum praeceptis* Antipater Tyrius, Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, *duo praeterita censet esse a Panaetio, valetudinis curationem et pecuniae.* Quas res a summo philosopho praeteritas arbitror, quod essent faciles: sunt certe utiles. Sed valetudo sustentatur notitia sui corporis, et observatione, quae res aut prodesse soleant aut obesse; et continentia in victu omni atque cultu, corporis tuendi caussa; et praetermittendis voluptatibus; postremo arte eorum, quorum ad scientiam haec pertinent. 87. *Res* autem *familiaris* quaeri debet iis rebus, a quibus abest turpitudo; conservari autem diligentia et parsimonia; iisdem etiam rebus augeri. Has res commodissime Xenophon Socraticus persecutus est in eo libro, qui *Oeconomicus* inscribitur: quem nos, ista fere aetate quum essemus, qua es tu nunc, e Graeco in Latinum convertimus.

XXV. 88. Sed *utilitatum comparatio*, quoniam hic locus erat quartus a Panaetio praetermissus, saepe est necessaria. Nam et corporis commoda cum externis, et externa cum corporis, et ipsa inter se cor-

poris, et externa cum externis comparari solent. Cum externis corporis hoc modo [comparantur]: Valere ut malis, quam dives esse. Cum corporis externa, hoc modo: Dives esse potius, quam maximis corporis viribus. Ipsa inter se corporis sic: ut bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati. Externorum autem, ut gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis. 89. Ex quo genere comparationis illud est Catonis senis: a quo quum quaereretur, *quid maxime in re familiari expediret*, respondit: „*Bene pascere.*" *Quid secundum?* „*Satis bene pascere.*" *Quid tertium?* „*Male pascere.*" *Quid quartum?* „*Arare.*" Et, quum ille, qui quaesierat, dixisset: *Quid fenerari?* tum Cato: „Quid hominem," [inquit,] „occidere"? Ex quo et multis aliis intelligi debet, utilitatum comparationes fieri solere, recteque hoc adiunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus. 90. Sed toto hoc de genere, de quaerenda, de collocanda pecunia, vellem etiam de utenda, commodius a quibusdam optimis viris, ad Ianum medium sedentibus, quam ab ullis philosophis ulla in schola disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda. Pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est. Reliqua deinceps persequemur.

M. TULLII CICERONIS
DE OFFICIIS
AD MARCUM FILIUM
LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro Cicero accedit ad tertium commentationis locum de honestatis et utilitatis comparatione. Negat vero, aut dubitandum esse, aut umquam dubitari, an id, quod utile videatur, honesto sit anteponendum; sed tempora incidere, quibus, quod turpe haberi soleat, honestum videatur: ut occidere hominem, qui tyrannus esse coeperit; in quo non utile honesto, sed hoc illi anteponitur. Itaque, ut sine ullo errore diiudicari possit, si quando cum illo, quod honestum intelligitur, pugnare id videbitur, quod appellamus utile, formulam quamdam e Stoicorum disciplina constituit, quam si quis in comparatione rerum sequatur, numquam ab officio recedat. Ea est autem huiuscemodi: quidquid sit honestum, idem esse utile; nec utile quidquam, quod non sit honestum; ex quo consequitur, unum debere omnibus esse propositum, ut eadem sit utilitas unius cuiusque et universorum 1 — 7. *Ex hac formula deinceps multas quaestiones proponit, quibus officium ex temporibus exquiritur, ad extremum usque explicat.*

I. 1. *P*ublium Scipionem, Marce fili, *eum, qui primus Africanus appellatus est, dicere solitum* scripsit Cato,

qui fuit fere eius aequalis. „*Numquam se minus otiosum esse, quam quum otiosus, nec minus solum, quam quum solus esset.*“ Magnifica vero vox, et magno viro ac sapiente digna: quae declarat, illum et in otio de negotiis cogitare, et in solitudine secum loqui solitum; ut neque cessaret umquam, et interdum colloquio alterius non egeret. Ita[que] duae res, quae languorem afferunt ceteris, illum acuebant, otium et solitudo. Vellem nobis hoc idem vere dicere liceret: sed si minus imitatione tantam ingenii praestantiam consequi possumus, voluntate certe proxime accedimus: nam et, a republica forensibusque negotiis armis impiis vique prohibiti, otium persequimur; et ob eam caussam, Urbe relicta, rura peragrantes, saepe soli sumus. 2. Sed nec hoc otium cum Africani otio, nec haec solitudo cum illa comparanda est. Ille enim requiescens a reipublicae pulcherrimis muneribus otium sibi sumebat aliquando, et a coetu hominum frequentiaque interdum, tamquam in portum, se in solitudinem recipiebat: nostrum autem otium negotii inopia, non requiescendi studio, constitutum est. Exstincto enim Senatu deletisque iudiciis, quid est, quod dignum nobis aut in curia aut in foro agere possimus? 3. Ita qui in maxima celebritate atque in oculis civium quondam viximus, nunc, fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, et saepe soli sumus. Sed quia sic ab hominibus doctis accepimus, *non solum ex malis eligere minima oportere, sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni:* propterea et otio fruor, non illo quidem, quo debe[b]at is, qui quondam peperisset otium civitati; nec eam solitudinem languore patior, quam mihi adfert necessitas, non voluntas. 4. Quamquam Africanus maiorem laudem meo iudicio assequebatur. Nulla enim eius ingenii monumenta mandata litteris, nullum opus otii, nul-

lum solitudinis munus exstat. Ex quo intelligi debet, illum mentis agitatione, investigationeque earum rerum, quas cogitando consequebatur, nec otiosum nec solum umquam fuisse. Nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacita a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore, eversa, quam multis annis, stante republica, scripsimus. II. 5. Sed quum tota philosophia, mi Cicero, frugifera et fructuosa, nec ulla pars eius inculta ac deserta sit: tum nullus feracior in ea locus est nec uberior, quam de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi praecepta ducuntur. Quare quamquam a Cratippo nostro, principe huius memoriae philosophorum, haec te assidue audire atque accipere confido: tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circumsonare, nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire. 6. Quod quum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant, tum haud scio, an nemini potius, quam tibi. Sustines enim non parvam exspectationem imitandae industriae nostrae, magnam honorum, nonnullam fortasse nominis. Suscepisti onus praeterea grave et Athenarum, et Cratippi: ad quos quum tamquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est, dedecorantem et urbis auctoritatem et magistri. Quare, quantum coniti animo potes, quantum labore contendere, (si discendi labor est potius, quam voluptas,) tantum fac ut efficias; neve committas, ut, quum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. Sed haec hactenus. Multa enim saepe ad te cohortandi gratia scripsimus. Nunc ad reliquam partem propositae divisionis revertamur.

7. Panaetius igitur, qui sine controversia de officiis accuratissime disputavit, quemque nos, corre-

ctione quadam adhibita, potissimum secuti sumus, *tribus generibus* propositis, *in quibus deliberare homines et consultare de officio solerent, uno, quum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe: altero, utilene, an inutile: tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret*, de duobus generibus primis, tribus libris explicavit; de *tertio* autem *genere deinceps se* scripsit *dicturum*, nec exsolvit, quod promiserat. 8. Quod eo magis miror, quia scriptum a discipulo eius Posidonio est, *triginta annis vixisse Panaetium, posteaquam eos libros edidisset.* Quem locum miror a Posidonio breviter esse tactum in quibusdam commentariis; praesertim quum scribat, *nullum esse locum in tota philosophia tam necessarium.* 9. Minime vero assentior iis, qui negant, *eum locum a Panaetio praetermissum, sed consulto relictum, nec omnino scribendum fuisse, quia numquam posset utilitas cum honestate pugnare:* de quo alterum potest habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in divisione Panaetii tertium est, an plane omittendum: alterum dubitari non potest, quin a Panaetio susceptum sit, sed relictum. Nam qui e divisione tripartita duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. Praeterea in extremo libro tertio *de hac parte* pollicetur *se deinceps esse dicturum.* 10. Accedit eodem testis locuples, Posidonius, qui etiam scribit in quadam epistola, *P. Rutilium Rufum dicere solere*, qui Panaetium audierat, „*Ut nemo pictor esset inventus, qui Coae Veneris eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret,*“ (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat:) „*sic ea, quae Panaetius praetermisisset* [et non perfecisset], *propter eorum, quae perfecisset, praestantiam, neminem esse persecutum.*“

III. 11. Quamobrem de iudicio Panaetii dubitari

non potest: rectene autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adiunxerit, an secus, de eo fortasse disputari potest. Nam sive honestum solum bonum est, ut Stoicis placet, sive, quod honestum est, id ita summum bonum est, quemadmodum Peripateticis vestris videtur, ut omnia ex altera parte collocata, vix minimi momenti instar habeant: dubitandum non est, quin numquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus, Socratem exsecrari solitum eos, qui primum haec, natura cohaerentia, opinione distraxissent. Cui quidem ita sunt Stoici assensi, ut et, quidquid honestum esset, id utile esse censerent, nec utile quidquam, quod non honestum. 12. Quod si is esset Panaetius, qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset; ut ii, qui res expetendas vel voluptate vel indolentia metiuntur; liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honestate pugnare: sed, quum sit is, qui id solum bonum iudicet, quod honestum sit; quae autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione peiorem: non videtur eiusmodi debuisse deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum eo, quod honestum est, compararetur. 13. Etenim quod summum bonum a Stoicis dicitur, *Convenienter naturae vivere:* id habet hanc, ut opinor, sententiam, cum virtute congruere semper; cetera autem, quae secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. Quod quum ita sit, putant quidam, hanc comparationem non recte introductam, nec omnino de eo genere quidquam praecipiendum fuisse. Atque illud quidem *honestum*, quod proprie vereque dicitur, id in *sapientibus* est solis, neque *a virtute* divelli umquam potest; in iis autem, in quibus sapientia perfecta non est, ipsum illud quidem perfectum honestum nullo modo, similitu-

dines honesti esse possunt. 14. Haec enim omnia *officia*, de quibus his libris disputamus, *media* Stoici appellant, ea communia sunt et late patent; quae et ingenii bonitate multi assequuntur, et progressione discendi: illud autem officium, quod *rectum* iidem appellant, perfectum atque absolutum est, et, ut iidem dicunt, omnes numeros habet; nec, praeter sapientem, cadere in quemquam potest. 15. Quum autem aliquid actum est, in quo media officia compareant, id cumulate videtur esse perfectum: propterea quod vulgus, quid absit a perfecto, non fere intelligit: quatenus autem intelligit, nihil putat praetermissum. Quod item in poematis et in picturis usuvenit, in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti laudentque ea, quae laudanda non sint, ob eam, credo, caussam, quod insit in his aliquid probi, quod capiat ignaros, qui quidem, quid in una quaque re vitii sit, nequeant iudicare. Itaque quum sunt docti a peritis, facile desistunt a sententia. IV. Haec igitur officia, de quibus his libris disserimus, *quasi secunda quaedam honesta* esse dicunt, non sapientum modo propria, sed cum omni hominum genere communia. 16. Itaque his omnes, in quibus est virtutis indoles, commoventur. Nec vero quum duo Decii aut duo Scipiones fortes viri commemorantur, aut quum Fabricius Aristidesve *iustus* nominatur, aut ab illis fortitudinis, aut ab his iustitiae, tamquam a sapientibus, petitur exemplum. Nemo enim horum sic sapiens est, ut sapientem volumus intelligi: nec ii, qui sapientes habiti sunt et nominati, M. Cato et C. Laelius, sapientes fuerunt; ne illi quidem septem: sed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem quamdam gerebant speciemque sapientum. 17. Quocirca nec id, quod vere *honestum* est, fas est cum *utilitatis repugnantia* comparari: nec id, quod communiter appellamus *honestum*, quod colitur ab iis,

qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis umquam est comparandum: tamque id honestum, quod in nostram intelligentiam cadit, tuendum conservandumque nobis est, quam id, quod proprie dicitur vereque est honestum, sapientibus. Aliter enim teneri non potest, si quae est ad virtutem facta progressio. Sed haec quidem de iis, qui conservatione officiorum existimantur boni. 18. Qui autem omnia metiuntur emolumentis et commodis, neque ea volunt praeponderari honestate, hi solent in deliberando honestum cum eo, quod utile putant, comparare; boni viri non solent. Itaque existimo, Panaetium, quum dixerit, homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse, quod dixerit, solere modo, non etiam oportere. Etenim non modo pluris putare, quod utile videatur, quam quod honestum; sed haec etiam inter se comparare, et in his addubitare, turpissimum est. Quid est ergo, quod nonnumquam dubitationem afferre soleat, considerandumque videatur? Credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo consideretur. 19. Saepe enim tempore fit, ut, quod turpe plerumque haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Exempli caussa ponatur aliquid, quod pateat latius. Quod potest maius esse scelus, quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur se adstrinxit scelere, si qui tyrannum occidit, quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus praeclaris factis illud pulcherrimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem? Immo vero honestatem utilitas consecuta est.

Itaque, ut sine ullo errore diiudicare possimus, si quando cum illo, quod *honestum* intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus *utile*, formula quaedam constituenda est: quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio numquam recedemus.

20. Erit autem haec formula Stoicorum rationi disciplinaeque maxime consentanea: quam quidem his libris propterea sequimur, quod, quamquam et a veteribus Academicis et a Peripateticis vestris, qui quondam iidem erant, *quae honesta sunt, anteponuntur iis, quae videntur utilia*, tamen splendidius haec ab eis disseruntur, quibus, *quidquid honestum est, idem utile videtur; nec utile quidquam, quod non honestum*: quam ab iis, quibus aut honestum aliquid non utile, aut utile non honestum. Nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut, quodcumque maxime probabile occurrat, id nostro iure liceat defendere. Sed redeo ad formulam. V. 21. Detrahere igitur [aliquid] alteri, et hominem hominis incommodo suum augere commodum, magis est *contra naturam*, quam mors, quam paupertas, quam dolor, quam cetera, quae possunt aut corpori accidere, aut rebus externis. Nam principio tollit convictum humanum et societatem. Si enim sic erimus affecti, ut propter suum quisque emolumentum spoliet aut violet alterum, disrumpi necesse est eam, quae maxime est secundum naturam, humani generis societatem. 22. Ut, si unum quodque membrum sensum hunc haberet, ut posse putaret se valere, si proximi membri valetudinem ad se traduxisset; debilitari et interire totum corpus necesse esset: sic, si unus quisque nostrum rapiat ad se commoda aliorum, detrahatque, quod cuique possit, emolumenti sui gratia: societas hominum et communitas evertatur necesse est. Nam, sibi ut quisque malit, quod ad usum vitae pertineat, quam alteri, acquirere, concessum est, non repugnante natura. Illud natura non patitur, ut aliorum spoliis nostras facultates, copias, opes augeamus. 23. Neque vero hoc solum natura et iure gentium, sed etiam legibus populorum, quibus in singulis civitatibus respublica continetur, eodem modo

constitutum est, ut non liceat sui commodi caussa nocere alteri. Hoc enim spectant leges, hoc volunt; incolumem esse civium coniunctionem: quam qui dirimunt, eos morte, exsilio, vinculis, damno coercent. Atque hoc multo magis efficit ipsa naturae ratio, quae est lex divina et humana: cui parere qui velit, (omnes autem parebunt, qui secundum naturam volent vivere,) numquam committet, ut alienum appetat, et id, quod alteri detraxerit, sibi assumat. 24. Etenim [multo] magis est secundum naturam excelsitas animi et magnitudo, itemque comitas, iustitia, liberalitas; quam voluptas, quam vita, quam divitiae: quae quidem contemnere et pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi et excelsi est: detrahere ergo de altero sui commodi caussa, magis est contra naturam, quam mors, quam dolor, quam cetera generis eiusdem. 25. Itemque magis est secundum naturam, pro omnibus gentibus, si fieri possit, conservandis aut iuvandis maximos labores molestiasque suscipere, imitantem Herculem illum, quem hominum fama, beneficiorum memor, in concilio caelestium collocavit; quam vivere in solitudine non modo sine ullis molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis; ut excellas etiam pulchritudine et viribus. Quocirca optimo quisque et splendidissimo ingenio longe illam vitam huic anteponit. Ex quo efficitur, hominem naturae obedientem, homini nocere non posse. 26. Deinde, qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur, aut nihil se existimat contra naturam facere, aut magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quam facere cuiquam iniuriam. Si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis: quid cum eo disseras, qui omnino hominem ex homine tollat? Sin fugien-

dum id quidem censet, sed et multo illa peiora, mortem, paupertatem, dolorem; errat in eo, quod ullum aut corporis aut fortunae vitium animi vitiis gravius existimat. VI. Ergo unum debet esse omnibus propositum, *ut eadem sit utilitas unius cuiusque, et universorum*: quam si ad se quisque rapiat, dissolvetur omnis humana consortio. 27. Atque si etiam hoc natura praescribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam caussam, quod is homo sit, consultum velit: necesse est secundum eamdem naturam omnium utilitatem esse communem. Quod si ita est, una continemur omnes et eadem lege naturae: idque ipsum si ita est, certe violare alterum naturae lege prohibemur. Verum autem primum. Verum igitur extremum. 28. Nam illud quidem absurdum est, quod quidam dicunt, parenti se aut fratri nihil detracturos sui commodi caussa; aliam rationem esse civium reliquorum. Hi sibi nihil iuris [et] nullam societatem, communis utilitatis caussa, statuunt esse cum civibus: quae sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant: hi dirimunt communem humani generis societatem: qua sublata, beneficientia, liberalitas, bonitas, iustitia funditus tollitur: quae qui tollunt, etiam adversus Deos immortales impii iudicandi sunt. Ab his enim constitutam inter homines societatem evertunt: cuius societatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homini detrahere, sui commodi caussa, quam omnia incommoda subire vel externa, vel corporis, vel etiam ipsius animi, quae vacent iustitia. 29. Haec enim una virtus omnium est domina et regina virtutum. Forsitan quispiam dixerit: Nonne igitur sapiens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri, homini ad nullam rem utili? Minime vero. Non enim mihi est vita mea utilior, quam a-

mi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratia. Quid? si Phalarim, crudelem tyrannum et immanem, vir bonus, ne ipse frigore conficiatur, vestitu spoliare possit; nonne faciat? 30. Haec ad iudicandum sunt facillima. Nam, si quid ab homine, ad nullam partem utili, tuae utilitatis caussa detraxeris: inhumane feceris contraque naturae legem: sin autem is tu sis, qui multam utilitatem reipublicae atque hominum societati, si in vita remaneas, afferre possis, si quid ob eam caussam alteri detraxeris, non sit reprehendendum. Sin autem id non sit eiusmodi: suum cuique incommodum ferendum est potius, quam de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis est contra naturam morbus aut egestas, aut quid huiusmodi, quam detractio aut appetitio alieni. 31. Sed communis utilitatis derelictio contra naturam est: est enim iniusta. Itaque lex ipsa naturae, quae utilitatem hominum conservat et continet, decernit profecto, ut ab homine inerti atque inutili ad sapientem, bonum, fortemque virum transferantur res ad vivendum necessariae: qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modo hoc ita faciat, ut ne, ipse de se bene existimans seseque diligens, hanc caussam habeat ad iniuriam. Ita semper officio fungetur, utilitati consulens hominum, et ei, quam saepe commemoro, humanae societati. 32. Nam quod ad Phalarim attinet, perfacile iudicium est. Nulla enim nobis societas cum tyrannis, sed potius summa distractio est: neque est contra naturam, spoliare eum si possis, quem honestum est necare: atque hoc omne genus pestiferum atque impium, ex hominum communitate exterminandum est. Etenim, ut membra quaedam amputantur, si et ipsa sanguine et tamquam spiritu carere coeperunt et nocent reliquis partibus corporis: sic ista in figura hominis feritas et immanitas belluae a communi tam-

quam humanitatis corpore segreganda est. Huius generis sunt quaestiones omnes eae, in quibus ex tempore officium exquiritur. VII. 33. Eiusmodi igitur, credo, res Panaetium persecuturum fuisse, nisi aliqui casus aut occupatio consilium eius peremisset: ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa praecepta sunt, quibus perspici possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum; quid idcirco fugiendum non sit, quod omnino turpe non sit. Sed quoniam operi inchoato, prope tamen absoluto tamquam fastigium imponimus: ut geometrae solent non omnia docere, sed postulare, ut quaedam sibi concedantur, quo facilius, quae volunt, explicent: sic ego a te postulo, mi Cicero, ut mihi concedas, si potes, *nihil, praeter id, quod honestum sit, propter se esse expetendum*. Sin hoc non licet per Cratippum: at illud certe dabis, *quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum*. Mihi utrumvis satis est; et tum hoc, tum illud probabilius videtur, nec praeterea quidquam probabile. 34. Ac primum Panaetius in hoc defendendus est, quod non utilia *cum honestis pugnare aliquando posse* dixerit, (neque enim ei fas erat,) sed *ea, quae viderentur utilia*. *Nihil vero utile, quod non idem honestum: nihil honestum, quod non idem utile sit*, saepe testatur: negatque, *ullam pestem maiorem in vitam hominum invasisse, quam eorum opinionem, qui ista distraxerint*. Itaque non, ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore diiudicaremus, si quando incidissent, induxit eam, quae videretur esse, non quae esset, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus, nullis adminiculis, sed, ut dicitur, Marte nostro. Neque enim quidquam de hac parte post Panaetium explicatum est, quod quidem mihi probaretur de iis, quae in manus meas venerunt.

VIII. 35. Quum igitur aliqua species utilitatis obiecta est, commoveri necesse est. Sed si, quum animum attenderis, turpitudinem videas adiunctam ei rei, quae speciem utilitatis attulerit; tum non utilitas relinquenda est, sed intelligendum, ubi turpitudo sit, ibi utilitatem esse non posse. Quod si nihil est tam contra naturam, quam turpitudo, (recta enim et convenientia et constantia natura desiderat, aspernaturque contraria,) nihilque tam secundum naturam, quam utilitas: certe in eadem re utilitas et turpitudo esse non potest. Itemque, si ad honestatem nati sumus, eaque aut sola expetenda est, ut Zenoni visum est, aut certe omni pondere gravior habenda, quam reliqua omnia, quod Aristoteli placet: necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum aut summum bonum: quod autem bonum, id certe utile: ita quidquid honestum, id utile. 36. Quare error hominum non proborum, quum aliquid, quod utile visum est, arripuit, id continuo secernit ab honesto. Hinc sicae, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur: hinc furta, peculatus, expilationes, direptionesque sociorum et civium: hinc opum nimiarum potentiae non ferendae: postremo etiam in liberis civitatibus regnandi exsistunt cupiditates, quibus nihil nec taetrius nec foedius excogitari potest. Emolumenta enim rerum fallacibus iudiciis vident: poenam, non dico legum, quas saepe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quae acerbissima est, non vident. 37. Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio, (est enim totum sceleratum et impium,) qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent: in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiamsi ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. Atque etiam ex omni deliberatione celandi et occultandi spes opinio-

que removenda est. Satis enim nobis, si modo in philosophia aliquid profecimus, persuasum esse debet, si omnes Deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil iniuste, nihil libidinose, nihil incontinenter esse faciendum. IX. 38. Hinc ille Gyges inducitur a Platone: qui, quum terra discessisset magnis quibusdam imbribus, descendit in illum hiatum, aeneumque equum, ut ferunt fabulae, animadvertit, cuius in lateribus fores essent: quibus apertis, hominis mortui vidit corpus magnitudine inusitata, annulumque aureum in digito: quem ut detraxit, ipse induit: erat autem regius pastor: tum in concilium se pastorum recepit. Ibi quum palam eius annuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat: idem rursus videbatur, quum in locum annulum inverterat. Itaque hac opportunitate annuli usus, reginae stuprum intulit, eaque adiutrice Regem dominum interemit, sustulitque, quos obstare arbitrabatur: nec in his eum facinoribus quisquam potuit videre. Sic repente annuli beneficio Rex exortus est Lydiae. Hunc igitur ipsum annulum si habeat sapiens, nihilo plus sibi licere putet peccare, quam si non haberet. Honesta enim bonis viris, non occulta quaeruntur. 39. Atque hoc loco philosophi quidam, minime mali illi quidem, sed non satis acuti, *fictam et commentitiam fabulam* dicunt *prolatam a Platone*: quasi vero ille, aut factum id esse aut fieri potuisse, defendat. Haec est vis huius annuli et huius exempli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, quum aliquid, divitiarum, potentiae, dominationis, libidinis caussa, feceris, si id Diis hominibusque futurum sit semper ignotum; sisne facturus. Negant, id fieri posse. Quamquam potest id quidem. Sed quaero, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent? Urgent rustice sane. Negant enim posse, et in eo perstant: hoc

verbum quid valeat, non vident. Quum enim quaerimus, si possint celare, quid facturi sint: non quaerimus, possintne celare: sed tamquam tormenta quaedam adhibemus, ut, si responderint, se, impunitate proposita, facturos, quod expediat, facinerosos se esse fateantur: si negent, omnia turpia per seipsa fugienda esse concedant. Sed iam ad propositum revertamur.

X. 40. Incidunt multae saepe caussae, quae conturbent animos utilitatis specie; non, quum hoc deliberetur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem; nam id quidem improbum est: sed illud, *possitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter*. Quum Collatino collegae Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id iniuste. Fuerat enim in Regibus expellendis socius Bruti, consiliorum etiam adiutor. Quum autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi nomenque Tarquiniorum et memoriam regni esse tollendam: quod erat utile, patriae consulere; id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem: sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. At in eo Rege, qui Urbem condidit, non item. 41. Species enim utilitatis animum pepulit eius: cui quum visum esset utilius, solum, quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et pietatem et humanitatem, ut id, quod utile videbatur, neque erat, assequi posset: et tamen muri caussam opposuit, speciem honestatis neque probabilem nec sane idoneam. 42. Peccavit igitur; pace vel Quirini vel Romuli dixerim. Nec tamen nostrae nobis utilitates omittendae sunt, aliisque tradendae, quum his ipsi egeamus: sed suae cuique utilitati, quod sine alterius iniuria fiat, serviendum est. Scite Chrysippus, ut multa: *Qui stadium*, inquit, *currit, eniti et contendere debet, quam maxi-*

me possit, ut vincat; supplantare eum, quicum certet, aut manu [*de*]*pellere, nullo modo debet. Sic in vita sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est: alteri deripere, ius non est.* 43. Maxime autem perturbantur officia in amicitiis; quibus et non tribuere, quod recte possis, et tribuere, quod non sit aequum, contra officium est. Sed huius generis totius breve et non difficile praeceptum est. Quae enim videntur utilia, honores, divitiae, voluptates, cetera generis eiusdem, haec amicitiae numquam anteponenda sunt. At neque contra rempublicam, neque contra iusiurandum ac fidem, amici caussa, vir bonus faciet; ne si iudex quidem erit de ipso amico. *Ponit* enim *personam amici, quum induit iudicis.* Tantum dabit amicitiae, ut veram amici caussam esse malit: ut orandae litis tempus, quoad per leges liceat, accommodet. 44. Quum vero iurato sententia dicenda sit, meminerit, Deum se adhibere testem, id est, ut ego arbitror, mentem suam, qua nihil homini dedit Deus ipse divinius. Itaque praeclarum a maioribus accepimus morem rogandi iudicis, si eum teneremus, *Quae salva fide facere possit.* Haec rogatio ad ea pertinet, quae paullo ante dixi honeste amico a iudice posse concedi. Nam, si omnia facienda sunt, quae amici velint; non amicitiae tales, sed coniurationes putandae sunt. 45. Loquor autem de communibus amicitiis. Nam in sapientibus viris perfectisque nihil potest esse tale. Damonem et Phintiam, Pythagoreos, ferunt hoc animo inter se fuisse, ut, quum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset, et is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum suorum caussa postulavisset: — vas factus est alter eius sistendi; ut, si ille non revertisset, moriendum esset ipsi. Qui quum ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus, peti-

vit, ut se ad amicitiam tertium adscriberent. XI. 46. Quum igitur id, quod utile videtur in amicitia, cum eo, quod honestum est, comparatur: iaceat utilitatis species, valeat honestas. Quum autem in amicitia, quae honesta non sunt, postulabuntur: religio et fides anteponatur amicitiae. Sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii. Sed utilitatis specie in republica saepissime peccatur, ut in Corinthi disturbatione nostri. Durius etiam Athenienses, qui sciverunt, ut Aeginetis, qui classe valebant, pollices praeciderentur. Hoc visum est utile. Nimis enim imminebat propter propinquitatem Aegina Piraeeo. Sed nihil, quod crudele, utile. Est enim hominum naturae, quam sequi debemus, maxime inimica crudelitas. 47. Male etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent eosque exterminant, ut Fannius* apud patres nostros, Papius nuper. Nam *esse pro cive, qui civis non sit*, rectum est non licere: quam tulerunt legem sapientissimi Consules, Crassus et Scaevola: usu vero Urbis prohibere peregrinos, sane inhumanum est. Illa praeclara, in quibus publicae utilitatis species prae honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra respublica, quum saepe alias, tum maxime bello Punico secundo; quae, Cannensi calamitate accepta, maiores animos habuit, quam umquam rebus secundis. Nulla timoris significatio, nulla mentio pacis. Tanta vis est honesti, ut speciem utilitatis obscuret. 48. Athenienses quum Persarum impetum nullo modo possent sustinere, statuerentque, *ut, urbe relicta, coniugibus et liberis Troezene depositis, naves conscenderent libertatemque Graeciae classe defenderent:* Cyrsilum quemdam, suadentem, *ut in urbe manerent Xerxemque reciperent*, lapidibus cooperuerunt. Atque ille utilitatem sequi videbatur; sed ea nulla erat, repugnante honestate. 49. Themistocles post victoriam eius belli, quod cum Persis fuit,

dixit in concione, *Se habere consilium reipublicae salutare; sed id sciri, non opus esse:* postulavit, *ut aliquem populus daret, quicum communicaret.* Datus est Aristides. Huic ille, *Classem Lacedaemoniorum, quae subducta esset ad Gytheum, clam incendi posse; quo facto frangi Lacedaemoniorum opes necesse esset.* Quod Aristides quum audisset, in concionem magna exspectatione venit, dixitque, *Perutile esse consilium, quod Themistocles afferret, sed minime honestum.* Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt: totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Aristide repudiaverunt. Melius hi, quam nos, qui piratas immunes, socios vectigales habemus. XII. Maneat ergo, *quod turpe sit, id numquam esse utile, ne tum quidem, quum id, quod esse utile putes, adipiscare.* Hoc enim ipsum, utile putare, quod turpe sit, calamitosum est.

50. Sed incidunt, ut supra dixi, saepe *caussae, quum repugnare utilitas honestati videtur*, ut animadvertendum sit, repugnetne plane, an possit cum honestate coniungi. Eius generis hae sunt quaestiones: Si, exempli gratia, vir bonus Alexandria Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia et fame summaque annonae caritate: si idem sciat, complures mercatores Alexandria solvisse, navesque in cursu, frumento onustas, petentes Rhodum, viderit: dicturusne sit id Rhodiis, an silentio suum quam plurimo venditurus? Sapientem et bonum virum fingimus: de eius deliberatione et consultatione quaerimus; qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe iudicet, sed dubitet, turpe sit, an turpe non sit. 51. In huiusmodi caussis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico, aliud Antipatro, discipulo eius, homini acutissimo. Antipatro, *omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emptor ignoret:* Diogeni, *venditorem, quatenus iure*

civili constitutum sit, dicere vitia oportere: cetera sine insidiis agere: et, quoniam vendat, velle quam optime vendere. „Advexi, exposui, vendo meum non pluris, quam ceteri: fortasse etiam minoris, quum maior est copia: cui fit iniuria?" 52. Exoritur Antipatri ratio ex altera parte: „*Quid ais? tu, quum hominibus consulere debeas et servire humanae societati, eaque lege natus sis et ea habeas principia naturae, quibus parere et quae sequi debeas, ut utilitas tua utilitas sit communis, vicissimque communis utilitas tua sit: celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiae?*" Respondebit Diogenes fortasse sic: „*Aliud est celare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quae natura Deorum sit, qui sit finis bonorum: quae tibi plus prodessent cognita, quam tritici vilitas: sed numquid tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est.*" — 53. „*Immo vero,* [inquiet ille], *necesse est, si quidem meministi, esse inter homines natura coniunctam societatem.*" — „*Memini,* [inquiet ille,] *sed num ista societas talis est, ut nihil suum cuiusquam sit? Quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum.*" XIII. Vides in hac tota disceptatione non illud dici, *Quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam;* sed *ita expedire, ut turpe non sit:* ex altera autem parte; *ea re, quia turpe sit, non esse faciendum.* 54. Vendat aedes vir bonus propter aliqua vitia, quae ipse norit, ceteri ignorent: pestilentes sint, et habeantur salubres; ignoretur, in omnibus cubiculis apparere serpentes; male materiatae, ruinosae: sed hoc, praeter dominum, nemo sciat. Quaero, si hoc emptoribus venditor non dixerit, aedesque vendiderit pluris multo, quam se venditurum putarit, num id iniuste, aut improbe fecerit. 55. „*Ille vero*", inquit Antipater. „*Quid enim est aliud,* ERRANTI VIAM NON MONSTRARE, *quod Athenis exsecrationibus publicis sanctum est, si*

hoc non est, emptorem pati ruere et per errorem in maximam fraudem incurrere? Plus etiam est, quam viam non monstrare: nam est scientem in errorem alterum inducere." Diogenes contra: *"Num te emere coegit, qui ne hortatus quidem est? Ille, quod non placebat, proscripsit: tu, quod placebat, emisti. Quod si qui proscribunt,* VILLAM BONAM BENEQUE AEDIFICATAM, *non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est nec aedificata ratione; multo minus, qui domum non laudarunt. Ubi enim iudicium emptoris est, ibi fraus venditoris quae potest esse? Sin autem dictum non omne praestandum est, quod dictum non est, id praestandum putas? Quid vero est stultius, quam venditorem, eius rei, quam vendat, vitia narrare? Quid autem tam absurdum, quam si domini iussu ita praeco praedicet?* DOMUM PESTILENTEM VENDO. 56. Sic ergo in quibusdam caussis dubiis ex altera parte defenditur honestas, ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modo facere honestum sit, sed etiam, non facere, turpe. Haec est illa, quae videtur utilium fieri cum honestis saepe dissensio Quae diiudicanda sunt. Non enim, ut quaereremus, exposuimus, sed ut explicaremus. 57. Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios, nec hic aedium venditor celare emptores debuisse. Neque enim id est celare, quidquid reticeas: sed, quum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui caussa velis eos, quorum intersit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit et cuius hominis, quis non videt? Certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non iusti, non viri boni: versuti potius, obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri. Haec tot et alia plura, nonne inutile est, vitiorum subire nomina?

XIV. 58. Quod si vituperandi sunt, qui reticuerunt: quid de iis existimandum est, qui orationis va-

nitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus, nec infacetus et satis litteratus, quum se Syracusas *otiandi*, ut ipse dicere solebat, *non negotiandi caussa*, contulisset, dictitabat, *se hortulos aliquos emere velle, quo invitare amicos et ubi se oblectare sine interpellatoribus posset.* Quod quum percrebruisset, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, dixit, *venales quidem se hortos non habere; sed licere uti Canio, si vellet, ut suis:* et simul ad caenam hominem in hortos invitavit in posterum diem. Quum ille promisisset, tum Pythius, qui esset, ut argentarius, apud omnes ordines gratiosus, piscatores ad se convocavit, et ab his petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur: dixitque, quid eos facere vellet. Ad caenam tempore venit Canius. Opipare a Pythio apparatum convivium: cymbarum ante oculos multitudo: pro se quisque quod ceperat, afferebat: ante pedes Pythii pisces abiiciebantur. 59. Tum Canius, „*Quaeso*", inquit, „*quid est hoc, Pythi? Tantumne hic piscium? tantumne cymbarum?*" Et ille, „*Quid mirum?*" inquit. „*Hoc loco est, Syracusis quidquid est piscium: hic aquatio: hac villa isti carere non possunt.*" Incensus Canius cupiditate, contendit a Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat. Emit homo cupidus et locuples, tanti, quanti Pythius voluit, et emit instructos: nomina facit: negotium conficit. Invitat Canius postridie familiares suos. Venit ipse mature. Scalmum nullum videt. Quaerit ex proximo vicino, *num feriae quaedam piscatorum essent, quod eos nullos videret.* „*Nullae, quod sciam,*" inquit ille: „*sed hic piscari nulli solent: itaque heri mirabar, quid accidisset.*" Stomachari Canius. 60. Sed quid faceret? Nondum enim Aquillius, collega et familiaris meus, protulerat de dolo malo formulas: in quibus ipsis quum ex eo quaereretur, *Quid esset dolus ma-*

lus; respondebat, *Quum esset aliud simulatum, aliud actum.* Hoc quidem sane luculente, ut ab homine perito definiendi. Ergo et Pythius, et omnes aliud agentes, aliud simulantes, perfidi, improbi, malitiosi. Nullum igitur factum eorum potest utile esse, quum sit tot vitiis inquinatum. XV. Quod si Aquilliana definitio vera est: ex omni vita simulatio dissimulatioque tollenda est. Ita nec, ut emat melius, nec ut vendat, quidquam simulabit aut dissimulabit vir bonus. 61. Atque iste dolus malus etiam legibus erat vindicatus, ut tutela XII tabulis, et circumscriptio adolescentium lege [P]laetoria; et sine lege iudiciis, in quibus additur, EX FIDE BONA. Reliquorum autem iudiciorum haec verba maxime excellunt: in arbitrio rei uxoriae, MELIUS, AEQUIUS: in fiducia, INTER BONOS BENE AGIER. Quid ergo? aut in eo, quod MELIUS AEQUIUS, potest ulla pars inesse fraudis? aut, quum dicitur, INTER BONOS BENE AGIER, quidquam agi dolose aut malitiose potest? Dolus autem malus simulatione, ut ait Aquillius, continetur. Tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium. Non licitatorem venditor, non qui contra se liceatur, emptor apponet: uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quam semel, eloquetur. 62. Q. quidem Scaevola, P. F., quum postulasset, ut sibi fundus, cuius emptor erat, semel indicaretur, idque venditor ita fecisset: dixit, *se pluris aestimare:* addidit centum millia. Nemo est, qui hoc boni viri fuisse neget; sapientis, negant: ut si minoris, quam potuisset, vendidisset. Haec igitur est illa pernicies, quod alios bonos, alios sapientes existimant. Ex quo Ennius *nequidquam sapere sapientem, qui ipse sibi prodesse non quiret.* Vere id quidem, si, quid esset *prodesse,* mihi cum Ennio conveniret. 63. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panaetii, video in iis libris, quos de Officiis scri-

psit Q. Tuberoni, dicere: *Sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris. Neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximeque reipublicae. Singulorum enim facultates et copiae divitiae sunt civitatis.* Huic Scaevolae factum, de quo paullo ante dixi, placere nullo modo potest. Etenim qui omnino tantum se negat facturum compendii sui caussa, quod non liceat, huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est. 64. Sed sive simulatio et dissimulatio dolus malus est, perpaucae res sunt, in quibus dolus iste malus non versetur: sive vir bonus est is, qui prodest, quibus potest, nocet nemini: certe istum virum bonum non facile reperiemus. Numquam est igitur utile peccare, quia semper est turpe: et, quia semper est honestum, virum bonum esse semper est utile.

XVI. 65. Ac de iure quidem praediorum sanctum est apud nos iure civili, ut in his vendendis vitia dicerentur, quae nota essent venditori. Nam, quum ex XII [tabulis] satis esset ea praestari, quae essent lingua nuncupata; quae qui infitiatus esset, dupli poenam subiret: a iureconsultis etiam reticentiae poena est constituta. *Quidquid enim esset in praedio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, praestari oportere.* 66. Ut, quum in arce augurium augures acturi essent, iussissentque T. Claudium Centumalum, qui aedes in Caelio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auspiciis: Claudius proscripsit insulam, vendidit: emit P. Calpurnius Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius quum demolitus esset, cognossetque, Claudium aedes postea proscripsisse, quam esset ab auguribus demoliri iussus, arbitrum illum adegit, *quidquid*

sibi dare, facere oporteret ex fide bona. M. Cato sententiam dixit, huius nostri Catonis pater. Ut enim ceteri ex patribus, sic, qui lumen illud progenuit, ex filio est nominandus. Is igitur iudex ita pronuntiavit: *quum in venundando rem eam scisset, et non pronuntiasset, emptori damnum praestari oportere.* 67. Ergo ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emptori vitium, quod nosset venditor. Quod si recte iudicavit: non recte frumentarius ille, non recte aedium pestilentium venditor tacuit. Sed huiusmodi reticentiae iure civili omnes comprehendi non possunt: quae autem possunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratae vendiderat aedes eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. Hae [Sergio] serviebant. Sed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in iudicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. Ius Crassus urgebat; *quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere praestari:* aequitatem Antonius; *quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas aedes vendidisset, nihil fuisse necesse dici; nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo iure esset, teneret.* 68. Quorsus haec? Ut illud intelligas, non placuisse maioribus nostris astutos. XVII. Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias: leges, quatenus manu tenere possunt: philosophi, quatenus ratione et intelligentia. Ratio igitur postulat, ne quid insidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter. Suntne igitur insidiae, tendere plagas, etiam si excitaturus non sis feras nec agitaturus? Ipsae enim, nullo insequente, saepe incidunt. Sic tu aedes proscribas, tabulam, tamquam plagam, ponas, domum propter vitia vendas; in eam aliquis incurrat imprudens. 69. Hoc quamquam video, propter depravationem consuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege san-

verbum quid valeat, non vident. Quum enim quaerimus, si possint celare, quid facturi sint: non quaerimus, possintne celare: sed tamquam tormenta quaedam adhibemus, ut, si responderint, se, impunitate proposita, facturos, quod expediat, facinorosos se esse fateantur: si negent, omnia turpia per seipsa fugienda esse concedant. Sed iam ad propositum revertamur.

X. 40. Incidunt multae saepe caussae, quae conturbent animos utilitatis specie; non, quum hoc deliberetur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem; nam id quidem improbum est: sed illud, *possitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter*. Quum Collatino collegae Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id iniuste. Fuerat enim in Regibus expellendis socius Bruti, consiliorum etiam adiutor. Quum autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi nomenque Tarquiniorum et memoriam regni esse tollendam: quod erat utile, patriae consulere; id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem: sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. At in eo Rege, qui Urbem condidit, non item. 41. Species enim utilitatis animum pepulit eius: cui quum visum esset utilius, solum, quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et pietatem et humanitatem, ut id, quod utile videbatur, neque erat, assequi posset: et tamen muri caussam opposuit, speciem honestatis neque probabilem nec sane idoneam. 42. Peccavit igitur; pace vel Quirini vel Romuli dixerim. Nec tamen nostrae nobis utilitates omittendae sunt, aliisque tradendae, quum his ipsi egeamus: sed suae cuique utilitati, quod sine alterius iniuria fiat, serviendum est. Scite Chrysippus, ut multa: *Qui stadium*, inquit, *currit, eniti et contendere debet, quam maxi-*

ne possit, ut vincat; supplantare eum, quicum certet, aut manu [de]pellere, nullo modo debet. Sic in vita sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est: alteri deripere, ius non est. 43. Maxime autem perturbantur officia in amicitiis; quibus et non tribuere, quod recte possis, et tribuere, quod non sit aequum, contra officium est. Sed huius generis totius breve et non difficile praeceptum est. Quae enim videntur utilia, honores, divitiae, voluptates, cetera generis eiusdem, haec amicitiae numquam anteponenda sunt. At neque contra rempublicam, neque contra iusiurandum ac fidem, amici caussa, vir bonus faciet; ne si iudex quidem erit de ipso amico. *Ponit enim personam amici, quum induit iudicis.* Tantum dabit amicitiae, ut veram amici caussam esse malit: ut orandae litis tempus, quoad per leges liceat, accommodet. 44. Quum vero iurato sententia dicenda sit, meminerit, Deum se adhibere testem, id est, ut ego arbitror, mentem suam, qua nihil homini dedit Deus ipse divinius. Itaque praeclarum a maioribus accepimus morem rogandi iudicis, si eum teneremus, *Quae salva fide facere possit.* Haec rogatio ad ea pertinet, quae paullo ante dixi honeste amico a iudice posse concedi. Nam, si omnia facienda sunt, quae amici velint; non amicitiae tales, sed coniurationes putandae sunt. 45. Loquor autem de communibus amicitiis. Nam in sapientibus viris perfectisque nihil potest esse tale. Damonem et Phintiam, Pythagoreos, ferunt hoc animo inter se fuisse, ut, quum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset, et is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum suorum caussa postulavisset: — vas factus est alter eius sistendi; ut, si ille non revertisset, moriendum esset ipsi. Qui quum ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus, peti-

vit, ut se ad amicitiam tertium adscriberent. XI. 46. Quum igitur id, quod utile videtur in amicitia, cum eo, quod honestum est, comparatur: iaceat utilitatis species, valeat honestas. Quum autem in amicitia, quae honesta non sunt, postulabuntur: religio et fides anteponatur amicitiae. Sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii. Sed utilitatis specie in republica saepissime peccatur, ut in Corinthi disturbatione nostri. Durius etiam Athenienses; qui sciverunt, ut Aeginetis, qui classe valebant, pollices praeciderentur. Hoc visum est utile. Nimis enim imminebat propter propinquitatem Aegina Piraeeo. Sed nihil, quod crudele, utile. Est enim hominum naturae, quam sequi debemus, maxime inimica crudelitas. 47. Male etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent eosque exterminant, ut Fannius* apud patres nostros, Papius nuper. Nam *esse pro cive, qui civis non sit*, rectum est non licere: quam tulerunt legem sapientissimi Consules, Crassus et Scaevola: usu vero Urbis prohibere peregrinos, sane inhumanum est. Illa praeclara, in quibus publicae utilitatis species prae honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra respublica, quum saepe alias, tum maxime bello Punico secundo; quae, Cannensi calamitate accepta, maiores animos habuit, quam umquam rebus secundis. Nulla timoris significatio, nulla mentio pacis. Tanta vis est honesti, ut speciem utilitatis obscuret. 48. Athenienses quum Persarum impetum nullo modo possent sustinere, statuerentque, *ut, urbe relicta, coniugibus et liberis Troezene depositis, naves conscenderent libertatemque Graeciae classe defenderent*: Cyrsilum quemdam, suadentem, *ut in urbe manerent Xerxemque reciperent*, lapidibus cooperuerunt. Atque ille utilitatem sequi videbatur: sed ea nulla erat, repugnante honestate. 49. Themistocles post victoriam eius belli, quod cum Persis fuit,

dixit in concione, *Se habere consilium reipublicae salutare; sed id sciri, non opus esse:* postulavit, *ut aliquem populus daret, quicum communicaret.* Datus est Aristides. Huic ille, *Classem Lacedaemoniorum, quae subducta esset ad Gytheum, clam incendi posse; quo facto frangi Lacedaemoniorum opes necesse esset.* Quod Aristides quum audisset, in concionem magna exspectatione venit, dixitque, *Perutile esse consilium, quod Themistocles afferret, sed minime honestum.* Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt: totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Aristide repudiaverunt. Melius hi, quam nos, qui piratas immunes, socios vectigales habemus. XII. Maneat ergo, *quod turpe sit, id numquam esse utile, ne tum quidem, quum id, quod esse utile putes, adipiscare.* Hoc enim ipsum, utile putare, quod turpe sit, calamitosum est.

50. Sed incidunt, ut supra dixi, saepe *caussae, quum repugnare utilitas honestati videtur*, ut animadvertendum sit, repugnetne plane, an possit cum honestate coniungi. Eius generis hae sunt quaestiones: Si, exempli gratia, vir bonus Alexandria Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia et fame summaque annonae caritate: si idem sciat, complures mercatores Alexandria solvisse, navesque in cursu, frumento onustas, petentes Rhodum, viderit: dicturusne sit id Rhodiis, an silentio suum quam plurimo venditurus? Sapientem et bonum virum fingimus: de eius deliberatione et consultatione quaerimus; qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe iudicet, sed dubitet, turpe sit, an turpe non sit. 51. In huiusmodi caussis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico, aliud Antipatro, discipulo eius, homini acutissimo. Antipatro, *omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emptor ignoret:* Diogeni, *venditorem, quatenus iure*

civili constitutum sit, dicere vitia oportere: cetera sine insidiis agere: et, quoniam vendat, velle quam optime vendere. „Advexi, exposui, vendo meum non pluris, quam ceteri: fortasse etiam minoris, quum maior est copia: cui fit iniuria?" 52. Exoritur Antipatri ratio ex altera parte: *„Quid ais? tu, quum hominibus consulere debeas et servire humanae societati, eaque lege natus sis et ea habeas principia naturae, quibus parere et quae sequi debeas, ut utilitas tua utilitas sit communis, vicissimque communis utilitas tua sit: celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiae?"* Respondebit Diogenes fortasse sic: *„Aliud est celare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quae natura Deorum sit, qui sit finis bonorum: quae tibi plus prodessent cognita, quam tritici vilitas: sed numquid tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est."* — 53. *„Immo vero,* [inquiet ille], *necesse est, si quidem meministi, esse inter homines natura coniunctam societatem."* — *„Memini,* [inquiet ille,] *sed num ista societas talis est, ut nihil suum cuiusquam sit? Quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum."* XIII. Vides in hac tota disceptatione non illud dici, *Quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam; sed ita expedire, ut turpe non sit:* ex altera autem parte; *ea re, quia turpe sit, non esse faciendum.* 54. Vendat aedes vir bonus propter aliqua vitia, quae ipse norit, ceteri ignorent: pestilentes sint, et habeantur salubres: ignoretur, in omnibus cubiculis apparere serpentes; male materiatae, ruinosae: sed hoc, praeter dominum, nemo sciat. Quaero, si hoc emptoribus venditor non dixerit, aedesque vendiderit pluris multo, quam se vendituram putarit, num id iniuste, aut improbe fecerit. 55. *„Ille vero",* inquit Antipater. *„Quid enim est aliud,* ERRANTI VIAM NON MONSTRARE, *quod Athenis exsecrationibus publicis sanctum est, si*

hoc non est, emptorem pati ruere et per errorem in maximam fraudem incurrere? Plus etiam est, quam viam non monstrare: nam est scientem in errorem alterum inducere." Diogenes contra: „*Num te emere coegit, qui ne hortatus quidem est? Ille, quod non placebat, proscripsit: tu, quod placebat, emisti. Quod si qui proscribunt,* VILLAM BONAM BENEQUE AEDIFICATAM, *non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est nec aedificata ratione; multo minus, qui domum non laudarunt. Ubi enim iudicium emptoris est, ibi fraus venditoris quae potest esse? Sin autem dictum non omne praestandum est, quod dictum non est, id praestandum putas? Quid vero est stultius, quam venditorem, eius rei, quam vendat, vitia narrare? Quid autem tam absurdum, quam si domini iussu ita praeco praedicet?* DOMUM PESTILENTEM VENDO. 56. Sic ergo in quibusdam caussis dubiis ex altera parte defenditur honestas, ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modo facere honestum sit, sed etiam, non facere, turpe. Haec est illa, quae videtur utilium fieri cum honestis saepe dissensio Quae diiudicanda sunt. Non enim, ut quaereremus, exposuimus, sed ut explicaremus. 57. Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios, nec hic aedium venditor celare emptores debuisse. Neque enim id est celare, quidquid reticeas: sed quum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui caussa velis eos, quorum intersit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit et cuius hominis, quis non videt? Certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non iusti, non viri boni: versuti potius, obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri. Haec tot et alia plura, nonne inutile est, vitiorum subire nomina?

XIV. 58. Quod si vituperandi sunt, qui reticuerunt: quid de iis existimandum est, qui orationis va-

nitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus, nec infacetus et satis litteratus, quum se Syracusas *otiandi*, ut ipse dicere solebat, *non negotiandi caussa*, contulisset, dictitabat, *se hortulos aliquos emere velle, quo invitare amicos et ubi se oblectare sine interpellatoribus posset.* Quod quum percrebruisset, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, dixit, *venales quidem se hortos non habere; sed licere uti Canio, si vellet, ut suis:* et simul ad caenam hominem in hortos invitavit in posterum diem. Quum ille promisisset, tum Pythius, qui esset, ut argentarius, apud omnes ordines gratiosus, piscatores ad se convocavit, et ab his petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur: dixitque, quid eos facere vellet. Ad caenam tempore venit Canius. Opipare a Pythio apparatum convivium: cymbarum ante oculos multitudo: pro se quisque quod ceperat, afferebat: ante pedes Pythii pisces abiiciebantur. 59. Tum Canius, „*Quaeso*", inquit, „*quid est hoc, Pythi? Tantumne hic piscium? tantumne cymbarum?*" Et ille, „*Quid mirum?*" inquit. „*Hoc loco est, Syracusis quidquid est piscium: hic aquatio: hac villa isti carere non possunt.*" Incensus Canius cupiditate, contendit a Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat. Emit homo cupidus et locuples, tanti, quanti Pythius voluit, et emit instructos: nomina facit: negotium conficit. Invitat Canius postridie familiares suos. Venit ipse mature. Scalmum nullum videt. Quaerit ex proximo vicino, *num feriae quaedam piscatorum essent, quod eos nullos videret.* „*Nullae, quod sciam,*" inquit ille: „*sed hic piscari nulli solent: itaque heri mirabar, quid accidisset.*" Stomachari Canius. 60. Sed quid faceret? Nondum enim Aquillius, collega et familiaris meus, protulerat de dolo malo formulas: in quibus ipsis quum ex eo quaereretur, *Quid esset dolus ma-*

lus; respondebat, *Quum esset aliud simulatum, aliud actum.* Hoc quidem sane luculente, ut ab homine perito definiendi. Ergo et Pythius, et omnes aliud agentes, aliud simulantes, perfidi, improbi, malitiosi. Nullum igitur factum eorum potest utile esse, quum sit tot vitiis inquinatum. XV. Quod si Aquilliana definitio vera est: ex omni vita simulatio dissimulatioque tollenda est. Ita nec, ut emat melius, nec ut vendat, quidquam simulabit aut dissimulabit vir bonus. 61. Atque iste dolus malus etiam legibus erat vindicatus, ut tutela XII tabulis, et circumscriptio adolescentium lege [P]laetoria; et sine lege iudiciis, in quibus additur, EX FIDE BONA. Reliquorum autem iudiciorum haec verba maxime excellunt: in arbitrio rei uxoriae, MELIUS, AEQUIUS: in fiducia, INTER BONOS BENE AGIER. Quid ergo? aut in eo, quod MELIUS AEQUIUS, potest ulla pars inesse fraudis? aut, quum dicitur, INTER BONOS BENE AGIER, quidquam agi dolose aut malitiose potest? Dolus autem malus simulatione, ut ait Aquillius, continetur. Tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium. Non licitatorem venditor, non qui contra se liceatur, emptor apponet: uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quam semel, eloquetur. 62. Q. quidem Scaevola, P. F., quum postulasset, ut sibi fundus, cuius emptor erat, semel indicaretur, idque venditor ita fecisset: dixit, *se pluris aestimare:* addidit centum millia. Nemo est, qui hoc boni viri fuisse neget; sapientis, negant: ut si minoris, quam potuisset, vendidisset. Haec igitur est illa pernicies, quod alios bonos, alios sapientes existimant. Ex quo Ennius *nequidquam sapere sapientem, qui ipse sibi prodesse non quiret.* Vere id quidem, si, quid esset *prodesse*, mihi cum Ennio conveniret. 63. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panaetii, video in iis libris, quos de Officiis scri-

psit Q. Tuberoni, dicere: *Sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris. Neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximeque reipublicae. Singulorum enim facultates et copiae divitiae sunt civitatis.* Huic Scaevolae factum, de quo paullo ante dixi, placere nullo modo potest. Etenim qui omnino tantum se negat facturum compendii sui caussa, quod non liceat, huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est. 64. Sed sive simulatio et dissimulatio dolus malus est, perpaucae res sunt, in quibus dolus iste malus non versetur: sive vir bonus est is, qui prodest, quibus potest, nocet nemini: certe istum virum bonum non facile reperiemus. Numquam est igitur utile peccare, quia semper est turpe: et, quia semper est honestum, virum bonum esse semper est utile.

XVI. 65. Ac de iure quidem praediorum sanctum est apud nos iure civili, ut in his vendendis vitia dicerentur, quae nota essent venditori. Nam, quum ex XII [tabulis] satis esset ea praestari, quae essent lingua nuncupata; quae qui infitiatus esset, dupli poenam subiret: a iureconsultis etiam reticentiae poena est constituta. *Quidquid enim esset in praedio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, praestari oportere.* 66. Ut, quum in arce augurium augures acturi essent, iussissentque T. Claudium Centumalum, qui aedes in Caelio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auspiciis: Claudius proscripsit insulam, vendidit: emit P. Calpurnius Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius quum demolitus esset, cognossetque, Claudium aedes postea proscripsisse, quam esset ab auguribus demoliri iussus, arbitrum illum adegit, *quidquid*

sibi dare, facere oporteret ex fide bona. M. Cato sententiam dixit, huius nostri Catonis pater. Ut enim ceteri ex patribus, sic, qui lumen illud progenuit, ex filio est nominandus. Is igitur iudex ita pronuntiavit: *quum in venundando rem eam scisset, et non pronuntiasset, emptori damnum praestari oportere.* 67. Ergo ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emptori vitium, quod nosset venditor. Quod si recte iudicavit: non recte frumentarius ille, non recte aedium pestilentium venditor tacuit. Sed huiusmodi reticentiae iure civili omnes comprehendi non possunt: quae autem possunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratae vendiderat aedes eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. Hae [Sergio] serviebant. Sed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in iudicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. Ius Crassus urgebat; *quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere praestari:* aequitatem Antonius; *quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas aedes vendidisset, nihil fuisse necesse dici; nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo iure esset, teneret.* 68. Quorsus haec? Ut illud intelligas, non placuisse maioribus nostris astutos. XVII. Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias: leges, quatenus manu tenere possunt: philosophi, quatenus ratione et intelligentia. Ratio igitur postulat, ne quid insidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter. Suntne igitur insidiae, tendere plagas, etiam si excitaturus non sis feras* nec agitaturus? Ipsae enim, nullo insequente, saepe incidunt. Sic tu aedes proscribas, tabulam, tamquam plagam, ponas, domum propter vitia vendas; in eam aliquis incurrat imprudens. 69. Hoc quamquam video, propter depravationem consuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege san-

ciri aut iure civili: tamen naturae lege sancitum est. Societas est enim, (quod etsi saepe dictum est, dicendum tamen est saepius,) latissime quidem quae pateat, hominum inter homines: interior eorum, qui eiusdem gentis sunt; propior eorum, qui eiusdem civitatis. Itaque maiores aliud ius gentium, aliud ius civile esse voluerunt. Quod civile, non idem continuo gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri iuris germanaeque iustitiae solidam et expressam effigiem nullam tenemus: umbra et imaginibus utimur: eas ipsas utinam sequeremur! feruntur enim ex optimis naturae et veritatis exemplis. 70. Nam quanti verba illa, UTI NE PROPTER TE FIDEMVE TUAM CAPTUS FRAUDATUSVE SIEM! Quam illa aurea: UT INTER BONOS BENE AGIER OPORTET, ET SINE FRAUDATIONE! Sed, qui sint *boni* et quid sit *bene agi*, magna quaestio est. Q. quidem Scaevola, Pontifex maximus, *summam vim* dicebat *esse in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur*, EX FIDE BONA: *fideique bonae nomen* existimabat *manare latissime, idque versari in tutelis, societatibus, fiduciis, mandatis, rebus emptis, venditis, conductis, locatis, quibus vitae societas contineretur: in his magni esse iudicis, statuere, (praesertim quum in plerisque essent iudicia contraria,) quid quemque cuique praestare oporteret*. 71. Quocirca astutiae tollendae sunt, eaque malitia, quae vult illa quidem videri se esse prudentiam, sed abest ab ea distatque plurimum. *Prudentia* est enim locata in delectu bonorum et malorum: *malitia*, (si omnia, quae turpia sunt, mala sunt,) mala bonis ponit ante. Nec vero in praediis solum ius civile, ductum a natura, malitiam fraudemque vindicat: sed etiam in mancipiorum venditione fraus venditoris omnis excluditur. Qui enim scire debuit, de sanitate, de fuga, de furtis, praestat edicto Aedilium. Heredum alia caussa est.

72. Ex quo intelligitur, quoniam iuris natura fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius praedetur inscitia. Nec ulla pernicies vitae maior inveniri potest, quam in malitia simulatio intelligentiae: ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur. Quotus enim quisque reperietur, qui, impunitate et ignoratione omnium proposita, abstinere possit iniuria?

XVIII. 73. Periclitemur, si placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putat. Neque enim de sicariis, veneficis, testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco disserendum est; qui non verbis sunt et disputatione philosophorum, sed vinculis et carcere fatigandi: sed haec consideremus, quae faciunt ii, qui habentur boni. L. Minucii Basili, locupletis hominis, falsum testamentum quidam e Graecia Romam attulerunt: quod quo facilius obtinerent, scripserant heredes secum M. Crassum et Q. Hortensium, homines eiusdem aetatis potentissimos: qui, quum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpae; alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? satin' hoc est, ut non deliquisse videantur? Mihi quidem non videtur: quamquam alterum amavi vivum, alterum non odi mortuum. 74. Sed quum Basilus M. Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset, eumque fecisset heredem: hunc dico patronum agri Piceni et Sabini: (o turpem notam temporum illorum!) num erat aequum, principes cives rem habere, ad Satrium nihil praeter nomen pervenire? Etenim, si is, qui non defendit iniuriam, neque propulsat [a suis], quum potest, iniuste facit, ut in primo libro disserui: qualis habendus est is, qui non modo non repellit, sed adiuvat iniuriam? Mihi quidem etiam verae hereditates non

honestae videntur, si sunt malitiosis blanditiis officiorum, non veritate, sed simulatione quaesitae. Atqui in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honestum videri solet. 75. Falso: nam *eadem utilitatis, quae honestatis est regula*. Qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus. Sic enim cogitans: *Est istuc quidem honestum; verum hoc expedit:* res a natura copulatas audebit errore divellere; qui fons est fraudium, maleficiorum, scelerum omnium. XIX. Itaque si vir bonus habeat hanc vim, ut, si digitis concrepuerit, possit in locupletium testamenta nomen eius irrepere; hac vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat, id omnino neminem umquam suspicaturum. At dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione heres posset scriptus esse, qui re vera non esset heres: in foro, mihi crede, saltaret. Homo autem iustus, isque quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet. Hoc qui admiratur, is se, quid sit vir bonus, nescire fateatur. 76. At vero, si quis voluerit animi sui complicatam notionem evolvere, iam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit, quibus possit: noceat nemini, nisi lacessitus iniuria. Quid ergo? Hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat? „*Non igitur faciat*," (dixerit quis,) „*quod utile sit, quod expediat?*" Immo intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit iniustum. Hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit. 77. Fimbriam consularem, audiebam de patre nostro puer, iudicem M. Lutatio Pinthiae fuisse, equiti Romano sane honesto, quum is sponsionem fecisset, NI VIR BONUS ESSET. Itaque ei dixisse Fimbriam, *se illam rem numquam iudicaturum; ne aut spoliaret fama probatum hominem, si contra iudicasset: aut statuisse videretur, virum bonum aliquem esse, quum ea res innume-*

rabilibus officiis et laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri potest quidquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat praedicare. Haec, non turpe est, dubitare philosophos, quae ne rustici quidem dubitent? a quibus natum est id, quod [iam] contritum est vetustate proverbium. Quum enim fidem alicuius bonitatemque laudant; *dignum* esse dicunt, *quicum in tenebris mices.* Hoc, quam habet vim, nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiam si id possis, nullo refellente, obtinere? 78. Videsne, hoc proverbio neque Gygi illi posse veniam dari, neque huic, quem paullo ante fingebam, digitorum percussione hereditates omnium posse convertere? Ut enim, quod turpe est, id quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest: sic, quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest, adversante et repugnante natura. XX. 79. At enim, quum permagna praemia sunt, est caussa peccandi. C. Marius quum a spe Consulatus longe abesset, et iam septimum annum post Praeturam iaceret, neque petiturus umquam Consulatum videretur: Q. Metellum, cuius Legatus erat, summum virum et civem, quum ab eo, Imperatore suo, Romam missus esset, apud populum Romanum criminatus est, *bellum illum ducere: si se Consulem fecissent, brevi tempore aut vivum, aut mortuum Iugurtham se in potestatem populi Romani daturum.* Itaque factus est ille quidem Consul, sed a fide iustitiaque discessit, qui optimum et gravissimum civem, cuius Legatus, et a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit. 80. Ne noster quidem Gratidianus officio boni viri functus est tum, quum Praetor esset, collegiumque Praetorum Tribuni plebis adhibuissent, ut res nummaria

de communi sententia constitueretur. Iactabatur enim temporibus illis nummus, sic, ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum cum poena atque iudicio, constitueruntque, *ut omnes simul in Rostra post meridiem escenderent*. Et ceteri quidem alius alio: Marius a subselliis in Rostra recta, idque, quod communiter compositum fuerat, solus edixit. Et ea res, si quaeris, ei magno honori fuit. Omnibus vicis statuae: ad eas thus et cerei. Quid multa? nemo umquam multitudini fuit carior. 81. Haec sunt, quae conturbant homines in deliberatione nonnumquam, quum id, in quo violatur aequitas, non ita magnum; illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur: ut Mario, praeripere collegis et Tribunis plebis popularem gratiam, non ita turpe: Consulem ob eam rem fieri, quod sibi tum proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam: *aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit; aut, si turpe est, ne videatur esse utile*. Quid igitur? possumusne aut illum Marium virum bonum iudicare, aut hunc? Explica atque excute intelligentiam tuam, ut videas, quae sit in ea species, forma, et notio viri boni. Cadit ergo in virum bonum, mentiri emolumenti sui caussa, criminari, praeripere, fallere? Nihil profecto minus. 82. Est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni et splendorem et nomen amittas? Quid est, quod afferre tantum utilitas ista, quae dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit? fidem iustitiamque detraxerit? Quid enim interest, utrum ex homine se quis convertat in belluam, an hominis figura immanitatem gerat belluae? XXI. Quid? qui omnia recta et honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur, nonne idem faciunt, quod is, qui etiam socerum habere voluit eum, cuius ipse audacia po-

tens esset? Utile ei videbatur, plurimum posse alterius invidia. Id quam iniustum in patriam, quam inutile, quam turpe esset, non videbat. Ipse autem socer in ore semper Graecos versus *de Phoenissis* habebat, quos dicam ut potero, incondite fortasse, sed tamen, ut res possit intelligi:

Nam si violandum est iús, regnandi grátia
Violándum est: aliis rébus pietatém colas.

Capitalis Eteocles, vel potius Euripides, qui id unum, quod omnium sceleratissimum fuerit, exceperit. 83. Quid igitur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui Rex populi Romani dominusque omnium gentium esse concupiverit, idque perfecerit. Hanc cupiditatem si honestam quis [esse] dicit, amens est. Probat enim legum et libertatis interitum, earumque oppressionem taetram et detestabilem gloriosam putat. Qui autem fatetur, honestum non esse in ea civitate, quae libera fuit quaeque esse debeat, regnare, sed ei, qui id facere possit, esse utile: qua hunc obiurgatione, aut quo potius convicio a tanto errore coner avellere? Potest enim, Dii immortales! cuiquam esse utile foedissimum et taeterrimum parricidium patriae: quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus *Parens* nominetur? *Honestate igitur dirigenda utilitas est*, et quidem sic, ut haec duo, verbo inter se discrepare, re [tamen] unum sonare videantur. 84. Non habeo, ad vulgi opinionem, quae maior utilitas, quam regnandi, esse possit: nihil contra inutilius ei, qui id iniuste consecutus sit, invenio, quum ad veritatem coepi revocare rationem; possunt enim cuiquam esse utiles, angores, sollicitudines, diurni et nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

Múlti iniqui atque infidélès régno, pauci súnt boni,

inquit Accius. At cui regno? Quod, a Tantalo et

Pelope proditum, iure obtinebatur. Nam quanto plures ei Regi putas, qui exercitu populi Romani populum ipsum Romanum oppressisset, civitatemque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem servire sibi coegisset? 85. Hunc tu quas conscientiae labes in animo censes habuisse? quae vulnera? Cuius autem vita ipsi potest utilis esse, quum eius vitae ea conditio sit, ut, qui illam eripuerit, in maxima et gratia futurus sit, et gloria? Quod si haec utilia non sunt, quae maxime videntur, quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis: satis persuasum esse debet, *nihil esse utile, quod non honestum sit*. XXII. 86. Quamquam id quidem, quum saepe alias, tum Pyrrhi bello a C. Fabricio, Consule iterum, et a Senatu nostro iudicatum est. Quum enim [Rex] Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset, quumque de imperio certamen esset cum Rege generoso ac potente; perfuga ab eo venit in castra Fabricii, eique est pollicitus, *si praemium sibi posuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum, et eum veneno necaturum*. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum: idque eius factum laudatum a Senatu est. Atqui si speciem utilitatis opinionemque quaerimus, magnum illud bellum perfuga unus, et gravem adversarium imperii sustulisset: sed magnum dedecus et flagitium, quicum laudis certamen fuisset, eum non virtute, sed scelere superatum. 87. Utrum igitur utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Aristides Athenis fuit, vel Senatui nostro, qui numquam utilitatem a dignitate seiunxit, armis cum hoste certare, an venenis? Si gloriae caussa imperium expetendum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria: sin ipsae opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi, Q. F., sententia: *quas civitates L. Sulla, pecunia accepta, ex Senatus consulto liberavis-*

set, ut hae rursus vectigales essent: neque his pecuniam, quam pro libertate dederant, *redderemus.* Est ei Senatus assensus. Turpe imperio. Piratarum enim melior fides, [quam Senatus]. At aucta vectigalia: utile igitur. Quousque audebunt dicere quidquam utile, quod non honestum? 88. Potest autem ulli imperio, quod gloria fultum esse debet et benevolentia sociorum, utile esse odium et infamia? Ego etiam cum Catone meo saepe dissensi. Nimis mihi praefracte videbatur aerarium vectigaliaque defendere: omnia publicanis negare, multa sociis; quum in hos benefici esse deberemus, cum illis sic agere, ut cum colonis nostris solemus: eoque magis, quo illa ordinum coniunctio ad salutem reipublicae pertinebat. Male etiam Curio, quum *caussam Transpadanorum aequam esse* dicebat: semper autem addebat: „*Vincat utilitas.*" Potius diceret, non esse aequam, quia non esset utilis reipublicae, quam, quum *utilem* diceret non esse, *aequam* fateretur.

XXIII. 89. Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium quaestionum: *Sitne boni viri, in maxima caritate annonae, familiam non alere.* In utramque partem disputat: sed tamen ad extremum utilitate officium dirigit magis, quam humanitate. Quaerit, *si in mari iactura facienda sit, equine pretiosi potius iacturam faciat, an servuli vilis.* Hic alio res familiaris, alio ducit humanitas. *Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit?* Negat, *quia sit iniurium. Quid? dominus navis, eripietne suum? Minime: non plus, quam* [*si*] *navigantem in alto eiicere de navi velit, quia sua sit. Quoad enim perventum sit eo, quo sumpta navis est, non domini est navis, sed navigantium.* 90. *Quid, si una tabula sit, duo naufragi, aeque sapientes: sibine uter rapiat, an alter cedat alteri? Cedat vero: sed*

ei, cuius magis intersit, vel sua vel reipublicae caussa, vivere. Quid, si haec paria in utroque? Nullum erit certamen, sed, quasi sorte aut micando victus, alteri cedet alter. Quid si pater fana expilet, cuniculos agat ad aerarium: indicetne id magistratibus filius? Nefas id quidem [*est*]*: quin etiam defendat patrem, si arguatur. Non igitur patria praestat omnibus officiis? Immo vero: sed ipsi patriae conducit, pios cives habere in parentes. Quid, si tyrannidem occupare, si patriam prodere conabitur pater? silebitne filius? Immo vero obsecrabit patrem, ne id faciat. Si nihil proficiet, accusabit: minabitur etiam: ad extremum si ad perniciem patriae res spectabit, patriae salutem anteponet saluti patris.* 91. Quaerit etiam, *si sapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro bonis: quum id rescierit; soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis.* Diogenes ait: Antipater negat: cui potius assentior. *Qui vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere. Non necesse* putat Diogenes: Antipater *viri boni* existimat. [Haec sunt quasi controversa iura Stoicorum.] *In mancipio vendendo, dicendane vitia, non ea, quae nisi dixeris, redhibeatur mancipium iure civili, sed haec, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum.* 92. Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. *Si quis, aurum vendens, orichalcum se putet vendere, indicetne ei vir bonus, aurum illud esse, an emat denario, quod sit mille denarium?* Perspicuum iam est, et quid mihi videatur, et quae sit inter eos philosophos, quos nominavi, controversia. XXIV. Pacta et promissa semperne servanda sint, QUAE NEC VI, NEC DOLO MALO, ut Praetores solent, FACTA SINT? Si quis medicamentum cuipiam dederit ad aquam intercutem, pepigeritque, *ne illo medicamento umquam postea uteretur;* si eo medicamento sanus factus fuerit, et annis aliquot

post inciderit in eumdem morbum, nec ab eo, quicum pepigerat, impetret, ut iterum eo liceat uti: quid faciendum sit. Quum sit is inhumanus, qui non concedat, nec ei quidquam fiat iniuriae; vitae et saluti consulendum. 93. Quid? si sapiens rogatus ab eo, qui eum heredem faciat, *quum ei testamento sestertium millies relinquatur*, *ut ante*, *quam hereditatem adeat*, *luce palam in foro saltet*, id se facturum promiserit, quod aliter eum heredem scripturus ille non esset: faciat, quod promiserit, necne? Promisisse nollem, et id arbitror fuisse gravitatis. [Sed] quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius mentietur, si ex hereditate nihil ceperit, nisi forte eam pecuniam in reipublicae magnum aliquod tempus contulerit: ut vel saltare eum, quum patriae consulturus sit, turpe non sit. XXV. 94. Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, quae non sunt iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaëthonti filio, (ut redeamus ad fabulas,) *facturum se esse* dixit, *quidquid optasset:* optavit, *ut in currum patris tolleretur:* sublatus est; atque is, antequam constitit, ictu fulminis deflagravit. Quanto melius fuerat, in hoc, promissum patris non esse servatum! Quid, quod Theseus exegit promissum a Neptuno? Cui quum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti, [filii sui,] quum is patri suspectus esset de noverca: quo optato impetrato, Theseus in maximis fuit luctibus. 95. Quid? Agamemnon, quum devovisset Dianae, *quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno*, immolavit Iphigeniam, qua nihil erat in eo quidem anno natum pulchrius. Promissum potius non faciendum, quam tam taetrum facinus admittendum fuit. Ergo et promissa non facienda nonnumquam: neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repe-

tat insaniens: reddere, peccatum sit; officium, non reddere. Quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriae, reddasne depositum? Non, credo: facias enim contra rempublicam, quae debet esse carissima. Sic multa, quae honesta natura videntur esse, temporibus fiunt non honesta. Facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commutata utilitate, fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quae videntur esse *utilitates* contra *iustitiam*, simulatione *prudentiae*, satis arbitror dictum.

96. Sed quoniam a *quattuor fontibus honestatis* primo libro officia duximus, in eisdem versabimur, quum docebimus, ea, quae videntur esse utilia, neque sunt, quam sint virtutis inimica. Ac de *prudentia* quidem, quam vult imitari *malitia*, itemque de *iustitia*, quae semper est utilis, disputatum est. Reliquae sunt duae partes honestatis, quarum altera *in animi excellentis magnitudine et praestantia* cernitur: altera in *conformatione et moderatione continentiae et temperantiae*. XXVI. 97. Utile videbatur Ulixi, ut quidem poetae tragici prodiderunt: nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulixe nulla suspicio est: sed insimulant eum tragoediae, simulatione insaniae militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium. „At utile, (ut aliquis fortasse dixerit,) regnare et Ithacae vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in quotidianis periculis et laboribus cum hac tranquillitate conferendum putas?“ Ego vero istam contemnendam et abiiciendam: quoniam, quae honesta non sit, ne utilem quidem esse arbitror. 98. Quid enim auditurum putas fuisse Ulixem, si in illa simulatione perseverasset? qui, quum maximas res gesserit in bello, tamen haec audiat ab Aiace:

Cuius ipse princeps iúris iurandí fuit,

Quod ómnes scitis, sólus neglexit fidem.
Furere ássimulavit; né coiret, instítit.
Quod ní Palamedis pérspicax prudéntia
Istíus percepset málitiosam astútiam:
Fidé sacratae iús perpetuo fálleret.

99. Illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit, quam deserere consentientem Graeciam ad bellum barbaris inferendum. Sed omittamus et fabulas et externa; ad rem factam nostraque veniamus. M. Attilius Regulus, quum Consul iterum in Africa ex insidiis captus esset, duce Xanthippo Lacedaemonio, Imperatore autem patre Hannibalis, Hamilcare: iuratus missus est ad Senatum, ut, nisi redditi essent Poenis captivi nobiles quidam, rediret ipse Karthaginem. Is quum Romam venisset, utilitatis speciem videbat, sed eam, ut res declarat, falsam iudicavit: quae erat talis: manere in patria; esse domi suae cum uxore, cum liberis; quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunae bellicae iudicantem, tenere Consularis dignitatis gradum. Quis haec neget esse utilia? Quae censes, magnitudo animi et fortitudo negat. XXVII. 100. Num locupletiores quaeris auctores? Harum enim virtutum proprium est, nihil extimescere, omnia humana despicere; nihil, quod homini accidere possit, intolerandum putare. Itaque quid fecit? In Senatum venit: mandata exposuit: sententiam ne diceret, recusavit: *quamdiu iureiurando hostium teneretur, non esse se Senatorem.* Atque illud etiam, *(o stultum hominem,* dixerit quispiam, *et repugnantem utilitati suae!)* reddi captivos, negavit esse utile: *illos enim adolescentes esse et bonos duces, se iam confectum senectute.* Cuius quum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt; ipse Karthaginem rediit; neque eum caritas patriae retinuit, nec

suorum. Neque vero tum ignorabat, se ad crudelissimum hostem et ad exquisita supplicia proficisci: sed iusiurandum conservandum putabat. Itaque tum, quum vigilando necabatur, erat in meliore caussa, quam si domi senex captivus, periurus Consularis, remansisset. 101. „At stulte, qui non modo non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuaserit." Quomodo stulte? etiamne si reipublicae conducebat? potest autem, quod inutile reipublicae sit, id cuiquam civi esse utile? XXVIII. Pervertunt homines ea, quae sunt fundamenta naturae, quum utilitatem ab honestate seiungunt. Omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapimur, nec facere aliter ullo modo possumus. Nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non studiosissime persequatur? Sed quia nusquam possumus, nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa prima et summa habemus: *utilitatis* nomen non tam splendidum, quam necessarium ducimus. 102. „Quid est igitur, dixerit quis, in iureiurando? num iratum timemus Iovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum modo, qui Deum nihil habere ipsum negotii dicunt, nihil exhibere alteri: sed eorum etiam, qui Deum semper agere aliquid et moliri volunt, *numquam nec irasci Deum nec nocere*. Quid autem iratus Iuppiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? nulla igitur vis fuit religionis, quae tantam utilitatem praeverteret. An ne turpiter faceret? Primum, *minima de malis*. Num igitur tantum mali turpitudo ista habebat, quantum ille cruciatus? Deinde illud etiam apud Accium,

— — — *Fregistín fidem?*

Néque dedi neque do infideli cuíquam, —

quamquam ab impio Rege dicitur, luculente tamen dicitur." 103. Addunt etiam, „quemadmodum nos

dicamus, videri quaedam utilia, quae non sint: sic se dicere, videri quaedam honesta, quae non sint: ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi iuris iurandi caussa ad cruciatum revertisse; sed fit non honestum; quia, quod per vim [hostium] esset actum, ratum esse non debuit." Addunt etiam, quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur. XXIX. 104. „Haec fere contra Regulum. Sed prima videamus." Non fuit Iuppiter metuendus, ne iratus noceret; qui neque irasci solet, nec nocere. Haec quidem ratio non magis contra Reguli, quam contra omne iusiurandum valet. Sed in iureiurando, non qui metus, sed quae vis sit, debet intelligi. Est enim *iusiurandum affirmatio religiosa.* Quod autem affirmate, quasi Deo teste, promiseris: id tenendum est. Iam enim non ad iram Deorum, quae nulla est; sed ad iustitiam et ad fidem pertinet. Nam praeclare Ennius:

O' Fides alma, ápta pinnis, ét iusiurandúm Iovis!

Qui ius igitur iurandum violat, is *fidem* violat, *quam in Capitolio vicinam Iovis Optimi Maximi*, ut in Catonis oratione est, *maiores nostri esse voluerunt.* 105. „At enim ne iratus quidem Iuppiter plus Regulo nocuisset, quam sibi nocuit ipse Regulus." Certe, si nihil malum esset, nisi dolere. Id autem non modo summum malum, sed ne malum quidem esse, maxima auctoritate philosophi affirmant: quorum quidem testem non mediocrem, sed haud scio an gravissimum, Regulum, nolite, quaeso, vituperare. Quem enim locupletiorem quaerimus, quam principem populi Romani, qui retinendi officii caussa cruciatum subierit voluntarium? Nam quod aiunt, *minima de malis*, id est, ut turpiter potius, quam calamitose: an est ullum maius malum turpitudine? quae si in deformitate corporis habet aliquid offensionis, quanta

illa depravatio et foeditas [turpificati] animi debet videri! 106. Itaque, nervosius qui ista disserunt, *solum* audent *malum* dicere *id, quod turpe sit:* qui autem remissius, hi tamen non dubitant *summum malum* dicere. Nam illud quidem,

Néque dedi, neque do infideli cuiquam:

idcirco recte a poeta, quia, quum tractaretur Atreus, personae serviendum fuit. Sed si hoc sibi sumunt, nullam esse fidem, quae infideli data sit: videant, ne quaeratur latebra periurio. 107. Est ius etiam bellicum, fidesque iurisiurandi saepe cum hoste servanda. Quod enim ita iuratum est, ut mens conciperet fieri oportere, id servandum est: quod aliter; id si non feceris, nullum est periurium. Ut, si praedonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus est, ne si iuratus quidem id non feceris. Nam pirata non est perduellium numero definitus, sed communis hostis omnium. Cum hoc nec fides debet, nec iusiurandum esse commune. 108. Non enim falsum iurare, periurare est: sed, quod EX ANIMI TUI SENTENTIA iuraris, sicut verbis concipitur more nostro, id non facere, periurium est. Scite enim Euripides:

Iurávi lingua, méntem iniuratám gero.

Regulus vero non debuit conditiones pactionesque bellicas et hostiles perturbare periurio. Cum iusto enim et legitimo hoste res gerebatur; adversus quem et totum ius fetiale, et multa sunt iura communia. Quod ni ita esset, numquam claros viros Senatus vinctos hostibus dedidisset. XXX. 109. At vero T. Veturius et Sp. Postumius, quum iterum Consules essent, quia, quum male pugnatum apud Caudium esset, legionibus nostris sub iugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt his: iniussu enim populi Senatusque fecerant: eodemque tempore Ti. Numicius, Q. Maelius, qui tum Tribuni plebis erant,

quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque huius deditionis ipse Postumius, qui dedebatur, suasor et auctor fuit. Quod idem multis annis post C. Mancinus: qui, ut Numantinis, quibuscum sine Senatus auctoritate foedus fecerat, dederetur, rogationem suasit eam, quam P.* Furius et S. Attilius ex Senatus consulto ferebant: qua accepta, est hostibus deditus. Honestius hic, quam Q. Pompeius, quo, quum in eadem caussa esset, deprecante, accepta lex non est. Hic ea, quae videbatur utilitas, plus valuit, quam honestas: apud superiores utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est. 110. „At non debuit ratum esse, quod erat actum per vim.“ Quasi vero forti viro vis possit adhiberi. „Cur igitur ad Senatum proficiscebatur, quum praesertim de captivis dissuasurus esset?“ Quod maximum in eo est, id reprehenditis. Non enim suo iudicio stetit, sed suscepit caussam, ut esset iudicium Senatus: cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Poenis redditi essent. Ita incolumis in patria Regulus restitisset. Quod quia patriae non utile putavit, idcirco sibi honestum, et sentire illa et pati, credidit. Nam, quod aiunt, quod valde utile sit, id fieri honestum: immo vero esse, non fieri. Est enim nihil utile, quod idem non honestum: nec quia utile, honestum est; sed quia honestum, utile. Quare ex multis mirabilibus exemplis haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius aut praestantius. XXXI. 111. Sed ex tota hac laude Reguli unum illud est admiratione dignum, quod captivos retinendos censuit. Nam quod rediit, nobis nunc mirabile videtur: illis quidem temporibus aliter facere non potuit. Itaque ista laus non est hominis, sed temporum. Nullum enim vinculum ad adstringendam fidem iureiurando maio-

res arctius esse voluerunt. Id indicant leges [in XII tabulis, indicant] sacratae, indicant foedera, quibus etiam cum hoste devincitur fides: indicant notiones animadversionesque Censorum; qui nulla de re diligentius, quam de iureiurando, iudicabant. 112. L. Manlio, A. F., quum dictator fuisset, M. Pomponius, Tribunus plebis, diem dixit, quod is paucos sibi dies ad Dictaturam gerendam addidisset: criminabatur etiam, *quod Titum filium*, qui postea est Torquatus appellatus, *ab hominibus relegasset, et ruri habitare iussisset.* Quod quum audivisset adolescens filius, negotium exhiberi patri: accurrisse Romam, et cum prima luce Pomponii domum venisse dicitur. Cui quum esset nuntiatum; qui illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur: surrexit e lectulo, remotisque arbitris, ad se adolescentem iussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium destrinxit, iuravitque, *se illum statim interfecturum, nisi iusiurandum sibi dedisset, se patrem missum esse facturum.* Iuravit, hoc coactus terrore, Pomponius. Rem ad populum detulit: docuit, cur sibi caussa desistere necesse esset: Manlium missum fecit. Tantum temporibus illis iusiurandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto, cognomen invenit: cuius tertio Consulatu Latini ad Veserim fusi et fugati: magnus vir in primis, et qui, perindulgens in patrem, idem acerbe severus in filium. XXXII. 113. Sed, ut laudandus Regulus in conservando iureiurando, sic decem illi, quos post Cannensem pugnam iuratos ad Senatum misit Hannibal, se in castra redituros ea, quorum potiti erant Poeni, nisi de redimendis captivis impetravissent, si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo. Nam Polybius, bonus auctor

in primis, scribit, *ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse, a Senatu re non impetrata: unum,* qui paullo post, quam egressus erat e castris, redisset, quasi aliquid esset oblitus, Romae remansisse. Reditu enim in castra, liberatum se esse iureiurando interpretabatur: non recte: fraus enim adstringit, non dissolvit periurium. Fuit igitur stulta calliditas, perverse imitata prudentiam. Itaque decrevit Senatus, ut ille veterator et callidus, vinctus ad Hannibalem duceretur. 114. Sed illud maximum: octo hominum millia tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relicti in castris fuissent a Paullo et Varrone Consulibus. Eos Senatus non censuit redimendos, quum id parva pecunia fieri posset: ut esset insitum militibus nostris, aut vincere aut emori. *Qua quidem re audita, fractum animum Hannibalis* scribit idem, *quod Senatus populusque Romanus rebus afflictis tam excelso animo fuisset.* Sic honestatis comparatione, ea, quae videntur utilia, vincuntur. 115. Acilius autem, qui Graece scripsit historiam, *plures* ait *fuisse; qui in castra revertissent, eadem fraude, ut iureiurando liberarentur, eosque a Censoribus omnibus ignominiis notatos.* Sit iam huius loci finis. Perspicuum est enim, quae timido animo, humili, demisso, fractoque fiant, (quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis, quod sibi opus esse videretur, non quod reipublicae, censuisset, aut domi remanere voluisset): non esse utilia, quia sunt flagitiosa, foeda, turpia.

XXXIII. 116. Restat quarta pars, quae *decore, moderatione, modestia, continentia, temperantia,* continetur. Potest igitur quidquam esse utile, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenaici atque Annicerii philosophi no-

minati, *omne bonum in voluptate* posuerunt: *virtutemque* censuerunt *ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis.* Quibus obsoletis floret Epicurus, eiusdem fere adiutor auctorque sententiae. Cum his, viris equisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum est. 117. Nam si non modo utilitas, sed *vita omnis beata, corporis firma constitutione, eiusque constitutionis spe explorata,* ut a Metrodoro scriptum est, *continetur:* certe haec utilitas, et quidem summa, sic enim censent, cum honestate pugnabit. Nam ubi primum *prudentiae* locus dabitur? An, ut conquirat undique suavitates? Quam miser virtutis famulatus, servientis voluptati! Quod autem munus prudentiae? An legere intelligenter voluptates? Fac nihil isto esse iucundius: quid cogitari potest turpius? Iam, qui *dolorem summum malum* dicat, apud eum quem habet locum *fortitudo,* quae est *dolorum laborumque contemptio?* Quamvis enim multis locis dicat Epicurus, sicut dicit, satis fortiter de dolore: tamen non id spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala dolore: ut, si illum audiam de continentia et temperantia. Dicit ille quidem multa multis locis: sed aqua haeret, ut aiunt. Nam qui potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? Est enim temperantia libidinum inimica: libidines autem consectatrices voluptatis. 118. Atque in his tamen tribus generibus, quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. *Prudentiam* introducunt, *scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. Fortitudinem* quoque aliquo modo expediunt, quum tradunt, *rationem negligendae mortis perpetiendique doloris.* Etiam *temperantiam* inducunt, non facillime illi quidem, sed tamen, quoquo

modo possunt. Dicunt enim, *voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri.* Iustitia vacillat, vel iacet potius, omnesque eae virtutes, quae in communitate cernuntur et in societate generis humani. Neque enim bonitas nec liberalitas nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si haec non per se expetantur, sed ad voluptatem [utilitatemve] referantur. 119. Conferamus igitur in pauca. Nam ut utilitatem nullam esse docuimus, quae honestati esset contraria: sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. Quo magis reprehendendos Calliphonem et Dinomachum iudico, qui se dirempturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem, tamquam cum homine pecudem, copulavissent. Non recipit istam coniunctionem honestas; aspernatur, repellit. Nec vero finis bonorum, [et malorum,] qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri et temperari potest. 120. Sed de hoc (magna enim res est) alio loco pluribus. Nunc ad propositum. Quemadmodum igitur, si quando ea, quae videretur utilitas, honestati repugnat, diiudicanda res sit, satis est supra disputatum. Sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate coniunctio. Nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse nonnihil, utilitatis certe nihil habebit.

121. Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem sententia, magnum; sed perinde erit, ut acceperis. Quamquam tibi hi tres libri inter Cratippi commentarios, tamquam hospites, erunt recipiendi. Sed, ut, si ipse venissem Athenas; quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clara voce patria revocasset; aliquando me quoque audires: sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox est mea; tribues his, temporis quantum poteris: poteris autem, quan-

tum voles. Quum vero intellexero, te hoc scie genere gaudere, tum et praesens tecum prope ut spero, et dum aberis, absens loquar. Vale ig mi Cicero, tibique persuade, esse te quidem mih rissimum: sed multo fore cariorem, si talibus m mentis praeceptisque laetabere.

MARCI TULLII CICERONIS OPERA

EDIDIT

CAR. FRID. AUG. NOBBE.

EDITIO STEREOTYPA.

TOM. X.

MARCI TULLII CICERONIS OPERA

EX RECENSIONE

IOANN. AUG. ERNESTII

STUDIOSE RECOGNITA

EDIDIT

CAR. FRID. AUG. NOBBE

PHIL. PROFESS. E. O. IN UNIV. LITT. LIPS.

SCHOL. NICOL. LIPS. RECTOR ETC.

EDITIO STEREOTYPA.

TOMUS X.

Insunt: *Cato maior, Laelius, Paradoxa, Q. Cic. de petitione Cons., Fragmenta, in his Ll. de Republica et Arati Phaenom. lat. a Grotio suppleta; de pace oratio ex Dione; opera Ciceroni subiecta.*

LIPSIAE

EX OFFICINA CAR. TAUCHNITII.

1828.

M. TULLII CICERONIS
CATO MAIOR
SEU
DE SENECTUTE
AD
T. POMPONIUM ATTICUM.

ARGUMENTUM.

Hic libellus versatur in senectutis, tum laudibus explicandis, tum repellendis criminationibus. Quattuor autem de caussis senectus putatur misera; quarum prima est, quod avocet a rebus gerendis, altera, quod corpus faciat infirmius, tertia, quod privet omnibus fere voluptatibus, quarta, quod haud procul absit a morte. Haec igitur singula accusationis capita redarguit, ut quae senectutem partim non attingant, partim non reddant miseram. Sermo autem tribuitur Catoni Censorio, seni et patientissimo aetatis suae et florentissimo. Qui quum in senectute demum litteras Graecas didicerit, oratio eius hoc in libello, quam alias, est doctior. — Habitus quidem fingitur sermo T. Quinctio Flaminino M' Acilio Balbo Coss. s. anno p. U. c. 604. Scriptus est autem post caedem Caesaris, anno, ut videtur, 710. et missus ad Atticum senem, de republica tum maxime sollicitum.

MARCI TULLII CICERONIS OPERA

EDIDIT

CAR. FRID. AUG. NOBBE.

EDITIO STEREOTYPA.

TOM. X.

MARCI TULLII CICERONIS OPERA

EX RECENSIONE
IOANN. AUG. ERNESTII
STUDIOSE RECOGNITA
EDIDIT
CAR. FRID. AUG. NOBBE
PHIL. PROFESS. E. O. IN UNIV. LITT. LIPS.
SCHOL. NICOL. LIPS. RECTOR ETC.

EDITIO STEREOTYPA.

TOMUS X.

Insunt: *Cato maior, Laelius, Paradoxa, Q. Cic. de petitione Cons., Fragmenta, in his Ll. de Republica et Arati Phaenom. lat. a Grotio suppleta; de pace oratio ex Dione; opera Ciceroni subiecta.*

LIPSIAE
EX OFFICINA CAR. TAUCHNITII.
1828.

M. TULLII CICERONIS
CATO MAIOR
SEU
DE SENECTUTE
AD
T. POMPONIUM ATTICUM.

ARGUMENTUM.

Hic libellus versatur in senectutis, tum laudibus explicandis, tum repellendis criminationibus. Quattuor autem de caussis senectus putatur misera; quarum prima est, quod avocet a rebus gerendis, altera, quod corpus faciat infirmius, tertia, quod privet omnibus fere voluptatibus, quarta, quod haud procul absit a morte. Haec igitur singula accusationis capita redarguit, ut quae senectutem partim non attingant, partim non reddant miseram. Sermo autem tribuitur Catoni Censorio, seni et patientissimo aetatis suae et florentissimo. Qui quum in senectute demum litteras Graecas didicerit, oratio eius hoc in libello, quam alias, est doctior. — Habitus quidem fingitur sermo T. Quinctio Flaminino M' Acilio Balbo Coss. s. anno p. U. c. 604. *Scriptus est autem post caedem Caesaris, anno, ut videtur,* 710. *et missus ad Atticum senem, de republica tum maxime sollicitum.*

Hic, Cicerone tribus annis maior, eo tempore annum agebat sexagesimum sextum.

I. 1. *O Tite, si quid ego adiuro, curamve levasso,*
Quae nunc te coquit et versat, in pectore fixa,
Ecquid erit pretii?

Licet enim versibus iisdem mihi affari te, Attice, quibus affatur Flamininum

Ille vir, haud magna cum re, sed plenu' fidei.

Quamquam certo scio, non, ut Flamininum,

Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque.

Novi enim moderationem animi tui et aequitatem, teque non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanitatem et prudentiam intelligo. Et tamen te suspicor iisdem rebus, quibus meipsum, interdum gravius commoveri: quarum consolatio et maior est, et in aliud tempus differenda. Nunc autem mihi visum est *de Senectute* aliquid ad te conscribere. 2. Hoc enim onere, quod mihi tecum commune est, aut iam urgentis aut certe adventantis senectutis et te et meipsum levari volo. Etsi te quidem id modice ac sapienter, sicut omnia, et ferre et laturum esse certo scio. Sed mihi, quum de senectute aliquid vellem scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrum communiter uteretur. Mihi quidem ita iucunda huius libri confectio fuit, ut non modo omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et iucundam senectutem. Numquam igitur satis laudari digne poterit philosophia, cui qui pareat, omne tempus aetatis sine molestia possit degere. 3. Sed de ceteris et diximus multa, et saepe dicemus: hunc librum *de senectute* ad te misimus. Omnem autem sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Chius, ne parum esset auctoritatis in fabula; sed M. Catoni seni, quo maiorem auctoritatem haberet oratio; apud quem Laelium et Scipionem faci-

mus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, iisque eum respondentem. Qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris: attribuito Graecis litteris, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? Iam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

II. 4. SCIPIO. Saepenumero admirari soleo cum hoc C. Laelio tum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod numquam senectutem tibi gravem esse senserim; quae plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Aetna gravius dicant sustinere. CATO. Rem haud sane difficilem, Scipio et Laeli, admirari videmini. Quibus enim nihil opis est in ipsis ad bene beateque vivendum, iis omnis gravis est aetas: qui autem omnia bona a se ipsis petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturae necessitas afferat. Quo in genere in primis est senectus; quam ut adipiscantur, omnes optant; eamdem accusant adeptam: tanta est inconstantia stultitiae, atque perversitas. Obrepere, aiunt, eam citius, quam putassent. Primum, quis coegit eos falsum putare? Quid enim? citius adolescentiae senectus, quam pueritiae adolescentia obrepit? Deinde, qui minus gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent, quam octogesimum? Praeterita enim aetas, quamvis longa, quum effluxisset, nulla consolatione permulcere posset stultam senectutem. 5. Quocirca si sapientiam meam admirari soletis, (quae utinam digna esset opinione vestra nostroque cognomine!) in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem, tamquam Deum, sequimur, eique paremus: a qua, non versimile est, quum ceterae partes aetatis bene descriptae sint, extremum actum, tamquam ab inerti poeta, esse neglectum. Sed tamen necesse fuit, esse aliquid extremum

et, tamquam in arborum baccis terraeque frugibus, maturitate tempestiva quasi vietum et caducum: quod ferendum est molliter sapienti. Quid enim est aliud, Gigantum modo bellare cum Diis, nisi naturae repugnare? 6. LAELIUS. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus, volumus quidem certe, senes fieri, ante multo a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem aetatem ferre possimus. CAT. Faciam vero, Laeli; praesertim si utrique vestrûm, ut dicis, gratum futurum est. LAEL. Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tamquam aliquam viam longam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quo pervenisti, videre, quale sit.

III. 7. CATO. Faciam, ut potero, Laeli. Saepe enim interfui querelis meorum aequalium, (*pares autem cum paribus*, veteri proverbio, *facillime congregantur*,) quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines Consulares, nostri fere aequales, deplorare solebant: tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent; tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti. Qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. Nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usuvenirent, reliquisque omnibus maioribus natu; quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela: qui se et libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent, nec a suis despicerentur. Sed omnium istiusmodi querelarum in moribus est culpa, non in aetate. Moderati enim et nec difficiles nec inhumani senes tolerabilem agunt senectutem: importunitas autem et inhumanitas omni aetati molesta est. 8. LAEL. Est, ut dicis, Cato. Sed fortasse dixerit quispiam, tibi propter opes et copias et dignitatem tuam tolerabiliorem senectutem videri; id autem non posse multis contingere. CATO. Est istuc quidem, Laeli,

aliquid; sed nequaquam in isto sunt omnia: ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in iurgio respondisse, quum ille dixisset, non eum sua, sed patriae gloria splendorem assecutum: *nec hercule*, inquit, *si ego Seriphius essem, nobilis, nec tu, si Atheniensis esses, clarus umquam fuisses.* Quod eodem modo de senectute potest dici. Neque enim in summa inopia levis esse senectus potest, ne sapienti quidem: nec insipienti etiam in summa copia non gravis. 9. Aptissima omnino sunt, Scipio et Laeli, arma senectutis artes exercitationesque virtutum, quae, in omni aetate cultae, quum multum diuque vixeris, mirificos efferunt fructus, non solum quia numquam deserunt, ne in extremo quidem tempore aetatis, (quamquam id maximum est,) verum etiam, quia conscientia bene actae vitae multorumque benefactorum recordatio iucundissima est. IV. 10. Ego Q. Maximum, eum, qui Tarentum recepit, adolescens ita dilexi senem, ut aequalem. Erat enim in illo viro comitate condita gravitas; nec senectus mores mutaverat. Quamquam eum colere coepi non admodum grandem natu, sed tamen iam aetate provectum. Anno enim post Consul primum fuerat, quam ego natus sum: cumque eo quartum Consule adolescentulus miles profectus sum ad Capuam, quintoque anno post ad Tarentum. Quaestor deinde [Aedilis] quadriennio post factus sum [praetor]: quem magistratum gessi Consulibus Tuditano et Cethego, quum quidem ille, admodum senex, suasor legis Cinciae de donis et muneribus fuit, hic et bella gerebat, ut adolescens, quum plane grandis esset, et Hannibalem iuveniliter exsultantem patientia sua molliebat: de quo praeclare familiaris noster Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem.
Non hic ponebat rumores ante salutem.
Ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

11. Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit! quum quidem, me audiente, Salinatori, qui, amisso oppido, fugerat in arcem, glorianti atque ita dicenti: *Mea opera, Q. Fabi, Tarentum recepisti*: „*Certe*, inquit ridens: *nam nisi tu amisisses, numquam recepissem.*“ Nec vero in armis praestantior, quam in toga; qui Consul iterum, Sp. Carvilio collega quiescente, C. Flaminio Tribuno plebis, quoad potuit, restitit, agrum Picenum et Gallicum viritim contra Senatus auctoritatem dividenti: augurque quum esset, dicere ausus est, optimis auspiciis ea geri, quae pro reipublicae salute gererentur; quae contra rempublicam ferrentur, contra auspicia ferri. 12. Multa in eo viro praeclara cognovi: sed nihil est admirabilius, quam quomodo ille mortem [M.] filii tulit, clari viri et Consularis. Est in manibus laudatio: quam quum legimus, quem philosophum non contemnimus? Nec vero ille in luce modo atque in oculis civium magnus, sed intus domique praestantior. Qui sermo! quae praecepta! quanta notitia antiquitatis! quae scientia iuris augurii! Multae etiam, ut in homine Romano, litterae. Omnia memoria tenebat, non domestica solum, sed etiam externa bella. Cuius sermone ita tum cupide fruebar, quasi iam divinarem, id quod evenit, illo exstincto, fore, unde discerem, neminem. V. 13. Quorsum igitur haec tam multa de Maximo? Quia profecto videtis, nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres equestresve pugnas, ut bella a se gesta, ut triumphos recordentur. Est etiam quiete et pure et eleganter actae aetatis placida ac lenis senectus: qualem accepimus Platonis, qui uno et octogesimo anno scribens mortuus est; qualem Isocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inscribitur, quarto et nonagesimo anno scri-

psisse se dicit, vixitque quinquennium postea: cuius magister Leontinus Gorgias centum et septem complevit annos; neque umquam in suo studio atque opere cessavit. Qui, quum ex eo quaereretur, cur tamdiu vellet esse in vita: *nihil habeo*, inquit, *quod incusem senectutem*. Praeclarum responsum et docto homine dignum! 14. Sua enim vitia insipientes et suam culpam in senectutem conferunt. Quod non faciebat is, cuius modo mentionem feci, Ennius.

Sicut fortis equus, spatio qui saepe supremo
Vicit Olympia, nunc senio confectu' quiescit.

Equi fortis et victoris senectuti comparat suam. Quam quidem probe meminisse potestis. Anno enim undevicesimo post eius mortem hi Consules, T. Flamininus et M' Acilius, facti sunt: ille autem Caepione, et Philippo iterum, Consulibus, mortuus est: quum ego quidem, v et LX annos natus, legem Voconiam voce magna et bonis lateribus suasissem. Annos LXX natus (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quae maxima putantur onera, paupertatem et senectutem, ut eis paene delectari videretur. 15. Etenim, quum contemplor animo, reperio quattuor caussas, cur senectus misera videatur: unam, quod avocet a rebus gerendis: alteram, quod corpus faciat infirmius: tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus: quartam, quod haud procul absit a morte. Earum, si placet, caussarum quanta quamque sit iusta una quaeque, videamus.

VI. A rebus gerendis senectus abstrahit? Quibus? An iis, quae geruntur iuventute et viribus? Nullaene igitur res sunt seniles, quae, vel infirmis corporibus, animo tamen administrentur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? nihil L. Paullus, pater tuus, Scipio, socer optimi viri, filii mei? Ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, quum rempublicam consilio et auctoritate defendebant, nihil agebant? 16. Ad

App. Claudii senectutem accedebat etiam, ut caecus esset: tamen is, quum sententia Senatus inclinaret ad pacem et foedus faciendum cum Pyrrho, non dubitavit dicere illa, quae versibus persecutus est Ennius:

Quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
Antehac, dementes sese flexere?

ceteraque gravissime: notum enim vobis carmen est: et tamen ipsius Appii exstat oratio. Atque haec ille egit septem et decem annis post alterum Consulatum, quum inter duos Consulatus anni decem interfluxissent, Censorque ante Consulatum superiorem fuisset: ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem sane fuisse: et tamen sic a patribus accepimus. 17. Nihil igitur afferunt, qui in re gerenda versari senectutem negant; similesque sunt, ut si qui gubernatorem in navigando agere nihil dicant, quum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant: ille autem, clavum tenens, sedeat in puppi quietus. Non faci[a]t ea, quae iuvenes: at vero multo maiora et meliora facit. Non viribus aut velocitatibus aut celeritate corporum res magnae geruntur, sed consilio, auctoritate, sententia; quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet. 18. Nisi forte ego vobis, qui et miles et Tribunus et Legatus et Consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, quum bella non gero. At Senatui, quae sunt gerenda, praescribo, et quomodo: Karthagini, male iam diu cogitanti, bellum multo ante denuntio: de qua vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero. 19. Quam palmam utinam Dii immortales tibi, Scipio, reservent, ut avi reliquias persequare! Cuius a morte hic quintus et tricesimus est annus: sed memoriam illius viri excipient omnes anni consequentes. Anno ante me Censorem mortuus est, [i]x annis post meum Consula-

tum, quum Consul iterum, me Consule, creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suae poeniteret? Nec enim excursione, nec saltu, nec eminus hastis aut cominus gladiis uteretur, sed consilio, ratione, sententia. Quae nisi essent in senibus, non summum consilium maiores nostri appellassent Senatum. 20. Apud Lacedaemonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quod si legere aut audire voletis externa, maximas respublicas ab adolescentibus labefactas, a senibus sustentatas [et restitutas] reperietis.

Cedo, quí vestram rempúblicam tantam ámisistis tám cito?

Sic enim percunctantur, ut est in Naevii Ludo. Respondentur et alia, et haec in primis:

Provéniebant orátores noví, stulti, adolescéntuli.

Temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia senescentis. At memoria minuitur. Credo, nisi eam exerceas, aut si sis natura tardior. VII. 21. Themistocles omnium civium nomina perceperat. Num igitur censetis, eum, quum aetate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum? Equidem non modo eos novi, qui sunt, sed eorum patres etiam et avos. Nec, sepulcra legens, vereor, quod aiunt, ne memoriam perdam: his enim ipsis legendis redeo in memoriam mortuorum. Nec vero quemquam senum audivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset. Omnia, quae curant, meminerunt: vadimonia constituta: qui sibi, quibus ipsi debeant. 22. Quid iurisconsulti? quid pontifices? quid augures? quid philosophi senes? quam multa meminerunt! Manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria: nec ea solum in claris et honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad summam senectutem tragoedias fecit. Quod propter

studium quum rem familiarem negligere videretur, a filiis in iudicium vocatus est, ut, quemadmodum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet, sic illum, quasi desipientem, a re familiari removerent iudices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat et proxime scripserat, Oedipum Coloneum recitasse iudicibus, quaesisseque, *num illud carmen desipientis videretur*. Quo recitato, sententiis iudicum est liberatus. 23. Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, num Simonidem, num Stesichorum, num, quos ante dixi, Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam Romae vidistis, Diogenem Stoicum, coegit in suis studiis obmutescere senectus? an non in omnibus iis studiorum agitatio vitae aequalis fuit? 24. Age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos, vicinos et familiares meos, quibus absentibus, numquam fere ulla in agro maiora opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus. Quamquam in illis minus hoc mirum. Nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere. Sed iidem elaborant in eis, quae sciunt nihil omnino ad se pertinere:

Serít arborés, quae alterí saeculo prósint,

ut ait Statius noster in Synephebis. 25. Nec vero dubitet agricola, quamvis senex, quaerenti, cui serat, respondere: *Diis immortalibus, qui me non accipere modo haec a maioribus voluerunt, sed etiam posteris prodere.* VIII. Melius Caecilius de sene alteri saeculo prospiciente, quam illud idem:

Aedepól senectus, sí nihil quidquam aliúd vitî
Appórtes tecum, quum ádvenis; unum íd sat est,
Quod, díu vivendo, múlta, quae non vúlt, videt.

Et multa fortasse, quae vult: atque in ea quidem, quae non vult, saepe etiam adolescentia incurrit. Illud vero idem Caecilius vitiosius:

Tum equidem in senecta hoc députo misérrimum,
Sentíre, ea aetate ésse se odiosum álteri.

26. Iucundum potius, quam odiosum. Ut enim adolescentibus bona indole praeditis sapientes senes delectantur, leviorque fit eorum senectus, qui a iuventute coluntur et diliguntur, sic adolescentes senum praeceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur. Nec minus intelligo me vobis, quam vos mihi esse iucundos. Sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa et semper agens aliquid et moliens; tale scilicet, quale cuiusque studium in superiore vita fuit. Quid, quod etiam addiscunt aliquid? ut Solonem versibus gloriantem videmus, qui *se, quotidie aliquid addiscentem,* senem fieri dicit: ut ego feci, qui Graecas litteras senex didici; quas quidem sic avide arripui, quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. Quod quum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem et illud: discebant enim fidibus antiqui: sed in litteris certe elaboravi.

IX. 27. Nec nunc equidem vires desidero adolescentis, (is enim erat locus alter de vitiis senectutis,) non plus, quam adolescens tauri aut elephanti desiderabam. Quod est, eo decet uti; et, quidquid agas, agere pro viribus. Quae enim vox potest esse contemptior, quam Milonis Crotoniatae? qui, quum iam senex esset, athletasque se in curriculo exercentes videret, adspexisse lacertos suos dicitur, illacrimansque dixisse: *At hi quidem iam mortui sunt.* Non vero tam isti, quam tu ipse, nugator. Neque enim ex te umquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. Nihil S. Aelius tale, nihil multis annis ante

Ti. Coruncanius: nihil modo P. Crassus; a quibus iura civibus praescribebantur: quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia. 28. Orator, metuo, ne languescat senectute. Est enim munus eius non ingenii solum, sed laterum etiam et virium. Omnino canorum illud in voce splendescit etiam, nescio quo pacto, in senectute; quod equidem adhuc non amisi; et videtis annos: sed tamen decorus est sermo senis, quietus et remissus; facitque persaepe ipsa sibi audientiam diserti senis compta et mitis oratio. Quod si ipse exsequi nequeas, possis tamen Scipioni praecipere et Laelio. Quid enim iucundius senectute, stipata studiis iuventutis? 29. An ne eas quidem vires senectuti relinquemus, ut adolescentulos doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? Quo quidem opere quid potest esse praeclarius? Mihi vero Cn. et P. Scipiones et avi tui duo, L. Aemilius et P. Africanus, comitatu nobilium iuvenum fortunati videbantur. Nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires atque defecerint. Etsi ista ipsa defectio virium adolescentiae vitiis efficitur saepius, quam senectutis. Libidinosa etenim et intemperans adolescentia effetum corpus tradit senectuti. 30. Cyrus quidem apud Xenophontem eo sermone, quem moriens habuit, quum admodum senex esset, negat se umquam sensisse, senectutem suam imbecilliorem factam, quam adolescentia fuisset. Ego L. Metellum memini puer, — qui quum quadriennio post alterum Consulatum Pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei sacerdotio praefuit, — ita bonis esse viribus extremo tempore aetatis, ut adolescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi, de me ipso dicere: quamquam est id quidem senile aetatique nostrae conceditur. X. 31. Videtisne, ut apud Homerum saepissime Nestor de virtutibus suis praedicet? Tertiam

enim iam aetatem hominum vivebat; nec erat ei verendum, ne, vera de se praedicans, nimis videretur aut insolens aut loquax. Etenim, ut ait Homerus, *ex eius lingua melle dulcior fluebat oratio:* quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus: et tamen dux ille Graeciae nusquam optat, ut Aiacis similes habeat decem, at ut Nestoris; quod si acciderit, non dubitat, quin brevi Troia sit peritura. 32. Sed redeo ad me. Quartum annum ago et octogesimum: equidem posse vellem idem gloriari, quod Cyrus: sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico, aut Quaestor eodem bello, aut Consul in Hispania fuerim, aut quadriennio post, quum Tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas, M' Acilio Glabrione Consule: sed tamen, ut vos videtis, non plane me enervavit nec afflixit senectus: non curia vires meas desiderat, non Rostra, non amici, non clientes, non hospites. Nec enim umquam sum assensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, *mature fieri senem, si diu velis esse senex.* Ego vero me minus diu senem esse mallem, quam esse senem ante, quam essem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit, cui fuerim occupatus 33. At minus habeo virium, quam vestrûm utervis Ne vos quidem T. Pontii centurionis vires habetis: num idcirco est ille praestantior? Moderatio modo virium adsit, et tantum, quantum potest, quisque nitatur: nae ille non magno desiderio tenebitur virium Olympiae per stadium ingressus esse Milo dicitur, quum humeris sustineret bovem vivum. Utrum igitur has corporis, an Pythagorae tibi malis vires ingenii dari? Denique isto bono utare, dum adsit; quum absit, ne requiras: nisi forte adolescentes pueritiam, paullum aetate progressi adolescentiam debent requirere. Cursus est certus aetatis, et una via naturae, eaque simplex: suaque cuique parti aetatis

tempestivitas est data; ut et infirmitas puerorum, et ferocitas iuvenum, et gravitas iam constantis aetatis, et senectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo tempore percipi debeat. 34. Arbitror te audire, Scipio, hospes tuus avitus, Masinissa, quae faciat hodie, nonaginta annos natus: quum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non adscendere; quum equo, ex equo non descendere: nullo imbre, nullo frigore adduci, ut capite operto sit: summam in eo esse corporis siccitatem: itaque exsequi omnia Regis officia et munera. Potest igitur exercitatio et temperantia etiam in senectute conservare aliquid pristini roboris. XI. Non sunt in senectute vires? Ne postulantur quidem vires a senectute. Ergo et legibus et institutis vacat aetas nostra muneribus iis, quae non possunt sine viribus sustineri. Itaque non modo, quod non possumus, sed ne quantum possumus quidem, cogimur. 35. At ita multi sunt imbecilli senes, ut nullum officii aut omnino vitae munus exsequi possint. At id quidem non proprium senectutis est vitium, sed commune valetudinis. Quam fuit imbecillus P. Africani filius is, qui te adoptavit! quam tenui aut nulla potius valetudine! Quod ni ita fuisset, alterum ille exstitisset lumen civitatis. Ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, quum id ne adolescentes quidem effugere possint? Resistendum, Laeli et Scipio, senectuti est, eiusque vitia diligentia compensanda sunt. Pugnandum, tamquam contra morbum, sic contra senectutem. 36. Habenda ratio valetudinis: utendum exercitationibus modicis: tantum cibi et potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero corpori soli subveniendum est, sed menti atque animo multo magis. Nam haec quoque, nisi tamquam lumini oleum instilles, exstinguuntur senectu-

te. Et corpora quidem defatigatione [et exercitatione] ingravescunt: animi autem [se] exercendo levantur. Nam quos ait Caecilius

— — *cómicos stultós senes*,

hos significat credulos, obliviosos, dissolutos; quae vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavae, somniculosae senectutis. Ut petulantia, ut libido magis est adolescentium, quam senum; nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum: sic ista senilis stultitia, quae deliratio appellari solet, senum levium est, non omnium. 37. Quattuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat, et senex et caecus. Intentum enim animum, tamquam arcum, habebat, nec languescens succumbebat senectuti.. Tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in suos: metuebant servi, verebantur liberi, carum omnes habebant: vigebat in illa domo patrius mos et disciplina. 38. Ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si ius suum retinet, si nemini emancipata est, si usque ad extremum spiritum dominatur in suos. Ut enim adolescentem, in quo senile aliquid; sic senem, in quo est adolescentis aliquid, probo: quod qui sequitur, corpore senex esse poterit, animo numquam erit. Septimus mihi Originum liber est in manibus: omnia antiquitatis monumenta colligo: caussarum illustrium, quascumque defendi, nunc quum* maxime conficio orationes: ius augurum, pontificum, civile tracto: multum etiam Graecis litteris utor; Pythagoreorumque more exercendae memoriae gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. Hae sunt exercitationes ingenii, haec curricula mentis: in his desudans atque elaborans, corporis vires non magnopere desidero. Adsum amicis: venio in Senatum frequens, ultroque affero res multum et diu cogitatas, easque tueor animi, non corporis viribus.

Quae si exsequi nequirem, tamen me lectulus oblectaret meus, ea ipsa cogitantem, quae iam agere non possem: sed ut possim, facit acta vita. Semper enim in his studiis laboribusque viventi non intelligitur, quando obrepat senectus. Ita sensim sine sensu aetas senescit; nec subito frangitur, sed diuturnitate exstinguitur.

XII. 39. Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam carere dicunt voluptatibus. O praeclarum munus aetatis, si quidem id aufert nobis, quod est in adolescentia vitiosissimum! Accipite enim, optimi adolescentes, veterem orationem Archytae Tarentini, magni in primis et praeclari viri, quae mihi tradita est, quum essem adolescens Tarenti cum Q. Maximo. *Nullam capitaliorem pestem, quam corporis voluptatem, hominibus* dicebat *a natura datam; cuius voluptatis avidae libidines temere et effrenate ad potiundum incitarent*[*ur*]. 40. *Hinc patriae proditiones, hinc rerumpublicarum eversiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci: nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret; stupra vero et adulteria et omne tale flagitium nullis aliis illecebris excitari, nisi voluptatis. Quumque homini sive natura sive quis Deus nihil mente praestabilius dedisset; huic divino muneri ac dono nihil esse tam inimicum, quam voluptatem.* 41. *Nec enim libidine dominante temperantiae locum esse, neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. Quod quo magis intelligi posset, fingere animo iubebat, tanta incitatum aliquem voluptate corporis, quanta percipi posset maxima. Nemini censebat fore dubium, quin tamdiu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. Quocirca nihil esse tam detestabile tamque pestiferum, quam voluptatem: si quidem ea, quum maior esset atque longior, omne animi lumen exstingue-*

ret. Haec cum C. Pontio Samnite, patre eius, a quo Caudino praelio Sp. Postumius, T. Veturius, Consules, superati sunt, locutum Archytam, Nearchus Tarentinus, hospes noster, qui in amicitia populi Romani permanserat, se a maioribus natu accepisse dicebat, quum quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis: quem Tarentum venisse L. Camillo, Appio Claudio Consulibus, reperio. 42. Quorsus haec? Ut intelligatis, si voluptatem aspernari ratione et sapientia non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quae effecerit, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas, rationi inimica: ac mentis, ut ita dicam, praestringit oculos; nec habet ullum cum virtute commercium. Invitus quidem feci, ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem L. Flamininum e Senatu eiicerem, octo annis post, quam Consul fuisset: sed notandam putavi libidinem. Ille enim quum esset Consul, in Gallia exoratus in convivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent damnati rei capitalis. Hic, Tito, fratre suo, Censore, qui proximus ante me fuerat, elapsus est; mihi vero et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa et tam perdita libido, quae cum probro privato coniungeret imperii dedecus. XIII. 43. Saepe audivi a maioribus natu, qui se porro pueros a senibus audisse dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quod, quum apud Regem Pyrrhum legatus esset, audisset a Thessalo Cinea, esse quemdam Athenis, qui se sapientem profiteretur, eumque dicere, omnia, quae faceremus, ad voluptatem esse referenda: quod ex eo audientes M' Curium et Ti. Coruncanium optare solitos, ut id Samnitibus ipsique Pyrrho persuaderetur, quo facilius vinci possent, quum se voluptatibus dedissent. Vixerat M' Curius cum P. Decio, qui quinquennio ante eum Consulem se pro republica quarto Consu

latu devoverat. Norat eumdem Fabricius, norat Coruncanius: qui quum ex sua vita, tum ex eius, quem dico, P. Decii facto, iudicabant, esse profecto aliquid natura pulchrum atque praeclarum, quod sua sponte peteretur, quodque, spreta et contempta voluptate, optimus quisque sequeretur. 44. Quorsum igitur tam multa de voluptate? Quia non modo vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magnopere desiderat. At caret epulis exstructisque mensis et frequentibus poculis? Caret ergo [etiam] vinolentia et cruditate et insomniis. Sed si aliquid dandum est voluptati, quoniam eius blanditiis non facile obsistimus, (divine enim Plato *escam malorum voluptatem* appellat, *quod ea videlicet homines capiantur, ut hamo pisces:*) quamquam immoderatis epulis caret senectus, modicis tamen conviviis delectari potest. C. Duillium, M. F., qui Poenos classe primus devicerat, redeuntem a caena senem saepe videbam puer; delectabatur crebro funali et tibicine, quae sibi nullo exemplo privatus sumpserat: tantum licentiae dabat gloria. 45. Sed quid ego alios? Ad meipsum iam revertar. Primum habui semper sodales. Sodalitates autem me Quaestore constitutae sunt, sacris Idaeis Magnae Matris acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus omnino modice, sed erat quidam fervor aetatis; qua progrediente, omnia fiunt indies mitiora. Neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quam coetu amicorum et sermonibus metiebar. Bene enim maiores *nostri accubitionem epularem amicorum*, quia vitae coniunctionem haberet, *convivium nominarunt;* melius, quam *Graeci*, qui hoc idem tum *compotationem*, tum *concaenationem* vocant: ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare videantur. XIV. 46. Ego vero propter sermonis delectationem tempestivis quoque con-

viviis delector, nec cum aequalibus solum, qui pauci admodum restant, sed cum vestra etiam aetate atque vobiscum: habeoque senectuti magnam gratiam, quae mihi sermonis aviditatem auxit, potionis et cibi sustulit. Quod si quem etiam ista delectant (ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cuius est [etiam] fortasse quidam naturalis modus:) non intelligo, ne in istis quidem voluptatibus ipsis, carere sensu senectutem. Me vero et magisteria delectant, a maioribus instituta: et is sermo, qui more maiorum a summo adhibetur in poculis; et pocula, sicut in symposio Xenophontis, minuta atque rorantia, et refrigeratio aestate, et vicissim aut sol aut ignis hibernus. Quae quidem in Sabinis etiam persequi soleo, conviviumque vicinorum quotidie compleo; quod ad multam noctem, quam maxime possumus, vario sermone producimus. 47. At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus. Credo: sed ne desideratio quidem. Nihil autem molestum, quod non desideres. Bene Sophocles, quum ex eo quidam iam affecto aetate quaereret, uteretурne rebus venereis: *Dii meliora!* inquit: *libenter vero istinc, tamquam a domino agresti ac furioso, profugi.* Cupidis enim rerum talium odiosum et molestum est fortasse carere: satiatis vero et expletis iucundius est carere, quam frui. Quamquam non caret is, qui non desiderat. Ergo hoc non desiderare, dico esse iucundius, quam frui. 48. Quodsi istis ipsis voluptatibus bona aetas fruitur libentius; primum parvulis fruitur rebus, ut diximus: deinde iis, quibus senectus, si non abunde potitur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui in prima cavea spectat; delectatur tamen etiam, qui in ultima: sic adolescentia voluptates prope intuens magis fortasse laetatur: sed delectatur etiam senectus procul eas spectans, tantum, quantum sat est. 49. At illa quanti sunt,

animum, tamquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium, secum esse, secumque, ut dicitur, vivere. Si vero habet aliquod tamquam pabulum studii atque doctrinae, nihil est otiosa senectute iucundius. Mori paene videbamus in studio dimetiundi caeli atque terrae C. Gallum, familiarem patris tui, Scipio. Quoties illum lux, noctu aliquid describere ingressum, quoties nox oppressit, quum mane coepisset! Quam delectabat eum, defectiones solis et lunae multo nobis ante praedicere! 50. Quid in levioribus studiis, sed tamen acutis? Quam gaudebat bello suo Punico Naevius! quam Truculento Plautus! quam Pseudolo! Vidi etiam senem Livium: qui quum sex annis ante, quam ego natus sum, fabulam docuisset, Centone Tuditanoque Consulibus, usque ad adolescentiam meam processit aetate. Quid de P. Licinii Crassi et pontificii et civilis iuris studio loquar? aut de huius P. Scipionis, qui his paucis diebus Pontifex maximus factus est? Atqui eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantes senes vidimus. M. vero Cethegum, quem recte *Suadae medullam* dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus, etiam senem! Quae sunt igitur epularum aut ludorum aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandae? Atque haec quidem studia doctrinae. Quae quidem prudentibus et bene institutis pariter cum aetate crescunt: ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, *senescere se, multa indies addiscentem:* qua voluptate animi nulla certe potest esse maior. XV. 51. Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego incredibiliter delector: quae nec ulla impediuntur senectute, et mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. Habent enim rationem cum terra, quae numquam recusat imperium, nec umquam sine usura reddit,

quod accepit: sed alias minore, plerumque maiore cum fenore. Quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat: quae quum gremio mollito ac subacto semen sparsum excepit, primum id occaecatum cohibet; ex quo *occatio*, quae hoc efficit, nominata est: deinde tepefactum vapore et compressu suo diffundit, et elicit herbescentem ex eo viriditatem: quae, nixa fibris stirpium, sensim adolescit, culmoque erecta geniculato, vaginis iam quasi pubescens includitur; e quibus quum emersit, fundit frugem spici, ordine structam, et contra avium minorum morsus munitur vallo aristarum. 52. Quid ego vitium satus, ortus, incrementa commemorem? Satiari delectatione non possum; ut meae senectutis requietem oblectamentaque noscatis. Omitto enim vim ipsam omnium, quae generantur e terra: quae ex fici tantulo grano aut ex acino vinaceo aut ex ceterarum frugum ac stirpium minutissimis seminibus tantos truncos ramosque procreat: malleoli, plantae, sarmenta, viviradices, propagines, nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quae natura caduca est, et, nisi fulta sit, ad terram fertur, eadem, ut se erigat, claviculis suis, quasi manibus, quidquid est nacta, complectitur: quam serpentem multiplici lapsu et erratico, ferro amputans, coercet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis et in omnes partes nimia fundatur. 53. Itaque ineunte vere in iis, quae relicta sunt, exsistit tamquam ad articulos sarmentorum ea, quae gemma dicitur: a qua oriens uva sese ostendit: quae, et succo terrae et calore solis augescens, primo est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit; vestitaque pampinis, nec modico tepore caret, et nimios solis defendit ardores. Qua quid potest esse quum fructu laetius, tum adspectu pulchrius? Cuius quidem non utilitas me so-

lum, ut ante dixi, sed etiam cultura et ipsa natura delectat: adminiculorum ordines, capitum iugatio, religatio et propagatio vitium, sarmentorumque ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum immissio. Quid ego irrigationes? quid fossiones agri repastinationesque proferam, quibus fit multo terra fecundior? 54. Quid de utilitate loquar stercorandi? Dixi in eo libro, quem *de rebus rusticis* scripsi: de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, quum de cultura agri scriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante saeculis fuit, Laertem, lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum et eum stercorantem facit. Nec vero segetibus solum et pratis et vineis et arbustis res rusticae laetae sunt, sed etiam hortis et pomariis: tum pecudum pastu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones; quibus nihil invenit agricultura sollertius. XVI. 55. Possum persequi multa oblectamenta rerum rusticarum: sed ea ipsa, quae dixi, fuisse sentio longiora. Ignoscetis autem. Nam et studio rerum rusticarum provectus sum, et senectus est natura loquacior: ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in hac vita M' Curius, quum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consumpsit extremum tempus aetatis: cuius quidem villam ego contemplans, (abest enim non longe a me,) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam vel temporum disciplinam. Curio, ad focum sedenti, magnum auri pondus Samnites quum attulissent, repudiati sunt. Non enim, aurum habere, praeclarum sibi videri dixit, sed iis, qui haberent aurum, imperare. 56. Poteratne tantus animus non iucundam efficere senectutem? Sed venio ad agricolas, ne a me ipso recedam. In agris erant tum Senatores, id est senes: si quidem aranti L. Quinctio Cincinnato nuntiatum est, eum

Dictatorem esse factum: cuius Dictatoris iussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Maelium, regnum appetentem, occupatum interemit. A villa in Senatum arcessebantur et Curius, et ceteri senes: ex quo, qui eos arcessebant, viatores nominati sunt. Num igitur eorum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? Mea quidem sententia haud scio an nulla beatior esse possit: neque solum officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris, sed et delectatione, quam dixi, et saturitate copiaque omnium rerum, quae ad victum hominum, ad cultum etiam Deorum pertinent: ut, quoniam haec quidam desiderant, in gratiam iam cum voluptate redeamus. Semper enim boni assiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est, villaque tota locuples est: abundat porco, haedo, agno, gallina, lacte, caseo, melle. Iam hortum ipsi agricolae succidiam alteram appellant. [Tum] conditiora facit haec supervacanei [etiam] operis aucupium atque venatio. 57. Quid de pratorum viriditate, aut arborum ordinibus, aut vinearum olivetorumque specie dicam? Brevi praecidam. Agro bene culto nil potest esse nec usu uberius, nec specie ornatius: ad quem fruendum non modo non retardat, verum etiam invitat atque allectat senectus. Ubi enim potest illa aetas aut calescere vel apricatione melius vel igni, aut vicissim umbris aquisve refrigerari salubrius? 58. Sibi igitur habeant arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam, sibi pilam, sibi natationes et cursus: nobis senibus ex lusionibus multis talos relinquant et tesseras; id ipsum utrum lubebit; quoniam sine his beata esse senectus potest.

XVII. 59. Multas ad res perutiles Xenophontis libri sunt: quos legite, quaeso, studiose, ut facitis. Quam copiose ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re familiari, qui Oeconomicus inscribi-

lum, ut ante dixi, sed etiam cultura et ipsa natura delectat: adminiculorum ordines, capitum iugatio, religatio et propagatio vitium, sarmentorumque ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum immissio. Quid ego irrigationes? quid fossiones agri repastinationesque proferam, quibus fit multo terra fecundior? 54. Quid de utilitate loquar stercorandi? Dixi in eo libro, quem *de rebus rusticis* scripsi: de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, quum de cultura agri scriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante saeculis fuit, Laertem, lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum et eum stercorantem facit. Nec vero segetibus solum et pratis et vineis et arbustis res rusticae laetae sunt, sed etiam hortis et pomariis: tum pecudum pastu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones; quibus nihil invenit agricultura sollertius. XVI. 55. Possum persequi multa oblectamenta rerum rusticarum: sed ea ipsa, quae dixi, fuisse sentio longiora. Ignoscetis autem. Nam et studio rerum rusticarum provectus sum, et senectus est natura loquacior: ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in hac vita M' Curius, quum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consum[illegible] tempus aetatis: cuius quidem vill[illegible] ab- est enim non longe a [illegible]

[illegible] mati sunt. Non [illegible] sibi videri dixit, [illegible] perare. 56. Poteratne [illegible]

Dictatorem esse factum: cuius Dictatoris iussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Maelium, regnum appetentem, occupatum interemit. A villa in Senatum arcessebantur et Curius, et ceteri senes: ex quo, qui eos arcessebant, viatores nominati sunt. Num igitur eorum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? Mea quidem sententia haud scio an nulla beatior esse possit: neque solum officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris, sed et delectatione, quam dixi, et saturitate copiaque omnium rerum, quae ad victum hominum, ad cultum etiam Deorum pertinent: ut, quoniam haec quidam desiderant, in gratiam iam cum voluptate redeamus. Semper enim boni assiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est, villaque tota locuples est: abundat porco, haedo, agno, gallina, lacte, caseo, melle. Iam hortum ipsi agricolae succidiam alteram appellant. [Tum] conditiora facit haec supervacanei [etiam] operis aucupium atque venatio. 57. Quid de pratorum viriditate, aut arborum ordinibus, aut vinearum olivetorumque specie dicam? Brevi praecidam. Agro bene culto nil potest esse nec usu uberius, nec specie ornatius: ad quem fruendum non modo non retardat, verum etiam invitat atque allectat senectus.
[illegible] enim potest illa aetas aut calescere vel aprica-
[illegible] lius vel igni, [illegible] sim umbris aquisve
[illegible] i salubrius? [illegible] itur habeant arma,
[illegible], sibi has[illegible] m, sibi pilam, sibi
[illegible] et cur[illegible] ibus et lusionibus
[illegible] is reli[illegible] as; id ipsum utrum
[illegible] tonian[illegible] senectus potest.
Mult[illegible] Xenophontis libri
[illegible] fectis. [illegible]
[illegible] libro,
[illegible] icus [illegible]

tur! Atque ut intelligatis, nihil ei tam regale videri, quam studium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum minorem, Regem Persarum, praestantem ingenio atque imperii gloria, quum Lysander Lacedaemonius, vir summae virtutis, venisset ad eum Sardis, eique dona a sociis attulisset: et ceteris in rebus com[mun]em erga Lysandrum atque humanum fuisse, et ei quemdam consaeptum agrum, diligenter consitum, ostendisse: quum autem admiraretur Lysander et proceritates arborum, et directos in quincuncem ordines, et humum subactam atque puram, et suavitatem odorum, qui afflarentur e floribus: tum dixisse, mirari se non modo diligentiam, sed etiam sollertiam eius, a quo essent illa dimensa atque descripta: et ei Cyrum respondisse: *Atqui ego omnia ista sum dimensus; mei sunt ordines, mea descriptio; multae etiam istarum arborum mea manu sunt satae.* Tum Lysandrum, intuentem eius purpuram et nitorem corporis ornatumque Persicum multo auro multisque gemmis, dixisse: *Recte vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuae fortuna coniuncta est.* 60. Hac igitur fortuna frui licet senibus: nec aetas impedit, quo minus et ceterarum rerum, et in primis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. M. quidem Valerium Corvum accepimus ad centesimum annum perduxisse, quum esset acta iam aetate in agris, eosque coleret: cuius inter primum et sextum Consulatum sex et quadraginta anni interfuerunt. Itaque quantum spatium aetatis maiores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit. Atque eius extrema aetas hoc beatior, quam media, quod auctoritatis plus habebat, laboris vero minus. Apex autem senectutis est auctoritas. 61. Quanta fuit in L. Caecilio Metello! quanta in Attilio Calatino! in quem illud elo-

gium unicum: PLURIMAE CONSENTIUNT GENTES, POPULI PRIMARIUM FUISSE VIRUM. Notum est carmen, incisum in sepulcro. Iure igitur gravis, cuius de laudibus omnium esset fama consentiens. Quem virum P. Crassum, nuper Pontificem maximum, quem postea M. Lepidum, eodem sacerdotio praeditum, vidimus! Quid de Paullo aut Africano loquar, aut, ut iam ante, de Maximo? quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat auctoritas. Habet senectus, honorata praesertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris sit, quam omnes adolescentiae voluptates. XVIII. 62. Sed in omni oratione, mementote, eam me laudare senectutem, quae fundamentis adolescentiae constituta sit. Ex quo id efficitur, quod ego magno quondam cum assensu omnium dixi: *Miseram esse senectutem, quae se oratione defenderet.* Non cani, non rugae repente auctoritatem arripere possunt: sed honeste acta superior aetas fructus capit auctoritatis extremos. 63. Haec enim ipsa sunt honorabilia, quae videntur levia atque communia, salutari, appeti, decedi, assurgi, deduci, reduci, consuli: quae et apud nos et in aliis civitatibus, ut quaeque optime morata, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedaemonium, cuius modo mentionem feci, dicere aiunt solitum, Lacedaemone esse honestissimum domicilium senectutis. Nusquam enim tantum tribuitur aetati, nusquam est senectus honoratior. Quin etiam memoriae proditum est, quum Athenis, ludis, quidam in theatrum grandis natu venisset, in magno consessu locum ei a suis civibus nusquam datum, quum autem ad Lacedaemonios accessisset, qui, legati quum essent, certo in loco consederant, consurrexisse omnes, et senem illum sessum recepisse. 64. Quibus quum a cuncto consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quemdam, *Athenienses scire, quae recta*

essent, sed facere nolle. Multa in nostro collegio praeclara: sed hoc, de quo agimus, in primis, quod, ut quisque aetate antecedit, ita sententiae principatum tenet: neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, maiores natu augures anteponuntur. Quae sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis praemiis comparandae? Quibus qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam aetatis peregisse, nec, tamquam inexercitati histriones, in extremo actu corruisse. 65. At sunt morosi et anxii et iracundi et difficiles senes: si quaerimus, etiam avari. Sed haec morum vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen, et ea vitia, quae dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem iustae, sed quae probari posse videatur. Contemni se putant, despici, illudi. Praeterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est. Quae tamen omnia dulciora sunt et moribus bonis et artibus; idque tum in vita, tum in scena intelligi potest ex iis fratribus, qui in *Adelphis* sunt. Quanta in altero duritas, in altero comitas! Sic se res habet. Ut enim non omne vinum, sic non omnis aetas vetustate coacescit. Severitatem in senectute probo; sed eam, sicut alia, modicam: acerbitatem nullo modo. Avaritia vero senilis quid sibi velit, non intelligo. 66. Potest enim quidquam esse absurdius, quam, quo minus viae restat, eo plus viatici quaerere?

XIX. Quarta restat caussa, quae maxime angere atque sollicitam habere nostram aetatem videtur, appropinquatio mortis; quae certe a senectute non potest longe abesse. O miserum senem, qui, mortem contemnendam esse, in tam longa aetate non viderit! quae aut plane negligenda est, si omnino exstinguit animum, aut etiam optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus aeternus. Atqui tertium certe nihil inveniri potest. 67. Quid igitur timeam, si aut non

miser post mortem, aut beatus etiam futurus sum? Quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit exploratum, se ad vesperum esse victurum? Quin etiam aetas illa multo plures, quam nostra, mortis casus habet. Facilius in morbos incidunt adolescentes; gravius aegrotant; tristius curantur. Itaque pauci veniunt ad senectutem: quod ni ita accideret, melius et prudentius viveretur. Mens enim et ratio et consilium in senibus est: qui si nulli fuissent, nullae omnino civitates essent. Sed redeo ad mortem impendentem. Quod illud est crimen senectutis, quum [illud] videatis eum adolescentia esse commune? 68. Sensi ego quum in optimo filio meo, tum in exspectatis ad amplissimam dignitatem fratribus tuis, Scipio, omni aetati mortem esse communem. At sperat adolescens, diu se victurum: quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat. Quid enim stultius, quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? Senex, ne quod speret quidem, habet: at est eo meliore conditione, quam adolescens, quum id, quod ille sperat, hic iam consecutus est. Ille vult diu vivere: hic diu vixit. 69. Quamquam, o Dii boni! quid est in hominis vita diu? Da enim supremum tempus: exspectemus Tartessiorum Regis aetatem: fuit enim, ut scriptum video, Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum et viginti vixit: sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum. Quum enim id advenit, tunc illud, quod praeteriit, effluxit: tantum remanet, quod virtute et recte factis consecutus sis. Horae quidem cedunt et dies et menses et anni: nec praeteritum tempus umquam revertitur, nec, quid sequatur, sciri potest. Quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus. 70. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda est fabula; modo, in quocumque fuerit actu, probe-

tur: nec sapienti usque ad *Plaudite* vivendum. Breve enim tempus aetatis satis est longum ad bene honesteque vivendum. Sin processeris longius, non magis dolendum est, quam agricolae dolent, praeterita verni temporis suavitate, aestatem auctumnumque venisse. Ver enim tamquam adolescentiam significat, ostenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus et percipiendis accommodata sunt. 71. Fructus autem senectutis est, ut saepe dixi, ante partorum bonorum memoria et copia. Omnia vero, quae secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis. Quid est autem tam secundum naturam, quam senibus emori? Quod idem contingit adolescentibus, adversante et repugnante natura. Itaque adolescentes mori sic mihi videntur, ut cum aquae multitudine vis flammae opprimitur: senes autem, sicut sua sponte, nulla adhibita vi, consumptus ignis exstinguitur. Et, quasi poma ex arboribus, si cruda sunt, vi avelluntur; si matura et cocta, decidunt: sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas: quae mihi quidem tam iucunda est, ut, quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquandoque in portum ex longa navigatione esse venturus. XX. 72. Omnium aetatum certus est terminus: senectutis autem nullus certus est terminus; recteque in ea vivitur, quoad munus officii exsequi et tueri possis, et tamen mortem contemnere. Ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit, quam adolescentia, et fortior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone responsum est, quum illi quaerenti, *qua tandem spe fretus sibi tam audaciter obsisteret*, respondisse dicitur, *Senectute.* Sed vivendi finis est optimus, quum, integra mente ceterisque sensibus, opus ipsa suum eadem, quae coagmentavit, natura dissolvit. Ut navem, ut aedificium idem destruit facillime, qui construxit: sic hominem eadem optime, quae congluti-

navit, natura dissolvit. Iam omnis conglutinatio recens aegre, inveterata facile divellitur. Ita fit, ut illud breve vitae reliquum nec avide appetendum senibus, nec sine caussa deserendum sit. 73. Vetatque Pythagoras, *iniussu Imperatoris, id est, Dei, de praesidio et statione vitae decedere.* Solonis quidem sapientis elogium est, quo *se negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare.* Vult, credo, se esse carum suis. Sed haud scio, an melius Ennius:

Nemo me lacrumis decoret, nec funera fletu
Faxit.

74. Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur. Iam sensus morienti aliquis esse potest; isque ad exiguum tempus, praesertim seni: post mortem quidem sensus aut optandus, aut nullus est. Sed hoc meditatum ab adolescentia debet esse, mortem ut negligamus: sine qua meditatione tranquillo esse animo nemo potest. Moriendum enim certe est: et id incertum, an eo ipso die. Mortem igitur omnibus horis impendentem timens, qui poterit animo consistere? 75. De qua non ita longa disputatione opus esse videtur, quum recorder, non L. Brutum, qui in liberanda patria est interfectus, non duo Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt, non M. Attilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret, non duo Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus suis obstruere voluerunt, non avum tuum L. Paullum, qui morte luit collegae in Cannensi ignominia temeritatem, non M. Marcellum, cuius interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturae carere passus est, sed legiones nostras, quod scripsi in *Originibus*, in eum saepe locum profectas alacri animo et erecto, unde se numquam redituras arbitrarentur. Quod igitur adolescentes, et ii quidem non solum indocti, sed etiam rustici contemnunt

id docti senes extimescent? 76. Omnino, ut mihi quidem videtur, studiorum omnium satietas vitae facit satietatem. Sunt pueritiae certa studia: num igitur ea desiderant adolescentes? Sunt et ineuntis adolescentiae: num ea constans iam requirit aetas, quae media dicitur? Sunt etiam huius aetatis: ne ea quidem quaeruntur a senectute. Sunt extrema quaedam studia senectutis: ergo, ut superiorum aetatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis. Quod quum evenit, satietas vitae tempus maturum mortis affert. XXI. 77. Equidem non video, cur, quid ipse sentiam de morte, non audeam vobis dicere; quod eo melius mihi cernere videor, quo ab ea propius absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque, C. Laeli, viros clarissimos mihique amicissimos, vivere arbitror; et eam quidem vitam, quae est sola vita nominanda. Nam, dum sumus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis et gravi opere perfungimur. Est enim animus caelestis ex altissimo domicilio depressus et quasi demersus in terram, locum divinae naturae aeternitatique contrarium. Sed credo, Deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique, caelestium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitae modo atque constantia. Nec me solum ratio ac disputatio impulit, ut ita crederem, sed nobilitas etiam summorum philosophorum, et auctoritas.

78. Audiebam, Pythagoram Pythagoreosque, incolas paene nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, numquam dubitasse, quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus. Demonstrabantur mihi praeterea, quae Socrates supremo vitae die de immortalitate animorum disseruisset, is, qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis iudicatus. Quid multa? Sic mihi persuasi, sic sentio, quum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria

praeteritorum, futurorumque prudentia, tot artes, tantae scientiae, tot inventa: non posse eam naturam, quae res eas contineat, esse mortalem: quumque semper agitetur animus, nec principium motus habeat, quia se ipse moveat; ne finem quidem habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit relicturus: et, quum simplex animi natura esset, neque haberet in se quidquam admixtum dispar sui atque dissimile, non posse eum dividi: quod si non possit, non posse interire: magnoque esse argumento, homines scire pleraque ante, quam nati sint, quod iam pueri, quum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci et recordari. Haec Plato noster. XXII. 79. Apud Xenophontem autem moriens Cyrus maior haec dicit. *Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, me, quum a vobis discessero, nusquam aut nullum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis, sed eum esse in hoc corpore, ex iis rebus, quas gerebam, intelligebatis. Eumdem igitur esse creditote, etiam si nullum videbitis.* 80. *Nec vero clarorum virorum post mortem honores permanerent, si nihil [eorum] ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui teneremus. Mihi quidem numquam persuaderi potuit, animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere; quum exissent ex iis, emori; nec vero, tum animum esse insipientem, quum ex insipienti corpore evasisset; sed quum omni admixtione corporis liberatus, purus et integer esse coepisset, tum esse sapientem. Atque etiam, quum hominis natura morte dissolvitur, ceterarum rerum perspicuum est, quo quaeque discedant; abeunt enim illuc omnia, unde orta sunt: animus autem solus, nec quum adest, nec quum discedit, apparet.* 81. *Iam vero videtis, nihil esse morti tam simile, quam somnum. Atqui dormientium animi maxime declarant divinitatem suam:*

multa enim, quum remissi et liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intelligitur, quales futuri sint, quum se plane corporis vinculis relaxaverint. Quare, si haec ita sunt, sic me colitote, ut Deum. Sin una est interiturus animus cum corpore, vos tamen, Deos verentes, qui hanc omnem pulchritudinem tuentur et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis. Cyrus quidem haec moriens. Nos, si placet, nostra videamus. XXIII. 82. Nemo umquam mihi, Scipio, persuadebit, aut patrem tuum Paullum, aut duos avos, Paullum et Africanum, aut Africani patrem, aut patruum, aut multos praestantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quae ad posteritatis memoriam pertinerent, nisi animo cernerent, posteritatem ad se pertinere. An censes, (ut de me ipso aliquid more senum glorier,) me tantos labores diurnos nocturnosque domi militiaeque suscepturum fuisse, si iisdem finibus gloriam meam, quibus vitam, essem terminaturus? Nonne melius multo fuisset, otiosam aetatem et quietam sine ullo labore et contentione traducere? Sed, nescio quomodo, animus, erigens se, posteritatem semper ita prospiciebat, quasi, quum excessisset e vita, tum denique victurus esset. Quod quidem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cuiusque animus maxime ad immortalitatem gloriae niteretur. 83. Quid, quod sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? Nonne vobis videtur animus is, qui plus cernat et longius, videre, se ad meliora proficisci: ille autem, cuius obtusior sit acies, non videre? Equidem efferor studio, patres vestros, quos colui et dilexi, videndi: neque vero eos solum convenire aveo, quos ipse cognovi, sed illos etiam, de quibus audivi et legi et ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit; neque tamquam Peliam recoxerit. Quod si quis Deus mihi lar-

giatur, ut ex hac aetate repuerascam et in cunis vagiam, valde recusem; nec vero velim, quasi decurso spatio, ad carceres a calce revocari. 84. Quid enim habet vita commodi? quid non potius laboris? Sed habeat sane: habet certe tamen aut satietatem, aut modum. Non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi, et ii docti, saepe fecerunt: neque me vixisse poenitet; quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem; et ex vita ita discedo, tamquam ex hospitio, non tamquam ex domo. Commorandi enim natura deversorium nobis, non habitandi locum dedit. 85. O praeclarum diem, quum ad illud divinum animorum concilium coetumque proficiscar, quumque ex hac turba et colluvione discedam! Proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi; verum etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate praestantior: cuius a me corpus crematum est; quod contra decuit ab illo meum: animus vero non me deserens, sed respectans, in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum fortiter ferre visus sum; non quod aequo animo ferrem; sed me ipse consolabar, existimans, non longinquum inter nos digressum et discessum fore. 86. His mihi rebus, Scipio, (id enim te cum Laelio admirari solere dixisti,) levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam iucunda. Quod si in hoc erro, quod animos hominum immortales esse credam, lubenter erro; nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo. Sin mortuus, (ut quidam minuti philosophi censent,) nihil sentiam: non vereor, ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant. Quod si non sumus immortales futuri, tamen exstingui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. Senectus autem peractio aetatis est, tamquam

fabulae, cuius defatigationem fugere debemus, praesertim adiuncta satietate. Haec habui, de senectute quae dicerem. Ad quam utinam perveniatis! ut ea, quae ex me audistis, re experti, probare possitis.

M. TULLII CICERONIS
LAELIUS
SIVE
DE AMICITIA DIALOGUS
AD
T. POMPONIUM ATTICUM.

ARGUMENTUM.

Quum inter P. Scipionem Africanum et Laelium summam semper amicitiam fuisse constaret, Ciceroni de amicitia scripturo idoneus visus est Laelius, quem induceret de amicitia disputantem cum utroque genero C. Fannio et Q. Mucio Scaevola. Hoc igitur sermone, quem Cicero paucis diebus post Africani mortem habitum fingit, Laelius docet, quid sit amicitia, quibus de caussis amici quaesiti sint, et quibus caussis amicitia contrahatur: deinde inter quos amicitia esse possit: quae sit amicitiae lex, quae officia, et quibus denique modis perpetuo conservetur.

Scriptus est autem hic libellus post Catonem Maiorem anno fere p. U. c. 710.

I. 1. Quintus Mucius augur multa narrare de C. Laelio socero suo, memoriter et iucunde solebat nec du-

bitare, illum in omni sermone appellare sapientem: ego autem a patre ita eram deductus ad Scaevolam, sumpta virili toga, ut, quoad possem et liceret, a senis latere numquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter et commode dicta memoriae mandabam, fierique studebam eius prudentia doctior. Quo mortuo, me ad pontificem Scaevolam contuli, quem unum nostrae civitatis et ingenio et iustitia praestantissimum audeo dicere. Sed de hoc alias: nunc redeo ad augurem. 2. Quum saepe multa, tum memini, domi in hemicyclio sedentem, ut solebat, quum et ego essem una et pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum fere omnibus erat in ore. Meministi enim profecto, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio utebare multum, (quum is Tribunus plebis capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat Consul, dissideret, quocum coniunctissime et amantissime vixerat), quanta hominum esset vel admiratio, vel querela. 3. Itaque tum Scaevola, quum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Laelii de amicitia, habitum ab illo secum et cum altero genero C. Fannio, M. F., paucis diebus post mortem Africani. Eius disputationis sententias memoriae mandavi; quas hoc libro exposui meo arbitratu. Quasi enim ipsos induxi loquentes, ne *Inquam* et *Inquit* saepius interponeretur, atque ut tamquam a praesentibus coram haberi sermo videretur. Quum enim saepe mecum ageres, ut de amicitia scriberem aliquid, digna mihi res quum omnium cognitione, tum nostra familiaritate visa est. Itaque feci non invitus, ut prodessem multis tuo rogatu. 4. Sed, ut in *Catone Maiore*, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quae de illa aetate loqueretur, quam eius, qui et diutissime senex fuisset, et in ipsa senectute prae

ceteris floruisset: sic, quum accepissemus a patribus, maxime memorabilem C. Laelii et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Laelii persona visa est, quae de amicitia ea ipsa dissereret, quae disputata ab eo meminisset Scaevola. Genus autem hoc sermonum, positum in hominum veterum auctoritate, et eorum illustrium, plus, nescio quo pacto, videtur habere gravitatis. Itaque, ipse mea legens, sic afficior interdum, ut Catonem, non me, loqui existimem. 5. Sed, ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus de amicitia scripsi. Tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Laelius, et sapiens, (sic enim est habitus,) et amicitiae gloria excellens, de amicitia loquitur. Tu velim animum a me parumper avertas, Laelium loqui ipsum putes. C. Fannius et Q. Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani: ab his sermo oritur. Respondet Laelius: cuius tota disputatio est de amicitia, quam legens tu te ipse cognosces.

II. 6. FANNIUS. Sunt ista, Laeli. Nec enim melior vir fuit Africano quisquam, nec clarior. Sed existimare debes, omnium oculos nunc in te esse coniectos: unum te sapientem et appellant et existimant. Tribuebatur hoc modo M. Catoni; scimus L. Attilium apud patres nostros appellatum esse sapientem: sed uterque alio quodam modo; Attilius, quia prudens esse in iure civili putabatur; Cato, quia multarum rerum usum habebat: multa eius et in Senatu, et in foro, vel provisa prudenter, vel acta constanter, vel responsa acute, ferebantur. Propterea quasi cognomen iam habebat in senectute sapientis. Te autem alio quodam modo, non solum natura et moribus, verum etiam studio et doctrina esse sapientem; nec sicut vulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in tota Graecia neminem. 7. Nam qui

septem appellantur, eos, qui ista subtilius quaerunt, in numero sapientium non habent. Athenis unum accepimus, et eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum iudicatum. Hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita ducas, humanosque casus virtute inferiores putes. Itaque ex me quaerunt, credo item ex te, Scaevola, quonam pacto mortem Africani feras: eoque magis, quod his proximis Nonis, quum in hortos D. Bruti auguris, commentandi caussa, ut assolet, venissemus, tu non adfuisti, qui diligentissime semper illum diem et illud munus solitus esses obire. 8. SCAEVOLA. Quaerunt quidem, C. Laeli, multi, ut est a Fannio dictum. Sed ego id respondeo, quod animadverti, te dolorem, quem acceperis quum summi viri tum amicissimi morte, ferre moderate; nec potuisse non commoveri, nec fuisse id humanitatis tuae: quod autem his Nonis in collegio nostro non adfuisses, valetudinem caussam, non maestitiam fuisse. LAELIUS. Recte tu quidem, Scaevola, et vere. Nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi, quum valerem, abduci incommodo meo debui, nec ullo casu arbitror hoc constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii. 9. Tu autem, Fanni, qui mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec agnosco nec postulo, facis amice: sed, ut mihi videris, non recte iudicas de Catone. Aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Quomodo, ut alia omittam, mortem filii tulit! Memineram Paullum, videram Gallum: sed hi in pueris; Cato in perfecto et spectato viro. 10. Quamobrem cave Catoni anteponas ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum iudicavit. Huius enim facta, illius dicta laudantur. De me autem, ut iam cum utroque loquar, sic habetote. III. Ego, si Scipionis desiderio me moveri negem, quam id recte

faciam, viderint sapientes; sed certe mentiar. Moveor enim, tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo umquam erit; et, ut confirmare possum, nemo certe fuit. Sed non egeo medicina: me ipse consolor, et maxime illo solatio, quod eo errore careo, quo, amicorum decessu, plerique angi solent. Nihil enim mali accidisse Scipioni puto. Mihi accidit, si quid accidit. Suis autem incommodis graviter angi, non amicum, sed seipsum amantis est. 11. Cum illo vero quis neget actum esse praeclare? Nisi enim, quod ille minime putabat, immortalitatem optare vellet, quid non est adeptus, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo iam puero habuerant, continuo adolescens incredibili virtute superavit: qui Consulatum petivit numquam; factus est Consul bis: primum ante tempus; iterum sibi suo tempore; reipublicae paene sero: qui, duabus urbibus eversis, inimicissimis huic imperio, non modo praesentia, verum etiam futura bella delevit. Quid dicam de moribus facillimis? de pietate in matrem? liberalitate in sorores? bonitate in suos? iustitia in omnes? Nota sunt vobis. Quam autem civitati carus fuerit, maerore funeris indicatum est. Quid igitur hunc paucorum annorum accessio iuvare potuisset? Senectus enim quamvis non sit gravis, ut memini Catonem anno ante, quam mortuus est, mecum et cum Scipione disserere, tamen aufert eam viriditatem, in qua etiamnum erat Scipio. 12. Quamobrem vita quidem talis fuit, vel fortuna, vel gloria, ut nihil posset accedere. Moriendi autem sensum celeritas abstulit. Quo de genere mortis difficile dictu est: quid homines suspicentur, videtis. Hoc tamen vere licet dicere, P. Scipioni ex multis diebus, quos in vita celeberrimos laetissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, quum, Senatu dimisso, domum reductus ad vesperum est a Patribus con-

scriptis, a populi Romani sociis et Latinis, pridie quam excessit e vita: ut ex tam alto dignitatis gradu ad superos videatur potius, quam ad inferos pervenisse. IV. 13. Neque enim assentior iis, qui haec nuper disserere coeperunt, cum corporibus simul animos interire, atque omnia morte deleri. Plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostrorum maiorum, qui mortuis tam religiosa iura tribuerunt: quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur: vel eorum, qui in hac terra fuerunt, magnamque Graeciam, quae nunc quidem deleta est; tum florebat, institutis et praeceptis suis erudierunt: vel eius, qui Apollinis oraculo sapientissimus est iudicatus: qui non tum hoc, tum illud, ut plerique, sed idem dicebat semper, *Animos hominum esse divinos, iisque, quum e corpore excessissent, reditum in caelum patere; optimoque et iustissimo cuique expeditissimum.* 14. Quod item Scipioni videbatur: qui quidem, quasi praesagiret, perpaucis ante mortem diebus, quum et Philus et Manilius adessent, et alii plures, tuque etiam, Scaevola, mecum venisses, triduum disseruit de republica: cuius disputationis fuit extremum fere de immortalitate animorum: quae se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat. Id si ita est, ut optimi cuiusque animus in morte facillime evolet, tamquam e custodia vinculisque corporis: cui censemus cursum ad Deos faciliorem fuisse, quam Scipioni? Quocirca, maerere hoc eius eventu, vereor, ne invidi magis, quam amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum et corporum, nec ullus sensus maneat; ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali. Sensu enim amisso, fit idem, quasi natus non esset omnino: quem tamen esse natum et nos gaudemus, et haec civitas, dum erit, laetabitur. 15. Quamobrem cum illo quidem, ut supra dixi, actum optime est; mecum incommodius: quem

fuerat aequius, ut prius introieram, sic prius exire de vita. Sed tamen recordatione nostrae amicitiae sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Scipione vixerim: quocum mihi coniuncta cura de re publica et de privata fuit, quocum et domus et militia communis; et id, in quo est omnis vis amicitiae, voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensio. Itaque non tam ista me sapientiae, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, falsa praesertim, quam quod amicitiae nostrae memoriam spero sempiternam fore. Idque mihi eo magis est cordi, quod ex omnibus saeculis vix tria aut quattuor nominantur paria amicorum: quo in genere sperare videor, Scipionis et Laelii amicitiam notam posteritati fore. 16. FANN. Istud quidem, Laeli, ita necesse est. Sed, quoniam amicitiae mentionem fecisti, et sumus otiosi, pergratum mihi feceris, (spero item Scaevolae) si, quemadmodum soles, de ceteris rebus, quum ex te quaeruntur, sic de amicitia disputaris, quid sentias, qualem existimes, quae praecepta des. SCAEV. Mihi vero pergratum erit: atque, id ipsum quum tecum agere conarer, Fannius antevertit. Quamobrem utrique nostrûm gratum admodum feceris. V. 17. LAEL. Ego vero non gravarer, si mihi ipse confiderem. Nam et praeclara res est, et sumus, ut dixit Fannius, otiosi. Sed quis ego sum? aut quae in me est facultas? Doctorum est ista consuetudo, eaque Graecorum, ut iis ponatur, de quo disputent quamvis subito. Magnum opus est, egetque exercitatione non parva. Quamobrem quae disputari de amicitia possunt, ab eis, censeo, petatis, qui ista profitentur. Ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis. Nihil est enim tam naturae aptum, tam conveniens ad res vel secundas, vel adversas. 18. Sed hoc primum sentio, nisi in bonis amicitiam esse non posse: neque id ad vivum reseco,

ut illi, qui haec subtilius disserunt; fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum. Negant enim, quemquam virum bonum esse, nisi sapientem. Sit ita sane. Sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus. Nos autem ea, quae sunt in usu vitaque communi, non ea, quae finguntur aut optantur, spectare debemus. Numquam ego dicam, C. Fabricium, M' Curium, Ti. Coruncanium, quos sapientes nostri maiores iudicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiae nomen, et invidiosum et obscurum: concedantque, ut hi boni viri fuerint. Ne id quidem facient. Negabunt, id, nisi sapienti, posse concedi. Agamus igitur *pingui Minerva,* ut aiunt. 19. Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, aequitas, liberalitas, nec sit in illis ulla cupiditas vel libido vel audacia, sintque magna constantia, ut ii fuerunt, modo quos nominavi: hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus; quia sequuntur, quantum homines possunt, naturam, optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quaedam: maior autem, ut quisque proxime accederet. Itaque cives potiores, quam peregrini; propinqui, quam alieni. Cum his enim amicitiam natura ipsa peperit: sed ea non satis habet firmitatis. Namque hoc praestat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benevolentia tolli potest, ex amicitia non potest. Sublata enim benevolentia, amicitiae nomen tollitur, propinquitatis manet. 20. Quanta autem vis amicitiae sit, ex hoc intelligi maxime potest: quod ex infinita societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est et adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter duos aut inter paucos iungeretur. VI. Est autem amicitia nihil aliud, nisi omnium divinarum humanarumque re-

rum, cum benevolentia et caritate, summa consensio: qua quidem haud scio, an, excepta sapientia, nihil melius homini sit a Diis immortalibus datum. Divitias alii praeponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores; multi etiam voluptates. Belluarum hoc quidem extremum est: illa autem superiora caduca et incerta, posita non tam in nostris consiliis, quam in fortunae temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, praeclare illi quidem: sed haec ipsa Virtus amicitiam et gignit et continet: nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest. 21. Iam virtutem ex consuetudine vitae sermonisque nostri interpretemur: nec eam, ut quidam docti, verborum magnificentia metiamur: virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paullos, Catones, Gallos, Scipiones, Philos: his communis vita contenta est: eos autem omittamus, qui omnino nusquam reperiuntur. Tales igitur inter viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere. 22. Principio, cui potest esse *vita vitalis*, ut ait Ennius, qui non in amici mutua benevolentia conquiescat? Quid dulcius, quam habere, quicum omnia audeas sic loqui, ut tecum? Quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis aeque, ac tu ipse, gauderet? Adversas vero ferre difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam, quam tu, ferret. Denique ceterae res, quae expetuntur, opportunae sunt singulae rebus fere singulis: divitiae, ut utare: opes, ut colare: honores, ut laudere: voluptates, ut gaudeas: valetudo, ut dolore careas et muneribus fungare corporis: amicitia res plurimas continet. Quoquo te verteris, praesto est: nullo loco excluditur: numquam intempestiva, numquam molesta est. Itaque non aqua, non igni, ut aiunt, pluribus locis utimur, quam amicitia. Neque ego nunc de vulgari aut de mediocri, quae tamen ipsa et delectat et prodest,

sed de vera et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. Nam et secundas res splendidiores facit amicitia, et adversas partiens communicansque leviores. VII. 23. Quumque plurimas et maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum praestat omnibus, quod bona spe praelucet in posterum, nec debilitari animos aut cadere patitur. Verum etiam amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca et absentes adsunt, et egentes abundant, et imbecilles valent, et, quod difficilius dictu est, mortui vivunt: tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum. Ex quo illorum beata mors videtur: horum vita laudabilis. Quod si exemeris ex natura rerum benevolentiae coniunctionem, nec domus ulla nec urbs stare poterit; ne agri quidem cultus permanebit. Id si minus intelligitur, quanta vis amicitiae concordiaeque sit: ex dissensionibus atque discordiis percipi potest. Quae enim domus tam stabilis, quae tam firma civitas est, quae non odiis atque dissidiis funditus possit everti? Ex quo, quantum boni sit in amicitia, iudicari potest. 24. Agrigentinum quidem doctum quemdam virum carminibus Graecis vaticinatum ferunt, quae in rerum natura totoque mundo constarent, quaeque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. Atque hoc quidem omnes mortales et intelligunt, et re probant. Itaque, si quando aliquod officium exstitit amici in periculis aut adeundis aut communicandis, quis est, qui id non maximis efferat laudibus? Qui clamores tota cavea nuper in hospitis et amici mei, M. Pacuvii, nova fabula: quum, ignorante Rege, uter eorum esset Orestes, Pylades Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur; Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret! Stantes plaudebant in re ficta: quid arbitramur in vera fuisse facturos? Facile indicabat ipsa natura

vim suam: quum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero iudicarent. Hactenus mihi videor, de amicitia quid sentirem, potuisse dicere. Siqua praeterea sunt, (credo autem esse multa:) ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quaeritote. 25. FANN. Nos autem a te potius: quamquam etiam ab istis saepe quaesivi, et audivi, non invitus equidem: sed aliud quoddam filum orationis tuae. SCAEV. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, quum est de Republica disputatum, adfuisses. Qualis tum patronus iustitiae fuit contra accuratam orationem Phili! FANN. Facile id quidem fuit, iustitiam iustissimo viro defendere. SCAEV. Quid amicitiam? Nonne facile ei, qui ob eam summa fide, constantia iustitiaque servatam, maximam gloriam ceperit? VIII. 26. LAEL. Vim hoc quidem est afferre. Quid enim refert, qua me rogatione cogatis? Cogitis certe. Studiis enim generorum, praesertim in re bona, quum difficile est, tum ne aequum quidem, obsistere.

Saepissime igitur mihi de amicitia cogitanti, maxime illud considerandum videri solet, num propter imbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia: ut in dandis recipiendisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio, vicissimque redderet: an esset hoc quidem proprium amicitiae. Sed antiquior et pulchrior et magis a natura ipsa profecta alia caussa. *Amor* enim, ex quo *amicitia* nominata, princeps est ad benevolentiam coniungendam. Nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur saepe, qui simulatione amicitiae coluntur et observantur caussa temporis. In amicitia autem nihil fictum, nihil simulatum; et, quidquid in ea est, id est verum et voluntarium. 27. Quapropter a natura mihi videtur potius, quam ab indigentia, orta amicitia, et applicatione magis animi cum quodam

sensu amandi, quam cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest: quae ex se natos ita amant ad quoddam tempus, et ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat. Quod in homine multo est evidentius. Primum ex ea caritate, quae est inter natos et parentes; quae dirimi, nisi detestabili scelere, non potest. Deinde, quum similis sensus exstitit amoris, si aliquem nacti sumus, cuius cum moribus et natura congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere videamur. 28. Nihil est enim amabilius virtute: nihil, quod magis alliciat ad diligendum: quippe quum, propter virtutem et probitatem, eos etiam, quos numquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis est, qui C. Fabricii, M' Curii non cum caritate aliqua et benevolentia memoriam usurpet, quos numquam viderit? Quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Maelium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum, Pyrrho et Hannibale. Ab altero, propter probitatem eius, non nimis alienos animos habemus; alterum propter crudelitatem semper haec civitas oderit. IX. 29. Quod si tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, quos numquam vidimus, vel, quod maius est, in hoste etiam diligamus: quid mirum, si animi hominum moveantur, quum eorum, quibuscum usu coniuncti esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur? Quamquam confirmatur amor et beneficio accepto, et studio perspecto, et consuetudine adiuncta: quibus rebus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis, admirabilis quaedam exardescit benevolentiae magnitudo: quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit, per quem quisque assequatur, quod desideret; humilem sane relinquunt, et minime generosum, ut ita dicam, ortum amicitiae,

quam ex inopia atque indigentia natam volunt. Quod si ita esset; ut quisque minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus. Quod longe secus est. 30. Ut enim quisque sibi plurimum confidit, et ut quisque maxime virtute et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat, suaque omnia in se ipso posita iudicet: ita in amicitiis expetendis colendisque maxime excellit. Quid enim Africanus indigens mei? Minime hercle: ac ne ego quidem illius: sed ego admiratione quadam virtutis eius, ille vicissim opinione fortasse nonnulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit: auxit benevolentiam consuetudo. Sed quamquam utilitates multae et magnae consecutae sunt, non sunt tamen ab earum spe caussae diligendi profectae. 31. Ut enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam, (neque enim beneficium feneramur,) sed natura propensi ad liberalitatem sumus: sic amicitiam non spe mercedis adducti, sed quod omnis eius fructus in ipso amore inest, expetendam putamus. 32. At ii, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe dissentiunt. Nec mirum. Nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum suspicere possunt, qui suas omnes cogitationes abiecerunt in rem tam humilem tamque contemptam. Quamobrem hos quidem ab hoc sermone removeamus: ipsi autem intelligamus, natura gigni sensum diligendi et benevolentiae caritatem, facta significatione probitatis: quam qui appetiverunt, applicant sese et propius admovent, ut et usu eius, quem diligere coeperunt, fruantur, et moribus; sintque pares in amore, et aequales; propensioresque ad bene merendum, quam ad reposcendum. Atque haec inter eos sit honesta certatio. Sic et utilitates ex amicitia maximae capientur: et erit eius ortus a natura, quam ab imbecillitate, et gravior et verior. Nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissol

veret. Sed quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt.) Ortum quidem amicitiae videtis, nisi quid ad haec forte vultis. FANN. Tu vero perge, Laeli. Pro hoc enim, qui minor est natu, meo iure respondeo. 33. SCAEV. Recte tu quidem. Quamobrem audiamus.

X. LAEL. Audite ergo, optimi viri, ea, quae saepissime inter me et Scipionem de amicitia disserebantur. Quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitae permanere. Nam vel, ut non idem expediret [utrique], incidere saepe; vel, ut de republica non idem sentirent: mutari etiam mores hominum saepe dicebat, alias adversis rebus, alias aetate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis aetatis, quod summi puerorum amores saepe una cum praetexta ponerentur. 34. Sin autem ad adolescentiam perduxissent; dirimi tamen interdum contentione vel uxoriae conditionis, vel commodi alicuius, quod idem adipisci uterque non posset. Quod si qui longius in amicitia provecti essent, tamen saepe labefactari, si in honoris contentionem incidissent: pestem enim maiorem esse nullam amicitiis, quam in plerisque pecuniae cupiditatem: in optimis quibusque honoris certamen et gloriae: ex quo inimicitias maximas saepe inter amicissimos exstitisse. 35. Magna enim dissidia, et plerumque iusta nasci, quum aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur: ut aut libidinis ministri, aut adiutores essent ad iniuriam. Quod qui recusarent, quamvis honeste id facerent, ius tamen amicitiae deserere arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent: illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa profiteri, omnia se amici caussa esse facturos. Eorum querela inveteratas non modo familiaritates exstingui solere, sed etiam odia gigni

sempiterna. Haec ita multa, quasi fata, impendere amicitiis, ut omnia subterfugere non modo sapientiae, sed etiam felicitatis diceret sibi videri.

XI. 36. Quamobrem id primum videamus, si placet, quatenus amor in amicitia progredi debeat. Num, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuere? Num Viscellinum amici, regnum appetentem, num Sp. Maelium debuerunt iuvare? 37. Ti. quidem Gracchum, rempublicam vexantem, a Q. Tuberone aequalibusque amicis derelictum videbamus. At C. Blossius, Cumanus, hospes familiae vestrae, Scaevola, quum ad me, qui aderam Laenati et Rupilio Consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, caussam afferebat, quod tanti Ti. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego, *Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet?* „*Numquam,* inquit, *voluisset id quidem. Sed, si voluisset, paruissem.*" Videtis, quam nefaria vox. Et hercle ita fecit; vel plus etiam, quam dixit. Non enim paruit ille Ti. Gracchi temeritati, sed praefuit: nec se comitem illius furoris, sed ducem praebuit. Itaque hac amentia, quaestione nova perterritus, in Asiam profugit, ad hostes se contulit, poenas reipublicae graves iustasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici caussa peccaveris. Nam, quum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est, amicitiam manere, si a virtute defeceris. 38. Quod si rectum statuerimus, vel concedere amicis, quidquid velint, vel impetrare ab iis, quidquid velimus, perfecta quidem sapientia simus, si nihil habeat res vitii: sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos vidimus, aut de quibus memoriam accepimus, aut quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt: et eorum quidem maxime, qui ad sapientiam proxime accedunt.

39. Videmus Papum Aemilium C. Luscino familiarem fuisse, (sic a patribus accepimus,) bis una Consules, et collegas in Censura: tum et cum iis, et inter se, coniunctissimos fuisse M' Curium et Ti. Coruncanium, memoriae proditum est. Igitur ne suspicari quidem possumus, quemquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra iusiurandum, contra rempublicam esset. Nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere: si contendisset, impetraturum non fuisse; quum illi sanctissimi viri fuerint, aeque autem nefas sit, tale aliquid et facere rogatum, et rogare? At vero Ti. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, et minime tum quidem Caius frater, nunc idem acerrimus. XII. 40. Haec igitur lex in amicitia sanciatur, ut neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati. Turpis enim excusatio est et minime accipienda, quum in ceteris peccatis, tum si quis contra rempublicam se amici caussa fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni et Scaevola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus reipublicae. Deflexit enim iam aliquantulum de spatio curriculoque consuetudo maiorum. Ti. Gracchus regnum occupare conatus est; vel regnavit is quidem paucos menses. 41. Num quid simile populus Romanus audierat aut viderat? Hunc etiam post mortem secuti amici et propinqui, quid in P. Scipionem effecerint, sine lacrimis non queo dicere. Nam Carbonem quoquo modo potuimus, propter recentem poenam Ti. Gracchi, sustinuimus. De C. Gracchi autem Tribunatu quid exspectem, non libet augurari. Serpit deinde res: quae proclivius ad perniciem, quum semel coepit, labitur. Videtis, in tabella iam ante quanta sit facta labes, primo Gabinia lege, biennio autem post, Cassia. Videre iam videor populum a Senatu disiunctum, multitudinisque arbitrio res maximas agi. Plures enim discent, quemad-

modum haec fiant, quam quemadmodum his resistatur. 42. Quorsum haec? Quia sine sociis nemo quidquam tale conatur. Praecipiendum est igitur bonis, ut, si in eiusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment, ita se alligatos, ut ab amicis in re publica peccantibus non discedant: improbis autem poena statuenda est: nec vero minor iis, qui sequuti erunt alterum, quam iis, qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Graecia Themistocle? quis potentior? Qui quum Imperator bello Persico servitute Graeciam liberasset, propterque invidiam in exsilium missus esset, ingratae patriae iniuriam non tulit, quam ferre debuit. Fecit idem, quod xx annis ante apud nos fecerat Coriolanus. His adiutor contra patriam inventus est nemo. Itaque mortem sibi uterque conscivit. 43. Quare talis improborum consensio non modo excusatione amicitiae tegenda non est, sed potius omni supplicio vindicanda: ut ne quis sibi concessum putet, amicum, vel bellum patriae inferentem, sequi. Quod quidem, ut res coepit ire, haud scio, an aliquando futurum sit. Mihi autem non minori curae est, qualis respublica post mortem meam futura sit, quam qualis hodie sit. XIII. 44. Haec igitur prima lex amicitiae sanciatur, ut ab amicis honesta petamus, amicorum caussa honesta faciamus: ne exspectemus quidem, dum rogemur: studium semper adsit, cunctatio absit: consilium vero dare gaudeamus libere: plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctoritas: eaque et adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter, si res postulabit et adhibitae pareatur.

45. Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Graecia, placuisse opinor mirabilia quaedam. Sed nihil est, quod illi non persequantur suis argutiis argutius: partim fugiendas esse nimias amici-

tias, ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus: satis superque esse suarum cuique rerum, alienis nimis implicari molestum esse: commodissimum esse, quam laxissimas habenas habere amicitiae; quas vel adducas, quum velis, vel remittas. Caput enim esse ad beate vivendum securitatem; qua frui non possit animus, si tamquam parturiat unus pro pluribus. 46. Alios autem dicere aiunt multo etiam inhumanius, (quem locum breviter perstrinxi paullo ante:) praesidii adiumentique caussa, non benevolentiae neque caritatis, amicitias esse expetendas. Itaque ut quisque minimum firmitatis habeat minimumque virium, ita amicitias appetere maxime. Ex eo fieri, ut mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant, quam viri: et inopes, quam opulenti: et calamitosi, quam beati. 47. O praeclaram sapientiam! Solem enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt: qua a Diis immortalibus nihil melius habemus, nihil iucundius. Quae est enim ista securitas? Specie quidem, blanda, sed reipse multis locis repudianda. Neque enim est consentaneum, ullam honestam rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere aut susceptam deponere. Quod si curam fugimus, virtus fugienda est; quae necesse est cum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas rebus iniustis iustos maxime dolere, imbellibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc proprium est animi bene constituti, et laetari bonis rebus, et dolere contrariis. 48. Quamobrem si cadit in sapientem animi dolor; qui profecto cadit, nisi ex eius animo exstirpatam humanitatem arbitramur: quae caussa est, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? Quid enim interest, motu animi sublato, non dico inter hominem et

pecudem: sed inter hominem et saxum, aut truncum, aut quidvis generis eiusdem? Neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram et quasi ferream quamdam esse volunt: quae quidem est quum multis in rebus, tum in amicitia, tenera atque tractabilis: ut et bonis amici quasi diffundantur, et incommodis contrahantur. Quamobrem angor iste, qui pro amico saepe capiundus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam; non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas et molestias afferunt, repudientur. XIV. Quum autem contrahat amicitiam, ut supra dixi, si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus applicet et adiungat: id quum contingit, amor exoriatur necesse est. 49. Quid enim tam absurdum, quam delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloria, ut aedificio, ut vestitu cultuque corporis, animo autem virtute praedito, eo, qui vel amare, vel, ut ita dicam, redamare possit, non admodum delectari? Nihil est enim remuneratione benevolentiae, nihil vicissitudine studiorum officiorumque iucundius. 50. Quod si etiam illud addimus, quod recte addi potest, nihil esse, quod ad se rem ullam tam alliciat et tam attrahat, quam ad amicitiam similitudo: concedetur profecto verum esse, ut bonos boni diligant adsciscantque sibi, quasi propinquitate coniunctos atque natura. Nihil est enim appetentius similium sui, nihil rapacius, quam natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni et Scaevola, constat, ut opinor, bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam esse: qui est amicitiae fons a natura constitutus. Sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. Non est enim inhumana virtus, neque immanis, neque superba: quae etiam populos universos tueri, eisque optime consulere soleat: quod non faceret profecto, si a caritate vulgi abhorreret. 51. Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis

caussa fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiae tollere. Non enim tam utilitas parta per amicum, quam amici amor ipse delectat: tumque illud fit, quod ab amico est profectum, iucundum, si cum studio est profectum: tantumque abest, ut amicitiae propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus et copiis, maximeque virtute praediti, in qua plurimum est praesidii, minime alterius indigeant, liberalissimi sint et beneficentissimi. Atque haud scio, an ne opus sit quidem, nihil umquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si numquam consilio, numquam opera nostra, nec domi nec militiae, Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam consecuta est. XV. 52. Non ergo erunt homines deliciis diffluentes audiendi, si quando de amicitia, quam nec usu nec ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, pro Deûm fidem atque hominum! qui velit, ut neque diligat quemquam, nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis atque in omnium rerum abundantia vivere? Haec est enim tyrannorum vita; in qua nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benevolentiae potest esse fiducia: omnia semper suspecta atque sollicita: nullus locus amicitiae. 53. Quis enim aut eum diligat, quem metuit; aut eum, a quo se metui putat? Coluntur tamen simulatione dumtaxat ad tempus. Quod si forte, ut fit plerumque, ceciderint: tum intelligitur, quam fuerint inopes amicorum. Quod Tarquinium dixisse ferunt, exsulantem se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos, quum iam neutris gratiam referre posset. 54. Quamquam miror, illa superbia et importunitate si quemquam habere potuit. Atque ut huius, quem dixi, mores veros amicos parare non potuere: sic multorum opes praepotentium excludunt amicitias fideles. Non enim solum ipsa fortuna caeca

vim suam: quum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero iudicarent. Hactenus mihi videor, de amicitia quid sentirem, potuisse dicere. Siqua praeterea sunt, (credo autem esse multa:) ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quaeritote. 25. FANN. Nos autem a te potius: quamquam etiam ab istis saepe quaesivi, et audivi, non invitus equidem: sed aliud quoddam filum orationis tuae. SCAEV. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, quum est de Republica disputatum, adfuisses. Qualis tum patronus iustitiae fuit contra accuratam orationem Phili! FANN. Facile id quidem fuit, iustitiam iustissimo viro defendere. SCAEV. Quid amicitiam? Nonne facile ei, qui ob eam summa fide, constantia iustitiaque servatam, maximam gloriam ceperit? VIII. 26. LAEL. Vim hoc quidem est afferre. Quid enim refert, qua me rogatione cogatis? Cogitis certe. Studiis enim generorum, praesertim in re bona, quum difficile est, tum ne aequum quidem, obsistere.

Saepissime igitur mihi de amicitia cogitanti, maxime illud considerandum videri solet, num propter imbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia: ut in dandis recipiendisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio, vicissimque redderet: an esset hoc quidem proprium amicitiae. Sed antiquior et pulchrior et magis a natura ipsa profecta alia caussa. *Amor* enim, ex quo *amicitia* nominata, princeps est ad benevolentiam coniungendam. Nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur saepe, qui simulatione amicitiae coluntur et observantur caussa temporis. In amicitia autem nihil fictum, nihil simulatum; et, quidquid in ea est, id est verum et voluntarium. 27. Quapropter a natura mihi videtur potius, quam ab indigentia, orta amicitia, et applicatione magis animi cum quodam

sensu amandi, quam cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest: quae ex se natos ita amant ad quoddam tempus, et ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat. Quod in homine multo est evidentius. Primum ex ea caritate, quae est inter natos et parentes; quae dirimi, nisi detestabili scelere, non potest. Deinde, quum similis sensus exstitit amoris, si aliquem nacti sumus, cuius cum moribus et natura congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere videamur. 28. Nihil est enim amabilius virtute: nihil, quod magis alliciat ad diligendum: quippe quum, propter virtutem et probitatem, eos etiam, quos numquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis est, qui C. Fabricii, M' Curii non cum caritate aliqua et benevolentia memoriam usurpet, quos numquam viderit? Quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Maelium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum, Pyrrho et Hannibale. Ab altero, propter probitatem eius, non nimis alienos animos habemus; alterum propter crudelitatem semper haec civitas oderit. IX. 29. Quod si tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, quos numquam vidimus, vel, quod maius est, in hoste etiam diligamus: quid mirum, si animi hominum moveantur, quum eorum, quibuscum usu coniuncti esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur? Quamquam confirmatur amor et beneficio accepto, et studio perspecto, et consuetudine adiuncta: quibus rebus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis, admirabilis quaedam exardescit benevolentiae magnitudo: quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit, per quem quisque assequatur, quod desideret; humilem sane relinquunt, et minime generosum, ut ita dicam, ortum amicitiae,

quam ex inopia atque indigentia natam volunt. Quod si ita esset; ut quisque minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus. Quod longe secus est. 30. Ut enim quisque sibi plurimum confidit, et ut quisque maxime virtute et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat, suaque omnia in se ipso posita iudicet: ita in amicitiis expetendis colendisque maxime excellit. Quid enim Africanus indigens mei? Minime hercle: ac ne ego quidem illius: sed ego admiratione quadam virtutis eius, ille vicissim opinione fortasse nonnulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit: auxit benevolentiam consuetudo. Sed quamquam utilitates multae et magnae consecutae sunt, non sunt tamen ab earum spe caussae diligendi profectae. 31. Ut enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam, (neque enim beneficium feneramur,) sed natura propensi ad liberalitatem sumus: sic amicitiam non spe mercedis adducti, sed quod omnis eius fructus in ipso amore inest, expetendam putamus. 32. At ii, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe dissentiunt. Nec mirum. Nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum suspicere possunt, qui suas omnes cogitationes abiecerunt in rem tam humilem tamque contemptam. Quamobrem hos quidem ab hoc sermone removeamus: ipsi autem intelligamus, natura gigni sensum diligendi et benevolentiae caritatem, facta significatione probitatis: quam qui appetiverunt, applicant sese et propius admovent, ut et usu eius, quem diligere coeperunt, fruantur, et moribus; sintque pares in amore, et aequales; propensioresque ad bene merendum, quam ad reposcendum. Atque haec inter eos sit honesta certatio. Sic et utilitates ex amicitia maximae capientur: et erit eius ortus a natura, quam ab imbecillitate, et gravior et verior. Nām si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissol

veret. Sed quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt.] Ortum quidem amicitiae videtis, nisi quid ad haec forte vultis. Fann. Tu vero perge, Laeli. Pro hoc enim, qui minor est natu, meo iure respondeo. 33. Scaev. Recte tu quidem. Quamobrem audiamus.

X. Lael. Audite ergo, optimi viri, ea, quae saepissime inter me et Scipionem de amicitia disserebantur. Quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitae permanere. Nam vel, ut non idem expediret [utrique], incidere saepe; vel, ut de republica non idem sentirent: mutari etiam mores hominum saepe dicebat, alias adversis rebus, alias aetate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis aetatis, quod summi puerorum amores saepe una cum praetexta ponerentur. 34. Sin autem ad adolescentiam perduxissent; dirimi tamen interdum contentione vel uxoriae conditionis, vel commodi alicuius, quod idem adipisci uterque non posset. Quod si qui longius in amicitia provecti essent, tamen saepe labefactari, si in honoris contentionem incidissent: pestem enim maiorem esse nullam amicitiis, quam in plerisque pecuniae cupiditatem: in optimis quibusque honoris certamen et gloriae: ex quo inimicitias maximas saepe inter amicissimos exstitisse. 35. Magna enim dissidia, et plerumque iusta nasci, quum aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur: ut aut libidinis ministri, aut adiutores essent ad iniuriam. Quod qui recusarent, quamvis honeste id facerent, ius tamen amicitiae deserere arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent: illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa profiteri, omnia se amici caussa esse facturos. Eorum querela inveteratas non modo familiaritates exstingui solere, sed etiam odia gigni

sempiterna. Haec ita multa, quasi fata, impendere amicitiis, ut omnia subterfugere non modo sapientiae, sed etiam felicitatis diceret sibi videri.

XI. 36. Quamobrem id primum videamus, si placet, quatenus amor in amicitia progredi debeat. Num, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuere? Num Viscellinum amici, regnum appetentem, num Sp. Maelium debuerunt iuvare? 37. Ti. quidem Gracchum, rempublicam vexantem, a Q. Tuberone aequalibusque amicis derelictum videbamus. At C. Blossius, Cumanus, hospes familiae vestrae, Scaevola, quum ad me, qui aderam Laenati et Rupilio Consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, caussam afferebat, quod tanti Ti. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego, *Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet?* „*Numquam*, inquit, *voluisset id quidem. Sed, si voluisset, paruissem.*“ Videtis, quam nefaria vox. Et hercle ita fecit; vel plus etiam, quam dixit. Non enim paruit ille Ti. Gracchi temeritati, sed praefuit: nec se comitem illius furoris, sed ducem praebuit. Itaque hac amentia, quaestione nova perterritus, in Asiam profugit, ad hostes se contulit, poenas reipublicae graves iustasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici caussa peccaveris. Nam, quum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est, amicitiam manere, si a virtute defeceris. 38. Quod si rectum statuerimus, vel concedere amicis, quidquid velint, vel impetrare ab iis, quidquid velimus, perfecta quidem sapientia simus, si nihil habeat res vitii: sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos vidimus, aut de quibus memoriam accepimus, aut quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt: et eorum quidem maxime, qui ad sapientiam proxime accedunt.

39. Videmus Papum Aemilium C. Luscino familiarem fuisse, (sic a patribus accepimus,) bis una Consules, et collegas in Censura: tum et cum iis, et inter se, coniunctissimos fuisse M' Curium et Ti. Coruncanium, memoriae proditum est. Igitur ne suspicari quidem possumus, quemquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra iusiurandum, contra rempublicam esset. Nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere: si contendisset, impetraturum non fuisse; quum illi sanctissimi viri fuerint, aeque autem nefas sit, tale aliquid et facere rogatum, et rogare? At vero Ti. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, et minime tum quidem Caius frater, nunc idem acerrimus. XII. 40. Haec igitur lex in amicitia sanciatur, ut neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati. Turpis enim excusatio est et minime accipienda, quum in ceteris peccatis, tum si quis contra rempublicam se amici caussa fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni et Scaevola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus reipublicae. Deflexit enim iam aliquantulum de spatio curriculoque consuetudo maiorum. Ti. Gracchus regnum occupare conatus est; vel regnavit is quidem paucos menses. 41. Num quid simile populus Romanus audierat aut viderat? Hunc etiam post mortem secuti amici et propinqui, quid in P. Scipionem effecerint, sine lacrimis non queo dicere. Nam Carbonem quoquo modo potuimus, propter recentem poenam Ti. Gracchi, sustinuimus. De C. Gracchi autem Tribunatu quid exspectem, non libet augurari. Serpit deinde res: quae proclivius ad perniciem, quum semel coepit, labitur. Videtis, in tabella iam ante quanta sit facta labes, primo Gabinia lege, biennio autem post, Cassia. Videre iam videor populum a Senatu disiunctum, multitudinisque arbitrio res maximas agi. Plures enim discent, quemad-

modum haec fiant, quam quemadmodum his resistatur. 42. Quorsum haec? Quia sine sociis nemo quidquam tale conatur. Praecipiendum est igitur bonis, ut, si in eiusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment, ita se alligatos, ut ab amicis in re publica peccantibus non discedant: improbis autem poena statuenda est: nec vero minor iis, qui sequuti erunt alterum, quam iis, qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Graecia Themistocle? quis potentior? Qui quum Imperator bello Persico servitute Graeciam liberasset, propterque invidiam in exsilium missus esset, ingratae patriae iniuriam non tulit, quam ferre debuit. Fecit idem, quod XX annis ante apud nos fecerat Coriolanus. His adiutor contra patriam inventus est nemo. Itaque mortem sibi uterque conscivit. 43. Quare talis improborum consensio non modo excusatione amicitiae tegenda non est, sed potius omni supplicio vindicanda: ut ne quis sibi concessum putet, amicum, vel bellum patriae inferentem, sequi. Quod quidem, ut res coepit ire, haud scio, an aliquando futurum sit. Mihi autem non minori curae est, qualis respublica post mortem meam futura sit, quam qualis hodie sit. XIII. 44. Haec igitur prima lex amicitiae sanciatur, ut ab amicis honesta petamus, amicorum caussa honesta faciamus: ne exspectemus quidem, dum rogemur: studium semper adsit, cunctatio absit: consilium vero dare gaudeamus libere: plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctoritas: eaque et adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter, si res postulabit et adhibitae pareatur.

45. Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Graecia, placuisse opinor mirabilia quaedam. Sed nihil est, quod illi non persequantur suis argutiis argutius: partim fugiendas esse nimias amici-

tias, ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus: satis superque esse suarum cuique rerum, alienis nimis implicari molestum esse: commodissimum esse, quam laxissimas habenas habere amicitiae; quas vel adducas, quum velis, vel remittas. Caput enim esse ad beate vivendum securitatem; qua frui non possit animus, si tamquam parturiat unus pro pluribus. 46. Alios autem dicere aiunt multo etiam inhumanius, (quem locum breviter perstrinxi paullo ante:) praesidii adiumentique caussa, non benevolentiae neque caritatis, amicitias esse expetendas. Itaque ut quisque minimum firmitatis habeat minimumque virium, ita amicitias appetere maxime. Ex eo fieri, ut mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant, quam viri: et inopes, quam opulenti: et calamitosi, quam beati. 47. O praeclaram sapientiam! Solem enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt: qua a Diis immortalibus nihil melius habemus, nihil iucundius. Quae est enim ista securitas? Specie quidem, blanda, sed reapse multis locis repudianda. Neque enim est consentaneum, ullam honestam rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere aut susceptam deponere. Quod si curam fugimus, virtus fugienda est; quae necesse est cum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas rebus iniustis iustos maxime dolere, imbellibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc proprium est animi bene constituti, et laetari bonis rebus, et dolere contrariis. 48. Quamobrem si cadit in sapientem animi dolor; qui profecto cadit, nisi ex eius animo exstirpatam humanitatem arbitramur: quae caussa est, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? Quid enim interest, motu animi sublato, non dico inter hominem et

pecudem: sed inter hominem et saxum, aut truncum, aut quidvis generis eiusdem? Neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram et quasi ferream quamdam esse volunt: quae quidem est quum multis in rebus, tum in amicitia, tenera atque tractabilis: ut et bonis amici quasi diffundantur, et incommodis contrahantur. Quamobrem angor iste, qui pro amico saepe capiundus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam; non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas et molestias afferunt, repudientur. XIV. Quum autem contrahat amicitiam, ut supra dixi, si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus applicet et adiungat: id quum contingit, amor exoriatur necesse est. 49. Quid enim tam absurdum, quam delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloria, ut aedificio, ut vestitu cultuque corporis, animo autem virtute praedito, eo, qui vel amare, vel, ut ita dicam, redamare possit, non admodum delectari? Nihil est enim remuneratione benevolentiae, nihil vicissitudine studiorum officiorumque iucundius. 50. Quod si etiam illud addimus, quod recte addi potest, nihil esse, quod ad se rem ullam tam alliciat et tam attrahat, quam ad amicitiam similitudo: concedetur profecto verum esse, ut bonos boni diligant adsciscantque sibi, quasi propinquitate coniunctos atque natura. Nihil est enim appetentius similium sui, nihil rapacius, quam natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni et Scaevola, constat, ut opinor, bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam esse: qui est amicitiae fons a natura constitutus. Sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. Non est enim inhumana virtus, neque immanis, neque superba: quae etiam populos universos tueri, eisque optime consulere soleat: quod non faceret profecto, si a caritate vulgi abhorreret. 51. Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis

caussa fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiae tollere. Non enim tam utilitas parta per amicum, quam amici amor ipse delectat: tumque illud fit, quod ab amico est profectum, iucundum, si cum studio est profectum: tantumque abest, ut amicitiae propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus et copiis, maximeque virtute praediti, in qua plurimum est praesidii, minime alterius indigeant, liberalissimi sint et beneficentissimi. Atque haud scio, an ne opus sit quidem, nihil umquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si numquam consilio, numquam opera nostra, nec domi nec militiae, Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam consecuta est. XV. 52. Non ergo erunt homines deliciis diffluentes audiendi, si quando de amicitia, quam nec usu nec ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, pro Deûm fidem atque hominum! qui velit, ut neque diligat quemquam, nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis atque in omnium rerum abundantia vivere? Haec est enim tyrannorum vita; in qua nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benevolentiae potest esse fiducia: omnia semper suspecta atque sollicita: nullus locus amicitiae. 53. Quis enim aut eum diligat, quem metuit; aut eum, a quo se metui putat? Coluntur tamen simulatione dumtaxat ad tempus. Quod si forte, ut fit plerumque, ceciderint: tum intelligitur, quam fuerint inopes amicorum. Quod Tarquinium dixisse ferunt, exsulantem se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos, quum iam neutris gratiam referre posset. 54. Quamquam miror, illa superbia et importunitate si quemquam habere potuit. Atque ut huius, quem dixi, mores veros amicos parare non potuere: sic multorum opes praepotentium excludunt amicitias fideles. Non enim solum ipsa fortuna caeca

est, sed eos etiam plerumque efficit caecos, quos complexa est. Itaque efferuntur illi fere fastidio et contumacia: neque quidquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest. Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus; imperio, potestate, prosperis rebus immutari, spernique ab his veteres amicitias, indulgeri novis. 55. Quid autem stultius, quam, quum plurimum copiis, facultatibus, opibus possint, cetera parare, quae parantur pecunia, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa: amicos non parare, optimam et pulcherrimam vitae, ut ita dicam, suppellectilem? Etenim cetera quum parant, cui parent, nesciunt, nec cuius caussa laborent: — eius est enim istorum quidque, qui vincit viribus: — amicitiarum sua cuique permanet stabilis et certa possessio: ut, etiam si illa maneant, quae sunt quasi dona fortunae, tamen vita inculta et deserta ab amicis, non possit esse iucunda. Sed haec hactenus.

XVI. 56. Constituendi sunt autem, qui sint in amicitia fines et quasi termini diligendi. De quibus tres video sententias ferri, quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga amicos affecti simus, quo erga nosmetipsos; alteram, ut nostra in amicos benevolentia illorum erga nos benevolentiae pariter aequaliterque respondeat: tertiam, ut, quanti quisque seipse facit, tanti fiat ab amicis. Harum trium sententiarum nulli prorsus assentior. Nec enim illa *prima* vera est, ut, quemadmodum in se quisque, sic in amicum sit animatus. 57. Quam multa enim, quae nostra caussa numquam faceremus, facimus caussa amicorum? precari ab indigno, supplicare; tum acerbius in aliquem invehi, insectarique vehementius: quae in nostris rebus non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime: multaeque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt

detrahique patiuntur, ut iis amici potius, quam ipsi, fruantur. 58. *Altera* sententia est, quae definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. Hoc quidem est [nimis] exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et datorum. Ditior mihi et affluentior videtur esse vera amicitia: nec observare restricte, ne plus reddat, quam acceperit. Neque enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus aequo [quid] in amicitiam congeratur. 59. *Tertius* vero ille finis deterrimus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. Saepe enim in quibusdam aut animus abiectior est, aut spes amplificandae fortunae fractior. Non est igitur amici, talem esse in eum, qualis ille in se est: sed potius eniti et efficere, ut amici iacentem animum excitet, inducatque spem cogitationemque meliorem. Alius igitur finis verae amicitiae constituendus est, si prius, quid maxime reprehendere Scipio solitus sit, dixero. Negabat, ullam vocem inimiciorem amicitiae potuisse reperiri, quam eius, qui dixisset, ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus: nec vero se adduci posse, ut hoc, quemadmodum putaretur, a Biante esse dictum crederet, qui sapiens habitus esset unus e septem: [sed] impuri cuiusdam, aut ambitiosi aut omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. Quonam enim modo quisquam amicus esse poterit, cui se putabit inimicum esse posse? Quin etiam necesse erit, cupere et optare, ut quam saepissime peccet amicus, quo plures det sibi tamquam ansas ad reprehendendum: rursum autem recte factis commodisque amicorum necesse erit angi, dolere, invidere. 60. Quare hoc quidem praeceptum, cuiuscumque est, ad tollendam amicitiam valet. Illud potius praecipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiis comparandis, ut ne quando amare incipere-

mus eum, quem aliquando odisse possemus. Quin etiam si minus felices in deligendo fuissemus, ferendum id Scipio potius, quam inimicitiarum tempus cogitandum, putabat. XVII. 61. His igitur finibus utendum arbitror, ut, quum emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum, sine ulla exceptione communitas: ut, etiam si qua fortuna acciderit, ut minus iustae amicorum voluntates adiuvandae sint, in quibus eorum aut caput agatur aut fama, declinandum sit de via, modo ne summa turpitudo sequatur. Est enim, quatenus amicitiae dari venia possit. Nec vero negligenda est fama: nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet benevolentiam civium: quam blanditiis et assentando colligere turpe est: virtus, quam sequitur caritas, minime repudianda est.

62. Sed saepe (etenim redeo ad Scipionem, cuius omnis sermo erat de amicitia) querebatur, quod omnibus in rebus homines diligentiores essent; ut capras et oves quot quisque haberet, dicere posset: amicos quot haberet, non posset dicere; et in illis quidem parandis adhibere curam, in amicis eligendis negligentes esse; nec habere quasi signa quaedam et notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, iudicarent. Sunt igitur firmi et stabiles et constantes eligendi; cuius generis est magna penuria: et iudicare difficile est sane, nisi expertum. Experiendum est autem in ipsa amicitia. Ita praecurrit amicitia iudicium, tollitque experiendi potestatem. 63. Est igitur prudentis, sustinere, ut currum, sic impetum benevolentiae: quo utamur, quasi equis tentatis, sic amicitiis, aliqua parte periclitatis moribus amicorum. Quidam saepe in parva pecunia perspiciuntur, quam sint leves: quidam, quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magna. Sin vero erunt aliqui reperti, qui, pecuniam praeferre amicitiae, sordi-

dum existiment: ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes amicitiae non anteponant? ut, quum ex altera parte proposita haec sint, ex altera ius amicitiae, non multo illa malint? Imbecilla est enim natura ad contemnendam potentiam; quam etiam si neglecta amicitia consecuti sunt, obscuratum iri arbitrantur, quia non sine magna caussa sit neglecta amicitia. 64. Itaque verae amicitiae difficillime reperiuntur in iis, qui in honoribus reque publica versantur. Ubi enim istum invenias, qui honorem amici anteponat suo? Quid? haec ut omittam, quam graves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum societates! ad quas non est facile inventu qui descendat: quamquam Ennius recte:

Amicus certus in re incerta cernitur:

tamen haec duo levitatis et infirmitatis plerosque convincunt; aut si in bonis rebus contemnunt, aut in malis deserunt. XVIII. Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro hominum genere iudicare debemus, et paene divino.

65. Firmamentum autem stabilitatis constantiaeque eius, quam in amicitia quaerimus, fides est. Nihil enim stabile est, quod infidum est. Simplicem praeterea, et communem, et consentientem, qui rebus iisdem moveatur, eligi par est: quae omnia pertinent ad fidelitatem. Neque enim fidum potest esse multiplex ingenium et tortuosum. Neque vero, qui non iisdem rebus movetur et natura consentit, fidus aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus, aut inferendis delectetur, aut credat oblatis: quae omnia pertinent ad eam, quam iamdudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam, nisi inter bonos, esse non posse. Est enim boni viri, quem eumdem sapientem licet dicere, haec duo tenere in amicitia: primum, ne

quid fictum sit, neve simulatum: aperte enim vel odisse, magis ingenui est, quam fronte occultare sententiam. Deinde, non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum. 66. Accedat huc suavitas quaedam oportet sermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiae. Tristitia autem et in omni re severitas, habet illa quidem gravitatem: sed amicitia remissior esse debet et liberior et dulcior et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior. XIX. 67. Exsistit autem hoc loco quaedam quaestio subdifficilis: num quando amici novi, digni amicitia, veteribus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere solemus. Indigna homine dubitatio. Non enim amicitiarum debent esse, sicut aliarum rerum, satietates. Veterrimae quaeque, ut ea vina, quae vetustatem ferunt, esse debent suavissimae: verumque illud est, quod dicitur, *multos modios salis simul edendos esse*, ut amicitiae munus expletum sit. 68. Novitates autem, si spem afferunt, ut, tamquam in herbis non fallacibus, fructus appareat, non sunt illae quidem repudiandae: vetustas tamen suo loco conservanda est. Maxima est enim vis vetustatis et consuetudinis. Quin ipso equo, cuius modo mentionem feci, si nulla res impediat, nemo est, qui non eo, quo consuevit, libentius utatur, quam intractato et novo: nec modo in hoc, quod est animal, sed in iis etiam, quae sunt inanimata, consuetudo valet; quum locis ipsis delectemur, montuosis etiam et silvestribus, in quibus diutius commorati sumus. 69. Sed maximum est in amicitia, superiorem parem esse inferiori. Saepe enim excellentiae quaedam sunt: qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege. Numquam se ille Philo, numquam Rupilio, numquam Mummio anteposuit, numquam inferioris ordinis

amicis. Q. vero Maximum fratrem, egregium virum, omnino sibi nequaquam parem, quod is anteibat aetate, tamquam superiorem colebat, suosque omnes, per se esse ampliores volebat. 70. Quod faciendum imitandumque est omnibus: ut, si quam praestantiam virtutis, ingenii, fortunae consecuti sunt, impertiant ea suis, communicentque cum proximis: ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo vel fortuna, eorum augeant opes, eisque honori sint et dignitati: ut in fabulis, qui aliquamdiu propter ignorationem stirpis et generis in famulatu fuerint, quum cogniti sunt, et aut Deorum aut Regum filii inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres multos annos esse duxerunt. Quod multo profecto magis in veris patribus certisque faciendum. Fructus enim ingenii et virtutis omnisque praestantiae tum maximus capitur, quum in proximum quemque confertur. XX. 71. Ut igitur ii, qui sunt in amicitiae coniunctionisque necessitudine superiores, exaequare se cum inferioribus debent: sic inferiores non dolere, se a suis aut ingenio aut fortuna aut dignitate superari. Quorum plerique aut queruntur semper aliquid, aut etiam exprobrant: eoque magis, si habere se putant, quod officiose et amice et cum labore aliquo suo factum queant dicere. Odiosum sane genus hominum, officia exprobrantium: quae meminisse debet is, in quem collata sunt, non commemorare, qui contulit. 72. Quamobrem ut ii, qui superiores sunt, submittere se debent in amicitia: sic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, quum ipsi se contemni putant: quod non fere contingit, nisi iis, qui etiam contemnendos se arbitrantur; qui hac opinione non modo verbis, sed etiam opere levandi sunt. 73. Tantum autem cuique tribuendum, primum, quantum ipse efficere possis;

deinde etiam, quantum ille, quem diligas atque adiuves, sustinere. Non enim tu possis, quantumvis excellas, omnes tuos ad honores amplissimos perducere: ut Scipio P. Rupilium potuit Consulem efficere; fratrem eius Lucium non potuit. Quod si etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit sustinere. 74. Omnino amicitiae, corroboratis iam confirmatisque et ingeniis et aetatibus, iudicandae sunt: nec, si qui ineunte aetate venandi aut pilae studiosi fuerint, eos habere necessarios oportet, quos tum eodem studio praeditos dilexerunt. Isto enim modo nutrices et paedagogi iure vetustatis plurimum benevolentiae postulabunt; qui negligendi quidem non sunt, sed alio quodam modo. Aliter amicitiae stabiles permanere non possunt. Dispares enim mores disparia studia sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias: nec ob aliam caussam ullam boni improbis, improbi bonis amici esse non possunt, nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia. 75. Recte etiam praecipi potest in amicitiis, ne intemperata quaedam benevolentia, quod persaepe fit, impediat magnas utilitates amicorum. Nec enim, ut ad fabulas redeam, Troiam Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrimis iter suum impedientem, audire voluisset. Et saepe incidunt magnae res, ut discedendum sit ab amicis: quas qui impedire vult, quod desiderium non facile ferat, is et infirmus est mollisque natura, et ob eam ipsam caussam in amicitia parum iustus. 76. Atque in omni re considerandum est, et quid postules ab amico, et quid patiare a te impetrari.

XXI. Est etiam quasi quaedam calamitas in amicitiis dimittendis nonnumquam necessaria: iam enim a sapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias

oratio nostra delabitur. Erumpunt saepe vitia amicorum quum in ipsos amicos, tum in alienos; quorum tamen ad amicos redundet infamia. Tales igitur amicitiae sunt remissione usus eluendae et, ut Catonem dicere audivi, dissuendae magis, quam discindendae. Nisi quaedam admodum intolerabilis iniuria exarserit, ut neque rectum neque honestum sit neque fieri possit, ut non statim alienatio disiunctioque facienda sit. 77. Sin autem morum aut studiorum commutatio quaedam, ut fieri solet, facta erit, aut in reipublicae partibus dissensio intercesserit (loquor enim iam, ut paullo ante dixi, non de sapientium, sed de communibus amicitiis) cavendum erit, ne non solum amicitiae depositae, sed inimicitiae etiam susceptae videantur. Nihil enim turpius, quam cum eo bellum gerere, quicum familiariter vixeris. Ab amicitia Q. Pompeii meo nomine se removerat, ut scitis, Scipio: propter dissensionem autem, quae erat in republica, alienatus est a collega nostro Metello. Utrumque egit graviter, auctoritate, et offensione animi non acerba. 78. Quamobrem primum danda opera est, ne qua amicorum discidia fiant: sin tale aliquid evenerit; ut exstinctae potius amicitiae, quam oppressae esse videantur. Cavendum vero, ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiae: ex quibus iurgia, maledicta, contumeliae gignuntur. Quae tamen si tolerabiles erunt, ferendae sunt: et hic honos veteri amicitiae tribuendus est, ut is in culpa sit, qui faciat, non qui patiatur iniuriam. Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum una cautio est atque una provisio, ut ne nimis cito diligere incipiamus, neve non dignos. 79. Digni autem sunt amicitia, quibus in ipsis inest caussa, cur diligantur. Rarum genus, (et quidem omnia praeclara rara) nec quidquam difficilius, quam reperire, quod sit omni ex parte in suo genere perfectum. Sed ple-

rique neque in rebus humanis quidquam bonum norunt, nisi quod fructuosum sit: et amicos, tamquam pecudes, eos potissimum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse capturos. 80. Ita pulcherrima illa et maxime naturali carent amicitia, per se et propter se expetenda: nec ipsi sibi exemplo sunt, haec vis amicitiae qualis et quanta sit. Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se ipse mercedem exigat caritatis suae, sed quod per se sibi quisque carus est. Quod nisi idem in amicitiam transferatur, verus amicus numquam reperietur. Est enim is quidem tamquam alter idem. 81. Quod si hoc apparet in bestiis, volucribus, nantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum ut se ipsae diligant: (id enim pariter cum omni animante nascitur:) deinde, ut requirant atque appetant, ad quas se applicent, eiusdem generis animantes; idque faciunt cum desiderio et cum quadam similitudine amoris humani: quanto id magis in homine fit natura, qui et se ipse diligit, et alterum anquirit, cuius animum ita cum suo misceat, ut efficiat paene unum ex duobus? XXII. 82. Sed plerique perverse, ne dicam impudenter, amicum habere talem volunt, quales ipsi esse non possunt: quaeque ipsi non tribuunt amicis, haec ab iis desiderant. Par est autem, primum ipsum esse virum bonum, tum alterum similem sui quaerere. In talibus ea, quam iamdudum tractamus, stabilitas amicitiae, confirmari potest: quum homines benevolentia coniuncti, primum cupiditatibus iis, quibus ceteri serviunt, imperabunt, deinde aequitate iustitiaque gaudebunt, omniaque alter pro altero suscipiet, neque quidquam umquam nisi honestum et rectum alter ab altero postulabit: neque solum [se] colent inter se ac diligent, sed etiam verebuntur. Nam maximum ornamentum amicitiae tollit, qui ex ea tollit verecundiam. 83. Itaque in iis perniciosus est error, qui exi-

stimant, libidinum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. Virtutum amicitia adiutrix a natura data est, non vitiorum comes; ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quae summa sunt, pervenire, coniuncta et consociata cum altera perveniret: quae si quos inter societas aut est, aut fuit, aut futura est, eorum est habendus ad summum naturae bonum optimus beatissimusque comitatus. 84. Haec est, inquam, societas, in qua omnia insunt, quae putant homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi, atque iucunditas: ut, quum haec adsint, beata vita sit, et sine his esse non possit. Quod quum optimum maximumque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est; sine qua neque amicitiam, neque ullam rem expetendam consequi possumus. Ea vero neglecta, qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, quum eos gravis aliquis casus experiri cogit. 85. Quocirca, (dicendum est enim saepius,) quum iudicaveris, diligere oportet: non, quum dilexeris, iudicare. Sed quum multis in rebus negligentia plectimur, tum maxime in amicis et deligendis et colendis. Praeposteris enim utimur consiliis, et acta agimus, quod vetamur veteri proverbio. Nam implicati ultro et citro, vel usu diuturno, vel etiam officiis, repente in medio cursu amicitias, exorta aliqua offensione, disrumpimus. XXIII. 86. Quo etiam magis vituperanda est rei maxime necessariae tanta incuria. Una est enim amicitia in rebus humanis, de cuius utilitate omnes uno ore consentiunt. Quamquam a multis ipsa virtus contemnitur, et venditatio quaedam atque ostentatio esse dicitur. Multi divitias despiciunt, quos, parvo contentos, tenuis victus cultusque delectat: honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil levius esse existiment. Itemque cetera, quae

quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt, qui pro nihilo putent. De amicitia omnes ad unum idem sentiunt, et ii, qui ad rempublicam se contulerunt, et ii, qui rerum cognitione doctrinaque delectantur, et ii, qui suum negotium gerunt otiosi: postremo ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse nullam sentiunt, si modo velint aliqua ex parte liberaliter vivere. 87. Serpit enim, nescio quomodo, per omnium vitas amicitia, nec ullam aetatis degendae rationem patitur esse expertem sui. Quin etiam si quis ea asperitate est et immanitate naturae, congressus ut hominum fugiat atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus; tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis suae. Atque hoc maxime iudicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos Deus ex hac hominum frequentia tolleret et in solitudine uspiam collocaret, atque ibi suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam et copiam, hominis omnino adspiciendi potestatem eriperet. 88. Quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset, cuique non auferret fructum voluptatum omnium solitudo? Verum ergo illud est, quod, a Tarentino Archyta, ut opinor, dici solitum, nostros senes commemorare audivi, ab aliis senibus auditum: Si quis in caelum adscendisset, naturamque mundi et pulchritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore; quae iucundissima fuisset, si aliquem, cui narraret, habuisset. Sic natura solitarium nihil amat, semperque ad aliquod tamquam adminiculum annititur; quod in amicissimo quoque dulcissimum est. XXIV. Sed quum tot signis eadem natura declaret, quid velit, anquirat, ac desideret: obsurdescimus tamen nescio quomodo; nec ea, quae ab ea monemur, audimus. Est enim varius et multiplex usus amicitiae,

multaeque caussae suspicionum offensionumque dantur: quas tum evitare, tum elevare, tum ferre, sapientis est.

Una illa sublevanda offensio est, ut et veritas in amicitia et fides retineatur. Nam et monendi amici saepe sunt, et obiurgandi; et haec accipienda amice, quum benevole fiunt. 89. Sed, nescio quomodo, verum est, quod in Andria familiaris meus dicit:

Obséquium amicos, véritas odiúm parit.

Molesta veritas, si quidem ex ea nascitur odium; quod est venenum amicitiae: sed obsequium multo molestius, quod, peccatis indulgens, praecipitem amicum ferri sinit. Maxima autem culpa in eo est, qui et veritatem aspernatur, et in fraudem obsequio impellitur. Omni igitur hac in re habenda ratio et diligentia est: primum, ut monitio acerbitate, deinde obiurgatio contumelia careat: in *obsequio* autem (quoniam Terentiano verbo lubenter utimur) comitas adsit: assentatio, vitiorum adiutrix, procul amoveatur: quae non modo amico, sed ne libero quidem digna est. Aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vivitur. 90. Cuius autem aures veritati clausae sunt, ut ab amico verum audire nequeat, huius salus desperanda est. Scitum est enim illud Catonis, ut multa; Melius de quibusdam acerbos inimicos mereri, quam eos amicos, qui dulces videantur: illos verum saepe dicere, hos numquam. Atque illud absurdum est, quod ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt: eam capiunt, qua debent vacare. Peccasse enim se, non anguntur; obiurgari, moleste ferunt: quod contra oportebat; delicto dolere, correctione gaudere. XXV. 91. Ut igitur et monere et moneri proprium est verae amicitiae; et alterum libere facere, non aspere; alterum patienter accipere, non repugnanter: sic habendum est, nullam in amicitiis pestem esse maiorem, quam

adulationem, blanditiam, assentationem. Quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum, levium hominum atque fallacium, ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem. 92. Quum autem omnium rerum simulatio est vitiosa, (tollit enim iudicium veri, idque adulterat,) tum amicitiae repugnat maxime. Delet enim veritatem, sine qua nomen amicitiae valere non potest. Nam quum amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus: quî id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit idemque semper, sed varius, commutabilis, multiplex? 93. Quid enim potest esse tam flexibile, tam devium, quam animus eius, qui ad alterius non modo sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum convertitur?

Négat quis? nego: ait? áio: postremo ímperavi egomét mihi,
'Omnia assentári:

ut ait idem Terentius: sed ille sub Gnathonis persona: quod [amici] genus adhibere, omnino levitatis est. 94. Multi autem Gnathonum similes quum sint, loco, fortuna, fama superiores: horum est assentatio molesta, quum ad vanitatem accessit auctoritas. 95. Secerni autem blandus amicus a vero et internosci tam potest, adhibita diligentia, quam omnia fucata et simulata a sinceris atque veris. Concio, quae ex imperitissimis constat, tamen iudicare solet, quid intersit inter popularem, id est, assentatorem et levem civem, et inter constantem, severum, et gravem. Quibus blanditiis C. Papirius nuper influebat in aures concionis, quum ferret legem de Tribunis plebis reficiendis! Dissuasimus nos. 96. Sed nihil de me: de Scipione dicam libentius. Quanta illa, Dii immortales! fuit gravitas! quanta in oratione maiestas! ut facile ducem populi Romani, [non comitem] diceres. Sed adfuistis; et est in manibus oratio. Itaque lex

popularis suffragiis populi repudiata est. Atque, ut ad me redeam; meministis, Q. Maximo, fratre Scipionis, et L. Mancino Consulibus, quam popularis lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur! Cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. Atque is primum instituit, in forum versus, agere cum populo. Tamen illius vendibilem orationem religio Deorum immortalium, nobis defendentibus, facile vincebat. Atque id actum est Praetore me, quinquennio ante, quam Consul sum factus. Itaque re magis, quam auctoritate, caussa illa defensa est. XXVI. 97. Quod si in scena, id est, in concione, in qua rebus fictis et adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet, si modo id patefactum et illustratum est: quid in amicitia fieri oportet, quae tota veritate perpenditur? in qua nisi, ut dicitur, apertum pectus videas, tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas; ne amare quidem, aut amari; quum, id quam vere fiat, ignores. Quamquam ista assentatio, quamvis perniciosa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei, qui eam recipit atque ea delectatur. Ita fit, ut is assentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi assentetur et se maxime ipse delectet. 98. Omnino est amans sui virtus. Optime enim se ipsa novit, quamque amabilis sit, intelligit. Ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione. Virtute enim ipsa non tam multi praediti esse, quam videri volunt. Hos delectat assentatio: his fictus ad ipsorum voluntatem sermo quum adhibetur, orationem illam vanam testimonium esse laudum suarum putant. Nulla est igitur haec amicitia, quum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comoediis assentatio nobis faceta videretur, nisi essent milites gloriosi.

Magnás vero agere grátias Thaís mihi?

Satis erat respondere, *magnas; ingentes*, inquit. Semper auget assentator id, quod is, cuius ad voluntatem dicitur, vult esse magnum. 99. Quamobrem, quamvis blanda ista vanitas apud eos valeat, qui ipsi illam allectant et invitant: tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animum advertant, ne callida assentatione capiantur. Aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors. Callidus ille et occultus ne se insinuet, studiose cavendum est. Nec enim facillime cognoscitur, quippe qui etiam adversando saepe assentetur; et, litigare se simulans, blandiatur, atque ad extremum det manus, vincique se patiatur: ut is, qui illusus sit, plus vidisse videatur. Quid autem turpius, quam illudi? Quod ne accidat, cavendum est, ut in Epiclero:

Hodié me ante omnes cómicos stultós senes
Versáris atque [lúseris] lautíssime.

100. Haec enim etiam in fabulis stultissima persona est, improvidorum et credulorum senum. Sed, nescio quo pacto, ab amicitiis perfectorum hominum, id est, sapientium (de hac dico sapientia, quae videtur in hominem cadere posse) ad leves amicitias deflexit oratio. Quamobrem ad illa prima redeamus, eaque ipsa concludamus aliquando.

XXVII. Virtus, virtus, inquam, C. Fanni et tu, Q. Muci, et conciliat amicitias et conservat. In ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia: quae quum se extulit et ostendit lumen suum, et idem adspexit agnovitque in alio: ad id se admovet, vicissimque accipit illud, quod in altero est: ex quo eorum exardescit sive amor, sive amicitia. Utrumque enim dictum est ab amando. Amare autem nihil aliud est, nisi eum ipsum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quaesita. 101. Quae tamen ipsa efflorescit ex amicitia, etiam si tu

eam minus sequutus sis. Hac nos adolescentes benevolentia senes illos L. Paullum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, Ti. Gracchum, Scipionis nostri socerum, dileximus. Haec etiam magis elucet inter aequàles, ut inter me et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium. Vicissim autem senes in adolescentium caritate acquiescimus; ut in vestra, ut in Q. Tuberonis: equidem etiam admodum adolescentis, P. Rutilii, A. Virginii familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata est vitae naturaeque nostrae, ut alia aetas oriatur ex alia: maxime quidem optandum est, ut cum aequalibus possis, quibuscum tamquam e carceribus emissus sis, cum iisdem ad calcem, ut dicitur, pervenire. 102. Sed quoniam res humanae fragiles caducaeque sunt, semper aliqui anquirendi sunt, quos diligamus et a quibus diligamur. Caritate enim benevolentiaque sublata, omnis est e vita sublata iucunditas. Mihi quidem Scipio, quamquam est subito ereptus, vivit tamen semperque vivet: virtutem enim amavi illius viri, quae exstincta non est. Nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus habui, sed etiam posteris erit clara et insignis. Nemo umquam animo aut spe maiora suscipiet, qui sibi non illius memoriam atque imaginem proponendam putet. 103. Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia Scipionis possim comparare. In hac mihi de republica cònsensus, in hac rerum privatarum consilium; in eadem requies plena oblectationis fuit. Numquam illum ne minima quidem re offendi, quod quidem senserim: nihil audivi ex ipso, quod nollem. Una domus erat, idem victus, isque communis: neque solum militia, sed etiam peregrinationes rusticationesque communes. 104. Nam quid ego de studiis dicam cognoscendi semper aliquid atque discendi? in quibus remoti

ab oculis populi, omne otiosum tempus contrivimus? Quarum rerum recordatio et memoria, si una cum illo occidisset, desiderium coniunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. Sed nec illa exstincta sunt, aluntur que potius et augentur cogitatione et memoria: et, si illis plane orbatus essem, magnum tamen afferret mihi aetas ipsa solatium; diutius enim iam in hoc desiderio esse non possum: omnia autem brevia tolerabilia esse debent, etiam si magna sunt. Haec habui, de amicitia quae dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut, ea excepta, nihil amicitia praestabilius putetis.

M. TULLII CICERONIS
P A R A D O X A
AD M. BRUTUM.

ARGUMENTUM.

Hoc libello Cicero, Catonis Uticensis, perfecti illius Stoici, admiratione adductus, disciplinae Stoicae praecepta, quae ob severitatem admirabantur magis, quam sequebantur, παράδοξα, quae Latini vocant admirabilia, orationis suae suavitate mollita probare populo et commendare propositum habet. Nam etsi in oratione pro Murena, Catone accusante, Stoicorum παράδοξα perstringit et in libris de Fin. III. et IV. eorumdem austeritati moderandum censet, tamen non tam doctrinae rationem improbat, quam sermonis insolentiam. Ac primo quidem loco bonum sola honestate contineri, deinde secundo, tamquam consectario, ostendit, honestissimum quemque in se uno habere

omnia bene beateque vivendi praesidia. Ex his autem locis cetera, quae deinceps persequitur, apta sunt et suspensa. Itaque tertius locus est de peccatorum aequalitate omnium. Quartum de stultorum insania locum exemplo probat alicuius, quem Clodii similem esse fingit, adversarii. Quinto loco, quo L. Lucullum atque etiam Hortensium videtur carpere, nonnisi sapientem libertate frui docet: posse vero unum quemque ita vivere, ut velit, i. e. liberum esse, si modo honestatem sequatur. Denique sexto loco, quo M. Crassum divitem reprehendit, aerarii in Consulatu secundo (699 p. U. c.) expilati infamia notabilem, solum sapientem ait gaudere divitiis, ut quae quum in ceteris virtutibus, tum maxime in continentia sint positae. Hoc autem brevium quaestionum, quod ad M. Brutum mittit, munusculum unius anni tempore, sive verno, sive hiberno, compositum esse, e prooemii §. 5. apparet. Ac quamquam Cicero Crassum a. 701. et Clodium a. 702. interfectos dialogi licentia sibi adesse fingit, non tamen post mensem anni 708. Iunium, quo Cato mortem sibi Uticae conscivit, condidisse hoc opusculum Facciolato videtur.

PROOEMIUM.

1. Animadverti, Brute, saepe Catonem, avunculum tuum, quum in Senatu sententiam diceret, locos graves ex philosophia tractare, abhorrentes ab hoc usu forensi et publico; sed dicendo consequi tamen, ut illa etiam populo probabilia viderentur. 2. Quod eo maius est illi, quam aut tibi aut nobis; quia nos ea philosophia plus utimur, quae peperit dicendi copiam, et in qua dicuntur ea, quae non multum discrepant ab opinione populari. Cato autem, perfectus, mea sententia, Stoicus, et ea sentit, quae non sane probantur in vulgus, et in ea est haeresi, quae nul-

lum sequitur florem orationis neque dilatat argumentum: minutis interrogatiunculis, quasi punctis, quod proposuit, efficit. 3. Sed nihil est tam incredibile, quod non dicendo fiat probabile; nihil tam horridum, tam incultum, quod non splendescat oratione et tamquam excolatur. Quod quum ita putarem, feci etiam audacius, quam ille ipse, de quo loquor. Cato enim dumtaxat de magnitudine animi, de continentia, de morte, de omni laude virtutis, de Diis immortalibus, de caritate patriae, Stoice solet, oratoriis ornamentis adhibitis, dicere. Ego vero illa ipsa, quae vix in gymnasiis et in otio Stoici probant, ludens conieci in communes locos. 4. Quae, quia sunt admirabilia contraque opinionem omnium, ab ipsis etiam παράδοξα appellantur, tentare volui, possentne proferri in lucem, [id est, in forum,] et ita dici, ut probarentur, an alia quaedam esset erudita, alia popularis oratio: eoque scripsi libentius, quod mihi ista, παράδοξα quae appellant, maxime videntur esse Socratica longeque verissima. 5. Accipies igitur hoc parvum opusculum, lucubratum his iam contractioribus noctibus: quoniam illud maiorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit: et degustabis genus hoc exercitationum [earum], quibus uti consuevi, quum ea, quae dicuntur in scholis θετικά, ad nostrum hoc oratorium transfero dicendi genus. Hoc tamen opus in acceptum ut referas, nihil postulo. Non est enim, ut in arce poni possit, quasi illa Minerva Phidiae; sed tamen, ut ex eadem officina exisse appareat.

PARADOXON I.

Ὅτι μόνον ἀγαθὸν τὸ καλόν.

Quod honestum sit, id solum bonum esse.

I. 6. Vereor, ne cui vestrûm ex Stoicorum hominum disputationibus, non ex meo sensu deprompta

haec videatur oratio: dicam tamen, quod sentio; et dicam brevius, quam res tanta dici poscit. Numquam mehercule ego neque pecunias istorum, neque tecta magnifica, neque opes, neque imperia, neque eas, quibus maxime adstricti sunt, voluptates, in bonis rebus aut expetendis esse duxi: quippe quum viderentur, rebus his circumfluentibus, ea tamen desiderare maxime, quibus abundarent. Neque enim expletur umquam, nec satiatur cupiditatis sitis: neque solum, ea qui habent, libidine augendi cruciantur, sed etiam amittendi metu. 7. In quo equidem continentissimorum hominum, maiorum nostrorum, saepe requiro prudentiam, qui haec imbecilla et commutabilia [pecuniae membra], verbo BONA putaverunt appellanda, quum re ac factis longe aliter iudicavissent. Potestne bonum cuiquam malo esse? aut potest quisquam in abundantia bonorum ipse esse non bonus? Atqui ista omnia talia videmus, *ut etiam improbi habeant, et obsint probis.* 8. Quamobrem licet irrideat, si quis vult: plus apud me tamen vera ratio valebit, quam vulgi opinio: neque ego umquam bona perdidisse dicam, si qui pecus aut supellectilem amiserit: neque non saepe laudabo sapientem illum, Biantem, ut opinor, qui numeratur in septem: cuius quum patriam Prienen cepisset hostis, ceterique ita fugerent, ut multa de suis rebus secum asportarent: quum esset admonitus a quodam, ut idem ipse faceret: *Ego vero,* inquit, *facio: nam omnia mea porto mecum.* 9. Ille haec ludibria fortunae ne sua quidem putavit, quae nos appellamus etiam bona. Quid est igitur, quaeret aliquis, bonum? Si quid recte fit et honeste et cum virtute, id bene fieri, vere dicitur; et, quod rectum et honestum et cum virtute est, id solum opinor *bonum.* II. 10. Sed haec videri possunt obscuriora, quum lentius disputantur. Vita atque factis illustranda sunt summorum virorum haec,

quae verbis subtilius, quam satis est, disputari videntur. Quaero enim a vobis, num ullam cogitationem habuisse videantur ii, qui hanc rempublicam tam praeclare fundatam nobis reliquerunt, aut argenti ad avaritiam, aut amoenitatum ad delectationem, aut supellectilis ad delicias, aut epularum ad voluptates? 11. Ponite ante oculos unum quemque Regum. Vultis a Romulo? vultis post liberam civitatem, ab iis ipsis, qui liberaverunt eam? Quibus tandem gradibus Romulus adscendit in caelum? iisne, quae isti bona appellant? an rebus gestis atque virtutibus? Quid? a Numa Pompilio? minusne gratas Diis immortalibus capedines ac fictiles urnulas fuisse, quam filicatas aliorum pateras arbitramur? Omitto reliquos: sunt enim omnes pares inter se, praeter Superbum. 12. Brutum si quis roget, quid egerit in patria liberanda: si quis item reliquos eiusdem consilii socios, quid spectaverint, quid secuti sint: num quis exsistet, cui voluptas, cui divitiae, cui denique, praeter officium fortis et magni viri, quidquam aliud propositum fuisse videatur? Quae res ad necem Porsennae C. Mucium impulit, sine ulla spe salutis suae? Quae vis Coclitem contra omnes hostium copias tenuit in ponte solum? quae patrem Decium, quae filium devotavit atque immisit in armatas hostium copias? Quid continentia C. Fabricii, quid tenuitas victus M' Curii sequebatur? Quid duo propugnacula belli Punici, Cn. et P. Scipiones, qui Karthaginiensium adventum corporibus suis intercludendum putaverunt? quid Africanus maior? quid minor? quid inter horum aetates interiectus Cato? quid innumerabiles alii? nam domesticis exemplis abundamus: cogitasse putamus, quidquam in vita sibi expetendum, nisi quod laudabile [esse,] et praeclarum videretur? III. 13. Veniant igitur isti irrisores huius orationis, ac sententiae: et iam vel ipsi iudicent, utrum

se horum alicuius, qui marmoreis tectis, ebore et auro fulgentibus, qui signis, qui tabulis, qui caelato auro et argento, qui Corinthiis operibus abundant, an C. Fabricii, qui nihil eorum habuit, nihil habere voluit, similes esse malint? 14. Atque haec quidem, *quae modo huc, modo illuc transferuntur, facile adduci solent, ut in rebus bonis esse negent:* illud tamen arcte tenent, accurateque defendunt, *voluptatem esse summum bonum.* Quae quidem mihi vox *pecudum videtur esse, non hominum.* Tu, quum tibi sive Deus, sive mater, ut ita dicam, rerum omnium, natura, dederit animum, quo nihil est praestantius neque divinius, sic te ipse abiicies atque prosternes, ut nihil inter te atque quadrupedem aliquam putes interesse? Quidquamne bonum est, quod non eum, qui id possidet, meliorem facit? 15. Ut enim quisque est maxime boni particeps, ita et laudabilis maxime: *neque est ullum bonum, de quo non is, qui id habeat, honeste possit gloriari.* Quid autem est horum in voluptate? Melioremne efficit aut laudabiliorem virum? an quisquam in potiundis voluptatibus gloriando sese et praedicatione effert? Atqui si voluptas, quae plurimorum patrociniis defenditur, in rebus bonis habenda non est; eaque, *quo est maior, eo magis mentem e sua sede et statu demovet,* profecto nihil est aliud bene et beate vivere, nisi honeste et recte vivere.

PARADOXON II.

Ὅτι αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς εὐδαιμονίαν.

In quo virtus sit, ei nihil deesse ad beate vivendum.

16. Nec vero ego M. Regulum aerumnosum nec infelicem nec miserum umquam putavi. Non enim magnitudo animi eius excruciabatur a Poenis, non gravitas, non fides, non constantia, non ulla virtus, non denique animus ipse: qui, tot virtutum praesidio tantoque comitatu, quum corpus eius caperetur, capi

certe ipse non potuit. C. vero Marium vidimus, qui mihi secundis in rebus unus ex fortunatis hominibus; in adversis unus ex summis viris videbatur; quo beatius esse mortali nihil potest. 17. Nescis, insane, nescis, quantas vires virtus habeat, nomen tantum virtutis usurpas: quid ipsa valeat, ignoras. Nemo potest non beatissimus esse, qui est totus aptus ex sese, quique in se uno sua ponit omnia. Cui spes omnis et ratio et cogitatio pendet ex fortuna; huic nihil potest esse certi; nihil, quod exploratum habeat, permansurum sibi unum diem. Eum tu hominem terreto, si quem eris nactus, istis mortis aut exsilii minis. Mihi vero quidquid acciderit in tam ingrata civitate, ne recusanti quidem evenerit, non modo non repugnanti. Quid enim ego laboravi, aut quid egi, aut in quo evigilaverunt curae et cogitationes meae, si quidem nihil peperi tale, nihil consecutus sum, ut eo statu essem, quem neque fortunae temeritas, neque inimicorum labefactaret iniuria? 18. Mortemne mihi minitaris, ut omnino ab hominibus; an exsilium ut ab improbis demigrandum sit? Mors terribilis est iis, quorum cum vita omnia exstinguuntur; non iis, quorum laus emori non potest: exsilium autem illis, quibus quasi circumscriptus est habitandi locus; non iis, qui omnem orbem terrarum unam urbem esse ducunt. Te miseriae, te aerumnae premunt, qui te beatum, qui florentem putas: tuae libidines te torquent: tu dies noctesque cruciaris; cui nec sat est, quod est, et id ipsum, ne non sit diuturnum, times: te conscientiae stimulant maleficiorum tuorum: te metus exanimant iudiciorum atque legum: quocumque adspexisti, ut furiae, sic tuae tibi occurrunt iniuriae, quae te respirare non sinunt. 19. Quamobrem ut improbo et stulto et inerti nemini bene esse potest: sic bonus vir et fortis et sapiens miser esse non potest. *Nec vero, cuius virtus moresque laudandi sunt, eius*

non laudanda vita est: neque porro fugienda vita, quae laudanda est. Esset autem fugienda, si esset misera. Quamobrem quidquid est laudabile, idem et beatum et florens et expetendum videri debet.

PARADOXON III.

Ὅτι ἴσα τὰ ἁμαρτήματα καὶ τὰ κατορθώματα.

Aequalia esse peccata et recte facta.

I. 20. *Parva*, inquis, *res est:* at magna culpa. Nec enim peccata, rerum eventu, sed vitiis hominum metienda sunt. In quo peccatur, id potest aliud alio maius esse aut minus: ipsum quidem illud peccare, quoquo verteris, unum est. Auri navem evertat gubernator, an paleae; in re aliquantulum, in gubernatoris inscitia nihil interest. Lapsa est libido in muliere ignota: dolor ad pauciores pertinet, quam si petulans fuisset in aliqua generosa ac nobili virgine: peccavit vero nihilominus, si quidem est peccare, tamquam transilire lineas: quod quum feceris, culpa commissa est: quam longe progrediare, quum semel transieris, ad augendam [transeundi] culpam nihil pertinet. Peccare certe licet nemini. Quod autem non licet, id hoc uno tenetur, si arguitur non licere. Id si nec maius nec minus umquam fieri potest (quoniam in eo est peccatum, si non licuit; quod semper unum et idem est) quae ex eo peccata nascuntur, aequalia sint oportet. 21. Quod si virtutes pares sunt inter se: paria esse etiam vitia necesse est. Atqui pares esse virtutes, nec bono viro meliorem, nec temperante temperantiorem, nec forti fortiorem, nec sapiente sapientiorem posse fieri, facillime potest perspici. An virum bonum dices, qui depositum nullo teste, quum lucrari impune posset auri pondo decem, reddiderit, si idem in decem millibus pondo non idem fecerit? aut temperantem eum, qui se in aliqua libidine continuerit, in aliqua effuderit? 22. Una

virtus est consentiens cum ratione et perpetua constantia. Nihil huic addi potest, quo magis virtus sit: nihil demi, ut virtutis nomen relinquatur. Etenim si benefacta recte facta sunt, et nihil recto rectius: certe ne bono quidem melius quidquam inveniri potest. Sequitur igitur, ut etiam vitia sint paria: si quidem pravitates animi recte vitia dicuntur. Atqui quoniam pares virtutes sunt: recte facta, quando a virtutibus proficiscuntur, paria esse debent: itemque peccata, quoniam ex vitiis manant, sint aequalia necesse est. II. 23. *A philosophis*, inquis, *ista sumis.* Metuebam, ne a lenonibus diceres. *Socrates disputabat isto modo.* Bene hercle narras. Nam istum doctum et sapientem virum fuisse, memoriae traditum est. Sed tamen quaero ex te, (quando verbis inter nos contendimus, non pugnis,) utrum de bonis est quaerendum quid baiuli atque operarii, an, quid homines doctissimi senserint? praesertim quum hac sententia non modo verior, sed ne utilior quidem hominum vitae reperiri ulla possit. Quae vis enim est, quae magis arceat homines ab improbitate omni, quam si senserint, nullum in delictis esse discrimen? aeque peccare se, si privatis, ac si magistratibus manus adferant? quamcumque in domum stuprum intulerint, eamdem esse labem libidinis? 24. *Nihilne igitur interest* (nam hoc dicet aliquis) *patrem quis enecet, an servum?* Nuda ista si ponas, iudicari, qualia sint, non facile possunt. Patrem vita privare si per se scelus est: Saguntini, qui parentes suos liberos emori, quam servos vivere maluerunt, parricidae fuerunt. Ergo et parenti nonnumquam adimi vita sine scelere potest: et servo saepe sine iniuria non potest. Caussa igitur haec, non natura distinguit; quae quando utro accessit, id fit propensius; si utroque adiuncta sit, paria fiant, necesse est. 25. Illud tamen interest, quod in servo necando, si adsit iniu-

ria, semel peccatur; in patris vita violanda multa peccantur. Violatur is, qui procreavit: is, qui aluit: is, qui erudivit: is, qui in sede ac domo atque in republica collocavit. Multitudine peccatorum praestat, eoque poena maiore dignus est. Sed nos in vita, non quae cuique peccato poena sit, sed quantum cuique liceat, spectare debemus: quidquid non oportet, scelus esse; quidquid non licet, nefas putare debemus. Etiamne in minimis rebus? Etiam: si quidem rerum modum fingere non possumus; animorum modum tenere possumus. 26. Histrio si paullum se movit extra numerum, aut si versus pronuntiatus est syllaba una brevior aut longior, exsibilatur et exploditur: in vita tu, qui omni gestu moderatior, omni versu aptior esse debes, ut in syllaba te peccare dices? Poetam non audio in nugis: in vitae societate audiam civem, digitis peccata dimetientem sua? Quae si visa sunt breviora, leviora qui possint videri, quum, quidquid peccatur, perturbatione peccetur rationis atque ordinis; perturbata autem semel ratione et ordine, nihil possit addi, quo magis peccari posse videatur?

PARADOXON IV.

Ὅτι πᾶς ἄφρων μαίνεται.

Omnem stultum insanire.

I. 27. Ego vero te non stultum, ut saepe; non improbum, ut semper; sed dementem et insanum rebus vincam necessariis. Sapientis animus magnitudine consilii, tolerantia fortunae, rerum humanarum contemptione, virtutibus denique omnibus, ut moenibus, septus, vincetur et expugnabitur, qui ne civitate quidem pelli potest? Quae est enim civitas? Omnisne conventus etiam ferorum et immanium? omnisne etiam fugitivorum ac latronum congregata unum in locum multitudo? Certe negabis. Non igitur erat

illa tum civitas, quum leges in ea nihil valebant: quum iudicia iacebant: quum mos patrius occiderat: quum, ferro pulsis magistratibus, Senatus nomen in republica non erat. Praedonum ille concursus, et, te duce, latrocinium in foro constitutum, et reliquiae coniurationis a Catilinae furiis ad tuum scelus furoremque conversae, non civitas erat. 28. Itaque pulsus ego civitate non sum, quae nulla erat: arcessitus in civitatem sum, quum esset in republica Consul, qui tum nullus fuerat: esset Senatus, qui tum occiderat: esset consensus populi liberi: esset iuris et aequitatis, quae vincula sunt civitatis, repetita memoria. Ac vide, quam ista tui latrocinii tela contempserim. Iactam et immissam a te nefariam in me iniuriam semper duxi: pervenisse ad me numquam putavi: nisi forte, quum parietes disturbabas, aut quum tectis sceleratas faces inferebas, meorum aliquid ruere aut deflagrare arbitrabare. 29. Nihil neque meum est, neque cuiusquam, quod auferri, quod eripi, quod amitti potest. Si mihi eripuisses divinam animi mei constantiam, meas curas, vigilias, consilia, quibus respublica te invitissimo stat; si huius aeterni beneficii immortalem memoriam delevisses; multo etiam magis si illam mentem, unde haec consilia manarunt, mihi eripuisses: tum ego accepisse me confiterer iniuriam. Sed si haec nec fecisti, nec facere potuisti: reditum mihi gloriosum iniuria tua dedit, non exitum calamitosum. Ergo ego semper civis; et tum maxime, quum meam salutem Senatus exteris nationibus, ut civis optimi, commendabat; tu, ne nunc quidem: nisi forte idem esse hostis et civis potest. An tu civem ab hoste natura ac loco, non animo factisque distinguis? II. 30. Caedem in foro fecisti: armatis latronibus templa tenuisti: privatorum domos, aedes sacras incendisti. Cur hostis Spartacus, si tu civis? Potes autem tu esse civis,

propter quem aliquando civitas non fuit? et me tuo nomine appellas, quum omnes meo discessu exsulasse rempublicam putent? Numquamne, homo amentissime, te circumspicies? numquam, nec quid facias, considerabis, nec quid loquare? Nescis, exsilium scelerum esse poenam? meum illud iter ob praeclarissimas res a me gestas esse susceptum? 31. Omnes scelerati atque impii, quorum tu te ducem esse profiteris, quos leges exsilio affici volunt, exsules sunt, etiam si solum non mutarunt. An quum omnes leges te exsulem esse iubeant, non eris tu exsul? Non expelletur is, qui cum telo fuerit? ante Senatum tua sica deprehensa est. Qui hominem occiderit? tu plurimos occidisti. Qui incendium fecerit? aedes Nympharum manu tua deflagravit. Qui templa occupaverit? in foro castra posuisti. 32. Sed quid ego communes leges profero, quibus omnibus es exsul? Familiarissimus tuus de te privilegium tulit, ut, si in opertum Bonae Deae accessisses, exsulares. At te id fecisse, etiam gloriari soles. Quomodo igitur, tot legibus in exsilium eiectus, nomen exsulis non perhorrescis? *Romae sum*, inquis. Et quidem in operto fuisti. Non igitur ubi quisque erit, eius loci ius tenebit; si ibi eum legibus esse non oportebit.

PARADOXON V.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς ἐλεύθερος, καὶ πᾶς ἄφρων δοῦλος.

Solum sapientem esse liberum, et omnem stultum servum.

I. 33. Laudetur vero hic Imperator, aut etiam appelletur, aut hoc nomine dignus putetur. Quo modo aut cui tandem hic libero imperabit, qui non potest cupiditatibus suis imperare? Refrenet primum libidines, spernat voluptates, iracundiam teneat, coerceat avaritiam, ceteras animi labes repellat: tum incipiat aliis imperare, quum ipse improbissimis domi-

nis, dedecori ac turpitudini parere desierit. Dum quidem his obediet, non modo Imperator, sed liber habendus omnino non erit. Praeclare enim est hoc usurpatum a doctissimis, quorum auctoritate non uterer, si mihi apud aliquos agrestes haec habenda esset oratio. Quum vero apud prudentissimos loquar, quibus haec inaudita non sunt: cur ego simulem, me, si quid in his studiis operae posuerim, perdidisse? Dictum est igitur ab eruditissimis viris, nisi sapientem, liberum esse neminem. 34. Quid est enim libertas? potestas vivendi, ut velis. Quis igitur vivit, ut vult, nisi qui recta sequitur, qui gaudet officio, cui vivendi via considerata atque provisa est? qui legibus quidem non propter metum paret, sed eas sequitur atque colit, quia id salutare maxime esse iudicat: qui nihil dicit, nihil facit, nihil cogitat denique, nisi libenter ac libere: cuius omnia consilia resque omnes, quas gerit, ab ipso proficiscuntur, eodemque feruntur: nec est ulla res, quae plus apud eum polleat, quam ipsius voluntas atque iudicium: cui quidem etiam, quae vim habere maximam dicitur, Fortuna ipsa cedit: sicut sapiens poeta dixit; *Suis ea cuique fingitur moribus.* Soli igitur hoc contingit sapienti, ut nihil faciat invitus, nihil dolens, nihil coactus. 35. Quod etsi ita esse, pluribus verbis disserendum est: illud tamen et breve et confitendum est, nisi qui ita sit affectus, esse liberum neminem. Igitur omnes improbi, servi. Nec hoc tam re est, quam dictu inopinatum atque mirabile. Non enim ita dicunt eos esse servos, ut mancipia, quae sunt dominorum facta nexu, aut aliquo iure civili: sed, si servitus sit, sicut est, obedientia fracti animi et abiecti et arbitrio carentis suo, quis neget, omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos, esse servos? II. 36. An ille mihi liber, cui mulier imperat? cui leges imponit, praescribit, iubet, vetat, quod

videtur? qui nihil imperanti negare potest, nihil recusare audet? Poscit? dandum est: vocat? veniendum: eiicit? abeundum: minatur? extimescendum. Ego vero istum non modo servum, sed nequissimum servum, etiam si in amplissima familia natus sit, appellandum puto. Atque ut in magna familia sunt alii lautiores, ut sibi videntur, servi, sed tamen servi, atrienses ac topiarii, pari stultitia sunt, quos signa, quos tabulae, quos caelatum argentum, quos Corinthia opera, quos aedificia magnifica nimio opere delectant. *At sumus*, inquiunt, *civitatis principes.* Vos vero ne conservorum quidem vestrorum principes estis. 37. Sed ut in familia, qui tractant ista, qui tergunt, qui ungunt, qui verrunt, qui spargunt, non honestissimum locum servitutis tenent: sic in civitate, qui se istarum rerum cupiditatibus dediderunt, ipsius servitutis locum paene infimum obtinent. *Magna*, inquis, *bella gessi: magnis imperiis et provinciis praefui.* Gere igitur animum laude dignum. Echionis tabula te stupidum detinet, aut signum aliquod Polycleti. Mitto, unde sustuleris, et quomodo habeas. Intuentem te, admirantem, clamores tollentem quum video, servum te esse ineptiarum omnium iudico. 38. *Nonne igitur sunt ista festiva?* Sint. Nam nos quoque oculos eruditos habemus. Sed obsecro te, ita venusta habeantur ista, non ut vincula virorum sint, sed ut oblectamenta puerorum. Quid enim censes? si L. Mummius aliquem istorum videret, matellionem Corinthium cupidissime tractantem, quum ipse totam Corinthum contempsisset: utrum illum civem excellentem, an atriensem diligentem putaret? Reviviscat M' Curius, aut eorum aliquis, quorum in villa ac domo nihil splendidum, nihil ornatum fuit praeter ipsos, et videat aliquem, summis populi beneficiis usum, barbatulos mullos exceptantem de piscina et pertractantem, et murae-

narum copia gloriantem: nonne hunc hominem ita servum iudicet, ut ne in familia quidem dignum maiore aliquo negotio putet? 39. An eorum servitus dubia est, qui cupiditate peculii nullam conditionem recusant durissimae servitutis? Hereditatis spes quid iniquitatis in serviendo non suscipit? quem nutum locupletis orbi senis non observat? Loquitur ad voluntatem: quidquid denunciatum sit, facit: assectatur: assidet, muneratur. Quid horum est liberi? quid denique non servi inertis? III. 40. Quid? iam illa cupiditas, quae videtur esse liberalior, honoris, imperii, provinciarum, quam dura est domina! quam imperiosa! quam vehemens! Cethego, homini non probatissimo, servire coegit eos, qui sibi esse amplissimi videbantur; munera mittere, noctu venire domum ad eum, precari, denique supplicare. Quae servitus est, si haec libertas existimari potest? Quid? quum cupiditatum dominatus excessit, et alius est dominus exortus ex conscientia peccatorum, timor; quam est illa misera, quam dura servitus! adolescentibus paullo loquacioribus est serviendum: omnes, qui aliquid scire videntur, tamquam domini, timentur. Iudex vero quantum habet dominatum! quo timore nocentes afficit! An non est omnis metus servitus? 41. Quid valet igitur illa eloquentissimi viri, L. Crassi, copiosa magis, quam sapiens oratio? *Eripite nos ex servitute.* Quae est ista servitus, tam claro homini, tamque nobili? Omnis animi debilitati et humilis et fracti timiditas servitus est. *Nolite sinere nos cuiquam servire.* In libertatem vindicari vult? Minime. Quid enim adiungit? *Nisi vobis universis.* Dominum mutare, non liber esse vult. *Quibus et possumus et debemus.* Nos vero, siquidem animo excelso et alto et virtutibus exaggerato sumus, nec debemus nec possumus. Tu posse te dicito, quoniam quidem potes: debere ne dixeris; quoniam nihil quisquam

debet, nisi quod est turpe non reddere. Sed haec hactenus. Ille videat, quomodo Imperator esse possit: quum eum ne liberum quidem esse, ratio et veritas ipsa convincat.

PARADOXON VI.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς πλούσιος.

Solum sapientem esse divitem.

I. 42. Quae est ista in commemoranda pecunia tua tam insolens ostentatio? Solusne tu dives? Pro Dii immortales! egone, me audivisse aliquid et didicisse, non gaudeam? Solusne dives? Quid, si ne dives quidem? quid, si pauper etiam? Quem enim intelligimus divitem? aut, hoc verbum, in quo homine ponimus? Opinor in eo, cui tanta possessio est, ut ad liberaliter vivendum facile contentus sit: qui nihil quaerat, nihil appetat, nihil optet amplius. 43. Animus oportet tuus se iudicet divitem, non hominum sermo, neque possessiones tuae: nihil sibi deesse putet, nihil curet amplius. Satiatus est, aut contentus etiam pecunia? Concedo, dives es. Sin autem propter aviditatem pecuniae nullum quaestum turpem putas, quum isti ordini ne honestus quidem possit esse ullus; si quotidie fraudas, decipis, poscis, pacisceris, aufers, eripis; si socios spolias, aerarium expilas; si testamenta amicorum exspectas, aut ne exspectas quidem, atque ipse supponis: haec utrum abundantis, an egentis signa sunt? 44. Animus hominis dives, non arca appellari solet. Quamvis illa sit plena, dum te inanem videbo, divitem non putabo. Etenim ex eo, quantum cuique satis est, metiuntur homines divitiarum modum. Filiam quis habet? pecunia est opus. Duas? maiore. Plures? maiore etiam Et si, ut aiunt, Danao, quinquaginta sint filiae: tot dotes magnam quaerunt pecuniam. Quantum enim cuique opus est, ad id accommodatur, ut

ante dixi, divitiarum modus. Qui igitur non filias plures, sed innumerabiles cupiditates habet, quae brevi tempore maximas copias exhaurire possint; hunc quo modo ego appellabo divitem, quum ipse etiam egere se sentiat? 45. Multi ex te audierunt, quum diceres, *neminem esse divitem, nisi qui exercitum alere posset suis fructibus:* quod populus Romanus tantis vectigalibus iampridem vix potest. Ergo hoc proposito, numquam eris dives ante, quam tibi ex tuis possessionibus tantum reficiatur, ut eo tueri sex legiones et magna equitum ac peditum auxilia possis. Iam fateris igitur, non esse te divitem, cui tantum desit, ut expleas id, quod exoptas. Itaque istam paupertatem, vel potius egestatem ac mendicitatem tuam numquam obscure tulisti. II. 46. Nam ut iis, qui honeste rem quaerunt mercaturis faciendis, operis dandis, publicis sumendis, intelligimus opus esse quaesito: sic, qui videt domi tuae pariter accusatorum atque iudicum consociatos greges; qui nocentes et pecuniosos reos, eodem te auctore, corruptelam iudicii molientes, qui tuas mercedum pactiones in patrociniis, intercessiones pecuniarum in coitionibus candidatorum, dimissiones libertorum ad fenerandas diripiendasque provincias: qui expulsiones vicinorum, qui latrocinia in agris, qui cum servis, cum libertis, cum clientibus societates, qui possessiones vacuas, qui proscriptiones locupletium, qui caedes municipiorum, qui illam Sullani temporis messem recordetur, qui testamenta subiecta, qui sublatos tot homines; qui denique omnia venalia, delectum, decretum, alienam, suam sententiam, forum, domum, vocem, silentium: quis hunc non putet confiteri, sibi quaesito opus esse? Cui autem quaesito opus sit, quis umquam hunc vere dixerit divitem? 47. Est enim divitiarum fructus in copia: copiam autem declarat satietas rerum atque abundantia:

quam tu quoniam numquam assequere, numquam omnino es futurus dives. Meam autem quoniam pecuniam contemnis, et recte, (est enim ad vulgi opinionem mediocris; ad tuam, nulla; ad meam, modica:) de me silebo: de re loquar. 48. Si censenda nobis atque aestimanda res sit, utrum tandem pluris aestimemus pecuniam Pyrrhi, quam Fabricio dabat, an continentiam Fabricii, qui illam pecuniam repudiabat? utrum aurum Samnitum, an responsum M' Curii? hereditatem L. Paulli, an liberalitatem Africani, qui eius hereditatis Q. Maximo fratri partem suam concessit? Haec profecto, quae sunt summarum virtutum, pluris aestimanda sunt, quam illa, quae sunt pecuniae. Quis igitur (si quidem, ut quisque, quod plurimi sit, possideat, ita ditissimus habendus sit) dubitet, quin in virtute divitiae sint? quoniam nulla possessio, nulla vis auri et argenti, pluris, quam virtus, aestimanda est. III. 49. O Dii immortales! non intelligunt homines, quam magnum vectigal sit parsimonia. Venio enim iam ad sumptuosos: relinquo istum quaestuosum. Capit ille ex suis praediis sexcenta sestertia; ego centena ex meis: illi, aurata tecta in villis et sola marmorea facienti, et signa, tabulas, supellectilem, et vestem infinite concupiscenti, non modo ad sumptum ille est fructus, sed etiam ad fenus, exiguus. Ex meo tenui vectigali, detractis sumptibus cupiditatis, aliquid etiam redundabit. Uter igitur est divitior, cui deest, an cui superat? qui eget, an qui abundat? cuius possessio quo est maior, eo plus requirit ad se tuendam: an quae suis se viribus sustinet? 50. Sed quid ego de me loquor, qui morum ac temporum vitio aliquantum etiam ipse fortasse in huius saeculi errore verser? M' Manilius patrum nostrorum memoria (ne semper Curios et Luscinos loquamur) pauper tandem fuit. Habuit enim aediculas in Carinis, et fundum in La-

bicano. Nos igitur divitiores, qui plura habemus? Utinam quidem! Sed non aestimatione census, verum victu atque cultu terminatur pecuniae modus. 51. Non esse cupidum, pecunia est: non esse emacem, vectigal est. Contentum vero suis rebus esse, maximae sunt certissimaeque divitiae. Etenim si isti callidi rerum aestimatores prata et areas quasdam magno aestimant, quod ei generi possessionum minime quasi noceri potest: quanti est aestimanda virtus, quae nec eripi, nec surripi potest umquam: neque naufragio neque incendio amittitur: nec vi tempestatum nec temporum perturbatione mutatur! Qua praediti qui sunt, soli sunt divites. 52. Soli enim possident res et fructuosas et sempiternas; soliquo (quod est proprium divitiarum) contenti rebus suis, satis esse putant, quod est; nihil appetunt, nulla re egent, nihil sibi deesse sentiunt, nihil requirunt: improbi autem et avari, quoniam incertas atque in casu positas habent, et plus semper appetunt, nec eorum quisquam adhuc inventus est, cui, quod haberet, esset satis; non modo non copiosi ac divites, sed etiam inopes ac pauperes existimandi sunt.

Q. CICERO
DE PETITIONE CONSULATUS
AD
M. TULLIUM FRATREM.

ARGUMENTUM.

Quum tempus instaret, quo M. Tullius Cicero Consulatum ex lege annali petere posset, scripsit ad eum Quintus frater hunc libellum, quo docere fratrem suscepit, quibus rationibus et artibus illud munus, quod mox petiturus erat, consequi certo posset. Quare, quamquam ad ipsum quidem Ciceronem pertinet libellus, tamen omnium honorum petendorum ratio, quae libera republica Romae usuvenit, ex eo perspici potest. Primo autem agit de persona, quae petit c. 1 – 3.*, deinde de re, quae petitur c.* 4 – 13.*; denique de loco, ubi petitur c.* 14.*: in quibus singulis fere haec duo spectantur; quae impedimenta obstent et rem difficilem reddant; deinde, quibus ea subsidiis tolli queant.*

I. Etsi tibi omnia suppetunt, quae consequi ingenio aut usu homines, aut diligentia possunt: tamen amore nostro non sum arbitratus alienum, ad te perscribere ea, quae mihi veniebant in mentem, dies ac no-

ctes de petitione tua cogitanti: non ut aliquid ex iis novi adiicerem, sed ut ea, quae in re dispersa atque infinita viderentur esse, ratione et distributione sub uno adspectu ponerentur. [Quamquam plurimum natura valet, tamen videtur in paucorum mensium negotio posse simulatio naturam vincere.] Civitas quae sit, cogita; quid petas; qui sis. Prope quotidie ad forum tibi descendenti meditatum hoc sit, *novus sum; Consulatum peto; Roma est.* Nominis novitatem dicendi gloria maxime sublevabis. Semper ea res plurimum dignitatis habuit. Non potest, qui dignus habetur patronus Consularium, indignus Consulatu putari. Quamobrem, quoniam ab hac laude proficisceris, et, quidquid es, ex hoc es: ita paratus ad dicendum venito, quasi in singulis caussis iudicium de omni ingenio futurum sit. Eius facultatis adiumenta, quae tibi scio esse seposita, ut parata ac prompta sint, cura; et saepe, quae de Demosthenis studio et exercitatione scripsit Demetrius, recordare. Deinde et amicorum multitudo et genera appareant. Habes enim ea, quae novi habuerunt; omnes publicanos, totum fere equestrem ordinem, multa praeterea municipia, multos abs te defensos cuiusque ordinis, aliquot collegia: praeterea studio dicendi conciliatos plurimos adolescentulos, quotidianam amicorum assiduitatem et frequentiam. Haec cura ut teneas commendando et rogando et omni ratione efficiendo, ut intelligant, et qui debent tua caussa, referendae gratiae, et qui volunt, obligandi tui tempus sibi aliud nullum fore. Etiam hoc multum videtur adiuvare posse novum hominem, hominum nobilium voluntas, et maxime Consularium. Prodest, quorum in locum ac numerum pervenire velis, ab his ipsis illo loco ac numero dignum putari. Hi rogandi omnes sunt diligenter, et ad eos allegandum; persuadendumque est iis, nos semper cum optimatibus

de republica sensisse, minime populares fuisse: si quid locuti populariter, id nos eo consilio fecisse, ut nobis Cn. Pompeium adiungeremus, ut eum, qui plurimum posset, aut amicum in nostra petitione haberemus, aut certe non adversarium. Praeterea adolescentes nobiles, elabora, ut habeas, vel ut teneas, studiosos tui quos habes. Multum dignitatis afferent. Plurimos habes: perfice, ut sciant, quantum in his putes esse. Quod si adduxeris, ut ii, qui non nolunt, cupiant, plurimum proderunt. II. Ac multum etiam novitatem tuam adiuvat, quod eiusmodi nobiles tecum petunt, ut nemo sit, qui audeat dicere, plus illis nobilitatem, quam tibi virtutem prodesse oportere. Iam P. Galbam et L. Cassium, summo loco natos, quis est, qui petere Consulatum putet? Vides igitur, amplissimis ex familiis homines, quod sine nervis sint, tibi pares non esse. At Antonius et Catilina molesti sunt. Immo homini novo, industrio, innocenti, diserto, gratioso apud eos, qui res iudicant, optandi competitores: ambo a pueritia sicarii, ambo libidinosi, ambo egentes. Eorum alterius bona proscripta vidimus, vocem denique audivimus iurantis, se Romae iudicio aequo cum homine Graeco certare non posse: et ex Senatu eiectum scimus. Optima vero Censorum existimatione in Praetura competitorem habuimus, amico Sabidio et Panthera, quum, ad tabulam quos poneret, non habebat. Quo tamen in magistratu amicam, quam palam domi haberet, de machinis emit. In petitione autem Consulatus caupones omnes compilare per turpissimam Legationem maluit, quam adesse, et populo Romano supplicare. Alter vero, Dii boni! quo splendore est? Primum nobilitate eadem: num maiore? non; sed virtute: quamobrem, quod inanius, umbram suam metuit: hic ne leges quidem, natus in patris egestate, educatus in sororis stupris, corroboratus in caede civium:

cuius primus ad rempublicam aditus in equitibus Romanis occidendis fuit. Nam illis, quos meminimus, Gallis, qui tum Titiniorum ac Nanniorum ac Tanusiorum capita demebant, Sulla unum Catilinam praefecerat, in quibus ille hominem optimum, Q. Caecilium, sororis suae virum, equitem Romanum, nullarum partium, quum semper natura, tum etiam aetate iam quietum, suis manibus occidit. III. Quid ego nunc dicam, petere eum Consulatum, qui hominem carissimum populo Romano, M. Marium, inspectante populo Romano, vitibus per totam Urbem ceciderit? ad bustum egerit? ibi omni cruciatu vivum laceravit? stanti collum gladio sua dextera secuerit, quum sinistra capillum eius a vertice teneret? caput sua manu tulerit, quum inter digitos eius rivi sanguinis fluerent? qui postea cum histrionibus et cum gladiatoribus ita vixit, ut alteros libidinis, alteros facinoris adiutores haberet? qui nullum in locum tam sanctum ac tam religiosum accessit, in quo non, etsi in aliis culpa non esset, tamen ex sua nequitia dedecoris suspicionem relinqueret? qui ex curia Curios et Annios, ab atriis Sapalas et Carvilios, ex equestri ordine Pompilios et Vettios sibi amicissimos comparavit? qui tantum habet audaciae, tantum nequitiae, tantum denique in libidine artis et efficacitatis, ut prope in parentum gremiis praetextatos liberos constuprarit? Quid ego nunc tibi de Africa, quid de testium dictis scribam? Nota sunt: et ea tu saepius legito. Sed tamen hoc mihi non praetermittendum videtur, quod primum ex eo iudicio tam egens discessit, quam quidam iudices eius ante illud iudicium fuerunt: deinde tam invidiosus, ut aliud in eum iudicium quotidie flagitetur. Hic se sic habet, ut magis timeat, etiam si quierit, quam ut contemnat, si quid commoverit. Quanto melior tibi fortuna petitionis data est, quam nuper homini novo C. Caelio! Ille cum

duobus hominibus ita nobilissimis petebat, ut tamen in iis omnia pluris essent, quam ipsa nobilitas: summa ingenia, summus pudor, plurima beneficia, summa ratio ac diligentia petendi. Tamen eorum alterum Caelius, etiam quum multo esset inferior genere, superior nulla re, paene superavit. Quare si facies ea, quae tibi natura et studia, quibus semper usus es, largiuntur, quae temporis tui ratio desiderat, quae potes, quae debes; non erit difficile certamen cum iis competitoribus, qui nequaquam sunt tam genere insignes, quam vitiis nobiles. Quis enim reperiri potest tam improbus civis, qui velit uno suffragio duas in rempublicam sicas destringere?

IV. Quoniam, quae subsidia novitatis haberes et habere posses, exposui: nunc de magnitudine petitionis dicendum videtur. Consulatum petis: quo honore nemo est, quin te dignum arbitretur; sed multi, qui invideant. Petis enim homo ex equestri loco summum locum civitatis; atque ita summum, ut forti viro, diserto, innocenti, multo ille idem honos plus amplitudinis, quam ceteris afferat. Noli putare, eos, qui sunt eo honore usi, non videre, tu quum idem sis adeptus, quid dignitatis habiturus sis. Eos vero, qui, Consularibus familiis nati, locum maiorum consecuti non sunt, suspicor, tibi, nisi qui admodum te amant, invidere. Etiam novos homines Praetorios existimo, nisi qui tuo beneficio vincti sunt, nolle abs te se honore superari. Iam in populo quam multi invidi sint, quam multi consuetudine horum annorum ab hominibus novis alienati, venire tibi in mentem certo scio. Esse etiam nonnullos tibi iratos ex iis caussis, quas egisti, necesse est. Iam illud tute circumspicito, quod ad Cn. Pompeii gloriam augendam tanto studio te dedisti, num quos tibi putes ob eam caussam esse amicos. Quamobrem quum et summum locum civitatis petas, et videas esse studia, quae tibi

adversentur: adhibeas necesse est omnem rationem et curam et laborem et diligentiam. V. Et petitio magistratuum divisa est in duarum rationum diligentiam: quarum altera in amicorum studiis, altera in populari voluntate ponenda est. Amicorum studia beneficiis et officiis et vetustate et facilitate ac iucunditate naturae parta esse oportet. Sed hoc nomen amicorum in petitione latius patet, quam in cetera vita. Quisquis est enim, qui ostendat aliquid in te voluntatis, qui colat, qui domum ventitet, is in amicorum numero est habendus. Sed tamen, qui sunt amici ex caussa honestiore, cognationis, aut affinitatis, aut sodalitatis, aut alicuius necessitudinis, his carum et iucundum esse maxime prodest. Deinde ut quisque est intimus ac maxime domesticus, ut is amet et quam amplissimum esse te cupiat, valde elaborandum est: tum ut tribules, ut vicini, ut clientes, ut denique liberti; postremo etiam servi tui: nam fere omnis sermo ad forensem famam a domesticis emanat auctoribus. Denique instituendi sunt cuiusque generis amici: ad speciem, homines illustres honore ac nomine; qui etiam si suffragandi studia non navant, tamen afferunt petitori aliquid dignitatis: ad ius obtinendum, magistratus; ex quibus maxime Consules, deinde Tribuni plebis: ad conficiendas centurias, homines excellenti gratia. Qui abs te tribum aut centuriam aut aliquod beneficium aut habeant aut, ut habeant, sperent; eos prorsus magnopere et compara et confirma. Nam per hos annos homines ambitiosi vehementer omni studio atque opere laborarunt, ut possent a tribulibus suis ea, quae peterent, impetrare. Hos tu homines, quibuscumque rationibus, ut ex animo atque ex illa summa voluntate tui studiosi sint, elaborato. Quod si satis grati homines essent, haec omnia tibi parata esse debebant, sicut parata esse confido: nam hoc biennio quattuor soda-

Etates civium ad ambitionem gratiosissimorum tibi obligasti, M. Fundanii, Q. Gallii, C. Cornelii, C. Orcinini: horum in caussis ad te deferundis quidnam eorum sodales tibi receperint et confirmarint, scio: nam interfui. Quare hoc tibi faciendum est, ut hoc tempore ab iis, quod debent, exigas saepe commonendo, rogando, confirmando, curando: ut intelligant, nullum se umquam aliud tempus habituros referendae gratiae. Profecto homines et spe reliquorum tuorum officiorum, etiam recentibus beneficiis, ad studium navandum excitabuntur. Et omnino quoniam eo genere amicitiarum petitio tua maxime munita est, quod caussarum defensionibus adeptus es: fac ut plane iis omnibus, quos devinctos tenes, descriptum ac dispositum suum cuique munus sit. Et quemadmodum nemini illorum molestus [n]ulla in re umquam fuisti: sic cura, ut intelligant, omnia te, quae ab illis tibi deberi putaris, ad hoc tempus reservasse. VI. Sed quoniam tribus rebus homines maxime ad benevolentiam atque ad haec suffragandi studia ducuntur, beneficio, spe, adiunctione animi, vel voluntate: animadvertendum est, quemadmodum cuique horum generi sit inserviendum. Minimis beneficiis homines adducuntur, ut satis caussae putent esse ad studium suffragationis: nedum ii, quibus saluti fuisti, quos tu habes plurimos, non intelligant, si hoc tuo tempore tibi non satisfecerint, se probatos nemini umquam fore. Quod quum ita sit, tamen rogandi sunt atque etiam in hanc opinionem adducendi, ut, qui nobis adhuc obligati fuerint, iis vicissim nos obligari posse videamur. Qui autem spe tenentur, quod genus hominum multo etiam est diligentius atque officiosius: iis fac, ut propositum ac paratum auxilium tuum esse videatur: denique ut spectatorem te suorum officiorum esse intelligant diligentem: ut videre te plane, atque animadvertere, quantum a

quoque proficiscatur, appareat. Tertium illud genus est studiorum voluntarium, quod agendis gratiis, accommodandis sermonibus ad eas rationes, propter quas quisque studiosus esse tui videbitur, significanda erga illos pari voluntate, adducenda amicitia in spem familiaritatis et consuetudinis confirmari oportebit. Atque in iis omnibus generibus iudicato et perpendito, quantum quisque possit; ut scias, et quemadmodum cuique inservias, et quid a quoque exspectes et postules. Sunt enim quidam homines in suis vicinitatibus et municipiis gratiosi; sunt diligentes et copiosi; qui, etiam si antea non studuerunt huic gratiae, tamen ex tempore elaborare eius caussa, cui debent aut volunt, facile possunt. His hominum generibus sic inserviendum est, ut ipsi intelligant, te videre, quid a quoque exspectes; sentire, quid accipias; meminisse, quid acceperis. Sunt autem alii, qui aut nihil possunt, aut etiam odio sunt tribulibus suis: nec habent tantum animi aut facultatis, ut enitantur ex tempore. Hos internoscas videto; ne, spe in aliquo maiore posita, praesidii parum comparetur. VII. Et quamquam partis et fundatis amicitiis fretum ac munitum esse oportet, tamen in ipsa petitione, amicitiae permultae ac perutiles comparantur. Nam in ceteris molestiis habet hoc tamen petitio commodi, ut possis honeste, quod in cetera vita non queas, quoscumque velis, adiungere ad amicitiam; quibuscum si alio tempore agas, ut te utantur, absurde facere videare: in petitione autem nisi id agas, et cum multis, et diligenter, nullus petitor esse videare. Ego autem tibi hoc confirmo, esse neminem, (nisi aliqua necessitudine competitorum alicui tuorum sit adiunctus,) a quo non facile, si contenderis, impetrare possis, ut suo beneficio promereatur, se ut ames, et sibi ut debeas: modo ut intelligat, te magni aestimare, ex animo agere, bene

se ponere, fore ex eo non brevem et suffragatoriam, sed firmam et perpetuam amicitiam. Nemo erit, mihi crede, in quo modo aliquid virtutis sit, qui hoc tempus sibi oblatum amicitiae tecum constituendae praetermittat: praesertim quum tibi hoc casus afferat, ut ii tecum petant, quorum amicitia aut contemnenda aut fugienda sit; et qui hoc, quod ego te hortor, non modo assequi, sed ne incipere quidem possint. Nam quid incipiat Antonius homines adiungere atque invitare ad amicitiam, quos per se suo nomine appellare non possit? Mihi quidem stultius nihil videtur, quam existimare eum studiosum tui, quem non noris. Eximiam quamdam gloriam et dignitatem ac rerum gestarum magnitudinem esse oportet in eo, quem homines ignoti, nullis suffragantibus meritis, honore afficiant. Ut quidem homo iners, sine officio, sine ingenio, cum infamia, nullis amicis septus, hominem plurimorum studio atque omnium bona existimatione munitum praecurrat, sine magna culpa negligentiae fieri non potest. VIII. Quamobrem, omnes centurias multis et variis amicitiis, cura, ut confirmatas habeas: et primum, id, quod ante oculos est, Senatores equitesque Romanos, ceterorum ordinum navos homines et gratiosos complectere. Multi homines urbani industrii, multi libertini in foro gratiosi navique versantur, quos per te, quos per communes amicos poteris sumere. Cura ut tui cupidi sint: elaborato, appetito, allegato, summo beneficio te affici ostendito. Deinde habeto rationem Urbis totius, collegiorum omnium, pagorum, vicinitatum. Ex iis principes ad amicitiam tuam si adiunxeris, per eos reliquam multitudinem facile tenebis. Postea totam Italiam fac ut in animo ac memoria tributim descriptam comprehensamque habeas: ne quod municipium, coloniam, praefecturam, locum denique Italiae ne quem esse patiare, in quo non ha-

beas firmamenti, quod satis esse possit. Perquiras etiam et investiges homines ex omni regione, eosque cognoscas, appetas, confirmes; cures, ut in suis vicinitatibus tibi petant, et tua caussa quasi candidati sint. Volent te amicum, si suam a te amicitiam expeti videbunt. Id ut intelligant, oratione, quae ad eam rationem pertinet, abunde consequere. Homines municipales ac rusticani, si nomine nobis noti sunt, in amicitia se esse arbitrantur. Si vero etiam praesidii se aliquid sibi constituere putant, non amittunt occasionem promerendi. Hos ceteri, et maxime tui competitores ne norunt quidem: tu et nosti, et facile cognosces: sine quo amicitia esse non potest. Neque id tamen satis est, tametsi magnum est, si non consequatur spes utilitatis atque amicitiae, ne nomenclator solum, sed amicus etiam bonus esse videare. Ita quum et hos ipsos, propter suam ambitionem, qui apud tribules suos plurimum gratia possunt, tui studiosos in centuriis habebis: et ceteros, qui apud aliquam partem tribulium propter municipii aut civitatis aut collegii rationem valent, cupidos tui constitueris, in optima spe esse debebis. Iam equitum centuriae multo facilius mihi diligentia posse teneri videntur. Primum cognoscendi sunt equites; pauci enim sunt: deinde adipiscendi: multo enim facilius illa adolescentulorum aetas ad amicitiam adiungitur. Deinde habebis tecum ex iuventute optimum quemque et studiosissimum humanitatis. Tum autem quod equester ordo tuus est, sequentur illi auctoritatem ordinis, si abs te adhibebitur ea diligentia, ut non ordinis solum voluntate, sed etiam singulorum amicitiis eas centurias confirmatas habeas. Iam studia adolescentulorum in suffragando, in obeundo, in nuntiando, in assectando mirifice et magna et honesta sunt. IX. Et quoniam assectationis mentio facta est, id quoque curandum est, ut quotidiana cuiusque

generis et ordinis et aetatis utare. Nam ex ea ipsa copia coniectura fieri poterit, quantum sis in ipso campo virium ac facultatis habiturus. Huius autem rei tres partes sunt. Una salutatorum, quum domum veniunt: altera deductorum: tertia assectatorum. In salutatoribus, qui magis vulgares sunt, et hac consuetudine, quae nunc est, plures veniunt, hoc efficiendum est, ut hoc ipsum minimum officium eorum tibi gratissimum esse videatur. Qui domum tuam venient, iis significato, te animadvertere, et eorum amicis, qui illis renuntient, ostendito, saepe ipsis dicito. Sic homines saepe, quum obeunt plures competitores, et vident unum esse aliquem, qui haec officia maxime animadvertat, ei se dedunt, deserunt ceteros, minutatim ex communibus proprii, ex fucosis firmi suffragatores evadunt. Iam illud teneto diligenter, si eum, qui tibi promiserit, fucum, ut dicitur, facere audieris aut senseris; ut te id audisse aut scire dissimules: si quis tibi se purgare volet, quod suspectum esse arbitretur, affirmes te de illius voluntate numquam dubitasse, nec debere dubitare. Is enim, qui se non putat satisfacere, amicus esse nullo modo potest. Scire autem oportet, quo quisque animo sit, ut et quantum cuique confidas, constituere possis. Iam deductorum officium, quo maius est, quam salutatorum, hoc gratius tibi esse significato atque ostendito, et, quoad eius fieri poterit, certis temporibus descendito. Magnam affert opinionem, magnam dignitatem quotidiana in deducendo frequentia. Tertia est ex hoc genere assidua assectatorum copia. In ea quos voluntarios habebis, cura, ut intelligant, te sibi in perpetuum summo beneficio obligari. Qui autem tibi debent, ab iis plane hoc munus exige: qui per aetatem ac negotium poterunt, ipsi tecum ut assidui sint. Qui ipsi sectari non poterunt, necessarios suos in hoc munere constituant. Valde ego te volo, et

ad rem pertinere arbitror, semper cum multitudine esse. Praeterea magnam affert laudem et summam dignitatem, si ii tecum erant, qui a te defensi, et qui per te servati ac iudiciis liberati sunt. Hinc* tu plane ab iis postulato, ut, quoniam nulla impensa per te alii rem, alii honestatem, alii salutem ac fortunas omnes obtinuerunt, nec aliud ullum tempus futurum sit, ubi tibi referre gratiam possint, hoc te officio remunerent. X. Et quoniam in amicorum studiis haec omnis ratio versatur: qui locus in hoc genere cavendus sit, praetermittendum non videtur. Fraudis atque insidiarum et perfidiae plena sunt omnia. Non est huius temporis perpetua illa de hoc genere disputatio, quibus rebus benevolus et simulator diiudicari possit. Tantum est huius temporis admonere. Summa tua virtus eosdem homines et simulare tibi se esse amicos, et invidere coegit. Quamobrem Ἐπιχαρμεῖον illud teneto, nervos atque artus esse sapientiae, non temere credere. Et quum tuorum amicorum studia constitueris, tum etiam obtrectatorum atque adversariorum rationes et genera cognoscito. Haec tria sunt: unum ex iis, quos laesisti: alterum, qui sine caussa non amant: tertium, qui competitorum valde amici sunt. Quos laesisti, quum contra eos pro amico diceres, his te plane purgato: necessitudines commemorato: in spem adducito, te in eorum rebus, si se in amicitiam contulerint, pari studio atque officio futurum [: spondeto]. Qui sine caussa non amant, eos aut beneficio, aut spe, aut significando tua erga illos studia [futura], delinito, dato operam, ut de illa animi pravitate deducas. Quorum voluntas erit abs te propter competitorum amicitias alienior, his quoque eadem inservi oratione, qua superioribus: et, si probare poteris, te in eos ipsos competitores tuos benevolo esse animo ostendito. XI. Quoniam de amicitiis constituendis satis

dictum est, dicendum de illa altera parte petitionis, quae in populari ratione versatur. Ea desiderat nomenclationem, blanditiam, assiduitatem, benignitatem, rumorem, spem in republica. Primum id, quod facis, ut homines noris, significa, ut appareat: et auge, ut quotidie melius fiat. Nihil mihi tam populare, neque tam gratum videtur. Deinde id, quod natura non habes, induc in animum, ita simulandum esse, ut natura facere videare. Nam comitas tibi non deest ea, quae bono ac suavi homine digna est. Sed opus est magnopere blanditia: quae etiam si vitiosa est et turpis in cetera vita, tamen in petitione est necessaria. Tunc enim quum deteriorem aliquem assentando facit, improba est: quum amiciorem, non tam vituperanda. Petitori vero necessaria est, cuius et frons et vultus et sermo ad eorum, quoscumque convenerit, sensum et voluntatem commutandus est. Iam assiduitatis nullum est praeceptum: verbumque ipsum docet, quae res sit. Prodest quidem vehementer, nusquam deesse: sed tamen hic fructus est assiduitatis, non solum esse Romae atque in foro, sed assidue petere, saepe eosdem appellare: non committere, ut quisquam possit dicere, quod eius sit, consequi possis, si abs te sit rogatum, et valde ac diligenter rogatum. Benignitas autem late patet: et est in re familiari; quae quamquam ad multitudinem pervenire non potest, tamen ab amicis laudatur, et multitudini grata est. Est in conviviis; quae facito et abs te et ab amicis tuis concelebrentur, et passim, et tributim: est etiam in opera; quam pervulga et communica: curaque, ut aditus ad te diurni nocturnique pateant, neque foribus solum aedium tuarum, sed etiam vultu ac fronte, quae est animi ianua. Quae si significant, voluntatem abditam esse ac retrusam, parvi refert patere ostium. Homines enim non modo promitti sibi, praesertim quae a candidato petant, sed etiam

large atque honorifice promitti volunt. Quare hoc quidem facile praeceptum est, ut, quod acturus sis, id significes te studiose ac libenter esse facturum. Illud difficilius et magis ad tempus, quam ad naturam accommodatum tuam: quod facere non possis, ut id aut iucunde promittas, aut ingenue neges. Quorum alterum est boni viri, alterum boni petitoris. XII. Nam quum id petitur, quod honeste aut sine detrimento nostro promittere non possumus, (quo modo, si qui roget, ut contra amicum aliquem caussam recipiamus,) belle negandum est, ut ostendas necessitudinem, demonstres quam moleste feras, aliis te id rebus exsarturum esse persuadeas. Audivi hoc dicere quemdam de quibusdam oratoribus, ad quos caussam suam detulisset, gratiorem sibi orationem fuisse eius, qui negasset, quam illius, qui recepisset. Sic homines fronte et oratione magis, quam ipso beneficio reque capiuntur. Verum hoc probabile est: illud alterum subdurum tibi, homini Platonico, suadere: sed tamen tempori tuo consulam. Quibus enim te propter aliquod officium necessitudinis affuturum negaris, tamen ii possunt abs te placati aequique discedere: quibus autem idcirco negaris, quod te impeditum esse dixeris aut amicorum negotiis, aut gravioribus caussis, ante susceptis; inimici discedunt: omnesque hoc animo sunt, ut sibi te mentiri malint, quam negare. C. Cotta, in ambitione artifex, dicere solebat, se operam suam, quoad non contra officium rogaretur, polliceri solere omnibus, impertire iis, apud quos optime poni arbitraretur: ideo se nemini negare, quod saepe accideret, ut is, cui pollicitus esset, non uteretur: saepe, ut ipse magis esset vacuus, quam putasset: neque posse domum eius compleri, qui tantum modo reciperet, quantum videret se obire posse: casu fieri, ut agantur ea, quae non putaris; illa, quae credideris in manibus esse, ut aliqua de

caussa non agantur: deinde esse extremum, ut irascatur is, cui mendacium dixeris. Id si promittas, et incertum est, et in diem, et in paucioribus. Sin autem [id] neges, et certe abalienes, et statim, et plures: plures enim multo sunt, qui rogant, ut uti liceat opera alterius, quam qui utantur. Quare satius est, ex iis aliquos aliquando tibi in foro irasci, quam omnes continuo domi: praesertim quum multo magis irascantur ei, qui neget, quam ei, quem videant iusta caussa impeditum; ut facere, quod promisit, cupiat, si ullo modo possit. Ac ne videar aberrasse a distributione mea, qui haec in hac populari parte petitionis disputem: hoc sequor; haec omnia non tam ad amicorum studia, quam ad popularem famam pertinere. Etsi enim inest aliquid ductum ex illo genere, benigne respondere, studiose inservire negotiis ac periculis amicorum: tamen hoc loco ea dico, quibus multitudinem capere possis, ut de nocte domus compleatur; ut multi spe tui praesidii teneantur, ut amiciores abs te discedant, quam accesserint, ut quam plurimorum aures optimo sermone compleantur.

XIII. Sequitur, ut de rumore dicendum sit: cui maxime serviendum est. Sed quae dicta sunt omni superiori oratione, eadem ad celebrandum rumorem valent, dicendi laus, studia publicanorum et equestris ordinis, hominum nobilium voluntas, adolescentulorum frequentia; eorum, qui abs te defensi sunt, assiduitas; ex municipiis multitudo eorum, quos tua caussa venisse appareat: bene ut homines nosse, comiter appellare, assidue ac diligenter petere, benignum ac liberalem esse, loquantur et existiment; domus ut multa nocte compleatur, omnium generum frequentia adsit, satisfiat oratione omnibus; re operaque multis: perficiatur id, quod fieri potest labore et arte ac diligentia; non ut ad populum ab iis omnibus fama perveniat, sed ut in his studiis populus ipse

versetur. Iam urbanam illam multitudinem, et eorum studia, qui conciones tenent, quae adeptus es in Pompeio ornando, Manilii caussa recipienda, Cornelio defendendo, excitanda nobis sunt: quae adhuc habuit nemo, quin idem splendorem omnium voluntatesque haberet. Efficiendum etiam illud, ut sciant omnes, Cn. Pompeii summam erga te esse voluntatem, et vehementer ad illius rationes, te id assequi, quod petis, pertinere. Postremo tota petitio, cura, ut pompae plena sit, ut illustris, ut splendida, ut popularis, ut habeat summam speciem ac dignitatem, ut, etiam si quae possit, ne competitoribus tuis exsistat aut sceleris aut libidinis aut largitionis accommodata ad eorum mores infamia. Atque etiam in hac petitione maxime videndum est, ut spes reipublicae bona de te sit et honesta opinio. Nec tamen in petendo respublica capessenda est, neque in Senatu, neque in concione: sed haec tibi sunt retinenda; ut Senatus te existimet ex eo, quod ita vixeris, defensorem auctoritatis suae fore: equites Romani, et viri boni et locupletes, ex vita acta te studiosum otii ac rerum tranquillarum: multitudo, ex eo dumtaxat, quod oratione in concione ac iudicio popularis fuisti, te a suis commodis alienum non futurum. XIV. Haec mihi veniebant in mentem de duabus illis commonitionibus matutinis, quod tibi quotidie ad forum descendenti meditandum esse dixeramus: *Novus sum, Consulatum peto.*

Tertium restat: Roma est, civitas ex nationum conventu constituta: in qua multae insidiae, multa fallacia, multa in omni genere vitia versantur: multorum arrogantia, multorum contumacia, multorum malevolentia, multorum superbia, multorum odium ac molestia perferenda est. Video esse magni consilii atque artis, in tot hominum cuiusque modi vitiis tantisque versantem, vitare offensionem, vitare fabulam, vitare insidias; esse unum hominem accommodatum ad tantam

morum ac sermonum ac voluntatum varietatem. Quare etiam atque etiam perge tenere istam viam, quam instituisti. Excelle dicendo. Hoc et tenentur Romae homines, et alliciuntur, et ab impediendo ac laedendo repelluntur. Et quoniam in hoc vel maxime vitiosa est civitas, quod, largitione interposita, virtutis ac dignitatis oblivisci solet; in hoc, fac, ut te bene noris, id est, ut intelligas, eum esse te, qui iudicii ac periculi metum maximum competitoribus afferre possis. Fac, ut se abs te custodiri atque observari sciant. Quum diligentiam tuam, tum auctoritatem vimque dicendi, tum profecto equestris ordinis erga te studium pertimescant. Atque haec ita te volo illis proponere, non, ut videare iam accusationem meditari, sed ut hoc terrore facilius hoc ipsum, quod agis, consequare. Et plane sic contende omnibus nervis ac facultatibus, ut adipiscamur, quod petimus. Video, nulla esse comitia tam inquinata largitione, quibus non gratis aliquae centuriae renuntient suos, maxime necessarios. Quare si advigilamus pro rei dignitate, et si nostros ad summum studium benevolos excitamus; et si hominibus gratiosis studiosisque nostri suum cuique munus describimus, et si competitoribus iudicia proponimus; sequestribus metum iniicimus; divisores ratione aliqua coercemus: perfici potest, ut largitio aut nulla fiat, aut nihil valeat. Haec sunt, quae putavi non melius scire me, quam te, sed facilius his tuis occupationibus colligere unum in locum posse, et ad te perscripta mittere. Quae tametsi ita scripta sunt, ut non ad omnes, qui honores petent, sed ad te proprie, et ad hanc tuam petitionem valeant: tamen tu, si quid mutandum esse videbitur, aut omnino tollendum, aut si quid erit praeteritum, velim hoc mihi dicas. Volo enim hoc commentariolum petitionis haberi omni ratione perfectum.

M. TULLII CICERONIS
FRAGMENTA.

(Typi obliqui, quos cursivos vocant, supplementa fragmentis addita; asterisci singuli * coniecturam; bini ** lacunam parvam, terni *** magnam; signum crucis † sedem fragmento de coniectura in media oratione assignatam; cincinni „ " fragmenti recens inventi locum iam pridem cognitum; unci [ ] litteras vocesve dubias notant.)

A. FRAGMENTA ORATIONUM
MAGNAM PARTEM SUPERSTITUM.

I. FRAGM. ORATIONIS PRO P. QUINTIO.

Hoc fragmentum ad extr. orationis cap. 27. referri solet, ubi Cicero, quid sit latitare, videtur potuisse dicere. Ulpianus enim, cui hoc ἀποσπασμάτιον debemus, (lib. 59. ad Edict.) hoc modo: Latitare est, inquit, non, ut Cicero definit,

Turpis occultatio sui; (L. 7. §. 4. D. quibus ex caussis in possessionem eatur — 42, 4. —)

II. FRAGM. ORATIONIS PRO ROSCIO COMOEDO.

1. Hoc sibi quisque proponat, quo minus fucatis capiatur officiis.

2. Rara res est amicitia.

3. Quid enim tam simplex apertumque est? Atqui non tam in alto latet aurum argentumque.

4. Hasce ore adverso inuri cicatrices ac notas vir-

tutis accipitis, ne quod accipiat fama viduus perhorrescit, quem numquam incursione hostium commovere.

5. Erat mecum autem ubique inveniri sine ullo labore, sine ulla investigatione. (Haec omnia e cod. Ms. Vatic.)

III. FRAGM. ORATIONIS PRO M. FONTEIO.

1. * * * *o*portuisse; an ita dissolvit, ut omnes alii dissolverint? Nam ita ego defendo M. Fonteium, iudices, itaque contendo, post legem Valeriam latam, *a M. Fonteio* Quaestore usque ad Titum Crispinum Quaestorem aliter neminem solvisse: hunc omnium superiorum, huius autem omnes, qui postea fuerint, auctoritatem dico secutos. Quid accusas? quid re*prehe*ndis?

Nam quod in tabulis dodrantariis et quadrantariis, quas ait ab Hirtuleio institutas, Fonteii officium desiderat, non possum existimare, utrum ipse erret, an vos in errorem ducere velit. Quaero enim abs te, M. Plaetori, possitne tibi ipsi probata esse nostra caussa, si, qua in re abs te M. Fonteius accusatur, auctorem habet eum, quem tu maxime laudas, Hirtuleium: qua in re autem laudas Hirtuleium, Fonteius idem fecisse reperitur. Reprehendis solutionis genus: eodem modo Hirtuleium dissolvisse publicae tabulae coarguunt. Laudas illum, quod dodrantarias tabulas instituerit: easdem Fonteius instituit, et eodem genere pecuniae. Nam ne forte sis nescius, et istas tabulas existimes *ad diversam veteris* aeris alieni rationem pertinere; ob unam caussam et in uno genere sunt institutae. Nam cum publicanis, qui Africam, qui Aquiliense *portorium conducta habebant* * * *

* * * *re*cite * * *

Nemo, nemo inquam, iudices, reperietur, qui unum se in Quaestura M. Fonteio nummum dedisse,

aut illum ex ea pecunia, quae pro aerario solveretur, detraxisse dicat: nullius in tabulis ulla huius furti significatio, nullum in iis nominibus intertrimenti aut deminutionis vestigium reperietur. Atqui omnes ii, quos in hoc genere quaestionis accusatos et reprehensos videmus, premuntur testibus: difficile est enim, eum, qui magistratui pecuniam dederit, non aut induci odio ut dicat, aut cogi religione: deinde si qua gratia testes deterrentur, tabulae quidem certe incorruptae atque integrae manent. Fac omnes amicissimos Fonteio fuisse: tantum hominum numerum ignotissimorum atque alienissimorum pepercisse huius capiti, consuluisse famae: res ipsa tamen ac ratio litterarum, confectioque tabularum, habet hanc vim, ut ex acceptis et datis, quidquid fingatur aut surripiatur aut non constet, appareat. Acceptas populo Romano pecunias omnes isti retulerunt: si protinus aliis aeque magnas aut solverunt aut dederunt, ut, quod acceptum populo Romano est, id expensum cuipiam sit, certe nihil potest esse detractum. Sin aliqui domum tulerunt, ex eorum arca, e ra * * *

Deorum hominumque fidem! testis non invenitur in ducentis et tricies sestertio. Quam multorum hominum? Sexcentorum amplius. Quibus in terris gestum negotium est? illo, illo inquam, loco, quem videtis. Extra ordinemne pecunia est data? immo vero nummus nullus sine litteris multis commotus est. Quae est igitur ista accusatio, quae facilius possit Alpes, quam paucos aerarii gradus adscendere: diligentius Rutenorum, quam populi Romani defendat aerarium: lubentius ignotis, quam notis utatur; alienigenis, quam domesticis testibus: planius se confirmare crimen lubidine barbarorum, quam nostrorum hominum litteris arbitretur?

Duorum magistratuum, quorum uterque in pecunia maxima tractanda procurandaque versatus est,

Triumviratus et Quaesturae, ratio sic redditur, iudices, ut in iis rebus, quae ante oculos gestae sunt, ad multos pertinuerunt, confectae publicis privatisque tabulis sunt, nulla significatio furti, nulla alicuius delicti suspicio referatur.

Hispaniensis legatio consecuta est, turbulentissimo reipublicae tempore, quum adventu L. Sullae in Italiam maximi exercitus civium dissiderent *de* iudiciis ac legibus: atque hoc reipublicae statu desperato qualis * * * (Edidit primum Niebuhr. Romae a. 1820.)

2. Galli posthac dilutius potabunt, quod illi venenum esse arbitrabuntur. (Ammian. Marcell. XV. c. 12.)

3. Mater tua, dum vixit, ludum, postquam mortua est, magistros habuit. (Quinctil. l. VI. c. 3. §. 51.)

4. Frumenti maximus numerus e Gallia, peditatus amplissimae copiae e Gallia, equites numero plurimi e Gallia. (Aquila c. 35. p. 178. ed. Ruhnk.)

IV. FRAGM. ORATIONIS DE LEGE AGRARIA.

1. Praedam, manubias, sectionem, castra denique Cn. Pompeii, sedente Imperatore, X-viri vendent. (Gell. N. A. l. 13. c. 24.)

2. Ex praeda, ex manubiis, ex auro coronario. (Gell. ibid.)

3. Veniet igitur sub praecone tota Propontis atque Hellespontus: addicetur communis ora Lyciorum atque Cilicum: Mysia et Phrygia item conditioni legique parebunt. (Aquila c. 43. p. 187.)

4. Imberba iuventute. (Charis. l. I. p. 74. ed. Putsch.)

V. FRAGM. ORATIONIS PRO FLACCO.

Ingenita levitas et erudita vanitas. (Hieronym. Comm. ad Galat. lib. I, 3. et cp. X, 3.)

VI. FRAGM. ORATIONIS IN L. PISONEM.

1. Quae te, belluam ex utero, non hominem fudit. (Serv. ad Virg. Aen. VIII, 139.)

2. Proximus Pompeium sedebam. (Diomed. l. I. p. 405.)

(Praeterea quattuor fragmenta, quae hic olim recenseri consueverunt, unum ex Asconio, e Quinctiliano cetera, ipsius orationis principio, ad quod manifesto pertinent, nunc sunt addita.)

B. FRAGMENTA ORATIONUM DEPERDITARUM.

I. FRAGM. ORATIONIS PRO M. TULLIO.

ARGUMENTUM.

Sex huius orationis fragmenta admodum parva, et eorum quidem duo e Quinctiliano, e Prisciano autem, Victorino, Marciano Capella et Rufiniano cetera supererant, quum satis magna eiusdem pars (§. 4. — ore putavit — usque ad §. 25. Quum amici in comm—) e codice Ambrosiano primum edita est Mediolani a. 1814.: quae mox a Peyrone codicis Taurinensis supplementis aucta est a. 1824. Quantum orationis etiamnunc desideretur, ex incertis auctoris Dialogo de caussis corrupt. eloq. c. 20. licet coniicere.

Caussa autem, quae Metello Praetore anno U., ut videtur, 683. acta est, versatur in interpretandis verbis interdicti a Lucullo propositi DE VI HOMINIBUS ARMATIS. P. enim Fabius emerat fundum in agro Thyrino, cui affinis erat M. Tullius, isque haud dubie alius, quam Decula a. 673. Cos. Ac controversia de fundi finibus orta, et aucta ob aedificium in centuria Populiana ex-

structum, Fabii familia servos Tullii praeter Philinum omnes occiderat et tectum villamque disturbaverat. Iam quum L. Quintius vel Quinctius, Fabii patronus, iure, et occisos esse Tullii servos, servi cuiusdam Fabiani caede nuper inquinatos, et disturbatum esse aedificium contenderet, Cicero iniuria et dolo malo id factum esse hac oratione conatus est ostendere.

---

1. Antea sic hanc caussam *agere statueram, recuperatores, ut numquam dic*turos adversarios arbitrarer, tantam caedem et tam atrocem ad familiam suam pertinere. Itaque animo soluto a cura et a cogitatione veneram, quod intelligebam, facile id me testibus planum facere posse. Nunc vero, posteaquam non modo confessus est vir primarius L. Quin*tius, sed ipse P. Fabius non dubitavit hoc, quod arguitur, confiteri, longe alia ratione ad agendam caussam venio, atque initio veneram. Tum enim de eo la*borabam, ut, quod arguebam, id factum esse ostenderem; nunc in eo consumenda est oratio, ut ne adversarii, quod infitiari nullo modo potuerunt, quum maxime cuperent, id quum confessi sunt, meliore loco esse videantur. 2. Itaque tum vestrum difficilius iudicium, mea facilis defensio fore videbatur. Ego enim omnia in tes*tibus ponebam antea, nunc in confessione adversarii: cuius in vi audaciae, in iudicio impudentiae obsistere non nostri ingenii, vestri auxilii est. Nam* quid est facilius, quam de eo, qui confitetur, iudicare? Mihi autem difficile est satis copiose de eo dicere, quod nec atrocius verbis demonstrari potest, quam re ipsa est, neque apertius oratione mea fieri, quam ipsorum confessione factum est.

3. Quum in hac re, quam commemoravi, mihi mutanda ratio defensionis *est, tum obliviscendum parumper in P. Fabio, illius lenitatis meae, qua usus*

priore actione animum a laedendo revocaram ipse et reflexeram, *ut non* minus diligenter illius existimationem, quam rem M. Tullii viderer defendere. Nunc quoniam Quintius ad caussam pertinere putavit, res ita multas, falsas praesertim et inique confictas, proferre de vita et moribus et existimatione M. Tullii, multis de caussis mihi Fabius debebit ignoscere, si minus eius famae parcere videbor, quam antea consului. 4. Pri*ore actione omnes aculeos orationis meae reconditos habui; sed quoniam ipse Quintius, in actione illa pri*ore, putavit ad officium suum pertinere, adversario nulla in re parcere: quid me oportet Tullium pro Tullio facere, homine coniuncto mecum, non minus animo, quam nomine? Ac mihi magis illud laborandum videtur, reciperatores, ut, quod antea nihil in istum dixi, probare possim, quam in eo reprehendar, quod hoc tempore respondeo. 5. Verum et tum id feci, quod oportuit, et nunc faciam quod necesse est. Nam quum esset de re pecuniaria controversia, quod damnum datum M. Tullio diceremus: alienum mea natura videbatur quidquam de existimatione P. Fabii dicere; non quia res postularo non videretur. Quid ergo est? Tametsi postulat caussa: tamen, nisi plane cogit ingratiis, ad maledicendum non soleo descendere. Nunc, quum coactus dicam, si quid forte dicam, tamen id ipsum verecunde modiceque faciam, tantum ut, quoniam sibi me non esse inimicum potuit priore actione Fabius iudicare, nunc M. Tullio fidelem certumque amicum esse cognoscat.

6. Unum hoc abs te, L. Quinti, pervelim impetrare (quod tametsi eo volo, quia mihi utile est: tamen abs te idcirco, quia aequum est, postulo), ut ita tibi multum temporis ad dicendum sumas, ut *h*is aliquid ad iudicandum relinquas. Namque antea non defensionis tuae modus, sed nox tibi fine*m* dicendi

fecit. Nunc, si tibi placere potest, ne idem facias: id abs te postulo. Neque hoc idcirco postulo, quod te aliquid censeam praeterire oportere, aut non quam ornatissime et copiosissime dicere, verum ut semel una quaque de re dicas. Quod si facies: non vereor, ne dicendo dies eximatur.

7. Iudicium vestrum est, reciperatores, QUANTAE PECUNIAE PARET DOLO MALO FAMILIAE P. FABII VI HOMINIBUS ARMATIS COACTISVE DAMNUM DATUM ESSE M. TULLIO. Eius rei taxationem nos fecimus; aestimatio vestra est; iudicium datum est IN QUADRUPLUM.

8. Quum omnes leges omniaque iudicia, quae paullo graviora atque asperiora videntur esse, ex improborum iniquitate et iniuria nata sunt; tum hoc iudicium paucis hisce annis, propter hominum malam consuetudinem nimiamque licentiam constitutum est. Nam quum multae familiae dicerentur in agris longinquis et pascuis armatae esse caedesque facere, quumque ea consuetudo non solum ad res privatorum, sed ad summam rem publicam pertinere videretur: M. Lucullus, qui summa aequitate et sapientia ius dixit, primus hoc iudicium composuit et id spectavit, ut homines ita familias suas continerent, ut non modo armati damnum nemini darent, verum etiam lacessiti iure se potius, quam armis defenderent; 9. et quum sciret de damno legem esse Aquilliam: tamen hoc ita existimavit, apud maiores nostros quum et res et cupiditates minores essent et familiae non magnae magno metu continerentur, ut perraro fieret ut homo occideretur, idque nefarium ac singulare facinus putaretur, nihil opus fuisse iudicio de vi coactis armatisque hominibus (quod enim usu non veniebat, de eo si quis legem aut iudicium constitueret, non tam prohibere videretur, quam admonere); 10. his temporibus, quum ex bello diu-

turno atque domestico res in eam consuetudinem venisset, ut homines minore religione armis uterentur, necesse putavit esse et in universam familiam iudicium dare, QUOD A FAMILIA FACTUM DICERETUR, et reciperatores dare, ut quam primum res iudicaretur, et poenam graviorem constituere, ut metu comprimeretur audacia, et illam latebram tollere, DAMNUM INIURIA. 11. Quod in aliis caussis debet valere et valet lege Aquillia, id ex huiusmodi damno, quod vi per servos armatos datum esset, *manifesto deprehensum apparere iudicavit atque ideo de* INIURIA *non addidit, ne, qui haberent controversiam,* ipsi statuerent, quo tempore possent suo iure arma capere, manum cogere, homines occidere. 12. Quum iudicium ita daret, ut hoc solum in iudicium veniret, VIDERETURNE VI HOMINIBUS COACTIS ARMATISVE DAMNUM DOLO MALO FAMILIAE DATUM, neque illud adderet INIURIA: putavit se audaciam improborum sustulisse, quum spem defensionis nullam reliquisset.

13. Quoniam quod iudicium et quo consilio constitutum sit cognostis: nunc rem ipsam, ut gesta sit, dum breviter vobis demonstro, attendite.

14. „Fundum habet in agro Thyrino M. Tullius paternum,“ reciperatores, quem se habere, usque eo non moleste tulit, donec vicinum eiusmodi nactus est, qui agri fines armis proferre mallet, quam iure defendere. Nam P. Fabius nuper emit agrum de C. Claudio Senatore, cui fundo erat affinis M. Tullius, sane magno, dimidio fere pluris incultum exustis villis omnibus, quam quanti integrum atque ornatissimum carissimis pretiis ipse Claudius *emerat. Agri cupidius empti pretium sero diligentius attendenti quum nimis magnum videretur, facile est existimatu, quantum stomachi fecerit suspicio venditorem se clam* circumscripsisse isti a Consulari Macedonia et Asia

15. Etiam illud addam, quod ad rem pertinet. Imperatore mortuo pecuniam, nescio quomodo quaesitam, dum vult in praedio ponere, non posuit, sed abiecit. Nihil adhuc *magnopere miror quod stultitia sua impeditus, quoquo modo posset, se expedire voluit. Illud vero mirari satis non queo, illud indignor, quod suam stultiti*am calamitate vicinorum corrigit et quod stomachum suum damno Tullii *re*plere conatus est.

16. Est in eo agro centuria, quae Populiana nominatur, reciperatores, quae semper M. Tullii fuit, quam etiam pater pos*sederat sine ulla umquam controversia. Iste demum vicinus novus improbae spei eo securior, quod M. Tullius abesset, coepit inhiare, quum ei centuria Populiana videretur satis commode* posita esse et ad fundum eius convenire. Ac primum, quod eum negotii totius et emptionis suae poenitebat, fundum proscripsit; eum autem emptum habebat cum socio Cn. Acerronio viro op*timo. Is Romae versabatur, quum subito nuntii M. Tullio veniunt a villa, P. Fabium fundi illius finitimi maiorem, quam ipse nuper cum Cn. Acerronio emisset*, modum proscripsisse. 17. Hominem appellat. Iste sane arroganter quod commodum fuit respondit. Neque tum fines auctor demonstraverat. Mittit ad procuratorem litteras et ad villicum Tullius, *adirent C. Claudii procuratorem, ut ipsis praesentibus fines emptoribus ostenderet. Is vero nescio qua contumelia suspicionis offensus hoc se* facturum negavit; illis absentibus fines Acerronio demonstravit: neque tamen hanc centuriam Populianam vacuam tradidit. 18. Acerronius, quomodo potuit, se de tota re ex*cusavit, quum primum potuit; Fabio autem statim renuntiavit (maluit enim rei, quam existimationis facere iacturam) atque ex societate cum h*omine eiusmodi semustilatus effugit. Adducit iste interea in saltum homines electos maximis animis et viribus, et iis ar-

ma, quae cuique *h*abilia atque apta essent, comparat: prorsus, ut quivis intelligeret, non eos ad rem rusticam, verum ad caedem ac pugnam comparari. 19. Brevi illo tempore Q. Cati Aemiliani hominis honesti, quem vos nostis, duo homines occiderunt; multa alia fecerunt; passim vagabantur armati; non obscure, sed ut plane intelligere viderentur, ad quam rem parati essent, agros, vias denique infestas habebant. Venit in Thyrinum interea Tullius. Deinde iste pater familias, Asiaticus beatus, novus arator et idem pecuarius, quum ambularet in agro, animadvertit in hac ipsa centuria Populiana aedificium non ita magnum, servumque M. Tullii *Ph*ilinum. 20. Quid vobis, inquit, istic negotii in meo est? Servus respondit pudenter, at non stulte, dominum esse ad villam; posse eum cum eo disceptare, si quid vellet. Rogat Fabius Acerronium (nam ibi tum erat), ut secum simul veniat ad Tullium. Venitur. Ad villam erat Tullius. Appellat Fabius, ut aut ipse Tullium deduceret aut ab eo deduceretur. Dicit deducturum se Tullius; vadimonium Fabio Romam promissurum. Manet in ea conditione Fabius. Mature disceditur.

21. Proxima nocte, iam fere quum lux appropinquaret, ad illud aedificium, de quo antea dixi, quod erat in centuria Populiana, servi P. Fabii frequentes armatique veniunt; introitum ipsi sibi *vi* manuque patefaciunt; homines magni pretii servos M. Tullii nec opinantes adoriuntur, quod facile factu fuit; neque tam multos neque repugnantes multi armati paratique occidunt; tantumque odii crudelitatisque *ha*buerunt, ut eos omnes gurgulionibus insectis relinquerent, ne, si quem semivivum ac spirantem etiam reliquissent, minor is honor haberetur; praeterea tectum villamque disturbant. 22. Hanc rem tam atrocem, tam indignam, tam repentinam nuntiat M. Tul-

lio Philinus, quem antea nominavi, qui graviter saucius e caede effugerat. Tullius statim dimittit ad amicos, quorum ea vicinitate tum illi bona atque honesta copia praesto fuit. 23. Omnibus acerba res et misera videbatur. Quum amici in commune *consuluissent: visum est ire in rem praesentem.*

* * *

* * * turbarunt. 24. Audite, quaeso, in eas res, quas commemoro, hominum honestorum testimonium. Haec, quae mei testes dicunt, fatetur adversarius, eos vere dicere, quae mei testes non dicunt, quia non viderunt nec sciunt, ea dicit ipse adversarius. Nostri testes dicunt occisos homines, cruorem in locis pluribus, deiectum aedificium se vidisse; dicunt nihil amplius. Quid Fabius? Horum nihil negat. 25. Quid ergo addit amplius? Suam familiam fecisse dicit. Quomodo? Vi hominibus armatis. Quo animo? Ut id fieret, quod factum est. Quid est id? Ut homines M. Tullii occiderentur. Quod ergo eo animo factum est, ut homines unum in locum convenirent, ut arma caperent, ut certo consilio certum in locum proficiscerentur, ut idoneum tempus eligerent, ut caedem facerent: — id si voluerunt et cogitarunt et perfecerunt: potestis eam voluntatem, id consilium, id factum a dolo malo seiungere? 26. At istuc totum DOLO MALO additur in hoc iudicio eius caussa, qui agit, non illius, quicum agitur. Id ut intelligatis, reciperatores, quaeso, ut diligenter attendatis. Profecto, quin ita sit, non dubitabitis.

27. Si ita iudicium daretur, ut id concluderetur, QUOD A FAMILIA FACTUM ESSET: si quae familia ipsa in caede interesse noluisset et homines aut servos aut liberos coegisset, aut conduxisset; totum hoc iudicium et Praetoris severitas dissolveretur. Nemo enim potest haec iudicare, qua in re familia non interfuisset, in ea re eam ipsam familiam

vi armatis hominibus damnum dedisse. Ergo, id quia poterat fieri et facile poterat, idcirco non satis habitum est quaeri, quid familia ipsa fecisset, verum etiam illud, QUID FAMILIAE DOLO MALO FACTUM ESSET. 28. Nam quum facit ipsa familia vi armatis coactisve hominibus et damnum cuipiam dat: id dolo malo fieri necesse est. Quum autem rationem init, ut id fiat: familia ipsa non facit, fit autem dolo malo eius. Ergo addito, DOLO MALO, actoris et petitoris fit caussa copiosior. Utrum enim ostendere potest, sive eam ipsam familiam sibi damnum dedisse, sive consilio et opera eius familiae factum esse: vincat necesse est.

29. Videtis, Praetores per hos annos intercedere hoc *interdicto inter* me et M. Claudium: UNDE DE DOLO MALO TUO, M. TULLI, M. CLAUDIUS AUT FAMILIA AUT PROCURATOR EIUS VI DETRUSUS EST. Cetera ex formula sic, ut ita interdictum est et sponsio facta. Ego me ad iudicem si defendam: vi me deiecisse confitear; dolo malo, negem? et quis me audiat? Non opinor quidem; quia, si vi deieci M. Claudium, dolo malo deieci: in vi enim dolus malus inest et Claudio utrumvis satis est planum facere, vel se a me ipso vi deiectum esse, vel me consilium inisse ut vi deiiceretur. 30. Plus igitur *datur* Claudio, *quum ita* interdicitur, unde a dolo malo meo vi deiectus sit, quam si daretur, unde a me vi deiectus esset. Nam in hoc posteriore, nisi ipse egomet deiecissem, vincerem sponsionem; in illo priore, ubi dolus malus additur, sive consilium inissem, ut vi deiiceretur, sive ipse deiecissem, necesse erat de dolo malo meo vi deiectum iudicari.

31. Hoc persimile atque adeo plane idem est in hoc iudicio, reciperatores. Quaero enim abs te, si ita iudicium datum esset, QUANTAE PECUNIAE PARET A FAMILIA P. FABII HOMINIBUS AR-

MATIS DAMNUM M. TULLIO *FACTUM*, quid haberes, quod diceres? Nihil, opinor. Fateris enim omnia, et familiam P. Fabii fecisse, et vi hominibus armatis fecisse. Quod additum est, DOLO MALO, id te adiuvare putas, in quo opprimitur et excluditur omnis tua defensio? 32. Nam si additum id non esset ac tibi libitum esset ita defendere, tuam familiam non fecisse: vinceres, si id probare potuisses. Nunc, sive illa defensione uti voluisses, sive hac, qua uteris, condemneris necesse est: nisi putamus *in iudicium* venire, qui consilium inierit; illum, qui fecerit, non venire; quum consilium sine facto intelligi possit, factum sine consilio non possit. An, quod factum eiusmodi est, ut sine occulto consilio, sine nocte, sine vi, sine damno alterius, sine armis, sine caede, sine maleficio fieri non potuerit, id sine dolo malo factum iudicabitur? 33. An, qua in re Praetor illi improbam defensionem tolli voluit, in ea re mihi difficiliorem actionem factam putabitis? Hic mihi isti singulari ingenio videntur esse, qui et id, quod mihi contra illos datum est, ipsi arripiunt et scopulo atque saxis pro portu stationeque utuntur. Nam in DOLO MALO volunt delitescere; in quo non modo, quum omnia ipsi fecerunt quae fatentur, verum etiam, si per alios id fecissent, haererent ac tenerentur.

34. Ego non in una re sola, (quod mihi satis est,) neque in universa re solum, (quod mihi satis est,) sed singulatim in omnibus dolum malum exstare dico. Consilium capiunt, ut ad servos M. Tullii veniant: dolo malo faciunt. Arma capiunt: dolo malo faciunt. Tempus ad insidiandum adque celandum idoneum eligunt: dolo malo faciunt. Vi in tectum irruunt: in ipsa vi dolus est. Occidunt homines, tectum diruunt: nec homo occidi nec consulto alteri damnum dari sine dolo malo potest. *Ergo* si omnes partes sunt eiusmodi, ut in singulis dolus malus haereat,

universam rem et totum facinus sine dolo malo factum iudicabitis?

35. Quid ad haec Quintius? Sane nihil certum neque unum, in quo non modo possit, verum putet se posse consistere. Primum enim illud iniecit, nihil posse dolo malo familiae fieri. Hoc loco non solum fecit, ut defenderet Fabium, sed ut omnino huiuscemodi iudicia dissolveret. Nam si venit id in iudicium de familia, quod omnino familia nulla potest committere: nullum est iudicium; absolvantur omnes de *sim*ili caussa necesse est. 36. Hoc solum (bona, mehercule, *res!*) si hoc solum esset, tamen vos, ta*les* viri, nolle de*b*eretis maximam rem, coniunctam cum summa re fortunisque privatorum, severissimum iudicium maximaque ratione compositum per vos videri esse dissolutum. Sed non id solum agitur *in hoc iudicio, reciperatores, ut M. Tullius per interdictum suum ius teneat atque iniuriam a P. Fabii familia factam persequatur; verum* † hoc iudicium sic exspectatur, ut non uni rei statui, sed omnibus constitui putetur. (Prisc. lib. VI. c. 1. §. 5.)

* * *

† Dicam vim factam a P. Fabii familia? Adversarii non negant. Damnum datum esse M. Tullio? Concedis; vici unam rem. Vim hominibus armatis factam? Non negas; vici alteram. Dolo malo factum negas; de hoc iudicium est. (Victorin. in I. Rhet. Cic. c. 57.)

* * *

37. *Nec vero quid attineat argumenta quaerere, quibus defensio istius tam levis nugatoriaque infirmetur ac diluatur,* ego intelligo; et tamen *di*cendum est ad ea, quae dixit, Quintius, non quo ad rem pertineat, sed ne quid, quia a me praetermissum est, pro concesso putetur.

38. Dicis oportere quaeri, homines M. Tullii in-

iuria occisi essent necne. De quo hoc primum quaero, venerit *ea res* in hoc iudicium necne. Si non venit: quid attinet, aut nos dicere, aut *hos* quaerere? Si autem venit; quid attinuit te tam multis verbis a Praetore postulare, ut adderet in iudicium INIURIA, et quia non impetrasses, Tribunos pl. appellare et hic in iudicio queri Praetoris iniquitatem, quod de INIURIA non addi debet? 39. Haec quum Praetorem postulabas, *quum* Tribunos appellabas, *nempe ita* dicebas, potestatem tibi fieri oportere, ut, si posses, reciperator*ibus* persuaderes, non esse iniuria M. Tullio damnum datum. Quod ergo ideo in iudicium addi voluisti, ut de eo tibi apud reciperatores dicere liceret; eo non addito nihilo minus tamen ita dicis, quasi id ipsum, a quo *depulsus* es, impetraris? At, quibus verbis in decernendo Metellus usus est, ceteri, quos appellasti, — nonne haec omnium fuit oratio, quod vi hominibus armatis coactisve familia fecisse diceretur, id tametsi nullo iure fieri potuerit, tamen se nihil addituros? 40. Et recte, reciperatores. Nam quum perfugio nullo constituto tamen haec scelera servi audacissime faciant, domini impudentissime confiteantur: quid censetis fore, si Praetor iudicet eiusmodi caedis fieri iure posse? An quidquam interest, utrum magistratus peccato defensionem constituant an peccandi potestatem licentiamque permittant? 41. Etenim, reciperatores, non damno commoventur magistratus, ut in haec verba iudicium dent. Nam *si* id esset: nec reciperatores potius darent, quam iudicem, nec in universam familiam, sed in eum, *qui*cum nominatim ageretur, nec in quadruplum, sed in duplum; et *ad* DAMNUM adderetur INIURIA. Neque enim is, qui hoc iudicium dedit, de ceteris damnis ab lege Aquillia recedit, in quibus nihil agitur nisi damnum. Qua de re Praetor animum debet advertere.

42. In hoc iudicio videtis agi de vi; videtis agi de hominibus armatis; videtis aedificiorum expugnationes, agri vastationes, hominum trucidationes, incendia, rapinas, sanguinem in iudicium venire. Et miramini satis habuisse eos, qui hoc iudicium dederunt, *id* quaeri, utrum *haec* tam acer*b*a, tam indigna, tam atrocia facta essent necne; non, utrum iure facta, an iniuria? Non ergo Praetores a lege Aquillia recesserunt, quae DE DAMNO esset; sed DE VI ET ARMATIS severum iudicium constituerunt: nec ius et iniuriam quaeri nusquam putarunt oportere, sed eos, qui armis quam iure agere maluissent, de iure et iniuria disputare noluerunt. 43. Neque ideo de INIURIA non addiderunt, quod in aliis rebus non adderent, sed ne ipsi iudicarent posse homines servos iure arma capere et manum cogere; neque quod putarent, si additum esset, posse hoc talibus viris persuaderi non iniuria factum, sed ne quod tamen scutum dare in iudicio viderentur iis, quos propter haec arma in iudicium vocavissent.

44. Fuit illud interdictum apud maiores nostros DE VI, quod hodie quoque est: UNDE TU AUT FAMILIA AUT PROCURATOR TUUS ILLUM AUT FAMILIAM AUT PROCURATOREM ILLIUS IN HOC ANNO VI DEIECISTI. Deinde additur illius iam hoc caussa, quicum agitur, QUUM ILLE POSSIDERET, et hoc amplius: QUOD NEC VI NEC CLAM NEC PRECARIO POSSIDERET. 45. Multa dantur ei, qui vi alterum detrusisse dicitur, (quorum si unum quodlibet probari iudici potuerit: etiamsi confessus erit se vi deiecisse; vincat necesse est) vel non possedisse eum qui deiectus sit, vel vi a*b* se possedisse, vel clam, vel precario. Ei, qui de vi confessus esset, tot defensiones tamen ad caussam obtinendam maiores reliquerunt.

46. Age illud alterum interdictum consideremus,

quod item nunc est constitutum propter eamdem iniquitatem temporum nimiamque hominum *licentiam*.

* * *

* * * boni debent dicere. 47. Atque ille legem mihi de XII tabulis recitavit, quae permittit, ut furem noctu liceat occidere, et luci, si se telo defendat; et legem antiquam de legibus sacratis, quae iubeat impune occidi eum, QUI TRIBUNUM PLEB. PULSAVERIT. Nihil, ut opinor, praeterea de legibus.

48. Qua *in* re hoc primum quaero, quid ad hoc iudicium recitari istas leges pertinuerit. Num quem Tribunum pleb. servi M. Tullii pulsaverunt? Non, opinor. Num furatum domum P. Fabii noctu venerunt? Ne id quidem. Nu*m* luce furatum venerunt et se telo defenderunt? Dici non potest. Ergo istis legibus, quas recitasti, certe non potuit istius familia servos M. Tullii occidere.

49. Non, inquit, ad eam rem recitavi, sed ut hoc intelligeres, non visum esse maioribus nostris tam indignum istuc nescio quid, quam tu putas, hominem occidi. — At primum istae ipsae leges, quas recitas, ut mittam cetera, significant, quam noluerint maiores nostri, nisi quum pernecesse esset, hominem occidi. Primum ista lex sacrata est, quam rogarunt armati, ut inermes sine periculo possent esse. Quare non iniuria, quo magistratu munitae leges sunt, eius magistratus corpus legibus vallatum esse voluerunt. 50. Furem, hoc est praedonem et latronem, luce occidi vetant XII tabulae, quum intra parietes tuos hostem certissimum teneas. NISI SE TELO DEFENDIT, inquit, etiamsi cum telo venerit, nisi utetur telo eo ac repugnabit: NON OCCIDES. QUOD SI REPUGNAT: ENDOPLORATO, hoc est conclamato, ut aliqui audiant et conveniant. Quid ad hanc clementiam addi potest, qui ne hoc quidem permise-

1. Amici deficiunt, cognati deserunt. (Severiani Syntomat. Rhetor. c. de affectibus p. 345. ed. Capperon.)

2. In inimicissima civitate urgent, instant, insequuntur studio, multitudine, pecunia, periurio pugnant. (Idem ibidem.)

3. C. Ancharius Rufus fuit e municipio Fulginate. Priscian. l. VII. c. 14. §. 70.)

4. In praefectura Fulginate. (Idem ibid.)

5. Quum iter per agros et loca sola faceret cum Populeno, in familiam Ancharianam incidisse dixerunt: deinde Populenum occisum esse, illico Varenum vinctum, adservatum, dum hic ostenderet, quid de eo fieri vellet. (Quinct. l. V. c. 13. §. 28.)

6. Lege de sicariis commisit L. Varenus. Nam C. Varenum occidendo, et Cnaeum vulnerando, et Salarium item occidendo, cadit. (Id. l. VII. c. 1. §. 9.)

7. Tum C. Varenus, is, qui a familia Anchariana occisus est. (Hoc quaeso, iudices, diligenter attendite.) (Id. l. IV. c. 1. §. 74. l. IX. c. 2. §. 56.)

8. L. ille Septimius diceret (etenim est ad L. Crassi eloquentiam gravis et vehemens et volubilis): Erucius hic noster Antoniaster est. (Priscian. l. III. c. 7. §. 40. Quinct. l. VIII. c. 3. §. 22.)

9. Ea caedes si potissimum crimini datur, detur ei, cuia interfuit, non ei, cuia nihil interfuit. (Prisc. l. XII. c. 6. §. 49.)

10. Optio vobis datur, utrum velitis, casu illo itinere Varenum esse usum, an huius persuasu et inductu. (Quinct. l. V. c. 10. §. 69.)

11. Deûm fidem. (Prisc. l. VII. c. 6. §. 25.)

III. QUUM QUAESTOR LILYBAEO DECEDERET.

(Habita est oratio L. Licinio Lucullo M. Aurel. Cotta Coss. 680. U. c.)

Quod non detrectare militiam sed defendere provinciam iudicata est. (Fronto. Exx. Elocc. p. 511.)

IV. PRO P. OPPIO.

Arg. Haec actio habita est anno fere 687. p. U. c. M. Aurelio Cotta ex Asia Romam reverso (cf. Dio. XXXVI, 23.) a quo Procos. P. Oppius Quaestor, quod repetundarum insidiarumque suspicionem sibi contraxerat, in Urbem erat relegatus. Huius patrocinium Cicero suscepit, Cotta reum testimonio suo urgente.

1. **Utrum quum Cottam appetisset, an quum ipse sese conaretur occidere, telum ei e manibus ereptum est?** (Quinct. l. V. c. 10. §. 69.)

2. **Quos educere invitos in provinciam non potuit, eos invitos retinere qui potuit?** (Id. l. V. c. 10. §. 76.)

3. **At enim verisimile non est, tantum scelus M. Cottam esse commentum. Quid? hoc verisimile est, tantum scelus Oppium esse conatum?** (Id. l. V. c. 13. §. 30.)

4. **Questusque mecum est.** (Fronto. Exx. Elocc. p. 541.)

5. **Etenim multum posse ad salutem alterius, honori multis: parum potuisse ad exitium, probro nemini fuit.** (Ammian. Marcell. l. XXX. c. 8.)

6. **O amorem mirum! o benevolentiam singularem!** (Quinct. l. IX. c. 2. §. 51.)

V. PRO C. MANILIO.

Arg. Hunc defendit Cicero aut quod, ut Asconius scribit, iudicium Cornelius per operarum duces turbavisset, aut Plutarcho referente repetundarum reum, anno 688. p. U. c.

Hoc ego non solum confiteor, verum etiam profiteor. (Non. v. Confiteri p. 434.)

VI. PRO M. FUNDANIO.

(Haec oratio habita est a. U. 688.)

1. **Non modo hoc a Iulio Annale, sed vix mehercule a Q. Mutone factum probari potest.** (Prisc. l. VII. c. 11. §. 58.)

2. **Essetne id, quod Meno nuntiasset.** (Id. l. VI. c. 6. §. 29.)

3. **Arcades se proselenos esse asseverant.** (Serv. ad Georg. l. II. v. 342.)

4. **Commissura.** (Id. ad Aen. l. IX. v. 675.)

5. **Puncta.** (Acro in Horat. Art. Poet. 343.)

6. **Descripsistine eius necessarium, nostrum competitorem? istum ipsum, cuius nunc studio et gratia tota accusatio ista munita est.** (Boeth. de Definit. p. 658. ed. Bas. a. 1570.)

VII. PRO C. CORNELIO ORAT. I.

ARGUMENTUM ASCONII.

Cornelius homo non improbus vita habitus est. Fuerat Quaestor Cn. Pompeii, dein Tribunus pl. C. Pisone Consule, biennio ante, quam haec dicta sunt. In eo magistratu ita se gessit, ut iustior, sed pertinacior videretur. Alienatus autem a Senatu ex hac caussa. Retulerat ad Senatum, ut, quoniam exterarum nationum legatis pecunia mutua magna daretur usura, turpiaque et famosa ex eo lucra fierent, ne quis legatis exterarum nationum pecuniam expensam ferret. Cuius relationem repudiavit Senatus: et decrevit satisfactum videri eo S. C. quod ante annos aliquot Cn. Domitio, C. Caelio Consulibus factum erat, quum Senatus ante pauculos annos illo S. C. decrevisset, ne quis Cretensibus pecuniam mutuam daret. Cornelius, ea re offensus Senatui, questus est de ea re in concione, exhauriri provincias usuris; providendum, ut ha-

berent legati, unde in praesentia pecuniam creditoribus darent: promulgavitque legem, qua auctoritatem Senatus minuebat, ne quis, nisi per populum, legibus solveretur: quod antiquo quoque iure erat cautum. Itaque in omnibus S. C., quibus tum aliquem legibus solvi placebat, adiici erat solitum, ut de ea re ad populum ferretur: sed paullatim ferri erat desitum, resque iam in eam consuetudinem venerat, ut postremo ne adiiceretur quidem in S. C. de rogatione ad populum ferenda, eaque ipsa S. C. per pauculos admodum fiebant. Indigne eam Cornelii rogationem tulerant potentissimi quique ex Senatoribus, quorum gratia magnopere minuebatur. Itaque P. Servilius Globulus Tribunus pl. inventus erat, qui C. Cornelio obsisteret. Is, ubi legis ferundae dies venit, et praeco subiiciente scriba verba legis recitare populo coepit, et scribam subiicere, et praeconem pronuntiare passus non est. Tum Cornelius ipse codicem recitavit, quod quum improbe fieri C. Piso Consul vehementer quereretur, tollique ea re Tribuniciam intercessionem diceret, gravi convicio a populo exceptus est. Et quum ille eos, qui sibi intentabant manus, prendi a lictore iussisset, fracti eius fasces cuncti, lapidesque etiam ex ultima concione in Consulem iacti. Quo tumultu Cornelius perturbatus concilium dimisit. Actum deinde eadem de re in Senatu est magnis contentionibus. Tum Cornelius ita ferre rursus coepit, ne quis in Senatu legibus solveretur, nisi CC affuissent, neve quis, quum solutus esset, intercederet, quum de ea re ad populum ferretur. Haec sine tumultu res acta est: nemo enim negare poterat, pro auctoritate Senatus esse eam legem: sed tamen eam tulit invitis optimatibus, qui vel pauci Senatusconsultum facere solebant. Aliam deinde legem Cornelius, etsi nemo repugnare ausus est, multis tamen invitis tulit, ut Praetores ex edictis suis perpetuis ius dicerent. Quae res tum gratiam ambitiosis Praetoribus, qui varie ius dicere assueverant, sustulit. Alias quoque complures leges Cornelius promulgavit: quibus

plerique collegae intercesserunt: per quas contentiones totus prope Tribunatus eius peractus est. Sequenti deinde anno M. Lepido, L. Volcatio Coss. quo anno Praetor Cicero fuit, reum Cornelium duo fratres Cominii lege Cornelia de maiestate fecerunt. Detulit nomen Publius, subscripsit Caius; et quum P. Cassius Praetor decimo die, ut mos est, adesse iussisset, eoque die ipse non affuisset, seu avocatus propter publici frumenti curam, seu gratificans reo: circumventi sunt ante tribunal eius accusatores a notis operarum ducibus, ita ut mors intentaretur, si mox non desisterent. Quam perniciem vix effugerunt interventu Consulum, qui advocati rei descenderant. Et quum in scalas quasdam Cominii fugissent, clausi in noctem ibi se occultaverunt, deinde per tecta vicinarum aedium profugerunt ex Urbe. Postero die quum P. Cassius assedisset, et citati accusatores non adessent, exemptum nomen est de reis Cornelii. Cominii autem magna infamia flagraverunt, vendidisse silentium magna pecunia. Sequente deinde anno L. Cotta, L. Torquato Coss., quo haec oratio a Cicerone Praetore dicta est, quum prima pars M. Manilius, qui iudicium per operarum duces turbaverat, ** deinde quod ex S. C. anno Coss. praesidebant, et iudicio non respondisset, atque esset damnatus, ** recreavisset, iam accepta pecunia tollere ait Cornelium lege maiestatis. Res acta est magna exspectatione paucos ante, me ergo Cornelius, perterritus Manlii exitu, in iudicium adhibuit, ut ne clamor quidem illius ab advocatis eius oriretur. Dixerunt in eum infesti testimonia principes civitatis, qui plurimum in Senatu poterant, Q. Hortensius, Q. Catulus, Q. Metellus Pius, L. Lucullus, M. Lepidus. Dixerunt autem hoc, vidisse se: quum Cornelius in Tribunatu codicem pro Rostris ipse recitaret: quod ante Cornelium nemo fecisse existimaretur. Volebant videri, se iudicare eam rem magnopere ad crimen imminutae maiestatis Tribuniciae pertinere. Etenim prope tollebatur intercessio, si id Tribunis permitteretur.

Cicero, quia non poterat negare id factum esse, eo confugit, ut diceret, non ideo, quod lectus sit codex a Tribuno, imminutam esse Tribuniciam potestatem. Qua vero arte et scientia orationis? Ita ut et dignitatem clarissimorum civium, contra quos dicebat, non violaret, et tamen auctoritate eorum laedi reum non pateretur. Quantaque moderatione rem tam difficilem aliis tractaverit, lectio ipsa declarabit. Adiumentum autem habuit, quod, sicut diximus, Cornelius, praeter districtum propositum adversus principum voluntatem, caetera vita nihil fecerat, quod magnopere improbaretur: praeterea quod ipse Globulus, qui intercesserat, aderat Cornelio, et quod ipsum quoque diximus, quod Cornelius Pompeii Magni Quaestor fuerat apud duas praefecturas equitum Rom. et Tribunos, et ex tertia quoque parte apud plerosque, exceptis iis familiaris principum civitatis. Res acta est magno conventu magnaque exspectatione, quis eventus iudicii futurus esset. A summis viris dici testimonium, et id, quod ii dicerent, confiteri reum animadvertebant. Exstat oratio hominis accusatoris: quam sumere in manus, est aliquod operae pretium, non solum propter Ciceronis orationes, quas pro Cornelio habemus, sed etiam propter semet ipsam: Cicero ipse significat, quatriduo Cornelium defendisse, quas actiones contulisse eum in duas orationes apparet. Iudicium id exercuit Q. Gallius Praetor.

VERSU A PRIMO CIRCITER CLXI.

* * * * * * * * * *

1. Postulatur apud me Praetorem primum de pecuniis repetundis. Prospectat videlicet Cominius, quid agatur. Videlicet homines foeneos in medium ad tentandum periculum proiectos.

2. Quid? Metellus summa nobilitate ac virtute, quum bis iurasset: semel privatim a patre; iterum publice: a lege coactus destitit accusatione. An vi?

an veritate? In quo suspicionem omnem tollit C. Curionis virtus ac dignitas, et Q. Metelli adolescentia, ad summam laudem omnibus rebus ornata.

3. Legem, inquit, de libertinorum suffragiis Cornelius cum Manilio dedit. Quid est hoc, DEDIT? An tulit? an rogavit? an hortatus est? Nam tulisse ridiculum est, quasi legem aliquam aut ad scribendum difficilem, aut ad excogitandum reconditam. Quae lex paucis his annis non modo scripta, sed etiam lata esset.

4. In quo quum multa reprehensa sint, tum in primis celeritas actionis.

5. Petivit tamen a me Praetore maxima contestatione, ut caussam Manilii defenderem.

VERSU A PRIMO DCCCCL. Dicit de eodem Manilii Tribunatu.

6. Nam quum is Tribunus plebis duas leges tulisset in eo magistratu, unam perniciosam, alteram egregiam: quod summam rempublicam laesit, id ab ipso Tribuno abiectum est. Bonum autem in summa republica manet.

Dicit de disturbato iudicio Maniliano.

7. Aliis ille in illum furorem magnis hominibus auctoribus impulsus est, qui aliquod institui exemplum disturbandorum iudiciorum perniciosissimum, temporibus suis accommodatissimum, meis alienissimum rationibus, cupierunt.

VERSU CIRC. CXI.

8. Possum dicere, hominem summa prudentia clarum C. Cottam de suis legibus abrogandis ipsum ad Senatum retulisse.

SEQUITUR.

9. Possum et eiusdem Cottae legem de iudiciis privatis anno post, quam lata sit, a fratre eius abrogatam.

STATIM.

10. Legem Liciniam et Muciam de civibus regundis, quam duo Consules, omnium, quos vidimus, sapientissimi, tulissent, video constare inter omnes, non modo inutilem, sed perniciosam reipublicae fuisse.

11. Quattuor omnino genera sunt, iudices, in quibus per Senatum, more maiorum, statuatur aliquid de legibus. Unum est eiusmodi, placere legem abrogari: ut Q. Caecilio, M. Iunio Consulibus, quae leges rem militarem impedirent, ut abrogarentur. Alterum, quae lex lata esse dicatur, ea non videri populum teneri: ut L. Marcio, Sex. Iulio Consulibus, de legibus Liviis. Tertium est de legum abrogationibus. Quo de genere persaepe Senatusconsulta fiunt, ut nuper de ipsa lege Calpurnia, quae derogaretur.

12. P. Africanus ille superior, ut dicitur, non solum a sapientissimis hominibus, qui tum erant, verum etiam a se ipso saepe accusatus est, quod, quum Consul esset cum Ti. Longo, passus esset tum primum a populari consessu Senatoria subsellia separari.

CIRCA MEDIUM. Quo loco numerat, quum lex feratur, quot loca intercessionis sunt, iubet dicere.

13. Est utique ius vetandi, quum ea feratur, quamdiu non perfertur: quamdiu qui suffragii ferundi caussa conveniunt, huc et illuc transferuntur dum privati dicunt: dum tabellae diribentur: dum sitella defertur: dum aequantur sortes: dum sortitio fit: et si qua sunt huius generis alia.

PAULLO POST.

14. Unum tamen, quod hoc ipso Tribuno plebis factum est, praetermittendum non videtur. Neque enim maius est legere codicem, quum intercedatur,

quam sitellam ipsam cum ipso intercessore deferre, nec gravius, incipere ferre, quam perferre, nec vehementius ostendere se laturum invito collega, quam ipsi collegae magistratum derogare, nec criminosius, tribus ad legem accipiendam, quam ad collegam reddendum privatim intro vocare: quae vir fortis huius collega Aulus Gabinius in re optima fecit omnia; neque, quum salutem populo Romano atque omnibus gentibus finem diuturnae captivitatis, turpitudinis et servitutis afferret, passus est, plus unius collegae sui, quam universae civitatis, vocem valere, et voluntatem.

15. At enim de corrigenda lege retulerunt.

16. Idem, nisi haec ipsa lex, quam C. Cornelius tulit, obstitisset, decrevissem id, quod palam iam isti defensores iudiciorum pugnaverunt, Senatui non placere, id iudicium de Sullae bonis fieri. Quam ego caussam longe aliter Praetor in concione defendi, quum id dicerem, quod iidem iudices postea statuerunt, iudicium aequiore tempore fieri oportere.

STATIM.

17. Antea vero quam multarum rerum iudicia sublata sint, et quia scitis, praetereo, et ne quem in iudicium oratio mea revocare videatur.

PAULLO POST.

18. Non Cn. Dolabella C. Volcatium, honestissimum virum, communi et quotidiano iure privasset. Non denique homo illorum et vita et prudentia longe dissimilis, sed tamen nimis in gratificando iure liber, L. Sisenna, bonorum Cn. Cornelii possessionem ex edicto suo P. Scipioni, adolescenti summa nobilitate, eximia virtute praedito, dedisset. Quare quum ambitum populus Romanus videret, et quum a Tribunis plebis doceretur, nisi poena accessisset in divisores, exstingui nullo modo posse, legem hanc

Cornelii flagitabat; illam quae ex Senatusconsulto ferebatur, repudiabat.

ET EADEM DE RE PAULLO POST.

19. Ut spectaculum illud duorum designatorum Consulum calamitate, re et tempore salubre ac necessarium, genere et exemplo miserum ac funestum, videremus.

20. Quid ego nunc tibi argumentis respondeam, posse fieri, ut alius aliquis Cornelius sit, qui habeat Philerotem? Res nota est, vulgare nomen esse Phflerotis, Cornelios vero ita multos, ut iam etiam collegium constitutum sit.

21. At enim extremi ac difficillimi temporis vocem illam, C. Corneli, Consulem mittere coegisti, qui rempublicam salvam esse vellent, ut ad legem accipiendam adessent.

22. Plebem ex Maniliana offensione victam et domitam esse dicit; ante vestros annos propter illius Tribuni plebis temeritatem posse adduci, ut omnino ne illius potestate abalienemur** qui restituerunt eam potestatem, alterum nihil unum posse contra multos, alterum longe abesse.

23. Tanta igitur in illis virtus fuit, ut anno XVI. post Reges exactos, propter nimiam dominationem potentium, secederent, leges sacratas ipsi sibi restituerent, duos Tribunos crearent, montem illum trans Anienem, qui hodie Mons Sacer nominatur, in quo armati consederant, aeternae memoriae caussa consecrarent. Itaque auspicato postero anno x Tribuni plebis comitiis curiatis creati sunt.

24. Tum interposita fide per tres Legatos, amplissimos viros, Romam armati reverterunt: in Aventino consederunt: inde armati in Capitolium venerunt: decem Tribunos plebis per Pontificem, quod magistratus nullus erat, creaverunt. Etiam haec recen-

tiora praetereo: ponam principium iustissimae libertatis, Cassiam; qua lege suffragiorum vis potestasque convaluit: alteram Cassiam, quae populi iudicia firmavit.

Dicit de nobilibus.

25. Qui non modo cum Sulla, verum etiam, illo mortuo, semper hoc per se summis opibus retinendum putaverunt: inimicissimi C. Cottae fuerunt, quod is Consul paullum Tribunis plebis non potestatis, sed dignitatis addidit.

26. Quamdiu quidem hoc animo erga nos illa plebs erit, quo se ostendit, quum legem Aureliam, quum Rosciam, non modo accepit, sed etiam efflagitavit.

27. Memoria teneo, quum primum Senatores cum equitibus Romanis lege Plotia iudicarent, hominem Diis ac nobilitati perinvisum, Cn. Pompeium, caussam lege Varia de maiestate dixisse.

28. Ut ab Iove optimo maximo ceterisque Diis Deabusque omnibus opem et auxilium petam. (Priscian. l. VII. c. 3. §. 11.)

29. Nihil Senatui detraxisse Cornelium. (Fronto Exx. Clocc. p. 508.)

30. Ex promulgatione trinundinum dies ad ferendum potestasque venisset. (Prisc. l. VII. c. 3. §. 9.)

31. Codicem attigit. (Quinctil. l. V. c. 13. §. 26.)

32. Repugnare — dicit Cicero —, ut divisores, quos honoris sui ministros esse voluerat, lege ambitus vellet affligere. (Marcian. Capella de Rhetorica p. 421. ed. Capperon.)

33. Quae intermissa complures annos. (Prisc. l VII. c. 17. §. 86.)

34. Num alicui gratificabatur aut homini aut ordini? (Idem l. VIII. c. 15. §. 82.)

35. Coeptum igitur per eos, qui agi volebant, de-

situm est per hunc, qui decessit. (Priscian. l. X c. 7. §. 40. c. 9. §. 55.)

36. Circuitis rostris eiicerentur lapidibus homines. (Idem l. VIII. c. 15. § 82.)

37. Refertum Tribuniciis legibus, exhaustum a quibus sit ipsi sciunt. (Aquila c. 16. p. 156.)

38. Qui eloquentia ceteris antecellit. (Prisc. l. X. c. 6. §. 36.)

39. Demi medius fidius de his tormentis aliquantum malim. (Fronto Exx. Elocc. p. 511.)

40. Ad miserrimum crudelissimumque dominatum dedi patiamini. (Idem ibid. p. 507.)

41. Cui (sic Mai, vulgo: cur) nunc redeant, si tum gratiae concesserint. (Idem ibid. p. 503.)

42. Quid, quod ne cum iis quidem expertus es, quos duces operarum fuisse dixisti? (Idem ibid. p. 511.)

43. Eiusmodi mihi duos laqueos in caussa esse propositos, ut si me altero expedissem, tenerer altero. (Idem ibid. p. 513.)

44. Aperuit fores scalarum. (Acro ad Hor. Serm. I, 2, 67.)

45. Legite, ut legebatis, hinc intelligetis nulla tenuissima suspicione describi aut significari Cornelium. (Boëth. de Defin. p. 659. in edit. Bas.)

46. Maiestas est in imperio, atque in omni populi Romani dignitate. (Quinctil. l. VII. c. 3. §. 35.)

47. Obiecta est paullo liberalior vita. (Idem ibid.)

VIII. PRO C. CORNELIO ORAT. II.

1. Pugnem aperte contra nobilissimorum hominum voluntates? studia, consilia, cogitationesque eorum aperiam? (Aquila c. 10. p. 151. et Mart. Capell. l. V. p. 171.)

2. O callidos homines! o rem excogitatam! o

ingenia metuenda! testes dare volumus. Quem quaeso nostrum fefellit, ita vos esse facturos? (Cic. Orat. c. 67. §. 225.)

3. Num in eo, qui sint hi testes, haesitatis? Ego vobis edam duos. Reliqui sunt de Consularibus, inimici Tribuniciae potestatis. Pauci praeterea assentatores eorum atque asseclae subsequuntur? (Asconius.)

4. Sed si familiariter ex Q. Catulo, sapientissimo viro atque humanissimo velim quaerere, utrius tandem tibi Tribunatus minus probari potest, C. Cornelii, an, non dicam P. Sulpicii, non L. Saturnini, non C. Gracchi, non Tiberii: neminem, quem isti seditiosum existimant, nominabo: sed avunculi tui, Q. Catule, clarissimi, patriaeque amantissimi viri, quid mihi tandem responsurum putatis? (Idem.)

POST XX VERSUS A PRAECEDENTI:

5. Quid? Avunculus tuus, clarissimus vir, clarissimo patre, avo, maioribus, credo, silentio, favente nobilitate, nullo intercessore comparato, populo Romano dedit, et potentissimorum hominum collegiis eripuit cooptandorum sacerdotum potestatem? (Asconius.)

SEQUITUR:

6. Quid? idem Domitius M. Silanum, Consularem hominem, quemadmodum Tribunus pl. vexavit? (Idem.)

7. Haec est controversia eiusmodi, ut mihi Tribunus pl. Cn. Domitius, Catulo * * M. Terpolius contemptissimum nomen, eiectum esse ex iis, qui Tribuni pl. fuerunt. (Idem.)

8. Nam neque me divitiae movent, quibus omnes Africanos et Laelios multi venalitii mercatoresque superarunt, neque vestis aut caelatum aurum et argentum, quo nostros veteres Marcellos Maximos-

que multi eunuchi e Syria Aegyptoque vicerunt. Neque vero movent me ornamenta ista villarum, quibus L. Paullum et L. Mummium, qui rebus his Urbem Italiamque omnem referserunt, ab aliquo video perfacile Deliaco aut Syro potuiese superari. (Cic. Or. c. 70 §. 232. Quinct. l. IX, c. 4. §. 14. Non. v. Venalicii p. 188. Prisc. l. X c. 9. §. 49.)

9. Quis tam abundans copiis. (Prisc. l. XVIII. c. 2. §. 19 Fronto Exx. Elocc. p. 487.)

10. Da mihi potestatem, eos, qui tum adfuerunt Cornelio, nominandi. (Fronto Exx. Elocc. p. 492.)

11. Facite, ut facitis, qui ad caussam adestis. (Idem ibid. p. 495.)

12. Sed ad Urbem dierum tres fuerunt complurium. (Idem ibid. p. 496.)

13. Si vos huius fortunas paucorum odio adiudicaveritis. (Idem ibid. p. 497.)

14. Quid enim mihi certamen est cum accusatore, aut contentio? (Idem ibid. p. 509.)

15. Quam diligentes libertatis vos oporteat esse. (Idem ibid. p. 511.)

16. Qui commodis populi R. lingua dumtaxat ac voluntate consuluit. (Idem ibid. p. 511.)

17. Expelleret a dispensantibus. (Idem ibid. p. 513.)

18. Correpsit in scalas. (Schol. vet. in Iuven. v. Rutgers. Varr. Lectt. l. V. c. 3. p. 457.)

19. Ne fraudi sit ei, qui populum ad contentionem vocarit. (Serv. ad Aen. l. XI. v. 708 p. 656. ed. Paris. 1600.)

IX. IN TOGA CANDIDA.

ARGUMENTUM ASCONII.

Haec oratio dicta est L. Caesare, C. Figulo Coss. (a. 690. U. c.) post annum quam pro Cornelio dixerat. Sex com-

petitores in Consulatus petitione Cicero habuit, duos patricios, P. Sulpicium Galbam, L. Sergium Catilinam: quattuor plebeios, ex quibus duo nobiles, C. Antonium, M. Antonii oratoris filium, L. Cassium Longinum: duos, qui tantum non primi ex familiis suis magistratum adepti erant, Q. Cornificium et C. Licinium Sacerdotem. Solus Cicero ex competitoribus equestri erat loco natus, atque in petitione patrem amisit. Ceteri eius competitores modeste se gessere, visique sunt Q. Cornificius et P. Galba sobrii ac sancti viri: Sacerdos nulla improbitate notus. Cassium, qui iners ac stolidus tum magis quam improbus videretur, sed post paucos menses in coniuratione Catilinae esse apparuit, ac cruentissimarum sententiarum fuisse auctorem: itaque hi quattuor pro re iacebant. Catilina autem et Antonius, quamquam omnibus maxime infamis eorum vita esset, tamen multum poterant. Coierant enim ambo, ut Ciceronem Consulatu deiicerent, adiutoribus usi firmissimis, M. Crasso et C. Caesare. Itaque haec oratio contra solum Catilinam et Antonium est. Caussa orationis huiusmodi in Senatu habendae Ciceroni fuit, quod, quum in dies licentia ambitus augeretur propter praecipuam Catilinae et Antonii audaciam, censuerat Senatus, ut lex ambitus aucta etiam cum poena ferretur. Ei quoque rei Q. Mucius Orestinus Tribunus pl. intercesserat: quum Cicero, graviter Senatu intercessionem ferente, surrexit atque in coitionem Catilinae et Antonii invectus est ante dies comitiorum paucos.

Deest principium orationis.

1. Dico, P. C., superiore nocte cuiusdam hominis nobilis et valde in hoc largitionis quaestu noti et cogniti domum Catilinam et Antonium cum sequestribus suis convenisse.

2. Quem enim aut amicum habere potest is, qui tot cives trucidavit: aut clientem, qui in sua civi-

tate cum peregrino negavit se iudicio aequo certare posse?

3. Nec se iam tum respexit, quum gravissimis vestris decretis absens notatus est.

4. In iudiciis quanta vis esset, didicit, quum est absolutus: si, aut illud iudicium, aut illa absolutio nominanda est.

5. Populum vero, quum inspectante populo collum secuit hominis maxime popularis, quanti faceret, ostendit.

6. Me, qua amentia inductus est, ut contemneret, constituere non possum, utrum aequo animo laturum putavit? an in suo familiarissimo non viderat, me ne aliorum quidem iniurias mediocriter posse ferre?

7. Alter, pecore omni vendito et saltibus prope addictis, pastores retinet, ex quibus, ait, se, quum velit, subito fugitivorum bellum excitaturum. Alter induxit eum, quem potuit, ut repente gladiatores, populo non debitos, polliceretur, quos ipse Consularis candidatus perspexit, et legit, et emit: praesente populo Romano factum est.

8. Quamobrem augere etiam mercedes si vultis, Q. Mucium conantem legem impedire, ut coepit Senatus, Consules prohibere, sed ego ea lege contentus sum, qua duos Consules designatos uno tempore damnari vidimus.

9. Te tamen, Q. Muci, tam male de republica existimare, moleste fero, qui hesterno die me esse dignum Consulatu negabas. Quid? populus Romanus minus diligenter scit sibi constituere defensorem, quam tu tibi? Qui, quum te furti L. Calenus argueret, me potissimum fortunarum tuarum patronum esse voluisti: et cuius tu consilium in tua turpissima caussa delegisti, hunc honestissimarum rerum defensorem populus Romanus auctore te repu-

diare potest? nisi forte hoc dicturus es, quo tempore a L. Caleno furti delatus sis, eo tempore in me tibi parum auxilii esse vidisse.

10. Atque ut istum omittam, in exercitu Sullano praedonem, in introitu gladiatorem, in victoria quadrigarium.

11. Te vero, Catilina, Consulatum sperare aut cogitare, non prodigium atque portentum est? A quibus enim petis? Principibus civitatis? qui tibi, quum L. Volcatius Consul in consilio fuisset, ne petendi quidem potestatem esse voluerunt. A Senatoribus? qui te auctoritate sua, spoliatum ornamentis omnibus, vinctum paene Africanis oratoribus tradiderunt. Ab equestri ordine? quem trucidasti. A plebe? cui spectaculum eiusmodi tua crudelitas praebuit, ut nemo sine luctu adspicere, sine gemitu recordari posset.

12. Quod caput etiam tum plenum animae et spiritus, ad Sullam usque ab Ianiculo ad aedem Apollinis, manibus ipse suis detulit.

13. Quis? tu potes in defensione tua dicere, quod illi ne dixerunt quidem? tibi dicere non licebit?

ET PAULLO POST:

14. Denique illi negare potuerunt, et negaverunt: tu tibi ne infitiandi quidem impudentiae locum reliquisti. Quare praeclara dicentur iudicia tulisse, si, qui infitiantem Luscium condemnarunt, Catilinam absolverint confitentem.

15. Is ergo negat, se ignarum esse: quum etiam illi, imperitos se homines esse, et, si quem etiam interfecissent, Imperatori ac Dictatori paruisse dicerent. Ac negare quoque posse: Catilinam vero infitiari non posse.

16. Hanc tu habes dignitatem, qua fretus me contemnis et despicis? an eam, quam reliqua vita es consecutus? quum ita vixisti, ut non esset locus tam

sanctus, quo non adventus tuus, etiam quum culpa nulla subesset, crimen afferret.

17. Quum deprehendebare in adulteriis; quum deprehendebas adulteros ipse: quum ex eodem stupro tibi et uxorem et filiam invenisti.

18. * * stupris se omnibus ac flagitiis contaminavit, caede nefaria cruentavit, diripuit socios, leges, quaestiones, iudicia violavit.

19. Quid ego, ut violaveris provinciam, praedicem, cuncto populo Romano clamante ac resistente? Nam, ut te illic gesseris, non audeo dicere, quoniam absolutus es. Mentitos esse equites Romanos, falsas fuisse tabulas honestissimae civitatis existimo: mentitum Q. Metellum Pium, mentitam Africam, vidisse puto nescio quid illos indices, qui te innocentem iudicarunt. O miser, qui non sentias, illo iudicio te non absolutum, verum ad aliquod severius iudicium, ac maius supplicium reservatum.

20. Praetereo illum nefarium conatum tuum, et paene acerbum et luctuosum populo Romano diem, quum, Cn. Pisone socio, neque alio nemine, caedem optimatium facere voluisti.

21. An oblitus es, te ex me, quum Praeturam peteremus, petisse, ut tibi primum locum concederem? Quod quum saepius ageres, et impudentius a me contenderes; meministi, me tibi respondere, impudenter te facere, qui id a me peteres, quod avunculus numquam impetrasset? Nescis, me Praetorem primum esse factum, te concessione competitorum, et collatione centuriarum, et meo maxime beneficio, e postremo in tertium locum esse sublectum?

Dicit de malis civibus.

22. Qui posteaquam illo, ut conati erant, Hispaniensi pugiunculo nervos incidere civium Romano-

rum non potuerunt, duas uno tempore conantur in rempublicam sicas destringere.

23. Hunc vos scitote Licinium gladiatorem iam immisisse cupidum Catilinae, iudices, Quintumque Curium, hominem Quaestorium.

X. PRO Q. GALLIO.

(Dicta est oratio pro Gallio, ambitus reo, Caesare, Figulo Coss. 690.)

1. Ut (fit * Ruhnk.) clamor, ut (fit * R.) convicium mulierum, ut (fit * R.) symphoniae cantus. Videbar mihi videre alios intrantes, alios autem exeuntes partim ex vino vacillantes, partim hesterna potatione oscitantes. Versabatur inter hos Gallius unguentis oblitus, redimitus coronis: humus erat immunda, lutulenta, vino, coronis languidulis, et spinis cooperta piscium. (Aquila c. 2. p. 144. Quinct. l. VIII. c. 3. §. 66. l. XI. c. 3. §. 165.)

2. — quidam poeta nominatus, homo perlitteratus, cuius sunt illa colloquia poetarum ac philosophorum, quum facit Euripidem et Menandrum inter se, et in alio loco Socratem atque Epicurum disserentes, quorum aetates non annis, sed saeculis scimus esse disiunctas, quantos is plausus et clamores movet? Multos enim condiscipulos habet in theatro, qui simul litteras non didicerunt. (D. Hieronym. ad Nepotian. de vit. Cler. T. I. p. 10. ed. Francof.)

3. An ista, si vera essent, sic a te dicerentur? (Quinct. l. XI. c. 3. §. 155.)

4. *Ut Tullius in Galliana:* qui * spurce dictum commemorarent in libera civitate. (Eugraph. in Terent. Eun. II, 2, 4.)

5. Tu istuc, M. Calidi, nisi fingeres, sic ageres? praesertim quum ista eloquentia alienorum hominum pericula defendere acerrime soleas, tuum negligeres? ubi dolor? ubi ardor animi? qui etiam ex in-

fantium ingeniis elicere voces et querelas solet. Nulla perturbatio animi, nulla corporis; frons non percussa, non femur; pedis, (quod minimum est) nulla supplosio. Itaque tantum abfuit, ut inflammares nostros animos: somnum isto loco vix tenebamus. (Cic. Brut. c. 80. §. 278. Quinct. l. c.

6. Ego te certo scio, omnes logos, qui ludis dicti sunt, animadvertisse. (Non. v. Logi p. 63.)

7. Poematorum. (Charis. L. I. p. 114. ed. Putsch.)

XI. DE L. OTHONE.

Hoc est fragmentum orationis Consularis (691. p. U. c.) habitae ad sedandum plebeiorum tumultum, quem L. Roscius Otho concitaverat lege a. 687. proposita de primis quattuordecim subselliis in theatro ordini equestri assignandis, posterioribus autem plebi relinquendis.

Hic si se istius viae dedisset. (Fronto. Exx. Elocc. p. 507.)

XII. DE PROSCRIPTORUM LIBERIS.

Hac oratione Cicero Cos. (691. U. c.) egit de tuenda lege Cornelia, qua proscriptorum liberi honorum petendorum potestate privati erant.

Quid enim crudelius, quam homines honestis parentibus ac maioribus natos a rep. submoveri? Sed ita legibus Sullae cohaeret status civitatis, ut, his solutis, stare ipsa non possit. (Quinct. l. XI c. 1. §. 85.)

XIII. CONTRA CONCIONEM Q. METELLI.

(Contra concionem Metelli Trib. pl., a. d. III. Non. Ianuar. anni p. U. c. 692. habitam, Cicero brevi post dixit, multis modis lacessitus.)

1. Sic enim, ut opinor, insequar fugientem, quoniam congredi non licet cum resistente. (Chirii s.

Curii Fortunatiani Artis rhetoricae scholicae Lib. III. cap. de Figuris controversiarum.)

2. Permulsa atque recreata est. (Prisc. l. IX. c. 9. §, 51.)

3. Nisi eorum exitio, non requieturam. (Idem l. X. c. 3. §. 18.)

4. Escendi in concionem: concursus est populi factus. (Gell. l. XVIII. c. 7.)

5. Vestrum iam hic factum deprehenditur (reprehenditur *), Patres conscripti, non meum: ac pulcherrimum quidem factum: verum, ut dixi, non meum, sed vestrum. (Quinctil. l. IX. c. 3. §, 40.)

6. Dediderim periculis omnibus, obtulerim insidiis, obiecerim invidiae. (Idem ibid. §. 45.)

7. Vos enim statuistis, vos sententiam dixistis, vos iudicastis. (Ibidem.)

8. Quaero ab inimicis, sintne haec investigata, comperta, patefacta, sublata, delata, exstincta per me? (Idem ibid. §. 49.)

9. Qui indicabantur, eos vocari, custodiri, ad Senatum adduci iussi; in Senatu sunt positi. (Idem ibid. §. 50.)

XIV. DE CONSULATU SUO.

Patricius dubitat, utrum hic corruptus sit locus poematis de Consulatu, an orationis. Orationem enim meditatus erat Cicero, hoc se magistratu abdicaturus: quam ne haberet, Metellus Trib. pl. prohibuit.

Quorum luxuries fortunata censa peperit. (Nonius v. Census p. 202.)

XV. IN CLODIUM et CURIONEM.

(Cum supplementis ed. Beier.)

ARGUMENTUM, ut videtur, ASCONII.

Apud Graecos *huiusmodi genera orationum ἐπαινοῦντα καὶ ψέγοντα* nominantur, continentia ferme lau-

des et vituperationes. Non enim rei postulantur a Tullio vel C. Curio vel P. Clodius; sed quoniam habuerant in Senatu quamdam iurgiosam decertationem, visum Ciceroni est hanc orationem conscribere plenam sine dubio et asperitatis et facetiarum, quibus mores utriusque proscindit et de singulorum vitiis quam potest acerbissime loquitur. Sed enim principium huius offensae fertur a P. Clodii *incestu* descendisse. Nam visus est in domo Pontificis maximi C. Caesaris eiusdemque Praetoris incestum fecisse cum eius uxore Pompeia eo tempore, quo per Vestales virgines et matronas honestissimas in operto Bonae Deae sacrificium viris omnibus inaccessum fiebat: unde elapso tamen Clodio magna invidia percrebruit et infamia caerimoniarum, ut Senatus decernere cogeretur omni diligentia Consulum pervestigandum, si quod esset publicis religionibus illatum flagitium. Accedebat huc etiam praeiudicium quoddam C. Caesaris ipsius Pontificis, qui uxorem suam illico repudiavit. Post quod reus de incesto factus est P. Clodius, accusante L. Lentulo, defendente C. Curione patre. Nam tres illis temporibus Curiones illustri nomine exstiterunt atque ita in libris adhuc feruntur. Curio avus, qui Servium Fulvium incesti reum defendit; et hic C. Curio pater, qui P. Clodio adfuit; et tertius ille Curio Tribunicius, qui bello civili Pompeiano in Africa periit: quum *enim* esset partium Caesaris, oppressus est ab equitibus Iubae Regis. Sed hactenus de Curionibus dictum sit. Multum diuque habitis concertationibus ante iudicium P. Clodius a turbulenta multitudine, ne caussam diceret, non sine impetu seditionis adiutus est auctore huius conspirationis Q. Fufio Caleno Tribuno pl., cuius mentionem creberrimam Tullius in Philippicis orationibus facit, obstante vero paene universo Senatu pro sanctimonia religionum adversus crimen incesti. Iudices tamen ad extremum dati sunt. Et primo quidem ab Senatu praesidium petiverant, *ut* de Clodio potentissimo homine liberius iudicaretur. Verum ita res cecidit, ut in eum multi grave testimonium dice-

rent, quorum in numero M. ipse Tullius interrogatus ait ad se salutatum venisse ipsa die Clodium, qua se ille contenderat Interamnae fuisse millibus passuum ferme XC ab Urbe disiunctum: quo scilicet videri volebat incesti Romae committendi facultatem non habuisse. Et post haec ab iudicibus XXV damnatus est. Praevaluit tamen ad eius victoriam maior eorum numerus, qui absolverunt. Nam XXXI pro eo sententiae latae sunt. Inde igitur capitalis inimicus in M. Tullium coepit efferri. Et quum illo anno potestate Quaestoria fungeretur, apud populum creberrimis eum concionibus lacessebat. Minas quin immo praetendens, ad familiam se plebeiam transiturum, ut Tribunus pl. fieret, denuntiabat. Quibus minacissimis illius vocibus vehementer et acerrimo spiritu hac oratione Cicero respondit, duorum, tam ipsius, quam Curionis.

(Hoc veteris scholiastae argumentum et quae huic subiecta sunt orationis fragmenta, praeter quattuor e Quinctiliano, duo e Nonio, unum ex horum utroque et Rufiniano, et unum ex ipso Cicerone iam diu cognita, primum edita a Maio e cod. Ambrosiano Mediolani 1814. supplementis codicis Taurinensis Peyron auxit 1824.)

I. † Statueram, P. C., quoad reus esset P. Clodius, nihil de illo neque apud vos neque alio ullo in loco dicere. *Tametsi acerbissimum et capitale mihi odium minis* † ac furiosis concionibus indixerat (quod simul ab eo mihi et rei publicae denuntiabatur) *tamen neque dixi quidquam pro testimonio, nisi quod erat ita notum atque testatum, ut non possem praeterire, et facile patiebar,* † nihil me addere ad alterius periculum. *Non enim illum reum, sed millies condemnatum arbitrabar, nisi religio, nisi pudicitia, nisi iudiciorum fides, nisi Senatus auctoritas omnis concidisset.* † Sin esset iudicatum, non videri virum ve-

nisse, quo iste venisset, *non magnopere intelligebam esse nobis laborandum, ne ita, ut sperarunt mali, alacris exsultaret improbitas in victoria.* Ut ille iudicio tamquam e naufragio nudus emersit: † perturbatio istum mentis et quaedam scelerum offusa caligo et ardentes Furiarum faces excitarunt, *praesertim quum eum frustrata esset spes, cui inhiaverat cupiditati suae blandiens, ut opimae provinciae Proconsuli Quaestor auctoritate Senatus adderetur.* (Ascon. Quinctil. l. VIII, c. 3. §. 81. l. IX, c. 3. §. 47.).

II. † Ac vide, an facile fieri tu potueris, quum is factus non sit, cui tu concessisti † Syriam sibi extra ordinem polliceri. (Ascon. Quinctil. V, 10, 92.)

Quum igitur † creditoribus suis spem ostentare provinciae videretur, augens magnum quemdam cumulum aeris alieni: *ut* ingemuit gravius timidior quidam creditor; confirmat se comitiis Consularibus Romae futurum. (Asconius.)

Quum vero ipsa iam sortitio provinciarum exspectaretur: † tanto prius ad aerarium venit, ut ibi ne scribam quidem quemquam offenderet. (Asconius.)

III. *Atque etiam simulabat se, ut Tribunus plebis fieret, contaminatis gentibus, iure Quiritium legitimo tutelarum et hereditatum relicto, amissis sacris paternis in adoptiva transiturum:* † quibus iste, qui omnia sacrificia nosset, facile ab se Deos placari posse arbitrabatur. (Quinctil. l. IX, c. 2. §. 96.)

† Quum se ad plebem transire velle diceret, sed misere fretum transire cuperet: hanc loquacem Siciliam non despexit. (Asconius.)

Iam vero ex iudicio tam egens emissus, quam quidam iudices eius ante illud iudicium fuerunt, et ad aliquod severius iudicium reservatus, ut in concionem ad popularem iactationem escenderat, aperte victrice nequitia ac libidine exsultans et triumphans. † ac-

cesserunt ita pauci, ut eum non ad concionem, sed sponsum diceres advocasse. (Asconius.)

Quasi vero periculum sit in spondendo pro eo, † cuius satisdationes semper iudicantur induci! (Asconius.)

Nunc ego furialibus illis vocibus respondebo, quas tu, o coenum! o labes! o pestis importuna! in concionibus misisti. Nam quae ad fautorem tui flagitii, patroni tui filium pertinent: quamvis ille operarum ac gregalium tuorum dux in concionibus meo nomine ad invidiam usus sit, contumelioseque me laeserit; tamen haec nunc, quantum res patiatur, antiquae, quae mihi cum patre eius adhuc fuit, amicitiae et necessitudini condonanda potius intel†ligo, quam in absentem esse dicenda.

IV. Primum homo durus ac priscus invectus est in eos, qui mense Aprili apud Baias essent et aquis calidis uterentur. Quid cum hoc homine nobis tam tristi ac severo? Non possunt hi mores ferre hunc tam austerum et tam vehementem magistrum, per quem hominibus maioribus natu ne in suis quidem praediis impune tum, quum Romae nihil agitur, liceat esse valetudinique servire. Verumtamen ceteris *possit* ignoscere; *ei* vero, *qui villam habeat* in illo loco, nullo modo. Quid homini, inquit, Arpinati cum Baiis, agresti ac rustico? Quo loco ita fuit caecus, ut facile appareret vidisse eum, quod fas non fuisset: nec enim respexit illum ipsum patronum libidinis suae non modo apud Baias esse, verum eas ipsas aquas habere, quae gustu tamen Arpinatis fuissent. Sed videte metuendam inimici et hostis bilem et licentiam! Is me dixit aedificare; ubi nihil habeo, ibi fuisse. Qu*omodo* enim non *mirer* am*e*ntem adversarium, qui id obiiciat, quod vel honeste confiteri, vel manifesto redarguere possis?

V. „Nam rusticos ei nos videri minus est miran-

„dum, qui manicatam tunicam et mitram et purpu-„reas fascias habere non possumus. Tu vero festi-„vus, tu elegans, tu solus urbanus, quem decet mu-„liebris ornatus, quem incessus psaltriae, qui effe-„minare vultum, attenuare vocem, levare corpus „potes."

O singulare prodigium! At, o monstrum! nonne te huius templi, non Urbis, non vitae, non lucis pudet? Tu, qui indutus muliebri veste fueris, virilem vocem audes emittere, cuius importunam libidinem et stuprum cum scelere coniunctum ne subornandi quidem mora retardavit? „Tune, quum vincirentur „pedes fasciis, quum calautica capiti accommodare-„tur," quum vix manicatam tunicam in lacertos induceres, „quum strophio accurate praecingerere," in tam longo spatio numquam te Appii Claudii nepotem esse recordatus es? Nonne, etiamsi omnem mentem libido averterat, tamen (E codice Taurin.) *exiturum per atrium imagines maiorum tuorum te a tanto scelere etiam mutae revocare debuerunt? Quem enim umquam audisti maiorum tuorum, qui et sacra privata coluerunt et publicis sacerdotiis praefuerunt, quum sacrificium Bonae Deae fieret, interfuisse? Neminem; ne illum quidem, qui caecus est factus.* † Sed, credo, postquam speculum tibi allatum est, longe te a pulchris abesse sensisti. (Asconius, Nonius v. Longum p. 339. v. Speculum p. 431.)

At sum, inquit, haud ita illiberali facie. — † Quasi vero ego de facie tua, catamite, dixerim, *ac non de flagitio tuo, quo maiorum imagines funestas!* (Rufinian. c. 2. p. 197. ed. Ruhnk.)

VI. At sum, inquit, absolutus. — Novo quidem, hercle! more; cui uni absoluto lites aestimatae sunt. (Asconius.)

Iuranti, inquit, tibi iudices non crediderunt. — † Quasi ego non contentus sim, quod mihi quinque

et viginti iudices crediderunt! *triginta unus tibi nihil crediderunt*, qui sequestres abs te locupletes acceperint *manifesti periurii et praesidium a nobis petierint*. (Ascon.)

Quid, † divortium Pontificis maximi *nonne te aperte arguit furem muliebrium religionum?* (Asconius.)

VII. † Integritas tua te purgavit, mihi crede; pudor eripuit; vita anteacta servavit. † Quattuor tibi sententias solas ad perniciem defuisse? (Quinctilian. L. VIII. c. 6. §. 56. et Ascon.)

Tu quidem prae te fers pecuniam te recepturum, qua sententias emisti eorum, qui te crimine liberarunt. Quem vero tam stultum fore existimas, ut pecuniam, quam acceperit, reddat? † Nam L. quidem Cotta, *quod in iudice spectari et fortuna deberet et dignitas, ita iudicatum amplissimorum ordinum delectis viris patere voluit*, † ut posthac lege Aurelia iudex esse non possit, *nisi salvis nummis quisquam illorum, quos fames magis, quam fama commovit, ut, quod omnes non modo homines, verum etiam pecudes factum esse sciant, id statuerent non videri factum. Sed nolite una plaga accepta, P. C., concidere; nolite deficere. Vulnus est eiusmodi, quod mihi nec dissimulandum nec pertimescendum videtur, ne aut ignorando stultissimi aut metuendo ignavissimi iudicemur. Bis absolutus est Lentulus, bis Catilina. Hic tertius iam est a iudicibus in rempublicam immissus.*

FRAGMENTUM INCERTAE SEDIS.

Erras, Clodi: non te iudices Urbi, sed carceri reservarunt; neque te retinere in civitate, sed exsilio privare voluerunt. Quamobrem, P. C. erigite animos, retinete vestram dignitatem: manet illa in republica bonorum consensio: dolor accessit bonis viris, virtus non est imminuta: nihil est damni factum

novi, sed quod erat, inventum est in unius hominis perditi iudicio: plures similes reperti sunt. (Cic. ad Att. lib. I. ep. 16. §. 5.)

XVI. DE AERE ALIENO MILONIS.

ARGUMENTUM, ut videtur, ASCONII.

In eumdem annum Consulatum petierunt Annius Milo et Q. Metellus Scipio et Hypsaeus. Quo anno etiam P. Claudius Pulcher, inimicus eius, in Praeturae candidam venerat. Idem quum petitioni Milonis adversaretur, et comitia multo et vario ambitus genere turbaret, quo magis Hypsaeus et Scipio Consules designarentur, Milo autem repulsam ferret; per hos dies Senatus convocatus est: apud quem P. Clodius invectionem sibi non tantum contra Milonem, verum etiam contra ipsum M. Tullium contumeliosam atque asperam depoposcit, ut ambitum moveri ab eo diceret, quoniam multis erga remp. meritis praevaleret: vim moliri etiam per armatos homines criminaretur: ad extremum longe minus, quam haberet, aeris alieni esse professum. Nam sestertium sexagies in aere alieno se habere professus Milo secundum veterem consuetudinem fuerat. Quum igitur obnixe contenderet Clodius non oportere, qui magno aere alieno defeneratus praedae videretur habiturus esse rempublicam, contradixit eius insectationi M. Cicero, qui familiaritate praecipua Milonem diligebat ob id maxime meritum, quod restitutionem suae dignitatis ab eodem Tribuno plebis meminerat adiutam. Quanto autem odio habuerit P. Clodium iam compertum est ex orationibus illius plurimis, quibus eius vitam moresque dilacerat. Ex iurgio itaque, quod inter se moverant, oratio ista composita est, cuius inscriptionis titulum, priusquam commentari aggrediar, explanandum puto: non ab re existimans futurum nostris lectoribus, si orationis titulum non indocte perspexerint. Quippe inscribitur INTERROGATIO DE AERE ALIENO MILO-

NIS. Interrogationis autem non una species erat, sed varia: ut alia significaret accusationis denuntiationem, qualis illa praescriptio est orationis eius, qua usus fuit in eum P. Clodius, *quum* legibus interrogasset. Legibus enim sic interrogabatur, inquirente accusatore, an omnia secundum legum praescripta gesserit is, cui crimen intendebatur. Erat alia praeterea interrogatio testium, sicut ipse M. Tullius P. Vatinium testem interrogavit. Proprie namque interrogatio dicebatur, qua testes redarguebantur. Tertia haec est interrogandi species, ut Sinnio Capitoni videtur, pertinens ad officium et consuetudinem Senatoriam. Quando enim aliquis sententiam loco suo iam dixerat et alius postea interrogatus quaedam videbatur ita locutus, ut refutari posse iustissime viderentur, postulabat ille qui iam sententiam dixerat, ut sibi liceret interrogare, hoc est illum redarguere, cuius sententia in multis quasi mendax et calumniosa redargui posset. Quoniam ergo dixerat Clodius et minus professum aeris alieni Milonem * * *

(Haec oratio, cuius nullum usquam vestigium expressum erat, una cum scholiastae argumento primum e cod. Ambrosiano edita est ab Angelo Maio Mediolani a. 1817. Initium argumenti mutilum ab eodem suppletum est Asconii argumento orationis Milonianae.)

I. 1. * * * adversarii.

2. Eiiciundus est ex Urbe civis auctor salutis.

3. Includendus intra parietes.

4. Qui populi Romani imperium non terrarum regionibus, sed caeli partibus terminavit.

II. 1. Nec vero tum timendum fuit, quum cessimus.

2. Eosdem ad caedem civium de Apennino deduxisti.

3. Lapidibus duo Consules ceciderunt.

4. Qui multis inspectantibus caput feriebas, feminaa plangebas.

5. * * * ber animosae confidens.

6. Non pudet. Sed quid pudeat hominem non modo sine pudore, verum omnino sine ore?

7. Si enim homines egentes et turbarum cupidi loquebantur: O virum usuum!

8. Maledicere autem, immo vero domo principem civem vi et metu continere.

III. 1. Ut quas haberet in vestibulo tabulas refigeret.

2. Etenim tria, ut opinor, haec in Milonis personam questus es, de aere alieno, *de* vi, de ambitu. Duo praeteristi: nihil de religionibus violatis, nihil de incestus stupris questus es.

3. Est enim quocumque venit et reorum crimen et iudicum.

4. Tuamque Praeturam non tuo more differas.

IV. 1. Nec suffragia dabis, quibus ostentas.

2. Nec vero illam nefariam libertatem.

3. Quis non meminerit pueritiam tuam?

4. Iterum a piratis redemptum. Quo enim nomine appellem eos, qui te pretio accepto liberaverunt.

V. 1. Nisi vero lineamenta hominis et nomen figuris positum, non naturis putas.

2. Tum habuisti quasdam formidines, *quae* quasi cornua quaedam exciderunt impleta.

3. Non enim viderunt, quos ipsi exturbarant, eos in civitatem restitutos.

4. Qui armis cessissem vel tuis urbanis, vel, ut opinio tum erat, alienis.

XVII. DE REGE ALEXANDRINO.

ARGUMENTUM.

Cn. Cornelio Lentulo L. Marcio Philippo Coss. 698. quum Ptolemaeus Auletes, Aegypti rex, Romam supplex

confugisset, Cicero in Senatu sententiis ultro citroque dictis orationem habuit de reducendo in regnum Rege Alexandrino. Haec autem orationis fragmenta primus edidit A. Maius e cod. Ambros. Mediolani 1817.

I. 1. Ut rapiat, ut latrocinetur.

2. Si hercle in nostris rebus tam ad res, ad pecunias tam attenti, tam avari soleremus esse.

II. 1. Sed tamen, quae sunt nostra iudicia, tentaverat Crassus asseverare, non semel de hac Aegypti severitate, sed frequentissime praeiudicatum. Ac primo quidem, illo tempore, quo pecunia repetita esse ab Tyro, et advecta Romam videbatur, seposita iam nuper ab Alexa Rege. Occurrendum est igitur, ut haec refutentur et in ipsa propositione.

2. Debent esse modestissima: quoniam quidem est hoc summi imperii, nosmet ipsos de nostris rebus iudicare.

3. Qui ex hereditate tanta unum solum nomen agnoverimus.

4. Sic est iusta caussa belli, sicuti Crassus commemoravit, cum Iugurtha fuisse.

III. 1. Non patiar hanc exaudiri vocem huius imperii: ego te, nisi das aliquid, hostem; si quid dederis, Regem et socium et amicum iudicabo.

2. Quum ille Rex sit interfectus, hunc puerum in Syria fuisse.

3. Atque illud etiam constare video, Regem illum, quum Reginam sororem suam, caram acceptamque populo, manibus suis trucidasset, interfectum esse impetu multitudinis. (Haec Asconius.)

4. Difficilis ratio belli gerendi; at plena fidei, plena pietatis. (Aquila c. 14. p. 154. Fortun. Rhetor. L. II. in Partitione et in Hypophoris. Marcian. Capella de Rhetorica p. 428. ed. Capperon.)

XVIII. PRO P. VATINIO.

(Habita est oratio L. Domit. Ahenobarbo, Appio Claud. Pulchro Coss. 700.)

Facio quiddam, quod in Eunucho parasitus suadet militi:

Ubi nóminabit Phaédriam, tu Pámphilam
Contínuo. Si quando ílla dicet, Phaédriam
Intrómittamus cómmessatum: Pámphilam
Cantátum provocémus. Si laudábit haec
Illíus formam, tu húius contra. Dénique
Tu pár pari reférto, quod eam mórdeat.

Sic peto a vobis, iudices, ut, quoniam quidam nobiles homines et de me optime meriti nimis amant inimicum meum, meque inspectante, saepe eum in Senatu modo severe seducunt, modo familiariter atque hilare amplexantur, quoniamque illi habent suum Publium, detis mihi ipsi alium Publium, in quo possim eorum animos mediocriter lacessitus, leviter repungere. (Cic. ad Div. l. I. ep. 9. §. 6.)

XIX. PRO M. AEMILIO SCAURO.

(Cum supplementis ed. Beier.)

DE HAC ORATIONE ITA ASCONIUS.

Hanc quoque orationem eisdem Consulibus dixit, quibus pro Vatinio, L. Domitio Ahenobarbo et Appio Claudio Pulchro Coss. Summus iudicii dies fuit a. d. IV. Nonas Septembris. (a. 700. p. U. c.)

ARGUMENTUM EIUSDEM.

M. Scaurus, M. Scauri filius, qui princeps Senatus fuit, vitricum habuit Sullam: quo victore et munifico in socios victoriae, ita abstinens fuit, ut nihil neque donari sibi voluerit neque ab hasta emerit.

Aedilitatem summa magnificentia gessit, adeo ut in

eius impensas opes suas absumpserit, magnumque aes alienum contraxerit.

Ex Praetura provinciam Sardiniam obtinuit, in qua neque satis abstinenter se gessisse existimatus est et valde arroganter: quod genus morum in eo paternum videbatur, quum cetera industria nequaquam esset par. Oraverat tamen aliquando inter patronos caussarum. Sed postquam ex provincia redierat, dixerat pro C. Catone, isque erat absolutus a. d. III. Nonas Quint. Ipse, quum ad Consulatus petitionem a. d. III. Kal. Quint. Romam redisset, querentibus de eo Sardis a P. Valerio Triario, adolescente parato ad dicendum et notae industriae, filio eius, qui in Sardinia contra M. Lepidum arma tulerat et post in Asia Pontoque Legatus L. Luculli fuerat, quum is bellum contra Mithridatem gereret, postulatus apud M. Catonem Praetorem repetundarum (ut in actis scriptum est) postridie Nonas Quint. post diem tertium, quam C. Cato erat absolutus.

Subscripserunt Triario in Scaurum L. Marius L. F., M. et Q. Pacuvii fratres cognomine Claudii: qui inquisitionem in Sardiniam itemque Corsicam insulas dies tricenos acceperunt neque profecti sunt ad inquirendum. Cuius rei hanc caussam reddebant, quod interea comitia Consularia futura erant; timere ergo se, ne Scaurus ea pecunia, quam ab sociis abstulisset, emeret Consulatum et, sicut pater eius fecisset, ante quam de eo iudicari posset, magistratum iniret ac rursus ante alias provincias spoliaret, quam rationem prioris administrationis redderet.

Scaurus summam fiduciam in paterni nominis dignitate, magnam in Cn. Pompeii Magni reponebat. Habebat enim filium, liberorum Cn. Pompeii fratrem: nam Tertiam, Scaevolae filiam, dimissam a Pompeio, in matrimonium duxerat. M. Catonem autem, qui id iudicium, ut diximus, exercebat, metuebat admodum propter amicitiam, quae erat illi cum Triario: nam Flaminia Triarii mater et ipse Triarius sororem Catonis Serviliam, quae

mater M. Bruti fuit, familiariter diligebat; ea porro apud Catonem maternam obtinebat auctoritatem. Sed in eo iudicio neque Pompeius propensum adiutorium praebuit (videbatur enim apud animum eius non minus offensionis contraxisse, quod iudicium eius in Muciam crimine impudicitiae ab eo dimissam levius fecisse existimaretur, quum eam ipse probasset, quam gratiae acquisisse necessitudinis iure, quod ex eadem uterque liberos haberet) neque Cato ab aequitate ea, quae et vitam eius et magistratum illum decebat, quoquam deflexit.

Post diem autem quartum, quam postulatus erat Scaurus, Faustus Sulla tum Quaestor, filius Sullae Felicis, frater ex eadem matre Scauri, servis eius vulneratis prosiluit ex lectica et questus est, prope interemptum esse a competitoribus Scauri et ambulare cum trecentis armatis, seque, si necesse esset, vim vi repulsurum.

Defenderunt Scaurum sex patroni, quum ad id tempus raro quisquam pluribus, quam quattuor uteretur: at post bella civilia ante legem Iuliam ad duodenos patronos est perventum. Fuerunt autem hi, P. Clodius Pulcher, M. Marcellus, M. Calidius, M. Cicero, M. Messalla Niger, Q. Hortensius. Ipse quoque Scaurus dixit pro se ac magnopere iudices movit et squalore et lacrimis et Aedilitatis effusae memoria, ac favore populari, ac praecipue paternae auctoritatis recordatione.

I. 1. a. † „Maxime fuit optandum M. Scauro, iudi„ces, ut nullo suscepto cuiusquam odio sine offen„sione ac molestia“ *paternae dignitatis splendorem obtinere potuisset. Veruntamen, quoniam ita tulit casus infestus, non recusandum sibi arbitratur, quo minus eadem fortuna utatur, qua pater: qui saepe numero ab inimicis ad caussae dictionem vocatus est.*

INITIUM EXPOSITIONIS, CIRCA VERSUM A PRIMO XL., QUUM ENUMERARET IUDICIA, QUAE PATER SCAURUS EXPERTUS EST.

1. b. *Summum nostrae civitatis virum scimus accusatum a M. Bruto. Exstant orationes, ex quibus intelligi potest, multa in ipsum illum Scaurum esse dicta. — Falso. — Quis negat? verumtamen ab inimico dicta et obiecta.*

Subiit etiam populi iudicium, inquirente Cn. Domitio Tribuno plebis. (Asconius.)

IBIDEM.

2. Reus est factus a Q. Servilio Caepione lege Servilia, quum iudicia penes equestrem ordinem essent et P. Rutilio damnato nemo tam innocens videretur, ut non timeret illa. (Asconius.)

IBIDEM.

3. Ab eodem etiam lege Varia custos ille rei publicae proditionis est in crimen vocatus: vexatus a Q. Vario Tribuno pl. est non multo ante. (Asconius.)

Huius multorum calumniis vexati viri filium, iudices, nunc invidi atque inimici ignominioso repetundarum iudicio perfundere volunt. Eius caussam ut reciperem, hoc clarissimi patris memoriae debere me existimavi.

Dicit iterum de patre M. Scauri.

4. a. Non enim tantum admiratus sum ego illum virum, sicut omnes, sed etiam praecipue dilexi. Primus enim me flagrantem studio laudis in spem impulit, posse virtutem sine praesidio fortunae, quo contendisset, labore et constantia pervenire. (Asconius.)

4. b. † Et quoniam congesta fuit accusatio magis acervo quodam criminum, non distinctione ali-

qua generum et varietate (Severian. syntom. rhet. cap. de disponendis criminibus p. 354. ed. Capperoner.): *his si* † universe (Charis. l. II. p. 198. ed. Putsch.) *potius quam argumentis ad singula respondero; videar caussae atque officio meo satis fecisse. Nihilo minus tamen totam caussam, iudices, explicemus, atque ante oculos expositam consideremus. Ita facillime et quibus de rebus nos dicere oporteat et quid vos sequi conveniat, intelligetis.*

4. c. † Bostarem igitur quemdam Norensem fugientem e Sardinia Scauri adventum. (Severian. c. de propositione adversarii. p. 357. ed. C.) *Triarius criminatur huius malitiosis blanditiis e fuga revocatum atque hospitali mensae adhibitum veneno ab hospite necatum esse et* † prius illum sepultum, quam huic caenam sublatam. (Idem ibidem.)

4. d. *Quae veneni dati suspicio, iudices, primum quam levis sit, statim apparebit, si considerare volueritis, ex quibus caussis mors saepe eveniat repentina.*

* * *

4. e. *In ea Scaurus fortuna erat constitutus, ut non modo suas possessiones facillime* † retineret, id quod praecipue semper studuit, (Fronto de oratt. p. 240. et in exemplis elocutt. s. v. studeo p. 343. ed. 1. Mediol.) *verum etiam nova posset acquirere potius bona* † quam quod habebat *veniret*. Agedum, ego defendi Scaur*um*, Triari; defende tu matrem (Ms. Ambrosiani lacinia.) *Bostaris, quam ipsam arguo huic culpae esse affinem.* * * *

Refutavi etiam illud, quod dicebas † te metuere, *ne* non solvendo fuisse; bona den*ique* reus *ne retinere vol*uisse, qu*ae* proscripta e*ssent*, nisi (Ms. Ambros.) *Bostare intestato mortuo sic egisset eam rem, quasi ad ipsum hereditas pertineret, neve haec ipsa ei caussa Bostarem veneno necandi fuisse videretur.*

4. f. *Scaurus autem* † in illa bona invadere nullo

modo potuisset. (Fronto in exempl. elocc. p. 530. ed. Mediol.)

5. Si, mehercule! iudices, pro L. Tubulo dicerem, quem unum ex omni memoria sceleratissimum et audacissimum fuisse accepimus, tamen non timerem, venenum hospiti aut convivae si diceretur caenanti ab illo datum, cui neque heres neque iratus fuisset (Asconius), *ne cui hoc credibile videretur.*

6. *Venio iam ad crimen incontinentiae intemperantiaeque libidinum, cuius notam accusator Scauro eiusque famae inurere voluit. — Coniugem suam, inquit, quum ipse amabat, istius incensae libidini atque effrenatae cupiditati* † quum dare nollet Aris, clam ex Sardinia est fugere coactus. (Priscian. l. VI. c. 5. §. 28.) 7. *Scilicet relicta illic uxore ipse fuga sibi consuluit, quemadmodum castores, ut aiunt, a venatoribus* † redimunt se ea parte corporis, propter quam maxime expetuntur! (Isidor. Etym. XII. c. 2. n. 21.)

8. *Sed ut Scaurus omnium hominum dissolutissimus libidinosissimusque semper fuerit: tamen incredibile dictu est, iudices, quod Triarius addidit,* † Arinis uxorem *Praetoris licentia adactam esse, ut iniuriae remedium morte ac suspendio quaereret. Hic enim primus et cum bestiis communis homini ad omnem vitam tuendam appetitus a natura datus est, quo ipse sibi conciliatur et commendatur ad se conservandum, alienatur autem ab interitu iisque rebus, quae interitum videantur afferre.* (Prisc. l. VII. c 8. §. 36.)

CIRCA TERTIAM PARTEM A PRIMO:

II. 1. a. Sic, inquam, se, iudices, res habet. Neque hoc a me novum disputatur, sed quaesitum ab aliis est. (Asconius.) 1. b. *Sed tamen id ita esse exemplis probari potest. Stuprata per vim Lucretia a Regis filio, testata cives, se ipsa interemit. Hic do-*

lor caussa civitati libertatis fuit. Ac ne fortissimi quidem viri, nisi in extrema necessitate, alicuius dedecoris evitandi caussa mortem ultro oppetiverunt: ut P. Crassus Mucianus cum Aristonico bellum in Asia gerens, a Thracibus, quorum is magnum numerum in praesidio habebat, inter Elaeam et Zmyrnam exceptus, ne in ditionem eius perveniret, dedecus arcessita ratione mortis effugit. Virgam enim, qua ad regendum equum usus fuerat, narratur in unius barbari oculum direxisse, qui vi doloris accensus latus Crassi sica confodit, dumque se ulciscitur, Romanum Imperatorem maiestatis turpitudine liberavit. Ostendit fortunae Crassus, quam indignum virum tam gravi contumelia afficere voluisset; quoniam quidem iniectos ab ea libertati suae miserabiles laqueos prudenter pariter ac fortiter rupit donatumque se iam Aristonico dignitati suae reddidit. Illa audivimus; hoc vero meminimus ac paene vidimus, eiusdem stirpis et nominis P. Crassum, ne in manus incideret inimicorum, se ipsum interemisse. (Asconius.)

STATIM:

2. At neque illius Crassi factum superioris iisdem honoribus usus, qui fortissimus in bellis fuisset, M' Aquillius potuit imitari (Asconius); *sed memoriam iuventu*‡ tis suae rerumque gestarum senectutis dedecore foedavit. „Quid vero alterum Crassum „temporibus iisdem — num aut clarissimi viri Iulii „aut summo ingenio praeditus M. Antonius potuit „imitari?“ 3. Quid? in omnibus monumentis Graeciae (quae sunt verbis ornatiora, quam rebus) quis invenitur, quum ab Aiace fabulisque discesseris, qui tamen ipse

Ignóminiae dolóre (ut ait poeta) victor ínsolens

— — Se víctum non potuít pati

praeter Atheniensem Themistoclem, qui se ipse morte multavit. 4. At Graeculi quidem multa fingunt, apud quos etiam *Cl*eombrotum Ambraciotam ferunt se ex altissimo praecipitasse muro, non quo acerbitatis accepisset aliquid, sed, ut video scriptum apud Graecos, quum summi philosophi Platonis graviter et ornate scriptum librum de morte legisset, in quo, ut opinor, Socrates illo ipso die, quo erat ei moriendum, permulta disputat, hanc esse mortem, quam nos vitam putaremus, quum corpor*e* animus tamquam carcere septus teneretur, vitam autem esse eam, quum idem animus vinclis corporis liberatus in eum se locum, unde esset ortus, retulisset. 5. Num igitur ista tua Sarda Pythagoram aut Platonem norat aut legerat? Qui tamen ipsi mortem ita laudant, ut fugere vitam vetent atque id contra foedus fieri dicant legemque naturae. Aliam quidem caussam mortis voluntariae nullam profecto iustam reperietis. Atque hoc ille vidit. Nam legit quodam loco vita illam mulierem spoliari, quam pudicitia maluisse. 6. Sed refugit statim, nec de pudicitia plura dixit, veritus, credo, ne quem irridendi nobis daret et iocandi locum. Constat enim illam quum deformitate summa fuisse, tum etiam senectute. Quare quae potest, quamvis salsa ista Sarda fuerit, ulla libidinis aut amoris esse suspicio?

7. Ac ne existimes, Triari, quod afferam in dicendo me fingere ipsum et non a reo caussam cognoscere: explicabo tibi, quae fuerint opiniones in Sardinia de istius mulieris morte. Nam fuerunt duae, quo etiam facilius *hi et Scauri innocentiam et testium tuorum audaciam cognoscere possint et eorum, quae facta sunt, indignitatem.* 8. *Sardae istius maritus Aris matrem Bostaris,* te dixi, libidinosam atque improbam matrem, infami ac noto adulterio iam diu diligebat. Is quum hanc suam uxorem, anum et lo-

cupletem et molestam, timeret: neque eam habere in matrimonio propter foeditatem, neque dimittere propter dotem volebat. Itaque compecto cum matre Bostaris consilium cepit, ut uterque Romam veniret; ibi se aliquam rationem inventurum, quemadmodum illam uxorem duceret, *confirm*avit.

9. Hic opinio fuit, ut dixi, duplex, una non abhorrens a statu naturaque rerum, „Arinis uxorem „pellicatus dolore concitatam" quum audisset Arinem cum illa sua metus et fugae simulatione Roma*m* se contulisse, ut, quum antea consuetudo inter eos fuisset, tum etiam nuptiis iungerentur, arsisse dolore muliebri et mori, quam id perpeti maluisse; 10. altera non minus veri similis et, ut opinor, in Sardinia magis etiam credita, Arinem istum, testem atque hospitem, Triari, tuum, proficiscentem Romam, negotium dedisse liberto, ut illi aniculae non ille quidem vim afferret (neque enim erat rectum patron*ae*), „sed collum digitulis duobus oblideret," resticula cingeret, ut illa perisse suspendio putaretur. 11. „Quae quidem suspicio valuit etiam plus ob hanc „caussam, quod, quum agerent parentalia Norenses" omnesqu*e* suo more ex oppido exissent, tum illa est a liberto suspendisse se dicta. Discessus autem solitudo ei, qui patronam suffocabat, fuit quaerenda; illi, quae volebat mori, non fuit. 12. Confirmata vero suspicio est, quod anu mortua libertus statim, tamquam opere confecto, Romam est profectus; Aris autem, simulac libertus de morte uxoris nuntiavit, continuo Romae matrem illam Bostaris duxit uxorem.

13. En, quibus familiis, quam foedis, quam contaminatis, quam turpibus *de*datis hanc familiam, iudices! en, quibus testibus commoti de quo homine, de quo genere, de quo nomine sententias feratis! Obliviscendum vobis putatis matrum in liberos, vi-

rorum in uxores scelera? Cernitis crudelitate mixtas libidines, videtis immanes; duorum maximorum criminum auctores, quibus criminibus haec tota apud ignaros aut invidos famata caussa est, omni facinore et flagitio deformatos habetis.

14. Num igitur in his criminibus, iudices, resi*det* iam aliqua suspicio? Non perpurgata sunt? non refutata? non fracta? Qui igitur id factum est? Quia dedisti mihi, Triari, quod diluerem, in quo *argumentarer*, de quo disputarem; quia genus eiusmodi fuit criminum, quod non totum penderet ex teste, sed quod ponderaret iudex ipse per se. 15. Neque vero, iudices, quidquam aliud in ignoto teste facere debemus, nisi ut argumento, coniectura, suspicione, rerum ipsarum vim naturamque quaeramus. Etenim testis non modo Afer (aut Sardus sane, si ita se isti malunt nominari) sed quivis etiam elegantior ac religiosior impelli, deterreri, fingi, flecti potest; dominus est ipse voluntatis suae, in quo est impunita men*tiendi* licen*tia*. 16. Argumentum vero, quod quidem* est proprium rei (neque enim ullum aliud argumentum vere vocari potest. Rerum vox est naturae vestigium, veritatis nota) id qualecumque est, maneat immutabile necesse est: non enim fingitur *ab oratore*, sed sumitur. Quare in eo genere accusationis si vincerer, succumberem et cederem: vincerer omni re, vincerer caussa, vincerer veritate. 17. Agmen tu mihi inducas Sardorum et catervas? et me non criminibus urgere, sed Afrorum fremitu terrere conere? Non potero equidem disputare; sed ad horum fidem et mansuetudinem con*fugere*, *ad ius iurandum iudicum, ad* populi Romani *ae*quitatem, qui hanc familiam in hac urbe principem voluit esse, Deorum immortalium numen implorare potero, qui semper exstiterunt huic generi nominique fautores.

18. Poposcit, imperavit, eripuit, coegit. — Si

docet tabulis, quoniam habet seriem quamdam et ordinem contracti negotii confectio ipsa tabularum, attendam acriter et quid in defendendo mihi agendum sit videbo. Si denique nitere testibus (non dico bonis viris ac probatis, noti sint modo): quemadmodum mihi cum quoque sit confligendum considerabo. 19. Sin unus color, una vox, una natio est omnium testium; si, quod ii dicunt, non modo nullis argumentis, sed ne litterarum quidem aliquo genere aut publicarum aut privatarum (quod tamen ipsum fingi potest) confirmare conantur: quo me vertam, iudices, aut quid agam? Cum singulis disputem? quid? non habuisti quod dares? — Habuisse se dicet. — Quis id scit? Quis id indicavit? Non fuisse caussam? — Finget fuisse. Qui refellemus potuisse, non dare si noluisset? Vi ereptum esse dicet. Quae potest eloquentia disputando ignoti hominis impudentiam confutare? 20. Non agam igitur cum ista Sardorum conspiratione et cum expresso, coacto sollicitatoque periurio subtiliter nec acu quaedam enucleata argumenta conquiram; sed contra impetum istum illorum impetu ego nostro concurram atque confligam. Non est unus mihi quisque ex illorum acie protrahendus neque cum singulis decertandum atque pugnandum; tota est acies illa uno impetu prosternenda.

21. Est enim unum maximum totius Sardiniae frumentarium crimen, de quo Triarius omnes Sardos interrogavit, quod genus uno testimonii foedere et consensu omnium est confirmatum. Quod ego crimen antequam attingo, peto a vobis, iudices, ut me totius nostrae defensionis quasi quaedam iacere fundamenta patiamini. Quae si erunt, ut mea ratio et cogitatio fert, posita et constituta: nullam accusationis partem pertimescam. 22. Dicam enim primum de ipso genere accusationis; postea de Sardis; tum

etiam pauca de Scauro: quibus rebus explicatis tum denique ad hoc horribile et formidolosum frumentarium crimen accedam.

23. Quod est igitur hoc accusationis, Triari, genus? Primum, ut inquisitum non ieris. Quae fuit ista tam ferox, tam explorata huius opprimendi fiducia? Pueris nobis, audisse videor L. Aelium libertinum hominem, litteratum ac facetum, quum ulcisceretur patroni iniurias, nomen Q. Muttonis, hominis sordidissimi, detulisse. A quo quum quaereretur, quam provinciam aut quam diem testium postularet: horam sibi octavam, dum in foro bovario inquireret, postulavit. 24. Hoc tu idem tibi in M. Aemilio Scauro putasti esse faciendum? — Delata enim, inquit, caussa ad me Romae est. — Quid ad me Siculi — nonne Romam caussam Siciliae detulerunt? Atqui homines prudentes natura, callidi usu, doctrina eruditi. Tamen ego mihi provinciae caussam in provinciam ipsam cognoscendam et discendam putavi. 25. An ego querelas atque iniurias aratorum non in segetibus ipsis arvisque cognoscerem? Peragravi, inquam, Triari, durissima quidem hieme valles Agrigentinorum atque colles. „Campus“ ille nobilissimus ac feracissimus „ipse me caussam paene „docuit Leontinus. Adii casas aratorum; a stiva „ipsa homines mecum colloquebantur.“ 26. Itaque sic fuit illa expressa caussa, non ut audire ea, quae dicebam, iudices, sed ut cernere et paene tangere viderentur. Neque enim mihi probabile, neque verum videbatur, me, quum fidelissimae atque antiquissimae provinciae patrocinium recepissem, caussam tamquam unius clientis in cubiculo meo discere.

27. Ego, nuper quum Reatini, qui essent in fide mea, me suam publicam caussam de Velini fluminibus et cuniculis apud hos Consules agere voluissent, non existimavi, me neque dignitati praefecturae gra-

vissimae neque fidei meae satis esse facturum, nisi me caussam illam non solum homines, sed etiam locus ipse lacusque docuisset.

28. Neque tu aliter fecisses, Triari, si te id tui isti Sardi facere voluissent, hi, qui te in Sardiniam minime venire voluerunt, ne longe aliter omnia atque erant ad te delata cognosceres, nullam multitudinis in Sardinia querelam, nullum in Scauro odium populi. 29. *Ac vide, Triari, quantum praeterea intersit inter meam atque tuam accusationem. Ego non ante comperendinavi, quam, quemadmodum Iuppiter, si poetarum fabulis credimus, Enceladum deiectum atque semiustum imposita insula operuit vel, ut alii volunt, Typhonem, cuius anhe*litu Aetnam ardere dicunt, sic Verrem operuissem Sicilia teste tota. Tu *uno* comperendinasti *reum* teste producto. At quo teste? Dii immortales! Non satis, quod uno; non, quod ignoto; non, quod levi: etiamne Valerio teste primam actionem confecisti, qui patris tui beneficio civitate donatus gratiam tibi non illustribus officiis, sed manifesto peiurio retulit? 30. Quod si te omen nominis vestri for*te* duxit: nos tamen id more maiorum, quia faustum putamus, non ad perniciem, verum ad salutem interpretamur. Sed omnis ista celeritas ac festinatio, quod inquisitionem, quod priorem actionem totam sustulisti, illud patefecit et illustravit, quod occultum tamen non erat, non esse hoc iudicium iudicii, sed comitiorum Consularium caussa comparatum.

31. Hic ego Appium Claudium Consulem fortissimum atque ornatissimum virum mecumque, ut spero, fideli in gratiam reditu firmoque coniunctum nullo loco, iudices, vituperabo. Fuerant enim eae partes aut eius, quem id facere dolor et suspicio sua coegit, aut eius, qui has sibi partes depoposcit, quod aut non animadvertebat, quem violaret, aut facilem

sibi fore in gratiam reditum arbitrabatur. 32. Ego tantum dicam, quod et caussae satis et in illum minime durum aut asperum possit esse. Quid enim habet turpitudinis, Appium Claudium M. Scauro esse inimicum? Quid, avus eius P. Africano non fuit? Quid, mihi ipsi idem iste? Quid, ego illi? Quae inimicitiae dolorem utrique nostrum fortasse aliquando, dedecus vero certe numquam attulerunt. 33. Successori decessor invidit et voluit eum quam maxime offensum, quo magis ipsius memoria excelleret: res non modo non abhorrens a consuetudine, sed usitata etiamnum et valde pervagata. „Neque vero tam „haec ipsa quotidiana res Appium Claudium illa hu„manitate et sapientia praeditum per se ipsa movis„set, nisi hunc C. Claudii fratris sui competitorem „fore putasset. 34. Qui sive patricius sive plebeius „esset (nondum enim certum constituerat): cum „hoc sibi contentionem fore putabat;" Appius autem hoc maiorem etiam, quod illum in Pontificatus petitione, in Saliatu, in ceteris meminerat fuisse patricium. Quam ob rem se Consule neque repelli fratrem volebat, neque, si patricius esset, parem Scauro fore videbat, nisi hunc aliquo aut metu aut infamia perculisset. 35. Ego id fratri in honore fratris amplissimo non concedendum putem; praesertim qui, quid amor fraternus valeat, paene praeter ceteros sentiam? — At enim frater iam non petit. — Quid tum? Si ille retentus a cuncta Asia supplice, si a negotiatoribus, si a publicanis, si ab omnibus, sociis, civibus, exoratus anteposuit honori suo commoda salutemque provinciae: propterea putas semel exulceratum animum tam facile potuisse sanari?

36. Quamquam in istis omnibus rebus, praesertim apud homines barbaros opinio plus valet saepe, quam res ipsa. „Persuasum est Sardis se nihil Ap„pio gratius esse facturos, quam si de Scauri fama

„detraxerint;“ multorum etiam spe commodorum praemiorumque ducuntur; omnia Consulem putant posse, praesertim ultro pollicentem. De quo plura iam non dicam. 37. Quamquam ea, quae dixi, non secus dixi, quam si eius frater essem, non is, qui et est et qui multa dixit, sed is, qui ego esse in meum consuevi. Generi igitur totius accusationis resistere, iudices, debetis, in quo nihil more, nihil modo, nihil considerate, nihil integre; contra improbe, turbide, festinanter, rapide omnia conspiratione, imperio, auctoritate, spe, minis videtis esse suscepta.

38. Venio nunc ad testes, in quibus docebo, non modo nullam fidem et auctoritatem, sed ne speciem quidem esse aut imaginem testium. Etenim fidem primum ipsa tollit consensio, quae la*b*efacta est compromisso Sardorum et coniuratione r*o*gitata; deinde illa cupiditas, quae suscepta est spe et *promissione* pr*ae*miorum; postremo ipsa natio, cuius tanta vanitas est, ut libertatem a servitute nulla re alia nisi mentiendi licentia distinguendam putent. 39. Neque ego *dico*, Sardorum querelis moveri nos numquam oportere. Non sum aut tam inhumanus aut tam alienus a Sardis, praesertim quum frater meus nuper ab his decesserit, quum rei *frumentar*iae Cn. Pompeii missu praefuisset: qui et ipse illis pro sua fide et humanitate consuluit et eis vicissim percarus et iucundus fuit. 40. Pateat vero hoc perfugium dolori, pateat iustis querelis; coniuratio*ni* vi*a* intercludatur, obs*ep*iatur insidiis; neque hoc in Sardis magis, quam in Gallis, in Afris, in Hispanis. Damnatus est *T*. Albucius, C. Megaboccus ex Sar*di*nia, nonnullis etiam laudantibus Sardis. Ita fidem maiorem varietas ipsa faciebat. Testibus enim aequis, tabulis incorruptis tenebantur. 41. Nunc est una vox, una mens; non expressa dolore, sed simulata; neque huius iniuriis, sed promissis aliorum et prae-

miis excitata. — At creditum est aliquando Sardis. — Et fortasse credetur aliquando, si integri venerint, si incorrupti, si sua sponte, si non alicuius impulsu, si soluti, si liberi. Quae si erunt: tamen sibi credi gaudeant et mirentur. Quum vero omnia absint: tamen se non respicient? non gentis suae famam perhorrescent?

42. Fallacissimum genus esse Phoenicum omnia monumenta vetustatis atque omnes historiae nobis prodiderunt. Ab his orti Poeni multis Carthaginiensium rebellionibus, multis violatis fractisque foederibus nihil se degenerasse docuerunt. A Poenis admixto Afrorum genere Sardi non deducti in Sardiniam atque ibi constituti, sed am*a*ndati et repudiati coloni. 43. Quare, quum integri nihil fuerit in hac gente plena: quam valde eam putamus tot transfusionibus coacuisse? Hic mihi ignoscet Cn. Domitius Sincaius, vir ornatissimus, hospes et familiaris meus; ignoscent de*nique* o*m*nes ab eodem Cn. Pompeio civitate donati, quorum tamen omnium laudatione utimur; ignoscent alii viri boni ex Sardinia, credo enim esse quosdam. 44. Neque ego, quum de vitiis gentis loquor, neminem excipio. Sed a me est de universo genere dicendum, in quo fortasse aliqui suis moribus et humanitate stirpis ipsius et gentis vitia vicerunt. Magnam quidem esse partem sine fide, sine societate et coniunctione nominis nostri, res ipsa declarat. Quae est enim praeter Sardiniam provincia, quae nullam habeat amica*m* populo Romano ac liberam civitatem? 45. a. Africa ipsa parens illa Sardiniae, quae plurima et acerbissima cum maioribus nostris bella gessit, non solum fidelissimis regnis, sed etiam in ipsa provincia se a societate Punicorum bellorum Utica teste defendit. Hispania ulterior, Scipionum int*eritu et fidei Saguntinae rogo nobilitata, habet Gaditanam civitatem officiis, peri-*

sulis, foedere nobiscum coniunctam. Quaero iam, quaenam Sardiniae civitas foederata possit commemorari? Nulla profecto. 45. b. *Quo igitur ore in populi Romani conspectum se committere audet Sardus testis,* † copiis inops, gente fallax? *Repulsum etiam vos M. Scaurum a Consulatu venistis, et beneficio populi Romani eum privare conamini? qua auctoritate?* (Fronto Exx. Elocc. p. 523.)

45. c. *Timere vos dixit accusator, ne Scaurus ea pecunia, quam ab sociis abstulisset, emeret Consulatum et, sicut pater eius fecisset, ante quam de eo iudicari posset, magistratum iniret ac rursus ante alias provincias spoliaret, quam rationem prioris administrationis redderet: atque hanc ipsam Triarius accusationis tam turbide, tam festinanter a se susceptae caussam reddidit.* 45. d. *Quid hoc est portenti? quid hoc prodigii est?* † Quem purpura regalis non commovit, eum Sardorum mastruca mutavit? (Isidori Etym. XIX, 23, 5.) 45. e. *Nemo enim adeo hospes in hac urbe versatur, ut peregrinentur eius aures, neque in hoc pervagato civitatis sermone versentur, M. Scaurum, vitrico suo L. Sulla victore et munifico in socios victoriae, ita abstinentem fuisse, ut nihil neque donari sibi voluerit neque ab hasta emerit. Hoc aliis mirabile videtur; ille quidem aliter facere non potuit. Meminerat enim se eius esse filium, qui Senatoria sententia, cuius erat ille princeps, ac nutu prope terrarum orbem rexisset.*

45. f. *Quam ob rem, Sardi venales, impero vobis, ut,* † hoc nomine audito, quod per omnes gentes pervagatum est, † de familia nobili ipsi quoque cum orbis terrarum auctoritate sentiatis. (Fronto Exx. Elocc. p. 540. Ammian. Marcell. l. XXII. c. 15.)

45. g. *Nunc M. Scaurus, squalore sordidus, lacrimis ac maerore perditus, vester est supplex, iudices, vestram fidem obtestatur, misericordiam implorat, ve-*

stram potestatem ac vestras opes intuetur. Nolite, per Deos immortales! iudices, permittere, ut ab ignotis testibus, ab hominibus barbaris civis ac supplex vester non solum Consulatu, quo se honestiorem fore putavit, verum etiam ceteris ante partis honestatibus atque omni dignitate fortunaque privetur. Atque ita vos Scaurus, iudices, orat atque obsecrat, si iniuste neminem laesit, si nullius aures voluntatemve violavit, si nemini, ut levissime dicam, odio fuit. Semel tantum has partes pietas ei imposuit.

Post duas partes orationis dicit de Scauro, quem defendit.

45. h. Nam quum ex multis unus ei restaret Dolabella paternus inimicus, qui cum Q. Caepione, propinquo suo, contra Scaurum, patrem suum, obsignaverat litteras: eas sibi inimicitias non susceptas, sed relictas *pietatis caussa gerendas esse arbitrabatur, aemulatus M. et L. Lucullos, qui, pari pietate et industria praediti, admodum adolescentes paternas inimicitias magna cum gloria fuerant persecuti. Etc.* (Asconius.)

Post tres partes, quo loco defendit, quod tam magnificam domum Scaurus haberet.

45. i. *Quanta vero Triarii fuit iniquitas criminantis, quod tam magnificam domum Scaurus haberet? O priscum Censorem ac severum, per quem ne honorato quidem homini et principi liceat habere commodam et plenam dignitatis domum;* praesertim quum propinquitas et celebritas loci suspicionem desidiae tollat aut cupiditatis. (Asconius.)

45. k. *Quam vero insolenter tua se iactabat, Triari, oratio, quum diceres, Lucullei marmoris columnarum, quas in atrio Scauri collocatas videmus, per Urbem praeter fictilia Deorum fastigia in privatam domum vectas esse tantas moles, ut satisdari sibi damni*

infecti coegerit redemptor cloacarum, quum in Palatium plaustris extraherentur! Videlicet invidiosae istae columnae ad privatam superbiam, quam populus Romanus odit, advectae sunt, ac non ad publicam magnificentiam, quam diligit. An tu solus ignoras, usum iis Scaurum antea fuisse Aedilem in ornatu theatri, ut pro muneris amplitudine et liberalitate sua in Deorum immortalium honorem religionem ludorum apparatus lautitia augustiorem redderet? 45. l. † Ego porro, qui Albanas habeo columnas, clitellis eas apportavi. (Quinctil. Inst. l. V. c. 13. §. 40.) 45. m. *Quid? Tu ipse, Triari, quos, quantos, quamque profusos sumptus in columnis fecisti!* † Hoc miror enim querorque, quemquam hominem ita pessumdare alterum verbis velle, ut etiam navem perforet, in qua ipse naviget. (Quinct. l. VIII. c. 6. §. 47.) 45. n. † Domus tibi deerat? At habebas. Pecunia superabat? At egebas. Incurristi amens in columnas; in alienis insanus insanisti; depressam, caecam, iacentem domum pluris, quam te, quam fortunas tuas, aestimasti. (Cic. Orator c. 67. §. 223. sq. Quinctil. l. IX. c. 2. §. 15. c. 4. §. 122. Marcian. Capell. lib. de Rhetor. p. 429.) *Quid igitur, si te Scaurus arbitrum adegisset,* NI MULTO MAIORES SUMPTUS, MULTO MAIORES EFFUSIONES PRO CENSU TUO IN COLUMNIS FECISSES, QUAM IPSE? *utrum tandem sponsione vinci necesse fuisset: eumne, qui in tam amplo rei familiaris quam paterni nominis patrimonio ornasset dignitatem domo, an eum, qui magno in aere alieno totam ex domo quaesisset?*

SEQUITUR:

45. o. Haec quum tu effugere non potuisses: contendes tamen et postulabis, ut M. Aemilius cum sua dignitate omni, cum patris memoria, cum avi gloria, sordidissimae, levissimae, vanissimae genti, ac prope dicam — pellitis testibus condonetur? (Asconius.)

Intercidit refutatio frumentarii criminis de decimis tribus. Respice §. 22. et Martiani Capellae testimonium lib. de Rhetor. p. 418. ed. Capperon.

VERSU A NOVISSIMO CLX.
(Ex Asconio. Inde ab † signo e cod. Taurin.)

46. Undique mihi suppeditat, quod pro M. Scauro dicam, quocumque non modo mens, verum etiam oculi inciderint. Curia illa vos de gravissimo principatu patris fortissimoque testatur; L. ipse Metellus, avus huius, sanctissimos Deos illo consti †,,tuisse „templo videtur in vestro conspectu, iudices, ut sa„lutem a vobis nepotis sui deprecarentur", quod ipsi saepe multis laborantibus atque implorantibus ope sua subvenissent; 47. Capitolium illud templis tribus illustratum, paternis atque etiam huius amplissimis donis ornati aditus Iovis O. M., Iunonis Reginae, Minervae, M. Scaurum apud *vos memoria huius munificentiae et liberalitatis publicae ab omni avaritiae aut cupiditatis suspicione defendunt; propinqua illa aedes Vestae admonet vos, ut recordemini* illius L. Metelli, Pontificis maximi, qui, quum templum illud arderet, in medios se iniecit ignes et eripuit flamma Palladium illud, quod quasi pignus nostrae salutis atque imperii custodis Vestae continetur. 48. Qui utinam posset parumper exsistere! Eriperet ex hac flamma stirpem profecto suam, qui eripuisset ex illo incendio di*vinum incolumitatis nostrae pignus. Permoveor cogitatione, tam parum sacerdoti Deos esse propitios, ut ne servati quidem servent eius genus tutelae suae commenda*tum. 49. Te vero, M. Scaure, *e*quidem vid*eo*, video, inquam, non cogito solum. Nec vero sine magno animi maerore ac dolore, quum tui filii squalorem adspexi, „de te recordor". Atque utinam, sicut mihi tota in hac caussa versatus ante oculos *es*, sic nunc horum te offeras mentibus et in ho-

rum animis adhaerescas. Species, medius *fidius viri, cui neminem vidimus parem consilio, gravitate, constantia, ceteris virtutibus, si posset reviviscere, sic omnes commoveret, ut, quisquis intueretur, is,* etiamsi forte non nosset, tamen principem civitatis esse diceret.

50. Quo te nunc modo appellem? ut hominem? At non es inter nos. Ut mortuum? At vivis et viges; at in omnium animis atque ore versaris, atque divinus animus mortale nihil habuit neque tuorum quidquam potuit emori praeter corpus. Quocumque igitur te modo *appellari verum est: adsis nobis atque istam mendacissimorum et levissimorum testium vanitatem impudentiamque vultu ipso adspectuque conterreas; adsis et civibus tui consilii, cuius auctoritatis numquam poenituit, praeferas lumen, ut ne genus tuum ignominia et calamitate dehonestent neve filium tuum, haud degenerem paterni nominis heredem, sententiis suis affligant.*

XX. PRO A. GABINIO.

(Dicta est haec oratio Domitio App. Claudio Coss. a. 700. p. U. c. — cf. Dio XXXIX, 63.)

Ego quum omnes amicitias tuendas semper putavi summa religione et fide, tum eas maxime, quae essent ex inimicitiis revocatae in gratiam: propterea, quod integris amicitiis officium praetermissum, imprudentiae, vel, ut gravius interpretemur, negligentiae excusatione defenditur: post reditum in gratiam, si quid est commissum, id non neglectum, sed violatum putatur, nec imprudentiae, sed perfidiae assignari solet. (Hieron. Apol. adv. Rufinum, Opp. T. II. p. 134. ed. Francof.)

C. TITULI ORATIONUM DEPERDITARUM.

I. II. PRO ACILIO, capitis reo, duas orationes habuit Cic. (ad Div. l. VII. ep. 30.)

III. PRO M. ANTONIO, Collega Ciceronis in Consulatu. (v. pr. Dom. c. 16. §. 41.)

IV. PRO MULIERE ARRETINA. (pr. Caecin. c. 33. §. 97.)

V. PRO ASCITIO. (pr. Caelio c. 10. §. 24.)

VI. PRO ATRATINO. (pr. Caelio c. 1.)

VII. PRO BESTIA, ambitus reo, a. d. III. Idus Febr. anni 698. p. U. c. (ad Q. Fratr. l. II. ep. 3. adde Philipp. XI. c. 5.)

VIII. PRO CANINIO GALLO; a. 699. p. U. c. (ad Div. l. VII. ep. 1.)

IX. PRO CISPIO. (pr. Planc. c. 31.)

X. PRO L. CORVINO. Haec oratio biennio ante M. Ciceronis Consulatum habita est. (Q. Cic. de Petit. Cons. c. 5.)

XI. PRO CRASSO dixit in Senatu; a. 700. p. U. c. (ad Div. l. I. ep. 9. §. 7.)

XII. XIII. PRO DOLABELLA, capitis reo; a. 704. p. U. c. (ad Div. l. III. ep. 10.)

XIV. PRO DRUSO; a. 700. p. U. c. (ad Att. IV, 15.)

XV. IN GABINIUM Cicero dixit ante, quam reconciliata gratia patrocinium eius suscepit. (Vid. Quinctil. l. XI. c. 1. §. 73.)

XVI. PRO MESSIO; a. 700. p. U. c. (ad Att. l. IV. ep. 15.)

XVII. PRO Q. MUCIO, furti reo. (Fragm. Orat. in toga candida.)

XVIII. PRO C. MUSTIO. (in Verr. Act. II. lib. I. c. 53. §. 139.)

XIX. PRO SCIPIONE NASICA, ambitus reo; a. p. U. c. 694. (ad Att. l. II. ep. 1.)

XX. PRO C. ORCENINO vel ORCINIO. (Q. Cic. de Pet. Cons. c. 5.)

XXI. DE PACE v. περὶ ἀμνηστίας in Senatu habita tertio post Caesaris caedem die. (Dio XLIV, 63.)

XXII. PRO C. PISONE. (Cic. pr. Flacc. c. 39.)

XXIII. PRO POPILLIO LAENATE; a quo Cicero postea Antonii permissu interfectus est. (Val. Max. l. V. c. 3. Int. 4.)

XXIV. IN DEPONENDA PROVINCIA. Haec oratio una est e Consularibus. Ciceroni Consuli sortienti Macedonia provincia obtigerat, Antonio collegae Gallia. Huius loco Macedoniam Cicero collegae, ut gratum faceret, concessit, et ipsam rursus Galliam postea Metello Celeri. Eo tempore dicta est haec oratio. (ad Att. l. II. ep. 1. §. 2.)

XXV. DE REATINORUM CAUSSA contra Interamnates; a. 700. p. U. c. (ad Att. l. IV. ep. 15.)

XXVI. XXVII. PRO SAUFEIO. Hunc primum lege Pompeia, mox lege Plautia de vi defendit. (Ascon. in Milon.)

XXVIII. PRO SCAMANDRO. (pr. Cluent. c. 17. §. 49.)

XXIX. XXX. PRO THERMO; (a. 695. p. U. c. (pro Flacco c. 39.)

XXXI. PRO TITINNIA. (V. Brut. c. 60.)

XXXII. PRO CAESARE VOPISCO. (Philipp. XI. c. 5.)

EX COMMENTARIIS CAUSSARUM.

(Cicero caussarum, quas acturus erat, commentarios scribere consuevit (v. de Senect. c. 11.) Quas autem orationes, quum habuisset, maxime probabat, postea emendatas solitus est edere, minus probatas in commentariis imperfectas relinquere. Sed tamen hos quoque Commentarios Quinctilianus (lib. X. c. 7. §. 30.) ad posteritatis memoriam compositos fuisse indicat atque contractos esse dolet.)

1. (Ad Accus. II. in Verr. l. III. c. 33.) **De decumis Herbitensium per triennium quum primo anno venditas dicat tritici modium XLIV, secundo tritici modium XXV millibus DCCC, anno tertio supra iacente Aeschrione venditas dicunt medimnum VIII millibus centum, i. e. modium XLVIII millibus DC, dupla summa anni proximi addicitur medimnum VIII millibus C, dimidio fere pluris, quam anno superiore.** (Fronto v. dimidio p. 507. ed. Mediol.)

2. (E libro XIII.) **Re vendita, iterum empta.** (Diomedes l. I. p. 365.)

D. FRAGMENTA EPISTOLARUM.

I. FRAGM. EPISTOLAE AD M. TITINNIUM.

Equidem memoria teneo, pueris nobis, primum Latine docere coepisse L. Plautium quemdam: ad quem quum fieret concursus, quod studiosissimus quisque apud eum exerceretur, dolebam mihi idem non licere. Continebar autem doctissimorum hominum auctoritate, qui existimabant, Graecis exercitationibus ali melius ingenia posse. (Sueton. de clar. Rhet. c. 2.

II. AD CORNELIUM NEPOTEM E LIB. II.

Itaque nostri, quum omnia, quae dixissemus, dicta essent: quae facete et breviter et acute locuti essemus, ea proprio nomine appellari dicteria voluerunt. (Macrob. Saturn. l. II. c. 1. f.)

AD EUMDEM EX LIB. INCERTO.

1. **Hoc restiterat etiam, ut a te fictis aggrederer donis.** (Prisc. l. VIII. c. 4. §. 17.)

2. Qui habet, ultro appetitur; qui est pauper, aspernatur. (Prisc. ibid.)

3. Quid? oratorum quem huic antepones eorum, qui nihil aliud egerunt? Quis sententiis aut acutior aut crebrior? quis verbis aut ornatior aut elegantior? (Sueton. Iul. Caes. c. 55.)

4. Neque enim quidquam aliud est felicitas, nisi honestarum rerum prosperitas, vel, ut alio modo definiam, Felicitas est fortuna, adiutrix consiliorum bonorum: quibus qui non utitur, felix esse nullo pacto potest. Ergo in perditis impiisque consiliis, quibus Caesar usus erat, nulla potuit esse felicitas: feliciorque meo iudicio Camillus exsulans, quam temporibus iisdem Manlius, etiamsi, id quod cupierat, regnare potuisset. (Ammian. Marcell. l. XXI. c. 16.)

III. AD C. CAESAREM EPIST. LIB. I.

1. Tum, quum ea, quae es ab Senatu summo cum honore consecutus. (Non. v. Consequi p. 270. v. Honor p. 320.)

2. Balbum quanti faciam, quamque ei me totum dicaverim, ex ipso scies. (Idem v. Dicare p. 287.)

3. Debes odisse improbitatem eius, quia impudentissimum nomen delegerit. (Idem v. Improbum p. 327.)

4. Ut sciret, maiore cura tuenda esse, quae parta sunt. (Idem v. Tueri p. 413.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. II.

1. Sed ego quae monumenti ratio sit, nomine ipso admoneor. Ad memoriam magis spectare debet posteritatis, quam ad praesentis temporis gratiam. (Idem v. Monumentum p. 32.)

2. Vel quod locatio ipsa pretiosa. (Idem v. Locare p. 340.)

3. Quod sapientes homines ac boni putant. (Id. v. Putare p. 369.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. III.

1. Quae si videres, non de exercitu retinendo ** tueri, sed eo tradito aut dimisso. (Non. v. Demissum p. 286.)

2. Amici nonnulli a te contemni ac despici ac pro nihilo haberi Senatum velint. (Idem v. Contemnere p. 436.)

AD EUMDEM EX LIB. INCERTO.

1. Extrema vero nec quanta nec qualia sint, verbis consequi possum. (Idem v. Consequi p. 270.)

2. Iam amplitudinem gloriamque tuam magno mihi ornamento fore existimo, quod me levas cura. (Idem v. Levare p. 336.)

IV. FRAGM. EPIST. CAESARIS AD CICERONEM.

Neque pro cauto ac diligente se castris continuit. (Charis. l. I. p. 101. ed. Putsch.)

V. CIC. EPP. AD CAES. IUNIOREM LIB. I.

1. ** et aut ad Consules, aut ad te, aut ad Brutum adissent, his fraudi ne esset, quod cum Antonio fuissent. (Non. v. Aditus p. 238.)

2. Roga ipsum, quemadmodum ego eum Arimini acceperim. (Idem v. Accipere p. 239. v. Rogare p. 383.)

3. Sed cito poenituit, domum rediit, ceteri cunctabantur. (Idem v. Cunctari p. 252.)

4. ** neminem tibi profecto hominem ex omnibus aut anteposuissem umquam, aut etiam comparassem. (Idem v. Comparare p. 256.)

5. In singulas tegulas impositis sexcentis, sexcenties confici posse. (Idem v. Confectum p. 269.)

6. Ne res duceretur, fecimus ut Hercules Antianus in alium locum transferretur. (Idem v. Duci p. 283. sq.)

7. Ex ceteris autem generibus tunc pecunia ex-

pedietur, quum legionibus victricibus erunt, quae spopondimus, persolvenda. (Non. v. Expedire p. 298.)

8. Itaque vereor, ne ferociorem eum faciant tua tam praeclara de eo iudicia. (Idem v. Ferox p. 305.)

9. Sed quod videret nomine pacis bellum involutum fore. (Idem v. Involvere p. 328.)

10. Erat opinio bona de Planco, bona de Lepido. (Idem v. Opinio p. 356.)

11. Sed haec viderimus, quum legati responsa retulerint. (Idem v. Relatum p. 380.)

12. Quasi si me ad id beneficium arcesseres, quo per te me una cum republica in libertatem vindicassem. (Idem v. Vindicare p. 419.)

13. Quod mihi et Philippo vacationem das, bis gaudeo. Nam et praeteritis ignoscis, et concedis futura. (Idem v. Ignoscere et Concedere p. 436.)

14. Pridie Nonas Febr. quum ad te litteras mane dedissem, descendi ad forum togatus, quum reliqui Consulares sagati vellent descendere. (Idem v. Sagum p. 538.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. II.

1. Sed ita locutus insulse est, ut mirum Senatus convicium exceperit. (Non. v. Insulsum p. 33.)

2. In quo tua me provocavit oratio, mea consecuta est segnis. (Idem v. Ignavum et Segne p. 33.)

3. Bellum, ut opinio mea fert, ex consensu civitatis confectum iam haberemus. (Idem v. Confectum p. 269.)

4. ** quum constet, Caesarem Lupercis id vectigal dedisse, qui ante poterat id constare? (Idem v. Constat p. 273.)

5. Adest Albae nescio quis Claudius, quem quum restitui iussisset, Ancone cum eo deiectus est ex Senatus consulto. (Idem v. Deiicere p. 288.)

6. ** insolens, arrogans, iactans. (Non. v. Insolens p. 322.)

7. Quem perisse ita de republica merentem Consulem, vehementer doleo. (Idem v. Meret p. 344.)

8. Tu si meam fidem praestiteris, quod confido te esse facturum. (Idem v. Praestare p. 371.)

9. Scriptum erat equestre praelium valde secundum, quin potius adversum. (Id. v. Secundum p. 389.)

10. Quum iter facerem Claternam tempestate spurcissima. (Idem v. Spurcum p. 394.)

11. Nihil omnino certi, nec locupletem ad hoc auctorem habebamus. (Idem v. Locupletes p. 462.)

12. Antonius demens ante lucem paludatus. (Id. v. Paludamentum p. 539.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. III.

1. Itaque in eum palam vehementer est invectus. (Non. v. Invehi p. 329.)

2. Ego autem antiquissimum Scythis oriundum, quibus antiquior laetitia est, quam lucrum. (Idem v. Antiquus p. 426.)

AD EUMDEM EX LIB. INCERTO.

1. Posthac quod voles a me fieri, scribito. Vincam opinionem tuam. (Non. v. Opinio p. 356.)

2. Promissa tua memoria teneas. (Idem v. Promittere p. 362.)

VI. AD C. PANSAM EPIST. LIB. I.

1. De Antiocho fecisti humaniter: quem quidem ego semper dilexi, meque ab eo diligi sensi. (Non. v. Humaniter p. 509. Prisc. l. XV. c. 3. §. 14.)

2. ** quorum erupit illa vox, de qua ex te primum quiddam inaudieram. (Non. v. Inaudire p. 126.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. III.

Nos Ventidianis rumoribus calficimur. (Non. v. Concalfacere p. 92.)

VII. AD A. HIRTIUM EPIST. LIB. II.

Qua in re si mediocriter lapsus sum, defendas velim tolerabile erratum. (Non. v. Error p. 204.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. V.

Et quoniam, ut hoc tempus est, nihil habeo, patriae quod impertiam. (Idem v. Impertire p. 37.)

AD EUMDEM EX EPIST. LIB. IX.

Dices, quid, quaeso, istuc intererat? Nescio, nisi tamen erat mihi verendum saepius, ne qui casus perimeret superiora. (Idem v. Interfici p. 450.)

AD EUMDEM EX LIB. INCERTO.

1. Luta et limum aggerebant. (Idem v. Lutum p. 212.)

2. Quum enim nobilitas sit nihil aliud, quam cognita virtus, quis in eo, quem veterascentem videt, ad gloriam generis antiquitatem desideret? (Idem v. Vetustiscere et veterascere p. 437.)

VIII. AD M. BRUTUM EPIST. LIB. VII.

His contraria atque parata, ut esse solent, expertus sum. (Non. v. Experiri p. 296.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. VIII.

1. Sic igitur facies, et me aut amabis, aut, quo contentus sum, diliges. (Idem v. Amare et Diligere p. 421. v. Contentus p. 264.)

2. Et quod te tantum amat, ut vel me audeat provocare. (Idem v. Vel p. 527.)

3. Simne bonus vir, si hoc suadeam? Minime. Suasoris enim est finis utilitas eius, cui quisque suadet. At recta sunt. Quis negat? Sed non est semper rectis in suadendo locus. (Quinct. l. III. c. 8. §. 42.)

4. Veritus fortasse, ne nos in Catonem nostrum transferremus illinc mali quid: etsi argumentum simile non erat. (Idem l. V. c. 10. §. 9.)

5. Nam eloquentiam, quae admirationem non habet, nullam iudico. (Quinct. l. VIII. c. 3. §. 6.)

6. Eum amorem, et eum, ut hoc verbo utar, favorem in consilium advocabo. (Idem l. VIII. c. 3. §. 34.)

7. Populo imposuimus, et oratores visi sumus. (Idem l. VIII. c. 6. §. 20. et 55.)

8. Ego quum in gratiam redierim cum Ap. Claudio, et redierim per Cn. Pompeium: ego ergo quum redierim —. (Idem l. IX. c. 3. §. 41.)

9. Sermo nullus scilicet, nisi de te: Quid enim potius? Tum Flavius, Cras, inquit, tabellarii, et ego ibidem has inter caenam exaravi. (Idem ibid. §. 58.)

10. Res mihi invisae visae sunt, Brute. (Idem l. IX. c. 4. §. 41.)

IX. FRAGMENTA EPIST. BRUTI AD CICERONEM.

1. Occiso C. Caesare, postquam mare transierat, praestatum est. (Priscian. l. IX. c. 7. §. 38.)

2. Neque illi malunt habere tutores aut defensores, quamquam sciunt placuisse Catoni. (Quinctil. l. IX. c. 4. §. 75.)

3. Praestat enim nemini imperare, quam alicui servire: sine illo enim vivere honeste licet, cum hoc vivendi nulla conditio est.

(Hoc, quod editores Ciceronis epistolarum fragmentis adnumerant, Quinctilianus — l. IX. c. 3. §. 95. — apud Brutum de Dictatura Pompeii scriptum fuisse testatur.)

X. E M. CIC. EP. AD M. FILIUM LIB. I.

Quare effice et elabora, ut excelleas. (Prisc. l. VIII. c. 17. §. 96. l. X. c. 6. §. 36.)

AD EUMDEM LIB. II.

Cui ego, quibuscumque rebus potero, libentissime commodabo. (Non. v. Commodare p. 275.)

AD EUNDEM EX LIB. INCERTO.

1. Ceris delitis. (Diomed. l. I. p. 372.)

2. Philosophiae quidem praecepta noscenda; vivendum autem civiliter. (Lactant. Inst. l. III. c. 14.)

XI. AD LICINIUM CALVUM LIB. I.

1. Tuli moleste, quod litterae delitae mihi a te redditae sunt. (Prisc. l. IX. c. 10. §. 54.)

2. Praesentit animus, atque augurat quodammodo, quae futura sit suavitas. (Non. v. Auguro p. 469.)

XII. AD Q. AXIUM EPIST. LIB. I.

1. Ad M. Bibulum adierunt. (Fronto Exx. Elocc. p. 492.)

2. Si tu nos aliquid adiutare potes. (Idem ibid. p. 493.)

3. Caesar in Consulatu confirmavit regnum, de quo Aedilis cogitarat. (Sueton. in Iul. Caes. c. 9.)

XIII. EX EPISTOLA AD CATONEM.

Nec idcirco mihi desiderandam esse dignitatem meam, quod eam multi impugnarint, sed eo magis recolendam, quod plus desiderarint. (Non. v. Plus et Multum p. 438.)

XIV. EX EPISTOLA AD CERELLIAM.

Haec aut animo Catonis ferenda sunt, aut Ciceronis stomacho. (Quinct. l. VI. c. 3. §. 112.)

XV. EX EPISTOLA INCERTA.

1. Data Lupercalibus, quo die Antonius Caesari —. (Quinct. l. IX. c. 3. §. 61.)

2. Nae illi sunt pedes faceti, ac deliciis ingredienti molles. (Quinct. l. VI. c. 3. §. 20.)

XVI. EPISTOLARUM ΣΥΝΑΓΩΓΗ.

(Cic. ad Att. XVI, 5.)

E. FRAGMENTA
LIBRORUM PHILOSOPHICORUM MAGNAM PARTEM SUPERSTITUM.

I. EX ACADEMICORUM AD VARRONEM LIBRO I.

Quid autem stomachetur Mnesarchus, quid Antipater digladietur cum Carneade tot voluminibus. (Non. v. Digladiari p. 65.)

EX LIBRO II.

1. Quae cum similitudine verbi concinere (sic e Mss. Davis. vulgo: concinnare) maxime sibi videretur. (Idem v. Concinnare p. 43.)

2. Quid tam planum videtur, quam mare? ex quo etiam aequor illud poetae vocant. (Idem v. Aequor pag. 65.)

3. Qui enim serius honores adamaverunt, vix admittuntur ad eos, nec satis commendati multitudini possunt esse. (Idem v. Adamare p. 69.)

4. Frangere avaritiam, scelera ponere, vitam suam exponere ad imitandum iuventuti. (Idem v. Exponere p. 104.)

5. Quid? lunae quae lineamenta sint, potesne dicere? cur eius nascentis alias hebetiora, alias acutiora videantur cornua? (Idem v. Hebes p. 121.)

6. Quid? mare nonne caeruleum? at eius unda, quum est pulsa remis, purpurascit: et quidem aqua tinctum quodammodo et infectum. (Idem v. Purpurascit p. 162.)

7. Atqui, si id crederemus, non egeremus perpendiculis, non normis, non regulis. (Non. v. Perpendiculi p. 163.)

8. Alius adultis, alius senibus: alius aegris, alius sanis: alius siccis, alius vinolentis. (Non. v. Siccum p. 395.)

9. Si quando enim nos demersimus, ut qui urinantur, aut nihil superum aut obscure admodum cernimus. (Idem v. Urinantur p. 474.)

10. Quibus etiam alabaster plenus unguenti putere videatur. (Idem v. Alabaster p. 545.)

EX LIB. III.

1. Digladiari autem semper, depugnare cum facinorosis et audacibus, quis non quum miserrimum, tum etiam stultissimum dixerit? (Idem v. Digladiari pag. 65.)

2. Et ut nos nunc sedemus ad Lucrinum, pisciculosque exsultantes videmus. (Idem v. Exsultare ibid.)

3. In tanta animalium varietate, homini ut soli cupiditas ingeneraretur cognitionis et scientiae. (Id. v. Ingeneraretur p. 123.)

4. Aliqua potestas si sit, vindicet se in libertatem. (Idem v. Vindicare p. 419.)

5. Quod si liceret, ut iis, qui in itinere deerravissent, sic vitam deviam secutis, corrigere errorem poenitendo, facilior esset emendatio temeritatis. (Lactant. Inst. l. VI. c. 24.)

6. Malcho in opera affixa. (Diomed. l. I. p. 373. ed. Putsch.)

EX LIBRO INCERTO.

1. Mihi autem non modo ad sapientiam caeci videmur, sed ad ea ipsa, quae aliqua ex parte cerni videantur, hebetes et obtusi. (Lactant. l. III. c. 14.)

2. — — — — — — Latent ista omnia, Varro,
Magnis obscurata et circumfusa tenebris.

(Marcian. Capell. de Rhet. p. 426. ed. C. Fortunat. l. III. c. 16. de Elocutionis Cura. cf. Cic. Acad. pr. l. II. c. 39. init.)

3. Talia mihi videntur omnia, quae probabilia vel verisimilia putavi nominanda: quae tu si alio nomine vis vocare, nihil repugno: satis enim mihi est, te iam bene accepisse, quid dicam: id est, quibus rebus haec nomina imponam. Non enim vocabulorum opificem, sed rerum inquisitorem decet esse sapientem. (Augustin. contr. Acad. l. II. c. 11. Tom. IV. p. 432. ed Bas.)

4. Academico sapienti ab omnibus ceterarum sectarum, qui sibi sapientes viderentur, secundae partes dantur, quum primas sibi quemque vindicare necesse sit. Ex quo potest probabiliter confici, eum recte primum esse iudicio suo, qui omnium ceterorum iudicio sit secundus. Fac enim, verbi caussa, Stoicum adesse sapientem: nam contra eos potissimum Academicorum exarsit ingenium: ergo Zeno vel Chrysippus, si interrogentur, quid sit sapiens, respondebit, eum esse, quem ipse descripserit. Contra Epicurus, vel quis alius adversariorum negabit, suumque potius peritissimum voluptatum aucupem, sapientem esse contendet. Inde ad iurgium. Clamat Zeno, et tota illa porticus tumultuatur, hominem natum ad nihil esse aliud, quam honestatem: ipsam suo splendore in se animos ducere, nullo prorsus commodo extrinsecus posito, et quasi lenocinante mercede: voluptatemque illam Epicuri solis inter se pecoribus esse communem, in quorum societatem et hominem et sapientem trudere nefas esse. Contra ille, convocata de hortulis in auxilium quasi libera turba temulentorum, quaerentium tantum, quem incomptis unguibus bacchantes, asperoque ore discerpant, voluptatis nomen, suavitatem, quietem teste populo exaggerans, instat acriter, ut sine ea beatus

nemo esse posse videatur. In quorum rixam si Academicus incurrerit, utrosque audiet trahentes se ad suas partes. Sed si in illos aut in istos concesserit, ab eis, quos deserit, insanus, imperitus, temerariusque clamabitur. Itaque quum et huc et illuc aurem diligenter admoverit, interrogatus, quid ei videatur, dubitare se dicet. Roga nunc Stoicum, quis sit melior, Epicurusne, qui delirare illum clamat, an Academicus, qui sibi adhuc de re tanta deliberandum esse pronuntiat. Nemo dubitat, Academicum praelatum iri. Rursus te ad illum converte, et quaere, quem magis amet, Zenonem, a quo bestia nominatur, an Arcesilam, a quo audit, tu fortasse verum dicis, sed requiram diligentius: nonne apertum est, totam illam porticum insanam, Academicos autem prae illis modestos cautosque homines visum iri Epicuro? (Idem ibid. l. III. c. 7. Tom. IV. p. 441.)

5. Mos fuit Academicis occultandi sententiam suam, nec eam cuiquam, nisi qui secum ad senectutem usque vixissent, aperiendi. (Idem ibid. c. 20. T. IV. p. 455.)

II. EX LIB. III. DE NATURA DEORUM.

1. Non sunt ista vulgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis exstinguat. (Lactant. Inst. l. II. c. 3.)

2. Primum igitur non est probabile, eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse divina providentia effectam, sed habere et habuisse vim et naturam suam. Ut igitur faber, quum quid aedificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea utitur, quae sit parata; fictorque item e cera: sic isti providentiae divinae materiam praesto esse oportuit, non quam ipsa faceret, sed quam haberet paratam: quod si non est a Deo materia facta, ne terra quidem et aqua et aer et ignis a Deo factus est. (Idem ibid. c. 8.)

III. EX LIB. I. DE DIVINATIONE.

Antecellunt. (Diomedes l. I. p. 571. ed. Putsch.)

IV. EX LIB. I. DE LEGIBUS.

Sicut una eademque natura mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohaeret ac nititur; sic omnes homines inter se natura confusi, pravitate dissentiunt, nec se intelligunt esse consanguineos et subiectos omnes sub unam eamdemque tutelam: quod si teneretur, Deorum profecto vitam omnes viverent. (Lactant. Inst. l. V. c. 8.)

EX LIB. II. DE LEGIBUS.

Magnum audaxque consilium Graecia suscepit, quod Cupidinum et Amorum simulacra in gymnasiis consecravit. (Lactant. Inst. l. I. c. 20.)

EX LIB. V. DE LEGIBUS.

Visne igitur, quoniam sol paullulum a meridie iam devexus videtur, neque dum satis ab his novellis arboribus omnis hic locus opacatur, descendamus ad Lirim, eaque, quae restant, in illis alnorum umbraculis persequamur? (Macrob. Saturn. l. VI. c. 4.)

EX LIBRO INCERTO DE LEGIBUS.

1. Gratulemurque nobis, quoniam mors aut meliorem, quam qui est in vita, aut certe non deteriorem est allatura statum. Nam sine corpore, animo vigente, divina est vita: sensu carenti nihil profecto est mali. (Lactant. Instit. l. III. c. 19.)

2. Octo poenarum genera in legibus continentur, damnum, vincula, verbera, talio, ignominia, exsilium, mors, servitus. (Augustin. Civ. D. l. XXI. c. 11.)

V. EX LIB. DE FATO.

1. Chrysippus aestuans laboransque, quonam pa-

cto explicet, et fato omnia fieri, et esse aliquid in nobis, intricatur hoc modo. (Gell. l. VI. c. 2.)

2. Nam, quum esset apud se ad Laverium Scipio, unaque Pontius; allatus est forte Scipioni acipenser, qui admodum raro capitur, sed est piscis, ut ferunt, in primis nobilis. Quum autem Scipio unum et alterum ex iis, qui eum salutatum venerant, invitasset, pluresque etiam invitaturus videretur: in aurem Pontius, Scipio, inquit, vide quid agas: acipenser iste paucorum hominum est. (Macrob. Saturn. l. II. c. 12.)

F. FRAGMENTA DEPERDITORUM LIBRORUM PHILOSOPHICORUM.

I. OECONOMICA EX XENOPHONTE.

(Oeconomica scripsit Cicero a. p. U. c. 670, aut 71., Oeconomicum Xenophonteum, si non interpretatus, certe secutus. Quamquam his in fragmentis multa insunt interpretationis vestigia. Macrobius Saturn. l. II. c. 16. Ciceronis Oeconomicon librum tertium memorat. Ac Serv. ad Virg. Ge. I, 43. p. 63. omnino tres fuisse libros narrat, I. de domesticis, II. extraneis de officiis patrisfamilias, III. de agricultura. Ego fragmenta, quoniam, quo quaeque e libro sumpta sint, non liquet, ad Xenophontei Oeconomici ordinem redigere malui.)

1. (Xenoph. Oec. c. 4. §. 20–25.) Quum ad Cyrum minorem Regem Persarum, praestantem ingenio atque imperii gloria, Lysander Lacedaemonius, vir summae virtutis, venisset Sardis, — et reliqua, quae continentur libro DE SENECTUTE c. 17. §. 59.

2. (Xenoph. Oec. c. 6. §. 12.) **Homo ex eo numero hominum, qui apud nos hoc nomine dignantur.** (Prisc. l. VIII. c. 4. §. 19.)

3. (Xenoph. Oec. c. 7. §. 9.) **Quid igitur, pro Deûm immortalium, primum eam docebas, quaeso?** (Donat. in Ter. Phorm. 2, 3, 4.)

4. Xenophon Atheniensis eo libro, — qui Oeconomicus inscribitur, prodidit (c. 7. §. 18–28.) **maritale coniugium sic comparatum esse natura, ut non solum iucundissima, verum etiam utilissima vitae societas iniretur: nam primum,** quod etiam Cicero ait, **ne genus humanum temporis longinquitate occideret, propter hoc marem cum femina esse coniunctum: deinde ut ex hac eadem societate mortalibus adiutoria senectutis, nec minus propugnacula praepararentur. Tum etiam, quum victus et cultus humanus non, uti feris, in propatulo ac silvestribus locis, sed domi sub tecto accurandus erat, necessarium fuit, alterutrum foris et sub dio esse, qui labore et industria compararet, quae tectis reconderentur: si quidem vel rusticari, vel navigare, vel etiam alio genere negotiari necesse erat, ut aliquas facultates acquireremus. Quum vero paratae res sub tectum essent congestae, alium esse oportuit, qui et illatas custodiret, et ea conficeret opera, quae domi deberent administrari. Nam et fruges ceteraque alimenta terrestria indigebant tecto: et ovium ceterarumque pecudum fetus, atque fructus clauso custodiendi erant, nec minus reliqua utensilia, quibus aut alitur hominum genus, aut etiam excolitur. Quare quum [et] operam, et diligentiam ea, quae proposuimus, desiderarent, nec exigua cura foris acquirerentur, quae domi custodiri oporteret: iure, ut dixi, [a] natura comparata est [opera] mulieris ad domesticam diligentiam, viri autem ad exercitationem forensem et extraneam. Itaque viro calores et frigora perpe-**

tienda, tum etiam itinera et labores pacis ac belli, id est, rusticationis et militarium stipendiorum, Deus tribuit: mulieri deinceps, quod omnibus his rebus fecerat inhabilem, domestica negotia curanda tradidit. Et quoniam hunc sexum custodiae et diligentiae assignaverat, idcirco timidiorem reddidit, quam virilem. Nam metus plurimum confert ad diligentiam custodiendi. Quod autem necesse erat foris et in aperto victum quaerentibus nonnumquam iniuriam propulsare, idcirco virum, quam mulierem fecit audaciorem. Quia vero partis opibus aeque fuit opus memoria et diligentia: non minorem feminae, quam viro, earum rerum tribuit possessionem. Tum etiam, quod simplex natura non omnes res commodas amplecti volebat, idcirco alterum alterius indigere voluit: quoniam, quod alteri deest, praesto plerumque est alteri. Haec in Oeconomico Xenophon et deinde Cicero, qui eum Latinae consuetudini tradidit, non inutiliter disseruerunt. (Colum. l. XII. Praef. §. 1-7.)

5. (Xen. Oec. c. 7. §. 36. sq.) Ea porro persuasissimum habere debebit, aut in totum, aut certe plurimum domi se morari oportere: tum quibus aliquid in agro faciendum erit servis, eos foras emittere; quibus autem in villa quid agendum videbitur, eos intra parietes continere, atque animadvertere, ne diurna cessando frustrentur opera: quae domum autem inferuntur, diligenter inspicere, ne delibata sint, et ita explorata atque inviolata recipere, tum separare, quae consumenda sunt, et quae superfieri possunt, custodire, ne sumptus annuus menstruus fiat. Tum si quis ex familia coeperit adversa valetudine affici, videndum erit, ut is quam commodissime ministretur: nam ex huiusmodi cura nascitur benevolentia, nec minus obsequium. Quin etiam fidelius, quam prius, servire student, qui convaluerint,

quum est aegris adhibita diligentia. (Colum. l. XII. c. 1. §. 5. sq.)

6. (Xen. Oec. c. 8. §. 2-4.) Nam vetus est proverbium, paupertatem certissimam esse, quum alicuius indigeas, uti eo non posse, quia ignoretur, ubi proiectum iaceat, quod desideretur. Itaque in re familiari laboriosior est negligentia, quam diligentia. Quis enim dubitet, nihil esse pulchrius in omni ratione vitae, dispositione atque ordine? Quod etiam ludicris spectaculis licet saepe cognoscere. Nam ubi chorus canentium non ad certos modos, neque numeris praeeuntis magistri consensit, dissonum quiddam ac tumultuosum audientibus canere videtur. At ubi certis numeris ac pedibus, velut facta conspiratione, consensit atque concinuit, ex eiusmodi vocum concordia non solum ipsis canentibus amicum quiddam et dulce resonat, verum etiam spectantes audientesque laetissima voluptate permulcentur. Iam vero in exercitu neque miles neque Imperator sine ordine ac dispositione quidquam valet explicare, quum armatus inermem, eques peditem, plaustrum equitem, si sint permixti, confundant. (Colum. l. XII, c. 2. §. 3-5.)

7. (Xen. Oec. c. 8. §. 10.) Nam et unum quodque facilius consideratur, quum est assignatum suo loco, et si quid forte abest, ipse vacuus locus admonet, ut, quod deest, requiratur. Si quid vero curari aut concinnari oportet, facilius intelligitur, quum ordine suo recensetur. (Colum. l. XII. c. 2. §. 6.)

8. (Xen. Oec. c. 8. §. 16.) Haec eadem ratio praeparationis atque ordinis etiam in navigiis plurimum valet. Nam ubi tempestas incessit, et est rite disposita navis, suo quidque ordine locatum armamentum sine trepidatione minister promit, quum est a gubernatore postulatum. (Colum. l. XII. c. 2. §. 5.)

9. (Xen. Oec. c. 9. §. 3.) Quod excelsissimum est conclave, pretiosissima vasa et vestem desiderat: quod denique horreum siccum atque aridum, frumentis habetur idoneum: quod frigidum, commodissime vinum custodit: quod bene illustre, fragilem supellectilem atque ea postulat opera, quae multi luminis indigent. (Colum. l. XII. c. 2. §. 2.)

10. (Xen. Oec. c. 9. §. 6-10.) Praeparatis idoneis locis, instrumentum et supellectilem distribuere coepimus, ac primum ea secrevimus, quibus ad res divinas uti solemus: postea mundum muliebrem, qui ad dies festos comparatur: deinde ad bella virilem: item dierum sollemnium ornatum, nec minus calceamenta utrique sexui convenientia: tum iam seorsum arma ac tela seponebantur, et in altera parte instrumenta, quibus ad lanificia utuntur. Post, quibus ad cibum comparandum vasis uti assolent, constituebantur; inde, quae ad lavationem, quae ad exornationem, quae ad mensam quotidianam atque epulationem pertinent, exponebantur. Postea ex iis, quibus quotidie utimur, quod menstruum esset, seposuimus, annuum quoque, in duas partes divisimus. Nam sic minus fallit, qui exitus futurus sit. Haec postquam omnia secrevimus, tum suo quaeque loco disposuimus: deinde, quibus quotidie servuli utuntur, quae ad lanificia, quae ad cibaria coquenda et conficienda pertinent, haec ipsis, qui his uti solent, tradidimus, et, ubi exponerent, demonstravimus, et, ut salva essent, praecepimus. Quibus autem ad dies festos et ad hospitum adventum utimur et ad quaedam rara negotia, haec promo* tradidimus, et loca omnium demonstravimus, et omnia annumeravimus, atque annumerata ipsi exscripsimus, eumque admonuimus, ut, quodcumque opus esset, sciret, unde daret; et meminisset atque adnotaret, quid et quando et cui dedisset, et, quum recepis-

set, ut quidque suo loco reponeret. (Colum. l. XII. c. 3. §. 1–4.)

11. (Xen. Oec. c. 9. §. 11.) In primis considerandum erit, an a vino, ab escis, a superstitionibus, a somno, a viris remotissima sit, et ut cura eam subeat, quid meminisse, quid in posterum prospicere debeat, ut fere eum morem servet, quem villico praecepimus: quoniam pleraque similia esse debent in viro atque femina, et tam malum vitare, quam praemium recte factorum sperare. (Colum. l. XII. c. 1. §. 3.)

12. (Xen. Oec. c. 9. §. 14.) Postremo his rebus omnibus constitutis, nihil hanc arbitror distributionem profuturam, nisi, ut iam dixi, villicus saepius, et aliquando tamen dominus aut matrona consideraverit, animadverteritque, ut ordinatio instituta conservetur. Quod etiam in bene moratis civitatibus semper est observatum; quarum primoribus atque optimatibus non satis visum est bonas leges habere, nisi custodes earum diligentissimos cives creassent, quos Graeci νομοφύλακας appellant. Horum erat officium, eos, qui legibus parerent, laudibus prosequi, nec minus honoribus: eos autem, qui non parerent, poena mulctare. (Col. l. XII. c. 3. §. 10. sq.)

13. (Xen. Oec. c. 10. §. 10.) Denique uno loco quam minime oportebit eam consistere: neque enim sedentaria eius opera est, sed modo ad telam debebit accedere, ac, si quid melius sciat, docere: si minus, addiscere ab eo, qui plus intelligat, modo eos, qui cibum familiae conficiunt, invisere: tum etiam culinam et bubilia, nec minus praesepia mundanda curare: valetudinaria quoque, vel si vacent ab imbecillis, identidem aperire, et immunditiis liberare, ut, quum res exegerit, bene ordinata [et ornata] et salubria languentibus praebeantur: promis quoque et cellariis aliquid appendentibus aut metientibus intervenire. (Colum. l. XII. c. 3. §. 8.)

14. Itaque in Oeconomico Xenophontis, quem M. Cicero Latino sermoni tradidit, vir egregius, ille Ischomachus Atheniensis, rogatus a Socrate (c. 12. §. 4.) utrumne, si res familiaris desiderasset, mercari villicum, tamquam fabrum, an a se instituere consueverit: ego vero, inquit, ipse instituo. Etenim qui me absente in meum locum substituitur, et vicarius meae diligentiae succedit, is ea, quae ego, scire debet. (Colum. l. XI. c. 1. §. 5.)

15. (Xen. Oec. c. 12. §. 10-14.) Somni et vini sit abstinentissimus, quae utraque sunt inimicissima diligentiae: nam et ebriosa cura officii pariter cum memoria subtrahitur; et somniculosum plurima effugiunt: quid enim possit aut ipse agere aut cuiquam dormiens imperare? Tum etiam sit a venereis amoribus aversus: quibus si se dediderit, non aliud quidquam possit cogitare, quam illud quod diligit. Nam vitiis eiusmodi pellectus animus nec praemium iucundius, quam fructum libidinis, nec supplicium gravius, quam frustrationem cupiditatis existimat. (Colum. l. XI. c. 1. §. 13. 14.)

16. (Xen. Oec. c. 16. §. 14.) Nullo modo facilius arbitror posse neque herbas arescere et interfici, neque terram ab sole percoqui. (Nonius v. Interfici p. 449.)

17. (Xen. Oec. c. 17. §. 14.) Apes in alvearium congesserunt.* (Charis. l. I. p. 82.)

18. (Xen. Oec. c. 19. §. 3.) Scrobes. (Serv. ad Virgil. Georg. l. II. v. 288.)

19. (Xen. Oec. c. 19. §. 12. sq.) Qui neque serit vitem, neque quae sata est diligenter colit, oleum, ficus, poma non habet. (Macrob. Saturn. l. II. c. 16.)

20. (Xen. Oec. c. 19. §. 19.) Quum vero, affecta iam prope aestate, uvas a sole mitescere tempus est —. (Gell. l. XV. c. 5. Non. v. Profligare p. 161.)

21. (Xen. Oec. c. 20. §. 16-19.) Plurimum enim

refert, colonos a primo mane opus aggredi, nec lentos per otium pigre procedere, siquidem Ischomachus idem ille, Malo, inquit, unius agilem industriam, quam decem hominum negligentem et tardam operam. Quippe plurimum affert mali, si operario tricandi potestas fiat. Nam ut in itinere conficiendo saepe dimidio maturius pervenit is, qui naviter et sine ullis cessationibus permeabit, quam is, qui quum sit una profectus, umbras arborum fonticulorumque amoenitatem, vel aurae refrigerationem captavit: sic in agresti negotio dici vix potest, quid navus operarius ignavo et cessatore praestet. (Colum. l. XI. c. 1. §. 15. 16.)

II. PROTAGORAS EX PLATONE.

(Hunc dialogum quo tempore Cicero Latine interpretatus sit, non magis constat, quam quando Aeschinis in Ctesiphontem, et Demosthenis pro Ctesiphonte orationes et, quod his praemisit, prooemium De optimo genere oratorum. Protagoram vero et alios nescio quos Platonis libros, quum alii, tum Schützius a Cicerone in iuventute in Latinum esse conversos propterea statuere videntur, quod Xenophontis Oeconomicum ipse Cicero a se adolescente adhuc in Latinum esse translatum scribit Off. l. II. c. 24. §. 87. Ceterum adde locum Quinctiliani l. X. c. 5. §. 2. Ruhnkenii quidem iudicio haud integrum. De Timaeo vid. Argum. Tim.)

---

1. (Plat. Prot. init.) Quid tu? unde tandem appares, o Socrate? an [id *] quidem non dubium est, quin ab Alcibiade? Prisc. l. VI. c. 11. §. 63.)

2. (Plat. Prot. p. 356. A. ed. Steph.) Quae igitur potest esse indignitas voluntatis ad molestiam, nisi in magnitudine aut longitudine alterius utrius posita? (Prisc. l. V. c. 12. §. 64.)

3. (Plat. Prot. p. 357. B.) Nunc a vobis, o Protagora et Socrate, postulo, ut de isto concedatis alter alteri, et inter vos de huiusmodi rebus controversemini, non concertetis. (Prisc. l. VIII. c. 7. §. 35.)

4. Confirmandi genera complura. (Donat. in Terentii Phorm. Act. IV. Sc. 3. Vs. 6.)

III. M. TULLII CICERONIS DE RE PUBLICA

LIBER I.

ARGUMENTUM.

Cicero, Platonis et Aristotelis exemplo, de re publica instituit scribere, ut, si qua posset labantem iam Romanorum rempublicam consilio sustentare, nihil omisisse videretur. Ut vero sine ulla invidia disputaret, disputationem non a se, aut suo tempore, sed ab Africano minore Tuditano Aquillio Coss. (625. U.) habitam fingit. Ad hunc paullo ante, quam exstingueretur, feriis Latinis convenerant aliquot familiares, Q. Aelius Tubero, Paulli nepos ex Aemilia, sorore Africani, L. Furius Philus, P. Rutilius Rufus, Sp. Mummius, Achaici frater, C. Fannius, Laelii gener, Q. Mucius Scaevola, C. Laelius Sapiens et M' Manilius. Quorum ceteri quum de rebus caelestibus sermocinentur, Laelius magis ad se pertinere ostendit sermonem de re publica: quem ut instituat Africanus suamque ea de re sententiam exponat, ceteris assentientibus, ille impetrat. Hic igitur c. 24. tandem exordiens, primo definit notionem reipublicae, quam dicit esse rem populi, populum autem coetum multitudinis consensu iuris et utilitatis communione sociatum. c. 25. Deinde omnem rempublicam, sive a Rege, sive ab optimatibus, sive ab ipso populo administretur, consilio regendam esse censet. Tum

interrogatus a Laelio, quam de tribus istis administrandae illius formis optimam iudicet, nullam earum sibi satisfacere respondet, sed quartam quamdam temperatam et compositam ex omnibus. c. 29. Instante autem Laelio, ut, quam de tribus illis administrationis rationibus maxime probet, aperte profiteatur, regiam reliquis duabus praefert, quum ceterorum plerorumque, tum ipsius populi Romani atque rei et domesticae et bellicae usu unice commendatam: quamquam consilium in optimatium, in populi imperio libertatem collaudat. Denique redit ad eam, quam iam supra professus est, sententiam, genus reipublicae regendae optimum illud sibi videri, quod mixtum sit e tribus illis generibus. Quod quoniam Romanae reipublicae exemplo illustrare propositum habet, antea, quantum haec ceteris praestet, sibi ostendendum esse dicit. Hunc autem Africani eiusque familiarium sermonem Cicero sibi et amico cuidam, cui opus inscripsit, fortasse Attico, Smyrnae Lepido Catulo Coss. s. a. 676. p. U. c. a Rutilio illo traditum esse narrat. Ipsius autem confectio operis, quod, consilio idemtidem mutato, in sex libros digessit, cadit in a. p. U. c. 701. (cf. Ep. ad Q. fratrem III, 5. contra vero ad Att. XIII, 19. de Div. II, 1. Tuscc. IV, 1. de Legg. I, 6. III, 2.) Haec fragmenta Ang. Maius e codice Vaticano, eoque Augustini palimpsesto, primus edidit, interpositis, quae aliunde nota erant, fragmentis, Romae 1822. Fuisse vero etiam codicem eiusdem operis Sarmaticum, diu fabulis iactatum et frustra quaesitum, Münnichius prof. Cracov. libro 1825. publicato fidem nobis facere conatus est.

(Desiderantur paginae xxxiv.)

I *** *im*petu liberavissent; nec C. Duellius, Aulus Atilius, L. Metellus terrore Karthaginis; non duo Sciopiones oriens incendium belli Punici secundi sanguine suo restinxissent; nec id excitatum maioribus copiis aut Quintus Maximus enervavisset, aut M. Marcellus

contudisset, aut a portis huius urbis avulsum P. Africanus compulisset intra hostium moenia. M. vero Catoni, homini ignoto et novo, quo omnes, qui iisdem rebus studemus, quasi exemplari ad industriam virtutemque ducimur, certe licuit Tusculi se in otio delectare, salubri et propinquo loco. Sed homo demens, ut isti putant, quum cogeret eum necessitas nulla, in his undis et tempestatibus ad summam senectutem maluit iactari, quam in illa tranquillitate atque otio iucundissime vivere. Omitto innumerabiles viros, quorum singuli saluti huic civitati fuerunt: et qui sunt procul ab aetatis huius memoria, commemorare eos desino, ne quis se aut suorum aliquem praetermissum queratur. Unum hoc definio, tantam esse necessitatem virtutis generi hominum a natura, tantumque amorem ad communem salutem defendendam datum, ut ea vis omnia blandimenta voluptatis otiique vicerit.

II. Nec vero habere virtutem satis est, quasi artem aliquam, nisi utare. Etsi ars quidem, quum ea non utare, scientia tamen ipsa teneri potest; virtus in usu sui tota posita est; usus autem eius est maximus civitatis gubernatio, et earum ipsarum rerum, quas isti in angulis personant, reapse, non oratione, perfectio. Nihil enim dicitur a philosophis, quod quidem recte honesteque dicatur, quod non* ab his partum confirmatumque sit, a quibus civitatibus iura descripta sunt. Unde enim pietas? aut a quibus religio? unde ius aut gentium, aut hoc ipsum civile quod dicitur? unde iustitia, fides, aequitas? unde pudor, continentia, fuga turpitudinis, appetentia laudis et honestatis? unde in laboribus et periculis fortitudo? nempe ab his, qui haec disciplinis informata, alia moribus confirmarunt, sanxerunt autem alia legibus. Quin etiam Xenocratem ferunt, nobilem in primis philosophum, quum quaereretur ex eo, quid

assequerentur eius discipuli, respondisse, ut id sua sponte facerent, quod cogerentur facere legibus. Ergo ille civis, qui id cogit omnes imperio legumque poena, quod vix paucis persuadere oratione philosophi possunt, etiam his, qui illa disputant, ipsis est praeferendus doctoribus. Quae est enim istorum oratio tam exquisita, quae sit anteponenda bene constitutae civitati, publico iuri, et moribus? Equidem quemadmodum

— urbes magnas atque imperiosas,

ut appellat Ennius, viculis et castellis praeferendas puto, sic eos, qui his urbibus consilio atque auctoritate praesunt, his, qui omnis „negotii publici expertes" sint, longe duco sapientia ipsa esse anteponendos. Et quoniam maxime rapimur ad opes augendas generis humani, studemusque nostris consiliis et laboribus tutiorem et opulentiorem vitam hominum reddere, et ad hanc voluptatem ipsius naturae stimulis incitamur: teneamus eum cursum, qui semper fuit optimi cuiusque, neque ea signa audiamus, quae receptui canunt, ut eos etiam revocent, qui iam processerint.

III. His rationibus tam certis tamque illustribus opponuntur ab his, qui contra disputant, primum labores qui sint re publica defendenda sustinendi: leve sane impedimentum vigilanti et industrio; neque solum in tantis rebus, sed etiam in mediocribus vel studiis vel officiis vel vero etiam negotiis contemnendum. Adiunguntur pericula vitae, turpisque ab his formido mortis fortibus viris opponitur: quibus magis id miserum videri solet, natura se consumi et senectute, quam sibi dari tempus, ut possint eam vitam, quae tamen esset reddenda naturae, pro patria potissimum reddere. Illo vero se loco copiosos et disertos putant, quum calamitates clarissimorum virorum, iniuriasque iis ab ingratis impositas civibus colligunt. Hinc enim illa et apud Graecos exempla,

Miltiadem victorem domitoremque Persarum, nondum sanatis vulneribus iis, quae corpore adverso in clarissima victoria accepisset, vitam ex hostium telis servatam, in civium vinculis profudisse: et Themistoclem patria, quam liberavisset, pulsum atque proterritum, non in Graeciae portus per se servatos, sed in barbariae sinus confugisse, quam afflixerat. Nec vero levitatis Atheniensium crudelitatisque in amplissimos cives exempla deficiunt: quae nata et frequentata apud illos, etiam in gravissimam civitatem nostram dicuntur redundasse. Nam vel exsilium Camilli, vel offensio commemoratur Ahalae, vel invidia Nasicae, vel expulsio Laenatis, vel Opimi damnatio, vel fuga Metelli, vel acerbissima C. Marii clades, principum caedes, vel eorum multorum pestes, quae paullo post secutae sunt. „Nec vero iam meo nomine abstinent.“ Et credo quia nostro consilio ac periculo sese in illa vita atque otio conservatos putant, gravius etiam de nobis queruntur et amantius. Sed haud facile dixerim, cur quum ipsi discendi aut visendi caussa maria transmittant * * *

(Desiderantur paginae duae.)

IV. * * * salvam esse Consulatu abiens in concione P. R. idem iurante iuravissem, facile iniuriarum omnium compensarem curam et molestiam. Quamquam nostri casus plus honoris habuerunt, quam laboris; neque tantum molestiae, quantum gloriae; maioremque laetitiam ex desiderio bonorum percepimus, quam ex laetitia improborum dolorem. Sed si aliter, ut dixi, accidisset, qui possem queri? quum mihi nihil improviso, nec gravius, quam exspectavissem, pro tantis meis factis evenisset. Is enim fueram, cui quum liceret aut maiores ex otio fructus capere, quam ceteris, propter variam suavitatem studiorum, in quibus a pueritia vixeram; aut si quid

accideret acerbius universis, non praecipuam, sed parem cum ceteris fortunae conditionem subire: non dubitaverim, me gravissimis tempestatibus ac paene fulminibus ipsis obvium ferre, conservandorum civium caussa, meisque propriis periculis parere commune reliquis otium. Neque enim hac nos patria lege genuit aut educavit, ut nulla quasi alimenta exspectaret a nobis, ac tantummodo, nostris ipsa commodis serviens, tutum perfugium otio nostro suppeditaret, et tranquillum ad quietem locum; „sed ut „plurimas et maximas nostri animi, ingenii, consilii „partes ipsa sibi ad utilitatem suam pigneraretur;“ tantumque nobis in nostrum privatum usum, quantum ipsi superesse posset, remitteret.

V. Iam illa perfugia, quae sumunt sibi ad excusationem, quo facilius otio perfruantur, certe minime sunt audienda; quum ita dicunt, accedere ad rem publicam plerumque homines nulla re bona dignos, cum quibus comparari sordidum, confligere autem, multitudine praesertim incitata, miserum et periculosum sit. Quam ob rem neque sapientis esse, accipere habenas, quum insanos atque indomitos impetus vulgi cohibere non possit, neque liberalis, cum impuris atque immanibus adversariis decertantem, vel contumeliarum verbera subire, vel exspectare sapienti non ferendas iniurias: proinde quasi bonis et fortibus et magno animo praeditis ulla sit ad rem publicam adeundi caussa iustior, quam ne pareant improbis, neve ab iisdem lacerari rem publicam patiantur, quum ipsi auxilium ferre si cupiant, non queant.

VI. Illa autem exceptio c· i probari tandem potest, quod negant, sapientem suscepturum ullam rei publicae partem, extra quam si eum tempus et necessitas coegerit? quasi vero maior cuiquam necessitas accidere possit, quam accidit nobis; in qua quid facere potuissem, nisi tum Consul fuissem? Consul au-

tem esse qui potui, nisi eum vitae cursum tenuissem a pueritia, per quem equestri loco natus pervenirem ad honorem amplissimum? Non igitur potestas est ex tempore, aut, quum velis, opitulandi rei publicae, quamvis ea prematur periculis, nisi eo loco sis, ut tibi id facere liceat. Maximeque hoc in hominum doctorum oratione mihi mirum videri solet, quod qui tranquillo mari gubernare se negent posse, quod nec didicerint nec umquam scire curaverint, iidem ad gubernacula se accessuros profiteantur excitatis maximis fluctibus. Isti enim palam dicere, atque in eo multum etiam gloriari solent, se de rationibus rerum publicarum aut constituendarum aut tuendarum nihil nec didicisse umquam nec docere; earumque rerum scientiam non doctis hominibus ac sapientibus, sed in illo genere exercitatis concedendam putant. Quare qui convenit polliceri operam suam rei publicae tum denique, si necessitate cogantur? quum, quod est multo proclivius, nulla necessitate premente rem publicam regere nesciant. Equidem, ut verum esset sua voluntate sapientem descendere ad rationes civitatis non solere; sin autem temporibus cogeretur, tum id munus denique non recusare; tamen arbitrarer hanc rerum civilium minime negligendam scientiam sapienti, propterea quod omnia essent ei praeparanda, quibus nesciret an aliquando uti necesse esset.

VII. Haec plurimis a me verbis dicta sunt ob eam caussam, quod his libris erat instituta et suscepta mihi de re publica disputatio; quae ne frustra haberetur, dubitationem ad rem publicam adeundi in primis debui tollere. Ac tamen si qui sunt, qui philosophorum auctoritate moveantur, dent operam parumper atque audiant eos, quorum summa est auctoritas apud doctissimos homines et gloria: quos ego existimo, etiam si qui ipsi rem publicam non

gesserint; tamen quoniam de re publica multa quaesierint et scripserint, functos esse aliquo rei publicae munere. Eos vero septem, quos Graeci sapientes nominaverunt, omnes paene video in media re publica esse versatos. Neque enim est ulla res, in qua propius ad Deorum numen virtus accedat humana, quam civitates aut condere novas aut conservare iam conditas.

VIII. Quibus de rebus, quoniam nobis contigit, ut iidem, et in gerenda re publica aliquid essemus memoria dignum consecuti, et in explicandis rationibus rerum civilium quamdam facultatem, non modo usu, sed etiam studio discendi et docendi essemus auctores; quum superiores alii fuissent in disputationibus perpoliti, quorum res gestae nullae invenirentur; alii in gerendo probabiles, in disserendo rudes: nec vero nostra quaedam est instituenda nova et a nobis inventa ratio, sed unius aetatis clarissimorum ac sapientissimorum nostrae civitatis virorum disputatio repetenda memoria est, quae mihi tibique quondam adolescentulo est a P. Rutilio Rufo, Zmyrnae quum simul essemus complures dies, exposita; in qua nihil fere, quod magno opere ad rationes omnium rerum pertineret, praetermissum puto.

IX. Nam quum P. Africanus hic, Paulli filius, feriis Latinis Tuditano Cos. et Aquillio constituisset in hortis esse; familiarissimique eius ad eum frequentes* per eos dies ventitaturos se esse dixissent, Latinis ipsis mane ad eum primus sororis filius venit Q. Tubero: quem quum comiter Scipio appellavisset libenterque vidisset, Quid tu, inquit, tam mane Tubero? Dabant enim hae feriae tibi opportunam sane facultatem ad explicandas tuas litteras. Tum ille. Mihi vero omne tempus est ad meos libros vacuum, numquam enim sunt illi occupati; te autem permagnum est nancisci otiosum, hoc praesertim motu rei

publicae. Tum Scipio: Atqui nactus es, sed mehercule otiosiorem opera, quam animo. Et ille: at tu vero animum quoque relaxes oportet; sumus enim multi, ut constituimus, parati, si tuo commodo fieri potest, abuti tecum hoc otio. — Libente me vero, ut aliquid aliquando de doctrinae studiis admoneamur.

X. Tum ille: Visne igitur, quoniam et me quodammodo invitas, et tui spem das, hoc primum, Africane, videamus, ante quam veniunt alii, quidnam sit, de isto altero sole quod nuntiatum est in Senatu? neque enim pauci neque leves sunt, qui se duo soles vidisse dicant; ut non tam fides non habenda, quam ratio quaerenda sit. Hic Scipio: Quam vellem Panaetium nostrum nobiscum haberemus, qui quum cetera, tum haec caelestia vel studiosissime solet quaerere. Sed ego, Tubero, nam tecum aperte quod sentio loquar, non nimis assentior in omni isto genere nostro illi familiari, qui, quae vix coniectura qualia sint possumus suspicari, sic affirmat, ut oculis ea cernere videatur aut tractare plane manu. Quo etiam sapientiorem Socratem soleo iudicare, qui omnem eiusmodi curam deposuerit; eaque quae de natura quaererentur, aut maiora, quam hominum ratio consequi possit, aut nihil omnino ad vitam hominum attinere dixerit. Dein Tubero: Nescio, Africane, cur ita memoriae proditum sit, Socratem omnem istam disputationem reiecisse, et tantum de vita et de moribus solitum esse quaerere. Quem enim auctorem de illo locupletiorem Platone laudare possumus? cuius in libris multis locis ita loquitur Socrates, ut etiam quum de moribus, de virtutibus, denique de re publica disputet, numeros tamen et geometriam et harmoniam studeat Pythagorae more coniungere. Tum Scipio: Sunt ista, ut dicis; „sed audisse te cre-
„do, Tubero, Platonem, Socrate mortuo, primum in
„Aegyptum discendi caussa, post in Italiam et in Si-

„ciliam contendisse“ ut Pythagorae inventa perdisceret; eumque et cum Archyta Tarentino, et cum Timaeo Locro multum fuisse; et Philolai commentarios esse nactum: quumque eo tempore in his locis Pythagorae nomen vigeret, illum se et hominibus Pythagoreis et studiis illis dedisse. Itaque quum Socratem unice dilexisset; eique omnia tribuere voluisset, leporem Socraticum subtilitatemque sermonis cum obscuritate Pythagorae et cum illa plurimarum artium gravitate contexuit.

XI. Haec Scipio quum dixisset, L. Furium repente venientem adspexit; eumque ut salutavit amicissime apprehendit et in lecto suo collocavit. Et quum simul P. Rutilius venisset, qui est nobis laudatus sermonis auctor „eum quoque ut salutavit, propter „Tuberonem iussit assidere.“ Tum Furius: Quid vos agitis? num sermonem vestrum aliquem diremit noster interventus? Minime vero, Africanus; soles enim tu haec studiose investigare, quae sunt in hoc genere, de quo instituerat paullo ante Tubero quaerere. Rutilius quidem noster etiam sub ipsis Numantiae moenibus solebat mecum interdum eiusmodi aliquid conquirere. Quae res tandem inciderat, inquit Philus? Tum ille: De solibus istis duobus, de quo studeo, Phile, ex te audire quid sentias.

XII. Dixerat hoc ille, quum puer „nuntiavit, venire ad eum Laelium, domoque iam exisse.“ Tum Scipio, calceis et vestimentis sumptis, e cubiculo est egressus; et quum paullulum inambulavisset in porticu, Laelium advenientem salutavit, et eos, qui una venerant, Spurium Mummium, quem in primis diligebat, et C. Fannium, et Quintum Scaevolam, generos Laelii, doctos adolescentes, iam aetate Quaestorios: quos quum omnes salutavisset, convertit se in porticu et coniecit in medium Laelium: fuit enim hoc in amicitia quasi quoddam ius inter illos, ut mi-

litiae propter eximiam belli gloriam Africanum ut Deum coleret Laelius; domi vicissim Laelium, quod aetate antecedebat, observaret in parentis loco Scipio. Dein quum essent perpauca inter se uno an altero spatio collocuti, Scipionique* eorum adventus periucundus et pergratus fuisset, placitum est, ut in aprico maxime pratuli loco, quod erat hibernum tempus anni, considerent: quod quum facere vellent, intervenit vir prudens omnibusque illis et iucundus et carus M. Manilius, qui a Scipione ceterisque amicissime consalutatus, assedit proximus Laelio.

XIII. Tum Philus, Non mihi videtur, inquit, quod hi venerunt, alius nobis sermo esse quaerendus, sed agendum accuratius, et dicendum dignum aliquid horum auribus. Hic Laelius: Quid tandem agebatis, aut cui sermoni nos intervenimus? PH. Quaesierat ex me Scipio, quidnam sentirem de hoc, quod duo soles visos esse constaret. L. Ain vero, Phile, iam explorata nobis sunt ea, quae ad domos nostras, quaeque ad rem publicam pertineant, siquidem, quid agatur in caelo, quaerimus? Et ille: An tu ad domos nostras non censes pertinere, scire, quid agatur et quid fiat domi; quae non ea est, quam parietes nostri cingunt, sed mundus hic totus, quod domicilium quamque patriam Dii nobis communem secum dederunt? quum praesertim, si haec ignoremus, multa nobis et magna ignoranda sint. Ac me quidem, ut hercule etiam te ipsum, Laeli, omnesque avidos sapientiae „cognitio ipsa rerum consideratioque delectat.“ Tum Laelius: Non impedio, praesertim quoniam feriati sumus; sed possumus audire aliquid, an serius venimus? PH. Nihil est adhuc disputatum; et, quoniam est integrum „libenter tibi, Laeli, ut de eo disseras, equidem concessero.“ L. Immo vero te audiamus; nisi forte Manilius interdictum aliquod inter duos soles putat esse componendum, ut ita cae-

lum possideant, ut uterque possederit. Tum Manilius: pergisne eam, Laeli, artem illudere, in qua primum excello ipse, deinde sine qua scire nemo potest, quid sit suum, quid alienum? Sed ista mox: nunc audiamus Philum, quem video maioribus iam de rebus, quam me, aut quam P. Mucium, consuli.

XIV. Tum Philus, nihil novi vobis afferam, neque quod a me sit cogitatum aut inventum: nam memoria teneo C. Sulpicium Gallum, doctissimum, ut scitis, hominem, quum idem hoc visum diceretur, et esset casu apud M. Marcellum, qui cum eo Consul fuerat: sphaeram, quam M. Marcelli avus, captis Syracusis, ex urbe locupletissima atque ornatissima sustulisset „quum aliud nihil ex tanta praeda domum suam deportavisset" iussisse proferri: cuius ego sphaerae quum persaepe propter Archimedi gloriam nomen audissem, speciem ipsam non sum tanto opere admiratus: erat enim illa venustior et nobilior in vulgus, quam ab eodem Archimede factam posuerat in templo Virtutis Marcellus idem. Sed posteaquam coepit rationem huius operis scientissime Gallus exponere, plus in illo Siculo ingenii, quam videretur natura humana ferre potuisse, iudicabam fuisse. Dicebat enim Gallus, sphaerae illius alterius solidae atque plenae vetus esse inventum, et eam a Thalete Milesio primum esse tornatam: post autem ab Eudoxo Cnidio, discipulo, ut ferebant, Platonis, eamdem illam astris caelo inhaerentibus esse descriptam; cuius omnem ornatum et descriptionem, sumptam ab Eudoxo, multis annis post non astrologiae scientia, sed poetica quadam facultate versibus Aratum extulisse. Hoc autem sphaerae genus, in quo solis et lunae motus inessent, et earum quinque stellarum, quae errantes et quasi vagae nominarentur, in illa sphaera solida non potuisse finiri. Atque in ea admirandum esse inventum Archimedi, quod ex-

cogitasset, quemadmodum in dissimillimis motibus inaequabiles et varios cursus servaret una conversio. Hanc sphaeram Gallus quum moveret, fiebat, ut soli luna totidem conversionibus in aëre illo, quot diebus in ipso caelo, succederet; ex quo et in [caelo] sphaera solis fieret eadem illa defectio, et incideret luna tum in eam metam, quae esset umbra terrae, quum sol e regione * * *

(Octo paginae hic Maio desiderantur.)

XV. * * * fuit, quod et ipse hominem diligebam, et in primis patri meo Paullo probatum et carum fuisse cognoveram. Memini, me admodum adolescentulo, quum pater in Macedonia Consul esset, et essemus in castris, perturbari exercitum nostrum religione et metu, quod serena nocte subito candens et plena luna defecisset. Tum ille, quum Legatus noster esset anno fere ante, quam Consul est declaratus, haud dubitavit postridie palam in castris docere, nullum esse prodigium; idque et tum factum esse, et certis temporibus semper futurum, quum sol ita locatus fuisset, ut lunam suo lumine non posset attingere. Ain tandem, inquit Tubero, docere hoc poterat ille homines paene agrestes, et apud imperitos audebat haec dicere? s. Ille vero, et magna quidem cum * * *

(Hic Maio duae ad minimum paginae videntur deesse.)

*neque ins*olens ostentatio, neque oratio abhorrens a persona hominis gravissimi; rem enim magnam assecutus, quod, hominibus perturbatis, inanem religionem timoremque deiecerat.

XVI. Atque eiusmodi quiddam etiam bello illo maximo, quod Athenienses et Lacedaemonii summa inter se contentione gesserunt, Pericles ille, et auctoritate et eloquentia et consilio princeps civitatis

suae, quum obscurato sole tenebrae factae essent repente, Atheniensiumque animos summus timor occupavisset, docuisse cives suos dicitur id, quod ipse ab Anaxagora, cuius auditor fuerat, acceperat, certo illud tempore fieri et necessario, quum tota se luna sub orbem solis subiecisset: itaque etsi non omni intermenstruo, tamen id fieri non posse, nisi certo intermenstruo tempore. Quod quum disputando rationibusque docuisset, populum liberavit metu: erat enim tunc haec nova et ignota ratio, solem lunae oppositu[m] solere deficere; quod Thaletem Milesium primum vidisse dicunt. Id autem postea ne nostrum quidem Ennium fugit, qui ut scribit, anno CCC. quinquagesimo fere post Romam conditam

—Nonis Iunis soli luna obstitit et nox.

Atque hac in re tanta inest ratio atque sollertia, ut ex hoc die, quem apud Ennium et in maximis annalibus consignatum videmus, superiores solis defectiones reputatae sint, usque ad illam, quae Nonis Quinctilibus fuit regnante Romulo: quibus quidem Romulum tenebris etiamsi natura ad humanum exitum abripuit, virtus tamen in caelum dicitur sustulisse.

XVII. Tum Tubero, videsne, Africane, quod paullo ante secus tibi videbatur, doc * * *

(Desiderantur paginae duae.)

† An vero multorum in terris praediorum dominos, divites appellamus; omnium virtutum possessores, pauperes nominabimus? (Augustin. de vita beata. 22.)

* * * lis, quae videant ceteri. Quid porro aut praeclarum putet in rebus humanis, qui haec Deorum regna perspexerit? aut diuturnum, qui cognoverit, quid sit aeternum? aut gloriosum, qui viderit, quam parva sit terra, primum universa, deinde ea pars eius, quam homines incolant; quamque nos in exigua eius parte affixi, plurimis ignotissimi gentibus, spe-

remus tamen nostrum nomen volitare et vagari latissime? Agros vero et aedificia et pecudes et immensum argenti pondus atque auri qui bona nec putare nec appellare soleat, quod earum rerum videatur ei levis fructus, exiguus usus, incertus dominatus, saepe etiam taeterrimorum hominum immensa possessio. Quam est hic fortunatus putandus, cui soli vere liceat omnia non Quiritium, sed sapientium iure pro suis vindicare! nec civili nexo, sed communi lege naturae, quae vetat ullam rem esse cuiusquam, nisi eius, qui tractare et uti sciat: qui imperia Consulàtusque nostros in necessariis, non in expetendis rebus, muneris fungendi gratia subeundos, non praemiorum aut gloriae caussa appetendos putet: qui denique, ut Africanum avum meum scribit Cato solitum esse dicere, possit idem de se praedicare, numquam se plus agere, quam nihil quum ageret; numquam minus solum esse, quam quum solus esset. Quis enim putare vere potest, plus egisse Dionysium tum, quum omnia moliendo eripuerit civibus suis libertatem, quam eius civem Archimedem, quum istam ipsam sphaeram, de qua modo dicebatur, nihil quum agere videretur, effecerit? Quis autem non magis solos esse, qui in foro turbàque, quicum colloqui libeat, non habeant, quam qui nullo arbitro vel secum ipsi loquantur, vel quasi doctissimorum hominum in concilio adsint, quum eorum inventis scriptisque se oblectent? Quis vero divitiorem quemquam putet, quam eum, cui nihil desit, quod quidem natura desideret? aut potentiorem, quam illum, qui omnia, quae expetat, consequatur? aut beatiorem, quam qui sit omni perturbatione animi liberatus? aut firmiore fortuna, quam qui ea possideat, quae secum, ut aiunt, vel e naufragio possit efferre? Quod autem imperium, qui magistratus, quod regnum potest esse praestantius, quam despicientem omnia humana, et info-

riora sapientia ducentem, nihil umquam nisi sempiternum et divinum animo volutare? cui persuasum sit, appellari ceteros homines, esse solos eos, qui essent politi propriis humanitatis artibus? Ut mihi Platonis illud, seu quis dixit alius, perelegans esse videatur; quem quum ex alto ignotas ad terras tempestas et in desertum littus detulisset, timentibus ceteris propter ignorationem locorum, animadvertisse dicunt in arena geometricas formas quasdam esse descriptas; quas ut vidisset, exclamavisse, ut bono essent animo; videre enim se hominum vestigia: „quae videlicet ille non ex agri consitura, quam cer„nebat, sed ex doctrinae indiciis interpretabatur." Quam ob rem, Tubero, semper mihi et doctrina et eruditi homines et tua ista studia placuerunt.

XVIII. Tum Laelius, Non audeo quidem, inquit, ad ista, Scipio, dicere; neque tam te aut Philum aut Manilium * * *

(Desiderantur paginae duae.)

* * * in ipsius paterno genere fuit noster ille amicus, dignus huic ad imitandum,

Egregie cordatus homo, catus Aeliu' Sextus;

qui egregie cordatus et catus fuit et ab Ennio dictus est, non quod ea quaerebat, quae numquam inveniret, sed quod ea respondebat, quae eos, qui quaesissent, et cura et negotio solverent: cuique, contra Galli studia disputanti, in ore semper erant illa de Iphigenia Achillis:

Astrologorum sígna, in caelo quíd sit observát Iovis,
Quúm capra aut nepa aút exoritur nómen aliquod béllua[rum].
Quód 'st ante pedes némo spectat; caéli scrutantúr plagas.

Atque idem, multum enim illum audiebam et libenter, Zethum illum Pacuvii nimis inimicum doctrinae esse dicebat: magis eum delectabat Neoptolemus Ennii, qui se ait philosophari velle, sed paucis; nam omnino haud placere. Quod si studia Graecorum vos tanto opere delectant, sunt alia liberiora et transfusa latius, quae vel ad usum vitae vel etiam ad ipsam rem publicam conferre possumus. Istae quidem artes, si modo aliquid, valent, ut paullum acuant et tamquam irritent ingenia puerorum, quo facilius possint maiora discere.

XIX. Tum Tubero: Non dissentio a te, Laeli; sed quaero, quae tu esse maiora intelligas. L. Dicam mehercule, et contemnar a te fortasse, quum tu ista caelestia de Scipione quaesieris; ego autem haec, quae videntur ante oculos, esse magis putem quaerenda. Quid enim mihi L. Paulli nepos, hoc avunculo, nobilissima in familia atque in hac tam clara re publica natus, quaerit, quomodo duo soles visi sint, non quaerit, cur in una re publica duo Senatus et duo paene iam populi sint? Nam, ut videtis, mors Tiberii Gracchi, et iam ante tota illius ratio Tribunatus divisit populum unum in duas partes: obtrectatores autem et invidi Scipionis, initiis factis a P. Crasso et Appio Claudio, tenent nihilo minus, illis mortuis, Senatus alteram partem dissidentem a nobis, auctore Metello et P. Mucio: neque hunc, qui unus potest, concitatis sociis et nomine Latino, foederibus violatis, triumviris seditiosissimis aliquid quotidie novi moventibus, bonis viris locupletibus perturbatis, his tam periculosis rebus subvenire patiuntur. Quam ob rem, si me audietis, adolescentes, solem alterum ne metueritis: aut enim nullus esse potest; aut sit sane, ut visus est, modo ne sit molestus; aut scire istarum rerum nihil; aut, etiamsi maxime sciemus, nec meliores ob eam scientiam nec

beatiores esse possumus: Senatum vero et populum ut unum habeamus, et fieri potest, et permolestum est, nisi fit, et secus esse scimus, et videmus, si id effectum sit, et melius nos esse victuros et beatius.

XX. Tum Mucius: Quid esse igitur censes, Laeli, discendum nobis, ut istud efficere possimus ipsum, quod postulas? L. Eas artes, quae efficiant, ut usui civitati simus: id enim esse praeclarissimum sapientiae munus maximumque virtutis vel documentum vel officium puto. Quam ob rem ut hae feriae nobis ad utilissimos reipublicae sermones potissimum conferantur, Scipionem rogemus, ut explicet, quem existimet esse optimum statum civitatis. Deinde alia quaeremus: quibus cognitis, spero nos ad haec ipsa via perventuros; earumque rerum rationem, quae nunc instant, explicaturos.

XXI. Quum id et Philus et Manilius et Mummius admodum approba*vissent;*

(Desiderantur paginae duae.)

† Nullum est exemplum; quasi alius assimulare rem publicam — (Diomedes l. I. p. 362. ed. Putsch.)
† Quare, si placet, deduc orationem tuam de caelo ad haec citima. (Nonius v. Cituma p. 85. et v. Deductum p. 289. e Cic. l. II. de Rep.) —

*** non solum ob eam caussam fieri volui, quod erat aequum de re publica potissimum principem rei publicae dicere; sed etiam quod memineram, persaepe te cum Panaetio disserere solitum coram Polybio, duobus Graecis vel peritissimis rerum civilium; multaque colligere ac docere, optimum longe statum civitatis esse eum, quem maiores nostri nobis reliquissent. Qua in disputatione quoniam tu paratior es, feceris, ut etiam pro his dicam, si de re publica quid sentias explicaris, nobis gratum omnibus.

XXII. Tum ille: Non possum equidem dicere, me

ulla in cogitatione acrius aut diligentius solere versari, quam in ista ipsa, quae mihi, Laeli, a te proponitur. Etenim quum in suo quemque opere artificem, qui quidem excellat, nihil aliud cogitare, meditari, curare videam, nisi quo sit in illo genere melior: ego, quum mihi sit unum opus hoc a parentibus maioribusque meis relictum, procuratio atque administratio rei publicae, non me inertiorem esse confitear, quam opificem quemquam, si minus in maxima arte, quam illi in minimis, operae consumpserim? Sed neque his contentus sum, quae de ista consultatione scripta nobis summi ex Graecia sapientissimique homines reliquerunt, neque ea, quae mihi videntur, anteferre illis audeo. Quam ob rem peto a vobis, ut me sic audiatis, neque ut omnino expertem Graecarum rerum, neque ut eas nostris in hoc praesertim genere anteponentem; sed ut unum e togatis patris diligentia non illiberaliter institutum, studioque discendi a pueritia incensum, usu tamen et domesticis praeceptis multo magis eruditum, quam litteris.

XXIII. Hic Philus, Non, hercule, inquit, Scipio, dubito, quin tibi ingenio praestiterit nemo, usu quidem in re publica rerum maximarum facile omnes viceris: quibus autem studiis semper fueris, tenemus. Quam ob rem si, ut dicis, animum quoque contulisti in istam rationem et quasi artem, habeo maximam gratiam Laelio: spero enim multo uberiora fore, quae a te dicentur, quam illa, quae a Graecis nobis scripta sunt omnia. Tum ille, permagnam tu quidem exspectationem, quod onus est ei qui magnis de rebus dicturus est gravissimum, imponis orationi meae. Et Philus, quamvis sit magna, tamen eam vinces, ut soles: neque enim est periculum, ne te de re publica disserentem deficiat oratio.

XXIV. Hic Scipio: Faciam, quod vultis, ut potero, et ingrediar in disputionem ea lege, qua credo

omnibus in rebus disserendis utendum esse, si errorem velis tollere, ut eius rei, de qua quaeritur, si nomen quod sit conveniat, explicetur, quid declaretur eo nomine: quod si convenerit, tum demum decebit ingredi in sermonem: numquam enim, quale sit illud, de quo disputabitur, intelligi poterit, nisi, quid * sit, fuerit intellectum prius. Quare quoniam de re publica quaerimus, hoc primum videamus, quid sit id ipsum, quod quaerimus. Quum approbavisset Laelius: nec vero, inquit Africanus, ita disseram de re tam illustri tamque nota, ut ad illa elementa revolvar, quibus uti docti homines his in rebus solent, ut a prima congressione maris et feminae, deinde a progenie et cognatione ordiar; verbisque quid sit et quot modis quidque dicatur definiam saepius: apud prudentes enim homines et in maxima re publica summa cum gloria belli domique versatos quum loquar, non committam, ut sit illustrior illa ipsa res, de qua disputem, quam oratio mea: nec enim hoc suscepi, ut tamquam magister persequerer omnia: neque hoc polliceor me effecturum, ut ne qua particula in hoc sermone praetermissa sit. Tum Laelius: Ego vero istud ipsum genus orationis, quod polliceris, exspecto.

XXV. „Est igitur, inquit Africanus, res publica „res populi; populus autem non omnis hominum „coetus quoquo modo congregatus, sed coetus mul„titudinis iuris consensu et utilitatis communione „sociatus." Eius autem prima caussa coeundi est non tam imbecillitas, quam naturalis quaedam hominum quasi congregatio: non est enim singulare nec solivagum genus hoc, sed ita generatum, ut ne in omnium quidem rerum affluentia * * *

(Desiderantur paginae duae.)

† *Urbis condendae originem atque caussam non unam*

intulerunt; sed alii eos homines, qui sint ex terra primitus nati, quum per silvas et campos erraticam degerent vitam, nec ullo inter se sermonis aut iuris vinculo cohaererent; sed frondes et herbam pro cubilibus, speluncas et antra pro domibus haberent: bestiis et fortioribus animalibus praedae fuisse commemorant. Tum eos, qui aut laniati effugerant, aut laniari proximos viderant, admonitos periculi sui, ad alios homines decurrisse; praesidium implorasse, et primo nutibus voluntatem suam significasse; deinde sermonis initia tentasse, ac singulis quibusque rebus nomina imponendo, paullatim loquendi perfecisse rationem. Quum autem nec multitudinem ipsam viderent contra bestias esse tutam; oppida etiam coepisse munire, vel ut quietem noctis tutam sibi facerent, vel ut incursiones atque impetus bestiarum non pugnando sed obiectis aggeribus arcerent. Haec aliis delira visa sunt, dixeruntque, non ferarum laniatus caussam fuisse coeundi, sed ipsam potius humanitatem: itaque inter se congregatos, quod natura hominum solitudinis fugiens et communionis ac societatis appetens esset. (Lact. Instit. l. VI. c. 10. Augustin. Ep. 138, 10.)

XXVI. *** *quae*dam quasi semina; neque reliquarum virtutum; nec ipsius rei publicae reperiatur ulla institutio. Hi coetus igitur hac, de qua exposui, caussa instituti sedem primum certo loco domiciliorum caussa constituerunt; „quam quum locis „manuque sepsissent, eiusmodi coniunctionem te„ctorum oppidum vel urbem appellaverunt, delu„bris distinctam spatiisque communibus. Omnis er„go populus, qui est talis coetus multitudinis, qua„lem exposui; omnis civitas, quae est constitutio „populi;“ omnis res publica, quae, ut dixi, populi res est, consilio quodam regenda est, ut diuturna sit. Id autem consilium primum semper ad eam caussam referendum est, quae caussa genuit civitatem. Dein-

de aut uni tribuendum est, aut delectis quibusdam, aut suscipiendum est multitudini atque omnibus. Quare quum penes unum est omnium summa rerum, Regem illum unum vocamus, et regnum eius rei publicae statum. Quum autem est penes delectos, tum illa civitas optimatium arbitrio regi dicitur. Illa autem est civitas popularis, sic enim appellant, in qua in populo sunt omnia. Atque horum trium generum quodvis, si teneat illud vinculum, quod primum homines inter se rei publicae societate devinxit; non perfectum illud quidem neque mea sententia optimum, sed tolerabile tamen; ut* aliud alio possit esse praestantius. Nam vel Rex aequus ac sapiens; vel delecti ac principes cives; vel ipse populus, quamquam id est minime probandum, tamen nullis interiectis iniquitatibus aut cupiditatibus, posse videtur aliquo esse non incerto statu.

XXVII. Sed et in regnis nimis expertes sunt ceteri communis iuris et consilii: et in optimatium dominatu vix particeps libertatis potest esse multitudo, quum omni consilio communi ac potestate careat: et quum omnia per populum geruntur, quamvis iustum atque moderatum, tamen ipsa aequabilitas est iniqua, quum habeat nullos gradus dignitatis. Itaque si Cyrus ille Perses iustissimus fuit sapientissimusque Rex, tamen mihi populi res; ea enim est, ut dixi antea, publica; non maxime expetenda fuisse illa videtur, quum regeretur unius nutu. Ac modo si Massilienses nostri clientes per delectos et principes cives summa iustitia reguntur, inest tamen in ea conditione populi similitudo quaedam servitutis. Si Athenienses quibusdam temporibus, sublato Areopago, nihil nisi populi scitis ac decretis agebant; quoniam distinctos dignitatis gradus non habebant, non tenebat ornatum suum civitas.

XXVIII. Atque hoc loquor de tribus his generi-

bus rerum publicarum non turbatis atque permixtis, sed suum statum tenentibus. Quae genera primum sunt in iis singula vitiis, quae ante dixi: deinde habent perniciosa alia vitia: nullum est enim genus illarum rerum publicarum, quod non habeat iter ad finitimum quoddam malum praeceps ac lubricum. Nam illi Regi, ut eum potissimum nominem, tolerabili, aut si vultis, etiam amabili Cyro, subest ad immutandi animi licentiam crudelissimus ille Phalaris, cuius in similitudinem dominatus unius proclivi cursu et facili* delabitur. Illi autem Massiliensium paucorum et principum administrationi civitatis finitimus est, qui fuit quodam tempore apud Athenienses triginta [virorum*] consensus et factio. Iam Atheniensium populi potestatem omnium rerum ipsi, ne alios requiramus, ad furorem multitudinis licentiamque conversam pesti * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXIX. * * * taeterrimus et ex hac, vel optimatium, vel factiosa tyrannica illa, vel regia, vel etiam persaepe popularis: itemque ex ea genus aliquod efflorescere ex illis, quae ante dixi, solet: mirique sunt orbes et quasi circuitus in rebus publicis commutationum et vicissitudinum: quos quum cognosse sapientis est, tum vero prospicere impendentes in gubernanda re publica moderantem cursum atque in sua potestate retinentem magni cuiusdam civis et divini paene est viri. Itaque quartum quoddam genus rei publicae maxime probandum esse sentio, quod est ex his, quae prima dixi, moderatum et permixtum tribus.

XXX. Hic Laelius: Scio tibi ita placere, Africane; saepe enim ex te audivi; sed tamen, nisi molestum est, ex tribus istis modis rerum publicarum ve

lim scire, quid* optimum iudices. Nam vel profuerit aliquid ad cog * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXXI. * * * et talis est quaeque res publica, qualis eius aut natura aut voluntas, qui illam regit. Itaque nulla alia in civitate, nisi in qua populi potestas summa est, ullum domicilium libertas habet: qua quidem certe nihil potest esse dulcius; et quae si aequa non est, ne libertas quidem est. Qui autem aequa potest esse? omitto dicere in regno, ubi ne obscura quidem est aut dubia servitus; sed in istis civitatibus, in quibus verbo sunt liberi omnes; ferunt enim suffragia, mandant imperia, magistratus ambiuntur, rogantur; sed ea dant magis, quae etiamsi nolint, danda sint; et quae ipsi non habent, unde alii petunt: sunt enim expertes imperii, consilii publici, iudicii delectorum iudicum; quae familiarum vetustatibus aut pecuniis ponderantur. In libero autem populo, ut Rhodi, ut Athenis, nemo est civium, qui***

(Desiderantur paginae duae.)

XXXII. *** *populo* aliquis unus pluresve divitiores opulentioresque exstitissent, tum ex eorum fastidio et superbia nata esse commemorant, cedentibus ignavis et imbecillis, et arrogantiae divitum succumbentibus. Si vero ius suum populi teneant, negant quidquam esse praestantius, liberius, beatius; quippe qui domini sint legum, iudiciorum, belli, pacis, foederum, capitis unius cuiusque, pecuniae. Hanc unam rite rem publicam, id est rem populi, appellari putant. Itaque et a Regum et a patrum dominatione solere in libertatem rem populi vindicari, non ex liberis populis Reges requiri, aut potestatem atque opes optimatium. Et vero negant oportere indomiti populi vitio genus hoc totum liberi po-

puli repudiari: concordi populo, et omnia referenti ad incolumitatem et ad libertatem suam, nihil esse immutabilius, nihil firmius. „Facillimam autem in „ea re publica esse concordiam, in qua idem condu„cat omnibus:“ ex utilitatis varietatibus, quum aliis aliud expediat, nasci discordias. Itaque quum patres rerum potirentur, numquam constitisse civitatis statum. Multo iam id in regnis minus, quorum, ut ait Ennius,

— — nulla [regni] sancta societas
nec fides — est.

Quare quum lex sit civilis societatis vinculum, ius autem legis aequale, quo iure societas civium teneri potest, quum par nón sit conditio civium? Si enim pecunias aequari non placet; si ingenia omnium paria esse non possunt; iura certe paria debent esse eorum inter se, qui sunt cives in eadem re publica. Quid est enim civitas, nisi iuris societas? * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXXIII. Ceteras vero res publicas ne appellandas quidem putant iis nominibus, quibus illae sese appellari velint. Cur enim Regem appellem Iovis optimi nomine hominem dominandi cupidum aut imperii singularis, populo oppresso dominantem, non tyrannum potius? tam enim esse clemens tyrannus, quam Rex importunus potest; ut hoc populorum intersit, utrum comi domino, an aspero serviant; quin serviant, *id* quidem fieri non potest. Quo autem modo assequi poterat Lacedaemon illa tum, quum praestare putabatur disciplina rei publicae, ut bonis uteretur iustisque Regibus, quum esset habendus Rex, quicumque genere regio natus esset? Nam optimates quidem quis ferat, qui non populi concessu, sed suis comitiis hoc sibi nomen arrogaverunt? „Qui enim iudicatur iste optimus doctri

„na, artibus, studiis?“ Audio quando * * * (Non. v. Aemulus p. 239.)

(Desiderantur paginae quattuor.)

XXXIV. * * * si fortuito id faciet, tam cito evertetur, quam navis, si e vectoribus sorte ductus ad gubernacula accesserit. Quod si liber populus deliget, quibus se committat; deligetque, si modo salvus esse vult, optimum quemque; certe in optimorum consiliis posita est civitatium salus: praesertim quum hoc natura tulerit, non solum ut summi virtute et animo praeessent imbecillioribus, sed ut hi etiam parere summis velint. Verum hunc optimum statum pravis hominum opinionibus eversum esse dicunt, qui ignoratione virtutis, quae quum in paucis est, tum in paucis iudicatur et cernitur, opulentos homines et copiosos, tum genere nobili natos, esse optimos putant. Hoc errore vulgi quum rem publicam opes paucorum, non virtutes, tenere coeperunt, nomen illi principes optimatium mordicus tenent, re autem carent eo nomine. Nam divitiae, nomen, opes vacuae consilio et vivendi atque aliis imperandi modo, dedecoris plenae sunt et insolentis superbiae: nec ulla deformior species est civitatis, quam illa, in qua opulentissimi optimi putantur. Virtute vero gubernante rem publicam, quid potest esse praeclarius? quum is, qui imperat aliis, servit ipse nulli cupiditati; quum quas ad res cives instituit et vocat, eas omnes complexus est ipse, nec leges imponit populo, quibus ipse non pareat, sed suam vitam, ut legem, praefert suis civibus. Qui si unus satis omnia consequi posset, nihil opus esset pluribus; si universi videre optimum et in eo consentire possent, nemo delectos principes quaereret. Difficultas ineundi consilii rem a Rege ad plures; error et temeritas populorum a multitudine ad paucos transtulit. Sic inter

infirmitatem unius temeritatemque multorum medium optimates possederunt locum, quo nihil potest esse moderatius: quibus rem publicam tuentibus, beatissimos esse populos necesse est, vacuos omni cura et cogitatione; aliis permisso otio suo, quibus id tuendum est, neque committendum, ut sua commoda populus negligi a principibus putet. Nam aequabilitas quidem iuris, quam amplexantur liberi populi, neque servari potest: ipsi enim populi, quamvis soluti effrenatique sint, praecipue multis multa tribuunt, et est in ipsis magnus delectus hominum et dignitatum; eaque, quae appellatur aequabilitas, iniquissima est. Quum enim par habetur honos summis et infimis, qui sint in omni populo necesse est, ipsa aequitas iniquissima est*: quod in iis civitatibus, quae ab optimis reguntur, accidere non potest. Haec fere, Laeli, et quaedam eiusdem generis ab iis, qui eam formam rei publicae maxime laudant, disputari solent.

XXXV. Tum Laelius, Quid tu? inquit, Scipio, e tribus istis, quid maxime probas? s. Recte quaeris, quid maxime e tribus; quoniam eorum nullum ipsum per se separatim probo; anteponoque singulis illud, quod conflatum fuerit ex omnibus. Sed si unum ac simplex probandum *sit*, regium *pro*bem *atque in primis laudem*. In *primo autem*, *quod* hoc loco appellatur, occurrit nomen quasi patrium Regis, ut ex se natis ita consulentis suis civibus, et eos conservantis stu*dio*sius, quam *redi*gentis *in servitu*tem: *ut sane utilius sit facultat*ibus *et mente exig*uos sustentari unius optimi et summi viri diligentia. Adsunt optimates, qui se melius hoc idem facere profiteantur; plusque fore dicant in pluribus consilii, quam in uno, et eamdem tamen aequitatem et fidem. Ecce autem maxima voce clamat populus neque se uni neque paucis velle parere; libertate ne feris quidem quid-

quam esse dulcius; hac omnes carere, sive Regi sive optimatibus serviant. Ita caritate nos capiunt Reges, consilio optimates, libertate populi: ut in comparando difficile ad eligendum sit, quid maxime velis. L. Credo, inquit, sed expediri quae restant vix poterunt, si hoc inchoatum reliqueris.

XXXVI. S. Imitabor ergo Aratum, qui magnis de rebus dicere exordiens, a Iove incipiendum putat. L. Quo Iove? aut quid habet illius carminis simile haec oratio? S. Tantum, inquit, ut rite ab eo dicendi principia capiamus, quem unum omnium Deorum et hominum Regem esse omnes doctrina expoliti* uno ore consentiunt. Quid? inquit Laelius. Et ille: Quid censes, nisi quod est ante oculos? Sive haec ad utilitatem vitae constituta sint a principibus rerum publicarum, ut Rex putaretur unus esse in caelo, qui nutu, ut ait Homerus, totum Olympum converteret; idemque et Rex et pater haberetur omnium; magna auctoritas est multique testes; siquidem omnes multos appellari placet; ita consensisse gentes, decretis videlicet principum; nihil esse Rege melius, quoniam Deos omnes censent unius regi numine. Sive haec in errore imperitorum posita esse et fabularum similia didicimus; audiamus communes quasi doctores eruditorum hominum, qui tamquam oculis illa viderunt, quae nos vix audiendo cognoscimus. Quinam, inquit Laelius, isti sunt? Et ille: Qui natura omnium rerum pervestiganda senserunt omnem hunc mundum mente * * *

(Desiderantur paginae quattuor.)

Hunc hiatum Maius expleri vult his verbis Lactantii, ex hoc Ciceronis loco, ut videtur, adumbratis: † *Plato monarchiam asserit, unum Deum dicens, a quo sit mundus instructus et mirabili ratione perfectus. Aristoteles, auditor eius, unam esse mentem, quae mundo*

praesideat, confitetur. Antisthenes unum esse dicit naturalem Deum, totius summae gubernatorem. Longum est recensere, quae de summo Deo vel Thales vel Pythagoras et Anaximenes antea, vel postmodum Stoici, Cleanthes et Chrysippus et Zenon (et ipse Tullius) praedicaverint; quum hi omnes, a Deo solo regi mundum affirmaverint. Hermes, qui ob virtutem multarumque artium scientiam Trismegistus meruit nominari, qui et doctrinae vetustate philosophos antecessit, quique apud Aegyptios ut Deus colitur, maiestatem Dei singularis infinitis asserens laudibus, dominum et patrem nuncupat, etc. (Lactant. Epit. c. 4.)

XXXVII. * * * Sed si vis, Laeli, dabo tibi testes nec nimis antiquos nec ullo modo barbaros. L. Istos, inquit, volo. S. Videsne igitur minus quadringentorum annorum esse hanc urbem, ut sine Regibus sit? L. Vero minus. S. Quid ergo? haec quadringentorum annorum aetas, ut Urbis et civitatis, num valde longa est? L. Ista vero, inquit, adulta vix. S. Ergo his annis quadringentis Romae Rex erat. L. Et superbus quidem. S. Quid supra? L. Iustissimus; et deinceps retro usque ad Romulum, qui ab hoc tempore anno sexcentesimo Rex erat. S. Ergo ne iste quidem pervetus? L. Minime, ac prope senescente iam Graecia. S. Cedo, num, Scipio, barbarorum Romulus Rex fuit? L. Si, ut Graeci dicunt, omnes aut Graios esse aut barbaros, vereor ne barbarorum Rex fuerit; sin id nomen moribus dandum est, non linguis, non Graecos minus barbaros, quam Romanos puto. Et Scipio: Atqui ad hoc, de quo agitur, non quaerimus gentem, ingenia quaerimus. Si enim et prudentes homines et non veteres Reges habere voluerunt, utor neque perantiquis neque inhumanis ac feris testibus.

XXXVIII. Tum Laelius: Video te, Scipio, testi-

moniis satis instructum: sed apud me, ut apud bonum iudicem, argumenta plus, quam testes valent. Tum Scipio: utere igitur argumento, Laeli, tute ipse sensus tui. Cuius, inquit ille, sensus? S. Si quando [si forte] tibi visus es irasci alicui. L. Ego vero saepius, quam vellem. S. „Quid? tum, quum „tu es iratus, permittis illi iracundiae dominatum „animi tui?“ L. Non, mehercule, inquit: „sed imi-„tor Archytam illum Tarentinum, qui quum ad vil-„lam venisset, et omnia aliter offendisset ac iusse-„rat“ te, te infelicem, inquit villico, quem necassem iam verberibus, nisi iratus essem. Optime, inquit Scipio. Ergo Archytas iracundiam, videlicet dissidentem a ratione, seditionem quamdam animi [mo]-vere ducebat; eam consilio sedari volebat. Adde avaritiam, adde imperii, adde gloriae cupiditatem, adde libidines; et illud vide, si in animis hominum regale imperium sit, unius fore dominatum, consilii scilicet: — ea est enim animi pars optima: — consilio autem dominante, nullum esse libidinibus, nullum irae, nullum temeritati locum. L. Sic, inquit, est. S. Probas igitur animum ita affectum? L. Nihil vero, inquit, magis. S. „Ergo non profecto pro-„bares, si consilio pulso libidines, quae sunt innume-„rabiles, iracundiaeve tenerent omnia. L. Ego vero „nihil isto animo, nihil ita animato homine miserius „ducerem.“ S. Sub regno igitur tibi esse placet omnes animi partes, et eas regi consilio. L. Mihi vero sic placet. S. Cur igitur dubitas, quid de re publica sentias? in qua, si in plures translata res sit, intelligi iam licet, nullum fore, quod praesit, imperium; quod quidem, nisi unum sit, esse nullum potest.

XXXIX. Tum Laelius: Quid quaeso interest inter unum et plures, si iustitia est in pluribus? Et Scipio: quoniam testibus meis intellexi, Laeli, te non

valde moveri, non desinam te uti teste, ut hoc, quod dico, probem. Me, inquit ille, quonam modo? s. Quia animum adverti nuper, quum essemus in Formiano, te familiae valde interdicere, ut uni dicto audiens esset. L. Quippe villico. s. Quid domi? pluresne praesunt negotiis tuis? L. Immo vero unus, inquit. s. Quid? totam domum num quis alter praeter te regit? L. Minime vero. s. Quin tu igitur concedis idem in re publica, singulorum dominatus, si modo iusti sint, esse optimos? L. Adducor igitur et propemodum assentior.

XL. Et Scipio: Tum magis assentiare, Laeli, si, ut omittam similitudines, uni gubernatori, uni medico, si digni modo sint iis artibus, rectius esse, alteri navem committere, aegrum alteri, quam multis, ad maiora pervenero. L. Quaenam ista sunt? s. Quid? tu non vides, unius importunitate et superbia Tarquinii, nomen huic populo in odium venisse regium? L. Video vero, inquit. s. Ergo etiam illud vides, quo progrediente oratione venturum* me puto, Tarquinio exacto, mira quadam exsultasse populum insolentia libertatis: tum exacti in exsilium innocentes, tum bona direpta multorum „tum annui Consu„les, tum demissi populo fasces“ tum provocationes omnium rerum, tum secessio plebis, tum prorsus ita acta pleraque, ut in populo essent omnia. L. Est, inquit, ut dicis. Est vero, inquit Scipio, in pace et otio: licet enim lascivire, dum nihil metuas, ut in navi ac saepe etiam in morbo levi. „Sed ut ille, qui na„vigat, quum subito mare coepit horrescere,“ et ille aeger, ingravescente morbo, unius opem implorat; sic noster populus in pace et domi imperat et ipsis magistratibus minatur, recusat, appellat, provocat; in bello sic paret, ut Regi: valet enim salus plus, quam libido. Gravioribus vero bellis etiam sine collega omne imperium nostri penes singulos esse vo-

luerunt, quorum ipsum nomen vim suae potestatis indicat. Nam Dictator quidem ab eo appellatur, quia dicitur: sed in nostris libris vides eum, Laeli, magistrum populi appellari. L. Video, inquit. Et Scipio: sapienter igitur illi veteres

(Desiderantur paginae duae.)

XLI. *** iusto quidem Rege quum est populus orbatus,

Pectora dia tenet desiderium; sicut ait Ennius, post optimi Regis obitum; simul inter
Sese sic memorant, o Romule, Romule die,
Qualem te patriae custodem Dii genuerunt!
O pater! o genitor! o sanguen Diis oriundum!

Non heros nec dominos appellabant eos, quibus iuste paruerunt: denique ne Reges quidem; sed patriae custodes, sed patres et Deos. Nec sine caussa. Quid enim adiungunt?

Tu produxisti nos intra luminis oras.

Vitam, honorem, decus sibi datum esse iustitia Regis existimabant. Mansisset eadem voluntas in eorum posteris, si Regum similitudo permansisset: sed vides unius iniustitia concidisse genus illud totum rei publicae. L. Video vero, inquit, et studeo cursus istos mutationum non magis in nostra, quam in omni re publica noscere.

XLII. Et Scipio: Est omnino, quum de illo genere rei publicae, quod maxime probo, quae sentio, dixero, accuratius mihi dicendum de commutationibus rerum publicarum; etsi minime facile eas in ea re publica futuras puto. Sed huius regiae prima et certissima est illa mutatio. Quum Rex iniustus esse coep[er]it, perit illud illico genus, et est idem ille tyrannus, deterrimum genus et finitimum optimo:

quem si optimates oppresserunt, quod ferme evenit, habet statum res publica de tribus secundarium: est enim quasi regium, id est, patrium consilium populo bene consulentium principum. Sin per se populus interfecit aut eiecit tyrannum, est moderatior, quoad sentit et sapit, et sua re gesta laetatur, tuerique vult per se constitutam rem publicam. Si quando aut Regi iusto vim populus attul[er]it, regnove eum spoliavit; aut etiam, id quod evenit saepius, optimatium sanguinem gustavit, ac totam rem publicam substravit libidini suae; cave putes, aut[em] mare ullum aut flammam esse tantam, quam non facilius sit sedare, quam effrenatam insolentia multitudinem;

XLIII. Tum fit illud, quod apud Platonem est luculente dictum, si modo id exprimere Latine potuero; nam difficile factu est; sed conabor tamen. Quum enim, inquit, inexplebiles populi fauces exaruerunt libertatis siti, malisque usus ille ministris, non modice temperatam, sed nimis meracam libertatem sitiens hauserit: tum magistratus et principes, nisi valde lenes et remissi sint et large sibi libertatem ministrent, insequitur, insimulat, arguit; praepotentes, Reges, tyrannos vocat. Puto enim tibi haec esse nota. L. Vero mihi, inquit ille, notissima. S. Ergo illa sequuntur: eos, qui pareant principibus, agitari ab eo populo, et servos voluntarios appellari; eos autem, qui in magistratu privatorum similes esse velint; eosque privatos, qui efficiant, ne quid inter privatum et magistratum differat, „ferunt laudibus et „mactant honoribus", ut necesse sit in eiusmodi re publica plena libertatis esse omnia; ut et privata domus omnis vacet dominatione, et hoc malum usque ad bestias perveniat; denique ut pater filium metuat, filius patrem negligat, absit omnis pudor, ut plane liberi sint; nihil intersit, civis sit an peregri-

nus; magister ut discipulos metuat et iis blandiatur, spernantque discipuli magistros: adolescentes ut senum sibi pondus assumant, senes autem ad ludum adolescentium descendant, ne sint iis odiosi et graves: ex quo fit, ut etiam servi se liberius gerant, uxores eodem iure sint, quo viri. Quin tanta libertate canes etiam et equi, aselli denique, liberi sint, sic incurrant, „ut iis de via decedendum sit." Ergo ex hac infinita, inquit, licentia haec summa cogitur, ut ita fastidiosae mollesque mentes evadant civium, ut, si minima vis adhibeatur imperii, irascantur et perferre nequeant: ex quo leges quoque incipiunt negligere, ut plane sine ullo domino sint.

XLIV. Tum Laelius, Prorsus, inquit, expressa sunt a te, quae dicta sunt ab illo. s. Atque, ut iam ad sermonis mei morem revertar, ex hac nimia licentia, quam illi solam libertatem putant, ait ille, ut ex stirpe quadam exsistere et quasi nasci tyrannum. Nam ut ex nimia potentia principum oritur interitus principum, sic hunc nimis liberum populum libertas ipsa servitute afficit. Sic omnia nimia, quum vel in tempestate, vel in agris, vel in corporibus laetiora fuerunt, in contraria fere convertuntur, maximeque *id* in rebus publicis evenit: nimiaque illa libertas et populis et privatis in nimiam servitutem cadit. Itaque ex hac maxima libertate tyrannus gignitur et illa iniustissima et durissima servitus. Ex hoc enim populo indomito vel potius immani deligitur aliqui plerumque dux contra illos principes afflictos iam et depulsos loco, audax, impurus, consectans proterve bene saepe de re publica meritos, „populo gratificans et aliena et sua:" cui quia privato sunt opposito timores, dantur imperia et ea continuantur, praesidiis etiam, ut Athenis Pisistratus, sepiuntur: postremo, a quibus producti sunt, exsistunt eorum ipsorum tyranni: quos si boni oppresserunt, ut saepe fit,

recreatur civitas; sin audaces, fit illa factio, genus aliud tyrannorum: eademque oritur etiam ex illo saepe optimatium praeclaro statu, quum ipsos principes aliqua pravitas de via deflexit. Sic tamquam pilam rapiunt inter se rei publicae statum, tyranni ab Regibus; ab iis autem principes aut populi; a quibus aut factiones aut tyranni: nec diutius umquam tenetur idem rei publicae modus.

XLV. Quod ita quum sit, tribus primis generibus longe praestat, mea sententia, regium; regio autem ipsi praestabit id, quod erit aequatum et temperatum ex tribus optimis rerum publicarum modis. Placet enim, esse quiddam in re publica praestans et regale; esse aliud auctoritate principum partum ac tributum; esse quasdam res servatas iudicio voluntatique multitudinis. Haec constitutio primum „habet ae„quabilitatem quamdam magnam, qua carere diutius „vix possunt liberi; deinde firmitudinem“ quod et illa prima facile in contraria vitia convertuntur, ut exsistat ex Rege dominus, ex optimatibus factio, ex populo turba et confusio; quodque ipsa genera generibus saepe commutantur novis. Hoc in hac iuncta moderateque permixta conformatione rei publicae non ferme sine magnis principum vitiis evenit. Non est enim caussa conversionis, ubi in suo quisque est gradu firmiter collocatus, et non subest, quo praecipitet ac decidat.

XLVI. Sed vereor, Laeli, vosque homines amicissimi ac prudentissimi, ne, si diutius in hoc genere verser, quasi praecipientis cuiusdam et docentis, et non vobiscum simul considerantis esse videatur oratio mea. Quam ob rem ingrediar in ea, quae nota sunt omnibus, quaesita autem a nobis iamdiu. Sic enim decerno, sic sentio, sic affirmo, nullam omnium rerum publicarum aut constitutione aut descriptione aut disciplina conferendam esse cum ea, quam patres

nostri nobis acceptam iam inde a maioribus reliquerunt. Quam, si placet, quoniam ea, quae tenebatis ipsi, etiam ex me audire voluistis, simul, et qualis sit, et optimam esse ostendam: „expositaque ad exem„plum nostra re publica, accommodabo ad eam, si „potuero, omnem illam orationem, quae est mihi ha„benda de optimo civitatis statu." Quod si tenere et consequi potuero, cumulate munus hoc, cui me Laelius praeposuit, ut opinio mea fert, effecero.

XLVII. Tum Laelius, tuum vero, inquit, Scipio, ac tuum quidem munus. Quis enim te potius aut de maiorum dixerit institutis? quum sis clarissimis ipse maioribus: aut de optimo statu civitatis? quem si habemus, etsi ne nunc quidem, tum vero quis te possit esse florentior? aut de consiliis in posterum providendis? quum tu, duobus huius urbis terroribus depulsis, in omne tempus prospexeris.

LIBRI I. DE RE PUBLICA

FRAGMENTA INCERTAE SEDIS E NONIO ADSCRIPTA.

(Duo priora Maius prooemio adiudicat, ut in quo, et de patriae caritate, et de disciplina civili sermo sit.)

1. Sed quoniam plur[im]a beneficia continet patria, et est antiquior parens, quam [si]qui creav[er]it; maior ei profecto, quam parenti debetur gratia. (Nonius v. Antiquus p. 426.)

2. Nec tantum Karthago habuisset opum sexcentos fere annos sine consiliis et disciplina. (Idem cap. de doct. indag. p. 526.)

3. Cognoscere me hercle, inquit, consuetudinem istam et studium sermonis. (Idem v. Cognoscere p. 276.)

M. TULLII CICERONIS
DE RE PUBLICA
LIBER II.

ARGUMENTUM.

Hoc libro Africanus Catonis confirmat sententiam, Romanorum remp. ceteris praestare civitatibus, quod non subito unius hominis arbitrio, sed complurium deinceps virorum consilio, pietate et virtute sit constituta. Qua mente enarrat, quibus illa civitas auspiciis a Romulo condita sit, et quibus beneficiis, artibus praesidiisque ab eodem ceterisque Regibus aucta et firmata c. 1–22. tyrannidis impatiens, tandem excusso Tarquinii iugo, se in libertatem vindicaverit c. 23–27. Iam exposita tyrannidis natura c. 28–29. Scipio non minimae, qualem Plato cogitatione finxerit, sed maximae, quae vere fuerit, Romanorum civitatis imaginem adumbrando novam se disputandi viam ingredi profitetur. c. 30. Hinc, proposito P. Valerii Publicolae exemplo, paullo post Reges exactos quater Consulis, quanta primo tempore Senatorum, Consulum, Dictatorum auctoritas et quam modica populi libertas fuerit, paucis significat. c. 31. 32. Mox plebem aere alieno pressam et a patriciis vexatam, prima in montem sacrum secessione facta Cominio Sp. Cassio Coss. (a 261. p. U. c.), plus iuris adeptam esse constituta potestate Tribunicia c. 33. sq. populum autem tanto tuendae libertatis studio flagrasse, ut Sp. Cassium regni appetentem ipse pater occiderit (a 300. p. U. c.) et plebes potestatis decemviralis libidine exacerbata iterum (a. U. 304.) in montem sacrum secesserit. c. 35–37. Iam enarrata re-

rum Romanarum historia, Scipio Tuberoni urgenti se de conservandae reipublicae rationibus disputaturum pollicetur. c. 38 sqq.

I. *Ut omnes igitur vidit incensos cupiditate* audiendi, ingressus est sic loqui Scipio. Catonis hoc senis est, quem, ut scitis, unice dilexi, maximeque sum admiratus, cuique vel patris utriusque iudicio, vel etiam meo studio me totum ab adolescentia dedidi; cuius me numquam satiare potuit oratio: tantus erat in homine usus rei publicae, quam et domi et militiae quum optime, tum etiam diutissime gesserat; et modus in dicendo, et gravitate mixtus lepos, et summum vel discendi studium vel docendi, et orationi vita admodum congruens. Is dicere solebat, ob hanc caussam praestare nostrae civitatis statum ceteris civitatibus, quod in illis singuli fuissent fere, qui suam quisque rem publicam constituissent legibus atque institutis suis; ut Cretum Minos, Lacedaemoniorum Lycurgus, Atheniensium, quae persaepe commutata esset, tum Theseus, tum Draco, tum Solo, tum Clisthenes, tum multi alii: postremo exsanguem iam et iacentem doctus vir Phalereus sustentasset Demetrius: nostra autem res publica non unius esset ingenio, sed multorum; nec una hominis vita, sed aliquot constituta saeculis et aetatibus. Nam neque ullum ingenium tantum exstitisse dicebat, ut, quem res nulla fugeret, quisquam aliquando fuisset; neque cuncta ingenia collata in unum tantum posse uno tempore providere, ut omnia complecterentur sine rerum usu ac vetustate. Quam ob rem, ut ille solebat, ita nunc mea repetet oratio populi o r i g i n e m; libenter enim etiam verbo utor Catonis. Facilius autem, quod est propositum, consequar, si nostram rem publicam vobis et nascentem et crescentem et adultam et iam firmam atque robustam ostendero; quam si

mihi aliquam, ut apud Platonem Socrates, ipse finxero.

II. Hoc quum omnes approbavissent: Quod habemus igitur, *inquit*, institutae rei publicae tam clarum ac tam omnibus notum exordium, quam huius urbis condendae principium profectum a Romulo? qui patre Marte natus; — concedamus enim famae hominum, praesertim non inveteratae solum, sed etiam sapienter a maioribus proditae, bene meriti de rebus communibus ut genere etiam putarentur non solum esse ingenio divino; — is igitur, ut natus sit cum Remo fratre, dicitur ab Amulio, Rege Albano, ob labefactandi regni timorem ad Tiberim exponi iussus esse: quo in loco quum esset silvestris belluae sustentatus uberibus, pastoresque eum sustulissent et in agresti cultu laboreque aluissent; perhibetur, ut adoleverit, et corporis viribus et animi ferocitate tantum ceteris praestitisse, ut omnes, qui tum eos agros, ubi hodie est haec urbs, incolebant, aequo animo illi libenterque parerent. Quorum copiis quum se ducem praebuisset, ut [et] iam a fabulis ad facta veniamus, oppressisse Longam Albam validam urbem et potentem temporibus illis, Amuliumque Regem interemisse fertur.

III. Qua gloria parta, urbem auspicato condere, et firmare dicitur primum cogitavisse rem publicam. Urbi autem locum, quod est ei, qui diuturnam rem publicam serere conatur, diligentissime providendum, incredibili opportunitate delegit. „Neque enim „ad mare admovit, quod ei fuit illa manu copiisque „facillimum“ ut in agrum Rutulorum Aboriginumve procederet; aut in ostio Tiberino, quem in locum multis post annis Rex Ancus coloniam deduxit, urbem ipse conderet; sed hoc vir excellenti providentia sensit ac vidit, non esse opportunissimos situs maritimos urbibus eis, quae ad spem diuturnitatis con

derentur atque imperii. Primum quod essent urbes maritimae non solum multis periculis oppositae, sed etiam caecis. Nam terra continens adventus hostium non modo exspectatos, sed etiam repentinos, multis indiciis et quasi fragore quodam et sonitu ipso ante denuntiat. Neque vero quisquam potest hostis advolare terra, quin eum non modo esse, sed etiam, quis et unde sit, scire possimus. Maritimus vero ille et navalis hostis ante adesse potest, quam quisquam venturum esse suspicari queat. Nec vero, quum venit, prae se fert, aut qui sit, aut unde veniat, aut etiam, quid velit; denique ne nota quidem ulla, pacatus an hostis sit, discerni ac iudicari potest.

IV. Est autem maritimis urbibus etiam quaedam corruptela ac demutatio morum: admiscentur enim novis sermonibus ac disciplinis, et importantur non merces solum adventitiae, sed etiam mores, ut nihil possit in patriis institutis manere integrum. Iam qui incolunt eas urbes, non haerent in suis sedibus, sed volucri semper spe et cogitatione rapiuntur a domo longius: atque etiam quum manent corpore, animo tamen excurrunt et vagantur. Nec vero ulla res magis labefactatam diu et Carthaginem et Corinthum pervertit aliquando, quam hic error ac dissipatio civium, quod mercandi cupiditate et navigandi et agrorum et armorum cultum reliquerant. Multa etiam ad luxuriam invitamenta perniciosa civitatibus suppeditantur mari, quae vel capiuntur vel importantur: atque habet etiam amoenitas ipsa vel sumptuosas vel desidiosas illecebras multas cupiditatum. Et quod de Corintho dixi, id haud scio an liceat de cuncta Graecia verissime dicere. Nam et ipsa Peloponnesus fere tota in mari est; nec praeter Phliuntios ulli sunt, quorum agri non contingant mare: et extra Peloponnesum Aenianes et Doris et Dolopes soli absunt a mari. Quid dicam insulas Grae-

ciae? quae fluctibus cinctae natant paene ipsae simul cum civitatium institutis et moribus. Atque haec quidem, ut supra dixi, veteris sunt Graeciae. „Coloniarum vero quae est deducta a Graiis in Asiam, „Thraciam, Italiam“ Siciliam, Africam, praeter unam Magnesiam, quam unda non alluat? Ita barbarorum agris quasi attexta quaedam videtur ora esse Graeciae. Nam e barbaris quidem ipsis nulli erant antea maritimi, praeter Etruscos et Poenos; alteri mercandi caussa, latrocinandi alteri. Quae caussa perspicua est malorum commutationumque Graeciae, propter ea vitia maritimarum urbium, quae ante paullo perbreviter attigi. Sed tamen in his vitiis inest illa magna commoditas, et quod ubique gentium est „ut ad eam urbem, quam incolas, possit ad„nare:“ et rursus, ut id quod agri efferant sui, quascumque velint in terras portare possint ac mittere.

V. Qui potuit igitur divinitus et utilitates complecti maritimas Romulus et vitia vitare? quam quod urbem perennis amnis et aequabilis et in mare late influentis posuit in ripa, quo posset urbs et accipere ex mari, quo egeret, et reddere, quo redundaret: eodemque ut flumine res ad victum cultumque maxime necessarias non solum mari [absorb]eret, sed etiam invectas acciperet ex terra: ut mihi iam tum divinasse ille videatur, hanc urbem sedem aliquando et domum summo esse imperio praebituram: nam hanc rerum tantam potentiam non ferme facilius alia in parte Italiae posita urbs tenere potuisset.

VI. Urbis autem ipsius nativa praesidia quis est tam negligens, qui non habeat animo notata planeque cognita? cuius is est tract[at]us ductusque muri, quum Romuli, tum etiam reliquorum Regum sapientia definitus ex omni parte arduis praeruptisque montibus, ut* unus aditus, qui esset inter Esquilinum Quirinalemque montem, maximo aggere obiecto fos-

sa cingeretur vastissima: atque ut ita munita arx circumiectu arduo et quasi circumciso saxo niteretur, ut etiam in illa tempestate horribili Gallici adventus incolumis atque intacta permanserit. Locumque delegit et fontibus abundantem, et in regione pestilenti salubrem: colles enim sunt, qui quum perflantur ipsi, tum afferunt umbram vallibus.

VII. Atque haec quidem perceleriter confecit: nam et urbem constituit, quam e suo nomine Romam iussit nominari: et ad firmandam novam civitatem novum quoddam et subagreste consilium, sed ad muniendas opes regni ac populi sui magni hominis et iam tum longe providentis secutus est, quum Sabinas honesto ortas loco virgines, quae Romam ludorum gratia venissent, quos tum primum anniversarios in circo facere instituisset, Consualibus rapi iussit, easque in familiarum amplissimarum matrimoniis collocavit. Qua ex caussa quum bellum Romanis Sabini intulissent, praeliique certamen varium atque anceps fuisset, cum T. Tatio Rege Sabinorum foedus icit, matronis ipsis, quae raptae erant, orantibus: quo foedere et Sabinos in civitatem adscivit, sacris communicatis, et regnum suum cum illorum Rege sociavit.

VIII. Post interitum autem Tatii quum ad eum potentatus omnis recidisset, quamquam cum Tatio in regium consilium delegerat principes, qui appellati sunt propter caritatem patres; populumque et suo et Tatii nomine et Lucumonis, qui Romuli socius in Sabino praelio occiderat, in tribus tres curiasque triginta descripserat, quas curias earum nominibus nuncupavit, quae ex Sabinis virgines raptae, postea fuerant oratrices pacis et foederis: sed quamquam ea Tatio sic erant descripta vivo, tamen eo interfecto, multo etiam magis Romulus patrum auctoritate consilioque regnavit.

IX. Quo facto primum vidit iudicavitque idem, quod Spartae Lycurgus paullo ante viderat, singulari imperio et potestate regia tum melius gubernari et regi civitates, si esset optimi cuiusque ad illam vim dominationis adiuncta auctoritas. Itaque hoc consilio et quasi Senatu fultus et munitus, et bella cum finitimis felicissime multa gessit: et quum ipse nihil ex praeda domum suam reportaret, locupletare cives non destitit. Tunc, id quod retinemus hodie magna cum salute rei publicae, auspiciis plurimum obsecutus est Romulus. Nam et ipse, quod principium rei publicae fuit, Urbem condidit auspicato, et omnibus publicis rebus instituendis, qui sibi essent in auspiciis ex singulis tribubus singulos cooptavit augures: et habuit plebem in clientelas principum descriptam; quod quantae fuerit utilitati, post videro: „multaeque dictione ovium et boum, quod tum „erat res in pecore et locorum possessionibus, ex quo „pecuniosi et locupletes vocabantur;" non vi et suppliciis coercebat.

X. Ac Romulus, quum septem et triginta regnavisset annos, et haec egregia duo firmamenta rei publicae peperisset, auspicia et Senatum, „tantum est „consecutus, ut quum subito sole obscurato non comparuisset, Deorum in numero collocatus putare„tur: quam opinionem nemo umquam mortalis asse„qui potuit sine eximia virtutis gloria." Atque hoc eo „magis est in Romulo admirandum, quod ceteri, qui Dii ex hominibus facti esse dicuntur, minus eruditis hominum saeculis fuerunt, ut fingendi proclivis esset ratio, quum imperiti facile ad credendum impellerentur. Romuli autem aetatem, minus his sexcentis annis, iam inveteratis litteris atque doctrinis, omnique illo antiquo ex inculta hominum vita errore sublato, fuisse cernimus." Nam si, id quod Graecorum investigatur annalibus, Roma con-

dita est secundo anno Olympiadis septimae, in id saeculum Romuli cecidit aetas, quum iam plena Graecia poetarum et musicorum esset; minorque fabulis, nisi de veteribus rebus, haberetur fides. Nam centum et octo annis postquam Lycurgus leges scribere instituit, prima posita est Olympias: quam quidam nominis errore ab eodem Lycurgo constitutam putant. Homerum autem, qui minimum dicunt, Lycurgi aetati triginta annis anteponunt fere. „Ex quo „intelligi potest, permultis annis ante Homerum fu„isse, quam Romulum: ut iam doctis hominibus ac „temporibus ipsis eruditis ad fingendum vix quidquam „esset loci. Antiquitas enim recepit fabulas fictas „etiam nonnumquam incondite; haec aetas autem „iam exculta, praesertim eludens omne, quod fieri „non potest, respuit" (Augustin. C. D. l. XXII. cap. 6. Opp. T. V. p. 1335.) * * *

(Desiderantur in Ms. litterae CCXXX. s. huius ed. III fere versus.)

*** *eodem nomine alius nepos eius*, ut *dixerunt* quidam, *ex* filia, quo*niam* ille mor*tuus* e*o*dem *est anno*; na*tus Si*moni*des Oly*mpia*de se*xta et quin*quag*esima: *quo f*acilius *intel*ligi pos*sit tu*m de Ro*mu*li immortalitate creditum, quum iam inveterata vita hominum ac tractata esset et cognita. Sed profecto tanta fuit in eo vis ingenii atque virtutis, ut id de Romulo Proculo Iulio homini agresti crederetur, quod multis iam ante saeculis nullo alio de mortali homines credidissent: qui impulsu patrum, quo illi a se invidiam interitus Romuli pellerent, in concione dixisse fertur, a se visum esse in eo colle Romulum, qui nunc Quirinalis vocatur: eum sibi mandasse, ut populum rogaret, ut sibi eo in colle delubrum fieret: se Deum esse et Quirinum vocari.

XI. Videtisne igitur, unius viri consilio non solum ortum novum populum, neque ut in cunabulis

vagientem relictum, sed adultum iam et paene puberem? Tum Laelius: Nos vero videmus; et te quidem ingressum ratione ad disputandum nova, quae nusquam est in Graecorum libris. Nam princeps ille, quo nemo in scribendo praestantior fuit, aream sibi sumpsit, in qua civitatem exstrueret arbitratu suo; praeclaram illam* quidem fortasse, sed a vita hominum abhorrentem et a moribus. Reliqui disseruerunt, sine ullo certo exemplari formaque rei publicae, de generibus et de rationibus civitatum. Tu mihi videris utrumque facturus; es enim ita ingressus, ut, quae ipse reperias, tribuere aliis malis, quam, ut facit apud Platonem Socrates, ipse fingere; et illa de Urbis situ revoces ad rationem, quae a Romulo casu aut necessitate facta sunt; et disputes non vaganti oratione, sed defixa in una re publica. Quare perge, ut instituisti: prospicere enim iam videor te reliquos Reges persequente[m] quasi perfectam rempublicam.

XII. Ergo, inquit Scipio, quum ille Romuli Senatus, qui constabat ex optimatibus, quibus ipse Rex tantum tribuisset, ut eos patres vellet nominari patriciosque eorum liberos, tentaret post Romuli excessum, ut ipse gereret sine Rege rem publicam, populus id non tulit; desiderioque Romuli postea Regem flagitare non destitit: quum prudenter illi principes novam et inauditam ceteris gentibus interregni ineundi rationem excogitaverunt, ut, quoad certus Rex declaratus esset, nec sine Rege civitas, nec diuturno Rege esset uno, nec committeretur, ut quisquam inveterata potestate aut ad deponendum imperium tardior esset, aut ad obtinendum munitior. Quo quidem tempore novus ille populus vidit tamen, id quod fugit Lacedaemonium Lycurgum, qui Regem non deligendum duxit; si modo hoc in Lycurgi potestate potuit esse; sed habendum, qualiscumque is foret, qui modo esset Herculis stirpe generatus.

Nostri illi etiam tum agrestes viderunt, virtutem et sapientiam regalem, non progeniem, quaeri oportere.

XIII. Quibus quum esse praestantem Numam Pompilium fama ferret, praetermissis suis civibus Regem alienigenam patribus auctoribus sibi ipse populus adscivit; eumque ad regnandum Sabinum hominem Romam Curibus accivit. Qui ut huc venit, quamquam populus curiatis eum comitiis Regem esse iusserat, tamen ipse de suo imperio curiatam legem tulit: hominesque Romanos instituto Romuli bellicis studiis ut vidit incensos, existimavit eos paullum ab illa consuetudine esse revocandos.

XIV. „Ac primum agros, quos bello Romulus ce„perat, divisit viritim civibus," docuitque, sine depopulatione atque praeda posse eos colendis agris abundare commodis omnibus, amoremque eis otii et pacis iniecit, quibus facillime iustitia et fides convalescit; et quorum patrocinio maxime cultus agrorum perceptioque frugum defenditur. Idemque Pompilius et auspiciis maioribus inventis, ad pristinum numerum duo augures addidit; et sacris e principum numero pontifices quinque praefecit: et animos propositis legibus his, quas in monumentis habemus, ardentes consuetudine et cupiditate bellandi religionum caerimoniis mitigavit: adiunxitque praeterea flamines, Salios, virginesque Vestales; omnesque partes religionis statuit sanctissime. Sacrorum autem ipsorum diligentiam difficilem, apparatum perfacilem esse voluit. Nam quae perdiscenda quaeque observanda essent, multa constituit, sed ea sine impensa. Sic religionibus colendis operam addidit, sumptum removit: idemque mercatus, ludos, omnesque conveniendi caussas et celebritates invenit. Quibus rebus institutis, ad humanitatem adque mansuetudinem revocavit animos hominum studiis bellandi iam immanes ac feros. Sic ille quum undequadra-

inta annos summa in pace concordiaque regnavis-et: sequamur enim potissimum Polybium nostrum, uo nemo fuit in exquirendis temporibus diligentior; xcessit e vita, duabus praeclarissimis ad diuturni-atem rei publicae rebus confirmatis, religione at-ue clementia.

XV. Quae quum Scipio dixisset, Vereae, inquit Ianilius, hoc memoriae proditum est, Africane, Re-em istum Numam Pythagorae ipsius discipulum, an erte Pythagoreum fuisse? saepe enim hoc de maio-ibus natu audivimus et ita intelligimus vulgo existi-iari: neque vero satis id annalium publicorum au-toritate declaratum videmus. Tum Scipio, Falsum st enim, Manili, inquit, id totum; neque solum ctum, sed etiam imperite absurdeque fictum: ea unt enim demum non ferenda in mendacio, quae on solum facta esse, sed ne fieri quidem potuisse ernimus. Nam quartum iam annum regnante Lucio 'arquinio Superbo, Sybarim et Crotonem et in eas aliae partes Pythagoras venisse reperitur. Olym-ias enim secunda et sexagesima eadem Superbi re-ni initium et Pythagorae declarat adventum. Ex uo intelligi, regiis annis dinumeratis, potest, anno ere centesimo et quadragesimo post mortem Numae rimum Italiam Pythagoram attigisse: neque hoc in-er eos, qui diligentissime persecuti sunt temporum nnales, ulla est umquam in dubitatione versatum. ii immortales, inquit Manilius, quantus iste est ho-inum et quam inveteratus error! Ac tamen facile atior, non esse nos transmarinis nec importatis ar-bus eruditos, sed genuinis domesticisque virtu-bus.

XVI. Atqui multo id facilius cognosces, inquit fricanus, si progredientem rem publicam atque in ptimum statum naturali quodam itinere et cursu enientem videris: quin hoc ipso sapientiam maio-

rum Romanarum historia, Scipio Tuberoni urgenti se de conservandae reipublicae rationibus disputaturum pollicetur. c. 38 sqq.

I. *Ut omnes igitur vidit incensos cupiditate* audiendi, ingressus est sic loqui Scipio. Catonis hoc senis est, quem, ut scitis, unice dilexi, maximeque sum admiratus, cuique vel patris utriusque iudicio, vel etiam meo studio me totum ab adolescentia dedidi; cuius me numquam satiare potuit oratio: tantus erat in homine usus rei publicae, quam et domi et militiae quum optime, tum etiam diutissime gesserat; et modus in dicendo, et gravitate mixtus lepos, et summum vel discendi studium vel docendi, et orationi vita admodum congruens. Is dicere solebat, ob hanc caussam praestare nostrae civitatis statum ceteris civitatibus, quod in illis singuli fuissent fere, qui suam quisque rem publicam constituissent legibus atque institutis suis; ut Cretum Minos, Lacedaemoniorum Lycurgus, Atheniensium, quae persaepe commutata esset, tum Theseus, tum Draco, tum Solo, tum Clisthenes, tum multi alii: postremo exsanguem iam et iacentem doctus vir Phalereus sustentasset Demetrius: nostra autem res publica non unius esset ingenio, sed multorum; nec una hominis vita, sed aliquot constituta saeculis et aetatibus. Nam neque ullum ingenium tantum exstitisse dicebat, ut, quem res nulla fugeret, quisquam aliquando fuisset; neque cuncta ingenia collata in unum tantum posse uno tempore providere, ut omnia complecterentur sine rerum usu ac vetustate. Quam ob rem, ut ille solebat, ita nunc mea repetet oratio populi originem; libenter enim etiam verbo utor Catonis. Facilius autem, quod est propositum, consequar, si nostram rem publicam vobis et nascentem et crescentem et adultam et iam firmam atque robustam ostendero; quam si

nihi aliquam, ut apud Platonem Socrates, ipse fin- :ero.

II. Hoc quum omnes approbavissent: Quod habe- ıus igitur, *inquit*, institutae rei publicae tam clarum c tam omnibus notum exordium, quam huius urbis ondendae principium profectum a Romulo? qui patre Iarte natus; — concedamus enim famae hominum, raesertim non inveteratae solum, sed etiam sapien- :r a maioribus proditae, bene meriti de rebus com- ıunibus ut genere etiam putarentur non solum esse ıgenio divino; — is igitur, ut natus sit cum Remo ·atre, dicitur ab Amulio, Rege Albano, ob labefactan- ı regni timorem ad Tiberim exponi iussus esse: quo ı loco quum esset silvestris belluae sustentatus ube- bus, pastoresque cum sustulissent et in agresti cul- ı laboreque aluissent; perhibetur, ut adoleverit, et ›rporis viribus et animi ferocitate tantum ceteris :aestitisse, ut omnes, qui tum eos agros, ubi hodie ıt haec urbs, incolebant, aequo animo illi libenter- ıe parerent. Quorum copiis quum se ducem prae- ıisset, ut [et] iam a fabulis ad facta veniamus, op- 'essisse Longam Albam validam urbem et potentem mporibus illis, Amuliumque Regem interemisse rtur.

III. Qua gloria parta, urbem auspicato condere, firmare dicitur primum cogitavisse rem publicam. ·bi autem locum, quod est ei, qui diuturnam rem blicam serere conatur, diligentissime providen- m, incredibili opportunitate delegit. „Neque enim d mare admovit, quod ei fuit illa manu copiisque ıcillimum“ ut in agrum Rutulorum Aboriginumve ›cederet; aut in ostio Tiberino, quem in locum ıltis post annis Rex Ancus coloniam deduxit, ur- n ipse conderet; sed hoc vir excellenti providen- sensit ac vidit, non esse opportunissimos situs ma- ımos urbibus eis, quae ad spem diuturnitatis con

derentur atque imperii. Primum quod essent urbes maritimae non solum multis periculis oppositae, sed etiam caecis. Nam terra continens adventus hostium non modo exspectatos, sed etiam repentinos, multis indiciis et quasi fragore quodam et sonitu ipso ante denuntiat. Neque vero quisquam potest hostis advolare terra, quin eum non modo esse, sed etiam, quis et unde sit, scire possimus. Maritimus vero ille et navalis hostis ante adesse potest, quam quisquam venturum esse suspicari queat. Nec vero, quum venit, prae se fert, aut qui sit, aut unde veniat, aut etiam, quid velit; denique ne nota quidem ulla, pacatus an hostis sit, discerni ac iudicari potest.

IV. Est autem maritimis urbibus etiam quaedam corruptela ac demutatio morum: admiscentur enim novis sermonibus ac disciplinis, et importantur non merces solum adventitiae, sed etiam mores, ut nihil possit in patriis institutis manere integrum. Iam qui incolunt eas urbes, non haerent in suis sedibus, sed volucri semper spe et cogitatione rapiuntur a domo longius: atque etiam quum manent corpore, animo tamen excurrunt et vagantur. Nec vero ulla res magis labefactatam diu et Carthaginem et Corinthum pervertit aliquando, quam hic error ac dissipatio civium, quod mercandi cupiditate et navigandi et agrorum et armorum cultum reliquerant. Multa etiam ad luxuriam invitamenta perniciosa civitatibus suppeditantur mari, quae vel capiuntur vel importantur: atque habet etiam amoenitas ipsa vel sumptuosas vel desidiosas illecebras multas cupiditatum. Et quod de Corintho dixi, id haud scio an liceat de cuncta Graecia verissime dicere. Nam et ipsa Peloponnesus fere tota in mari est; nec praeter Phliuntios ulli sunt, quorum agri non contingant mare: et extra Peloponnesum Aenianes et Doris et Dolopes soli absunt à mari. Quid dicam insulas Grae-

:iae? quae fluctibus cinctae natant paene ipsae simul :um civitatium institutis et moribus. Atque haec |uidem, ut supra dixi, veteris sunt Graeciae. „Coloniarum vero quae est deducta a Graiis in Asiam, Thraciam, Italiam" Siciliam, Africam, praeter unam Iagnesiam, quam unda non alluat? Ita barbarorum gris quasi attexta quaedam videtur ora esse Graeae. Nam e barbaris quidem ipsis nulli erant antea aritimi, praeter Etruscos et Poenos; alteri mer-ındi caussa, latrocinandi alteri. Quae caussa per-icua est malorum commutationumque Graeciae, opter ea vitia maritimarum urbium, quae ante ullo perbreviter attigi. Sed tamen in his vitiis est illa magna commoditas, et quod ubique gen-ım est „ut ad eam urbem, quam incolas, possit ad-are:" et rursus, ut id quod agri efferant sui, quasmque velint in terras portare possint ac mittere.

V. Qui potuit igitur divinitus et utilitates com-:eti maritimas Romulus et vitia vitare? quam quod ıem perennis amnis et aequabilis et in mare late uentis posuit in ripa, quo posset urbs et accipere mari, quo egeret, et reddere, quo redundaret: eoıque ut flumine res ad victum cultumque maxime essarias non solum mari [absorb]eret, sed etiam :ctas acciperet ex terra: ut mihi iam tum divinas-le videatur, hanc urbem sedem aliquando et do-n summo esse imperio praebituram: nam hanc m tantam potentiam non ferme facilius alia in e Italiae posita urbs tenere potuisset.

7I. Urbis autem ipsius nativa praesidia quis est negligens, qui non habeat animo notata plane-cognita? cuius is est tract[at]us ductusque muri, n Romuli, tum etiam reliquorum Regum sapien-:finitus ex omni parte arduis praeruptisque mon-, ut* unus aditus, qui esset inter Esquilinum inalemque montem, maximo aggere obiecto fos-

sa cingeretur vastissima: atque ut ita munita arx circumiectu arduo et quasi circumeiso saxo niteretur, ut etiam in illa tempestate horribili Gallici adventus incolumis atque intacta permanserit. Locumque delegit et fontibus abundantem, et in regione pestilenti salubrem: colles enim sunt, qui quum perflantur ipsi, tum afferunt umbram vallibus.

VII. Atque haec quidem perceleriter confecit: nam et urbem constituit, quam e suo nomine Romam iussit nominari: et ad firmandam novam civitatem novum quoddam et subagreste consilium, sed ad muniendas opes regni ac populi sui magni hominis et iam tum longe providentis secutus est, quum Sabinas honesto ortas loco virgines, quae Romam ludorum gratia venissent, quos tum primum anniversarios in circo facere instituisset, Consualibus rapi iussit, easque in familiarum amplissimarum matrimoniis collocavit. Qua ex caussa quum bellum Romanis Sabini intulissent, praeliique certamen varium atque anceps fuisset, cum T. Tatio Rege Sabinorum foedus icit, matronis ipsis, quae raptae erant, orantibus: quo foedere et Sabinos in civitatem adscivit, sacris communicatis, et regnum suum cum illorum Rege sociavit.

VIII. Post interitum autem Tatii quum ad eum potentatus omnis recidisset, quamquam cum Tatio in regium consilium delegerat principes, qui appellati sunt propter caritatem patres; populumque et suo et Tatii nomine et Lucumonis, qui Romuli socius in Sabino praelio occiderat, in tribus tres curiasque triginta descripserat, quas curias earum nominibus nuncupavit, quae ex Sabinis virgines raptae, postea fuerant oratrices pacis et foederis: sed quamquam ea Tatio sic erant descripta vivo, tamen eo interfecto, multo etiam magis Romulus patrum auctoritate consilioque regnavit.

IX. Quo facto primum vidit iudicavitque idem, quod Spartae Lycurgus paullo ante viderat, singulari imperio et potestate regia tum melius gubernari et regi civitates, si esset optimi cuiusque ad illam vim dominationis adiuncta auctoritas. Itaque hoc consilio et quasi Senatu fultus et munitus, et bella cum finitimis felicissime multa gessit: et quum ipse nihil ex praeda domum suam reportaret, locupletare cives non destitit. Tunc, id quod retinemus hodie magna cum salute rei publicae, auspiciis plurimum obsecutus est Romulus. Nam et ipse, quod principium rei publicae fuit, Urbem condidit auspicato, et omnibus publicis rebus instituendis, qui sibi essent in auspiciis ex singulis tribubus singulos cooptavit augures: et habuit plebem in clientelas principum descriptam; quod quantae fuerit utilitati, post videro: „mulctaeque dictione ovium et boum, quod tum „erat res in pecore et locorum possessionibus, ex quo „pecuniosi et locupletes vocabantur;“ non vi et suppliciis coercebat.

X. Ac Romulus, quum septem et triginta regnavisset annos, et haec egregia duo firmamenta rei publicae peperisset, auspicia et Senatum, „tantum est „consecutus, ut quum subito sole obscurato non comparuisset, Deorum in numero collocatus putaretur: quam opinionem nemo umquam mortalis assequi potuit sine eximia virtutis gloria.“ Atque hoc „magis est in Romulo admirandum, quod ceteri, qui Dii ex hominibus facti esse dicuntur, minus eruditis hominum saeculis fuerunt, ut fingendi proclivis esset ratio, quum imperiti facile ad credendum impellerentur. Romuli autem aetatem, minus his sexcentis annis, iam inveteratis litteris atque doctrinis, omnique illo antiquo ex inculta hominum vita errore sublato, fuisse cernimus.“ Nam si, id quod Graecorum investigatur annalibus, Roma con-

dita est secundo anno Olympiadis septimae, in id saeculum Romuli cecidit aetas, quum iam plena Graecia poetarum et musicorum esset; minorque fabulis, nisi de veteribus rebus, haberetur fides. Nam centum et octo annis postquam Lycurgus leges scribere instituit, prima posita est Olympias: quam quidam nominis errore ab eodem Lycurgo constitutam putant. Homerum autem, qui minimum dicunt, Lycurgi aetati triginta annis anteponunt fere. „Ex quo „intelligi potest, permultis annis ante Homerum fu„isse, quam Romulum: ut iam doctis hominibus ac „temporibus ipsis eruditis ad fingendum vix quidquam „esset loci. Antiquitas enim recepit fabulas fictas „etiam nonnumquam incondite; haec aetas autem „iam exculta, praesertim eludens omne, quod fieri „non potest, respuit“ (Augustin. C. D. l. XXII. cap. 6. Opp. T. V. p. 1335.) * * *

(Desiderantur in Ms. litterae CCXXX. s. huius ed. III fere versus.)

*** *eodem nomine alius nepos eius*, ut di*xerunt* quidam, ex fili*a*, quo*niam* ille mor*tuus* eodem *est anno*; na*tus Simonides Olympiade se*xta et quin*quag*esima: *quo facilius intel*ligi pos*sit tum* de Ro*mu*li immortalitate creditum, quum iam inveterata vita hominum ac tractata esset et cognita. Sed profecto tanta fuit in eo vis ingenii atque virtutis, ut id de Romulo Proculo Iulio homini agresti crederetur, quod multis iam ante saeculis nullo alio de mortali homines credidissent: qui impulsu patrum, quo illi a se invidiam interitus Romuli pellerent, in concione dixisse fertur, a se visum esse in eo colle Romulum, qui nunc Quirinalis vocatur: eum sibi mandasse, ut populum rogaret, ut sibi eo in colle delubrum fieret: se Deum esse et Quirinum vocari.

XI. Videtisne igitur, unius viri consilio non solum ortum novum populum, neque ut in cunabulis

ıgientem relictum, sed adultum iam et paene pube-
m? Tum Laelius: Nos vero videmus; et te quidem
gressum ratione ad disputandum nova, quae nus-
ıam est in Graecorum libris. Nam princeps ille, quo
ımo in scribendo praestantior fuit, aream sibi sum-
it, in qua civitatem exstrueret arbitratu suo; prae-
ıram illam* quidem fortasse, sed a vita hominum
horrentem et a moribus. Reliqui disseruerunt, si-
ullo certo exemplari formaque rei publicae, de ge-
ribus et de rationibus civitatum. Tu mihi videris
ıumque facturus; es enim ita ingressus, ut, quae
ıe reperias, tribuere aliis malis, quam, ut facit apud
ıtonem Socrates, ipse fingere; et illa de Urbis si-
revoces ad rationem, quae a Romulo casu aut ne-
sitate facta sunt; et disputes non vaganti oratio-
sed defixa in una re publica. Quare perge, ut
tituisti: prospicere enim iam videor te reliquos
ges persequente[m] quasi perfectam rem publicam.

XII. Ergo, inquit Scipio, quum ille Romuli Sena-
, qui constabat ex optimatibus, quibus ipse Rex
tum tribuisset, ut eos patres vellet nominari pa-
iosque eorum liberos, tentaret post Romuli ex-
ıum, ut ipse gereret sine Rege rem publicam, po-
ıs id non tulit; desiderioque Romuli postea Re-
ı flagitare non destitit: quum prudenter illi prin-
ıs novam et inauditam ceteris gentibus interregni
ndi rationem excogitaverunt, ut, quoad certus
declaratus esset, nec sine Rege civitas, nec diu-
o Rege esset uno, nec committeretur, ut quis-
n inveterata potestate aut ad deponendum im-
ım tardior esset, aut ad obtinendum munitior.
quidem tempore novus ille populus vidit tamen,
ıod fugit Lacedaemonium Lycurgum, qui Re-
non deligendum duxit; si modo hoc in Lycurgi
state potuit esse; sed habendum, qualiscumque
ret, qui modo esset Herculis stirpe generatus.

Nostri illi etiam tum agrestes viderunt, virtutem et sapientiam regalem, non progeniem, quaeri oportere.

XIII. Quibus quum esse praestantem Numam Pompilium fama ferret, praetermissis suis civibus Regem alienigenam patribus auctoribus sibi ipse populus adscivit; eumque ad regnandum Sabinum hominem Romam Curibus accivit. Qui ut huc venit, quamquam populus curiatis eum comitiis Regem esse iusserat, tamen ipse de suo imperio curiatam legem tulit: hominesque Romanos instituto Romuli bellicis studiis ut vidit incensos, existimavit eos paullum ab illa consuetudine esse revocandos.

XIV. „Ac primum agros, quos bello Romulus ce„perat, divisit viritim civibus," docuitque, sine depopulatione atque praeda posse eos colendis agris abundare commodis omnibus, amoremque eis otii et pacis iniecit, quibus facillime iustitia et fides convalescit; et quorum patrocinio maxime cultus agrorum perceptioque frugum defenditur. Idemque Pompilius et auspiciis maioribus inventis, ad pristinum numerum duo augures addidit; et sacris e principum numero pontifices quinque praefecit: et animos propositis legibus his, quas in monumentis habemus, ardentes consuetudine et cupiditate bellandi religionum caerimoniis mitigavit: adiunxitque praeterea flamines, Salios, virginesque Vestales; omnesque partes religionis statuit sanctissime. Sacrorum autem ipsorum diligentiam difficilem, apparatum perfacilem esse voluit. Nam quae perdiscenda quaeque observanda essent, multa constituit, sed ea sine impensa. Sic religionibus colendis operam addidit, sumptum removit: idemque mercatus, ludos, omnesque conveniendi caussas et celebritates invenit. Quibus rebus institutis, ad humanitatem atque mansuetudinem revocavit animos hominum studiis bellandi iam immanes ac feros. Sic ille quum undequadra-

;inta annos summa in pace concordiaque regnavis-
et: sequamur enim potissimum Polybium nostrum,
uo nemo fuit in exquirendis temporibus diligentior;
xcessit e vita, duabus praeclarissimis ad diuturni-
atem rei publicae rebus confirmatis, religione at-
ue clementia.

XV. Quae quum Scipio dixisset, Vereae, inquit
Ianilius, hoc memoriae proditum est, Africane, Re-
em istum Numam Pythagorae ipsius discipulum, an
erte Pythagoreum fuisse? saepe enim hoc de maio-
ibus natu audivimus et ita intelligimus vulgo existi-
nari: neque vero satis id annalium publicorum au-
toritate declaratum videmus. Tum Scipio, Falsum
st enim, Manili, inquit, id totum; neque solum
ctum, sed etiam imperite absurdeque fictum: ea
unt enim demum non ferenda in mendacio, quae
on solum facta esse, sed ne fieri quidem potuisse
ernimus. Nam quartum iam annum regnante Lucio
'arquinio Superbo, Sybarim et Crotonem et in eas
taliae partes Pythagoras venisse reperitur. Olym-
ias enim secunda et sexagesima eadem Superbi re-
ni initium et Pythagorae declarat adventum. Ex
uo intelligi, regiis annis dinumeratis, potest, anno
ere centesimo et quadragesimo post mortem Numae
rimum Italiam Pythagoram attigisse: neque hoc in-
er eos, qui diligentissime persecuti sunt temporum
nnales, ulla est umquam in dubitatione versatum.
Dii immortales, inquit Manilius, quantus iste est ho-
ninum et quam inveteratus error! Ac tamen facile
atior, non esse nos transmarinis nec importatis ar-
bus eruditos, sed genuinis domesticisque virtu-
bus.

XVI. Atqui multo id facilius cognosces, inquit
fricanus, si progredientem rem publicam atque in
ptimum statum naturali quodam itinere et cursu
enientem videris: quin hoc ipso sapientiam maio-

rum natu esse laudandam, quod multa intelliges etiam aliunde sumpta meliora apud nos multo esse facta, quam ibi fuissent, unde huc translata essent, atque ubi primum exstitissent: intelligesque non fortuito populum Romanum, sed consilio et disciplina confirmatum esse, nec tamen adversante fortuna.

XVII. Mortuo Rege Pompilio, Tullum Hostilium populus Regem, Interrege rogante, comitiis curiatis creavit: isque de imperio suo, exemplo Pompilii, populum consuluit curiatim. Cuius excellens in re militari gloria, magnaeque exstiterunt res bellicae. Fecitque idem et sepsit de manubiis comitium et curiam: constituitque ius, quo bella indicerentur; quod per se iustissime inventum sanxit fetiali religione, ut omne bellum, quod denuntiatum indictumque non esset, id iniustum esse atque impium iudicaretur. Et ut advertatis animum, quam sapienter iam Reges hoc nostri viderint, tribuenda quaedam esse populo; multa enim nobis de eo genere dicenda sunt; ne insignibus quidem regiis Tullus, nisi iussu populi, est ausus uti. Nam ut sibi duodecim lictores cum fascibus anteire liceret * * *

(Desiderantur paginae duae.)

† Propterea et istum non creditum inter Deos receptum tali morte, quia fortasse, quod erat in Romulo probatum, Romani vulgare noluerunt, si hoc et alteri facile tribueretur. (Augustin. C. D. III, 15. Tom. V. p. 179.)

XVIII. * * * *neque* enim serpit, sed volat in optimum statum instituto tuo sermone res publica. S. Post eum Numae Pompilii nepos ex filia Rex a populo est Ancus Marcius constitutus: itemque de imperio suo legem curiatam tulit. Qui quum Latinos bello devicisset, adscivit eos in civitatem. Atque idem Aventinum et Caelium montem adiunxit Urbi: quosque agros ceperat, divisit: et silvas maritimas omnes

publicavit, quas ceperat: et ad ostium Tiberis urbem condidit, colonisque firmavit. Atque ita quum tres et viginti regnavisset annos, est mortuus. Tum Laelius: Laudandus etiam iste Rex; sed obscura est historia Romana; siquidem istius Regis matrem habemus, ignoramus patrem. s. Ita est, inquit: sed temporum illorum tantum fere Regum illustrata sunt nomina.

XIX. Sed hoc loco primum videtur insitiva quadam disciplina doctior facta esse civitas. Influxit enim non tenuis quidam e Graecia rivulus in hanc urbem, sed abundantissimus amnis illarum disciplinarum et artium. Fuisse enim quemdam ferunt Demaratum Corinthium et honore et auctoritate et fortunis facile civitatis suae principem; qui quum Corinthiorum tyrannum Cypselum ferre non potuisset, fugisse cum magna pecunia dicitur, ac se contulisse Tarquinios in urbem Etruriae florentissimam. Quumque audiret dominationem Cypseli confirmari, defugit patriam vir liber ac fortis, et adscitus est civis a Tarquiniensibus, atque in ea civitate domicilium et sedes collocavit. Ubi quum de matrefamilias Tarquiniensi duo filios procreavisset, omnibus eos artibus ad Graecorum disciplinam erudiit * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XX. * * * facile in civitatem receptus esset; propter humanitatem atque doctrinam Anco Regi familiaris est factus, usque eo, ut consiliorum omnium particeps et socius paene regni putaretur. Erat in eo praeterea summa comitas, summa in omnes cives opis, auxilii, defensionis, largiendi etiam, benignitas. Itaque mortuo Marcio, cunctis populi suffragiis rex est creatus L. Tarquinius: sic enim suum nomen ex Graeco nomine inflexerat, ut in omni genere huius populi consuetudinem videretur imitatus. Isque ut

de suo imperio legem tulit, principio duplicavit illum pristinum patrum numerum; et antiquos patres maiorum gentium appellavit, quos priores sententiam rogabat; a se adscitos, minorum. Deinde equitatum ad hunc morem constituit, qui usque adhuc est retentus: nec potuit Titiensium et Rhamnensium et Lucerum mutare quum cuperet nomina, quod auctor ei summa augur gloria Attius Navius non erat. Atque etiam Corinthios video publicis equis assignandis et alendis, orborum et viduarum tributis, fuisse quondam diligentes. Sed tamen, prioribus equitum partibus, secundis additis, ∞ ac cc fecit equites; numerumque duplicavit, postquam bello subegit Aequorum magnam gentem et ferocem et rebus populi Romani imminentem. Idemque Sabinos quum a moenibus Urbis repulisset, equitatu fudit belloque devicit. Atque eumdem primum ludos maximos, qui Romani dicti sunt, fecisse accepimus: aedemque in Capitolio Iovi optimo maximo, bello Sabino, in ipsa pugna vovisse faciendam, mortuumque esse, quum duodequadraginta regnavisset annos.

XXI. Tum Laelius: Nunc fit illud Catonis certius, nec temporis unius nec hominis esse constitutionem rei publicae: perspicuum est enim, quanta in singulos Reges rerum bonarum et utilium fiat accessio. Sed sequitur is, qui mihi videtur ex omnibus in re publica vidisse plurimum. Ita est, inquit Scipio. Nam post eum Servius *Tullius** primus iniussu populi regnavisse traditur: quem ferunt ex serva Tarquiniensi* natum, quum esset ex quodam Regis cliente conceptus. Qui quum famulorum numero educatus ad epulas Regis assisteret, non latuit scintilla ingenii, quae iam tum elucebat in puero: sic erat in omni vel officio vel sermone sollers. Itaque Tarquinius, qui admodum parvos tum haberet liberos, sic Servium diligebat, ut is eius vulgo haberetur filius.

atque eum summo studio omnibus iis artibus, quas ipse didicerat, ad exquisitissimam consuetudinem Graecorum erudiit. Sed quum Tarquinius insidiis Anci filiorum interisset, Serviusque, ut ante dixi, regnare coepisset non iussu, sed voluntate atque concessu civium; quod, quum Tarquinius ex vulnere aeger fuisse et vivere falso diceretur, ille regio ornatu ius dixisset, obaeratosque pecunia sua liberavisset; multaque comitate usus, iussu Tarquinii se ius dicere probavisset; non commisit se patribus: sed, Tarquinio sepulto, populum de se ipse consuluit; iussusque regnare, legem de imperio suo curiatam tulit. Et primum Etruscorum iniurias bello est ultus; ex quo quum ma * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXII. * * * *scripsit centurias equitum* duodeviginti censu maximo. Deinde equitum magno numero ex omni populi summa separato, reliquum populum distribuit in quinque classes, senioresque a iunioribus divisit: eosque ita disparavit, ut suffragia non in multitudinis, sed in locupletium potestate essent: curavitque, quod semper in re publica tenendum est, ne plurimum valeant plurimi. Quae descriptio si esset ignota, vobis explicaretur a me. Nunc rationem videtis esse talem, ut equitum centuriae cum sex suffragiis, et prima classis, addita centuria, quae ad summum usum Urbis fabris tignariis est data, LXXXIX centurias habeat: quibus ex cent. quattuor centuriis; tot enim reliquae sunt, octo solae si accesserunt, confecta est vis populi universa: reliquaque multo maior multitudo sex et nonaginta centuriarum neque excluderetur suffragiis, ne superbum esset; nec valeret nimis, ne esset periculosum. In quo etiam verbis ac nominibus ipsis fuit diligens, qui quum locupletes assiduos appellasset ab aere dando; eos,

qui aut non plus mille quingentum aeris, aut omnino nihil in suum censum praeter caput attulissent, proletarios nominavit; ut ex iis quasi proles, id est quasi progenies civitatis exspectari videretur. IHarum autem sex et nonaginta centuriarum] in una centuria tum quidem plures censebantur, quam paene in prima classe tota. Ita nec prohibebatur quisquam iure suffragii: et is valebat in suffragio plurimum, cuius plurimum intererat esse in optimo statu civitatem. Quin etiam accensis, velatis, liticinibus, cornicinibus, proletariis * * *.

(Desiderantur paginae quattuor.)

XXIII. † Statu esse optimo constitutam rem publicam, quae ex tribus generibus illis, regali et optimati et populari confusa modice, nec puniendo irritet animum immanem ac ferum. (Nonius s. v. modicum p. 342. e Cic. l. II. de Rep.)

* * * *quinque et* sexaginta annis antiquior, quod erat XXXIX. ante primam Olympiadem condita. Et antiquissimus ille Lycurgus eadem vidit fere. Itaque ista aequabilitas atque hoc triplex rerum publicarum genus videtur mihi commune nobis cum illis populis fuisse. Sed quod proprium sit in nostra re publica, quo nihil possit esse praeclarius, id persequar, si potero, subtilius, quod erit eiusmodi, nihil ut tale ulla in re publica reperiatur. Haec enim, quae adhuc exposui, ita mixta fuerunt et in hac civitate et in Lacedaemoniorum et in Karthaginiensium, ut temperata nullo fuerint modo. Nam in qua re publica est unus aliquis perpetua potestate, praesertim regia, quamvis in ea sit et Senatus, ut tum fuit Romae, quum erant Reges; ut Spartae Lycurgi legibus; et ut sit aliquod etiam populi ius, ut fuit apud nostros Reges; tamen illud excellit regium nomen; neque potest eiusmodi res publica non regnum et esse

t vocari. Ea autem forma civitatis mutabilis maxiıe est hanc ob caussam, quod unius vitio praecipiata in perniciosissimam partem facillime decidit. Iam ipsum regale genus civitatis non modo non est eprehendendum, sed haud scio an reliquis simpliciıs longe anteponendum; (si ullum probarem simlex rei publicae genus:) sed ita, quoad statum suum etinet. Is est autem status, ut unius perpetua potetate et iustitia omnique sapientia regatur salus et equabilitas et otium civium. Desunt omnino ei poulo multa qui sub Rege est; in primisque libertas; uae non in eo est, ut iusto utamur domino, sed ut ıullo * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXIV. * * * ferebant. Etenim illi iniusto domino itque acerbo aliquamdiu in rebus gerendis prospere 'ortuna comitata est. Nam et omne Latium bello levicit, et Suessam Pometiam urbem opulentam re'ertamque cepit; et maxima auri argentique praeda ocupletatus votum patris Capitolii aedificatione persolvit, et colonias deduxit, et institutis eorum, a ıuibus ortus erat, dona magnifica, quasi libamenta praedarum, Delphos ad Apollinem misit.

XXV. Hic ille iam vertetur orbis, cuius naturalem motum atque circuitum a primo discite agnoscere. Id enim est caput civilis prudentiae, in qua omnis haec nostra versatur oratio, videre itinera flexusque rerum publicarum, ut quum sciatis, quo quaeque res inclinet, retinere aut ante possitis occurrere. Nam Rex ille, de quo loquor, primum optimi Regis caede maculatus, integra mente non erat; et quum metueret ipse poenam sceleris sui summam, metui se volebat. Deinde victoriis divitiisque subnixus exsultabat insolentia, neque suos mores regere poterat, neque suorum libidines. Itaque quum maior eius filius

Lucretiae, Tricipitini filiae, Collatini uxori, vim attulisset, mulierque pudens et nobilis ob illam iniuriam sese ipsa morte mulctavisset; tum vir ingenio et virtute praestans L. Brutus depulit a civibus suis iniustum illud durae servitutis iugum: qui quum privatus esset, totam rem publicam sustinuit; primusque in hac civitate docuit, in conservanda civium libertate esse privatum neminem. „Quo auctore et „principe concitata civitas" et hac recenti querela Lucretiae patris ac propinquorum, et recordatione superbiae Tarquinii multarumque iniuriarum et ipsius et filiorum, exsulem et Regem ipsum et liberos eius et gentem Tarquiniorum esse iussit.

XXVI. Videtisne igitur, ut de Rege dominus exstiterit, uniusque vitio genus rei publicae ex bono in deterrimum conversum sit? Hic est enim dominus populi, quem Graeci tyrannum vocant: nam Regem illum volunt esse, qui consulit ut parens populo, conservatque eos, quibus est praepositus, quam optima in conditione vivendi. Sane bonum, ut dixi, rei publicae genus, sed tamen inclinatum et quasi pronum ad perniciosissimum statum. Simulatque enim se inflexit hic Rex in dominatum iniustiorem, fit continuo tyrannus, quo neque taetrius, neque foedius, nec Diis hominibusque invisius animal ullum cogitari potest: qui quamquam figura est hominis, morum tamen immanitate vastissimas vincit belluas. Quis enim hunc hominem rite dixerit, qui sibi cum suis civibus, qui denique cum omni hominum genere nullam iuris communionem, nullam humanitatis societatem velit? Sed erit hoc de genere nobis alius aptior dicendi locus, quum res ipsa admonuerit, ut in eos dicamus, qui etiam liberata iam civitate dominationes appetiverunt.

XXVII. Habetis igitur primum ortum tyranni: nam hoc nomen Graeci Regis iniusti esse voluerunt:

ostri quidem omnes Reges vocitaverunt, qui soli in opulos perpetuam potestatem haberent. Itaque et purius Cassius, et M. Manlius et Spurius Maelius egnum occupare voluisse dicti sunt: et modo *Ti. racchus* * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXVIII. * * * *Lycurgus γέροντας Lacedaemone* ppellavit, nimis is quidem paucos xxviii, quos pees summam consilii voluit esse, quum imperii summam Rex teneret: ex quo nostri idem illud secuti atque interpretati, quos senes ille appellavit, nominaerunt Senatum; ut etiam Romulum patribus lectis ecisse diximus; tamen excellit atque eminet vis poestas nomenque regium: imperti etiam populo potetatis aliquid, ut et Lycurgus et Romulus: non saiaris eum libertate, sed incenderis cupiditate liberatis, quum tantummodo potestatem gustandi feceris. lle quidem semper impendebit timor, ne Rex, quod lerumque evenit, exsistat iniustus. Est igitur fragilis ea fortuna populi, quae posita est in unius, ut lixi antea, voluntate vel moribus.

XXIX. Quare prima sit haec forma et species et origo tyranni, inventa nobis in ea re publica, quam auspicato Romulus condiderit, non in illa, quam, ut perscripsit Plato, sibi ipse Socrates Peripatetico illo in sermone depinxerit. Ut, quemadmodum Tarquinius, non novam potestatem nactus, sed, quam habebat, usus iniuste, totum genus hoc regiae civitatis everterit; sit huic oppositus alter, bonus et sapiens et peritus utilitatis dignitatisque civilis, quasi tutor et procurator rei publicae; sic enim appelletur, quicumque erit rector et gubernator civitatis. Quem virum facite, ut agnoscatis: est enim, qui consilio et opera civitatem tueri potest. Quod quoniam nomen minus est adhuc tritum sermone nostro, saepiusque

genus eius hominis erit in reliqua nobis oratione tractandum * * *

(Desiderantur paginae duodecim.)

XXX. * * * *Plato regionem sedesque civium aequis apprime partibus divisas* requisivit; civitatemque optandam magis, quam sperandam, quam minimam posuit; non quae possit esse, sed in qua ratio rerum civilium perspici posset, effecit. Ego autem, si quo modo consequi potuero, rationibus eisdem, quas ille vidit, non in umbra et imagine civitatis, sed in amplissima re publica enitar, ut cuiusque et boni publici et mali caussam tamquam virgula videar attingere. His enim regiis quadraginta annis et ducentis paullo cum interregnis fere amplius praeteritis, expulsoque Tarquinio, tantum odium populum Romanum regalis nominis tenuit, quantum tenuerat post obitum, vel potius excessum Romuli, desiderium. Itaque ut tum carere Rege, sic pulso Tarquinio nomen Regis audire non poterat. Hic facultatem cum * * *

(Desiderantur paginae sedecim.)

XXXI. * * * Itaque illa praeclara constitutio Romuli quum ducentos annos et quadraginta fere firma mansisset — (Nonius cap. de doct. indag. p. 526. e Cic. l. II. de Rep.)

* * * lex illa tota sublata est. Hac mente tum nostri maiores et Collatinum innocentem suspicione cognationis expulerunt, et reliquos Tarquinios offensione nominis. Eademque mente P. Valerius et fasces primus demitti iussit, quum dicere in concione coepisset, et aedes suas detulit sub Veliam, postea quam, quod in excelsiore loco Veliae coepisset aedificare, eo ipso, ubi Rex Tullus habitaverat, suspicionem populi sensit moveri. Idemque, in quo fuit Publicola

naxime, legem ad populum tulit eam, quae centuiatis comitiis prima lata est, ne quis magistratus ciem Romanum adversus provocationem necaret nee verberaret. „Provocationem autem etiam a Regibus fuisse declarant pontificii libri;" significant ostri etiam augurales: itemque ab omni iudicio poeaque provocari licere, indicant XII tabulae compluibus legibus: ut, quod proditum memoria est, x-viros, qui leges scripserint, sine provocatione creatos, atis ostenderit, reliquos sine provocatione magitratus non fuisse: Luciique Valerii Potiti et M. Hoatii Barbati, hominum concordiae caussa sapienter opularium Consularis lex sanxit, ne qui magistraıs sine provocatione crearetur. Neque vero leges orciae, quae tres sunt trium Porciorum, ut scitis, uidquam praeter sanctionem attulerunt novi. Itaue Publicola lege illa de provocatione perlata, stam secures de fascibus demi iussit, postridieque sibi ollegam Sp. Lucretium subrogavit, suosque ad eum, uod erat maior natu, lictores transire iussit: instiitque primus, ut singulis Consulibus alternis menbus lictores praeirent, ne plura insignia essent imerii in libero populo, quam in regno fuissent. Haud ediocris hic, ut ego quidem intelligo, vir fuit, qui odica libertate populo data, facilius tenuit auctotatem principum. Neque ego haec nunc sine caus tam vetera vobis et tam obsoleta decanto; sed ilstribus in personis temporibusque exempla homiım rerumque definio, ad quae reliqua oratio diriga r mea.

XXXII. Tenuit igitur hoc in statu Senatus rem ıblicam temporibus illis; ut in populo libero pauca r populum, pleraque Senatus auctoritate, et instito ac more gererentur: atque uti Consules potestam haberent tempore dumtaxat annuam, genere so ac iure regiam. Quodque erat ad obtinendam

potentiam nobilium vel maximum, vehementer id retinebatur, populi comitia ne essent rata, nisi ea patrum approbavisset auctoritas. Atque his ipsis temporibus Dictator etiam est institutus decem fere annis post primos Consules T. Larcius; novumque id genus imperii visum est et proximum similitudini regiae. Sed tamen omnia summa cum auctoritate a principibus, cedente populo, tenebantur: magnaeque res temporibus illis a fortissimis viris summo imperio praeditis Dictatoribus atque Consulibus belli** gerebantur.

XXXIII. Sed id, quod fieri natura rerum ipsa cogebat, ut plusculum sibi iuris populus adscisceret, liberatus a Regibus, non longo intervallo, sexto decimo fere anno, Postumo Cominio Sp. Cassio Consulibus consecutus est: in quo defuit fortasse ratio, sed tamen vincit ipsa rerum publicarum natura saepe rationem. Id enim tenetote, quod initio dixi, nisi aequabilis haec in civitate compensatio sit et iuris et officii et muneris, ut et potestatis satis in magistratibus, et auctoritatis in principum consilio, et libertatis in populo sit, non posse hunc incommutabilem rei publicae conservari statum. Nam quum esset ex aere alieno commota civitas, plebs montem sacrum prius, deinde Aventinum occupavit. Ac ne Lycurgi quidem disciplina tenuit illos in hominibus Graecis frenos: nam etiam Spartae, regnante Theopompo, sunt item quinque, quos illi ephoros appellant, in Creta autem decem, qui cosmoe vocantur, ut contra Consulare imperium Tribuni pl., sic illi contra vim regiam, constituti.

XXXIV. Fuerat fortasse aliqua ratio maioribus nostris in illo aere alieno medendi, quae neque Solonem Atheniensem non longis temporibus ante fugerat; neque post aliquanto nostrum Senatum, quum sunt propter unius libidinem omnia nexa

civium liberata, nectierque postea desitum: semperque huic generi quum plebes publica calamitate impendiis debilitata deficeret, salutis omnium caussa aliqua sublevatio et medicina quaesita est. Quo tum consilio praetermisso, caussa populo nata est, duobus Tribunis plebis per seditionem creatis, ut potentia Senatus atque auctoritas minueretur: quae tamen gravis et magna remanebat, sapientissimis et fortissimis et armis et consilio civitatem tuentibus; quorum auctoritas maxime florebat, quod quum honore longe antecellerent ceteris, voluptatibus erant inferiores, nec pecuniis ferme superiores; eoque erat cuiusque gratior in re publica virtus, quod in rebus privatis diligentissime singulos cives opera, consilio, re tuebantur.

XXXV. Quo in statu rei publicae Sp. Cassium de occupando regno molientem, summa apud populum gratia florentem, Quaestor accusavit; eumque, ut audistis, quum pater in ea culpa esse comperisse se dixisset, cedente populo, morte mactavit. Gratamque etiam illam rem quarto circiter et quinquagesimo anno post primos Consules de mulctae sacramento Sp. Tarpeius et A. Aternius Consules comitiis centuriatis tulerunt. Annis post ea xx ex eo, quod L. Papirius, P. Pinarius Censores mulctis dicendis vim armentorum a privatis in publicum averterant, levis aestimatio pecudum in mulcta lege C. Iulii, P. Papirii Consulum constituta est.

XXXVI. Sed aliquot ante annis, quum summa esset auctoritas in Senatu, populo patiente atque parente, inita ratio est, ut et Consules et Tribuni pl. magistratu se abdicarent, atque ut x-viri maxima potestate sine provocatione crearentur, qui et summum imperium haberent, et leges scriberent. Qui quum x tabulas summa legum aequitate prudentiaque conscripsissent, in annum posterum decemviros

alios subrogaverunt, quorum non similiter fides nec iustitia laudata. Quo tamen e collegio laus est illa eximia C. Iulii, qui hominem nobilem L. Sextium, cuius in cubiculo effossum esse, se praesente, mortuum diceret, quum ipse potestatem summam haberet, quod decemvir sine provocatione esset, vades tamen poposcit: quod se legem illam praeclaram neglecturum negaret, quae de capite civis Romani, nisi comitiis centuriatis, statui vetaret.

XXXVII. Tertius est annus x-viralis consecutus, quum iidem essent, nec alios subrogare voluissent. In hoc statu rei publicae, quem dixi iam saepe non posse esse diuturnum, quod non esset in omnes ordines civitatis aequabilis; erat penes principes tota res publica, praepositis x-viris nobilissimis, non oppositis Tribunis pl., nullis aliis adiunctis magistratibus, non provocatione ad populum contra necem et verbera relicta. Ergo horum ex iniustitia subito exorta est maxima perturbatio et totius commutatio rei publicae: qui duabus tabulis iniquarum legum additis, quibus, etiam quae disiunctis populis tribui solent, connubia, haec illi ut ne plebei cum patribus essent, inhumanissima lege sanxerunt; quae postea plebei scito Canuleio abrogata est: libidinoseque omni imperio et acerbe et avare populo praefuerunt. Nota scilicet illa res et celebrata monumentis plurimis litterarum, quum Decimus quidam Virginius virginem filiam propter unius ex illis x-viris intemperiem in foro sua manu interemisset, ac maerens ad exercitum, qui tum erat in Algido, confugisset; milites bellum illud, quod erat in manibus, reliquisse: et primum montem sacrum, sicut erat in simili caussa antea factum, deinde Aventinum *armatos insedisse* * * *

(Desiderantur paginae octo.)

† Dictatore L. Quinctio dicto. (Philargyrius l Virgil. Georg. III. 125. p. 9. ed. Paris.)

* * maiores nostros et probavisse maxime et retiuisse sapientissime iudico.

XXXVIII. Quum ea Scipio dixisset, silentioque mnium reliqua eius exspectaretur oratio: tum Tuero: Quoniam nihil ex te, Africane, hi maiores natu equirunt x me audies, quid in oratione tua desideem. Sane, inquit Scipio, et libenter quidem. Tum le: Laudavisse mihi videris nostram rem publicam, uum ex te non de nostra, sed de omni re publica uaesisset Laelius. Nec tamen didici ex oratione ia istam ipsam rem publicam, quam laudas, qua isciplina, quibus moribus aut legibus constituere el conservare possimus.

XXXIX. Hic Africanus, puto nobis mox de instiendis et conservandis civitatibus aptiorem, Tubeo, fore disserendi locum. De optimo autem statu quidem arbitrabar me satis respondisse ad id, quod uaesierat Laelius. Primum enim numero definieım genera civitatum tria probabilia; perniciosa auem tribus illis totidem contraria; nullumque ex eis num esse optimum; sed id praestare singulis, quod tribus primis esset modice temperatum. Quod auem exemplo nostrae civitatis usus sum, non ad deniendum optimum statum valuit; nam id fieri poit sine exemplo; sed ut a civitate maxima reapse ernerctur, quale esset id, quod ratio oratioque deriberet. Sin autem sine ullius populi exemplo geus ipsum exquiris optimi status, naturae imagine tendum est nobis; quoniam tu hanc imaginem Urbis t populi ni * * *

(Multa desiderantur.)

XL. * * * s. *quem* iamdudum quaero et ad quem ipio pervenire. L. Prudentem fortasse quaeris? 'um ille: Istum ipsum. L. Est tibi ex *his* ipsis, qui

adsunt, bella copia, velut a te ipso ordiare. Tum Scipio: Atque utinam ex omni Senatu pro rata parte esset! Sed tamen est ille prudens, qui, ut saepe in Africa vidimus, immani et vastae insidens belluae, coercet et regit belluam; quocumque vult levi admonitu non, ac tu, inflectit illam feram. L. Novi, et, tibi quum essem Legatus, saepe vidi. S. Ergo ille Indus aut Poenus unam coercet belluam, et eam docilem et humanis moribus assuetam: at vero ea, quae latet in animis hominum, quaeque pars animi mens vocatur, non unam aut facilem ad subigendum frenat et domat, si quando id efficit, quod perraro potest. Namque, et illa tenenda est ferox * * *

(Desiderantur quattuor ad minimum paginae.)

XLI. 1. † Quae sanguine alitur, quae in omni crudelitate sic exsultat, ut vix hominum acerbi funeribus satietur. (Nonius v. Exsultare p. 300. e Cic. l. II. de Rep.)

2. † Cupido autem et expetenti et lubidinoso et volutabundo in voluptatibus. (Idem v. Volutabundus p. 491. e Cic. l. II. de Rep.)

[3. † *Tres sunt affectus, qui homines in omnia facinora praecipites agunt, ira, cupiditas, libido. Ira ultionem desiderat, cupiditas opes, libido voluptates.* (Lact. Inst. l. VI. c. 19)]

4. † Quartaque anxitudo prona ad luctum et maerens, semperque ipsa se sollicitans. (Idem v. anxitudo p. 72. e Cic. l. II. de Rep.)

5. † Esse autem angores, si miseria afflictas atque abiectas timiditate et ignavia. (Idem v. timor p. 228. e Cic. l. II. de Rep.)

6. † Ut auriga indoctus e curru trahitur, operitur, eliditur, laniatur. (Idem v. elidere p. 292. e Cic. l. II. de Rep.)

[7. † *Concitationes animorum iuncto currui simi-*

es sunt, in quo recte moderando summum rectoris officium est, ut viam noverit: quam si tenebit, quamlibet concitate ierit, non offendet: si autem aberraverit, licet placide ac leniter eat; aut per confragosa vexabitur, aut per praecipitia labetur, aut certe, quo non est opus, deferetur. (Lact. Inst. VI. 17.)]

XLII. * * * dici possit. Tum Laelius: Video iam illum, quem exspectabam, virum, cui praeficias officio et muneri. Huic scilicet, Africanus, uni paene: nam in hoc fere uno sunt cetera, ut numquam a se ipso instituendo contemplandoque discedat; ut ad imitationem sui vocet alios; ut sese splendore animi et vitae suae sicut speculum praebeat civibus. „Ut „enim in fidibus aut tibiis, atque, ut in cantu ipso ac „vocibus, concentus est quidam tenendus ex distin„ctis sonis, quem immutatum aut discrepantem au„res eruditae ferre non possunt; isque concentus ex „dissimillimarum vocum moderatione concors tamen „efficitur et congruens; sic ex summis et infimis et „mediis et interiectis ordinibus, ut sonis, moderata „ratione civitas con†sensu dissimillimorum concinit: et quae harmonia a musicis dicitur in cantu, ea est in civitate concordia, arctissimum atque optimum in omni re publica vinculum incolumitatis; eaque sine iustitia nullo pacto esse potest. (Haec et sequentia refert e Cic. l. II. de Rep. Augustin. C. D. II, 21. Tom. V. p. 131.)

XLIII. *Ac deinde quum aliquanto latius et uberius disseruisset (Scipio), quantum prodesset iustitia civitati, quantumque obesset, si abfuisset; suscepit deinde Philus, unus eorum, qui disputationi aderant, et poposcit, ut haec ipsa quaestio diligentius tractaretur, ac de iustitia plura dicerentur, propter illud, quod iam vulgo ferebatur, rem publicam geri sine iniuria non posse.* (Idem ibid.)

XLIV. *** plenam esse iustitiae. Tum Scipio: Assentior vero, renuntioque vobis, nihil esse, quod adhuc de re publica dictum putemus, aut quo possimus longius progredi, nisi erit confirmatum, non modo falsum illud esse, sine iniuria non posse, sed hoc verissimum esse, sine summa iustitia rem publicam geri nullo modo posse. Sed, si placet, in hunc diem hactenus. Reliqua (satis enim multa restant) differamus in crastinum. Quum ita placuisset, finis disputandi in eum diem factus est.

M. TULLII CICERONIS
DE RE PUBLICA
LIBER III.

(Adnotatio:) Principium deest in cod. Vat. cum ipso titulo libri tertii. Cui qui a Maio ob foliorum Vaticanorum cum extremo libro II. cohaerentiam accensetur praeclarus (cf. Cic. de Legg. I, 9.) de mente humana locus, disputationi de iustitia prooemii caussa praemissus, idem a Lactantio (de Opif. Dei c. 1.) ad quartum librum refertur. Maiorem autem in modum confirmat Maii sententiam libri III. summarium, quod adiunxi, ab Augustino de Civ. Dei II, 21. proditum. Nam si verum est, quod Vaticanus ille Tullianae dictionis investigator quum ex aliis Lactantii locis, tum maxime ex Inst. I. III. extr. conatus est ostendere, Cicero huic libro prooemium praemisit huiuscemodi: hominem ea lege natum esse, ut ratione, qua sola a ceteris animantibus differat, studiose exculta sapientiae beneficio fruatur et

iustitiae. Ita Cicero, antequam de iustitia disputaret, de qua libro III. egisse apud Augustinum dicitur, facile potuit de mente humana disserere, ut quae sit una capax iustitiae.

Argumentum Augustini.

In tertio libro magna conflictatione res acta est. Suscepit enim Philus ipse disputationem eorum, qui sentirent sine iniustitia regi non posse rem publicam; purgans se praecipue, ne hoc ipse sentire crederetur: egitque sedulo pro iniustitia contra iustitiam, ut hanc esse utilem rei publicae, illam vero inutilem, veri similibus rationibus et exemplis velut conaretur ostendere. Tum Laelius, rogantibus omnibus, iustitiam defendere aggressus est, asseruitque, quantum potuit, nihil tam inimicum, quam iniustitiam civitati, nec omnino, nisi magna iustitia, geri aut stare posse rem publicam. Qua quaestione, quantum satis visum est, pertractata, Scipio ad intermissa revertitur; recolitque suam atque commendat brevem rei publicae definitionem, qua dixerat eam esse rem populi: populum autem non omnem coetum multitudinis, sed coetum iuris consensu et utilitatis communione sociatum esse determinat. Docet deinde, quanta sit in disputando definitionis utilitas: atque ex illis suis definitionibus colligit, tunc esse rem publicam, id est rem populi, quum bene ac iuste geritur, sive ab uno Rege, sive a paucis optimatibus, sive ab universo populo. Quum vero iniustus est Rex, quem tyrannum, more Graeco, appellavit; aut iniusti optimates, quorum consensum dixit esse factionem; aut iniustus ipse populus, cui nomen usitatum non reperit, nisi ut etiam ipsum tyrannum vocaret; non iam vitiosam, sicut pridie fuerat disputatum, sed, sicut ratio ex illis definitionibus connexa docuisset, omnino nullam esse rem publicam: quoniam non esset res populi, quum tyrannus eam factiove capesseret; nec ipse populus iam populus esset, si esset iniustus, quoniam non

esset multitudo iuris consensu et utilitatis communione sociata, sicut populus fuerat definitus.

* * *

I. 1. † In libro tertio de re publica Tullius hominem dicit non ut a matre, sed ut a noverca natura editum in vitam, corpore nudo, fragili et infirmo; animo autem anxio ad molestias, humili ad timores, molli ad labores, prono ad libidines: in quo tamen inesset tamquam obrutus quidam divinus ignis ingenii et mentis. (Augustinus contra Iulianum Pelag. l. IV. c. 12. Tom. VII. p. 1048. ed. Basil.)

2. † *Homo quum fragilis imbecillisque nascatur, tamen et a mutis omnibus tutus est; et ea omnia, quae firmiora nascuntur, etiamsi vim caeli fortiter patiuntur, ab homine tamen tuta esse non possunt. Ita fit, ut plus homini conferat ratio, quam natura mutis; quoniam in illis nec magnitudo virium, neque firmitas corporis efficere potest, quo minus aut opprimantur a nobis, aut nostrae subiecta sint potestati* etc. *Plato naturae gratias egit, quod homo natus esset* etc. (Lactant. de opificio Dei c. 3.) * * *

(Desiderantur hic quattuor ad minimum paginae.)

II. * * * et vehiculis tarditati: eademque quum accepisset homines inconditis vocibus inchoatum quiddam et confusum sonantes, incidit has et distinxit in partes, et ut signa quaedam, sic verba rebus impressit, hominesque, antea dissociatos, iucundissimo inter se sermonis vinculo colligavit. A simili etiam mente, vocis qui videbantur infiniti soni, paucis notis inventis, sunt omnes signati et expressi, quibus et colloquia cum absentibus et indicia voluntatum, et monumenta rerum praeteritarum tenerentur. Accessit eo numerus, res quum ad vitam necessaria, tum una immutabilis et aeterna: quae prima impulit

etiam, ut suspiceremus in caelum, nec frustra siderum motus intueremur, dinumerationibusque noctium ac die*rum* * * *

(Desiderantur octo fere paginae.)

III. * * * quorum animi altius se extulerunt, et aliquid dignum dono, ut ante dixi, Deorum aut efficere aut excogitare potuerunt. Quare sint nobis isti, qui de ratione vivendi disserunt, magni homines, ut sunt, sint eruditi, sint veritatis et virtutis magistri; dummodo sit haec quaedam, sive a viris in rerum publicarum varietate versatis inventa, sive etiam in istorum otio ac litteris tractata res, sicut est, minime quidem contemnenda, ratio civilis et disciplina populorum; quae perficit in bonis ingeniis, id quod iam persaepe perfecit, ut incredibilis quaedam et divina virtus exsisteret. Quod si quis ad ea instrumenta animi, quae natura, quaeque civilibus institutis habuit, adiungendam sibi etiam doctrinam et uberiorem rerum cognitionem putavit, ut ii ipsi, qui in horum librorum disputatione versantur, nemo est, quin eos anteferre omnibus debeat. Quid enim potest esse praeclarius, quam quum rerum magnarum tractatio atque usus cum illarum artium studiis et cognitione coniungitur? Aut quid P. Scipione, quid C. Laelio, quid L. Philo perfectius cogitari potest? qui, ne quid praetermitterent, quod ad summam laudem clarorum virorum pertineret, ad domestic[or]um maiorumque morem etiam hanc a Socrate adventitiam doctrinam adhibuerunt. Quare qui utrumque voluit et potuit, id est, ut quum maiorum institutis, tum doctrina se instrueret, ad laudem hunc omnia consecutum puto. Sin alterutra sit via prudentiae deligenda, tamen etiam si cui videbitur illa in optimis studiis et artibus quieta vitae ratio beatior, haec civilis laudabilior est certe et illustrior:

ex qua vita sic summi viri ornantur, ut vel M' Curius,

Quem nemo ferro potuit superare nec auro;

vel * * *

(Desiderari videntur paginae sex.)

† *Profecto* (inquit Cicero) *omnis istorum disputatio, quamquam uberrimos fontes virtutis et scientiae contineat; tamen collata cum horum actis perfectisque rebus, vereor ne non tantum videatur attulisse negotiis hominum utilitatis, quantam oblectationem quamdam otii.* (Lactant. Inst. l. III. c. 16.)

IV. * * * fuisse sapientiam: tamen hoc in ratione utriusque generis interfuit, quod illi verbis et artibus aluerunt naturae principia, hi autem institutis et legibus. Plures vero haec tulit una civitas, si minus sapientes; quoniam id nomen illi tam restricte tenent; at certe summa laude dignos, quoniam sapientium praecepta et inventa coluerunt. Atque etiam (quod et sunt laudandae civitates et fuerunt); quoniam id est in rerum natura longe maximi consilii, constituere eam rem publicam, quae possit esse diuturna: si singulos numeremus in singulas, quanta iam reperiatur virorum excellentium multitudo! Quod si aut Italiae Latium, aut eiusdem Sabinam aut Volscam gentem, si Samnium, si Etruriam, si magnam illam Graeciam collustrare animo voluerimus; si deinde Assyrios, si Persas, si Poenos, si haec * * *

(Desiderantur paginae duodecim.)

V. * * * *advo*cati. Et Philus: Praeclaram vero caussam ad me defertis, quum me improbitatis patrocinium suscipere vultis. Atqui id tibi, inquit Laelius, verendum est, si ea dixeris, quae contra iustitiam dici solent, ne sic etiam sentire videare, quum

et ipse sis quasi unicum exemplum antiquae probitatis et fidei; neque sit ignota consuetudo tua contrarias in partes disserendi, quod ita facillime verum inveniri putes. Et Philus, Eia vero, inquit, geram morem vobis, et me oblinam sciens; quod quoniam, qui aurum quaerunt, non putant sibi recusandum, nos quum iustitiam quaeramus, rem multo omni auro cariorem, nullam profecto molestiam fugere debemus. Atque utinam quemadmodum oratione sum usurus aliena, sic mihi ore uti liceret alieno! Nunc ea dicenda sunt L. Furio Philo, quae Carneades, Graecus homo et consuetus quod commodum esset verbis * * *

(Desiderari videntur paginae quattuor.)

3. † *Neque ego hercle ex mea animi sententia loquar*, *sed* ut Carneadi respondeatis, qui saepe optimas caussas ingenii calumnia ludificari solet. (Nonius v. Calumnia p. 263. cf. Lactant. Inst. l. VII. c. 7.)

VI. 4. † *Carneades, Academicae sectae philosophus, cuius in disserendo quae vis fuerit, quae eloquentia, quod acumen, qui nescit, is ex praedicatione Ciceronis intelliget aut Lucilii, apud quem disserens Neptunus de re difficillima, ostendit non posse id explicari, nec si Carneadem ipsum orcus remittat. Is quum legatus ab Atheniensibus Romam missus esset, disputavit de iustitia copiose, audiente Galba et Catone Censorio, maximis tunc oratoribus. Sed idem disputationem suam postridie contraria disputatione subvertit, et iustitiam, quam pridie laudaverat, sustulit; non quidem philosophi gravitate, cuius prudentia firma, et stabilis debet esse sententia; sed quasi oratorio exercitii genere, in utramque partem disserendi. Quod ille facere solebat, ut alios quidlibet asserentes posset refutare. Eam disputationem, qua iustitia evertitur, apud Ciceronem L. Furius recorda-*

tur: credo, quoniam de re publica disserebat, ut defensionem laudationemque eius induceret, sine qua putabat regi non posse rem publicam. Carneades autem, ut Aristotelem refelleret ac Platonem, iustitiae patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia, quae pro iustitia dicebantur, ut posset illa, sicut fecit, evertere. (Lactant. Inst. l. V. c. 14.)

VII. 5. † *Plurimi quidem philosophorum, sed maxime Plato et Aristoteles, de iustitia multa dixerunt, asserentes et extollentes eam summa laude virtutem, quod suum cuique tribuat, quod aequitatem in omnibus servet, et quum ceterae virtutes quasi tacitae sint, et intus inclusae, solam esse iustitiam, quae nec sibi tantum conciliata sit, nec occulta, sed foras tota promineat, et ad bene faciendum prona sit, ut quamplurimis prosit. Quasi vero in iudicibus solis, atque in potestate aliqua constitutis iustitia esse debeat, et non in omnibus. Atquin nullus est hominum, ne infirmorum quidem ac mendicorum, in quem iustitia cadere non possit. Sed quia ignorabant, quid esset, unde proflueret, quid operis haberet, summam illam virtutem, id est commune omnium bonum, paucis tribuerunt, eamque nullas utilitates proprias aucupari, sed alienis tantum commodis studere dixerunt. Nec immerito exstitit Carneades, homo summo ingenio et acumine, qui refelleret istorum orationem, et iustitiam, quae fundamentum stabile non habebat, everteret; non quia vituperandam esse iustitiam sentiebat, sed ut illos defensores eius ostenderet nihil certi, nihil firmi de iustitia disputare.* (Lactant. epitom. c. 55.)

6. † Iustitia foras spectat, et proiecta tota est atque eminet. (e Cic. I. de Rep. II., ut ait Nonius v. Proiectum p. 373.)

7. † Quae virtus, praeter ceteras, tota se ad alienas porrigit utilitates atque explicat. (Indidem, ut ait Idem v. Explicare p. 299.)

VIII. * * * et reperiret et tueretur; alter autem de ipsa iustitia quattuor implevit sane grandes libros. Nam ab Chrysippo nihil magnum nec magnificum desideravi, qui suo quodam more loquitur, ut omnia verborum momentis, non rerum ponderibus, examinet. Illorum fuit heroum, eam virtutem, quae est una, si modo est, maxime munifica et liberalis, et quae omnes magis, quam sepse diligit, aliis nata potius, quam sibi, excitare iacentem, et in illo divino solio non longe a sapientia collocare. Nec vero illis aut voluntas defuit: quae enim iis scribendi alia caussa, aut quod omnino consilium fuit? aut ingenium, quo omnibus praestiterunt. Sed eorum et voluntatem et copiam caussa vicit. Ius enim, de quo quaerimus, civile est aliquod, naturale nullum: nam si esset, ut calida et frigida, et amara et dulcia, sic essent iusta et iniusta eadem omnibus.

IX. Nunc autem, si quis, illo Pacuviano invehens alitum anguium curru, multas et varias gentes et urbes despicere et oculis collustrare possit; videat primum in illa incorrupta maxime gente Aegyptiorum, quae plurimorum saeculorum et eventorum memoriam litteris continet, bovem quemdam putari Deum, quem Apim Aegyptii nominent: multaque alia portenta apud eosdem, et cuiusque generis belluas numero consecratas Deorum. Deinde Graeciae, sicut apud nos, delubra magnifica humanis consecrata simulacris, quae Persae nefaria putaverunt: eamque unam ob caussam Xerxes inflammari Atheniensium fana iussisse dicitur, quod Deos, quorum domus esset omnis hic mundus, inclusos parietibus contineri nefas esse duceret. Post autem cum Persis et Philippus qui cogitavit, et Alexander qui gessit, hanc bellandi caussam inferebat, quod vellet Graeciae fana punire: quae ne reficienda quidem Graii putaverunt, ut esset posteris ante os documen-

tum Persarum sceleris sempiternum. Quam multi, ut Tauri in Axino, ut Rex Aegypti Busiris, ut Galli, ut Poeni, homines immolare et pium et Diis immortalibus gratissimum esse duxerunt! Vitae vero instituta sic distant, ut Cretes et Aetoli latrocinari honestum putent: Lacedaemonii suos omnes agros esse dictitarint, quos spiculo possent attingere. Athenienses iurare etiam publice solebant, omnem suam esse terram, quae oleam frugesve ferret. Galli turpe esse ducunt frumentum manu quaerere: itaque armati alienos agros demetunt. Nos vero iustissimi homines, qui Transalpinas gentes oleam et vitem serere non sinimus, quo pluris sint nostra oliveta nostraeque vineae: quod quum faciamus, prudenter facere dicimur, iuste non dicimur; ut intelligatis, discrepare ab aequitate sapientiam. Lycurgus autem, ille legum optimarum et aequissimi iuris inventor, agros locupletium plebi, ut servitio, colendos dedit.

X. Genera vero si velim iuris, institutorum, morum consuetudinumque describere, non modo in tot gentibus varia, sed in una urbe, vel in hac ipsa, millies mutata demonstrem: ut hic iuris noster interpres alia nunc Manilius iura dicat esse de mulierum legatis et hereditatibus, alia solitus sit adolescens dicere, nondum Voconia lege lata: quae quidem ipsa lex utilitatis virorum gratia rogata in mulieres plena est iniuriae. Cur enim pecuniam non habeat mulier? cur virgini Vestali sit heres, non sit matri suae? Cur autem, si pecuniae modus statuendus fuit feminis, P. Crassi filia posset habere, si unica patri esset, aeris millies, salva lege; mea tricies non posset * * *

(Desiderari videntur paginae duae.)

XI. * * * sanxisset iura nobis; et omnes iisdem et idem non alias aliis uterentur. Quaero autem; si

isti hominis, et si boni est viri, parere legibus; quius? an quaecumque erunt? at nec inconstantiam irtus recipit, nec varietatem natura patitur; legesue poena, non iustitia nostra, comprobantur. Nihil abet igitur naturale ius: ex quo illud efficitur, ne istos quidem esse natura. An vero in legibus varieitem esse dicunt: natura autem viros bonos eam iuitiam sequi, quae sit, non eam, quae putetur? esse nim hoc boni viri et iusti, tribuere id cuique, quod t quoque dignum. Ecquid ergo primum mutis triuemus belluis? non enim mediocres viri, sed maxii et docti, Pythagoras et Empedocles, unam omnim animantium conditionem iuris esse denuntiant; amantque inexpiabiles poenas impendere iis, a quiis violatum sit animal. Scelus est igitur, nocere beiae; quod scelus qui velit * * *

(Multa desiderantur.)

XII. 8. † Nam quum quaereretur ex eo, quo scere impulsus mare haberet infestum uno myoparo; eodem, inquit, quo tu orbem terrae. (Nonius Infestum mare haberet p. 125. v. Habere p. 318. v. yoparo p. 534. e Cic. l. III. de Rep.)

* * omnibus *quaeritote*. „Sapientia iubet augere opes, amplificare divitias" proferre fines. Unde nim *potuisset* [Alexander] summus *ille* Imperator, i in *Asia olim* [armis] fines imperii propagavit; ni- aliquid de alieno accessisset; imperare, quam plumis frui voluptatibus, pollere, regnare, dominari? stitia autem praecipit parcere omnibus, consulere neri hominum, suum cuique reddere, sacra, publi-, [aliena] non [tangere]. Quid igitur efficitur? Si pientiae pareas, divitiae, potestates, opes, honores, iperia, regna, vel privatis vel populis. Sed quoam de re publica loquimur, sunt illustriora, quae blice fiunt: quoniamque eadem est ratio iuris in

utroque, de populi sapientia dicendum puto. Ut* iam omittam alios, noster hic populus, quem Africanus hesterno sermone a stirpe repetivit, cuius imperio iam orbis terrae tenetur, iustitia an sapientia est e minimo omnium * * *

(Desiderantur quattuor ad minimum paginae.)

XIII. 9. † *Quantum a iustitia recedat utilitas, populus ipse Romanus docet, qui per fetiales bella indicendo, et legitime iniurias faciendo, semperque aliena cupiendo atque rapiendo, possessionem sibi totius orbis comparavit.* (Lactant. Inst. l. VI. c. 9.)

10. † *Quae sunt patriae commoda, nisi alterius civitatis aut gentis incommoda? id est fines propagare, aliis violenter ereptos, augere imperium, vectigalia facere meliora* etc. *Itaque haec bona quisquis patriae acquisierit, hoc est eversis civitatibus gentibusque deletis aerarium pecunia refserserit, agros ceperit, cives suos locupletiores fecerit, hic laudibus fertur in caelum, in hoc putatur summa et perfecta esse virtus: qui error non modo populi, et imperitorum, sed etiam philosophorum est, qui praecepta quoque dant ad iniustitiam.* (Lactant. Inst. l. VI. c. 6.)

XIV. * * * Sunt enim omnes, qui in populum vitae necisque potestatem habent, tyranni; sed se Iovis optimi nomine malunt Reges vocari. Quum autem certi propter divitias aut genus aut aliquas opes rem publicam tene[a]nt, est factio; sed vocantur illi optimates. Si vero populus plurimum potest, omniaque eius arbitrio reguntur, dicitur illa libertas, est vero licentia. Sed quum alius alium timet, et homo hominem, et ordo ordinem, tum, quia sibi nemo confidit, quasi pactio fit inter populum et potentes: ex quo exsistit id, quod Scipio laudabat coniunctum civitatis genus. Etenim iustitiae non natura, nec voluntas, sed imbecillitas mater est. Nam quum de tri-

bus unum esset optandum, aut facere iniuriam nec accipere, aut et facere et accipere, aut neutrum: optimum est facere impune si possis, secundum nec facere nec pati, miserrimum digladiari semper tum faciendis tum accipiendis iniuriis. Ita qui primum illud assequi * * *

(Aliquot paginae desunt.)

XV. 11. †Carneadis summa disputationis haec fuit: *Iura sibi homines pro utilitate sanxisse, scilicet varia pro moribus; et apud eosdem pro temporibus saepe mutata; ius autem naturale esse nullum. Omnes et homines et alias animantes ad utilitates suas natura ducente ferri; proinde aut nullam esse iustitiam; aut si sit aliqua, summam esse stultitiam, quoniam sibi noceret, alienis commodis consulens.* Et inferebat haec argumenta: *Omnibus populis qui florerent imperio, et Romanis quoque ipsis, qui totius orbis potirentur, si iusti velint esse, hoc est si aliena restituant, ad casas esse redeundum, et in egestate ac miseriis iacendum.* Lactant. Inst. l. V. c. 16.)

* * praeter Arcadas et Athenienses, qui, credo, timentes hoc interdictum iustitiae ne quando exsisteret, commenti sunt, se de terra, tamquam hos ex arvis musculos, exstitisse.

XVI. Ad haec illa dici solent primum ab iis, qui minime sunt in disserendo mali; qui in hac caussa eo plus auctoritatis habent, quia, quum de viro bono quaeritur, quem apertum et simplicem volumus esse, „non sunt in disputando vafri, non veteratores, non malitiosi.“ Negant enim, sapientem idcirco virum bonum esse, quod eum sua sponte ac per se bonitas et iustitia delectet; sed quod vacua metu, cura, sollicitudine, periculo, vita bonorum virorum sit; contra autem improbis semper aliqui scrupus in

animis haereat, semper iis ante oculos iudicia et supplicia versentur. Nullum autem emolumentum esse, nullum iniustitia partum praemium tantum, semper ut timeas, semper ut adesse, semper ut impendere aliquam poenam putes, damna * * *

(Desiderantur in Cod. Vat. quattuor ad minimum paginae, quarum aliquod supplementum est ap. Lactant. Inst. l. V. c. 12. Nam qui e Cicerone affertur ab eo locus, ultimam lacunae et primam orationis post hanc lacunam in Cod. redintegratae partem exhibet, cincinnis ornatam.)

XVII. 12. † (Lact. Inst. l. V. c. 12.) Quaero, si duo sint, quorum alter optimus vir, aequissimus, summa iustitia, singulari fide; alter insignis scelere et audacia; et si in eo sit errore civitas, ut bonum illum virum, sceleratum, facinorosum, nefarium putet; contra autem qui sit improbissimus, existimet esse summa probitate ac fide, proque hac opinione omnium civium, bonus ille vir vexetur, rapiatur, manus ei denique afferantur*, effodiantur oculi, damnetur, vinciatur, uratur, extermi„netur, egeat, postre„mo iure etiam optimo omnibus miserrimus esse vi„deatur: contra autem ille improbus laudetur, cola„tur, ab omnibus diligatur, omnes ad eum honores, „omnia imperia, omnes opes, omnes undique copiae „conferantur, vir denique optimus omnium existi„matione et dignissimus omni fortuna optima iudi„cetur; quis tandem erit tam demens, qui dubitet, „utrum se esse malit?"

XVIII. Quod in singulis, id est in populis: nulla est tam stulta civitas, quae non iniuste imperare malit, quam servire iuste. Nec vero longius abibo. Consul ego quaesivi, quum vos mihi essetis in consilio, de Numantino foedere. Quis ignorabat Q. Pompeium fecisse foedus, eadem in caussa esse Manci-

n? Alter vir optimus etiam suasit rogationem, me Senatus consulto ferente; alter acerrime se defen-.. Si pudor quaeritur, si probitas, si fides, Mancis haec attulit; si ratio, consilium, prudentia, Pomius antistat. Utrum * * *

(Aliquot desunt paginae.)

XIX. 13. † Tum, omissis communibus, ad propria niebat (Carneades). *Bonus vir*, inquit, *si habeat serım fugitivum vel domum insalubrem ac pestilentem, ıae vitia solus sciat, et ideo proscribat, ut vendat, 'rumne profitebitur, fugitivum servum vel pestilenım domum se vendere, an celabit emptorem? Si protebitur, bonus quidem, quia non fallet, sed tamen ultus iudicabitur, quia vel parvo vendet, vel omnino on vendet. Si celaverit, erit quidem sapiens, quia ci consulet; sed idem malus, quia fallet. Rursus, si eperiat aliquem, qui aurichalcum se putet vendee, quum sit illud aurum; aut plumbum, quum sit arzentum: tacebitne, ut id parvo emat, an indicabit, ut nagno? Stultum plane videtur, malle magno.* Unde ntelligi volebat, et eum, qui sit iustus ac bonus, stultum esse; et eum, qui sapiens, malum.

XX. Transscendebat ergo ad maiora, in quibus nemo posset sine periculo vitae iustus esse. Dicebat enim: *Nempe iustitia est, hominem non occidere, alienum prorsus non attingere. Quid ergo iustus faciet, si forte naufragium fecerit, et aliquis imbecillior viribus tabulam ceperit? nonne illum tabula deturbabit, ut ipse conscendat, eaque nixus evadat, maxime quum sit nul[illegible]s medio mari testis? Si sapiens est, faciet; ipsi enim pereundum est, nisi fecerit. Si autem mori maluerit, quam manus inferre alteri, iam vero iustus ille, sed stultus est, qui vitae suae non parcat, dum parcit alienae.* Item: *si, acie suorum fusa, hostes insequi coeperint, et iustus ille nactus fuerit aliquem saucium*

equo insidentem; eine parcet, ut ipse occidatur; an deiiciet ex equo, ut ipse possit hostem effugere? quod si fecerit, sapiens, sed idem malus; si non fecerit, iustus, sed idem stultus sit necesse est. Ita ergo iustitiam quum in duas partes divisisset, alteram civilem esse dicens, alteram naturalem; utramque subvertit; quod illa civilis sapientia sit quidem, sed iustitia non sit; naturalis autem illa, iustitia sit quidem, sed non sit sapientia. Arguta haec plane ac venenata sunt, et quae M. Tullius non potuit refellere. Nam quum faciat Laelium Fario respondentem, pro iustitiaque dicentem, irrefutata haec, tamquam foveam, praetergressus est. (Lactant. Inst. l. V. c. 16.)

XXI. *** 14. † Non gravarer, Laeli, nisi et hos velle putarem, et ipse cuperem te quoque aliquam partem huius nostri sermonis attingere: praesertim quum heri ipse dixeris, te nobis etiam superfuturum. Verum id quidem fieri non potest; ne desis, omnes te rogamus. (e l. de Rep. II. ut ait Gellius N. A. I. I. c. 22. immo e l. de Rep. III. ut vult Maius, ob hesternum, quem Cicero hic memorat, sermonem i. e. dici primi libris I. et II. expositum.)

15. † Sed iuventuti nostrae minime audiendus: quippe si ita sensit, ut loquitur, est homo impurus; sin aliter, quod malo, oratio est tamen immanis. (Nonius v. Impurus p. 324. v. Immane p. 323. e Cic. l. III. de Rep.)

XXII. 16. † Est quidem vera lex recta ratio, naturae congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna, quae vocet ad officium iubendo, vetando a fraude deterreat, quae tamen neque probos frustra iubet aut vetat, nec improbos iubendo aut vetando movet. Huic legi nec obrogari fas est, neque derogari ex hac aliquid licet, neque tota abrogari potest: nec vero aut per Senatum, aut per populum solvi hac lege possumus: neque est quaerendus explanator aut

terpres eius alius: nec erit alia lex Romae, alia thenis, alia nunc, alia posthac; sed et omnes genes, et omni tempore, una lex et sempiterna et immutabilis continebit, unusque erit communis quasi magister et Imperator omnium Deus; ille legis huius inventor, disceptator, lator; cui qui non parebit, pse se fugiet, ac, naturam hominis aspernatus, hoc ipso luet maximas poenas, etiam si cetera supplicia, quae putantur, effugerit. (Lactant. Inst. l. VI. c. 8. e Cic. l. de Rep. III.)

XXIII. 17. † Scio in libro Ciceronis tertio, nisi fallor, de re publica, disputari: nullum bellum suscipi a civitate optima, nisi aut pro fide aut pro salute. Quid autem dicat pro salute, vel intelligi quam salutem velit, alio loco, demonstrans: Sed his poenis, inquit, quas etiam stultissimi sentiunt, egestate, exsilio, vinculis, verberibus, elabuntur saepe privati, oblata mortis celeritate; civitatibus autem mors ipsa poena est, quae videtur a poena singulos vindicare. Debet enim constituta sic esse civitas, ut aeterna sit. Itaque nullus interitus est rei publicae naturalis, ut hominis; in quo mors non modo necessaria est, verum etiam optanda persaepe. Civitas autem quum tollitur, deletur, exstinguitur. Simile est quodam modo, ut magnis parva conferamus, ac si omnis hic mundus intereat et concidat. (Augustinus de Civit. D. XXII. 6. Tom. V. p. 1336. sq.)

18. † In re publica dicit Cicero: Illa iniusta bella sunt, quae sunt sine caussa suscepta. Idem Tullius, paucis interiectis, sub[di]dit: Nullum bellum iustum habetur, nisi denuntiatum, nisi indictum, nisi [de] repetitis rebus. (Isidorus Orig. XVIII. 1.)

19. † Noster autem populus sociis defendendis terrarum iam omnium potitus est. (Nonius cap. de num. et cas. p. 498. e Cic. l. III. de Rep.)

XXIV. 20. †*Disputatur certe acerrime atque fortissime in eisdem ipsis de re publica libris adversus iniustitiam pro iustitia. Et quoniam, quum prius ageretur pro iniustitiae partibus contra iustitiam, et diceretur, nisi per iniustitiam rem publicam stare augerique non posse, hoc veluti validissimum positum erat, iniustum esse, ut homines hominibus dominantibus serviant; quam tamen iniustitiam nisi sequatur imperiosa civitas, cuius est magna res publica, non eam posse provinciis imperare: responsum est a parte iustitiae, ideo iustum esse, quod talibus hominibus sit utilis servitus, et pro utilitate eorum fieri, quum recte fit, id est, quum improbis aufertur iniuriarum licentia; et domiti se melius habebunt, quia indomiti deterius se habuerunt: subditumque est, ut ista ratio firmaretur, veluti a natura sumptum nobile exemplum, atque dictum est:* Cur igitur Deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini ceterisque vitiosis animi partibus? (Augustinus C. D. XIX. 21. Tom. V. p. 1178.)

XXV. 21. †*Audi manifestiora quae dicat (Tullius) in libro de re publica tertio, quum ageret de caussa imperandi*, An non, *inquit*, cernimus, optimo cuique dominatum ab ipsa natura cum summa utilitate infimorum dari? Cur igitur Deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini iracundiaeque et ceteris vitiosis eiusdem animi partibus? *Adhuc audi; paullo post enim*, Sed et imperandi et serviendi, *inquit*, sunt dissimilitudines cognoscendae. Nam ut animus corpori dicitur imperare, dicitur etiam libidini; sed corpori, ut Rex civibus suis, aut parens liberis; libidini autem ut servis dominus, quod eam coercet et frangit. Sic Regum, sic Imperatorum, sic magistratuum, sic patrum, sic populorum imperia civibus sociisque praesunt, ut corporibus animus; domini autem servos ita fatigant, ut optima pars animi, id est sapientia, eiusdem animi vitiosas imbe-

cillasque partes, ut libidines, ut iracundias, ut perturbationes ceteras. (Augustinus contra Iulianum Pelag. IV. c. 12. Tom. VII. p. 1048.)

22. † Est enim genus iniustae servitutis, quum hi sunt alterius, qui sui possunt esse; quum autem hi famulantur, *qui sibi moderari nequeunt, nulla iniuria est.* (Nonius v. Famulantur p. 109. e Cic. l. III. de Rep.)

XXVI. 23. † Si scieris, inquit Carneades, aspidem occulte latere uspiam, et velle aliquem imprudentem super eam assidere, cuius mors tibi emolumentum factura sit; improbe feceris, nisi monueris ne assideat; sed impune tamen; scisse enim te quis coarguere possit? sed nimis multa. Perspicuum est enim, nisi aequitas, fides, iustitia proficiscantur a natura; et si omnia haec ad utilitatem referantur, virum bonum non posse reperiri. Deque his rebus satis multa in nostris de re publica libris sunt dicta a Laelio. (Cicero de Fin. l. II. c. 18. §. 58.)

24. † Si, ut nos a te admonemur, recte in illis libris diximus, nihil esse bonum, nisi quod honestum; nihil malum, nisi quod turpe sit. (Cic. ad Att. X, 4.)

XXVII. 25. † Laetor probari tibi, φυσικὴν esse τὴν πρὸς τὰ τέκνα· etenim si haec non est, nulla potest homini esse ad hominem naturae adiunctio; qua sublata, vitae societas tollitur. Bene eveniat, inquit Carneades: spurce; sed tamen prudentius, quam Lucius noster et Patro: qui quum omnia ad se referant, nec quidquam alterius caussa fieri putent, et quum ea re bonum virum oportere esse dicant, ne malum habeat, non quo id natura rectum sit, non intelligunt, se de callido homine loqui, non de bono viro. Sed haec, opinor, sunt in iis libris, quos tu laudando animos mihi addidisti. (Cic. ad Att. VII, 2.)

26. † In quibus assentior, sollicitam et periculo-

sam iustitiam non esse sapientis. (Priscian. l. VIII. c. 6. §. 32.)

XXVIII. 27. † Apud Ciceronem idem ille iustitiae defensor Laelius, vult, inquit, plane virtus honorem; nec est virtutis ulla alia merces; quam tamen illa, inquit, accipit facile, exigit non acerbe. Et alio loco idem Laelius: Huic tu viro quas divitias obiicies? quae imperia? quae regna? qui ista putat humana, sua bona divina iudicat. Sed si aut ingrati universi, aut invidi multi, aut inimici potentes, suis virtutem praemiis spoliant: nae illa se multis solatiis oblectat, maximeque suo decore se ipsa sustentat. (Lactantius Inst. V. 18 et 22.)

28. † *Hercules, qui ob virtutem clarissimus et quasi Africanus inter Deos habetur.* (Idem ibid. lib. I. c. 9.)

29. † In tertio de re publica libro Cicero quum Herculem et Romulum ex hominibus Deos esse factos assereraret, Quorum non corpora, inquit, sunt in caelum elata; neque enim natura pateretur, ut id, quod esset e terra, nisi in terra, maneret. (Augustinus C. D. XXII. 4. Tom. V. p. 1331.)

30. † Numquam viri fortissimi fortitudinis, impigritatis, patientiae *fructu caruerunt.* (Nonius v. Impigritas p. 125. e Cic. l. III. de Rep.)

31. † *Nisi forte stulte* Pyrrhi ridetur largitas a Consule, aut Samnitium copiae Curio defuerunt. (Idem v. Largitas p. 132. ibidem.)

32. † Cuius etiam focum Cato ille noster, quum venerat ad se in Sabinos, ut ex ipso audiebamus, visere solebat; apud quem ille sedens Samnitium, quondam hostium, tum iam clientium suorum, dona relegaverat. (Idem v. Apud p. 522. ibidem.)

XXIX. * ** Asia Ti. Gracchus: perseveravit in civibus, sociorum nominisque Latini iura neglexit ac foedera. Quae si consuetudo ac licentia manare

coeperit latius, imperiumque nostrum ad vim a iure traduxerit, ut qui adhuc voluntate nobis obediunt, terrore teneantur; etsi nobis, qui id aetatis sumus, evigilatum fere est; tamen de posteris nostris et de illa immortalitate rei publicae sollicitor: quae poterat esse perpetua, si patris viveretur institutis et moribus.

XXX. Quae quum dixisset Laelius, etsi omnes, qui aderant, significabant ab eo se esse admodum delectatos; tamen praeter ceteros Scipio, quasi quodam gaudio elatus, multas tu quidem, inquit, Laeli, saepe caussas ita defendisti, ut ego non modo tecum Servium Galbam collegam nostrum, quem tu, quoad vixit, omnibus anteponebas, verum ne Atticorum quidem oratorum quemquam aut *suavitate* * * *

(Desiderantur paginae duodecim.)

33. † — duas sibi res, quominus in vulgus et in foro diceret, confidentiam et vocem, defuisse — Nonius v. Confidentia p. 262. e Cic. l. III. de Rep.)

XXXI. * * * reportare. Ergo illam rem populi, i est rem publicam, quis diceret tum, quum crudelitate unius oppressi essent universi? neque esset ıum vinculum iuris, nec consensus ac societas coes, quod est populus. Atque hoc idem Syracusis. rbs illa praeclara, quam ait Timaeus Graecarum aximam, omnium autem esse pulcherrimam, arx senda, portus usque in sinus oppidis et ad urbis epidines infusi, viae latae, porticus, templa, muri, hilo magis efficiebant, Dionysio tenente, ut esset a res publica: nihil enim populi, et unius erat populus ipse. Ergo ubi tyrannus est, ibi non vitiosam, heri dicebam, sed, ut nunc ratio cogit, dicendum ;, plane nullam esse rem publicam.

XXXII. Praeclare quidem dicis, Laelius; etenim leo iam, quo pergat oratio. s. Vides igitur, ne il-

lam quidem, quae tota sit in factionis potestate, posse vere dici rem publicam. L. Sic plane iudico. S. Et rectissime quidem iudicas: quae enim fuit tum Atheniensium res, quum post magnum illud Peloponnesiacum bellum triginta viri illi urbi iniustissime praefuerunt? num aut vetus gloria civitatis, aut species praeclara oppidi, aut theatrum, gymnasia, porticus, aut propylaea nobilia, aut arx, aut admiranda opera Phidiae, aut Piraeus ille magnificus rem publicam efficiebat? Minime vero, Laelius; quoniam quidem populi res non erat. S. Quid, quum decemviri Romae sine provocatione fuerunt, tertio illo anno, quum vindicias amisisset ipsa libertas? L. Populi nulla res erat; immo vero id populus egit, ut rem suam recuperaret.

XXXIII. S. Venio nunc ad tertium genus illud, in quo esse videbuntur fortasse angustiae, quum per populum agi dicuntur et esse in populi potestate omnia; quum, de quocumque vult, supplicium sumit multitudo, quum agunt, rapiunt, tenent, dissipant, quae volunt; potesne tum, Laeli, negare rem esse illam publicam, quum populi sint omnia, quoniam quidem populi esse rem volumus rem publicam? Tum Laelius, ac nullam quidem citius negaverim esse rem publicam, *quam quae* tota *sit in multitudinis potestate: plane ut* nobis non placebat Syracusis fuisse rem publicam, neque Agrigenti, neque Athenis, quum essent tyranni; nec hic *Romae* quum decemviri: nec video, qui magis in multitudinis dominatu rei publicae nomen appareat: quia primum mihi populus non est, ut tu optime definisti, Scipio, nisi qui consensu iuris continetur; sed est tam tyrannus iste conventus, quam si esset unus; hoc etiam taetrior, quia nihil ista, quae populi speciem et nomen imitatur, immanius bellua est. Nec vero convenit, quum furiosorum

bona legibus in agnatorum potestate sint, quod eorum iam * * *

(Desiderantur paginae octo.)

XXXIV. * * * dici possint, cur illa sit res publica resque populi, quae sunt dicta de regno? Et multo etiam magis, inquit Mummius: nam in Regem potius cadit domini similitudo, quod est unus: plures vero boni in qua re publica rerum potientur, nihil poterit esse illa beatius. Sed tamen vel regnum malo, quam liberum populum; id enim tibi restat genus vitiosissimae rei publicae tertium.

XXXV. Hic Scipio, agnosco, inquit, tuum morem istum, Spuri, aversum a ratione populari: et quamquam potest id lenius ferri, quam tu soles ferre, tamen assentior, nullum esse de tribus his generibus, quod sit probandum minus. Illud tamen non assentior tibi, praestare Regi optimates: si enim sapientia est, quae gubernet rem publicam, quid tandem interest, haec in unone sit, an in pluribus? Sed errore quodam fallimur ita disputando: quum enim optimates appellantur, nihil potest videri praestabilius. Quid enim optimo melius cogitari potest? Quum autem Regis est facta mentio, occurrit animis Rex etiam iniustus: nos autem de iniusto Rege nihil loquimur nunc, quum de ipsa regali re publica quaerimus. Quare cogitato Romulum aut Pompilium aut Tullum Regem, fortan non tam illius te rei publicae poenitebit. M. Quam igitur relinquis populari rei publicae laudem? Tum ille: Quid tibi tandem, Spuri, Rhodiorum, apud quos nuper fuimus una, nullane videtur esse res publica? M. Mihi vero videtur; et minime quidem vituperanda. S. Recte dicis: sed, si meministi, omnes erant iidem tum de plebe tum Senatores, vicissitudinesque habebant, quibus mensibus populari munere fungerentur, quibus Senatorio:

utrobique autem conventitium accipiebant; et in theatro et in curia res capitales et reliquas omnes iudicabant iidem: tantum poterat tantique erat, quanti multitudo, *Senatus* * * *

(Multa desiderantur.)

LIBRI III DE RE PUBLICA

FRAGMENTA INCERTAE SEDIS E DIVERSIS REPETITA SCRIPTORIBUS.

34. Est igitur quiddam turbulentum in hominibus singulis, quod vel exsultat voluptate, vel molestia frangitur. (Nonius v. Exsultare p. 301.)

35. Sed ut ipsi seu animum periclitantur, seu vident, quid se putent esse facturos. (Idem v. Periculum p. 364. e l. Cic. de Rep. III.)

36. Phoenices primi mercaturis et mercibus suis avaritiam et magnificentiam et inexplebiles cupiditates omnium rerum exportaverunt in Graeciam. (Idem v. Merx p. 431. indidem.)

37. Sardanapalus, Rex Assyriorum luxuriosus, de quo Tullius in tertio de re publica sic ait: Sardanapalus ille vitiis multo quam nomine ipso deformior. (Scholiastes Iuvenalis ad Sat. X. v. 362.)

38. Quid ergo illa sibi vult absurda exceptio, nisi quis Athonem pro monumento vult funditus efficere? Quis enim est Athos aut Olympus tantus? (Priscianus l. VI. c. 13. §. 70. e Cic. l. III. — aut IV. ed. Krehl. — de Rep.)

(Locis subiectis Augustinus verbis magnam partem Tullianis libri de Rep. III. finem narrat:)

39. Enitar suo loco, ut ostendam secundum definitiones ipsius Ciceronis, quibus quid sit res publica et quid sit populus, loquente Scipione, breviter posuit: attestanti-

ius etiam multis, sive ipsius sive eorum, quos loqui fecit n eadem disputatione sententiis; numquam illam fuisse em publicam, quia numquam in ea fuit vera iustitia. Secundum probabiliores autem definitiones pro suo mo- e quaedam res publica fuit, et melius ab antiquioribus Romanis quam a posterioribus administrata est. (Augustinus C. D. l. II. c. 21. Tom. V. p. 133.)

40. Nunc est locus, ut quam potero breviter ac dilu- cide expediam, quod in secundo huius operis libro me lemonstraturum esse promisi, secundum definitiones, quibus apud Ciceronem utitur Scipio in libris de re pu- blica, numquam rem publicam fuisse Romanam. Brevi- ter enim rem publicam definit esse rem populi etc. po- pulum esse coetum multitudinis, iuris consensu et utilitatis communione sociatum. Quid autem dicat iuris consensum, disputando explicat, per hoc ostendens geri sine iustitia non posse rem publicam: ubi ergo iustitia vera non est, nec ius potest esse. Quod enim iure fit, profecto iuste fit, Quod autem fit iniuste, nec iure fieri potest. Non enim iura dicenda sunt vel putanda iniqua hominum constituta: quum illud etiam ipsi ius esse dicant, quod de iustitiae fonte manaverit; falsumque esse, quod a quibusdam non recte sentientibus dici solet, id esse ius, quod ei, qui plus potest, utile est. Quocirca, ubi non est vera iu- stitia, iuris consensu sociatus coetus hominum non potest esse; et ideo nec populus, iuxta illam Scipionis vel Ciceronis definitionem: et si non populus, nec res populi; sed qualiscumque multitudinis, quae populi nomine digna non est. Ac per hoc, si res publica res populi est, et populus non est, qui consensu non so- ciatus est iuris, non est autem ius, ubi nulla iustitia est; procul dubio colligitur, ubi iustitia non est, non esse rem publicam. Iustitia porro ea virtus est, quae sua cuique distribuit. (Augustinus C. D. l. XIX. c. 21. Tom. V. p. 1177.)

M. TULLII CICERONIS
DE RE PUBLICA
LIBER IV.

ARGUMENTUM.

Quoniam civitas hominum est beate honesteque vivendi societas, haud sane potuit fieri, quin, quum de iustitia, qua vitae beatae conditio continetur, libro superiore disputatum esset, iam de moribus et conformandis et tuendis sermo institueretur. Ac praeterquam quod duo illa, quae sola codex Vaticanus praestat, huius libri fragmenta publicam iuventutis disciplinam attingunt, qui ab aliis scriptoribus vel diserte hoc ex libro afferuntur, vel, ut Maio quidem videtur, ex eodem sunt repetiti, loci eodem tendunt omnes. Sunt enim alii de tuendis institutis, moribus, virtutibus, alii de earumdem rerum tuendarum rationibus. Hinc sermo de virorum notandorum iure poetis, praesertim in scena, denegando, et solis Censoribus concedendo, de mulierum autem censura unis viris relinquenda.

* * *

I. 1. † Tentabo —, quoniam corporis et animi facta mentio est, utriusque rationem, quantum pusillitas intelligentiae meae pervidet, explicare. Quod officium hac de caussa maxime suscipiendum puto, quod M. Tullius, vir ingenii singularis, in quarto de re publica libro, quum id facere tentasset, materiam late patentem angustis finibus terminavit, leviter summa quaeque decerpens. Ac ne ulla esset excusatio, cur eum locum non fuerit exsecu-

ıs, ipse testatus est, nec voluntatem sibi defuisse nec uram. In libro enim de legibus primo (c. 9.), quum oc idem summatim stringeret, sic ait: Hunc locum sa-s, ut mihi videtur, in his libris, quos legistis, expressit cipio. (Lactant. de opificio divino cap. 1.)

2. † Atque ipsa mens, quae futura videt, praeter-a meminit. (Nonius de num. et cas. p. 500. e Cic. de Rep. IV.)

3. † Praeclare M. Tullius: *Etenim si nemo est*, in-uit, *quin emori malit, quam converti in aliquam figu-ım bestiae, quamvis hominis mentem sit habiturus; ıanto est miserius, in hominis figura, animo esse ef-rato? Mihi quidem tanto videtur, quanto praestabi-or est animus corpore.* (Lactant. Inst. l. V. c. 11.)

4. † Ait quodam loco Tullius, *se non putare, idem se arietis et P. Africani bonum.* (Augustin. con-a Iulian. Pelag. l. IV. c. 12. Tom. VII. p. 1048.)

5. † Eademque obiectu suo umbram noctemque ficiat, quum ad numerum dierum aptam, tum ad la-ırum quietem. (Nonius v. Aptam p. 234. e Cic. IV. de Rep.)

6. † Quumque auctumno terras ad concipiendas ıges patefecerit; hieme ad conficiendas relaxarit; stiva maturitate alia mitigaverit, alia torruerit. [onius v. Mitis p. 343. e Cic. l. IV. de Rep.)

7. † Quum adhibent in pecuda pastores — (Nо-us v. Pecuda p. 159. e Cic. l. IV. de Rep.)

8. [† Cicero in quarto de re publica — Armentum et eo armentarius.] (Priscian. super XII. ver. Virg. 2. §. 14. vid. Fragm. huius de Rep. libri ultimum.)

II. * * * gratiam. Quam commode ordines de-ripti, aetates, classes, equitatus, in quo suffragia nt, etiam Senatus: nimis multis iam stulte hanc ılitatem tolli cupientibus, qui novam largitionem aerunt aliquo plebiscito reddendorum equorum.

III. Considerate nunc cetera quam sint provisa

sapienter ad illam civium beate et honeste vivendi societatem: ea est enim prima caussa coeundi, et id hominibus effici ex re publica debet, partim institutis, alia legibus. Principio disciplinam puerilem ingenuis; de qua Graeci multum frustra laborarunt, et in qua una Polybius noster hospes nostrorum institutorum negligentiam accusat; nullam certam aut destinatam legibus, aut publice expositam, aut unam omnium esse voluerunt. Nam * * *

(Desiderantur quattuor ad minimum paginae.)

9. † Secundum Tullium, qui dicit, *ad militiam euntibus dari solitos esse custodes, a quibus primo anno regantur.* (Servius Aen. l. V. c. 546. p. 384.)

IV. * * * ri, nudari puberem. Ita sunt alte repetita quasi fundamenta quaedam verecundiae. Iuventutis vero exercitatio, quam absurda in gymnasiis! quam levis epheborum illa militia! quam contrectationes et amores soluti et liberi! Mitto apud Eleos et Thebanos, apud quos in amore ingenuorum libido etiam permissam habet et solutam licentiam. Lacedaemonii ipsi quum omnia concedunt in amore iuvenum, praeter stuprum, tenui sane muro dissepiunt id, quod excipiunt: complexus enim concubitusque permittunt: pallas inter pecus. Hic Laelius, praeclare intelligo, Scipio, te in his Graeciae disciplinis, quas reprehendis, cum populis nobilissimis malle, quam cum tuo Platone luctari, quem ne attingis quidem: praesertim quum * * *

V. 10. † Adeo, ut Cicero dicat in libris de re publica, opprobrio fuisse adolescentibus, si amatores non haberent. (Servius ad Virg. Aen. X. v. 325. p. 591.)

11. † Non modo ut Spartae, rapere ubi pueri et clepere discunt. (Nonius v. Clepere p. 20. e Cic. l. IV. de Rep.)

12. † Et noster Plato magis etiam, quam Lycurgus, omnia qui prorsus iubet esse communia, ne quis

vis propriam aut suam rem ullam queat dicere. Nonius v. Proprium p. 362. indidem.)

13. † Ego vero eodem, quo ille Homerum reditum coronis et delibutum unguentis emittit ex ea rbe, quam sibi ipse fingit. (Idem v. Fingere p. 308. l. indidem.)

VI. 14. † Censoris iudicium nihil fere damnato, isi ruborem, affert. Itaque ut omnis ea iudicatio ersatur tantummodo in nomine, animadversio illa gnominia dicta est. (Idem v. Ignominia p. 24. inidem.)

15. † Horum enim severitatem dicitur inhorruise primum civitas. (Idem v. Horrendum et Horrium p. 423. indidem.)

16. † Nec vero mulieribus praefectus praeponaur, qui apud Graecos creari solet; sed sit Censor, ui viros doceat moderari uxoribus. (Idem de num. t cas. p. 499. indidem.)

17. † Ita magnam habet vim disciplina verecuniae: carent temeto omnes mulieres. (Idem v. Temulenta p. 5. indidem.)

18. † Atque etiam si qua erat famosa, ei cognati sculum non ferebant. (Idem v. Fama p. 306. in.. em.)

19. † Itaque a petendo petulantia; a procando, l est poscendo, procacitas nominata est. (Idem v. 'etulantia p. 23. v. Procacitas p. 24.)

VII. 20. † Nolo enim eumdem populum Imperaorem et portitorem esse terrarum. Optimum autem t in privatis familiis et in re publica vectigal duco sse parsimoniam. (Idem v. Portitores p. 24. e l. Cic. e Rep. IV. quamquam e l. III. Io. Saresberiensis olicrat. III. 12.)

21. † Fides enim nomen ipsum mihi videtur haere, quum fit, quod dicitur. (Nonius v. Fidei p. 24. Cic. l. IV. de Rep.)

22. † In cive excelso atque homine nobili blanditiam, ostentationem, ambitionem notam esse levitatis. (Idem v. Blandimentum p. 194. indidem.)

23. † *Intuere paullulum ipsos de re publica libros, quod nullus sit patriae consulendi modus aut finis bonis. Cerne, quantis ibi laudibus frugalitas et continentia praedicetur, et erga coniugale vinculum fides, castique, honesti ac probi mores.* (Augustin. epist. CCII. Tom. II. p. 824.)

VIII. 24. † Admiror, nec rerum solum, sed verborum etiam elegantiam. Si iurgant, inquit. Benevolorum concertatio, non lis inimicorum, iurgium dicitur. Et in sequenti: Iurgare igitur lex putat inter se vicinos, non litigare. (Non. v. Iurgium p. 430. sq. e Cic. l. IV. de Rep.)

25. † Eosdem terminos hominum curae atque vitae, sic pontificio iure sanctitudo sepulturae. (Idem v. Sanctitudo p. 174. indidem.)

26. † Quod insepultos reliquissent eos, quos e mari propter vim tempestatis excipere non potuissent, innocentes necaverint. (Idem v. Excipere p. 293. indidem.)

27. † Nec in hac dissensione suscepi populi causam, sed bonorum. (Idem de doct. indag. p. 519. e Cic. l. IV. de Rep.)

28. † Non enim facile valenti populo resistitur, si aut nihil impertias iuris, aut parum. (Priscian. l. XV. c. 4. §. 20. e Cic. l. IV. de Rep.)

29. † Cui quidem utinam vere fideliter abunde ante auguraverim. (Nonius v. Auguro p. 469. e Cic. l. IV. de Rep.)

IX. 30. † Frustra hoc exclamante Cicerone, qui quum de poetis ageret, Ad quos quum accessit, inquit, clamor et approbatio populi quasi magni cuiusdam et sapientis magistri, quas illi obducunt tenebras! quos invehunt metus! quas inflammant cupiditates!

(Augustin. C. D. l. II. c. 14. Tom. V. p. 116. et Io. Saresberiensis Policr. l. VII. c. 9.)

31. † *Negat Cicero, si duplicetur sibi aetas, habiturum se tempus, quo legat lyricos.* (Seneca ep. XLIX.)

X. 32. † Sicut apud Ciceronem Scipio loquitur: Quum artem ludicram scenamque totam probro ducerent, genus id hominum non modo honore civium reliquorum carere, sed etiam tribu moveri notatione Censoria voluerunt. (Augustin. C. D. l. II. c. 13. Tom. V. p. 113.)

33. † Quid autem hinc senserint Romani veteres, Cicero testatur in libris, quos de re publica scripsit, ubi Scipio disputans ait: Numquam comoediae, nisi consuetudo vitae pateretur, probare sua theatris flagitia potuissent. Et Graeci quidem antiquiores vitiosae suae opinionis quamdam convenientiam servaverunt, apud quos fuit etiam lege concessum, ut, quod vellet comoedia, de quo vellet, nominatim diceret. Itaque sicut in eisdem libris loquitur Africanus: Quem illa non attigit? vel potius quem non vexavit? cui pepercit? Esto, populares homines improbos, in re publica seditiosos, Cleonem, Cleophontem, Hyperbolum laesit. Patiamur, inquit; etsi eiusmodi cives a Censore melius est, quam a poeta notari: sed Periclem, quum iam suae civitati maxima auctoritate plurimos annos domi et belli praefuisset, violari versibus et eos agi in scena, non plus decuit, quam si Plautus, inquit, noster voluisset, aut Naevius Publio et Cnaeo Scipioni, aut Caecilius Marco Catoni maledicere. Deinde paullo post, Nostrae, inquit, contra duodecim tabulae, quum perpaucas res capite sanxissent, in his hanc quoque sanciendam putaverunt, si quis occentavisset, sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri. Praeclare; iudiciis enim magistratuum, ac disceptationibus legitimis propositam vitam,

non poetarum ingeniis, habere debemus, nec probrum audire, nisi ea lege, ut respondere liceat, et iudicio defendere. Haec ex Ciceronis quarto de re publica libro ad verbum excerpenda arbitratus sum, nonnullis propter faciliorem intellectum vel praetermissis vel paullulum commutatis. Dicit deinde alia, et sic concludit hunc locum, ut ostendat, veteribus displicuisse Romanis vel laudari quemquam in scena vivum hominem vel vituperari. (Augustin. C. D. l. II. c. 9. Tom. V. p. 106.)

XI. 34. † *Comoediam esse Cicero ait imitationem vitae, speculum consuetudinis, imaginem veritatis.* (Donat. de com. et trag. p. LVII. Terent. ed. Westerh.)

35. † Siquidem, quod in eo quoque (i. e. IV.) de re publica libro commemoratur, et Aeschines Atheniensis vir eloquentissimus, quum adolescens tragoedias actitavisset rem publicam capessivit; et Aristodemum, tragicum item actorem, maximis de rebus pacis et belli legatum ad Philippum Athenienses saepe miserunt. (August. C. D. l. II. c. 10. T. V. p. 109.)

XII. 36. † *Οὔτε γὰρ ἅπασα τέρψις μεμπτὸν, οὔτε τῆς μουσικῆς αὕτη τέλος, ἀλλ᾽ ἡ μὲν ψυχαγωγία κατὰ τὸ συμβεβηκὸς, σκοπὸς δὲ ὁ προκείμενος ἡ πρὸς ἀρετὴν ὠφέλεια· ὅπερ πολλούς τε ἄλλους ἔλαθε, καὶ τὸν ἐν τοῖς Κικέρωνος τοῦ Ῥωμαίου πολιτικοῖς τὰ κατὰ μουσικῆς ῥηθέντα [διαλεγόμενον*]· οὐ γὰρ ἔγωγ᾽ ἂν φαίην ἐκείνῳ τὰ τοιαῦτα εἰρῆσθαι· πῶς γὰρ ἄν τις αὐτὸν ἰσχυρίσαιτο μουσικὴν λοιδορεῖν τε καὶ ὡς φαύλην εὐθύνειν τέχνην; ἁρμονιῶν τε καὶ ῥυθμῶν ἀρετάς τε καὶ κακίας* διορίζουσαν, ἄνδρα, ὅς γε τηνικαῦτα ῥυθμοῖς μόνοις, καὶ τούτοις ἀγενέσι καὶ φαύλοις, ἐπιδεικνύμενον Ῥώσκιον, τὸν ὀρχηστὴν, οὕτω σφόδρα ἐξεπλήττετο, ὥστε φάσκειν αὐτὸν προνοίᾳ θεῶν ἐς ἀνθρώπους*

παρελθεῖν. Καὶ γὰρ εἴ τις αὐτὸν φάσκοι, τὰ μὲν ἐν ᾗ ξυγγέγραφε πολιτείᾳ λέγειν ἑκουσίως, τὰ δὲ περὶ Ῥώσκιον προκειμένης ἕνεκεν ὑποθέσεως, ἀντιστρέφειν μὲν καὶ ἡμᾶς οὐδὲν κωλύσει τὸν αὐτὸν λόγον. Ἀλλ' ὅμως καὶ οὕτω λάθοι τις ἂν ἀποδοκιμάζων μᾶλλον, ὅσον εἰς τὴν παροῦσαν σκέψιν, ἢ συνιστὰς τὸν ῥήτορα· ἀναξιόπιστος γὰρ πρὸς ἀληθείας εὕρεσιν, ἢ δικαίαν κρίσιν, ὁ ταῖς κατ' αὐλὴν, ἢ κατὰ τὴν αὐτοῦ προαίρεσιν, ἀλλὰ μὴ ταῖς κατ' οὐσίαν δουλεύων ὑποθέσεσιν. Οἶμαι δὲ, ὡς οὐδ' ἂν αὐτὴν ἔψεγε ῥητορικὴν διὰ τοὺς δεκαζομένους* τῶν ῥητόρων. Οὕτω δὴ καὶ εἴ τινες τῶν τεχνιτῶν διὰ τὸ τοῖς πολλοῖς ἀρέσκειν τὰ ἀγενῆ μελῳδοῦσιν, οὐ τῆς τέχνης τὸ αἰτίαμα. Ἀλλὰ καὶ ἡ πατρὶς αὐτῶν τοὺς μὲν ἐπὶ Νομᾶ καὶ τοὺς ὀλίγῳ μετ' αὐτὸν, ἔτι τυγχάνοντας ἀγριωτέρους, μουσικῇ παιδευομένους εἶχε καθὰ καὶ αὐτός φησιν, ἰδίᾳ τε ἐν εὐωχίαις, κοινῇ τε ἐν ἁπάσαις τελεταῖς σφίσι συνοργιαζούσῃ. (Aristides Quinct. de Musica lib. II. p. 69–71. ed. Meibom.)

LIBRI DE RE PUBLICA IV.

FRAGMENTUM INCERTAE SEDIS.

Octavo inter huius libri fragmenta loco Maius ob pecuda vocis affinitatem (Fr. 7.) posuit illud Prisciani (L. XII. c. 2.) Sed quoniam obscura sunt verba grammatici, totum hic locum adscripsi:

Fac derivativum ab eo. Armarium, armamentum, armamentarium, armillae, quae nunc vocant brachialia. Sic Cicero in IV. de Republica. Armentum et ab eo armentarius.

In hoc fragm. Lindemann. armillae vocem a Prisciano e Cicerone afferri arbitratur; Krehl. brachialia; Mai. armentarius; Ernest. utrumque posterius.

M. TULLII CICERONIS
DE RE PUBLICA
LIBER V.

ARGUMENTUM.

Hoc libro Scipio Tullianus, qui ad unum modo principem summam totius reipublicae curam delatam vult, id maxime egisse videtur, ut perfectam eius imaginem informaret. Itaque, quantum videre licet, de paranda rei publicae gerendae scientia, de potestate summi magistratus sapienter definienda, de officiorum rationibus exposuit. Ad hunc de ineundis cautionibus locum Maius recte, opinor, refert Quinctiliani declamationem CCLXVIII. contra concionatores seditiosos ex hoc Ciceronis libro repetitam. Ipse quidem Tullius, ut supra in adumbrando civitatis gubernatore Politicum Platonis, sic eiusdem librum de Legibus undecimum in impugnandis importunis illis oratoribus ob oculos habuisse creditur.

I. 1. † Quando res publica Romana non iam pessima ac flagitiosissima, sed omnino nulla erat, secundum istam rationem, quam disputatio de re publica inter magnos eius tum principes habita patefecit. Sicut etiam ipse Tullius non Scipionis nec cuiusquam alterius, sed suo sermone loquens in principio quinti libri demonstravit, commemorato prius Ennii poetae versu, quo dixerat,

Moribus antiquis res stat Romana virisque:

quem quidem ille versum, inquit, vel brevitate vel veritate tamquam ex oraculo mihi quodam esse effatus videtur. Nam neque viri, nisi ita morata civitas fuisset, neque mores, nisi hi viri praefuissent, aut fundare aut tamdiu tenere potuissent tantam et tam uste lateque imperantem rem publicam. Itaque ante nostram memoriam, et mos ipse patrius praestantes viros adhibebat, et veterem morem ac maiorum instituta retinebant excellentes viri. Nostra vero aeas, quum rem publicam sicut picturam accepisset egregiam, sed iam evanescentem vetustate, non modo eam coloribus iisdem, quibus fuerat, renovare neglexit, sed ne id quidem curavit, ut formam saltem ius et extrema tamquam lineamenta servaret. Quid nim manet ex antiquis moribus, quibus ille dixit em stare Romanam? quos ita oblivione obsoletos idemus, ut non modo non colantur, sed etiam ignoentur. Nam de viris quid dicam? Mores enim ipsi iterierunt virorum penuria, cuius tanti mali non nodo reddenda ratio nobis, sed etiam tamquam reis apitis quodam modo docenda caussa est. Nostris nim vitiis, non casu aliquo, rem publicam verbo renemus, re ipsa vero iam pridem amisimus. Haec icero fatebatur longe quidem post mortem Africani, tem in suis libris fecit de Re publica disputare. (Auistin. C. D. l. II. c. 21. Tom. V. p. 132. sq. cf. l. II. 25. p. 144.)

II. * * * *Nihil esse tam* regale quam explanatioem aequitatis, in qua iuris erat interpretatio, quod s privati petere solebant a Regibus: ob easque ussas agri arvi et arbusti et pascui lati atque ubes definiebantur, qui essent regii, qui colerenturque ie Regum opera et labore, ut eos nulla privati netii cura a populorum rebus abduceret. Nec vero isquam privatus erat disceptator, aut arbiter litis; l omnia conficiebantur iudiciis regiis. Et mihi

quidem videtur Numa noster maxime tenuisse hunc morem veterum * Graeciae Regum. Nam ceteri, etsi hoc quoque munere fungebantur, magnam tamen partem bella gesserunt, et eorum iura coluerunt. Illa autem diuturna pax Numae mater huic urbi iuris et religionis fuit: qui legum etiam scriptor fuisset, quas scitis exstare: quod quidem huius civis proprium, de quo agimus * * *

III. 2. † Sed tamen ut bono patrifamilias colendi, aedificandi, ratiocinandi quidam usus opus est. (Nonius de num. et cas. p. 497. e Cic. l. V. de Rep.)

* * * s. *ra*dicum seminumque cognoscere, num te offendet? M. Nihil, si modo opus exstabit. S. Num id studium censes esse villici? M. Minime: quippe quum agri cultura saepissime opera deficiat. S. Ergo ut villicus naturam agri novit, dispensator litteras scit, uterque autem se a scientiae delectatione ad efficiendi utilitatem refert: sic noster hic rector studuerit sane iuri et legibus cognoscendis, fontes quidem earum utique perspexerit, sed se responsitando et lectitando et scriptitando ne impediat, ut quasi dispensare rem publicam et in ea quodam modo villicare possit; summi iuris peritissimus, sine quo iustus esse nemo potest, civilis non imperitus, sed ita, ut astrorum gubernator, physicorum medicus; uterque enim illis ad artem suam utitur, sed se a suo munere non impedit. Illud autem videbit hic vir * * *

IV. * * * *civi*tatibus, in quibus expetunt laudem optimi et decus, ignominiam fugiunt ac dedecus. Nec vero tam metu poenaque terrentur, quae est constituta legibus, quam verecundia; quam natura homini dedit quasi quemdam vituperationis non iniustae timorem. Hanc ille rector rerum publicarum auxit opinionibus perfecitque institutis et disciplinis, ut pudor cives non minus a delictis arceret, quam

ıetus. Atque haec quidem ad laudem pertinent, uae dici latius uberiusque potuerunt.

V. Ad vitam autem usumque vivendi ea descrita ratio est iustis nuptiis, legitimis liberis, sanctis enatium Deorum Larumque familiarium sedibus, ut mnes et communibus commodis et suis uterentur, ec bene vivi sine bona re publica posset, nec esse uidquam civitate bene constituta beatius. Quocirca ermirum mihi videri solet, quae sit tanta doc * * *

VI. 3. † Consumo igitur omne tempus considerans, uanta vis sit illius viri, quem nostris libris satis dilienter, ut tibi quidem videmur, expressimus. Tenesne ;itur, moderatorem illum rei publicae quo referre veliıus omnia? Nam sic quinto, ut opinor, in libro loquiır Scipio: Ut enim gubernatori cursus secundus, meico salus, Imperatori victoria, sic huic moderatori ei publicae beata civium vita proposita est; ut opius firma, copiis locuples, gloria ampla, virtute hoesta sit: huius enim operis maximi inter homines tque optimi illum esse perfectorem volo. (Cic. ad ıtt. VIII, 11.)

4. † Et ubi est, quod et vestrae litterae illum ıudant patriae rectorem, qui populi utilitati magis onsulat, quam voluntati? (Haec in Augustini ep. d Nectarium — quae non est CIV. sed CCII. ed. Paris. t Bas. — legi Maius falso testatur.)

VII. 5. † Tullius dissimulare non potuit in iisdem bris, quos de re publica scripsit, ubi loquitur de instiıendo principe civitatis, quem dicit alendum esse gloia; et consequenter commemorat maiores suos multa ıira atque praeclara gloriae cupiditate fecisse. (Auustinus C. D. V. 13. Tom. V. p. 309. Io. Saresberiensis Policr. VIII. 5.)

6. † Tullius in libris de re publica scripsit: scilicet rincipem civitatis gloria esse alendum, et tamdiu tare rem publicam, quamdiu ab omnibus honor

principi exhiberetur. (Petrus Pictaviensis epist. ad calumn. Bibl. PP. Lugd. T. XXII. pag. 824.)

7. † Tum virtute, labore, industria quaereretur * * summi viri indolem; nisi nimis animose ferox natura illum nescio quo — (Nonius v. Anima p. 233. e Cic. l. V. de Rep.)

8. † Quae virtus fortitudo vocatur, in qua est magnitudo animi, mortis dolorisque magna contemptio. (Idem v. Contemptus p. 201. indidem.)

VIII. 9. † Marcellus ut acer et pugnax; Maximus ut consideratus et lentus. (Idem v. Lentum. p. 337. e Cic. l. V. de Rep.)

10. † Qui comperit eius vim et effrenatam illam ferociam. (Idem v. Ferocia. p. 492. e h. Cic. de Rep. V. ed. Plantini et Gothofr. aut VI. ed. Paris.)

11. † Quod non modo singulis hominibus, sed potentissimis populis saepe contingit. (Idem v. Contingere p. 268. e l. Cic. V. de Rep.)

12. † Orbi terrarum comprehensos. (Charisius lib. I. p. 112. e Cic. libr. V. de Rep.)

13. † Quod molestias senectutis suae vestris familiis impertire posset. (Nonius v. Impertire p. 57. e Cic. l. V. de Rep.)

IX. 14. † Cicero in libris de re publica: Ut Menelao Laconi quaedam fuit suaviloquens iucunditas. Et alio loco: Breviloquentiam in dicendo colat. (Seneca apud Gellium l. XII. c. 2.)

15. † *Quarum artium scaevitate*, ut Tullius asseverat, *nefas est religionem decipi iudicantis*. Ait enim: *Quumque nihil tam incorruptum esse debeat in re publica, quam suffragium, quam sententia; non intelligo, cur, qui ea pecunia corruperit, poena dignus sit; qui eloquentia, laudem etiam ferat. Mihi quidem hoc plus mali facere videtur, qui oratione, quam qui pretio iudicem corrumpit: quod pecunia corrumpere pru-*

entem nemo potest, dicendo potest. (Ammianus Iarcellinus l. XXX. c. 4.)

16. † Quae quum Scipio dixisset, admodum pro-ans Mummius; erat enim nimis odio quodam rhe-orum imbutus. (Nonius v. Imbuere p. 521. e Cic. V. de Rep.)

M. TULLII CICERONIS
)E RE PUBLICA
LIBER VI.

ARGUMENTUM.

Hoc libro quid praeter somnium Scipionis exposue-it Cicero, non constat. Macrobius quidem (Somn. icip. I, 1.) illud maxime Ciceronem spectasse ait, ut stenderet, quod praemium ille consecuturus esset prin-eps, qui rei publicae maxima cum laude praefuisset. ied hoc non tam totius libri summarium fuisse videtur, uam quod in narrando illo somnio Cicero secutus est onsilium. Immo haud dubie de aliis summi illius re-um publicarum gubernatoris officiis ineunte libro dixe-at, ut de prohibendis dissensionibus civium et factioni-us, de caerimoniis colendis augendisque religionibus. ta quidem transitu commode parato, ad explicandum il-ud somnium suum Scipio, somniis et divinationibus ni-nium indulgens, accedere recte potuit et disputationi nem imponere.

* * *

1. † Totam igitur exspectas prudentiam huius ectoris, quae ipsum nomen hoc nacta est ex provi-endo. (Nonius v. Prudentia. p. 42. e Cic. l. VI. de Rep.)

2. † Quam ob rem se comparet hic civis ita necesse est, ut sit contra haec, quae statum civitatis permovent, semper armatus. (Nonius v. Comparare p. 256. indidem.)

3. † Eaque dissensio civium, quod seorsum eunt alii ad alios, seditio dicitur. (Idem v. Seditionis p. 25. indidem. Cf. Servius ad Aen. l. I. v. 149. p. 179.)

4. † Et vero in dissensione civili, quum boni plus, quam multi, valent, expendendos cives, non numerandos puto. (Nonius de doct. indag. p. 519. e Cic. l. VI. de Rep.)

5. † Graves enim dominae cogitationum libidines infinita quaedam cogunt atque imperant; quae quia nec expleri, nec satiari ullo modo possunt, ad omne facinus impellunt eos, quos illecebris suis incenderunt. (Idem v. Expleri p. 424. indidem.)

II. 6. † Quod quidem eo fuit maius, quia, quum caussa pari collegae essent, non modo invidia pari non erant, sed etiam Claudii invidiam Gracchi caritas deprecabatur. (Gellius l. VI. c. 16. Nonius v. Deprecor p. 290. e Cic. l. VI. de Rep.)

7. † Qui numero optimatum et principum obtulit his vocibus; et gravitatis suae liquit illum tristem et plenum dignitatis sonum. (Nonius v. Triste p. 409. indidem.)

8. † Ut, quemadmodum scribit ille, cotidiano in forum mille hominum cum palliis conchylio tinctis descenderent. (Idem de num. et cas. p. 501. indidem.)

9. † In his, ut meministis, concursu levissimae multitudinis et aere congesto funus de subito esset ornatum. (Idem v. Desubito p. 517. indidem.)

10. † Firmiter enim maiores nostri stabilita matrimonia esse voluerunt. (Idem v. Firmiter p. 512. et Priscianus lib. XV. c. 3. §. 13. e Cic. l. VI. de Rep.)

11. † Oratio exstat Laelii, quam omnes habemus in manibus, quam simpuvia pontificum Diis immor-

ibus grata sint Samiaeque, ut ibi scribit, capedines.
onius v. Samium p. 398. e Cic. l. VI. de Rep.)

III. 12. † Imitatione Platonis (de Rep. X, 12. p. 626.) :ero de re publica scribens, locum etiam de Eris Pamyli reditu in vitam, qui, ut ait, rogo impositus revixis:, multaque de inferis secreta narrasset, non fabu,a, ut ille, assimilatione commentus est, sed sollertis soii rationabili quadam imaginatione composuit, videlicet te significans, haec quae de animae immortalitate :erentur caeloque, somniantium philosophorum n esse commenta, nec fabulas incredibiles, quas icurei derident, sed prudentium coniecturas. In:uat Scipionem illum, qui Karthagine subiugata cognoen familiae peperit Africanum, huic Scipioni, Paulli filio, :uras a propinquis insidias et fatalis metae denuntiare rriculum, quod necessitate numerorum in vitae perfee tempora coarctetur; ponitque illum aetatis suae inquagesimo ac sexto anno etc. (Favonius Eugius comm. ad somn. Scip. p. 438. Graev.)

IV. 13. † Nonnulli nostri, propter quoddam praeuissimum loquendi genus et propter nonnulla, quae raciter sensit, amantes Platonem, dicunt eum aliquid nile nobis etiam de mortuorum resurrectione sensisse. uod quidem sic tangit in libris de re publica Tullius, eum lusisse potius, quam id quod verum esset, af'met dicere voluisse. Inducit enim hominem revisse et narrasse quaedam, quae Platonicis disputationis congruebant. (Augustinus C. D. l. XXII. c. 28. m. V. p. 1386.)

V. 14. † *In hoc vel maxime operis similitudinem rvavit imitatio, quod quum Plato in voluminis (de p.) conclusione a quodam vitae reddito, quam relisse videbatur, indicari faciat, qui sit exutarum rporibus status animarum, adiecta quadam sphaerum vel siderum non otiosa descriptione; rerum cies non dissimilia significans a Tulliano Scipione*

per quietem sibi ingesta narratur. (Macrobius in somn. Scip. l. I. c. 1.)

VI. 15. † *Hunc ordinem Tullius non minore iudicio reservans, quam ingenio repertus est. Postquam in omni reip. otio ac negotio palmam iustitiae disputando dedit, sacras immortalium animarum sedes, et caelestium arcana regionum in ipso consummati operis fastigio locavit; indicans, quo his perveniendum vel potius revertendum sit, qui rem publicam cum prudentia, iustitia, fortitudine ac moderatione tractaverint. Sed ille Platonicus secretorum relator Er quidam nomine fuit, natione Pamphylus, miles officio, qui quum vulneribus in praelio acceptis vitam effudisse visus, duodecimo die demum inter ceteros una peremptos ultimo esset honorandus igne, subito seu recepta anima seu retenta, quidquid emensis inter utramque vitam diebus egerat videratve, tamquam publicum professus indicium, humano generi enuntiavit. Hanc fabulam Cicero licet ab indoctis, quasi ipse veri conscius, doleat irrisam, exemplum tamen stolidae reprehensionis vitans, excitari narraturum, quam reviviscere maluit.* (Idem ibidem.)

VII. 16. † *Ac prius quam somnii verba consulamus, enodandum nobis est, a quo genere hominum Tullius memoret vel irrisam Platonis fabulam, vel, ne sibi idem eveniat, non vereri. Nec enim his verbis vult imperitum vulgus intelligi, sed genus hominum veri ignarum, sub peritiae ostentatione philosophum: quippe quos et legisse talia, et ad reprehendendum animatos constaret. Dicemus igitur et quos in tantum philosophum referat quamdam censurae exercuisse levitatem, quisve eorum etiam scriptam reliquerit accusationem etc. Epicureorum tota factio, aequo semper errore a vero devia, et illa existimans ridenda, quae nesciat, sacrum volumen et augustissima irrisit natu-*

rae seria. Colotes vero inter Epicuri auditores fa-nosior et loquacitate notabilior, etiam in librum re-ulit, quae de hoc amarius reprehendit. Sed cetera, juae iniuria notavit, siquidem ad somnium, de quo ic procedit sermo, non attinent, hoc loco nobis omit-enda sunt: illam calumniam persequemur, quae nisi upplodatur, manebit Ciceroni cum Platone commu-is. Ait a philosopho fabulam non oportuisse con-ngi: quoniam nullum figmenti genus veri professo-ibus conveniret. Cur enim, *inquit*, si rerum caele-tium notionem, si habitum nos animarum docere oluisti, non simplici et absoluta hoc insinuatione uratum est, sed quaesita persona casusque excogi-ata novitas, et composita advocati scena figmenti, psam quaerendi veri ianuam mendacio polluerunt? Iaec quoniam, quum de Platonico Ere iactantur, iam quietem Africani nostri somniantis incusant, esistamus urgenti etc. (Macrob. l. I. cap. 2.)

VIII. 17. † *Scipionem haec occasio ad narrandum mnium provocavit, quod longo tempore se testatus t silentio condidisse. Quum enim Laelius querere-r, nullas Nasicae statuas in publico in interfecti ty-nni remunerationem locatas; respondit Scipio post ia in haec verba:* Sed quamquam sapientibus con-ientia ipsa factorum egregiorum amplissimum vir-tis est praemium; tamen illa divina virtus non sta-as plumbo inhaerentes, nec triumphos arescenti-s laureis, sed stabiliora quaedam et viridiora prae-iorum genera desiderat. Quae tandem ista sunt, juit Laelius? Tum Scipio, Patimini me, inquit, oniam tertium diem iam feriati sumus *et cetera, ibus ad narrationem somnii venit, docens illa esse abiliora et viridiora praemiorum genera, quae ipse isset in caelo bonis rerum publicarum servata re-ribus.* (Idem l. l. c. 4.)

18. Somnium.

(Numerus posterior, binis semicirculis circumscriptus, notat caput separatae olim Somnii editionis.)

IX. (I.) Quum in Africam venissem M' Manilio Consuli ad quartam legionem tribunus, ut scitis, militum; nihil mihi potius fuit, quam ut Masinissam convenirem, Regem familiae nostrae iustis de caussis amicissimum. Ad quem ut veni, complexus me senex collacrimavit, aliquantoque post suspexit in caelum et: Grates, inquit, tibi ago, summe Sol, vobisque reliqui Caelites, quod ante, quam ex hac vita migro, conspicio in meo regno et his tectis P. Cornelium Scipionem, cuius ego nomine ipso recreor: ita numquam ex animo meo discedit illius optimi atque invictissimi viri memoria. Deinde ego illum de suo regno, ille me de nostra re publica percunctatus est: multisque verbis ultro citroque habitis, ille nobis consumptus est dies.

X. Post autem regio apparatu accepti „sermonem „in multam noctem produximus“ quum senex nihil nisi de Africano loqueretur, omniaque eius non facta solum, sed etiam dicta meminisset. Deinde, ut cubitum discessimus, me et de via, et qui ad multam noctem vigilassem, arctior, quam solebat, somnus complexus est. Hic mihi (credo equidem ex hoc, quod eramus locuti: fit enim fere, ut cogitationes sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quale de Homero scribit Ennius, de quo videlicet saepissime vigilans solebat cogitare et loqui) Africanus se ostendit ea forma, quae mihi ex imagine eius, quam ex ipso, erat notior; quem ut agnovi, equidem cohorrui: sed ille, Ades, inquit, animo, et omitte timorem, Scipio, et quae dicam, trade memoriae.

XI. (II.) Videsne illam urbem, quae, parere populo Romano coacta per me, renovat pristina bella,

nec potest quiescere? (ostendebat autem Karthaginem de excelso, et pleno stellarum, illustri et claro quodam loco) ad quam tu oppugnandam nunc venis paene miles? hanc hoc biennio Consul evertes, eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc a nobis hereditarium. Quum autem Karthaginem deleveris, triumphum egeris, Censorque fueris, et obieris Legatus Aegyptum, Syriam, Asiam, Graeciam, deligere iterum Cos. absens, bellumque maximum conficies, Numantiam exscindes. Sed quum eris curru Capitolium invectus, offendes rem publicam perturbatam consiliis nepotis mei.

XII. Hic tu, Africane, ostendas oportebit patriae lumen animi, ingenii, consiliique tui. Sed eius temporis ancipitem video quasi fatorum viam. Nam quum aetas tua septenos octies solis amfractus reditusque converterit, duoque hi numeri, quorum uterque plenus, alter altera de caussa, habetur, circuitu naturali summam tibi fatalem confecerint; in te unum atque in tuum nomen se tota convertet civitas; te Senatus, te omnes boni, te socii, te Latini intuebuntur: tu eris unus, in quo nitatur civitatis salus; ac ne multa, Dictator rem publicam constituas oportet, si impias propinquorum manus effugeris. Hic quum exclamasset Laelius, ingemuissentque ceteri vehementius; leniter arridens Scipio, Quaeso, inquit, ne me e somno excitetis, et rumpatis visum*; audite cetera.

XIII. (III.) Sed quo sis, Africane, alacrior ad tutandum rem publicam, sic habeto: omnibus, qui patriam conservarint, adiuverint, auxerint, certum esse in caelo definitum locum, ubi beati aevo sempiterno fruantur: nihil est enim illi principi Deo, qui omnem hunc mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius, quam concilia coetusque hominum iure sociati, quae civitates appellantur: harum re-

ctores et conservatores hinc profecti huc revertuntur.

XIV. Hic ego, etsi eram perterritus non tam metu mortis, quam insidiarum a meis, quaesivi tamen, viveretne ipse et Paullus pater et alii, quos nos exstinctos arbitraremur. Immo vero, inquit, ii vivunt, qui ex corporum vinculis, tamquam e carcere evolaverunt: vestra vero, quae dicitur, vita, mors est. Quin tu adspicis ad te venientem Paullum patrem! Quem ubi vidi, equidem vim lacrimarum profudi: ille autem me complexus atque osculans flere prohibebat.

XV. Atque ego ut primum, fletu represso, loqui posse coepi, Quaeso, inquam, pater sanctissime atque optime, quoniam haec est vita, ut Africanum audio dicere, quid moror in terris? quin hinc ad vos venire propero? Non est ita, inquit ille. Nisi enim *Deus* is, cuius hoc templum est omne, quod conspicis, istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non potest. Homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quae terra dicitur: hisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quae sidera et stellas vocatis; quae globosae et rotundae, divinis animatae mentibus, circos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili. Quare et tibi, Publi, et piis omnibus retinendus est animus in custodia corporis: nec iniussu eius, a quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus humanum assignatum a Deo defugisse videamini. Sed sic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, qui te genui, iustitiam cole et pietatem: quae quum sit magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est: ea vita via est in caelum et in hunc coetum eorum, qui iam vixerunt, et corpore laxati illum incolunt locum, quem vides.

XVI. Erat autem is splendidissimo candore in-

flammas circus elucens, quem vos, ut a Graiis acpistis, orbem lacteum nuncupatis: ex quo omnia hi contemplanti praeclara cetera et mirabilia vibantur. Erant autem eae stellae, quas numquam hoc loco vidimus, et eae magnitudines omnium, as esse numquam suspicati sumus: „ex quibus erat la minima, quae ultima caelo, citima terris, luce luebat aliena.“ Stellarum autem globi terrae magnidinem facile vincebant. Iam ipsa terra ita mihi rva visa est, ut me imperii nostri, quo quasi punum eius attingimus, poeniteret.

XVII. (IV.) Quam quum magis intuerer, Quaeso, quit Africanus, quousque humi defixa tua mens it? Nonne adspicis, quae in templa veneris? Novem bi orbibus vel potius globis connexa sunt omnia: iorum unus est caelestis, extimus, qui reliquos nnes complectitur, summus ipse Deus, arcens et ntinens ceteros: in quo infixi sunt illi, qui volvunr, stellarum cursus sempiterni: cui subiecti sunt ptem; qui versantur retro contrario motu atque elum; ex quibus unum globum possidet illa, quam terris Saturniam nominant. „Deinde est homiium generi prosperus et salutaris“ ille fulgor, qui citur Iovis: tum rutilus horribilisque terris, quem [artium dicitis: deinde subter mediam fere regiom sol obtinet, dux et princeps et moderator lumiım reliquorum, mens mundi et temperatio, tanta agnitudine, ut cuncta sua luce illustret et comleat. Hunc ut comites consequuntur, alter Veneris ter Mercurii cursus: in infimoque orbe Luna, raiis solis accensa, convertitur. Infra autem iam nil est, nisi mortale et caducum, praeter animos geeri hominum munere Deorum datos: supra lunam ınt aeterna omnia: nam ea, quae est media et nona, llus, neque movetur, et infima est, et in eam feruner omnia suo nutu pondera.

XVIII. (V.) Quae quum intuerer stupens, ut me recepi, Quid? hic, inquam, quis est, qui complet aures meas, tantus et tam dulcis sonus? Hic est, inquit ille, qui intervallis coniunctus imparibus, sed tamen pro rata parte ratione distinctis, impulsu et motu ipsorum orbium conficitur: qui acuta cum gravibus tempe-rans, varios aequabiliter concentus efficit: nec enim silentio tanti motus incitari possunt, „et natura fert, „ut extrema ex altera parte graviter, ex altera au-„tem acute sonent. Quam ob caussam summus ille „caeli stellifer cursus, cuius conversio est concita-„tior, acuto et excitato movetur sono: gravissimo „autem hic lunaris atque infimus: nam terra nona „immobilis manens, imá sede semper haeret, com-„plexa medium mundi locum.“ Illi autem octo cur-sus, in quibus eadem vis est duorum, septem efficiunt distinctos intervallis sonos: „qui numerus rerum „omnium fere nodus est:“ quod docti homines ner-vis imitati atque cantibus, aperuere sibi reditum in hunc locum, sicut alii, qui praestantibus ingeniis in vita humana divina studia coluerunt. Hoc sonitu oppletae aures hominum obsurduerunt: nec est ullus hebetior sensus in vobis: sicut ubi Nilus ad illa, quae Catadupa nominantur, praecipitat ex altissimis mon-tibus, ea gens, quae illum locum accolit, propter magnitudinem sonitus, sensu audiendi caret. Hic vero tantus est totius mundi incitatissima conversio-ne sonitus, ut eum aures hominum capere non pos-sint, sicut intueri solem adversum nequitis, eiusque radiis acies vestra sensusque vincitur. Haec ego ad-mirans, referebam tamen oculos ad terram identi-dem.

XIX. (VI.) Tum Africanus, Sentio, inquit, te se-dem etiam nunc hominum ac domum contemplari: quae si tibi parva, ut est, ita videtur, haec caelestia semper spectato; illa humana contemnito. Tu enim

iam celebritatem sermonis hominum, aut quam xpetendam gloriam consequi potes? Vides habitari terra raris et angustis in locis, et in ipsis quasi aculis, ubi habitatur, vastas solitudines interiectas: osque, qui incolunt terram, non modo interruptos a esse, ut nihil inter ipsos ab aliis ad alios manare ossit, sed partim obliquos, partim aversos, partim tiam adversos stare vobis: a quibus exspectare glo-am certe nullam potestis.

XX. Cernis autem eamdem terram quasi quibus-am redimitam et circumdatam cingulis; e quibus uos maxime inter se diversos, et caeli verticibus sis ex utraque parte subnixos, obriguisse pruina ides; medium autem illum et maximum solis ardo-e torreri: duo sunt habitabiles, quorum australis le, in quo qui insistunt, adversa vobis urgent vesti-ia, nihil ad vestrum genus: hic autem alter subie-tus aquiloni, quem incolitis, cerne quam tenui vos arte contingat: omnis enim terra, quae colitur a vo-is, angusta verticibus, lateribus latior, parva quae-am insula est, circumfusa illo mari, quod Atlanti-um, quod magnum, quem Oceanum appellatis in erris: qui tamen tanto nomine quam sit parvus, vi-es. Ex his ipsis cultis notisque terris, num aut uum aut cuiusquam nostrum nomen vel Caucasum unc, quem cernis, transscendere potuit, vel illum langem transnatare? Quis in reliquis orientis aut beuntis solis ultimis aut aquilonis austrive partibus uum nomen audiet? Quibus amputatis, cernis pro-ecto, quantis in angustiis vestra gloria se dilatari elit. Ipsi autem, qui de vobis loquuntur, quamdiu oquentur?

XXI. (VII.) Quin etiam si cupiat proles illa futu-orum hominum deinceps laudes unius cuiusque no-trum a patribus acceptas posteris prodere, tamen ropter eluviones exustionesque terrarum, quas ac-

cidere tempore certo necesse est, non modo aeternam, sed ne diuturnam quidem gloriam assequi possumus. Quid autem interest, ab iis, qui postea nascentur, sermonem fore de te, quum ab iis nullus fuerit, qui ante nati sunt? qui nec pauciores, et certe meliores fuerunt viri: XXII. quum praesertim apud eos ipsos, a quibus audiri nomen nostrum potest, nemo unius anni memoriam consequi possit. Homines enim populariter annum tantummodo solis, id est unius astri, reditu metiuntur: quum autem ad idem, unde semel profecta sunt, cuncta astra redierint, eamdemque totius anni descriptionem longis intervallis retulerint, tum ille vere vertens annus appellari potest: in quo vix dicere audeo, quam multa saecula hominum teneantur. Namque ut olim deficere sol hominibus exstinguique visus est, quum Romuli animus haec ipsa in templa penetravit; ita quandoque eadem parte sol eodemque tempore iterum defecerit, tum signis omnibus ad idem principium stellisque revocatis, expletum annum habeto: huius quidem anni nondum vigesimam partem scito esse conversam.

XXIII. Quocirca si reditum in hunc locum desperaveris; in quo omnia sunt magnis et praestantibus viris; quanti tandem est ista hominum gloria, quae pertinere vix ad unius anni partem exiguam potest? Igitur alte spectare si voles, atque hanc sedem et aeternam domum contueri; neque te sermonibus vulgi dederis, nec in praemiis humanis spem posueris rerum tuarum: suis te oportet illecebris ipsa virtus trahat ad verum decus: quid de te alii loquantur, ipsi videant; sed loquentur tamen. Sermo autem omnis ille et angustiis cingitur iis regionum, quas vides, nec umquam de ullo perennis fuit, et obruitur hominum interitu, et oblivione posteritatis exstinguitur.

XXIV. (VIII.) Quae quum dixisset, ego vero, inuam, o Africane, si quidem bene meritis de patria uasi limes ad caeli aditum patet, quamquam, a puetia vestigiis ingressus patriis et tuis, decori vestro on defui; nunc tamen, tanto praemio proposito, nitar multo vigilantius. Et ille, tu vero enitere, et ic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc: nec enim tu es, quem forma ista declarat, sed mens euiusque is est quisque;" non ea figura, quae digito emonstrari potest. Deum te igitur scito esse: si uidem Deus est, qui viget, qui sentit, qui meminit, ui providet, qui tam regit et moderatur et movet id orpus, cui praepositus est, quam hunc mundum ille rinceps Deus: et ut mundum ex quadam parte moralem ipse Deus aeternus, sic fragile corpus animus empiternus movet.

XXV. Nam quod semper movetur, aeternum est; uod autem motum affert alicui, quodque ipsum agitaur aliunde, quando finem habet motus, vivendi finem abeat necesse est. Solum igitur quod sese movet, uia numquam deseritur a se, numquam ne moveri quiem desinit. Quin etiam ceteris, quae moventur, hic ons, hoc principium est movendi. Principio autem ulla est origo: nam ex principio oriuntur omnia: psum autem nulla ex re: nec enim id esset principium, uod gigneretur aliunde: quod si numquam oritur, e occidit quidem umquam. Nam principium extinctum, nec ipsum ab alio renascetur, nec ex se liud creabit: siquidem necesse est a principio oriri mnia. Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod psum a se movetur: id autem nec nasci potest, nec ori: vel concidat omne caelum, omnisque natura onsistat necesse est, nec vim ullam nanciscatur, uae a primo impulsu moveatur.

XXVI. (IX.) Quum pateat igitur, aeternum id ese, quod a se ipso moveatur, quis est qui hanc natu-

ram animis esse tributam neget? Inanimum est enim omne, quod pulsu agitatur externo: quod autem animal est, id motu cietur interiore et suo: nam haec est natura propria animi atque vis. Quae si est una ex omnibus, quae sese moveat, neque nata est certe et aeterna est. Hanc tu exerce in optimis rebus: sunt autem optimae, curae de salute patriae: quibus agitatus et exercitatus animus velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit. Idque ocius faciet, si iam tum, quum erit inclusus in corpore, eminebit foras, et ea, quae extra erunt, contemplans, quam maxime se a corpore abstrahet. Nam eorum animi, qui se corporis voluptatibus dediderunt, earumque se quasi ministros praebuerunt, impulsuque libidinum voluptatibus obedientium, Deorum et hominum iura violaverunt; corporibus elapsi circum terram ipsam volutantur; nec hunc in locum, nisi multis exagitati saeculis, revertuntur. Ille discessit; ego somno solutus sum.

LIBRORUM DE RE PUBLICA INCERTORUM FRAGMENTA.

1. A qua isti avocant. (Fronto Exx. Elocç. v. Avocat p. 497.)

2. Vitam lugeo. (Idem ibid. v. Doleo p. 506.)

3. Idque ipsa natura non invitaret solum, sed etiam cogeret. (Nonius v. Invitare p. 321.)

4. Nitito. (Diomedes lib. I. p. 330.)

5. Excellunt. (Idem ibid. p. 371.)

6. In libris de re publica a Cicerone illa virtus dicitur, quae prudentia. (Victorinus prooem. ad I. Rhet. Cic. p. 102. ed. Cappronn.)

7. Et quamquam optatissimum est, perpetuo fortunam quam florentissimam permanere; illa tamen aequabilitas vitae non tantum habet sensum, quantum quum ex saevis et perditis rebus ad meliorem statum fortuna revocatur. (Ammianus Marc. l. XV, c. 5.)

8. *Aliud civitas non est, quam concors hominum multitudo.* (Augustin. C. D. l. I. c. 15. Tom. V. p. 59.)

9. Cicero in dialogis nominavit foedifragos Afros. (Interpres Cruquianus ad Horatium od. IV. 8. 17. p. 232. b. cf. Cic. Off. l. I. c. 12.)

10. Fanni, caussa difficilis laudare puerum: non enim res laudanda, sed spes est. (Servius ad Aen. l. VI. v. 877. e Ciceronis dialogo, p. 447. ed. Paris.)

His tria accedunt fragmenta, a Maio in testimoniorum numero posita:

11. — quod ait Cicero: Quoniam sumus ab ipsa calce eius interpellatione revocati — hanc quam nunc

in Circo cretam vocamus, calcem antiqui dicebant. (Seneca Ep. 108. cf. Cic. Cat. c. 23.)

12. Deinde Ennianos colligit versus et in primis illos de Africano scriptos:

— — — — — cui nemo civi' neque hostis
Quivit pro factis reddere op'rae pretium.
(Idem ibid.)

13. Est enim apud Ciceronem in his ipsis de Republ. hoc epigramma:

Si fas endo plagas caelestum adscendere cuiquam:
Mi soli coeli maxima porta patet.
(Idem ibid. cf. Lactant. Inst. l. V. c. 19.)

(Quae in his de Rep. libris memorantur, Vaticani sunt codicis paginae. Earum vero singulae quaeque octonis fere huius editionis versibus continentur.)

IV. DE IURE CIVILI.

ADNOTATIO.

Si verum est, quod Gellius lib. I. c. 22. ait, fuisse librum de iure civili s. privato in artem redigendo, vix dubitandum videtur, quin seorsum Cicero cum ediderit: quamquam eadem de re uno librorum de Legg. deperditorum, sexto fortasse sive ultimo, singulatim exposuisse dicitur. Vid. Argum. l. I. de Legg. cf. Macrob. Saturn. VI, 4. et Cic. de Legg. l. III, c. 20. §. 48. Ceterum Q. Mucii Scaevolae opus (librr. XVIII) ante oculos habuisse Patricio videtur.

1. **Aliquo excellente ac nobile viro.** (Quem locum insolentis ablativi caussa adnotavit Charis. l. I. p. 111.)

2. **Nec vero scientia iuris maioribus suis Q. Aelius Tubero defuit, doctrina etiam superfuit.** (Gell. l. I. c. 22.)

V. DE AUGURIIS.

Cicero, Charisio teste, librum scripsit de Auguriis, ex quo iste haec duo, quae adiuncta sunt, fragmenta affert. Ipse quidem Cicero nusquam diserte eius se libri auctorem esse profitetur, nisi forte de Div. l. II. c. 35. extr. Ad scribendum vero Appii et Marcelli de iure augurali dissentientium libris compulsus esse Sigonio videtur (cf. de Div. l. I. et de Legg. l. II, 13, 32.) Quae quum ita sint, quando librum scripserit, non ausim dicere. Locus ille de Div. nullam nobis ea de re coniiciendi

facit copiam. Sed ante annum U. 701., quo in Crassi locum successit Tullius, a toto augurum collegio expetitus (Philipp. II. c. 2.), ut ipse (ad Div. l. XV. ep. 4. §. 2.) eum a se honorem neglectum fuisse fatetur, ita, an librum ea de re scribere ne cogitaverit quidem, dubitandum videtur.

1. Cicero de auguriis: Omnibus avi incerta — (Charis. de duplici genitivi forma l. I. p. 98.)

2. Oscen augur[i]um consuetudo dicit. Cicero tamen, inquit Plinius, et hic osciris dixit. (Idem ibid. p. 112.)

VI. DE PHILOSOPHIA
SIVE
HORTENSIUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro, de philosophiae laudibus ad excitanda eius inter Romanos studia scripto, Cicero Q. Hortensium, Q. Lutatium Catulum, L. Licinium Lucullum, (Q. Lucilium) Balbum, semet ipsum et fortasse alios quosdam disputantes induxit. Hortensius autem, laudata eloquentia, universam philosophiam impugnasse, defendisse pro sua quisque parte ceteri videntur. Certe quidem Balbus, idem, credo, quem Cicero etiam in libris de Natura Deorum Stoicae disciplinae partes tueri facit, huius patrocinium suscepisse dicitur. — Sermo, qui Caesare IV. Cos. s. Coll. anno U. 709. scriptus est, quem in annum collatus fuerit, compertum non est: post Afranium autem et Metellum Coss. s. post annum U. 694., quo Catulus obiisse dicitur, habitus putari non potest.

1. — et Paullum Marcelli occupavisse. (Non. Occupare p. 356.)

2. Quod quum uterque nostrûm annuisset, omnes

que ad id tempus, quod erat dictum, postero die venissenius. (Nonius Annuere p. 438.)

3. Lucullo quidem noster adventus et gratus et iucundus fuisse —. (Fronto Exx. Elocc. p. 519.)

4. Hic primum Catulus delectatur ipso loco. Idem ibid. p. 508.)

5. Nam quum omnis sollertia admiranda est, tum ea, quae efficit, ut, inanima quae sunt, vivere et spirare videantur. (Nonius v. Inanima p. 128.)

6. Praeter ceteras nostra extulit civitas. (Idem v. Efferre p. 297. sq.)

7. ** hunc Crassum, qui lentius, ut scitis, dicere solebat, ad imitationem quasi nostri generis contendisse —. (Idem v. Lentus p. 337. sq.)

8. Ut ii, qui combibi purpuram volunt, sufficiunt prius lanam medicamentis quibusdam, sic litteris talibusque doctrinis ante excoli animos, et ad sapientiam concipiendam imbui et praeparari decet. (Id. v. Imbuere p. 521. v. Sufficit p. 386.)

9. Ut enim segetes agricolae subigunt aratris multo ante, quam serant — (Idem v. Seges p. 395. v. Subigere p. 401.)

10. Quid enim aut Herodoto dulcius, aut Thucydide gravius, aut Philisto brevius, aut Theopompo acrius, aut Theophrasto (Ephoro ed. Merc.) mitius inveniri potest? (Idem v. Grave p. 315. v. Acre p. 241. v. Mitis p. 343.)

11. Unde autem facilius, quam ex annalium monumentis, aut res bellica aut omnis reipublicae disciplina cognoscitur? (Idem v. Cognoscere p. 275.)

12. Unde ad agendum aut ad dicendum copia depromi maior gravissimorum exemplorum, quasi incorruptorum testimoniorum, potest? (Idem v. Grave p. 315.)

13. Perge, quaeso: nec enim imperite exorsus es. Idem v. Exordium p. 30.)

14. **Magna etiam animi contentio adhibenda est in explicando Aristotele, si lege[ri]s.** (Non. v. Contendere p. 254.)

15. **Se ad extremum pollicetur prolaturum, quae se ipsa** (qui se ipse edd. Non.) **comest. Quod efficit Dialecticorum ratio.** (Idem v. Comest p. 81.)

16. **Quaero enim, non quibus intendam rebus animum, sed quibus relaxem et remittam.** (Idem v. Intentum p. 329. v. Remissum p. 383.)

17. Praeterea illud quoque argumentum contra philosophiam valet plurimum, quo idem est usus Hortensius: ex eo ipso posse intelligi, philosophiam non esse sapientiam, quod principium et origo eius appareat: **Quando, inquit, philosophi esse coeperunt? Thales, ut opinor, primus.** Recens haec quidem aetas. Ubi ergo apud antiquiores latuit amor iste investigandae veritatis? (Lactant. Inst. l. III. c. 16.)

18. Id enim est sapientis providere. **Ex quo sapientia est appellata prudentia.** (Non. v. Prudentia p. 41.)

19. **Epicurei plures volunt esse caelos.** (Serv. ad Virg. Aen. l. I. v. 331. p. 193.)

20. **Itaque tunc Democriti manus urgebatur. Est enim non magna.** (Non. v. Urgere p. 418.)

21. **Et horum annorum, quos in Fastis habemus, magnus XII millia DLIV amplectitur.** (Serv. ad Virg. Aen. l. I. v. 269. p. 188.) Magnum annum esse voluerunt omnibus planetis in eumdem recurrentibus locum. Et hoc fit, ut diximus, secundum Ciceronis Hortensium post annos XII [millia] nongentos quinquaginta quattuor, solstitiales scilicet. (Idem ibid. l. III. v. 284. p. 283.)

22. Cicero quum vellet in Hortensio dialogo ab aliqua re certa, de qua nullus ambigeret, sumere suae disputationis exordium, **Beati certe, inquit, omnes esse volumus.** (Augustin. de Trinit. l. XIII. c. 4. Opp. T. III. p. 403.)

23. — **quantum inter se homines studiis** (stu-

tes Gothofr, et Merc.) moribus [et] omni vitae ra-
e differant — (Non. v. Differre p. 284.)

24. — huic contrarius Aristo Chius, praefractus,
eus, nihil bonum, nisi quod rectum et honestum
— (Non. v. Praefractum p. 155.)

25. Ecce autem non philosophi [illi] quidem, sed
npti tamen ad disputandum homines [omnes]
t esse beatos, qui vivant, ut ipsi velint. — Fal-
id quidem. Velle enim, quod non deceat, id
m miserrimum [est]: nec tam miserum est, non
isci, quod velis, quam adipisci velle, quod non
teat. Plus enim mali pravitas voluntatis affert,
n fortuna cuiquam boni. (Augustin. de Vit.
Opp. T. I. p. 500. de Trin. lib. XIII. c. 5. T. II.
9.)

6. Si Deus unus est, quis beatus esse in solitu-
(quae esse beata solitudo Sigon. al.) queat? (La-
it. Inst. l. I. c. 7.)

7. Praecipiunt hoc isti, et facit nemo. (Non. v.
cipere p. 372.)

8. Quae est igitur philosophia, Socrates? nec
to, quin, quaecumque sit, lautum victum et ele-
em, magnifice, neque minus quam deceret, cole-
stituisset. (Idem v. Lautum p. 337.)

9. Vidi in dolore podagrae vel omnium maxi-
i Stoicorum, Posidonium, nihilo ipsum, quam
machum Tyrium, hospitem meum, fortiorem.
em v. Vel p. 527.)

0. — eloquentiam tueri, quam tu in caelum,
ensi, credo, ut ipse cum ea simul adscenderes,
llisses. (Idem v. Sublatum p. 385.)

1. Tu me et alias nonnumquam, et paullo ante
rtatus es, (ut) aliorum facta et eventa conqui-
(al. conquirerem). (Idem v. Eventus p. 204.)

2. Qui quum hodie bellum cum mortuo gerant —
nto Exx. Elocc. p. 499.)

33. Quare velim dari mihi, Luculle, iubeas indicem tragicorum, ut sumam, si qui forte mihi desunt. (Nonius v. Sumere p. 396.)

34. Facessant igitur omnes, qui docere nihil possunt, quo melius sapientiusque vivamus. (Idem v. Facessere p. 307.)

35. Si nobis, quum ex hac vita migraverimus, in beatorum insulis immortale aevum, ut fabulae ferunt, degere liceret, quid opus esset eloquentia, quum iudicia nulla fierent? aut ipsis etiam virtutibus? Nec enim fortitudinis indigeremus, nullo proposito aut labore aut periculo; nec iustitia, quum esset nihil, quod appeteretur, alieni: nec temperantia, quae regeret eas, quae nullae essent, libidines: ne prudentia quidem egeremus, nullo delectu proposito bonorum et malorum. Una igitur essemus beati cognitione naturae et scientia, qua sola etiam Deorum est vita laudanda. Ex quo intelligi potest, cetera necessitatis esse, unum hoc voluptatis. (Augustin. de Trin. l. XIV. c. 9. T. III. p. 432.)

36. — deinde boni mores, et modestiores, et ad capienda praecepta molliores. (Non. v. Capi p. 254.)

37. — Altera est nexa cum superiore, et inde, apteque pendens. (Idem v. Aptum p. 235.)

38. Caeli signorum admirabilem ordinem insatiabilemque pulchritudinem magis specta[n]t. (Idem v. Spectare p. 402.)

39. — ut easdem tenebras efficiat (Sol), quas effecit in interitu Romuli; qui in obscuratione solis est factus. (Augustin. de Civ. D. l. III. c. 15. T. V. p. 179.)

40. Tune pseudomenon et soritem, et totam dialecticam aut illudis aut increpas? (Non. v. Increpitat p. 329.)

41. Quis te aut est aut fuit umquam in par[t]ius-

rebus, in definiendis, in explanandis pressior? ...onius v. Pressum p. 364.)

42. Malle se dicit Catulus vel unum parvum de of...o libellum, quam longam orationem pro seditioso ...nine Cornelio. (Lactant. Inst. l. VI. c. 2.)

43. Nam quod vereris, ne non conveniat nostris ...atibus ista oratio, quae spectat ad hortandum. ...o n. v. Convenire p. 270.)

44. Aut tibi id ipsum pervertendum fuit, quod tu attigisti quidem: aut eius partes, quasi membra ...aedam, caedendae. (Idem v. Caedere p. 271.)

45. Quid tu, inquam? soles, quum rationem a ...spensatore accipis, si aera singula probasti, sum...am, quae ex his confecta sit, non probare? (Idem ... Aera p. 193.)

46. Itaque tibi concedo, quod in duodecim scri...is solemus, ut calculum reducas, si te alicuius dati ...enitet. (Idem v. Scripta p. 170.)

47. Quare egredere, quaeso, et gratificare reipu...licae. (Idem v. Gratificari p. 118.)

48. — nihil tamen esse, in quo se animus excel...ens tollat. (Idem v. Tollere p. 407.)

49. Captum me fortasse, inquit, [tu] putas, et [id] ...uod nollem, confiteri coactum. (Idem v. Capi v. 53.)

50. An quum videat me, et meos comites, forti...udinem, magnitudinem animi, patientiam, constan...iam, gravitatem, fidem, ipsa se subducat? (Idem ... Subducere p. 399.)

51. ** ut ait Ennius:

—Refugiat timido sanguen, atque ex-
albescat metu.

(Prisc. l. VI. c. 12. §. 66. cf. Cic. de Fin. l. V. c. 11. §. 31. Non. v. Sanguis p. 224.)

52. Itaque nec in philosophia cuiquam cessit, et vitae gravitate praestitit. (Idem v. Praestare p. 371.)

X 2

53. — magnitudo animi, patientia laborum, mortis denique contemptio — (Idem v. Contemptus p. 201 sq.)

54. — ut ea sibi ratio vera restituat, quae consuetudo vitiosa detraxerit. (Idem v. Detrahere p. 288.)

55. Consolabitur eum magnitudo animi, et humanarum opinionum alta quaedam despectio. (Idem v. Despicere p. 288.)

56. Habet enim ipsa certam et definitam viam; sed ex ea, multis vitiis et erroribus depravata, deducitur. (Idem v. Deductum p. 289.)

57. — deinde imitator, ut sibi quidem videtur, naturae mos vindicat. (Idem. v. Vindicare p. 419.)

58. Imbecillis autem est pudoris magister timor, qui si quando paullulum aberrav[er]it, statim spe impunitatis exsultat. (Idem v. Exsultare p. 300. sq.)

59. Ciceronis est tractum de philosophis, qui dicunt Sufficere ad gloriam benefacti conscientiam. (Serv. ad Aen. l. IX. v. 254. p. 546.)

60. Tum intelligas, quam illud non sit necessarium, quod redundat. (Non. v. Redundare p. 384.)

61. Ad iuvenilem libidinem, copia voluptatum gliscit illa, ut ignis oleo. (Idem v. Gliscit p. 22.)

62. Hi nostri amici verecundantur, capti splendore virtutis. (Idem v. Verecundatur p. 480.)

63. Fingamus aliquem talem, qualem Tullius fuisse dicit Oratam. Quis enim facile dicat, Oratam egestate laborasse, hominem ditissimum, amoenissimum, delicatissimum, cui neque ad voluptatem quidquam defuit, neque ad gratiam, neque ad bonam integramque valetudinem. Nam et praediis quaestuosissimis, amicis iucundissimis, quantum libuit, et abundavit et illis omnibus aptissime ad salutem corporis usus est: eiusque, ut breviter totum explicem, omne institutum voluntatemque omnem successio prospera con-

secuta est. (Augustin. de vita beata Opp. Tom. I. p. 507.)

64. Neutri, inquit Nonius, M. Tullius in Hortensio: Primus balneola suspendit, inclusit pisces. (Non. v. Balneae p. 194.)

65. — et amoenitate summa perfructus est. (Priscian. l. X. c. 2. §. 13.)

66. — sollertiamque eam [, quae] posse[t] vel in tegulis proseminare ostreas. (Non. v. Ostrea p. 216.)

67. Vixit ad summam senectutem valetudine optima. (Idem v. Summum p. 401.)

68. Voluptates autem nulla ad res necessarias invitamenta afferunt senibus. (Idem v. Invitare p. 321.)

69. Vide quid in Hortensio dialogo dicat Tullius, quae magis verba te delectare debuerunt, quam Balbi Stoicorum partes agentis. Quae licet vera, tamen de parte hominis inferiore h. e. de corpore fuerunt et te nihil adiuvare potuerunt. Vide, quid iste pro vivacitate mentis contra voluptatem corporis dicat. An vero, inquit, voluptates corporis expetendae, quae vere et graviter a Platone dictae sunt illecebrae [esse] atque escae malorum? Quae enim confectio est, inquit, valetudinis, quae deformatio coloris et corporis, quod turpe damnum, quod dedecus, quod non evocetur atque eliciatur voluptate? cuius motus ut quisque est maximus, ita est inimicissimus philosophiae. Congruere enim cum cogitatione magna voluptas corporis non potest. Quis enim, quum utatur voluptate ea, qua nulla possit maior esse, attendere animum, inire rationem, cogitare omnino quidquam potest? Quis autem tantus est gurges, qui dies et noctes sine ulla minimi temporis intermissione velit ita moveri suos sensus, ut moventur in summis voluptatibus? Quis autem bona mente praeditus non mallet nullas omnino nobis a natura voluptates datas? (Augustin.

contra Iulian. Pelagian. l. IV. c. 14. Tom. VIII. p. 1054 Non. v. Conficere p. 269.)

70. — tunc obsequatur naturae, quum sine magistro senserit, quid natura desideret. (Augustin. ibid. l. V. c. 5. p. 1079.)

71. Et qui exspectat, pendet animi, quia semper, quid futurum sit, incertum est. (Idem, Ubi genitivus pro ablativo p. 498.)

72. Et ceteris quidem in rebus, in quibus peccata non maxima insunt, noxias tamen inferunt*. (Idem v. Noxa et Noxia p. 438.)

73. Ut igitur domitores equorum non verbera solum adhibent ad domandum, sed cibum etiam [saepe] subtrahunt, ut fame debilitetur equuleorum nimis effrenata vis. (Idem v. Equuleus p. 105.)

74. Qui quum publicas iniurias lente tulisset, suam non tulit. (Idem v. Lentum p. 338.)

75. Ne in continentibus quidem terris vestrum nomen dilatari potest. (Idem v. Continens p. 274.)

76. Ea facultas nostris maioribus erat, qui confectis Senatusconsultis — (Idem v. Confectum p. 269.)

77. — quod alterius ingenium sic dulce*, ut acetum Aegyptium; alterius sic acre, ut mel Hymettium, dicimus. (Idem v. Acre p. 240.)

78. Ponendae sunt fides et tibiae. (Idem v. Fides p. 313.)

79. Aliud ex silvis severum et triste. (Idem v. Severum p. 390. v. Triste p. 409.)

80. Eumdem enim non modo ex mediocri pecunia, sed etiam ex tenui percipere possumus. (Idem v. Tenue p. 411.)

81. Qui iidem nescio quid, quod in primoribus habent, ut aiunt, labris. (Idem v. Priores et Primores p. 428.)

82. — non et sine [ea] cogitatione ineundis subducendisque rationibus. (Idem v. Subducere p. 399.)

83. Nam quum (Cicero in extremis partibus Hortensii dialogi) multa, quae videmus et gemimus, de hominum vanitate atque infelicitate dixisset, ex quibus humanae, inquit, vitae erroribus et aerumnis fit, ut interdum veteres illi sive vates, sive in sacris initiisque tradendis divinae mentis interpretes, qui nos ob aliqua scelera suscepta in vita superiore poenarum luendarum caussa natos esse dixerunt, aliquid vidisse videantur, verumque sit illud, quod est apud Aristotelem, simili nos affectos esse supplicio, atque eos, qui quondam, quum in praedonum Etruscorum manus incidissent, crudelitate excogitata necabantur: quorum corpora viva cum mortuis, adversa adversis accommodata, quam aptissime colligabantur: sic nostros animos cum corporibus copulatos, ut vivos cum mortuis esse coniunctos. (Augustin. ibid. l. IV. c. 15. T. VII. p. 1058.)

84. Vidit enim, quod videndum fuit, appendicem animi esse corpus, nihilque in eo esse magnum. (Nonius v. Appendix p. 42.)

85. — Maeoniam — cuius dum brevitas duos fratres Lydum et Tyrrhenum ferre non posset, ex sorte Tyrrhenus cum ingenti multitudine profectus est et partem Italiae tenuit et Tyrrhenam nominavit. Hi diu piraticam exercuerunt, ut etiam Cicero in Hortensio docet, quum captivos novis poenis affligerent, occisorum eos religantes cadaveribus. (Serv. ad Virg. Aen. l. VIII. v. 479. sq. p. 516.)

86. Quae nobis dies noctesque considerantibus, acuentibusque intelligentiam, quae est mentis acies, caventibusque, ne quando illa hebescat, — magna spes est, aut si hoc, quod sentimus et sapimus, mortale et caducum est, iucundum nobis, perfunctis muneribus humanis, occasum, neque molestam exstinctionem, et quasi quietem vitae fore: aut si, ut antiquis philosophis, hisque maximis longeque clarissi-

mis placuit, aeternos animos ac divinos habemus: sic existimandum est, quo magis hi fuerint semper in [suo] cursu, id est, in ratione et investigandi cupiditate, et quo minus se admiscuerint atque implicuerint hominum vitiis et erroribus, hoc illis faciliorem adscensum et reditum in caelum fore. — Quapropter, ut aliquando terminetur oratio, si aut exstingui tranquille volumus, quum [in] his artibus vixerimus, aut si ex hac in aliam haud paullo meliorem domum sine mora demigrare, in his studiis nobis omnis opera et cura ponenda est. (Augustin. de Trinit. l. XIV. c. 19. Tom. III. p. 441.)

VII. M. CATO SEU LAUS M. CATONIS.

ADNOTATIO.

M. Porcius Cato minor, ne in Caesaris potestatem veniret, Uticae in Africa sibi ipse mortem consciverat (m. Aprili anni U. 709. Caesare III. Lepido Coss.) quum a Cicerone hoc libro laudatus est. Huic Caesar opposuit librum de Catonis vitiis Anticatonem inscriptum. (cf. prae ceteris Cic. ad Att. l. XII. ep. 40.)

1. De cuius (Catonis) vita liber est M. Ciceronis, qui inscribitur: Laus Catonis; quem in eodem libro idem Cicero pronepotem fuisse dicit (ex maiore filio) M. Catonis Censorii. (Gell. l. XIII. c. 19.)

2. Contingebat in eo, quod plerisque contra solet, ut maiora omnia re, quam fama, viderentur; id quod [non] saepe evenit, ut exspectatio [a] cognitione, aures ab oculis vincerentur. (Macrob. Saturn. l. VI. c. 2. extr.)

VIII. DE GLORIA.

ARGUMENTUM.

Cicero duos scripsit de Gloria libros (cf. de Off. l. II. c. 9.) atque a. d. IV. Non. Quinctil. anni 710. Antonio et Dolabella Coss. absolvit (ad Att. l. XV. ep. 27. et XVI, 2.) Hos se Petrarcha (in libr. epistolar. senilium XV. ep. 1. ad Lucam de Penna dat. Arquade V. Kal. Maias s. a.) sibi contigisse scribit, ut Raimundi Superantii beneficio cognosceret: — quibus visis, inquit, me ditissimum existimavi —. Eos vero Tullius ideo scripsisse Patricio videtur, ut gloriam ostenderet quum aliis mercedem virtutis esse maximam, tum praecipue rerum publicarum principibus in summis bonis habendam et omnium instar praemiorum expetendam videri. Nam ipse quidem saepe alias hanc in sententiam de gloria disputat. Eadem fere de caussa Beierus istis in libris non facile potuisse locum de contemnenda gloria a Cicerone silentio praeteriri arbitratur, aliquoties tractatum videlicet, ut pr. Arch. c. 11. Tusc. l. I. c. 15.)

LIBER I.

Oppidorum originem optime refert Cicero libro I. de Gloria, eamque appellationem usurpatione appellatam esse existimat, quod opem darent, adiiciens, ut imitetur ineptias Stoicorum. (Fest. p. 348. ed. Gothofr.)

LIBER II.

1. Apud eumdem poetam Aiax cum Hectore congrediens depugnandi caussa agit, ut sepeliatur, si sit forte victus, declaratque, se velle, ut suum tumulum multis etiam post saeculis praetereuntes sic loquantur:

Hic situs est vitae iampridem lumina linquens,
Qui quondam Hectoreo perculsus concidit ense.

Fabitur haec aliquis, mea semper gloria vivet.

(Gell. l. XV. c. 6. cf. Hom. Il. l. VII. v. 89. sqq.)

2. Quo stante et incolume. (Charis. l. I. p. 108.)

3. Statuerunt gloria leaena. (Philargyr. ad Virg. Ecl. 2. v. 63. p. 1. ed. Paris. Servii.)

4. In Tusculanum mihi nuntiabantur gladiatorii (gladiatoris Putsch.) sibili. (Charis. l. I. p. 61.)

LIBRORUM DE GLORIA

FRAGMENTA SEDIS INCERTAE.

1. O miserum vel potius amentem, de quo necesse erat peius existimare eos, quod erunt, quam eos qui non plodere. (e Cic. l. de Gloria, ut ait Diomedes lib. I. p. 378.)

2. Caesar quum quosdam ornare voluit, non illos honestavit, sed ornamenta ipsa turpavit.

(Hieronym. ad Pammachium super obitu Paullinae Opp. T. I. p. 1065. Hoc fragmentum Beieri suasu huc retuli.)

IX. DE CONSOLATIONE SEU DE LUCTU MINUENDO.

ARGUMENTUM.

Tullia paullo post, quam cum Cn. Cornelio Lentulo Dolabella divortium fecit, i. e. mense Februario anni U. 709. Caesare Cos. s. Collega Romae in patris domo (cf. Cic. ad Div. l. VI. ep. 18.) ex partu — filii an filiae, incertum — (v. Middleton. Hist. Rom. Tom. III. p. 219. intp. Seidel.) mortua est. Cicero igitur, ut, quem e filiae obitu percipiebat, dolorem levaret, a philosophia solatium petere studuit. Ea mente librum de Luctu minuendo s. de Consolatione conscripsit: quamquam Augusti-

nus multum eum fuisse refert in lamentandis vitae miseriis. (De Civ. D. l. XIX. c. 4. T. V. p. 1147.)

1. (Cicero) quum in principio Consolationis suae dixisset, luendorum scelerum caussa nasci homines — Quam sententiam Ciceronis editores ita conformarunt: Idcirco nati sumus, ut scelerum poenas lueremus. — (Lactant. Inst. l. III. c. 18.)

2. Non nasci, longe optimum, nec in hos scopulos incidere vitae; proximum autem, si natus sis, quam primum mori et tamquam ex incendio effugere violentiam fortunae. (Idem ibid. c. 19.)

3. Sed nescio quis nos teneat error, aut miserabilis ignoratio veri. (Idem ibid. c. 14.)

4. Animorum nulla in terris origo inveniri potest. Nihil enim est in animis mixtum atque concretum, aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur, nihil ne aut humidum quidem, aut flabile, aut igneum. His enim in naturis nihil inest, quod vim memoriae, mentis, cogitationis habeat: quod et praeterita teneat, et futura provideat, et complecti possit praesentia; quae sola divina sunt. Nec invenietur umquam, unde ad hominem venire possint, nisi a Deo. Singularis est igitur quaedam natura atque vis animi, seiuncta ab his usitatis notisque naturis. Ita quidquid est illud, quod sentit, quod sapit, quod vivit, quod viget, caeleste et divinum: ob eamque rem aeternum sit necesse est. Nec vero Deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omniaque sentiens et movens, ipsaque praedita motu sempiterno. (Cic. Tusc. l. I. c. 27. §. 66. Lactant. Ira D. c. 10. Instit. l. I. c. 5.)

5. Quum vero et mares et feminas complures ex hominibus in Deorum numero esse videamus, et eorum in urbibus atque agris augustissima templa ve-

neremur: assentiamur eorum sapientiae, quorum ingeniis et inventis omnem vitam legibus et institutis excultam constitutamque habemus. Quod si ullum umquam animal consecrandum fuit, illud profecto fuit. Si Cadmi aut Amphitryonis progenies, aut Tyndari, in caelum tollenda fama fuit, huic idem honos certe dicandus est. Quod quidem faciam, teque omnium optimam doctissimamque, approbantibus Diis immortalibus ipsis, in eorum coetu locatam, ad opinionem omnium mortalium consecrabo. (Lactant. Instit. l. I. c. 15.)

6. Nec enim omnibus iidem illi sapientes arbitrati sunt eumdem cursum in caelum patere. Nam vitiis et sceleribus contaminatos deprimi in tenebras, atque in coeno iacere docuerunt: castos autem, puros, integros, incorruptos, bonis etiam studiis atque artibus expolitos, levi quodam ac facili lapsu ad Deos, id est, ad naturam sui similem pervolare. (Idem ibid. c. 19.)

7. M. Tullius in sua Consolatione (se) pugnasse semper contra fortunam loquitur, eamque a se esse superatam, quum fortiter inimicorum impetus retudisset: nec tum quidem ab ea fractum, quum domo pulsus patria caruit. Tum autem quum amiserit carissimam filiam, victum se a fortuna turpiter confitetur: Cedo, inquit, en manum (alii malum) tollo. (Idem ibid. c. 28.)

8. Crantorem sequor. (Plin. H. N. Praef. post med. cf. Fragm. inc. libr.)

IX. LIBER DE SUIS CONSILIIS
VEL
EXPOSITIO SUORUM CONSILIORUM.

ARGUMENTUM.

Quum Cicero, gratia apud populum in dies magis

magisque aucta, invidiam sibi conflaret hominum in civitate potentium, ut Crassi et Caesaris, librum de consiliis suis seu expositionem consiliorum suorum publicavit, qua bonam animi voluntatem, aut, ne Consulatus obtinendi spe excideret, suis probaret civibus, aut ob res in Consulatu iam gestas inimicorum sermonibus in suspicionem adductam purgaret. Nam quamquam in libro, quem de Consulatu suo scripsit, idem egisse videri potest, tamen singulari id libello fecisse Asconii et Boethii testimonio intelligitur. Quapropter hunc circa Consulatus sui tempora confecisse mihi videtur.

1. Aut C. Caesaris, aut M. Crassi domum significat. Etenim acerrimi ac potentissimi fuerunt Ciceronis refragatores, quum petit Consulatum, quod eius indies civilem crescere dignitatem animadvertebant. Et hoc ipse Cicero in expositione suorum consiliorum significat. Eius quoque coniurationis, quae Cotta et Torquato Coss. ante annum, quam haec dicerentur, facta est a Catilina et Pisone, arguit M. Crassum auctorem fuisse. (Asconius ad orat. in toga cand. in.)

2. Sed ut aliqua similitudine adductus, maximis minima conferam, ut quum vinolenti adolescentes, tibiarum etiam cantu, ut fit, instincti, mulieris pudicae fores frangerent, admonuisse tibicinam, ut spondeum caneret, Pythagoras dicitur. Quod quum illa fecisset, tarditate modorum, et gravitate cantus, illorum furentem petulantiam resedisse. (Boeth. de Musica l. I. c. 1. p. 1372. ed. Basil. 1546.)

X. COMMENTARIUS DE VIRTUTIBUS.

ADNOTATIO.

Hunc librum Cicero post tres de Officiis libros pariter, ut Aristoteles post libros τῶν ἠθικῶν opusculum περὶ ἀρετῶν, exempli auctoritate adductus, scripsisse Patricio

videtur. Ego vero dubito, utrum utro Tullius prius, quin eodem fere tempore similis argumenti opus confecerit, non dubito.

1. Illud neutiquam probares (probantes Putsch.) (Charis. l. II. p. 186.)

2. Memoria praeteritorum est, non praesentium: nam quidam quum de virtutibus agerent, in quibus est etiam Tullius, in tria ista prudentiam diviserunt: memoriam, intelligentiam, providentiam. (Augustin. de Trin. l. XIV. c. 14. T. III. p. 433. Hoc fragmentum Patricio auctore ad Cic. Hortensium vulgo referunt ob Hortensii fragment. 35.)

XII. DE NOTIS LIBER.

ADNOTATIO.

Romani veteres in scribendo praeter ipsas litteras vel arcanis earumdem in paucorum usum inventis vel compendiariis totarum vocum notis ad festinandam scriptionem excogitatis usi fuisse dicuntur. Illius generis notas ut alii alias (Gell. XVII, 9.), ita Cicero suas usurpasse legitur (ad Div. XIII, 6.). Alterius generis notae non singulorum arbitrio fictae, sed certa quadam notariorum lege compositae iam a veteribus collectae sunt et illustratae. Ita natum est notarum lexicon, quod alii ad Tullium Tironem, Ciceronis libertum, alii ad Senecam auctorem referunt, Trithemius Ciceronis esse et a Cypriano amplificatum tradit. Primus enim Trithemius, Abb. Herbipolit. lexici quod nunc vocant Tironiani fragmentum, quod XXX tantum notas complectitur, e codice, quem in ordinis sui monasterio quodam invenerat, edidit (Polygraph. p. 599. sqq. a. 1496.). Hoc in Ciceronis fragmenta ita receptum est, ut notae omitterentur, et earum interpretamenta tantum retinerentur. Deinceps Gruter. syllogen notarum Tironianarum auctiorem Thes. Inscrr. addidit, Senecam Commelinianum secutus. Eamdem codicis Cas-

selani incrementis conspicuam edidit Kopp. (Palaeogr. crit. 1817.) Hunc nos sequi oportebat, nisi e re esse duceremus, aut plane omittere notas Tironianas, aut retinere XXX Trithemii, quas tamquam Ciceronianas solent edere, a Koppianis et numero et figura discrepantes.

 Adprobat.

 comprobat.

 improbus.

 probus.

 probitas.

 improbitas.

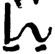
 probabilis.

 reprobat.

 modus.

 modulus.

 modestus.

 immodestus.

 modicus.

 immodicus.

 commodus.

 incommodus.

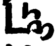
 accommodat.

 in modum.

 admodum.

 quemadmodum.

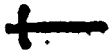
 epistola.

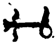
 littera.

 litterae

 syllaba.

 tempus.

 per tempus.

 per idem tempus.

 temporalis.

 extemporalis.

 homo.

XIII. CHOROGRAPHIA.

ADNOTATIO.

Chorographiam pro Varroniana, ut Patricius existimat, Ciceronianam unus memorat Priscianus: quem qui nuper edidit Krehlius, h. l. orthographiam scribi iussit, subiectis chronographiae et chorographiae lectionibus. Ego chorographiam, eidem tamquam synonymam contemptam, orthographiae praeferendam duxi. Huius enim nullum usquam, nisi in vetere quodam Indice (v. Script. Cic. Subi.) invenitur vestigium. Chorographiam vero haud scio an illud Cicero inscripserit opus geographicum, in quo conficiendo se Caesare Bibulo Coss. s. a. U. 695. elaborare scribit ad Att. l. II. epp. 4. 6. et 7.

1. Ibi quercorum rami ad terram iacent, ut sues quasi caprae ex ramis glande pascantur. (Prisc. l. VI. c. 16. §. 83.)

XIV. TIMAEUS SEU DE UNIVERSO.

ADNOTATIO.

Hunc Platonis librum Cicero aetate iam provectus Latine est interpretatus. Ipsum enim prooemium declarat eum scriptum esse post Academica, quae Caesare IV. Cos. s. Coll. s. a. U. 709. confecta esse constat. Ceterum ipse quidem Cicero librum Platonis exemplo Timaeum, seriores autem grammatici de Universitate vel de Universo inscripsisse dicuntur.

I. Multa sunt a nobis et in Academicis conscripta contra Physicos, et saepe cum P. Nigidio, Carneadeo more et modo, disputata. Fuit enim vir ille quum ceteris artibus, quae quidem dignae libero as-

sent, ornatus omnibus, tum acer investigator et diligens earum rerum, quae a natura involutae videntur. Denique sic iudico, post illos nobiles Pythagoreos, quorum disciplina exstincta est quodammodo, quum aliquot saecula in Italia Siciliaque viguisset; hunc exstitisse, qui illam renovaret. Qui quum me in Ciliciam proficiscentem Ephesi exspectavisset, Romam ex legatione ipse decedens: venissetque eodem Mytilenis mei salutandi et visendi caussa Cratippus, Peripateticorum omnium, quos quidem ego audiverim, meo iudicio facile princeps: perlibenter et Nigidium vidi, et Cratippum cognovi. Ac primum quidem tempus salutationibus, reliquum percunctatione consumpsimus.

* * *

(Praeter partem exordii Ciceroniani desiderantur Timaei Platonici undecim paginae a p. 17. usque ad 27. ed. Steph. (p. 22. ed. Bekker,) qua exeunte leguntur verba: *Ἔστιν οὖν δὴ κατ᾽ ἐμὴν δόξαν πρῶτον διαιρετέον τάδε.* Hinc incipit Tulliana Platonis oratio.)

II. Quid est, quod semper sit, neque ullum habeat ortum, et quod gignatur, nec umquam sit? Quorum alterum intelligentia et ratione comprehenditur; quod unum semper atque idem est: alterum, quod affert opinionem per sensus, rationis expers; quod totum opinabile est, id gignitur et interit, nec umquam esse vere potest. Omne autem, quod gignitur, ex aliqua caussa gigni necesse est. Nullius enim rei, caussa remota, reperiri origo potest. Quocirca si is, qui aliquod munus efficere molitur, eam speciem, quae semper est eadem, intuebitur, atque eam sibi proponet exemplar, praeclarum opus efficiat necesse est. Sin autem illam, quae gignitur: numquam illam, quam expetet, pulchritudinem consequetur. Omne igitur caelum, sive mundus sive quovis alio vocabulo

gaudet, hoc a nobis nuncupatus sit. De quo id primum consideremus, quod principio est in omni quaestione considerandum, semperne fuerit, nullo generatus ortu: an ortus sit, an ab aliquo temporis principatu ortus est, quandoquidem cernitur et tangitur, et est undique corporatus. Omnia autem talia sensum movent: sensusque moventia quae sunt, eadem in opinione consistunt*, quae ortum habere gignique diximus: nihil autem gigni posse sine caussis. Atque illum quidem quasi parentem huius universitatis invenire, difficile: et quum iam inveneris, indicare in vulgus, nefas. Rursus igitur videndum, ille fabricator tanti operis utrum sit imitatus exemplar, idne, quod semper unum et idem et sui simile, an id, quod generatum ortumque dicimus. Atqui si pulcher est hic mundus, si probus eius artifex: profecto speciem aeternitatis imitari maluit: sin secus, quod ne dictu quidem fas est; generatum exemplum est pro aeterno secutus. Non igitur dubium, quin aeternitatem maluerit exsequi, quandoquidem neque mundo quidquam pulchrius, neque eius aedificatore praestantius. Sic ergo generatus, ad id est effectus, quod ratione sapientiaque comprehenditur atque immutabili aeternitate continetur. Ex quo efficitur, ut sit necesse, hunc, quem cernimus, mundum, simulacrum aeternum esse alicuius aeterni. Difficillimum autem est in omni conquisitione rationis, exordium. De iis igitur, quae diximus, haec sit prima distinctio. III. In omni oratione cum iis rebus, de quibus explicandum, videtur esse cognitio. Itaque quum de re stabili et immutabili disputatur: oratio talis sit, qualis sit illa, quae neque redargui, neque convinci potest. Quum autem ingressa est imitata, et efficta simulacra: bene agi putat, si similitudinem veri consequatur. Quantum enim ad id, quod ortum est, aeternitas valet: tantum ad fidem veritas. Quocirca

forte, de Deorum natura ortuque mundi disseren-
es, minus id, quod habemus, animo consequimur, ut
ota dilucide et plane exornata oratio sibi constet,
t ex omni parte secum ipsa consentiat: haud sane
rit mirum; contentique esse debebitis, si probabilia
icentur. Aequum est enim meminisse, et me, qui
isseram, hominem esse, et vos, qui iudicetis: ut, si
robabilia dicentur, nil ultra requiratis. Quaeramus
gitur caussam, quae eum impulerit, qui haec machi-
atus sit, ut originem rerum et molitionem novam
uaereret. Probitate videlicet praestabat: probus
utem invidet nemini. Itaque omnia sui similia ge-
eravit. Haec nimirum gignendi mundi caussa iu-
stissima. Nam quum constituisset Deus bonis omni-
bus explere mundum, mali nihil admiscere, quoad
natura pateretur: quidquid erat, quod in cernendi
sensum caderet, id sibi assumpsit, non tranquillum
et quietum, sed immoderate agitatum et fluctuans,
idque ex inordinato in ordinem adduxit. Hoc enim
iudicabat esse praestantius. Fas autem nec est, nec
umquam fuit, quidquam, nisi pulcherrimum, facere
eum, qui esset optimus. Quum rationem igitur ha-
buisset, reperiebat nihil esse eorum, quae natura
cernerentur, non intelligens, intelligente, in toto ge-
nere, praestantius. Intelligentiam autem ulli rei ad-
iunctam esse sine animo, nefas esse. Quocirca in-
telligentiam in animo, animum conclusit in corpore.
Sic ratus est opus illud effectum esse pulcherrimum.
Quam ob caussam non est cunctandum profiteri, si
modo investigari aliquid coniectura potest, hunc
mundum animal esse, idque intelligens et divina pro-
videntia constitutum. IV. Hoc posito; quod sequi-
tur, videndum est, cuiusnam animantium Deus in
fingendo mundo similitudinem secutus sit. Nullius
profecto, eorum quidem, quae sunt nobis nota ani-
mantia. Sunt enim omnia in quaedam genera parti-

ta, aut inchoata, nulla ex parte perfecta. Imperfecte autem, nec absoluto simile, pulchrum esse nihil potest. Cuius ergo omne animal quasi particula quaedam est, sive in singulis sive in diverso genere cernatur, eius similem mundum esse dicamus. Omnes igitur, qui animo cernuntur, et ratione intelliguntur animantes, complexu rationis et intelligentiae, sicut homines, hoc mundo, et pecudes et omnia, quae sub adspectum cadunt, comprehenduntur. Quod enim pulcherrimum in rerum natura intelligi potest, et quod ex omni parte absolutissimum est, quum Deus similem mundum efficere vellet, animal unum, adspectabile, in quo omnia animalia continerentur, effecit. Rectene igitur unum mundum dixerimus, an sint plures, an innumerabiles, dictu verius et melius. Unus profecto, siquidem factus est ad exemplum. Quod enim omnes animantes eos, qui ratione intelliguntur, complectitur, id non potest esse cum altero. Rursus enim alius animans, qui eum contineat, sit necesse est, cuius partes sint animantes superiores, caelumque hoc, simulacrum illius ultimi sit, non proximi. Quorum ne quid accideret atque ut hic mundus esset animanti absoluto simillimus, hoc ipso, quod solus atque unus esset, idcirco singularem Deus hunc mundum atque unigenam procreavit. Corporeum autem et adspectabile, itemque tractabile omne necesse est esse, quod natum est. Nihil porro, igni vacuum, videri potest: nec vero tangi, quod careat solido: solidum autem nihil, quod terrae sit expers. Quamobrem mundum efficere moliens Deus, terram primum ignemque iungebat. Omnia autem duo ad cohaerendum, tertium aliquid requirunt, et quasi nodum vinculumque desiderant. Sed vinculorum id est aptissimum atque pulcherrimum, quod ex se atque de his, quae adstringit, quam maxime unum efficit. Id optime assequitur, quae Graece ἀναλογία, La-

tine (audendum est enim, quoniam haec primum a nobis novantur) comparatio proportiove dici potest. V. Quando enim trium vel numerorum, vel figurarum, vel quorumcumque generum, contingit, ut, quod medium sit, uti primum proportione, ita id postremo comparetur, vicissimque ut extremum cum medio, sic medium cum primo conferatur; id quod medium est, tum primum sit, tum postremum; postrema vero et prima media fiunt, ita necessitas cogit, ut eadem sint ea, quae disiuncta fuerunt. Eadem autem quum facta sint, efficitur, ut omnia sint unum. Quod si universitatis corpus, planum et aequabile explicaretur, neque in eo quidquam esset requisitum: unum interiectum medium, et se ipsum, et ea, quibus esset interpositum, colligaret. Sed quum soliditas mundo quaereretur: solida autem omnia uno medio numquam, duobus semper copulentur: ita contigit, ut inter ignem et terram, aquam Deus animamque poneret, eaque inter se compararet, et proportione coniungeret, ut, quemadmodum ignis animae; sic anima aquae: quodque anima aquae, id aqua terrae proportione redderet. Qua ex coniunctione caelum ita aptum est, ut sub adspectum et tactum cadat. Itaque et ob eam caussam, et ab iis rebus, numero quattuor, mundi est corpus effectum, ea constructum proportione, qua dixi: ex quo ipse se concordi quadam amicitia et caritate complectitur; atque ita apte cohaeret, ut dissolvi nullo modo queat, nisi ab eodem, a quo est colligatus. Earum autem quattuor rerum, quas supra dixi, sic in omni mundo omnes partes collocatae sunt, ut nulla pars huiusce generis excederet extra, atque in hoc universo inessent genera illa universa. Id ob eas caussas, primum ut mundus animans, possit ex perfectis partibus esse perfectus: deinde ut unus esset, nulla parte, unde alter gigneretur, relicta: postremo ne quis morbus eum possit

aut senectus affligere. Omnis enim coagmentatio corporis, vel calore, vel frigore, vel aliqua impulsione vehementi labefactatur et frangitur, et ad morbos senectutemque compellitur. Hanc igitur habuit rationem effector mundi molitorque Deus, ut unum opus totum atque perfectum ex omnibus totis atque perfectis absolveretur, quod omni morbo seniore careret. VI. Formam autem et maxime sibi cognatam et decoram dedit. A quo enim animante omnes reliquos contineri vellet animantes, hunc ea forma figuravit, qua una omnes reliquae formae concluduntur: et globosus est fabricatus; quod σφαιροειδὲς Graeci vocant. Cuius omnis extremitas paribus a medio radiis attingitur; idque ita tornavit, ut nihil effici possit rotundius, nihil ut asperitatis haberet, nihil offensionis, nihil inclusum angulis, nihil amfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum: omnesque partes simillimae omnium, quoad eius praestabat iudicio dissimilitudine similitudo. Omni autem totam figuram mundi levitate circumdedit. Nec enim oculis egebat, quia nihil extra, quod cerni posset, relictum erat: nec auribus, quia ne quod audiretur quidem: neque erant anima circumfusa extrema mundi, ut respirationem requireret: nec vero desiderabat aut alimenta corporis, aut detractionem confecti et consumpti cibi. Neque enim ulla decessio fieri poterat, neque accessio: neque vero erat, unde. Ita se ipse consumptione et senio alebat sui, quum ipse per se et a se et pateretur et faceret omnia. Sic enim ratus est ille, qui ista iunxit et condidit, ipsum se contentum esse mundum, neque egere altero. Itaque nec ei manus affinxit, quia nec capiendum quidquam erat, nec repellendum: nec pedes, nec alia membra, quibus ingressus corpore sustineret. Motum enim dedit caelo eum, qui figurae eius sit aptissimus, qui unus ex septem motibus mentem atque intelligen-

tiam cohiberet maxime. Itaque una conversione atque eadem ipse circum se torquetur et vertitur. Sex autem reliquos motus ab eo separavit. Itaque eum ab omni erratione liberavit. Ad hanc igitur conversionem, quae pedibus et gradu non egeret, ingrediendi membra non dedit. Haec Deus is, qui erat, de aliquando Deo futuro cogitans, lêvem eum effecit et undique aequabilem, et a medio ad summum parem, et perfectum atque absolutum ex absolutis atque perfectis. Animum autem ut in eo medio collocavit, ita per totum tetendit: deinde eum circumdedit corpore, et vestivit extrinsecus: caeloque solivago et volubili, et in orbem incitato complexus est, quod secum ipsum propter virtutem facile esse posset, nec desideraret alterum, satis sibi ipsum notum et familiare. Sic Deus ille aeternus hunc perfecte beatum Deum procreavit. Sed animum haud ita, ut modo locuti sumus, tum denique, quum corpus ei effecisset, inchoavit. Neque enim esset rectum, minori parere maiorem. Sed nos multa inconsiderate ac temere dicimus. VII. Deus autem et ortu et virtute antiquiorem genuit animum, eumque ut dominum atque imperantem, obedienti praefecit corpori: idque molitus tali quodam est modo. Ex materia, quae individua est, et quae semper unius modi, suique similis, et ex ea, quae corporibus dividua gignitur, tertium materiae genus ex duobus in medium admiscuit, quod esset eiusdem naturae, et quod alterius: idque interiecit inter individuum atque id, quod dividuum esset in corpore. Ea quum tria sumpsisset, unam in speciem temperavit: naturamque illam, quam alterius diximus, vel cum eadem coniunxit, fugientem, et eius copulationis alienam, permiscens cum materia, quum ex tribus effecisset unum, id ipsum in ea, quae decuit, membra partitus est. Iam partes singulas ex eodem et ex altero et ex materia temperavit. Fuit

autem talis illa partitio. Unam principio partem detraxit ex toto: secundam autem primae partis duplam: deinde tertiam, quae esset secundae sesquialtera, primae tripla: deinde quartam, quae secundae dupla esset: quintam inde, quae tertiae tripla: tum sextam octuplam primae; postremo septimam, quae septem et viginti partibus antecederet primae. Deinde instituit dupla et tripla intervalla explere, partes rursus ex toto desecans: quas intervallis ita locabat, ut in singulis essent bina media: vix enim audeo dicere medietates, quas Graeci μεσότητας appellant; sed quasi ita dixerim, intelligatur; erit enim planius. Earum alteram, eadem parte praestantem extremis, eademque superatam: alteram pari numero praestantem extremis, parique numero superatam. Sesquialteris autem intervallis et sesquitertiis et sesquioctavis sumptis ex his colligationibus in primis intervallis, sesquioctavo intervallo, sesquitertia omnia explebat, quum particulam singulorum relinqueret. Eius autem particulae intervallo habebat numerus ad numerum eamdem proportionem comparationemque in extremis, quam habent CCLVI cum CCXLIII, atque ita permixtum illud, ex quo haec secuit, iam omne consumpserat. Hanc igitur omnem coniunctionem, duplicem in longitudinem diffidit: mediaeque accommodans mediam, quasi decussavit: deinde in orbem torsit, ut et ipsae secum, et inter se, ex commissura, quae e regione esset, iungerentur; eoque motu, cuius orbis semper in eodem erat eodemque modo ciebatur, undique est eas circumplexus. Atque ita quum alterum esset exteriorem amplexus orbem: illum, eiusdem naturae; hunc, alterius nominavit: eamque, quae erat eiusdem, detorsit a latere in dextram partem: hanc autem citimam, a media linea direxit ad laevam: sed principatum dedit superiori, quam solam individuam reliquit. Interio-

em autem quum in sex partes divisisset, septem or-
ies dispares duplo et triplo intervallo moveri iussit,
ontrariis inter se cursibus. Eorum autem trium
ecit pares celeritates: sed quattuor, et inter se dis-
ares, et dissimiles trium reliquorum. VIII. Animum
gitur quum ille procreator mundi Deus ex sua mente
t divinitate genuisset: tum denique omne, quod
rat concretum atque corporeum, substernebat ani-
no, interiusque faciebat: atque ita medio medium
ccommodans copulabat. Sic animus a medio pro-
ectus, extremitatem caeli a suprema regione rotun-
lo ambitu circumiecit, seseque ipse versans, divinae,
empiternae, sapientisque vitae induxit exordium.
Et corpus quidem caeli spectabile effectum est, ani-
nus autem oculorum effugit obtutum. Est autem
nimus ex omnibus, rationis contentionisque (ἁρμο-
νίᾳ Graece) sempiternarum rerum et sub intelligen-
iam cadentium compos et particeps; quo nihil ab
ptimo et praestantissimo genitore melius procrea-
um: quippe qui ex eadem vinctus, alteraque natura,
diuncta materia, temperatione trium partium, pro-
ortione compacta, se ipse conversans, quum mate-
iam mutabilem arripuisset, et quum rursus indivi-
luam atque simplicem, per quam omnis movetur,
liscernitque, quid sit eiusdem generis, et alterius, et
etera diiudicat, quid cuique rei sit maxime aptum,
uid quoque loco aut modo aut tempore contingat:
uaeque distinctio sit inter ea, quae gignantur, et
a, quae sint semper eadem. Ratio autem vera, quae
ersatur in iis, quae sunt semper eadem, et in iis,
uae mutantur, quum in eodem et in altero movetur
psa per se sine voce et sine ullo sono, quum eamdem
artem attingit, qua sensus cieri potest: orbis illius
generis alterius immutatus et rectus omnia animo
nentique denuntiat: tum opiniones assensionesque
irmae veraeque gignuntur. Quum autem in illis re-

bus vertitur, quae manentes semper eaedem, non sensu, sed intelligentia continentur; tum intelligentia scientiaque necessario efficitur.

* * *

(Excidit tantum fere orationis Platonicae, quantum una complectitur pagina ed. Steph. ubi ultima ante hanc lacunam verba leguntur p. 37. C. (p. 35. ed. Bekker.) *νοῦς ἐπιστήμη τε ἐξ ἀνάγκης ἐπιτελεῖται.* Post eamdem prima p. 38. C. ed. St. (p. 37. ed. B.) haec sunt: *ἐξ οὖν λόγου καὶ διανοίας θεοῦ τοιαύτης πρὸς χρόνου γένεσιν* etc.)

IX. **„Ratione igitur et mente divina, ad originem „temporis, curriculum inventum est solis et lunae,“** * * * * Corpora autem eorum singulorum quum effecisset Deus, ea ad eas conversiones collocavit, quas alterius circuitus conficiebat, quae sunt septem, ut et illa septem: ita vim suam natura convertit, ut terram lunae cursus proxime ambiret eique supra terram proxima solis circumvectio esset. Lucifer deinde et sancta Mercurii stella cursum habent solis celeritati parem, sed vim quamdam contrariam: eaque conversione, quam inter se habent Lucifer, Mercurius, Sol, alii alios vincunt vicissimque vincuntur. Reliquorum siderum quae caussa collocandi fuerit, quaeque eorum sit collocatio: in sermonem alium differendum est, ne in eo, quod attingendum fuit, quam in eo, cuius caussa id attigimus, longior ponatur oratio. Quando igitur unum quodque eorum siderum cursum decorum est adeptum, e quibus erat motus temporis consignandus: colligatisque corporibus vinculis animalibus, tum animantia orta sunt: eaque imperio parere didicerunt: tunc ex alterius naturae motione transversa, in eiusdem naturae motum incurrentia, in eoque haerentia atque impedita, quum alia maiorem lustrarent orbem, alia minorem, tardiusque maiorem, celeriusque minorem, motu

vero unius eiusdemque naturae: quae velocissime movebantur, ea celeritate vinci a tardioribus, et quum superabant, superari videbantur. Omnis enim orbis eorum quasi facilitatis inflexione vertebatur: quam bifariam contrarie simul procedentia efficiebant, ut quod esset tardissimum, id proximum fieret celerrimo. Atque ut esset mensura quaedam evidens, quae in istis octo cursibus celeritates tarditatesque declararet: Deus ipse solem, quasi lumen, accendit ad secundum supra terram ambitum, ut quam maxime caelum omnibus colluceret, animantesque, quibus ius esset doceri, ab eiusdem motu, et ab eo, quod simile esset, numerorum naturam vimque cognoscerent. Nox igitur et dies ad hunc modum, et ob has generata caussas, unum circuitum orbis efficit sapientissimum atque optimum: mensis autem, quando luna, lustrato suo cursu, solem consecuta est: annus, ubi sol suum totum confecit et peragravit orbem. Ceterorum autem siderum ambitus ignorantes homines, praeter admodum paucos, neque nomen appellant, neque inter se numero commetiuntur. Itaque nesciunt, hos siderum errores id ipsum esse, quod rite dicitur tempus, multitudine infinita, varietate admirabili praeditos. Attamen illud perspici et intelligi potest, absoluto perfectoque numero temporis, absolutum perfectumque annum tunc compleri denique, quum se octo ambitus, confectis suis cursibus, ad idem caput retulerunt, quumque eos permensus est idem et semper sui similis orbis. Has igitur ob caussas nata astra sunt, quae, per caelum penetrantia, solstitiali se et brumali revocatione converterent: ut hoc omne animal, quod videmus, esset illi animali, quod sentimus, ad aeternitatis imitationem simillimum. X. Et cetera quidem usque ad temporis ortum impressa ab illis, quae imitabatur, effinxerat: sed quia nondum omne animal in mundo

intus incluserat, ex ea parte deficiebat ad propositum exemplar imaginis similitudo. Quot igitur et quales animalium formas mens, in speciem rerum intuens, poterat cernere, totidem et tales in hoc mundo secum cogitavit effingere. Erant autem animantium genera quattuor: quorum unum divinum atque caeleste: alterum pennigerum et aërium: tertium aquatile: terrestre quartum. Divinae animationis maxime speciem faciebat ex igne, ita ut splendidissimus esset et adspectu pulcherrimus. Quumque similem universitatis naturae efficere vellet, ad volubilitatem rotundavit, comiteque eum sapientia quam optimae mentis effecit, circumque caelum aequaliter distribuit, ut hunc hac varietate distinctum bene Graeci κόσμον, nos lucentem mundum nominaremus. Dedit autem divinis duo genera motus: unum, quod semper esset in eodem aeque, et idem in omnibus, atque uno modo celeraret: alterum, quod in anticam partem a conversione eiusdem et similis pelleretur. Quinque autem reliquis motibus orbem eum esse voluit expertem, immobilem, et stantem. Ex quo genere ea sunt sidera, quae infixa caelo non moventur loco: quae sunt animantia, eaque divina: ob eamque caussam suis sedibus inhaerent et perpetuo manent. Quae autem vaga et mutabili ratione labuntur, ita generata sunt, ut supra diximus. Iam vero terram, altricem nostram, quae traiecto axe sustinetur, diei noctisque effectricem eamdemque custodem, antiquissimam Deorum voluit esse eorum, qui intra caelum gignerentur. Flexiones autem Deorum et inter ipsos Deos concursiones, quaeque in orbibus eorum conversiones antecessionesque eveniant, quumque inter se paene contingant, eos, qui prope copulentur contraria regione, et pone quos, aut ante labantur, quibusque temporibus a nostro adspectu oblitescant, rursusque emersi errorem incutiant ra

tionis expertibus, si verbis explicare conemur, nullo posito sub oculis simulacro, earum rerum frustra suscipiatur labor. Sed haec satis sint dicta nobis. Quae de Deorum, qui cernuntur, quique orti sunt, natura praefati sumus, habeant hunc terminum. XI. Reliquorum autem, quos Graeci δαίμονας appellant, nostri, opinor, Lares, si modo hoc recte conversum videri potest, et nosse et nuntiare ortum eorum, maius est, quam ut profiteri scribere nos audeamus. Credendum nimirum est veteribus et priscis, ut aiunt, viris, qui se progeniem Deorum esse dicebant. Itaque eorum vocabula nobis prodiderunt. Nosse autem generatores suos optime poterant: ac difficile factu est, a Diis ortis fidem non habere; quamquam nec argumentis nec rationibus certis eorum oratio confirmatur: sed quia de suis rebus notis videntur loqui, veteri legi morique parendum est. Sic igitur, ut ab his est traditum, horum Deorum ortus habeatur atque dicatur, ut Oceanum Salaciamque Caeli satu Terraeque conceptu generatos editosque memoremus: ex his Phorcyn, Saturnum, et Opem: deinceps Iovem atque Iunonem, reliquos, quos fratres inter se agnatosque usurpare atque appellare videmus, et eorum, ut utamur veteri verbo, prosapiam. Quando igitur omnes, et qui moventur palamque ostenduntur, et qui eatenus nobis declarantur, qua ipsi volunt, creati sunt: tum ad eos is Deus, qui omnia genuit, fatur. Haec vos, qui Deorum satu orti estis, attendite: quorum operum ego parens effectorque sum, quae per me facta, non sunt dissoluta, me invito: quamquam omne colligatum solvi potest: sed haudquaquam boni est, ratione vinctum velle dissolvere. Sed quoniam orti estis, immortales vos quidem esse et indissolubiles non potestis: neutiquam tamen dissolvemini, nec vos ulla mortis fata periment, nec fraus valentior, quam con-

silium meum, quod maius est vinculum ad perpetuitatem vestram, quam illa, quibus estis tum, quum gignebamini, colligati. Quid sentiam igitur, cognoscite. Tria nobis genera reliqua sunt, eaque mortalia: quibus praetermissis, caeli absolutio perfecta non erit. Omnia enim genera animalium, complexu non tenebit: teneat autem oportebit, ut eodem ne quid absit, quae a me ipso effecta sint, quod Deorum vitam possit adaequare. Ut igitur mortali generentur conditione, vos suscipite, ut illa gignatis, imiteminique vim meam, qua in vestro ortu me usum esse meministis: in quibus qui tales creantur, ut Deorum immortalium quasi gentiles esse debeant, divini generis appellentur, teneantque omnium animantium principatum, vobisque iure et lege volentes pareant: quorum vobis initium statusque traditur a me: vos autem ad id, quod erit immortale, partem attexitote mortalem. Ita orientur animantes, quos et vivos alatis, et consumptos sinu recipiatis. Haec ille dixit. XII. Deinde ad temperationem superiorem revertit: in qua omnem animum universae naturae temperans permiscebat, superiorisque permixtionis reliquias fundens aequabat, eodem modo ferme, nisi quod non ita incorruptas, ut ea, quae semper idem, sed a Diis secundum sumebat atque tertium. Toto igitur omnino constituto, sideribus parem numerum distribuit animorum, et singulos adiunxit ad singula, atque ita quasi in currum universitatis imposuit, commonstravitque leges fatales ac necessarias, et ostendit primum ortum unum fore omnibus, eumque moderatum atque constantem nec ab ullo imminutum: satis autem, et quasi sparsis animis, fore, uti certis temporum intervallis oriretur animal, quod esset ad cultum Deorum aptissimum. Sed quum duplex esset natura generis humani, sic se res habebant, ut praestantius genus esset eorum, qui essent futuri viri

um autem animis corpora cum necessitate insevset, quumque ad corpora necessitate tum accessio ;et, tum abscessio; necesse erat, sensum exsistere im, communemque omnium vehementiore motu :itato, coniunctoque naturae: deinde voluptate et lestia mixtum amorem: post iram et metum et iquos motus animi, comites superiorum, et his am contrarios dissidentes: quos qui ratione rexe-, iuste vixerit; qui autem his se dediderit, iniuste. que ille, qui recte et honeste curriculum vivendi a tura datum confecerit, ad illud astrum, quocum tus fuerit, revertetur. Qui autem immoderate et emperate vixerit, eum secundus ortus in figuram iliebrem transferet. Et si ne tum quidem finem vi-rum faciet: gravius etiam iactabitur, et in suis ribus simillimas figuras pecudum et ferarum insferetur: neque malorum terminum prius adspi-t, quam illam sequi coeperit conversionem, quam bebat in se ipse, eiusdem et unius, simul innatam insitam. Quod tum eveniet, quum illa, quae ex ne, aëre, aqua, atque terra, turbulenta et rationis pertia insederint, denique ratione depulerit, et ad imam atque optimam affectionem animi pervenerit.

III. Quae quum ita designasset, seseque, si quid stea fraudis aut vitii evenisset, extra omnem cul-m caussamque posuisset: alios in terra, alios in na, alios in reliquas mundi partes, quae sunt ad spa-rum temporis significationem notae constitutae, argens quasi serebat. Post autem sationem eam iis, ut ita dicam, iunioribus permisit, ut corpora ortalia effingerent, quantumque esset reliquum ex imano animo, quod deberet accedere, id omne, et iac sequentia essent, perpolirent et absolverent. inde ut huic animanti principem se ducemque aeberet, vitamque eius pulcherrime regeret et gu-rnaret: nisi quatenus ipse benefactus sua culpa

sibi aliquid miseriae quaereret. Atque is quidem, qui cuncta composuit, constanter in suo manebat statu: qui autem erant ab eo creati, quum parentis ordinem cognovissent, hunc sequebantur. Itaque quum accepissent immortale principium mortalis animantis, imitantes genitorem et effectorem sui, particulas ignis et terrae et aquae et aëris a mundo, quas rursus redderent, mutuabantur, easque inter se copulabant, haud iisdem vinculis, quibus ipsi erant colligati, sed talibus, quae cerni non possent propter parvitatem, crebris quasi cuneolis iniectis, unum efficiebant ex omnibus corpus: itemque in eo influente atque effluente animo divino ambitus illigabant. Itaque illi in flumen immersi, neque tenebant neque tenebantur, sed vi magna tum ferebant tum ferebantur. Ita totum animal movebatur illud quidem, sed immoderate et fortuitu, ut sex motibus veheretur. Nam et ante et pone, ad laevam et ad dextram, et sursum et deorsum, modo huc, modo illuc —

*** sex oras regionesque versus errans procedebat; ***

(Tres fere desunt paginae orationis Platonicae. Verba ante hiatum ultima haec sunt ap. Plat. p. 43. B. ed. Steph. (p. 47. ed. Bekker.): *κατὰ τοὺς ἓξ τόπους πλανώμενα προήιεν.* Abruptae orationis filum his verbis ap. Plat. p. 46. A. ed. Steph. (p. 52. ed. Bekker.) rursus annectitur: *τὸ δὲ περὶ τὴν τῶν κατόπτρων εἰδωλοποιίαν* etc.)

Iam vero earum imaginum, quae finguntur et redduntur in speculis, eorumque, quae splendida et lêvia sunt, rationem perspicere, haud difficile est. Nam ex ignis utriusque externi atque interni communione inter ipsos, quum unus per singulas partes effectus et multis modis concors et aptus redditus in levore consedit.

XIV. Sed si in splendore consedit: tum vel eadem
ıecies, vel interdum immutata redditur.

* * *

* * omniaque huiusmodi necessario in speculo refe-
ıntur, * * *

* * quum ignis oculorum cum eo igne, qui est ob os
fusus, * * *

* * in re levi et splendida, * * *

confudit, et contulit. Dextra autem videntur,
ae laeva sunt, quia contrariis partibus oculorum,
ntrarias partes attingunt.

* * praeter morem usitatum adiectionis et com-
ssurae.

* * *

ɪspondent autem dextra dextris, laeva laevis con-
rsione luminum, quum ea inter se non cohaere-
ınt. Id fit, quum speculorum levitas hinc illincque
itudinem assumpsit, et ita dextra detrusit in lae-
m partem oculorum, laevaque in dextram. Supina
am ora cernuntur depulsione luminum: quae con-
rtens inferiora reddit, quae sunt superiora. Atqui
ec omnia ex eo genere sunt, quae rerum adiuvant
ıssas. Quibus utitur ministeriis Deus, quum opti-
speciem, quoad fieri potest, efficit. Sed existimant
rique, non haec adiuvantia caussarum, sed has
as esse omnium caussas, quae vim habeant frigo-
et caloris, concretionis et liquoris, careant autem
ni intelligentia atque ratione, quae, nisi in ani-
, nulla alia in natura reperiantur. Animus autem
sum omnem effugit oculorum. At ignis et aqua et
ra et aer corpora sunt, eaque cernuntur. Illum
em, qui intelligentiae sapientiaeque se amatorem
fitetur, necesse est, intelligentis sapientisque na-
ae primas caussas conquirere: deinde secundas
ssas rerum earum, quae necessario movent alias,
ım ipsae ab aliis moventur. Quocirca nobis sic

cerno esse faciendum, ut de utroque nos quidem dicamus genere caussarum, separatim autem de iis, quae cum intelligentia sunt efficientes pulcherrimarum rerum atque optimarum: et de iis, quae, vacantes prudentia, inconstantia perturbataque efficiunt. Ac de oculorum quidem caussis, ut haberent eam vim, quam nunc habent, satis ferme esse dictum puto. Maxima autem eorum utilitas donata humano generi Deorum munere deinceps explicetur. Rerum enim optimarum cognitiones nobis oculi attulerunt. Nam haec, quae est habita de Universitate oratio a nobis, haud umquam esset inventa, si neque sidera, neque sol, neque caelum sub oculorum adspectum cadere potuissent. Nunc vero dies noctesque oculis cognitae, tum mensium annorumque conversiones ad numerum machinatae sunt, et spatium temporis demensae sunt, et ad quaestionem totius naturae impulerunt. Quibus ex rebus philosophiam adepti sumus: quo bono nullum optabilius, nullum praestantius neque datum est mortalium generi Deorum concessu atque munere, neque dabitur.

* * *

(p. 47. B. ed. Steph. (p. 54. ed. Bekker.) haec exstant Platonis verba: οὐθ᾽ ἥξει ποτὲ τῷ θνητῷ γένει δωρηθὲν ἐκ θεῶν — in quae exit hoc Ciceronis fragmentum. Hinc orationis Platonicae paginae XLVI desiderantur.)

Defenstrix. (Prisc. de XII vers. Aen. c. 2. §. 16.)

G) TITULI OPERUM DEPERDITORUM VARII ARGUMENTI.

1) LIBER DE LAUDE CAESARIS.

Hunc librum Cicero, de Caesaris actis sibi probatis scripsit, si locum ad Att. l. IV. ep. 5. in. Schützius recte cepit, anno U. 698, Lentulo Philippo Coss.

II) DE ORDINANDA REPUBLICA.

Fuit hic liber συμβουλευτικός (ad Att. l. XII. ep. 40.) vel epistola ad Caesarem IV. Cos. s. Coll. eumdemque Dictat. s. anno U. 709. missa. Circumferuntur etiam nunc incerti auctoris de ordinanda republica epistolae, quae facilius Sallustio deberi videntur, quàm Tullio.

III) LAUS PORCIAE.

Hanc laudationem, quae cuiusmodi fuerit nescimus, eodem anno scriptam memorat ipse Cicero ad Att. l. XIII. ep. 37. et 48. Fuit autem Porcia M. Catonis soror, eademque uxor L. Domitii Ahenobarbi.

IV) COMMENTARII CONSULATUS SUI

iique Graece scripti. Vid. infr. poema eiusd. argumenti.

V) EDICTUM L. RACILII TRIB. PL.

quod sub nomine ipsius Cicero inscripsit in Invectionem P. Clodii. (Ita quidem refert vet. Schol., ut videtur, Asconius ad orat. pro Plancio c. 32. p. 173. ed. Mai. 1817.) Racilius autem Tribunatum gessit Lentulo Marcellino et Philippo Coss. s. anno U. 698.

VI) ORATIO PRO ADOLESCENTIBUS SICULIS

eaque Quaestoria s. a. 679. dicta. (V. Plut. Cic. c. 6.)

VII) ORATIO CONTRA T. MUNATIUM PLANCUM

habita a U. 702. mens. Decembr. s. Metello et Pompeio III. Coss. (cf. Cic. ad Div. l. VII. ep. 2. Philipp. VI. c. 4. Dio. XL. 55.)

H) FRAGMENTA POEMATUM.

I. VERSUS HOMERICI
A CICERONE IN LATINUM TRANSLATI.

ADNOTATIO.

Cicero ipse se Homeri versus in Latinum transtulisse profitetur (de Fin. L. V. c. 18.) Nec equidem dubito, quin, ut quae a se admodum adolescentulo conversa esse scribit Aratea, sic etiam Homerica quaedam in iuventute ab eo exercitationis caussa Latinis expressa sint versibus.

A) ex Iliade.

1) β. v. 299 - 330. ap. Cic. de Div. II, 30.

Ferte, viri, et duros animo tolerate labores,
Auguris ut nostri Calchantis fata queamus
Scire, ratosne habeant, an vanos pectoris orsus.
Namque omnes memori portentum mente retentant,
Qui non funestis liquerunt lumina fatis.
Argolicis primum ut vestita est classibus Aulis,
Quae Priamo cladem et Troiae pestemque ferebant:
Nos circum latices gelidos fumantibus aris,
Aurigeris Divûm placantes numina tauris,
Sub platano umbrifera, fons unde emanat aquai,
Vidimus immani specie tortuque draconem
Terribilem, Iovis ut pulsu penetrabat ab ara:
Qui platani in ramo foliorum tegmine septos
Corripuit pullos: quos quum consumeret octo,
Nona super tremulo genitrix clangore volabat:
Cui ferus immani laniavit viscera morsu.

Hunc ubi tam teneros volucres matremque peremit,
Qui luci ediderat, genitor Saturnius idem
Abdidit et duro formavit tegmina saxo.
Nos autem timidi stantes mirabile monstrum
Vidimus in mediis Divûm versarier aris.
Tum Calchas haec est fidenti voce locutus:
Quidnam torpentes subito obstupuistis Achivi?
Nobis haec portenta Deûm dedit ipse creator,
Tarda et sera nimis: sed fama ac laude perenni.
Nam quot aves taetro mactatas dente videtis,
Tot nos ad Troiam belli exantlabimus annos:
Quae decimo cadet, et poena satiabit Achivos.
Edidit haec Calchas: quae iam matura videtis.

2) ί. v. 646-648. ap. Cic. Tuscc. l. III. c. 9.

Corque meum penitus turgescit tristibus iris,
Quum decore atque omni me orbatum laude recordor.

B) ex Odyssea.

1) μ΄. v. 184-191. ap. Cic. de Fin. l. V. c. 18.

decus Argolicum, quin puppim flectis Ulixe,
uribus ut nostros possis agnoscere cantus.
am nemo haec umquam est transvectus caerula cursu,
uin prius adstiterit vocum dulcedine captus;
ost variis avido satiatus pectore Musis,
octior ad patrias lapsus pervenerit oras.
os grave certamen belli, clademque tenemus,
raecia quam Troiae divino numine vexit;
mniaque e latis rerum vestigia terris.

) σ΄. v. 136. sq. ap. Augustin. de Civ. D. l. V. c. 8. T. V. p. 293.

ales sunt hominum mentes, qualis pater ipse
ppiter auctiferas lustravit lumine terras.

II. ARATI PHAENOMENA
A CICERONE IN LATINUM CONVERSA.

ADNOTATIO.

Hoc carmen, quo Cicero admodum adolescentulus Aratea Eudoxi Φαινόμενα sermone Latino illustravit, (N. D. l. II. c. 41.) magna parte mutilum Hugo Grotius suis suppletum versibus una cum Arato, Germanico et Avieno edidit a. MDC. Ciceronianis igitur versibus Grotianos numero non nimis multos, conspectus caussa, Oliveto exemplum mihi praeeunte, eosque passim emendatos, visum est addere, ut, qui ad Aratum legendum novissimis Buhlii, Matthiaei, Vossii, Buttmanni, studiis excitarentur, cum perpetua illius oratione Ciceronianam facillime possent contendere. Quibus ne diversus Graecorum et Latinorum versuum numerus impedimento esset, orationem Latinam eodem fere modo, quo Buttmannus Graecam, distinguendam, Grotianam autem, quo a Tulliana facilius discernerent, litteris obliquis i. e. cursivis exscribendam putavi. Ne vero perpetui carminis lectio auctorum nomenclatura interpellaretur, satius duxi in antecessum monere, unde parva illa Tullianorum versuum fragmenta deprompta essent. V. 1. e Cic. de Legg. II, 3, 7. Vv. 19. 20. 24. 25. 28. 37. 38. 40 - 44. 46 - 48. 56 - 61. 63 - 66. 68. 73. 76. 77. e Cic. N. D. l. II. c. 41. sq. §. 104. sqq. Vv. 80. 81. e Priscian. IV, 6, 52. Vv. 86 - 90. 96 - 101. e Cic. N. D. II, 42. 109. sq. V. 116. e Lactant. Inst. l. V. c. 5. Vv. 134 - 136. e Cic. N. D. II, 63, 159. V. 138. e Lactant. Inst. l. V. c. 5. V. 149. e Priscian. VI, 4, 19. Vv. 151 - 153. e Cic. N. D. II, 43. 110. V. 157. e Cic. Or. 45, 152. Vv. 165 - 167. 170. 171. 173. 178. 186. 193. 201. 202. 209 - 212. et 230. e Cic. N. D. II, 43, 110. sq. Maioris autem fragmenti versus, seorsum numerari solitos, exceptis qui interpositi sunt versibus Grotianis, numeri indicant summis in paginis ad-

cripti. Denique cincinni „ " eiusdem, quod in Codd. eparatim scriptum accepimus, fragmenti versus desi- ;nant aliorum quoque scriptorum auctoritate confir- natos.

Ab Iove Musarum primordia: *semper in ore*
Plurimus ille hominum est, qui compita numine magno,
Conciliumque virûm complet, pelagusque profundum,
Et pelagi portus. Fruimur Iove et utimur omnes;
Nos genus illius; nobis ille omine laeto,
Dextera praesignat, populumque laboribus urget,
Consulat ut vitae: quando sit terra ligoni
Aptior, aut bubus, monet; et quo tempore par sit,
Aut serere, aut septas lymphis adspergere plantas.
Ipse etiam in magno defixit sidera mundo
Ordine quaeque suo, atque in totum providus annum
Astra dedit, quae nos moneant, qua quaelibet hora
Apta geri, certa nascantur ut omnia lege.
Idem ergo primus placatur, et ultimus idem.
Magne pater, magnum mortalibus incrementum,
Progenies prior, et dulces ante omnia Musae,
Cuncti una salvete mihi, et dum sidera canto,
Si ius fasque sinunt, longum deducite carmen.
Cetera labuntur celeri caelestia motu,
Cum caeloque simul noctesque diesque feruntur;
Axis at immotus numquam vestigia mutat,
Sed tenet aequali libratas pondere terras;
Quem circum magno se volvit turbine caelum.
Extremusque adeo duplici de cardine vertex
Dicitur esse Polus, *quorum hic non cernitur, ille*
Ad Boream, Oceani supera confinia tendit:
Quem cingunt Ursae celebres cognomine Plaustri,
Quas nostri septem soliti vocitare Triones.
Alterius caput alterius flammantia terga
Adspicit, inque vicem pronas rapit orbis in ipsos
Conversas humeros. Creta, si credere fas est,

Ad caeli nitidos axes venere relicta:
Iuppiter hoc voluit, quem sub bene olentibus herbis
Ludentem Dicti grato posuere sub antro
Idaeum ad montem, totumque aluere per annum,
Saturnum fallunt dum Dictaei Corybantes.
Ex his altera apud Graios Cynosura vocatur;
Altera dicitur esse Helice, *quae monstrat Achivis*
In pelago navis quo sit vertenda; sed illa
*Con*fidunt* duce nocturna Phoenices in alto.
Sed prior illa magis stellis distincta refulget,
Et late prima confestim a nocte videtur.
Haec vero parva est, sed nautis usus in hac est:
Nam cursu interiore brevi convertitur orbe,
Signaque Sidoniis monstrat certissima nautis.
    Has inter, veluti rapido cum gurgite flumen,
Torvu' Draco serpit, subter superaque revolvens
Sese, conficiensque sinus e corpore flexos,
Quos cani tangunt immunes gurgitis Arctoe.
Verum haec extremae circumdatur agmine caudae,
Qua spirae sinus est, involvitur altera caelo.
Nempe Helice extremae circumdatur agmine caudae,
Qua spirae sinus est, caput est Cynosuridos Ursae:
Quae tamen usque pedes summo illum a vertice tangit.
Retrogrado hic iterum cursu convertitur anguis.
Huic non una modo caput ornans stella relucet,
Verum tempora sunt duplici fulgore notata,
E trucibusque oculis duo fervida lumina flagrant,
Atque uno mentum radianti sidere lucet:
Obstipumque caput, tereti cervice reflexum,
Obtutum in caudam maioris figere dicas.
Oppposita extremae capitis sunt dextera caudae.
Hoc caput hic paullum sese, subitoque recondit,
Ortus ubi, atque obitus parte admiscentur in una.
    *Quod** tangens defessa velut maerentis imago
Vertitur; *hanc nemo certo tibi dicere possit,*
Aut quisnam, quo sit fessus, labor: attamen illam

Engonasin vocitant, genibus quia nixa feratur.
Illa petit binis manibus diversa locorum,
Atque humeros supera tensis dispenditur ulnis,
Et super ora, cavis spirantia naribus ignem,
Serpentis dextrae figit vestigia plantae.
Hic illa eximio posita est fulgore Corona:
Hanc Ariadnaeum Bacchus testatus amorem
Intulit in caelum, qua Nixi terga fatiscunt.
Iuxta humeros sertum est: propter caput Anguitenentis,
Quem claro perhibent Ophiuchum nomine Graii,
Est caput illius, summoque ex vertice Nixi
Perfacile alterius candentia sidera nosces.
Huic supera duplices humeros affixa videtur
Stella, micans tali specie talique nitore,
Fulgeat ut, pleno quum lumine Luna refulsit.
Non par est geminis manibus vigor, et licet illis
Nec nullus splendor nec sit parvissima moles,
Attamen est tenuis disperso lumine fulgor.
Hic pressu duplici palmarum continet Anguem,
Atque eius ipse manet religatus corpore toto;
Namque virum medium serpens sub pectora cingit.
Ille tamen nitens graviter vestigia ponit,
Atque oculos urget pedibus pectusque Nepai.
Hic, pressus dextra, tollit se parte sinistra:
Vel serta attingunt summae Minoia malae.
Sub spira quaeres immenso corpore Chelas,
Quae tamen haud magnum iactant pro mole nitorem.
Ipsam Helicen sequitur, non dispar forma bubulco,
Arctophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes,
Quod quasi temone adiunctam prae se quatit Arctum.
Clarus hic, et subter praecordia fixa videtur
Stella micans radiis Arcturus nomine claro.
Hic se sub pedibus profert finita Booti,
Spicum illustre tenens, splendenti corpore Virgo.

Sive illi Astraeus pater est, qui dicitur idem
Sideribus stellisque pater, seu quilibet alter,
Sit felix: sane haec narratur fabula vulgo.
Incoluit caelo terras Astraea relicto,
Conventusque hominum non dedignata priorum,
Sed nec femineos spernens invisere coetus,
Leti expers generi mortali mixta resedit,
Nomine Iustitiae gaudens; senibusque coactis,
In magnove foro, lateve patente platea,
Civiles populis dictabat sedula leges:
Nec mala lis fuerat, nec dum discordia nota,
Nec fera seditio furiarat mobile vulgus,
Saeva nec audaces fuerant freta passa carinas:
Sed, bubus tracto sulcantes vomere terras,
Malebant tenui contenti vivere cultu,
Sufficiente Dea iustis pleno omnia cornu.
Haec manet, in sanctis dum gens manet aurea terris:
At non argenti nimis est laetata metallo,
Moribus et versis versa est prior ipsa voluntas,
Raraque peiori iunxit sua numina genti:
Sola sed ex raucis descendens montibus ibat,
Sub noctem, nulli teneris blandita loquelis;
Sed simulac magnas hominum migravit ad urbes,
Improba terrificis sic ulta est crimina verbis:
Non ego me dignor posthac monstrare videndam,
Degener o primae proles, nunc altera prolis,
Degeneres iterumque iterumque habitura nepotes:
Tunc fera bella hominum generi, caedesque nefandae
Impendent, culpamque comes sua poena sequetur.
Sic ait, et populos, intenta etiam ora tenentes,
Linquit, et ad montes silvarumque avia tendit.
Haec aetas vitam liquit, sobolemque reliquit.
Ferrea tum vero proles exorta repente est,
Ausaque funestum prima est fabricarier ensem,
Et gustare manu victum domitumque iuvencum.
Tunc, mortale exosa genus, Dea in alta volavit,

Et Iovis in regno caelique in parte resedit,
Illustrem sortita locum, qua nocte serena
Virgo conspicuo fulget vicina Bootae.
Huic, humeros supera duplices, convertitur alam
Ad dextram Graio Protrygeter nomine dicta,
Stella micans tali specie talique nitore,
Qualis et immensae sub cauda volvitur Arcti.
Illa quidem flagrans: sed et huic flagrantia plura
Sidera, quae parvo poteris reperire labore.
Quin etiam ante pedes, magno fulgore notata,
Stella nitet: dehinc prima humeros subit, altera lumbos,
Tertia sub cauda ad genus ipsum lumina pandit.
Cetera sed certo passim sine nomine fulgent.
Et natos Geminos invises sub caput Arcti;
Subiectus media*e** est Cancer, pedibusque tenetur
Magnu' Leo, tremulam quatiens e corpore flammam.
Explicat hic summos ardores semita Phoebi.
Tunc nullae apparent per culta novalia spicae,
Principioque adeo Solis per caerula caeli
Hoc motu radiantis Etesiae in vada Ponti
Procumbunt glomerati, et longo flamine spirant.
Tunc mihi non remis placeat ratis indiga, verum
Larga satis, rectoque ad venti commoda clavo.
Si cupis Aurigam atque Aurigae noscere stellas,
Ullaque fama tuas Caprae pervenit ad aures,
Haedorumque simul, quorum duo lumina cernunt
Saepe per iratum iactata cadavera pontum:
Sub laeva *is* Geminorum obductus parte feretur.
Adversum caput huic Helice truculenta tuetur.
At Capra laevum humerum clara obtinet; *illa putatur*
Ubera adhuc parvo lactenda dedisse Tonanti,
Hanc Iovis Oleniam capram dixere ministri.
Verum haec est magno atque illustri praedita signo.
Contra Haedi exiguum iaciunt mortalibus ignem
Aurigae in manibus; cuius vestigia servans,

Corniger est, valido connixus corpore, Taurus,
Quem non difficili ratione agnoscere possis.
Namque illum exornant externi haud indiga signi
Sidera, quae vivum caput olli utrimque figurant,
Incluta per totam spargentia lumina frontem:
Has Graeci stellas Hyadas vocitare suerunt.
Sed pes Aurigae dexter, cornuque sinistrum
Tauri uno igne micant: pariterque feruntur uter-
que:
At prior Aurigâ latum petit oceanum Bos,
Quum tamen e placidis surgant simul aequoris undis.
Quin etiam Iasidae domus antiquissima Cephei
Aerumnis est nota suis, quam Iuppiter auctor
Progenii subito praeclaris intulit astris:
Namque ipse ad tergum Cynosurae vertitur Arcti
Iasides, pansis distendens brachia palmis;
Tantaque ab extrema cauda disterminat Arcti
Regula utrumque pedem, quantâ pes a pede distat.
Quodsi a Cephaeo paullum tua lumina baltheo
Dimoveas, versus saeva agmina prima Draconis:
Hic erit, haud plena poteris quam cernere luna,
Obscura specie stellarum Cassiepea:
Nam non crebrae illi stellae, neque sidera iuncta
Egregium ex variis componunt ignibus ignem:
Sed quali portas firmatas obiice clavi
Occludit vectis bifori vis obdita valvae,
Talia et hanc etiam prive disposta figurant
Sidera; et ipsa adeo passis distenditur ulnis,
Non secus ac sortem natae miseretur iniquam:
Hanc *namque* illustri versatur corpore propter
Andromeda, aufugiens adspectum maesta parentis:
Quam non sollicitus noctu labor inquirundi;
Tam clarum caput est, tam magno sidere flagrant
Ambo humeri, summique pedes, vestesque fluentes.
Haec etiam in varias distendit brachia partes,
Utque prius, sic nunc in magno vincula mundo

Non relevant duro defessas pondere palmas.
Huic Equus ille, iubam quatiens fulgore micanti,
Summum contingit caput alvo, stellaque iungens
Una tenet duplices communi lumine formas,
Aeternum ex astris cupiens connectere nodum.
Sed latus atque armos depingunt terna caballi,
Aequali a sese spatio quae sidera distant,
Eximio fulgore, quibus par nec caput altum
Nec longa est cervix: flagrantis ad ultima malae
Quattuor his aliis non cedat stella nitore,
Fulgentes inter stellas media ipsa refulgens.
Non equidem hic quadrupes, verum media tenus alvo
Conspicuus profert sonipes venerabilis ora.
Hunc fama est, olim propter iuga summa Heliconis,
Hippocrenaeum nobis donasse liquorem:
Tunc nondum Aonii maduere virentia montis
Fecundo latice: ut generosi prima caballi
Ungula humum tetigit, simul ingens prosiluit fons,
Unde Caballinum primi vocitare bubulci:
Ille quidem stillans e saxis irrigat agros,
Thespia terra, tuos: sed Equus pro munere tanto
Exornat magni penetralia lucida caeli.
Exin contortis Aries cum cornibus haeret.
Ille quidem, aeternum longos agitatus in orbes,
Segnior haud currit signo Cynosuridos Arcti;
Languidus obscurusque tamen, ceu luna retundat
Flammae aciem, Andromedae se propter cingula volvit,
E quibus hunc subter possis cognoscere fultum.
Iam caeli mediam partem terit, ut prius illae
Chelae, quum pectus quod cernitur Orionis.
Et prope conspicies parvum sub pectore claro
Andromedae signum, Deltoton dicere Graii
Quod soliti, simili quia forma littera claret:
Huic spatio ductum simili latus exstat utrumque.
At non tertia pars lateris: — nam non minor illis, —
Sed stellis longe densis praeclara relucet.

Inferior paullo est Aries, et flamen ad Austri
Inclinatior, atque etiam vehementius illo
„Pisces, quorum alter paullum praelabitur ante,
„Et magis horriferis Aquilonis tangitur alis.“
Atque horum e caudis duplices velut esse catenae
Dicuntur; sua diversae per lumina serpunt,
Atque una tandem in stella communiter haerent,
Quam veteres soliti caelestem dicere Nodum.
Andromedae laevo ex humero, si quaerere perges,
Appositum poteris supra cognoscere Piscem.
E pedibus vatum summo natus Iove Perseus,
Quos humeris retinet defixo corpore Perseus:
„Quem summa ab regione Aquilonis flamina pulsant.“
Hic dextram ad sedes intendit Cassiepeae,
Diversosque pedes, vinctos talaribus aptis,
Pulverulentus uti de terra lapsu' repente
In caelum victor magnum sub culmine portat.
„At propter laevum genus omni ex parte locatas
„Parvas Vergilias tenui cum luce videbis.“
Hae septem vulgo perhibentur more vetusto
Stellae, cernuntur vero sex undique parvae.
At non interiisse putari convenit unam:
Sed frustra temere a vulgo ratione sine ulla
Septem dicier, ut veteres statuere poetae,
Aeterno cunctas aevo qui nomine dignant,
Alcyone, Meropeque, Celaeno, Taygeteque,
Electra, Steropeque, simul sanctissima Maia.
Hae tenues parvo labentes lumine lucent:
At magnum nomen signi clarumque vocatur
Propterea quod et aestatis primordia clarat,
Et post, hiberni praepandens temporis ortus,
Admonet, ut mandent mortales semina terris.
„Inde Fides, leviter posita et convexa, videtur,“
Mercurius parvus manibus quam dicitur olim
Infirmis fabricatus in alta sede locasse;
„Quae genus ad laevum Nixi delapsa resedit,

Atque inter flexum genus et caput Alitis haesit.
„Namque est Ales avis, lato sub tegmine caeli“
uae volat et serpens geminis secat aëra pennis.
ltera pars huic obscura est et luminis expers:
ltera nec parvis nec claris lucibus ardet,
Sed mediocre iacit quatiens e corpore lumen.
aec dextram Cepheï dextro pede pellere palmam
estit: iam vero clinata est ungula vehemens
ortis equi propter pennati corporis alam.
Ipse autem labens multis Equus ille tenetur
iscibus: huic cervix dextra mulcetur Aquari.
Serius haec obitus terrai iussit equi vis*,
Quam, gelidum valido de pectore frigus anhelans,
Corpore semifero magno Capricornus in orbe;
Quem quum perpetuo vestivit lumine Titan,
Brumali flectens contorquet tempore currum.“
Hoc cave te ponto studeas committere mense:
Nam non longinquum spatium labere diurnum:
Non hiberna cito volvetur curriculo nox:
Humida non sese vestris aurora querelis
Ocius ostendet, clari praenuntia solis:
At validis aequor pulsabit viribus Auster:
Tum fixum tremulo quatietur frigore corpus.
Sed tamen anni iam labuntur tempore toto,
Nec cui signorum cedunt, neque flamina vitant,
Nec metuunt canos minitanti murmure fluctus.
At nautae, fulicae similes mergoque natanti,
Anxia per totum iactantes lumina pontum,
Nequidquam nusquam parentia littora quaerunt,
Dum tenuis nigro tabula hos distinguit ab Orco.
Atque etiam supero navi pelagoque vagato
Mense, Sagittipotens solis quum sustinet orbem.
Non multo leviora putes instare pericla,
Ante nigras cautus tenebras subducere puppim.
Nam iam quum minus exiguo lux tempore praesto est,
Hoc signum veniens poterunt praenoscere nautae:

Iam prope praecipiti ante licebit visere nocti,
„Ut sese ostendens emergit Scorpios alte,
„Posteriore trahens plexum vi corporis arcum:“
Sed Nepa non multum prior, at prior exit ab undis.
Iam supra cernes Arcti caput esse minoris,
Et magis erectum ad summum versarier orbem.
Tum sese Orion toto iam corpore condit
Extrema prope nocte, et Cepheus conditur ante,
Lumborum tenus a palma* depulsus ad undas.
Hic, missore vacans, fulgens iacet una Sagitta,
„Quam propter nitens penna convolvitur Ales:“
Et clinata magis paullo est Aquilonis ad auras.
„At propter se Aquila ardenti cum corpore portat“
Igniferum mulcens tremebundis aethera pennis,
Non nimis ingenti cum corpore, sed grave maestis
Ostendit nautis, perturbans aequora, signum.
„Tum magni curvus Capricorni corpora propter
„Delphinus iacet, haud nimio lustratu' nitore,“
Praeter quadruplices stellas in fronte locatas,
Quas intervallum binas disterminat unum.
Cetera pars laeta tenui cum lumine serpit.
Illae quae fulgent luces ex ore corusco,
Sunt inter partes gelidas Aquiloni' locatae,
Atque inter spatium et laeti vestigia solis.
At pars inferior Delphini fusca videtur
Inter Solis iter, simul inter flumina venti,
Viribus erumpit qua summi spiritus Austri.
„Exinde Orion, obliquo corpore nitens“,
Inferiora tenet truculenti corpora Tauri:
Quem qui suspiciens* in caelum nocte serena
Late dispersum non viderit, abdita vero
Cetera se speret cognoscere signa potesse.
Namque pedes subter rutilo cum lumine claret
„Fervidus ille Canis stellarum luce refulgens.“
Hunc tegit obscurus subter praecordia venter:
Nec toto spirans rabido de corpore flammam.

ιestiferos validis erumpit flatibus ignes:
[otus ab ore micans iacitur mortalibus ardor.
iirion hunc Graeci praeclaro nomine dicunt.
Hic ubi se pariter cum Sole in culmina caeli
Extulit, haud patitur foliorum tegmine frustra
Suspensos animos arbusta ornata tenere.
Nam quorum stirpes tellus amplexa prehendit,
Haec augens anima vitali flamine mulcet:
At quorum nequeunt radices findere terras,
)enudat foliis ramos et cortice truncos.
Fendentem occiduas etiam hunc sentimus ad oras;
'etera signandis sunt languida sidera membris.
Hunc propter, subterque pedes, quos diximus ante,
)rioni' iacet levipes L e p u s. Hic fugit, ictus
Iorrificos metuens rostri tremebundus acuti.
Iam Canis infesto sequitur vestigia cursu,
raecipitantem agitans, oriens iam denique paullo,
Curriculum numquam defecto corpore sedans.
„At canis ad caudam serpens praelabitur A r- g o,"
onversam prae se portans cum lumine puppim:
'on aliae naves ut in alto pondere proras
nte solent rostro Neptunia prata secantes,
ed conversa retro caeli se per loca portat:
icut, quum coeptant tutos contingere portus,
bvertunt navem magno cum pondere nautae,
dversamque trahunt optata ad littora puppim.
ic conversa vetus super aethera vertitur Argo,
tque usque a prora ad celsum* sine lumine malum,
malo ad puppim cum lumine clara videtur;
de gubernaclum, disperso lumine fulgens,
lari posteriora Canis vestigia condit.
Exin semotam procul, in tutoque locatam
ndromedam tamen explorans fera quaerere P i- s t r i x
ergit, et usque sitam validas Aquilonis ad auras

Caerula vestigat finita in partibus Austri.
„Hanc Aries tegit, et squamoso corpore Pisces,
„Fluminis illustri tangentem corpore ripas."
Namque etiam Eridanum cernes in parte locatum
Caeli, funestum magnis cum viribus amnem,
Quem lacrimis maestae Phaëthontis saepe sorores
Sparserunt, letum maerenti voce canentes.
Hunc Orionis sub laeva cernere planta
Serpentem poteris, „proceraque vincla videbis,
„Quae retinent Pisces, caudarum a parte locatae"
Flumine mixta retro ad Pistricis terga reverti.
Hic una stella nectuntur, quam iacit ex se
Pistricis spinae valida cum luce refulgens.
Exinde exiguae tenui cum lumine multae
Inter Pistricem fusae sparsaeque videntur
Ante gubernaclum stellae, quas contegit omnis,
Formidans acrem morsum, Lepus: his neque nomen
Nec formam veteres certam statuisse videntur.
Nam quae sideribus claris natura polivit
Et vario pinxit distinguens lumine formas,
Haec ille astrorum custos ratione notavit,
Signaque signavit caelestia nomine vero:
Has autem, quae sunt parvo sub culmine fusae,
Consimili specie stellas, parilique nitore,
Non potuit nobis nota clarare figura.
Exinde, australem soliti quem dicere Piscem,
Volvitur inferior Capricorno versus ad Austrum,
Pistricem observans, procul illis Piscibus haerens.
At prope conspicies, expertes nominis omnes,
Inter Pistricem et Piscem, quem diximus, Austri
Stellas, sub pedibus stratas radiantis Aquari.
Propter Aquarius obscurum dextra rigat amnem,
Exiguo qui stellarum candore nitescit.
E multis tamen his duo late lumina fulgent:
Unum sub magnis pedibus cernetur Aquari.

Quod superest, gelido delapsum flumine fontis,
Spiniferam subter caudam Pistricis adhaesit:
Et tenues stellae perhibentur nomine Aquari.
Hic aliae volitant parvo cum lumine clarae,
Atque priora pedum subeunt vestigia magni
Arcitenentis, et obscurae sine nomine cedunt.
„Inde Nepae cernes propter fulgentis acumen
„Aram, quam flatu permulcet spiritus Austri,“
Exiguo superum quae lumina tempore tranat:
Nam procul Arcturo est adversa parte locata.
Arcturo magnum spatio supra dedit orbem
Iuppiter: hunc parvum inferiore in parte locavit.
Haec* tamen aeterno invisens loca curriculo nox,
Signa dedit nautis, cuncti quae noscere possent,
Commiserans hominum metuendos undique casus.
Nam quum fulgentem cernes sine nubibus atris
Aram, sub media caeli regione locatam,
A summa parte obscura caligine tectam,
Tum validis fugito devitans viribus Austrum:
Quem si prospiciens vitaveris, omnia caute
Armamenta locans, tuto labere per undas.
Sin gravis inciderit vehementi flamine ventus,
Perfringet celsos defixo robore malos:
Ut res nulla feras possit mulcere procellas,
Ni parte ex Aquilonis opacam pellere nubem
Coeperit et subitis auris diduxerit Ara.
Sin humeros medio in caelo Centaurus habebit,
Ipseque caerulea contectus nube feretur,
Atque Aram tenui caligans vestiet umbra,
Ad signorum obitum vis est metuenda Favoni.
Ille autem Centaurus in alta sede locatus,
Qua sese claro collucens Scorpius infert.
Haec subter partem praeportans ipse virilem
Cedit, equi partes properans coniungere Chelis.
Hic, dextram porgens, quadrupes qua vasta tenetur,“

Quam nemo certo donavit nomine Graiûm,
„Tendit, et illustrem truculentus caedit ad Aram.
„Hic sese infernis de partibus erigit Hydra“,
Praecipiti lapsu flexo cum corpore serpens.
Haec, caput atque oculos torquens ad terga Nepai,
Convexoque sinu subiens inferna Leonis,
Centaurum leni contingit lubrica cauda:
„In medioque sinu fulgens Cratera relucet.
„Extremam nitens plumato corpore Corvus
„Rostro tundit, et hic Geminis est ille sub ipsis
„Ante Canem, Procyon Graio qui nomine fertur.“
Haec sunt, quae, visens nocturno tempore signa
Aeternumque volens mundi pernoscere motum,
Legitimo cernes cael*um** lustrantia cursu
Nam quae per bis sex signorum labier orbes
Quinque solent stellae, simili ratione notari
Non possunt: quia, quae faciunt vestigia cursu,
Non eodem semper spatio portata teruntur.
Sic malunt errare vagae per nubila caeli,
Atque suos vario motu metirier orbes.
Haec faciunt magnos longinqui temporis annos,
Quum redeunt ad idem caeli sub tegmine signum
Quare ego nunc nequeo totos evolvere cursus.
Verum haec, quae semper certo volvuntur in orbe
Fixa simul, magnos edam — gentibus orbes.
Quattuor, aeterno lustrantes lumine mundum,
Orbes stelligeri portantes signa feruntur,
Amplexi terras caeli sub tegmine fulti.
E quibus annorum volitantia lumina nosces,
Quae densis distincta licebit cernere signis.
Tum multos orbes magno cum lumine latos,
Vinctos inter se et nodis caelestibus aptos,
Atque pari spatio duo cernes esse duobus.
Nec sic, nocturno cognoscens tempore caelum,
Quum neque caligans detersit sidera nubes,

Nec pleno stellas superavit lumine Luna,
Vidisti magnum candentem serpere circum.
Lacteus hic nimio fulgens candore notatur.
Hic non perpetuum detexens conficit orbem:
Quattuor huic simili nitentes mole feruntur:
Sed spatio multum superis praestare duobus
Dicitur, et late caeli lustrare cavernas.
Quorum alter tangens Aquilonis vertitur auras,
Ora petens Geminorum illustria*. Tum genus ardens
In sese retinens Aurigae portat utrumque.
Hunc sura laeva Perseus, humeroque sinistro
Tangit: at Andromedae hic dextra de parte tenetur,
Cui manus ad Boream, cubitus cui spectat ad Austrum,
Imponitque pedes duplices Equus: et simul Ales
Ponit avis caput, et clinato corpore tergum
Anguitenens humeris connititur: illa recedens
Austrum consequitur devitans corpore Virgo.
At vero totum spatium convestit et orbis
Magnu' Leo, et claro collucens lumine Cancer,
In quo consistens convertit curriculum Sol
Aestivus, medio distinguens corpore cursus.
Hic totus medius circo disiungitur ipso:
Subter testatum cava tegmina, et intus et extra,
Lumen habens; saevi sed vis horrenda Leonis
Pectoribus validis atque alvo possidet orbem.
Hunc octo in partes divisum noscere circum
Si potes, invenies supero convertier orbe,
Quinque pari spatio, partes tres esse relictas,
Tempore nocturno quas vis inferna frequentet.
Ille quidem a Boreae cancro connectitur *auris,*
Alter ab infernis *contra connititur* austris.
Distribuens medium subter secat hic Capricornum,
Atque pedes gelidum rivum fundentis Aquari,
Caeruleaeque feram caudam Pistricis, et illum
Fulgentem Leporem, inde pedes Canis, et simul amplam

Argolicam retinet crebro cum lumine Navem:
Tergaque Centauri atque Nepai portat acumen:
Inde Sagittari defixum possidet arcum.
Hunc, a clarisonis auris Aquilonis ad Austrum
Cedens*, postremum tangit rota fervida Solis:
Exinde in superas brumali tempore flexu
Se recipit sedes: huic orbi quinque tributae
Nocturnae partes, supera tres luce dicantur.
Hasce inter mediam in partem retinere videtur
Tantus, quantus erit collucens Lacteus orbis.
In quo auctumnali, atque iterum sol lumine verno
Exaequat spatium lucis cum tempore noctis.
Hunc retinens Aries sublucet corpore totus,
Atque genu flexo Taurus connititur ingens:
Orion claro contingens corpore fertur:
Hydra tenet flexu; Cratera* et Corvus adhaeret:
Et paucae e Chelis stellae; simul Anguitenentis
Sunt genua, et summi Iovis Ales nuntius instat:
Propter Equus capite et cervicum lumine tangit.
Hosce aequo spatio devinctos sustinet axis,
Per medios summo caeli de vertice tranans.
Ille autem claro quartus cum lumine circus
Partibus extremis extremos continet orbes,
Et simul a medio media de parte secatur,
Atque obliquus in his nitens cum lumine fertur:
Ut nemo, cui sancta manu doctissima Pallas
Sollertem ipsa dedit fabricae rationibus artem,
Tam tornare cate contortos possiet orbes,
Quam sunt in caelo divino numine flexi,
Terram cingentes, ornantes lumine mundum,
Culmine transverso retinentes sidera fulta.
Quattuor hi motu cuncti volvuntur eodem.
Sed tantum supra terras semper tenet ille
Curriculum, oblique inflexus tribus orbibus unus
Quanto est divisus Cancer spatio a Capricorno;
Ac subter terras spatium par esse necesse est:

Et quantos radios iacimus de lumine nostro,
Queis hunc* convexum caeli* contingimus orbem,
Sex tantae poterunt sub eum succedere partes,
Bina pari spatio caelestia signa tenentes.
Zodiacum hunc Graeci vocitant, nostrique Latini
Orbem signiferum perhibebunt nomine vero:
Nam gerit hic volvens bis sex ardentia signa.
Aestifer est pandens ferventia sidera Cancer.
Hunc subter fulgens cedit vis torva Leonis,
Quem rutilo sequitur collucens corpore Virgo.
Exin proiectae claro cum lumine Chelae;
Ipsaque consequitur lucens vis magna Nepai.
Inde Sagittipotens dextra flexum tenet arcum:
Post hunc ore fero Capricornus vadere pergit:
Humidus inde loci collucet Aquarius orbi.
Exin squamigeri serpentes ludere pisces:
Queis comes est Aries, obscuro lumine labens,
Inflexoque genu proiecto corpore Taurus,
Et Gemini, clarum iactantes lucibus ignem.
Haec Sol aeterno convestit lumine lustrans,
Annua conficiens vertentia tempora cursus.
Hic quantus terris connexus pellitur orbis,
Tantumdem ille patens supra mortalibus edit.
Sex omni semper cedunt labentia nocte,
Tot caelum rursus fugientia signa revisunt.
Hoc spatium tranans caecis nox conficit umbris,
Quod supra terras prima de nocte relictum est
Signifero ex orbe et signorum ex ordine fultum.
   Quod si Solis aves certos cognoscere cursus,
Ortus signorum nocturno tempore vises:
Nam semper signum exoriens Titan trahit unum.
Sin autem officiens signis mons obstruet altus,
Aut adiment lucem caeca caligine nubes:
Certas ipse notas caeli de tegmine sumens,
Ortus atque obitus omnes cognoscere possis.
Quae simul exsistant, cernes; quae tempore eodem

Praecipitent obitum, nocturno tempore nosces.
Iam, simul ut supra se toto lumine Cancer
Extulit, extemplo cedit delapsa Corona,
Et loca convisit cauda tenus infera Piscis.
Dimidiam retinens stellis distincta Corona
Partem etiam supra, atque alia de parte repulsa est:
Quam tamen insequitur Piscis, nec totus ad umbras
Tractus, sed supero contectus corpore cedit.
Atque humeros usque a genibus, clarumque recondit
Anguitenens validis magnum a cervicibus Anguem.
Iam vero Arctophylax non aequa parte secatur.
Nam brevior clara caeli de parte videtur,
Amplior infernas depulsus possidet umbras.
Quattuor hic obiens secum deducere signa
Signifero solet ex orbi: tum serius ille,
Quum supera sese satiavit luce, recedit,
Post mediam labens claro cum corpore noctem.
Haec obscura tenens convestit sidera tellus:
At parte ex alia claris cum lucibus errat
Orion, humeris et lato pectore fulgens,
Et dextra retinens non cassum luminis ensem.
Sed quum de terris vis est patefacta Leonis,
Omnia, quae Cancer praeclaro detulit ortu,
Cedunt obscurata, simul vis magna Aquilai
Pellitur, ac, flexo considens corpore, Nixus
Iam supero ferme depulsus lumine cedit:
Sed laevum genus atque illustrem linquit in altum
Plantam. Tum contra exoritur clarum caput Hydrae,
Et Lepus, et Procyon, qui sese fervidus infert
Ante Canem: inde Canis vestigia prima videntur.
Non pauca e caelo depellens signa, repente
Exoritur candens illustri lumine Virgo.
Cedit clara Fides Cyllenia, mergitur unda
Delphinus, simul obtegitur depulsa Sagitta,
Atque Avis ad summam caudam, primasque recedit

Pinnas, et magnus pariter delabitur Amnis.
Hic Equus a capite et longa cervice latescit:
Longius exoritur iam claro corpore Serpens,
Crateraque tenus lucet mortalibus Hydra.
Inde pedes Canis ostendit iam posteriores,
Et post ipse trahit claro cum lumine Puppim:
Insequitur labens per caeli lumina Navis,
Et iamiam toto processit corpore Virgo;
Haec medium ostendit radiato stipite Malum.
At quum procedunt obscuro corpore Chelae,
Exsistit pariter larga cum luce Bootes,
Cuius in adversum est Arcturus corpore fixus,
Totaque iam supra fulgens prolabitur Argo:
Hydraque, quod late caelo dispersa tenetur,
Nondum tota patet; *nam** caudam contegit umbra.
Anguitenens autem renovata luce refulget.
Iam dextrum genus et decoratam lumine suram
Erigit ille vacans vulgato nomine Nixus,
Qui Fidis Arcadicae semper confinia tangit:
Quem nocte exstinctum atque exortum vidimus una,
Persaepe ut parvum tranans geminaverit orbem.
Hic genus et suram cum Chelis erigit alte;
Ipse autem praeceps obscura nocte tenetur,
Dum Nepa et Arcitenens invisant lumina caeli:
N*am** se quum medium pandet Nepa, tollere vero
In caelum totum exoriens conabitur Arcus.
Hic tribus elatus cum signis corpore toto
Lucet; at exoritur media de parte Corona,
Caudaque Centauri extremo candore refulget.
Hic se iam totum caecas Equus abdit in umbras,
Quem, rutila fulgens pluma, praetervolat Ales.
Occidit Andromedae clarum caput, et fera Pistrix
Labitur, horribiles epulas funesta requirens.
Hanc contra Cepheus non cessat tendere palmas.
Illa usque ad spinam mergens se caerula condit.
At Cepheus caput atque humeros palmasque reclinat.

Quum vero vis est vehemens exorta Nepai,
Late fusa volat: (in terras labitur unda,
Orionque metu perculsus conditur una.
Pace huius liceat caussam explicuisse timoris,
Virgo, tua: mihi quaeso veni placata, Diana.
Haec fama est hominum,) haec per terras fama vagatur:
Ut quondam Orion manibus violasse Dianam
Dicitur, excelsis errans in collibus amens,
Quos tenet Aegaeo defixa in gurgite [Echineis],
Brachia quam viridi convestit tegmine vitis.
Ille feras vecors amenti corde necabat,
Oenopionis avens epulas caenare nitentes.
At vero, pedibus subito perculsa Dianae,
Insula discessit, disiectaque saxa revellens
Perculit, et caecas lustravit luce lacunas:
E quibus ingenti exsistit cum corpore prae se
Scorpius infestus, praeportans flebile acumen.
Hic valido cuspide venantem perculit ictu,
Mortiferum in venas figens per vulnera virus:
Ille gravi moriens constravit corpore terram.
Quare cum magnis sese Nepa lucibus effert,
Orion fugiens commendat corpora terris.
Tum vero fugit Andromeda, et Neptunia Pistrix
Tota latet: cedit converso corpore Cepheus,
Extremas medio contingens corpore terras.
Hic caput et superas potis est demergere partes:
Infera lumborum numquam convestiet umbra.
Nam retinent Arcti, lustrantes lumine suras.
Labitur illa simul, gnatam lacrimosa requirens,
Cassiepea, neque, ex caelo depulsa, decore
Fertur: nam verso contingens vertice primum
Terras post humeros eversa sede refertur.
Hanc illi tribuunt poenam Nereides almae,
Cum quibus, ut perhibent, ausa est contendere forma.
Haec obit inclinata: at pars exorta Coronae est

Altera, cum caudaque omnis iam panditur Hydra.
At Caput et totum sese Centaurus opacis
Eripit e tenebris, linquens vestigia parva
Antepedum contecta, simul cum lumine pandit:
Ipse feram dextra retinet, *sed cetera magni*
Exspectant Arcus ortum. Prolabitur inde
Anguitenens capite et manibus: profert simul Anguis
Iam caput et summum flexo de corpore lumen.
Hic ille exoritur converso corpore Nixus,
Alvum, crura, humeros, simul et praecordia lustrans,
Et dextra radios laeto cum lumine iactans.
Inde Sagittipotens superas conviscre luces
Institit, et mergit Nixi caput, et simul effert
Sese clara Fides, et promit corpore Cepheus.
Fervidus ille Canis toto cum corpore cedit;
Abditur Orion; obit et Lepus abditus umbra;
Inferiora cadunt Aurigae lumina lapsu.
Inde obiens Capricornus ab alto, lumine pellit
Aurigam, instantemque Capram, parvos simul Haedos,
Et magnam antiquo depellit nomine Navem.
Obruitur Procyon: emergunt alite lapsu
E terris Volucres: exsistit clara Sagitta.
Crus dextrumque pedem linquens obit infera Perseus
In loca; tum cedens a puppi linquitur Argo.
At postquam superum convisit Aquarius orbem,
Australisque Arae surgit sanctissima sedes,
Seque humero et pedibus primis Equus exserit alte:
Centauri oppositam devolvit ad infera caudam
Nox, caput et latos humeros et pectora magna
Non potis obscurare, et Hydrae quae proxima collo est,
Subducit Spiram rutilantiaque ora recondit:
Cetera sed longum radianti lumine perstant,
Nec prius a superis cedunt cum semifero oris

Omnia, quam surgant geminato corpore Pisces.
Surgit et Aegoceri vicinus ab aequore piscis,
Parte alia exspectans instantis sideris ortum:
Sic humeri Andromedae, et cum lassis incluta palmis
Crura bipartito signorum tempore surgunt:
Quum primum planis Pisces oriuntur ab undis,
Andromedes dextras dabitur tibi cernere partes;
At laevas Aries, linquens inferna locorum,
Ostendit terris. Illo sub tempore ferme
Hesperii servantem Aram confinia ponti,
Perseaque usque humeros Eoa in parte videbis.
Hoc dubium est, cessansne Aries praecordia Persei
Attrahat, an Taurus: Taura simul aethera lustrat.
Sed non desinere haec Tauro exoriente putarim:
Nam vicina illis Aurigae sidera fulgent,
Quem tamen haud totum dias in luminis oras
Taurus agit, Geminis sed enim completur in ipsis.
Sed duplices Haedi, et cum planta Capra sinistra
Cum bove se tollunt: tunc terga immania Pistrix
Erigit et caeli splendentem in fornice caudam.
Occidit ipse etiam prima iam parte Bootes.
Quattuor hunc lato vix condunt sidera ponto,
Laevaque in occiduae constans subvolvitur Ursae.
Ambo pedes usque ad geminum genus Anguitenentis
Cedentes caelo, atque immensa sub aequora lapsi,
Surgentes alibi poterunt monstrare Gemellos.
Iam lateri Pistrix nulli vicina videtur,
Mox visenda tamen, quum iam fluvii agmina prima
In medio venient nautae cernenda profundo,
Qui signum exspectans magnum manet Oriona;
Nempe iter ut ratis et noctis mensura patescat,
Qualia plura hominum generi Dii signa dederunt.

III. PROGNOSTICA.

ARGUMENTUM.

Hoc carmine, Φαινομένοις subiuncto, Aratus Eudoxo duce de orbibus caelestibus, de stellis singulorum quorumque signorum comitibus, et de portentis, quae ipse Διοσημεῖα i. e. Διός s. caeli signa, Cicero et Avienus Prognostica nominant, deinceps exposuit. Haec Tullius, ut videtur, admodum adolescentulus interpretatus est (N. D. l. II. c. 41.) et aetate iam provectus fortasse recensuit (ad Att. l. II. ep. 1.) Tulliani autem carminis exiguae sunt reliquiae. His igitur versus a Grotio in supplementum scriptos adiicere nolui, ne multitudine horum obrueretur Ciceronianorum paucitas.

1.) Ut quum luna means Hyperionis officit orbi,
Stinguuntur radii caeca caligine tecti.
(Prisc. lib. X. c. 2. §. 11. cf. Arat. Diosem. v. 130. sq.)

2.) Ast autem tenui quae candent lumine Phatnae.
(Prisc. l. XVI. c. 2. §. 16. — l. XVIII. c. 21. §. 172. cf. Arat. Diosem. v. 160.)

3.) Atque etiam ventos praemonstrat saepe futuros
Inflatum mare, quum subito penitusque tumescit,
Saxaque cana, salis niveo spumata liquore,
Tristificas certant Neptuno reddere voces:
Aut densus stridor quum, celso e vertice montis
Ortus, adaugescit scopulorum saepe repulsu[s].
(Cic. de Div. l. I. c. 7. §. 13. cf. Arat. Dios. v. 177–180.)
Rava fulix itidem, fugiens e gurgite ponti,
Nuntiat horribiles clamans instare procellas,
Haud modicos tremulo fundens e gutture cantus.
(Idem ibid. l. 1. c. 8. §. 14. cf. Arat. Dios. v. 181–183.)

4.) Vos quoque signa videtis, aquai dulcis alumnae;
Cum clamore paratis inanes fundere voces,
Absurdoque sono fontes et stagna cietis.
(Idem ibid. l. I. c. 9. §. 15. cf. Arat. Dios. v. 214. sq.)
Saepe etiam pertriste canit de pectore carmen,
Et matutinis acredula vocibus instat,

Vocibus instat, et assiduas iacit ore querelas,
Quum primum gelidos rores aurora remittit.
Fuscaque nonnumquam, cursans per littora, cornix,
Demersit caput, et fluctum cervice recepit.
(Cic. de Div. l. I. c. 8. §. 14. cf. Arat. Dios. v. 216–221
Mollipedesque boves, spectantes lumina caeli,
Naribus humiferum duxere ex aëre succum.
(Idem ibid. l. I. c. 9. §. 15. cf. Arat. Dios. v. 222. sq.
5.) Iam vero, semper viridis semperque gravata,
Lentiscus, triplici solita grandescere fetu,
Ter fruges fundens, tria tempora monstrat arandi.
(Idem ibid. l. I. c. 9. §. 15. cf. Arat. Dios. 310. sqq.)

CICERONIS ARATEORUM FRAGMENTA INCERTAE SEDIS.

1. Caprigeni pecoris custos de gurgite vasto.
(Priscian. l. VI. c. 1. §. 3. e Cic. Progn.)
2. Quem neque tempestas perimet, neque longa vetustas
Interimet, stinguens praeclara insignia caeli.
(Idem l. X. c. 2. §. 11.)
3. Navibus amissis fluitantia quaerere aplustra.
(Idem l. VII. c. 15. §. 74.)

IV. ALCYONES.

ARGUMENTUM.

Iul. Capitolinus in Gordiano c. 3. carmen hoc titulo inscriptum Ciceroni acceptum referri testatur. Nonius (s. v. Praevius p. 65.) hos servat versiculos, quorum priorem Ciceronis editores olim incepere: Alcyon hunc genuit — recentiores de coniectura: Alcyonem genuit — Ego eum Oliveto Alcyon nomen pro libri titulo habeo et prioris versus principium deesse arbitror. Sermo est autem, ut videtur, de Ceyce, coniuge Alcyones.

* * hunc genuit, claris delapsus ab astris,
Praevius aurorae solis noctisque satelles.

V. LIMON.

ARGUMENTUM.

Hoc carmine Tan. Faber Ciceronem suspicatur complexum esse epigrammata in viros clarissimos. Hoc epigramma in P. Terentium, quod in Terentii vita, quae Suetonium habet auctorem, c. 5. exstat, fuerunt, qui nescio quo a Grammatico confictum putarent. Sed hoc ipsum non modo C. Iul. Caesar imitatus est, eodem usus exordio, (cf. Sueton. ibid.) sed etiam Ausonius in Protreptico:

Tu quoque, qui Latium lecto sermone, Terenti —

Tu quoque, qui solus lecto sermone, Terenti,
Conversum expressumque Latina voce Menandrum
In medio populi sedatis vocibus effers,
Quidquid come loquens atque omnia dulcia dicens*

— Sic Dan. Heins. linquens in Mss. —

(Sueton. vita Terent. c. 5.)

VI. MARIUS.

ARGUMENTUM.

Marium municipalem suum Cicero cecinit vivente adhuc Q. Mucio Scaevola Pontifice maximo (cf. de Legg. I, 1.) qui Carbone III. et Mario Coss. s. anno U. 672. a Damasippo Praetore in curia Hostilia interfectus est (Vell. Paterc. l. II. c. 26.) Duobus eius carminis, quae apud ipsum Ciceronem leguntur, fragmentis Olivetus tertium illud Isidori adscripsit, de quo cf. Marii Plutarchei c. 40.

1. Nuntia fulva Iovis, miranda visa figura.

(Cic. de Legg. l. I. c. 1. §. 2.)

2. Hic Iovis altisoni subito pinnata satelles,
Arboris e trunco serpentis saucia morsu,
Subigit ipsa feris transfigens unguibus anguem
Semianimum et varia graviter cervice micantem,
Quem se intorquentem lanians rostroque cruentans,
Iam satiata animos, iam duros ulta dolores,

Abiicit efflantem, et laceratum affligit in unda,
Seque obitu a solis nitidos convertit ad ortus.
Hanc ubi praepetibus pennis lapsuque volantem
Conspexit Marius, divini numinis augur,
Faustaque signa suae laudis reditusque notavit:
Partibus intonuit caeli pater ipse sinistris.
Sic aquilae clarum firmavit Iuppiter omen.
(Cic. de Divin. l. I. c. 47. §. 106.)

3. Tunc se fluctigero tradit mandatque paroni.
(Isidor. Orig. l. XIX. c. 1.)

VII. DE SUO CONSULATU.

ADNOTATIO.

Cicero de Consulatu suo s. de rebus, quas Consul anno U. 691. gesserat, ipse primum Graece scripsit commentarium ante mensem Iunium anni 694. (cf. ad Att. l. II. ep. 1. init.) mox Latinum carmen, ut videtur, tripartitum (vid. ad Att. l. I. ep. 19. §. 8.) cecinit. Scripsit iisdem de rebus etiam epistolam ad Pompeium, quam vetus scholiastes quidam, ut Maio videtur, Asconius ad or. pr. Plancio c. 34. p. 177. ed. Mai.) voluminis instar fuisse testatur (cf. Cic. or. pr. Sulla c. 24.) Commentarium autem ἱστορικόν magis, quam ἐγκωμιαστικόν fuisse, ipse ibidem significat. Ac quantam Plutarchus ei fidem habuerit, videre licet e Caesaris vit. c. 8. Ceterum de Ciceronis Consulatu Atticus eodem tempore Graece exposuit. Idem ut Posidonius Rhodius faceret, optare se professus est Cicero ad Att. l. II. ep. 1. Ut iisdem de rebus memoriae proderet, Lucceium pulchella illa, quam ipse quidem praedicat, epistola (ad Div. l. V. 12.) flagitavit anno U. 798.

Lib. I.

Servius ad Virg. Ecl. VIII. v. 105. sq. p. 47.: Adspice, corripuit tremulis altaria flammis Sponte sua — haec adnotat: Sine igne subito ex ipsis cineribus flamma emersit. Hoc uxori Ciceronis di-

itur contigisse, quum peracto sacrificio libare vellet, in cinerem ex ipso cinere flamma surrexit, quae flamma eodem anno Consulem futurum ostendit eius maritum: sicut Cicero in suo testatur poemate.

Lib. II.

Principio aetherio flammatus Iuppiter igni
Vertitur, et totum collustrat lumine mundum,
Menteque divina caelum terrasque petessit:
Quae penitus sensus hominum vitasque retentat,
Aetheris aeterni septa atque inclusa cavernis:
Et, si stellarum motus cursusque vagantes
Nosse velis, qua sint signorum in sede locatae,
Quae verbo et falsis Graiorum vocibus errant,
Re vera certo lapsu spatioque feruntur:
Omnia iam cernes divina mente notata.
Nam primum astrorum volucres, te Consule, motus
Concursusque graves stellarum ardore micantes
Tu quoque, quum tumulos Albano in monte nivales
Lustrasti et laeto mactasti lacte Latinas,
Vidisti, et claro tremulos ardore cometas,
Multaque misceri nocturna strage putasti:
Quod ferme dirum in tempus cecidere Latinae,
Quum claram speciem concreto lumine luna
Abdidit, et subito stellanti nocte perempta est.
Quid vero Phoebi fax, tristis nuntia belli,
Quae magnum ad columen flammato ardore volabat,
Praecipites caeli partes obitusque petisset:
Aut quum terribili perculsus fulmine civis
Luce serenanti vitai lumina liquit:
Aut quum se gravido tremefecit corpore tellus?
Iam vero variae, nocturno tempore visae,
Terribiles formae bellum motusque monebant:
Multaque per terras vates oracla furenti
Pectore fundebant, tristes minitantia casus:
Atque ea, quae lapsu tandem cecidere vetusto,

Haec fore, perpetuis signis clarisque frequentans
Ipse Deum genitor caelo terrisque canebat.
Nunc ea, Torquato quae quondam et Consule Cotta
Lydius ediderat Tyrrhenae gentis haruspex,
Omnia fixa tuus glomerans determinat annus.
Nam pater altitonans, stellanti nixus Olympo,
Ipse suos quondam tumulos ac templa petivit,
Et Capitolinis iniecit sedibus ignes;
Tum species ex aere vetus generosaque* Nattae
Concidit, elapsaeque vetusto numine leges:
Et Divum simulacra peremit fulminis ardor.
Hic silvestris erat, Romani nominis altrix,
Martia, quae parvos Mavortis semine natos
Uberibus gravidis vitali rore rigabat:
Quae tum cum pueris flammato fulminis ictu
Concidit, atque avulsa pedum vestigia liquit.
Tum quis non, artis scripta ac monumenta volutans,
Voces tristificas chartis promebat Etruscis?
Omnes civili generosa stirpe profectam
Vitare ingentem cladem pestemque monebant:
Vel legum exitium constanti voce ferebant,
Templa Deumque adeo flammis urbesque iubebant
Eripere, et stragem horribilem caedemque vereri:
Atque haec fixa gravi fato ac fundata teneri,
Ni post, excelsum ad columen formata decore,
Sancta Iovis species claros spectaret in ortus:
Tum fore, ut occultos populus sanctusque Senatus
Cernere conatus posset, si, solis ad ortum
Conversa, inde patrum sedes populique videret.
Haec, tardata diu species multumque morata,
Consule te tandem celsa est in sede locata:
Atque una fixi ac signati temporis hora
Iuppiter excelsa clarabat sceptra columna:
Ac clades patriae, flamma ferroque parata,
Vocibus Allobrogum patribus populoque patebat.
Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis,

ui populos urbesque modo ac virtute regebant;
ite etiam vestri, quorum pietasque fidesque
raestitit ac longe vicit sapientia cunctos,
raecipue coluere vigenti numine divos,
aec adeo penitus cura videre sagaci,
tia qui studiis laeti tenuere decoris,
que Academia umbrifera nitidoque Lyceo
uderunt claras fecundi pectoris artes.
quibus ereptum primo iam a flore iuventae,
e patria in media virtutum mole locavit.
u tamen anxiferas curas requiete relaxas,
uod patriae voces studiis nobisque sacrasti.

(Cic. de Div. l. I. c. 11–13. §. 17–22. Lact. Inst. div. l. III. c. 17.)

que animo pendens noctis eventa timebat.

(Non. v. Eventus p. 204.)

Lib. III.

terea cursus, quos prima a parte iuventae,
uosque adeo Consul virtute animoque petisti,
os retine, atque auge famam laudesque bonorum.

(Cic. ad Att. l. II. ep. 3. §. 3.)

VIII. DE SUIS TEMPORIBUS.

De suis temporibus Cicero tres carminum libros se ipsisse ipse testis est (ad Div. l. IX. ep. 9.) Hos meorum Lentuli erga se et suae in hunc pietatis testes esse uit. Itaque non de Consulatu tantum, sed etiam de ilio et de reditu in patriam suo his in libris cecinisse andus est. Eorumdem autem confectio cadit in ann U. 700. quo Coss. fuere Domitius et Appius Pulcher.

Cedant arma togae, concedat laurea laudi.

Quinctil. l. XI. c. 1. §. 24. Cic. de Off. l. I. c. 22. . 77. Idem in Pison. c. 3. §. 73. sq. Idem Philipp. I. c. 8. §. 20. Idem in Sallust. c. 2. §. 7. Sallust.

in Cic. c. 3. §. 6. Serv. ad Virg. Aen. l. I. v. 1. Plutarch. Compar. Cicer. cum Demosth. c. 2.)

2. O fortunatam natam me Consule Romam!
(Quinctil. l. c. Idem l. IX. c. 4. §. 41. Iuvenal. Sat. X. v. 122. Sallust. in Cic. c. 3. §. 5. Cic. in Sall. c. 2. §. 7. Diomed. l. II. p. 462.)

IX. ELEGIA TAMELASTIS.

ADNOTATIO.

Haec elegia, incertum qua de re composita, nescio quo modo Tamelastis inscripta fuit uno teste Servio, in cuius quidem Mss. aliis Thamelastis, in aliis Temelastis, in aliis Talemgais legitur. Coniecturae si locus esset, titulum fuisse coniicerem τὰ ἐν ἐλάσει. Ea enim verba pro more scribarum Latinis consignata literis Taenelasei ita facile potuerunt corrumpi, ut tandem elegia tamelastis diceretur, ut ferme signum illud caeleste ὁ ἐν γόνασιν Latine ficto nominandi casu Engonasis. De qua autem ἐλάσει i. e. profectione cecinerit Cicero, non ausim dicere. Quemadmodum enim prima illa profectio Sullae, ut quibusdam placet, vel valetudinis, secunda Clodii, tertia Caesaris, quarta Antonii caussa suscepta, sic ipsa illa in Parthos expeditio, cuius fructu caruit, Ciceroni elegiae componendae occasionem praebere potuit.

Iam mare Tyrrhenum longe penitusque palumbes
Relliquit. —
(Serv. in Virg. Ecl. I. v. 58. p. 5.)

X. LIBELLUS IOCULARIS.

ADNOTATIO.

Utrum hic istius, quod solus memorat Fabius, carminis Ciceroniani verus sit titulus necne, dubium est. (v. Spalding ad h. l.) Quod carmen cuiusmodi fuerit, non magis clarum est, quam quo tempore sit compositum.

Fundum Varro vocat, quem possim mittere funda,
Ni tamen exciderit, qua cava funda patet.
(Quinctil. l. VIII. c. 6. §. 73.)

XI. PONTIUS GLAUCUS.

De hoc unus Plutarchus in Cic. vit. c. 2. ita: *Καί τι ποιημάτιον ἔτι παιδὸς αὐτοῦ διασώζεται Πόντιος Γλαῦκος, ἐν τετραμέτρῳ πεποιημένον.* Scherpezelius, referente Tzschuckio ad Strab. Tom. IV. p. 27. Ciceroni ob oculos fuisse suspicatur Aeschyli Glaucum. Sed hic fuit *Πότνιος* vel *Ποτνιεύς*. Vid. Schweighaeuser ad Athen. T. III. p. 87. Animadv. T. II. p. 87. sq.

QUINTI CICERONIS

VERSUS QUIDAM DE XII SIGNIS.

Flumina verna cient obscuro lumine Pisces:
Curriculumque Aries aequat noctisque diique:
Cornua quem comunt, florum praenuntia, Tauri:
Aridaque aestatis Gemini primordia pandunt:
Longaque iam minuit praeclarus lumine Cancer:
Languificosque Leo proflat ferus ore calores.
Post modicum quatiens Virgo fugat orta vaporem.
Auctumni reserat portas, aequatque diurna
Tempora nocturnis, dispenso sidere Libra:
Et foetos ramos denudat flamma Nepai.
Pigra sagittipotens iaculatur frigora terris.
Bruma gelu glacians iubare spirat Capricorni:
Quam sequitur nebulas rorans liquor altus Aquari:
Tanta super circaque vigent, ubi flumina Mundi.
At dextra laevaque ciet rota fulgida Solis
Mobile curriculum; et lunae simulacra feruntur.
Squama sub aeterno conspectu torta Draconis
Eminet: hanc inter fulgentem sidera septem
Magna quatit stellans; quam servans serus in alta
Conditur Oceani ripa cum luce Bootes.

EIUSDEM AUT ALIUS EPIGRAMMA DE AMORE FEMINARUM.

Crede ratem ventis; animum ne crede puellis:
Namque est feminea tutior unda fide.
Femina nulla bona est: et, si bona contigit ulla,
Nescio, quo fato res mala facta bona.

I. FRAGMENTA LIBRORUM INCERTORUM.

ADNOTATIO.

Hoc capite omissi sunt loci olim inter huius generis fragmenta perperam relati, qui ut ab aliis scriptoribus afferuntur, ita etiam hodie in integris Ciceronis libris leguntur. Omissa sunt etiam ea fragmenta, quae supplendis quum aliis, tum illis, quas haec aetas rursus in lucem protraxit, librorum reliquiis adhibita erant ab editoribus. Illius generis fragmenta haec sunt: 1.) Quinctil. V. 11, 28.: Dic mihi, quaeso, Xenophontis uxor etc. de Inv. l. I. c. 31. 2.) Gell. l. III. c. 31. Mausolus etc. Tuscul. l. III. c. 31. 3.) Lact. I, 15. Atque adeo in plerisque civitatibus etc. de N. D. l. III. c. 19. §. 50. 4.) Non. v. Deponere p. 279. Existimavi honestissime etc. Off. l. II. c. 1. §. 4. 5.) Lact. l. V. c. 11. Etenim si nemo est, qui non mori malit etc. Hunc locum Patricius ex Off. l. III. c. 20. sumptum recte iudicat, Maius de Rep. l. IV. c. 1. numero tertium posuit. 6.) Augustin. de Vit. beat. cf. de Rep. l. I. c. 17. 7.) Philargyr. Georg. III. 125. de accusatore lege quinta dicta — Haec verba litterarum compendio consignata ita ab ICto

videntur male explicita. Est enim Lex quinta D. de iure accusandi (L. XLVII. Tit. 15.) Eadem Maius sic legit (de Rep. l. II. c. 37.) de Dictatore L. Quinctio dicto. 8.) Augustin. — de Rep. l. IV. c. 1. fr. 4. 9.) Serv. — de Rep. l. IV. c. 3. fr. 9. 10.) Senec. — de Rep. l. IV. c. 9. fr. 31. 11.) Donat. — de Rep. l. IV. c. 12. fr. 31. 12.) Serv. — de Rep. fragm. inc. libr. fr. 10. 13.) Ammian. Marcell. — de Rep. fragm. inc. libr. (fr. 7.) ed. Mai. Sed eumdem locum Patricius verbis paullum commutatis in Or. post red. ad Quir. c. 1. in. repperisse sibi visus est. 14.) Hieronym. — Cic. de Gloria fr. 3. 15.) Quinctil. Hoc miror enim querorque etc. — Cic. Or. pr. Scaur. 45. m. 16.) Isidor. — e Cic. Mario fr. 3. 17.) Donat. in Ter. Andr. Act. III. Sc. I. v. 12. Non solum videam — sentiam. Cf. Cic. I. Catil. c. 3. §. 8. Relicti sunt ii tantum loci, qui quibus e Ciceronis libris repetiti esse videantur, adscripsi. His denique accedunt pauci quidam loci, qui Ciceroni quidem tribuuntur ab auctoribus, sed neque in scriptis eius legi videntur, neque in fragmentorum numero recenseri solent.

I. E RHETORICIS.

1. Meliora unguenta sunt, quae terram, quam quae crocum sapiunt. (Plin. H. N. l. XIII. c. 4. (3.) l. XVII. c. 5. cf. Cic. de Or. l. III. c. 25. §. 99.)

II. EX ORATIONIBUS.

2. — omnium pectora sic attingit, ut cogat in gemitum, quod ait Tullius: Nullae sunt occultiores insidiae, quam [hae], quae latent in simulatione officii, aut in aliquo necessitudinis nomine. Nam eum, qui palam est adversarius, facile cavendo vitare possis: hoc vero occultum, intestinum ac domesticum malum non solum exsistit, verum etiam opprimit ante, quam prospicere atque explorare potueris.

(Augustin. de C. D. l. XIX. c. 5. T. V. p. 1154. cf. Cic. II. Verr. l. I. c. 6. §. 15.)

3. Gladiatores invisos habemus, si omni modo vitam impetrare cupiunt. (Seneca de Tranq. c. 11. quem locum Lipsius refert ad Milonianam, in qua certe similia leguntur c. 34. §. 92.)

4. Nihil Tullius ait esse, quod sit manibus humanis laboratum, quod non aliquando ad interitum redigatur vel iniuria hominum, vel ipsa confectrice rerum omnium vetustate. (Lact. Inst. l. VII. c. 11 cf. pr. Marcell. c. 4.)

5. — quum parcere vel laedere potuisset (Tullius), ut ipse affirmat, ignoscendi quaerens caussas, non puniendi occasiones, quod iudicis lenti et considerati est proprium. (Amm. Marcell. l. XIX. c. 12. Hoc fragmentum Beierus ad orationem Metellinam referendum censet.)

6. At huius sceleratissimi opera, qui fuit lucus religiosissimus, nunc est locus desertissimus: nimirum quoniam traditam sibi publicorum custodiam sacrorum, non honori, sed oneri esse existimavit. (Rutil. Lup. c. 3. p. 12. sqq. Charis. l. IV. p. 251. Diomed. l. II. p. 441. Clodium fortasse significat. Ceterum cf. II. Verr. l. IV. c. 48. ubi similis est ploce.)

7. Quamquam illa non poena, sed prohibitio sceleris fuit. (Quinctil. l. IX. c. 2. §. 18. Rufinian. c. 14. p. 208.)

8. Miror, quid sit, quod pater Tuus, homo constantissimus, te nobis varium reliquit. (Varium Huetius Servilium Isauricum dici putat, hominem vestigiis variolarum et animi varietate insignem. — Quinctil. l. VI. c. 3. §. 48.)

9. Neque enim poterat indicio et his damnatis, qui indicabantur. — Venit ex Asia. Hoc ipsum

quam bonum? — Tribunus pl. venit ex Asia. Verumtamen venit. (Idem l. IX. c. 3. §. 42. sq.)

III. EX EPISTOLIS.

10. P. Ventidium mulionem castrensem suffarraneum (castrensis suffarranium ed. Franz.) fuisse — (Plin. H. N. l. VII. c. 44. - 43 -)

11. Non se timidum in suscipiendis, sed in providendis periculis — (Quinctil. l. XII. c. 1. §. 17.)

12. Sed tamen ad illum diem Memmius erat Memmius. (Aquila c. 28. p. 121. Marc. Capell. de Rhetor. p. 429. Idem intelligitur Memmius, qui Paridis nomine significatur ad Att. l. I. ep. 18.)

IV. E PHILOSOPHICIS.

13. In libris de Republica Platonis me comitem profiteor; in Consolatione filiae Crantorem, inquit (Cicero), sequor, item Panaetium de Officiis. (Plin. H. N. Praef. Haec verba haud dubie e prooemio alicuius operis philosophici aut etiam ex epistola aliqua ducta mihi videntur.)

14. Quoniam utraque earum sententiarum (de morte et de immortalitate) doctissimos habuit auctores, nec, quid certi sit, divinari potest. (Lact. Inst. l. VII. c. 8.)

15. Hippocrates, nobilissimus medicus, scriptum reliquit, se fratres quosdam, quum simul aegrotare coepissent, et eorum morbus eodem tempore ingravesceret, eodem levaretur, geminos esse suspicatum. (Augustin. de C. D. l. V. c. 2. T. V. p. 282. Hunc locum Bremius e princip. c. 2. de fato haustum esse suspicatur. Ill. autem Clarus per litteras mihi aperuit, Ciceronem sibi videri festinanter retulisse sententiam Hippocratis, qui de simili quidem duorum fratrum morbo memoriae prodat, neque vero e morbi similitudine concludat, eosdem esse geminos — de Morbis vulgaribus l. I. Sect. VII. p. 31. C. D. ed. Foes.)

16. Recteque Tullius civiles viros, qui rempublicam gubernant, qui urbes aut novas constituant, aut constitutas aequitate tueantur, qui salutem et libertatem civium vel bonis legibus, vel salubribus consiliis, vel iudiciis gravibus conservent, philosophiae doctoribus praefert. (Lactant. Inst. l. III. c. 16. cf. de Rep. I, 2.)

17. Romam concitam Olympiadis sextae anno tertio — (Solin. c. 1. p. 2. ed. Salm. cf. Rep. l. II. c. 10.)

18. Haec est illa lex Dei, ut a Cicerone dictum est (in IV. fortasse de Rep. libro, sed vid. Mai. p. 271.) praeclara et divina semper, quae recta et honesta iubet, vetat prava et turpia: cui parentem sanctissimae ac certissimae legi iuste ac legitime necesse est vivere. (Lactant. Inst. l. VI. c. 24.)

19. Philosophiam Dii paucis quibusdam veram dederunt. (August. C. D. l. XXII. c. 22. T. V. p. 1375.)

20. — infelices esse eos, qui omnia sibi licere existimarent. (Amm. Marcell. l. XXVI. c. 10.)

21. O miserum — cui peccare licebat! (Augustin. de C. D. l. V. c. 27. T. V. p. 334. Marc. Capell. p. 426. cf. Tusc. l. V. c. 19. e poëta, ut videtur.)

22. Omnes prope cives virtute, gloria, dignitate superabat (Pompeius, an Cato? — e Maniliana, an e laudatione Catonis verba repetierit Quinctil. l. IX. c. 4. §. 104. incertum.)

23. Nullum umquam verbum, quod revocare vellet, emisit (Cato, supplente Patricio — Augustin. ep. VII. T. II. p. 32.)

24. — non id egisse, ut ita diceret, quo modo se quilibet vir posse confideret, sed quomodo nemo. (Quinct. Inst. l. XI. c. 1. §. 92.)

25. Animalia biuros (al. byturos) vocari, qui vites in Campania erodant — (Plin. H. N. l. XXX. c. 52. (25.) fortassis e Chorographia.)

26. Erythraeo oppido superpositum montem Mi-

nanta. (Ammian. Marc. l. XXXI. c. 14. ex eodem fortasse Ciceronis libro.)

27. — duo axes, Boreus, quem Aquilonalem vocamus. Hinc ardua[e] sunt, id est, septemtriones, quae nobis semper apparent, cuius contrarius est notius, qui Australis dicitur. Hic est, qui terra tegitur, ut ait Cicero, et fanera (φανερός, immo ἀντίχθων) a Graecis nominatur. (Haec Gronovius, quum med. saec. XVII. Oxonii esset, e Ms. Bodleiano, in quo extremo scriptum erat: Finit hoc opus de Natura Rerum, eruit. Ceterum cf. Cic. Dispp. Tusc. l. I. c. 28.)

EX ADMIRANDORUM LIBRO.

ADNOTATIO.

Admirandorum librum Patricius non a Plinio, sed a librariis eius Ciceroni auctori censet adscriptum esse, quem a Varrone profectum esse constet. Neque enim, qui integer est, liber παραδόξων, quae ipse Cicero Admirabilia dicit (Acad. Pr. l. IV. c. 44. Fin. l. IV. c. 27.) harum, quae apud Plinium sunt, similem aliquam complectitur sententiam.

28. Cicero in Admirandis posuit, Reatinis tantum paludibus ungulas iumentorum indurari. (Plin. H. N. l. XXXI. c. 8. (2.)

29. Quaedam terrae imbribus sicciores fiunt, velut in Narniensi agro, quod Admirandis suis inseruit M. Cicero, siccitate lutum fieri prodens, imbre pulverem. (Idem ibid. c. 28. (4.)

Ad eumdem librum, adnotante Dalechampio, refertur etiam hic locus:

30. Haec autem (mustela), quae in domibus nostris oberrat et catulos suos, ut auctor est Cicero, quotidie transfert mutatque sedem, serpentes persequitur. (Idem ibid. l. XXIX. c. 16. (3.)

Ex eodem, ut videtur, libro:

31. Feminas omnes ubique visu nocere, quae duplices pupillas habeant. (Plin. H. N. l. VII. c. 2. cf. Gell. IX, 4.)

32. In nuce inclusam Iliada Homeri carmen in membrana scriptum tradidit Cicero. (Idem ibid. c. 21.)

33. — fuisse, qui praevideret (alii pervideret) cxxxv M. passuum — (Idem ibid.)

34. Romanum fuisse civem Naevium Pollionem, pede longiorem, quam quemquam longissimum. (Colum. l. III. c. 8. §. 2.)

FRAGMENTA
QUIBUS SINGULAE VOCES NOTANTUR
LIBRIS NON NOMINATIS.

1. Arcera (Non. s. h. v. p. 55.)
2. Fasoem unum si nactus esses (Charis. l. I. p. 20.)
3. Forem al. ferem al. ficem al. faecem (Fortunatian. l. III. c. 2. de Elocutione p. 91. ed. Capper.)
4. Ipsus (Diomed. l. I. p. 318.)
5. Plure venit (Charis. l. I. p. 84.)
6. Rare (Idem l. II. p. 193.)
7. Rarenter (Idem ibid.)
8. Ructaretur (Paull. Diacon. v. Ructare p. 414. ed. Gothofr.)
9. De plebeia faece sellulariorum (Augustin. contr. Iul. Pelag. l. II. T. VII. p. 988.)
10. Seps (Auson. Edyll. XII. Technopaign. p. 496. ed. Toll.)
11. Formicas Cicero appellat solipugas — solivagas Ern. Schütz. — (Plin. H. N. l. XXIX. c. 29. - 4. -)
12. Stomachose (Charis. l. II. p. 193.)
13. Tesqua loca augurio designata Cicero aspera ait esse et difficilia. (Paul. Diac. v. Tesqua p. 465. ed. Gothofr.)

TITULI OPERUM DUBIAE FIDEI.

I. DE ORTHOGRAPHIA.

(In Vetere Indice Librorum Ciceronis ad calcem Reip. ap. Mai. in Catalog. Codd. Ambros. c i. cf. Adnot. meam ad Fragm. de Chorographia.)

II. DE RE MILITARI.

(Mai. l. l.)

III. SYNONYMA.

(Mai. ibid. Cod. L V I. qui hoc opus spurium iudicat.)

ORATIO DE PACE

GRAECE EXPOSITA A DIONE

LIB. XLIV. CAP. 23—33. ED. REIMAR.

Adnotatio. De Historia huius orationis et fragmentis cf. supr. Oratt. Fragm. 21.

Cap. 23. *Ἀεὶ μὲν ἔγωγε οἶμαι χρῆναι μηδένα μηδενὸς χάριν μήτε πρὸς φιλονεικίαν λέγειν, ἀλλ' ὃ βέλτιστον ἕκαστος εἶναι νομίζει, τοῦτ' ἀποφαίνεσθαι· δεινὸν γάρ, εἰ τοὺς μὲν στρατηγοῦντας τούς δ' ὑπατεύοντας πάντα ἀπ' ὀρθῆς τῆς διανοίας ποιεῖν ἀξιώσομεν· κἂν ἄρα πως σφαλῶσιν, εὐθύνας παρ' αὐτῶν καὶ τῆς τύχης ἀπαιτήσομεν· ἐν δὲ δὴ τῷ βουλεύεσθαι, ἐν ᾧ κυριώτατοι τῆς ἡμετέρας αὐτῶν γνώμης ἐσμέν, τὰ κοινῇ συμφέροντα τῶν ἰδίων ἕνεκα πλεονεξιῶν προησόμεθα. Ἀεὶ μὲν δὴ διὰ ταῦτα, ὦ πατέρες, πάντα ἁπλῶς καὶ δικαίως ἡγοῦμαι δεῖν ἡμᾶς συμβουλεύειν ὑμῖν· μάλιστα δὲ ἐν τοῖς παροῦσι πράγμασιν, ἐν οἷς ἂν μηδὲν πολυπραγμονήσαντες ὁμονοήσωμεν, αὐτοί τε σωθησώμεθα, καὶ τοὺς*

ἄλλους ἄκοντας περιποιήσομεν. Ἂν δ' ἀκριβῶς πάντα ἐξετάσαι ἐθελήσωμεν, δέδοικα δὲ, μὴ κακῶς· δυςχερὲς δ' οὐδὲν, ἀρχόμενος τῶν λόγων, εἰπεῖν βούλομαι. 24. Πρότερον μὲν γὰρ οὐκ ὀλίγος ἐξ οὗ χρόνος οἱ τὰ ὅπλα ἔχοντες καὶ τῆς πολιτείας ἐγκρατεῖς ὡς τὸ πολὺ ἐγίγνοντο, ὥστ' αὐτοὺς ὅ, τι δεῖ βουλεύειν ὑμῖν ἐπιτάττειν, ἀλλ' οὐχ ὑμᾶς ὅ, τι χρὴ πράττειν ἐκείνους προσκοπεῖν· νῦν δ' ἐς τοῦτο καιροῦ πάνθ' ὡς εἰπεῖν τὰ πράγματα πάρεστιν, ὥστε ἐφ' ὑμῖν τε αὐτὰ εἶναι καὶ ἐς ὑμᾶς ἀνακεῖσθαι· καὶ παρ' ὑμῶν, ἤτοι τὴν ὁμόνοιαν, καὶ μετὰ ταύτης τὴν ἐλευθερίαν, ἢ στάσεις καὶ πολέμους ἐμφυλίους αὖθις, καὶ ἀπ' αὐτῶν καὶ δεσπότην λαβεῖν. Ὅ, τι γὰρ ἂν τήμερον ψηφίσησθε, τούτῳ καὶ οἱ ἄλλοι πάντες ἀκολουθήσουσι. Τούτων οὖν οὕτως (ὥς γε ἐμαυτὸν πείθω) ἐχόντων, φημὶ δεῖν ἡμᾶς τὰς μὲν πρὸς ἀλλήλους ἔχθρας ἢ φιλονεικίας, ἢ ὅπως ἄν τις αὐτὰς ὀνομάσῃ, καταλύσασθαι, πρὸς δὲ δὴ τὴν παλαιὰν ἐκείνην εἰρήνην καὶ φιλίαν καὶ ὁμόνοιαν ἐπανελθεῖν· ἐνθυμηθέντας τοῦτό γε, εἰ μηδὲν ἄλλο, ὅτι τέως μὲν ἐκείνως ἐπολιτευόμεθα, καὶ χώρας καὶ πλούτους καὶ δόξαν καὶ συμμάχους ἐκτησάμεθα· ἀφ' οὗ δὲ ἐς τὰ πρὸς ἀλλήλους κακὰ προήχθημεν, οὐχ ὅσον οὐκ ἀμείνους, ἀλλὰ καὶ πολὺ χείρους ἐγενόμεθα. Καὶ ἔγωγε τοσοῦτον δέω νομίζειν ἄλλο τι σῶσαι ἂν ἕν γε τῷ παρόντι τὴν πόλιν, ὥστ' ἂν μή τι τήμερον καὶ ἤδη γε ὅτι τάχιστα προβουλεύσωμεν, οὐδ' ἀναλαβεῖν δυνησόμεθα. 25. Σκοπεῖτε δὲ, ὡς ἀληθῆ λέγω, πρός τε τὰ παρόντα ἀπιδόντες, καὶ τὰ ἀρχαῖα ἀναλογισάμενοι. Ἢ οὐχ ὁρᾶτε μὲν τὰ γιγνόμενα; καὶ ὅτι διαιρεῖταί τε καὶ περισπᾶται ὁ δῆμος αὖθις; καὶ οἱ μὲν ταῦτα, οἱ δὲ ἐκεῖνα προαιρούμενοι, δίχα τε

ἤδη νενέμηνται, καὶ διχῇ στρατοπεδεύονται; καὶ οἱ μὲν τὸ Καπιτώλιον προκατειλήφασιν, ὥσπερ τινὰς Γαλάτας φοβούμενοι· οἱ δὲ ἐκ τῆς ἀγορᾶς πολιορκεῖν αὐτοὺς παρασκευάζονται, καθάπερ Καρχηδόνιοί τινες, ἀλλ᾽ οὐ Ῥωμαῖοι καὶ αὐτοὶ ὄντες; οὐκ ἀκούετε δὲ, ὅτι καὶ πρότερον πολλάκις, διχογνωμησάντων τινῶν, ὥστε καὶ τὸν Ἀουεντῖνόν ποτε, καὶ τὸ Καπιτώλιον, ἔστι δ᾽ οὓς αὐτῶν καὶ τὸ ἱερὸν ὄρος κατασχεῖν· ὁσάκις μὲν ἐπὶ τοῖς ἴσοις, ἢ καὶ βραχύ τι συγχωρήσαντες οἱ ἕτεροι τοῖς ἑτέροις, κατηλλάγησαν, μισοῦντές τε ἀλλήλους εὐθὺς ἐπαύσαντο, καὶ ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ τὸ λοιπὸν τοῦ χρόνου διήγαγον οὕτως, ὥστε καὶ πολλοὺς καὶ μεγάλους πολέμους κοινῇ κατορθῶσαι; ὁσάκις δὲ δὴ πρὸς φόνους καὶ σφαγὰς ἐχώρησαν, (οἱ μὲν δικαιώσει τοῦ ἀμύνεσθαι τοὺς προϋπάρξαντας, οἱ δὲ καὶ φιλονεικίᾳ τοῦ μηδενὸς ἐλασσοῦσθαι δοκεῖν, ἀπαχθέντες) οὐδὲν πώποτε χρηστὸν ἐγένετο; τί γὰρ δεῖ πρὸς οὐδὲν ἧττον ὑμᾶς εἰδότας, τὸν Οὐαλέριον, τὸν Ὁράτιον, τὸν Σατορνῖνον, τὸν Γλαύκιον, τοὺς Γράκχους λέγοντα διατρίβειν; τοιαῦτ᾽ οὖν παραδείγματα, καὶ ταῦτα οὐκ ἀλλότρια, ἀλλ᾽ οἰκεῖα ἔχοντες, μὴ μελλήσητε τὰ μὲν ζηλῶσαι, τὰ δὲ φυλάξασθαι· ἀλλ᾽ ἅτε ἀπ᾽ αὐτῶν τῶν πραγμάτων τὴν πεῖραν τῆς ἐκβάσεως, ὧν βουλεύεσθε, παρειληφότες, μηκέτι τοὺς ἐμοὺς λόγους, ὡς καὶ ῥήματα, διασκοπεῖτε, ἀλλὰ τῷ κοινῷ διαφέροντα, ὡς καὶ ἐν τῷ ἔργῳ ἤδη ὄντα, θεωρεῖτε. Οὐδὲ γὰρ ἀσαφεῖ τινι ἐνθυμήσει τἀφανὲς τῆς ἐλπίδος ἀναῤῥίψετε, ἀλλ᾽ ἐχεγγύῳ πίστει τὸ βέβαιον τοῦ λογισμοῦ προνοήσετε. 26. Ὑπάρχει μὲν οὖν ὑμῖν τοῦθ᾽ ὅπερ εἶπον, οἴκοθεν καὶ παρὰ τῶν προγόνων λαβοῦσιν, ὀρθῶς βουλεύσασθαι· καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲ ξενικοῖς παραδείγμασι

χρῆσθαι ἠθέλησα, μυρία ἂν εἰπεῖν ἔχων· ἓν δ' οὖν ὅμως τῆς ἀρίστης καὶ ἀρχαιοτάτης πόλεως, παρ' ἧς οὐδ' οἱ πατέρες ἡμῶν ἐπαγαγέσθαι τινὰς νόμους ἀπηξίωσαν, παρέξομαι· καὶ γὰρ αἰσχρὸν ἂν εἴη, τοσοῦτον ἡμᾶς καὶ τῇ ῥώμῃ καὶ τῇ γνώμῃ τῶν Ἀθηναίων ὑπερέχοντας, χεῖρον αὐτῶν βουλεύεσθαι. Ἐκεῖνοι τοίνυν (λέγω δὲ ὃ πάντες ἴστε) στασιάσαντές ποτε, καὶ ἐκ τούτου καὶ ἐκ τῶν Λακεδαιμονίων καταπολεμηθέντες, καὶ ὑπὸ τῶν δυνατωτέρων πολιτῶν τυραννηθέντες, οὐ πρότερον ἀπηλλάγησαν τῶν κακῶν, πρὶν συνθέσθαι καὶ διομολογήσασθαι, τῶν τε συμβεβηκότων σφίσι, πολλῶν που καὶ δεινῶν ὄντων, ἐπιλήσεσθαι, καὶ μηδὲν τὸ παράπαν ὑπὲρ αὐτῶν μήτε ἐγκαλέσειν ποτὲ, μήτε μνησικακήσειν τινί. Τοιγάρτοι σωφρονήσαντες οὕτως, οὐχ ὅτι τυραννούμενοι καὶ στασιάζοντες ἐπαύσαντο, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσιν εὐθύνησαν· καὶ τὴν πόλιν ἀνεκτήσαντο, καὶ τῆς τῶν Ἑλλήνων ἀρχῆς ἀντεποιήσαντο· καὶ τέλος, κύριοι καὶ σῶσαι καὶ ἀπολέσαι καὶ τοὺς Λακεδαιμονίους αὐτοὺς καὶ τοὺς Θηβαίους πολλάκις ἐγένοντο. Καίτοι εἰ ἐτεθελήκεσαν ἐκεῖνοι οἱ τὴν φυλὴν καταλαβόντες καὶ ἐκ τοῦ Πειραιῶς κατελθόντες, τιμωρήσασθαι τοὺς ἐκ τοῦ ἄστεος ὑπὲρ ὧν ἠδίκηντο, εὔλογον μὲν ἂν πρᾶγμα πεποιηκέναι ἐδεδόκεσαν, πολλὰ δ' ἂν καὶ ἐδεδράκεσαν κακὰ, καὶ ἐπεπόνθεσαν. Ὥσπερ γὰρ κρείττους αὐτῶν παρὰ τὴν ἐλπίδα ἐγένοντο, τάχ' ἄν τι καὶ ἠλαττώθησαν αὖθις. 27. Οὐ γάρ ἐστιν ἐν τοῖς τοιούτοις βέβαιον οὐδέν, οὐδὲ ἐξ ὧν ἰσχύει τις προσεπεκράτησεν· ἀλλὰ πάμπολλοι μὲν θαρσοῦντες ἔπταισαν, πάμπολλοι δὲ ζητοῦντες ἀμύνασθαί τινα, προσαπώλοντο. Οὔτε γὰρ τὸ πλεονεκτούμενον ἔν τινι, πάντως ἀτυχεῖ, διότι καὶ ἀδυ-

κεῖται· οὔτε τὸ δυνάμει προὔχον, πάντως κατορθοῖ, διότι καὶ προήκει. Ἀλλ᾽ ἀμφότερα ἀπὸ τῆς ἴσης καὶ τῷ παραλόγῳ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τῷ ἀσταθμήτῳ τῆς τύχης ὑποκείμενα, καὶ τὴν ῥοπὴν πολλάκις οὐ πρὸς τὸ σφέτερον εὔελπι, ἀλλὰ πρὸς τὸ ἀδόκητον ἐκείνων λαμβάνει. Ὅθεν ἔκ τε τούτων καὶ ἐκ τῆς φιλονεικίας (δεινὸν γάρ ἐστιν ἄνθρωπος ἀδικηθεὶς ἢ νομίσας γε ἀδικεῖσθαι) ὑπὲρ δύναμιν θρασύνασθαι· καὶ πολλοὶ πολλάκις καὶ παρὰ τὴν ἰσχὺν ἐπαίρονται διακινδυνεύειν, ὡς καὶ κρατήσοντες, ἢ οὔτι γε καὶ ἀναιμωτὶ διολούμενοι· καὶ οὗτοι τὰ μὲν, νικῶντες, τὰ δὲ, ἡττώμενοι, καὶ τοτὲ μὲν ἀντεπικρατοῦντες, τοτὲ δὲ ἀντελαττούμενοι, οἱ μὲν πασσυδὶ συναπόλλυνται, οἱ δὲ τήν γε Καδμείαν λεγομένην νίκην νικῶντες τυγχάνουσι· καὶ ἐν τῷ χρόνῳ, ὅτ᾽ οὐδὲν ὄφελός ἐστιν, αἰσθάνονται, ὅτι κακῶς ἐβουλεύσαντο.

28. Καὶ ὅτι ταῦθ᾽ οὕτως ἔχει, καὶ ὑμεῖς ἔργῳ μεμαθήκατε. Σκοπεῖτε δέ· ἴσχυσε τινὰ χρόνον ἐν τοῖς στασιωτικοῖς ὁ Μάριος, εἶτ᾽ ἐκπεσὼν, καὶ δύναμιν ἀθροίσας, ἴστε οἷα εἰργάσατο. Ὁμοίως ὁ Σύλλας (ἵνα μὴ τὸν Κίνναν, μηδὲ τὸν Κάρβωνα, μηδὲ τοὺς ἄλλους τοὺς διὰ μέσου καταλέγω) δυνηθεὶς τὴν πρώτην, εἶτ᾽ ἐλαττώθη· ἔπειτα δυναστεύσας, οὐδὲν ὅ, τι οὐχὶ τῶν δεινοτάτων ἔπραξε. Τί γὰρ δεῖ τὸν Μάριον τὸν δεύτερον, ἢ τὸν Κίνναν αὐτὸν, ἢ τὸν Κάρβωνα ὀνομάζειν; μετὰ ταῦτα Λέπιδος ἰδίαν τέ τινα, ὡς δὴ καὶ τούτοις ἐπεξιὼν, στάσιν ἤγειρε, καὶ πᾶσαν ὀλίγου τὴν Ἰταλίαν ἐτάραξεν. Ὡς δ᾽ ἀπηλλάγημέν ποτε καὶ τούτου, μέμνησθε ὅσα αὖ καὶ οἷα πρός τε τοῦ Σερτωρίου, καὶ πρὸς τῶν ἄλλων τῶν μετ᾽ αὐτοῦ φυγόντων ἐπάθομεν. Τί δ᾽ ὁ Πομπήϊος, τί δ᾽ ὁ Καῖσαρ αὐτὸς οὗτος; (ἵνα μηδὲν ἐνταῦ-

θα μήτε τοῦ Κατιλίνου, μήτε τοῦ Κλωδίου μνημονεύσω) οὐ πρότερον ἐπολέμησαν ἀλλήλοις, καὶ ταῦτα συγγενεῖς ὄντες; ἔπειτα μυρίων κακῶν οὐ μόνον τὴν πόλιν ἡμῶν ἢ καὶ τὴν λοιπὴν Ἰταλίαν, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν, ὡς εἰπεῖν, τὴν οἰκουμένην ἐνέπλησαν; ἆρ᾽ οὖν μετά τε τὸν Πομπηΐου θάνατον, καὶ τὸν πολὺν ἐκεῖνον τῶν πολιτῶν ὄλεθρον, ἡσυχία τις ἐγένετο; πόθεν; πολλοῦ γε καὶ δεῖ. Οἶδε δὲ ἡ Ἀφρικὴ, οἶδεν ἡ Ἰβηρία τὸ πλῆθος τῶν ἑκατέρωθι ἀπολομένων. Τί οὖν; ἐπί γε τούτοις εἰρηνήσαμεν; καὶ πῶς; ὁπότε κεῖται μὲν αὐτὸς ὁ Καῖσαρ οὕτω σφαγείς· κατέχεται δὲ τὸ Καπιτώλιον, καὶ πεπλήρωται μὲν ἡ ἀγορὰ τῶν ὅπλων, πεπλήρωται δὲ καὶ πᾶσα ἡ πόλις τοῦ φόβου. 29. Οὕτως ἐπειδὰν ἄρξωνταί τινες στασιάζειν, καὶ τὰ βίαια ἀεὶ τοῖς βιαίοις ἀμύνεσθαι ζητῶσι, καὶ τὰς τιμωρίας μήτε πρὸς τὸ ἐπιεικὲς, μήτε πρὸς τὸ ἀνθρώπινον, ἀλλὰ πρός τε τὴν ἐπιθυμίαν καὶ τὴν ἐξουσίαν τὴν ἐκ τῶν ὅπλων ποιῶνται, κύκλος τις ἐξ ἀνάγκης ἀεὶ τῶν κακῶν γίγνεται καὶ ἀνταπόδοσις ἐκ διαδοχῆς τῶν δεινῶν συμβαίνει. Τό, τε γὰρ εὐτυχῆσαν ὕβρει τε πλεονάζει καὶ οὐδένα ὅρον τῆς πλεονεξίας ποιεῖται, καὶ τὸ πταῖσαν, ὀργῇ τῆς συμφορᾶς, ἄν γε μὴ παραχρῆμα ἀπόληται, ἀντιτιμωρήσασθαι τὸν ἀδικήσαντα ἐπιθυμεῖ, μέχρις ἂν τὸν θυμὸν ἐκπλήσῃ· καὶ αὐτοῖς καὶ τὸ λοιπὸν πλῆθος, κἂν μὴ συμμετάσχῃ τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ τῷ τε ἐλέῳ τοῦ νενικημένου, καὶ τῷ φθόνῳ τοῦ κεκρατηκότος, δεῖσάν τε ἅμα μὴ καὶ τὰ αὐτὰ ἐκείνῳ πάθῃ, καὶ ἐλπίσαν τὰ αὐτὰ τούτῳ δράσειν, συναίρεται. Καὶ οὕτω καὶ τὰ μέσα τῶν πολιτῶν στασιάζειν προάγεται· καὶ ἄλλοι τε ἐπ᾽ ἄλλοις τὸ κακὸν, προφάσει τιμωρίας τῶν ἀεὶ ἐλαττουμένων, ὥσπερ τι ἐν

νομον καὶ ἐγκύκλιον πρᾶγμα, ἀνταμυνόμενοι διαδέχονται, καὶ αὐτοὶ μὲν ὡς ἕκαστοι ἀπαλλάσσουσι, τὸ δὲ δὴ κοινὸν ἐξ ἅπαντος τρόπου φθείρουσιν. 30. Ἢ οὐχ ὁρᾶτε, πόσον μὲν χρόνον κατατετρίμμεθα πολεμοῦντες ἀλλήλοις, ὅσα δὲ καὶ οἷα ἐν αὐτῷ πεπόνθαμεν; καίτοι τί τούτου δεινότερόν ἐστι, καὶ δεδράκαμεν; καὶ τίς ἀνταριθμῆσαι δύναιτο τὸ πλῆθος τῶν χρημάτων, ἃ τούς τε συμμάχους περιδύοντες, καὶ τοὺς θεοὺς περισυλῶντες, καὶ προσέτι καὶ αὐτοὶ ἐξ ὧν οὐκ εἴχομεν συνεσφέροντες ἐπ᾽ ἀλλήλοις δεδαπανήμεθα; τίς τὸ πλῆθος τῶν ἀνδρῶν τῶν ἀπολωλότων, οὐχ ὅτι τῶν ἄλλων (ἐπεὶ τοῦτό γ᾽ ἀνεξεύρετόν ἐστιν) ἀλλὰ καὶ τῶν ἱππέων καὶ τῶν βουλευτῶν, ὧν εἷς ἕκαστος καὶ πᾶσαν τὴν πόλιν ἐν τοῖς ὀθνείοις πολέμοις σῶσαι καὶ ζῶν καὶ ἀποθανὼν ἐδύνατο; πόσοι μὲν γὰρ Κούρτιοι, πόσοι δὲ Δέκιοι, Φάβιοι, Γράκχοι, Μάρκελλοι, Σκιπίωνες τεθνήκασιν; οὐ μὰ Δί᾽ οὐχ ἵνα Σαυνίτας ἢ Λατίνους, ἢ Ἴβηρας, ἢ Καρχηδονίους ἀμύνωνται, ἀλλ᾽ ἵνα καὶ αὐτοὶ προςαπόλωνται. Καὶ τῶν μὲν ἐν τοῖς ὅπλοις τετελευτηκότων (εἰ καὶ τὰ μάλιστα καὶ ἐκείνων ὀδύρετο ἄν τις) ἀλλ᾽ ἧττόν γε ἄξιόν ἐστιν ὀλοφύρασθαι. Ἔς τε γὰρ τὰς μάχας ἐθελονταὶ (εἴ γε ἐθελοντὰς τοὺς ἀναγκασθέντας φόβῳ καλεῖν δεῖ) ἦλθον, καὶ θάνατον εἰ καὶ ἄδικον, ἀλλὰ ἀνδρεῖόν γε ὑπέμειναν· ἔν τε ἀγῶνι ἰσοπαλεῖ, καὶ ἐν ἐλπίδι τοῦ κἂν περιγενέσθαι καὶ κρατῆσαι, ἔπαιον ἀναισθήτως. Τοὺς δὲ ἐν ταῖς οἰκίαις καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς, τῇ τε ἀγορᾷ, τῷ τε βουλευτηρίῳ αὐτῷ τῷ τε Καπιτωλίῳ αὐτῷ βιαίως, οὐχ ὅπως ἄνδρας, ἀλλὰ καὶ γυναῖκας, οὐχ ὅπως ἀκμάζοντας, ἀλλὰ καὶ γέροντας καὶ παῖδας, οἰκτρῶς ἐξολωλότας, πῶς ἄν τις κατ᾽ ἀξίαν θρηνήσειε; καὶ ταῦτα μὲν

τοι τοιαῦτα, οἷα καὶ ὅσα οὔτ' αὐτοί ποτε πρὸς πάντων ἅμα τῶν πολεμίων ἐπάθομεν, οὔτε ἐκείνους ἐδράσαμεν, διατεθέντες ἀλλήλους, οὐχ ὅσον οὐκ ἀχθόμεθα, οὔτ' ἀπαλλαγῆναί ποτε αὐτῶν ἀνδρικῶς ἐθέλομεν, ἀλλὰ καὶ χαίρομεν, καὶ ἑορτάζομεν, καὶ εὐεργέτας τοὺς ποιοῦντας αὐτὰ ὀνομάζομεν. Καίτοι ἔγωγε οὐδ' ἀνθρώπινόν τινα βίον ἡγοῦμαι τοῦτον ἡμᾶς βεβιωκέναι, ἀλλά τινων θηρίων, ἃ δι' ἀλλήλων φθείρεται. 31. Καὶ τὰ μὲν ἤδη συμβεβηκότα τί ἂν ἐπὶ πλέον ὀδυραίμεθα (οὐ γάρ που καὶ ἀγένητα αὐτὰ ποιησαίμεθα) τῶν δὲ δὴ μελλόντων προϊδώμεθα. Διὰ γὰρ ταῦτα καὶ ἐκείνων ἐμνημόνευσα. Οὐχ ἵνα τὰς κοινὰς συμφορὰς, ἅς γε μηδὲ γενέσθαι ὤφελε, καταλέξω, ἀλλ' ἵνα ὑμᾶς ἐξ αὐτῶν ἀναπείσω, τά γοῦν λοιπὰ διασῶσαι. Τοῦτο γάρ τις μόνον τῶν κακῶν ἀπόναιτο, τὸ μηδὲν αὖθις ὅμοιον σφίσι παθεῖν φυλάξασθαι. Ἔξεστι δὲ τοῦθ' ὑμῖν ἐν τῷ παρόντι μάλιστα ποιῆσαι, ἕως ἔτι τὸ δεινὸν ἄρχεται, καὶ οὔτε πολλοί που συνεστήκασιν, οἵ τε κεκινημένοι οὔτε πεπλεονεκτήκασιν ἀπ' ἀλλήλων οὔτ' ἠλάττωνται, ὥς τῇ ἐλπίδι τοῦ κρείττονος, ὀργῇ τοῦ καταδεεστέρου, καὶ παρὰ τὸ συμφέρον σφίσιν, ἀπερισκέπτως κινδυνεῦσαι προαχθῆναι. Καὶ τοῦτο μέντοι τηλικοῦτον κατορθώσετε, μήτε πόνον τινὰ πονήσαντες, μήτε κινδυνεύσαντες, μήτε χρήματα ἀναλώσαντες, μὴ σφαγὰς ποιήσαντες· ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο μόνον ψηφισάμενοι, μὴ μνησικακεῖν ἀλλήλοις. 32. Εἰ γάρ τοί τινα καὶ ἡμάρτηταί τισιν, ἀλλ' οὔτι γε καιρός ἐστιν οὔτε πολυπραγμονῆσαι αὐτὰ, οὔτε ἐξελέγξαι, οὔτε τιμωρήσασθαι. Οὐδὲ γὰρ δικάζετέ τισιν ἂν ἐν τῷ παρόντι, ὥς τό τε πάνυ ἀκριβὲς δίκαιον ζητηθῆναι δεῖν, ἀλλὰ βουλεύεσθε περὶ τῶν ἐνεστηκότων, ὅπως ὡς ἀσφαλέστα-

τα καταστῇ. Τοῦτο δὲ οὐκ ἂν ὑπάρξειεν ἡμῖν, εἰ μή τι παρίδοιμεν· ὥσπερ που καὶ ἐπὶ τῶν παίδων ποιεῖν εἰώθαμεν. Οὔτε γὰρ πάντα ἀκριβῶς ἐπ᾽ αὐτῶν ἐκλογιζόμεθα, καὶ πολλὰ καὶ παρορῶμεν ἀναγκαίως. Τῶν γὰρ μετρίων ἁμαρτημάτων, ἕνεκα οὐδένα ἀνηκέστως δεῖ κολάζειν, ἀλλὰ πράως σωφρονίζειν. Καὶ νῦν οὖν, ἅτε καὶ κοινοὶ παντὸς τοῦ δήμου πατέρες οὐ μόνον ὀνομαζόμενοι, ἀλλὰ καὶ ἀληθῶς ὄντες, μὴ καὶ πάντα διακριβολογώμεθα, ἵνα μὴ καὶ πάντες ἀπολώμεθα. Ἐπεί τοι πολλὰ μὲν ἄν τις καὶ αὐτῷ τῷ Καίσαρι ἐγκαλέσειεν, ὥστε καὶ δικαίως αὐτὸν πεφονεῦσθαι δόξαι· πολλὰ δὲ καὶ τοὺς ἀποκτείναντας αὐτὸν αἰτιάσαιτο, ὥστε καὶ τιμωρίας αὐτοὺς ἀξίους εἶναι νομισθῆναι. Ἀλλὰ τοῦτο μὲν ἀνδρῶν ἔργον ἐστὶ στασιάσαι αὖθις ἐπιθυμούντων. Δεῖ δὲ τοὺς ὀρθῶς βουλευομένους, μὴ τὸ πάντη δίκαιον ἐξακριβοῦντας βλάπτεσθαι, ἀλλὰ καὶ τῷ ἐπιεικεῖ προςχρωμένους σώζεσθαι. Ὥστε τὰ μὲν γεγενημένα ταῦτα χαλάζης τέ τινος καὶ κατακλυσμοῦ τρόπον συμβεβηκέναι νομίσαντες, λήθῃ παράδοτε· γνωρίσαντες δὲ νῦν γε ἀλλήλους, ἅτε καὶ ὁμόφυλοι, καὶ πολῖται, συγγενεῖς τε ὄντες, ὁμονοήσατε. **33.** Καὶ, ὅπως γε μηδεὶς ὑμῶν ὑποπτεύσῃ με χαρίσασθαί τι τοῖς τὸν Καίσαρα ἀποκτείνασιν, ἵνα μὴ δίκην δῶσιν, ὅτι ποτὲ ἐν τῇ τοῦ Πομπηΐου μερίδι ἐγενόμην, βούλεσθαι· ἕν τι ὑμῖν ἐρῶ. Καὶ γάρ τοι καὶ νομίζω πάντας ὑμᾶς πεπεῖσθαι σαφῶς, ὅτι οὔτε φιλίαν, οὔτε ἔχθραν πρὸς οὐδένα πώποτε δι᾽ ἐμαυτὸν ἀνειλόμην, ἀλλ᾽ ἀεὶ πάντας ὑμῶν ἕνεκα, καὶ τῆς κοινῆς καὶ ἐλευθερίας καὶ ὁμονοίας, τοὺς μὲν ἐμίσησα, τοὺς δὲ ἠγάπησα. Δι᾽ οὖν ταῦτα, τὰ μὲν ἄλλα ἐάσω, βραχὺ δέ τι ὑμῖν μόνον φράσω. Τοσούτου γὰρ δέω τοῦτο ποιεῖν,

καὶ μὴ τῆς κοινῆς σωτηρίας προσκοπεῖν, ὥστε καὶ τοῖς ἑτέροις οὐχ ὅτι τὴν ἄδειαν ἁπάντων, ὧν ἐπιπολάσαντες ἐπὶ τοῦ Καίσαρος ἔξω τοῦ καθεστηκότος ἐποίησαν, δοθῆναι φημὶ χρῆναι, ἀλλὰ καὶ τὰς τιμὰς καὶ τὰς ἀρχὰς, καὶ τὰς δωρεὰς, ὅσας ἔλαβον παρ᾽ αὐτοῦ (καίπερ οὐκ ἀρεσκόμενός τισιν αὐτῶν) φυλαχθῆναι. Πρᾶξαι μὲν γάρ τι, καὶ προχειρίσασθαί τι τοιοῦτον, οὐκ ἂν ὑμῖν συμβουλεύσαιμι· ἐπειδὴ δὲ γέγονεν, οὐδὲν οὐδὲ ἐκείνων οἶμαι δεῖν ὑμᾶς πολυπραγμονῆσαι. Τί γὰρ ἂν καὶ ζημιωθείητε τοσοῦτον, ἂν ὁ δεῖνα ἢ ὁ δεῖνα ἔξω τοῦ δικαίου καὶ παρὰ τὴν ἀξίαν λαβὼν ἔχῃ, ὅσον ὠφεληθείητε μήτε φόβον μήτε ταραχὴν τοῖς γε δυνηθεῖσι τότε παρασχόντες; ταῦτα μὲν ἐν τῷ παρόντι πρὸς τὸ κατεπεῖγον ἤδη λέγω· ἐπειδὰν δὲ καταστῇ τὰ πράγματα, τότε καὶ περὶ τῶν λοιπῶν σκεψόμεθα.

OPERA CICERONI SUBIECTA.

I. *C. SALLUSTII CRISPI*

AUT

ALIUS CUIUSDAM AUCTORIS

IN M. T. CICERONEM DECLAMATIO.

I. 1. *Graviter et iniquo animo maledicta tua paterer, M. Tulli, si te scirem iudicio magis, quam morbo animi, petulantia ista uti. Sed quum in te neque modum neque modestiam ullam animadverto, respondebo tibi: uti, si quam male dicendo voluptatem cepisti, eam male audiendo amittas. Ubi querar? quos implorem, Patres conscripti? diripi rempublicam atque audacissimo cuique esse perfidiae? apud populum Romanum, qui ita largitionibus corruptus est, uti sese [ipse] ac fortunas suas venales habeat? an apud vos, Patres conscripti? quorum auctoritas turpissimo cuique et sceleratissimo ludibrio est: ubi M. Tullius leges, iudicia populi Romani defendit, atque in hoc ordine ita moderatur, quasi unus reliquus ex familia viri clarissimi, Scipionis Africani, ac non repe[r]titius, adscitus, ac paullo ante insitus huic urbi civis.* 2. *An vero, M. Tulli, facta ac dicta tua obscura sunt? an non ita a pueritia vixisti, uti nihil flagitiosum corpori tuo putares, quod alteri collibuisset?*

[An] scilicet istam immoderatam eloquentiam apud M. Pisonem non pudicitiae iactura perdidicisti? Itaque minime mirandum est, quod eam flagitiose venditas, quam turpissime parasti. **II.** *Verum, ut opinor, splendor domesticus tibi animos tollit: uxor sacrilega ac periuriis delibuta; filia, matris pellex, tibi iucundior atque obsequentior, quam parenti par est. Domum ipsam tuam vi et rapinis, funestam tibi ac tuis, comparasti: videlicet, ut nos commonefacias, quam conversa sit res publica, quum in ea domo habitares, homo flagitiosissime, quae P. Crassi, viri Consularis, fuit.* 3. *Atque quum haec ita sint, tamen Cicero se dicit in concilio Deorum immortalium fuisse, inde missum huic urbi civibusque custodem, absque carnificis nomine, qui civitati[s] incommodum in gloriam suam ponit. Quasi vero non illius coniurationis caussa fuerit Consulatus tuus, et idcirco respublica disiecta eo tempore, quod te custodem habebat. Sed, ut opinor, illa te magis extollunt, quae post Consulatum cum Terentia uxore de republica consuluisti, quum legis Plautiae iudicia domi faciebatis: ex coniuratis alios morte, alios pecunia condemnabas; quum tibi alius Tusculanum, alius Pompeianam villam [ex]aedificabat, alius domum emebat: qui vero nihil poterat, is erat calumniae proximus: is aut domum tuam oppugnatum venerat, aut insidias Senatui fecerat: denique de eo tibi compertum erat.* 4. *Quae si tibi falsa obiicio, redde rationem, quantum patrimonii acceperis, quid tibi litibus accreverit, qua ex pecunia domum paraveris, Tusculanum et Pompeianum infinito sumptu aedificaveris: aut, si retices, cui dubium potest esse, quin opulentiam istam ex sanguine et miseriis civium paraveris?* **III.** *Verum, ut opinor, homo novus Arpinas, ex C. Marii familia, eius virtutem imitatur, contemnit simultatem hominum nobilium, rempublicam caram habet, neque terrore, neque gratia commo-*

vetur. 5. *Illud vero amicitiae tantum, ac virtutis est animi. Immo vero homo levissimus, supplex inimicis, amicis contumeliosus, modo harum, modo illarum partium, fidus nemini, levissimus Senator, mercenarius patronus, cuius nulla pars corporis a turpitudine vacat, lingua vana, manus rapacissimae, gula immensa, pedes fugaces: quae honeste nominari non possunt, inhonestissima. Atque is quum eiusmodi sit, tamen audet dicere:*

„O fortunatam natam me Consule Romam!“

Te Consule fortunatam, Cicero? Immo vero infelicem et miseram, quae crudelissimam proscriptionem civium perpessa est, quum tu, perturbata republica, metu perculsos omnes bonos parere crudelitati tuae cogebas: quum omnia iudicia, omnes leges in tua libidine erant: quum tu sublata lege Porcia, erepta libertate, omnium nostrum vitae necisque potestatem ad te unum revocaveras. 6. *Atque parum est, quod impune fecisti, verum etiam commemorando exprobras, neque licet oblivisci [his] servitutis suae. Egeris, oro te, Cicero, perfeceris quod libet: satis est perpessos esse: etiamne aures nostras odio tuo onerabis? etiamne molestissimis verbis insectabere?*

„Cedant arma togae, concedat laurea linguae.“

Quasi vero togatus, et non armatus ea, quae gloriaris, confeceris; atque inter te Sullamque Dictatorem, praeter nomen imperii, quidquam interfuerit. IV. 7. *Sed quid ego plura de tua insolentia commemorem? quem Minerva omnes artes edocuit, Iuppiter optimus maximus in concilium Deorum admisit, Italia exsulem humeris suis reportavit. Oro te, Romule Arpinas, qui egregia tua virtute omnes Paullos, Scipiones, Fabios superasti, quem tandem locum in hac civitate obtines? quae tibi partes reipublicae placent? quem amicum, quem inimicum habes? Cui in civitate fecisti insidias, ancillaris, (quo iure, quum de exsilio tuo Dyr-*

rhachio rediisti, eum seque[ba]ris?) quos tyrannos appellabas, eorum nunc potentiae faves? qui tibi ante optimates videbantur, eosdem [nunc] dementes ac furiosos vocas? Vatinii caussam agis? de Sextio male existimas? Bibulum petulantissimis verbis laedis? laudas Caesarem? quem maxime odisti, ei maxime obsequeris? aliud stans, aliud sedens de republicá sentis; his maledicis, illos odisti, levissime transfuga, neque in hac, neque in illa parte fidem habes.

CICERONIS PERSONATI
IN
C. SALLUSTIUM CRISPUM
RESPONSIO.

I. 1. Ea demum magna voluptas est, C. Sallusti, aequalem ac parem verbis vitam agere: neque quidquam tam obscenum dicere, cui non ab initio pueritiae omni genere facinoris aetas tua respondeat: ut omnis oratio moribus consonet. Neque enim qui ita vivit, uti tu, aliter, ac tu, loqui potest: neque qui tam illoto sermone utitur, vita honestior est. Quo me vertam, Patres conscripti? unde initium sumam? Maius enim mihi dicendi onus imponitur, quo notior est uterque nostrum; quod si aut de mea vita atque actibus huic conviciatori respondero, invidia gloriam consequetur: aut, si huius facta, mores, omnem aetatem nudavero, in idem vitium incidam procacitatis, quod huic obiicio. Id vos, si forte offendimini, iustius huic, quam mihi, succensere debetis, qui ini-

tium introduxit. 2. Ego dabo operam, ut et pro me minimo cum fastidio respondeam, et in hunc minime mentitus esse videar. Scio me, Patres conscripti, in respondendo non habere magnam exspectationem, quod nullum vos sciatis novum crimen in Sallustium audituros, sed omnia vetera recogniturus, quis et meae, et vestrae iam, et ipsius aures calent. Verum eo magis odisse debetis hominem, qui ne incipiens quidem peccare, minimis rebus posuit rudimentum: sed ita ingressus est, uti neque ab alio vinci possit, neque ipse se omnino reliqua aetate praeterire. 3. Itaque nihil aliud studet, nisi, uti lutulentus sus, cum quovis volutari. Longe vero fallitur opinione. Non enim procacitate linguae vitae sordes eluuntur: sed est quaedam calumnia, quam unus quisque nostrum testante animo suo fert, de eo, qui falsum crimen bonis obiectat. Quodsi vita istius memoriam vicerit: illam, Patres conscripti, non ex oratione, sed ex moribus suis spectare debetis. Iam dabo operam, quam maxime potero, brevi ut faciam. Neque haec altercatio nostra vobis inutilis erit, Patres conscripti. Plerumque enim respublica privatis crescit inimicitiis: ubi nemo civis, qualis sit vir, potest latere.

II. 4. Primum igitur, quoniam omnium maiores C. Sallustius ad unum exemplum et regulam quaerit, velim mihi respondeat, numquid [hi], quos protulit Scipiones et Metellos vel Fabios, ante fuerint aut opinionis aut gloriae, quam eos res gestae suae et vita innocentissime acta commendavit. Quodsi hoc fuit illis initium nominis et dignitatis: cur non aeque de nobis existimetur, cuius et res gestae illustres [sunt], et vita integerrime acta? Quasi vero tu sis ab illis viris, Sallusti, ortus. Quod si esses, nonnullos iam tuae turpitudinis pigeret. 5. Ego meis maioribus virtute mea praeluxi, uti, si prius noti non fuerint, a me accipiant initium memoriae suae. Tu tuis

vita, quam turpiter egisti, magnas offudisti tenebras: ut, etiamsi fuerint egregii cives, certe venerint in oblivionem. Quare noli mihi antiquos viros obiectare. Satius est enim me meis rebus gestis florere, quam maiorum opinione niti: et ita vivere, ut ego sim posteris meis nobilitatis initium, et virtutis exemplum. Neque me cum iis conferri decet, Patres conscripti, qui iam decesserunt, omnique odio carent et invidia; sed cum iis, qui mecum una in republica versati sunt. 6. Sed si fuerim aut in honoribus petendis nimis ambitiosus, (non hanc dico popularem ambitionem, cuius me principem confiteor, sed illam perniciosam contra leges, cuius primos ordines Sallustius duxit,) aut in gerendis magistratibus, aut in vindicandis maleficiis tam severus, aut in tuenda republica tam vigilans, quam tu proscriptionem vocas: credo quod non omnes tui similes incolumes in hac urbe vixissent: at quanto meliore loco respublica staret, si tu, par ac similis scelestorum civium, una cum illis adnumeratus esses? An ego tunc falso scripsi,

Cedant arma togae,

qui togatus armatos, [et] pace bellum oppressi? 7. An illud mentitus sum,

Fortunatam natam me Consule Romam,

qui tantum intestinum bellum et domesticum Urbis incendium exstinxi? III. Neque te tui piget, homo levissime, quum ea culpas, quae in historiis gloriae mihi ducis? An turpius est, Patres conscripti, scribentem mentiri, quam illum palam hoc ordine dicentem? Nam quod aetatem increpuisti: tantum me abesse puto ab impudicitia, quantum tu [abes] a pudicitia. 8. Sed quid ego de te plura querar? Quid enim mentiri turpe duces, qui mihi ausus sis eloquentiam, uti vitium, obiicere? cuius semper nocens eguisti patrocinio. An ullum existimas posse fieri civem

egregium, qui non his artibus et disciplinis sit eruditus? an ulla alia putas esse rudimenta et incunabula virtutis, quibus animi ad gloriae cupiditatem aluntur? Sed minime mirum est, Patres conscripti, si homo, qui desidiae ac luxuriae plenus sit, haec, ut nova atque inusitata, miratur. 9. Nam quod ista inusitata rabie petulanter in uxorem et in filiam meam invasisti, quae facilius se mulieres a viris abstinuerunt, quam tu vir a viris: satis docte ac perite fecisti. Non enim me sperasti mutuam tibi gratiam relaturum, ut vicissim tuas compellarem. Unus enim satis es materiae habens: neque quidquam turpius est domi tuae, quam tu. Multum te vero opinio fallit, qui mihi putasti parare invidiam ex mea re familiari, quae multo mihi minor est, quam habere dignus sum. Atque utinam ne tanta quidem esset, quanta est! uti potius amici mei viverent, quam ego testamentis eorum locupletior essem. 10. Ego fugax, Crispe Sallusti? Furori Tribuni plebis cessi. Utilius duxi, quamvis fortunam unus experiri, quam universo populo Romano civilis esse[m] dissensionis caussa. Qui posteaquam ille suum annum in republica perbacchatus [est] omniaque, quae commoverat, pace et otio resederunt: hoc ordine revocante, atque ipsa republica manu retrahente me, reverti. Qui mihi dies, si cum omni reliqua vita conferatur, animo quidem meo superet: quum universi vos populusque Romanus frequens adventu meo gratulatus est: tanti me, fugacem, mercenarium patronum, hi aestimaverunt. IV. 11. Neque hercule mirum est, si ego semper iustas omnium amicitias existimavi. Non enim uni privatim ancillatus sum, neque me addixi: sed, quantum quisque reipublicae studuit, tantum mihi fuit aut amicus, aut inimicus. Ego nihil plus volui valere, quam pacem. Multi privatorum audacias metuerunt: ego nihil timui, nisi leges. Multa arma sua ti-

ut nihil non aequum ac verum duxerit, quod ipsi facere collibuisset: neque aliter vexavit, ac debuit, si quis praedae loco accepisset magistratum. 18. Peracta Quaestura, posteaquam magna pignora eis dederat, cum quibus similitudine vitae se coniunxerat, unus iam ex illo grege videbatur. Eius enim partis exemplar erat Sallustius, quo, tamquam in imam voraginem, coetus omnium vitiorum excesserat: quidquid impudicorum, cyllonum, parricidarum, sacrilegorum, debitorum fuit in Urbe, municipiis, coloniis, Italia tota, sicut in fretis subsederant, nominis perditi ac notissimi, nulla in parte castris apti, nisi licentia vitiorum, et cupiditate rerum novarum. VII. 19. At posteaquam Praetor factus est, modeste se gessit, et abstinenter. Nonne ita provinciam vastavit, ut nihil neque passi sint, neque exspectarint gravius socii nostri in bello, quam experti sunt in pace, hoc Africam interiorem obtinente? unde tantum hic exhausit, quantum potuit aut fide nominum traiici, aut in naves contrudi: tantum, inquam, Patres conscripti, exhausit, quantum voluit. Ne caussam diceret, sestertio duodecies cum Caesare paciscitur. Quodsi quidpiam eorum falsum est, hic palam refelle, unde tu, qui modo ne paternam quidem domum redimere potueris, repente tamquam somnio beatus, hortos pretiosissimos, villam Tiburti, C. Caesaris reliquas possessiones paraveris. 20. Neque piguit quaerere, cur ego P. Crassi domum emissem, quum tu veteris villae dominus sis, cuius paullo ante fuerat Caesar. Modo, inquam, patrimonio non comeso, sed devorato, quibus rationibus repente factus es tam affluens, et tam beatus? Nam quis te faceret heredem, quem ne amicum quidem suum satis honestum quisquam sibi ducit, nisi similis ac par tui? VIII. At hercule egregia facta maiorum tuorum te extollunt: quorum sive tu es similis, sive illi tui, nihil ad omnium

scelus ac nequitiam addi potest. 21. Verum, ut opinor, honores tui te faciunt insolentem. Tu, Crispe Sallusti, tantidem putas esse, bis Senatorem et bis Quaestorem fieri, quanti bis Consularem et bis Triumphalem? Carere debet omni vitio, qui in alterum paratus est dicere. Is demum maledicit, qui non potest verum ab altero audire. Sed tu, omnium mensarum assecla, omnium cubiculorum in [prima] aetate pellex, et idem postea adulter, omnis ordinis turpitudo es, et civilis belli memoria. Quid enim [hoc] gravius pati potuimus, quam quod te incolumem in hoc ordine vide[a]mus? 22. Desine bonos petulantissima consectari lingua: desine morbo procacitatis isto uti: desine unum quemque moribus tuis aestimare. His moribus amicum tibi facere non potes: videris velle inimicum habere. Finem dicendi faciam, Patres conscripti. Saepe enim gravius vidi offendere animos auditorum, eos, qui aliena flagitia aperte dixerunt, quam eos, qui commiserunt. Mihi quidem ratio habenda est, non quid Sallustius merito debeat audire, sed [ut] ea dicam, si qua ego honeste effari possum.

CICERONIS
CUIUS OLIM INSCRIPTA EST
NOMINE INDIGNA
AD POPULUM
ET
EQUITES ROMANOS
ANTEQUAM IRET IN EXSILIUM
ORATIO.

I. 1. Si quando inimicorum impetum propulsare ac propellere cupistis, defendite nunc universi unum, qui, ne omnes concideretis ardoreque flammae conflagraretis, mei capitis periculo non dubitavi providere. Nam, quem virtutis gloria cum summa laude ad caelum extulit, eumdem inimicorum invidia indignissime oppressum deprimit ad supplicium. Si liberûm conceptam dulcedinem animo inclusam continetis, nolite eo velle carere, qui carissimam vestram procreationem sibi esse duxit. 2. Est enim liberale officium, serere beneficium, ut metere possis fructum. Fidei conducit, in loco, debitum retribuere. Illic enim animi voluntas propensa comprobatur: hic memoria collaudatur. Itaque, si omnibus grave servitutis iugum esse debet in libertate educatis: sit is vestris animis acceptissimus, qui a vestro corpore iugum acerbissimum repulit servitutis. 3. Et, si ma-

ores vestri eos Imperatores, qui militum virtute hostium fregerunt furorem, iucundissimo fructu liber-:atis reconciliato, non solum statuis dignos putarunt, ied etiam aeterna triumphi laude decorarunt: tum ros eum Consulem, qui non militum praesenti forti-udine, sed sua eximia animi virtute hostilem civium nentem Senatus auctoritate vindicavit, existimate robis retinendum in civitate esse. II. 4. Si, quae)eneficia singulis civibus privatimque dantur, ea so-ent iis esse fructuosa, a quibus sunt profecta: iure t merito possum ego vos ad defensionem meae sa-utis adhortari, quos conservavi universos. Nam ne-ue maius est, defendere unum, quam populum: ne-ue verius, a singulis, quam ab omnibus repetere of-cii praemium et fructum: propterea quod in unius ericulo saepe contentio parva est, ut levis sit labor efensori sustinendus: in reipublicae insidiis, quo rmius est quod oppugnatur, eo paratiores sunt ini-iici, ut iis sine magna sollicitudine, industria, virtu-; non queat resisti. 5. Et singulorum opes saepe ınt tenues, et infirmae ad gratiam referendam, ut pitulari bene merentibus non queant, si maxime cu-iant: universorum auxilium eo plurimum prodest, uod firmioribus opibus est nixum. Iure igitur, quo-iam et maior impensa in patriam officii facta est, ıam in privata fit defensione, et plus a vobis praesidii, ıam a ceteris opis ad salutem potest afferri: vos ob-stor, quos mihi et debere et posse intelligo opitu-ri. 6. Non convenit enim, quum ego ad prome-ndum officium tam fuerim expeditus, vos ad refe-ndam gratiam esse tardiores: ne, cuius amplitudi-m ac gloriam laude atque honoribus amplificare beatis, eius incolumitatem et salutem deserendam istimetis. III. Etenim errat, si quis arbitratur, M. ıllium idcirco in capitis periculum vocari, quod liquerit aliquid, quod patriam laeserit, quod im-

probe vixerit. Non citatur reus audaciae: virtutis reus citatur. Non accusatur, quod rempublicam vi oppugnarit, sed quod homo novus perniciosum nobilium restinxerit furorem. Non obest mihi turpis et nocens, sed honestissime laudatissimeque acta vita. Non odio bonorum, sed invidia premor malorum. 7. Intelligunt homines, tot et tam praeclaris testimoniis monumentisque virtutis comparatis, M. Tullio, dum sit incolumis, fore voluptati. Idcirco vitam eripere cupiunt, ut cum spiritu sensum quoque adimant iucunditatis. Nonne igitur indignum est, eos praemiis meis invidere, qui virtute certare noluerunt? eos in contentionem honoris venire, qui officiis se superari aequissimo animo tulerunt? Si dulcis est gloria, consequere virtutem: noli abiicere labores, petere honorem: honorem dico? immo vero famam, fortunas, familiam, liberos, caput, corpus, ipsum denique sanguinem et animam. Cedo invitus de republica: cedo oppressus de fortuna, de dignitate: discedo a republica victus audacia malorum. 8. Liceat manere, si non illum M. Tullium, custodem Urbis, defensorem omnium, patrem patriae: at certe reliquias Tullii: liceat in conspectu civium, in hac urbe, quam ex parricidarum faucibus eripuit, remanere, tecta omnium, fana Deorum, universam videre periculo liberatam suo civitatem; liceat ex hac flamma evolare, praesertim qui illud impium incendium perditorum hominum lacrimis potius meis, quam sanguine vestro restingui malui. Neque enim peto, ut mihi detis vitam: sed datam repeto, ut reddatis. Si meministis quod dedi, vos non debetis oblivisci, sed retribuere, quod debetis. IV. 9. Vos, vos obtestor, Dii immortales, qui meae menti lumina praetulistis, quum consensum exstinxi coniurationis, arcemque Urbis ab incendio ac flamma liberavi, liberosque vestros e gremio et complexu matrum ad caedem et

cruorem non sum passus abstrahi. Num igitur potest fieri, a clientibus ut recipiar, quum, a quibus debeam retineri, reiicere instituant? Socii quo fugiant, quum aditus custodi patriae praeclusus sit? Quomodo spes salutis reliquis residebit, quum civibus praeclusa sit exspectatio incolumitatis? Pax et concordia extraneis gignetur, quum iam domesticis non insideat, sed publice providenti eripiatur? 10. Nam quid ego improborum facta renovem oratione, ut redintegratione illius coniurationis animos vulnerem vestros? Auxilium ab alienis efflagitabo, quum cives vestros deseratis? Sociorum invocem subsidium, quum a civibus interclusum sit praesidium? Quam colere gentem nunc instituam? utrum ut custos accipiar, an ut proditor excludar? Si ut conservator: vestra erit ignominia. Sin ut oppugnator: praecisa erunt omnia. Itaque quod putavi fore gaudium, id exstitit exitium. 11. Si, Quirites, eumdem in ceterorum periculis haberemus animum, quem in nostris difficultatibus, et pro innocentissimo quoque propugnare, et nocentissimum quemque oppugnare nobis utilissimum esse arbitraremur, et si cum optimi cuiusque rebus adversis nostram salutem, cum deterrimorum hominum secundis nostra pericula putaremus coniuncta: frequentes profecto talibus conatibus obviam ire niteremur: neque partim innocentia freti, partim nobilitate nixi, partim potentia ac multitudine amicorum fulti, quum perfacile existimaremus adversariorum vim ac factionem a nobis repelli posse, subito ipsi simili periculo circumventi, in nostro eventu aliorum reminiscentes casus, iure id nobis accidere nequidquam quereremur. V. 12. Quis enim est, Quirites, qui nunc, quum inimicorum nostrorum vim atque violentiam perspiciat, quique nostrûm ipsum periculosissimum casum recognoscat, qui non sibi ac suis diffidat fortunis? Quo enim se satis tutum arbi-

trabitur praesidio? Virtutis et gloriae? At ea nos ipsa hoc tempore oppugnant. Multitudine amicorum? Aperuerunt non fortes esse se amicos, si in eorum potestate nostra sita salus non est. Paucitate inimicorum? At id non in ipsius, sed in aliorum voluntate positum est. Nam non satis est, ne cui iniuriam facias, providere, si tamen sunt voluntarii inimici, qui tuis praemiis te oppugnent. 13. Atque quum haec omnia omnibus sint gravia atque acerba, tum vero nobis misera atque intoleranda, quorum et officia in rempublicam recentissima, et incommoda ob rempublicam frequentissima in familia versantur. Nunc si eadem conditio disceptationis proponetur, aequi auditores adhibebuntur, aures non obtusae criminatione, sed vacuae praebebuntur: qui sunt assecuti summum gradum honoris, non dispoliabuntur honore: qui sperant, facilius et proclivius ad laudem nobilitatis pervenient. Quamobrem nolo me duce supplicii vos ad fraudem deduci, ut ego ad pristinum statum recidam casus. Nunc igitur, si lingua est concertandum, innocentiae virtute fretus supero: si facta compensanda sunt, conferamus aequitatem: si violentiae impetu opprimimur, cedam pro omnibus Tribunicio furori, quoniam laborem pro cunctis ferre consuevi. VI. 14. Si igitur aliquo tempore iis hominibus consuluistis, quorum animus est religionis pietate defunctus: debetis mihi quoque prospicere, qui numini Deorum consecratum sartum tectum ab omni piaculo conservavi, et vos ut tutam tranquillamque fortunam traheretis, mea perfeci vigilantia. Nam me, quem paullo ante fortuna erexerat ad gloriam, virtus extulit ad laudem, populus tribuit honorem: eumdem Tribuni furor exagitatus depulit ad calamitatem. Et quoniam animadvertistis, illam conspirationem conflatam ita esse restinctam, ut nulla scintilla compareat incendii, vos quoque Tribuniciam se-

late temeritatem, (qui nunc se mihi inimicum ostendit, se prius esse vestrum professus est inimicum,) ne ei crudelitas, experta in me, in vos convalescat, et calamitas remorata longius serpat atque progrediatur, praecavete. 15. Nunc vel solus delectus ad calamitatem, vel primus vocatus ad tale periculum, omnium animos iure debeo commovere. Omnia sunt immutata. Manus ad demonstrandam religantur iniuriam: lingua inciditur ad deplorandam calamitatem: animus praecluditur ad exponendam rei indignitatem. Humilitatem generis obiiciunt nobis, qui novam rationem suscitant, veteres maiorum obterunt laudes. Sed quid ego plura de illorum aut in me maledictis, aut in vos scelerate loquar factis? quorum cognita improbitas, me tacente, coarguitur turpitudine vitae, ut de iis non sit necesse inimicos praedicare, de quorum scelere ne amici quidem, aut ipsi possunt negare. 16. Vos ego appello, quorum de me maxima est potestas. Apud vos loquor de mea calamitate, quos habui semper innocentiae et virtutis meae testes. VII. Igitur ex civitate benemeritus de republica civis exturbatur? innocens expellitur Consularis homo? non facultatibus usus quondam minimis, amicorum multorum praesidio munitus, nunc partim ab invidis, partim ab inimicis circumventus eget indigne? Huic si opem non tuleritis in periculo capitis, vos, credo, retinebitis vestram libertatem? qui neque tanta valetis auctoritate, neque tantorum officiorum impensam egistis in patriam. Mihi credite, hoc in uno incommodum confirmatum multorum infirmabit incolumitatem: et si initio non erit refutatum, impune ad omnium perniciem convalescet. Proinde aut in meo periculo salutem integram praestate communem, aut in vestris hoc idem incommodum exspectate fortunis. 17. Nemo tam perdita auctoritate, tam facinorosa inventus est vita, qui, quum

de scelere fateretur, non tamen sententiis prius iudicum convinceretur, quam supplicio addiceretur. Ego repente vi Tribunicia correptus, non modo loquendi libere in iudicio, sed ne consistendi quidem in civitate habeo potestatem. Eiicior non solum sine teste, sine indice, sine crimine, sed sine etiam scelere, sine accusatore. 18. Hostibus in bello, qui dissident voluntate, dimicant armis, vitam quotidie oppugnant; in ipsa acie quum praeliantur, licet loqui, licet disputare: mihi in pace, civi, qui perditorum hominum fregi furorem, pro fortunis meis apud vos loqui non licebit? Servi, qui ad supplicium caesi verberibus trahuntur, apud eos saepe disputant, quos necare voluerunt: ego Consularis apud vos non loquar, quos conservavi? Tacebo, si necesse est: tacebo, inquam, animo aequo, quoniam virtus mea, me tacente, agit caussam meam. VIII. 19. Itaque ut ego in concione mea nihil ponam de rebus meis gestis, tamen in animis et memoria vestra largiter relinquam. Isti modo videant, qua ratione hanc inultam meam fugam ferre possint. Etenim si a me, ut isti existimant, Lentuli mortui sordes, si Catilinae notissimus furor, si amentia Cethegi, si luxuries ac stupra Cassii poenas repetunt: profecto istis hora nulla, eiecto Tullio, vacua periculo aut periculi exspectatione relinquetur. Itaque illi in dies non meis insidiis, quae nullae a me parantur, sed suorum scelerum conscientia cruciati, mihi absenti et populo Romano poenas dabunt. 20. Quas ob res ego inimicorum amentiae cupiditatique paucorum, omnium salutis caussa, decedam: neque eo deducam aut progredi patiar, ut opera mea manus inter vos conseratis, caedesque civium inter se fiat: multoque potius ipse patria liberisque meis carebo, quam, propter unum me, vos de fortunis vestris reique publicae dimicetis. Sic enim ab initio fui animatus, ut non magis me mea caussa putarem esse na-

um, quam reipublicae procreatum. 21. Sed illud ueror, (quod non iam ad unius perniciem, sed ad niversorum instruitur calamitatem,) conqueri, comniserari, dicere, expurgare, suspicionem dimovere, rimen diluere non licere: ore oppresso cervices esse racbendas: quae tamen omnia iam non sunt tam caamitosa, quod mihi sunt subeunda, quam perniciosa, uod in rempublicam sunt introducta. IX. Quambrem statutum est atque decretum, in his temporius civitatis omnia perpeti, quae volet furor libidiosus. Vim volunt afferre? praesto sum. Eiicere olunt? exeo indicta caussa. Nolunt audire? causam non dico. Aliud quippiam conantur? agant: ihil duri, nihil acerbi mihi erit, quod rempublicam ıtabitur. Non enim illis victus cedo, sed incolumius vobis me condono. 22. Neque enim mors miseanda est, quae ob rempublicam capitur: neque exsium turpe, quod virtute suscipitur: quum praeserm nonnullam hae poenae habeant in se consolatioem. Nam vitam si eripiunt, non adiment gloriam mortalem. Si exsilio mulctabunt corpus, non anium a republica removebunt. Nam, ubicumque ero, c cogitabo, haec semper cura mea erit: meque vos ereptum, non a vobis repudiatum existimabo. 23. ud ab universis postulo petoque, si, dum in civitate anere licitum est, nemini iniuste periculum creavi, mini innocenti fui calamitati, si omnibus auxilio aesidioque esse consuevi, plurimosque in hac civite sum tutatus: uti vos liberos meos in vestram em recipiatis, eosque defendatis, neve inimicos os in familiam nostram longius progredi patiami- utique, sive hinc abiero, sive ero hic oppressus, maneat opinio et existimatio, quae virtute parta, n quae infelicitate illata est. X. 24. Nunc ego te, ppiter Optime Maxime, cuius nutu ac ditione sola rarum gubernantur, teque particeps connubii, so-

cia regni, regina Iuno, teque Tritonia, armipotens Gorgophora Pallas Minerva, ceterique Dii Deaeque immortales, qui excellenti tumulo civitatis sedem Capitolii in saxo incolitis constitutam, ut non solum cunctam intueri, sed etiam tueri possitis civitatem: a quorum ego quondam altaribus impiam manum civium removi: a quorum templis meo periculo funestam facem repuli, ne illustrissimum orbis terrarum monumentum cum principe omnium terrarum occideret civitate: teque, Iuppiter Stator, quem vere huius imperii statorem maiores nostri nominaverunt: cuius in templo hostilem impetum Catilinae repuli a muris: cuius templum a Romulo victis Sabinis in Palatii radice cum Victoria est collocatum: oro atque obsecro, ferte opem pariter reipublicae, cunctaeque civitati, meisque fortunis: resistite Tribunicio furori: favete innocentiae, subvenite solitudini, miseremini senectutis: nolite eum supplicem a vobis absterrere et excludere, qui in suo magistratu funestam facem a vestris repulit templis. 25. Si C. Mario auxilio fuistis, quod in clivo Capitolino improborum civium caedem fecerat; si P. Scipioni, quod Hannibalis furibundam mentem a vestris repulit templis; si denique Cn. Pompeio, quod terra marique hostes reddidit pacatos: sic nunc in meis calamitatibus aliquam ferte opem divinam, ut saepe multorum in periculis fecistis; sic nunc in meis miseriis divinum aliquod auxilium et numen ostendite. XI. 26. Deinde vos, quorum potestas proxime ad Deorum immortalium numen accedit, oro atque obsecro, quibus singillatim saepe supplex ad pedes iacui, ut eum, quem singuli stratum atque abiectum sublevastis, nunc universi conservatum velitis. Si neminem umquam vestrûm laesi, si nemini innocenti obfui, si etiam e contrario, ut quisque auxilium meum desideravit, opem ferre non dubitavi: si denique, quaecumque admini-

ıtravi, ex vestra auctoritate et Patrum conscriptorum voluntate feci: si malui inimicorum cupiditati, quam reipublicae et legitimae auctoritati poenas sufferre: ıt existimetis, ex illo crudelissimo inimicorum impe-:u ereptum, in antiquum statum dignitatis restitui convenire. 27. Sed quoniam neque mihi libere loquendi, neque vobis clementer audiendi, neque omnio iudicandi, paucorum furore et audacia, facta est potestas: sed oppressa est respublica armis, metu debilitata servili, uti liberum spiritum ducendi nullam habeat potestatem: cedam inermis armatis, innocens nocentibus, privatus furibundo magistratui. Neque enim Q. Metellus quidquam de virtute sua detraxit, quod cessit L. Saturnino furenti: neque C. Cotta, quod Q. Vario Tribuno plebis, inferiore genere orto, cedendum putavit: neque C. Marius: qui, quantas res gesserit, vestra vobis libertas indicio esse poterit: neque vero M. Tullius suum animum vestra abalienavit potestate, quum praecipuum vobis obsidem sui animi vestram reliquerit libertatem. 28. Quamobrem testor Deos Deasque omnes immortales, vestrasque maxime mentes, me non vitae turpitudine, non pro magnitudine scelerum, non propter reliquae aetatis infamiam, poenas iure et lege persolvere: sed propter virtutis invidiam, propter iucundissimam ingenii laudem, propter magnitudinem rerum gestarum, crudelissime civitate privari. Quodsi idem accidit Q. Caepioni, si Mancino, si Rutilio; mihi quoque hoc accidisse non magnopere erit mirandum, quum praesertim non generis antiquitate, sed virtutis ornamentis summam laudem sim consecutus. XII. 29. Nunc ego vos, equites Romani, obtestor, quorum virtute nomen Romanum victoriam cum laude possidet coniunctam, quorum factis gloriantur cives, laetantur socii, gemunt hostes: ut, si erga vos omni tempore optime fui animatus, si mea pericula negle-

xi, dum timorem a patria propulsarem: si aeque liberis vestris prospexi, ac vos parentibus consuestis: ut nunc me velitis, vestris opibus defensum, incolumem in hac civitate retinere: quae quum a scelerata coniuratione esset incensa, meo ductu ac labore restincta est: nec patiamini me, a liberis meis abstractum, a coniuge abreptum, ab aris focisque innocentem proiectum, vitam degere in exsilio, miserrimi mortalis casum subire. 30. Proiicitur Tullius in exsilium. At a quo? nimirum innocens ab inimico, religiosus a scelerato, benevolus huic civitati ab hoste. O misera vitae ratio, quae tamdiu resides in voluptate, quamdiu fortunae poscit libido! Egone inimicus huic civitati? quamobrem? quia inimicos necavi. Egone hostis? quid ita? quia hostes interfeci. En conditionem huius temporis! antea gloria et laude dignissimi ducebantur, qui haec perfecerunt: nunc scelerati et parricidae esse dicuntur, qui haec administrarunt. Sint sane scelerati: superet istorum victoria, si modo victoria appellanda est, in qua civitatis inest luctus: habeant hanc palmam ex innocentis cruore: tantum a vobis illud, equites Romani, peto et rogo, ut, quem saepenumero vestra laude cohonestastis, eumdem in dubiis vitae periculis vestra virtute conservetis.

INCERTI AUCTORIS

CONSOLATIO

CICERONI PERPERAM ADSCRIPTA.

Quamquam recentibus morbis modicinam adhibere vetant sapientes, nihilque adversi hominibus accide-

e solet in vita, quod aut improvisum, aut inexspetatum videatur: conemur tamen, si qua ratione ossumus, mederi nobismetipsis et domesticae subenire calamitati. Si enim, quoties usuvenit, consuuimus ceteris, cur non aliquando nobis ipsis? et, si nala, quae nec vitari nec averti humanis viribus posunt, pertulimus toleranter, cur non ea, si possumus, atione leviora faciamus? praesertim quum ad aegriudines et molestias depellendas eo acrius incumbere iomines debeant, quo melius est, sine cura vivere, uam, curis et angoribus oppressum ac circumvenum, humanam conditionem, satis per se miseram, liis etiam incommodis efficere miseriorem. Quid orro praestantius, quid utilius est, quam, quum corore valeas, curare, ut etiam animo valere possis? iquidem corpus animi gubernaculo, animus autem ninisterio corporis indiget. At neque animus aeger ene gubernabit, nec affectum corpus animi recte arebit imperio. Quamobrem prudenter a doctis et apientibus viris et cogitatum et factum est, qui de uctu minuendo ante nos scripserunt: quorum extant satis multa, sane sapienter litteris mandata, in rimisque a Theophrasto, Xenocrate, et Crantore: uorum libros quum saepe animi caussa sumpserinus in manus, admirati eorum saluberrimis praecetis refertam et conditam eloquentiam, tum proxime egimus necessario. Casus enim ereptae nobis filiae, uam in oculis ferebamus, eximiis et virtutis et pruentiae laudibus praestantem, ita nos vel perculit vel fflixit, ut ab iis opem ad leniendum et mitigandum lolorem petere coacti simus, quorum maxime doctria atque auctoritate antea movebamur. Itaque mula, quae ab illis vel acute cogitata, vel eleganter nuntiata sunt, ad dolorem nostrum abstergendum olligemus; ut, si minus ceteros in tanto maerore electare poterimus, quod alias et dicendo et scri-

bendo efficere conati sumus et fortasse interdum praestitimus, saltem nobis ipsis medeamur. Sed nos etiam in hoc fortiores erimus, quam ceteri, quibus difficile non fuit, quum doloris expertes ipsi essent, alios consolari et a maerore abducere: nos autem dolore afflicti, consolationem a nobis petentes, nosmetipsos in dolore vincemus, ac naturae quamdam quasi vim afferemus. Quae utinam tanti sit, ut ceteros quoque in pari fortuna doceat adversos casus patienter ferre: qui quo saepius contingunt, eo propiores hominibus putandi sunt, quasique in ipsa humana natura innati atque insiti, ideoque levius ferendi. Qui enim hominem se esse agnoscit, hominisque nomen sibi vindicat, cur ea, quae hominis maxime propria sunt, recusare ac reiicere audeat? Quod simul ut fecisset, et imprudens et iniustus merito haberetur. Atque hic locus a Theophrasto egregie tractatus et perpolitus est: itemque a Xenocrate: quorum uterque eos, qui communes casus recusant, imprudentiae atque iniustitiae condemnat: alter etiam Diis ipsis adversos non dubitat appellare. Quod etiam gravius crimen est, ac vix in homine tolerabile: qui, quum omnia Diis immortalibus accepta referre debeat, quorum ope vivit, intelligit, agit; si eorum voluntati repugnet, cum Diis, gigantum more, bellare videbitur. Haec autem perite, ut dixi, a multis tractata sunt. Sed ego Crantorem sequor: cuius legi brevem illum quidem, sed vere aureum, et, ut Panaetio placuit, ad verbum ediscendum de luctu librum, quo acute universam doloris medicinam complexus est. Sed humanae naturae incommoda ita diligenter et accurate expressit, ut quasi luendorum scelerum caussa nasci homines et in hanc lucem ingredi, possis agnoscere. Fac enim, nasci hominem et in lucem edi. Continuo senties, non rerum humanarum dominum et gubernatorem exortum, sed verius mise-

ırum servum, atque incommodorum. Nam infanım et pueritiam vagitus, lacrimae, imbecillitas, ıllus nec rationis nec corporis usus, dolores moleiaeque quam plurimae amplectuntur. Adolescenım ardor quidam excipit aetatis, nec prudentiae ıc iudicii compos: rerum utilium ac laudabilium ntemptio: voluptatis et saepe turpitudinis appeti): veri boni ignoratio: in pares ferocia, in superios superbia, in infimos arrogantia. Ex his contenınes, rixae, contumeliae, assiduus denique moleiarum concursus exsistit; ex rebus honestis conmptis infelicitas et infamia: ex turpibus, curiose arptis et conquisitis, luctus, morbi, perpetuum deniıe sui ipsius odium, ex cognita rerum turpium merde conflatum. Adde insanas pecuniarum largitios, nullam futuri temporis curam, non inopiae, non ıerorum, non uxoris, non posterorum, non familiae. uae si quis aetatis potius vitia, quam naturae miseas, velit appellare: quamquam nominis quaestionem ducat, non tamen ipsas ab homine miserias atque commoda removebit. Nec vero audiendus erit, qui ıec ab humanae naturae miseriis separanda putet, ıod non in natura insita sint, sed unius, vel aliquom hominum errores videantur: totius autem natuc illa esse affirmet, quae a nullo prorsus homine iungi possint. Quasi vero humanum non sit irasci, ıod multi non irascantur, aut non humanum loqui societatem coire, quod multi reperiantur, qui nil difficilius faciant, quam cum hominibus congredi ıt sermonem cum aliquo conferre. Vere autem huanae miseriae sunt, quod, etsi non omnes in uno, rte omnes in omnibus, et aliqua in multis, et mulc saepe in uno agnoscuntur. Iam, constantis aetaı quot quantaeque miseriae sint, non difficile est inlligere, at difficillimum enumerare. Haec enim ex nnibus hominis aetatibus in perturbationes animi,

in pericula capitis, famae, fortunarum una maxime incurrit. Sicut enim ceterarum omnium aetatum ad res negotiaque, tum privata, tum publica peragenda, aptissima est maximeque idonea: ita etiam una, prae ceteris omnibus, difficultatum miseriarumque omnium, quae ex publica privataque administratione oriuntur, particeps et socia est. Haec privata amicorum negotia procurat, haec publica sustinet munera: haec gloriam et commodum ex rebus feliciter evenientibus, haec aerumnas et molestias ex adversis experitur. Huic bonorum civium propugnatio, huic malorum accusatio proposita est: huic invidia et aemulatio a bonis imminent, a malis pericula et insidiae intenduntur: aetas numquam sibi ipsi non infesta, numquam pacata: semper laboriosa, semper anxia et sollicita. Quae si non aliquos interdum vel utilitatis, vel voluptatis fructus ex assiduo labore perciperet, se ipsam profecto regere ac tueri non posset. Sed miseriarum numerus multo maior est: magnitudo autem tanta, ut neminem a publicis procurationibus non avertere ac deterrere possit. Illustre praebuit exemplum universae civitati calamitas nostra, quam ex parta civium salute, ex defensis aris ac focis, ex proditoribus, a reipublicae ac populi Romani cervicibus depulsis, contraximus. Sed nostra fuerit aerumna: civibus contigerit salus et quies: quam etiam, vita ipsa profundenda, si opus fuisset, libentissime redemissemus. Nihil necesse est mihi de me ipso praedicare. Sed tamen verissime affirmare possum, eos demum annos me vere vixisse, quos in praeclaro aliquo patriae vel commodo vel ornamento consumpsi. Ac, si longius mihi vitam producere liceret, non me alia caussa ad diutius vivendum, quam publicae utilitatis studium curaque adduceret: quae una cogitatio in homine gloriosa et laudabilis est maxime. Nunc, quae extrema de aetatibus su-

ıerest, quid ego de senectutis incommodis ac misc- iis loquar? quas plurimas esse et gravissimas, et omen ipsum, languoris calamitatisque plènissimum, ıdicat, et adspectus ipse senum hominum patefacit. Quid est enim aliud, senem videre trementem, incur- um, canum, imbecillum, infirmum, quam cernere ıorientem vivum, aut viventem mortuum? Ac, si onnullis visum est, magnam esse senilis aetatis con- olationem prudentiam, usu rerum quaesitam, quae lius aetatis propria est: eosdem illos fateri opor- et, ex eo ipso fonte manare etiam ad senes non mi- imum doloris atque molestiae. Qui enim se pru- entem rerumque agendarum peritum agnoscit, cur on doleat, quae optime intelligit, prae aetatis vitio ptime etiam perficere non posse? et, si patriam di- git, cur non angatur, quod, quam consilio iuvat, pera etiam iuvare non possit? eoque maior pruden- um dolor est, quod optimorum consiliorum fru- tum nulla alia ratione percipi posse, quam si opti- ıe ad exitum perducantur, intelligunt: quod, nisi ir optimus patriaeque amantissimus ad agendum ccedat, prorsus inania sint futura. De aetatibus sa- s mihi videor dixisse. Quid iam de generibus ho- ıinum loquar? aut numquid principes viros et me- ios et infimos aeque miseros esse negare possum? eges ipsi quam miseri sint, quantoque opere solli- tudini, timori, atque insidiis propositi, satis osten- it Dionysius, quum imminente capiti gladio Damo- em fortunae suae felicitatem voluit experiri. Nec irum, quum iis bellorum calamitates, agrorum va- ationes, populorum caedes, urbium exitia immi- eant. Quae quum eveniunt, qui victoria potitur, iquid et ad gloriam, et ad imperium semper acqui- t: sed tanta praeterea rerum amissio tantusque ımptus consequitur, ut magni constet victoria, ac erumque praestiterit, numquam arma sumpsisse.

Sin profligatio exercitus aut clades aliqua contingit, nihil eo statu miserius ne cogitari quidem potest: si quidem captivitati, inopiae, luctui, contemptui coniunctus est. Sed fac, Regem esse a bellorum impetu et a castrorum pulvere remotum, sua pacate possidentem, nulla hostium incursione vexatum: num idcirco tutior, a miseriis securior? Quin immo, ut otium humana natura non fert, ipse sibi molestiam ac sollicitudinem exhibebit. Nam aut de augendis vectigalibus, aut de producendis finibus, deque urbibus ad imperium acquirendis, aut de iungendis cum potentioribus propinquitatibus atque amicitiis cogitabit. Quae qui animo agitat, nec a molestia liber est, nec alios securos ac quietos esse sinit. De avaritia vero, maxima animorum peste, nolim hoc loco pluribus disputare: quae in deside atque otiosa mente quam maxime exoritur. Eaque erectiores animos, et altiores dignitatis gradus maxime sollicitat. Huic generi infimum hominum genus opponitur: quod, ut nomine abiectissimum, sic re quoque omnibus calamitatibus atque angoribus est propositum. Huic inopia, fames, contumelia, iniuriae, tributorum solutio, militiae incommoda, misera denique omnia perferenda sunt: eoque miserius est, quod ceteris omnibus, quum adversa fortuna premuntur, permulta tamen suppetunt, e quibus consolationem dolorisque levationem petunt. At infimam plebem natura ipsa fatali quadam necessitate tam abiecto tamque imo loco collocavit, ut omnibus aerumnis subiecta, nulla propemodum ratione erigi aut sublevari possit. Ne mediocris quidem hominum conditio miseriarum expers esse cognoscitur. Nam inter summum et infimum interiecta, alteri paret, alterum patitur. Cui si imperare posset, certe longius a miseria distaret. Sed quia neque dignitate praestat, nec summos viribus adaequat, suo statu contenta esse cogitur. Ita-

que multis in civitate perfungitur incommodis, non illis quidem parum reipublicae fructuosis, aut valde ad ferendum gravibus atque asperis: sed quae tamen animum sollicitent et humanas miserias augeant. Haec longiori oratione persequi, non est praesentis instituti: ante oculos omnia sunt, et nobis praecipue re ipsa perspecta et cognita. Nec vero alia est feminarum conditio. Aut enim iisdem, aut parum certe diversis et molestiis et angoribus vexantur. Nam et iisdem morbis, quibus viri, et iisdem animi perturbationibus mentisque erroribus obiiciuntur. Eoque miserior illarum status est, quo mollior natura, et ad propulsanda incommoda calamitatesque perferendas infirmior. Easdem, quas viri ex parentum, fratrum, sororum, affinium interitu, molestias et dolores hauriunt: maritos saepe fatuos, parum de re domestica sollicitos, pecuniam profundentes nanciscuntur. Ex quo paupertas et luctus. Quibus malis eo premuntur gravius, quod non, ut homines, indagare possunt, qua maxime ratione medeantur incommodis, rebusque suis consulant. Quantum Tullia mea ex patris exsilio doloris, quantum ex maritorum aerumnis et difficultatibus luctus molestiaeque percepit! Et quamvis optanda etiam minime pauca in vita viderit; malorum tamen paucorum sensus, vel doctissimis hominibus iudicantibus, ita acerbus est, ut bonis vel plurimis et maximis aequetur, interdum etiam praeferatur. Permulta praeterea in hoc genere sunt, quae reticere praestat, quam edere. Sed magna certe, vel hoc uno nomine, feminarum miseria est, quod, quamdiu vivunt, parere semper coguntur. Aut enim innuptae parentibus et affinibus: aut nuptae maritis parent et serviunt. Sic, quo minus liberae, eo magis miserae, nec umquam liberae, nisi e vita profectae. Ergo mortuae beatae censendae erunt. Nec sane video, quid aptius dici possit. Sed,

ut ad nos ipsos redeamus: cui uxor contingit, is praeter communes omnium calamitates praecipuo etiam miseriae genere premitur, quod non solum suis, sed etiam domesticis, uxoris et familiae, molestiis curisque vexatur. Neque enim ab ea, quicum arctissimo matrimonii vinculo conglutinatus est, aut mente aut cogitatione seiunctus esse potest. Itaque tot vexatus calamitatibus tantisque miseriis circumclusus hominis animus, quid egregium aut eximium suscipere aut cogitare potest? Mirum, ni sese abiiciat, ac veluti desperatione perculsus humi iaceat. Redeo igitur ad illud, quod initio dixi, neminem esse, qui spiritum ducat, non miserum, neminem vere felicem. Parumque sapiunt ii, qui hominem, luendorum scelerum caussa natum, felicem aut beatum audent nominare. Nostra enim, quae dicitur vita, mors est: nec umquam vivit animus, nisi, compage solutus corporis, liber aeternitate potiatur. Itaque mortem in beneficii loco tributam a Diis immortalibus iis, quos maxime dilexerunt, traditum est: ut, quum, Herodoto auctore, Argia sacerdos, quod optimum filiis esset, a Dea precata, eos reperit mortuos; mortem autem, tamquam optimam, illis esse concessam. Credamus sane Apollini Delphico, qui exoratus a Trophonio et Agamede, a quibus templum magnifice Apollini exaedificatum Delphis erat, ut, quod esset optimum homini, tribueret: post diem tertium exanimes sunt inventi. Quo munere iudicavit Deus, et Deus is, cui divinationis partes a reliquis Diis sunt relictae, mortem homini omnium rerum esse optimam: itaque excutiatur iam et evellatur funditus falsa illa multorum opinio, malam esse mortem: quandoquidem, vel Deorum iudicio, non modo mala non est, sed omnium rerum optima, et omnium munerum, quae humano generi dari possunt, praestantissima. Praeclare: nam et miseriarum omnium,

quas viventes pertulimus, finis est in morte, et vitatio futurarum, in quas progredientes in vita incurrunt. Docemur enim exemplis, a propagatione vitae permultos optimos et fortissimos cives incredibiles hausisse calamitates. Immerentes, dixerit aliquis; ergo non sunt in miseriis ponendae. Nihil enim miserum, quod non culpa contractum. De hoc alias viderimus: sed calamitates certe fuerunt: quarum etiam unica cogitatio, quae praetervolat et effugit, non modo sensus, qui corpori firmius inhaeret, acerbitatis habet plurimum. Ex quo vere colligi potest, sapienter fecisse Thraces, qui, si Herodoto credimus, nascentibus liberis lugere, morientibus laetari solebant. Exitum videlicet vitae, ut miseriarum finem et quietis portum, probabant: vitae initium, ut ingressum ad molestias et dolores, inviti videbant. Si ergo nascimur miseri, morimur beati: quis in hanc lucem edi velit, ut miseriis opprimatur? quis non potius mori, ut beatam vitam acquirat? et, si hoc nobismet ipsis, ut optimum, vellemus: cur liberis et affinibus diversum? An melius nobis, quam iis, quos summe diligimus, esse velimus, aut potius beate nobis, misere ipsis et infeliciter? Hoc certe nullo modo. Quamobrem amanda mors semper omnibus, carissimis etiam optanda. Ac, si quibus mori praestat, quam vivere, iis praecipue, quos et acta cum virtute vita claros effecit, et mors, satis diuturna vita perfunctos, molestia afficere non potest. Nasci vero, non intelligo, quibus expediat. Nam in aerumnas miseriasque ingredientes quid gratum, quid hilare adspicimus? qua re potius non offendimur? quod primus ille nascentium infantium vagitus et eiulatus satis declarat. Tributus enim est ab optima parente natura, quae nihil inane solet efferre, ac potius iis rebus, quas efficit, admiranda semper edit vel pietatis vel iustitiae vel prudentiae documenta. Ex quo

intelligi licet, non nasci longe optimum esse, nec in hos scopulos incidere vitae: proximum autem, si natus sis, quam primum mori, et tamquam ex incendio effugere fortunae. Sileni quae fertur fabula, si gravioribus ludicra interdum admiscere liceat, idem certe confirmat: qui, captus a Mida, missionem doctrina redemit. Docuit autem Regem, numquam nasci optimum esse, sed celeritatem mortis proxime accedere. Idemque Euripidis testimonio, poetae sapientissimi, comprobatur. Sed Crantor noster patri, filii mortem aegerrime ferenti, responsum ait datum esse in Psychomantio, filio suo bene beateque esse, utiliusque futurum fuisse, si etiam pater pari ratione fatis concessisset. Quamobrem, si dolorum finem mors affert, si securioris et melioris initium vitae; si futura mala avertit; si medetur praesentibus; si nos ex plurimis vel morborum, vel molestiarum, vel acerbitatum periculis educit: cur eam tantopere accusare aut dolorem ex ea derivare velimus, ex qua potius consolationem et laetitiam haurire fas esset? Nisi si, quod mortem subsequitur, nos fortasse sollicitos habet. De quo libet pauca dicere, ne hic unus ad molestiam doloremque alendum angulus relinquatur: qui profecto insipientibus obiiciendus non est, nec in tanto argumentorum acervo, quibus mortem ipsam nobis obstringere conamur, committendum, ut hoc uno nomine minus nobis debere videatur. Et quamquàm haec futuri post mortem temporis cura hominis propria non sit, sed Diis immortalibus potius relinquenda, quorum nos vel liberalitati vel sapientiae permittere fas piumque esset: qui enim nascèntium curam suscipiunt, qui viventes protegunt, alunt, tuentur, fovent, cur morientes deserant? tamen aliquid etiam modeste de iis exquirere, non est inutile. Necesse est autem, sit alterum de duobus, ut aut sensus penitus omnes mors auferat,

aut in alium quemdam locum ex his locis morte migretur. Quod si morte sensus exstinguitur, obitusque noster ei somno similis est, qui nonnumquam etiam, sine visis somniorum, placatissimam quietem affert, quid lucri est emori? aut quod omnino tempus reperiri potest, quod ei tempori anteponatur, cui similis futura est perpetuitas omnis consequentis aetatis? Sin migrationem malimus esse mortem in eas oras, quas e vita profecti incolunt: quid optabilius, quam ad eos proficisci, quos mortuos vivens dilexeris; et cum iis perpetua vita perfrui, qui, ut nos in laude viveremus et libenter moreremur, suis et praeceptis et exemplis tantopere laborarunt? Mihi certe nihil videtur evenire posse gratius, quam, si mors aditum ad alia loca patefaciat, ad eos venire et cum iis esse, quos et maxime dilexi, et numquam non diligere ac laudare possum. Ad meos autem et affines et amicos ut pervenero, quantopere laetabor! Quae iucundior collocutio, qui suavior vel congressus vel complexus? O vitam vere *vitalem*, ut ait Ennius, omnibus bonis ac gaudiis circumfluentem: sed beatam etiam mortem, quae ad beatissimam vitam aditum aperiat. Me quidem, etsi dolore vehementer perculsum et afflictum, his tamen monitis et praeceptis non mediocriter allevari sentio: itaque neminem puto fore, quem non rationes, a nobis tam studiose e sapientum libris collectae, iuvent ac delectent: eoque magis, quo leviores erunt aliorum dolores, quam hic, quo nos tantopere vexati sumus. Nam si amor, si pietas filiae, si virtus, si gravitas, si constantia, si cetera, quae vix in feminis spectari, nedum requiri solent, consideranda sint: tanta facta iactura, gravissime dolere debuimus. Sed vincat dolorem consolatio: nec iam, quid amiserimus, sed, quatenus mortalem filiam lugere deceat, cogitemus. Hoc nos in maerore nostro: quod certe fortis est ac-

groti, non solum accipere, sed etiam exquirere medicinam. At, si quis erit, quem dolor a ratione averterit, cui non satis firma videantur ea, quae iam dicta sunt: is se hominem esse meminerit; nihil autem humanius esse morte, ut, si mors ab ipso divelli atque auferri posset, Diis propior habendus esset, quam hominibus, nec omni ex parte hominis nomen ipsi congrueret, quia communi et praecipua hominis conditione non uteretur. Praeterea lacrimis nihil profici, quae si quid adiumenti afferre possent, non solum effundendae, sed studiose conquirendae viderentur. Denique, non solum iniuste, sed etiam turpissime agere, qui immodice doleat. Turpitudo enim peior est dolore: siquidem dolor homini a natura insitus est, nihilque habet infamiae. Turpitudo autem idcirco vituperanda, quod aliquid semper indecorum continet, culpa contractum. At omnis immodicus dolor turpis est et a viro alienus: quandoquidem, ut immodice praeterque rationem doleas, sponte efficis. Ex quo culpa exoritur: quae homini maxime fugienda vitandaque est, ne cogitationibus mollissimis, quales interdum perdite amantes suscipere solent, nimium perturbemur et effeminemur. Quin potius nos ad Homerica praecepta referamus:

Corde age, sis firmo, nec te submitte dolori:
Namque aliquid gravius peiusque aliquando tulisti.

Nemo videlicet suorum funera experitur, cui non adversa multa antea contigerint: ita variis omni ex parte incommodis humana natura concluditur. Cur igitur graviora, vel certe aeque gravia fortiter passus, quum maxime occalluisse et ad dolorem novum obduruisse deberet, despondeat animum, seque maerori tradat? Quod etiam iniustum esse, paullo ante dicebamus. Natura enim usuram nobis vitae dedit, tamquam pecuniae, nulla praefinita die. Quod si, quum libet, sua repetit, ea conditione commodata,

ut restituenda sint, cur accusatur? aut, cur non potius naturae gratias agis, quod, quum citius potuisset, tardius repetierit, quam, quod aliquando repetierit, iniusta querela insequeris? Certum est enim, non habitandi locum, sed commorandi deversorium, nobis esse concessum: e quo quum migramus, alacres, tamquam ex hospitio miseriarum atque incommodorum plenissimo, egredi debemus, ac laetissimo animo ad futuram vitam, tamquam ad patriam, evolare. Quod sapientes re ipsa praestitisse memorantur. Profecto enim, si quid est, quod morientes perturbet, aut morientium affines habeat sollicitos, id totum aut ex falsa quadam opinione oritur, quod vitae huius usum nimis utilem ac iucundum arbitremur, aut ex nimio in nosmetipsos amore caritateque provenit. Sed opinionem illam, quam rationes adeo firmae convellunt, libenter deponere debemus; ab hoc vero amore nimio tanto libentius abhorrere, quanto indecentius est, vitae munere perfunctos velle etiam in vita, Diis invitis, commorari: communemque omnium, qui ante nos e vita discesserunt, conditionem recusare: demum, tanta esse mollitie tantaque impudentia, ut ne in morte quidem confirmemur ac resipiscamus. Quod si nostrorum mortem dolemus, cogitemus aliquando, moriendum ipsis fuisse: mortem autem incertam esse, nec in hominis arbitrio positam, sed e Deorum voluntate pendere: quos vero lugemus, eos quoque suorum mortem vidisse patienterque tulisse: ideoque suo exemplo, quid nos facere velint, praecipere: denique, id quod ad consolandum maximum ac firmissimum est, non eos nobis penitus ereptos esse nec prorsus amissos, sed ad praefinitum tempus a nostris oculis nostraque consuetudine remotos. Itaque, quum ad eum vitae terminum, quem natura praescripsit, nos quoque pervenerimus, statim eorum consuetudinem regustabimus, et ad sua-

vissimam vel consuetudinem vel convictum fedibimus. Mortem suis acerbam amaramque in moriendo esse, nonnulli existimant, atque ideo fortasse perturbantur; quod me quidem, sublatis gravioribus dolendi caussis, quas iam superiori disputatione reiecimus, minime angit. Ipse enim discessus animi a corpore vel cum nullo, vel certe cum modico dolore fit, et interdum sine sensu: nonnumquam etiam, si recte sapimus, cum voluptate. Sed quidquid sit, totum hoc ita leve est, qualia sunt ea, quae puncto temporis fiunt. Nec, si mors paullo longior alicui contingat, desperandum est de Deorum naturaeque benignitate, quin eo quoque tempore properantem e vita discedere foveant atque allevent. Cuius rei in morientibus saepissime signa minime dubia cernuntur: quum, velut e somno exciti, quo tempore extremum spiritum edituri sunt, ita gaudentes et alacres adspiciunt, ut libentissime iudices e vita proficisci. Quamobrem ne haec quidem ullam aequam doloris afferre caussam possunt; qui certe comprimendus ac minuendus est, quod, etiam si nolis, tempore tamen ipso extenuatur et evanescit: non, quod minuendi doloris vis in ipsa die posita sit, sed quod usus ipse cogitatioque diuturni temporis doceat, nihil esse in morte mali, ideoque leviter et patienter ferendam. Sed turpe stultumque est homini, tanta tamque varia rerum cognitione instructo, non a se ipso potius mature, quam sero ab usu et cogitatione doloris remedia exspectare: quae tam firma sunt, ut neminem fore putem, quem non vehementer non iuvent solum, sed etiam permoveant. Mihi vero eo magis necessaria fuerunt, quo turpius visum esset, me, qui ceteros constantissime consolatus essem, in meo dolore iacere: voxque illa exaudiri, et fortasse non immerito, potuisset, *Hiecine ille* Cicero,

— *cúius ob os Graii óra obvertebánt sua?*

Sed nos philosophia adversus omnes vel temporum vel fortunae vel naturae insidias munivit: quae ita fortis est, ut nullius iniuriae impetum extimescat: ita lenis et suavis, ut omnes acerbitates facile mitiget ac molliat: ita demum utilis et fructuosa, ut totam se ad humanas utilitates liberalissime porrigat atque explicet. Nec vero secus debet. Quae enim humanarum miseriarum cumulum optime norit et acutissime perspiciat, si eas patiatur manare longius, neque homini, maerore confecto, consilio praesidioque suo praesto sit: quid illo miserius? quid vita nostra laboriosius aut taetrius? aut quid prodesset, adspectum a natura ad supera erectum accepisse, ut caelum contemplari, ut Deorum maiestatem cogitare; aut a diis immortalibus mentem et rationem, ut utilia cognoscere, honesta a turpibus secernere, aequa amplecti, ab iniquis abstinere possemus, voce denique ipsa et oratione frui, quae nullis animantibus concessa est, quaque ceteris omnibus, quae sub caelo sunt, viventium naturis antecellimus? inania haec videri possent, si tam multis ex adverso miseriis oppressa hominis natura neque se ad caelestia erigere, nec tantis bonis, quibus maiora nulla esse potuerunt, uti posset. Sed profecto, ut contra serpentium virus pharmacorum genera multa, contra inopiae calamitatem sollertia et industria, contra turpitudinis voluptatem pudor et verecundia; sic contra doloris morsum philosophia nobis data est Deorum immortalium concessu atque munere. Quam ut nemo satis pro dignitate laudare queat, sic quam plurimi mentis tranquillitatem, animi moderationem, in voluptates imperium, in acerba omnia summam quamdam vim ac fortitudinem illi uni acceptam referant necesse est. Neque nos aut in exsilio patientes, aut in honorum cursu temperantes fuissemus, aut nunc in tanto maerore sapienter et fortiter ver

saremur, nisi tuo, philosophia optima rerum humanarum moderatrix, beneficio. Tu vero felix et beata, Tullia mea, si quis tibi in morte sensus est, quae tot tantisque miseriis, quibus proposita fuisses in vita, una morte perfuncta es: a praesentibus malis expedita, ab impendentibus erepta, et in tuto ac tranquillo quietis portu collocata. Merito tibi mortem iucundam fuisse putem, quum vel ea bona, quibus viventi frui licuit, animo reputas, vel mala, quae moriens vitasti, mente ac cogitatione complecteris. Ego autem, quum te felicem iudicem, ac, si dicere liceat, paene oculis cernam, cur tua morte excrucier? Potius laetabor, ac tibi, tamquam de re optatissima, gratulabor. Cui nisi molestum est, me iam aetate confectum in tam perturbata republica tamque misero vitae genere reliquisse, quid iam grave aut acerbum esse possit? Sed hoc quoque ratione ipsa levius aliquanto efficitur: neque tu nunc, quid me perferre necesse sit, sed, quam non multo post tecum iisdem bonis usurus sim, debes cogitare. Nihil enim accidere valde grave potest iis, qui spe iam propinqua futuri boni recreantur et aluntur. Sed nescio qui nos teneat error aut miserabilis ignoratio veri. Non enim tantopere bonis delectamur, quam malis affligimur: ex quo fit, ut haec etiam nolentes augeamus: bona autem, quae fruendo, cogitando, gaudendo maiora efficere expediret, etiam deteramus. Quod certe minime oporteret. Nam, si serio disputare volumus, cur dolores resque adversas refugiamus, quae fortitudinem in nobis gignunt et efficiunt? Quae si nulla essent, nulla profecto fortitudo agnosceretur. Cur mortem horreamus, quae assidua sui memoria, nos ut meliores simus, admonet? nec patitur, ad ea nos animum adiungere, quae aliquam nomini nostro vel intemperantiae, vel iniustitiae notam possint inurere. Bona vero, et ea, quae probantur in vulgus, cur

tantopere appetamus? quae consecuti, molliores plerumque, ac deteriores evadimus. Itaque his voluptatum lenociniis obruimur, ut discessum ex hac vita impendere, vix aliquando recordemur. Sapienter philosophorum princeps et magister Plato: quae sensus appetit aut timet, nihil aliud esse, quam somnia: itaque penitus contemnenda esse. Mala vero ut vitentur, ad aeterna properandum: quo nisi confugias, vitari numquam posse. At ad aeterna ne properari quidem potest, nisi morte ianitore ac duce. Quorsum haec? ut intelligamus, non modo a dolore vacuam, quietam, opportunam, bonam denique esse mortem, sed etiam summorum atque immortalium bonorum liberalem ac beneficam ministram. Itaque Cato sic e vita discessit, ut laetaretur, caussam se nactum esse moriendi. Iam nemini dubium esse potest, quin vir prudentissimus, si sua morte laetabatur, mortem etiam optimam esse agnosceret. Certe enim in re sua, quae praesertim sensu percipiatur, nemo fallitur. Quod comprobare possum Artabani, Xerxis patrui, viri sapientissimi, testimonio. De quo est apud Herodotum, quum Xerxes, exercitus sui copias paene innumerabiles ante se in aciem instructas intuens, collacrimatus esset, neminem ex tot millibus ad centum annos superstitem futurum, illum Xerxi respondisse: at tam multa sunt, tamque misera, quae viventes perferunt, ut nemo sit, quin mori saepissime cupiat: quum incidentes calamitates et morbi vitam adeo perturbent sollicitamque habeant, ut longissima videatur. Itaque mortem perfugium esse aerumnosae vitae, dubitare nemo potest. Nec his contentus, addidit etiam illud: Deos immortales, quum hominum vitam, quae adeo misera sit, multis bonorum integumentis velarunt et operuerunt, fecisse quodammodo invidentius, ne mortis suavitatem, quanta est, omni ex parte degustaremus. Amphia-

raum fabulae narrant, Iovi atque Apollini fuisse carissimum, neque tamen illum senium attigisse. Ex quo quid aliud coniici potest, quam mortis celeritatem divinum munus et lucrum esse maximum? Itaque scitum est illud comicum:

Nam quaé tuetur átque diligít Deus,
Iuvenís supremum mórtis intrat límitem.

Neminem enim, quem dilexerint Dii, patiuntur esse miserum. Quare vitam eis, miseriarum plenam, adimant necesse est. Quid autem contingere homini tam gratum potest, quod eum magnopere in vita retineat? Voluptas, credo, quam ex alicuius sive artis sive doctrinae tractatione percipit. At doctrina aemulationem, omnium rerum molestissimam, si quaeris, etiam dolorem parit. Non tam enim delectamur, aliquid discentes, quam angimur, multo plura ac maiora, quae scire vellemus, penitus ignorantes. Artes vero, quas tenuiores tractant, quid habent voluptatis, aut quid non potius molestiarum et maeroris? Quanta inter eos, qui illas exercent, perfidia! quantum odium! quanta invidia! aut quis est sua sorte contentus, et non alienae sive industriae, sive fortunae aemulator, osor, detractor? Sin civilem vitam quisquam appetit, et in reipublicae luce vivere pulchrum putat, is se exigua ac paene nulla honoris specie magnas comparare calamitates certo sciat. Quotus enim quisque est, cui non publica administratio vel maeroris vel iacturae tantum attulerit, quantum verbis explicare vix queat? Ac, si de toto vitae cursu iudicare vere volumus, exitum videamus. Ubi optimi reipublicae administratores, seu verius parentes, Miltiades, Ephialtes, Cimo, Themistocles, Aristides? Quantum illis fides, caritas, integritas, constantia peperit miseriae? ut non modo honoribus, dignitate, auctoritate spoliarit, sed etiam in exsilium miserit. Quod contra oportebat: viros opti-

mos patriaeque amantissimos honore affici, in oculis ferri. Scipio Africanus apud nostros, optimam caussam amplexus, paucorum immoderatae libidini repugnans, mane mortuus in lecto est inventus: nec abfuit suspicio, quin ab uxore, quae Gracchorum soror fuit, interfectores essent immissi. Metello autem Numidico, homine omnium clarissimo ac praestantissimo, quid miserius? qui, ne in legem perniciosam iuraret, in exsilium abire sit coactus. Fateor profecto, inter omnia exsilii genera atque omnes miseriarum caussas maxime honestam Numidici fuisse conditionem; cui probitas, integritas, in patriam caritas, calamitatis caussam attulerit: sed tamen fatendum est, gravissimam fuisse calamitatem, pelli patria, avelli a suis, bonorum direptionem, liberorum sive maestitiam sive aerumnam videre. M. Regulum, C. Marium, L. Brutum, ob liberandam patriam interfectum, praetereo. Nolim in iis commemorandis nimius videri, quorum exitus nemo est quin ex libris, imaginibus, fama denique vulgari iam didicerit. Quae quum multa maximeque gravia sint: gravissimum tamen illud debet videri, quod homine ambitionis vinculis irretito, quique e popularibus suffragiis totus pendeat, nihil usquam infelicius reperiri potest. Quantus in eo timor, quanta dubitatio, quantus conatus, quanta sollicitudo! ut, nullam illi a molestia vacuam esse horam, non immerito suspicari possimus. Nam si servientis ea est conditio, ut ex eius, cui servit, moribus, voluntate, ingenio propriam sibi fortunam fingat: qui populo serviet, avido, invido, ignaro, ad mutationem proclivi, et, quod caput est, ingrato, num aliquando beatus esse poterit? an potius, quoties de eius natura cogitabit, toties suam ipse calamitatem ac fortunam conqueretur? Praeclare vetus poeta:

Aeterno mixtam luctu mortalibu' vitam
Olim constituit Divum pater atque hominum rex.

Itaque quamdiu hac luce utimur, vivere quidem videmur; sed verius assidue morimur, aut saltem vitam verbo retinemus, re ipsa amisimus. Equidem non video, quid in hominis vita valde optandum aut felix esse possit. Multos potius, ne in maiora, quam quae humana consuetudo quotidie fert, mala inciderent, mortem sibi dedita opera conscivisse scio. Quod tamen non iccirco dictum velim, quia probandum putem; sed, ut ex eo appareat, humana vita quam multis undique prematur difficultatibus. Cleomenes Lacedaemoniorum Rex, eiusque filius, morte ultro appetita, praeterea Theagenes Numantinus, qui, ne in hostium manus veniret, primum suis, deinde sibi ipsi mortem attulit, quantopere vita fugienda sit, satis videntur aperte declarasse. Ac nisi turpe videatur, homines a mulierculis, multo certe imbecillioribus, fortitudinis exempla petere, repetamus ex historiis Asdrubalis uxorem illam, quae, Carthagine in hostium potestatem redacta, se ipsam cum tribus filiis in conflagrantis patriae incendium immisit. Sed praeter haec, quae iam testata sunt et illustria, fateamur sane ingenue, tantam esse humanae naturae miseriam, ut neque genus ipsum hominum, nec e toto genere singuli miseriarum expertes esse possint. Quod eo magis mirandum est, quod non iis solum malis, quibus hominis natura assidue affligitur, mala nostra praescripta sunt: sed ipsi nos, quantum in nobis est, miseriores quotidie reddere conamur. Nullum enim aliud in toto terrarum orbe genus animantium reperias, praeter unum hominem, quod in proprium genus atque in se ipsum saevitiam exerceat suam; meritoque Dicaearchus in eo libro, quem de hominis interitu luculentum et eruditum conscripsit, nihil habere dubitationis putavit, quin multo plures

exstincti sint homines ipsa hominum saevitia et acerbitate, quam omni reliquo genere calamitatis. Tanta est enim in permultis avaritia, tantum ambitionis, imperii, divitiarum studium, ut explendae cupiditatis gratia nihil sibi non licere putent. Atque hoc malum non iam angustis finibus compressum videmus, sed superioribus saeculis erupisse vehementer, et manasse latius. Non enim certum aliquem hominum numerum, sed regna ipsa et totas persaepe funditus sustulit civitates. At, si ad singulos homines, quae proxima ratio est, mentem cogitationemque converteris, ne in iis quidem quidquam reperies, quod valde appetere aut approbare possis. Finge enim animo quidquid homini felix aut beatum ex opinione vulgari possit in vita contingere. Congerantur divitiae, bona valetudo, honores, potentia. Etiam voluptates accedant. Quum haec omnia in hominem contuleris, nihil tamen tribueris stabile aut firmum, nihil, quod non repentinam et assiduam pati mutationem possit. Caduca enim et incerta sunt omnia, non in humanis consiliis aut viribus posita, sed in fortunae temeritate ac temporum vicissitudine constituta. Quid autem homini turpius, quam e temporis ac fortunae mutatione pendere, et secundo illius flatu sublevari; reflatu deprimi et affligi? aut laetis rerum eventis gloriari, adversis lugere, nec lacrimis temperare posse? Quid iam intersit inter hominem mutamque pecudem, si nos perinde atque illa, quibus rationem natura denegavit, extrinsecus toti pendeamus, in nobis ipsis nihil fortitudinis, nihil firmitatis, nihil habeamus constantiae? Quamvis enim homini non mater, sed verius noverca natura corpus fragile infirmumque tradiderit, animum autem et in molestiis anxium, et in timore humilem, et ad labores mollem: plurimos tamen insevit divinos ingenii iudiciique igniculos, quorum auxilio et cum dolore luctari,

et timori obsistere, labores vero omnes nullo negotio vincere ac perferre possemus. Itaque tributum divinitus mentis ignem et prudentiae non exstinguere, sed sopitum fovere atque augere debemus. Mors autem progressis in vita longius si immineat, nihil est, cur magnopere commoveamur: quae praesertim aut meliorem, quam quo viventes fruimur, aut certe non deteriorem vitae statum sit allatura. Quis enim negabit, si animus omnino intereat, exstincto sensu nihil esse mali, proptereaque nullam iustam doloris caussam exsistere: at, si vigeat, corpore solutus ac liber, quid iam illa vita beatius, quid divinius? ex quo maxima et verissima laetitiae ac voluptatis exoritur occasio. Itaque nihil iam restat, quo minus, optimam esse mortem, vere affirmare possimus, tantumque abesse, ut, quum adest, dolenda sit, ut numquam fugienda, saepe etiam optanda videatur: atque eo magis, quo diutius in vita homo permanserit. Nam, quum iis bonis, quae afferre vita potest, satiari coeperit, tum ab humanis molestiis secedens, in beatissimam vitam commigrabit. Non enim is ego sum, qui animum simul cum homine interire putem, tantumque mentis lumen, e divina natura delibatum, posse exstingui, sed potius, certo tempore emenso, ad immortalitatem redire. Quid autem hominem magis deceat, quam tam multis tamque firmis rationibus nixum, virilem animum retinere, femineam mollitiem exuere? Qui vero mortuos nimis lugent, nec humanam conditionem magno elatoque animo despicere possunt: in eos illud probri plenum vere dicetur:

Vos etenim iuvenes animum geritis muliebrem:
Illaque virgo viri.

Multae enim repertae feminae sunt, quae in domestico luctu singularem animi praesentiam ac magnitudinem praestiterunt. Sed virilis fortitudo, ut libi-

lini, sic dolori, non aliter, quam servo domina, imperare debet, eamque coercere ac frangere, tamquam vitiosam et imbecillam animi partem. Quam si emergere patiatur, seque paullo altius efferre, non modo rationi praecurret, sed etiam victrix in animo exsultabit. Quo nihil homini turpius aut perniciosius ne excogitari quidem possit. Gorgias orator, iam aetate confectus ac morti proximus, rogatus, num libenter moreretur: Maxime vero, inquit. Nam tamquam ex putri miseraque domo laetus egredior. O virum egregium dignumque, cuius vigeat in omnium ore ac mente sententia! Quid enim potuit praeclarius dicere? Quum mala, quae viventem pati necesse est, cogitaret, miseriarum finem, quas moriens relinquebat, adesse laetaretur? Sic par est loqui hominem, qui non libidine vexetur, non voluptatis illecebris irretiatur, nulli denique pareat cupiditati: quae summa est ratio et sapientia, humanae necessitati imperare, non dolori cedere, non desiderio angi, nihil denique humanum extimescere. Angamur liberorum aut affinium interitu? Quid ita? ut stultos imitemur, qui, quae mutari non possunt, quaeque vel nolentes opprimunt, perferre nequeunt: saniores, quorum tam multa exstant ad aeternitatem illustria sive exempla sive testimonia, negligamus? Quid est aliud, caecorum more ambulare, et, quum in celebritate versari ac solis lumine uti possis, solitudinem tamen ac tenebras quaerere? Iam enim ad eos, quos aemulari satius est, quosque nobis imitandos proposuit antiquitas, nostra delabatur oratio. Mortem igitur in malis nullo modo esse ponendam, sed in praecipuis bonis numerandam, dubitaturum puto neminem. Si enim a miseriis abstrahit, si in meliorem vitam inducit, si neque misera ipsa est, nec ullius particeps miseriae, cur mala censeatur? Sin hoc largitur, ut sempiternis bonis potiamur, vitamque, quam

mortalem habuimus, aeternam adipiscamur, quid morte beatius esse possit? Itaque sapientissimos homines accepimus non modo suorum morte non perculsos neque dolore ullo affectos, sed etiam saepissime laetatos esse. Anaxagorae, inter familiares suos de natura rerum disserenti, filii mortem nuntiatam tradunt; nihilque aliud ab eo responsum, nisi, se illum genuisse mortalem. Praeclara vero vox, et vere digna, quae a tanto viro emitteretur. Non enim sane video, quid sapientius aut constantius dici posset. An adolescentem illum esse mortuum? Fracti hoc animi, nec in rebus adversis admodum firmi signum fuisset. An angi sese non sua, sed filii caussa! Num igitur ignorare se fateretur, quantis e malis elapsus esset filius? An se quidem dolere, sed tamen humanum casum agnoscere? Ubi ergo hominis gravitas, iudicium, sapientia? aut quid ab imperitorum turba distabit? e quibus tamen saepe multi nec iis rebus anguntur, quae necessario eveniunt, nec, quae minus eveniant, quum communes omnibus sint, laborandum ullo pacto censent. Ille vero sapiens et vere philosophus: quem neque improvisus nuntius perculit, nec a disputatione abduxit, sed potius vocem expressit, summae indicem fortitudinis ac sapientiae. Vellem et hoc ipsum de pluribus ex nostris dicere liceret: quos si qua interdum fortunae oppressit iniuria, nihil aliud iudices, quam prostratos illos ac penitus abiectos esse. Quasi vero aliquid accide[rit,] quod vel ante ipsos nemini, aut, quod ipsis, si mi[nus] hoc tempore, saltem paucis post annis non even[tu]rum fuerit. Ac, quum maxime animo vigere de[be]rent, tum praecipue non solum praeteritae patri[ae]que virtutis, sed etiam humanae legis, ac paene ob[li]viscuntur sui. Tantum in eorum animis molliti[es] potest ac servitus quaedam doloris atque tristiti[ae.] An ego illum iudicare liberum possim, cui dolor i[...]

erat? quem repentinus casus perturbat, impellit, vertit, qui nihil prae doloris magnitudine, cogitare, nihil meditari queat? qui nihil in se ipso: in temporibus atque in fortuna, quae stabilitatis nihil habet, ua ponat omnia? Ego vero istam non modo servituem, sed paene captivitatem, et quidem miserrimam, ensuerim. Quid enim interest inter eum, qui vinctus b hostibus, et carceribus conclusus, obsideatur, et um, qui dolore captus, suo prorsus careat arbitrio? t ille quidem, etsi corpore serviat, animo tamen liber est, nec dubitat aliquando fore, ut libertatem asequatur: qui vero dolori paret, nec valet corpore, et nimo quam maxime laborat. Non enim amicis frui, on reipublicae prodesse, non privatas res curare, on publicis consulere potest. Ita in otio, et quidem nolestissimo, nec cuiquam paret, et tamen sibi non mperat. Qui quum assiduis et maximis prematur ngustiis, alterum esse necesse est, ut, quamdiu in lolore versatur, semper miser sit: alterum fieri nullo modo potest, ut, nisi dolere desinat, a miseriis eximatur. Quanto sapientius Xenophon, qui, quum acra sollemnia perageret, maioremque natu filium n praelio apud Mantineam cecidisse audiret, coronam tantum e capite deposuit, sed in sacris peragenlis constanter perstitit. Ubi vero cognovit, fortiter pugnantem occidisse, coronam rursus capiti imposuit, Deosque ipsos, quibus litabatur, testatus est, maorem se ex filii virtute voluptatem, quam ex obitu nolestiam cepisse. Huic ego non dubitarim, quin omnia, quaecumque accidere possent in vita, nullam ssent perturbationem allatura. Qui enim usque eo n Deorum cultu constans et firmus esset, ut neque ilii morte nuntiata ab iis avocari posset, cur eum redam filii morte lugenda a Deorum voluntate dissensurum fuisse? aut qui virtutem, filii vitae anteferret, non iure credi possit, illum et virtutis studio

incensum, et patriae caritate impulsum, omnes molestias omnesque calamitates libentissime fuisse subiturum? Sed quo rariores, qui hoc modo animati sint, hoc praeclariores viri. Nihil enim ad laudem illustrius, quam, in aeternam gloriam aut in patriae utilitatem intuentem, aut saltem fortiter dolores perferentem et cum fortuna luctantem, negligere humana. Quae qui nimium curant, ii laudis studium, civium commoda, denique omnia, quae laudabilia putantur, prorsus e mente ac cogitatione eiiciant, necesse est. Neque enim humanis curis implicitus toto animo de patriae salute atque utilitate cogitare, aut laudem sibi praeclaris actionibus comparare, vel egregii quidquam suscipere ac sustinere queat. Suis autem commodis ac rationibus prospiciens et consulens, cetera omittet, de se ipso dies noctesque cogitabit. Ita nec boni civis, nec boni viri fungetur officio. Bonum enim virum decet, de ceterorum commodis aeque laborare, ac de suis: bonum vero civem, sua omnia posteriora habere, patriae commoda prima et maxima ducere: a quibus neque dolore, neque ulla omnino humana avelli perturbatione debemus. Periclem narrant historiae intra quatriduum duobus filiis, eximiae indolis adolescentibus, esse orbatum. Qui usque eo fortis ac constans in luctu fuit, ut nihil prorsus de pristino habitu cultuque deminuerit, sed eumdem, quem antea, in concionibus habendis morem ritumque servarit; nec umquam coronam e capite deposuerit. De quo traditum est, nihil eum putavisse indignius futurum, quam si aliquod fracti animi signum maeroris caussa muliebri more edidisset. Fortem sane hominem, et magna laude aeternaque memoria dignissimum: quem neque naturae vis, ad nimium saepe amorem trahens, potuerit de statu dimovere et ad dolorem abducere, nec liberorum desiderium, quos tamen summe dilexisse dici-

tur, ulla ratione perturbarit. Nec mirum. Vera enim fortitudo inanes sollicitudines eiicit ac depellit: opprimit cupiditates; imperat timori: nihil autem appetit, forti viro indignum: nec ab ulla re vel metu vel inconstantia repellitur. Et quamvis excelsam elatamque naturam ratio ipsa, doctrinae praeceptis imbuta, confirmet: quod Pericli, doctissimo homini maximoque ingenio praedito, sine ulla dubitatione contigisse, prorsus mihi persuadeo: ipsae tamen fortitudinis radices in animo praecipue insident. Qui quum humana despicit, nec ad humilia, quasi humi depressus, ullo pacto adhaerescit: facile fit, ut uberiores et maturiores fructus ferat, quum ad eum, veluti ad agrum optimum cultura, ratio etiam accesserit, conformatioque doctrinae. Non enim, sensu omni doloris caruisse summos viros, credendum est. Qualis enim nihil sentientis animi sensuque prorsus carentis esse fortitudo potuisset? Sed, dolorem sentientes, ad eum opprimendum ac vincendum summam animi contentionem adhibebant, tantumque nitebantur, ut e pugna discederent superiores. Verum enim illud est, nullam animo maiorem pestem, una remissione, posse contingere. Qui si intentus est, seque ad resistendum parat, omnia sustinet pondera, omnia vel firmissima tormenta facile discutit ac depellit: at remissione enervatus et effeminatus ita deprimitur et urgetur, ut se ad aequitatem nequeat extollere. Nec vero quisquam doloris impetum excipere ac fortiter perpeti posset, nisi se prius ad obsistendum comparasset: aut fortitudinem acquirere, nisi prius doloribus multis acerrime, ac fortissime restitisset. Ex quo consuetudo fit, quae callum obducit animo, nosque contra omnes vel naturae vel fortunae impetus armat. An censemus, Harpagum Medum tantum fortitudinis exemplum, quantum ab Herodoto memoriae mandatum est, edere potuisse, nisi prius in

patientiae ac fortitudinis exercitatione saepissime versatus esset? nec sine maximo fructu, magnaque potius cum nominis sui gloria. Tantum enim fortitudine ac prudentia praestitit, ut acerbissimam iniuriam sine ullo plane doloris sensu pertulerit, et sese cumulate contra Regis immanitatem ulcisci potuerit. Nam, quum eius filium Rex Astyages interfectum ad epulandum apponi iussisset, caputque ei post cenam allatum ostendisset, rogans, cuius ferae viscera in mensa comedisset, ille vero, nihil perterritus nec animo ullam in partem deiecto, agnosco, inquit, quid sit actum, ac, quidquid Regi placuit, mihi quoque placere pronuntio. Hoc autem immanissimum genus iniuriae tam dissimulavit, quoad Cyrum ex Persia in Mediam evocare potuit: quo adveniente, quum exercitus Imperator contra eum a Rege missus esset, et regnum et Regem illi tradidit. Itaque Astyages in Cyri potestatem, impietatis suae poenas daturus, redactus est. O factum omnium gentium ac saeculorum memoria dignissimum! ex quo non modo qui dolori cedunt, ad patientiam ac fortitudinem excitentur, sed etiam Reges, quique hominibus imperant, ne quid impium aut indecens audeant, erudiantur. Nam adversus iniustitiam atque impietatem tantum est odium, tanta invidia, ut ne ipsum quidem caelum aut sidera, etiam si homines velint, huiusmodi scelera pati ac dissimulare possint. Ac, si sera Deorum vindicta sit, noluerunt tamen impios ipso in facinore adeo exsultare, ut non angore conscientiae fraudisque cruciatu, tamquam domesticis furiis, assidue vexentur. Tantumque potest impietatis odium, ut tyrannum exstinctum ac saevissime excruciatum nemo misereatur, nemo doleat. Nam adversus hoc hominum genus, nec in ullo praeterea, omnem prorsus vim omnesque stimulos amittit dolor. Qui si ratione comprimendus est, quod supra diximus, multo etiam

magis consuetudine vincetur: cuius tantae sunt vires, ut non modo perturbationes animi sedare, sed etiam naturae vim afferre, eamque saepissime immutare, ac penitus aliam possit efficere. Cuius auxilio non modo doloris aculei, sed etiam fortunae fulmina depelli ac contemni facile poterunt. Meditemur igitur, et omnino statuamus, nihil prorsus humanum esse dolendum: non mortem, quam iam optimam esse cognovimus: non egestatem, quae saepissime maximi boni caussa a Diis immortalibus tribuatur: non exsilium, quum orbis terrarum omnibus pateat: non cetera generis eiusdem, quae vulgi opinione gravissimis in malis numerantur. Nullum enim tam grave malum apparebit, quin ex eo bonum aliquod multo maius multoque optabilius magno Deorum beneficio aliquando colligatur. Pleni sunt libri philosophorum: refertae argumentis ac rationibus paginae fere omnes: tanta autem exemplorum copia, ut nihil possit esse cumulatius. Quae quum ita sint, qua iam re terreamur, aut cui dolori cedamus? Dion certe, qui e Platonis schola defluxit, quum eius filius in atrium e tecto delapsus interisset, non modo non doluit, sed etiam in eo, quod tum forte agebat, constanter perstitit. Quo facto iudicavit et vir sapiens, et Platonis discipulus, quid ceteros, qui sapientes haberi volunt, facere oporteat. At Traheaspas multo fortius: si quidem filii morientis, quum ferro traiiceretur, sine ullo prorsus dolore spectator fuit. Cambyses enim iratus et ebrius quum eius filium sagittis peteret, iamque pectus reclusum appareret, patrem iussit inspicere, num cor percussum esset. Cui quum pater respondisset, iam cordi sagittam esse infixam: tum Cambyses, numquid certam, inquit, habeo manum? At pater, nullo doloris signo dato, nec usquam conversa aut commota facie: ne Apollinem quidem, inquit, certiores sagittas emissurum crediderim. Quid

hunc patrem putemus facturum fuisse, si filius in pugna fortiter dimicans occubuisset, qui nullius culpae conscium filium crudelissime trucidari non doluerit? Num credamus, filii mortem honestam ac pro patria susceptam tali patri futuram fuisse iucundissimam? Nec tamen dubito, permultos fore, qui impium illum, ac paene viscerum suorum carnificem vocent. Sed faciant sane, ut lubet; dum hoc mihi concedant, exemplum hoc fortitudinis ac devicti doloris esse praeclarissimum. Quod si ita est, út infirmos animos spectata ceterorum virtus erigat et confirmet, quem censeamus iam dolori concessurum, quum tam multos audiat, qui se ipsos in dolore superarint. Quocirca, tam multa veterum exempla colligere, vereor, ne supervacaneum, aut fortasse putidum videatur. Quod si ceteris tantum, et non nobismetipsis, scriberemus, fortasse breviores in scribendo, in exemplis autem recensendis etiam priores essemus. Sed fit nescio quomodo, ut ex aliorum casibus ad mala nostra sananda medicinam colligamus. Nobis quidem ita videtur: et, quum nostro vulneri medeamur, mirari non debebunt qui haec in manus sument, si quid fortasse paullo expressum uberius invenerint. Illud certe propositum habemus, ut omnibus nobiscum prodesse, omniumque dolori, quam accuratissime fieri possit, consolationem afferre possimus. Quamobrem his enumerandis nostram valde imminui atque allevari molestiam experimur: ceteris idem optamus, ac, si dicere liceat, etiam speramus. Nam in tanta vel argumentorum vel exemplorum copia, quibus se legentes paene obrui sentient, ecquis se immobilem aut in dolore inexorabilem praebeat?

Desunt nonnulla.

Nec vero ignoro, nonnulla interdum accidere, quibus ita perturbetur et opprimatur animus, ut a medi-

cina refugiat, idque si ullo in casu contingit, certe, quum dolore affligimur, maxime solet evenire. Quod ex eo fit, quod erepti vel amici vel affinis vel filii cogitatio adeo nobis grata est, quod illum paene ante oculos constituere videatur, ut, etiam si dolorem refricet et lacrimas eliciat, tamen eam deponere nolimus. Ac, si ad consolandum remedia suppetant, tamen nihil minus, quam consolantium verba, audiamus. Falluntur sane graviter, qui ita agunt: sed hunc errorem, quo magnopere delectantur, sibi extorqueri nolunt. Quare suum uni cuique studium, suaque omnibus delectatio relinquatur. Non enim vereor, quin, si minus in ipso doloris aestu remediis utendum homines censeant, certe, quum modice dolor resederit, ac se paullum quasi remittere coeperit, ad exstinguendas doloris reliquias monita praeceptaque nostra adhibeantur. Nihil autem utilius est, quam haec eadem in voluptate ac laetitia pertractare atque in manibus habere. Sic enim et legi atque ad verbum edisci, et penitus memoriae mandari possunt, ut, quum in animum penitus influxerint, tum exhauriri ac prorsus elabi non facile queant. Ita fit, ut, quum repente dolor invasit, tum iis utamur: quae, nisi ante percepta et cognita sint, impetu ipso doloris incurrente, plane depelli atque excludi solent. Sensimus hoc in nobis ipsis: nec parum nobis obfuit, hanc universam adversus dolorem commentationem non multo ante animo ac mente percurrisse. Quamvis enim permultos philosophorum libros vel de luctu, vel de morte satis accurate legissemus, ut Theophrasti, Xenocratis, aliorum, quos commemorare nihil attinet: tamen hoc non ideo feceramus, quod eventurum putaremus, ut iis ipsis in nostro maerore uteremur. Itaque neque lectionem, quantum oportuisset, accuratam, nec memoriam satis intentam adhibuimus. Casu autem repentino oppres-

si, non prius ad libros confugere potuimus, quin ante acerbitatis vi prosterneremur. Quamquam postea tempore ipso factum est, ut dolor nec, ut antea, acrior, et mens ipsa paullo esset sedatior et ad medicinam accipiendam magis idonea. Sed pergamus ad reliqua, quae nec multa restant, et scitu ac cognitione dignissima: fructu autem ipso, quem praecipue quaerimus, gratiora fortasse et uberiora. Quid est ergo, quod aliquam nobis afferre dubitationem possit, cur nihil omnino nostrorum morte dolere debeamus? Credo, si quando nobis in mentem venit, magnam nos ex eorum, quos amisimus, opera ac studio utilitatem percepturos fuisse. At hoc non ad amicos aut affines, quorum dolere videmur interitu, sed ad nosmetipsos pertinebit. Mercenarius igitur dolor fuerit, quique non ex affinitate aut benevolentia sed ex una proveniat utilitate. Quid autem flagitiosius et indignius, quam eum, qui sic doleat fateri oportere, quum tantopere alicuius morte crucietur, quod aliqua utilitate privatus sit, si nihil ex eius vita beneficii ac commodi se consecuturum speravisset, nihil sibi omnino dolendum fuisse? At videamus, non Persas aut Scythas, sed e media civitate nostra clarissimos et praestantissimos viros ac cives, qui non modo amicorum, cum quibus coniunctissime vixerant, sed etiam liberorum, et quidem carissimorum, interitum ita fortiter et constanter tulerunt, ut caussae nihil sit, quin eos superioribus Graecis comparare atque etiam anteferre debeamus. Atque hoc multo magis in illis mirandum fuerit, quod in eorum obitu se fortissimos et constantissimos praebuerunt, qui non modo ipsis utilissimi, si vixissent, sed paene soli utiles ac iucundi esse potuissent. Quid enim utilius filio? quid iucundius unico? At filium, et unicum Q. Fabius; praeterea Consularem, qui iam magnas res gesserat et maiores cogitabat, amisit. Neque so-

lum non doluit, quod fortissimi animi fuit; sed etiam mortuo laudationem in foro dixit; quo nihil fortius aut laudabilius ne ex omni quidem antiquitate recenseri potest. Cuius orationem quis non admiretur, insignem ingenii, iudicii, ordinis praestantia? Quo modo ille vel ea, quae dixit, sine luctu dicere, aut, quae scripsit, sine dolore cogitare potuit? quum praesertim hoc in illa laudatione et admirari et obstupescere soleamus, quod non, ut alii, de ceterorum fortitudine disputat, ut suum ipse dolorem aliorum exemplo minuat, sed in filio haerens, illius maxime virtutes propriasque laudes, quae vel acerbiorem efficere doloris sensum poterant, longissimo sermone persequitur. Quod singularis virtutis exemplum fortasse Horatii Pulvilli laudem magna ex parte deminuere videatur: quem tamen summum virum silentio praeterire nefas ducimus, quum in eo ipso, quod filii mortem aequissimo ac fortissimo animo tulit, etiam Iovi Optimo Maximo, cuius aedem dedicabat, gratissimum fecisse videatur. Nam Pontifex, inter sollemnium verborum nuncupationem, postem tenens, ut filium mortuum audivit, neque manum a poste removit, ne sacra dirimeret, nec vultum a populo avertit, ne suum potius dolorem, quam populi utilitatem ac salutem, cogitare videretur. Iam, quid L. Paullo insignius, quid illustrius? qui filios paucissimis diebus duos ita perdidit, ut nullum paene doloris paullo acrius indicium ediderit. Ac potius in ea concione, quam de rebus a se gestis ad populum habuit, laetatus est, quidquid populo Romano immineret adversi, totum id in se ipsum a Diis immortalibus esse conversum. Cum Sulpicio vero Gallo quis neget actum esse praeclarissime? cuius innocentiam, sapientiam, militarem virtutem, etiam insignis in obitu filii fortitudo illustraverit. Quem ut numquam lubens tacitum dimiserim, sic ad Catonem properans

exsultare videtur animus, et quasi in portum ex horrida tempestate delatus, in sapientissimi viri nomine atque exemplo conquiescere. Neque enim maiori mihi admirationi esse solent clarissimi hominis res gestae ac virtus, non solum in luce patriae, sed etiam in congressu hostium cognita, quam fuit illa in filii morte, Praetoris designati, in oculis omnium civium fortitudo declarata. Atque horum egregia in domesticis miseriis atque aerumnis facinora qui fortiter in civitate nostra imitati sint, casusque fortunae gravissimos patientissime tulerint, non difficile fuerit oratione complecti. Nam et Q. Marcius Rex, quum unicum summae pietatis summaeque virtutis filium amisisset, dolorem prudentia pervicit, et eo ipso die, quo filii rogum spectarat, curiam ingressus est, Senatumque iussit convenire. Crassus vero, in eo praelio, quod cum Parthis commisit, occiso filio, tantum abfuit ut doleret, ut etiam exercitum increpaverit, quod unius militis iactura tantopere commoveretur, hortatusque sit, ut, patriae virtutis memores, pro republica fortiter dimicarent, filii mortui ultionem sibi uni relinquerent. Sed antiquior P. Crassus, vir clarus et Consularis, P. Crassi filii mortem et vidit et moderatissime tulit. Nec ab eius laude abfuit, ac fortasse Crasso praestitit, Cn. Caepio, qui Caepionem filium naufragio absumptum ita non doluit, ut eum ne leviter quidem e vultu aut ulla corporis parte commotum e familiaribus quisquam ullo pacto senserit. Iam quid Pisones, Scaevolas, Brutos, Marcellos, Metellos, Lepidos, Aufidios enumerem? quorum singuli pluribus amissis filiis vel uxoribus vel parentibus, nec lugendum existimarunt, et suam in illorum funeribus virtutem atque constantiam non sibi solum, sed etiam generi nominique Romano gloriosam fore putaverunt. Pudet in virorum gravissimis casibus repetendis longiori uti oratione, quum

virorum maxime peculiaris virtus sit, et in viris efflorescat ac vigeat maxime. Quamobrem de feminis potius dicendum est, ut, quum eas fortissimas fuisse cognitum sit, tum pudeat viros, a mulierculis virtutis exempla petere, et ab iis ea virtute, quae ipsorum propria esse debeat, videri aliquando superatos. Nam, si verum est, quod a Theophrasto alicubi proditum memoriae mandavimus, orbem terrarum theatrum quoddam esse magnum, divina mente repletum: et caelestis indicandae sapientiae gratia tam multis undique collucentibus ornamentis illustratum ac depictum: in eo autem medio collocatos esse homines a Deo, ut cum fortuna, dolore, morbis, egestate, casibusque permultis assidue luctentur: Deum vero ipsum, quantum quisque pugnando valeat, quamque viriliter fortitudine divinitus accepta utatur, desuper adspectare: hoc, inquam, si verum est, dubitari profecto non potest, quin, quemadmodum populus Romanus in muneribus publicis invisos habet gladiatores, qui omni modo vitam impetrare cupiunt, favet iis, qui contemptum eius prae se ferunt: itidem dii immortales, si quos ex hominibus nimis anxie de vita sollicitos, eiusque exitum detrectantes adspiciant, iis aliquo modo succenseant: eos vero et caros habeant, et muneribus prosequantur, qui si e vita revocentur ipsi, vel suos revocari videant, alacres laetique Deo pareant, nihilque propterea mali sibi accidisse iudicent. Quod si feminas praestitisse intelligimus: cur iis imbecilliores atque infirmiores videri velint viri? Neque solum unam aliquam e multis feminam, sed totam gentem ac nationem, ut marium virtute, sic feminarum eximia quadam magnitudine animi praestitisse accepimus. Lacaenas enim matronas traditum est, occisis filiis vulnera inspicere consuevisse: ac, si adversos vulneratos esse comperissent, laetabundas funus ducere,

eosque in avita sepulcra inferre solitas esse: contra vero, quos aversis vulneribus concisos agnoscebant, ab iis refugientes, clam sepeliendos curabant, nec ullo prorsus honore funeris prosequendos statuebant. Tantum in femineis quoque animis decus poterat et studium gloriae. Qua ex gente etiam illud ad nos praeclarum dimanavit, matrem quamdam filium, senis confossum vulneribus, intuentem nec ingemere voluisse, nec coronam e capite deponere, sed ad comites conversam, ita locutam: Quanto pulchrius et optabilius est, in acie victorem animam efflare, quam in Olympio certamine parta victoria vivere! At alia, filium in praelio interfectum audiens, idcirco, inquit, genueram, ut mortem pro patria fortiter occumbere non dubitaret. Quid his feminis facias, aut quo non honore ac gratulatione dignas putes, quae de patriae dignitate deque gloria sollicitae, honestam mortem cuivis saluti ac lucro anteponerent! Age vero, num Lacaenis Romanarum virtus inferior? Par fortasse, nisi malis etiam superiorem appellare. Quam fortis enim et quam magnifica illa Corneliae vox, quae, duodecimo iam fetu amisso, quum Tiberium et Caium filios interfectos spectavisset, nullo timore perculsa, nulloque dolore confecta: Numquam, inquit, ego me non felicem dixerim, quae Gracchos pepererim. Fortem vero feminam, et cuivis ex veteribus mentis praestantia ac magnitudine animi conferendam! Non enim dolori concessit, sed potius, quum virtute vicisset, victrix de dolore triumphum egit. Nihil iam Rutiliam miremur, quae C. Cottam filium in exsilium secuta, quum postea reversum in patriam amisisset, nemo eam lacrimantem post elatum funus vidit. Parique fato Clodia usa est, quae D. Brutum filium, Consularem, mortuum superstes vidit, neque tamen eius obitum non fortiter et patienti animo tulit. Quae virtutis non vulgaria in feminis

exempla mirari aliquis possit, qui sexus imbecillitatem ac mollitiem cogitet. At vero, qui fortissimis genitas parentibus, et fortibus etiam avis maioribusque prognatas recordatus fuerit, nihilo ab eis minorem vel prudentiam vel animi magnitudinem requirat. Est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut, illo amisso, ne prudentiam quidem retineamus? Quae si ulla in nobis residet, nos profecto vel avitae vel patriae virtutis admonet, nec de Pisonibus, Fabiis, Brutis, Marcellis cogitantes, quos imitemur et a quibus ortum ducamus, immemores esse patitur. Horum enim armis imperii fines producti sunt: horum sanguine parta ac stabilita libertas: horum denique labore ac studio respublica ad tantam pervenit sive bellicae laudis sive domesticae virtutis gloriam. Quorum in vestigia pedem ponere oportet, qui laudabiliter vivere, quique honestis in actionibus exerceri volunt, nec ullo mentis errore ad nimium dolorem atque insaniam traduci. Nominavimus externos magnos clarosque viros: collegimus de nostris plurimos, quibus mortis sensus non modo non ingratus, sed etiam optatus et iucundus accidit. Addatur, si placet, etiam Theramenes, qui, veneno epoto, maxima aequitate animi, ludens in morte, quod erat in poculo reliquum, Critiae propinavit. Ergo ille in sua morte vir clarus et sapiens ludebat: nos in filiorum aut affinium morte lugebimus? et veterum dicta quotidie legentes atque addiscentes, praeclara ducemus, exempla repudiabimus? aut eam vitam, quae mortem hanc consecutura est, immortalem, beatam, a miseriis omnibus vacuam, negligemus? Quamvis enim nudum corpus et exanime discedens relinquat animus, nec amplius liceat homini, qui e vita discedat, suis opibus, bonis, divitiis perfrui:

— — *adstante*, ut ille ait, *ope bárbarica,*

Tectís caelatis, láqueatis,

tamen multo maioribus et bonis et opibus, quae nulla vetustas absumet, nulla vis eripiet, piorum mentes assidue potiuntur. Sed dimittamus et exempla clarorum hominum, et illorum virtutis impressam historiis memoriam: veniamus ad id, quod unusquisque sensu percipit, quantumque ex morte consequamur emolumenti ac commodi, re ipsa factisque probemus. Ex qua docendi ac disputandi ratione perspicue veritas elucescit, quidque hoc modo se habeat, vel illo, facile potest perspici. Si quisquam est, qui secundos in omni vita rerum exitus adipisci et consequi possit, nihilque timeat adversi, hunc nemo infitiari poterit, iure dicturum, si vitam sibi morte multis partibus meliorem affirmet. Atqui nemo est, qui non modo miserias atque aerumnas ab humana vita segregare, sed ne semihoram quidem felicem sibi ac beatam polliceri possit. Metelli sibi fortunam sperant omnes: Priami sobolem ac regnum exoptant alii: quasi non et Metellus, tam multos nactus filios ac nepotes, quum maxime beatus esse posset, invitus obierit, et Priamum non, omni orbatum progenie summoque dolore confectum, hostilis manus interemerit. His vitam si mors aliquot ante annis ademisset, e multis eos miseriis ac luctibus simul eripuisset: quos idcirco experti sunt, quia vitam diutius, quam ipsorum requirebat felicitas, produxerunt. Hinc illa miserabiliter decantata:

Haec ómnia vidi inflámmari,

Priamó vi vitam [auferri,]

Iovis áram sanguine túrpari:

quae non modo visu, sed etiam auditu acerbissima sunt: quid putamus misero Regi, qui omnia et videre et audire et experiri coactus est! Num ei multo melius evenisset, si vitam omnino multis ante annis,

am haec acciderent, amisisset? Forsitan quispiam ıcerit: multa, quae vivens nactus est, bona, cito cedens penitus reliquisset. Sed a malis etiam mulgravioribus, qualia multa saecula non viderunt, icissime liberatus esset. Ex quibus omnibus mulque aliis perspicuum est, pervertere homines ea, ae sunt humanae fundamenta felicitatis, quum litatem a morte seiungunt, aut quum miseriam m morte connectunt. L. Crassum, ex nostra civi.e clarissimum et eloquentissimum virum, matura ›rs, quantis e molestiis quantisque incommodis puit! Nam, qua in patriam pietate fuit, ex iis ma- quae mortem eius consecuta sunt, incredibilem, vixisset, dolorem accepisset. Flagravit enim belItalia, exarsit Senatus invidia, nihil denique in ciate fuit, quod non eius temporis calamitatem lumque persenserit. Nam quid fugam Marii, quid :era, quae in illius discessu acciderunt, maxime :tuosa, summeque miseranda commemorem? quid litum illum sanguinarium, cuius ex recordatione no est, qui non intimis sensibus exhorrescat. Tenus enim memoria, aut saltem ex patrum scriptis :epimus, crudelissimam omnium caedem illo temre esse factam, trucidatos bonos viros et cives; isas eorum cervices, in Rostrisque positas, qui ltorum civium salutem ac dignitatem eloquentia ›erissent. Quam multos ex illa reipublicae temıtate commemorare possumus, innocentissimos mines atque optimos, ut acerbissimam calamitaa effugerent, libertatem morte quaesisse. O acerm ac nemini non poenitendum reipublicae statum ıditionemque vivendi! quum eos ipsos, qui rempucam suo labore suoque sanguine auxerint, iuvat, servarint, nusquam tuto, nihilque magis, quam ›pinquorum manus ac gladios timentes horrescenque, videas: illorum autem, quorum ope atque au-

xilio servatus sis, quum horribiles miserosque casus spectes, nulla tamen ratione opitulari nihilque afferre adiumenti queas. Quis neget iis ipsis, qui haec intueri cogantur, mortem esse non modo detrectandam, sed etiam optandam? Qui autem, ne in horum temporum flammam incidant, mortis beneficio consecuti sint, eos vero beatissimos iure omnes existimabunt: qualem fuisse L. Crassum, nisi res ipsa probavisset, nihil esset, cur oratione persuadendum videretur. Sed haec paullo antiquiora, quam ut omnibus in memoriam redigi ac cogitatione comprehendi possint. Pompeii autem, nostri familiaris, casu quid in civitate notius, quid illustrius? aut quid omnium oculis ac mentibus perspectius et clarius? Hunc, si mature exstinctus esset, nihil doloris, nihil invasisset mali. Quod tam diu in vita mansit, idcirco factum est, ut singularis calamitatis exemplum omnibus praebuerit. Cui eo luctuosior fortunae acerbitas visa est, quo feliciore ac secundiore fortuna in omni vita usus erat. Quis enim universis civibus aliquando carior? quis in toga vel rebus gestis, vel honoribus extra ordinem delatis, clarior? quis opibus, propinquitatibus, amicitiis florentior? cui nihil prorsus ad summam absolutamque felicitatem, praeter honestum ac iucundum vitae exitum, deesset. Sed videamus, quantum in rebus humanis fortunae possit iniuria. Nisi malimus ad propriam mortalis vitae nimis asperam miseramque conditionem omnia mala revocare. Qui enim amplissimis fortunis usus erat; nihil, nisi sublime ac beatum, nec cogitare nec optare consueverat; cui omnia vel ad usum vel ad voluptatem supererant: bellum cum socero suscepit, deseruit domum, profugit ex Italia: et quum antea nihil in ceteris bellis, nisi summo consilio prudentiaque gessisset, quum vel maxime ingenio iudicioque excellere debuisset, sui paene oblitus est. Ita-

te imbelles et infirmas copias, tirones collectitiosue milites cum robustissimis legionibus conferre on dubitavit: et, amisso exercitu ereptisque castris urpissime victus, in servorum manus vir summus et arissimus incidit. Vita vero ut miserabiliter privatus sit, commemorare nihil est necesse: quum eo ipso, quod, in tam miseram fortunam delapsus, vitam cito amiserit, minus fortasse miser censeri posit. Beatissimus autem obiisset, si, quum in republica florebat, quum valebat auctoritate et gratia, quum copiis opibusque affluebat, e vita decessisset. Cuius propagatio quantum illi maeroris ac luctus attulerit, non modo scribendo, sed vix etiam cogitando consequi quisquam possit. Itaque, hoc stabilito et fixo, mortem saepissime beatam homini contingere, non solum, quod nos in beatam vitam inducat, sed etiam, quod multarum magnarumque miseriarum sensu liberet, et a futuris vel calamitatibus vel doloribus abstrahat, quid iam relinquetur, cur non morte laetari, ac clarorum hominum virtutem, qui nullius interitu perturbati sunt, imitari debeamus? An non optimam beatamque mortem iudicabat L. Brutus, quum, tyrannum arcens, quem expulerat, vitam pro nihilo ducebat? Item Decii, quo tempore, cum Latinis pro patria dimicantes, sese hostium telis obiiciebant? Praeterea Scipio, Paullus, Marcellus, Albinus, quos vitam in acie iuvandae patriae caussa fortissime profudisse memoriae proditum legimus. Et vero nihil fuit, quamobrem elato excelsoque animo homines vitam non despicerent, ut sempiternam gloriam consequi possent. Nam cum nullo, vel certe minimo doloris sensu, quem morientes perferunt, infinitam laudem commutabant. Hunc enim locum de exiguo vel nullo potius dolore mortis, quem supra perstrinximus, paullo uberius percurramus. Neque enim absurde dixisse mihi videtur is,

qui morientium mortuorumque hominum statum et conditionem duabus potissimum ex rebus percipi atque intelligi posse affirmavit: quarum unam somnum statuit, alteram vero tempus illud, quod nostrûm cuiusque ortum antecessit. Et sane ita est, ut ex omnibus opinionibus, quarum errore duci vulgus solet, quum de morte loquitur, nulla plane ad veritatem videatur esse propensior. Ita enim multi vivunt, ut praesentibus bonis fruantur: nec sane cogitent, quid paucis post annis vel ipsis, vel ceteris boni aut mali possit evenire. Itaque saepe non opinatis morbis, perturbationibus, angoribus vexantur: mortis vero, de qua potissimum cogitare debuerant, ita non reminiscuntur, ut ad se minimum illam pertinere, nec sua quidquam interesse existiment. Qui, ut Panaetius Africanum dicere solitum tradit, ferociores equos domitoribus tradendos esse, ut paullatim parere, seque mitiores ac molliores praebere incipiant: sic ipsi in gyrum fortitudinis ac patientiae reducendi sunt, ne, si mors imprudentes oppresserit, perterreantur planeque concidant. Sed nescio quo modo voluptate luxuque delinita hominum consuetudo de recta maiorum vita deflexit, eoque sensim delata est, ut nihil minus, quam verum, agnoscat, nec, quum aliquid agitur, rectum id, necne sit, magnopere cogitet. Qua nulla maior pestis ac pernicies humanis rebus, valde iam labefactatis, potuit afferri. Atqui, si in ullo homine, certe in his ipsis vulgare dictum et verum et acute cogitatum esse deprehenditur. Quid enim isti aliud agunt, nisi totos dies per inertiam perdunt, atque ita vivunt, ut stertere potius, quam ullo pacto vivere videantur? Dormiens autem ut nihil sentit, nihil agit, nihil curat: sic mortuus quid agere, quid curare aut sentire possit, haud sane intelligas: itaque in fabulis, quos Dii maxime adamarunt, eos, ne imminentem aliquam calamitatem sentire cogeren-

ur, si vigilassent, a Diis immortalibus consopitos sse accepimus. Mortem igitur, siquidem somno siilis est, singulis noctibus induimus, et, quum in somno sensus sit plane nullus, nullum etiam in morte aturum esse sensum, verissime statuere debemus. uod ut sensu ipso plane percipitur, sic ne de altero uidem dubitari ullo pacto potest, quin, quales ante, uam oriremur, fuimus, tales etiam mortui futuri siius. Mors enim quemadmodum ad eum, qui nondum rtus est, nihil pertinuit, sic ne ad eum quidem, qui iortuus est, ulla ratione pertinebit. Ad morientem ero vel nihil, vel parum certe pertinet: siquidem am angusto spatio tamque brevi curriculo coercеur, ut haec si velit quidem, vires suas nimium porriere aut explicare possit. Quae est igitur eorum ratio, qui tantum in morte dolorem se timere atque xpavescere dictitant? Quamquam non sane video, uo modo aliter facere possint. Qui enim mortem iumquam experti sint, quam semel homo subituus est, quo modo, bona malane sit, vere sentire ic diiudicare possunt? Morientes aiunt cruciari, ingi, distorqueri: quod in nonnullis fortasse animdverti atque observari potuit. In quo tum isti aliuid dixisse videri possent, si hoc ex ipso mortis ensu penderet. Nam, si mors ipsa dolore suo corius usque eo cruciaret atque angeret, ut haec dooris edere indicia cogeretur: negari profecto non iosset, quin dolorem non levissimum mors ipsa esset illatura. Quum vero huiusmodi cruciatus paucissinos angat, et eos maxime, qui intemperanter, flaitiose, nefarie vixerint: nunc dubitari non potest, uin tales homines non mors, sed admissorum celerum conscientia vexet habeatque sollicitos. Qui enim se morituros numquam crediderint ac ie cogitarint quidem, quum ad ipsam mortem perenerint, anguntur, non dolore moriendi, sed, quod

e vita inviti discedunt. In qua quum omnia secunda feliciaque experirentur, ne secus mortuis accidat, valde vereri ac dubitare coguntur. At bonis, qui mortem semper, tamquam praesentis tempestatis portum, in ore ac sermone habuerint, quique ex huius vitae procellis, mortis beneficio, aliquando egredi saepissime concupiverint, nihil libentius ac iucundius mentione ac nomine mortis accidit. Atque in iis etiam praestans planeque admirandum Deorum munus agnoscitur. Bonos enim, et quidem plurimos, non modo cum exiguo dolore, ut optare homines vulgo solent, sed omnis plane doloris expertes ex hac vita egressos, sine ulla dubitatione reperias. Ex quibus Q. Fabius, Consulatum adeptus, quum in curia praetereuntes salutaret, nihil dolens, nihil molesti sentiens, immo plane gaudens, e vita discessit. Atque idem contigit A. Pompeio, quum in aede Iovis Capitolini sacra fecisset, itemque Thalnae Consuli, Diis immortalibus supplicanti. Quid hos in ipso mortis articulo doloris expertos existimes, qui paullo ante laeti vivebant, et in eo, quo moriebantur, puncto temporis nihil lugubre testati sint, nihil flebile dixerint? Morte, inquies, oppressi sunt. At sapientissimi et optimi viri: quibus mortem, tamquam beatae vitae initium, Dii immortales largiri voluerunt; quam eo fortasse iucundiorem ipsis fore videbant, quo minus eo tempore tantum boni exspectaverant, ac ne sperare quidem poterant. Nam quum mors e divina voluntate tota pendeat, haud sane in hominis potestate esse possit, quo potissimum die quaque conditione mori velit. Nec verum est, quod dicitur a quibusdam, mortis eumdem omnibus hominibus diem ac terminum divinitus esse constitutum: ut autem vel citius vel serius moriamur, singulorum hominum vel intemperantia vel negligentia contingere. Nam, ut illud verissimum est, praefinitum esse

vitae terminum a Deo, quem praeterire, aut ex quo egredi nemini liceat: sic illud affirmare nemo possit, eumdem omnibus, eademque hora vitae finem impendere. Quod si agnosceremus, nihil sane esset, cur homini prudentiam, temperantiam, pietatem tribueremus. Quae omnes plane virtutes, si hoc consequeretur, non modo inutiles, sed penitus inanes viderentur. Cur enim prudentia uteretur homo, cur abstinentia, cur temperantia, si eodem, quo reliqui omnes, temporis spatio vitam esset terminaturus? Ut diutius, inquis, vitam producere liceret. At, si vitae terminus fatalis est, nec immutari quidem posse necesse est. Sin voluntarius et in hominis arbitrio positus, nihil est, cur, eumdem omnibus a Deo constitutum esse, quisquam affirmet. Sed de his statuat unus quisque ut libet. Quid autem verius sit, Deus ipse viderit: hominem quidem scire arbitror neminem. Stet modo nobis illud, doloris esse nihil in morte: boni autem tantum ex ea ad homines permanare, quantum sperare multi possint, cogitatione quidem assequatur nemo. Itaque hoc divinitus hominibus datum est, ut quoties molesti aliquid experiantur, tum mortem exoptent, ac votis etiam conceptis saepe implorent. Quid ita? quia bonam utilemque esse mortem, coguntur agnoscere: malam autem aut acerbam esse numquam posse, homini a natura insitum est. Itaque dolore perculsi mortem imploramus, eamque unam, ut miseriarum malorumque terminum exoptamus. Admonet me locus, ut, quum neminem ipsa morte magnopere commoveri debere probatum sit, iis praecipue dolendum nihil esse contendam, quos mors cum laude oppetita consolari potest. Satis enim diu vixisse putandi sunt, qui vitam honeste clauserunt. Eosdemque e vita abeuntes non modo laus, sed etiam perpetua voluptas delectatioque prosequitur. Quae sane eo maior in animo ex-

oriri ac vigere solet, quo latior alicuius in colendo officio vitaque honeste ducenda manavit industria. Certe enim, quum ad recte agendum natus homo sit, ideoque mentis et rationis munere prae ceteris animantibus ornatus atque instructus, unde potius laudem ac voluptatem, quam ab honestis actionibus, petat? An, unde ortum duxerit, obliviscatur? Ille vero nec sui oblitus est, qui recte vixit, nec iniquo animo mori potest, quum multos relinquat suae testes memoresque virtutis. Quanto autem gaudio exsultare credendus est illorum animus, qui, corporis admixtione solutus, in caelestes ignes sempiternasque domos, unde exierat, revertit! Profecto enim ex divina mente delibatos habemus animos, qui hac mole inclusi, tamquam terrae gravitate, sic ipsi nimio pondere corporis opprimuntur. Ubi autem soluti corporibus ad proprias sedes evolaverunt, tum vere vivunt; nec libidini, voluptati, dolori serviunt, sed, sui compotes, nulla re anguntur, nihil requirunt, omnibus imperant. Recte igitur dictum est, corpus terram esse; mentem autem ignem de caelo sumptum. Id quod clarorum virorum acta cum virtute vita praeclaraeque actiones facile testantur. Quo modo enim aut omnia humanae vitae commoda contemneret, aut voluptates cunctas pro nihilo duceret, aut vitam ipsam laudis honestatisque gratia profunderet, qui nihil quidquam ad se, praeter haec ipsa mortalia, quae manibus contrectat, quae terit pedibus, pertinere cogitaret? verum haec non ita se habent. Corpus enim, e terra concretum, tamdiu terrestrium rerum amore ducitur, quoad in terram ipsam, unde ortum duxit, revertatur. Animus vero, qui e caelo sumptus est, sempiternum quiddam et caeleste appetit, nec iisdem, quibus corpus, finibus cogitationes coercet suas. Itaque numquam quiescere, nec vere vivere putandus est, quamdiu corpore conclusus, invi-

tus propemodum mortali labe terrenisque vinculis cohibetur. At illa quanti sunt, gravissimis vitae laboribus liberari, in mediis doloribus et aerumnis obdormiscere, et quasi emissos e molestissima vitae custodia, in iucundissimam suavissimamque domum remigrare? Huc enim pertinent, quae de piorum quiete deque voluptate illa, qua egressi e vita perfrui dicuntur, disputari a sapientibus solent. Qui quum intelligerent, non fortuito aut temere satos et creatos homines esse; nec eadem mereri bonos, qui multis exantlatis laboribus vitam in medio dolore amisissent, et improbos, quorum in patrandis flagitiis semper est animus cogitatioque defixa: idcirco non eumdem probis et improbis vitae terminum, nec eadem mortuis praemia statuerunt. Qua nos recordatione potissimum refici ac recreari decet, qui carissimam filiam optimeque de nobis meritam ita vixisse scimus, ut ad optimos mores summamque prudentiam nihil posset accedere: et ita mortuam, ut in dolore, quem ex partu contraxerat, summam animi magnitudinem summamque constantiam praestiterit. Cuius mentio nobis, dolore iam, si non penitus exstincto, certe magnopere levato, non solum acerba, sed etiam iucunda accidit. Qui enim aliter debet? quum nec ipsi quidquam accideret mali, nec ego ulla re, quae tantopere cum natura congruat et cum omnibus hominibus communicet, angi aut perturbari debeam. Quid ergo mihi restat? Nihil sane, nisi quum ea divino potissimum beneficio vitae munere perfuncta sit, ut ad eam maxime vivendi conditionem cogitationem meam mentemque referam, qua nunc ipsam perfrui credimus, ac si, quod aequum est, fateri velimus, etiam intelligimus. Qua ex meditatione eo maiorem voluptatem percepturus sum, quo meliore illa nunc statu, quam quem vivens experta est, sine ulla dubitatione perfruitur. Quid enim boni non merita

est, quae nihil umquam egit ac ne cogitavit quidem mali, et iis angoribus ac malis, quae viventi obiecta sunt, ita patienter perfuncta sit, ut non secus de adversis, quam de secundis rebus, Diis immortalibus gratulari gratiasque agere soleret? et, quum nihil nisi rectum honestumque cogitaret, tamen una conscientia contenta, nec sua benefacta in luce collocari, nec sibi quidquam propterea laudis aut gloriae deberi arbitraretur. Quae ergo ita animata fuerit, ut de se quidem minimum, de recta mente ac de aequitate plurimum laboraret, an non Diis ipsis censemus maxime gratam et probatam fuisse? in qua non ficta et adumbrata, ut in multis, sed maxime solida et expressa virtutis elucebat effigies. Nam, quum eam talem natura genuisset, ut, quod pulchrum rectumque agnoscebat, sua sponte sequeretur: tamen, eo non contenta, summa vi rationis prudentiaeque perfecerat, ut nulla re minus, quam natura duce, egere videretur. Itaque qui eius instituta et mores paullo diligentius inspexisset, qui regundae familiae sollertiam, qui summum in cunctis rebus ingenium singularemque doctrinam advertisset: haud fuisset sane, quod aut virilem in intelligendis iudicandisque rebus prudentiam, aut exquisitam patris familias sollertiam requireret. Itaque, quibus maxime rebus egere saepe homines solemus, fortitudo et prudentia, hae ita in muliere abundabant, ut sui maeroris medicinam non peteret foris, sed, in se ipsam spectans, ex sua semper virtute penderet. Quanto autem graviores ac difficiliores animi morbi sunt, quam corporis, eo magis mirandum est, talem exstitisse illam, cuius fortitudini corporis mala parerent, prudentiae vero omnes animi morbi facile cederent. Itaque quamquam ex calamitate temporibusque nostris molestiae plurimum traxerit, numquam tamen animo perculsam aut deiectam sensimus. Angebatur patris exsi-

io, totiusque familiae luctum bonorumque direptionem invita videbat: sed matri tamen consilio prulentiaque aderat, et, rebus in magnum saepe discrinen adductis, reditus spem nobis afferre numquam lubitavit. Ita, quantum ex calamitate doloris, tantumdem ex filiae suavitate ac pietate solatii capiebamus. Quod ut esset diuturnius, si commodum nostrum aut eam, quae omnibus antiquissima est, libeorum caritatem cogitaremus, magnopere optare lebuimus. At, quum illam corporis vinculis solutam, mnibus exsutam miseriis, et immortalitatis compoem factam, animo reputamus, non modo in dolore onquiescimus, sed etiam praecipue laetamur. Quid nim mihi accidere laetius potest, quam, de immoralitate animorum cogitanti, de filiae simul aeterna eataque vita confidere? Animos enim esse immorales, ne dubitandum mihi quidem videtur. Faciam utem non invitus, ut sapientissimorum hominum ercurram hac de re sententiam, quando me in hunc ocum deduxit oratio. Neque vero haec ita dispuanda censeo, ut animos idcirco non interire probari ossit, quod mortuorum corporibus vis quaedam inesse veneratione digna putetur, quae significare deeat, non deleri morte animos, sed immortalium aniorum, veluti sepulcra quaedam, mortalia corpora uisse. Quasi non et maiora et firmiora multa supetant, quibus planum fieri possit, qui animos simul um corporibus interire contendat, eum contra raionem, nulla nixum ratione, pugnare. Quod si autoritas quaerenda sit, quem graviorem nominare uctorem possum, quam eum, quem Apollo ipse saientissimum omnium pronuntiavit? Cuius testimoium tale fuit, ut divinos esse hominum animos, et os, corpore solutos, in caelum remigrare, unde prius enissent, in omni sermone asseveraret. In quo cum hilosophis illis consensit, quos quondam Italicos

nominavit antiquitas, maximeque nobiles iudicavit: quorum semper constans fuit opinio, demitti animos e caelo, divinaeque mentis eos esse non solum munus, sed etiam partem praecipuam ac propriam. Quod si secus esse quisquam putet, haud sane facile, quid multis et firmissimis in hanc sententiam argumentis respondere possit, inveniet. Sic enim plane cognosci ac sensu ipso diiudicari potest: summam esse paeneque incredibilem in animis celeritatem ac festinationem, cuius ope, quae corpus non modo certo mensium, sed vix etiam annorum spatio perficere atque exsequi posset, ea ipsi non modo semel puncto temporis percurrere, sed etiam saepius excogitare et repetere facillime queant. Quod si mirum videtur, cur non admirabilius censeatur, meminisse animum tam multa, innumerabilibus ante saeculis gesta: quae futura sunt, cogitando prospicere, ac non modo praesentia, sed etiam praeterita et futura, veluti Deum, omnia complecti ac sub oculos subiicere conari? Quis dubitet, quum haec intelligat, eademque in se ipso agnoscat, divinum esse animum, nec, si divina aeterna sunt, ipsum esse mortalem? quum praesertim, duabus ex rebus, quae praecipuae in animo sunt, illius aeterna natura facile intelligi ac deprehendi possit. Haec autem sunt, motus, qui in eo praecipuus est, principium ac perpetuitas. Quum enim ex se ipso moveatur, nec aliunde, ut cetera, principium motus mutuetur: summa autem in eo, quamdiu in corpore est, perpetuitas motus appareat, quippe quae etiam in dormientibus agnoscatur et vigeat: idcirco dubitari nullo modo potest, quin divinus sit et sempiternus futurus. Et sane ita esse, ratio vincit et rerum probat exitus. Dei enim imago quaedam animus est, ex ipso Deo delibata ac profecta. Quod si Deus immortalitate fruitur, cur eam partem, quam ex se ipso sumpsit, mortalem esse velit? Quin hoc ipso

ıgularem et eximiam divinam esse vim indican-m putavit, quod non solum ipse immortalis sit, d etiam, quos velit, suae naturae compotes et plane ımortales efficiat. Corpus autem voluit esse mor-le. Nec immerito: quum e terra, cuius mutationi biecta natura est, initium duxerit, et in eam sam, vitae cursu confecto, abire debeat. Sed ani-ıs, profectus a Deo, caelum ipsum appetit: nam eum locum, unde discessit, semper optat redire. erra autem, si cui appetenda, corpori soli est. At ro animis aeterna caeli sedes quaerenda, eaque opria illorum patria: siquidem animorum nulla in rris origo inveniri potest. Nihil enim est in animis xtum atque concretum, aut quod ex terra natum que fictum esse videatur. Nihil ne aut humidum idem aut flabile aut igneum. His enim in naturis hil inest, quod vim memoriae, mentis, cogitationis beat: quod et praeterita teneat, et futura praevi-at, et complecti possit praesentia. Quae sola di-ıa sunt, nec invenietur umquam, unde ad hominem nire possint, nisi a Deo. Singularis est igitur quae-m natura atque vis animi, seiuncta ab his usitatis tisque naturis. Ita quidquid est illud, quod sapit, od vult, quod viget, caeleste et divinum est, ob mque rem aeternum sit, necesse est. Nec vero us ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intel-i potest, nisi mens soluta quaedam et libera, se-egata ab omni concretione mortali, omnia sentiens movens, ipsaque praedita motu sempiterno. Ita-e eamdem aeternitatem animis quoque nostris, ex ipsa exortis, impartivit. Quorum ex-cogitationi-s atque operibus nihil aliud, nisi divinos esse illos sempiternos, colligere possumus. Nam si aedifi-ırum magnitudinem atque ornatum, si monumenta terarum, si pecuniae vim infinitam in res maxime ıbiles et admirandas effusam, si plurimarum maxi-

marumque rerum adeptionem cogitare voluerimus, profecto intelligemus, haec numquam facturum fuisse hominem, nisi diuturnitatem temporis ipsamque aeternitatem plurimum ad se pertinere existimaret. Iam ipsa gloriae cupiditas, honorum sitis, opum ac divitiarum assidua procuratio, quid aliud indicat, nisi cogitare hominem in posterum, nec eodem vescendi vivendique studio, quo ceteras animantes duci videmus, humanum animum detineri. Sed haec abiectiora atque humiliora, nec ullis, nisi sane angustis naturae terminis, circumscripta. Quid illa in primis gravia atque praestantia, nec ulli plane in terris degenti, nisi soli homini tributa? contemplatorem esse ipsum caeli rerumque caelestium: frui magnarum obscurissimarumque rerum scientia, quae vel ad excolendos ad integritatem atque innocentiam mores, vel ad comparandam solis astrorumque cognitionem, vel ad exercendam in abditis obscurisque rebus memoriam mentemque pertineant. Nonne haec ipsa tanta ac talia, divinum esse animum, ostendunt, nec illius naturam aliunde, quam e caelo, delibatam ac deductam? An censemus, si una cum corporibus animi interirent, aut sapientissimos homines tam aequo animo mori posse, aut tam iniquo planeque invito stultos et fatuos? Socratem ferunt, morti proximum, de piorum immortalitate beataque vita, quae mortem consequitur, disputavisse, itaque laeto ac libenti animo letale illud poculum hausisse, quasi non ad mortem, sed ad regnum atque imperium vocaretur. At vero, quorum animus in terra defixus haeret: qui nihil, nisi mortale terrenumque, cogitant, eos plane repugnantes atque invitos e vita discedere videmus. Nec immerito: quum, animorum aeternitatem propius iam intuentes, crucientur mirum in modum, quasi flagitiose actam vitam poena etiam sit immortalis consecutura. Atque illud etiam

stultum hominem, dixerit aliquis, et naturae suae nitus ignarum!) nemini obscurum esse potest, ex sis etiam sacris caerimoniisque maiorum aeterum hominis vitam facile cognosci atque intelligi osse. Neque enim illi aut mortuos tanto honore luissent, aut tam multas tamque varias sepulcroim caerimonias posteris tradidissent, nisi cognitum erspectumque habuissent, vigere animum in morte, ec, quamquam corpus occidat, hominem ipsum pe-tus evanescere. Itaque statuisse videntur, mortem sam non esse humanae vitae confectricem, nec ex sequi interitum: sed potius ad aliam multo felicorem vitam iis, qui recte vixissent, ducem optimam lere exsistere. Quicumque enim convenienter narae vixerint, nec illam secuti sint malae consuetunis corruptelam, quae divinitus datos igniculos stinguit, vitiaque gignit et confirmat omnia, eos et ventes gloria, et e vita excedentes praemiis prosei oportet. Id enim non solum rationi consentaum, sed etiam verissimum atque aequissimum est. i autem aequitatis antiquior cura, quam Deo? ique, quum homo solus ex omni propemodum gere nactus sit aliquam notitiam Dei, nisi vitae iniitate Deo iniquus atque invisus evaserit, ad Deum rte evolabit. Idque aeternitatis humanae vel manum ac firmissimum argumentum est, solum honem divinae voluntatis participem consciumque sistere: ut, quamquam agrestibus silvestribusque locis natus sit, tamen ipsa docente natura, et esse um, et colendum ac verendum esse, dubitare non ssit. O rem dignam, in qua non modo homines, sed as etiam pecudes obstupescere ac, si fieri possit, am erubescere oporteat! cognatum esse hominem o: nullum aliud in terris animal, nisi hominem um, Dei cognitione imbutum esse: nec quidquam n aliud, quod animo, e divina mente hausto, prae-

ditum sit: tantamque inesse homini caecitatem atque socordiam, ut, divinae cognationis immemor, aversetur migrationem ad Deum? Nec enim aliud esse mors, quam migratio ad caelestes superasque sedes, existimanda est: nec id solum ratione quadam, aequitati veritatique consentanea, sed etiam sapientissimorum hominum maxime firmo stabilique consensu. Atqui eum, qui hoc pacto vivere, ac paene a se ipso dissentire velit, meminisse certe oportuit, terram ipsam, omniaque quae sub caelo sunt, divina voluntate regi, propterea que quiddam nobis, quod observandum et addiscendum videatur, praescribere. Quis ergo terram ipsam, aut quotannis feracem, aut semper optimas fruges, et numquam malas inutilesque herbas edentem efferentemque vidit? quis animalia semper uberes foetus edidisse, numquam sterilitatem passa esse, recordabitur? Quod si haec ipsa secus se habent, nihilque in rebus humanis perpetuo firmum, eiusdemque naturae optare licet: cur, quam in omnibus et rebus et animantibus vicissitudinem cernimus, eam ab homine seiungamus? Qui si multos annos feliciter vixerit, si sobolem, honores, opes assequutus, diu tantis bonis frui potuerit: praeclare secum esse actum vere dixerit. Sed adversi tamen aliquid subeundum perferendumque relinquetur: demum oppetenda mors erit, quae eo levior esse debet, quod omnibus communis est, nec cuiquam singularis aut praecipua. Sed hoc quoque gratior, quod nos a multis erroribus abstrahit, quibus, quoad vivimus, in tanta opinionum varietate assiduaque veri inquisitione perturbari saepe solemus, et ad ipsam cernendam fruendamque veritatem iucunde traducit. Quo nihil beatius homini posse contingere, satis, ut arbitror, ex eo suspicari possumus, quod innata est homini cupiditas scientiae: eius autem praestantia non sane video, qua alia in re, nisi in perfecta verita-

is cognitione, posita sit. Ex quo fit, ut, veritatis cognitionem assecuti, perfecta absolutaque scientia potiamur: vereque dici potest, qui veritatem intueatur sensuque percipiat, eum voti sui compotem vereque beatum esse. Quod si beata vita quaerenda nobis est, nec quidquam fugiendum magis, quam ne miseriarum gravitate premamur: quid illo homine stultius aut stolidius reperiri potest, qui ceterorum morte ita angitur, ut, beatae vitae oblitus, miseram atque infelicem consectetur? Profecto enim ita se res habet, ut, nisi mortis dolorisque timore liberatus sit, etiam si multas cognitas perceptasque virtutes habeat, rectumque et aequum omni plane utilitati anteponat, beatus tamen esse nemo possit. Quid enim aliud dolor est, nisi cruciatus animi, isque perpetuus? quid aliud timor, nisi assiduus invisarum ac molestarum rerum metus? At quo modo felix aut beatus esse poterit, qui assiduo cruciatu metuque urgebitur? Quin eo miserior atque infelicior existimari debet, quod non solum sibi ipsi molestiam miseriamque comparabit, sed in ceterorum etiam sermonem ac vituperationem incurret. Nihil enim nimio dolore deformius, nihil a viro alienius. Et, si corporis pravitatibus vituperatio proposita est, vitiis ipsis, quibus laborat animus, nihil turpitudinis, nihil inuretur infamiae? Illa vero et graviora sunt, et maiori animadversione vindicanda, quo nobiliorem, quam corpus est, sedem, nempe animum ipsum, occupaverunt. Quod si turpis dolor nimius et vituperatione dignus, certe illud consequetur, ut, qui nimio dolori seipsum tradat, ne laude quidem ulla dignus censeatur. Est enim series quaedam, maxime veritati consentanea, ut sententiarum, sic rerum: et, quemadmodum in sermone disputationeque nostra nectitur aliud ex alio, ita qui se una aliqua vel deformitate vel turpitudine implicari patitur, multis sta-

tim miseriis ac deformitatibus opprimetur. Nec vero credi velim, me, quia dolori nimio repugnem, idcirco dolorem omni ex parte improbare, omnesque illius ex animo fibras evellendas existimare. Est enim, quatenus homo doleat; et, (quod prudenter a Crantore dictum est,) sive secetur pars aliqua corporis, sive avellatur, sensus tamen adesse debet. Istud enim nihil dolere, fieri non potest, quin, quemadmodum feritatem corporis quamdam, sic animi stuporem maximum indicet. Sed nimirum illud est, quod improbamus, dolori nos ipsos ita tradere, ut in aliam fortasse graviorem ex alia parte vituperationem incidamus. Nam quemadmodum, qui nihil prorsus doleat, desciscere videatur ab hominis natura, quae, morte perculsa, dolorem ac luctum aliquo modo indicare cogitur: ita, qui dolori nimis indulgeat, humanae naturae penitus oblivisci, communemque omnium conditionem recusare iudicabitur. Quibus rebus intelligitur, graviter peccare homines, quum vel ea, quae omnibus perferenda subeundaque sunt, detrectare audent, vel, quid ipsos in vita deceat, quaeque sequi aut refugere debeant, non cernunt satis. Quod proprium prudentiae munus est: quam humanarum actionum moderatricem a Diis immortalibus esse constitutam, infitiari nemo potest. Atqui huic tam praeclaro divinoque muneri plane obsistit, qui nimio dolore ducitur. Non modo enim se ipsum sine ullo fructu lacrimis ac tristitiae tradit, sed etiam omni plane consilio ac iudicio vacat. Ubi enim ratio, si se dolore auferri sinat? ubi constantia, si sibi ipse repugnet, et in maerore iaceat? ubi denique humanitas, si se hominem esse oblitus, nihil sibi cum morte commune esse contendat? Iam vero illud stultissimum, existimare, quae ceteri homines libenti animo subeant, iis se non esse obstrictum. Quid enim? an ignorare quisquam potest, quanta inter homines

cognatio sit, quantaque similitudo? Etenim, nisi hoc verum fateremur, caussae nihil esset, cur homo hominem consilio, re, gratia iuvaret; ab hostium impetu ac laesione defenderet. Quod contra videmus accidere: ut, qui ab his actionibus avertat animum, non modo in vulgus improbetur, sed etiam inhumanitatis ac feritatis accusetur. Certe enim non e marmore sculpti aut e robore dolati sumus: est in nobis quiddam, quod pietate misericordiaque moveatur, nec exstingui sinat illam, qua Diis proximi sumus, iuvandi ac benefaciendi voluntatem. Itaque insitum homini atque innatum videtur, ut, quoties alium hominem, quamvis alienum, premi calamitate atque aerumna videat, crucietur animo, nec, si facultas suppetat, dimittendam putet illius sublevandi occasionem. Quam enim ipse, si eo loco esset, benignitatem sibi impartiri optaret, ea ut in alium utatur, natura tacita quadam voce monere ac praecipere videtur. Quae igitur sibi evenire posse dubitet, ea, si contingant, cur angi ac perturbari velit? aut, cur non potius humana illa esse et omnibus hominibus proclivia, fateatur? Quanto rectius ille, qui *hominem se* agnoscit, *nihil*que *humani a se alienum putat*? Itaque quum hanc ex animis nostris opinionem, mala omnia non esse humana, veluti immitem quamdam et immanem belluam, extraxerimus, profecto minus misere minusque sollicite vivemus. Relinquetur enim illa cogitatio, quaecumque accidant, fortiter ferenda esse, nihilque posse homini evenire, quo funditus prosternatur: idque ita erit, si nobismetipsis non assentabimur, sed veritatem, qua nihil praeclarius, praestabilius, uberius esse potest, toto pectore amplectemur. Haec enim illa est, quam assecuti, meliores multo efficimur, et ad perferenda incommoda praeclaraque peragenda alacriores. Quum nihil, nisi quod rectum et aequum est, laudabile arbitramur,

nihilque aliud, nisi egregia illa, ex quibus vera gloria nascitur, expetimus. Ac mihi videor nimis etiam nunc anguste atque exiliter agere. Qui enim latior obiici campus queat, in quo fidentius atque alacrius exsultare possit oratio? Sed faciam impudenter, si medicinam deserens animorum, quam ex omnibus maxime utilem esse intelligo, ad meam unius delectationem sermonem omnem mentemque convertam. Dolorem igitur nimis acrem ac diuturnum fugiendum diximus: et quidem probabiliter: quum ex eo mala multa, maximeque gravia soleant exoriri: contra vero nihil boni. Neque enim dolor ex illis rebus est, in quibus vel ad probandum, vel ad vituperandum, multa et magna contrariarum rationum paria momenta agnoscantur. Hoc enim si acciderit, agerem verecundius, neque me in eum locum demitterem, unde nullum plane exitum viderem. Sed, quoniam haec ita se habent, contendo, vincendum esse animum, dolorique acriter obsistendum. Sive enim nosmetipsos, sive vulgi opinionem cogitemus, id nobis sine ulla dubitatione faciendum est. At, si ad mortuos ipsos animum traducamus, qui possumus existimare, gratum illis fore, quod nimio dolore cruciemur? praesertim quum ex eo nihil ad illos utilitatis, sed permultum ad nos dedecoris atque incommodi permanet. Quid igitur eos ipsos a nobis optare atque expetere arbitremur? Nihil sane, nisi ut eos illustri memoria ac recordatione decoremus.

Nemo me lacrumis decoret,

ait Ennius:

— *Cur?* quia *volito vivu' per ora virum.*

Quid igitur est caussae, cur fletum lacrimasque recuset? Nimirum ea gloria, quam se adhuc viventem assecutum esse confidebat. Eamdem igitur ob caussam nostrum quoque luctum mortuis ingratum molestumque fore suspicemur, nec aliud eos a nobis

uidquam flagitare credamus, quam, ut id ipsum ils, quo maxime delectamur, tribuamus. Haec autem loria est et assidua illorum virtutis recordatio: uam si sermone laudationeque nostra immortalem fficere liceat, hoc uno de mortuis nos vel optime ıeritos existimare possemus. Quid, quod eum, qui ic doleat, ut recreari confirmarique non possit, ne ivinum quidem numen horrere, sapientissimi homies prodiderunt? Impium autem est, quibus debemus mnia, iis pessimam referre gratiam: contra vero, ui deorum voluntati paruerunt, nihilque se, quod ab llis ultro daretur, moleste ferre declaraverunt, eos ıon solum viventes praecipua laude ornavit antiquias, sed etiam e vita egressos perpetuo coluit honoe: idque eo studiosius ac libentius, si quos intelle:it cum deorum cultu exercitationem virtutis et ıraecipuam in mortales beneficentiam coniunxisse. Scite profecto, ut cetera ferme omnia. Quid enim naiori laude dignum ex omnibus rebus humanis commemorare possimus, quam eum, qui vitam ducat cum 'irtute coniunctam, ad deorum cultum atque hono'em, perpetuum in homines studium ac pietatem aggregare? nec quidquam tantulum modo in eius anino existere, quod non vel pietati, vel humanitati, vel lenique virtuti sit consentaneum? Nec aliam sane ob :aussam perturbari omnem vitam errore inscitiaque 'idemus, nisi quod, quae in hominis vita praeciıua esse deberent, pietas erga deos, in homines beıeficentia, virtus in ingeniis ac moribus, ea fere ımnia negliguntur: eademque ratione, quae maxime 'itare deberemus, ea studiose expetimus, caecoque mpetu ferimur ad illa, quibus vita nostra plane fera ıtque immanis efficitur. Ex hoc fonte cupiditates nsatiabiles exoriuntur, quibus non modo singulos ıomines, sed totas familias et universas funditus :versas civitates videmus: praeterea seditiones, in-

sidiae, discordiae, rerumque et hominum clades et interitus; ex his etiam incredibiles dolores emanant, quibus perturbari vitam, neque solum insuavem, sed acerbissimam effici necesse est. Quod contra probis virtutemque amantibus accidit. Nam, divinae voluntati obtemperantes, nihil in se ipsis, sed in ea se ipsos ac sua ponunt et locant omnia; neminem laedunt: omnes liberalitate, benignitate, caritate amplectuntur: nulla re cruciantur: nihil appetunt, omnium vitiorum fracto impetu, cupiditatumque radicibus ex animo penitus evulsis. Nempe igitur eos, qui ita vixerunt, ut sibi iucundi, Diis grati, hominibus fructuosissimi exstiterint, divinis honoribus iure dignos maiores nostri censuerunt: eosque *cum Diis immortalibus aevum agere* sapientissimus poeta non immerito cecinit; nec tamen idcirco, quod eorum corpora in caelum perlata credere sapienter quisquam possit: quod quia natura non patitur, ut, quod e terra est, alibi, quam in terra maneat, ne credi quidem debeat, necesse est: sed, quod eorum animi, tamquam hominum de Diis immortalibus humanoque genere optime meritorum, in caelum putentur elati. Quod de Romulo, urbis nostrae conditore, memoriae proditum accepimus: quem singulare in genus hominum collatum munus tam praeclarae urbis condendae, in Deorum numero collocavit: idque eo tempore, quo litteris et doctrinis homines exculti facile fictum a germano, verum a falso secernebant: ut credi non possit, quidquam illis persuaderi potuisse, quod ullam ficti aut falsi imaginem prae se ferret. Sed, quod ille mortalis eximia virtutis ac beneficentiae gloria consecutus est, ut non solum immortalis, sed Deus iudicaretur: id ipsum aliis etiam tributum esse, ut inter Deos recepti putarentur, quum excessissent e vita, annales veterum loquuntur. Quod et apud Graecos prius contigit, et inde fortas-

se ad nostros permanavit. Nam et Hercules, et Liber, fratres Tyndaridae, et feminae plurimae, quibus nunc inter Deos locus esse praecipuus creditur, et hominibus nati, et homines fuerunt. Sed, quod virtute praestiterunt, et, ut ceteris ad recte vivendum beneque merendum praelucerent, laboraverunt, ideo eos hominum fama, beneficiorum memor, in consessu concilioque caelestium collocavit. Atque ipsos, quos vocamus maiorum gentium Deos, aliosque quamplurimos, quos in Deorum numerum retulimus, hinc a nobis egressos et in caelum profectos, facillimum erit agnoscere. Maximum vero argumentum est, quod de illis credimus, id esse verissimum, quod et tantus tot saeculorum doctissimorumque hominum consensus, veritatis vox ipsa esse videtur, et quod tantae tamque praeclarae virtuti quem alium vere congruentem locum tribuere oporteat, non sane reperies. Quis est autem tam demens, ut, quos innocentia, liberalitate, et singulari quadam ac praecipua virtute Diis proximos intelligat, iis seiunctum a Diis tribuendum locum censeat? et, quum hominis animus terrena respuat, ad supera semper feratur: qui non solum tacito naturae impulsu, sed voluntate, reque ipsa, ut quam maxime caelestibus similes essent, praestiterunt, eos licebitne caelo esse privatos? Mihi vero eo iustius in caelo collocati videntur, quo clarior eorum inter homines vel eluxit liberalitas, vel virtus nituit. Quis enim Hercule fortior? quis prudentior? quis ab omni cupiditate remotior? Quos ille labores, ut fortiter ageret et hominibus prodesset, suscepit et pertulit! aut quid non doloris et calamitatis exhausit? Quis ergo hunc caelo excludi patiatur, quum eius virtuti sempiterna gloria et laudis patuerit immortalitas? Eademque ceterorum conditio est: quorum alius alio genere virtutis, omnes summis et singularibus vel in ipsos

Deos, vel in homines meritis praestiterunt. Itaque tam egregiis eximiisque factis non infixas plumbo statuas, non arescentes triumphorum coronas satis diuturna persolvere posse praemia iudicatum est, sed florentiora stabilioraque munera quaesita sunt, quibus ornarentur ii, qui virtutem, honestatem, gloriam, otio, libidini, voluptati, vitae denique praetulissent: tamque id aequum est, quam illud decorum maximeque probandum, non easdem improbis sedes, quas bonis atque integris, post mortem esse propositas. Intellexerunt enim ex maioribus nostris complures, qui sapientia praestiterunt, quum in Diis aequitas praecipue vigeat, eaque in eorum gubernatione appareat maxime, fieri non posse, quin nequitiam sceleraque aversentur, quique ea in vita exercuerunt, eos a se ipsis longissime seiungant. Quod in vulgus edi verumque existimari, non modo rationi conveniens, sed utile quoque in primis est futurum. Nam si quid in hominum animis pietatis, si quid religionis inerit, certe ob hanc potissimum caussam se a flagitiis ac facinoribus abstinebunt, quod impios, ac nefarios homines a Deorum concilio ac societate arceri iudicabunt. Nec enim omnibus iidem illi sapientes arbitrati sunt eundem cursum in coelum patere. Nam vitiis et sceleribus contaminatos, deprimi in tenebras atque in caeno iacere docuerunt: castos autem animos, puros, integros, incorruptos, bonis etiam studiis atque artibus expolitos, leni quodam ac facili lapsu ad Deos, id est, ad naturam sui similem, pervolare. Quod si ita est, certe nobis, quantum conniti animo possumus, quantum diligentia consequi, contendendum atque elaborandum est, ut ne ab iis segregemur, quorum est proprium vita frui sempiterna ac beata. Quod efficere qui voluerit (omnes autem velle debebunt, qui se ipsos diligere convenienterque naturae volent vivere) numquam committet, ut, quae

ceteris exitiosa fore crediderit, ea ipse persequatur. Neque enim in spem venire poterit, aut ignoraturos esse Deos, quae ipse agat, quum divinam naturam nihil praeterire credibile sit, aut illa probaturos, a quibus non modo Dii, sed etiam sani homines abhorreant. Quid enim turpius libidine? quid taetrius avaritia? quid detestabilius crudelitate? Quae quamvis in hominibus aliquando exsistant, tamen ab hominis natura tam aliena sunt, quam humanum illud erit, si omnia nobis bona, omniaque commoda expetamus. Atque in hoc comprimendae sunt cupiditates, quibus trahimur persaepe ad ea, quae virtuti adversantur. Quod facillime perficiet, qui tam gloriosi facinoris exitum secum ipse assidue cogitabit. Tantaque est huius cogitationis suavitas, ut, quod libenter alacriterque agimus, etiam sine labore peragamus. Idque in praestantibus laudisque appetentibus hominibus facile cernitur: quorum tanta esse solet vel in obeundis praeliis, vel in agendis caussis, vel in contentionibus pro republica suscipiendis alacritas, tantaque virtus, ut, quod in iis rebus periculi aut laboris est, aut non sentiant, aut pro nihilo ducant. Magnum enim est contendentis et ad gloriam anhelantis animi fomentum, magnum solatium, spes futurae ac propinquae sive utilitatis sive gloriae. Neque id solum in magnis, sed etiam in levioribus laboribus ac studiis. Quos enim cursus, quos venatio delectat, eos quamvis de via fessos ac paene exanimes videas, numquam tamen minus alacres, minusque concitatos animadvertas. Iam, honorum cupiditas, quid non in nostra civitate laboris, quid non sollicitudinis negotiique facessit! Quotus tamen quisque est, qui se vel labore defatigatum, vel prensationis molestia curaque confectum audeat dicere? Sic, quorum oculos virtutis splendor occupavit, gloriaeque studium animos delenivit, ii nec laborem

sentiunt, et, si tantus est, ut aliquando erumpat, eo tamen non magnopere moventur. Toti enim in eo sunt, ut prosint patriae, immortalemque sibi nominis memoriam comparent. Nam si quis negligendam ducat, omnemque hominis felicitatem recte factorum conscientia metiri velit, is certe divinos honores, qui claris viris tribui consueverunt, numquam negliget. Etenim de Diis ipsis, qui eosdem sibi honores asciverunt, pessime iudicasse videretur. Tanta autem eorum, qui huiusmodi consuetudine delectati sunt, et sapientia et aequitas agnoscitur, ut dubitari non possit, quin, ipsi quod egerunt, a certa ratione proficiscatur. Quales numerare Lacedaemonas possumus, clarissimos et fortissimos viros, qui cives suos, mortem pro patria obeuntes, divinis honoribus afficere solebant. Quid vero illae, omnis plane doctrinae omnisque sapientiae parentes, Athenae? nonne Codrum, Regem suum, ob pietatem in patriam meritaque illa, quibus excelluit, magno consensu in Deos retulerunt? Atque haud scio, an recte senserint viri doctissimi, quorum ea fuit opinio, viros claros et fortes idcirco Deorum immortalium honore consecratos, ut incitaretur virtus acrius, et acuerentur vehementius ad obeunda pericula, qui patriae amore studioque tenebantur. Vera enim virtutis merces gloria est: nec quidquam est aliud, quo magis ad recte honestoque agendum praestantis animi homines incendantur. Quod optime agnovit ac diutissime retinuit omnium litterarum praeclara custos et altrix Graecia: quae multos habet virtutis gratia factos ex hominibus Deos, quorum alios fatentur novos: alios multis iam saeculis receptos in caelum consecratosque contendunt; quam multi autem sint, qui reconditas eorum scrutantur litteras, nosse fortasse possunt. Neque vero haec a me ideo copiosius disputantur, quod eos temere neque satis considerate tam multos

consecratos esse credi velim: quum eos ipse quoque enerer, Deorumque loco habendos putem: sed poius, quum tot apud omnes paene gentes immortaliate divinisque honoribus affecti reperiantur, ut exauam bonorum mentes ad ea promerenda, quae saientium iudicio ducuntur amplissima. Nihil enim raestantius aut beatius accidere homini potest, uam eo loco donari, in quem ut ascenderent urbis ostrae conditores, nullum periculum, nullum laboem, nullum denique certamen praetermiserunt. Ac, i privatae utilitatis et commodi habenda ratio est, ullam aliam expetere aut optare vir sapiens et eruditus, praeter hanc unam, debet. Templa vero pulice vota et dedicata; quantum in vulgus dignitais, quantum habent gloriae! quum omnes, qui Deos llos, quibus templa voventur, publice colunt, fateri ogantur, et fuisse homines, et ad Deos divinosque ionores, una virtute fretos, adscendisse. Nec miranlum est, Deos illos publice coli, eorumque delubra t templa auguste sancteque exornari, qui vel patriius nati sunt Diis, vel matribus. Nam, quemadmolum eorum cultus et sanctus et religiosus est, maximeque pietati atque aequitati consentaneus: sic adnirationis aut dubitationis nihil habet. Totus enim x natura oritur: ut iure ipso naturae, qui Deo satus, el Dea editus procreatusque sit, Deus esse debeat: t vero, qui homine patre vel mortali matre natus st, hunc esse Deum, et magnum quiddam videri poest, et dubitandi occasionem, nec fortasse ineptam, nultis afferre solet. Non enim, si eximius talium irorum virtuti tribuatur honos, quin id iure fiat, aut lubitare aut negare quisquam potest: sed, quod tanam virtutis esse vim velimus, ut vel natura ipsa eius inius ope immutetur, hoc illud est, de quo quaerere loctiores viri non inmerito soleant. Quibus ita reponsum est, non immutari virtute naturam: nec

enim id, sine prioris naturae corruptione, posse evenire: sed, eadem in illis manente natura, evolare animum ad Deos, et in eorum adscribi concilium, quum immortalis sit et immortalitatis divinae particeps; corpus autem, suapte natura mortale, manere in terra; quodque terrenum est, nullo pacto suam exuere posse naturam, ut alienam induat. Quamvis enim haec ipsa quaestio perobscura videri soleat, nec omnino proclives aut faciles habeat explicatus: tamen, nisi auctoritatibus contra rationem pugnetur, non incommode, opinor, a nobis exposita censeri potest. Et quoniam, quae in hoc genere praecipua cognituque digna sunt, persequimur omnia, (volumus quidem certe) praetereundum non est, quales quamque multae virtutes, erudiendorum hominum gratia, sint honore Deorum immortalium con*secra*tae. Cuius rei finis est publica utilitas: ut, quo honore virtutes ipsas decoratas videant, eumdem se consecuturos esse homines sperent, si iisdem virtutibus excellant. Quo in genere multum boni est in imitatione. Libenter enim ea imitantur et persequuntur multi, ex quibus alios illa eadem, quae ipsi appetunt, consecutos vident. Atque ex eo plerumque accidit, ut multis in rebus, quas antea ne cogitaverant quidem, quum ad clarorum virorum imitationem se contulerint, multorum vigeat industria. Quae quum paullo manavit latius, quantos progressus, quantaque acquirat incrementa, nihil necesse arbitror commemorare. Constat enim inter omnes, quae praeclara ducuntur, ea fere omnia a tenuibus initiis sumpsisse exordium. Quod paullatim, imitatione progrediente confirmatum, ita increbruit, ut ne augeri quidem aut exaggerari magis posset. Quod si ulla in re gratum nobis atque optatum esse debet, certe in complectendis provehendisque virtutibus non video, quid esse possit optatius. Siquidem ex his informa-

io pendet, educatioque vitae: quae quum recte instiuitur atque excolitur, incredibile dictu est, quantos uamque uberes iustitiae, integritatis, omnisque amlissimae laudis fructus afferat. Sed, quum virtutes nultae merito colantur, quod et ipsae cultu dignae int, et multae ab iis ad universum genus hominum itilitates proveniant, quid sit, cur bestiae quoque psae ab Aegyptiis ferme omnes consecratae sint, cire sane velim. Sit piscis in cultu ac Deorum opiiione apud Syros; homines nec tanta ingenii acie raeditos, nec tantis doctrinarum praesidiis instrutos, ut, haec inepta ridiculaque esse, possint agnocere. Aegyptii vero, omnibus affluentes eruditionis t scientiae laudibus, quo modo in tam inanem tamue absurdam delabi opinionem potuerint, equidem ntelligere vix possum. Quid enim? an boves, canes, upos, feles, pisces in Deorum numero habebimus? t quas nobis natura praesidii auxiliique caussa aninantes genuit, eas per inscitiam Deos iudicabimus? uibus nihil foedius, obscenius, lutulentius, ne naura quidem ipsa viderit. Etiamne animalium montra illa, a quibus hominum generi praecipua incommoda inferuntur, crocodilos, aspidas, serpentes, ceteras feras et immanes belluas, in Deorum numerum referemus? Quid erit aliud, naturam invertere, et ima summis, summa infimis commutare? Et, quum tantam in his imperitiam barbariamque agnoscamus, tamenne ista penitus inania pertinaciter defendemus? Eademque inscitia cepas, allia, fructus ceteros, qui oriuntur e terra, in Deorum numero reposuit Aegyptus. Quae haud scio, cur longiori oratione refellere sit necesse. Incredibilis est enim eorum absurditas, ut nulla esse possit aut pertinacia aut imperitia tanta, quae non ista aspernetur atque refugiat. Imbres autem, nimbi, procellae si a nostris consecratae sunt, id antiquissimis populi Romani ritibus

ac caerimoniis receptum et confirmatum est. Quae tolli aut perturbari, quum et satis firma ratione nitantur, et usu iam ipso confirmata et approbata sint, sine nefario scelere non possunt. Graeciam vero, quam paullo ante laudibus ornavimus, hoc loco non sane laudare possumus, quae Cupidines et Amores, satis audacter et temere, in gymnasiis aedibusque publicis consecrarit. Quid enim Cupidini aut Amoribus cum gymnasiis? aut quid ea consecratio vel ad considerandum vel ad imitandum afferre potuit honestatis aut boni? Nihil enim temerarium, nihil insipiens in Deorum consecratione esse debet, nec, quod ullam vel levissimam aut turpitudinis aut ullius omnino imprudentiae suspicionem afferat. Quales videri possunt eorum consecrationes, quorum in rebus probitati pudorique contrariis numen esse potentiaque creditur. Qui ergo ad hominum vitam vel adiuvandam vel excolendam atque exornandam aliquid attulerunt, quique virtutibus rerumque gestarum gloria praestiterunt, eos nemo dubitet, iure deos habitos, divinoque cultu affectos esse. Neque ego ullo pacto auderem hoc primus prodere. Non enim tam studiose, quae laudari possunt, appeto, quam reformidare ea soleo, ex quibus possit aliquid vel levioris culpae redundare. Quum vero et mares et feminas complures in Deorum numero esse videamus, et eorum in urbibus atque agris augustissima templa veneremur: assentiamur eorum sapientiae, quorum ingeniis et inventis omnem vitam legibus et institutis excultam constitutamque habemus. Tantis enim ducibus aberrare non possumus: nec a nobis, sed ab illis ipsis, quos sequimur, rei tam iustae ac debitae ratio reposcetur. Iure enim fecisse putandi sunt, qui, ne quem virum aut feminam praeclare meritam debito honore spoliarent, eorum memoriam sanctam venerandamque esse voluerunt. Nos autem iniuste

ageremus, si, quos pari cultu venerationeque dignos cognovimus, eos pateremur silentio praeteriri. Neque hoc de te una, mea Tullia, dictum volumus, cuius exstabunt virtutis, prudentiae, doctrinae, continentiae, ad omnem aeternitatem impressa vestigia, sed de iis omnibus, quos tali honore dignos aut ipsi vidimus, aut futuro tempore posteritas intuebitur. Nunc autem de te loquar, quam non ego amissam aut mihi penitus ademptam velim dicere, quum illucescat menti meae quotidie magis praeclarissima nominis tui tuarumque virtutum gloria. Vigebis autem memoria, quamdiu monumenta exstabunt illa, quibus eximia consignata sunt tam excelsae laudis testimonia: quae sempiterna fore, quum praestantissima sint, plane confidere debemus. Tibi igitur numquam me debitum persolvisse officium putabo, nisi de me optime meritam, quem eximie coluisti, ac de patria, quam semper ornasti, supremo honore decoravero. Id autem facile consequar, quum is locus, quem tibi delegi, sempiternam habiturus sit religionem. Nostra vero si qua erit ex ea re consolatio, quae magna certe erit: aut si qua laus ex paterna pietate: mihi certe jucundissima acciderit. Nihil enim aliud vel audire vel memoria repetere libentius possum, quam me in eam, quam summe dilexerim summeque diligendam merito suo censuerim, quam maxime pium gratumque esse: quum praesertim in alienos, quia de se optime erant meriti, tam prolixos liberalesque sese et maiores nostri et exteri praebuerint. Quod si ullum umquam animal consecrandum fuit, qualia multa consecraverunt Aegyptii, quod nullum profecto fuit: si Cadmi aut Amphitryonis progenies, aut Tyndari in caelum tollenda fama fuit: huic idem honos certe dicandus est. Quod quidem faciam, teque omnium optimam doctissimamque, approbantibus Diis immortalibus ipsis, in

eorum coetu locatam, ad opinionem omnium mortalium consecrabo. Tu ergo in eo ipso fano, quod ad nominis tui memoriam ac cultum votum dedicatumque est, et laudari te et coli senties. Maxime autem laetaberis in eo, quod et eum tibi, quem maxime debui, honorem persolverim, et me simul iniquissimo fortunae imperio penitus exsolverim. Nosti enim, quam semper alacri fortique animo cunctis casibus restiterim: ut ne me quidem, pulsum patria omnique plane dignitate spoliatum, tam acri impetu frangere ac deiicere fortuna potuerit. Cum inimicis autem quanta contentione decertaverim, quaeque mea fuerit in iis refutandis frangendisque virtus et constantia, norunt omnes, qui varios civitatis nostrae casus curiose notaverunt. Quum vero, Tullia, te mihi extremo loco fortuna ademisset, tum equidem intellexi, quantum illa in rebus posset humanis, quantaque adversus me ipsum vi ac potestate niteretur. Itaque nihil habui, quod dicerem, nisi, cedo, et manum tollo, quum, tam gravi accepto vulnere, plane dolore perculsus atque afflictus essem. Nunc autem, et praeceptis sapientiae adversus omnem fortunae vim confirmatus, et, te consecrata in caelumque recepta, tanta affectus voluptate ac laetitia, quantam animo capere maximam possum, exsultare plane videor, victorque de fortuna ac de omni prorsus dolore triumpho. Tu ergo, quando me insigni et excellenti tuarum laude memoriaque virtutum tam praeclare invisti: nunc, ab hominibus seiuncta, non me deserens, sed aliquando respectans, perduc eo, ubi tua tandem collocutione conspectuque fruar; ut et parenti tui amantissimo, quam potissimum optare debes, gratiam referas, et ego multo mihi gratiorem multoque iucundiorem congressum nostrum futurum intelligam, quam insuavis et acerbus digressus fuit.

INDEX
SCRIPTORUM ET EDITIONUM
UNDE
CICERONIS FRAGMENTA SUNT DUCTA.